

॥ श्री श्रीदत्तपरमहंसपवित्राजकाचार्यगौडस्वामीतिदिलोकप्रसिद्धनामगुरुचरणारविन्देभ्योनमोनमः ॥

॥ श्रीमन्महीधरसुतवेददीपनामभाष्यसंहिता लक्ष्मणादिस्वरचिह्नसमन्विता ॥

॥ श्रीगुणयजुर्वेदः वाजसनेयिसंहिता माध्वान्दिनौ शाखा ॥

॥ काश्यपीतवेदादिश्रीसत्यव्रतसमिधिमणा सरित्पथ संशोध्य च प्रकाशिता ॥

॥ कलिकातारामधान्या संलघुन्ते । १८८८ शकाब्दीयचंचे लौक्यन्ते श्रीशकाचरेः सुदणं समाप्तम्

भूयिष्ठां बहुतरां नमोक्तिं नमस्कारवचनं विधेम कुर्याम इदानीं सपापत्वात्तवपरिचयां कर्तुं न शक्नुमस्ततस्त्वया पापनाशि कृते
शुद्धाय नमस्कारेण त्वां परिचरेमेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १-पु. ४, २।

धुनरादित्योपासनमाह । उष्णिक् यजुर्हयान्ता उष्णिक् त्रिपादान्त्यो द्वादशक इति वचनात् । हिरण्यमयंमिव हिरण्यमयं ज्योति-
र्मयं यत्पात्रम् पिबन्ति यत्र स्थिता रश्मयो रसानाति पात्रं मण्डलम् तेन तेजोरूपेण मण्डलेन सतस्यादित्यमण्डलस्थस्याविनाशिनः
पुरुषस्य सुखं शरीरमापिहितमाच्छादितं वर्तते । तथापि यः असौ प्रत्यक्षः आदित्य रविमण्डले पुरुषः पुरुषाकारत्वात् पूर्णमनेन
माणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति वा पुरुषः पुरि शयनाद्वा स मण्डलस्थः पुरुषः असौ प्रत्यक्षः कार्यकारणसङ्घातप्रविष्टोऽहमस्मि ।
एतां चोपासनां कुर्यादित्यर्थः ॥ ओम् खं ब्रह्मेति यजुषी । ओम् इति नामनिर्देशो ब्रह्मणः खं ब्रह्मेत्याकाशरूपमन्त्रं ब्रह्म ध्यायेत् ।

हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितमुत्तमम् । योसावादित्ये पुरुषः सोसावहम् ॥ ओम् सुखं ब्रह्म ॥ १७ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

यद्यपि ब्रह्म चेतनमाकाशस्वचेतन स्तथाप्ये कदेशे सादृश्यम् न भोवद्व्यापकं ब्रह्म ओमिति जपन् ध्यायेदित्यर्थः । सूर्यमण्डलस्थः पुरुषोऽ-
हमेवेतन्भेदेन चिन्तयेत् ॥ अथ विचारः । विद्वां चाविद्वां चेत्यत्र^(१४) विद्वाशब्देन किं सुख्या परमात्मविदोच्यते उतोपासना वा अमृ-
तमश्नुत इत्यत्र^(१५) अमृतशब्देन साच्चान्मुक्तिरुत्तरमार्गेण परम्परया वा । नाद्यः । विद्याकर्मणोर्यस्तद्देहोभयं सहेति^(१६) समुच्च-
यानुपपत्तेः तयोर्विरोधात् विदोत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्वां उत्पत्तेः वज्रिह्वणः प्रकाशश्चेति ज्ञानोत्पत्तौ शीतोऽग्निरप्रकाशश्चेति अवि-
दोत्पत्तिर्न संभवति नपि संशयोऽज्ञानं वा यस्मिन्त्वर्वाणि भूवान्यात्मैवाभ्युद्भूतान्तः तत्र को मोहः कः शोक इत्युक्तत्वात् ।
किञ्च विद्वाशब्देन परमात्मविद्याशब्देन अग्नेनेत्येतं सुपथयाचनमनुपपन्नम् । तस्माद्विद्योपासना अमृतं चापेक्षकमिति दिक् ॥ १७ ॥

॥ श्रीमच्छहीधरकृते वेददीपे मनोहरे । व्यरम्भरत्नेऽध्यायः । श्रीमात्मनिरूपकः ॥ ४० ॥ शुक्लयजुर्वेदस्य मन्त्रभागः समाप्तः ॥

॥ राज० स० ॥
॥ माध० शा० ॥
॥ य० ॥

पल्लवणांथम् सप्तदशात्मकलिरूपः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हि वा विहितरूपं सर्वात्मकममृतं सूत्रात्मकमनिलं वायुं प्रतिपद्यतामिति
वाक्यशेषः वायुर्वाव गौतम सत्त्वं वायुना गौतम सत्त्वं णेदं सर्वं सद्ब्रह्ममिति श्रुतेः ज्ञानकर्म्मसंस्कृतं लिङ्गमुत्क्रामत्वित्यर्थः ।
अथ इदं स्थूलं शरीरमनं इतः सत् भस्मान्तं भस्मरूपं भूयात् भस्मान्तः स्वरूपं यस्य तत् कृतारयोजनत्वात् ॥ अथ यागिनोऽव
लम्बभूतमचरमुच्यते ओमिति ब्रह्मणः प्रतिमा नाम वा । अस्य ब्रह्म ऋषिः धात्री कृन्दः परमात्मा देवता वेदारम्भे होमे शान्ति-
पुष्टिकर्म्मसु काम्येषु नैमित्तिकेष्वपि कर्म्मसु विनियोगः । ओंप्रतीकात्मकत्वात्तत्त्वात्मकमन्याख्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते हे ओम् हे क्रतो
सङ्कल्पात्मकं स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्यायं कालः प्रत्युपस्थितोऽतः स्मर यस्त्वं ब्रह्मचर्यं गार्हपत्यं च मया परिचरितस्तत्स्मर ।
क्षिप्वे स्मर कल्पते भोगायेति क्लृप् लोकः तस्मै स्मर जगददेश आर्षः कृन्दस्य भवथेति पदान्तत्वात् मयास्मै अयं लोको दातव्यस्तस्मै
अग्नेनयसुपथाराये अस्मान्निश्चानिदेववयुनानि विद्वान् । युयो व्यस्मज्जुहुराणमेनोभूयिष्ठान्तेनमउक्तिंविधेम ॥१६॥
क्लृप्माय कोकाय स्मर । कृतं स्मर यन्मया वाक्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म्म तच्च स्मर । स्मरेत्यस्यावृत्तिरादरार्था । क्रतो त्रिभिर्व्यजुर्भिरन्ते
यज्ञान्योगी स्मारयतीति कात्यायनः २ ॥ १५ ॥ १—ब० शा० माध० ३, ५, ६ । २—चनु० ४, ८ ।
पुनरन्येन मन्त्रेणान्याख्यं ब्रह्म प्रति योगो मार्गं याचते । अगस्त्यहृष्टात्मनो विष्टुप् व्याख्यातापि (५, ३६) विशेषाय पुनर्व्याख्यायते ।
हे देव दानादिगुणयुक्त हे अग्ने अस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण देवयानेन नय सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् गतागत-
लक्षणेन दक्षिणमार्गेण निविष्टोऽहम् अतोऽन्ते त्वां याचे पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथास्मान्कर्म्मफलविशिष्टान्नय । किमर्थम्
राये धनाय मुक्तिलक्षणाय कर्म्मफलभोगायेत्यर्थः । किंविधस्त्वम् विश्वानि सर्वाणि वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वान् जानन् ।
किञ्च जुहुराणं हुच्छ्वी कौटिल्येशानचि जुहोत्यादित्वेन रूपम् क्लृप्तं प्रतिबन्धकं वञ्चनात्मकमेनः पापमस्मात् अस्मत्तः सका-
शात् यद्यपि पृथक्कृतं वियोजय नाशयेत्यर्थः यु मिश्रणामिश्रणयोः द्वादित्वाच्छब्दलोपहित्वेकान्दसं हेर्धित्वम् ततो विशुद्धा वयं ते तुभ्यं

॥ ४० अ० ॥
॥ १६ क० ॥
॥ ५७१ ॥

मदयेनात्मक तमोऽज्ञानं प्रविशति समारण्यरामनुभवन्तोऽर्थः । ततस्तस्मादस्यात्मज्ञानसमा भूय इव बहुतरमेव तमः ते
प्रविशन्ति ये च ये पुनर्विद्यायामात्मज्ञाने देवताज्ञाने एव रताः कर्मणि हि वा कर्मकरणे प्रयवायोत्पत्त्यान्तःकरणशुद्धाभावेन
ज्ञानानुदयादिति भावः ॥ १२ ॥

तयोः फलभेदमाह । विद्यायाः सात्मज्ञानस्य फलमन्यदेवाहुरमृतरूपम् अविद्यायाः कर्मणश्च फलं पिष्टलोकरूपमन्यदेवाहुः
धीराः कर्मणा पिष्टलोका विद्यया देवलोक इति श्रुतेः । ये धीराः धामन्तः आचार्याः नाऽस्मभ्यं ज्ञानं कर्म च विवचक्षिरे
ततोभूय इव ते तमोऽविद्याया रताः ॥ १२ ॥ अन्यदेवाज्जविद्याया अन्यदेवाज्जरविद्यायाः । इति श्रुत्य मधोराणां

येनस्तद्विवचक्षिरे ॥ १३ ॥ विद्याञ्चाविद्याञ्चयस्तद्वेदोभयसह । अविद्यामृत्युत्तोर्त्वाविद्यामृतममृते ॥ १४ ॥

वायुरनिलममृतमग्नेदम्भस्मान्तुग्मरौरम् । ओश्मक्रक्रतोस्सरस्त्रिवेस्सरकृतस्सर ॥ १५ ॥

व्याचख्युः तदुक्तम् इत्येवं धोराणां वचः शृश्रुम श्रुनवन्तः ॥ १३ ॥

समुच्चयमाह । विद्यां देवताज्ञानमविद्यां कर्म च तदुभयं विद्याविद्यारूपं द्वयं यः सह वेद एकोक्त्य वेद एकेन पुरुषे
षानुष्ठेयं जानाति कर्मकाणं ज्ञानकाण्डस्य शुभभूतमयर्थः । सोऽविद्यायामिहोतादिकर्मणा मृत्युं स्वाभाविककर्मज्ञानं मृत्युमग्ने-
वाच्यं तीर्त्वात्तार्यान्तःशुद्धा कृतक्रया भूत्वा विद्या देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति तदामृतमुच्यते यदेव तत्स-
गमनमिति श्रुतेः ॥ १४ ॥

अथ कृतोपासना योगो अन्तर्काले प्रार्थयते । हे यजुषे ! अथ हवीं परोक्षतो मेम वायुः प्राणं वायुग्रहणं सहदा कलिज्ञो

अथोभयोरुपासकयोः समुच्चयकारणसवयवफलमिदमाह । सम्भवात् सम्भूतः कायेन्द्रोपासनं च अत्यदेव पृथग्वाणिभावे-
 ष्वर्थलक्षणं फलमाहः कथयन्ति धीराः । तथा असम्भवात् असम्भूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनादन्यदेव फलमुक्तम् अन्यं तमः
 प्रविशन्तीत्युक्तं प्रकृतिलिङ्ग इति खोराणिकोक्तं फलमाहः । इत्येवलिङ्गं धोराणां विदुषां वचः शुश्रुमः वयं श्रुतवन्तः ये धीराः
 नोऽस्माकं तत्पूर्वोक्तं सत्संख्यसम्भूत्युपासनाफलं विचित्रिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

सम्भूतिं सर्वजगत्सन्निभैकहेतुं परं ब्रह्म । विनाशं विनाशोऽस्यातीति विनाशः अर्थ आदित्वादच् प्रचयः विनाशधर्मेकं
 शरीरम् । तदुभयं शरीरिंशरीररूपं द्वयं यो योगो सह एकीभूतं वेद् जानाति देहभिक्षोऽहं देहो वानि कर्मवशादिति ज्ञात्वा
 अन्यदेवाहुः सम्भवादन्वदाहुरसम्भवात् । इति शुश्रुमधोराणां येन स्तद्धिच वद्विरे ॥ १० ॥ सम्भूतिञ्च विनाशञ्च

यस्तद्देवोभयसह । विनाशेन सृज्यतीतीर्त्वासम्भूयास्ततमश्नुते ॥ ११ ॥ अन्यत्तमः प्रविशन्तिये विद्यामुपासते ।

शरीरेण ज्ञानोत्पत्तिकराणि निष्कामकर्माणि करोषीत्यर्थः । स विनाशेन विनाशिता शरीरेण सृज्यं तीर्त्वात्तःकरणद्वि-
 सम्पाद्य सम्भूत्यात्मज्ञानेनास्तमश्नुते मुक्तिं प्राप्नोति । अस्या षट्चोऽर्थात्तरन् । यथा । सम्भूत्युपासनशरीरेकपुरुषार्थत्वात्समुत्प-
 एव युक्त इत्याह । अत्र विनाशशब्दद्वये अर्थलक्षणादृष्टव्यः पृथोद्वारादित्यात् अन्यदाहुरसम्भवादिनुक्तेः । सम्भूतिमविनाशं च
 व्याकृताव्याकृतोपासनद्वयं यः सह वेद उभयमुपासत इत्यर्थः स योगो अविनाशेनाव्याकृतापासनेन सृज्यमानैश्वर्यमधर्मकामादि-
 दोषजातं च तीर्त्वातिशय्य सम्भूत्या हिरण्यगर्भोपासनेनास्तं प्रकृतिलयलक्ष मश्नुते ॥ ११ ॥

ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव त्रिजोविपन्ति तां प्रवृत्त्यते । विद्याविद्ययोः सन्निविष्येय प्रत्येकं निन्दोच्यते । विद्याया
 अन्या अविद्या कर्म । ये जना अविद्यामग्निदोषादिलक्षणां केवलामुपासते स्वर्गार्थानि कर्माणि केवलमनुतिष्ठन्ति ते अन्य-

कर्म्मफलसाधनतः अर्थान् कर्त्तव्यपदार्थान् व्यदधात् यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः । स कोट्यः शुक्रमित्यादिविशेषणानि लिङ्गव्यत्ययेन
 पुल्लिङ्गे नेतव्यानि शुक्रः शुद्धो दीप्तिमान् अक्रायोऽगरोरः लिङ्गगरोरवर्जित इत्यर्थः अत्रणोऽचतः अस्त्राविरः शिरारहितः
 अत्रणोऽस्त्राविर इति विशेषणद्वयेण स्थूलशरीरप्रतिषेधः शुद्धो निर्मलः अपापविहोऽधर्माद्विजितः कविः सर्वदृक् नान्यदतोऽस्ति
 द्रष्टृति श्रुतेः मनीषी मनस ईषिता सर्वज्ञः परिभूः परि सर्वेषामुपरि भवतीति परिभूः स्वयभूः स्वयमेव भवतीति
 येषामुपरि भवति यद्योपरि भवति सं स्वयमेव भवतीति स्वयभूः । स नित्य ईश्वरः सर्वं कृतवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

अतः परमुपासनामन्त्रा उच्यन्ते । षडनुष्टुभः । यमनियमसम्बन्धान्विज्ञानात्मा कश्चिन्नास्ति जलबुद्बुदवज्जोवाः मदयति बहिर्ज्ञान-
 मित्यादिमतवादिनो बौद्धाः प्रस्तूय नित्यन्ते । ये नराः असम्भूतिमसम्भवमुपासते सृष्टस्य पुनः सम्भवो नास्ति अतः शरीरान्तोऽस्माकं

श्रुतौभ्यः समाख्यः ॥ ८ ॥ अन्वन्तमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिमुपासते । ततोभूय-इव ते तमोय उ-सम्भूत्या रताः ॥ ९ ॥

मुक्तिरेवेति वदन्ति ते अन्तं तमोऽज्ञानलक्षणं प्रविशन्ति । ये उ ये च सम्भूत्यामेव रताः सम्भवत्यस्या इति सम्भूतिरात्मा तत्रैवा-
 सक्ताः कर्मपराङ्मुखाः स्वबुद्धिलाघवमजानाना आत्मज्ञानमात्ररताः आत्मैवास्ति नान्यत् कर्मादीनि कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोः सम्बन्धो
 नास्ताव्यभिप्रायवन्त इत्यर्थः ते नराः ततोऽन्यान्तमसो भूय इव इवशब्दोऽनर्थकः बहुतरं तमोऽज्ञानं विशन्ति ॥ अस्या ऋचोऽर्था-
 न्तरमुच्यते अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । सम्भवनं सम्भूतिः कार्यस्योत्पत्तिः तस्या अन्या
 असम्भूतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यम् तामसम्भूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविदाकामकर्मवोजभूतामदर्शनात्मिकां ये उपा-
 सते ते तदनुरूपमेवाह्यं तमोऽदर्शनात्मकं संसारं प्रविशन्ति । ये सम्भूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ते ततस्तस्मा-
 दपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति ॥ ९ ॥

इममेवाथ मन्यो मन्यो वदति । यस्मिन्नवस्थादिषु विजानतः आत्मैवेदम् सर्वं खल्विदं ब्रह्मणा दिवाक्यविचारणावधृत-
परमार्थस्य सतः सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूत् परमार्थदर्शनादात्मैव संवृत्तः तत्र तस्यामवस्थायामेकत्वं विशुद्धं गणोपममा-
त्मैकत्वं पश्यतः जानतः को मोहः कः शोकश्च अविद्याकार्ययोः शोकमोहयोरसम्भवात्कारणस्य संसारस्यात्यन्तसुच्छेद इति भावः ॥ ७ ॥

एवम्भूतात्मज्ञस्य फलमह । य एवमात्मानं पश्यति स ईदृशं ब्रह्म पर्यगात् परिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । कीदृशम् शुक्रं
शुक्लं शुद्धं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्ति । अकायम् न कायः शरीरं यस्य तत् । अकायत्वादेवाव्रणमक्षतम् । अस्त्राविरं
न विद्यन्ते स्त्रावाः शिरा धत्त तदस्त्राविरं स्त्रायुरहितम् अकायत्वादेव । शुद्धमनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिः । अपापविद्धं न

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्त्राविरं शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयन्मूर्याथातथ्यतोर्थान् व्यदधाच्छा-
पापैर्विद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरसृष्टम् । अकायमव्रणमस्त्राविरमिति पुनरुक्तमर्थातिशयद्योतनाय अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति
यास्कोक्तेः (१०, ४२) । ईदृशं ब्रह्मात्मज्ञः प्रतिपद्यत इत्यर्थः । पुनस्तस्यैव फलान्तरमाह य ईदृश उपासकः स शाश्वतीभ्यः समाभ्यः
निरन्तरमनन्तवर्षेभ्योऽर्थाय अतन्तवर्षप्राप्तये याथातथ्यतः यथातथाभावो याथातथ्यं तेन यथास्वरूपमर्थान् व्यदधात् विहितवान्
त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धैश्चेतनाचेतनैरर्थैरुपभोगं कृतवानित्यर्थः । कीदृशः कविः क्रान्तदर्शी । मनीषी मेधावी । परि सर्वतो भव-
तीति परिभूः ज्ञानबलात्सर्वरूपः । स्वयं भवतीति स्वयन्भूः ब्रह्मरूपेण भविता । ईदृशोऽपि पूर्वीकं शुक्रमकायमित्यादिवि-
शेषणविशिष्टं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ एतस्या ऋचोऽर्थान्तरम् । यथा । योऽयमतोतमन्त्रोक्त आत्मा स पर्यगात् परितः सर्वत्र
गच्छति नभोवत्सर्वं व्याप्नोति व्याप्य च शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्यो याथातथ्यतः यथाभूत

तत् उ तदेव अन्तिके समीपे विदुषामाख्येन भासमानत्वात् केवलं दूरऽन्तिके च । अस्य सर्वस्य नामरूपक्रियात्मकत्वतो
ऽन्तरभ्यन्तरे तदेव । अस्य सर्वस्य बाह्यतः वहिरपि तदु तदेव ब्रह्म नभोवद्गर्पकत्वात् ॥ अस्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् यथा
पदेष्वन्तेण कारणरूपमात्मानं कुद्दिश्य बार्दरूपकुद्दिशति । तदेजति । तिस्रोऽनुष्टुभः । तत् आत्मतत्त्वमेजति सर्वजानुरूपेण
स्थितं सत् वस्यते क्रियावद्भवति तदेव च न एजति स्थावररूपावस्यं न चलति । तदेव दूरे आदित्यनचन्द्रादिरूपेण स्थित-
त्वात् तदु अन्तिके समीपे धरादिरूपत्वात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यान्तर्मध्ये तदेवास्ते
विज्ञानघनरूपेण । अस्य सर्वस्य वहिः तदु तदेव जलरूपत्वात् चेतनाचेतनरूपमनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः एतदुपासितुरर्चिणादिमा-
र्गेण गमनं नास्ति इहैव ब्रह्म प्राप्तिः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः ॥ ५ ॥

दत्तु सर्वाणिभूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानन्ततो न विचिकित्सति ॥ ६ ॥

इक्षीपासनप्रकारमाह । दत्तु दः एतः कुरुतुः सर्वाणि भूतानि इत्युक्तादीनि स्थावरान्तानि चेतनानि आत्मन् सतस्या
लुक् आत्मानं एवावुपश्यति मध्ये सर्वभूतानि स्थितानि न ब्रह्मतिरिक्तानीति पश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः ।
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानां व्यतिरिक्तं पश्यति तेषां भूतानां स्वं आत्मानमात्मनेन पश्यतीत्यर्थः । अवमर्शः । अस्य कार्य-
कारणरूपत्वात् आत्मन् सर्वप्रत्ययसाक्षीभूतचेतयिता निर्गुणश्च तथा तदेव स्वरूपेण व्यक्तादीनां स्थावरान्तानामवमर्शनात् इति
सर्वेषु चात्मानं निर्दिशति पश्यति । ततश्चाहर्शनात् न विचिकित्सति न संशये किद्वीगापनयने संशये चेति धातोः शुभिज्-
किङ्क्षः सञ्जति स्वार्थे सन्प्रत्ययः आत्मनोऽन्तर्गतेः सर्वः सन्देहो भवत्यात्मानमेवात्मन्तं शुद्धं निरन्तरं पश्यती न सन्देहा-
वकाश इति भावः अत आत्मज्ञस्य विचारनिवृत्तिः ॥ ६ ॥

प्रथममेव गच्छत् कृश गतो व्योमवद्वापित्वात्सर्वसंसारधर्मवर्जितं तदात्मतत्त्वं निरुपाधिर्न स्वरूपेणाविक्रियमेव सर्वपापक्षताः
सर्वोः संसारविक्रिया अनुभवतोवेत्यविवेकिनां प्रतिदेहमनेकमिव प्रतिभासत इति भावः यदा पूर्वम् पूर्वमपि विद्यमानम्
अर्थात् रिश हिंसायां रिशति नश्यति रिशत् न रिशदरिशत् अर्थात् घातोऽरिकारलोपपञ्चादसः । किञ्च तत् तदः स्थाने
यदो वृत्तिः यदात्मतत्त्वं धावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यान् मनोवागिन्द्रियादीनाम्बुलिक्षणान् अत्येति अतीत्य गच्छतीव कीदृशम्
तिष्ठत् स्वयमविक्रियमेव स्रच्छतीव । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः तस्मिन्नित्येतेन्यस्वभावे
आत्मतत्त्वे सति अपः कर्माणि दधाति धारयति कार्यकारणजातानि यस्मिन्नीतानि प्रीतानि यः सत्तसज्ज्ञः सर्वस्य जगतो
विधारयिता सर्वप्राणवृत्तिरुत्पत्त्याः सोऽपि वायुः प्राणिनां वेदाश्चक्षुषादि यस्मिन्निर्वर्तमानेषादीनां जलनदहनप्रकाशाभिवर्धना-

सर्वजतितन्मैजतितदूरेतद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य वाह्यतः ॥ ५ ॥

दीनि च कर्माणि यस्मिन्ब्रह्मणि सत्यवदधाति विभजति धारयति वा भीषास्मादातः पवते भीषोदेति सूर्य इत्यादिश्रुतेः । सर्वा
हि कार्यकारणादिक्रियाः सर्वास्यदे नित्यचैतन्यरूपे ब्रह्मणि सत्येव भवन्तीत्यर्थः । यदा मातरिश्वा वायुरपः कर्माणि आप्यन्ते
प्राप्यन्ते सुखदुःखानि याभिस्ता आपः कर्माणि आप्नोतेऽस्त्वयेति क्षिप् धातोर्ऽस्त्रज तानि कर्माणि यच्छोमादीनि यस्मिन्
दधाति स्थापयति स्वाहा वाते धा इति (८, २१) समिष्टयजुसि अयस्यलोकेः कर्माणि तावद्वयी स्थाप्यन्ते समष्टिरूपोऽसौ वायुरपि
यस्मिन्कर्माणि स्थापयति यागहोमदानादिकर्मणां वरमं निधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

१—ते० प्रा० ८, ५ ।

रहस्यं सञ्ज्ञेदुक्तं चित्ते नायातोति पूर्वमन्तोक्तमप्यर्थं पुनर्वदति । तत् प्रकृतमात्मतत्त्वमेजति चलति तदेव च न एजति
स्वतो नैव चलति अचलमेव सत् मूढदृष्ट्या चलतीवेत्यर्थः । किञ्च तत् दूरे अविदुषामन्दकोट्याप्यप्राप्यत्वान्दूरे इवेत्यर्थः ।

अथ काम्यकर्मपराविन्दति । ये के च ये केचित् जनाः नराः आत्महनः आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः अविर्हासः काम्यकर्मपराः विद्यमान-
 स्माजराभरणात्मनोऽविद्यादोषेण तिरस्कारादात्महनारः ते प्रेत्य मृत्वा देहं तज्ज्ञा तान् लोकान् जन्मानि स्वावरान्तानि अपि-
 गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । तान् कान् नाम प्रसिद्धं ते ये यत्तदीयं त्यज्यः ये लोकाः लोकान्ते दृश्यन्ते मुख्यन्ते कर्मफलानि यचेति लोका
 जन्मानि असुर्याः असुराचामिने असुर्याः असुषु प्राणेषु रमन्ते सुराः प्राणपोषणपराः अद्वैतमपेक्ष्य देवा अपि असुराः । कीदृशाः
 लोकाः अन्धेन तमसा अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन ग्राहताः आच्छादिताः । अनात्मज्ञाः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेतयर्थः ॥ १ ॥

सुसुषुमिर्याहं ब्रह्मात्मत्वेनोपाख्यम् यस्याज्ञानात्सारस्तदात्मस्वरूपमाह । त्रिष्टुप् कन्दस्त्रेयसृक् । यत् ब्रह्म अनेजत् एज कम्पने

असुर्यानामतेलोकाअन्धेनतमसाहताः । तंस्तेप्रेत्यापिगच्छन्त्येकेचात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

अनजटकम्पनलोजवीयोनैर्नहेवाभ्युवन्पूर्वमर्शत् । तद्भवतो न्यानत्यतितिष्ठत्स्मिन्नपोमातरिष्वाद्धाति ॥ ४ ॥

न एजतात्यनेजत् अचक्षत् स्वावस्थापृच्छतिः कम्पनम् तद्रहितम् सदैकरूपमितायः एकमद्वितीयं सर्वभूतेषु विज्ञानघनरूपेण ।
 मनसः सङ्ख्यादिलक्षणाज्जवीयः वेगवत्तरम् जवोऽस्यास्तौति जववत् अतान् जववत् जवीयः ईयसुनि कृते विन्मतोर्लुगिति
 मतुपो लुक् । नन्वेजद्देगवतोर्विरोधः भैवम् निरुपाधित्वेनानेजत् सङ्ख्याविकल्परूपान्तःकरणस्थोपाधेरनुवर्तनात्प्रविष्टम् देहस्थस्य
 मनसो दूरस्थब्रह्मलोकाद्दसङ्ख्येयं चणमावाहयतीति मनो वेगवत्तरं लोके प्रसिद्धम् मनांस दूरं गच्छत्यात्मचेतन्यावभासः प्रथमप्राप्त
 इव मृच्छतेऽतो मनसो जवीय इत्युक्तम् । देवा द्योतनात्मकाश्चुरादौन्द्रियाणि एनत् प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन् न प्राप्तवन्तः चक्षुरादिभ्यो
 मनो जवीयोऽतो मनोव्यापारे व्यवहितत्वादात्मनः अभावात्तमपि देवानां गोचरो न भवतीत्यर्थः यतः पूर्वमर्शत् वेगवत्तरमसोऽपि

परमात्माहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणात्मना सर्वमिदमनृतमाच्छादनीयम् परमात्माहमेवास्मि नान्यदस्तीति चिन्तयेदित्यर्थः ।

यत् किम् चेति भिन्नक्रमः किञ्च यत् जगत्यां लोकत्रये जगत् जडमादिकं स्वामिसम्बन्धालिङ्गितं भवेत् तेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धेन मुञ्चौघाः भोगमनुभवेः मा गृधः गृधु अभिकाङ्क्षायाम् आकाङ्क्षा मा कृथाः ममेदमिति धियं त्यजेत्यर्थः ।

किमिति स्त्रिदिति निपातो वितर्कं धनं कस्य स्रित् न कस्यापोत्यर्थः सर्वाणि द्रव्याण्यन्याऽन्यमुपगच्छन्ति दृश्यन्ते अतो ममेदमिति बुद्धिरविद्या तां त्यजतो योगेऽधिकार इत्यर्थः ॥ १ ॥

आत्मज्ञानाग्रजस्य कर्मोपदेशमाह । कर्माणि अग्निहोत्रादीनि निष्कामानि मुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं समाः शतवर्ष-पर्यन्तं जिजीविषेत् पुरुषव्ययः त्वं जिजीविषेः जीवितुमिच्छेः पुरुषायुषः शतवर्षत्वाच्छतयुग्वपम् । त्वयोति विभक्तिव्यत्ययः

कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतसमाः । एवन्त्वयिनान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनर ॥ २ ॥

तवेवं कर्म कुर्वतो जिजीविषतो मुक्तिरस्तीति शेषः इतः प्रकारान्तरं प्रकारान्तरेण मुक्तिर्नास्ति अयमर्थः स्वर्गादिपातो यथा नानाप्रकारा न तथा मुक्तावित्यर्थः निष्कामकर्मानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणस्यैव मुक्तिरित्यर्थः न तु कर्मणः फलेन भाव्यम् कथं मुक्तिरित्यत आह न कर्मेति मुख्यार्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये न लिप्यते न सम्बध्यते मुक्तिकारणान्तःकरणशुद्ध्यापादकत्वेनोपचीय शक्तिवात् यावदिच्छा तावत्कर्मस्वधिकार इति दर्शितम् । उत्तरार्धार्थान्तरं वा एवं प्रकारे त्वयि जिजीविषति नरे नर-मात्राभिमानिनि इतः एतस्मात्कर्मकरणादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते अतः शास्त्रविहितं कर्म कुर्वन्नेव जीवितुमिच्छेत् प्रत्यवायपरिहारायेत्यर्थः तदुक्तम् ह्यविभावश्च पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः प्रवृत्तिव्ययश्चो धर्मो निवृत्तौ च विभाषित इति ॥ २ ॥

लोमभ्यः स्वाहेति प्रावक्षिताहुतयो द्विचत्वारिंशत् । लोमादीन्वङ्गाणि । लोमभ्यः स्वाहा लोमानि जुहोमीत्यर्घः २, त्वचे ४, लोहिताय ६, मेदोभ्यः मेदो धातुविशेषः ८, मांसिभ्यः १०, स्नावभ्यः स्नावानः स्नावो नसाः १२, अस्थभ्यः कन्दस्यपि दृश्यते इत्यस्थिशब्दस्य हस्तादिविभक्तावित्यनङ्ङादेशः १४, मज्जभ्यः मज्जा पक्षो धातुः १६, रेतसे रेतो वीर्यम् १७, पायवे पायुर्गुदम् १८, ॥ १० ॥

स्नावभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहामज्जभ्यः स्वाहामज्जभ्यः स्वाहा । रेतसे स्वाहापायवे स्वाहा ॥ १० ॥

आयासाय स्वाहा प्रायासाय स्वाहा संयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहा होद्यासाय स्वाहा । शुचे स्वाहा शोचते स्वाहा

शोचमानाय स्वाहा शोचय स्वाहा ॥ ११ ॥

वमसे स्वाहा तप्यते स्वाहा तप्यमानाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा चर्माय स्वाहा । निष्कथ्यै स्वाहा प्रायश्चित्त्यै स्वाहा भेषजाय स्वाहा

यमाय स्वाहा नकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा द्वावाश्रयिबोभ्यः स्वाहा

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

आयासाय आयासादयो देवविशेषाः १८, प्रायासाय २०, संयासाय २१, वियासाय २२, उद्यासाय २३, शुचे २४, शोचते २५,

स्यूलान् तेषां देवं प्रीणामि। वसिष्ठहनुः वसिष्ठस्य देवस्य हनुः कपोलैकदेशो ज्ञातव्यः यदा वसिष्ठा या हनुः कपोलाधोदेशः
तत्परा हनुरित्यमरः तत्परा कपोलाधोभागस्या हन्याहारमिति हनुः लिङ्गव्यत्ययः वसिष्ठहन्वा कोशाभा कोशो हृदयकोशः
तत्पराभ्यां मांसपिण्डाभ्यां च शिङ्गीनि शिङ्गिसृज्जानि दैवतानि प्रीणामि ॥ ८ ॥
लोहितेनासृजा स्यं देवं प्रीणामि। शोभनं व्रतं कर्म यस्य स सुव्रतस्तस्य भावः सोव्रत्वं शोभनगत्यादिकर्मकर्तृत्वम्। तेन
मित्रं देवं प्रीणामि। दुष्टं स्वसनोच्छ्रानादि व्रतं यस्य स दुर्व्रतः तस्य भावो दौर्व्रत्यम् तेन रुद्रं देव प्रीणामि। प्रकृष्टं

स्यंलोहितेनमित्रं सोव्रत्येन रुद्रन्दौर्व्रत्येनेन्द्रमक्रौडेन महतो बलेन साध्याग्रमुदा। भवस्य कण्ठं रुद्रस्यान्तः

पार्श्वमहादेवस्य यक्ष चर्चस्य वनिष्ठः पशुपतेः पुरीतत् ॥ ९ ॥

लोमथ्यः स्वाहालोमथ्यः स्वाहात्वचे स्वाहात्वचे स्वाहालोहिताय

स्वाहालोहिताय स्वाहामेदोभ्यः स्वाहामेदोभ्यः स्वाहा। मासेभ्यः स्वाहामासेभ्यः स्वाहा स्वावभ्यः स्वाहा

क्रीडनं प्रक्रीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि। बलेन सामर्थ्येन महतो देवान् प्रीणामि। प्रमुदा प्रकृष्टा सुतं हर्षः प्रसुतं तथा साध्यान्
देवान् प्रीणामि ॥ भवस्य कण्ठम् यत्र पठ्यन्ती देवः अङ्गं प्रथमान्तम् कण्ठं कण्ठे भवं मांसं भवस्यास्तु विभक्तित्वत्ययो वा
कण्ठेन भवं देवं प्रीणामि। एवमग्रेऽपि। पार्श्वस्यान्तर्मध्ये भवं मांसमन्तः पार्श्वं तद्रुद्रस्यास्तु। यत्कृतं कालखण्डं महादेव-
स्यास्तु। वनिष्ठः स्यूलान् शर्वस्यास्तु। पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं पशुपतेर्देवस्यास्तु ॥ ९ ॥

वा० विमुखाच्च परेभ्यो मा नो मित्र इति प्रष्टव्यमनुवाकाभ्यामन्त्यां यावापृथिवीयामिति । अस्यार्थः उपपद्यते मन्त्रो विमुखः ततः परेभ्यो देवताभ्यामेभ्योऽग्निं हृदयेनेत्यादिभ्यस्तु गृहीतमाग्न्यं गृहीत्वा गृहीत्वा जुहोति । तत्रापि पचहयम् । पचये स्वाहा हृदयाय स्वाहा अग्नये स्वाहा हृदयायाय स्वाहा इत्यादि कात्यायनादीनामभिप्रायः यस्मिं हृदयेन प्रीणामि स्वाहेत्यादि हरिस्वामिभिरने प्रयोगः । ततश्चाग्निं हृदयेनेत्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यन्तान्गृहीतमाग्न्यं मान इत्यनुवाकाभ्यां षौडशाहुतीर्हृत्वा यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति चरमामाहुतिं जुहोतीति सूत्रार्थः । अरक्षेऽनुचान्दत्वा यावापृथिव्यामन्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेः अरक्षेऽनुचानरक्षे पठितानग्निं हृदयेनेत्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येवमन्तान्गृहीतमाग्न्यं यावापृथिवीया-

अग्निं हृदयेनाग्निं हृदयाग्रेण पशुपतिं हृत्सु हृदयेन भवं यक्ता । शर्व्वमन्तस्त्राभ्यामीशानमन्युनामहादेवमन्तः

पर्य्येनो ग्रन्दे वं वनिष्ठु नावसिष्ठहनुः शिङ्गी नि कोश्याभ्याम् ॥ ८ ॥

१—२०, ८, ६—८ ।

२—२५, २४—२८ ।

नुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेरर्थः । तथा चानुक्रमणी अग्निं हृदयेनाग्निमेधिकानि तत्रत्य एवर्षिर्लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ता-
इतयो विचत्वारिण्युत्त^(७, ८) । तत्राग्निं हृदयेन उपलौहितेन हे कण्डिके ब्राह्मणरूपे देवताश्चापयवसम्बन्धविधानात् अरक्षेऽध्येय-
त्वादह पाठः । लोमादीन्वद्वान्येव पठितानि आयासादयो देवता एव । अथ मन्त्रार्थः हृदयेनाग्नेनाग्निं देवं प्रीणामि ।
हृदयस्यापभागेनाग्निं देवं प्रीणामि । समग्रहृदयेन पशुपतिं देवं प्रीणामि । यक्ता यत्तता कासस्वच्छेन भवं देवं प्रीणामि
पह्व इत्यादिना यक्षस्वच्छेन यकसादेभ्यः । मतस्ते हृदयास्थिविशेषौ ताभ्यां शर्व्वं देवं प्रीणामि । मनुना अश्वसम्बन्धिकोधेन
ईशानं देवं प्रीणामि । अन्तर्वर्तमानेन पर्य्येन पार्श्वस्थिसम्बन्धना मांसेन महादेवं देवं प्रीणामि पर्य्यवः पार्श्वस्थीनि । वनिष्ठुः

का० सविता प्रथमेऽहनि च प्रत्यहमिति । प्रथमे अहन् दिने चर्चभेदे सविता देवता सवित्रे स्वाहेति जुहोति ॥ एव-
मपि । अग्निर्द्वितीये द्वितीयेऽहनि चर्चभेदेऽग्निर्देवता । वायुस्तृतीये तृतीयेऽहनि वायुर्देवता । चतुर्थे आदित्यो देवता ।
चन्द्रमाः पञ्चमेऽहनि । षष्ठेऽहनि । मरुतः सप्तमेऽहनि । बृहस्पतिरष्टमेऽहनि । मित्रो नवमेऽहनि । वरुणो दशमेऽहनि । इन्द्र-
एकादशेऽहनि । विश्वे देवाः द्वादशेऽहनि देवता तत्र भेदे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति । उपसर्गप्रवृत्तौ एता एवाहुतयः
पुनरादित आरभ्यावर्त्तन्ते ॥ ६ ॥ १-१६, ७, २१ । २-१८, ४, २४ । ३-१७, ८-८५ ।

का० विमृष्टेनारक्ष्येऽनूयमिति । चयने मारुतान् पट् पुरोडाशान् शुक्रज्योतिषेत्यादिषण्मासकृतमन्त्रैः । इत्यारक्ष्येऽनूयसंज्ञा

मित्रो नवमे वरुणो दशमे इन्द्र एकादशे विश्वे देवा द्वादशे ॥ ६ ॥

उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सप्तह्यश्च अभियुक्ता च विक्षिपः स्वाहा ॥ ७ ॥

सप्तमं पुरोडाशं विमृष्टसंज्ञेनोच्यते इति मन्त्रेण जुहुयात् तथा चानुक्रमणी उच्यते मारुती नायवी विमृष्टाख्यो मन्त्रीऽग्नौ विनियुक्तस्वा-
ह्यादात्मिक एवात्यर्चिः परमेष्ठौ प्राजापत्यो वेति (४, ५) । आत्मिकः प्रजापतिर्कृषिः । अख्य मन्त्रस्यात्र पाठोऽरख्ये पाठोऽप्यत्र ॥
अथ मन्त्रार्थः य एते उग्रादिनामकाः सप्त मरुतः तेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । उग्रः उत्कृष्टः । विभेत्स्वादादसौ भीमः । ध्वनति
शब्दं करोतीति ध्वान्तः । धूनयति कम्पयति शत्रून् इति धुनिः । स ह्यते शत्रून् अभिभवति सप्तह्यान् सहतेः कसुच्येति कसु-
प्रत्ययः संहितायामभ्यासदीर्घश्चान्द्रश्च । अभियुनक्ति अस्मत्काम्यं लोगं प्राप्नोतीत्यभियुक्ता अन्येभ्यऽपि हृष्यन्त इति युजेः कनिप्
प्रत्ययः । विक्षिपः विविधं क्षिपति रिपून् इति विक्षिपः इगुपधेति कप्रत्ययः ॥ ७ ॥

विश्वदेवदेवतः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥ घर्मः प्रवृत्तः । अधिश्चरणादारभ्य परिशासाभ्यां ग्रहणात्प्राक् प्रवृत्तः प्रवृज्यत इति तत्र भेदेऽधर्माय स्वाहेति ॥ तेज उद्यतः । उद्यम्यत इत्युद्यतः उद्यमनादारभ्य प्रागजापयोऽवसेकादुद्यतः तत्र भेदे तेजसे स्वाहेति ॥ आश्विनः पयस्यानीयमाने । अजापयस्यासिच्यमाने घर्मभेदे आश्विनः अश्विदेवत्यो घर्मः अश्विभ्यां स्वाहेति जुहोति ॥ पोषो विध्यन्दमाने स्यन्दू स्रवणे विधिषिण स्यन्दमाने हृते बहिर्निःसरति सति भेदे घर्मः पौष्णः पूषदेवत्यः पूष्णे स्वाहेति जुहोति ॥ मारुतः क्लथन् । क्लथनं मध्ये हृतस्यावर्त्तनम् तदा मरुदेवत्यः तत्र भेदे मरुद्भ्यः स्वाहेति जुहोति ॥ मैत्रः शरसि

प्रजापतिः सन्भ्रियमाणः सम्नाट्सन्भृतो वैश्वदेवः सन्तो घर्मः प्रवृत्तस्तेज उद्यत आश्विनः पयस्यानीयमाने पौष्णे

विध्यन्दमाने मारुतः क्लथन् । मैत्रः शरसि सन्ताप्यमाने वायव्यो ह्रियमाण आग्नेयो ह्रियमानो वाग्धुतः ॥ ५ ॥

सविता प्रथमे हन्निर्द्वितीये वायुस्तृतीय आदित्यश्चतुर्थे चन्द्रमाः पञ्चम ऋतुः षष्ठे मरुतः सप्तमे बृहस्पतिरष्टमे ।

सन्ताप्यमाने । पयोऽवसेके योपरि तरिका जायते सा शरःशब्देनोच्यते तस्मिन् सन्ताप्यमाने एध्यमाने मैत्रो मित्रदेवत्यः तायू पालनसन्तत्योः कर्मणि यकि शानचि रूपम् तत्र शरश्चादिहरणात्प्राक् भेदे मित्राय स्वाहेति जुहोति ॥ वायव्यो ह्रियमाणः । आहवनीयं ह्रियमाणो होमात्प्राक् वायुदेवतः तत्र भेदे वायवे स्वाहेति जुहोति ॥ आग्नेयो ह्रियमानः । ह्रियमानो घर्मोऽग्निदेवतः तत्र तद्धेदे अग्नये स्वाहेति जुहोति ॥ वाग्धुतः । इतो हुतहोमादूर्ध्वं प्रागुत्तरघर्माभ्यात् वाक् वाग्देवतः तत्र भेदे वाचे स्वाहेति जुहोति ॥ एता आहुतयः सकृद्गृहीता ज्यैः ॥ ५ ॥

पूर्णाहुतिमन्त्रः । ततो विंशतिः स्पष्टा मन्त्राः पृथिव्यै सुहुतमस्तु । एवमग्रेऽपि अग्नये अन्तरिक्षाय वायवे दिवे सूर्याय ॥ १ ॥

दिग्भ्यः चन्द्राय नक्षत्रेभ्यः अङ्गाः वरुणाय नाभ्यै देवतायै पूताय शोधकाय पुनाति पूतः देवस्तस्मै ॥ २ ॥ १—१६, ७, ५० ।

वाचे वार्गाधिष्ठात्रे एवमग्रेऽपि । प्राणाय प्राणैन्द्रियाधिष्ठात्रे प्राणादीनां हित्वान्मन्त्रावृत्तिः । चक्षुषे तदधिष्ठात्रे । ओत्राय ॥ ३ ॥

द्वितीयः पूर्णाहुतिमन्त्रः । अहं मनसः काममभिलाषम् आकुञ्चनमाकूतिः प्रयत्नस्तं चाश्रीय प्राप्नुयाम् वाचः सत्यं चाश्रीय यद्वाक् सत्यं वदतु । मयि एतत्सर्वं श्रयतां तिष्ठतु पशूनां रूपं पशुसम्बन्धनी शोभा अन्नस्य रसः स्वादुत्वम् यशः कौर्त्तिः शीर्लक्ष्मोश्च ॥ ४ ॥

दिग्भ्यः स्वाहा । चन्द्राय स्वाहा । नक्षत्रेभ्यः स्वाहा । अङ्गाः स्वाहा । वरुणाय स्वाहा । नाभ्यै स्वाहा । पूताय स्वाहा ॥ २ ॥

वाचे स्वाहा । प्राणाय स्वाहा । प्राणाय स्वाहा । चक्षुषे स्वाहा । चक्षुषे स्वाहा । ओत्राय स्वाहा । ओत्राय स्वाहा ॥ ३ ॥

मनसः काममाकूतिं वाचस्सत्यमश्रीय । पशूनां रूपमन्नस्य रसो यशः शीः श्रयताममयि स्वाहा ॥ ४ ॥

का० प्रजापतिः सन्निभ्यमाण इति यथाकालमिति । सन्निभ्यमाणाद्यवस्थायां महावीरभेदे प्रजापतये स्वाहेत्याद्या यथाकालमाहुतयो होतव्या इति सूत्रार्थः ॥ तद्यथा मन्त्रो दर्शयति सन्निभ्यमाणां महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहीमे प्रजापतिर्देवता प्रजापतये स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतिर्होतव्येत्यर्थः प्रजापतिः सन्निभ्यमाणा यथाकालं प्रायश्चित्तदेवतत्पुक्तत्वात् (अ०) । निर्दिष्टाभिर्मर्शनादारभ्याजापयोऽवसेचनान्तं सन्निभ्यमाणः ॥ सम्राट् सम्भृतः । पयोऽवसेकानन्तरं कुशासादनात्प्राक् सम्भृत इत्युच्यते तत्र भेदे सम्राट् प्रायश्चित्तदेवता सम्राजे स्वाहेति ॥ वैश्वदेवः संसन्नः । आसादनादारभ्य सुज्जप्रलवेषाधिश्रयणात्प्राक् संसन्नः तत्र दे

भाव आर्षः । तथा सुषुम्णस्य शोभनसुखभूतस्य । अग्निर्दुतः अग्नौ ह्ययत् इत्यग्निर्दुत् तस्य अग्नौ दुतस्य । इन्द्रपीतस्य इन्द्रेण पीतो भक्षितस्तस्य । प्रजापतिर्भक्षितस्य प्रजापतिना भक्षितस्तस्य । मधुमतः मधुरस्वादपितस्य । उपहृतस्य कृतोपहृतस्य । एवंविधस्य तवांश् हे दधिघर्माहं भक्षयामीत्यर्थः ॥ ॥ समाप्ता घर्मातिकर्त्तव्यता ॥ २८ ॥ १—२६, ७, ४८ ।

॥ श्रीमन्महोदधिरुक्ते वेदद्वीपे निरूपितः । अष्टाविंशोऽयमध्यायो महाबोरनिरूपणः ॥ ३८ ॥

इन्द्रपीतस्य प्रजापतिर्भक्षितस्य मधुमत उपहृत उपहृतस्य भक्षयामि ॥ २८ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

स्वाहाप्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः । पृथिव्यै स्वाहा । अग्नये स्वाहा । अन्तरिक्षाय स्वाहा । वायवे स्वाहा ।

दिवे स्वाहा । सूर्याय स्वाहा ॥ १ ॥

प्रवश्यं घर्माभेदे प्रायश्चित्तम् । तत्र का० स्वाहाप्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः इति पूर्णाहुतिमाद्यामुत्तमं च मनसः काममाकूतिमिति । तदर्थोऽयम् अध्वरुः भूमिर्भूमिम् यच्छतेचिदिति मन्त्राभ्यां भग्नं घर्माभिमृश्य परमेष्ठ्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीर्हुत्वा स्वाहाप्राणेभ्य इत्याद्यां पूर्णाहुतिं हुत्वा पृथिव्यै स्वाहेत्याहुतिर्विंशतिं सकृद्गृहीतेन हुत्वा मनस इत्यन्यां पूर्णाहुतिं करोतीति ॥ मन्त्रार्थो यथा । साधिपतिकेभ्यः अधिपतिना हिरण्यगर्भेण सह वर्त्तमानेभ्यः प्राणेभ्यः स्वाहा सुहृतमस्त इति

का० मयित्यदिति भक्षणम् [५५] । इतश्चिषं दधिघर्मं यजमानत्विजः सोपहवं भक्षयन्तीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिः अष्टाक्षरपञ्च-
पादा दधिघर्मदेवत्या यजमानाशीर्देवतेति केचित् । बृहत् महत् त्यत् तत् इन्द्रियं प्रसिद्धं वीर्यं मयि विराजति विराजतु
लकारव्यत्ययः । दक्षः सङ्कल्पसिद्धिः मयि विराजतु । क्रतुः सङ्कल्पो मयि विराजतु । विशेषेण राजने विराट् तेन
जगत्प्रसिद्धेन ज्योतिषा तेजसा आदित्याख्येन सह ब्रह्मणा त्रयोलक्षणेन ज्योतिषा च सह घर्मी मयि विराजतु । कौटुशो
घर्मः त्रिशक्तिस्रः शुचः दीप्तयो यस्य सः तास्तिस्रः शुचो या ते घर्मं दिव्या शुभित्यष्टादशां कण्डिकायां शालाकमन्त्रे व्याख्याताः ॥ २७ ॥
गायत्र्यवसानहीना । दधिघर्मभक्षणे एव विनियुक्ता । पयसो रेतो वीर्यं सारं जगदुत्पत्तिबीजं यत् आभूतमाहुतम-

मयित्यदिन्द्रियम्बृहन्मयिदक्षोमयिक्रतुः । घर्मस्त्रिशुम्बिराजतिविराजज्योतिषासहब्रह्मणातेजसासह ॥ २७ ॥

पयसोरेतआभूतनस्यदोहमयीमह्युत्तरामुत्तरां समाम् । त्विषःसंवृक्क्रत्वेदक्षस्यतसुषुम्णस्यसुषुम्णाग्निजुतः ।

दधिघर्मरूपं यत् तस्य दोहं प्रपूरणं वयमुत्तरामुत्तरां समामुत्तरोत्तरमस्मिन्वर्षे अशोमहि व्याप्रयाम कालाध्वनोरिति द्वितीया
वयं सर्वदा यायजूकाः स्यामित्यर्थः ॥ का० त्विषःसंवृगिति महाव्रतौघे [५६] । महाव्रतौघेऽहनि त्विष इति मन्त्रेण इतश्चिषदधि-
घर्मभक्षणं कार्यमित्यर्थः ॥ अतिजगती दधिघर्मदेवत्या । संवृणक्ति स्वीकरोतीति संवृक् स्वीकर्ता सम्पूर्वा वृजिः स्वीकरणार्थः
हे त्विषः संवृक् कान्तेः स्वीकर्तः हे सुषुम्ण शोभनं सज्जं सुखं यस्मात् सुषुम्णः तत्सम्बोधनम् हे सुखदातः हे दधिघर्म
अहमुपहृतः कृतोपहवः सन् ते तवांशं भक्षयामि कर्मणि षष्ठौ वा त्वां भक्षयामि एकस्तेऽयम् पादपूरणः । कौटुशस्य
ते क्रत्वे दक्षस्य चतुर्थी षष्ठ्यर्थे क्रतोः सङ्कल्पस्य दक्षः सिद्धिदाता तस्य सङ्कल्पसिद्धिदातुः क्रतुयस्य चतुर्थ्येकवचने गुणा-

का० उद्वयमित्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् । ऐशानीं दिशं प्रति यजमानो गच्छतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता (२०, २१) ॥ २४ ॥ १-२६, ७, २८ ।

का० अन्नपेचमेत्यधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति । यजमानः पश्चादनवलीकयक्षीशानदेशादेत्यधोऽसीति मन्त्रेणैकां समिधं गृह्यत्वा समिदसीति मन्त्रेणाहवनीये दधातीत्यर्थः ॥ मन्त्रद्वयं व्याख्यातम् (२०, २३) ॥ २५ ॥ २-२६, ७, २५ ।

का० यावतीद्यावाष्टयिवी इति दधिघर्मग्रहणम् । सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां दधिघर्मं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ब्राह्मो उष्णिक्

सुमित्रियानचाप ओषधयस्सन्तु दुर्मित्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टियञ्च वयन् द्विष्मः ॥ २३ ॥

उद्वयन्तमसस्परिस्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवदेवत्रासूर्यमगन्मज्जोतिरुत्तमम् ॥ २४ ॥

एधोऽस्येधिषीमहि । समिदसिते जोसिते जोमयिधेहि ॥ २५ ॥

यावतीद्यावाष्टयिवीयावन्नसप्तसिन्धवो वितस्थिरे । तावन्तमिन्द्रतेग्रहमूर्जागृह्णाम्यक्षितम्मायिगृह्णाम्यक्षितम् २६

दधिघर्मदेवत्या इन्द्रदेवत्या च । हे इन्द्र ऊर्जा अन्नेन सह अक्षितमनुपचीणं ते तव ग्रहं तावन्तं तत्परिमाणमहं गृह्णामि मयि च अक्षितं यथा स्यात्तथा गृह्णामि तव ग्रहग्रहणेन मयि यन्नक्षयो मास्त्वित्यर्थः तावन्तं कियन्तम् द्यावाष्टयिवी यावतो द्यावामूर्जौ यत्परिमाणे च पुनः सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राः चौरोदाद्याः यावत् यत्परिमाणे देशे वितस्थिरे विशेषेण स्थिताः तावन्तमति-
महत्तरं दधिघर्मं गृह्णामीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ३-२६, ७, ५४ ।

अन्यत् मनुष्यकर्मणः सकाशाद्भिन्नं व्रतं कर्म जगदनुग्रहरूपं यस्य सोऽन्यव्रतः परमात्मा तस्य कर्मणि षष्ठी सद्यः सेवने धातुः
अन्यव्रतं परमात्मानं सेवामहे सायुज्यं प्राप्नुम इति भावः अन्यद्वा एतस्य व्रतमन्यन्मनुष्याणामिति^(१६) श्रुतिः ॥ २० ॥

का० आसेचनवन्ति पयसः पूरयति घर्मैतत्त इति^१ । आसेचनं गर्तः तद्युतानि पात्राणि दुग्धेन पूरयति तानि सप्त महवौरचयं
द्वे पिन्वने उपयमनौ सुवखेत्यर्थः ॥ अनुष्टुप् घर्मदेवत्या । हे घर्म एतत्पयः ते तव पुरीषम् पृणति पूरयति पुरीषं पूरयित् अन्नम्
अन्नं वै पुरीषमन्नमेवास्मिन्नेतद्धातोति^(१२) श्रुतिः तेन पयसा वर्धस्व आप्यायस्व, च भवत्प्रसादादयं वर्धिषीमहि आप्यासिषीमहि
चेति व्याख्यातम्^(१, १४) ॥ २१ ॥ १—२६, ७, २१ ।

घर्मैतत्तेपुरीषन्नेनवर्धस्वचाचप्यायस्व । वर्धिषीमहिचत्रयमाचप्यासिषीमहि ॥ २१ ॥

अचिक्रदद्, पाहरिर्महान्मित्रो न दर्शतः । सूर्य्येण दिद्युदधिर्निधिः ॥ २२ ॥

का० त्रिः परिषिच्य अचिक्रददिति^२ । सामगानानन्तरमुक्तादनदेशे परिषिच्य वक्ष्यमाणं करोतीत्यर्थः ॥ परोष्णिक् घर्मदेवत्या ।
घर्मः सूर्यात्मना स्तूयते । वृषा आहुतिद्वारेण वृष्टिकर्ता घर्मः प्रवृज्यमानः सन् अचिक्रदत् क्रदि शब्दे पुनः पुनः शब्दमकरोत् ।
कोटयः हरिः हरितवर्णः रसानां हर्ता वा एष वै वृषा हरिर्य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति^(२६) श्रुतिः । महान् प्रभावान् । मित्रो
न दर्शतः न उपमार्थः मित्र-इव दर्शनोयः अत एव सूर्येण सह सन्दिद्युतत् सूर्य्यतुल्यो द्योतते द्युतेर्लुङि णिजन्तस्य रूपमडभावः
सूर्य्यवत्सर्वं द्योतयतीत्यर्थः उदधिः उदकं धोयते यस्मिन् जलस्य धर्ता निधिः सुखानामिति शेषः सुखनिधिः ॥ २२ ॥ २—२६, ७, २२ ।

का० चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः सुमित्रिया न इति^३ । सपत्नीकाः ऋत्विग्यजमानाः चात्वाले मार्जनं कुर्वन्ते । पत्न्या
अपि सन्वपाठः ॥ व्याख्याता^(६, २२) ॥ २३ ॥ ३—२६, ७, २३ ।

का० चत्रायत्वेति निष्क्रमणं पुरस्तात्पद्मीमन्तर्धाय[६] । होमानन्तरमध्ययुः पद्मीमये कृत्वा शालायाः निष्क्रमतीत्यर्थः ॥
उपरिष्ठाद्बृहती घर्मदेवता । हे घर्म वयं त्वा त्वामनुक्रामाम अनुगच्छाम त्वं ब्रह्मणः तन्वं शरीरं पाहि पालय । किमर्थमनुगमनम्
चत्रस्य चत्रियस्य दैवस्य सूर्यस्य परस्मात् परमपालनाय परःशब्दोऽव्ययम् पर उत्कृष्टं पायते रक्षत इति परस्मै तस्मै एतद्दे दैवं
चत्रं य एष तपतीति श्रुतेः । किञ्च विश्वः यज्ञस्य धर्मणा धारणेन निमित्तेन वयं त्वामनुक्रामाम यज्ञो वै विडागस्य त्वारिष्ये
इति[६] श्रुतेः । किमर्थमनव्यसे सुविताय नवीयसे नूतनाय सगताय सुप्रसूताय कर्मणे कर्मसिद्धार्थं त्वामनुगच्छामेत्यर्थः सुष्ठु इतं
सुवितम् इण गतौ क्तः उपसर्गस्योद्देशः यद्वा घू प्रेरणे सूयते प्रेर्यते सुवितम् इडागमे धातोरुवड् ॥ १६ ॥ १—(४, २, १, ६)

चत्रस्यत्वापरस्यायब्रह्मणस्तन्वस्याहि । विशत्त्वाधर्मणावयमनुक्रामामसुवितायनव्यसे ॥ १६ ॥

चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्य सप्रथाः सनोविश्वायुः सप्रथाः सनः सर्वायुः सप्रथाः । अपढेप्रोअपह्वरोन्यव्रतस्य सश्चिम ॥ २० ॥

का० नाभिस्पृशं प्रवृञ्चनीयं निदधाति चतुःस्रक्तिरिति[१४] । प्रवृञ्चनीयं महावीरमुत्तरवेदी नाभिलयं स्थापयतीत्यर्थः ॥ महा-
बृहती घर्मदेवत्या । स घर्मो नोऽस्माकं सर्वायुरस्तु सर्वं पूर्णमायुर्यस्मात्स सर्वायुः पूर्णायुःप्रदोऽस्त्वित्यर्थः पुनरुक्तिरादरार्था ।
कीदृशः सः चतुःस्रक्तिः चतस्रः स्रक्तयः कोणा दिग्रूपा यस्य सः एष वै चतुःस्रक्तिर्य एष तपति दिशो ह्येतस्य स्रक्तय इति[१०] श्रुतेः ।
तथा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नाभिः नहनं बन्धनस्थानम् । सप्रथाः सविस्तारः । विश्वायुः विश्वस्य जगतः आयुर्य-
स्मात् जगत आयुर्दाता । सप्रथाः सर्वतः प्रथयिता च । हे घर्म त्वत्प्रसादात् द्वेषः अप गच्छत्विति शेषः अस्मत्तो द्वेषः
गच्छतु वीतरागाः स्यामिति भावः । ह्वरचलने ह्वरः चलनं जन्ममरणलक्षणं चास्मत्तोऽपगच्छतु । वयमन्यव्रतस्य सश्चिम

वेत्यर्थः । हे अग्ने तव महिमा इमं दिवमभिवभूव अभिवधति छन्दसि लुहृङ्ङिटः दिवशब्दः पुंलिङ्गः अर्हर्चादित्वात् । कौटुशी
महिमा विप्रः विशेषेण प्राति पूरयति सर्वमिति विप्रो मेधावी । सप्रथाः प्रथनं प्रथो विस्तारस्तेन सहितः सप्रथाः । उतापि च
अवसा धनेन यशसा वा पृथिवीमभिववतीत्यनुषङ्गः ॥ संसीदस्वेति व्याख्यातैकादशध्याये षट्त्रिंशीः कण्डिका तत्र शोचस्वेति
पाठेऽत्र रीचस्वेति अर्थे एक एव ॥ १७ ॥ १—सप्तविंशति वक्तव्ये षट्त्रिंशति भेदादुक्तम् ।

का० चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति यातेघर्मदिव्याशुगिति प्रतिमन्त्रः । अमध्वर्युराग्न्यं संस्तुत्य चतुर्गृहीतं कृत्वा तेन जुहोति
यातेघर्मदिव्याशुग्यागायत्राहविर्धाने । सातआप्यायतान्निष्टायतान्तस्वैतेस्वाहा ॥ यातेघर्मान्तरिक्षेगुग्या

त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे । सातआप्यायतान्निष्टायतान्तस्वैतेस्वाहा ॥ यातेघर्मदिव्याशुग्याजगत्यांसदस्या ।

सातआप्यायतान्निष्टायतान्तस्वैतेस्वाहा ॥ १८ ॥

अग्नीधा ध्रियमाणेषु त्रिषु श्रलाकात्रिकेषु त्रिभिर्मन्त्रैस्तृतीयेनोपविश्येत्यर्थः ॥ त्रीणि यज्ञं च घर्मदेवत्यानि ऋक्पङ्क्तयः ।
हे घर्म या ते तव दिव्या दिविभवा शुक् दीप्तिः या गायत्रां छन्दसि प्रविष्टा या हविर्धाने यज्ञगृहे प्रविष्टा सा ते तव शुक् आप्यायतां
वर्धताम् निष्टायतां संहता दृढा भवतु अस्मै शब्दसङ्घातयोः लोट् तस्य शुचे ते तुभ्यं च स्वाहा ॥ हे घर्म या ते तवान्तरिक्षे
शुक् त्रिष्टभि छन्दसि अग्नीध्रे सद्ने च प्रविष्टा सा त इति पूर्ववत् ॥ या ते हे घर्म पृथिव्यां शुक् जगत्यां छन्दसि प्रविष्टा कौटुशी
सदस्या सदसि प्रविष्टा यज्ञगृहे स्थिता सा त इत्युक्तम् ॥ १८ ॥ १—२६, ७, ४ ।

सञ्ज्ञोतिषेत्युपयमन्यामासिद्धति घर्मम् । घर्मसंख्यं हृतमुपयमन्यामासिद्धति, पूर्वं स्व, कथं घर्मं नीतमधुना घर्मस्यं स्व चि
नयतीत्यर्थः ॥ पयोदेवताम् यजुरनुष्टुप् । ज्योतिः घर्मस्यं हृतं ज्योतिषोपयमनोऽर्थेन हृतेन सङ्गच्छताम् स्वाहा मुह्यतमस्तु
ज्योतिर्वा इतरस्मिन्पयो भवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे ज्योतिषौ सङ्गच्छते इति^(४०) श्रुतेः पयो देवता ॥ का० मन्त्रक्रमेणोत्तरं
रौहिणं जुहोति^२ । उत्तरं रौहिणं मन्त्रक्रमेण सञ्ज्ञोतिषाज्योतिरेततन्मन्त्रक्रमेणोऽनन्तरं जुहोतीत्यर्थः ॥ अहःकेतना । व्याख्याते
यजुषो^(३०:१) । का० अग्निहोत्राहता इत्या वाजिनवद्वचयन्ति मधुहृतमिति^३ । उपयमन्यामानां घर्मज्यमग्निहोत्रहोमप्रकारेण
समन्त्रकं हृत्वा वाजिनवदुपहृत्प्रार्थनपूर्वकं भक्षयन्ति होत्रध्वर्युवद्वाम्प्रोहप्रतिप्रस्थात्रग्नौयजनानाः ॥ घर्मदेवत्वम् ऋग्वृहती ।

अभीममहिमादिविप्रो बभूव स प्रथाः । उत यवसायथिवी ॥ सीदस्व मह्यं ॥ असिरोचस्व देववीतमः ।

विधूममग्ने अरुषमिधेयसृज प्रशस्तदर्शतम् ॥ १७ ॥

१० मधु मधुरं घर्मज्यं हृतमस्माभिः कौटुशेऽमो इन्द्रतमे इन्द्र वीर्यमस्यास्ति इन्द्रवान् अत्यन्तमिन्द्रवानिन्द्रतमः वरप्रत्यये लोपः
वीर्यवत्तमे इत्यर्थः । मधु हृतमिन्द्रवत्तमस्माभित्येवैतदाहति^(४२) श्रुतेः । हे घर्म हे देव ते तव हृतशेषमंशं वयमश्याम भक्षयाम
अश्रोतेर्विकरणव्यत्ययेन बहुलं कन्दसौति शपो लुक् लिङि उत्तमवद्वचने । ते तुभ्यं नमोऽस्तु मा मां हिंसिः आत्मनः
परित्राणमर्थ्यते ॥ १६ ॥ १-२६, ६, १० । २-२६, ६, १८ । ३-२६, ६, २० । ४-२६, ६, २५ ।

का० अभीममिति महावीरम्^४ । प्रचरणीयं घर्ममासन्यां करोति मन्त्रेणैतराणि तूष्णीम् ततः शान्तिपाठ इत्यर्थः ॥ गायत्री-
वृहती मध्येऽवसानहीनं अभीमं गायत्री संसीदस्व वृहती यद्वावसानव्योपेतातिशक्ती षष्टाचरान्निदेवत्या एकैव ऋक् ऋग्वयं

वाचा शरसे स्र हकर्वे पूष्णे वाताय प्राणरूपाय स्वाहा सुहुतमस्तु । अवरः स्वाहाकारं करोति परां देवतामिति^(१२) शुनेरादौ स्वाहा-
कारस्ततो देवतापदानि । अयं वै पृषा योऽयं पवत एष ह्रीदः सर्वं पृथत्येष उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधातीति^(१३) श्रुतिः ॥
गृह्णन्ति ते आवाणः प्राणा विषयग्रहणशीलाः तेभ्यः स्वाहा प्राणा वै आवाणः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधातीति^(१४) श्रुतिः ॥ प्रतिरुवन्ति
शब्दं कुवन्ति प्रतिरमन्ते वा यान्प्राप्येति प्रतिरवाः तेभ्यः स्वाहा प्राणा वै प्रतिरवाः प्राणाः प्राणान्हीदः सर्वं प्रतिरतमिति^(१५) श्रुतिः ॥
का० चतुर्थमहुतमुदङ्घ्रीचमाणो दक्षिणतो बर्हिषु पगूहति । चतुर्थं शकलमहुतमेवोदीचीं पश्यन्वेदेदक्षिणभागे पातिष्याबर्हिषि प्रवे-
शयतीत्यर्थः ॥ पितृभ्यः स्वाहा कौटुम्भेभ्यः ऊर्ध्वं बर्हिभ्यः ऊर्ध्वं प्रागयं बर्हियेषां ते ऊर्ध्वं बर्हिषः तेभ्यः सोमपाभ्य इत्यर्थः तथा

स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतये । स्वाहा सज्जोतिषा ज्योतिः । अहः केतुना जघता सुजोतिर्गोतिषा स्वाहा । रात्रिः

केतुना जघता सुजोतिर्गोतिषा स्वाहा । मधुहृतमिन्द्रतमे अग्नावश्यामते देवघर्मनमस्ते अस्तु मामाहि ० कीः १६

घर्मपावभ्यः घर्मं पिबन्ति घर्मपावानः तेभ्यः स्वाहा ॥ द्यावापृथिवीशब्देन प्राणीदानावुच्येते ताभ्यां सुहुतमस्तु प्राणीदानौ वै
द्यावापृथिवी प्राणीदानावेवास्मिन्नेतद्दधातीति^(१६) श्रुतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा प्राणा वै विश्वे देवा प्राणानेवास्मिन्नेतद्द-
धातीति^(१७) श्रुतिः ॥ १५ ॥ १—२६, ६, १४ । २—२६, ६, १५ । ३—निघ० २, १६, १२ ।

का० सप्तमं च सर्वलेपाक्तं दक्षिणेषु चमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति^२ । मूलायावधि घमष्टताभ्यक्तं सप्तमं शकलं दक्षिणं
पश्यन् प्रतिप्रस्थात्रे ददातीत्यर्थः ॥ रुद्र इति स्तोत्रनामसु पठितम् रुद्रेः स्तोत्रमिह यत आह्वयत इति रुद्रहूतिः तस्मै स्तोत्र-
स्तुताय रुद्राय सुहुतमस्तु ॥ एवं सप्तमं जुषां मध्ये चतुर्थसप्तमयोर्विनिर्गोतिषा उक्तः शेषैः पञ्चशकलैराज्यहोमः ॥ का० स्वाहा

का० इषेऽपि न्वेति पितृमानमनुमन्वयते । पितृमानमतिमं धर्ममभिमन्वयन इत्यर्थः ॥ ऋचां पङ्क्तिः धर्मदेवता ।
 हे पितृमान धर्म इषे वृष्ट्यै पितृस्व पुष्टो भव वृष्ट्यर्थम् कर्जेऽन्नाय पितृस्व अन्नं वर्धय ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यः पितृस्व चत्वाय चतुर्येभ्यः
 पितृस्व द्यावापृथिवीभ्यां पितृस्व ब्राह्मणचतुर्यद्यावापृथिवीस्तर्पयेत्यर्थः ॥ का० धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वधर्मम् । ऐशानीं दिशं
 प्रत्युत्क्रामतीत्यर्थः ॥ यत्तुर्गायत्री धर्मदेवता । हे धर्म हे सुधर्म सुष्टु धारयतीति सुधर्मः हे साधुधरणशौल त्वं धर्मं अस्मि सर्व-
 जगतो धारणमस्मि आहुतिपरिणामद्वारेण सर्वं धरसीत्यर्थः ॥ का० अमेन्यस्मे इति खरे करोति । महावीरं खरे आसादयतीत्यर्थः ॥

अमेन्यस्मे नृङ्गानि धारयन्नृङ्गधारयन्नन्धारयन्विशन्धारय ॥ १४ ॥

स्वाहापूष्णेशरसे । स्वाहाग्रावभ्यः । स्वाहाप्रतिरवेभ्यः । स्वाहापितृभ्य ऊर्ध्वर्हिभ्यो धर्मपावभ्यः ।

स्वाहाद्यावापृथिवीभ्याम् । स्वाहाविश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ १५ ॥

ऋग्वहती धर्म देवता । हे धर्म अमेनि मिच्छं हिंसायां भिनोति दिनस्तीति मेनिः न मेनिरमेनिः सुपां सुलुगिति सुलोपः अमेनिः
 अहिंसन् अक्रुध्यन् सन् अस्मे अस्मासु नृङ्गानि धनानि धारय स्वापय नृचमयतीति नृङ्गम् अक्रुध्यन्नो धनानि धारयेति (१०) श्रुतिः
 ब्रह्म चत्वं विशं च धारय विप्रादीनस्मद्वयान्कुर्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ १—२६, ६, ९० । २—२६, ६, १० । ३—२६, ६, ११ । ४—२६, ६, १२ ।

का० विकङ्कतशकलैर्जुहोति धर्मे न्यन्य न्यन्य स्वाहापूष्णेशरस इति प्रतिमन्त्रम् । धर्मं नितरामक्षां विकङ्कतशकलैर्धर्मान्यं
 जुहोति स्वाहापूष्ण इति प्रतिमन्त्रमित्यर्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवतानि यज्मि । शरःशब्दो दध्युपरिस्थस्ते हवाचकः अन्नं स्नेहमात्र-

पृथिव्यो च देवताः । हे अग्निना अग्निनो युवां धर्मं पातं पिबन्तम् काभिः ऊतिभिरवनेः निमित्तेः अवनं कृत्वा पिबन्त-
मित्यर्थः । कीदृशमिहूतिभिः अहर्दिवाभिः अहःशब्देन प्रातः कालः दिवाशब्देन सायं कालः पातः सायंकालोपलज्जिताभिः प्रवश्यं-
कालः स एव यतः । कीदृशं धर्मं हार्द्दाम् वा गतिगम्यतयोः लुट् हृदि वानं गमनं यस्य स हृद्दानः हृद्दान एव हार्द्दानस्तम्
स्वार्थेऽण् हृदयप्रियमित्यर्थः एवं धर्मपानायाग्निनो सम्प्रार्थ्य तत्साहाय्याय सूर्यादीन्मार्त तन्वायिणे नमः तन्वते तन्वम् पटरचनाय
तुरीयलाक्षाप्रोतास्तन्तवस्तन्वमुच्यते तद्ब्रह्मसि कालचक्रमपि तन्वमुच्यते तथा चाभिधानम् तन्वे राष्ट्रे परच्छन्दाप्रधानयोः
अगदे कुटुम्बकृत्ये तन्तुवाने परिच्छदे श्रुतिशास्त्रान्तरे शास्त्रे कारणे द्वार्थसाधके इतिकर्तव्यतातन्त्वारिति तन्वे कालचक्रे एति

अपातामग्निना धर्ममनुद्यावापृथिवी धर्मं साताम् । इहैव रातयः सन्तु ॥ १३ ॥

इधेपिन्वस्व । ऊर्त्तपिन्वस्व । ब्रह्मणेपिन्वस्व । जवायपिन्वस्व । द्यावापृथिवीभ्याम्पिन्वस्व । धर्मासिमुधर्म ।

निरन्तरं गच्छति तन्वाद्यौ तस्मै आदित्याय नमःऽस्तु एष वै तन्वाद्यौ य एष तपथेष होमांलाकास्तन्वमिवानुसञ्चरताति(११) श्रुतेः ।
द्यावापृथिवीभ्यामभाभ्या लोकाभ्यां तदधिष्ठात्रोभ्यां नमः ॥ १२ ॥

का० अपातामिति यजमानः १ । यजमानः धर्ममभियन्तयत इत्यर्थः । ककुबुष्णक् शशिदेवत्या मध्यमः पादो द्वादशार्णः आद्य-
न्तावष्टार्णो सा ककुप् मध्यमथेत्कृत्वात्यक्तेः । अग्निना धर्ममपातामपिबतां लुङ् द्यावापृथिवी अन्वमसातामनुमतवत्यौ साधु-
कृतमिति अनुमेनाति इत्यर्थः अत एवाख्यादिप्रसादात् इहैवाग्नौ हे स्थितानामस्माकं रातया धनानि सन्तु इहैव रातयः सन्ति-
तीहैव नो धनानि सन्ति ये वै तदाहेति(२१) श्रुतेः ॥ १३ ॥ १—१६, ६८ ।

त्याहेत्यर्थः ॥ स्वाहा घर्मः पित्रे पित्र्यायास्तु ॥ ८ ॥

१-२६,६,४१ २-२६,६,४१

का० वषट्कृते जुहोति विश्वाभाषा इति^१ । वषट्कृते सति घर्मं जुहोतीत्यर्थः ॥ अग्निदेवत्यानष्टम् । इह यज्ञे दक्षिणसत् दक्षिणस्यां दिशि सौदति तिष्ठति दक्षिणसत् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः दक्षिणतः स्थितोऽध्वर्युर्विश्वाः सर्वाः आशाः दिशो विश्वान् सर्वान् देवान् च अयाट् अयाचीत् यजेर्लुङ् लुङोपे रूपम् इष्टवान् दक्षिणतः स्थितो ह्याहुतीर्जुहोति । अतो ब्रवीमि हे अग्निना अग्निनो स्वाहाकृतस्य वषट्कारानन्तरं हुतस्य मधोमधुरास्वादस्य घर्मं युवां पिबतम् कर्मणि षष्ठौ ॥ १० ॥

विश्वाभाषादक्षिणमदिश्वान्देवानयाडिह । स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतमग्निना ॥ १० ॥

दिविधा इमं यज्ञमिमं यज्ञमिदं दिविधाः । स्वाहाग्नये यज्ञियाय ग्रंथं जुर्म्यः ॥ ११ ॥

अग्निना घर्मम्यातु हाद्वानमहर्दिवाभिहृतिभिः । तन्वायि णेन मोद्यावायुविवीध्याम् ॥ १२ ॥

का० दिविधा इति त्रिरुत्कथयति^२ । महावीरं त्रिरुद्धं कम्पयति यत्कामन्त्रेण द्विभूषणीमिति सूत्रार्थः ॥ यजुर्वर्मदेवत्यं सामोष्णिक् । हे महावीर इमं मदीयं यज्ञं त्वं दिवि दुर्लोके धाः षेहि स्थापय इमं यज्ञं दिवि धा इति पुनरुक्तिरादराणां अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति वचनात्^३ ॥ का० स्वाहाग्नये इत्यनुवषट्कृते^४ । अनुवषट् स्वाहेति मन्त्रेण घर्मं जुहोतीत्यर्थः ॥ यज्ञियाय यज्ञहितायान्वये स्वाहा सुहुतमस्तु यजुर्म्यः सकाशात् अस्माकं शं सुखमस्तु ॥ ११ ॥ ३-नि० १०, ४२, १४-२६, ६, ६ । ४-२६, ६, ० ।

का० अग्निना घर्ममिति ब्रह्मातुमन्त्रयते^५ । ब्रह्मा घर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ स्वराङ्गिणक् । अग्निनावादित्यो आवा-

वसवो विद्यन्ते यस्य स वसुमान् रुद्रा विद्यन्ते यस्य रुद्रवान् तस्मै वसुयुताय रुद्रयुतायेन्द्राय वाताय हे घर्म त्वां स्वाहा जुहोमि
 अयं वा इन्द्रो योऽयं पवत इति(६) अतः ॥ आदित्या विद्यन्ते यस्य स आदित्यवान् तस्मै आदित्ययुक्तायेन्द्राय वाताय स्वाहा ॥
 अभिमातोऽसपत्नान्हन्तीत्यभिमातिहा सपत्नो वा अभिमातिरिति(७) अतः शत्रुनाशकायेन्द्राय वाताय त्वां जुहोमि ॥ सते स सविता
 तस्मै चेष्टयित्रे वाताय त्वां जुहोमि अयं वै सविता योऽयं पवत इति(८) अतः कौटुमाय ऋभुमते ऋभुरस्यास्ति ऋभुमान् विभुरस्यास्ति
 विभुमान् वाजोऽस्यास्ति वाजवान् अङ्गिरसस्य सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुविभुवाजास्तदुक्ताय वाताय ॥ बृहस्पतये बृहतां महतां
 पतिर्वातस्तस्मै अयं बृहस्पतिर्योऽयं पवत इति(९) अतः कौटुमाय विश्वदेव्यावते विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तदस्यास्ति

विभुमतेवाजवतेस्वाहा । बृहस्पतयेत्वाविश्वदेव्यावतेस्वाहा ॥ ८ ॥

यमायत्वाङ्गिरस्वतेपितृमतेस्वाहा । स्वाहाघर्माय । स्वाहाघर्मःपित्रे ॥ ९ ॥

विश्वदेव्यवान् तस्मै मन्त्रे सोमाग्नेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मताविति दीर्घः सर्वदेवसहिताय जुहोमि ॥ ८ ॥ १—२६,६,२। २—२६,६,२।

यमाय वाधवे हे घर्म त्वां जुहोमि अयं वै यमो योऽयं पवत इति(११) अतः । कौटुमाय यमाय अङ्गिरस्वते अङ्गिरसो सुन-
 योऽस्य सन्ति अङ्गिरस्वान् अयस्त्रयादीनि कन्दसौति भसज्ज्ञायां सस्य विसर्गाभावः । पितृमते पितरोऽस्य सन्ति पितृमान् अङ्गिरः-
 पितृयुताय वातायेत्यर्थः ॥ वातनामानि समाप्तानि ॥ का० स्वाहाघर्मायेत्युपयमन्या सिञ्चति घर्मे । उपयमन्या स्तुचा
 सुक्स्थं घृतं घर्मे सिञ्चतीत्यर्थः ॥ घर्माय स्वाहा एतदार्ज्यं सुहुतमस्तु ॥ का० स्वाहाघर्मःपित्रे इति जपित्वातिक्रम्यायाव्याह
 घर्मस्य यजेति । अपसव्यवान्दक्षिणास्यः स्वाहेति मन्त्रं स्वरेण जपित्वा सव्येन जलं शृङ्गा घर्महस्तोऽतिक्रम्यायाव्य घर्मस्य यजे-

निर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा विभर्ति तमेवेतत्प्रोणातीति(११) ॥ ६ ॥ १—१६, १७ । २—१४, १२, १३ ।

का० प्रेतु ब्रह्मणस्यतिरित्युच्यमाने समुद्राय त्वेति वातनामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम् । प्रेत्यति होत्रोच्यमाने आहवनीयं प्रति गच्छन्ध्वर्युः समुद्रायेतगादीनि द्वादश वातनामानि स्वरेण जपतीत्यर्थः ॥ द्वादश यजुर्वि वातनामदेवत्यानि । हे घर्म वाताय त्वा त्वां स्वाहा जुहोमि कीदृशाय वाताय समुद्राय समुद्रवन्तु भूतानि यस्मात् समुद्रस्तस्मै अयं वै समुद्रो योऽयं पवत एतस्माद्देव समुद्रात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्मा एवैनं जुहोतीति श्रुतेः ॥ सरिराय । सहैरते

समुद्रायत्वावातायस्वाहा । सरिरायत्वावातायस्वाहा । अनाष्ट्यायत्वावातायस्वाहा । अप्रतिष्ट्याय

त्वावातायस्वाहा । अवस्यवेत्वावातायस्वाहा । अग्निमिदायत्वावातायस्वाहा ॥ ७ ॥

इन्द्रायत्वावसुमतेरुद्रवतेस्वाहा । इन्द्रायत्वादित्यवतेस्वाहा । इन्द्रायत्वाभिमातिभेस्वाहा । सवित्रेत्वष्टभुमते

गच्छन्ति सर्वभूतानि सिद्धार्थानि यस्मात् सरिरस्तस्मै वाताय घर्मं त्वां जुहोमि अयं वै सरिरो योऽयं पवत एतस्माद्देव सरिरात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहैरते इति(१) श्रुतेः ॥ अनाष्ट्याय । न आधर्षितुं पराभवितुं शक्नोऽनाष्ट्यः तस्मै । अप्रतिष्ट्याय । न प्रतिधर्षितुं प्रतियोद्धुं शक्नोऽप्रतिष्ट्यस्तस्मै वातायेत्युक्तम् अयं वा अनाष्ट्योऽप्रतिष्ट्यो योऽयं पवत इति(२) श्रुतेः ॥ अवस्यवे । भवो रक्षणमिच्छति भवस्यति भवस्यतीत्यवस्यः सुप आत्मनः कश्च क्वाच्छन्दसीति सप्रत्ययः भवनशैलाय ॥ अग्निमिदाय । क्लेशात्मकं कर्म अग्निं तत्र ददातीत्यग्निमिदस्तस्मै क्लेशनिवर्तकाय वाताय अयं वा अवस्युरग्निमिदो योऽयं पवत इति(३) श्रुतेः ॥ ७ ॥

परीशासौ देवते । हे परीशास त्वं गायत्रं कन्दोऽसि गायत्रीव गायत्रं सार्धेऽण् गायत्रीच्छन्दोरूपोऽसि । विष्टुवेव त्रैष्टुभं विष्टुग
 कन्दरूपोऽसीति द्वितीयम् ॥ का० ताभ्यां महावीरं परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति[१४] । ताभ्यां परीशासाश्च
 महावीरमादत्त इत्यर्थः ॥ यजुर्जगती महावीरो देवता । हे महावीर द्यावापृथिवीभ्यां द्युभूमिभ्यां कृत्वा त्वा त्वां परिगृह्णामि
 परीशासयोर्द्यावाभूमी अश्वन्ते महावीरे चादित्योऽश्वस्तः तथाच श्रुतिः इमे वै द्यावापृथिवी परीशासावाद्यः प्रवर्ग्योऽसि
 तदादित्यमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णातीति[१५] ॥ का० उपयस्य मन्त्रवेदेनोपयस्योपयमन्योपयह्नातान्तरिक्षोपयच्छामीति[१६]
 परीशासगृहीतं महावीरमुक्त्वा मुञ्चकतवेदेन सम्प्राज्जीपयमन्या सुचा तं गृह्णातीत्यर्थः ॥ यजुर्हृती धर्मी देवता । हे धर्मा-
 न्तरिक्षेणाकाशिनोदरेण वा त्वामपयच्छामि निगृह्णामि उपयमन्यन्तरिक्षत्वेन च स्तूयते तथाच श्रुतिः अन्तरिक्षं वा उपयमन्यन्तरिक्षेण

इन्द्राश्विना । मधुनः सारघस्य धर्मपातवसवो यजतवाट् । स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टि वनये ॥ ई ॥

ह्रीदण् सर्वमुपयतमथो उदरं वा उपयमन्युदरेण ह्रीदण् सर्वमन्नाद्यमुपयतं तस्मादाहान्तरिक्षोपयच्छामीति[१७] ॥ का० अजापद-
 वसिष्ठ शान्ते गोः पयोऽवनयतीन्द्राश्विनेति[१८] । अजादुग्धेन महावीरं तूष्णीं सिक्त्वा शान्ते क्षीणज्वाले तत्र गोपयः सिञ्चतीत्यर्थः ।
 ब्राह्मी गायत्री विश्वे देव देवताः । हे इन्द्र हे अश्विना अश्विनौ हे वसवः वासयितारो यूयं मधुनी मधुरस्य पयसो धर्मं रसं
 पात पिबत पिबादेशाभ्यवह्णान्दसः कीदृशस्य मधुनः सारघस्य सरघा मधुमाचका अत्र सरघा मधुकृता भ्रमरा इव ऋत्विजः ते
 कृतं सारघं तस्य । धर्मं पातेति रसं पातत्येवैतदाहोत[१९] श्रुतिः । किञ्च हे इन्द्रादयः वाट् वषट्कारेण स्वाहा सुष्टु हुतं सारघं
 मधु सूर्यस्य रश्मये किरणाय यूयं यजत दत्त यजतिर्दानार्थः वषट्कृतं हुतमेवमस्यैतद्वतीति श्रुतेः[२०] । किञ्च ताव रश्मये वृष्टि-
 वनये वृष्टिं वनन्ति ददाति वृष्टिवनिस्तस्मै यो रश्मिर्वृष्टिं दत्ते तस्मै मधु दत्तेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्वृष्टव-

का० यस्तं स्नानं इति स्नानमालभते? । गोस्नानानालभते जगतावेकवचनमित्यर्थः ॥ वाग्देवत्या त्रिष्टुप् दीघतमोहृष्टा ।
 हे सरस्वति तं स्नानमिहाभिगच्छाने धातवे धेट् पाने तुमर्धे तवेप्रत्ययः पानार्धमकः कुब मम पानाय प्रयच्छेत्यर्थः सोऽर्थे
 लङ् शपि लुमे गुणः । तं कम् यस्ते तव स्नानः स्नान इव स्नानः शययः श्येते इति शययः अच्प्रत्यये द्वित्वम् पूर्वस्यात्वं च छान्द-
 सम् समदवास्ते अन्येरनुपपत्त्यात् यस्ते स्नानौ निहितौ गुहायामिति (१५) श्रुतेः । यश्च स्नानो मयोभूः मयः सुखं भावयति प्रापयति सर्व-
 भूतानामिति मयोभूः । यश्च रत्नधाः रत्नानि दधाति रत्नधाः रमणीयानां धनानां धारयिता । यश्च वसुवित् वसु धनं विन्दति वेत्ति वा
 यस्ते स्नानः शययो यो मयोभू रत्नधा वसुविद्यः सुदत्तः । येन विश्वापुष्यसि वार्याणि सरस्वतितमिह धातवेकः ॥

उर्वन्तरि क्षमन्वेमि ॥ ५ ॥

गायत्रिच्छन्दोसि । त्रैष्टुभच्छन्दोसि । द्यावापृथिवीभ्यान्वापरिगृह्णामि । अन्तरिक्षेणोपयच्छामि ।

वसुवित् । यश्च सुदत्तः सुष्टु ददातीति सुदत्तः दाता धनवानन्यो दातुं न शक्नोति त्वत्स्नानस्तु धनवान्दाता चेति अन्येभ्य आधिक्यम् ।
 किञ्च येन स्नानेन विश्वा विश्वानि सर्वाणि वार्याणि वरणीयाणि वस्तूनि त्वं पुष्यसि पुष्णासि तं स्नानं मत्पानाय प्रयच्छेत्यर्थः ॥ का०
 उपद्रव पवसेत्युच्यमाने गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति । उपद्रवेति मन्त्रे होत्रोच्यमाने उर्वेति मन्त्रेणाध्वर्युर्गोसमीपाद्गार्हपत्यं प्रति
 गच्छतीत्यर्थः ॥ प्राजापत्या गायत्रौ । विशालमन्तरिक्षमनु एमि गच्छामि ॥ ५ ॥ १—२६,५,७। २—२६,५,११। ३—२६,५,१२।
 का० परीशासावादत्ते गायत्रं छन्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम् । गायत्रमिति मन्त्राभ्यां परीशासौ गृह्णातीत्यर्थः ॥ यजुर्गायत्रौ

का० अदित्यै राक्षेति गां पाशेन प्रतिमुच्य खूणायां बद्धा पृषामीति वत्समुत्सृजति । आगतां गामदित्या इति मन्त्रः पाशेन बद्धा तं पाशं स्तम्भे बद्धा पृषामीति वत्सं मुञ्चतीत्यर्थः ॥ हे रज्जुपाश त्वमदित्यै राक्ष्णा रसनासि इन्द्राण्यै इन्द्रपत्न्याः उच्छीषः शिरोवेष्टनमसि एतेन पाशमिन्द्राण्युच्छीषं करोतीत्यर्थः तमेवेनमेतत्करोतीति(८) श्रुतेः ॥ वत्सं मुञ्चति पूषासि दैव्यनुष्टुप् वत्सो देवता हे वत्स त्वं पूषा वायुरसि वायुर्यथा वृष्टिमाप्स्यस्यति तथा त्वं प्रस्रवेण पय आप्यायस्येति भावः अयं वै पूषा योऽयं पवत एष होदए सर्वं पुष्यत्येष उ प्रवर्गा इति(९) श्रुतेः ॥ का० सन्दाय घर्माय दीष्वेति वत्समुन्वयति । घेतुं रज्ज्वा पश्चिमपादयोर्वद्धा वत्समपाकरोतीत्यर्थः ॥ देवो पङ्क्तिः वत्सो देवता हे वत्स घर्माय घर्माय दीष्व देहि पयः पयः

अदित्यै राक्ष्णाभीन्द्राण्याउष्णीषः । पूषासि । घर्माय दीष्व ॥ ३ ॥

अश्विभ्यामपिन्वस्व । सरस्वत्यै पिन्वस्व । इन्द्राय पिन्वस्व । स्वाहेन्द्रवत् । स्वाहेन्द्रवत् । स्वाहेन्द्रवत् ॥ ४ ॥

शेषय मा सर्वं पासीरित्यर्थः दी दाने बहुलं हन्तसीति शपो लुक् ॥ ३ ॥ १-२६, ५, २। २-२३, ५, ४। ३-२६, ५, २।

का० अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दीग्वि । पिन्वने पात्रे प्रतिमन्त्रं गां दीग्धीत्यर्थः ॥ अश्विभ्यां पिन्वस्व इन्द्राय पिन्वस्व यजुर्गाश्तनौ सरस्वत्यै पिन्वस्व यजुरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता देवताः । हे पयः अश्विभ्यामर्घ्याय त्वं पिन्वस्व सम्पुवस्व सरस्वत्यै च पिन्वस्व अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य गिरः प्रत्यघत्तां तावेवेतत्प्रोणातीति(१३) श्रुतिः सरस्वत्या वाचा कृत्वा इन्द्राय यज्ञगिरोऽश्विभ्यां सहितमिति तयोरर्थे चरत्येति भावः ॥ का० स्वाहेन्द्रवदिति विप्रघोऽभिमन्त्रयते । पिन्वनपतितानपयः कषानभिमन्त्रयत इत्यर्थः । यजर्जगुतो विप्रघो देवता । यत् दुह्यमाने स्तनं तत्स्वाहा सुदृतमस्तु इन्द्रवत् इन्द्रसंयुक्तं चास्तु ॥ ४ ॥ ४-२६, ५, ६।

इतिः बहुतमस्तु । रोहति स्वर्गं यजमानो गार्वां तौ रोहिणी अन्त्यादित्यौ अहोरात्रे वा इमौ लोको वा चक्षुषी वा
 शिरः प्रवर्ध्नी रोहिणी चक्षुषी तत्र दधानीत्यादिर्गैरिष्टप्रशंसा श्रुतौ प्रिया ॥ का० रात्रिरिति सायम् १ । सायंकालीने
 प्रवर्ध्नी रात्रिरिति मन्त्रेण ह्यपि प्रवर्ध्नी यथाकालं जुहोतीत्यर्थः ॥ केतुना सहिता रात्रिः जुषतां प्रीयताम् ज्योतिषा
 कृत्वा सुज्योतिरित्युक्तम् ॥ २१ ॥ १-१२, २, १, १-५ । २-२६, ४, १४ ।

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे हरिप्रिये । अभ्रगादिरोहिण्यन्तोऽयं सप्तत्रिंशो निरूपितः ॥ २० ॥

देवस्यत्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददेदित्यै रास्त्रासि ॥ १ ॥

इडएहि । अदितएहि । सरस्वत्येहि । असावेहि । असावेहि । असावेहि ॥ २ ॥

का० देवस्यत्वेति रज्जुसन्धानमादायेडएहीति गामाह्वयति नान्ना च त्रिरुच्चैरपरेण गार्हपत्यं गच्छन् १ । अध्वर्युर्देवस्य
 त्वेति रज्जुसन्धानमादाय गार्हपत्यस्य पश्चाच्छ्रान् इडएहीति वाक्यवशेन घर्मदुषां गामाह्वयति असावेहीति गोर्नाम्ना चोच्चै-
 स्त्रिवारमाह्वयतीति सूत्रार्थः ॥ रज्जुदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री । हे रज्जो सवितुर्देवस्यान्नायां वर्तमानोऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे गृह्णामि यतः त्वमदित्यै अदित्या देवमातुः रास्त्रा रसना मेखलासि भवसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ १ ॥ २-२६, ५, १ ।
 हे इडे मानवि एहि आगच्छ हे अदिते देवमातः एहि हे सरस्वति वाक् एहि । अतस्मिन्संस्कृतस्यैवार्थः । इडा
 हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि गौरिति श्रुतेः ॥ नान्ना त्रिरुच्चैराह्वयति असौ धवल एहि एवं त्रिः ॥ २ ॥ ४-१४, २, १, ७ ।

दिवि द्युलोके वर्तमानेषु देवेषु धेहि स्थापय यज्ञे गते यजमानो गच्छत्येवेति भावः ॥ १८ ॥

ऋगायत्रो । हे महावीर त्वं नोऽस्मान् पितासि पालको भवसि पितेव नोऽस्मान् बोधि बोधय सर्वथा नमस्ते अस्तु
मा मां मा हिंसीः मा जहि ॥ महावीरोपस्थानं समाप्तम् ॥ का० त्वष्टृमन्त इयेनां वावयति । महावीरमौत्तमाशामप-
नीतशिरोवस्त्रां धर्मं पश्यन्तीं पद्मीमध्वयुर्ववाचयतीत्यर्थः ॥ ऋचां त्रिष्टुप् धर्मदेवत्वा पद्माश्रीः । हे धर्म वयं त्वा त्वां सपेम
सपतिः सृष्टतिकर्मा मैथुनाय त्वासुपस्पृशामः । कौटुशा वयं त्वष्टृमन्तः त्वष्टा विद्यते येषां ते त्वष्टृमन्तः त्वष्टा रेतसामधि-

धेह्यरिष्टाहसहपत्याभूयासम् ॥ २० ॥

अहःकेतुना जुषता सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा । रात्रिःकेतुना जुषता सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ॥ २१ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

कारो तत्कहिताः मैथुनाङ्गोपस्थं वीर्याधिष्ठातापेक्षितोऽत एतद्युताः । अतः पुत्रान् पश्यन् च मयि विषये त्वं धेहि स्थापय
प्रजासुत्तरोत्तरवंशष्टहिमं प्रासु धेहि स्थापय । किञ्च पत्या भर्ता सहारिष्टा अनुपहिंसिता अहं भूयासं भवेयम् भर्तृमतो चिरं
जीवेयमित्यर्थः । वृषा वै प्रवर्गेण योषा पद्मी मिथुनमैवैतत्प्रजननं क्रियत इति (१६) श्रुतेः ॥ २० ॥ १—२१, ४, १२ । २—२६, ४, १४

का० अहःकेतुनेति दक्षिणं रौहिणं जुहोति । उपस्थानगानयोः समाग्नौ रौहिणहवन्त्या स्तुवा दक्षिणं रौहिणं पुरोडाशे सर्व-
हुतं जुहोतीत्यर्थः ॥ धर्मदेवत्ये यज्ञो सामानुष्टुभो । केतुः प्रज्ञा कर्म वा केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा सहितमहः दिनं जुषतां रौहिण-
होमिन प्रीयताम् । कौटुशमहः ज्योतिषा स्वकीयेनैव तेजसा सुज्योतिः शोभनं ज्योतिर्यस्य तत् विशिष्टतेजस्कम् स्वाहा एत-

अत्यष्टिः । हे विश्वासां भुवां पते सर्वासां पृथिवीनां स्वामिन् विश्वस्य सर्वप्राणिगतस्य मनसः पते अधिपते विश्वस्य
वचसः पते सर्वप्राणिवचनस्य पालक सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य वचसः पते प्रवर्त्तक हे देवश्रुत देवैः श्रूयत इति देवश्रुत
देवप्रसिद्धः हे देव दीप्यमान हे धर्मं देवस्त्वं देवाग्राहि रक्ष । एवं धर्मं सम्प्रार्थ्याश्चिनावाह हे अश्विनौ अत्र यज्ञे
देववीतये देवतर्पणाय मधु अनन्तरं धर्मो वां प्राचीः प्रावीत् तर्पयतु लोडर्षं लुङ् पुरुषव्यत्ययश्च युवयोस्तृता सर्वदेवैरुद-
प्यन्तीति भावः याभ्यां देवाभ्यां दध्वङ्ङाथर्वणो मधुरुज्ज्वलकं ब्राह्मणमुवाच दध्वङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधुनाम ब्राह्मण-

अत्रप्राचीरनुवान्देववीतये । मधुमाध्वीभ्यामधुमाधूचीभ्याम् ॥ १८ ॥

हृदेत्वा मनसेत्वादिवेत्वा स्तुयीयत्वा । ऊर्ध्वोऽध्वरन्दिविदेवे प्रुधेहि ॥ १९ ॥

पिता नोऽसि पिता नो बोधिनमस्ते अस्तु मामाहि ॥ सौः । त्वष्टुमन्तस्त्वासपेमपुत्रान्पशून्मयि धेहि प्रजामस्मासु

मुवाचेति (१९) श्रुतेः । कीदृशाभ्यां युवाभ्यां माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणमोयाते तौ माध्वो ताभ्याम् ई गतौ क्तिप् । तथा माधूचीभ्यां
मधुब्राह्मणमश्नतः पूजयतास्ती मध्वञ्चौ ताभ्यां मध्वग्भ्यामिति प्राप्ते ङोपि अलोपे मधूचीभ्यामिति लिङ्गव्यत्ययः आदिदीर्घश्चान्दसः ॥ १८
परोणिक् । आद्यावष्टार्णौ द्वितीयो द्वादशार्णः सा परोणिक् परोणिक् परत इत्युक्तेः आद्ययोर्व्यूहः । हे धर्मं हृदे
त्वा हृदयस्त्रास्थाय त्वा त्वां स्तुम इति शेषः मनसे मनःशुद्ध्यर्थं त्वा त्वां स्तुमः दिवे स्वर्गप्राप्त्यै त्वा त्वां स्तुमः सूर्याय सूर्यदृष्ट्यै त्वा त्वां
स्तुमः हृदयं संशोध्य मनो निर्मलं कृत्वा दिवमस्मान्नीत्वा सूर्यं तर्पयेति भावः । किञ्च ऊर्ध्वः सावधानः सन् अध्वरमस्मदीयं यज्ञं

विभक्तेः शि-आदेशः वाचं नियच्छ पुरुषव्यत्ययः यज्ञं नियच्छतु स्थापयतु किञ्चिन्तां वाचम् देवयुवं देवान्यीति मिश्रयति
 देवयुः ताम् किपि तुगभाव आर्षः अनित्यमागमशासनमिति वचनात् देवसमूहमाह्वयन्तं यज्ञं समापयत्वित्यर्थः यज्ञो वै
 वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयच्छ येन देवाग्नीषामेत्येवैतदाहति^(८) श्रुतेः देवयुवमित्यत्र संहितायां दकारस्य दीर्घः । स कः यो देवः
 पृथिव्यां विभाति शोभते । कीदृशः दिवो धर्ता द्युलोकस्य धारयिता । तपसः रश्मिजालस्य च धर्ता । देवानाञ्च धर्ता ।
 अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः अजरामरः । तपोजाः तप आदित्यस्तस्माज्जायत इति तपोजाः सूर्योत्पन्नः ॥ १६ ॥

विष्टुर्दीर्घतमोदृष्टा । स चर्मो भुवनेषु त्रिलोकेषु अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः आवरोवर्त्ति पुनः पुनरावर्त्तते इत्येवम् लुकि
 अपश्यङ्गोपामनिपद्यमानमाचपराचपथिभिश्चरन्तम् । ससध्रीचीस्सुविषूचीर्वसानावरोवर्त्तिभुवनेष्वन्तः ॥ १७ ॥

विश्वासान्भुवास्पते विश्वस्यमनसस्पते विश्वस्यवचसस्पते सर्वस्यवचसस्पते । देवयुत्त्वन्देवचर्मदेवोदवान्पाहि ।

रूपम् । कीदृशः सध्रीचीः सह अचन्तीति सध्रीच्यः सहस्य सधिरादेशः सहाञ्चना दिशो रश्मीन्वा वसानः आच्छादयन्
 वस आच्छादने शानच्प्रत्ययः विषूचीः विषुनिपातो नानार्थः विषु अचन्तीति विषूच्यः ताः नानाञ्चना दिशो रश्मीन्वा
 वसानः किवन्मादुगितइति छीपि अचच्चेति अलोपे चाविति पूर्वपददीर्घः । सध्रीचीश्च छेष विषूचश्च दिशो वस्तेऽथो
 रश्मीनिति^(१०) श्रुतिः । एकः सशब्दः पादपुरणः । स कः यमहमपश्यमादित्यरूपं पश्यामि । कीदृशं गोपाम् गोपायतीति
 गोपास्तम् किपि यलोपः । अनिपद्यमानं निपद्यते पततीति निपद्यमानः न निपद्यमानोऽनिपद्यमानस्तम् अन्तरिक्षे गच्छन्त-
 मपि नाधः पतन्तम् । च पुनः पथिभिः देवमार्गैः आचरन्तमागच्छन्तम् पराचरन्तं परागच्छन्तं च गमनागमने कुर्वाणम् ॥ १७ ॥

कस्यनरथाहृत् सङ्गत कृत्वा गर्भो देवानामित्यादिभिर्नमस्ते अस्त मा मा हिंसीदित्यन्तेरवकाशसञ्ज्ञकैर्मन्त्रैः संयजमाना ऋत्विजो महावीरसपतिष्ठन्त इति सूत्रार्थः ॥ घर्मदेवत्या अवकाशसन्ता मा मा हिंसीदित्यन्ताः आद्या ऋचां पङ्क्तिः । अथ मन्त्रार्थः देवो दीप्यमानो महावीरः सवित्रा देवेन सह सङ्गत सङ्गच्छते गर्भेर्लुङि वा गम इति आत्मनेपदे विकल्पेन सिचः कित्वाद्गुदा-त्तोपदेशेति मलोपे कृत्वादङ्गादिति सिचो लोपः बहुलं कृत्वा माङ्गयोगेऽपीति अहभावः समो गर्भोऽद्यादिना तद्ध । यश्च घर्मः सूर्येण सहैकीभूतः सन् सङ्गोचते सम्यग् दीप्यते तं वयं स्तुम इति शेषः । कीदृशः देवानां दीमानां रश्मीनां दृश्यमानानां सर्वेषां वा गर्भः गृह्णातीति गर्भः ग्रहीता एष वै गर्भो देवानां य एष तपत्येष ह्रीदु सर्वं संगृह्णान्यतेनेदु सर्वं गृभीतमेव

समग्निरग्निनागतमन्दैवेनसवित्रासूर्येणारोचिष्ट स्वाहासमग्निसप्तसागतमन्दैवेनसवित्रासूर्येणारोचत ॥ १५ ॥

घत्तादिवोविभातितपसस्युधिव्यान्वर्तादेवोदेवानाममर्त्यस्तपोजाः । वाचमस्मेनियच्छदेवायुवम् ॥ १६ ॥

उ प्रवर्त्य इति (३,२) श्रुतिः । तथा मतृनां बुद्धीनां पिता पालकः बुद्धिप्रवर्तकः प्रजानां पतिः पालकः ॥ १४ ॥

ब्राह्मणमुष्टुप । यः अग्निः घर्मः अग्निना सह सङ्गत सङ्गच्छते एकीभवति देव एव देवः सवित्रा देवेन देवेन सह सङ्गच्छते यश्च सूर्येण सह समरोचिष्ट संगोचते ॥ अवरं स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुरिति (९) श्रुतिः । स्वाहा अग्निः । स्वाहासहितोऽग्निर्वर्मस्तपसा सूर्यतेजसा सङ्गत सङ्गच्छते दैव्येन देवेन सवित्रा च सङ्गच्छते सूर्येण सह समरुचत सर्वं सम्यक् रोचयति प्रकाशयति रोचतिर्षिजन्ताङ्गु वयं तं स्तुम इति शेषः ॥ १५ ॥

जर्ध्वबुद्धौ । चिजागतोर्ध्वबुद्धौ अत्राद्यो त्रयोदशवर्णौ द्वितीय एकादशवर्णस्तौ नैकाधिका । स देवो घर्मः अग्ने अस्मासु

णतो ह्यौ मन्त्रेण । अध्वर्युर्दृष्टिभ्यां गार्हपत्यस्य भस्माङ्गारांश्च महावीरं परितो निक्षिप्य प्रागयैतदग्नयेस्त्रयोदशविकङ्कतशकलेर्महा-
वीरं वेष्टयति अङ्गारोपरि शकलान्निक्षिपतीत्यर्थः तन्मध्याह्नौ शकलौ मन्त्रेण प्राञ्चौ निदधाति शेषांस्तृष्णीम् एवं प्रतिदिशं
त्रिषु त्रिषु स्थितेषु अधिकं त्रयोदशं दक्षिणतो निदधातीति सूत्रार्थः ॥ मासानां त्रयोदशत्वाच्चत्रयोदशशकलैराच्छादनम् त्रयोदश
वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति (२९) श्रुतेः । यजुःपङ्क्तिर्धर्मदेवत्या । हे धर्म त्वं स्वाहा-
कारोऽसि हविराधारत्वात् सूर्यरूपोऽसि एष वै स्वाहाकारो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति (२९) श्रुतेः अतस्त्वं मरुद्भिः प्रजाभिरस्त्र-
द्रूपाभिः परित्योयस्व सेव्यस्व कर्मणि यक् मरुतस्त्वामाश्रयन्त्वित्यर्थः विशो वै मरुतो विशैवेतत्तत्त्वं परितुहति तदिदं चतुसुभयतो
विशापरितुहति (२९) श्रुतिः ॥ का० सुवर्णशतमानेनापिदधाति-दिवः सःसृष्ट इति ॥ शतरत्निकामितेन सुवर्णेन महाकोरमाच्छा-

गर्भो देवानाम्पितामतीनाम्पतिः प्रजानाम् । सन्देवो देवेन सविचागतसः सूर्येण रोचते ॥ १४ ॥

दयतीति सूत्रार्थः ॥ देवो जगती सुवर्णदेवत्या । हे शतमान दिवः द्युलोकसम्बन्धिनः संसृष्टः सूर्यकर्त्रीन्देवान्पाहि देवा राक्ष-
सेभ्यो भीता महावीररक्षायै स्वर्णं स्थापितवन्त इति श्रुतौ कथा देवा आबभयुरित्यादिकार्या (२९) । का० कृष्णाजिनावरुक्तैर्धवित्रै-
रुपवाजयति त्रिभिर्देवैर्धर्मधु मध्विति । कृष्णाजिनकृतेर्दण्डयुक्तेस्त्रिभिर्व्यजने रन्निं वीजयति दीपनायेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि
यजूंषि प्राणदेवत्यानि दैव्यणिक् । मधुररससाम्यातप्राणो मधु उच्यते मधु मधु मधु प्राणोदानव्यानतयं महावीरे स्थापयामीत्यर्थः
तथाच श्रुतिः अथ धवित्रैराधुनाति मधु मध्विति त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतदधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण
उदानो व्यानस्तानैवास्मिन्नेतदधातीति ॥ १३ ॥ १-२६, ३, १० । २-२६, ४, २ । ३-२६, ४, ११ ।

का० परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽकृत चेद्गर्भो देवानाम्पितामतीनाम्पतिः । धवित्रैर्व्यजनसमये उत्तरं देववत्परिक्रमणं प्रागकृतं चेदिह त्रिः परि-

पूर्वस्थां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति इतश्च क्षीपः परस्मैपदेष्विति इकारक्षीपः । कीदृशं तत् देवहितं देवेर्हितं स्थापितम्
यदा देवानां हितं प्रियम् शुक्रं शुक्लं पापासंहरं शोबिसहा तस्य प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि वयं पश्येम शतवर्षपर्यन्तं वय-
मस्मादुत्तमचरिन्द्रिया भवेम प्राधान्यां विद्मः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं शरदः जीवेम अपराधीनजीवना भवेम । शतं
शरदः मृगयाम आह्वयिन्द्रिया भवेम । शतं शरदः प्रभवाम अस्वस्तिगगिन्द्रिया भवेम । शतं शरदः अदीनाः स्याम न

शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतम्भूयद् शरदः शतात् ॥ २४ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाक्सनेयसंहितायां षट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

देवस्यत्वासवितुः प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हृक्काभ्याम् । आददेनारिरसि ॥ १ ॥

मृच्छते मन उत युच्छते चियो विमा विप्रस्य नृहतो विप्रश्चितः । विहोत्वा दधेव गुनाविदेक इन्महो देवस्य सवितुः परिहृतिः स्थाहा

कामाध्वये देव्यं कुर्वाम । शतात् शरदः शतवर्षोपर्यपि भूयश्च बहुकालम् पश्येमैत्यादि योग्यम् ॥ २४ ॥ १—२५, २६

॥ श्रीमन्महोदधरकृते वेददीपे मनोहरे । अध्यायः शान्तिपाठार्थः षट्विंशोऽयं प्रकाशितः ॥ ३६ ॥

का० देवस्य त्वेत्यभिमादायो दुस्वर्गो वैकृती वारद्विमा नी० सत्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपत युञ्जत इति । उदुम्बर-
तस्त्या विकृष्टतस्त्या वा हस्तप्रमाणाभाभ्रं देवस्यत्वा नारिरसीति मन्त्रेणादाय वामहस्ते तां कृत्वा दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा

हं अनुभूमी विद्युत्स्तनयिन् रूपमभवदवते । हं भगवन् महावीर विद्युते विद्युद्द्रवाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु स्तनयिन्नेवे
स्तनयिन्नुर्गर्जितं तद्रूपाय ते नमोऽस्तु । यतः कारणात् स्वः स्वर्गं गन्तुं त्वं समीहसे चेहसे यतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ २१ ॥

हे महावीर यतो यतः यस्माद्यस्माद् चरितास्व समीहसे यस्मात्स्वपकर्तुं चेहसे ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु । किञ्च नोऽस्माकं
नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे । अन्योस्ते अस्मात्तपन्नेतयः पावको अस्माभ्यं गिवोभव ॥ २० ॥

नमस्ते अस्तु भिद्युते नमस्ते स्तनयिन्नेवे । नमस्ते भगवन् नस्तु यतः स्वः समीहसे ॥ २१ ॥

यतो यतः समीहसे ततो नो अभयं कुरु । शत्रुः कुरु प्रजाभ्यो भयन्नः पशुभ्यः ॥ २२ ॥

सुमित्रियान् आपन्नो पधयस्सन्तु दुर्मित्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान् देष्टव्यञ्च वयन्दिश्वः ॥ २३ ॥

तच्च जुर्देव हितम्पुंस्तच्छु क्रमुच्चरत् । पश्य मशरदः शतञ्जीवे मशरदः शतं शृङ्गुयामशरदः शतम्प्रव्रजाम्

प्रजाभ्यः शं स्वः कुरु नोऽस्माकं पशुभ्यः प्रभयं भीत्यभावं कुरु ॥ २२ ॥

यजुः । व्याख्यातम् (८, ११) ॥ २३ ॥

सयदेवत्या ब्राह्मो विष्टुप । एतेर्मन्त्रैर्ही महावीरोऽस्माभिः स्तुतः तत् वचुः जगतां नैवभूतमादित्यरूपं पुरस्तात्

प्रत्यस्त्वित्यर्थः ॥१७॥

इति ह विदारे विद्विर्षे नराजर्जरितेऽपि शरीरे हे महावीर मां मां त्वं हंह दृढीकुरु यदा इति विद्विर्षे कर्मणि मां हंह
प्रच्छिद्र कर्म कुरु यदा असुषिरत्वात् सेतृत्वाच्च इति शब्देन महावीरः हे इति महावीर मां हंह दृढीकुरु । कथं द्वादशम्
तदाह सर्वाणि भूतानि प्राणिनी मा मां मित्रस्य चक्षुषा समीक्षन्तां सम्यक् पश्यन्तु मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु नारिदृष्ट्या
सर्वेषां प्रियो भूयासमित्यर्थः । नैव सप्तमविं सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यन्ति सर्वे मे प्रियाः सन्तु । मित्रचक्षुः

इति ह हं सामित्रस्य मा वक्ष्यामि सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहञ्चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे ।

मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥ १८ ॥

इति हं हमा । ज्योत्स्नेमन्दुमिणीयां सञ्ज्योत्स्नेमन्दुश्रीजीव्यासम् ॥ १९ ॥

शान्तं भवति मित्रः कश्चन न हन्ति मित्रं च कश्चन न हन्ति एवं परस्परद्रोहेण सर्वानहंसन्तो मित्रस्य चक्षुषा वक्षं समीक्षा-
महे पश्यामः ॥ १८ ॥

हे इति वीर मां हंह पादुदरार्थं पुनर्वचनम् । हे महावीर ते तव संदृशि संदर्शने अहं ज्योक् विरं जीव्यासं जीवेदम्
जीवेराशीर्बिडि रूपम् । ज्योगिति निपातश्चिरार्थः । पुनरुक्तिरादरार्थं ते संदृशि ज्योग्जीव्यासम् ॥ १९ ॥

व्याख्याता (१७, १९) ॥ २० ॥

॥ १७ ॥

॥ १८ ॥

॥ १९ ॥

स्त्रीनापृथिवि । । व्याख्याता (१३, २१) । आपोऽपि । तत्र व्याख्यातः (११, १०—१२) ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

यत् किं संहति जीव्यासमित्यन्तानि (१८) एकाधिका शक्नोतीति । योः द्युलोकरूपा च वा शान्तिः अन्तरिक्षरूपा च वा शान्तिः पृथिवी
भूलोकरूपा वा शान्तिः आपो जलरूपा वा शान्तिः शोधधवः शोधधिरूपा वा शान्तिः वनस्पतयः वनस्पतरूपा वा शान्तिः विष्णुदेवाः

आपोऽहिजानयोभुक्स्तानज्जैदधातन । महेरणावचक्षसे ॥ १४ ॥

योः शिवतमोरसस्तस्य भावयते जनः । उग्रतीरिव मातरः ॥ १५ ॥

तस्मा शरङ्गमामोयस्य ज्ञेयं जनिवध । आपोजनयथाचनः ॥ १६ ॥

सौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरायः शान्तिरोषधयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्तिर्विष्णुदेवाः

शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सामाशान्तिरेषि ॥ १७ ॥

सर्वदेवरूपा वा शान्तिः ब्रह्म त्रयोसचक्रं परं वा तद्रूपा वा शान्तिः सर्वं सर्वजगद्रूपा वा शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः वा कुरुष्यतः
शान्तिः वा शान्तिः मा मां प्रति एषि अस्तु पुरुषव्यत्ययः । महावीरप्रसादात्सर्वं शान्तिरूपं मां प्रत्यक्षित्वैर्ब्रह्म । यथा सौरित्यादिषु
विभक्तित्वैः सत्यैर्ब्रह्ममा दिव्यन्तरिक्षे पृथिव्यामस्त्रीषधिषु वनस्पतिषु विष्णुदेवेषु ब्रह्मणि सर्वत्र वा शान्तिः सा मां

द्विपदा गायत्री यजानि रात्रयश्च देवताः । यजानि दिनानि नोऽस्माकं शं सुखरूपाणि भवन्तु रात्रोः शं सुखरूपाः
यजानि प्रतिधीयतां प्रतिदधातु महावीर इति शेषः कर्तरि यक् क्कान्दसः ॥ शं न इन्द्राग्नी । निष्टुप् इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणो
इन्द्राध्वजश्चै इन्द्रासोमो देवताः । इन्द्राग्नी अश्विभिः पालनैः कृत्वा नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवताम् । रातं इत्तं हव्यं यमोसो
रातहव्यो हविस्तुतो इन्द्रावरुणो नः शं भवताम् । वाजसातो वाजस्याचस्य सातो दाने निमित्तभूते इन्द्रापूर्वणा इन्द्रपूर्वसज्जो
देवो नोऽस्माकं सुखरूपो भवताम् । इन्द्रासोमा इन्द्रसोमो देवो शं सुखरूपो भवताम् । किमर्थम् सुविताय सुदु इत्तं सुवितम्

शन् इन्द्रापूर्वणावाजसातो शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः ॥ ११ ॥

शक्तो देवो मिष्टयन्त्रापो न वन्द्यो जये । शं यो रभिसुवन्तु नः ॥ १२ ॥

स्यो नाष्टिविंशो भवान् जरानि यो । यच्छानः शंसि सप्रथाः ॥ १३ ॥

साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा । तथा शं रोगाणां शमनाय । योः यवनाय पृथक्करणाय च भवानां रोमं मयश्च निवर्त्त
सुखरूपो भवतामित्यर्थः । देवतादृष्टे चेति सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ११ ॥

यज्येवत्या गायत्री । देवीः देव्यो दैव्यमाना आपो नोऽस्माकमनिष्टये अभिषेकावाभोष्टाय वा पीतये पानाय च शं सुखरूपा
भवन्तु यजानि पाने चापः सुखविवर्गो भवन्तु । आपः शं योः रोगाणां शमनं भवानां यवनं पृथक्करणं च अभिसवन्तु
नोऽस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्ति यर्थः ॥ १२ ॥

चतुष्पादे चतुष्पादां गवादीनां च शं सुखरूपोऽस्तु ॥ ८ ॥

हे चतुष्पादो मित्रवरुणादयो देवताः । मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु महावीरप्रसादात् मेवृति भक्तेषु खिद्यतोति मित्रः । वरुणः शं सुखरूपो भवतु हृषीकेशो करोति भक्तमिति वरुणः । अर्थमा नोऽस्माकं शं भवतु इत्यति गच्छति भक्तं प्रतीत्यर्थमा । इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु । हृष्यति देवगुरुर्नः शं भवतु हृहतां वेदानां पतिः पाक्षकः । उर्विशीर्षः क्रमः पादव्याघ्रो यस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु ववेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः ॥ ९ ॥

शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो भवत्यर्थमा । शन्न इन्द्रो वृहस्पतिः शन्नो विष्णुरुक्क्रमः ॥ ९ ॥

शन्नो वातः पवता शन्नस्तपतु सूर्यः । शन्नः कनिक्कदहेवः पर्जन्यो अभिवर्षतु ॥ १० ॥

अहानि शस्मवन्तु नः शः पृथ्वीः प्रतिधौयताम् । शन्न इन्द्राग्नी भवतामवोभि मन्त्रः इन्द्रावरुणारात हव्या ।

वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखकारी अपरुषः सैन्याधिजनकश्च पवतां वहताम् पव गतौ लोट् । सुवति जनान्स्वस्त्रव्यापारेषु प्रेरयति सूर्यः शं सुखरूपोऽदहनो भेषजरूपश्च नोऽस्माकं तपतु किरणान्प्रसारयतु । पर्जन्यः पिपतिं पूरयति जनमिति पर्जन्यः परोऽस्माकं पुरो जन्वतेऽनेन वा पर्जन्यो रसदंष्ट्रेन्द्र इति अभिधानम् पर्जन्यः पर्जन्येशो देवः नोऽस्माकं शं सुखकरं काशनिचाररहितं वधा तथा अभिवर्षतु सिञ्चतु कोहयः कनिक्कदत् अत्यन्तं क्रन्दतीति शब्दं कुर्वन् दाधति दर्धतीत्यादिना यकलगन्तो निपातः ॥ १० ॥

अभीषुचइत्यस्यांश्चि शतम्वासूतिमिरिति बहुवचनम् पूर्वमूतयइत्येव पाठः कृतिभिः चवनेहेतुभिः यतमसंख्यरूपी भव-
सीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री अमिरुक्तेन्द्रपदहोता ! आदापादे व्यूहयम् । हे वृषन् वर्षतीति वृषा हे सेतुः इन्द्र वासवो वृषहा
हृषेत्यभिधानम् कया कत्या केन तपणेन हविर्दानेन नोऽस्मानभिप्रमन्दये अभिमोदयसि मदिस्तु स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुती

कस्त्वासत्योमदानाम् हिष्ठीमत्सदन्वसः । दृढाचिदाकृत्रेवम् ॥ ५ ॥

अभीषणस्सुखीनामविताजगितृणाम् । शतम्वासूतिभिः ॥ ६ ॥

कयात्वन्नकत्याभिप्रमन्दसेष्टम् । कयास्तोतृभ्यआभर ॥ ७ ॥

इन्द्रोविश्वस्यराजति । शनोअस्तुद्विपदेशञ्चतुष्पदे ॥ ८ ॥

गती चट् । कया च कत्या कत्या स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो वज्रमानेभ्यः आभर आहर आहरसि धनं दातुमिति शेषः तद्वचनेन
तस्या वयं कुर्म इति भावः । आभरेति कर्त्तव्यं लोट् ॥ ७ ॥

द्विपदा विराट् इन्द्रदेवत्या । विश्वस्य चरा द्विपदा विराट् कथ्यते । विश्वस्य सर्वस्य जगतः इन्द्रः इदि परमेश्वर्ये इन्द्रतीतीन्द्रः
परमेश्वरः आदित्यो वा सो राजति देदीप्यते ईष्टे वा रु नोऽस्माकं द्विपदे विभक्तिव्यत्ययः द्विपदां पुत्रादीनां यं सुखरूपोऽस्तु

मन्त्रार्थः । यच्च यजुर्वि लिङ्गीकृतदेवतानि । ऋचस्वरूपां वाचमहं प्रपद्ये प्रविशामि शरणं व्रजामि । यजुः यजुर्गुणं मनः प्रविशामि । प्राचं प्राचरूपं सास प्रपद्ये । चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं च प्रपद्ये । वागादियज्ञं सप्तदशावयवोपलक्ष्यम् सप्त-
दशावयवं प्रजापतेर्लिङ्गं प्रपद्ये इत्यर्थः त्रयीविद्यां लिङ्गशरीरं च प्रवक्ष्यं प्रवर्ग्यो न नाशयेदिति भावः ॥ तथा वागिन्द्रियमोजो
मानसं वक्ष्यं धार्यम् । पुनरोजोयहवाक्शरीरं च वक्ष्यं प्राचापानौ चक्ष्मासनिष्ठासवायू च एते सह एकीभूताः सन्तो
मयि वर्तन्ते । अतोऽपि प्रवर्ग्योऽस्माच्च हन्तीति भावः ॥ १ ॥

यग्मेहिद्रुञ्चक्षुषो हृदयस्य मनसो वाति त्वस्य हृदस्यतिर्मेतद् दधातु । शन्नो भवतु भुवनस्य यस्यतिः ॥ २ ॥

भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३ ॥

कयानश्चिन्वा भुवद्वती सदाष्टधः सखा । कया यच्चि उयाहता ॥ ४ ॥

हृदस्यतिदेवत्या पङ्क्तिः । मे मम चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य यत् किद्रमवखण्डनं जातम् प्रवर्ग्यचरणेन । हृदयस्य बुद्धेर्वा
यत् छिद्रं जातम् । मनसो वा यत् अतिद्वस्यमतिहिंसितम् । प्रवर्ग्यचरणेन यत् चक्षुर्बुद्धिमनसा व्याकुलत्वं जातम्
हृदस्यतिदेवशुक्लः मे मम तत् किद्रमतिद्वस्यं च दधातु सन्दधातु छिद्रं निवर्तयतु । भुवनस्य भूतजातस्य यः पतिरधिपतिः
प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः स नोऽस्माकं यं सुखरूपो भवतु । हृदस्यतिना छिद्रापाकरणात्प्रवर्ग्यः कल्याणरूपोऽस्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

भूर्भुवः स्वः । तत्सवितुः (१, १५) कयानः (१०, १८) कस्वा (१०, ३०) भभीषुणः (१०, ४१) एतासतस्त ऋचो व्याख्याताः ।

॥ वाज० स० ॥
॥ माध० श० ॥
॥ ३० ॥

॥ ३६ अ० ॥
॥ १ अ० ॥
॥ ५४ ॥

प्रथः विस्तारः प्रथसा सह वर्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः । किञ्च नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं यच्छ देहि ॥ अतः परं यजुः
तद्विनियोगो यज्ञस्यैव सम्बन्धिमरचनिमित्ते खाने जलापनोदने । तथाहि सव्यस्थानामिकया अपनोद्याप नः शीघ्रचदधमिति ।
इहं जलं नोऽस्माकमक्षं पापमपशोऽहं चपशोचयतु दहतु ॥ २१ ॥ १-पारस्कर० २, १० ।

का० आहुतिं कुडोति पुत्री आताम्यो वा माझणोऽस्मात्त्वमधिजातोऽसीति । सामिकस्य पात्रप्रतिपत्त्यन्ते हाहात्पूर्व-
माव्याहुतिं पुत्रादिर्कुडोति ॥ अग्निदेवत्वा गायत्री अनुब्रूता । हे अग्ने त्वमस्मात् यजमानात् आधानकाक्षे अधिजातोऽसि

अस्मात्त्वमधिजातोऽसित्वदयक्त्वायताम्युनः । असौ स्वर्गायलोकाय स्वाहा ॥ २२ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अहं वाचमपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये सामप्राणमपद्ये चक्षुः श्रोत्रमपद्ये । वागोजः सहो जौ मयि प्राणापानौ ॥ १ ॥

उत्पन्नोऽसि अतोऽयं यजमानः पुनः त्वत् त्वत्तः जायतामुत्पद्यताम् । असाविति विशेषनामवचनः तथाहि देवदत्तः स्वर्गाय
लोकाय कर्गलोकप्राप्तार्थं त्वत्तो जायतां त्वहंश्च एव भवत्विति भावः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २२ ॥ ॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे
मनोदरे । पञ्चविंशोऽयमध्यायो पिष्टमेधाभिधोऽगमत् ॥ ३५ ॥ १-१५, ७, २० । २-१७, १, १, २० । ४-४८, ७ । ४०, ८६ । ५-३८, ८-१२ ।

पञ्चाध्यायी आहर्षणेन दधीषा दृष्टा दध्यङ्कः इ वा आहर्षण एतत् शुक्रमेतं यज्ञं विदां चकारेति श्रुतेः ।
उपसृतेत्यामिको मन्त्रः अग्निं हृदयेनेत्याद्यध्यायसमाप्तिपर्यन्तमाश्रमेधिकम् । तद्वयं वर्जयित्वा का० शान्तिकरणमा-
द्यन्तयोः । अहं वाचमित्यध्यायेन शान्तिकरणं कार्यम् स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्यमन्त्रादावस्याध्यायस्य दर्शनात् ॥ अथ

जुहोति वहवपाञ्चातवेदः पितृभ्य इति । अस्यार्थः मध्यमाष्टका गोपशुना कार्या तस्या धेनोर्वर्णा जुहोति वह वपामिति मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ हे जातवेदः जातं वेदो धनं यस्मात् जातवेदाः तत्सम्बोधने हे जातवेदः पितृभ्योऽर्पय त्वं वषां धेनुसम्बन्धिनीं चर्मविशेषं त्वं वह प्रापय । पराके पराक्रान्ते दूरेऽपि यत्र यस्मिन्देशे निहितान् व्यापितानेनान् पितॄन् त्वं वेत्स्यन्नासि तन्न वहेत्यर्थः । तस्याः वपायाः निःसृत्य मेदसः धातुविशेषस्य कुल्याः नद्यः तान्पितॄन्प्रति उपस्रवन्तु प्रसरन्तु । किञ्च वषां दातृणामाश्रयः अनोरथाः सत्याः प्रवितथाः सन्मन्तां प्रद्वीभवन्तु । स्वाहा सुदुतमस्तु स्वाहेति ऋग्भिन्वं यजुः ॥ २० ॥

वहवपाञ्चातवेदः पितृभ्यो यत्नै नान्वेत्य निहितान्पराके । मेदसः कुल्या उपतान्त्सुवन्तु सत्या एषामाश्रयः

सन्मन्ता स्वाहा ॥ २० ॥

स्योनाष्टविधिनो भवानृक्षरानिवेशनी । यच्छानः शर्म समयाः ॥ अपनः शोभु च दधम् ॥ २१ ॥

इष्टिप्रोदेवत्या मायत्री मेषातिविष्टा यजुरन्ता । अस्या अपि श्रौते विनियोगो नास्ति जाते अक्षरारोहणे अथवि विनियोगः । तथाहि स्योनाष्टविधिनो भवेति दक्षिणपार्श्वः प्राक्शिरसः संविशन्तीति (१.१) ॥ हे इष्टिवि त्वं नोऽस्माकं कोना वृक्षरूपा भव । किञ्च तां त्वम् अष्टक्षरा ऋक्षरः कण्टकः ऋक्षतेः कण्टकः कस्तूरी वा कण्टतेर्वा ज्ञानतेर्वा स्यादतिवर्धमान इति (२.१२) यास्तः तद्गन्धं शीरसायादादिदुःसनिवृत्त्यर्थम् न सन्ति ऋक्षराः कण्टकाः दुःसदायिनी यस्यां सा अष्टक्षरा । तथा निवेशनी निविशन्ति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रतिष्ठाना करणाधिकरणयोश्चेति ऋट् । तथा समयाः प्रथमं

वर्तत दाहः पालने परिदीयते समन्ताद्रक्षतेऽनेनेति परिदाः रक्षः तम् । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् भरद्वाजात्मनश्चिरिम्बिठहृष्टा । इमे जीवाः गामुनद्धाहं पदेनेषतः परिषीवन्तः अतः हृत्पुष्कालभनाभिप्रायम् नयतेर्लुङि तङि सिचि प्रथमबहुवचने रूपम् व्यञ्जितायेति परैर्व्यवधानं कियामदेन । इमे जीवाः अग्निश्च पृथङ्भवतः परिहृतवन्तः अस्मिन्मावेतत्कर्म कृतं तं परिजहुः प्रहारेण्योपासनं निरस्यवीत्येतदभिप्रायम् । इमे देवाः दीप्यन्ति कर्मसु दीप्यन्ते वे देवाः कल्पिजः तेषु अगः अहः दक्षिणाः सप्तचमकतः अगवन्तः अकृषतेति प्राप्ते सिचो लोपे अकृतेति रूपम् । अतः प्रतैः कर्मभिः कृतकृत्यानिमान् जीवान् ओ नाम आदर्धर्षति आधर्षयितुं पराभवितुं शक्नुयात् अगव्यप्रतिक्रिया एते जाता इति भावः ॥ १८ ॥

का० अहारेण्योपासनं निरस्यति क्रव्यादमिति । आहुतिहोमानन्तरं यत्तु तस्योपासनस्यैकशेषं निरस्यति प्रेतस्यैवोपासनं क्रव्यादमग्निमग्निहोमिदूरं यमराज्यं गच्छतुरिप्रवाहः । इहैवायमितरोजातवेदादेवेभ्योऽहव्यं वहतुप्रजानन् ॥ १९ ॥

इति पक्षे सर्वमपि निरस्यति । अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् दर्शनहृष्टा । येन पुरुषो दह्यते स क्रव्यात् तं क्रव्यादमग्निमहं दूरम् अपुनरागमनाय प्रहिषोमि प्रेषयामि अ प्रहितः क्रव्यादग्निः यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु किञ्चित् रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनामं रिप्रं पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः ॥ का० इहैवायमिति जपति । यजमानो जपति । अयमितरः क्रव्यादादन्यो जातवेदाः जातप्रजानोऽग्निः इहैवास्मिन्नेव गृहे सद्ने देवेभ्योऽर्घ्याय अहव्यं अहिः वहतु प्रापयतु किं कुर्वन् प्रजानन् स्वाधिकारं जानानः ॥ इति पितृमेधः समाप्तः । उपधानासन्दीप्तमभयवान्सीर्षान् तद्विधिपालनेन दद्यात् इच्छन्हेमास्यापि दद्यात् ॥ १८ ॥

१-२१, ४, २७ । २-निष् ४, २१ । ३-२१, ४, २८ । ४-पारस्कर २, १ ।

जातवेदादेवत्या त्रिष्टुप् । अस्या विनियोगः श्रौतसूत्रे नास्ति । गृह्यसूत्रेऽस्ति तथाहि मध्यमा गवा तस्यै वपं

कुर्वन्तु एते जीवाः ॥ १५ ॥

का० आश्वनाभ्यक्षने कृत्वोपासनं परिस्तीर्य वारणापरिधीम्परिधाय वारणेन स्रुवेष्टेकामाहुतिं जुहोत्यन्नायुः पावु-
मानम् इति । अश्वत्थादिना नेत्राश्वनमाश्वनम् तैलेन पादाश्वनमभ्यक्षनम् तद्वयं कृत्वा ओपासनं कर्तुरावसथ्यानि हर्षेः
परिस्तीर्य वारणवृक्षानयवांसतुरः परिधींसतुर्दिक्षु तूष्णीमेव परिधाय वारणेन स्रुवेष्टेकामाहुतिं जुहोति ऋग्वेदेन । ओपा-
सनः प्रेतस्यैव तर्षवाहारिण्य निरसनौयत्वादिति हरिस्वामिनः कर्तुरेवोपासने होमस्तस्यैकदेशनिरसनमिति कर्त्तादयः ।
व्याख्याता (१८, १८) ॥ १६ ॥

आयुष्मानग्ने इविषावृधानो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि घृतस्पीत्वामधुचारुगव्यम्पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान्स्वाहा १७

परीमेगामनेषतपर्यग्निमहृषत । देवेष्वक्रतश्चवः कद्रुमोऽ॥ १८ ॥

अग्निदेवत्वा त्रिष्टुब्धेखानसदृष्टा । हे अग्ने त्वमेवभूत एधि भव किम्भूतः आयुष्मान् विरक्षीवी । तथा इविषा वृधानः
वर्धतेऽहो वृधानः बहुषं हृदयौति प्राग्वि यपो जुक् । तथा घृतप्रतीकः घृतं प्रतीकं सुखं यस्य । घृतयोनिः घृतं योनि-
इत्यन्तिष्ठानं यस्य उत्तरवेद्याचारवाभिप्रायमेतत् । स त्वं गव्यं गोसखन्धि घृतं पीत्वा इमान् जीवान् अभिरक्षतादिभिरक्ष
तुष्णीयातक्तामिच्छन्त्यतरस्यामिति हेक्षातक्तादेशः । तत्र दृष्टान्तः पिता पुत्रमिव यथा पिता पुत्रं रक्षति । किम्भूतं
घृतं मधु मधुरं चाह सुगन्धि स्वादा सुदुतमस्तु ॥ १७ ॥ १-११, १२, १३ ।

का० अथैषां परिहृता वदन्ति परीमेगामनेषतेति । अश्वयुर्यजमानामात्यानां परिहृता परिहृता रक्षयम् ससंज्ञं मन्त्रं

अनुष्टुप् अनेष्टुदेवत्या उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः ततः सर्वनाम्नोऽध्याहारिण सामर्थ्यम् ययं यमनडाहमन्वारभामहे चाल-
भामहे अयमः क्रिभूतं सौरभेषं सुरभ्याः अपत्यम् स्त्रीभ्यो ङगिति ङक् । किमर्थं स्वप्नये अविनाशाय । हे अनङ्गं स
त्वं नोऽस्माकं सन्तरणः तारको दुःखनायको भव । क्रिय त्वं वक्रिः देवानां वोढा । तव वङ्कान्तः देवेभ्यः इन्द्र इव इन्द्रो
यथा देवार्थं तारको भवति ॥ १३ ॥

उदयन्तमिति सामभामं कृन्ति । व्याख्याता (२०, २१) ॥ १४ ॥

१३-२१, ४, २४ ।

उदयन्तमसस्परिखः पश्यन्तुत्तरम् । देवन्देवत्वाद्यर्थमगन्मज्जोतिरुत्तमम् ॥ १४ ॥
इमञ्जीवेभ्यः परिधिन्दधामिसै पान्नुगादपरोऽर्धमेतम् । शतञ्जीवन्तुशरदः पुरुचोर तर्ह्यत्युन्दधताम्यवर्ततेन ॥ १५ ॥

अग्न्यायुः पिवस आसुवोर्जमिपञ्चनः । आरेबाधस्वदुच्छुनाम् ॥ १६ ॥

का० सामश्रयान्तरे मर्वादासीष्टं निदधातीमं जीवेभ्य इति । अतिवासयामस्य अग्न्यायुः पिवस मध्ये मर्वादासीष्टं मह-
त्तरं अस्वच्छमध्वर्युदेव निदधाति ॥ अनुष्टुप् सङ्गुक्कट्टा । जीवेभ्यः विद्यमानजन्मार्धमिमं परिधिं मर्वादां
दधामि स्थापयामि कथमिति चेत् एषां जीवानां मध्ये अपरः कथितं तु चिमं वेदोक्तादायुषोऽर्वाक् एतस्य पितृलोक-
गमनमन्वयं कार्यमुद्दिश्य मा गात् मा गच्छतु । एते जीवाः शतं शरदः जीवन्तु शतवर्षायुषो भवन्तु । क्रिभूताः शरदः
पुरुचीः पुरु बहु पश्यन्तीति पुरुचः दानाध्ययनयागानुकूलाः । किञ्च पर्वतेन लोष्टेनैव सत्युमन्तर्दधताम् सत्युमन्तर्हितं

का० अपाधमित्यपामार्गैरपसृजत इति१ । ते यमात्वा यज्ञोपवीतिनी भूत्वाप उपसृज्य हस्तस्यहीतैरपामार्गः स्वशरीरं
 शोधयन्ते अपामार्गवीजैरुद्धर्तयन्तीति केचित् ॥ लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् एतः शेषदृष्टा दुःखप्रनाशनी । हे अपामार्ग त्वमसृज
 यस्तः सकाशादयं मानसं पापमपसृज य प्रेरणे अपगमयेत्यर्थः । किलिषं कीर्तिभेदकं कायिकं च पापमपसृज । क्रत्यां
 परकृतमभिचारमपसृज । अप उ रपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति२ यास्तः रपः पापं वाचिकं च अपसृज उ
 वाचं । दुःखमपसृज दुष्टः अप्रो दुःखप्रः तत्र भवं दुःखप्रोत्थमसृजकृपं फलं चासृजोपसृज ॥ ११ ॥ १—११, ४, २१ । २—निर. ४, २१ ।

अपाधमपकिलिषमपकृत्यामपोरपः । अपामार्गत्वमसृजदुःखप्रसृज ॥ ११ ॥

सुमित्रिवा नचाप शोधयः सन्तु दुर्मित्रिस्तस्मै सन्तु योऽस्मान् देष्टियञ्च वयन्दिष्याः ॥ १२ ॥

अनङ्गाहमन्वारभामहे सौरभेयश्च स्तवे । सनइन्द्रइव देवेभ्यो वद्विस्तुन्तरणोभव ॥ १३ ॥

का० सुमित्रिवा न इति स्नात्वा हतवाससोऽननुत्पुच्छमन्वारभ्यामङ्गाहमित्युद्धयमित्यागच्छन्तीति१ । सुमित्रिवा इति मन्त्रेण
 स्नात्वा नूतनवस्त्राणि परिहितवन्तीऽनङ्गाहमिति मन्त्रेण पृथपुच्छमन्वारभ्य उद्धयन्तीति मन्त्रेण यजमानामात्मा ग्राममाग-
 च्छन्ति यद्यप्यत्र सुमित्रिवा इति मन्त्रेण स्नानमुक्तं तथापि सुमित्रिवा इत्यपोऽस्त्रलिनादायं दुर्मित्रिवा इति द्वेषं परि-
 पिश्वतीति२ इयं विधेयम् । दुर्मित्रिवा -- द्विष इति वामस्य दिशं द्वेषः स्नात्वा दिशं पराभिषेजेतेनैव तं पराभावयतीति३
 श्रुतेः ॥ व्याख्याता ॥ १२ ॥ १—११, ४, २१, ३ । २—१२, ४, १५ । ३—१३, ५, ४, ५ । ४—६, २१ ।

अमत्रय ते श' भवन्तु । पार्थिवासः पृथिव्यां भवाद्याजयः त्वा त्वां माभिशुचन् मा शोचयन्तु अभितापयन्तु ॥ ८ ॥

दिशः ते तुभ्यं त्वदर्थं कल्पन्तां कृता भवन्तु चापी जलानि तुभ्यं शिवतमाः कल्याणकारिण्यो भवन्तु सिन्धवः ससुद्राश्च शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु । अन्तरिक्षमाकाशं तुभ्यं शिवं कल्याणकारि भवन्तु सर्वाः दिशः ते तुभ्यं कल्पन्ताम् । आदिराशं कात्स्न्याशं वा पुनर्वचनम् ॥ ८ ॥

का० अथविमलस्वस्मन्तीरिति । गतीं नृदमानीय पूर्ववर्णदिग्भ्यः कदा वा सुदमानीय तत् स्मगानं विप्रस्य सुखमितं च वस्योरोमितं वैश्वस्मीरमितं स्त्रिया भगमितं शुद्धस्य जातुमितं सर्वेषां वा जातुमितं सदा कृत्वा शैवलेः कुशेय प्रच्छाद्य कल्पन्तान्ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमास्तुभ्यम्भवन्तु सिन्धवः । अन्तरिक्षं शिवतुभ्यं कल्पन्तान्ते दिशः सुर्वाः ॥ ८ ॥

अस्मन्वती रीयते स्रमध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः । अवजहौ मोघिवाये अश्रुवान्वयमुत्तरे माभिवाजान् ॥ १० ॥

तद्वक्ष्यतो गतीं खात्वा क्षीरोदकाभ्यां सम्पूर्य श्मशानोत्तरे सप्त गतीं खात्वा दक्षिणोत्तरान्जलेन सम्पूर्योत्तरगत्तं अघ्वयु-
यजमाना मात्वा स्त्रीन्प्राप्ता मात्वा अश्रुवान्वतीरिति मन्त्रेण तद्वर्तीपरि गच्छन्ति ॥ विश्वदेवदेवत्वा विष्टुप् सुषोक्तदृष्टा । हे सखायः मित्राणि यथा अस्मन्वती पाषाणवती नदी रीयते नच्छति री गतीं दिवादिः आत्मनीपदी यतीं सूर्यं संरमध्व-
मुत्तरवाय प्रयत्नध्वम् । उत्तिष्ठत अभिसुखा भवत प्रतरत प्रकर्षेण तां नदीं तरत । किमिति यतोऽत्र प्रदेशे ये अग्निवाः
प्रशान्ता दृष्टा राक्षसादयः असन् स्युः तान्भयं जहीमः परित्यजामः तेषु त्यक्तेषु शिवान् सुखकरान्वाजान् अविशेषान्वय-
मुत्तरेम प्राप्नुवाम ॥ १० ॥

उपोदके उदकसमीपवर्तिनि लोके स्थाने प्रजापतौ देवतायां त्वां निदधामि स्थापयामि । स प्रजापतिर्नोऽस्माकमर्थं पापं
शोभयत् शतवर्षं दहतु शुच शोके यङ्कुलगन्तं रूपम् ॥ ६ ॥ १-२१, ४, ७। २-२१, ४, ८।

का० श्रुत्वान्ते परं श्रुत्वविति अपतौति । दक्षिणां गत्वानुष्णसङ्कुम्भं प्रक्षिप्येद्द्वीति कश्चिद्विप्रः प्रेषितोऽस्ति तस्मिन्कुम्भं
स्विष्टा प्रत्यागते सति यजमानोऽध्वर्युर्वा अपति ॥ श्रुत्युदेवत्या त्रिष्टुप् सङ्कुमुकदृष्टा । ईं श्रुत्यो परा पराङ्मुखो भूत्वा
परमन्त्रं पन्थां पन्थानं मार्गमन्विहि अमुनश्च । तमेव दर्शयति यस्ते तव त्वदीयः पन्था देवयानात्पथः इतरः तुच्छः पथः
पितृयानात्पथः देवा यान्ति यस्मिन्स देवयानः । किञ्च चक्षुषते ज्ञानिने शृण्वते च ते तुभ्यं श्रुत्यो किञ्चिद्वीमि वदामि
परमृत्योऽनुपरेहिपन्थांयस्ते अन्य इतरो देवयामात् । अक्षुष्मतेऽष्टवतेतैर्वीमिमानः प्रजाः रीरिषो मोतवीरान् ॥ ७ ॥

शंवातः श्रुतिवृष्टिः शन्ते भवन्ति वृष्टकाः । शन्ते भवन्त्वग्नयः पार्थिवा सोमा त्वाभिश्च शुचन् ॥ ८ ॥

आदरायं वचनम् न हि तस्यादृष्टमश्रुतं वास्ति पठ्ये चतुर्थी चक्षुषतः शृण्वतस्तव वदामि किम् हे श्रुत्यो नोऽस्माकं
प्रजां सन्तति वंशपरम्परां मा हिंसीः रिष वधे स्वार्थे शिजन्तस्य लुङ् रूपम् चत अपि च वीरान्पुत्राणां हिंसीः ॥ ७ ॥

का० शंवात इति यथाङ्गं कल्पयित्वेष्टकां निदधाति मध्ये तूष्णीमिति । शंवात इति मन्त्रद्वयेन तानि मधेयं न्युत्तान्यस्त्रीनि
यथाङ्गं कल्पयित्वा यदस्ति यस्याङ्गस्य तेनास्या तदङ्गकल्पनया प्राक्शिरसं पुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मधेयं पादमात्रेणैष्टकां
तूष्णीं निदधाति । हे श्रुत्वावमुष्टुन् श्रुत्यो विश्वदेवदेवते । हे यजमान वातो वायुस्ते तव शं सुखरूपो भवतु । हि पुनः
ष्टुभिः सूर्यकिरणः ते तव शं सुखरूपो भवतु । इष्टका मध्ये प्रतिदिशं च तिष्ठतिस्ततः प्रक्षिप्तास्ते तव शं सुखरूपा भवन्तु ।

जसा दीप्ता सूर्यस्य नर्चसा तेजसा च त्वां विहारयतु ॥ का० अनङ्गुली विद्युच्च विमुच्यतामिति । एवं पूर्वोक्तचतुर्मन्त्रैः पार्श्वचतुष्के
कर्णचं कृत्वा यथोक्तिं सर्वं चेतं यथा कष्टं भवति तथा परिमिताः सौताः कृत्वा वृषमान् सौरादिमुच्यति ॥ यस्तुः वृषदेवतम् । उक्ता
पेयुः सद्यप्यनानि उच्यन्तेः अनङ्गुली विमुच्यतां सौरादिमुच्यन्ताम् ॥ ३ ॥

का० दक्षिणा सौरं निरप्याश्रये व इति सर्वोपधं वपतीति । इत्थं दक्षिणदिशि तूष्णीं प्रविष्य कष्टक्षेत्रमध्ये सर्वोपधं
वपति ॥ अष्टष्टुप व्याख्यातो (१२, ७८) ॥ ४ ॥ १—२१, ४ । २—२१, ४, ४ । ३—२१, ४, ४ । ४—१३, ५, २, २ ।

अश्वत्येवोनिषदनम्यर्णेवोवसतिष्कृता । गोभाजदत्किलासयत्यनवयपूरुषम् ॥ ४ ॥

सवितातेशरीराणिमातुरुपस्थिनावपतु । तस्मैष्टथिविशम्भव ॥ ५ ॥

प्रजापतौत्वादेवतायामुपोदकेलोकेनिदधाम्यसौ । अपनःशोशुचद्वम् ॥ ६ ॥

का० सविता त इति शरीराणि निवपति मध्ये इति । तस्य पुरुषमापन्न चेन्नस्य मधेय शरीराणि सृष्टस्यास्तीति राशीकरोति
एतच्च सर्वोद्भवत्वात् कर्तव्यम् यथा कृत्वतोऽभ्युदियादिति युतेः । गायत्री सवितृदेवत्या । हे यजमान सविता सूर्यः ते तव
शरीराणि यक्षीनि मातुः पृथिव्याः उपस्थे उक्ताः आवपतु स्थापयतु । हे पृथिवि भूमे तस्मै सवित्रोत्तायास्त्रिरूपाय यजमानाय
अं भव सुखरूपा भव ॥ ५ ॥

उच्यते प्रजापतिदेवत्या अस्त्रिनिवापे एव विनियुक्ता । असाविति नामचद्वम् अशुदात्तत्वादामन्त्रितम् हे देवदत्त

ज्ञानम् किञ्चित् शुभिक्षतुभिः पक्षोभिः दिवसेः पक्षभिः रात्रिभिश्च व्यक्तं स्पष्टीकृतम् शुश्रूढेन श्रुतो ऋतवः उक्ताः
तदेनष्टुभिश्चाहोरात्रैश्च सप्तोक्तं करोतीति श्रुतेः । क्रत्वाद्यधिष्ठातृदेवताभिः प्रकटितमस्यै यमो ददात्वित्यर्थः ॥ १ ॥—१३, ५, १, ३।

का० षोडशरसौरउत्तरतो वा षड्वे युज्यमाने युक्तेति सम्येण सविता त इति जपतीति । ततोऽध्वर्युः पञ्चाशशास्त्रीं दक्षि-
पक्षां निरूप्य परिशिष्टिर्वेष्टयित्वा तत्पक्षेण दक्षिणत उत्तरतो वा षडभिरनष्टुभिः सौरं युनक्ति तस्मिन् युज्यमाने युक्तेति सम्येण
सवितीति मन्त्रं जपति । गायत्री । हे यजमान सविता सूर्यः ते तव शरीरेभ्यः शरीराणां विभक्तित्वत्पदः पृथिव्यां लोकां खाननि-
ष्टतु सविन्नृणां विना न केनापि स्थातुं शक्यते द्वितीयं वाक्यमाह तस्ये इति तस्यै सवित्रा दत्ताय क्षेत्राय संस्कारार्थम् उक्तियाः

सवितातेशरीरेभ्यःपृथिव्यांलोकमिच्छतु । तस्मैयुजान्तामुस्त्रियाः ॥ २ ॥

वायुःपुनातु । सवितापुनातु । अग्नेर्भाजसा । सूर्यस्त्वर्चसा । विमुच्यन्तामुस्त्रियाः ॥ ३ ॥

अनष्टाहो युज्यन्तां युक्ता भवन्तु ॥ २ ॥ १—२१, २, ३४ । ३—२७, ४, १-२ । ४—१२, ५, २, ६ ।

का० षण्णरज्जु चतस्रः सीताः कृषति वायुः पुनात्विति प्रतिमन्त्रमुत्तरतः प्रतीचीं प्रथमामिति । अध्वर्युः परितो वेष्टितां रज्जुमनु-
लक्ष्योक्त्य वायुःपुनात्विति प्रतिमन्त्रं पादेन पादेन चतस्रः सीताः अप्रदक्षिणं कृषति तत्र प्रथमां सीतामुत्तरपार्श्वे प्रतीचीं कृषति
दक्षिणतः सौरयोजनपक्षेऽपि तत्पक्षोरमप्रदक्षिणमुत्तरत आनीय प्रथममुत्तरत एव कृषति । तदपसन्नवि पर्याहृतोत्तरतः प्रतीचीं
प्रथमां सीतां कृषति वायुः पुनात्विति सविता पुनात्विति जपनाधेन दक्षिणामग्नेर्भाजयेति दक्षिणाधेन प्राचीं सूर्यस्त्वर्चसे-
त्यग्नेषोदीचीमिति श्रुतेः । चत्वारि यजूषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे पृथिवि वायुः त्वां पुनातु विदारयत सूर्यः त्वां पुनातु अग्नेर्भा-

कार्याणि पश्चिमोत्तरपार्श्वयोस्तावन्ति पुरुषप्रमाणादधिकानि तथाहि पुरुषमात्रचेतस्य स्वया प्राचीं कृत्वा तत्प्रान्तयोः शङ्ख-
निखाय सार्धाष्टदशाङ्गुलहीनां पुरुषद्वयप्रमाणाभुभयतः पाशां रज्जुं मध्यमदेशे सलक्षणां कृत्वा पूर्वापरयोः शङ्खोस्तस्याः पाशौ
प्रतिसुख मध्यलक्षणेन दक्षिणत आरभ्य दक्षिणः कोणः साधनीयः ततः सार्धाष्टदशाङ्गुलाधिकां पुरुषद्वयप्रमाणां रज्जुमुभयतः
पाशां मध्यलक्षणेयुतां कृत्वा शङ्खोः पाशौ प्रतिसुख मध्यलक्षणेनोत्तरत आरभ्योत्तरकोणः साध्य इति । ततः पूर्वादिकोषेषु
पञ्चाशशमीवारपञ्चमयावतारः शङ्खो निखेयाः । एतत्कुर्वतां निकटे कथिद्यजमानपुरुषस्तृणपूलकमुच्छिद्य धारयेत् । कर्म-
समाप्तौ गृहमागत्य तं गृहेषूचयेत् प्रजावृद्धे । इत्यादि बोध्यम् । कात्यायनः अपसलवि सृष्टया रज्ज्वा परितत्यापेती
यन्निति पलाशयाख्यया व्यूहतीति (११, २, २२) । अपसलवि अप्रादक्षिणेन निष्पादितया रज्ज्वा तत्चेतः समन्तादपदक्षिणं संवेष्ट्या-

अपेतोयन्पणयोसुम्नादेवपीयवः । अस्यलोकःसुतावतः ॥ दुभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्तंयमोददात्ववसानमस्मै ॥ १ ॥

पेतो यन्निति मन्त्रेण चेचमध्यपतितं दृषपणादिकं पलाशयाख्यया कृत्वा चेवाहहिर्निःकाशयतीति सूतार्थः ॥ अस्याध्यायस्य
पितरो देवता आदित्या ऋषयो देवा वा । आद्या गायत्री । पणन्ति परद्रव्यैर्व्यवहरन्तीति पणयोऽसुराः इतोऽपयन्तु
अपगच्छन्तु अवहिताचेति उपसर्गस्य यन्निति क्रियापदेन व्यवधानम् । किञ्चूताः पणयः असुम्नाः सुम्नमिति सुम्ननाम (१, ५)
नास्ति पुनः वेभ्यस्ते असुम्नकराः । तथा देवपीयवः पीयतिर्हिसाकर्मा देवाऽपीयन्ति हिंसन्ति ते देवपीयवः देवद्विषः ।
किमिहसुराणामपगमोऽर्थः तत्राह अस्य लोकः अस्य यजमानस्यास्मिभूतस्यायं लोकः ज्ञानम् किञ्चूतस्यास्य सुतवतः सोमा-
भिषवं कृतवतः सुषावेति सुतवान् तस्य पुञ् अभिषवे कृतवतुप्रत्ययान्तः अखरश्मिमतिसुमतीत्यादिना (१, ५, १) प्रातिगाख्यसूत्रेण संहि-
तायां सुतशब्दस्याकारे दोषः ॥ दुभिरहोभिरिति यजुः । यमोऽसौ यजमानावावसानं ददातु अवस्यन्त्यस्मिन्निवसानं

वृहत् महत् वदेम दौयतां भुज्यतामित्यादि उच्चारयेम । अथ चतस्रः कण्डिका प्रतीकोक्ताः सप्तमाविष्ठाभुवनानिजुह्वत् (१०,१०) विश्वकर्माविमनाः (१०,११) योनःपिता (१०,१०) अक्षपतेऽन्नस्यनोदेहि (११,५१) इति । ता मङ्गयन्तेऽध्येयाः ॥ ५८ ॥

॥ श्रीमन्महोदधिरक्षते वेददोषे मनोहरे । चतुस्त्रिंशोऽयमध्यायो ब्रह्मयज्ञार्थकोऽगमत् ॥ ३४ ॥

तयस्त्रिंशोऽध्याये सर्वमेधसम्बन्धिनः कियतो मन्त्रानुक्ता प्रवायुमच्छेत्यारभ्य (११,५१) अनारभ्याधीतान्मन्त्रानुक्ता चतुस्त्रिंशोऽध्याये तानेव समाप्यदानीं पञ्चविंशोऽध्याये पितृमेधसम्बन्धिनो मन्त्रा उच्यन्ते । स च पितृमेधो मृतस्य वर्षास्मरणे भवति वर्षस्मृतौ तु विषमवर्षेषु भवति एकतारकनक्षत्रे चित्रादौ दर्शे वा शोषे शरदि माघे भवति ॥ पितृमेधं करिष्यता हिजेन कुम्भेऽस्त्रिसञ्चयः कार्यः । मृतस्य च यावन्तोऽमात्यपुत्रपौत्रास्तावन्तः कुम्भाः कर्मदिने आनेयाः कुम्भेभ्योऽधिकानि कृत्वापि च । ततोऽरक्ष्ये कुम्भे कृतमस्त्रिमञ्चयनं ग्रामसमीपे समानीय ग्रंथ्यायां कुम्भं संस्थाप्याहतवस्त्रैकदेशेन संवेष्ट्य सोहमयवादित्रेषु वाद्यमानेषु वीणायां च वाद्यमानायां मृतस्य पुत्रपौत्रा उत्तरीयैर्व्यजनैश्चास्त्रिकुम्भं विजंयन्तस्त्रिस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । स्त्रियोऽपोति केचित् । रात्रेः पूर्वंमध्यापरभागेषु तद्दिने बह्वन्नदानं कुर्वन्ति नृत्यगोतवादित्राणि च कारयन्ति पश्चिकुम्भायान्नमुपहरन्ति च । तत उपप्रातरस्त्रिकुम्भसहिताः पूर्वोक्ताङ्कुम्भान् कृत्वापि चादाय ग्रामाद्विषयां वह्निर्गच्छन्त्यध्वर्युयजमाना मात्याः । श्मशानान्तं कर्म कुर्वतो यथा रविरुदयेत्तथा रात्रावारव्ययम् तत्र वने गत्वा ग्रामात्कार्गादश्चत्यतिस्वकहरिद्रुस्फूर्जकविभीतकञ्जैश्चान्तककोविंदारादिभ्यश्च दूरे पथ्यतत्तगुहमादित्वे कपरे वोदक्प्रवणे दक्षिणप्रवणे समे वा सुखकारिणि रम्ये वनादुदकाद्या पूर्वभागे उत्तरभागे वा वर्तमाने गतवति वीरषट्पथवति प्रदेशे श्मशानार्थं दिक्कोणं पुरुषप्रमाणं चेत् मिमीते । पैतृकां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणोमध्येषु शङ्खः स समाधिरिति शस्त्रोक्तविधिना (०,१) तच्चतुरस्रमुत्तरतः पश्चाच्च पृथु भवति । तत्र साधनप्रकारः पूर्वदक्षिणपार्श्वयोर्नवाङ्कुलानि स्वयंशोदशांशेनाङ्कुलचतुष्टयभागसहितानि पुरुषप्रमाणमध्ये न्यूनानि

येषु शीघ्रो भवः । देवान्कामयन्ते देवयन्ति ततः शब्दप्रत्ययः सुप आत्मनः क्वच न कृन्दस्यपुत्रस्येति निर्घेधात्काचि चेतीत्या-
भावात् अष्टाचस्यादिति अष्टाचयोरेवाकारविधानादकृत्वावधातुकयोरिति दीर्घोऽपि न स्यात् । ईमहे याचतिकर्मसु पठितः
ई गतो हिवादित्वादागतस्य श्यन्कृन्दस्यो लोपः । सुदानवः दाभाभ्यां नुः प्राशुः आशुशब्दो दीर्घकृन्दस्यः । भवा संहि-
तायां वाचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः ॥ ५६ ॥ १—निघ० ३, १८, १ ।

ब्रह्मणस्पतिः नूनं निश्चितमुक्त्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं प्रवदति प्रकर्षणोच्चारयति यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्यमा

प्रनूनस्वर्ह्याणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्त्यम् । यस्मिन्निन्द्रोवरुणोमित्रोअर्यमादेवाग्नोकांसिचक्रिरे ॥ ५७ ॥

ब्रह्मणस्पतेत्वमस्ययन्तासूक्तस्यबोधितनयञ्चजिन्व । विश्वन्तद्भद्रं वदन्ति देवा बृहदेमविदधे सुवीराः ॥

यद्माविश्वा । विश्वकर्मा । योनः पिता । अन्नपतेन्नस्यनोदेहि ॥ ५८ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथैव देवाः अग्नौ निवासान् चक्रिरे कृतवन्तः । सर्वदेवाधारभूतं शस्त्रं पठनीयं मन्त्रवदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

इ ब्रह्मणस्पते त्वं यतोऽस्य जगतो यन्ता नियन्ता अतः प्रार्थ्यते सूक्तस्यास्यदुक्तस्य साधुवचनस्य कर्मणि षष्ठी सूक्तम् बोधि
बुध्यस्य अस्मदुक्ता स्तुतिर्भवता ज्ञायतामित्यर्थः । तनयं च अस्मदपत्यानि जिन्व प्रीणीहि जिन्वातः प्रीतिकर्मा । देवा यत् भद्रं
कल्याणमवन्ति पालयन्ति तत् विश्वं सर्वं भद्रमस्माकमस्त्विति शेषः । किञ्च सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तो वयं विदधे यज्ञे

माना गिरी नोऽन्ध्राकं गिरः शृणोतु कः मित्रः अर्यमा भगव । तुविजातो बहुजातः त्वष्टा वातो वा स हि बहुशः प्रजा-
यते । वरुणः दक्षः अंशव । एते सूर्यविशेषाः ॥ ५४ ॥

अध्यात्मवादिनी जगती । सप्त ऋषयः प्राणाः त्वक्चक्षुःश्रवणरसनाग्राणमनोबुद्धिलक्षणाः शरीरे प्रतिहिताः व्यवस्थिताः
ते एव सप्त सदैव सदाभालमप्रमादं सावधानं यथा तथा शरीरं रक्षन्ति । ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकमात्मानमीयुः प्राप्नु-
वन्ति षोडशब्देन विज्ञानात्मा हृदयकाशप्रतिष्ठ उच्यते । किम्भूताः सप्त आपः आप्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति देहमित्यापः व्यापनाः ।

सप्तऋषयःप्रतिहिताःशरीरेनमपरक्षन्तिसदमप्रमादम् । सप्तापःस्वपतोलोकमीयुस्तत्र

जागृतोअस्वप्नजौसत्तसदौचदेवौ ॥ ५५ ॥

उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतिदेवयन्तस्त्वमेहे । उपप्रयन्तुमरुतःसुदानवइन्द्रप्राशूभंवासचा ॥ ५६ ॥

तत्र तस्यामृषीणां लोकगमनावस्थायां देवो दीप्यमानो प्राणापानो जागृतः जागरणं कुर्वति कोऽयौ अस्वप्नजौ न स्वप्नो निद्रा
जायते ययोस्तौ अस्वप्नजौ । तथा सत्त्वसदौ सतां जीवानां त्राणं रक्षणं सत्त्वम् तत्र सीदतः तौ सत्त्वसदौ जीवितदातागवित्यर्थः ॥ ५५ ॥

तत्रो ब्रह्मणस्पतिदेवतः हे ब्रह्मणो देवस्य पते पात्नक उत्तिष्ठ ऊर्ध्वः आरब्धकार्यो भव ।
यतो वयं देवयन्तो देवान्कामयमानाः त्वा त्वामीमहे याचामहे आगच्छेति । मरुतः भवन्तमागच्छन्तमप समीपे प्रयन्तु
आगच्छन्तु किम्भूताः मरुतः सुदानवः शोभनं ददति ते सुदानवः । हे इन्द्र त्वमपि सचा सह गमनाय प्रायूः प्रक-

दाद्यायथाः दद्यात्पत्न्यानि नडादित्वात्फक् दद्यन्त्योत्पन्नाः ब्राह्मणा यत् हिरण्यं यतानीकाय रात्रिं यवघ्नन् यवन्तुः
 यत् बह्वनि यनीकानि सैन्यानि यस्य सः यतानीकस्तस्मै । किम्भूताः दाद्यायथाः सुमनस्यमानाः मनसि शोभनं ध्यायन्तः
 शोभनं मनः कुर्वन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यन्ते सुमनस्यमानाः । तत् हिरण्यं मे मयि आवभ्रामि किमर्थं यतशरदाय यतं
 शरदो जीवनाय । यथा येन प्रकारेण हिरण्यवत्यनाख्येन अहमायुषान्दीर्घजीवी जरदटिष्य आसं मृयासम् तथा आव-
 भ्रामि । जरत् जरामश्नुते व्याप्नोति जरदटिः यदा जरन्ती जरां प्राप्ता अटिः शरीरं यस्य स जरदटिः ॥ ५२ ॥

बहुदेवत्या त्रिष्टुप् । उत अपि च अहिर्बुध्नः रुद्रविशेषः शृणोतु नः अस्माकं वचांसोति शेषः अज एकपात् रुद्रः प्राणी
 उतनोहिर्बुध्नः ष्टणोत्वज एकपात्पृथिवीसमुद्रः । विश्वे देवा ऋतावृधो ज्वाना स्तुतामन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ ५३ ॥

इमा गिरादित्येभ्यो हृतस्त्रूः सनाद्राजभ्यो जुहोमि । ष्टणोतुमितो अर्यमाभगोनस्तुविजातो वरुणो दत्तो अग्निः
 वा शृणोतु पृथिवी च शृणोतु समुद्रश्च शृणोतु विश्वे देवाश्च शृण्वन्तु । श्रुत्वा च ते अहिर्बुध्न्यादयः अन्तु पालयन्तु
 अस्मान् । किम्भूतास्ते ऋतहृधः सत्यं हृधो यज्ञहृधो वा । इवाना आह्वयमानाः । मन्त्राः मन्त्रैरिति विभक्तिव्यत्ययः स्तुताः ।
 कविशस्ताः मेधाविभिः पूजिताः ॥ ५३ ॥

आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । इमा गिरो वाचः जुहोमि स्तुत्वा आदित्येभ्यो जुहोमि स्तुतिलक्षणा वाणीर्बुद्धिरूपया
 स्तुत्वादित्येभ्यः समर्पयामीत्यर्थः । किम्भूता गिरः हृतस्त्रूः हृतं स्त्रुवन्ति स्त्रवन्ति ताः हृतस्त्रवः ता हृतस्त्रूः तुगभावश्चासं
 हृतप्रसारिणीर्वृतहीमसहचरिता वा । किम्भूतेभ्यः आदित्येभ्यः सनात् चिरकालं राजभ्यः दीप्यमानेभ्यः । ताः स्तुचाह्वय-

तिस्रः उष्णिकशकरोत्रिष्टुभः दक्षदृष्टा । हिरण्यस्तुतिः । इदं हिरण्यं कनकं जैत्राय जयाय मासु मामेवाविशतात् आविशतु
मयि तिष्ठतु । कौटुशमायुष्यमायुषे हितम् वर्चस्यं वर्चसे तेजसे हितम् रायो धनस्य पोषं पोषयितु वर्धकम् औद्भिदम् उद्भिन्नक्षीति उद्भिन्न
उद्भिदेवोद्भिदमुद्भेसु धनस्य स्वर्गस्य वा प्रकाशकम् वर्चस्वत् अन्नसंयुक्तम् ॥ ५० ॥

रक्षांसि पिशाचाश्च तत् हिरण्यं न तरन्ति न हिंसन्ति हि यस्मात् एतत् हिरण्यं देवानां प्रथमजमोजः प्रथमोत्पन्न

आयुष्यं वर्चस्यं रायस्योपमौद्भिदम् । इदं हिरण्यं वर्चस्वज्जैत्रायविशतादुमाम् ॥ ५० ॥

नतद्रक्षांसिनपिशाचास्तारन्ति देवानामोजः प्रथमजं ह्येतत् । यो विभर्ति दाक्षायणं

हिरण्यं स देवेषु कणुते दीर्घमायुः समनुष्येषु कणुते दीर्घमायुः ॥ ५१ ॥

यदा बभूव दाक्षायणा हिरण्यं शतानौकायसु मनस्यमानाः । तन्म आबभामि शतशारदायायुष्माञ्चरदृष्टिर्वासम् ५२

देवानां तेज एवेदम् । अत एव यो हिरण्यं दाक्षायणं विभर्ति अलङ्कारत्वेन धारयति दाक्षायणशब्देऽलङ्कारार्थः स
देवेषु देवलोकेषु दीर्घमायुः कणुते कुर्वते देवलोकं चिरं वसतीत्यर्थः स च मनुष्येषु मनुष्यलोकेषु स्वमायुर्दीर्घं कणुते
मनुष्यायुरतिक्रम्य जीवति ॥ ५१ ॥

माकतो विष्टुप् । हे महतः कारोः कर्तुर्यजमानस्य एषः स्तोमः इयच्च गीः सत्या च प्रिया च वो युष्मभ्यं युष्मदर्थं वर्तत इति शेषः । किम्भूतस्य कारोः मान्दार्थस्य मां ममेति सखाभिसम्बन्धं दारयति इति मान्दार्थः तस्य वीतरागस्येत्यर्थः । यद्वा मां दारयतीत्येवं यः शत्रूणां प्रत्ययमादधाति मान्दार्थः । यद्वा मन्दारः कल्पवृक्षः तत्तुल्यो मान्दार्थः तस्य अथ कामपूरकस्येत्यर्थः । मान्यस्य मानार्हस्य । किञ्च हे महतः युयमिषा अग्नेन निमित्तेन आयासीष्ट आगच्छत किमर्थं वयं वयसाम् आभि टिलोप आर्षः बाल्ययौवनस्थाविराणां वयसां सम्बन्धिन्यै तन्वै शरीराय सर्वदा शरीरस्थित्यर्थः अस्मच्छरीरं दृढीकर्तुमिति भावः । किञ्च इषमन्नं वृजनं बलं च वयं विद्याम लभेमहि किम्भूतमिषं वृजनं च जीरदानुं जीवयतीति जीरदानुस्तम् जीवरीणादिको रदानु प्रत्ययः लोपो व्योर्वलीति वलोपः जीवितदाढ बलमन्नं च वयं प्राप्नुयामेति प्रार्थना ॥ ४८ ॥

सहस्तोमाः सहच्छन्दस आहृतः सहप्रमाकृषयः सप्तदैव्याः । पूर्वेषाम्पन्थामनुदृश्यधीराश्चन्वालेभिरेरथ्योनरश्मोन् ४९

अष्टिप्रतिपादिका विष्टुप् । दैव्याः सप्त ऋषयः देवस्य प्रजापतेः इमे दैव्याः प्रजापतिप्राणाभिमानिनः सप्त ऋषयः भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिवसिष्ठविश्वामित्रजमदग्निशङ्खाः । अन्वालेभिरे सृष्टवन्तः सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं कृत्वा पूर्वेषां पन्थां पन्थानमनुदृश्य अधस्तनकस्योत्पन्नानामवेमिताधिकाराणां मार्गं विलोक्य पूर्वकस्योत्पन्नैर्ऋषिभिर्यथा सृष्टम् तथा सृष्टवन्त इत्यर्थः सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदित्युक्तेः । कथमिव रथ्यो न रश्मोन् नकार उपमार्थः रथे साधुः रथ्यः रथीर्यथा इष्टदेश-
प्राप्त्यर्थं प्रथमं रश्मोन्प्रयत्नानालभते स्पृशति सृजति वा तथा तदपि सृष्टियज्ञं सृष्टवन्तः । किम्भूता ऋषयः सहस्तोमाः स्तोम-
सहिताः । सहच्छन्दसः छन्दोभिर्गायत्रादिभिः सहिताः । आहृतः अत्रापि सहशब्दाध्याहारः आहच्छब्देन कर्मोच्यते सहाहृतः
कर्मसहिताः अत्रासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातारः । सहप्रमाः प्रमाणं प्रमा तत्सहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः । धीराः धीमन्तः ४९

यतो वयं तान्सपन्नान् इन्द्रान्निभ्यां कृत्वा अववाधामहे इन्द्रान्निबलेन नाशयामः । किञ्च वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या
द्वादश एते मा मामेतादृशमकन् कुर्वन्तु । कौटुशमुपरिस्पृशम् उपरि स्पृशतीति उपरिस्पृक् तमुच्चस्थानस्थितम् । उयसुत-
कष्टम् । चेत्तारं ज्ञातारं ज्ञेयस्य । अधिराजम् अधिकखासी राजा च अधिराजस्तम् अधिपतिमीश्वरं कुर्वन्वित्यर्थः ॥ ४६ ॥

जगती अग्निदेवत्या । हे नासत्या नासत्यौ हे अग्निनो त्रिभिः एकादशैः त्रिगुणैरेकादशभिः त्रयस्त्रिंशत्कंख्याकैः
देविभिः देवैः इह स्थाने मधुपेयं सोमपानं प्रति आयातमागच्छतम् मधुः सोमस्तस्य पेयं पानम् । किञ्च आयुः प्रतारि-
कानासत्याविभिरेकादशैरिहदेवेभिर्यातस्मधुपेयमग्निना । प्रागुस्तारिष्टनीरपांसि मृचतं सेधतन्नेषो

भवत् रुचाभुवा ॥ ४७ ॥

एषवस्तोमोमरुतइयङ्गीर्मान्दार्थस्यमान्यस्यकारोः । एषायासीष्टतन्नेवयाविद्यामेषंष्टजनञ्जीरदानुम् ॥ ४८ ॥

ष्टम् तरतिर्द्वयार्थः प्रवर्धयुतम् । रपांसि पापानि निर्मूल्यं निःशेषं शोधयतम् नाशयतमित्यर्थः । द्वेषः दीर्भाग्यं सेधतं
षिधुं गत्याम् गमयतं नाशयतम् । सचाभुवा भवतम् सचा इत्यव्ययं सद्दार्थं सचा सह भवतस्तौ सचाभुवौ किप्
कार्येषु संयुक्तौ भवतम् । अष्टौ वसव इत्यादिना त्रयस्त्रिंशदेवा गणिताः । तारिष्टम् तरतेर्लुङि मध्यमद्विवचनम् 'बहुलं'
कृद्स्यमाङ्गोऽपीति अङ्गभावः । मृचतम् मृजूष् शुद्धौ लेटोऽडाटी सिञ्जइलं लेटीति सिप् तस्यस्यमिपामिति व्यत्ययेन
यसः तमादेशः ॥ ४७ ॥

॥ ४३ ॥
॥ ४४ ॥
॥ ४५ ॥
॥ ४६ ॥

धर्माणि पुण्यानि कर्माणि धारयन् । धर्ममस्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

तस्य विष्णोः यज्ञस्य यत् परमं पदं ब्रह्मलक्षणम् तदिप्राप्तः विप्राः ब्राह्मणाः समिन्धते णिची लोपः समिन्धयन्ति
दोषयन्ति सपासते इत्यर्थः । किम्भूताः विप्राः विपन्यवः विगतः पन्थुः संसारव्यवहारो येभ्यः निष्क्रामाः । जागृष्टवांसः
जागरणशीलाः अग्रमत्ताः ज्ञानकामेसु समुच्चयकारिण इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

जगती द्याव्यापृथिवीदेवत्या । द्याव्यापृथिवी द्याव्यापृथिव्यौ वरुणस्यादित्यस्य धर्मणा धारणेन धरणशक्त्या विष्कभिते

तदिप्राप्तोविपन्यो जागृष्टाः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमम्यदम् ॥ ४४ ॥

वृत्तवती भुवनानामभिधियोर्बोध्यौ मधुदुघे सुपेशसा । द्यावापृथिवीवरुणस्य धर्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ ४५ ॥

येन सपत्ना अप्रते भवन्विन्द्राग्निभ्यामववाधामहेतान् । वसवोरुद्रा आदित्या उपरि सुशमोग्रश्चेत्तारमधिराजमक्रान्

स्तम्भिते स्तम्भोतिर्दृढीकरणार्थः वरुणेन स्वशक्त्या दृढीकृते इत्यर्थः । किम्भूते ते वृत्तवती उदकत्रयी वृत्तमित्युदकनाम
भुवनानां भूतजातानामभिधिया अभिधियौ आश्रयणीये कर्मणि क्तिप् विभक्तेराकारः । उर्वी उर्वी विस्तीर्णे पृथ्वी पृथ्व्यौ
पृथुले आयामविस्ताराभ्यां महत्त्वं विशेषणद्वयेनोक्तम् । मधुदुघे मधु उदकं तस्य दोग्ध्रौ । सुपेशसा सुरूपे । अजरे जरा-
रहिते । भूरिरेतसा भूरिरेतो ययोस्ते भूरिरेतसौ बहुरेतस्ते सर्वभूतानां हि रेतंसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥ ४५ ॥ १-निघ० १, १२, १० ।

जगती लिङ्गोक्तदेवता । ये नोऽस्माकं सपत्नाः शत्रवः ते अप्रभवन्तु अपगतवीर्या निरुद्यमा भवन्तु पराभवं यान्तिव्यर्थः ।

॥ ४३ ॥
॥ ४४ ॥
॥ ४५ ॥
॥ ४६ ॥

दिनानि गणयति । राजा चित् राजापि यं भगं भवि इत्याह तदुदये हि रात्रां व्यवहारदर्शनादिना सर्वेष्टसिद्धिः ॥ भवि
भजतेः अपि लुप्ते लटि मध्यमे रूपम् ॥ ३५ ॥

हे भग हे प्रणेतः प्रकर्षेण नयति प्रापयति धनमिति प्रणेतः तस्य सम्बोधने हे प्रणेतः । आदरार्थं पुनः सम्बोधनम्
हे भग हे सत्यराधः सत्यमनखरं राधो धनं यस्य स सत्यराधाः तत्सम्बुद्धौ हे सत्यराधः हे भग त्वं ददत् धनं प्रयच्छत्
सन् नोऽस्माकमिमां धियं प्रज्ञां कर्म वा उदव उद्गमय यथा सूक्ष्मार्थान्पश्यामस्तथा कुर्विति भावः । किञ्च हे भग नोऽस्मान्

भगप्रणेतर्भगसत्यराधोभगेमान्वियमुदवाददन्तः । भगप्रनोजनयगोभिरश्वैर्भगप्रन्तमिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३६ ॥

उतोदानोऽभगवन्तः स्यामोतप्रपित्वउतमध्ये अह्वाम् । उतोदितामघवन्तसूर्यस्यवयन्देवानां मुमती स्याम ॥ ३७ ॥

भगएवभगवोऽ॥ अस्तु देवास्तेनवयम्भगवन्तः स्याम । तत्त्वाभगमर्वइज्जोहवीतिसनोभगपुरेताभवेह ॥ ३८ ॥

गोभिः अश्वैः प्रजनय प्रवर्धय गा अश्वाश्च बहुन्देहीत्यर्थः । हे भग वयं तृभिः पुत्रादिभिः नृवन्तः मनुष्यवन्तः प्रकर्षेण
स्याम भवेम ॥ ३६ ॥

हे मघवन् धनवन् रवे उत अपि च वयमिदानीं भगवन्तः धनवन्तो ज्ञानवन्तो वा स्याम भवेम । उतापि च सूर्यस्य
प्रपित्वे प्रपतने अस्त्रमये भगवन्तः स्याम । उत अह्नां मध्ये मध्यन्दिने भगवन्तः स्याम उत सूर्यस्य उदिता उदितौ उदयसमये
भगवन्तः स्याम । किं बहुना सर्वदास्माकं धनवत्तास्त्वित्यर्थः । किञ्च देवानां मुमती कल्याणां बुद्धौ वयं स्याम देवा

सधोदेवत्या पुरोणिक् । हे सधः हे वाजिनीवति हे अश्ववति अश्वभ्यं तत् प्रसिद्धं चित्रं चायनीयमाश्वयंकारि महनोयं धनमाभर आहर देहि येन धमेन वयं लोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च सर्वं सन्तानवर्गं धामहे दधामहे पुण्यामः ॥ धामहे दधातेः शपो लुकि रूपम् ॥ ३३ ॥

जगती बहुदेवत्या । प्रातःशब्दो वीप्सावचनः । वयं प्रातः पुनः पुनः एतान्देवान्हवामहे आह्वयाम इति प्रत्येकं सम्बध्यते । कान् अन्नम् इन्द्रम् मित्रावरुणौ अश्विनौ भगम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् उत अपि च रुद्रं इवेम आह्वयाम ॥ हवामहे इवेम ह्वयतेः सम्प्रसारणे रूपद्वयम् ॥ ३४ ॥

प्रातरग्निस्मातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना । प्रातर्भगम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् आतस्त्रोममुत रुद्रं इवेम ॥ ३४ ॥

प्रातर्जितम् भगम् पुण्ड्रवेम वयम् पुत्रमदिते र्यो विधर्ता । आधश्चिद्यम् न्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यम् भगम् भोजीत्याह ॥ ३५ ॥

पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः । वयं तं भगमादित्यं इवेम आह्वयाम । किञ्चित् प्रातर्जितं प्रातर्जयतीति प्रातर्जितं तम् प्रातर्जयनशीलम् । सयमुत्कृष्टमुद्धरणदानं वा । आदितेः पुत्रं तनयम् । तं कम् यो विधर्ता जगती धारयिता । यं च आधश्चित् विच्छब्दोऽप्यर्थे न धायति धै तप्तौ न दप्यति स अधः नजो दौर्घेष्कान्दमः यद्वा आसमन्तात् प्रः आधः यद्वा अध एवाधः स्वार्थे तद्धितः आधः अदधः बुभुक्षितो दरिद्रो वापि यं भगं भक्षि भजस्व अर्थादुदयम् इत्याह किं कुर्वन् मन्यमानः पूजयन् स्वार्थसिद्धये मन्यति र्चतिकर्मा स हि सूर्योदये भिक्षादिना किञ्चिन्नभते तत उदयं वाञ्छति । तुरश्चित् आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षि उदयं भजस्वेत्याह दिवसे तस्य सुखोदयात् रोगिणी रात्रिः कष्टेन याति यद्वा तुरो यमः स हि मारणाय

हे अश्विना अश्विनौ द्युभिः दिवसैः अक्षुभिः रात्रिभिः समस्यर्थे द्वतीया दिवसेषु रात्रिषु च अहोरात्रम् अस्मान्परिपातं सर्वतो रक्षतम् । कैः सौभगेभिः सौभगेः भग इति धननाम । शोभनैः धनैः किञ्चूतैः अरिष्टेभिः अनुपहिंसितैः अखण्डितैर्धनैरस्मान् रक्षतमित्यर्थः । किञ्च मित्रः वरुणः अर्दतिः सिन्धुः समुद्रः उतापि च द्यौः एते नोऽस्माकं तत् भवत्कृतं रक्षणं मामहन्तां पूजयन्तामनुमन्यन्ताम् इत्यर्थः ॥ दुरित्यङ्को नाम अक्षुरिति रात्रेः । मामहन्ताम् मह पूजायाम् बहुलं हृन्दसीति शपः श्रुः श्राविति द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः ॥ ३० ॥

१—निघ० २, १०, १० ।

व्याख्याता(११, ४७) ॥ ३१ ॥

आकुप्येन रजसा वर्तमानो निवेशयन्त मृतमर्त्यञ्च । हिरण्ययेन सवितारथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ ३१ ॥

आरात्रिपार्थिव रजः पितुरप्राविधामभिः । दिवः सदांसि वृहतीवितिष्ठ स आत्वे प्रवर्तते तमः ॥ ३२ ॥

उपस्तुच्चित्रमाभरासमभ्यंवाजिनीवति । येन लोकञ्चतनयञ्च धानहे ॥ ३३ ॥

रात्रिदेवत्या पथ्या वृहती । हे रात्रि यया त्वया पार्थिवं रजः पृथिवीसम्बन्धिलोकः पितुः मध्यमलोकस्य धामभिः स्थानैः सह आ अप्रापि समन्तात्पूर्यते । या च त्वं दिवो द्युलोकस्य सदांसि स्थानानि वृहती महती सती वितिष्ठसे आक्रमसे आप्रोषि । तस्यास्तव तमः आवर्तते तथापि प्रवर्तते किञ्चूतं तमः त्वेयं दीप्तं महाप्राग्भारमित्यर्थः । रजःशब्दो लोकवचनः । अप्रापि प्रा पुरणि कर्मणि लुङि चिणि रूपम् ॥ ३२ ॥

अश्विन्यस्तिस्त्रः एका गायत्री है अतुष्टुभौ । हे अश्विनौ उभा उभौ हावपि युवां पिवतम् सीममिति शेषः । उभा हौ
 युवां नोऽस्म्यं शर्म शरणं सुखं वा यच्छतम् कामिः सह अविद्रियाभिः अविदीर्णाभिः अखण्डिताभिः कृतिभिः अवनैः पालनैः
 सह । सुखं दत्तं पालयतं चेत्यर्थः ॥ उभा अश्विना विभक्तेराकारः । विदोर्धन्तोति विद्रियाः ह विदारे ओणादिक इयक्पत्ययः ॥ २८ ॥
 हे अश्विना अश्विनौ हे दस्त्रा दर्शनौयो हे वृषणा वर्धितारौ सेक्तारौ युवानौ अस्मे अस्माकं वाचम् अप्रस्वतीं कथ्यवतीं
 युवां कृतं कुरुतम् तथा नोऽस्माकं मनीषां मनस इच्छामप्रस्वतीमेव कुरुतम् । मनसा वचसा च यज्ञं कुर्यात्तथा कुरुतमित्यर्थः ।
उभापिवतमश्विनोभानःशर्मयच्छतम् । अविद्रियाभिरूतिभिः ॥ २८ ॥

अप्रस्वतीमश्विनावाचमस्मेकृतन्नोदस्त्रावृषणामनौ प्राम् । अद्यूत्येवसेनिह्वयेवावृधेचनोभवतंवाजसातौ ॥ २९ ॥

शुभिरक्तुभिःपरिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विनासौभगेभिः । तन्नोमिबोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःप्रथिवीउतद्वौः
 यतो ह वां युवां निह्वये आह्वयामि किं निमित्तम् अद्यूत्ये सन्मार्गागते अवसे अत्रे अन्ननिमित्तम् तद्दानार्थमित्यर्थः । अद्यूतादागतं
 अद्यूते भवं वा दूरत्यम् न दूरत्यमदूरत्यम् दूरतादागतं कर्म्मण्यं न भवतीत्येवमुच्यते दूरतमन्येषामप्यन्याय्यधनागमानासुपलक्षकम् । किञ्च
 वाजसातौ वाजानामवानां सातिः सम्भजनं यस्मिन् स वाजसातिः तस्मिन् यज्ञे नोऽस्माकं वृधे वृध्यै भवतम् ॥ अस्मे विभक्तेः
 शे-आदेशः । कृतम् करोतेः बहुलं कन्दसीति शपि लुप्ते लोपमध्यमद्विवचने रूपम् । वृषणा वृषणौ वा वपूर्वस्य निगम इति
 उपधादौर्धाभावः । वृधे वर्धनं हत् सम्पदादित्वाद्भावे क्तिप् ॥ २९ ॥

उभे षावाष्टयिष्वी षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अन्तर्योगे वा । ईयते ईङ् गतौ दिवादिः ॥ २५ ॥

यो देवो रविः रचसो राचसान् यातुधानान् असुखकारांश्च अपसेधन् अपगमयन्सन् अस्थात् सदस्थात् सदेति स देवः
अर्वाङ् अर्वागच्छन्ः अस्मदभिमुखः यातु आयात्वित्यर्थः । कीदृशो देवः हिरण्यहस्तः हिरण्यं दानार्थं हस्तं यस्य स तथोक्तः
रूपेण वा स्तुतिः । असुरः असुःप्राणाङ्ग्राति ददातीत्यसुरः । सुनीथः नीथा स्तुतिः कल्याणस्तुतिः । सुमृडीकः साधु सुख-
यिता । स्वाम्भनवान् । प्रतिदोषन् प्रतिजनं यो दोषः प्रतिदोषः तम् श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखाणां यावन्तो दोषास्ता-
वतः शृण्वानः सञ्चारयन् उपभोगार्थमित्यभिप्रायः । स्ववान् यातु इत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति नस्य कृत्वे भीमगोष्ठी
हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृडीकः स्ववायात्वर्वाङ् अपसेधन् रचसो यातुधानान्स्याद्देवः प्रतिदोषहृण्वानः ॥ २६ ॥

येतेपन्याः सवितः पूर्व्या सोरेणवः सुकृता अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभीरक्षाचनो अधिचक्रूहि देव ॥ २७ ॥

अपूर्वस्य योऽशीति तस्य रीर्यादेशे हलि सर्वेषामिति तस्य लोपः । रचस् शब्दस्य व्यत्ययेनाक्तौवत्वम् ॥ २६ ॥

हे सवितः हे देव अन्याः पन्यानी मार्गाः अन्तरिक्षे सुकृताः धात्रा वर्तन्ते । कीदृशास्ते पूर्व्यासः पूर्वेषु कालेषु भवाः
पूर्व्याः । अरेणवः नास्ति रैण्यत्र अपांसुलाः । तेभिः तैः पथिभिः मार्गैः नोऽस्मान् अद्य नयेति शेषः । च पुनः गच्छतो
नोऽस्मान् रच पालय । अधिचक्रूहि च अधि अङ्गीकृत्य ब्रूहि एते मदीया इति यद्वा अधिब्रूहि उपदिशास्माकं यद्वितं पथं
तत् । यद्वा अधि अधिकान्वद एते महायाज्ञका दातार इत्यादि । किञ्चतैः पथिभिः सुगेभिः सुगेः सुखेन गम्यते येषु सुगाः
तैः अन्नपानप्रभृतैरित्यर्थः अधिकारणे गच्छतेर्ङप्रत्ययः ॥ पूर्व्यासः पूर्वैः कृताः पूर्वैः कृतमिनीयौ चेति यप्रत्ययः ॥ २७ ॥

चतस्रः सावित्राः द्वितीया जगती विष्टुभोऽन्याः हिरण्यस्तूपट्टाः । स साविता देवः आगात् आगच्छतु इषो गा लुङोति
इषो गादेशः । किं कुर्वन् दाशुषे हवींषि दत्तवते यज्ञमानाय वार्याणि वरणोद्यानि रत्ना रत्नानि ददत् ददत् स्थाप-
यन्वा । कौटुशः हिरण्याच्चः हिरण्यमिव कान्तियुक्ते अक्षिणी यस्य स हिरण्याच्चः अमृतदृष्टिर्वा । स कः यः साविता पृथिव्याः
सम्बन्धिनीः अष्टौ ककुभो दिग्गः व्यख्यत् प्रकाशितवान् । यश्च त्रौ त्रीणि धन्व धन्वानि लोकान् व्यख्यत् । धन्वेत्यन्तरि-
चनानाम् तेन तदुपलक्षितावितरावपि लोको लक्ष्येने छतिणी मच्छन्तीति वत् । यश्च योजना याजनानि योजनगम्युत्तिको-
शादीनध्वपरिमाणविशेषान् व्यख्यत् । यश्च सप्त सिन्धुन् समुद्रान् चोरोदायान् व्यख्यत् । उपलक्षणमेतत् सर्वजगत्प्रकाशकः

हिरण्यपाणिः साविता विचर्षणिर्भुभेद्या वा पृथिवी अन्तरौ यते । अपामीवास्वाधते वेति सूर्यमभि

कृष्णे न रजसाद्यामृणोति ॥ २५ ॥

साविता रत्नानि ददान आयाति यथैः ॥ अख्यत् त्वा प्रकथने अख्यति वक्तिष्याति भ्योऽङ्गिति चरेड् अतोऽयं धानूनामनेकार्थ-
त्वादत्र प्रकाशनाधी आह्वः । त्रौ योजना सुपां सुलुगियादिना पूर्वसवर्णदोषो विभक्तेः । धन्व सुपो लुक् । रत्ना सुप
आकारः । दाशुषो दाश्वान्साह्वानिति निपातः । वार्याणि ऋहलोण्येदिति णोनेर्णत् ॥ २४ ॥ १—विष० १, २, ३ ।

साविता प्रसाविता सूर्यं सूर्यः विभक्तिव्यत्ययः उभे उभयोः यावापृथिवी यावापृथिव्योः अतमं च ईयते आगच्छति यदा तदा
अमीवां व्याधिमपवाधते अस्वकारलक्षणरोगं निवर्तयति । अथ यदा वेति अतमयममये गच्छति तदा कृष्णे न रजसा अस्वकारलक्षणेन
दगं युजाक्रमभि ऋणाति अभिव्याप्नाति । कौटुशः सूर्यः हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः । विचर्षणिः विविधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेचकः ।

इन्द्रस्यैति शपः श्रुः द्वित्वम् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप् इलोपः लोटोऽडाटावित्यङागमः ॥ २१ ॥

हे सोम त्वमिमाः विश्वाः सर्वाः ओषधोः अपो जलानि गाः धेनूः अजनयः जनितवानसि । त्वसुखं विश्वीर्णमन्तरिक्षं
माततम्यं विस्तारितवानसि त्वं च ज्योतिषा तेजसा तमोऽश्वकारं विवर्धय विवृणोषि आदित्यात्मना सर्वं तमोऽपनयसीति
सर्वात्मा त्वमित्यर्थः बभूयाततम्यं जगृश्व ववर्धेति निगम इति निपातः ॥ २२ ॥

हे देव सोम हे सहसावन् बलवन् देवेन मनसा देवसम्बन्धिना मनसा सह रायो धनस्वभागं नोऽस्मभ्यमभियुध्य
युध्यतिर्गतिकर्मा अन्तर्भावित्त्वर्थः अभिगमय देहीत्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित् मा आतनत् त्वा त्वां मा आतनोत
देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसा वन् अभियुध्य । जात्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्रचिक्षागविष्टौ ॥ २३ ॥

अष्टौ व्यस्यत् कुभपृथिव्यास्त्रीधन्वयोजनासप्तसिन्धून् । हिरण्याक्षः सविता देव आगाहृषद्भ्राता दाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

मा प्रतिवध्नातु तनोतिः प्रतिबन्धार्थः । कुतस्त्वमेव मुच्यस इति चेत् यनस्त्वं वीर्यस्य ईशिषे वीरकर्मण ईश्वरो भवसि
अधीगर्धद्वेषामिति कर्मणि षष्ठी । किञ्च गविष्टौ गोः स्वर्गस्य इष्टौ इच्छायां स्वर्गेषणायां विषयभूतायां सत्यामुभयेभ्यः
प्रचिक्षा उभयलोकप्राप्त्यर्थं चिक्षां कुरु व्याध्यपगमं कुरु उभयलोकप्रतिबन्धकं विघ्नं निवर्तयेत्यर्थः । देवं मनः प्राप्य
लब्धवना अरोगाच्च सत्कर्म कुर्वाणा यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः ॥ देवेन देवानामिदं देवम् तद्विजितप्रत्यय-
लोपः । सहसावन् प्रथमार्थे तृतीया सहसा सहो बलमस्यासीति सहसावान् अलुक् । तनत् तनोतेः परस्मै लोटोऽङागम
इलोपश्च चिक्षा गुप्तिज्जिह्वाः सन् अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ २३ ॥

वतः सोमदेवत्यास्त्रिष्टुभः । हे सोम त्वां जयन्तमुत्तरेण वर्तमानमनु वयं मदेम हृष्टाः स्याम । किञ्चित् त्वां युत्सु
 युद्धेषु अषाढमसह्यनमनभिभूतम् । पुनः कीदृशं पृतनासु सेनासु परि पात्रवितारम् । स्वर्षाम् स्वर्दिवं सनोति सभा-
 जते स स्वर्षाः तम् । अषाम् अपी जलानि सनोतीत्यस्याः तम् । वजनस्य बलस्य गोपां रचकम् । भरेषुजां संधामेषु
 जेतारम् । सुक्षितिं सुनिवासम् । सुश्रवसं शोभनं श्रवः कौर्तिर्यस्य स सुश्रवाः तम् ॥ अषाढम् संहतिः सो साढः न साढः
 अषाढस्तम् । सहेः क्तः ढत्वं धत्वं णुत्वम् ङो ङे लोपः ढलोपे पूर्वस्य दीर्घाऽणः बाहुलकात् सद्दिवहोरोदवर्णस्येति अस्याप्रवृत्तिः
 षत्वं कान्दसम् । परिम् पृ पालनपूरणयोः आह्वगमहनेति किः द्वित्वादि । स्वर्षाम् स्वःपूर्वां सनोतेर्विट् विड्नोरनुनासिकस्यात् ।
 सोमो धेनुः सोमो अर्चन्तमाशुः सोमो वीरः कर्मण्यन्ददाति । सादन्यं विदध्यः सभेयमित्यश्रवणं शोददाशदस्मै ॥ २१ ॥

त्वमिमांशोपधौः सोमविश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वङ्गाः । त्वमाततन्योर्वन्तारि चन्वञ्जोति प्रावितमोववर्थ ॥ २२ ॥

एवमषाम् । गोपायतीति गोपाः क्षिप् अतो लोपः यलोपः । भरेषुजाम् भरेषु संधामेषु जयति शत्रूनि सति भरेषुजाः हल-
 दन्तात्सप्तम्या इति अलुक् जयतेरौणादिको डाप्रत्ययः । मदेम मदी हर्षं लिङ् व्यत्ययेन शप् ॥ २० ॥

यो यजमानोऽस्मै सोमाय ददाशत् ददाति हविः तस्मै सोमो धेनुं ददाति । आशुं शीघ्रमर्चन्तमश्रुं च सोमो ददाति ।
 सोमश्च तस्मै वीरं पुत्रं ददाति कीदृशं वीरं कर्मण्यं कर्मणि साधुम् । सादन्यं सदाने ष्टहे साधुम् । विदध्यं विदधो
 यज्ञस्तत्र साधुम् । सभेयं सभामर्हति सभेयस्तम् । पितृश्रवणं पितरं शृणोति पितृश्रवणः पित्राज्ञाकारिणं विनीतमित्यर्थः ॥
 कर्मण्यमित्यादौ तत्र साधुरिति यत् । सभेयं ढक्कन्दसीति सभायाः साध्वर्थे ढप्रत्ययः तस्यैवादेशः । ददाशत् दाशु दाने बहुलं

हे इन्द्र त्वत् त्वत्तः सकाशात् कश्चन चनयद्दोऽप्यर्थं कोऽपि लोकोत्तरः प्रकृतः प्रकृतो ज्ञानविशेषः आ समन्तात् हि यतो भवति जतः सखायो विप्राः त्वामिच्छन्ति अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रूषांसोऽनूचानास्ते मनुयदेवा इत्युक्तेर्देवानां विप्राणां च सखित्वम् । किम्भूताः सखायः सोम्यासः सोमसम्पादिनः । इच्छन्तीति कथं ज्ञातं तत्राह यतस्ते सोमं सुन्वन्ति अभिषु-
ण्वन्ति प्रयांसि अन्नानि दधति च प्रय इत्यन्ननाम हवींषि धारयन्ति । किञ्च जनानामभियस्तिं दुर्वचनं तितिघत्ते सहस्ते मनोवाक्कायसंयताः चान्तिपराः इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १—निघ० १, ७, १ ।

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधति प्रयांसि । तितिघत्ते अभिषिस्ति ज्ञानानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकृतः
न ते दूरे परमाचिद्रजाः स्यात् प्रयाहि हरिवो हरिभ्याम् । स्थिराय दृष्ट्यै सवना कृते मा युक्ता ग्रावाणः समिधाने अग्नौ ॥ १९ ॥

अपादं युत्सुष्टतना सुप्रिस्वर्पा मध्वांश्च जनस्य गोपाम् । भरे पुजां सुक्षितिं युयवसञ्जयन्तस्त्वामनुमदेम सोम २०

हे हरिवः हरो अश्वो दिव्येते यस्य स हरिवान् तस्य सम्बोधनम् मनुवसोरिति रुवम् हे हरिवः स्थिराय दृष्ट्यै सवना कृता इमानि सवनानि प्रातः सवनादीनि कृतानि । क सति अग्नौ समिधाने समिध्यमाने सति छान्दसो यको लुक् । ग्रावाणः च युक्ताः योजिताः अभिषवकर्मणि । तुयद्दो हेत्वर्थे अतो हेतोः हरिभ्यामश्वाभ्यामा प्रयाहि आगच्छ । ननु स्वर्गात्कथमतिदूरे मया गन्तव्यमित्यत आह परमा परमाणि दूरदेशस्थानि रजांसि स्थानानि ते तत्र दूरे न चित् दूरे न सन्ति चित्यद्दोऽप्यर्थं अतिदूरमपि ते निकटम् अत आयाहीत्यर्थः ॥ १९ ॥

च अर्चाम उच्चारयाम धातूनामनेकार्थत्वादचंतिहच्चारणार्थः अङ्गिरसत् अङ्गिरस इव तैर्यथा स्तोमी ज्ञातो भस्मश्च पठितस्तस्मै तदह ।
 किञ्चतायेन्द्राय शवसानाय शवो बलमात्मन इच्छति शवस्यति-शवस्यतीति शवसानः तस्मै बलमभिलषमाणाय सुप आत्मनः क्यजिति
 क्यच् तदन्ताच्छानच् शप् बहुलं कन्दसीति तस्य लुक् कन्दस्यभयथेति तस्य शानचोऽप्यार्धधातुकत्वात् क्यस्य विभावेति क्यचो लोपः
 शवसान इति सिध्यति । पुनः कीदृशाय गिर्वणसे गिरा स्तुत्या वनयति सम्भ्राजयति आत्मानमभिलषितदानात्स्तोत्रम्य इति गिर्वणाः
 गीःशब्देपपदादनोतेष्टान्तादसुनि वनेर्घटादित्वेन मित्तञ्जत्वात् ह्रस्वत्वम् णिचो लोपः गीर्वणा इति प्राप्ते दीर्घाभावश्चान्दसः
 यदा स्वार्धं णिच् गीर्भरेन देवा भजन्ति इति गीर्वणाः तस्मै गीर्वणशब्देन समानार्थी गीर्वणःशब्दः । पुनः किञ्चताय
 सुट्क्लिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः स्तुवते स्तौतीति स्तुवन् तस्मै यजमानानिति शेषः तदुक्तम् त्वमङ्ग प्रशंसिषी देवः शविष्ठ
 प्रवोमहेमहिनमोभरध्वमाङ्गूष्यः शवसानायसाम । येनानःपूर्वेपितरःपदज्ञा अर्चन्तोअङ्गिरसोगाअविन्दन ॥१७॥

मर्त्यमिति (११०) । पुनः कीदृशाय ऋग्मियाय ऋग्मयाय वेदमयाय मयंउड्यं कान्दसी मियट् यदा ऋच स्तुतावित्यस्माद्भावे औणा-
 दिको मक् कुलं जशत्वम् ऋग्मः स्तुतिः तमर्हति ऋग्मियः अर्हार्थं घच् स्तुतियोग्याय । पुनः कीदृशाय नरे नररूपाय
 नृशब्दस्य छे परि कान्दसी गुणः । पुनः कीदृशाय विश्रुताय शीर्ददानवलादिभिरुच्यख्यातये ॥ १६ ॥

महे महते शवसानाय बलमभिलषमाणायेन्द्राय महि मच्चत् नमोऽन्नं वः यूयं प्रभरध्वं प्रहरतम् समर्पयत यूयमित्यर्थं व
 इत्यव्ययम् मुनीनां पुत्रादीन्प्रति वचः । आङ्गूषमाङ्गूषाय हितं याम प्रभरध्वमुच्चारयत । नोऽस्माकं पूर्वं पितरः अङ्गिरसः
 येनान्नेन साम्ना चार्चन्तः स्तुवन्तः सन्तः गाः सूर्याकरणानविन्दन् लेभिरे स हि साम्नां लोकः तत्त्वामं प्रभरध्वम् । कीदृशः
 अङ्गिरसः पदज्ञाः पदमात्मस्वरूपं जानन्तीति पदज्ञाः ॥ १७ ॥

पालय । नोऽस्माकं तन्वः शरीराणि च रच । कैः तव पायुभिः त्वदीयेः पालनेः यतस्त्वमनिमेषं सावधानं रचमाणः पालयन्सन्
 तोकस्य पुत्रस्य तनये विभक्त्यव्यत्ययः तनयस्य पौत्रस्य गवां च दाता रचकोऽसि ॥ १३ ॥

यः इडायाः पृथिव्या पुत्रोऽग्निर्वयुने प्रज्ञाने कर्तव्ये अजनिष्ट जातः । किम्भूतः अरुषस्तूपः रुष बध्ने रोषति रुषः अरुषोऽहिंसकः स्तूपो
 स्वाचीकृत्यो यस्य स तथाष्टुप उच्छ्राये । अस्याग्नेः रुषत् दीप्तं पाजः बलमुत्तानायामरण्यामवभर अवाचीनं हर द्यचोऽतस्तिष्ठ इति
 दीर्घः । चिकित्वान् अरणिबलं जानन् किं बलमिति चेत् यारणिः प्रवीता कामिता सती वृषणं सेत्तारमग्निं सद्यः तत्कालं
 उत्तानायामवभराचिकित्वान्तसद्यः प्रवीतावृषणञ्जान । अरुषस्तूपोरुषदस्यपाजइडायास्तुबोवयुनेजनिष्ट ॥ १४ ॥

इडायास्त्वापदेवयन्ताभापृथिव्याअधि । जातवैदोनिधीमह्यग्नेहव्यायवोटवे ॥ १५ ॥

प्रमन्महेशवसानायशूषमाङ्गूषङ्गिर्वणसेअङ्गिरस्वत् । सुष्टुक्तिभिस्तुवतष्टग्मियायार्चामार्कन्नरेविश्रुताय ॥ १६ ॥

अजान जनयति कन्दसि लुङ्ङिङिट इति लिट् । सोऽग्निर्जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञान हे अग्ने इडायाः पृथिव्याः स्थाने देवयजनाख्ये पृथिव्या नाम्ना अधि उत्तरवेद्या मध्ये वयं त्वा त्वां
 निधीमहि स्थापयामः किमर्थम् हव्याय वोटवे हव्यं वोटुम् विभक्त्यव्यत्ययः बद्धते स्तुमर्थं सेसेनिति तवेप्रत्ययः सहिवहोरिति
 ओकारः ॥ १५ ॥

वृत्तस्य ऐन्द्राङ्गिष्टुभः । वयमिन्द्राय इन्द्रार्थमाङ्गूषं स्तोमं विष्टदादिकं प्रमन्महे जानीमः किम्भूतं स्तोमम् शूषं बलहेतुम् । अर्कं मन्त्रं

सरस्वतीनदीदेवत्वा । याः हृषहत्याद्याः पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति गच्छन्ति किम्भूताः सस्रोतसः समानं स्रोतः प्रवाही यासां ताः । तुरवधारणे सा च सेव सरस्वत्येव पञ्चधा देशे सरस्वती अभवत् पञ्चापि स्वनामानि त्वङ्गा सरस्वत्येवाभवत् ॥ ११ ॥

पतञ्ज आमेत्यः हे जगत्पौ अन्ये त्रिष्टुबनुष्टुभौ । हे अग्ने त्वं देवानां प्रथमः सखा अभवः भूतोऽसि आद्यो मित्रभूतो देवानां त्वमेवेत्यर्थः । किम्भूतस्त्वम् अङ्गिराः अङ्गानां रसः यदा अङ्गिभ्य आत्मभ्यो यजमानेभ्यो राति सुखमित्यङ्गिराः ।

पञ्चनद्यः सरस्वतीमपियन्ति सस्रोतसः । सरस्वतीतुपञ्चधासो देशे भवत्सरित् ॥ ११ ॥

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानां अभवः शिवः सखा । तव व्रते कवयो विद्वानापसो जायन्त मरुतो भ्राजहृष्टयः ॥ १२ ॥

त्वन्नो अग्ने तव देवपायुर्मिर्मघोनो रक्षतन्वश्च वन्द्य । त्वातातो कस्य तनये गवामस्य निमेषं प्रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १३ ॥

ऋषिर्द्रष्टा । देवो द्योतमानः । शिवः कल्याणः । किञ्च तव व्रते कर्मणि वर्तमाने मरुतः ईदृशा अजायन्त । कौटुशाः कवयः क्रान्तदर्शिनः । विद्वानापसः अप इति कर्मेनामः विद्वाना विदितानि अपांसि कर्माणि यैस्ते विद्वानापसः विदितकर्माणः ।

भ्राजहृष्टयः भ्राजन्त्यः शोभमानाः ऋष्टयः आयुधानि येषां ते तथा शत्रुघातकत्वात् । विद्वानेति वेत्तः कर्मणि मनिन् प्रत्ययः बहुलग्रहणात् ततो विभक्तेराकारः तस्य चालक् विद्वानापसः । अजायन्त जनैर्लङ् जादेश्च श्यन् ॥ १२ ॥ १—निघ० २.१.१ ।

रक्षणाधी मन्त्रः । हे अग्ने हे देव द्योतमान हे वन्द्य स्तुत्य तव व्रते कर्मणि वर्तमानान्मघोनी धनवतो यजमानान् च

यं च शमीव सुखमीव लघि कुरु । च पुनः नोऽस्माकं क्रत्वे क्रतवे सङ्कल्पाय दद्याय तत्सङ्कल्पे सङ्कल्पसिद्धये च नोऽस्मान्
 हिनु गमय नोऽस्माकमायं पि प्रतारिषः प्रतारय वर्धय । छेदोऽछाटाविति आट् वैतोऽन्यत्रेति ऐकारः । लघि शुभ्रपृष्ठ-
 भ्यश्छन्दसीति ईर्धिः बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । क्रत्वे गुणाभावे यसादेशः । तारिषः सिन्वहुलं छन्दसि सिद्धत्वाच्च
 इति वृद्धिः अन्त्यपूर्ववत् प्रपूर्वस्तरतिष्ठद्वार्थः ॥ ८ ॥

अनुमतिः अथ नोऽस्माकं यज्ञं देवेषु यज्ञियेषु अनुमन्यताम् अग्निं यज्ञं देवेषु अनुमन्यताम् किञ्चितोऽग्निः हव्यवाहनः

अग्निदनुमते त्वमन्यादृशञ्च नरद्वधि । क्रत्वे दद्याय नो हिनु प्रणायूषिता रिषः ॥ ८ ॥

अनुनोद्यानुमतिर्यज्ञन्देवेषु मन्यताम् । अग्निश्च हव्यवाहनो भवतन्दाशु मे मयः ॥ ९ ॥

सिनीवालिपृष्ठपृष्ठकेया देवानामस्वसा । ज प्ररु हव्यमाहुतं मजान्दे विदिदिड्ठिनः ॥ १० ॥

हविषो वोढा । किञ्च दाशुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय मयः सुखरूपो अनुमत्यन्ती भवतं भवतामिति पुरुषव्यत्ययः ।
 हव्यं वहतीति हव्यवाहनः हव्योऽनन्तःपादमिति वहेर्लुट् । दाशुषे दाश्वान्साह्वानिति साधुः ॥ ९ ॥

सिनीवाली देवता । हे सिनीवालि हे पृष्ठपृष्ठके रुक्मं केशभारः स्तुतिः कामो वा हे पृष्ठकेशभारे महास्तुते वा पृष्ठ-
 कामे वा या त्वं देवानां स्वसा अग्नि भगिनी भवसि सा त्वमाहुतं हव्यं जुषस्व प्रीत्या गृह्णीष्व हे देवि नोऽस्मभ्यं प्रजां
 च दिदिड्ठि दिश देहि बहुलं छन्दसीति दिशतेः शपः सुः ततो द्वित्वादि ॥ १० ॥

यत् मनो मनुष्यान्नराग्नेनीयते अत्यर्थमितस्ततो नयति नयतेः क्रियासमभिहारे यच्च मनःप्रेरितः एव, प्राणिनः प्रवर्तन्ते मनुष्यश्च प्राणिमात्रोपलक्षकम् । तत्र दृष्टान्तः सुपारथिः श्वानिव शोभनः सारथिर्यन्ता यथा कशया अश्वान्नेनीयते । द्वितीयो दृष्टान्तः अभ्येष्टभिर्वाजिन इव यथा सुसारथिरभीष्टभिः प्रयुहैः वाजिनोऽश्वान्नेनीयत इत्यनुषङ्गः रश्मिभिर्नियच्छतीत्यर्थः । उपमाद्वयम् प्रथमायां नयनं द्वितीयायां नियमनम् तथा मनः प्रवर्तयति नियच्छति च नरानित्यर्थः । यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् हृद्येव मन उपलभ्यते । यच्च मनः अजिरं जरारहितम् वात्ययौवनस्याविरिषु मनसस्तदवस्थत्वात् । यच्च जविष्ठम् अतिजववहेगवत् जविष्ठम् न वै वातात्किञ्चनाश्रयोऽस्ति न मनसः किञ्चनाश्रयोऽस्तीति श्रुतेः । तस्मादित्युक्तम् ॥ ६ ॥

पितॄन्स्तोषस्मद्दोधर्माणन्तविषीम् । यस्यचितोव्योजसादृशं विपर्वमर्दयत् ॥ ७ ॥

उष्णिक् अन्नस्तुतिः । तं पितृमन्त्रं स्तोषं स्तोमि किन्भूतम् महो महसः तविषीं तविष्याः बलस्य धर्माणं धारयितारम् तविषीति बलनाम विभक्तिव्यत्ययः अन्नेनैव बलोत्पत्तेः । तं कम् यस्य पितोरोजसा बलेन त्रितः त्रिस्थान इन्द्रः त्वं दैत्यं विपर्वं विगतसम्बन्धनं कृत्वा वि अर्दयत् विविधमर्दितवान् इन्द्रेण तत्रोऽन्नबलेनैव हत इत्यर्थः । स्तोषं स्तोतेर्मिपि इतश्च स्तोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपे लेटोऽडाटाविति अडागमे सिञ्चद्वलं लेटौति सिप्पत्यये गुणे च रूपम् । महः महच्छब्दस्य ऊसि क्कान्दसष्टिलोपः । धर्माणम् धरतेर्मन् । विपर्वम् विगतानि पर्वाणि यस्य तम् उपत्यये टिलोपः । अर्दयत् बहुलं कन्दस्यमाङ्गोऽपीति अडभावः व्यवहिताद्येति वेदपसर्गस्य व्यवधानम् ॥ ७ ॥

१—मिष० २, २ ।

चतस्रोऽनुष्टुभः द्वयोरनुमतिर्देवता । इत् निपातोऽनर्थकः हे अनुमते त्वमनुमत्यासौ अनुमन्यस्मात्तदुक्तं बुध्यस्व नोऽस्माकं

नम् भवतेः कुप्रत्ययः वर्तमानकालसम्बन्धि । भविष्यत् लट् सहेति शब्दात्प्रत्ययः तौ सदित्युक्तेः त्रिकालसम्बन्धवस्तुषु मनः प्रवर्तत इत्यर्थः श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति । कौटुशेन येन । अस्मृतेन शाश्वतेन मुक्तिपर्यन्तम् श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मनस्त्वनश्वरमित्यर्थः । येन च मनसा वज्रोऽग्निष्टोमादिः तायते विस्तार्यते तनोतेर्यकौति आकारः । कौटुशो यज्ञः सप्त-
हता सप्त होतारो देवानामाह्वतारो होतमैत्रावरुणादयो यत्र स सप्तहोता अग्निष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति । तस्मै मनः इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

येनेदंभूतम्भुवनम्भविष्यत्परिगृहीतमष्टेनसर्वम् । येनयज्ञस्तायतेसप्तहोतात्तन्मेमनःशिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥

यस्मिन्नृचःसामयजूषियस्मिन्प्रतिष्ठितारथनाभाविवाराः । यस्मिन्चित्तं सर्वमोतम्रजानान्तन्मेमनःशिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥

सुप्रारथिरश्वानिवयन्मनुष्यान्नेनीयतेभौशुभिर्वाजिनइव । हृत्यतिष्ठयदजिरञ्जविष्ठन्तन्मेमनःशिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ६ ॥

यस्मिन्ननसि ऋचः प्रतिष्ठिताः यस्मिन् साम सामानि प्रतिष्ठितानि यस्मिन् यजूषि प्रतिष्ठितानि । मनसः स्वार्थे एव वेदव्योक्तं मनसि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वम् अन्नमयं हि सोम्य मन इति छान्दोग्ये मनस एव स्वार्थे वेदोच्चारणशक्तिः प्रति-
पादिता । तत्र दृष्टान्तः रथनाभौ आराः इव यथा आराः रथचक्रनाभौ मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वच्चक्रजालं मनसि । किञ्च प्रजानां सर्वं चित्तं ज्ञानम् सर्वपदार्थविषयि ज्ञानं यस्मिन्ननसि ओतं प्रोतं निचितम् तन्नुसन्ततिः पटे इव सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम् मनःस्वार्थे एव ज्ञानोत्पत्तिर्मनोवैयाघो ज्ञानाभावः । तस्मै मम मनः शिवसङ्कल्पं शान्तव्यापारमस्तु ॥ ५ ॥

अप इति कर्मनाम। अपो विद्यते येषां ते अपस्विनः कर्मवन्तः अस्मायामेधास्त्रजो विनिरिति विग्रहप्रत्ययः विन्मतोर्लुगितीष्टाभावे
ऽपि ह्यान्धस्यो विनो लुक् सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः। तथा धीराः धीमन्तः धौर्विद्यते येषां ते धीराः कर्मण्यन्। यच्च मनः अपू-
र्वम् न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टेः यद्वा अपूर्वमनवरमवाप्नोति मित्युक्तेरपूर्वमात्मरूपमित्यर्थः।
यच्च यच्च यदुं यत्तं यच्चम् यजतेरौणादिकः सन्प्रत्ययः जित्यादिनित्यमिति आद्युदात्तं पदम्। यच्च प्रजायन्ते इति प्रजा-
स्तासां प्राणिमात्राणामन्तः शरीरमध्ये आस्ते इत्येन्द्रियाणि बहिःष्ठानि मनस्वत्तरिन्द्रियमित्यर्थः। तत् तादृशं मे मनः शिवसङ्क-
ल्पमस्त्विति व्याख्यातम् ॥ २ ॥ १—निघ० १, १, १।

यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम् करणाविकरणयोश्चेति करणे लुट् प्रत्ययः।

यत्प्रज्ञानमु तचेतो धृतिश्चयज्ज्योतिरन्तरात्तस्मिन् प्रजासु। यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मो मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥

उत अपि यत् मनः चेतः चेतयति सम्यक् ज्ञापयति तच्चनः चितो सच्चज्ञाने अस्मात् स्वत्तादुत्पत्तयः सामान्यविशेषज्ञानजन-
कमित्यर्थः। यच्च मनो धृति धैर्यरूपम् मनस्यः धैर्योत्पत्तेर्मनसि धर्म्ममुपचर्यते कार्यकारणयोरभेदात्। यच्च मनः प्रजासु
जनेषु अन्तर्बर्तमानं सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम् उक्तमपि पुनरुच्यते आदरार्थम् अस्यामे भूयांसमर्थं मन्यन्ते इति र-
यास्कोक्तेः। यच्चात्तममरणधर्म्मि आत्मरूपत्वात्। यस्मान्मनसः ऋते यन्मनो विना किञ्चन किमपि कर्म न क्रियते जनेः
सर्वकर्मसु प्राणिनां मनः पूर्वं प्रवृत्तेर्मनः स्वास्थ्यं विना कर्माभावादित्यर्थः। अन्यारादितरते इत्यादिना यस्मादिति ऋते-योगे
पञ्चमी। तन्मो मन इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ २—निघ० १०, ४२।

येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो ज्ञातम्। इदं किञ्चित्तम भूतकालसम्बन्धि वस्तु भुवनं भवतीति भुव-

अनारम्भाधीतोऽध्यायः सा पिबन्नेधात् आदित्ययात्रवत्काहृष्टा मन्त्राः पाठे विनियुक्ताः ॥ षड्वस्त्रिष्टुभो मनोदेवत्वाः शिव-
सङ्कल्पहृष्टाः । ऋषिर्वेदति । तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु शिवः कल्याणकारो धर्मविषयः सङ्कल्पो यस्य तत् तादृशं भवतु
मन्त्रमसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्पापमित्यर्थः । तत्किम् यत् मनो जायतः पुरुषस्य दूरमुदैति उद्गच्छति चक्षुराद्य-
पेक्षया मनोदूरगामीत्यर्थः । यच्च दैवं दौव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राहकमित्यर्थः मनसैवानुद्गृह्य-
मेतदप्रमेयं ध्रुवमिति श्रुतेः । तत् उ यदः स्थाने तच्छब्दः उकारश्चार्थः । यच्च मनः सुप्तस्य पुंसः तथैव एति यथा गतं तथैव
पुनरागच्छति स्नापकाले सुप्तावस्थायां पुनरागच्छति । यच्च दूरङ्गमं दूरं गच्छतीति दूरङ्गमं स्वप्नप्रत्ययः अतीतानागतवर्तमान-
यज्जाग्रतोदूरमुदैतिदैवन्तदुसुप्तस्यतथैवेति । दूरङ्गमञ्ज्योतिषाञ्ज्योतिरेकतन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥

येन कर्माण्यपसोमनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदधेषु वीराः । यदपूर्वयज्ञमनतः प्रजाना तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥

विप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः । यच्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तक-
मित्यर्थः प्रवर्तितान्त्रेय श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्तन्ते आत्मा मनसा संयुज्यते सत इन्द्रियेणैन्द्रियमर्थमिति न्यायोक्तं मनः
सम्बन्धमन्तरां तेषामप्रवृत्तः ॥ तादृशं मे मनः शान्तसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥

मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति क करणे स्वादिः मनःस्वास्थ्यं विना कर्मप्रवृत्तेः ।
तेषु ससु विदधेषु ज्ञानेषु सतसु विद्यन्ते तानि विदधानि तेषु वेत्तरीणादिकोऽयमत्ययः प्रत्ययोदात्तत्वेन मध्योदात्त पदम्
प्रत्ययः परस्य आद्युदात्तश्चेति पाणिन्युक्तेः यज्ञसम्बन्धिनां हविरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सति स्त्रियर्थः । कोहया मनीषिणः अपसः

कीदृशेन वक्ष्ये शतपर्वणा प्रतसंख्याकानि पर्वाणि धारा ग्रन्थयो वा यस्य स शतपर्वा तेन । कीदृशी ह्यहं शतक्रतुः शतं
क्रतवो यस्य बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा ॥ ८६ ॥

अभिजातिविद्वेषा माहेन्द्री सतोवृद्धती । इन्द्रः अस्य इत् अस्यैव यजमानस्य वृष्णां शवः च वावृषे वर्धयति विजन्तवः
बोध्यम् वर्षति सिञ्चति वृषा तस्येदं वृष्णां वीर्यम् यप्रत्यये उपधासोपः शवः बलम् । का सति सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य
मदे सति कौटुशे मदे विष्णावि वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मिन् सर्वशरीरव्यापके सप्तस्येकवचने घेड्ङीतीति गुणेऽवादेशः
यद्वा विष्णावि विष्णौ यज्ञाभिषुतस्येति सम्बन्धः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । सोमपानेन मन्त इन्द्रो यजमानस्य माहाका
अस्येदिन्द्रोवावृषेष्टवृष्णां शवोमदेरुतस्य विष्णावि । अद्यातमस्यमहिमानमायवोनुष्टुबन्तिपूर्वथा ॥ इमांनुत्वा ।

यस्यायम् । अयं सहस्रम् । ऊर्ध्वजपुङ्गवः ॥ ६७ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

बलं च वर्धयतीत्यर्थः । किञ्च अख्येन्द्रस्य तमुक्तं यज्वनो वीर्यादिवर्द्धनरूपं महिमानमद्यास्त्रिन्कालेऽपि आयवः मनुष्याः अनुश्रुवन्ति आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः पूर्वथा पूर्वमिव यथा पूर्वमवशोऽस्तुवन्नेवामदानीमपि नराः स्तुवन्तीत्यर्थः । प्रथमपूर्वविश्वे माच्छन्दसीति पूर्वशब्दादिवार्थं थाल् प्रत्ययः इमाचत्वा^(१३, ८१)यस्यायम्^(११, ८१)अयंसहस्रम्^(११, ८१)जर्ध्वजघुषः^(११, ४१) एताः प्रतीकोक्ताः ॥ ८७ ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृत वेददोषे मनोहरे । त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायो गतोऽयं सार्वभौमिकः ॥ ३३ ॥

यास्कः मदर्थमेकमत्वं प्राप्ताः यदा मन्युना क्रोधेन सह वर्तमानाः अस्माच्छत्रुहननाय क्रोधयुक्ता इत्यर्थः । तथा सरातयः रातिर्दानं तत्कहिताः दातार इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

वृमेधदृष्टे हे मरुत्वङ्मणविशिष्टेन्द्रदेवत्ये । बृहतो महान्तो भानवो दीप्तयो यस्य स बृहद्भानुः मरुतां गणो यस्य स मरुद्गणः हे बृहद्भानो हे मरुद्गण हे इन्द्र देवाः वसुरुद्रादित्याः ते तव सख्याय मैत्रे येमिरे कथं नु नानेन्द्रोऽस्मान्सखिभावाय वृक्षीत इत्यभिप्राया आत्मानं संयतं कृतवन्त इत्यर्थः । स भवान् अभिशस्त्रीः अभिशापान् शत्रुप्रयुक्तानपवादान् अपाधमत् अपगमयति निवर्तयति धर्मतिर्गतिकर्मेति यास्कः । अथ पश्चात् दुष्त्री अन्नवान् यशस्वी वा आ अभवत् सर्वतो

अपाधमदभिशस्त्रीरशस्तिहार्थेन्द्रोदुन्नाभवत् । देवास्त इन्द्रसख्याय येमिरे बृहद्भानो मरुद्गण ॥ ८५ ॥

प्रवद्रन्द्राय नृहते मरुतो ब्रह्मार्चत । इव हनति इव हाशतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ ८६ ॥

धनवान्भवति । कौटुम्भो भवान् अशस्तिहा शंसनं शस्तिः प्रशंसा सा नास्ति येषां ते अशस्तयः निन्द्या असुरास्ताग्हन्तीत्यशस्तिहा । इन्द्रः ऐश्वर्यवान् इन्द्रतीतीन्द्रः । यो दुष्टहन्ता अभिशपनाशको यशस्वी तेजस्वी बहुभृत्यसेव्यस्तस्य सख्यायान्ये पतन्त इति युक्तमिति भावः ॥ ८५ ॥ १—निब० ६०२ ।

हे मरुतः वो युष्माकं स्वामिने इन्द्राय यूयं ब्रह्म वेदं सामरूपस्तीव्रं प्रार्चत प्रोच्चारयत । कौटुम्भायेन्द्राय बृहते महते । ततो वृक्षहा वृक्षस्याधुरस्य पापघ्नो वा हन्तेन्द्रो वृक्षं हनति हन्तु मरुतं हन्तुसीति शपो लुगभावः केन वज्रेण स्वायुधेन

॥ ५० ॥
॥ वाज० ॥
॥ माध० शा० ॥
॥ ५० ॥

॥ ३३ ॥
॥ ८४ ॥
॥ ५२४ ॥

यिषो यदा शिरो हित्वी हित्वा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती जिह्वया प्राणिनां वागिन्द्रियेण वावदत् यङ्गुलुगन्तं सुशं शब्दं कुर्वतो सती चरत् चरति प्रसरति अडभावः । एवं चरन्ती सप्ताः एकदिनेन त्रिंशत्संख्यानि पदा पदानि गमनसाधन-भूताः सुहृत्तान् नि अकमीत् निनरां क्रमते अहोरात्रेण त्रिंशत्सुहृत्तान्क्रामतीत्यर्थः ॥ यदा वाक्पक्षेऽर्थः । इन्द्रः प्राणः यजिः पुंशः हे इन्द्राजो युवयोरेवैतत्कर्म यत् अघात् पादरहिता गद्यात्मिका त्रयीलक्षण्यं वाक् पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ अगात् पक्षीभ्यः पादयुक्ताभ्यो रामायणभारतादिस्तोकात्मकवाल्मीकिव्यासादिवाणीभ्यः सकाशात् । वेदवाचः प्राथम्यं श्रुत्यो-क्तम् ततो ब्रह्मैव प्रथममव्युच्यतेति । एवं प्रथमजाया वाचोऽविकृतत्वं निर्णय मातुष्या वाचो विकृतत्वमाह हित्वी शिर इति शिर इति प्राधान्यादाख्यातपदमुच्यते अभ्याज गां दण्डेन शुक्लां गां दण्डेनाभ्याजेत्येवं लौकिक्या वाचः पदप्रयोगनिबन्धमाभावात्

देवासोऽहिष्मामनवे समन्यवो विश्वे साकं सरातयः । तेनो अद्यते अपरन्तुचेतुनो भवन्तु वरिवो विदः ॥ ८४ ॥

शिरः शिरः स्थानीयमाख्यातपदं हित्वा त्यक्त्वा जिह्वया विदुषो वागिन्द्रियेण वावदत् अतिवदन्ती सती चरति प्रकाशीभवति । एवं चरन्तो सा त्रिंशत्पदानि न्यकमीत् क्रमति अत्र पदशब्दोऽङ्गुलवचनः मूलाधारादारभ्य सुखपर्यन्तं त्रिंशदङ्गुलानि क्रामति । एवं वाग्विषयोऽर्थः ॥ ८३ ॥ १—निघ० २, २, १ । २—निघ० १०, २८ ।

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । हि आ एतौ निपातौ प्रसिद्धातिशयाधौ ह्यन्दसो षत्वदीर्घौ ते प्रसिद्धा विश्वे देवासः अद्य वर्तमानकाले नोऽस्माकं साकं सहैव वरिवो विदः भवन्तु वरिवो धनं वेदयन्ति लभयन्ति वरिवो विदः एकौभूय धनप्रापका भवन्तु । तु पुनः अपरं भविष्यति काले नोऽस्माकं तुचे अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय ते वरिवो दिवः भवन्तु तृगित्यपत्यनाम । कीदृशास्ते सनवे समन्यवः मनुनामकाय सनवे मन्वदर्शने मन्वं समानो मन्तुर्दीप्तिर्येषां ते मन्तुर्मन्यते दीप्तिकर्मण इति २

मनुदृष्टा वैश्वदेवी । वीष्णोर्ध्वोऽभ्यासः यावन्ती देवास्तान्त्वो युष्मानवसेऽवनाय पालनाय वयं हवेम आह्वयामः । अभिष्टयेऽ-
भिलक्षितफलामये देवं-देवं हवेम । वाजसातयेऽन्नलाभाय देवं देवं हवेम । अभ्यासि भूयांसमर्थे मन्यन्त इति । यास्कः । कौटुशा
वयम् देवया देवतायाद्यात्म्यानुसन्धानपरवा धिया बुद्ध्या गृणन्तः स्तुवन्तः यद्वा देव्या स्वरादिसौष्ठवेन दीप्यमानया धिया
स्तुत्या गृणन्तः ॥ ८१ ॥ १—निघ० १०, ४२ ।

दिविष्टोअरोचताग्निर्वैखानरोबृहन् । क्षयाष्टधानञ्जसाचनोहितोज्योतिषावाधतेतमः ॥ ८२ ॥

शेकः स्थितिरेव । कौटुशोऽग्निः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः । बृहन् महान् । किञ्च सोऽग्निः ज्योतिषा स्वप्रकाशिन
तमः नैशं बाधते लोकानुग्रहायान्धकारं निवर्तयति । कौटुशः क्षया दधानः क्षया पृथिवी तथा तत्स्था मनुष्या उपलक्ष्यन्ते
मन्त्राः क्रोशन्तीति वत् भूस्त्वैर्वाण्यग्निभिः नरैर्दत्तेन हविषा वर्धमानः अत एव भोजसो चनोहितः शोधयिषाकश्मिण तेजसा
चनसेक्षाय हितः चन इत्यत्रेनाम१ अन्ननिष्पादक इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ १—निघ० ६, १८ ।

सुहोत्रदृष्टा इन्द्राग्निदेवत्या प्रवक्षिका । हे इन्द्राग्नी अपात् स्वयं पादरहितापि इयमुषाः पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः
सुहोत्राभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ अगात् आगच्छति सा च तासां प्रजानां शिरो हिली निद्रात्याजनेन प्रेर-

धसम् इन्द्रस्य पुरोडाशः इयोर्धनाः पूषः करभ्यः सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या एषा इविःपङ्क्तिः द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सल्लनाराशंसं तृतीयं सवनम् एषा नाराशंसपङ्क्तिः त्रीणि सवनानि प्रशुरप-
वसथ्यः पशुरुवसथ्यः एषा सवनपङ्क्तिः एताभिः पङ्क्तिभिः राधः समृद्धिर्यस्य पङ्क्तयो राध्यन्ते साध्यन्ते यवेति वा पङ्क्ति-
राधाः तम् । ब्रह्मणस्पत्यादयः ईदृशं यज्ञमस्माभिः कारयन्त्विति सर्वार्थः ॥ ८८ ॥ १—नि० ४, १८ । २—नि० ४, १७ ।

नितहृष्टाहुतिपरिणामवादिन्यैन्द्री । आहुतेर्होमद्रव्यस्य परिणामो द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषात्मकपञ्चाम्बिकमेण परिपाकः इति
तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति श्रुत्योक्तः तं वदत्येषा ऋक् । अधिवन्नं तावदर्थः । चन्द्रं देवानामाह्वाद्

चन्द्रमा अण्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि । रयिम्पि कुम्बज्जलम्पुरुषं हृद् हरिरेति कनिक्रदत् ॥ ८० ॥

देवन्देवो वसेदेवन्देवमभिष्टये । देवन्देवं ज्जवेमवाजसातये गृणान्तो देव्याधिया ॥ ८१ ॥

मिमोते करोति चन्द्रमाः सतारूपः सोमोऽभिषुतः सन् अणु वसतीवरीनियाभ्यादिजलेषु अन्तर्मध्ये रसरूपेण स्थिताग्नौ हुतः
सन् सुपर्णः गरुडाकृतिः साधुपतनो भूत्वा दिवि आधावते शीघ्रं गच्छति स गतावित्यस्य शीघ्रगतौ धावादेशः तृतीयस्या-
मितो दिवि सोम आसीदिति श्रुतेः । हरिः सोमो हरितवर्ण इति । यास्कोक्तेर्हरिः पूर्वोक्तः सोम एव दिवि गतः पर्जन्य-
रूपमाख्यायोदकदानहारेण रयिमेति रयिरिति धननामेति । यास्तः धान्यभावं प्राप्नोति ब्रौह्मिवाद्यन्नरूपो भवतीत्यर्थः । कौटशं
रयिं पिशङ्गम् परिपाकेन ब्रौह्मिवादिकं धान्यं पीतवर्णं भवति । बहुलमसंख्यातम् चतुर्विधभूतग्रामजीवनपर्याप्तमित्यर्थः ।
पुरुषं पुरुषां बहूनामपि स्पृहा लिप्सा यच्च तम् बहवोऽपि यद्ब्रान्यमिच्छन्ति तद्रूपो भवतीत्यर्थः । कौटशो हरिः कनिक्रदत्

च । स नरः इत्या अनेन हेतुना सेवनरूपेण शशमे शस्यति यमनियमशमदमादियुक्तो भवतीत्यर्थः । कौटुकं सः देवतातये देवस्य कर्म देवतातिः तस्मै यज्ञाय ऋधक् ऋध्नातीति ऋधक् समृद्धिमान् यज्ञसम्पत्तिचमधनाढ्यः सन् शान्तो भवतीत्यर्थः । बट् यत् सत्वा इथेति^१ निशानः स यवचना वा सत्यं शस्यति । एत्वाभ्यामलोपाभाव आर्घः शशमेऽत्र ॥ ८७ ॥ १—निघ० ३, १०

वसिष्ठदृष्टाश्विदेवत्या । हे अश्विना अश्विनौ युवामायातं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् आगत्य च उपभूषतमलंकुरुतं यज्ञम् । मध्वः मधुरं सोमं पिबन्तम् कर्मणि पठौ नुमभावश्चान्दसः । किञ्च हे वृषणा वृषणौ वर्षको यज्ञफलस्य सेतारो हे जेन्यावसू जेन्यं जेतव्यं जितं वा आ समन्तात् वसु धनं याभ्यां तौ जेन्यावसू वशीकृतधनौ तादृशौ युवां पयः दृष्टादकम् दुग्धमन्तरिक्षा-

आयातमुपभूषतम् अः पिबतमश्विना । दुग्धम्योदृषणा जेन्यावसू मानोमर्धिष्टमागतम् ॥ ८८ ॥

प्रेतुव्रज्ज्ञाणस्यतिः प्रदेव्येतुसूनुता । अच्छा वीरन्त्यम्यङ्क्तिराधसन् देवा यज्ञन्नयन्नुनः ॥ ८९ ॥

तत्प्रचारयतम् दुहेर्लोणमध्यमद्विवचनं दुग्धमिति । किञ्च नोऽस्मात्मा मर्धिष्टं मा हिंस्तम् सृधिर्हिंसार्थः लुङ् । किं बहुना युवामागतमागच्छतम् आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ८८ ॥ १—निघ० १०, १२ । २—निघ० १, ७ ।

कण्वदृष्टा वैश्वदेवो । ब्रह्मणो वेदस्य पतिः हिरण्यगर्भः नोऽस्माकं यज्ञमच्छ यज्ञाभिमुखं प्रेतु प्रकर्षेणागच्छतु ब्रह्मणस्यतिः ब्रह्मणः पाता पालयिता वेति^२ यास्तः । तथा देवो देवतात्मा सन्तुता प्रियसत्यस्वरूपा तस्यैव वाक् त्रयीरूपा यज्ञं प्रेतु । किञ्च देवा यदृष्या नोऽस्मान्यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु यज्ञं कारयन्त्वित्यर्थः । कौटुकं यज्ञं वीरं विशेषेणेरयति वीरस्तम् यत्तूणां विशेषोन्मूलयितारम् वीरो वीरयत्यभिवागिति^३ यास्तः । नयं नृभ्यो मनुष्येभ्यो दितम् उगवादिभ्य इति यत् । पङ्क्तिरा-

इतोऽध्यायसमाप्तत्वं तस्येदं ऋचः प्रतीकोक्ताश्चतस्रश्चेति ऐन्द्रवायवादिषोडशानां यद्वाणी ग्रहणमन्त्राः पूर्ववत् ॥ जम-
दग्निहृष्टा वायुर्देवत्या । ब्रह्म आया नव द्वादशौ च दग्म्येकादशौ त्रयोदशः संतो ब्रह्मचरः । हे वायो नोऽस्माकं यज्ञमायाहि
भागच्छ कीदृशं यज्ञं दिविस्थुम् द्युलोक्यापिनम् ऋत्विग्यजमानवैदुषाद्विणा सम्पन्नत्वाच्च स्वर्गेऽपि श्रूयमाणमित्यर्थः । आगम्य
किं फलमत आह अन्तरिति अन्तः पात्रमध्यस्थः पत्रिवे दद्यापत्रिविष्टोपरि ओषानः अग्रमाणः होतृवममेन विषिद्यमानोऽयं
शुक्रः शुभः ऋत्रीषकल्करहितः सीमो रसात्मा ते तुभ्यं त्वदर्थमयामि नियतः त्वदोयभागत्वेन मया संस्कृतः यमु उपरमे
कर्मणि विष् ॥ ८५ ॥

इन्द्रवायूसुमन्दृशसुहवे ह्वामहे । यथानः सर्व इज्ज नो नमोवः सङ्गमे सुमना असत् ॥ ८६ ॥

ऋधगित्यासमर्त्यः शशमे देवता तये । योनूनन्मित्रावरुणा अभिष्टय आचक्रे हव्यदातये ॥ ८७ ॥

तापसदृष्टैन्द्रवायवौ । इह यज्ञे वयमिन्द्रवायू ह्वामहे आह्वयामः उभयत्र वायोः प्रतिषेव इति आनङ्कभाषः । कीदृशो
सुसंहया सुसंहयौ सुतरां सम्यक् पश्चात्ता । सुहवा सुहवा । शोभनाह्वानो । तथा ह्वामहे यथा नोऽस्माकं सर्व इत्
सर्व एव जनः पुत्रपौत्रादिरीदृशः असत् भवेत् अस्तेर्लेटाडागमः कीदृशः अनमोवः व्याधिरहितः सङ्गमे धनप्राप्तौ बहूनां
समागमे वा सुमनाः शोभनचित्तः उदारी वक्ता चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

जमदग्निहृष्टा मैत्रावरुणौ । नूनं निश्चितं यो मर्त्यो मनुष्यो मित्रावरुणौ आचक्रे आकुरुते सेवते गन्धनावक्षेपणेत्या-
दिना करोतेः सेवनार्थं आत्मनेपदम् । किमर्थम् अभिष्टये अभिमतलाभाय पृषादरादित्वादित्यापः हव्यदातये हविषो दानाय

रचायेमायुधधारके तथा यास्कः पवि शस्यो भवति यहिपुनाति कायं तद्वत् पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवानिति धनि-
नातियज्ञेन गुप्तमपि धनं तत आच्छिद्य धर्मिष्ठाय ददातीति भावः ॥ ८२ ॥ १—नि० १२, २१ ।

मेधातिष्ठिदृष्टादित्यदेवत्या सतीवृद्धतो । अयमादित्यरूप इन्द्रः समुद्र इव उदधिवत् पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णो व्यापकोऽभूत्
कीदृशोऽयम् ऋषिभिरतीन्द्रियार्थदर्शिभिः सहस्कृतः सहसा बलेन युक्तः कृतः स्तुत्या हि देवता बलं वर्धते किञ्च अस्या-

अयं सहस्रसृष्टिभिः सहस्कृतः समुद्र इव पप्रथे । सत्यः सोमस्य महिमा गृणेशो यज्ञेऽपु विप्रराज्ये ॥ ८३ ॥

अदग्धेभिः सवितः पायुमिद्वग्भिवेभिरद्यपरिपाहि नोगयम् । हिरण्यजिह्वः सुविनायनव्यसेरजा

माकिर्नोअघशंसद्वैशत ॥ ८४ ॥

आनोयज्ञान्द्विस्सुगंवायोयाहि सुमन्त्रभिः । अन्तःपवित्रलुपरियो णानोयं शुक्रो अयामिते ॥ ८५ ॥

दित्यस्य स महिमा सत्योऽवितथः । श्रवो बलं च सयम् । यज्ञेषु विप्रराज्ये विप्राणां राज्ये स्तोत्रशस्त्रसंदेहे गृथे स्तोमि
तं महिमानमिति श्रियः । यज्ञेषु विप्राः स्तन्त्राः राजान इव भवन्ति राज्ञां कर्मराज्यम् । स्तोत्रशस्त्राणां संसदि पठनेन
सोऽयं स्तूयत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

व्याख्याता (१३६८) ॥ षष्ठः पुरोदमाणः समाप्तः ॥ ८४ ॥

वृत्तास्तित्यमिति । नदन्तात्त्वचं । नघाता न । कौटुशा बिंशं जमाः श्वन्ति रचन्ति जमाः रचकाः श्वतेर्मप्रययः क्षीः
शुद्धिं कठ् ॥ ८० ॥ १—निब० २, २ ।

मेधातिथिदृष्टे आदित्यदेवत्ये हे हृदयौ । पुरु बहु वसु धनं यस्य स पुरुवसुः संहितायां छान्दसो दीर्घः पुरु-
शब्दस्य हे पुरुवसो बहुधनादित्य या मम गिरः शस्त्ररूपा वाचः इमाः त्वा त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु । किञ्च विपश्चितो विद्वांसः त्वं स्व-
रूपाभिजा चक्रातारश्च स्तोमेः स्तोत्रैः बहिष्यवमानादिभिः त्वमभ्यनूषत अस्तुवत नू स्तुतो लुङ् कुटादित्वाङ्गुणाभावः कौटुशा
विपश्चितः पावकवर्णाः अस्मितुल्यतेजसः ब्रह्मवर्चसवन्तोऽत एव शुचयः शुद्धागमाः श्लोत्रयस्त्ररूपा गिरस्त्वां स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

इमास्तुवापुरुवसोगिरोवर्धन्तुयामम । पावकवर्णाः शुचयोविपश्चितोभिस्तोमैरनूषत ॥ ८१ ॥

यस्यायंविश्वआर्योदासःशेवधिपाअरिः । तिरश्चिदर्यरुशमेपवीरवितुभ्येतोअज्यतेरयिः ॥ ८२ ॥

हे आदित्य यस्य तवायं विश्वः सर्वोऽपि आर्यः वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठाता सन् दासः दासवत् सर्वदा रक्षणीयः शेवधिपाः
निधिरक्षकः कृपणो यस्य तवारिः शत्रुः निधिः शेवधिरिति यास्कः । किञ्च एवंविधे कृपणे अर्ये धनस्वामिनि वैश्ये वा तिरश्चित् तिरोऽ-
न्तर्धौ चिदप्यर्थं अन्तर्भूतो भूमिगर्तादौ निक्षिप्तोऽपि तस्य रयिर्धननिचयः तुभ्य इत् मलोपशब्दान्दसः तुभ्यमेव त्वदर्धमेवाज्यते
व्यक्ती भवति कर्मकर्तारि यक् । कृपणस्य धनं त्वदर्धमेवोपयुज्यते पक्षहरणादिना न तु कृपणभोगाय भवतीत्यर्थः । कौटुशेऽर्थे
रुशमे रुशतिर्हिंसाकर्मा औषादिकोऽमप्रत्ययः रुशति दिनस्तीति रुशमः तस्मिन्वनापहतृणां हिंसके आतिथ्यादितिरस्कृतेषा-
मनोऽपि हिंसके । पवीरवि पविः शल्यमस्यास्ति पवीरमायुधम् रो मत्वर्धीयः पवीरं वातिगच्छति पवीरवाः तस्मिन् धन-

अस्ति भक्त्यतिरिक्तमित्यदिः कदिशदिभूशुभिस्यः किन्निति किन्नप्रत्ययः आद्युदात्तः ॥ ७८ ॥

एवमिन्द्रेणोक्ता महतः प्रत्याहः । तुद प्रेरणे अस्य निष्ठायां न सत्तनिषत्तेत्यादिना अनुत्तमिति निपातः । आ इति स्वरणे स्मृतवन्तो वयम् हे मधवन्धनवन् इन्द्र ते तव अनुत्तं न केनापि तुत्तं नाशितं महाभाग्यमिति शेषः । तु निश्चये न किः न कोऽपि त्वन्महाभाग्यनाश इति शेषः । न केवलं तवैश्वर्यमात्रं किन्तु सर्वज्ञत्वमपीत्याह न त्वेति वतुष्व सादृश्ये त्वावान् त्वत्कह्यो विदानः विद्वान् देवता देवो नास्ति स्वार्थे तत् विदेः शानन् निस्त्वादाद्युदात्तः । किञ्च हे प्रहृष्ट प्रकर्षेण हृष्ट पुराण पुरुष यानि कर्माणि हव्यवधादीनि त्वं कृणुहि करोषि व्यत्ययेन लोट् तानि कर्माणि जायमानः वर्तमानः जातो अनुत्तमतिमधवन्नकिर्ननत्वावाः ॥ अस्तिदेवताविदानः । न जायमानो न ष्वेन जातो यानि करिष्याकृणुहि प्रहृष्ट ॥ ७९ ॥

तदिदमभुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेष नृभ्यः । सद्योजज्ञानो निरिणातिशतूननुयं विश्वे मदन्त्युमाः ॥ ८० ॥

भूतपूर्वेषु देवमनुष्येषु कश्चित् न नश्यते न व्याप्नोति न करोतीत्यर्थः नशतिर्व्याप्तिकर्मा । न करिष्या न च करिष्यति उत्पत्त्यमान इति शेषः तिस्रोपो दीर्घश्च कः नृभ्यः । कालत्रये त्वाद्यो नास्तीत्यर्थः अतो यज्ञेऽग्रस्त्वम् ॥ ७९ ॥

हृष्टिहृष्टा माहेन्द्रो विष्टप् । भुवनेषु भूतजातेषु तत् इत् तदेव ज्येष्ठं श्रेष्ठमास वभूव हृष्टस्य भययेति लिटः सार्वधातुकत्वादस्ति भू भावो न सर्वात्कृष्टं ब्रह्मैवासीत् यतो ज्येष्ठात् उग्रः उत्कृष्टः इन्द्रो जज्ञे जातः । कोह्यः त्वेष नृभ्यः त्वेषः कान्तिः नृभ्यः धनं यस्य तेजोधनः कार्यं दृष्टा कारणमहत्त्वं कल्पते । किञ्च य इन्द्रो जज्ञानः जायमान एव सद्यः तत्क्षणं शतून् निरिणाति नितरां हन्ति री बधि कगादिः पादित्वाद्भस्वः । किञ्च विश्वे सर्वे देवाः यमिन्द्रमनुमदन्ति अनुत्पद्यन्ति अनुर्लक्ष्य इति द्वितीया यद्-

पाप्मनां हन्तृमौ नाहस्यति शुम् । मन्दानां मन्दानौ मोदमानौ स्वभावतः सर्वत्र विभक्तेर्हृदिशः ॥ ७६ ॥

सुहोत्रदृष्टा वैश्वदेवी गायत्री । ये अमृतस्य मरणहीनस्य प्रजापतेः सुनवः पुत्राः विश्वे देवाः ते नोऽस्माकं गिरः उप शृण्वन्तु
रुमीपमागत्यावधारयन्तु श्रुत्वा च नोऽस्माकं सुमृडौकाः सुखकराः भवन्तु शोभनं मृडौकं सुखं येभ्यस्ते ॥ ७७ ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः हे इन्द्रमरुतंवादे इन्द्रमरुदेवत्ये आद्योऽगस्त्यदृष्टे इन्द्रो मरुतः सहचरानाह हे मरुतः ब्रह्माणि मन्त्रवा-
क्यात्मकानि स्तुतिवचांसि हवींषि वा सोमाज्यादीनि मे मम स्वभूतानि चोदनावाक्येऽन्यादिदेवतान्तरसम्बन्धेन प्रतीयमानान्यपि
सर्वदेवताप्राणात्मनो ममेन्द्रस्यैव तानीति भावः । मतयः मननयुक्ताः स्तुतयोऽपि शं मम सुखोत्पादिकाः अतो यज्ञे गन्त-

उपनःसूनवोगिरःशृण्वन्त्वमृतस्यये । सुमृडौकाभन्नन्तुनः ॥ ७७ ॥

ब्रह्माणिमे मतयः शं सुतामः शुभ्रद्वयतिप्रभृतोमे अद्रिः । आशासते प्रतिहर्षन्त्युक्थेमाहरीवहतस्तानो अच्छ ७८

व्यमिति भावः । किञ्च मे मया प्रसृतः प्रकर्षेण धृतः अद्रिः वज्रः द्वयति गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति न प्रतिहन्यत इत्यर्थः ।
कीदृशः शुभः शोषयति शत्रून्ति शृणुः अत एव गमने राक्षसाद्युपद्रवी नास्तीत्यर्थः । न केवलं हविरादीनां मदीयत्वेन
गन्तव्यम् अपि तु आशासते प्रार्थयन्ते यजमाना यानि स्वधा स्वधानि ता तानि स्तोत्रशस्त्राणि मां प्रतिहर्षयति कामयन्ते
हर्षयति प्रेषाकर्मेति यास्कः । किञ्च नोऽरमाकामिमा इमी हरी अस्मी अच्छ यज्ञाभिसुखं वहतः मां प्रपयतः अत एवास्माभि
र्गन्तव्यमिति भावः । यद्यर्थान्तरम् ब्रह्माणि मतयः सुताः सोमाः प्रहृतः अद्रिः सोमाभिषवयावा शुभः सुखरूपः एतत्सर्वं मम शं सुख
मिदमर्त्तं अर्पयति सङ्गमयति णिजन्तर्भूतः समानमन्यत् ॥ शुभः अविस्त्रिबिषयिभ्यः किं दति मन्प्रत्ययः किंत्वाहुणाभावः निस्त्वादाद्युदात्तः ।

प्रत्ययः अस्तीति चेति अवरशब्दस्यावादेशः । एतद्वा इदं सर्वमन्त्रं चेवास्मादर्थेति श्रुतिः ॥ ७४ ॥ १—अष्ट० ८, ७, १० अष्ट० १०, ११, १ ।

तमिव वैश्वानराख्यं भोक्तारं परमात्मानं स्तीति । विश्वामित्रदृष्टा जगती वैश्वानरदेवत्या । यत् यदा जातमरणीत
 एत्यन्नमात्मनैव वैश्वानरमपसोऽपस्विनः कर्षन्तो यजमाना अधारदन् कर्षणि स्थापितवन्तः । तदा स रोदसी याव्याभुमी आ
 सर्वतः अपृणत् पृथयति स्म स्थावराणां प्रस्तरादौ तदुपकथ्यैः । न केवलं रोदसी विन्तु महत् प्रभृतं स्वः अन्तरिक्षमापृणत्
 रूपात्मना । देहीकं चाठरात्मना पृथितमित्यर्थः । गार्हपत्यादीनां लोकत्वं श्रुत्येवम् अयं वै होवी गार्हपत्यो यीराहवनीय
 इति । एत्कादृक्चैव दिह्योति स इति सोऽन्तरिक्षराय यागाय पारणीयते सर्वतोऽतप्रणीताग्नीध्रीयादिधिष्ण्यादिषु प्रकर्षेण
 आरोदसीह्यं यदाहं कर्षं हज्जतं यदेनूपसोह धारयन् । सोऽधरायपरिणीयते कविरतो नवाजसातये चनोहितः ७५

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दानाचिदागिरा । आङ्गूषैराविवासतः ॥ ७६ ॥

प्राप्यते । नयने दृष्टान्तः अतो न यथाश्चो वाजसातयेऽन्तरिक्षाभाय सर्वतो नीयते । राजाश्वारोगजातं लभते यथा तद्व-
 दिप्रोऽङ्गं सेवमानो ब्रह्मलोकान्तभोगानिति भावः कीदृशोऽग्निः कविः सर्वज्ञः । चनोहितः चन इत्यन्तनामेति यास्कः चनसे-
 ऽन्नाय भोग्याय हितः सर्वभोगसम्पादक इत्यर्थः ॥ ७५ ॥ १—निब० ६, १६ । २—निब० १५, ११ । ३—निब० ११, १२ ।

वशिष्टदृष्टेन्द्राग्निदेवत्या गायत्री । या यौ इन्द्राग्नी आङ्गूषैः आघोषैः चित् लौकिकवाक्स्तोमैरपि स्तुती आ आगच्छतः
 आङ्गूषं स्तोम आघोष इति । यास्कः तौ उक्थेभिः उक्थैः गिरा स्तोत्रात्मिकया स्तुत्या आविवासतः आविवस्यते परिचर्यते
 यजमानैरिति शेषः व्यत्ययेन वर्तरि लट् विवासतिः परिचर्यायामिति । यास्कः । कीदृशौ तौ वृत्रहन्तमा वृत्राणामावरकाणां

अवस्तात् अवरो होमात्प्राक् नीच आसीत् प्रयतिः पयतते प्रयतिः प्रयत्नवान् होमानन्तरं लब्धफलकः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः आसीत् ॥ अथाधिदैवतं व्याख्या । एषां प्रसिद्धानां सूर्यरश्मोनां मध्ये एकः सुषुम्णाख्यो रश्मिः तिरश्चीनः विततः विस्तृतः सन् किम् द्युलोकादधः स्मित् आसीत् उत्तोपरि स्विदासीत् स्विदिति वितर्कं विचार्यमाणानामिति द्रुतः । किञ्च स रश्मिः रेतोधाः रेतसो विश्ववोजस्योदकस्य धारयिता आसीत् व्यत्ययेनैकवचनम् तथाच श्रुतिः सूर्यस्य ह वा एको रश्मोर्वष्टिवनिर्नाम येनैनाः सर्वाः प्रजा बिभर्तीति । अन्ये रश्मयो महिमानः महात्म्याधायका आसन् विश्वप्रकाशत्वेन । किञ्च स्वधामनिष्पादकः स एव रश्मिः अवस्तात् अवरो भूम्यभिमुखः प्रयतिः प्रयत्नात्सोर्ध्वमुखः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः दर्शनमात्रेण देवानां दृष्टिदः तथोक्तं छान्दोग्यश्रुतौ असौ वा आदित्यो देवमध्वियुपक्रम्य न वै देवा अग्नन्ति न पिबन्त्ये तदेवास्मन् दृष्ट्वा त्वय्यत्नोति (५, १, ६) ॥ अथाध्यात्मपक्षे व्याख्या । नासदासीदिति सप्तर्चोऽध्यात्मप्रतिपादके सूक्ते । बह्वृचा इमाश्च पठन्ति तत्र नासदासीदिति निरस्त-समस्तप्रपञ्चां प्रलयावस्थामनूय विश्ववोजमविद्योक्ता । कामस्तदये समवर्ततेति पादेन च काम उक्तः । मनसोरेतः प्रथमं यदासीदिति पादेन पुण्यापुण्यात्मकं कर्मोक्तम् । एवमविद्याकामैकर्मणि सृष्टिहेतून्पुरुषा तेषां स्वकार्यं जनने श्रेयमाह तिर-श्चीन इति । एषामविद्याकामकर्मणां रश्मिरिव रश्मिः कार्यवर्गा विद्यदादि विततः विस्तृतः सन् तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थितः अधश्चासौदुपरि चासीत् सूर्यरश्मिद्वयगतसर्वं व्यापेयर्थः । तदेव विभज्यते रेतोधा इति । सृष्टे कार्यवर्गं केचन रेतोधाः रेतसो वोजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः आसन् अन्ये महिमानः महान्तो विपुला वि-दादयो भोग्या आसन् महिमान इति स्वार्थं इमनिच । एव मायायामौखरः सर्वं जगत्सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभो-ग्यरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । तयोर्भोक्तृभाग्ययोर्मध्ये स्वधामं भाग्यप्रपञ्चाऽवस्तादवरो निरुक्त आसीत् प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात् परः उत्कृष्टः भोक्तृप्रपञ्चाधीनं भोग्यप्रपञ्चं कृतवानित्यर्थः । विभाषा परावराभ्यामिति प्रथमाथोऽस्तात-

हितयोर्युवयोः आजानेषु आ समन्ताज्जन्तसु सोमपानायमाविर्भूतभूमिषु देवयजनादिषु दुरोणे यज्ञगृहे च कृत्वा क्रतुना यज्ञ-
कर्मणा कृत्वा दक्षस्य उक्ताहवतः यज्ञं समर्पयत इत्यर्थः । दक्षस्येति विशेषणात् यजमानपदमध्याहर्तव्यम् आ इत्युपसर्गण
गच्छतमिति क्रियाध्याहारः ॥ ७२ ॥ १—का. ८, १, १० ।

व्याख्याता (१२, ३२) । तम्प्रज्ञया (७, ११) अयंवेनः (७, १६) इति हे प्रतीकोक्ते ॥ ७३ ॥

प्रजापतिदृष्टा विष्टुप् भाववृत्तदेव या भाविषु पदार्थेषु वृत्तः स्थिता भाववृत्तः परमात्मा सोऽस्या देवता । आययण्यग्रे विनि-
योगः क्रमपाठान्नभ्यते ततोऽधियज्ञं तां वदामाख्यायते । आचवनीयादुन्नेना निषाभ्यास्त्रासिषति ताः पवित्रे यजमानस्ततो ग्रह-
ग्रहणमा ध्रुवादिति । का यावनेनाहन् तदनिप्रायेणोच्यते । एषां पूजमानसोमानां रश्मिः यमनात् ऋजीषादिकल्कनियामनो

दैव्यावध्वर्युः प्रागतुरथेन ॥ तम्प्रज्ञया । अयंवेनः ॥ ७३ ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः खिदासीदुपरि खिदासीत् रेतोधा आसन्महिमान आसन्स्वधा अस्त्यतिः परस्तात्

दशापवित्रलक्षणः तिरश्चीनः तिर्यङ् एव विततो विस्तारितः उक्ताहविरिति शेषः । तस्मिन्दशापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः सन् दशापवि-
त्रादध्वज आसीत् उपरि च आसीत् खित्ययम्यौ चार्थौ उपरि खिदासीदितोकारः भूतः । किञ्च तत्रैके पदार्था ग्रहचमसाधव-
नीयद्रोणकलशादयो रेतोधा आसन् रेतो जगदुत्पत्तिबीजं सोमं दधति धारयन्ति ते रेतोधाः सोमाधारभूताः आसन् यज्ञाद्दे
प्रजाः प्रजायन्तइति श्रुतर्जगद्भोजनं सोमस्य । तथापरे पदार्थाः सोमरसरूपास्तत्राधेयाः सन्तो महिमानः महान्तः उत्कृष्टा
आसन् । आधाराधेयभावेन सर्वोऽयं यज्ञात्मेव स्थित इति भावः ब्रह्मापेण ब्रह्म हविरिति स्मृतः । किञ्च स्वधात्वं तदपः

वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् । वायुदेवत्याः पञ्चदश ऋचः हे प्रतीकोक्ते एवं सप्तदशकः पुरोरुवां समूहः । वःमिति द्विवचनं
पत्नीयजमानविषयम् हे पत्नीयजमानो वां युवयोः स्वभूताः सोमाः दद्विरे विदोषाः चूर्णेभूताः ह विदारे कर्मकर्त्तरि लिट्
कोट्टशाः प्रवीरया प्रकृष्टा वीरा ज्ञानोद्भवा ऋवित्रा येषां सोमानां ते प्रवीराः सुरां सुतृमिति जसो याजादेशः । शुचयः
निर्मलाः । अध्वर्युभिः सुतासः सुताः अभिषवधर्मण यावन्तिः द्रक्षोभावमापादिनाः अभिषुष्वन्ति चत्वारः पर्युपवेयनसामर्थ्या
दिति । काव्यायनस्मरणादध्वर्युभिरिति बहववनम् अध्वरनेष्टमिष्टविश्विमेवैः सुता इत्यर्थः । मधुमन्तः मधु निशाभ्यारूप
मुदकम् तदन्तः । एवं पूर्वाध्वं पत्नीयजमानो सखीय वायुमाह वाति सर्वत्र गच्छति वायुः हे वायो नियुतोऽद्यान् त्वं वह

गावउपावतावतन्महोयन्नस्यरप्सुदा । उभाकर्णाहिरण्यया ॥ ७१ ॥

काव्ययोराजानेषु कृत्वा दक्षस्य दुःशोणे । रिगादसा सधस्य ग्रा ॥ ७२ ॥

देवयजनदेशं प्रापय अक्षयाहि अक्षाभेरर्थे आसुमिति वा सामाभिमुखं सोममामुं वा याहोत्वर्थः । यात्वा च मदाय दक्षस्ये
मत्ततायै वा सुतस्याभिषुतस्यान्वसः सोमस्य स्वमंयं पिव ॥ ७० ॥ १—वा० २, ५, १ ।

व्याख्याता (११, १२) ॥ ७१ ॥

दक्षदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणौ । कवीनां क्रान्तदग्नितां ज्ञानसमुच्चकारिणां हितो काव्यौ तयोः । रिशन्ति हिंशन्ति
रिशाः ताना समन्तादस्यतो नाययतः तौ रिगादसां द्विवचनं मित्रावरुणविषयम् हे रिगादसा शत्रूपक्षयितारौ मित्रा-
वरुणौ यजमानस्य सधस्ये देवमनुष्याणां सहस्राभरणस्थाने यवाम् वा आगच्छन्तम् । कोट्टयस्य यजमानस्य काव्ययोः कवि-

स्मृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः ते तव मन्यवे पञ्चम्यर्थं चतुर्थी तव क्रीधात् अथयन्त अथयन्त अथिताः खिन्ना भवन्ति तव
क्रोधदर्शनादुद्दिजन्त इत्यर्थः युक्तमेतत् यत् यस्मात् युद्धे इन्द्र त्वं ह्वं देवासुरावध्यं तूर्वसि हंसि तूर्वतिहिंसार्थः ॥ ६७ ॥

कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् । व्याख्याता (८, ४) ॥ ६८ ॥

भरद्वाजदृष्टा जगती सवितृदेवत्या । हे सवितः सर्वस्य प्रसवितः पायुभिः पालनैः नोऽस्माकं गयं गृहं धनं वा त्वमद्य
परिपाहि रक्ष गयः छदरः इति १ गृहनामसु मीलहं गय इति २ धननामसु पाठात् गृहधनयोर्गयशब्दः । कीदृशैः पा भिः

अदब्धेभिः सवितः पायुभिर्द्विशिवेभिरद्यपरिपाहिनोगयम् । हिरण्यजिह्वः सुविता यनव्यसे

रक्षा माकिनोऽघशंस ईशत ॥ ६९ ॥

प्रवोरयाशुचयोदद्विरेवामध्वर्युभिर्मधुमन्तः सुतासः । वहवायो नितुतोयाह्यच्छापिनासुतस्यान्वसोमदाय ॥ ७० ॥

अदब्धेभिः अदब्धैरनुपहंसितैः । शिवेभिः शान्तैः सुखरूपैः कीदृशश्चम् हिरण्यजिह्वः हिरण्यवद्विचला जिह्वा यस्य सत्य-
वाक् यद्वा हिरण्या हितरमणीया जिह्वा ज्वाला यस्येति वा हिरण्यं कस्मादित्यादि हितरमणीयं भवतीति वेति १ यास्कोक्तेः ।
किञ्च नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सु इताय सुखाय अस्मान् रक्ष पालय । किञ्च माकिः मा कथनाघशंसः पाप-
माशंसमानः शत्रुः नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं कुर्यात् त्वत्प्रसादात्पाप्मास्माकमीशिता मा भूदित्यर्थः । ईशत लङ् बहुलं कन्दसीति
शपो लुगभावः अहभावश्च ॥ ६९ ॥ १—निघ० २, ४, १ । २—निघ० २, १०, १२ । ३—निघ० २, १२ ।

देशमागहि देवयजनदेशं प्राप्नुहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् महीभिः महतीभिः क्षतिभिः अवनैः रक्षाभिः महान् योऽन्यं रक्षति स महानुष्यते ॥ ६५ ॥

दृग्निधदृष्टे हे ऐन्द्रो पथाहृहतीसतोहृहत्वी । प्रलष्टा तूर्तिर्हिंसा येषां यत्र वा ते प्रतूर्तय शत्रवः संग्रामा वा तेषु प्रतूर्तिषु हे इन्द्र त्वं विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्रधमाणाः शत्रुघेनाः अभि अंसि अभिभवसि । किञ्च यतः त्वं विश्वतूरसि विश्वा-

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभिविश्वा असिस्पृधः ॥ अशस्तिहाजनिताविश्वतूरसित्वन्तूर्यतरुष्यतः ॥ ६६ ॥

अनुतेषुष्मानुरयन्तमीयतुः क्षोणीशिशुन्मातरा । विश्वास्तेस्पृधः अथयन्तमन्यवे दृत्वंयदिन्द्रतूर्वसि ॥ ६७ ॥

यक्षोदेवानाम्प्रत्येतिमुञ्चमादित्यासोभवतामृडयन्तः । आवोऽर्वाचौसुमतिर्वदत्याद् होश्चिद्यावरिवोवित्तरासत् ६८

मसर्वाग्निरपून् तूर्यते हिनस्ति विश्वतूः ततः तरुष्यतः हनिष्यतः शत्रून् तूर्य जहि मारय । कीदृशस्त्वम् अशस्तिहा नास्ति शंसा प्रशस्तिर्येषां ते अशस्तयः दुष्टास्तान् हन्तीत्यशस्तिहा । जनिता जनयिता स्वपञ्चप्रशंसोत्पादकः ॥ ६६ ॥ १—निर० १०, १० ।

हे इन्द्र क्षोणी आवापृथिव्यौ ते तव शुष्मं बलमन्वीयतुः अनुगच्छतः आवापृथिवीस्या लोकास्त्वद्बलं बहु मन्यन्ते इति भावः । कीदृशं शुष्मं तुरयन्तं शत्रुषु त्वरामाविष्कुर्वन्तम् । अनुगमने दृष्टान्तः मातरौ मातापितरौ शिशुं न शिशुमिव यथा पितरौ वाचमनुगच्छतः यस्य बलाद् आवापृथिव्यावप्यविभीतामिति यास्तः । तदेव प्रपञ्चयति विश्वा इति विश्वाः सर्वाः

मरुतो नूनं निश्चितं त्यामनु मदन्ति रत्नपयन्ति तपयन्ति वा । हे इन्द्र तैर्महद्भिः सगणः गणसहितः सन् सोमं पिव मरुत्व-
 तीयादिग्रहं पिबालसः । आहिहत्ये हन्तेर्भावे हनस्य चेति क्यप् क्तुत्तरपदसमासः । अवर्धन् भेः सार्वधातुकत्वेऽपि हन्-
 स्युभयर्धेति आर्धधातुकत्वे णिलोपः यद्धृत्योगान्नघाताभावः । गवामिष्टिर्दृष्टिस्मरणे इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्व-
 पदस्वरः । अनुमदन्ति भेर्दृष्टिर्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ ६३ ॥

गौरीवितिदृष्टा । हे इन्द्र त्वं रुहसे बलाय जनिष्ठा अजनिष्ठाः जातोऽसि रुहः अहभावः । कीदृशाय सहसे तुराय
 त्वरमाणाय विगवते । कीदृशः त्वम् उषः पत्कृष्टः । मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः विस्मयीर्लुंगिति
 जनिष्ठाउग्रः सहसेतुरायमन्द्रो जिष्ठो बहुलाभिमानः । अवर्धन्निन्द्रममरुतश्चिद्वमातायहीरन्दधनद्वनिष्ठा ॥ ६४ ॥

आतूनइन्द्रएवहन्साकमर्धमागहि । महान्महोभिहृतिभिः ॥ ६५ ॥

विनो लुक् । बहुलाभिमानः सर्वं जगत्प्राप्नुवति भूयिष्ठाभिमानः । अत्र ह्रस्ववधे ईदृशमिन्द्र मरुतयित् मरुतोऽपि अवर्धन्
 स्तुतिसहायाभ्यामिति शेषः । इदं वेन्द्रोभास्यं गर्भकालीनमित्याह यत् यस्मात् मातादिति धनिष्ठान्या वीरमिन्द्रं दधनत्
 गर्भं धारितवती नकार उपजनः ॥ ६४ ॥

वामदेवदृष्टा गायत्री । तु इति निपातः क्षिप्रवचनः क्वचि तुल्येत्यादिना तस्य संहितायां दीर्घः । हवाणामावरकाणां
 पाप्मनां हन्ता हन्ता हे हन्तन् हे इन्द्र त्वं नोऽस्मान् प्रति तु क्षिप्रम् आ आगच्छेत्यर्थः आगत्य चास्माकमर्धमस्मान्निवास-

भरद्वाजहृष्टा ऐन्द्राग्नी गायत्री । वयमिन्द्राग्नी हवामहे पाङ्क्त्यामः कीदृशाविन्द्राग्नी उग्रौ उद्गूर्णवली । मृधो हिंसकास्त्रि-
घनिनी विशिषेण हन्तो नाशयतस्तौ विघनिनी हन्तेर्घः । ता तौ पाङ्क्तौ इन्द्राग्नी नोऽस्मान् ईदृशे भयानके सङ्ग्रामे, कर्मणि
वा सृडातः सृडयतः सुखयतः ॥ ६१ ॥

देवलहृष्टा सोमदेवत्या गायत्री । हे नरो यज्ञनेतारः ऋत्विजः भव्ये इन्द्रे सोमाय उपगायत उद्गातृशास्त्रमनुसृत्योपशब्दयत

उग्राविघनिनामृधइन्द्राग्नीहवामहे । तानोमृडातईदृशे ॥ ६१ ॥

उपास्मै गायतानरः पवमानायैन्द्रे । अभिदेवाँः ॥ इदं यजते ॥ ६२ ॥

येत्वाहिहृत्येमघवन्मवर्धन्येशाश्वरे हरिवोये गविष्टौ । येत्वा नूनमनमदन्ति विप्राः पिबेन्द्रसोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

स्त्रीषाणि कुरुतेत्यर्थः । कीदृशायेन्द्रे पवमानाय पव गतौ पवते दद्यापविवाद्गोणकलयं गच्छति पवमानस्तस्यै । देवान् यष्ट-
व्यानभि सञ्चुर्खामयजते यष्टुमिच्छते यजेः सनि हान्दसोऽभ्यासयकारसोपः ॥ ६२ ॥

विश्वामित्रहृष्टाया हे त्रिष्टुभौ इन्द्रदेवत्यास्तिष्ठः । हे मघवन्मवर्धन् ये मरुतो गन्धर्वाः अहिहृत्ये त्ववहननरूपे कर्मणि
त्वा त्वामवर्धन् जहि वीरयस्तेत्यादवषोभिस्ते त्वहिमक्तवर्धन् । हे हरिवः हरिनामकाशयुक्तं शाश्वरे शश्वरसम्बन्धिनि युक्ते ये
त्वामवर्धन् । ये च मरुतो गविष्टौ गवां पशुसुरहृतानामिष्टौ प्रत्याहरणेच्छायां ये त्वामवर्धेयन् । ये च विप्राः मिधाविनो

मुख्यो भवति । एवमधियज्ञं मन्त्रो व्याख्यातः । बह्वचानां तु संवादसूक्तमिदम् । तत्र पश्चिभिरसुरैर्देवगोधनेऽपहृते इन्द्रेण देवशुनो तन्नीत्यै प्रेरिता तदभिप्रायेण व्याख्यायते । सरमा देवशुनो इन्द्रेण गवन्वेषणाव ग्रहिता सती यदि यदा अद्रेः गिरेः रुग्णं भन्मन् हारम् विदत् अविदत् अलभत् तदा इन्द्रः पाथः हविरचं कः अकार्षीत् तस्यै दत्तवान् । ततः सुपदो शोभन-
पादयुक्ता सा सरमा अचराणां चरणेन नाशेन रहितानामनुपद्रुतानां गवाम् अग्रं प्रान्तं नयत् अनयत् प्राप्नोत् । प्रथमा प्रथमम् रवं गवां हव्यारवं जानती सती अष्ट गवामभिमुखं गात् अगात् जनाम् । कीदृशं पाथः मही महत् । पूर्वं पूर्वं प्रेषणकाले अजादिनीं ते प्रजां करिष्यामीति प्रतिज्ञातम् । सन्नाक् सन्नीचीनमितरैरपि सह भोज्यम् । विदत् विदद्ध

नहिस्सशमविदन्नन्यमस्माद्वैश्चानरात्पुरएतारमग्नेः । एमेनमदृषन्मृताअमर्त्तवैश्चानरहैवजित्यायदेवाः ॥६०॥

लाभे पुषादीत्यादिना चौरडादेशः अलभाव आर्षः । सरमा स्र गतो श्रीणादिकोऽमप्रत्ययः सरमा सरश्चिरिति यास्कः । रुग्णम् रुजो भङ्गे निष्ठाशमोदितयेति नत्वम् । पाथः पातीति पा रक्षणे अन्नम् असुप्रत्ययस्य शुडागमः । कः करोतेर्लुङि मन्त्रे चसहरेत्यादिना चूर्लोपि रूपम् । सुपदो पादोऽन्यतरस्यामिति छीप् । गात् इषो गा लुङि ॥ ५८ ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुब्दैश्चानरी । देवाः वैश्चानरात् विखेभ्यो हितात् अग्नेः अन्यं सशं दूतं पुरएतारं सर्वकार्येषु पुरःसरं च नहिर्षावदन् नालभन्त नहिश्च्यो निषेधवाची । सशः प्रषिधिकच्यते । पुर एति गच्छति पुरएता तम् । आ ईम् निपातो अथाथौ अथास्यता देवाः एनं वैश्चानरमदृषन् अवर्द्धयन् कीदृशमग्निम् अमर्त्यं ममरश्चर्माणम् किमर्थमदृषन् चैवजित्याय चतमेव चैव तस्य जित्यं जयस्तस्यै यत्तमानस्य चैतास्यै ॥ ६० ॥

आग्निनी हयोरग्निनोरैकस्य दस्त इति नामापरस्य नासत्य इति । हे दस्तो दर्शनीयो हे नासत्यो न असत्यो सत्यवादि-
नावित्यर्थः । युवामायातमागच्छतम् यतः सुताः अभिषुताः सोमा इति शेषः । कोटयाः सोमाः युवाकवः युवां कामयन्ते ते
युवाकवः मां पिबतमितोच्छ्रन्तः यहा युवन्ति अग्नौ मिश्रोभवन्ति युवाकवः कटिकुषिभ्यां काकुरिति बहुलपदशब्दात्काकुप्रत्ययः ।
वृक्तवर्हिषः वृक्तं वर्हिर्यत्र ते । कोट्यो युवा रुद्रवर्तनौ रुद्रस्येव वर्तनिः पत्या ययोस्तौ रुद्रवद्भ्रमनशीलौ । तस्मत्तथा (७,१२) अयंवेनः
(७,१६) एते हे प्रतीकोक्ते ॥ ५८

दस्तायुवाकवः सुतानासत्यावृक्तवर्हिषः आ यत् रुद्रवर्तनौ ॥ तस्मत्तथा । अयंवेनः ॥ ५८ ॥

विदद्यदी सरमा रुग्णमद्रेर्महिपाथः पूर्व्यं सध्यक्कः । अग्रन्नयत्सुपद्यक्षराणामच्छारवस्मथमाजानतगात् ॥ ५९ ॥

कुशिकदृष्टा त्रिहुप् इन्द्रदेवत्या । सह रमन्ते देवा विप्रा वा यस्यां सा सरमा वाक् । प्रथमा आद्या सरमा तथीलक्षणा
वाक् अच्छ यन्नाभिमुखं गात् आगच्छति यत्र प्रतिपादयतोत्यर्थः । कोट्यो सरमा सुपदो योभनानि पदानि सुतिष्ठन्तानि
यस्यां सा । अक्षराणामकारादीनां रवं शब्दं जानतो ज्ञापयन्तो अन्तर्भूतणिजर्थः । तां सरमां यदि चेत् विदत् जानीयात्
अध्युः तर्हि पाथः सोमलक्षणमन्नं कः कुर्यात् वेदानभिन्नस्य सोमकण्डनानधिकारात् । कोट्यं पाथः अद्रेः रुग्णम् विभक्ति-
व्यत्ययः अद्रिणा सोमाभिषवयावणा रुग्णमभिषुतम् । महि महत् । पूर्व्यं पूर्वगृहीतमुपांखन्तीर्यामैन्द्रवायवादिपात्रेषु ।
सभ्राक् सहाचति सहस्य सन्निः सहैव हवनाय गच्छत । अयं नयत् अयं मुख्यत्वं यजमानं प्रापयत् यज्ञेन यजमानो

यिम् ब्रह्मरयियं तम् महाधनम् । विश्ववारम् विश्वेन विश्वे तम् सर्वस्य वरणीयम् विश्वं वृषतेति वा सर्वव्यापकम् ।
 रक्षप्राम् रक्षं प्राति पूरयति रक्षप्राः तम् यजमानाय दातुं धनैः रक्षं पूरयति । द्युतयामा व्यत्ययः द्युतयामानम् द्युतत् दीप्य-
 मानं याम यमनं नियमनं यस्य तम् । नियुतः पत्यमानः उभयत्रविभक्त्यत्ययः नियुद्धिरखेः पत्यमानं मच्छन्तम् । कविं
 कान्तदर्शनम् । ईदृशं वायुं यजेत्यर्थः (०, ८) ॥ ५५ ॥

व्याख्याता ॥ ५६ ॥

इन्द्रवायून्मेसताउपप्रयोभिर्नागतम् । इन्द्रवोवामुशन्तिहि ॥ ५६ ॥

मित्रं ऋवेपूतदक्षंवरुणञ्चरिशादसम् । धियङ्घृताचींसाधन्ता ॥ ५७ ॥

हे मधुच्छन्दो ह्ये गायत्र्या आद्या तिस्रोक्तदेवत्या । मित्रं वरुणं चाहं ऋवे आह्वयामि । कीदृशं पूतदक्षम् पूतं पवित्रं
 सदाचारं दक्षयति धनपुत्रादिभिर्वर्धयति पूतदक्षस्तम् दक्ष कम्पद्गोरित्यस्माच्चिजन्तान्कर्मण्यष्ट । रिशादसम् रिशन्ति
 हिंसन्ति रिशा दुष्टाः तान्समन्ताहंसति नाशयति रिशादसः तम् रिश हिंसायाम् दक्ष उपक्षये । हयोत्रिंशेषणे । कीदृशावुभौ धियं
 कर्म साधन्ता साधयन्तौ । कीदृशीं धियं घृताचीम् घृतमश्नते हूयते यच्च तम् ॥ ५७ ॥

ये चाग्निजिह्वाः वङ्गिमुखाः सत वा अपि च यजत्राः यजनूयाः ते सर्वे यूथमिमं मे मत्कृतं हवमाह्वानं शृणुत श्रुत्वा चाग्निं
वर्हिषि आसद्योपविश्य मादयध्वं हवध्वम् ॥ ५३ ॥

वामदेवहृष्टा जगती सावित्रभहस्य पुरोरक् । हे सवितः हि निश्चितं प्रथममुदयसमये यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः
त्वमुत्तमं भागमग्निहोमरूपं । सुवसि प्रेरयसि वृपेरणे तुदादिः अस्य तु जानासोत्यर्थः । कौटशं भागममृतत्वममृतप्रदमित्यर्थः
कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः । आत् इत् अनन्तरमेव उदयानन्तरम् दानानम् ददाति प्रकाशमिति दामा रश्मिसमूहः
तं व्यूर्णुषे विवृणोषि विस्तारयसि । ततो मानुषेभ्यः जीवितानि जीवनहेतूनि कर्माणि व्यूर्णुषे सूर्योदयानन्तरमेव प्राणिनां
देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतत्वम् सुवसि भागमुत्तमम् । अनिहामानं सवित व्यूर्णुषे नूचीना जीविता मानुषेभ्यः ५४

प्रवायुमच्छावृहतीमनीषावृहद्रियं विश्ववाररथप्राम् । द्युतद्यामानियुतः पत्यमानः कविः कविमियक्षसि प्रयज्यो
कर्मसु प्रवृत्तेः कौटशानि जीवितानि अनूचीनानि अन्वक्षन्ति तान्यनूचीनानि रश्मिसमूहानुगतानि तमसि तदभावात् ।
औक्तिकवैदिकव्यवहारप्रवर्त्तयिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ ॥ इति वैश्वदेवस्तुतुर्थमहः । समाप्तोऽयं सर्वमेधः ॥ ५४ ॥

अथ पञ्चदशपञ्चदशर्चास्त्रयोऽनुवाकाः पुरोरकोऽनारभ्याधीताः श्रौतकर्मण्यविनियुक्ताः ब्रह्मयज्ञार्हा आदित्ययाज्ञवल्काहृष्टाः
पितृमेधपर्यन्तम् । ऋजिश्चहृष्टा त्रिष्टुप् वायुदेवत्या । प्रकर्षेण यजति प्रयज्यः हे प्रयज्यो अश्वर्षो वृहती मनोषा महत्या
बुधरा हत्वा अक्ष आभिमुख्येन त्वं वायुं प्र इयक्षसि प्रकर्षेण यष्टुमिच्छसि । कौटशः त्वम् कविः ज्ञानो । कौटशं वायुं वृहद्र-

कर्मदृष्टादित्यस्य प्रथमा पुरोरुक् । यजन्तं वायन्ते यजत्राः यष्टव्या वा हे यजत्राः देवाः अद्य यूयमर्वाञ्चः अस्मदभिसुखाः
भवत दोर्घो संहितायाम् । यतो भयमानः विम्यत् अहं वो युष्माकं हार्दिं हृदि भवं मनः आव्ययेयम् आगमयेयमभि-
मुखं सम्पादयेयमित्यर्थः । व्यय गतौ णिजन्तः । भिज्यो व्यत्ययेन शपि भयमानः । किञ्च हे यजत्राः देवाः नोऽस्मान् वृकस्य
वृकात् त्राध्वम् पालयत कर्तात् कृपाञ्च त्राध्वम् । कौदशादृकात् निजुरः जूरी वधे नितरां जूर्यते हिनस्ति निजूः किप्
अर्वाञ्चो अद्याभवतायजत्राश्चावोहार्दिभयमानोव्ययेयम् । त्राध्वन्नोदेवानिजुरोष्टकस्य त्राध्वं कर्तादवपदोयजत्राः ५१

विश्वे अद्यमरुतोविश्वं जतीविश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः १ विश्वे नो देवा अवसागमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ५२

विश्वे देवाः शृणुते म० इवस्मे ये अन्तरिक्षे उपद्यविष्ठ । ये अग्निजिह्वा उत्तवायजत्रा आसद्यास्त्रिः नर्हि पिमादयध्वम् ५३

तस्मात्त्रिजुरः हिंसकात् । कौदशात्कर्तात् अवपदः अवाचीनाः पादव्यासा यत्र सः अवपात् तस्मादवपदः सोपोनैर्यत्रोत्तरीत्
शक्यत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

लुप्तदृष्टादित्यपुनर्ग्रहणे । (१८, ११) व्याख्याता ॥ ५२ ॥

सुहोत्रदृष्टादित्यग्रहस्य दध्ना अयणे विनियुक्ता । हे विश्वे देवाः ये यूयमन्तरिक्षे स्थ भवथ ये च द्यवि उप स्वर्गं समीपे स्थ

वङ्कारदृष्टा जगती सशस्त्रमस्त्यतौयपुरोदक् । इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ अदितिम् स्वः आदित्यम् पृथिवीम् द्यां सुप्तोकम् मरुतः पर्व-
तान् अपः विष्णुम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् भगम् शंसं स्तुत्यं सवितारम् एतान् तु क्षिप्रमृतयेऽवनायाहं हवे आह्वयामि ॥ ४८ ॥

पञ्च विष्टुभः आद्या प्रगाथदृष्टा माहेन्द्रपुरोदक् । यो नरः शंसते शस्त्राणि शंसति स्तुवते स्तौति स्तोत्राणि प्रकर्षेण जपति पञ्चः
प्रार्जितधनः सन् धायि दधाति हवीं वि तान् अस्त्रांस यजमानान् देवा भवन्तु पान्तु पञ्चः पृषोदरादिः । कौटशा देवाः अस्त्रे अस्त्रासु

इन्द्राग्नीमित्रावरुणादितिस्वःपृथिवीन्याममरुतःपर्वताः॥५॥अपः । ऊर्वेविष्णुपूषणब्रह्मणस्पतिस्मगन्तु

शस्सवितारमृतये ॥ ४८ ॥

अस्त्रेरुद्रामेहनापर्वतासोद्वहत्येसरहृतौसजोषाः । यःशस्सतेस्तुवतेधायिपञ्चइन्द्रज्येष्ठाअस्त्राः॥५॥भवन्तुदेवाः ५० ॥

मेहना जस आकारः मेहन्ति सिञ्चन्ति मेहनाः धनादिसेक्तारः । रोदयन्ति शत्रूनिति रुद्राः । पर्वतासः पर्वानि उक्त्वा
विद्यन्ते येषां ते पर्वताः उक्त्ववन्तः पर्वमरुद्रां तविति तप्पत्ययः । उवहत्ये उव्तासुरवधाय भरहृतौ भरे संघामि हतिरा-
ज्ञानम् तत्र सजोषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते एकमतय इत्यर्थः । इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो येषां ते । ईदृशा देवा
नोऽवन्तु ॥ ५० ॥

वरुणः मित्रश्च विश्वाभिः सर्वाभिः कृतिभिः अश्वनीः रक्षणप्रकारैः प्राविता प्रकर्षेण रक्षको भुवत् भवतु भवतेर्व्यत्ययेन तुदादित्वात्
अप्रत्ययः इतश्च लोप इति तिष इलोपः धातोरुवङ् । किञ्च मित्रावरुणौ नोऽस्मान्मुराधसः शोभनधनान् करतां कुरुताम् शोभनं
राधो येषाम् ॥ ४६ ॥

कुसीदिहृष्टा गायत्र्याश्विनपुरोक् । हे इन्द्र हे विश्वा हे मरुतः हे अश्विना अश्विनी नोऽस्माकमेवां सजात्यानां समानजा-
तीयानामधि सजात्यमध्ये ययमित आगच्छत । अत्र प्रतीकोक्ताः तम्ब्रथा (०,१२) शुक्रग्रहे अयंवेनः (०,१६) मत्स्यग्रहे येदेवासः (०,१८)
आययणस्य आनइडाभिः (१०,१०) ध्रुवंस्य विश्वेभिः सोम्यम्नाधु (१२,१०) ऐन्द्राग्नस्य ओमासश्चर्षणीधृतः (०,२३) वैश्वदेवस्य यद्वहे ॥ ४७ ॥

अधिनइन्द्रेष्वाविष्णोसजात्यानाम् । इतामरुतोअश्विना ॥ तम्ब्रथा । अयंवेनः । येदेवासः ।

आनइडाभिः । विश्वेभिः सोम्यम्नाधु । ओमासश्चर्षणीधृतः ॥ ४७ ॥

अग्नेइन्द्रवरुणमित्रदेवाः शर्घः प्रयन्तमारुतोतविष्णो । उभानासत्यारुद्रोअधमनाः पूषाभगः सरस्वतीक्षुषन्त ॥ ४८ ॥

प्रतिचित्रहृष्टा त्रिष्टुप् मरुत्वतीयपुरोक् । हे अग्ने हे इन्द्र हे वरुण हे मित्र हे देवाः हे मारुत मरुङ्गण उतापि हे विश्वा ययं
शर्घः बलं प्रयन्त प्रयच्छत दत्त यमिः शपो लुक् । एवं प्रत्यक्षमुक्ता परोक्षमाह उभा नासत्या उभौ नासत्यावश्विनी रुद्रः अध अघ आः
देवपत्न्याः पूषा भगः सरस्वती च क्षुषन्त क्षुषन्तां शेवन्तां हवींषि ॥ ४८ ॥

आगच्छतः ई काव्यसनगतिव्यापरादौ व्यत्ययेन तद्ध् । कीदृशो वायुः नियुत्वान् नियुतो नियुक्तः प्राशः सस्यस्य सः नियुतो वायोरित्युक्तेः । कस्मिन् काले अक्तो रात्रेः उषसः दिनस्य पूर्वहृतो पूर्वा चासौ हृतिश्च पूर्वहृतिस्तस्याम् प्रथमाह्वानकाले अग्निहोत्र-होमकाले इत्यर्थः । उषसः पूर्वाह्वाने पूषा रविरायाति रात्रौ वायुः वायुना वायुमण्यत्वादग्निर्नश्यति रात्रिर्होमस्याग्निरेवत्यत्वात् । तत्र दृष्टान्तः काविवि विप्रपतीव यथा विशां पतो हो राजानो विशां वीरिटे मनुष्याणां गणे आगच्छतस्तद्वत् तावपि तेषां स्वस्तये इयानि । एषां केषाम् येषां बर्हिः प्रवाह्ये प्रहज्यते प्रस्तीर्यते हजौ हतित्यागयोः लिट् अभ्यासदीर्घः संहितायाम् । कीदृशं बर्हिः सुप्रयाः शोभनं प्रयः प्रगमनं प्रस्तरणं यस्य तत्प्रयः दीर्घश्चान्दसः सम्यक् विधिना प्रस्तीर्णमित्यर्थः । वीरिट्शब्दो गुणवाचकः तथाच यास्कः

इन्द्रवायूवहस्यतिमित्राग्निमूषणभगम् । आदित्यान्माकतङ्गणम् ॥ ४५ ॥

वरुणः प्राविताभुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः । करतान्नः रुराधसः ॥ ४६ ॥

प्रहज्यते सुप्रायणं बर्हिरेवाभियानं सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा वीरिट्मन्तरिक्षं मित्रो वा भासो वा ततिरिति गणाभिधानं वा स्यात् सोऽपि भीतननो भासस्तनयश्च अन्तरिक्षे निरालम्बने भयमभासो न च त्राणां तननम् गणमपि दृष्ट्वा योद्धारो विभ्यति मित्रो वी-आदेशे तनोते रिट् इति ॥ ४४ ॥ १—निघ० १, १३, १० । २—निघ० ५, २८ ।

मेषातिथिदृष्टे हि गायत्री आद्या ऐन्द्रवायवस्य पुनर्यजुषे द्वितीया मैत्रावरुणयजुषे । इन्द्रवायू वहस्यति मित्रा विभक्तेराकारः अग्निं मूषणं भगम् आदित्यान् माकतं मरुत्स्वन्धिनं गणम् एतानाहुयामि ॥ ४५ ॥

कुक्कुटं विष्टुप् दक्षादित्यग्रहत्रयञ्च विनियोगः । दीव्यन्ति दीप्यन्त इति देवाः रश्मयः हे देवाः नोऽस्मान्हवः पापात्
निःपिष्टत निर्मुक्तत अवद्यात् दुर्यशसोऽपि निःपिष्टत पृथक् कुक्कुटं अस्माकं पापानि दुर्यशांसि च नाशयते धर्मः । अथास्मिन्
दिने सूर्यस्य उदितो उदिते उदये अथ सूर्योदयेऽस्मान् शृङ्गान् कुर्वन्त्यर्थः । अथोत्तराङ्गोऽस्तस्मिन् निपातस्य चेति दीर्घः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः पिष्टेत्यत्र । किञ्च मित्रादयः तत् अस्माद्वचनं मामहन्तां पूजयन्तु अङ्गीकुर्वन्त्यर्थः । कं मित्रः
वरुणः अदितिः देवमाता सिन्धुः समुद्रो नदी वा पृथिवी उतापि च द्यौः स्वर्गः ॥ ४२ ॥ १—१२, १३, १४

आश्रयेन रजसावर्तमानो निदेश्यन्नमृतममर्त्तयन् । हिरण्येन सवितारथेनाटोयाति भुवनानि पश्यन् ॥ ४३ ॥

प्रवाटजेरुप्रयावर्हिरेप्रामाविशपतीववौरिटइयात् । विशामक्तोरुपसः पर्वहृतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥ ४४ ॥

हिरण्यसूपहृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रपुरोक्तः । सविता देवः हिरण्येन हिरण्यमेन रथेन आयाति आगच्छति । किं कुर्वन्
रक्षणेन रजसा रात्रिचक्षणेन सह आवर्तमानः पुनर्भ्रमणं कुर्वन् अमृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निविशयन् स्वस्व-
प्रदेशेषु स्थापयन् भुवनानि पश्यन् कानि माधु कुर्वन्ति कान्यसाधिति विचारयन् ॥ तृतीयं सूयस्तु दुक्यमहः समाश्रमम् ॥ ४३ ॥

अथ चतुर्थमहः वैश्वदेवस्तुत् । तथाच श्रुतिः वैश्वदेववचनचतुर्थमहर्भवति वैश्वदेवा यद्वा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोक्तव इति ।
वैश्वदेवस्तुति चतुर्थेऽङ्के एकादश पुरोक्तवः षट् प्रतीकोक्ताः इति समदश ऐन्द्रायवादि सावित्रान्त्यहाणां पुरोक्तवो ग्रहणमन्त्राः ।
वसिष्ठहृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्रपुरोक्तः । एषां यजमानानां स्वस्तये कन्यायाय वौरिटोऽन्तरीक्षे वसन्तमानो वायुः पूषा च आ इयाते

श्रेष्ठोऽसि केन मज्जा महत्त्वेन । कीदृशः त्वम् असुर्यः असवः प्राणा येषां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितोऽसुर्यः प्राणिहितः । पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः सर्वकार्येषु पुरः प्रुज्यः सर्वदेवानां सूर्यार्घदानानन्तरमेव पूजाधिकारात् । विभु व्यापकमदाभ्यभनुपहिंस्य न्योतिः तेजस्त्वमेव तेजोरूप इत्यर्थः ॥ ४० ॥

तुमेषदृष्टा ब्रह्मती । आदित्यस्य पुनर्यहणम् । अयन्त इति आयन्तः शिञ् सेवायाम् अतः शतरि अपि गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः इव एवार्थः । सूर्यं अयन्तः आययन्तः एव अर्थाद्विशेषः इन्द्रस्य विष्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव वसूनि धनानि दृष्टिधान्य-

आयन्त इव सूर्यं विश्वे दिन्द्रस्य भक्षत । वमूनि जाते जनमाना जोजसा प्रतिभागन् दीधिम ॥ ४१ ॥

अद्या देवा उदिता मूर्यस्य निरहसः पिष्टतानि रवद्यात् । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ताम-

दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ४२ ॥

निष्पत्त्यादीनि भक्षत अभक्षत भजन्ते विभजन्ते प्राणिभ्यो विभज्य ददतीत्यर्थः भज भागसेवयोः यस्य सक्तिं तद्धि प्रथम- बहुवचने रूपम् अहभाव आर्षः आत्मनेपदेष्वनत इति भक्ष्यादादेशः । सूर्यकिरणा इन्द्रदन्तां वृष्टिं भूमौ विभजन्तीत्यर्थः । किञ्च वयं तान्येव वसूनि जाते पुत्रे जनमाने उत्पद्यमाने च भोजसा तेजसा सह प्रतिदीधिम धारयाम स्थापयामेत्यर्थः । किमिव भासं न भागमिव यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामस्त्येत्यर्थः धि दृती लङ् व्यत्ययेन शपः अः इति त्वम् तुजादित्वाद्भ्यासदीर्घः ॥ ४१ ॥

सूर्यो योः दुर्लोकस्योपस्थे उत्सङ्गे मित्रस्य वरुणस्य च तद्रूपं कथ्यते कृते येन रूपेण जनानभिचक्षे अभिवृष्टे पश्यति मित्ररूपेण
 सुकृतिनोऽनुगृह्णाति वरुणरूपेण दुष्कृतिनो निगृह्णातीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं पाजो रूपमनन्तम् कालतो देशतश्चापरिच्छे-
 द्यम् कथ्यते शुक्लं दीप्यमानं विज्ञानघनानन्दं ब्रह्मैव । अन्यत् कणं द्वैतलक्षणं रूपं हरितः दिशः इन्द्रियवृत्तयो वा सम्भरन्ति धार-
 यन्ति । इन्द्रियग्राह्यं द्वैतरूपमेकम् एकं शुद्धं चैतन्यमद्वैतमिति द्वे रूपे सूर्यस्य सगुणनिर्गुणं ब्रह्म सूर्य एवेत्यर्थः ॥ पाज इति बल-
 नाम् इह रूपमुच्यते । रोचत इति कथ्यते श्रोणादिकेऽति प्रत्यये चकारस्य शकारो गुणाभावश्च निपात्यते यद्वा कथं हिंसायाम् कथ्यते
 वर्तमानादस्मात्कटः शतरि कथ्यदिति रूपम् ॥ ३८ ॥ १—निघ० २, ८, २ ।

वयमहं२॥ असिसूर्यबडादित्यमहं२॥ अमि । महस्ते सतो महिमा पनस्यते द्वा देवमहं२॥ असि ॥ ३९ ॥

वटसूयश्रवसामहं२॥ सिसचादेवमहं२॥ असि । महादेवानामसूर्यः पुरोहितो विभुज्योतिरदाय्यम् ॥ ४० ॥

जमदग्निदृष्टे द्वे वृक्षतोस्तोष्ठहत्यौ । आया माहेन्द्रपुरोरुक् । वडिद्यव्ययं सत्यार्थम् । हे सूर्य सुवति प्रेरयति कार्येषु जगदिति
 सूर्यः राजसूयसूर्यैत्यादिना क्यवन्तो निपातः । वट् सत्यं त्वं महान् असि श्रेष्ठोऽसि । आदत्तः शुनित्यादिस्तः हे आदित्य वट् त्वं
 महानसि । किञ्च महः महतः सतः नित्यस्य ते तव महिमा पनस्यते लोकैः स्तूयते । हे देव दीप्यमानं यद्वा सत्यं त्वं महानसि
 अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ३९ ॥

आदित्यग्रहप्रथमग्रहणम् । हे सूर्य वट् सत्यं श्रवसा धनेन यमसा वा त्वं महानसि । हे देव सत्यं त्वं महानसि देवानां मध्ये

प्रस्तुतदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् । हे सूर्य त्वं ज्योतिष्कृत् तेजसः कर्त्तासि विश्वमाभासि प्रकाशयसि च अग्निविदुश्चक्ष-
चन्द्रग्रहतारकादिषु त्वदीयं तेज इत्यर्थः । कीदृशं विश्वं रोचनं दीप्यमानं त्वत्प्रकाशेनेति भावः । कीदृशस्त्वम् तरणिः तरत्यति-
क्रामति नभोवर्त्मनेति तरणिः अश्वविह्वलभ्योऽनिरिति तरन्तेरनिप्रत्ययः । विश्वदर्गतः विश्वस्य दर्गतो दर्गनीयः ह्येतरतश्च ॥ ३६ ॥

कुक्षदृष्टे हे त्रिष्टुभौ मरुत्वतीययोः पुरोरुचौ । सूर्यस्य तत् देवत्वं देवतानुभावः तच्च महित्वं महाभाग्यमैश्वर्यम् तत्किन् कर्त्ताः
दृष्ट्वे तोसुन्कसुनाविति करोते तोसुन्प्रत्ययः कायेष्टस्य जगद्रूपस्य मध्ये धितं विस्तारितमंशुजालं सञ्जभार सञ्जहार सञ्ज-

तरणिर्विश्वदर्गतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमाभासिरोचनम् ॥ ३६ ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वन्तन्महित्वन्मध्याकर्त्तव्यं तत्सञ्जभार । यदेदयुक्तहरितः सधस्यादाह्रावौ वामस्तनुते सिमस्रौ ॥ ३७ ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिच त्वे सूर्यो रूपं दृक्कण्ठे द्यौरुपस्थे । अनन्तमन्यद्रुग्दस्य पाजः कृष्णमना ह्वरितः सम्भरन्ति ॥ ३८ ॥

रते न ह्यन्य एतादृशमंशुजालं प्रसारयितुं संचर्तुं वा शक्तातीत्यर्थः । किञ्च यदा इत् यदेव हरितः हरितवर्णान्द्रश्चोनयुक्त युद्धते
आत्मनि आरोपयति सधस्यात् सध तिष्ठन्त्यंशवो यत्र तत्सधस्थं व्योममण्डलम् सध मादस्योऽच्छन्दसोति सधस्य सधादेशः सध्याकाले
पीतवर्णानं शून्यदा व्योममण्डलात्स्वस्मिन्योजयति । आत् अनन्तरमेव रात्रौ निशा सिमस्रं वासः तनुते सर्वं वस्तु तमसाच्छादयती-
त्यर्थः सूर्यास्तादनन्तरं रात्रिसङ्गावात् । सिमस्रः सर्वपर्यायः ॥ ३७ ॥

इवीं वि कुवतमित्यर्थः । तस्मिन्नेवा (७१२) अयंवेनः (७१३) चित्रन्देवानाम् (७१४) तिष्ठः प्रतीकोन्माः भादे हे एकमन्यपुरोहवी
तृतीयायययय ॥ ३३ ॥

अगस्त्यहृष्टा त्रिष्टुप् भुवपुरोहक् । विश्वानरो विश्वनरहितकारी सविता देवः नोऽस्माकं विदधे यज्ञगृहे वा एतु आगच्छतु ।
कथम् इडाभिः सुशस्ति यथा स्यात्तथा इडाभक्षणेन शोभना शक्तिः प्रसन्नं प्रसंशा यस्यां कियथा तथा यथा सर्वे इडा भक्षयन्ति
तथा एत्वित्यर्थः । यहा सुशस्ति विभक्तिलोपः कौटुष्ये यज्ञगृहे सुशस्ति सुशस्तौ इडाभिः शोभनप्रशंसायुक्ते । एवं सूर्यमुक्ता देवानाह ।
हे युवानः जरारहिता देवा अपि निश्चितम् अभिपित्वे अभिपतने आगमनकाले यथा येन प्रकारेण यूयं मत्सथ मद त्वसौ त्वमथ
आनइडाभिर्विदधे सुशस्तिविश्वानरः सविता देव एतु । अपियथा युवानो मत्सया नो विश्वञ्ज गदनिपित्वे मनीषा ॥ ३४

यदद्यकच्चटचहन्नुदगात्रभिस्सूर्य । सर्वनादिन्द्रतेवशे ॥ ३५ ॥

तथा नोऽस्माकं विश्वं सर्वं जगतं गन्तुं जङ्गमं पुत्रगवादिकं मनीषा मनीषया बुद्ध्या मत्सथ अन्तर्भूतत्वर्यः तर्पयत यथा भवद्भिस्तृप्तिः
क्रियते तथा अस्त्युजास्तर्पणीया इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

शुतकचसुकचहृष्टा गायत्री ऐन्द्रामपुरोहक् । हवीं मेघे रिपो भ्रान्ते दानवे वासवे गिरायिति काशात् हवमन्धकारं शार्वरं
हन्ति हवहा रविः । हे हवहन् हे सूर्य हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त मद्य यत् कश्च यत् कुत्रचित् त्वमभि उदगाः अभ्युदेधि तत्सर्वं ते तव वशेऽ-
स्तीति शेषः । यहा उदगाः अत्र पुरुषव्यत्ययः यत्किञ्चित्प्राणिजातमुदेति तत्सर्वं तव वशे सर्वस्येति त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

स्थापयन् । वातजतः वातेन प्रेरितः वातेन प्रेरितं रविमण्डलं भ्रमतीति प्रसिद्धिः ॥ जना मन्त्रेष्वुक्तादेरात्मन इत्याकारलोपः ।
हुं कीटस्थे हुं हरेन्मन्दसोति हुं-पादेशः ॥ ३० ॥

हेन्द्रवाचवस्य द्वितीया पुरोहक् । व्याख्याता (१५१) ॥ ३१ ॥

प्रक्षल्लहटा गायत्री मैत्रावरुणपुरोहक् । सर्वमेधे पश्चाकारिणाभिधीयते तद्रूपमात्मानं कृत्वादा कृत्तिमाप्नोति तदत्र प्रार्थते ।
हे पावक शोधक येन चक्षसा दर्शनेन त्वं भुरण्यन्तमनुपश्यसि क्षिप्रपातौ पक्षौ भुरण्युः भुरण्युमात्मानं करोति भुरण्यति भुरण्यतीति

सुदुत्यजातवेदसन्देवं वहन्तिकेतवः । दृष्टो विश्वायसूर्यम् ॥ ३१ ॥

येनापावकचक्षसाभुरण्यन्तञ्जनां ॥ अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ३२ ॥

दैव्यावध्वर्युः प्रागतुरधेनसूर्यत्वचा । मध्वायज्ञं समञ्जाये ॥ तस्मत्तथा । अयं वेनः । चित्रन्दवानाम् ॥ ३३ ॥

भुरण्यन् तम् कृत्वन्तात् शतप्रत्ययः । सर्वमेधयाजिनं भुरण्युपक्षि रूपमात्मानं कृत्वा स्वर्गच्छन्तं देन चक्षसानुपश्यसीत्यर्थः । तेन
चक्षसा जनानस्मानपि भुरण्यतः हे वरुण त्वं पश्य वरुणः सूर्यः ॥ ३२ ॥

प्राञ्चिनपुरोहक् गायत्री । देवानाभिभौ दैव्यौ हे दैव्यौ अध्वर्युः प्राञ्चिनौ युवां रथेन प्रागतमागच्छतम् शपो लुक् । कीदृशेन रथेन
सूर्यत्वचा सूर्यस्यैव त्वक् कान्तिर्यस्य तेन । एतत्त मध्वा मधुरेण हविषा सोमपुरोहताशदध्यादिना यज्ञं समञ्जाये युवां संभ्रचयतम् वह्नि

कुक्कहटा जगती सारितपुरोरुक् वाममद्येत्यस्याः (८,६) स्थाने । हे इन्द्र इमां मामकीं धियं बुद्धिं स्तुतिं वा कर्म वा ते तुभ्यं प्रभरे
 प्रहर समर्पयामि । कीदृशस्ते ते महः महतः पूज्यस्य । कीदृशीं धियं महीं महतीम् यत् यस्मात् अस्य यजमानस्य धिवणा बुद्धि-
 र्वाग्वा स्तीचे क्रियमाणे ते तव आनजे त्वां व्यनक्ति कर्मणि षष्ठी अस्तेर्लिट् नलोपश्चान्दसः । किञ्च देवासः देवाः तमिन्द्रमन्वम-
 दन् अनुमदन्ति स्तुवन्ति इन्द्रसि परिऽपीति अनीः परः प्रयोगः । क स्तुवन्ति उक्तवे अभ्युदये प्रसवे गुर्वाद्यनुज्ञायां सत्याम् यद्वा
 प्रसवे पुत्रादुत्पत्तिरूपे उक्तवे इन्द्रं स्तुवन्ति । कीदृशमिन्द्रं श्रवसा बलेन मासहिम् सहते सासहिः श्रवणामभिभवितारम् चो
 असुचये ॥ ॥ इन्द्रस्तुल्यञ्च द्वितीयमहः समाप्तम् ॥ २८ ॥ १—१३, ७, १, ५ ।

विभ्राट्बृहत्पिबतुसोम्यमम्व्यायुर्दधद्यज्ञपताविवहृतम् । वातजूतोयोअभिरक्षतित्मना

प्रजाःपुपोषपुरुधाविराजति ॥ ३० ॥

अथ तृतीयमहः सूर्यस्तु । तषाच श्रुतिः सूर्यस्तुदुक्थस्तृतीयमहर्भवति तस्य सौर्यां यहा भवन्ति सौर्यः पुरोरुवः सर्वेऽ
 सौर्यमसदिति । चतुर्दश पुरोरुवस्तिस्रः प्रतीकोक्ताः एवं सप्तदश ऋचः सूर्यस्तुल्यञ्चे उक्थ्यसंख्ये सर्वमेधस्य तृतीयेऽहनि । ऐन्द्र-
 वायवादिषाविवान्तानां यहायां पूर्वीकक्रमेण यदणमन्ता कोध्याः । विभ्राट्बृहटा जगती ऐन्द्रवायवपुरोरुक् । विविधं भ्राजते
 विभ्राट् सूर्यः सोम्यं सोमरूपं हविः पिबतु कीदृशं सोम्यं बृहत् महत् मधु मधुस्वादम् । यः सूर्यः त्वना आत्मना प्रजाः अभि-
 रक्षति पालयति पुपोष पुण्याति च पुरुधा बहुधा विराजति च शोभते । कीदृशः यज्ञपतौ यजमाने अविहृतमखण्डितमायुः दधतु

॥ य० ॥ माघ्य० प्रा० ॥ वाज० स० ॥

आतत्तद्द्रायवःपनत्ताभियर्कर्वङ्गोनन्तान्तिहत्मान्। सक्तस्वयेपुपुचान्महीसहस्रधाराम्बहतीन्दुद्वजन्॥ २८

किञ्च ये मनुष्याः महीं भूमिं दुदुचन् दुधुचन्ति दोग्धुमिच्छन्ति दुहेः सनन्तास्त ए पूर्ववदिकारलोपः तेषां तव कर्म पनन्ति स्तुवन्ति । कौटुषीं महीं सकृस्त्वम् सकृदेकवारमेव सृते हिरण्यधान्यादि ददाति सत्त्वतः ताम् पुरुषां बहुपुत्रां सर्वे पदार्थाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते । सहस्रधारां सहस्रं धारा हिरण्यादयो यस्याः सा ताम् बहुभोगदाम् यद्वा सहस्रमसङ्ख्यं प्राणिजातं धरति सहस्रधारा ताम् ॥ हृतीं महतीम् । ये विप्राः सोमाभिष्वं कुर्वन्ति ये च चक्षिष्या भूमिं दुहन्ति पात्रयन्ति ददते ते इन्द्रस्य हव्यवधादिकर्म स्तुवन्ति नान्ये दुर्मेधस इत्यर्थः ॥ २८ ॥

चुगादिरहन्तः संस्रयति स्नान् परानिति क्वं सो दुष्टः तम् क वनेषु वनस्थान् हन्तोत्यर्थः । रमयन्ति देवान् ऋते रात्र्याः वायुलुकाः तेषां
 घेनाः स्तुतिरूपा वायः प्राविः यक्षणीत् प्राविः कर ति यजमानाः स्तुवन्तीति देवेषु प्रकटयतोत्यर्थः । कीदृशः इन्द्रः बधेनीतः शर्ष इति
 बलनाम शर्षे चतुरङ्गे बले नीतिर्यस्य सः । वर्षेणीतिः वर्षे इति रूपनाम वर्षे नानारूपं गयति प्राप्नोति वर्षेणीतिः नानारूपधारी ।
 सशधक् सशन्ति कामवन्ते परस्वं ते सशाश्वोराप्तान्दहति सशधक् ॥ २६ ॥ १—निघ० १, ८, ७ । २—निघ० १, ९, १ ।

अगस्त्वदृष्टा त्रिष्टुप् सशस्त्रमवत्वतीयपुरोहक् मरुत्वन्तमित्यस्याः (७, ११) स्थाने । इन्द्रं प्रति मरुहाक्त्वम् हे इन्द्र हे सत्यते श्रुतिरस्य-
 त्वन्नाचाररताः सन्तः तेषां पते पालक त्वमेकः सङ्कुतो यासि असहायः क गच्छसि । ते तव किमित्या ममने को हेतुः किं प्रयोजनम् ।

कुतस्त्वमिन्द्रमाहिनः सन्ने कोयासिसत्पतेकिन्त इत्या । सम्पृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचेस्तन्नो हरिवोयत्ते अस्मे ॥

महां २॥ इन्द्रोयञ्चो जसा । कदाचनस्तरीरसि । कदाचनप्रयुच्छसि ॥ २७ ॥

वाहेतो च हन्द्सीति इदमः थाप्रत्ययः एतेनो रघोरिति इदम इदादेशः । कीदृशस्त्वं माहिनः महितः पूज्यः निष्ठा तस्य नत्वम् धातो-
 र्दृष्टिः क्वान्दसो यद्वा मह उल्लसोऽस्याप्तीति मही एव माहिनः स्त्रार्थेऽश् इन्द्रस्यनपत्यइति टिकोपाभावः । किञ्च समराणः सम्यक्
 गच्छन् सन् शुभानैः शोभनैः वचनैः त्वं सम्पृच्छसे कतमः पत्या इति लोकान्पृच्छसि एकाकित्वात् शोभन्ते तानि शुभानानि श्रुनचि
 यपि लुप्ते रूपम् । सम्पूर्वस्थितैः शानचि यपि लुप्ते समराण इति । हरयोऽश्वा अस्य सन्तीति हरिवान् मतुवसो कः सम्पृच्छो हन्द्सीति
 कः हे हरिवः इन्द्र नोऽस्माकं तत् एकाकिगमनकारणं वोचेः बृहि यत् यतो हेतोः अस्मे वयं ते तव त्वदीया वयमिति हेतोर्वक्तव्य-

॥ वाङ्म० सं० ॥
॥ वाङ्म० शा० ॥
॥ य० ॥

॥ २३ अ० ॥
॥ २३ क० ॥
॥ ५० ॥

रूपेण मन्दमानाय मोदमानाय । विश्वभुवे विश्वं भवति प्राप्नोति विश्वभूः तन्म सवव्यापिने विश्वा भूयस्यति वा विश्वं भवति ब्रह्मादिति वा संहितायां दीर्घः । किञ्च रोदसी द्यावापृथिव्यौ यस्येन्द्रस्य एतान् पदार्थान् सपर्यतः पूजयतः कान् सुमुखं शोभनं यजम् सङ्गः बलम् महि महत् अवा यशः नृम्णं धनं च द्यावाभूमौ यस्य मखादीनि मानयतस्त्रं पूजयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

त्रिशोकहृष्टा गायत्री ऐन्द्रात्मपुरोदक् इन्द्राग्नी इत्यस्याः (०.११) स्थाने । युवा समर्थः इन्द्रः येषां यजमानानां सखा सहायः एषामिन्द्रः ब्रह्मन् इत् महानेव भवति । यज्ञं यज्ञं भूरि बह । स्वरुः खड्गः पृथुः विशालः । यज्ञवाहुस्यमाशास्यतइत्यर्थः ॥ २४ ॥

बृहन्निदिधामूरिशत्तम्पुयुःस्वरुः । येषामिन्द्रोयुवासखा ॥ २४ ॥

इन्द्रेहिमत्यन्वसोविश्वेभिः सोमपर्वभिः । महँ २॥ अग्निभिष्टिरोजसा ॥ २५ ॥

इन्द्रोष्ट्रचमदृषोच्छर्द्धनीतिः प्रमायिनामभिनादर्पणीतिः । अहन्व्यसमुशधग्वनेष्वाविर्धेना अष्टयोद्रास्याणाम् २६

मधुच्छन्दोहृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोदक् सोमास इत्यस्याः (०.११) स्थाने । इन्द्र या इहि सोमाहोवेति पररूपम् हे इन्द्र या इहि प्रागच्छ प्रागत्य अन्वसः अन्वसावेन इविर्धेनयेन विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमांशभिश्च त्वं मक्ति त्वयस्व मद द्रष्टौ शपो बुक् । कीदृशः त्वम् अजसा तेजसा महान् अष्टः । अग्निभिष्टिः अभीज्यतइत्यभिष्टिः अभियष्टव्यः पृषोदरादिः ॥ २५ ॥

विश्वामित्रहृष्टा त्रिष्टुप् प्रथममहत्तृतीयपुरोदक् इन्द्रमहत्त्व इत्यस्याः (०.११) स्थाने । इन्द्रः ब्रह्मं दैत्यमवृणोत् युवाय वृणोति स्म । माविनां माविनो दैत्यान् प्रमिषात् दिनस्ति मौज् हिंसायाम् क्वादिः पादित्वाद्भूतः कर्मणि प्रहो । व्यंसमहन् इन्ति अंस विभाने

दधौत पुष्पाति दधातुं नदीनमोपे हि सोमोत्तः । तस्मिन् सोमे सुते अभिषुवे रुति आसिञ्चत चमसेर्चित शेषः ऋत्विजः
प्रति वचनमेतत् । कौहयं वृषभं रोदस्योः द्यावापृथिव्योः त्रियं श्रियं श्रोः तम् प्राश्रयम् सोमस्य जगदाधारत्वात् । अभिष्रियम् अभि
सर्वतः श्रोः श्रोभा यस्य सोऽभिः श्रोः तम् । तं प्रक्षया (०.१२) अयं देवः (०.१४) हे प्रतीकोक्ते शुकमन्विनोः प्राकृते पुरोदसौ ॥ २१ ॥

विश्वामित्रहृष्टाग्रयणपुरोदक् ये देवास इत्यस्याः (०.१४) स्थाने । इन्द्रस्य वृष्टिकर्माच्यते । विश्वे देवाः आतिष्ठन्तं समन्तात् स्थित-
मिन्द्रं पर्यभूषन् परिरक्षितवन्तः । स इन्द्रः चरति सर्वत्र गच्छति । कौहयः त्रियो वसानः देवानां दीप्तीः आच्छादयन्

आतिष्ठन्त्यपरिविश्वे अभूषञ्चक्रयोवसानश्चरति स्वरोचिः । महत्तदृणो असुरस्यनामा

विश्वरूपोऽनृतानितस्थौ ॥ २२ ॥

प्रवोमहे मन्दमानायाऽन्धमोची विश्वानराय विश्वाभुवे । इन्द्रस्य यस्य सुमन्तु स होमहि यवो नृणाञ्च रोदसौ स पर्यंतः २३
स्वरोचिः स्वं रोचिर्यस्य सः अनन्याधोनदीप्तिः । किञ्च विश्वं रूपयति निरूपयति विश्वरूपः इन्द्रो यतः असृतानि जलानि आतस्थौ
वृष्टये आस्थितवान् वृष्णः इन्द्रस्य तत् महत् प्रसिद्धं नाम वासवो वृषहा इत्यादि । कौहयस्य वृष्णः असुरस्य असवो विद्यते यस्य
सोऽसुरस्तस्य प्राश्रवतः सावधानस्य प्रश्रावत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

सुचीकृष्टा त्रिष्टुप् भूवग्रहपुरोदक् मूर्धानमित्यस्याः (०.१४) स्थाने । हे ऋत्विजो यूयं विश्वानराय विश्वे सर्वे नरा यजमाना
यस्य तस्मै प्राच प्रार्चत वचनव्यत्ययः इन्द्रं पूजयन्त्यर्थः । कौहयाय महे महते । वो युष्माकमन्धसः अन्धसा अन्धेन हवी-

सोमः सृयते ता गावो वाचो वेदरूपा इव ता यथा सोममाप्यायन्ति तद्यापोऽपि । अतएव त्वं नोऽस्मान् अग्निं भिक्षुं याहि
आगच्छ वायुनं वायुरिव वायुर्यथा नियुतः स्नानस्नानमियाति । हि यतः त्वं धीभिः बुद्धिभिः कर्मभिर्वा वाजानवानि विदयसे
विविधं ददामि दय दानादौ अतएवागच्छ ॥ १८ ॥

१—निघ० १, २१, ७ ।

तिस्रो गायत्र्याः आद्या पुरुमीठाजमीठहृष्टा ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक् इन्द्रवायु इत्यस्याः (७, ८) स्थाने । गाव उच्यन्ते हे गावः
अवतं कूपं चात्वालरूपं प्रति उपावत उपगच्छत दानार्थम् चात्वालान्तरेण गवां सञ्चरोऽस्ति अवत इति कूपनाम । को हेतुरागमने
तत्राह मही महत्यो यावापृथिव्यौ यज्ञस्य रणसुदा रणसुदे रणस्त्रिति रूपनाम तद्वत्तस्यो रणसुदे वर्तेते यावाभूमौ यज्ञस्य शोभां

गावउपावतावतम्होयज्ञस्यरणसुदा । उभाकर्णाहिरणया ॥ १९ ॥

यदद्यसुरउदितेनागामित्रोअर्यमा । सुवातिसविताभगः ॥ २० ॥

आसुतेसिञ्चतश्चियरोदस्योरभिश्चियम् । रसादधीतदृषभम् ॥ तम्त्रया । अर्यवेनः ॥ २१ ॥

कुवत इति यूयमुपागच्छत । किञ्च उभा कर्णा भवतीनामभौ कर्णौ हिरण्यौ हिरण्यमयौ अतएव दानार्थमागच्छतेत्यर्थः ॥ १९ ॥
वसिष्ठहृष्टा मैत्रावरुणपुरोरुक् अयं वामित्यस्याः (७, ९) स्थाने । अद्य सुरे सूर्यं उदिते सति मित्रः अर्यमा सविता भवय यन्मुवाति
प्रेरयति तत्कर्म कुर्यादिति शेषः । नास्ति आगोऽपराजो यस्य सोऽनागा इति चतुर्थी विशेषणम् ॥ २० ॥ २—निघ० ११, १५ ।

सुनीतिहृष्टाश्विनपुरोरुक् यावामित्यस्याः (७, ११) स्थाने । रसा नदी रसतः शब्दकर्मण इति यास्कः । रसा नदी दृषभं वर्षितारं सोमं

सुयोधानाकदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रयदपुरोरुक् वाममद्यत्यस्याः (५,१) स्थाने । देवानां तत् अथः अन्नं इविर्लक्ष्यमद्य वयं हवीमहे
संस्मर्यः क सति सवितुः सूर्यस्य सवीमनि सति आश्रायां सत्याम् देवस्य त्वा सवितुः प्रसवइत्युक्तेः सवीमा प्रसवीऽनुजेति कीशः ।
कौटुशे सवीमनि अष्टे अन्यदेवाश्रातः सूर्याश्रोत्कृष्टा । तत्किम् येनाग्नेन वयं स्वस्तये स्वस्तिमन्तो भवेम । कौटुशं वयम् अग्नेः
शर्मणि शरवे आश्रये मित्रे वरुणे च अनागाः अनागसः सुपां सुप इति जसः सुः अग्निमित्रवरुणेष्वपराधरहिताः । कौटुश-
स्याग्नेः महः पुण्यस्य मद्भते पूज्यते मट् तस्य मह पूजायां किप् समिधानस्य दीप्यमानस्य ॥ १७ ॥ १—१३,७,१,४ ।

इन्द्रस्तुदुक्त्यो द्वितीयमहर्भवति तस्यैन्द्रा यहा भवन्त्यन्यः पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसदिति सर्वमेधे श्रुतिः । ततः इन्द्रस्तुत्तज्ज
महोअग्नेः समिधानस्य शर्मणागामित्रेवरुणेष्वस्तये । अष्टे स्यामसवितुः सवीमनितद्देवानामवो अद्याष्टणोमहे ॥ १७

आपश्चित्पिप्युस्तुर्यो न गावो न क्षन्तु न क्षरितारस्तइन्द्र । याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छात्व हि धौमिर्दयसे विवाजान् १८

सकथसंख्ये सर्वमेधस्य द्वितीयेऽहनि आपश्चिदित्यादि इमान्तइत्यन्ता द्वादश ऋचः तंप्रत्यया अयंवेनः मह्यंइन्द्रः कदाचनस्मरौः
कदाचनप्रयुच्छसोति पञ्च प्रतीकोक्ताः एवं समदशेन्द्रदेवत्याः ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां अष्टाणां यद्वयमन्ताः ॥ ॥ वसिष्ठ-
दृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्रवायवस्य पुरोरुक् आ वायो इत्यस्याः (७,७) स्थाने । हे इन्द्र जरितारः स्वीतारः ऋत्विजः ते तव ऋत यज्ञं न च न
न चन्ति व्याध्रुवन्ति न चतिर्व्यामिकर्मा लङ्घि अहभाव आर्षः । आपः चित् आपोऽपि निषाभ्यारूपाः पिप्युः आप्यायशन्ति सोमं
वर्धयन्ति आप्यायी उहो लिटि प्यायः पौ-आदेशः । तत्र इष्टान्तः स्तुर्यो गावः इव स्तुखन्ति सुन्वन्ति यामिः ताः स्तुर्यः यामिः

हे हृदयो आदित्यपहपुरोदयो आद्या वसिष्ठहृष्टा यन्वा प्रस्तुष्टहृष्टा कदाचनस्तरोरसि (८,१) कदाचनप्रयुष्टसौत्यनयोः (८,२) स्थाने । सुप्तु ज्ञयते स्वाहुतः हे स्वाहुत इज्जे जनानां मध्ये ये जनाः गोनां गवां सम्बन्धिभिर्दुग्धदधिष्टतेः सह खर्वान् असविशेषान् पुरोडाशादौ न दयन्त ददति इय दानगतिहिंसादानेषु लब्धं पण्डभाय प्राप्तः । ते सूरयः पण्डिताः त्वे तव प्रियासः सन्तु । कौटुशास्त्रे यन्तारः निम्यहोतेन्द्रियाः । मघवानः धनवन्तः । गोनामित्यत्र गोः पादान्तर इति मुडागमः ॥ १३ ॥

नृचतः इति श्रुतौ अर्धिवचः श्रोतारो कर्षो यस्य स श्रुत्कर्षः हे श्रुत्कर्ष देवैः सह त्वमध्वरं यज्ञं श्रुधि नृषु । कौटुशो-

श्रुधिश्रुत्कर्षवह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः । आसीदन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् ॥ १५ ॥

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम् । अग्निर्देवानामव आष्टानः सुष्टुडीको भवतु जातवेदाः ॥ १६ ॥

देवैः वह्निभिः हवींषि वहन्ति ते वज्रयः तैः । सयावभिः सह यान्ति ते सयावानः तैः । किञ्च मित्रः अर्यमा प्रातर्यावाणश्च देवाः बर्हिषि आसीदन्तु सपविशन्तु प्रातर्यान्ति हविः प्राप्नुवन्ति ते प्रातःसवने येषां हविः प्रातिस्ते ॥ १५ ॥

विष्टुब् गोतमहृष्टादित्यपहदधिअयणे विनियुक्ता यज्ञो देवानामियस्याः (८,४) स्थाने । अग्निः ईदृशो भवतु । कौटुशः विश्वेषां सर्वेषां देवानां मध्ये अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अदौनः कौटुशानां देवानाम् यज्ञियानां यज्ञार्चाणाम् । तथा विश्वेषां सर्वेषां मानुषाणां नराणामतिथिः पूज्यः देवानामवो हविलक्षणमवमाह्वणमः समर्पयन् । सुष्टुडीकः शोभनं सुष्टुडीकं सुखं यस्मात् सुख-कारो । जातवेदाः जातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

विष्णुं विश्ववारा दृष्टा द्वितीयमरुत्वतीयपुरोदक् मरुत्वन्तं तृषभमित्यस्याः (०.११) स्थाने । हे अग्ने त्वं शर्धं उत्सहस्व बलमाविष्कुरु
 किमर्थं महते सौभगाय महत्सौभाग्यं लोकरुचिर्वाति । उद्यच्छतस्रस्र द्युस्त्रानि उत्तमानि उत्कृष्टानि सन्तु द्युस्त्रं द्योततेर्यशो वाचं वेति ।
 यास्कः हविर्नक्षत्राण्यन्यानि यशांसि वा सन्तु । किञ्च जास्यत्वं जायापत्यमित्यर्थे जास्यत्यमिति निपातः जायापत्यं पत्नीयजमानरूपं
 सुयमं सुनिवमं जिह्मिष्ठमन्योन्यावह्वराणं समाकृण्वन् कुक्षं बहु यम्यते सुयमम् ईषद्दुःसुखिति खलु प्रत्ययः । किञ्च शत्रूयतां शत्रुत्व-
 मिच्छतां महांसि तंजांसि अभितिष्ठ आक्रमस्व अभिभव ॥ १२ ॥

१—निब० १, १ ।

अग्ने शर्धं जहते सौभगाय तव द्युस्त्रान्युत्तमानि सन्तु । सञ्ज्ञास्यत्यसुयममाकृण्वन् शत्रूयतामभितिष्ठामहांसि ॥ १२ ॥

त्वाँहि मन्द्रताममर्कशोकैर्वटमहेमहि नः शोच्यग्ने । इन्द्रन्तत्वाश्वसा देवता वायुभ्यः शन्तिराधसानृतमाः ॥ १३ ॥

त्वे अग्ने स्वाहुतप्रियासः सन्तु सूरयः । यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वा न्दयन्ता गोनाम् ॥ १४ ॥

त्रिपुरभरहानदृष्टा माहेन्द्रग्रहपुरोदक् इन्द्रा नृवदिच्यस्याः (०.१२) स्थाने । हे अग्ने वयं त्वां वटमहे हतवन्तः कौटुशं त्वां मन्द्रतममति-
 गभीरम् कौः अर्कशोकैः अर्कवत् शोचन्ते अर्कशोका मन्दाप्तैः अविप्लुतब्रह्मचर्यैर्यथोक्तमधीता मन्वा अर्कवद्दीप्ताः स्युरिति भावः । हि
 यस्यात् नोऽस्माकं महि महत् स्तोत्रं त्वं शोषं शृणोषि दिकरणव्यत्ययः । किञ्च नृतमाः मनुष्ययेष्टाः देवता देवतां त्वा त्वां राधसा
 हवोरूपेणाग्नेन पृथन्ति पूरयन्ति देवताशब्दाक्षुपो लुक् । कौटुशं त्वां श्वसा बलेन इन्द्रं न इन्द्रमिव वायुमिव च स्थितम् न इवाहं
 उभयाः सज्ज्यते ॥ १३ ॥

द्रविणस्यति सुप आत्मनः क्वच् क्वाच्छन्दसीति क्वजन्तादुप्रत्ययः हविर्लक्षणं धनमिच्छन् । समिहः दीप्तः । शुक्रः शुद्धः । आहुतः निमग्नितः ॥ ८ ॥

मायत्री मेधातिथिदृष्टा वैश्वदेवग्रहपुरोरुक् श्रीमासयर्षणीत्यस्याः (७,३३) स्थाने । हे अग्ने विश्वेभिः विश्वेर्देवैः इन्द्रेण वायुना च सह सोम्यं सोममयं मधु पिब । कीदृशस्त्वं मित्रस्य धामभिः नामभिः स्तुत इति शेषः त्वमग्ने वरुणो जायसे यस्त्वं मित्रो भवसि दस्त ईडाः इति श्रुतेः ॥ १० ॥

विश्वेभिः सोम्यन्मध्यग्नइन्द्रेण वायुना । पिबामित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

आयदिषेन्वपतिन्ते जआनट् शुचिरेतो निपिक्तन्यौरभीके । अग्निः शर्धमनवद्युवान् स्वाध्यञ्जनयत्पुदयच्च ॥ ११ ॥

त्रिष्टुप्पराशरदृष्टा मरुत्वतीयग्रहपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व इत्यस्याः (७,३५) स्थाने । आ उपसर्गः आनडित्यनेन सम्बध्यते यत् यदा तेजः तेजसो हेतुभूतं हविर्नृपतिं नृयजमानस्य पालकमग्निमानट् अश्रुते व्याप्नोति यदानो हविर्हयतइत्यर्थः तदा अग्निः रेतो जगद्बीजभूतं जलम् द्यौरभीके प्रथमा षष्ठ्यर्थे दिवः समीपेऽन्तरिक्षे जनयत् जनयति मेघरूपे च पुरः सुदयत् सुदयति चरति वृष्टिद्वारेण पुद चरणे । कीदृशं तेजः इषे वृष्ट्यै निपिक्तं देवतोद्देशेनाज्ञो सिक्तं हुतम् । शुचि मन्त्रसंस्कृतम् । कीदृशं रेतः शर्धं बलहेतुभूतम् अनवद्यं निर्दोषम् अवद्यपण्यवर्गार्घ्यार्णितव्यानिरोधेऽपि गच्छार्थेऽवद्यमिति निपातः न अवद्यमनवद्यमगच्छ्यम् प्रशस्यम् । युवानं युवतुल्यं परिपक्वरसं दृढमित्यर्थः । स्वाध्यं सुष्ठु आ समन्तात् ध्यायते चिन्त्यत इति स्वाध्यं चिन्तनीयम् सर्वं वृष्टिमिच्छति । हविषा तर्पितोऽग्निरेष्टमासैर्जलं निष्पाद्य वर्षासु वर्षतीत्यर्थः । व्यवहितपद्मे मन्त्रः ॥ ११ ॥

विश्वामितृष्टा त्रिष्टुप् विश्वदेवदेवतस्याग्रयणग्रहस्य पुरोरुक् ये देवास इति (७.१८) स्थाने । त्रीणि शता त्रीणि शतानि त्री त्रीणि
सहस्राणि त्रिंशत् नव च देवाः यथा ३३३८ । एते वस्त्रादिगणा देवा अग्निमसपर्यन् परिचरन्ति सपर्यतिः । परिचरणकर्माः । यद्वा-
गमोक्ता देवाः नवैवाङ्गास्त्रिष्टुप्ः सुर्देवानां दशकैर्गणैः ते ब्रह्मविष्णुरुद्राणां शक्तीनां वर्णभेदत इति ते च ३३३ ३३३ ३३३ एतावन्तो
भवन्ति । कथं परिचरन्ति तदाह ते हृतैरग्निमीक्षन् असिञ्चयन् उच्च सेचने सुङ्ग् अस्मै अग्नये बर्हिर्हिरस्तृणन् आच्छादयन् पात् इत्

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निन्विष्टं देवानवचासपर्यन् । औक्षन्धृतैरस्तृणन्बर्हिर्हिरस्मा आदिहोतारन्नासादयन्त ॥ ७

मूर्ध्नी नन्दिबो अरतिष्पृथिव्या वैश्वानरमृत आजातमग्निम् । विस्मृजमतिथिञ्जनानामासन्नापावञ्जनयन्त देवाः

अग्निर्हृचाणिजङ्घनद्द्रविणस्य विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ८ ॥

अनन्तरमेव होतारं दत्त्वा हीचे कर्मणि न्यसादयन्त नियुक्तवन्तः । हृतसेचनबर्हिः स्तरणहोतारवरणमेवाग्निपरिचर्येति भावः ॥ ७ ॥

प्रकृतिबद्धेव भ्रुवग्रहपुरोरुक् । व्याख्याता ॥ ८ ॥

१—७, १४ ।

गायत्री मन्त्राजहृष्टा ऐन्द्राजग्रहपुरोरुक् इन्द्राग्नी आगतमित्यस्याः (७.११) स्थाने । अग्निवृत्ताणि पापानि जङ्घनत् अत्यर्थं हन्ति
यङ्गुलगतम् । कथा विपन्यया पनतिरर्चतिकर्मा विविधया पूजया पापं हन्ति । कौटुशोऽग्निः द्रविणस्युः द्रविणो धनमिच्छति

गायत्री गीतमदृष्टा मैत्रावरुणस्य पुरोदक् अयं वामित्यस्याः (७.८) स्थाने । हे अग्ने नोऽस्माकं मित्रावरुणा यज । यज देवान् । यज वृद्धत् महत् ऋतं यज्ञम् । स्वं दमं गृहं यच्च यज ॥ ३ ॥

आश्विनग्रहस्य पुरोदक् या वां कश्येत्यस्याः (७.११) स्थाने व्याख्यातयम् ॥ ४ ॥

१-१३, २० ।

शुक्रग्रहपुरोदक् कुम्भदृष्टा त्रिष्टुप् तं प्रक्षेपेत्यस्याः (७.१२) स्थाने । हे रात्राहनी चरतः निरन्तरं प्रवर्तते । कीदृशे विरूपे विविधं रूपं

युद्धाहिदेवहृतमांश्च ॥ अश्वं ॥ अग्ने रथीरिव । निहोतापूर्य्यसदः ॥ ४ ॥

हे विरूपेचरतः स्वर्थे अन्यान्यावत्सुमुपधापयेते । हरिरन्यस्याम्भवति स्वधावाञ्जुको अन्यस्यान्दृशे सुवर्चाः ॥ ५ ॥

अयमिह प्रथमो धायिधातुभिर्होतायजिष्ठो अध्वरेष्वीडः । यमप्रवानो भृगवो विरुचुर्वनेषु चित्तं विभ्वं विशे विशे ॥ ६ ॥

ययोस्ते कृष्णा रात्रिः शुक्रमहः । स्वर्थं शोभनोऽर्थो ययोस्ते कल्याणप्रयोजने । अन्यान्या अन्या च अन्या च वत्समुपधापयेते क्षीरं पाययतः अन्या एका रात्रिः वत्समग्निमुपधापयते रात्रावग्निदेवत्यमग्निहोत्रम् अन्या दिवसरूपा वत्समादित्यमुपधापयते अङ्गि सूर्यदेवत्यमग्निहोत्रम् । किञ्च तदेवाह अन्यस्यां रात्रौ हरिः हरितवर्णोऽग्निः स्वधावान् अन्नवान्भवति अन्यस्यामहनि शुक्रः शुक्रः आदित्यः सुवर्चाः शोभनतेजाः दृष्टे दृश्यते । यहा हे यावापृथिव्यौ अग्निभूमौ स्वधावान् रविर्दिवि सुवर्चाः दृश्यते ॥ ५ ॥

मन्विग्रहपुरोदक् अयं वेन इत्यस्याः (७.१६) स्थाने । व्याख्याता ॥ ६ ॥

१-२, १५ ।

दीनि ॥ आद्यो हे ऐन्द्रवायवग्रहस्य पुरोरुचौ । वल्लप्रोदृष्टानेयो त्रिष्टुप् आ वायवौत्यस्याः (१,७) स्थाने । अस्य यजमानस्य अग्नयः ईदृशाः सन्तु । कीदृशाः अजरासः नास्ति जरा येषां ते अजराः वार्द्धक्यहीनाः । दमां गृहाणामरित्राः रक्षकाः नावामिव केनिपाताः अरिभ्यः त्रायन्तेऽरित्राः यद्वा दमानां दमनीयानां रक्षसामरित्राः नारकाः विभक्तेर्नुडभावात्स्वर्णदीपः । अर्चद्भूमासः अर्चन् अर्चनीयः पूजनीयो धूमो धूमोपलक्षिता ज्वाला येषां तेऽर्चद्भूमाः । पावकाः शोधकाः । खितीचयः श्रित्तिं श्वेतवर्णं चिन्वन्ति श्रित्तिचयः चिनोतेः क्तिप् अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः श्रित्तिश्चन्द्रस्य छान्दसो दीर्घः श्वेतत्वमुज्ज्वलत्वं यजमानस्य वर्धयन्तः ।

हरयोधमकेतवोवातजूताउपद्यवि । यतन्तेष्टयग्नयः ॥ २ ॥

यजानोमिवावकृणायजादेवां२॥कृतम्बृहत् । अग्ने यक्षिस्वन्दमम् ॥ ३ ॥

श्वात्वासः श्वातशब्दः क्षिप्रवाचकः श्वात्वाः क्षिप्रफलप्रदाः । भुरखवः भरणकर्तारः । वनर्षदः वनसदः वने काष्ठे सीदन्तीति वनसदः वनसदोऽवेटी रेफेणेति प्रातिशब्दसूत्रेण रेफागमः । वायवो न वायव इव दीपयितारः । सोमाः सोमा इव यजमानेष्टदाः ॥ १ ॥

गायत्री विश्वरूपदृष्टा इन्द्रवायू इत्यस्याः (१,८) स्थाने । अग्नयः वृथक् पृथक् नानाप्रकारेण द्यवि स्वर्गे उपयतन्ते स्वर्गं गन्तुं यत्र कुर्वन्ति । कीदृशाः हरयः हरितवर्णाः । धूमकेतवः धूम एव केतुर्ज्ञापको येषां ते यत्र धूमस्तत्रान्निरिति व्याप्तेः । वातजूतः वातेन जूतं गमनं प्रसारो येषां ते । आ वायो इन्द्रवायूदमे अनयोः (१,७-८) स्थाने एते हे उक्ते ॥ २ ॥ १—३, ९, ११।

मन्वाक्कदेवताबुष्टम् । श्रीकामोऽनया श्रियं वाचते । ब्रह्म ब्राह्मणजाभिः चतुर्ष्वपि यज्ञाभिः इदमिमे उभे ब्रह्मचवे मे सम
श्रियमश्नुताम् । देवाः सधि उत्तमां श्रियं दधतु स्थापयन्तु । तस्ये प्रतिज्ञायै ते तुभ्ये श्रिये स्वाहा सुहुतमस्तु । श्री ससुखयार्थी ।
श्रीमेधे विना वज्रासिद्धेस्ते प्रार्थ्यते ॥ १६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददोषे मनोहरे । सार्वमेधिकमन्त्रोक्तिद्वान्विंशोऽध्याय ईरितः ॥ ३२ ॥

इदमेव ब्रह्मचक्षुर्वज्रोभिश्रियमश्नुताम् । सधि देवा दधतु श्रियमुत्तमान्तस्यैते स्वाहा ॥ १६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अस्याजरासोदमामरित्रा अर्चद्भूमासो अग्नयः पावकाः । श्रुती च यः स्वात्रासो भुरग्यवो वनर्षदो वायवोनसोमाः ॥ १ ॥

सर्वमेधेऽग्निष्टोमसंख्येऽग्निष्टुलं च प्रथमेऽहनि अस्याजरास इत्याद्या महो अग्ने इत्यन्ताः सप्तदश ऋचोऽग्निदेवत्याः पुरोरुचो
भवन्ति । पुरोरुक्शब्देन ऋगूपा ग्रहणमन्ता उच्यन्ते न यजूरूपाः ऋग्धि पुरोरुगिति श्रुतेः । उक्थमं हावैश्वदेवपाद्वीवतहारि-
योजनेषु यजूरूपे ग्रहणमन्ते सत्यपि तं वाऽअपुरोरुक् गृह्णातीति श्रुतस्त्वत्र न दोषः अत एवाग्नेयीभिर्ऋच एव निवर्त्यन्ते नोपयामा-

इत उत्तरसूक्तये मेधा याच्यते चतुर्थ्या श्रीर्याच्यते । प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदेवता । अग्निं सनिं द्रव्यदानं मेधां बुद्धिं च अया-
सिषं याचे द्विकर्मकः । कौटुम्भमग्निम् सदसः यज्ञगृहस्य पतिं पौलकम् अद्भुतमचिन्त्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रियं मित्रम् काम्यं
कामनीयं धनमेधार्थिभिः ॥ १३ ॥

सदसस्यतिमद्भुतमियमिन्द्रस्यकाम्यम् । सनिममेधामयासिषं स्वाहा ॥ १३ ॥

याम्मे धान्देवगणाः पितरश्चोपासते । तयामामद्यमेधयाम्नेमेधाविनं कुरु स्वाहा ॥ १४ ॥

मेधाम्मे वरुणो ददातु मेधामग्निः प्रजापतिः । मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मेधान्वाता ददातु मे स्वाहा ॥ १५ ॥

अनुष्टुप् । हे अग्ने तया मेधया अद्य मां मेधाविनं बुद्धियुक्तं कुरु । स्वाहा सुदुतमस्तु । अस्मायामेधास्त्रजो विनिरिति विनि-
प्रत्ययः मेधास्यास्ति मेधावीक्षम् । तया कया देवगणाः देवसमूहाः पितरश्च यां मेधामुपासते पूजयन्ति । देवपितृमान्या बुद्धि-
रस्माकमस्त्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् । वरुणो मे मघं मेधां ददातु अग्निः प्रजापतिश्च मे मेधां ददातु इन्द्रः वायुश्च मेधां ददातु धाता मे मेधां
ददातु स्वाहा सुदुतमस्तु ॥ १५ ॥

इदानीं सर्वभूतेष्वहमस्मि सर्वाणि भूतानि मयीति ज्ञानवतः सर्वमेधयाजिनो मुक्तिरुच्यते । किञ्च स्वमेधयहोऽपि न ज्ञानं प्रधानम् ब्रह्मज्ञानवतो यजमानस्याग्निहोवादयोऽपि यज्ञाः सर्वमेधा एवेत्याह परीत्य भूतानीति कण्डिकाभ्याम् ॥ एवं ज्ञानवान् सर्वमेधयाजी आत्मना जीवरूपेण ऋतस्य यज्ञस्यात्मानं यज्ञाधिष्ठातारं परमात्मानमभिसंविवेश प्रविशति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । किं कृत्वा भूतानि परीत्य सर्वभूतानि ब्रह्मत्वेन विज्ञाय । लोकान्भूरादीन् परीत्य ब्रह्मरूपान् ज्ञात्वा । सर्वाः प्रदिशः विदिशः दिशश्च परीत्य तद्रूपा ज्ञात्वा । प्रथमजां प्रथमोत्पन्नां त्रयीरूपां वाचमुपस्थाय संवेद्य यज्ञादि कृत्वेत्यर्थः अपिहि तस्मात्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यतेति श्रुतेः प्रथमजा वाक् वेदरूपा ॥ ११ ॥

परीत्यभूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च । उपस्थाय प्रथमजां ऋतस्यात्मानात्मानमभिसंविवेश ॥ ११ ॥

परिद्यावाष्ट्रिवीसद्य इत्वा परिलोकान् परिदिशः परिखः । ऋतस्य तन्तुं विततं विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्तदासीत् ॥ १२ ॥

परीत्युपसर्ग इत्येतेनैव सम्बध्यते । सर्वमेधयाजी तत् ब्रह्म अपश्यत् पश्यति तत् अभवत् भवति तत् आसीत् वस्तुगत्या तदेवास्ति । अज्ञाननिवृत्तिरेव दर्शनं भवनं चेति भावः । किं कृत्वा द्यावाष्ट्रिवीसद्यः परि इत्वा परीत्य तद्रूपेण ज्ञात्वा लोकान् परीत्य दिशः परीत्य स्वरादित्यं च परीत्य । गुह्यं वस्तु पुनः पुनः कथितं चित्तमारोहतीति पुनरुक्तिः । ऋतस्य यज्ञस्य तन्तुमिति कर्तव्यतां विततं प्रसारितं यथा तथा विचृत्य समाप्य यज्ञं कृत्वेत्यर्थः । तदेव सन्तस्तदु तद्भवामेति श्रुतेः ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेषु ब्रह्मरूपस्य जीवस्याज्ञाननिवृत्तिरेव ब्रह्माप्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

काले । स परमात्मा प्रजासु श्रोतः प्रोतश्च ऊर्ध्वतन्तुषु पटइव शरीरभावेन श्रोतः तिर्यक्तन्तुषु पटइव शरीरभावेन प्रोतश्च ।
कीदृशः विभूः कार्यकारणरूपेण विविधं भवतीति विभूः । सर्वं स एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

गां वेदवाचं धारयति विचारयतीति गन्धर्वः वेदान्तवेत्ता विद्वान् पण्डितः नु क्षिप्रम् अमृतं शाश्वतम् तत् ब्रह्म प्रवोचेत् प्रब्रूयात्
गुहा गुहायां सत् विद्यमानम् धाम स्वरूपं विभृतं विहृतं सर्गस्थितिप्रलयरूपैर्विभक्तम् । किञ्च अस्यामृतस्य त्रीणि पदानि स्वरू-
पाणि गुहा गुहायां निहितानि । पदानि सर्गस्थितिप्रलयाः वेदाः काला वा ब्रह्मान्तर्यामिविज्ञानात्मानो वा । किञ्च यः तानि

प्रतद्वोचेदमृतन्तुविद्वान्गन्धर्वो धामविभृतङ्गुहासत् । त्रीणिपदानिनिहितागुहास्वयस्तानिवेदसपितुःपितासत् ॥ ९ ॥

सनोबन्धुर्जनितासविधाताधामानिवेदभुवनानिविष्टा । यत्तदेवाअमृतमानशानास्तृतीयेधामन्धैरयन्त ॥ १० ॥

पदानि वेद जानाति स पितुः ब्रह्मणोऽपि पिता परमात्मा असत् भवति परं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स परमात्मा नोऽस्माकं बन्धुः बन्धुबन्धान्यः जनिता जनयिता जनिता मन्त्रइति णिचो लोपः स च विधाता धारयिता । सः
विष्ठा सर्व्वाणि भुवनानि भूतजातानि धामानि स्थानानि च वेद । देवां अस्मादयः तृतीये धामन् धामनि स्थाने स्वर्गरूपे अधैरयन्त
स्वेच्छया वर्तन्ते । कीदृशा देवाः अमृतं मोक्षप्रापकं ज्ञानं यत्र ब्रह्मणि आनशानाः व्याप्नुवानाः अश्नुवन्ते आनशानाः बहुलं हन्-
सीति अग्निहोत्रेण द्वित्वे शानचि अभ्यासस्य नुगागमः । ब्रह्मनिष्ठं ज्ञानं प्राप्ताः सन्तः स्वर्गे देवा मोदन्तइति भावः ॥ १० ॥

॥ ५० ॥

110011

मविशेष' कारणमेव भवतीत्यर्थः । तस्मिन्ब्रह्माणि इदं सर्वं भूतजातं समेति च सङ्गच्छते संहारकाले व्यति च निर्गच्छति सगो-

नतस्तस्मिन्मः । इ प्रसिद्धम् एषी ह देवः सर्वाः प्रदिशः कृतुतिष्ठति व्याप्य स्थितः । हे जनाः ह प्रसिद्धमेव पूर्वः प्रथमो जातः
 एतदेवः गर्भे जन्तः गर्भेऽर्धे स एव तिष्ठति । जातोऽपि स एव । कनिष्ठमाणः एतदेवमात्रोऽपि स एव । प्रत्यङ् प्रति-
 पदार्थमश्नति प्रत्यङ् । सर्वतोमुखः सर्वतो मुखायवयवा यस्य अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्मात्पुरा किञ्चन किमपि न जातमेव दृश्य दिष्टा दिष्टानि सर्वाणि सुदानाणि कृतकानि आदमूय रजस्ताडादयः मांस इत्
 भूतो ह्यर्थः । स षोडशी षोडशाददति इत्युच्यते प्रजापतिः प्रजया संवराणः रजमाणः क्षीणि ज्योतीषि रवीन्द्राग्निरूपाणि
 सचते खेवते ॥ ५ ॥

नतस्तस्मिन्मात्रस्ति यस्य ना मरुद्दृश्यः । हिमरण्यरुद्रतेषामासाहि सौदितं घोरसुः कजातदृतेषः ॥ ३ ॥

एषो ह देवः प्रदिशो नु सर्वाः पूर्वो ह जातः सलगर्भे अन्तः । स एव जातः सजनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतो मुखः ॥ ४ ॥

यस्मात्जातनपुरा किञ्चनैव यथावभवभुवनानि विष्टा । प्रजापतिः प्रजया संवराणस्त्वो गिज्योतीं मिसचते षोडशी ॥

येन पुरुषेण सौरया उद्गूणां वृष्टिदा कृतेति शेषः पृथिवी च येन वृद्धा कृता सर्वप्राणिधारणं वृष्टियहणम् अन्ननिष्पादनञ्चेति
 भूमेर्दातृम् । येन सः आदित्यमण्डलं स्तभितं स्तभितम् येन नाकः स्वर्गोऽपि स्तभितः । यः अन्तरिक्षे नभसि रजसो जलस्य
 वृष्टिरूपस्य विमानः विभिमीते निष्पाता । तं विहाय कस्य देवाय हविषा विधेम हविर्दत्तः न कस्यैचिदित्यर्थः ॥ ६ ॥

आतोर्ध्वमसृज्ये सर्वहोमे विनियुक्ताः आतोर्ध्वमः सप्तममहर्भवतीत्युपक्रम्य सर्वं जुहोति सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुह्य इति श्रुतिः ॥
इं अनुष्टुभौ । विज्ञानात्मा परेषात्मा विमिश्रोऽम्बादिभ्योतप्तोतत्वेनोपास्योऽभिधीयते । अग्निः तदेव कारणं ब्रह्मैव चादित्यस्तदेव
वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत् तदेव च एवाहं । यत् यत् तत् प्रसिद्धम् । ब्रह्म ब्रह्मलक्षणं तत् ब्रह्मैव । तयः प्रसिद्धाः आपः जलानि
प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥ १ ॥

१—१०,१,२।

सर्वे निमेषाः निमेषाः दृष्टिकाष्ठाष्टादशः कालविमेषाः पुरुषात् अधि पुरुषसकाशाज्जिरे । कीदृशात्युह्यात् विद्युतः विमेषेष
द्योतते विद्युत् तस्मात् । किञ्च कश्चिदपि एनं पुरुषमूर्ध्वमुपरिभागे न परिजग्यभत् परिगृह्णाति । एनं तिर्यञ्चं चतुर्दिक्षु न परि मध्ये

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदुचन्द्रमाः । तदेवशुक्रन्तद्ब्रह्मात् आपः सप्रजापतिः ॥ १ ॥

सर्वे निमेषाज्जिरे विद्युतः पुरुषादधि । नैमिष्यन्ततिर्यञ्चन्मध्येपरिजग्यभत् ॥ २ ॥

मध्येदेशेऽपि न गृह्णाति न ह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषय इत्यर्थः । च एष नेति-नेत्यात्मा गृह्णी न हि गृह्यत इति श्रुतिः । जग्यभत् यहेः
यतरि जुहोत्यादित्वेन रूपम् ॥ २ ॥

ह्रिपदा गावक्षी तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं किञ्चिदस्तु नास्ति अतएव नाम प्रसिद्धं महत् ययः यस्यास्ति सर्वाति-
रिक्तयथा इत्यर्थः । हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनुवाकश्चतुर्दशः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः यस्येमे य आत्मदाः इति (१५,१०-१२) मा मा
हिंसीकृतितेत्येका एषा (१५,१२) यस्यान् जातः इन्द्रश्च सम्भाजिति (८,२६-२७) इन्द्रोऽनुवाकः । एताः प्रतीकचोदिताः
पर्वं षड्विंशत्यादिमात्रेणोक्ताः ब्रह्मसूत्रे जपे च सर्वा भ्येयाः । एवं सर्वत्र ॥ ३ ॥

यतस्तस्मिन्नुभयः । इ प्रतिष्ठम् एषी ह देवः सर्वाः प्रदिशः अनुतिष्ठति व्याप्य स्थितः । हे जनाः ह प्रसिद्धमेष पूर्वः प्रथमो जातः
 चक्षुः गर्भे जन्तः गर्भमध्ये स च स एव तिष्ठति । जातोऽपि स एव । जनिष्यमाणः सत्यदस्युमाशोऽपि स एव । प्रत्यङ् प्रति-
 पदार्थमश्नति प्रत्यङ् । सर्वतोमुखः सर्वतो मुखायवयवा यस्य अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्मात्पुरा किञ्चन किमपि न जातमेव तस्य दिक्षा दिक्षानि सर्वाणि सुदनानि कृतकानि कादम्ब्य वदन्ताद्वावयमास इन्त-
 मृतो षष्ठः । स षोडशी षोडशावददतिष्ठप्रसीदी प्रजापतिः प्रजया संहराणः वरमाणः क्षीणि ज्योतीषि रक्षीगृह्णिरूपाणि
 सचते शेवते ॥ ५ ॥

नतस्यप्रतिमाअस्ति यस्यनामकहृदयः । हिरण्यरुद्रतेषामामाहसौदितेघारस्तुःनजातइतेषः ॥ ३ ॥

एषोहदेवःप्रदिशोनसर्वाःपूर्वोहजातःसउगर्भेअन्तः । सएवजातःसजनिष्यमाणःप्रत्यङ्जनास्तिष्ठतिस्वर्वतोमुखः ॥ ४ ॥

यस्माज्जातन्पुराकिञ्चनैवयथावभूवभुवनानिविश्वा । प्रजापतिःप्रजयासंहराणस्त्रीणिज्योतीषिसचर्तसषोडशी॥

येन पुरुषेण क्षीरया उद्गूर्णां वष्टिदा कृतेति शेषः पृथिवी च येन दृढा कृता सर्वप्राणिधारणं वष्टिग्रहणम् अन्ननिष्पादनश्चेति
 भूमेर्दोढम् । येन सः आदित्यरुणलं स्तभितं स्तभितम् येन नाकः स्वर्गोऽपि स्तभितः । यः अन्तरिक्षे नभसि रजसो जलस्य
 वष्टिरूपस्य विमानः विमिमीते निष्काता । तं विहाय कस्मै देवाय हविषा विधेम हविर्दशः न कस्मैचिदित्यर्थः ॥ ६ ॥

आतोर्गामसञ्चिके सर्वहोमे विनियुक्ताः आतोर्गामः सप्तममहर्भवतीत्युपक्रम्य सर्वं जुहोति सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुह इति श्रुतिः ॥
 हे अनुष्टुभौ । विज्ञानात्मा परेषाञ्जना विधिष्टोऽम्बादिद्योतप्रोतत्वेनोपास्योऽभिधीयते । अग्निः तदेव कारणं ब्रह्मैव आदित्यस्तदेव
 वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत् तदेव स एवाहं । शुक्रं शुक्रं तत् प्रसिद्धम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मैव । तयः प्रसिद्धाः आपः जलानि
 प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥ १ ॥

१—१२,७,१,२।

सर्वे निमेषाः निमेषाः कृटिकाष्टाष्टादयः कालविशेषाः पुरुषात् अधि पुरुषसकाशाज्जिरे । कीदृश्यात्पुरुषात् विद्युतः विमेषेष
 द्योतते विद्युत् तस्मात् । किञ्च कश्चिदपि एनं पुरुषमूर्ध्वमुपरिभागे न परिजग्यभत् परिगृह्णाति । एनं तिर्यञ्चं चतुर्दिक्षु न परि मध्ये

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदुचन्द्रमाः । तदेवशुक्रान्तब्रह्मतत्त्वापःसप्रजापतिः ॥ १ ॥

सर्वे निमेषाज्जिरे विद्युतः पुरुषादधि । नैमर्द्ध्वन्तरित्यञ्चनमध्येपरिजग्यभत् ॥ २ ॥

मध्यदेशेऽपि न गृह्णाति न ह्यग्नौ प्रत्यक्षादीनां विषयइत्यर्थः स एष नेति-नेत्यात्मागृह्णी न हि गृह्यत इति श्रुतिः । जग्यभत् यहेः
 भतरि जुहोत्यादित्वेन रूपम् ॥ २ ॥

द्विपदा गायत्री तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं किञ्चिद्वस्तु नास्ति अतएव नाम प्रसिद्धं महत् यशः यस्यास्ति सर्वाति-
 रित्तयथा इत्यर्थः । हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनुवाकश्चतुर्गर्भः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः यस्येमे य आत्मदाः इति (१५,१०—१२) मा मा
 हिंसीज्जनितेत्येका एषा (१५,१२) यस्माज्जानातः इन्द्रश्च सम्बाहति (५,२६—२७) इन्द्रोऽनुवाकः । एताः प्रतीकचोदिताः
 पर्वं कथितत्वाद्वादिमात्रेणोक्ताः ब्रह्मयज्ञे जपे च सर्वा मध्येयाः । एवं सर्वत्र ॥ ३ ॥

हेतुः दीप्यमानाः प्राणाः इत्थं शोभनं ब्राह्मं ब्रह्मणोऽपत्यमादित्यं जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्रे प्रथमं तत् वचोऽब्रुवन् जनुः
 ब्राह्मी जाताविति निपातः । तत्किमत आह यो ब्राह्मणः हे आदित्य त्वा त्वामेवमुक्तविधिना उत्पन्नं विद्यात् जानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य
 देवा वशिः असन् वश्या भवन्ति आदित्योपासिता जगत्पूज्यो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अग्निरादित्यं स्तुत्वा प्रार्थयते । हे आदित्य श्रीः ब्रतप लक्ष्मीष ते व रौ जायास्थानीये त्वहं श्ये इत्यर्थः । यया सर्वजनाग्रणीयो
 भवति सा श्रीः श्रीयतेऽनया श्रीः सम्पदित्यर्थः । यया लक्ष्यते दृश्यते जनैः सा लक्ष्मीः सौन्दर्यमित्यर्थः । अहोरात्रे तव पार्श्वे पार्श्वस्थानीये ।
 नक्षत्राणि गगनमास्ताराः तव रूपम् तवैव तेजसा भासमानत्वात् तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः ।

श्रीश्वतेलक्ष्मीसपत्न्यावहोरात्रेपार्श्वेनक्षत्राणिरूपमश्विनौऽप्यात्तम् । इष्टान्निपात्यामुष्मद्भाषसर्वलोकम् इष्टाण २२

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्यात्तं विकासितमुखस्थानीये अश्विवाते व्याप्तस्तौ अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ इमे हीदुः सर्वमश्विवातामिति
 श्रुतेः । य इह शस्तं त्वां यावे इष्टान् कर्माफलमिच्छन् सन् इष्टाण इच्छे इषु इच्छायाम् विकरणव्यत्ययः यद्वा इष याभीच्छे क्रगादिः
 अनेच्छाभिः किमेवधीयम् तद्वाह अमुं परलोकं मे मम इष्टाव मम परलोकः समीचीनोऽस्त्वित्येच्छा अमोघेच्छत्वादित्यं भवतीत्यर्थः ।
 सर्वं मे मम इष्टाव सर्वलोकान्नकोऽहं भवेयमितीच्छेत्यर्थः मुक्तो भवेयमित्यर्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सामश्रुतेः ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददोषे मनोहरे । नरमेधोऽध्याय एष एकविंशोऽयमौरितः ॥ ३१ ॥

पुष्पमन्त्रा उक्ताः । अथ सर्वमेवमन्त्रा उच्यन्ते प्रवायुमन्त्रेत्यात्मात्माक् (१, ११) । अथ शुभब्रह्महृष्टाः आत्मदेवताः सप्तमेऽहनि

उपमान्तराभावात्सोपमम् तथा तमसः परस्तात् दूरतरम् तमोरहितमित्यर्थः तमः शब्देनाविद्योच्यते । तमेवादित्यं विदित्वा आत्मा-
 वलुप्तमेति अतिक्रामति परं ब्रह्म नञ्चति । अयनायात्रयावान्यः पन्था मार्गः न विद्यते सर्वमण्डलान्तःपुरुषमात्मरूपं आत्मेव मुक्तिः ॥१८॥
 वः सर्वात्मा प्रजापतिः अस्तद्वदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये प्रविशति यथाजायमानो नित्यः सन् बहुधा कार्यकारणरूपेण
 विजायते मायया प्रपञ्चरूपेणोत्पद्यते । धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनिं स्थानं स्वरूपं परि पश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मीति
 प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते । तस्य योनिम् परि पश्यन्ति धीरास्तस्मिन्हृतस्युर्भुवनानि विश्वा ॥१९॥

यो देवेभ्य आतपतियो देवानाम् पुरोहितः प । ॥ २० ॥

इक्ष्वाक्योऽयन्तो देवा अग्रेतद्ब्रुवन् । यस्त्वैवम्ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वये ॥२१॥

जानन्ति । विद्या विज्ञानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्मिन्हृतस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि तस्युः स्थितानि । सर्वं तदा-
 त्मकमेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

यः प्रजापतिरादित्वरूपो देवेभ्योऽर्थावातपति द्योतते यश्च देवानां पुरोहितः सर्वकार्येष्वग्रे नीतः यश्च देवेभ्यः सकाशात् पूर्वः जातः
 प्रथममुत्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः । कोट्याव रोचतेऽसौ इक्ष्वाक्यो दीप्यमानाय इगुपधेति कप्रत्ययः तथा ब्राह्मणे ब्रह्मणोऽपत्यं
 ब्राह्मि इजि टिसीपः ब्रह्मावयवभूताय वा ॥ २० ॥

इति पुरुषसूक्तानुवाकः । अद्वाः सभृत इत्युत्तरनारायणेनादित्यनुपस्थापेति (१३, १, २०) षट् कण्डिका उत्तरनारायणम् । उपान्य
 वे अनुष्टुभी शेषास्त्रिष्टुभः आदित्यदेवत्याः । पूर्वकल्पो पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्तः स्तूयते । अद्वाः जलात् पृथिव्याः सकाशाच्च
 पृथिव्यपां यज्ञं भूतपञ्चकोपलक्षकम् भूतपञ्चकात् यो रसः सभृतः पृष्टः तथा विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मणः कालस्य रसात् प्रीतेः
 यो रसोऽयं प्रथमं समवर्तत समभवत् भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कारणत्वात् पुरुषमेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्च भूतानि
 तुष्टानि कालस्य ततस्तुष्टेभ्यः क्वचिद्सविशेषफलरूप उत्तमजन्मपद उत्पन्न इत्यर्थः । तस्य रसस्य रूपं विदधत् धारयन् त्वष्टा
 यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकम् महिमानस्य च न्यचपूर्व्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

अद्वाः सभृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्तताये । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेतितन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥ १७ ॥

वेदा ह मेतन्मुरुषम्माहान्तमादित्यवर्षं नमसः परस्तात् । तमेव विदित्वा तिसृषु मेति नान्यः पन्था विद्युतेयनाय ॥ १८ ॥

आदित्यः एति मृत्युमुदयं करोति । अग्रे प्रथमं मर्त्यस्य मनुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानं देवत्वं सुख्यं देवत्वम् सूर्यरू-
 पेण । द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदेवाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः सृष्ट्यादावुत्पन्ना आजानदेवाः ते कामदेवेभ्यः
 श्रेष्ठाः ये ग्रन्तं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्द इति । श्रुतेः सूर्यादय आजानदेवाः ॥ १७ ॥ १ - उद्धारः पा० ४, १, २५ ।

एतं महान्तं सर्वैर्लोकैः पुरुषं सूर्यमण्डलस्य महं वेद जानामि इति कृषिर्वचनम् जीहृशमादित्यवर्षमादित्यस्यैव वर्षा यस्य तम् ।

ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः श्रौतारवेदिकाः त्रयः आदित्यः सप्तमः परिधिः प्रतिनिधिरूपः तथा च श्रुतिः सुमै वा अभितः
परिधयो भवन्त्यथैतत्त्रयमेव पुरुषात्तोमारं करोतीति तत एते आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽपि सप्तकन्दोरूपाः । त्रिः सप्त त्रिगुणाः
सप्त एकविंशतिसङ्ख्याकाः समिधः कृताः द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः त्रय इमे लोकाः असावादित्यः एते एकविंशतिरेकविंशतिदाबयुक्ते-
भस्त्रेण भाविताः । यद्वा सप्त समुद्राः क्षीरोदादयोऽस्य यज्ञस्य परिधयः आसन् भारतखण्डे यागा भवन्ति समुद्राणां परिधित्वम् त्रिः
त्रिगुणाः सप्त कन्दोवर्गाः समिधः कृताः गायत्र्यादीनि सप्त अतिजगत्यादीनि सप्त कृत्यादीनि सप्तेति ॥ १५ ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवाय ज्ञमतन्वत । वसन्तोऽस्य सीदा ज्यङ्गीष्म इधः शरद्विः ॥ १४ ॥

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्तसमिधः कृताः । देवाय द्युज्जन्तन्वाना अश्वमन्पुरुषस्य शुम् ॥ १५ ॥

पूर्वप्रपञ्चेनोक्तमर्थं साङ्गित्याह । देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन सङ्कल्पेन यज्ञेन यज्ञं यज्ञस्वरूपं प्रजा-
पतिमयजन्तः पूजितवन्तः तस्मात्पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि सुख्यानि भूतानि
आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः उक्तः अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः सङ्गृह्यते । यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे
नाके पूर्वं साध्याः पुरातनाः विराडुपाधिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ह्रस्व ते महिमानः तदुपा-
सका महात्मानः सचन्त सचन्ते समवयन्ति प्राप्नुवन्ति अदभावः आर्षः । सृष्टेः प्रवाह्नित्यतां दर्शयति तदुक्तम् सूर्याचन्द्रमसौ धाता
यथापूर्वमकल्पयदिति ॥ १६ ॥

यथा दद्याद्विद्वद्वाणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाः एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवीत्यत्रा
इत्याह । मनसः सकाशात् चन्द्रमाः जातः चक्षुः चक्षुषः सकाशात्सूर्यः अजायत वायुः प्राणश्च श्रोत्रात्कर्णादजायत सुखादग्नि-
रजायत ॥ १२ ॥

यथा प्रजापतेर्मानः प्रभृतयश्चन्द्रादीनकल्पयन् तथान्तरिक्षादिलोकानित्याह नाभ्येति प्रजापतेः नाभेः सकाशात् अन्तरिक्षमासीत्
शीर्ष्णः शिरसः द्यौः स्वर्गः समवर्ततीत्यत्रा अस्य पद्मां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना श्रोत्रादिभ्यः उत्पन्नाः तथा तेनोक्तेन विधिना लोकान्
भूरादीन् प्रजापतेः सकाशादकल्पयन् कल्पितवन्तः फलदानोक्तुकाः काला इति शेषः ॥ १३ ॥

नाभ्यामासीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत । पद्मां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकांश्च ॥ १३ ॥ अकल्पयन् ॥ १३ ॥

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु सत्तु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं वाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविर्देन
सङ्कल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वतातनिषत तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तः ऋतुरेवाज्यमासीत् आन्यत्वेन सङ्कल्पित-
वन्त इत्यर्थः एवं योध्मः इध्मः आसीत् योध्ममेवेध्मत्वेन सङ्कल्पितवन्तः तथा शरत् हविः आसीत् शरदमेव पुरोडाशादिहविर्देन
सङ्कल्पितवन्तः । पूर्वं पुरुषस्य हविः सामान्यरूपत्वेन सङ्कल्प्यः अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन सङ्कल्प्य इति द्रष्टव्यम् ॥
अथ कण्डिकाद्युक्तमोऽस्ति अस्यानन्तरं तं यज्ञम् ततः तस्माद्यज्ञादिति तिस्रः क्रमेणैव ततः सप्तास्यासन्निति क्रमोऽपेक्षितः ॥ १४ ॥

यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणैन्द्रियरूपाः यज्ञं तद्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं पशुमवघ्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन
आहितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वं पुरुषेण हविषेत्युक्तम् तदा अस्य सङ्कल्पितस्य यज्ञस्य सप्त गायत्र्यादीनि हन्दांसि परिधयः आसन्

॥ वाज० स० ॥

ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਿਬ

॥ ७५ ॥

चन्द्रमामनसो जातश्चक्षोः सुख्यं भजायत । श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखाद्ग्निरजायत ॥ १२ ॥

॥ श्री गुरु ॥

॥ १२५ ॥

॥ ३८ ॥

देवताः कृत्वा वै पश्य इति श्रुतेः अन्तरिक्षस्य च वायुदेवत्वत्वात्पशूनां वायुदेवत्वम् । तान् कान् ये चारक्षाः परस्मै भवाः
हरिश्चन्द्रः वे च सामभवा गवांश्चादयस्तान् पशून् चक्रे ॥ ६ ॥

सर्वहुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नानि । छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यजुरप्यजायत । ऋग्वज्रः
सामभिश्छन्दीभिश्च विना यज्ञा न सिद्ध्यन्ति ॥ ७ ॥

तस्माद्यज्ञात् ऋक्षाः अजायन्त उत्पन्ना तथा ये वै चाक्षातिरिक्ता नर्दभादयोऽष्टतराश्च उभयादतः उभयोर्भागयोर्दन्ता वेधां ते उभय-

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतःसंस्कृतस्य षडाज्यम् । यज्ञं स्तांस्रक्रेवायव्याना रण्याग्राम्याश्चये ॥ ६ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥

तस्मादष्टाचजायन्त्येके चोभयादतः । गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ ८ ॥

इतः शब्दस्य दीर्घम् अर्ध्याधोभागयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेष्यजायन्त । तथा ह स्फुटं तस्माद्यज्ञात् गावः च जज्ञिरे । किञ्च तस्मा-
द्यज्ञात् अर्जावयः पजाः अवयव जाताः । न हि पशुभिर्विना यज्ञः सिध्येत् ॥ ८ ॥

अथवाचने दशमस्यः यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वमाभाव्य यूपे बध्ने बर्हिषि मागसे बध्ने ग्रीष्मन् मोक्षितवन्तः
ग्रीष्मवादिभिः संस्कारैः संस्कृतवन्तः । कौटुम्भम् यद्यतः सृष्टेः पूर्वं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् एतच्च प्रागेवोक्तम् तस्माद्विराडजायत

वर्त्तमानं चायनम् अयनादिव्यवहारोपेतं चेतनप्राणिजातम् अनयनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् ते अभिलक्ष्य स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तम् तदेव प्रपञ्चते । ततः तस्मादादिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहोऽजायत जातः विविधं राजन्ते वस्तुन्यस्तेति विराट् । विराट् अवि विराट् देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानो एक एव पुमानजायत सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा समावया विराट् देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानो देवतात्मा जीवोऽभवदिति

चिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः प्रादोस्ये हाभवत्पुनः । ततो विष्वङ् व्यक्रामत्पुनः शनानशने अभि ॥ ४ ॥

ततो विराडजायत विराजोऽधिपुरुषः । स जातोऽत्यरिच्यत पञ्चाङ्गमिमथोऽपुरः ॥ ५ ॥

त्यर्थः । एतच्च सर्वसोत्तरतापनीये सृष्टमुक्तम् । स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशाश्च सृष्ट्वा च प्रविष्ट इव विहरतीति । किञ्च स जातो विराट्पुरुषोऽत्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् पञ्चादेवादिजैवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जति शेषः । अथो भूमिच्छेदरन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्जं पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ६ ॥ १—२० ता० २, २ ।

सर्वं इत्यतः यस्मिन् स सर्ववृत्तं तस्मात्पुरुषमिधाख्यातं यस्मात् पृथगान्यं दधिभिन्नमाज्यं सम्भृतम् सम्पादितम् दध्यान्यादिभोग्यजातं सम्पादितमित्यर्थः पुरुषेवेति शेषः । अथा स पुरुषः वायव्यान्वायुदेवताकान् तान् प्रसिद्धान् पशून् चक्रे उत्पादितवान् अन्तरिक्ष-

नातिरोहति स्त्रियां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्पुरुष एव । प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारादेः तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः । यद्वा सर्वं पुरुषश्चेत्तर्हि परिणामीत्याशङ्क्याह अमृतत्वस्यामरत्वधर्मस्थेयानः सुखोत्तमः यो हि मोक्षेश्वरो नासौ क्षियतइत्यर्थः किञ्च यत् जीवजातमनेनातिरोहति उत्पद्यते तस्य सर्वस्य चेशानः ब्रह्मादिस्तत्पर्यन्तो भूतधाम उक्तः तस्यानेनैव स्थितेः इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २ ॥ —भग० गी० १०, ४२।

अतीतानागतवर्तमानकालसम्बद्धं जगदावदस्ति एतावान् सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषो विभूतिः न तु वास्तवं स्वरूपम् वास्तवपुरुषस्तु अतः अस्मान्महिम्नो जगज्जालात् ज्यायान् च अतिशयेनाधिकैः । एतदुभयं स्पष्टीक्रियते अस्य पुरुषस्य विष्वा सर्वानि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थांशः अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपम् अमृतं विनाश-

एतावानस्य महिमा तो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य विष्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

रहितम् तत् दिवि द्योतनात्मके स्वरूपाशे स्वरूपेऽवतिष्ठतइति शेषः । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यात्मा तस्य परब्रह्मणः इय- ताया अभावात् पादश्चतुष्टयं निरूपयितुमशक्यम् तदापि जगदिदं ब्रह्मरूपापेक्षयात्ममिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः ॥ ३ ॥

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्यैव रहितब्रह्मरूपः अयमूर्ध्वः उदैत् अस्मादज्ञानकार्यात्संसारोद्दिभूतोऽत्रत्येगु पादोऽयैरस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्यास्य पादो केशो जगद्गुपः इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् विष्टभ्याहमिदं कृतस्त्रमेकांशेन स्थितो जगदिति । ततो मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् विभु सर्व- वाञ्छतीति विष्वङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् किं कृत्वा साशनानशने अभि अभिलक्ष्य अशनेन सह

ततः सहस्रमसङ्गानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः शीर्षश्चन्द्रसौति शिरःशब्दस्य शीर्षवादेशः शिरोग्रहणं सर्वावयवोप-
लक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तस्यैवेति सहस्रशीर्षत्वम् एवमग्रेऽपि । सहस्राक्षः
सहस्रमचीणि यस्य सः अक्षिग्रहणं सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षणम् । सहस्रपात् सहस्रं पादा यस्य सङ्गाद्युपलक्षणेति
पादस्यान्तर्लोपः पादग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । सः पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डलोकरूपां सर्वतः तिर्यक् जडमधश्च स्पृत्वा
व्याप्य स्पर्शोतिर्व्याप्तिकर्मा यद्वा भूमिशब्दो भूतोपलक्षकः पञ्च भूतानि व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमध्यतिष्ठत् अतिक्रम्या-
वस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् ब्रह्माण्डादहिरपि सर्वतोव्याप्यावस्थित इत्यर्थः यद्वा नाभेः सकाशाद्दशाङ्गुलमतिक्रम्य हृदि
स्थितः नाभित इति कुतो लभ्यते कतम आत्मित्युपक्रम्य सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति श्रुतेः विज्ञानात्मनो

पुरुष एवेदं सर्वं यज्ज्ञतं यच्च भाव्यम् । उतामृतत्वस्ये शानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

हृद्यवस्थानं कर्मफलोपभोगाय अन्तर्यामिणो नियन्त्रत्वेन तदुक्तम् हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहृत्तानश्रन्नन्योऽभ्रमिचाकशीति इति ॥ स पुरुषोऽत्र देवता तथा च श्रुतिः इमे वै लोकाः परयमेव
पुरुषो योऽयं पवते सोऽस्यां पुरि श्रिते तस्मात्पुरुष इति ॥ १ ॥ १—मुष्ट० ३, १, १ । २—१३, ६, २, १ ।

यत् इदं वर्तमानं जगत् तत्सर्वं पुरुष एव यत् भूतमतीतं जगत् यच्च भाव्यं भविष्यं जगत् तदपि पुरुष एव
यदास्मिन्काले वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमिति भावः ।
उतापि च अमृतत्वस्य देवत्वस्य ईशानः स्वामी स पुरुषः यत् यस्मात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन फलेन निमित्तभूते-

नमादोष्य ऋचं ब्रजेत् ऋचे चामत्य निर्मथ्याग्निं स्थापयेत् यथेच्छं यज्ञानपि कुर्यात् । अथमपि पचोऽस्ति तत्पुरुषमेधानन्तरं
सहस्राक्ष ऋचः ॥२२॥ तौमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे । विंशोऽध्याये प्रकथिताः पञ्चवी नरमेधिके ॥ ३० ॥

रमाकान्तं गिरं गत्वा हेरम्भं शिवमम्बिकाम् । एकविंशोऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥ ॥ कात्या० नियुक्तान् ब्रह्माभिष्टीति
श्रीहृदयपुत्राकेन सहस्रशीर्षेति । अथार्थः । नियुक्तान् ब्राह्मणमित्यादिपशून् सहस्रशीर्षेत्यनुवाकेन षोडशर्षेण ब्रह्मा स्तौति
श्रीहृदयदिति निः प्रथमाम् विरुत्तमामित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ का० त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्मनो सूर्यमुपस्थायाद्वाः सभृत
इत्यनुवाकेनानपेक्षमाचोऽरक्षं गत्वा न प्रत्यवेयाद्गामे वाविवत्सन्नरक्षोः । त्रैधातवी उदवसानीयेष्टिः तदन्ते अयं ते योनिरि-
त्यन्तो आगन्ति समारोह्य तदुष्मापमास्ते प्रवेष्ट्याद्वाः सभृत इति षड्वचेनानुवाकेन सूर्यमुपस्थाय पश्चादपश्यन्वनं गत्वा ग्रामं

सहस्रशीर्षांपुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । सभृमिं सर्वं तस्य त्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

नामच्छेत् वानप्रस्थो भवेदित्यर्थः । यद्वा ग्रामे वस्तुमिच्छन् अरक्षोरन्तो समारोप्याकौपस्थानानन्तरं ग्रामे गत्वा यज्ञान्कुर्या-
दिति सूचार्थः ॥ अथ मन्वार्थः । नारायणपुरुषदृष्टा जगद्बीजपुरुषदेवत्याः षोडश ऋचः पञ्चदशानुष्टुभः षोडशो त्रिष्टुप् ।
ब्रह्मणोऽप्युक्त्याद्याः पुरुषमेधरूपस्य परमात्मनोऽवयवाः पूर्वाध्यायान्ते प्रोक्तास्तेषामवयवो पुरुषोऽत्र सूयते । अव्यक्तमहदादि-
विषयव्यवेतिमी यः पुरुषः पुरुषात् परं किञ्चिदित्यादियुतिषु प्रसिद्धः सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराजाख्योऽस्ति ।
कीदृशः सहस्रशीर्षा सहस्रमण्डो बहुत्ववाचो । सहस्रावाचकत्वे सहस्राक्ष इति विरोधः स्यात् जेनं सहस्रहयेन भाष्यम् ।

第 85 号

सर्वेषां नियोजनान्तरं तावद्युक्तान् पुद्गलान् सहस्रशीर्षा पुद्गल इति । योद्गम्येनानुवाकेन दक्षिणत उपविष्टो होत-
वर्धमिष्टीति । होतवर्धिति । यन्मोक्षमयोर्विचनम् न्ययन्तानां प्रपदेन सन्धानं च । यथा सहस्रशीर्षा पुद्गलः—०३ कोशम्
पुद्गल इति—०२ होतोद्गम । यन्मभिष्टीति । तत आलम्बनक्रमेण यथादेवतं प्रोक्षणादि । ब्राह्मणादीनां पर्यविकरणात्मान्तर-
मिदं नष्टवे इहं यन्मायेत्येषं सर्वेषां यथास्वस्वदेवतोद्गमेन त्यागः । ततः सर्वान् ब्राह्मणादीन् ग्रूपेभ्यो विमुञ्चोत्सृजति । तत
एकादशभिः पशुभिः सज्जघनादिप्रधानशान्तान् वनस्पतियामं कृत्वा प्राक् स्विष्टकृतः अघ्वर्युराज्यं संस्कृत्य वृद्ध इति मान्यं
लोमशम् । अथ द्वात्रिंशद्ब्राह्मणास्ते प्राजापत्याः । मागधः पञ्चलीकितवः क्षीवो म् द्वात्रिंशद्ब्राह्मणास्ते प्राजापत्याः ॥२२

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

गृहीत्वा श्रीम् पुण्ड्रदेवताभ्यो ब्रह्मादिभ्यः आहवनीये जुहोति श्रीम् ब्रह्मणे स्वाहा १, सत्राय स्वाहा २, मन्त्राय ३, तपसे ४, तमसे ५, इत्यादिभ्यामात्मैकं सर्वदेवताभ्यः चतुरशीतुत्तरशतसङ्ख्याकाभ्यः तावतीर्हृताहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृदादि उदवसानोवाप्तं कर्ष्यं कृत्वा तन्ने सज्जमानः सद्यं ते योनिरिति मन्त्रेणात्मन्यग्नीन् समारोप्याद्वा; सन्धृत इति (३१, १७) षड्वेनानुवाकेन सूर्यमुपस्थाय पश्चाद- नवशोकाग्रवत्कृत्वा कत्वा सकारयेत् गार्हपत्यधरारणिमनुपहृत्याहवनीयचत्तरारणिमात्मन्यग्नीं समारोप्यारण्यं ब्रज्जिदिति आह्वायनोक्तिः । यदि पुण्ड्रमेधानन्तरं ग्रामवासेच्छा तर्ह्युदवसानोवाप्ते सायमाहुतो हुत्वारण्योरग्नीं समारोप्योत्तरनारायणेनाकमुपस्थाय देवयज-

अग्नये पीवानं खल्वन् ५, इधिव्यै पीठसर्पिणं पीठेनासनेन सर्पति गच्छति पीठसर्पिं तं पङ्क्तुम् ६, वायवे चाण्डालं चण्डाल-
कथायम् ७, अन्तरिक्षाय वंशनर्तनम् वंशेन नर्तनशीलम् ८, दिवे खल्वतिमहोमशिरस्तं खल्वटमित्यर्थः ९, सूर्याय हर्यचं हरित-
नेत्रम् १०, नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं कर्तुरवर्णम् ११, चन्द्रमसे किलासं सिधरोमवन्तम् १२, अङ्गे शुक्लवर्णं पिङ्गाक्षम् १३, रात्रौ कृष्णवर्णं
पिङ्गाक्षम् १४, ॥२१॥

१-१२, ६, १२, ०८ ।

तत एतान् चामावागष्टौ विरूपान् परस्परं विरुद्धरूपान् पशूनालभते । तानाह । अतिदीर्घम् अतिष्ठस्वम् अतिस्थूलम्

अग्नये पीवानम्पृथिव्यै पीठसर्पिणं वायवे चाण्डालमन्तरिक्षाय वंशनर्तनं दिवे खल्वति स्वर्याय हर्यचन्न-

क्षत्रेभ्यः किर्मिरञ्चन्द्रमसे किलासमङ्गे शुक्लाम्पिङ्गाक्षं रात्रौ कृष्णाम्पिङ्गाक्षम् ॥ २१ ॥

अथैतान्ष्टौ विरूपानालभतेति दीर्घञ्चातिष्ठस्वञ्चातिस्थूलञ्चातिकृशञ्चातिशुक्लञ्चातिकृष्णञ्चातिकुलवञ्चाति

अतिकृशम् अतिशुक्लम् अतिकृष्णम् अतिकुलं रोमरहितम् अतिलोमं सर्वाङ्गव्यापिरोमाणम् । ते षष्ठी अशूद्राः अत्राङ्गणाः शूद्र-
नाङ्गणव्यतिरिक्ताः पश्यो भवन्ति तेषावपि प्राजापत्याः प्रजापतिदेवताः अष्टाउत्तमानालभत इत्युपक्रम्य ते वै प्राजापत्या भवन्तीति ।
श्रुतेः । अत्र जातिनियमात्पूर्वेषु जातेरनियमः । वीणावादादयश्चतुर्दश अतिदीर्घादयोऽष्टौ एवं द्वाविंशतिः शेषाः । तथा मागधः पुंस्त्वौ
क्षितवः स्त्रीवः एते चत्वारोऽपि शूद्रनाङ्गणव्यतिरिक्ताः प्रजापतिदेवताः पूर्वैः सञ्ज्ञेते षड्विंशतिः ते सर्वे द्वितीयरूपे नियोज्याः ॥

प्रतिश्रुत्याये अतेन दुःखिनम् ७, घोषाय भयं जल्पकम् ८, अन्ताय बहुवादिनम् ९, अनन्ताय मूकं वाग्विकलम् १०, शब्दाय आडम्बराघातम् आडम्बरमाहन्ति तम् कोलाहलकर्तारम् ११, ॥ अथैकादशे यूपे । भइसे वीणावादं वीणावादनकर्तारम् १, क्रोशाय तूषवधम्, तूषवं वाद्यविशेषं धमति तन्नाभुतम्, २, अवरधराय शङ्खं शङ्खवादकम्, ३, वनाय वनधं वनपालकम् ४, अन्यतोऽरण्याय दावपं वनवक्रिपम् ५, ॥ १८ ॥

नर्माय पुञ्चलं दुष्टं नारीम् हसाय कारिं करणशीलम् यादसे शावल्याम् शबलः कर्बूरवर्धः तदपत्यभूतां स्त्रियम् ग्रामस्थं ग्रामने-

नर्मायपुञ्चलं हसायकारिं यादसे शावल्याङ्गामख्यद्वयकमभिक्रोशकन्तान्महसे वीणावादम्पाणिमन्तूय

वधन्तान्प्रतायानन्दायतलवम् ॥ २० ॥

तारम्, गणकं ज्योतिर्षदम् अभिक्रोशकं निन्दकम्, तान् त्रीन्महसे जुष्टं नियुजन्तीति एकादशे यूपे आलभते ॥ एवं प्रतियूपमेकादशस्वेकादशसु नियुक्तेषु येऽधिका अवशिष्टास्तान् समामिपयन्तान्द्वितीयोच्छ्रिते यूपे नियुजन्ति तांश्च वीणावादं पाणिमन्त्रित्यादीन् रात्रौ लक्षणं पिङ्गाक्षमित्यन्ताद्यतुर्दश ततोऽष्टैतानष्टौ विरूपानित्यष्टौ च भागघादींश्चतुरः एवं षड्विंशतिं द्वितीये यूपे पूर्वोक्ता एकादश एवं सप्तत्रिंशत् । तानेवाह । वीणावादम् पाणिमन्त्रं हस्ततालवादकम्, तूषवधम् तान् त्रीन् वृत्ताय आलभते ३, आजन्दाय तलवम् वा गतिशब्धनयोः शब्धनं हिंसा तलं हस्तादितलं वाति वाद्यरुचं हन्ति स तलवस्तम् वाद्यवादकम् ४, ॥ २० ॥

यूपे । प्रसादोपाय आविनं ग्लौ हृदये कष्टम् १. विश्वेभ्यो भूतभ्यः रुधिरं रुधिराख्यरोगवन्तम् २. भूत जागरणं जागरुकम् ३. अभूत्यै स्वपनं शयालुम् ४. आत्यै जनवादिनं जनान्वदति तम् ५. व्युद्धै अपगल्भम् ६. संशराय प्रच्छिदं प्रच्छेदनकर्तारम् ७. ॥ १७ ॥
 अचराजाय कितवं धूर्तम् ८. कृताय आदिनवदर्शम् आदिनवो दीपस्तं पश्यति तथाभूतम् ९०. वेतायै कल्पिनं कल्पकम् १०

अत्र राजाय कितवङ्गतायादिनवदर्शने तायै कल्पिनन्दापरायाधिकल्पिनमास्कन्दाय सभास्याणुमृत्यवे गोव्य
 क्लृप्तकायगोघातक्षुधेयो गां विहन्तन्मिच्छमाण उपतिष्ठति दुष्कृताय चरकाचार्यम्पाप्मने सैलगम् ॥ १८ ॥

प्रतिश्रुत्वाया अर्तनङ्गो प्रायभ्रमन्ताय बद्धवादिनमनन्ताय मूकशब्दाया डम्बराघातम्माहरेवीणावादङ्गो

शायतूणवधमवरस्सराय शङ्खध्वनाय वनपमन्यतोरण्याय दावपम् ॥ १९ ॥

हापराय अधिकल्पिनम् अधिकल्पनाकर्तारम् ११. ॥ अथ दशमे यूपे । आस्कन्दाय सभास्याणुं सभायां स्थिरम् १. कृत्यवे गोव्यच्छं
 गाः प्रति गमनशीलम् २. अन्तकाय गोघातं गवां हन्तारम् ३. क्षुधे यो गां विहन्तन्मिच्छमाण उपतिष्ठति यः पुमान् गां विहन्तन्मि
 क्लिन्दन् मिच्छमाणो याचमानः उपतिष्ठति तं याचितारं क्षुधे दैव्यै आलभेत ४. दुःकृताय चरकाचार्यं चरकाणां गुरुम् ५. पाप्मने
 सैलगं सौलगो दुष्टस्तदपत्यम् ६. ॥ १८ ॥

सरोभ्यो धैवरं केवर्तापत्यम् ८. उपस्थावराभ्यः दाशम् दाशु दाने दातारम् दाशो धीवरो वा ९. वैशन्ताभ्यो वैन्दं विन्दो निषा-
दापत्यम् १०. नडुलाभ्यः शौष्कलं मत्स्यजीविनम् शुष्कला मत्स्यस्तैर्जीवति तम् ११. ॥ अथाष्टमे यूप्ते । पाराय मार्गारम् मृगारे-
रपत्यं मार्गारस्तम् १. अवाराय केवर्तम् २. तीर्थेभ्यः आन्दम् अदि बन्धने अदति आन्दस्तं बन्धनकर्तारम् ३. विषमेभ्यो मैनालम्

स रोभ्यो धैवरमुपस्थावराभ्यो दाशवैशन्ताभ्यो वैन्दन्तडुलाभ्यः शौष्कलम्पारायमार्गारमवारायकेवर्तन्तीर्थेभ्य

आन्दं विषमेभ्यो मैनालं स्त्रनेभ्यः पर्णककुहाभ्यः किरातुसानुभ्यो जम्भकम्पर्वतेभ्यः किम्पूरुषम् ॥ १६ ॥

बीभत्सायै पौलकसं वर्णाय हिरण्यकारन्तुलायै वाणिजम्पद्मादोषाय ग्लाविनं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्दलम्भूत्यै

जागरलम्भूत्यै स्वपनमात्यै जनवादिनं व्युद्ध्या अपगतम् सशराय प्रच्छिदम् ॥ १७ ॥

अल् वारणे मीनानलति वारयति जालैरसौ मीनालस्तदपत्यम् ४. स्त्रनेभ्यः पर्णकं भिन्नम् ५. गुहाभ्यः किरातम् ६. सातुभ्यः जम्भकं
जम्भि नाशने जम्भयतीति तम् हिंसकम् ७. पर्वतेभ्यः किम्पूरुषं कुक्षितनरम् ८. ॥ १६ ॥

बीभत्सायै पौलकसं पुल्लसापत्यम् ८. वर्णाय हिरण्यकारं स्वर्णनिष्पादकम् १०. तुलायै वाणिजं वणिगपत्यम् ११. ॥ अथ नवमे

मन्यवे अयस्तापमयस्तपं लोहतापकम् १०. कोषाय निसरं नितरां सर्गारम् ११. ॥ अथ षष्ठे यूप्ते । योगाय योक्तारं योगकर्तारम्
 १. शोकाय अभिसर्तारं सम्युद्धमागच्छन्तम् २. जेमाय विमोक्तारं विमोचनकरम् ३. उत्कलनिकूलैभ्यः विष्ठिनम् विषु तिष्ठतीति विष्ठी
 तम् विद्यादिषु स्थितं शौलवन्तमित्यर्थः ४. वपुषे मानस्कृतं पूजाया अभिमानस्य वा कर्तारम् सक् क्वान्देसः ५. शोलाय आञ्जनी-
 कारीम् अञ्जनविद्याकर्त्रीम् ६. निर्ऋत्यै कोशकारीं खड्गायावरणं कोपस्तत्कारिणो स्त्रियम् ७. यमाय असुम् न सूने सा
 असुः ताम वन्ध्याम् ८. ॥ १४ ॥

वपुषे मानस्कृतं शोलायाञ्जनीकारौ निर्ऋत्यै कोशकारौ यमायासुम् ॥ १४ ॥

यमाय यमसुं मथर्वभ्योऽवतोकां संवत्सराय पर्यायिणीम् परिवत्सराय विजातामिदावत्सरायातौ त्वरीमिदत्स

रायातिष्कद्वरीवत्सराय विजर्जरां संवत्सराय पलिक्रीं ऋभुभ्योऽजिनसन्धं साध्येभ्यश्चर्मम् ॥ १५ ॥

यमाय यमसुं युग्मप्रसवित्रीम् ८. मथर्वभ्योऽवतोकां निरपत्याम् १०. संवत्सराय पर्यायिणीम् पर्यायोऽनुक्रमस्तद्वतीमनुक्रमचाम्
 ११. ॥ अथ सप्तमे यूप्ते । परिवत्सराय अविजाताम् अपस्तताम् १. इदावत्सराय अतीत्वरीमयन्तं कुलटां पञ्चली कुलटेत्वरी २.
 ब्रह्मसराय अतिष्कद्वरीम् अतिस्कन्दति स्तवति इत्यतिस्कद्वरी स्कन्देर्वन्तात् डौत्रेफौ ३. वत्सराय विजर्जरां शिथिलशरीराम् ४.
 संवत्सराय पलिक्रीं श्वेतकेशाम् ५. ऋभुभ्यः अजिनसन्धं चर्मसन्धातारम् ६. साध्येभ्यः चर्मजं चर्माभ्यासकरम् ७ ॥ १५ ॥

सुर्यलोकाय अभिषेत्तारम् ६, वर्षिष्ठाय नाकाय उत्कृष्टस्वर्गाय परिवेषणकर्तारम् ७, देवलोक्याय पेयितारम् पिश्रु अवयवे पिंशतीति
पेशिता तम् प्रतिमाद्यवयवकर्तारम् ५, मनुष्यलोकाय प्रकरितारम् कृ विक्षेपे विक्षेपारम् ६, सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपसेत्तारमुपसेव-
नकर्तारम् ७, अवकृत्य वधाय उपमन्वितारमुपमन्वनकर्तारम् ८, मेधाय वासःपल्लूलौम् वाससां प्रचालनकर्तारम् पल्लु प्रचा-
लनच्छेदनयोः ९, प्रकामाय रजयित्रीं वस्त्राणां रङ्गकारिणीं नारीम् १०, ॥ १२ ॥

ऋतये स्तेनहृदयवैरहत्याय पिश्रुनं विविक्तैश्चत्तारमौपद्रवायानुचत्तारस्वलायानुचरभूम्ने परिष्कन्द

प्रियाय प्रियवादिनमरिष्टा अश्वसादस्वर्गाय लोकाय भागदुघं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ॥ १३ ॥

मन्यवे वस्तापङ्गीधाय निसरं योगाय योक्तारं शोकाया भिसर्तारं ज्ञेमाय विमोक्तारमुत्कूलनिकलेभ्यस्त्रिष्ठिनं

ऋतये स्तेनहृदयं स्तेनस्यैव हृदय यस्य तम् ११, ॥ अथ पञ्चमे यूपे । वैरहत्याय पिश्रुनं परवृत्तसूचकम् १, विविक्तैश्चत्तारं
प्रतीहारम् २, औपद्रवाय अनुचत्तारं प्रतिहारसेवकम् ३, बलाय अनुचरं सेवकम् ४, भूम्ने परिष्कन्दम् परितः स्नान्ति रेतः सिञ्चति
तम् ५, प्रियाय प्रियवादिनं मधुरभाषिणम् ६, अरिष्टा अश्वसादम् अश्वारोहम् ७, स्वर्गाय लोकाय भागदुघं भागं दुग्धे भागदुघ-
स्तम् विभागप्रदम् ८, वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ९, ॥ १३ ॥

अर्मेभ्यो हस्तिपं गजपालकम् २, जवाय अखपं तुरगपालकम् ३, पुष्टौ गोपालं धेनुपालकम् ४, वीर्याय अविपालम् ५, तेजसे
अजपालम् ६, इरायै कीनाशं कर्षुकम् कीनाशः कर्षुके यमे ७, कीलालाय सुराकारं मद्यकृतम् ८, भद्राय गृहपं गेहपालकम् ९,

अर्मेभ्यो हस्तिपञ्चाया खपम् पुष्टौ गोपालं वीर्याया विपालन्ते त्रसे जपालमिरायै कीनाशं कीलालाय सुरा

कारम् भद्राय गृहपं श्रेयसे वित्तधमाध्यक्ष्यायानुत्तारम् ॥ ११ ॥

भायै दार्वाहारम् प्रभाया अग्न्यधम् ब्रधस्य विष्टपायाभिषेक्तारं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारन्देवलोकाय पेशितार

मानुष्यलोकाय प्रकरितारं सर्वभ्यो लोकेभ्य उपसेक्तारम् वृत्तैर्ब्रधायोपमन्यितारम् मेधाया वासः प्रत्युत्तौ

अक्रामाय रजयित्रीम् ॥ १२ ॥

९, श्रेयसे वित्तधं वित्तं दधातीति वित्तधस्तम्, धनकर्तारम्, १, आध्यक्ष्याय अनुत्तारं सारथ्यनुसारिणम्, ११, ॥ ११ ॥

अथ चतुर्थे यूपे । भायै दार्वाहारं काष्ठानामाहृतारम्, १, प्रभाये अग्न्यधम् अग्निमेधयतीति तममेवर्धकम्, २, ब्रधस्य विष्टपाय

निःकृत्य पञ्चस्कारीं रूपकर्त्रीम् ४६, इज्जानाय सरकारीं कामदीप्तिवरीम् ४७, प्रकामोद्याय तत्तज्ज्ञाय देवाय सर्पासदतोत्प-
सत् समीपस्थितस्तम् ४८, एतान्निष्ठे नियुनक्ति ॥ अथ द्वितीये यूपे । वर्णाय अनुरुधम्, अनुरुध्यतेऽनुसरतीत्यनुरुत् तम् १, बलाय
उपदाम्, उपददातीत्युपदास्तमुपायनदातारम् ॥ ८ ॥

सन्धयेजा॒रङ्गेहा॒योप॑पति॒मार्त्यै॑परि॒वित्त॑न्नि॒क्तं तै॒परि॑विवि॒दानम॑रा॒द्वाए॑दिधि॒षुःपति॑न्निष्कृत्यै॒पेश॑स्कारी॒

सज्ज॑ानाय॒स्सर॑कारी॒मप्र॑कामो॒द्यायो॑पसदं॒वर्णाय॑ानु॒रुध॑स्वला॒योप॑दाम् ॥ ८ ॥

उ॒क्तादे॒भ्यःकु॒ञ्जम॑मुदे॒वाम॑न॒न्दार्थ्यः॒ स्वाम्॑स्व॒प्रायश्चि॑म॒धर्मा॑य॒बधिर॑म्य॒पवि॑त्राय॒भिष॑ज॒मज्ञा॑नाय॒नक्ष॑त्रदर्श

मा॒ग्नि॒ज्ञायै॑प्र॒श्निन॑मुप॒श्चि॒क्षाया॑अ॒भिप्र॑श्नि॒नम॑र्या॒दायै॑प्र॒श्नवि॑वाकम् ॥ १० ॥

उक्तादेभ्यः कुञ्जं वक्राङ्गम् ३, प्रमुदे वामनं कृष्णाङ्गम् ४, द्वार्थ्यः स्वामं सर्वदा जलक्लिन्ननेत्रम् ५, स्वप्रायश्चित्तं नेत्रहीनम् ६,
अधर्माय बधिरं कर्णेन्द्रियहीनम् ७, पवित्राय भिषजं वैद्यम् ८, प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शं नक्षत्राणि दर्शयति तम्, गणकम् ९, आग्निज्ञायै
प्रश्निनं प्रश्नवन्तम् शकुनादिप्रष्टारमित्यर्थः १०, उपश्चिज्ञायै अभिप्रश्निनमभिप्रश्नवन्तम् ११, ॥ अथ तृतीये यूपे । मर्यादायै प्रश्नविवाकं
कृतान्प्रश्नान्यो विविनक्ति ब्रूते स प्रश्नविवाकस्तम् १, ॥ १० ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठं शुक्लिष्ठीः स्यजः एत्कसस्तदपत्यम् ३१. ऋचीकाभ्यो नैषादं निषादपुत्रम् ३२. पुरुषव्याघ्राय दुर्मदसुन्धत्तम् ३३. गन्धर्वांसरोभ्यो ब्राह्मं सावित्रीपतितम् ३४. प्रयुग्भ्यः उन्मत्तम् ३५. सर्पदेवजनेभ्यः अप्रतिपदं प्रतिपद्यते जातानीति प्रतिपत् अतथा-
विधं विकल्पादित्यर्थः ३६. अयेभ्यः कितवं द्यूतकारम् ३७ ईयताये अकितवमद्यूतकृतम् ३८. पिशाचेभ्यः बिदलकारीं वंशविदारिणीं
वंशपातकारिणीम् ३९. यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीं कण्टकी कर्म तत्कारिणीम् ४०. ॥ ८ ॥

तपसेकीलालम्नायायै कर्मांश्च प्रायमाशिकारं शुभेवपुंशरव्यायाइपुकारं हेत्यै धनुष्कारं च

ज्याकारं न्दिष्टाय रज्जुसर्जं स्यवे स्यगुमन्तकाय शुनिनम् ॥ ७ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठं ऋचीकाभ्यो नैषादं पुरुषव्याघ्राय दुर्मदं गन्धर्वांसरोभ्यो ब्राह्मं प्रयुग्भ्यः उन्मत्तं सर्पदेवजनेभ्यो

प्रतिपदमेभ्यः कितवमौर्यताया अकितवमपिशाचेभ्यो बिदलकारीं यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीम् ॥ ८ ॥

संस्थे जारमुपपत्तिम् ४१. गेहाय उपपत्तिं अभिचारिणम् ४२. आत्यै परिवित्तम् ऊढे कनिष्ठेऽनूढम् ४३. निर्ऋत्यै परिविवि-
दानम् अनूढे ज्येष्ठे ऊढवन्तम् ४४. आराह्ण्यै देव्यै एदिधिषुः पतिम् अष्टायां पुत्राग्रामनूद्यामूढा एदिधिषुः तत्पतिम् ४५.

अतः परं पुरुषमेधकाः पशवः आ अध्यायसमाप्तिः । ततः प्रतिपूपमेकैकमेकादशिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टचत्वारिंशत्सङ्ख्यानं
पुरुषान् प्रकामोवाय सदमित्यन्तान्मिष्टे यूपे नियुनक्ति इतरेषु यूपेष्वेकादशैकादश पुरुषान् वर्णायापुरुषमित्यादीन् नियुनक्ति । ब्रह्मणे
ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणे जुष्टं नियुनज्मीति अग्निष्टे ब्राह्मणं प्रथमं नियुनक्ति । एवमग्रे सर्वेषां यूपे एव बन्धनम् चतुर्थन्तं देवतापदं
द्वितीयान्तं पुरुषपदं बोद्धव्यम् । चत्राय राजन् चत्रियम् २. मरुद्गो वैश्यम् ३. तपसे शुद्रम् ४. तमसे तस्करं स्तेनम् ५. नारकाय
वीरह्णं नष्टाग्निं शूरं वा ६. पाप्मने क्लीबं नपुंसकम् ७. आक्रयायै अयोगमयसो गन्तारम् ८. कामाय पुंसलू व्यभिचारिणीम् ९.
अतिक्रुष्टाय मागधं मगधदेशजं क्षत्रियाणां वैश्यपुंसो जातं वा १०. ॥ ५ ॥

नृत्ताय सृतं गीताय शैलूषं नर्माय सभाचरं नरिष्ठाय भीमलं नर्मय रेभं हसाय कारिमानं न्दाय स्त्रीषु

ममदे कुमारीपुत्रं मेधायै रथकारं मेर्याय तच्चाणम् ॥ ६ ॥

नृत्ताय सृतं ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सृतः ११. गीताय शैलूषं नटम् १२. धर्माय सभाचरं सभायां चरतीति तम् १३. नरिष्ठाय
भीमलं मयङ्करम् १४. नर्माय रेभं शब्दकर्तारं वाचाटम् १५. हसाय कारिं करणविशिष्टम् १६. आनन्दाय स्त्रीषु स्त्रियाः श्रृङ्गायम्
१७. ममदे कुमारीपुत्रं कानीनम् १८. मेधायै रथकारं माहिष्ठेण करिण्यां जातम् १९. मेर्याय तच्चाणं सुवधारम् २०. ॥ ६ ॥

तपसे कीलालं कुलाजापत्यम् २१. मायायै कर्मारं लोहकारम् २२. रूपाय मणिकारं रत्नकर्तारम् २३. शुभे शुभाय वपं वीज-
वन्तारम् २४. शरव्यायै द्रुपकारं वाणकर्तारम् २५. हित्यै धनुःकारं चापकारिणम् २६. कर्मणे ज्याकारं प्रत्यक्षनकर्तारम् २७.
दिष्टाय रज्जुसर्जं रज्जोः स्तष्टारं निर्मातारम् २८. सत्यवे मृगयुं मृगयाहम् २९. अन्तकाय शनिनं शनो नेतारम् ३०. ॥ ७ ॥

इति चत्वारिंशद्दिनेः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनी भवति एकादशान्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूयं मध्यमे वा यूपे यथेच्छ
नियोजनम् । आभ्येन सप्तहृद्गीतेन देव सवितरिति प्रत्युचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति । तत्र देव सवितः तत्सवितुः हे
व्याख्याते ॥ १ । २ ॥

१-११, ७।

२-१, १५।

विश्वानिदेवसवितर्दुरितानिपरासुव । यद्भद्रन्तन्नासुव ॥ ३ ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणं च चायराजं न्यमरुद्भोगैश्च यन्तपसेश्च द्रुममसेतस्करम् । आरकाय वीरहणम्पाप्मने क्लीबमाक्र

याया अयोगं ह्नामाय पुंश्चलूमति क्रुष्टाय मागधम् ॥ ५ ॥

हे देव सवितः विश्वानि सर्वाणि दुरितानि पापानि परासुव दूरे गमय । यद्भद्रं कल्याणं तन्नोऽस्मान्प्रति आसुव आगमय ॥ ३ ॥

वयं सवितारं हवामहे आह्वयामः किञ्चूतं वसोः वासयितुं चिद्भ्य नानाविधस्य राधसः धनस्य विभक्तारं विभज्य दातारम्
नृचक्षसं नृषां दृष्टारं यच्च योग्यम् ॥ ४ ॥

प्राजापत्यसहः प्रजापतिदेवत्यसहः कार्यः ७, विष्णुपत्नी अदित्यै चरुरेव ८, वैश्वानराय वैश्वानरगुणविशिष्टायाम्नये द्वादशकपालः पुरोडाशः ९, अनुमत्यै देवतायै अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः १०, दग्धविषोऽवेष्टे देवताहवींषधि अश्वमेधीपयोमित्वाहुक्तानि समिधोषज्जवाश्वमेधिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः १ ॥ ६० ॥ १—अनुक्रमणम् ।

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शिष्टाश्वमेधमन्त्रोक्तिर्गतोऽध्यायोऽह्वयमितः ॥ २९ ॥

कपालः प्राजापत्यस्य चरुदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्या अष्टाकपालः ॥ ६० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

देवसवितः प्रसुवयज्ञस्य सुवयज्ञपतिस्मगायद्व्योगन्धर्वः केतपूः केतन्तः पुनातु वाचस्यतिर्वाचन्तः स्वदतु ॥ १ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यम् भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ २ ॥

श्रीमन्महाय नमः । इत उत्तरं पुरुषमेधः । द्वावध्यायौ नारायणः पुरुषोऽपश्यत् । ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकांमयोः पुरुषमेधसङ्ग्रहो यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैवशुक्लदग्धस्यामारभः । अत द्रव्योविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सत्या

अथाग्निषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदिशामावेष्टोर्निर्वपतीत्युपक्रम्य तदाहुर्दशहविषमन्यामिष्टिं (१८) निर्वपेदिति शुचा दशहवि-
ष्कावेष्टिसज्जेष्टिः कथिता तस्या देवता हवींषि चाह । इमान्यपि ब्राह्मणवाक्यानि न मन्त्राः । अन्वयेऽष्टकपालः पुरोडाशः कार्यः
अष्टसु कपालेषु संस्तोऽष्टकपालः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति समासः अष्टनः कपाले हविषीति अष्टन्यब्दस्य दौर्घः कोट्टशा-
यामये गायत्राय गायत्र्या स्तुताय त्रिवृते त्रिवृत्स्तोमेन स्तुताय रायन्तराय रथन्तरसाम्ना स्तुताय १. इन्द्राय एकादशकपालः पुरो-
डाशः समासः पूर्ववत् कोट्टशाय इन्द्राय त्रैष्टुभाय त्रिष्टुभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदशस्तोमस्तुताय जार्हताय बृहत्सामस्तुताय २.

देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वै रूपेभ्यो द्वादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशत्यां वरा

जाभ्याम्पयस्यावृहस्यतये पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाकराय चरुः सवित्रे औष्णिहाय त्रयस्त्रिंशाय रेवताय द्वादश

विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पुरोडाशः कोट्टशेभ्यः जागतेभ्यः जगत्या छन्दसा स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोमस्तुतेभ्यः वैरूपेभ्यः वैरु-
पसामस्तुतेभ्यः ३. मित्रावरुणाभ्यां पयस्या पयसि श्रितः चरुः कोट्टशाभ्यामानुष्टुभाभ्याम् अनुष्टुभा स्तुताभ्याम् एकविंशाभ्यामेकविं-
शस्तोमस्तुताभ्याम् वैराजाभ्यां वैराजसामस्तुताभ्याम् ४. बृहस्यतये चरुः कोट्टशाय पाङ्क्ताय पङ्क्तिच्छन्दसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिण-
वस्तोमस्तुताय शाकराय शाकरसामस्तुताय ५. सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः कोट्टशाय सवित्रे औष्णिहाय उष्णिक्छन्दसा स्तुताय
त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तुताय रेवताय रेवतसामस्तुताय ६. एवं छन्दःस्तोमसामसहितान् षट् देवानभिधाय चतुरः केवलानाह

शितिपृष्ठः बाह्वस्यत्यः बृहस्पतिदेवत्यः ५, शिल्पो विचित्रवर्णो वैश्वदेवः विश्वदेवदेवत्यः ६, अरुणः रक्तः ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्यः ७, कल्पापः कर्बुरो मारुतः मरुदेवत्यः ८, संहितः दृढाङ्गः ऐन्द्रात्मः इन्द्राग्निदेवत्यः ९, अधोरामः अधोदेशे श्वेतः सावितः सवितृदेवत्यः १०, एकः शितिः श्वेतः पादो यस्य स एकशितिपात् एकपदे श्वेतोऽन्यत्र कृष्णः पितृः पतनशीलो वेगवान् पशुः वारुणः वरुणदेवत्यः ११, एवमेकादश जाताः ॥ ५८ ॥

अ॒ग्नये॑नी॒कव॑ते॒रोहि॑ता॒क्षिर॑न॒ड्डान॑धो॒रामौ॑सा॒वित्री॑पौ॒ष्णौ॑र॒जत॑नाभी॒वैश्व॑दे॒वौपि॑श॒कौतू॑परौमा॒रुतः॑

कल्मा॑ष॒आग्ने॑यः॒कृष्णो॑जः॒सार॑स्व॒मीमे॑षी॒वारु॑णः॒पेत॑वः ॥ ५९ ॥

अ॒ग्नये॑गा॒यत्रा॑य॒त्रिष्ट॑ते॒राय॑न्त॒राया॑ष्टा॒कपाल॑इन्द्रा॒यत्रै॑ष्ट॒भाय॑पञ्च॒दश॑य॒बाह्व॑ता॒यैका॑दश॒कपालो॑वि॒श्वेभ्यो॑

द्वितीयैकादशिनीपशुदेवानाह । रोहितो रक्तोऽक्षिस्तिलको यस्य सोऽनड्डान् वृषभोऽनीकवतेऽग्नये भालभ्यः अनीकं मुखं सैन्यं वा यस्य सोऽनीकवान् तस्मै १, अधोरामो अधोभागे श्वेतो द्वौ पशू सावित्री सवितृदेवतौ २, ३, रजतवर्णा नाभिर्यथोक्षौ रजतनाभी द्वौ पौष्णौ पृषदेवत्यौ ४, ५, पिशङ्गौ पोतौ तूपरौ निःशृङ्गौ वैश्वदेवो विश्वदेवदेवत्यौ ६, ७, कल्माषः कर्बुरो मारुतः ८, कृष्णः श्यामोऽजो मेषः आग्नेयः अग्निदेवत्यः ९, मेषी सारस्वतौ १०, पेतवः वेगवान्वरुणदेवत्यः ११, एवमेकादश ॥ ५९ ॥

इतोऽब्रह्मेनायाः सकाशात् दुष्कुनाः दुष्कुनः दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुष्कानः तान् दुष्टान् श्वनः श्वसदृशान् श्वतूनपप्रोथ नाशय प्रोथतिर्ना-
शनार्थः । यतः त्वमिन्द्रस्य मुष्टिः अग्निं मुष्टिवदङ्गभूतोऽग्निं अतो वीडयस्व आत्मानमस्मान्दृढय ॥ ५६ ॥

इ इन्द्र भूमः श्वतुसेनाः त्वमा अज समन्तात्परिवृत्तिप अज गतिचेपणयोः । यतो दुन्दुभिः केतुमत् प्रज्ञावत् यथा वावदीति
अत्यन्तं वदति यत इमाः अब्रह्मेनाः प्रत्यावर्तय जयं प्रापय्य प्रत्यानय । किञ्च नोऽस्माकं नरः योधाः सञ्चरन्ति कीदृशा नरः पञ्चपर्णाः

आमूरवप्रत्यावर्तयेमाः केतुमद्दुन्दुभिर्वावदीति । समञ्चपर्णाञ्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्ररथिनोजयन्तु ॥ ५७ ॥

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेघी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शिति पृष्ठो बार्ह स्पत्यः शित्यो वैश्वदेव ऐन्द्रो रुणो

मातुतः कल्माष ऐन्द्राग्नः संहितो धोरामः सावित्रो वारुणः कृष्ण एकशिति पात्येत्यः ॥ ५८ ॥

पञ्चस्तेष्वेव पञ्चं पतनं येषां ते । किञ्च अस्माकं रथिनः रथस्थाः जयन्तु युद्धे जयं प्राप्नुवन्तु ॥ ५७ ॥

१-१२, ५, १, ३ ।

पञ्चमेधे श्रुतिरस्ति इ त्वेवेते एकादशिन्यावास्तमेति । तयोरेकादशिन्योः पयवस्तद्देवताश्च कण्डिकादयेनोच्यन्ते तेनेमानि ब्राह्मण
वाक्यानि द्रव्यदेवताप्रतिपादकानि न तु मन्त्राः । कृष्णा ग्रीवा यस्य स कृष्णग्रीवः पशुराग्नेयः अग्निदेवत्यः १. मेघो सारस्वती
सारस्वतीदेवताका २. बभ्रुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवत्यः ३. श्यामः कृष्णवर्णः पौष्णः पूषदेवत्यः ४. शिति श्यामं पृष्ठं यस्य स

हे रक्ष हे देव स त्वं हव्या हवींषि प्रतिष्ठभाय प्रतिष्ठहाण । कौटुशः त्वम् इन्द्रस्य वज्रः वज्रोत्पन्नत्वात् । मरुतामनीकं सुखं सुख्यः देवानां जयप्रापकत्वात् । मित्रस्य देवस्य गर्भः गीयेतेस्त्यते गर्भः गृणातेर्भप्रत्ययः सूर्येण स्तूयमानः । वरुणस्य नाभिः नभ्यते ऽरिहन्त्यतेऽनेनेति नाभिः नभ हिंसायाम् इष्टप्रत्ययः वरुणस्य हननसाधनम् । नोऽस्माकमिमां हव्यदातिं हविषो दानं जुषाणः सेवमानः । सेमामित्वत्त सोऽपि क्षीपे चेत्पादपूरणमिति सन्धिः । गृभाय गृह्णातेर्हलः अः शानज्भावित्यनुवृत्तौ छन्दसि शायजघौति ही परे आप्रत्ययस्य शायजादेशः हस्य भस्य ॥ ५४ ॥

उपश्वसयष्टयिवीमुतद्याम्पुरुवातेमनुतांविष्ठितजगत् । स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराहवीयोऽप्रसेधशत्रून् ॥ ५५ ॥

आक्रन्दय बलमोजोन आघानिष्टनिहिदुरिताबाधमानः । अपप्रोय दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मष्टिरसिवीडयस्व ५६

तिष्ठ कचो दुन्दुभिदेवत्वाः । हे दुन्दुभे स त्वं ष्टयिवीमुत द्यामन्तरिक्षमपि उपश्वसय उपशब्दय श्वसिः शब्दार्थः । विष्ठितं विविधं स्थितं जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वम् पुरुषा बहुधा ते त्वां मनुतां जानातु दुन्दुभिर्नदतीति । स त्वं दूराहवीयः अतिदूरं शत्रून् प्रसेध अपगमय अत्यन्तं दूरं दवीयः सूक्ष्मदूरेति रेफलोपपूर्वगुणौ । कौटुशः त्वम् इन्द्रेण देवैश्च सजुः प्रीतियुक्तः ॥ ५५ ॥

हे दुन्दुभे त्वं बलं शत्रुसैन्यमाक्रन्दय रोदय पलायध्वं मदीयाः सर्वे इता इत्यादि दीनरवं कारयेत्यर्थः । नोऽस्माकमोजः तेजः आधाः आधेहि देहि । दुरिता दुरितानि पापानि बाधमानो निराकुर्वन् सन् निष्टनिहि शब्दं कुरु स्थान शब्दे चुरादिरदन्तः । किञ्च

तिस्र ऋचो रथदेवताः । हे वरस्यते वनस्पतिविकार काष्ठमय रथं लक्ष्मवन्निगमः । त्वं वीढुङ्गः दृढाङ्गो भूयाः भव वीढुङ्गि अङ्गानि
यस्य । कीदृशः अस्मत्पुत्रा इत्याकं मिचरूतः । इतरणः प्रतरति सङ्ग्रामपारं गच्छति प्रतरणः । सुवीरः शोभनी वीरो रथी यत्न ।
किञ्च हे रथ यतः त्वं गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः सङ्गृह्यः बहोऽसि अतो वीढस्व आत्मानं स्तम्भय । किञ्च ते तवास्थाता आरोढा रथी
केत्वानि जेतव्यानि रिपुधनानि जयतु हि पादपूरणः ॥ ५२ ॥

१-निब० २, ५ ।

हे अध्वर्यो त्वं हविषा कृत्वा रथं यज । कीदृशं रथम् दिवः दुलोकात् पृथिव्याः भूमिः सकाशात् पर्युद्धृतं समन्तादुद्धृतम् ओजः

दिवः पृथिव्याः पर्योज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सह । अपामोजमानम्परिगोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषारथं यज

५३

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकमिचस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः । सेमानो हव्यदातिः अपाणो देवरथप्रतिहव्यागृभाय ॥ ५४ ॥

तेजः । तथा वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः पर्याभृतं समन्तादाद्धृतमाननीतं सहः बलम् । तथा अपां जलानामोजमानं तेजः सारभूतम् ओज
बलतेजसोरिति धातोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति मनिन् ओजयति बलिनं करोतीति ओजमा तम् । व्यावाभूमिहृत्तजलानां तेजश्चतुष्टयेन
निर्मितमित्यर्थः । तथा गोभिः किरणैः पर्याभृतं वेष्टितम् तेजोनिर्मितत्वात् यद्वा गोभिः चर्मभिर्वेष्टितम् । तथा इन्द्रस्य वज्रमिन्द्रवज्रा-
ज्जातमित्यर्थः इन्द्रो यदा वृत्राय वज्रं प्रजहार तदा वृत्रशरीरकाष्ठिन्नेन प्रतिहतं चतुर्धा जातम् रूपः स्फुरः रथः शरश्चेति शतुः खण्डाः तत्र
यूपस्फुरौ विप्रैर्गृहीतौ रथशरीरं तृपेरिति श्रुतिकथानुसन्धेया इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारैत्युपक्रमस्य रथस्तृतीयमित्यभिधाय रथेन
च शरेण चेति राजन्त्वन्वय इति श्रुतिः । ईदृशं रथं यजेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

१-१, २, ४, १-१ ।

अनुष्टुप् । कशा स्तूयते अज गती चेपणे च । अश्वाः अज्यन्ते चिध्यन्ते यथा सा अश्वाजनी हे अश्वाजनि कशे समत्तु सङ्ग्रामेषु
लमश्वान् चोदय प्रेरय जयाय कीदृशानश्वान् प्रचेतसः प्रकृष्टं शूरं चेती मनो येषां ते । हे कशे यथा त्वयाश्ववारा एषामश्वानां सानु
सानूनि सानुतुल्यानि मांसोपचिताङ्गानि आजङ्गन्ति वचनव्यत्ययः आप्नान्ति ताडयन्ति जघनान् कटिभागान् उपजिघ्रते निघ्नन्ति ।
तुरङ्गारोहा यथाश्वान्वययन्ति आ लमश्वान् प्रेरयेत्यर्थः ॥ ५० ॥

आजङ्गन्ति सान्वे प्राञ्जघनांश्च उपजिघ्रते । अश्वाजनि प्रचेतसोश्वान्त्समत्तु चोदय ॥ ५० ॥

अहिरिवभोगैः पर्येति बाहुभ्यां हेति स्मरि बाधमानः । हस्तो विश्वावयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांस्मरि पातु विश्वतः ॥ ५१ ॥

वनस्पते वीडुङ्को हि मूया अस्मत्सखा प्रतरयः सुवीरः । गोभिः सन्नद्धो असि वीडय स्वास्थायाते जयतु जेत्वानि ॥ ५२ ॥

हस्तघ्नः स्तूयते । सप्त विष्टुभः हस्ते स्थितो हन्ति हस्तघ्नः खेटकः यद्वा हस्तं हन्ति प्राप्नोति हस्तघ्नः प्रकोष्ठद्वाराणाम् पुमांसं मां
विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु । किम्भूतो हस्तघ्नः विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि विद्वान् जानन् । तथा पुमान् पुंस्व-
युक्तः शूर इत्यर्थः । यो हस्तघ्नो भोगैः स्वशरीरावयवैः कृत्वा बाहुं पर्येति हस्तं वेष्टयति क-इव अहिरिव यथाहिः सर्पो भोगैः स्वदेहैः
हस्तादिकं वेष्टयति । कीदृशः ज्यायाः हेति वाणं शत्रुप्रेरितम् परिबाधमानः निवर्तयन् खेटकपक्षे प्रकोष्ठद्वाराणामपि तु ज्याया हेति
प्रहारं निवारयन् ज्याघातस्य निवारकत्वात् ॥ ५१ ॥

हःभ्यामिष्टुं स्त्रीति आद्या द्विष्टुप् इत्यानुष्टुप् । या इष्टुः सुपर्णं पक्षिपिच्छं दन्ते परिधत्ते वस परिधाने शोभनं पर्णं पिच्छं यस्य स सुपर्णः पक्षी तस्य विकारः सौपर्णम् । तत्र कृन्धवन्निगमा भवन्तीति वास्कोक्तेः सुपर्णशब्देन तत्पिच्छं गृह्यते वाचस्पत्ये पिच्छस्यारोप्यमाश्रयात् । किञ्च अस्या इषोः दन्तः फलं मृगः मृगयतेऽन्विष्यति रिपून् हन्तुमिति मृगः मृग मार्गस्थे सुरादिरदन्तः पचाद्यच् मृगो मृगयतेरिति वाक्कः शब्धं हि वेधं मृगयते । किञ्च या इष्टुः गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः सप्तहा बहा प्रसूता धनुष्यता प्रेरिता सती पतति शत्रुबलं प्रति गच्छति । किञ्च यत्र नरो बोद्धारः सन्द्रवन्ति च सम्यक् गच्छन्ति विद्रवन्ति च विविधं प्रसरन्ति चो सुपर्णवस्तोमृगोऽस्यादन्तो गोभिः रन्त्रहापतति मृहता । यत्नानरः रज्ज्वादिचद्रवन्ति तत्रासु व्यभिप्रवः शर्मयन् सन् ॥ ४८ ॥

ऋजोतेपरि दृष्टधिनोऽस्माभवतुनस्तनूः । सोमोऽधिब्रवीतुनोदितिः शर्मयच्छतु ॥ ४९ ॥

समुच्चये तत्र रथे इषवः वाणाः अस्त्रभ्यं शर्मं सुखं यंसन् यच्छन्तु यमु उपरमे लेटि तिप इलोपेडागमे सिन्धुलं लेटीति सिवागमे यंसन्ति रूपम् सुखं ददातु ॥ ४८ ॥

ऋजुः सरला इतिर्यस्याः सा ऋजोतिः टिलोप आर्षः । हे ऋजोति ऋजुगामिनि हे इषो नोऽस्मान्परिदृष्टधि परिवर्ज्य अस्मासु मा पतेत्यर्थः । किञ्च नोऽस्माकं तनूः शरीरम् अस्मा पाषाणतुल्यदृढा भवतु । सोमः नोऽस्मानधिब्रवीतु अधिकान्ददातु । अदितिः देवमाता शर्मं सुखं यच्छतु ददातु ॥ ४९ ॥

ते । इषुवसाः इषुभिर्वाजैर्वसं येषां ते । अश्वधाः श्वधा श्वद्वो न भवंत्यश्वधाः कठिनाङ्गा उपशासना वा । सतोवीराः इत्येकं पदम्
सतोऽश्वमेधयाजिनो वीराः शूराः यद्वा सतो विद्यमानस्य वत्सस्य वीराः प्रेरकाः विविधमोरयन्तीति वीराः वड्ढा पशुकु । उरवः
विशालाः पृथुजघनोरक्ता इत्यर्थः । व्रातसाहाः व्रातान् शूरसमूहान्सहन्तेऽभिभवन्ति ते व्रातसहाः पचाद्यव् अभिमातिपुतने चादिना
सूत्रेण सहतेरुपधादीर्घः ॥ ४६ ॥

जगती सिङ्घोक्तदेवता । ब्राह्मणसः ब्राह्मणाः नाऽस्मान् पान्तु रक्षन्तु पालिष्यत्यर्थवशाद्वचनव्यत्ययः कार्यः । पितरः च पान्तु ।

ब्राह्मणसः पितरः सोम्यासः शिवेनोद्यावाष्ट्रिवी अनेहसा । पृषानः पातुदुरितादृतादृधोरक्षामाकिर्नो

अघशंसदृशत ॥ ४७ ॥

कीदृशाः सोम्यासः सोम्याः सोमसम्पादिनः सोमपानयोग्याः वेद्युभयोर्विशेषणम् । द्यावाष्ट्रिवी द्यावाभूमौ नः पाताम् । कीदृश्वी शिवे
कल्याणकारिण्यौ । अनेहसा अनेहसौ नास्ति एहोऽपराधा यथास्ते अपराधनिवर्तके । किञ्च पूषा सूर्यो नोऽस्मान्दुरितात् पातु ।
एवं परोक्षेणोक्ता प्रत्यक्षमाह ई ऋतादृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतदृधः देवाः संहितायामृतस्य दीर्घः रक्ष रक्षतास्मान्
वचनव्यत्ययः । माकिः मा कथन अघशंसः पापो नोऽमाकरोमव ऐह्यं मा करानु वशं दुष्टवशा मा भूमेत्यर्थः । अघं पापं अघसति
वक्ति प्रकाशयति वाघशंसः दुष्टः दृश्यतेति वचनव्यत्ययः ॥ ४७ ॥

शकटद्वारा रथः स्तूयते । अस्या रथो रथवाहनं नाम रथं वहतीति रथवाहनम् वाजपेयैः नसि रथस्वारोप्यमाणत्वात् । तथास्य हविः हविर्धानं नाम पृषोदरादित्वादुत्तरार्धलोपः । यत्रानभि अस्य योद्धवर्म आयुधं च निहितं स्थापितम् तत्रानसि वयं रथमुपस-
देम उपसादयामः । कोट्यं रथं शम् सुवृत्तरम् । कोट्या वयम् विखाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः शोभनं मनो येषां ते सुमनसः
असुमनसः सुमनसो भवन्ति सुमनसन्ते भृगादिभ्या भुव्यवृरिति क्यङ् ततः शानच्, अनुकूलचित्ता इत्यर्थः । तत्रेत्यस्य संहितायां
निपातस्य चेति दीर्घः ॥ ४५ ॥

१-२, ६, २ ।

रथवाहनं हविरस्य नाम यत्रायुधनिहितमस्यवर्म । तत्रारथमुपशमं सदेम विखाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ४५ ॥

स्वादुपसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रे श्रितः शक्तीवन्तो गभीराः । चित्रसेना इषुबला अमृधाः सतो वीरा उरवो वातसाहाः ॥

१०६

रथगोपांस्तूति । ईदृया नरा अस्माकं रथं गोप्तारो भवन्त्विति शेषः । कोट्याः स्वादुसंसदः स्वादु सुखं यथा तथा संसीदन्ति
ते स्वादुसंसदः । पितरः पाज्जि ते पितरः रक्षितारः । वयोधाः वयोध्वमायुर्वा दधति धारयन्ति वयोधाः । कृच्छ्रे श्रितः इत्येकं
पदम् कृच्छ्रे कष्टे श्रियन्ते सेव्यन्ते कृच्छ्रे श्रितः कर्मणि कृप् अलूक् सप्तम्याः दुःखे सति आश्रयणयोग्याः दुःखनाशकत्वात् यद्वा सप्तमो
द्वितीयार्थे कृच्छ्रं श्रयन्ति कृच्छ्रे श्रितः दुःखं प्राप्यापि स्वामिसेवनपराः । शक्तीवन्तः शक्तिः सामर्थ्यमायुधं वा अस्ति येषां ते । अश्वर-
श्मिमतीत्यादिप्रातिशास्त्रसूत्रेषु शक्तिशब्दस्य दीर्घः । गभीराः गम्भीरबला गम्भीरपद्माश्च । चित्रसेनाः वित्रा नानाविधा सेना येषां

शब्दगुणकरणमेतत् वापि तूष्णीन्क्राम्यमाणे विधेति शब्दो भवति । च पुनः स इषुधिर्धानुष्केन पृष्ठे निनद्धः बहोऽपि प्रसृतः अनुज्ञातः
 सन् सर्वाः घृतनाः जयति शत्रुसेनाः पराभवति । कीदृशाः घृतनाः सङ्गाः सङ्गाः संचतेः सम्पूर्वाहा किरतेरिति । यास्कोक्तेः सचतेः
 किरतेर्वा रूपम् सचन्ते सम्बध्यन्ते सङ्गीर्यन्ते वा योधा यासु ताः सङ्गाः । विवचानः कारकाणि भवन्तीति वचनादिषुधेः कर्तृत्वम् ॥ ४२ ॥
 अर्धेन सारथिरर्धेन रश्मयः स्तूयन्ते । जगतो इयम् । सुषारथिः सुसारथिः शोभनः सारथिः यत्र-यत्र प्रदेशे कामयते इच्छति
 मयात्र गन्तव्यमिति तत्र-तत्र पुरो वर्तमानान् वाजिनः नयति प्रापयति । कीदृशः रथे तिष्ठन् । तं स्तुम इति शेषः । इदानीं रश्मयः
 रथेतिष्ठन्त्यतिवाजिनः पुरोयत्रयत्रकामयते सुसारथिः । अभीशूनाम् मृहिमानम्पनायतमनः पश्चादनुयच्छन्ति रश्मयः ॥ ४३ ॥

तीव्रान् घोषान् कृण्वते वृषपाणयोऽखारथेभिः सह वाजयन्तः । अवक्रामन्तः प्रपदैरभिवाञ्छिणन्ति शत्रून् ॥ रनपव्ययन्तः ॥ ४४ ॥

स्तूयन्ते हे जनाः अभीशूनां रश्मीनां मृहिमानं महाभाग्यं ययं पनायत स्तुत । वे रश्मयः पश्चाद्वर्तमानाः सन्तः मनोऽश्वचित्तमनुय-
 च्छन्ति अनुगम्य गच्छन्ति वशवर्तिनं कुर्वन्तीत्यर्थः । पन स्तुतौ गुपूधपत्यादिना आग्रप्रत्ययान्तात्पनेलौट् ॥ ४३ ॥

अश्वाः स्तूयन्ते । वृषाः अश्वाः पाणौ हस्ते येषां ते वृषपाणयोऽश्ववाराः तीव्रान् घोषान् जय-जयेति शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति । अश्वा
 अपि रथेभिः रथैः सह वाजयन्तः गच्छन्तः सन्तस्तीव्रान् घोषान् हेपाशब्दान् कुर्वन्ति शत्रून् क्षिणन्ति नाशयन्ति च । कीदृशाः अश्वाः
 प्रपदैः पादायैः खुरैः अभिवाञ्छिणन्ति शत्रून् अवक्रामन्तः आक्रामन्तः । अनपव्ययन्तः व्यय चये अदन्तधुरादिः अपव्ययन्ति ते अपव्ययन्तः
 न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तः अशब्दन्तः समर्थाः । वज गतो स्वार्थे णिच् वाजिनः ॥ ४४ ॥

गन्ति आकृष्टा सती योद्धः कर्णं प्रत्यर्धमागच्छति यद्धुक्ति गमेः रूपम् । कीदृशी उपेक्षे वक्ष्यतीव वक्तुमिच्छतीव अन्योऽपि
वक्तुमिच्छन् कर्णं प्रत्यागच्छति । प्रियं सखायमित्रं मित्रं वाचरूपं परिपल्लजाना आतिङ्गन्तो स्वजेः शानवि शपः शो सति हितम् ।
इत् पादपूरणार्थः ॥ ४० ॥

धनुःकोटो स्तूयते । ते प्रसिद्धे इमे आर्त्ता आर्त्ता धनुःकोटो उपस्थे उल्लङ्घे मयभागे विधत्तां धारयतां शरमिति शेषः । तत्र
दृष्टान्तः माता पुत्रमिव यथा जननी पुत्रमुल्लङ्घे विभर्ति । शत्रून् अपविध्यतां ताडयता च । कीदृशी आर्त्ता आचरन्ती आचरन्ती

ते आचरन्ती समनेव योषामातेव प्रवृत्तिभ्यः नामपस्थे । अशत्रुन्वि यता संविदाने आर्त्ता इमे विष्णुरन्ती अमिचान् ॥ ४१ ॥

बह्वोनाम्पि तावज्जरस्य भवति अज्ञोऽसि मनावगय । इषुभिः सङ्क्रान्तनाशसर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ४२ ॥

आगच्छन्त्यो धानुष्कं प्रति तत्र दृष्टान्तः समना योषा इव वचनव्यत्ययः समना समानमेकपिगतं मनो ययोस्ते समनसो विभक्तोर्डा-
देशः समचित्त योषा योषे स्त्रित यथा ज्ञान्तमागच्छतः । संविदाने संविदाने ते संविदाने समो गमीयादिना शानच् परस्परं सङ्घे-
कुर्वाणे । अमिचान् शत्रून् प्रति विष्णुरन्ती टङ्कारं कुर्वाणे ॥ ४१ ॥

इषुभिः स्तूयते । य इषुभिः तूष्णीं बह्वोनाभिषूणां पिता पालकः । यतो वाणान्वरति । अस्त्रेषु धेबुः पुत्रः । वाचसमूहः पुत्र-
स्थानीयः पाल्यमानत्वात् । पुरुन् बहून् त्रायत इति पुत्रः । स इषुभिः समना सङ्क्रामान् अवगत्य आत्वा विद्याकृणोति शब्दं करोति

तदा वमीं कवचवान् समदां सङ्ग्रामाबाधुपत्ये चक्रे द्याति तदा प्रतीकं सेनामुखं जीमूतस्य मेघस्येव भवति । सह माध्वन्ति
योषा यासु ताः समदः सङ्ग्रामाः मटेः क्षिप् । मेघस्य मुखं विदुस्तेनयिषु धाराभिर्यथासङ्गम् एवं हस्त्यश्वरथपादात्यस्रजालतूर्यनाद-
प्रवीचैः सेनामुखमसङ्गं भवतीत्यर्थः । अतोऽहं ब्रवीमि हे वर्मिन् अनाविहया अक्षतया तत्त्वा शरीरेण त्वं जय शब्दं हत्वा जयं
प्राप्नुहि । किञ्च स वर्मणः मीहमा त्वा त्वां पिपर्तुं पालयतु ॥ ३८ ॥

धनुः स्तूयते । धन्वना धनुषा कृत्वा वयं गाः धेनूः जयेम । धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्सावाजिर्मानः ।

धन्वनागाधन्वनाजिह्वयेमधन्वनातीव्राः समदोजयेम । धनुः शपोरपकामङ्कुरोति धन्वना सर्वाः प्रदिशोजयेम ॥ ३९ ॥

वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णस्त्रियं सखायम्परिषस्वजाना । योषेवशिङ्केवितताधिधन्वन्ज्या इयं समनेपारयन्ती ४०

तीव्राः उयाः समदः सङ्ग्रामाधन्वना जयेम । धनुः शपोरपकामं मनोरथाभावं कृणोति करोति कामस्याभावोऽपकामम् अव्ययं
विभक्तीत्यादिना अर्थाभावेऽव्ययीभावः । किञ्च धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम । ईदृशो धनुः-प्रभावः ॥ ३९ ॥

ज्या स्तूयते । इयं ज्या धन्वन् धन्वनि धनुषि अधि वितता उपरि विस्तारिता सती शिङ्के अव्यक्तशब्दं कुरुते शिजि अव्यक्ते
शब्दे अदादिः इदितो नुम् धातोरिति नुम् । का इव योषेव यथा योषा कामिनौ कामुकरञ्चनायाव्यक्तं वदति एवमियमपि । कीदृशी
ज्या समने सङ्ग्रामे पारयन्ती पार तीरं कर्मसमाप्ती अदन्तः सङ्ग्रामादुत्तारयन्ती विजयं कुर्वन्तीत्यर्थः । इयं का या ज्या कर्णमागनी-

देवा हविरदन्तु भक्षयन्तु । कीदृशं हविः अस्याग्नेः वाचि वागिन्द्रियोपलब्धिते सुखे स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण द्रुतम् कीदृशस्यास्य
 होतुः देवानामाह्वातुः प्रदिशि पूर्वदिशि ऋतस्य च गतौ आहवनीयात्मना स्थितस्य । अस्य कस्य योऽग्निः सद्यो जातः उत्पन्नः सन्
 यज्ञं व्यभिमीत विशेषेण निरमात् यस्य देवानां पुरोगाः अग्रगामी सुख्याऽभवत् पुरो गच्छति पुरोगाः विटि प्रत्यये विडनोरनुनासि-
 कस्यादिति मस्याकारः ॥ ३६ ॥

७२ सद्योजातो व्यभिमीत यज्ञमग्निर्देवानां भवत्युरोगाः । अस्व होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥ ३६ ॥

केतुं कुर्वन् केतवे पेशो मर्या अपेशः । समुपद्मिरजायथाः ॥ ३७ ॥

जीमूतस्यैव भवति प्रतीकं यद्दमीयाति समदामुपस्ये । अनाविद्वयात् तन्वाजयत्वत्सत्वावर्मणो महिमापि पठ ॥ ३८ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टानिरुक्ता । हे अग्ने त्वमुपद्मिः कृत्वा अजायथाः उत्पन्नोऽसि जनेर्लङ्घि रूपम् सद्यो दाहे सप्तन्ति
 हविर्देहन्ति ते सप्तन्तोऽग्निहोमकर्तारो यजमानाः । कीदृशस्त्वम् अकेतवे अज्ञानाय मर्याः मर्याय मनुष्याय केतुं ज्ञानं कृत्वा कुर्वन्
 विभक्त्यव्यत्ययः । नास्ति पेशः सुवर्णं यस्य स अपेशाः तस्मै अपेशसे मर्याय पेशः सुवर्णं कुर्वन् ॥ ३७ ॥

एवमग्निं स्तुत्वा श्वरक्षणे योधा युद्धोपकरणानि च स्तूयन्ते । भरद्वाजसूतपायुः सङ्ग्रामाङ्गानि प्रत्यृचं स्तौति त्रिष्टुभिः । वर्म स्तूयते

भारती इडा सरस्वती च नोऽस्माकं यज्ञं तूयं क्षिप्रमा एतु आगच्छतु । कौटुशी मनुष्यत् मनुष्यवदिह कर्मणि चेतयन्ती ज्ञापयन्ती
कर्मज्ञानं बोधयन्ती इदं तिमृणां विशेषणम् । एतास्तिस्त्रो देवीः देव्यः स्थोनं सुखरूपमिदं बर्हिः आसदन्तु आसीदन्तु । कौटुश्यः
स्वपसः शोभनमपः कर्म यासां ताः शुभकर्माणः । अप इति कर्मनाम ॥ ३३ ॥

१—निघ० २, १, १ ।

हे होतः अद्य इषितः प्रेषितः सन् तं त्वष्टारं देवमिह यज्ञे यन्ति यज । कौटुश्यः त्वम् यजीयान् अत्यन्तं यथा तुरिष्ठे मेयः स्विति
इयसुनि त्वचो लोपः । विद्वान् स्वाधिकारज्ञः । तं कम् यः त्वष्टा इमे व्यावापृथिवी व्यावाभूमौ रूपैः अपिंशद्वयवैर्विचित्रे अकरोत्

यद्देव्यावापृथिवोजनिचोरूपैरपि यद्भुवनानि विश्वा । तमद्य होतरि प्रितो यजीयान् देवत्वष्टारमिह यच्चि विद्वान् ३४

उपावसृजत्सन्त्यासमञ्जन्देवानाम्पाय ऋतुया हवींषि । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यममधुना घृतेन ॥ ३५ ॥

पिंश अथवे तुदादिः लङि शि सुचादीनामिति तुम् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि रूपैः अपिंशत् विविधरूपाण्य-
करोत् । कौटुश्यो व्यावापृथिव्यौ जनिचो जनयतस्ते जनित्रौ प्राणुत्पादिके ॥ ३४ ॥

यजमानो वदति । हे होतः त्वन्त्या आत्मना हवींषि ऋतुया ऋतोऽऋतौ यज्ञकाले त्वमुपावसृज देहि । किङ्कुर्वन् देवानां
पायः हविः मधुना मधुररसेन घृतेन समञ्जन् सम्भवयन् । देवानामित्युक्तं तानाह वनस्पतिर्यूपः शमिता देवः अग्निः एते त्रयो हव्यं
होत्रा सम्भज्य दत्तं स्वदन्तु भवयन्तु । आत्मन् शब्दस्य विभक्त्येर्वादेशे मन्त्रेष्वङ्गादेरात्मन्निति आकारलोपः ॥ ३५ ॥

आ नि एतयोः सदतामिति सम्बन्धः अधीत्यस्य दधाने इत्यनेन सम्बन्धः । उपासानक्ता अहोरात्रे देवते योनौ यज्ञगृहे आनिस-
दताम् सम्यक् उपविशताम् । कीदृश्यौ ते सुष्वयन्तौ स्मरतेः स्वपतेर्वा सुपूर्वस्य रूपम् पूर्वपक्षे मकारस्य वकारश्चान्दसः उत्तरपक्षे
पकारस्य यकारः परस्परं हसन्त्यौ साधु स्वपन्थी वा । यजते यजनीये । उपाके उप समीपमकतस्ते उपाके प्रक गतौ परस्परं समौ-
पस्थिते । दिव्ये दिवि भवे । योषणे योषे स्त्रीरुपिण्यौ । बृहती बृहत्यौ महत्यौ । सुरुक्ते शोभनं रुक्मं सुवर्णं ययोस्ते साभरणे
इत्यर्थः । शुक्रपिशं शुक्तां कपिशं च त्रियं शोभामधिदधाने अधिकं धारयन्त्यौ । शुक्रमहः कपिशो रात्रिः ॥ ३१ ॥

आसुष्वयन्तौ यजते उपाके उपासानक्ता सदतान्वियोनौ । दिव्यो योषणे बृहती सुरुक्ते अधिधियं शुक्रपिशन्दधाने ॥ ३१ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचामिमाना यज्ञम् अनुपोयजथ्यै । प्रचोदयन्ता विदथेषु कारु प्राचीनञ्ज्योतिः प्रदिशादिशन्ता ॥ ३२ ॥

आनो यज्ञम्भारतौ तृथमे त्विडामनुष्वदिह चेतयन्ती । तिस्रो देवीर्बर्हिरेदस्यो न्स्मरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ३३ ॥

दैव्यौ होतारौ ईदृशौ आशति इति शेषः । कीदृशौ प्रथमा आद्यौ । सुवाचा शोभना वाक् ययोस्तौ । मनुष्यौ मनुष्यस्य यजथ्यै
यष्टुं यज्ञं मिमाना निर्मिमाणौ । तुमर्थे शब्दे प्रत्ययः । विदथेषु यज्ञेषु प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्तौ ऋत्विजः प्रेरयन्तौ । कारु कुरुतस्तौ
कारु उष्मादयो बहुलमिति उष्णं स्वयं कर्तारौ । प्राचीनं पूर्वदिशि भवं ज्योतिः आहवनीयाख्यं प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन
दिशन्ता यष्टव्यमिति कथयन्ती । सर्वज्ञ विभक्ते राकारः ॥ ३२ ॥

त्वं दवानां होता आह्वाता असि स त्वमेनान्यच्च यज । कीदृशस्त्वम् इषितः प्रेषितः अभीष्टो वा । यजीयान् यजतोति यष्टा अत्यन्तं यष्टा यजीयान् ईतसुनि तुरिष्ठेमेयः स्थिति त्वचो लोपः ॥ २८ ॥

भृङ्गां दिना नामये पूर्वाङ्गे बर्हिः प्राचीनं प्रागग्रं वृज्यते प्रस्तीर्यते प्रातर्यागकालस्य प्रशस्तत्वादङ्गामये इत्युक्तम् । किं स्वबुद्ध्या चेत्याह प्रदिशा प्रागग्रं बर्हिः स्तृणातोति श्रुतिवाक्येन प्रदिक्शब्देन श्रुतिवाक्याम् अस्याः पृथिव्या वेदेः वस्तीः वसितुमाच्छादयितुमित्यर्थः । तद्बर्हिः वृज्यमानं सत् विप्रथते विविधं विस्तीर्णं भवति । उकारः पादपूरणः । कीदृशं बर्हिः वितरं वरीयः अत्यन्तं वि

प्राचीनम् बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् । व्युप्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ २९ ॥

व्यचस्वती रर्विया विश्वयन्ता म्यतिभ्यो न जनयः शुभमानाः । देवी द्वारो बृहती विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ३० ॥

वित रमतितराम् वरीयः अत्यन्तमरु वरीयः प्रष्टस्फवरित्यादिना उरीवरादेशः । देवेभ्यः अदितये च स्योनं सुखकरम् ॥ २९ ॥

द्वारो देवीः देव्यो विश्वयन्तां विवृता भवन्तु । कीदृश्यो द्वारः उर्विया उरुत्वेन व्यचस्वतीः व्यहनवत्यो गमनवत्यः कथमिव पतिभ्यो जनयो न जनय इव यथा जनयः जायाः यथा पत्यर्थं ऊरु विश्वयन्ति । एवं परोक्षरुक्ता प्रत्यक्षमाह हि द्वारो देव्यो यूयं देवेभ्यो देवार्थं सुप्रायणाः सुप्रगमना भवत । कीदृश्यः बृहतीः बृहत्यः विश्वमिन्वाः विश्वमेति गच्छति यासु ताः एतेर्ब्रह्मप्रत्ययः अलुक्प्रत्ययः शुभमानाः शोभमानाः । उर्विया इति द्वारविशेषणं वा उरवो विशालाः इयाडियाजिकारश्चेति विभक्तेरियाजादेशः चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ३० ॥

रोच ययभचत्यर्थः । यायन्ते यैर्येषु वा ते यानास्तान् करणाधिकरणयोरिति व्युत्पत्त्ययः ऋतो यज्ञः तस्य गमनसाधनमार्गा हवींषि
ताम्बच्येत्यर्थः । हविभिर्यज्ञः प्रवर्तते इति यज्ञगमनपन्थानो हवींषि । किङ्कुर्वन् मध्वा समञ्जन् मधुरेण रसेन संस्त्रचयन् । किञ्च
नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं देववा कृणुहि देवान्गमय करोतिर्गेत्यर्थः । किङ्कुर्वन् धौभिः बुद्धिभिः सह मन्त्रानि ज्ञानानि उत अपि च
यज्ञसृन्धन् समर्धयन् अभ्याकं ज्ञानं यज्ञं च वर्धयन् यज्ञं देवलोकं नयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

नरा अस्मिन्नाशंसन्तीति नराशंसोऽग्निः प्रजापतिर्वा नरैः प्रशस्यो भवतीति वा । नराशंसस्य प्रजापतेरग्नेर्वा महिमानं महा-

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तोषामयजतस्य यज्ञैः । ये सुक्रतवः शुचयो धियन्वाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २७ ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चायाह्यग्नेवसुभिः सजोषाः । त्वन्देवानामसियह्व होता स एनान्यक्षी प्रितो यजीयान् ॥ २८ ॥

भाग्यमेषां देवानां मध्ये वयमुपस्तोषाम उपस्तुमः स्तीर्त्तल्लेष्टि उत्तमैकवचने सिब्वद्वलं लेटीति सिप्प्यय्ये रूपम् । कीदृशस्य नरा-
शंसस्य यज्ञैः यजतस्य यजेरतश्च्यत्ययः । एषां केषाम् ये देवाः उभयानि हव्या हवींषि सोमम् इतराणि च स्वदन्ति भक्षयन्ति ।
कीदृशः देवाः सुक्रतवः शोभनः क्रतुः कर्म येषां ते । शुचयः शुद्धाः निष्पापाः । धियन्वाः धियं बुद्धिं कर्म वा दधतीति अलुगार्घः ॥ २७ ॥

हे अग्ने त्वमायाहि आगच्छ कीदृशस्त्वम् आजुह्वानः आह्वयते आह्वयति देवानित्याजुह्वानः ह्वयतेः शपः श्लुः ह्रः सम्प्रसारणमिति
अभ्यासस्य सम्प्रसारणं शानचि । ईड्यः स्तुत्यः । वन्द्यः नमनीयः । वसुभिः देवैः सजोषाः समानप्रोतिः । किञ्च हे यज्ञ महन् यः

हवमश्च स्तुत्वा यजमानमाह । अर्वाङ् अर्वाङ्ः पितरं मातरं च अञ्छ द्यावापृथिव्यौ अभि समीपे परमसुकृष्टं यत्कथं सहस्रान्
तत् उपप्रागात् अर्वन्शब्दस्य नलोपाभावश्चान्दसः अश्ने एव देवलोकं गते हे यजमान जुष्टतमः प्रीततमः सन् अद्य त्वं देवान् गम्याः
देवलोकं गच्छेः गमेराशीर्लिङ्गि मध्यमैकवचने गम्या इति रूपम् अथेवं देवत्वं गताय दाशुषे हविर्दत्तवते तुभ्यं वार्याणि वरणीयानि
भोग्यवस्तूनि हि नूनम् आशास्ते देवगणोऽश्वो वा रत्नत्वर्थः ॥ २४ ॥

द्वादशप्रोसज्ज्ञास्त्रिष्टुभो जमदग्निहृष्टाः समित्तनूनपादादयो देवताः हे जातवेदः जातज्ञान मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरीणे

१) समिद्धोऽद्य मनुषो दुरीणे देवो देवान्यजसि जातवेदः । आचवह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वन्दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ २५ ॥

२) तनूनपात्प्रथक्कृतस्य यानान्मध्वासमञ्जस्त्वं स्रदया सुजिह्व । मन्त्रानि धीभिर्कृतयज्ञमृन्धन्वेव वाचकृणु ह्यध्वरन् ॥ २६ ॥

यज्ञगृहे अद्य त्वं देवान् यजसि । कौटुशस्त्वम् समिद्धः दौप्तः देवः दानाद्दिगुणयुक्तः । हे मित्रमहः मित्रान् यजमानान्महति पूजयति
मित्रमहाः तत्सम्बुद्धौ हे मित्रमहः आवह च देवानावह यज चेत्यर्थः । यतः त्वमौटुशोऽसि कौटुशः चिकित्वान् चेतनावान् दूतः कविः
क्रान्तदर्शी प्रचेताः प्रकृष्टं चेती यस्य सोऽतएव यज ॥ २५ ॥

तनूनामपां नपात्पौत्रोऽग्निः अद्भ्यो वृक्षाः जायन्ते तेष्योऽग्निरित्यपां पौत्रत्वमग्नेः । हे तनूनपात् अग्ने हे सुजिह्व शोभना जिह्वा
यस्य स सुजिह्वः नानादेवत्यानि हवींषि भक्षयन्नपि नोच्छिष्टानि करोतीति वक्त्रेः शोभनजिह्वत्वम् हे सुजिह्व ऋतस्य यानान् पथः स्रदय

हे अवं तव शरीरं पतयिष्यु उत्पतनशीलम् । तव चित्तं ध्रुवीमान्गतिमान् वात-इव वेगवत् सूक्ष्मार्थान् गच्छतीत्यर्थः । तव
शृङ्गाणि दीप्तयः अरण्येषु वनेषु दवान्निरूपेण चरन्ति प्रसरन्ति कीदृशानि शृङ्गाणि पुरुषा बहुधा विष्ठिता विविधं स्थितानि विद्युच्च-
न्द्रार्कात्मिषु स्थितानि । जर्भुराणां जर्भुराणानि जृम्भ विकसने विकसितानि ॥ २२ ॥

अर्वा अश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् आगतः । कीदृशोऽर्वा वाजो वजति वाजो गमनशीलः अत्रवात्वा । देवद्वीचा मनसा

तव शरीरस्य पतयिष्यन्तव चित्तं वात इव ध्रुवीमान् । तव शृङ्गाणि विष्ठिता पुरुषारण्येषु जर्भुराणां चरन्ति ॥ २२ ॥

उपप्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्वीचा मनसा दीध्यानः । अजो पुरो नीयते नाभिरस्थानुपश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥ २३ ॥

उपप्रागात्परमं यत्सुधस्य मर्वा ॥ अच्छापितरम्मातरञ्च । अद्या देवान् जुष्टमोहिगम्या अथाशस्ते दागुप्ते वार्याणि ॥ २४ ॥

दीध्यानः । देवान्प्रयच्छति देवद्राक् तेन विष्वग्देवयोश्च टेरेद्राश्च तावत्प्रत्यय इति देवशब्दस्य टेरेच्छतीपरेऽद्रादेशः । दीधीते दीध्यानः
दीधी दीप्तिदेवनयोः शानच्प्रत्ययः देवान्प्रति गतेन चित्तेन दीप्यमानः । किञ्च अस्याश्वस्य पुरोऽग्ने अजो नीयते स्थाप्यते तदुक्तम्
कृष्णश्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तादिति । अस्य नाभिः अजो नीयते नाभौ स्थाप्यते तदुक्तम् मीमाषीणाः श्यामो नाभ्यामिति । अस्य
पश्चात् कवयः ऋत्विजः अनुदन्ति अनुगच्छन्ति । कीदृशाः कवयः रेभाः रेभन्ति रेभाः रेभु शब्दे स्तोतार इत्यर्थः ॥ २३ ॥

यः प्रथमः सुख्यः अर्चन्तमश्वमध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् सोऽपि इन्द्रः अवरः इन्द्रापेक्षया न्यून आसीत् कीदृश इन्द्रः हिरण्यशृङ्गः हिरण्यवत् शृङ्गं दीप्तिर्यस्य शृङ्गमिति ज्वलन्नामसु पठितम् । अस्याश्वस्य पादा अयः लोहं हिरण्यं वा अयोरूपाः पादा इत्यर्थः कीदृशाः पादाः मनोजवाः मनोवत् जवो वेगो येषां ते । किञ्च देवा अस्याश्वस्य हविरद्यमायन् अन्तुं योग्यमयं हविष तदयं च हविरयम् हविर्लक्षणं भक्ष्यं प्रति आबन् आगच्छन् इत् एवार्थे अप्यर्थे वा ॥ २० ॥

सूर्याश्वरूपेणावमश्वः स्तूयते । यत् यदा अश्वाः सप्त रविरथस्थाः श्रेणियः श्रेणीभूता हंसा इव संयतन्ते सम्यक् प्रयत्नं कुर्वन्ति

हिरण्यशृङ्गो यो अस्य पादा मनोजवा अवर इन्द्र आसीत् । देवा इदं हविरद्यमायन्त्यो अर्चन्तमश्वमो अर्चयन्ति ॥ २० ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः शूरणासो दिव्यासो अत्याः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदा जिघृक्षुर्दिव्यमश्वमश्वः ॥ २१ ॥

तदा दिव्यं दिवि भवमश्वं गमनं सङ्ग्रामं वा आत्तिषुः व्याप्नुवन्ति अत्र व्याप्तौ लुब्धि रूपम् । हंसा यथा गमनाय यतन्ते तथाश्वा अपि । कीदृशा अश्वाः ईर्मान्तासः ईर्मान्ताः ईर्यते ईर्मः ईर प्रेरणे मप्रत्ययः ईर्मः प्रेरितः अन्तः शरीरप्रान्तो येषां ते पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः सिलिकः श्लिष्टः संलग्नो मध्यमो मध्यप्रदेशो येषां ते सिलिकमध्यमाः कृगोदरा इत्यर्थः पिल संश्लेषे इकप्रत्ययः । शूरणासः शू शीघ्रं रणो रवो युद्धं वा येषां ते शूरणाः यद्वा शूरणो रविस्तदीयाः शूरणाः । दिव्यासः दिवि भवा दिव्याः । अत्याः अतन्ति सततं गच्छन्ति अत्याः सकृद्युक्ता ब्रह्माहपर्यन्तं रविरथं वहन्ति ॥ २१ ॥

ते शिरः सूर्यरूपं पश्यामि । कोट्यं शिरः पश्चिभिः नभोमार्गैः जेहमानं गच्छत् कौट्यैः पश्चिभिः सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु ते सुगास्तैः सदुरोरधिकरण इति गमेर्ढः अरेणुभिः नास्ति रेणुर्येषु ते अरेणवस्तैः उपद्रवरहितैरित्यर्थः । पुनः कौट्यं शिरः पतन्नि पतनशीलं गन्तु ॥ १७ ॥

हे अश्व अत्राग्निगोः सूर्यस्य पदे मण्डले ते तत्रोत्तमं रूपमहम् आ अपश्यम् समन्तात्पश्यामि गौर्नादित्ये बलीवर्द्धइत्यभिधानाद्गौ-
रादित्यः । कौट्यं रूपम् इषः अत्रानि हवीषि जिगीषमाणं जेतुमिच्छन् जयतेः सवन्ताच्छानच् सन्निटोर्जैरिति गः । किञ्च मर्तः

अत्रातेरूपमुत्तममपश्यन् जिगीषमाणमिषाप्रदेगोः । यदा तं मर्तो अनुभोगमानडादिङ्गसिष्ठोपधीर जीगः ॥ १८ ॥

अनुत्वारथोऽनमर्योऽवन्तनुगावोऽनुभगः कनीनाम् । अनुवातासस्तवसस्यमौयुरनुदेवाममिरेवीयेन्ते ॥ १९ ॥

मनुष्यो यदा ते तव भोगमनु आनट् अनुव्याप्नोति हवीरूपं भोगं समर्पयति आत् इत् अनन्तरमेव त्वमोषधीः हवीरूपाः अजीगः गृ-
निरगणे गिरसि भक्षयसि । कौट्यस्त्वम् यसिष्ठः यसते इति यसिता अतिशयेन यसिता यसिष्ठः अत्यन्तं भक्षयिता इष्टनि त्वो लुक् ।
गृणातेर्णिजन्तस्याजीगः ॥ १८ ॥

हे अवन् अश्व रथः त्वा त्वामनु वर्तत इति शेषः । मर्यः मनुष्यः त्वामनु । गावः त्वामनु । कनीनां कन्यानां भगः सौभाग्यं
त्वामनु । यत्र त्वम् तत्र रथादयः स्युरित्यर्थः । किञ्च वातासः वातः मनुष्यसङ्घाः तव सस्यं मैत्रीम् अन्वीयुः प्रापुः । किञ्च देवाः
तव वीर्यं सामर्थ्यमनुममिरे अनुमितव तः ॥ १९ ॥

त्रीणि वन्धनानि आहुः कृषिवृष्टिर्वीजमिति । अन्तः समुद्रे अन्तरिक्षमध्ये त्रीणि वन्धनानि आहुः मेघो विद्युत्स्तनयिभुरिति । उतव
उतापि च वरुणः वरुणरूपः त्वं मे मां कृत्स्नं प्रशंससि कर्मणि षष्ठी कृन्दितीरर्त्तिकर्मा अर्चनं प्रशंसनम् ॥ १५ ॥

इं वाजिन् ते तव इमा इमानि अवमार्जनानि अहमपश्यं पश्यामि अवमार्ज्यते येस्तानि अवमार्जनानि वेतसकटादीनि । शफानां
खुरानां सनितुः सम्बन्धुर्नियन्तुः पादवासस्य इमा इमानि निधाना निधानानि स्थानानि अपश्यम् । अत्र यत्र ते तव रथनाः

वीणितआहुर्दिविवन्धनानि त्रीण्यपसु त्रीण्यन्तः समद्रे । उतेवमेवरुणश्च न्यैर्वन्यचातआहुः परमञ्जनिवम् ॥ १५ ॥

इमातेवाजिन्नावमार्जनानीमाशफानांसनितुर्निधाना । आवातेभद्रारथनाअपश्यन्तस्यवाअभिरक्षन्तिगोपाः ॥ १६ ॥

आत्मानन्तेमनसारादजानामवोदिवापतयन्तस्यतङ्कम् । शिरोआश्रयस्यधिभिः सुगोभिररेणुभिर्ज्जहमानस्यतचि ॥ १७ ॥

मध्यवन्धनरत्नः अपश्यम् । कौटुशी रथनाः भद्राः कल्याणरूपाः स्तुत्याः । गोपाः गोपावन्ति गोपाः रक्षणकर्त्राः । याः रथनाः
ऋतस्य ऋतं यज्ञमभिरक्षन्ति कर्मणि षुष्ठी । निपातस्य चेति अत्रपदस्य दीर्घः ॥ १६ ॥

एवमखं कृत्वा भविष्यत्कर्मणा स्तौति । इ अश्व ते तवात्मानं मनसा आराहूरे अहमजानां जानामि जानातेर्लङ्घ्यन्तमैकवचनम् ।
कौटुशमात्मानम् अत्रः अधस्तात्पुद्गेशात् दिवा नभोमार्गेण पतङ्गं स्रयं प्रति पतयन्तमुत्पतन्तम् पत एष्वर्थगत्यावुरादिरदन्तः । किञ्च

तवान् हेवारवमकार्षीः तदा ते तव महि माहात्म्यम् उपस्तुत्यं स्तोतुं योग्यं जातम् । कथं स्तुत्यम् तदाह श्येनस्य पत्नी हरिषस्य
बाह्व्यनेन क्रन्दनेन जिताविति शेषः श्येनपत्नी शौर्येण हरिषबाह्व्यं वेगेनेत्यर्थः । कोहयस्वम् असुद्रात् अन्तरिक्षात् उदधेर्वा
प्रथमं जायमानः उत वा अथवा पुरीषात् पयोः सकाशात् सद्यन् उत्पद्यमानः ॥ १२ ॥

वसवोऽष्टयणदेवाः सुरादादित्यमण्डलादथं निरतष्ट निःकृष्टवन्तः तच्चतेर्लङ्घि मध्यमबहुवचनम् । ततः त्रितः त्रिस्थानो वायुः
यमेन दत्तमेनमममम् असुनक् युक्तवान् युजेर्लङ् संहितायामटो दीर्घः । ईन्द्रधैनमममं प्रथमः अध्वतिष्ठत् आदावधिष्ठितवान् ।

यमेन दत्तन्वित एनमायुन गिन्द्र एणममममो अध्वतिष्ठत् । गन्धर्वो अखरयनामगृभ्णात्सरादथं वसवो निरतष्ट ॥ १३ ॥

असियमो अस्यादित्यो अर्धवन् असितो गुह्येन व्रतेन । असिसोमेन समया विष्टुक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥ १४ ॥

गन्धर्वः त्रिधा वसुरस्याखस्य रथनामगृभ्णात् गृह्यो वतान् । य ईदृशस्तं स्तुमः । एवमिति अत्र कान्दसम् ॥ १३ ॥

हे अर्धन् त्वं यमोऽसि आदित्यश्चासि गुह्येन गोप्येन व्रतेन कर्मणा त्रितः त्रिस्थान इन्द्रोऽसि । सोमेन समया सह विष्टुक्तः सम्पूतः
एकौ भूतोऽसि । एवं यमादिभिः सायुज्यं प्राप्तस्य तव दिवि नभसि आदित्यरूपेण स्थितस्य त्रीणि बन्धनानि बुधा आहुः । अमममममम-
सामरूपाणि मण्डलान्तरपुरुषार्चीणि त्रीणि बन्धनानि स्वरूपाणि । यदेतन्मण्डलं तपति तस्माद्दुक्खमित्यादिभ्युतः ॥ १४ ॥

हे अर्धन् यव ते तव परमं जनिष्वं बुधा आहुः आदित्यरूपेण तव ते तव त्रीणि बन्धनानि पूर्वमन्त्रोक्तान्याहुः । अथ उदकेषु

पाथ इत्यत्रनाम । पाथः पाथः पाथरूपं हविः ऋतुयः ऋती-ऋती यज्ञकाले अन्या आत्मन्या स्वयं देवान् एष एतु प्राप्नोतु । विभक्तेर्वादेशे मन्त्रेष्वाङ्गादेशात्मन इति आलोपः । कौहृशोऽश्वः दृतेन समक्तः पक्षीभिः समुक्षितः । किञ्च वनस्यतिर्देवः हव्या हव्यानि वक्षत् वहतु देवाग्रति । कौहृशो वनस्यतिः देवलोकां प्रजानन्विदन् अत एव वहतु । कौहृशानि हव्यानि अग्निना स्वादितानि आस्वादितानि आस्वाय मिथीकृतानि ॥ १० ॥

अश्वोऽवृतेन तन्मन्यासमक्त उपदेवा ॥ २ ॥ ऋतुयः पाथ एतु । वनस्यतिर्देवलोकमजानन्मग्निना हव्यास्वादितानि वक्षत् ॥ १० ॥

प्रजापतेस्तपसा वाटधानः सद्यो जातो दधिमे यज्ञमग्ने । स्वाहा कृतेन हविषा पुरोगाया हि साध्या हविरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

यदक्रन्दः प्रथमम्यायमान उद्यन्तमुद्रादुतवापुरीषात् । श्येनश्च पक्षा हरिणस्य वा हृत्पस्तुत्यम्महिमातन्ने अर्वन् ॥ १२ ॥

हे अग्ने त्वं यज्ञं दधिमे धारयसि लब्ध्वं सिद्ध । कौहृयस्त्वम् प्रजापतेस्तपसा वाटधानः वर्धमानः । सद्यो जातः अरस्यादुत्यवः । किञ्च स्वाहाकृतेन स्वाहाकारमुक्त्वा दृतेन हविषा सह पुरोगाः पुरी गच्छतीति अथगामी सन् याहि देवान् गच्छ त्वयि गते सति देवाः हविरदन्तु भक्षयन्तु कौहृयं हविः साध्या साधु-अष्टम् विभक्तेर्वादेशे टिलोपे रूपम् ॥ ११ ॥

यद्योदयाश्वस्तितरुपास्त्रिभुजो जमदग्निदीर्घतमोम्यां हृष्टाः अश्वस्तुतौ विनियुक्ताः । हे अर्वन् अश्व यत् यदा तमक्रन्दः क्रन्दि-

हे यजमानो वां युवयोः प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होतारो होतारौ अहमपिप्रयं प्रीणितवानस्मि प्रीणातेर्णिजन्तस्य लुङि उत्तमैकत्वे
रूपम् अयं चानिरसौ च मध्यम इति होतारौ । कीदृशौ सरथिना सरथिनौ समानो रथो ययोस्तौ एकरथारूढौ सुवर्णा सुवर्णौ
शोभनो वर्णौ द्युतिर्यवोस्तौ देवौ दीप्यमानो दातारौ । विज्ञा सर्वाणि भुवनानि पश्यन्तौ । वां युवयोश्चोदना चोदनानि कर्माणि
मिमामाना मिमामानौ निमिमामाणौ । प्रदिशा प्रदेशेनाभिनयेन ज्योतिः दिशन्तौ आह्वनौयाख्यं ज्योतिर्यद्व्यमिति दर्शयन्तौ ॥ ७ ॥

आदित्यैः युता भारती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम् । सरस्वती रुद्रेः सह नोऽस्माकं यज्ञमावीत् अवतु । इडा चावतु कीदृशौ
आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञं सरस्वती सह रुद्रेर्न आवीत् । इ डोपहतावसुभिः सजोषायज्ञानो देवीरन्वतेषु धत्त ॥ ८ ॥

त्वष्टा वीरन्देवकामञ्जानन् त्वष्टु रवा जायत आशुरश्वः । त्वष्टेदं विश्वम्भुवनञ्जानन् वहोः कर्तारमिह यच्चि होतः ॥ ९ ॥

उपहता ऋतोपहवा वसुभिः देवैः सजोषाः प्रीतियुता । एवं परोक्षमभिधाय प्रत्यक्षमाह हे देवीः देव्यो भारती सरस्वतीडाः नोऽस्माकं
यज्ञमन्वतेषु देवेषु धत्त यूयं स्थापयत ॥ ८ ॥

त्वष्टा वीरं पुत्रं जजान जनुयति कीदृशं वीरं देवकामं देवान्कामयते देवकामस्तम् वष्टारमृणवशापाकरणसमर्थमित्यर्थः । त्वष्टुः
सृष्टायां सृष्टः जायते उत्पद्यते कीदृशोऽष्टः अर्वा इयति गच्छति अर्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति अतर्वनिप् आशुः अश्रुते दिशो
व्यतीति अश्रुति भक्षयति वा आशुः उष्ट्र प्रत्ययः । किञ्च त्वष्टा इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं जजान उदपादयत् । हे होतः एवं
वहोः कार्यस्य कर्तारं त्वष्टारमिह यज्ञं त्वं यच्चि यज्ञं यजतः शपि लुप्ते रूपम् ॥ ९ ॥

माणाः कोट्योः पक्षीभिः उत्तुर्ज्वरम् आतेः सत्यन्ते विस्तार्यन्ते प्राताः अतः सातत्यगमने अर्धं प्रसूतेरित्यर्थः । पुनः कोट्योः द्वारः
 ऋष्याः ऋषन्ति ऋष्याः ऋष गतौ इतस्ततो गमनशीलाः मदत्यः । सतीः सत्यः समीचीनाः । कवचः कुशद्वे कुर्वन्ति शब्दं कुर्वन्ति
 कवचः कुर्वन्तरसुन् प्रत्ययः षत्वमार्षम् कपाटपिधानसमये शब्दं कुर्वन्ताः ससुविरा वा । शुभमानाः शोभमानाः । सुप्रायणाः सुखेन
 प्रकट्टमयनं गमनं यासु सुगमनाः ॥ ५ ॥

अन्तरामित्रावरुणाचरन्तीमुख्यज्ञानामभिसंविदाने । उपासावाऽमुहिरण्ये सुशिल्पे ऋतस्य योनाविहंसादयामि ॥ ६ ॥

प्रथमावाऽसरथिनामुवर्णादेवौपश्यन्ती भवनानि विष्ट्वा । अपि प्रयञ्चोदनावान्निमाना होतारा ज्योतिः

प्रदिशादिशन्ती ॥ ७ ॥

हे पत्नीयजमानो वा युवयोः ऋतस्य यज्ञस्य योनौ इह उपासा उपासो नतोषसौ सादयामि स्थापयामि द्विवचनात् सहचारित्वाच्च
 द्वितीया रात्रिः । कोट्योः उपासा मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये सञ्चरन्ती सञ्चरन्त्यौ वर्तमाने अयं वै लोको
 मित्रोऽसौ वरुण इति श्रुतेर्मित्रवरुणशब्देन द्यावापृथिव्यावुच्येते । यज्ञानां मुख्यमग्निहोत्रहोमकालमभिसंविदाने कथयन्त्यौ उत्तिष्ठ-
 तायमग्निहोत्रहोमकाल इति प्रातर्विधा वदन्ति तदुपलुपचर्यते । सुहिरण्ये साधु हिरण्यं भूतं ययोस्ते । सुशिल्पे अन्योन्यं प्रतिरूपे
 शिल्पं प्रतिरूपं भवतीति वचनात् ॥ ६ ॥

हे वाजिन् हे सते ईड्यः स्तुत्योऽसि वन्द्यः नमनीयोऽसि आशुः शीघ्रः मेध्यः मेधायाश्चमेधाय योग्यः सकाराः समुच्चयार्थाः । किञ्च
जातवेदाः अग्निः त्वा त्वां बहवु देवान् प्रापयतु । कीदृशोऽग्निः वसुभिः देवैः सजोषाः जोषसा प्रीत्या सहितः । कीदृशं त्वाम् प्रीतं
तुष्टम् बर्हिं हविषो वोढारम् ॥ ३ ॥

वयं बर्हिः सुष्टरीम साधु स्तरीम स्तृणाम अदितिर्देवी स्तीर्यं तत् बर्हिः सुविते सु इते साधु गते स्वर्गलोके दधातु स्थापयतु ।

ईड्यश्चासिवन्द्यश्चवाजिन्नाशुश्चासिमेध्यश्चसप्ते । अग्निद्वा वैर्वसुभिः सजोषाः प्रीतं बर्हिवहवु जातवेदाः ॥ ३ ॥

स्तोत्रं बर्हिः सुष्टरीमाजुषाणोरुपृथुप्रथमानमृथिव्याम् । देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः स्योनङ्गुणवानासुविते दधातु ॥ ४ ॥

एता उवः सुभगा विश्वरूपा विपक्षोभिः अयमाणा उदातैः । ऋष्याः सतीः कवचः शुभमाना दारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु ॥ ५ ॥

कीदृशो अदितिः सजोषाः जोषसा प्रीत्या युक्ता । स्योनं कण्वाना सुखं कुर्वतौ । सुषाणा प्रीयमाणा । कीदृशं बर्हिः उरु बहवु पृथु
विस्तीर्णम् पृथिव्यां प्रथमानं विस्तार्यमाणम् देवेभिर्युक्तं देवैः सहितम् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वो युष्माकमेता दारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्यः ईदृश्यो भवन्तु उ पादपूरणः । कीदृश्यः सुभगाः शोभनं भगं
श्रीर्यासां ताः । विश्वरूपाः नानारूपचिन्ताः । पक्षोभिः पक्षसंशब्दः सान्तः पक्षवाची पक्षैः पक्षप्रायैः कपाटैः विन्नयमाणाः विस्तार्य-

आश्वमेधिकोऽध्यायः ततोऽस्य प्रजापतिर्हविः । आद्या एकादशं त्रिष्टुभः प्राप्नोसञ्जाः अश्वस्तुतयो वामदेवपुत्रेण हृद्दुक्षेन
समुद्रपुत्रेणाश्वेन वा दृष्टाः समित्तनूनपादिष्ठादिदेवताकाः । हे अग्ने हे जातदेवः जातप्रज्ञान त्वं देवानां सधस्यं सह तिष्ठन्ति
यत्रेति सहस्रानं प्रति प्रियं प्रीतिमावच्छि आवक्ष्य देवान् प्रीषयेत्यर्थः वहतेः शपो लुकि मध्यमैकवचने रूपम् । कौटुशस्वं समिद्धः
दीप्तः मतीनां स्रदरं बुद्धीनामुदरं गर्भमञ्जन् व्यक्तीकुर्वन् बुद्धिरहस्यं प्रकाशयन्नित्यर्थः । मधुमत् स्वादु घृतं पितृमानः देवेषु सिञ्चन् ।

समिद्धोऽञ्जनस्रदरमतीनाङ्गुतमग्नेमधुमत्पितृमानः । वाजीवहन्वाजिनञ्जातवेदोदेवानां वच्छि

प्रियमासधस्यम् ॥ १ ॥

घृतेनाञ्जनसम्पद्योदेवयानान्प्रजानन्वाज्यप्येतुदेवान् । अनुत्पासप्ते प्रदिशः सचन्तास्वधामस्यैयजमानाय धेहि ॥ २ ॥

वाजी वजति वाजी वज गतौ चलनवान् । वाजिनं हविः वहन् देवान् प्रापयन् सन् प्रीषय ॥ १ ॥

वाजी अश्वो देवानप्येतु । कौटुशः घृतेन देवयानान्पथः समञ्जन् देवा यावन्ते प्राप्यन्ते यैस्ते देवयानाः पथ्यानां हवींश्चुच्यन्ते ।
प्रजानन् देवानां हविरहमिति जानन् । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह । हे सप्ते अश्व प्रदिशो दिगाश्रयाणि भूतानि त्वा त्वामनुसव-
न्ताम् षप् सम्बन्धे सपति कर्मणा सम्बध्यते स सप्तिः । किञ्च अस्मै यजमानाय स्वधामसं धेहि प्रयच्छ । अत्र घृतशब्दस्तनूनपादाची ॥ २ ॥

ब्राह्मी बृहती । देवो दाता खिष्टकृत् अग्निः देवो वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रे देवमवर्धयत् । कीदृशः अतिच्छन्दसा छन्दसा च व
 क्षताक्षारूपमिन्द्रं वयश्चिन्द्रे दधत् । स वसुवननाय वसुधानाय च वेतु । हे होतः त्वमपि यज ॥ ४५ ॥

अग्निमद्य एकाधिका ब्राह्मी गायत्री । सूपस्थाः ब्राह्मासुष्टुप् । एते व्याख्याते (१२ क०) ॥ त्वामद्य प्रतीकोक्तः सर्वोऽपि पाठः

देवो अग्निः खिष्टकृद्देवमिन्द्रं वयोधसन्देवो देवमवर्धयत् । अतिच्छन्दसा छन्दसेन्द्रियं च त्वमिन्द्रे वयोधदंसु

वने वसुधे यस्य वेतु यज ॥ ४५ ॥

अग्निमद्य होतारमष्टशीतायं यजमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाशम् धन्निन्द्राय वयोधसे दद्यात् । सूपस्था अद्य देवो
 वनस्पतिरभवत् इन्द्राय वयोधसे दद्यात् । अधत्त मे दक्षः प्रतिपचताग्रभीद्वीदधत्पुरोडाशेन । त्वामद्य ऋषे ॥ ४६ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टाविंशोऽध्यायः । २८ ॥

एकाधिका विकृतिः अयमपि व्याख्यातः (१२ क०) । इन्द्राय वयोधसे इति विशेषः ॥ ४६ ॥

ओमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अष्टाविंशोऽयमध्यायोऽगमत्कीर्तामणीभवः ॥

इति सीतामणीसम्बन्धिप्रयाजागुयाजप्रैवरूपणं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अतिजगती । देवो दाता नराशंसो देवः देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृशः विराजा छन्दसा रूपमिन्द्रियं वयस्येन्द्रे दधत् ॥ ४२ ॥

अतिजगती । देवो दाता वनस्पतिर्यूपः देवं द्योतनं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशः द्विपदा छन्दसा भगं सीभाग्यरूपमिन्द्रियं वयस्येन्द्रे दधत् ॥ ४३ ॥

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसन्देवो देवमवर्धयत् । द्विपदा छन्दसेन्द्रियम्भगमिन्द्रं वयोदधद्वसुधनेवसुधेयस्यवेतुयज

देवम्बर्हिर्वारितीनान्देवमिन्द्रं वयोधसन्देवन्देवमवर्धयत् । ककुभा छन्दसेन्द्रियं यश इन्द्रे वयो

दधद्वसुधनेवसुधेयस्यवेतुयज ॥ ४४ ॥

प्राज्ञी बृहती । बर्हिः देवमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम् वयोधसं वयसो दातारम् । कीदृशं बर्हिः वारितीनां वार्ष्यः सकाशात् इतिरुत्पत्तिर्यासां ता वारितय ओषधयस्तासां मध्ये देवं दीप्तं श्रेष्ठमित्वर्थः । ककुभा छन्दसा यशोरूपमिन्द्रियं वयस्येन्द्रे दधत् ॥ ४४ ॥

शक्तौ । देवो दास्यो जर्जाह्वान्यो देव्यो पयसा वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धताम् । कीदृश्यो दुषे दोग्ध्री । सुदुष सखेन दोग्धं,
शक्ने । पङ्क्त्या कृन्दसा शुक्रं वीर्यमिन्द्रियं वयः चेन्द्रे दधयौ ॥ ६८ ॥

अतिजगती । देव्या देव्यो देवा देवो दीप्तौ देवसम्बन्धिनी होतारा होतारौ देवौ वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धताम् ।

देवादैश्याहोतारादेवमिन्द्रं वयोधसन्देवो देवमवर्धताम् । त्रिष्टुभाकृन्दसेन्द्रियन्त्रिमिन्द्रे वयोदधदसु

वनेवसुधेयस्यवीतायज ॥४०॥

देवीस्त्रिस्त्रिस्त्रो देवीर्वयोधसम्पतिमिन्द्रमवर्धयन् । जगत्याकृन्दसेन्द्रियं रूपमिन्द्रे वयोदधदसु वनेवसुधेयस्यव्यन्तयज

देवोनराशु सो देवमिन्द्रं वयोधसन्देवो देवमवर्धयत् । विराजाकृन्दसेन्द्रियं रूपमिन्द्रे वयोदधदसु वनेवसुधेयस्यवेतुयज

त्रिष्टुभा कृन्दसा त्विषिं कान्तिमिन्द्रियं त्वगिन्द्रियं वयसेन्द्रे दधती ॥ ४० ॥

एकाधिका त्राश्रौ अशुष्टु । तिस्रो देव्यो भारतीडासरसत्त्वः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रमवर्धयन् अभ्यास आद्वयार्थः । कीदृश्यः
जगत्या कृन्दसा शुभं बलमिन्द्रियं वयसेन्द्रे दधत्यः ॥ ४१ ॥

वत्स्य देवताहन्तु उषासा आदेशः विभक्तेराकारय । कीदृश्यौ ते देवी दीप्यमाने । कीदृशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम् । एकौ देवीदेवशब्दौ
दीप्तिवाचकौ अन्यौ सुरवाचकौ । अनुष्टुभा छन्दसा बलमिन्द्रियं वयस इन्द्रे दधत् दधत्यौ । दधदित्यव्ययम् लिङ्गवचनव्यत्ययो वा ।
ते वीताम् ॥ ३७ ॥

देवीजोष्ट्रीवसुधितौ देवमिन्द्रं वयोधसन्देवी देवमवर्धताम् । बृहत्या छन्दसेन्द्रियं श्रोत्रमिन्द्रे वयोदधदमु
वनेवमुधेयस्य वीतां यज ॥ ३८ ॥

देवीजर्जाहुतीदुधेसदुधेप्रयसेन्द्रं वयोधसन्देवी देवमवर्धताम् । पङ्क्त्या छन्दसेन्द्रियं श्रुक्रमिन्द्रे वयो
दधदमु वनेवमुधेयस्य वीतां यज ॥ ३९ ॥

देवी देव्यौ दीप्यमाने देवी देव्यौ अनुवाजदेवते देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धताम् । देवीदेवशब्दौ पूर्ववत् । कीदृश्यौ
जोष्ट्रौ कृषेते ते जोष्ट्रौ प्रीतियुक्ते सुषेस्तृच् । वसुधितौ वसुनो धनस्य धारयित्रा । बृहत्या छन्दसा श्रोत्रमिन्द्रियं वयस इन्द्रे
दधत्यौ ॥ ३८ ॥

व योधसे पश्चाद्विंशकादशानुयाजानां प्रैषाः बर्हिःरादिदेवताः । एकाधिके आर्षो विष्टुभौ द्वे । बर्हिः देवं वयोधसमिन्द्रं देवमव-
र्धयत् । कीदृशं बर्हिः गायत्र्या कृन्दसा कृत्वा चक्षुरिन्द्रियं वयस्येन्द्रे दधत् । तत् वसुवननाय वसुधानाय चाज्यं वेतु षष्ठीसप्तम्यौ
चतुर्थ्यर्थे । हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ॥ ३५ ॥

देवम्बर्हिर्वयोधसन्देवमिन्द्रमवर्धयत् । गायत्र्याकृन्दसेन्द्रियञ्चक्षुरिन्द्रे वयोदधद्वसुवनेवसुधेयस्यवेतुयज । ३५ ॥

देवीर्द्वारोवयोधसं शुचिमिन्द्रमवर्धयन् । उष्णिहाकृन्दसेन्द्रियमाणमिन्द्रे वयोदधद्वसुवनेवसुधेयस्यव्यनुयज ॥ ३६ ॥

देवीउपासानक्तादेवमिन्द्रं वयोधसन्देवोदेवमवर्धताम् । अनुष्टुभाकृन्दसेन्द्रियम्बलमिन्द्रे वयोदधद्वसुवने

वसुधेयस्यवीतांयज ॥ ३७ ॥

• द्वारो देव्यः वयोधसं शुचिं पवित्रमिन्द्रमवर्धयन् । कीदृश्यो द्वारः उष्णिहा कृन्दसा कृत्वा सह वा प्राणमिन्द्रियं प्राणिन्द्रियं वय-
स्येन्द्रे दधत् दधत्यः लिङ्गवचनव्यत्ययः । ता व्यन्तु ॥ ३६ ॥

हे ब्राह्मणो वृहत्पत्नी । उपासानक्ता देवी देव्यो वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धताम् उपास नक्ता च उपासानक्ता उपासोषस इति उषःश-

हिरण्यपणं हिरण्ययाति पणानि यस्य तम् । उक्थिनम् उक्थानि शस्त्राणि सम्यस्य यज्ञवन्तं वा । रथनां रज्जुं बिभ्रतम् स्वभावानुवादः सूपे हि पशुवन्माय रज्जुर्बध्यते । वयिं कान्तम् । भगं भजनीयम् । किङ्कुर्वन् ककुभं कन्दः इन्द्रियम् वशां वन्त्यां वेहतं गर्भीपघातिनीं च गाम् वयस इह इन्द्रे दधतु । सेन्द्रो वनस्पतिर्वेतु ॥ ३२ ॥

होतायक्षद्वनस्पतिश्शमितारश्शतक्रतुर्हिरण्यपर्णमुक्थिनश्शनाम्बिभ्रतंवशिम्भगमिन्द्रवयोधसम् ।

ककुभञ्छन्दइहेन्द्रियंवशांवेहतङ्गांवयोदधत्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ ३३ ॥

होतायक्षत्स्वाहाकृतीरग्निङ्कृहपतिस्पृथक्वरुणम्भेषजं कविं क्षत्रमिन्द्रवयोधसम् । अतिच्छन्दसञ्छन्द

इन्द्रियम्बृहदृषभङ्गांवयोदधत्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ ३४ ॥

अतिशक्तरी । होता स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः इन्द्रं च यजतु । कीदृशमिन्द्रम् अग्निमङ्कृतीत्यग्निः अग्रे गन्तारम् । स्पृथक् प्रत्येकं यज्ञेषु गृहपतिं गृहस्य पालकम् । वरुणम् त्रियतेऽसौ वरुणस्तम् ऋत्विग्भिर्वरणीयम् । भेषजं रोगनाशकम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । क्षत्रं क्षत्रात्प्रहाराक्षातारम् । वयोधसमायुषो दातारम् । किङ्कुर्वन् अतिच्छन्दसं कन्दः इन्द्रियं वीर्यं ब्रह्मत् महत् ऋषभं पुष्टं गां वयसेन्द्रे दधतु । सेन्द्राः स्वाहाकृतयः आज्यं व्यन्तु । मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥ ३४ ॥

समानयोगी । किङ्कुर्वन् । जगतीं छन्दः इन्द्रियम् अनङ्गाहं गाम् वयस इन्द्रे दधत् । अनः शकटं वहतीत्यनङ्गान् शकटसमी वृषः
तो वोताम् ॥ ३० ॥

एकाधिका शक्नोती । होता तिस्रो देवीः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कौहशीस्तिस्रः पेशो रूपमस्ति यासां ताः रूप-
सम्बद्धाः । हिरण्ययीः हिरण्यालङ्घृतदेहाः । वहतीः प्रभावेन । महीः महतीः तेजसा आदित्येन्द्राग्निसम्बन्धात् । कास्ताः भारतीः
बहुवचनमिडासरस्वत्युपलक्षणम् । इडासरस्वतीभारत्यस्तिस्र इत्यर्थः । किङ्कुर्वन् । विराजं छन्द इन्द्रियम् धेतुं दोग्ध्रीं गाम्
वयसे इन्द्रे दधत् । नकारसार्थः । सेन्द्रास्ता वन्तु ॥ ३१ ॥

होतायज्ञत्सुरेतसन्त्वष्टारम्पुष्टिवधनंरूपाणिबिभ्रतम्पृथक्पुष्टिमिन्द्रं वयोधसम् । द्विपदञ्छन्द इन्द्रियम्

ज्ञाणज्ञानवयोदधद्वे त्वाज्यस्य होतयज ॥ ३२ ॥

एकाधिका शक्नोती । होता त्वष्टारं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कौहशं त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं रेतो यस्य तम् जगदुत्पादकत्वात्त्वष्टुः
शोभनं रेतः । पुष्टिवधनं पुत्रादिपुष्टिर्बन्धयितारम् । पृथक् नानाजातिषु रूपाणि पुष्टिं च बिभ्रतम् । किङ्कुर्वन् द्विपदं छन्दः इन्द्र-
यम् उच्चाणं रेतःशेकक्षमं गां वृषम् वयसश्चेन्द्रे दधत् । नकारार्थः । सेन्द्रस्त्वष्टा वेतु ॥ ३२ ॥

अत्यष्टिः । होता वनस्पतिं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कौहशं वनस्पतिं शमितारं संस्कारारं हविषाम् । शतक्रतुं बहुकर्माणम् ।

अतिशक्ती । होता उभे नक्तोषसा नक्तोषसौ विश्वं सर्वात्मकं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । नक्ता रात्रिः उषा रात्ररपरभागः ।
नकारसार्धः । कीदृशौ नक्तोषसौ सुपेशसा सुपेशसौ पेशः रूपनाम शोभनं पेशो ययोस्ते सुरुपे । सुशिल्पे यद्वै प्रतिकृपं तच्छिल्पमिति
श्रुतेः बहु शिल्पं ययोस्ते अन्योऽन्यं प्रतिकृपे । ब्रह्मती ब्रह्मती । दर्शते दर्शनीये दृश्येतात्पत्ययः । किङ्कुर्वन् त्रिष्टुभं हन्तः इन्द्रियम्

होताय॑ क्षत्प॑चेत॑सा दे॒वाना॑मु॒त्तमं॑ य॒शो॒ हो॒तारा॑दै॒व्या क॒वी स॒युजे॑न्द्रं॒ वयो॑धसम् । जग॑ती॒ ऋ॒न्द् इन्द्रि॑यमन॒डाह॑

ज्ञा॑वयो॒दध॑द्दी॒तामा॑ज्यस्य॒ होत॑र्यज ॥ ३० ॥

होताय॑ क्षत्पेश॒सती॑स्ति॒स्रो दे॒वीर्हि॒र॒ण्यवी॒र्भार॑ती॒ वृ॒हती॑र्म॒होः प॒तिमि॑न्द्रं॒ वयो॑धसम् । वि॒राज॑ ऋ॒न्द् इ॒हे

न्द्रि॒यन्ते॑नु॒ज्ञान् वयो॑दध॒द्वा॒न्त्वा॒ज्यस्य॒ होत॑र्यज ॥ ३१ ॥

पष्ठवाहं गाम् वयस इहेन्द्रे दधत् । ते वीतां पिबताम् ॥ २८ ॥

एकाधिका शक्ती । होता दैव्यो होतारो वयोधसमिन्द्रं च यजतु अयं चान्निरसौ च मध्यम इति होतारौ । कीदृशौ प्रचेतसा
प्रकष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ प्रचेतसौ । देवानामुत्तमं यशः पुञ्जीकृतदेवयशोरूपी । कवी क्रान्तदर्शनी । सयुजा सह युक्तास्ती

स्तम् पूष्णा युक्तम् अमर्त्यममरणधर्माणम् । प्रिये हृदि अमृता अमृते अनश्वरे बर्हिषि सौदन्तं तिष्ठन्तम् । किङ्कुर्वन् बृहतीं कन्दः
इन्द्रियम् त्रिवक्त्रं गां वयश्चेन्द्रे दधत् । वक्त्रः संवत्सरः तयो वक्त्रा यस्य त्रिवक्त्री गोः त्रिवर्षी वृषः । स वेत्तु ॥ २७ ॥

अतिशक्ती । होता द्वारं देवोः ब्रह्माणं परिवृढं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशीद्वारः व्यचस्वतीः व्यचो व्यचनं गमनाव काशी

होतायज्ञद्वचस्वतीः सुप्रायणा ऋताष्टधोद्वारो देवो हि रण्ययो ब्रह्माणमिन्द्रं वयोधसम् । पङ्क्तिञ्चन्द्र इहे

न्द्रियन्तु ये वाहङ्गा वयोधद्वान्वाज्यस्य होतयंज ॥ २८ ॥

होतायज्ञत्सु प्रेयसासु शिल्पे बृहती उभेन क्तोपासान दर्शते विश्वमिन्द्रं वयोधसम् । त्रिष्टुभञ्चन्द्र इहेन्द्रियम्पठ

वाहङ्गा वयोधद्वीतामाज्यस्य होतयंज ॥ २९ ॥

विद्यते यासु ताः । अतएव सुप्रायणाः शोभनं प्रकर्षेणायनं गमनं यासु ताः । ऋतवृधः सत्यस्य वर्धयित्रीः । हिरण्ययीः हिरण्यमयीः
दृढाः । किङ्कुर्वन् पङ्क्तिं कन्दः इन्द्रियम् तुर्यवाहं गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सार्धत्रिवर्षी गोस्तुर्यवाट तुर्यं चतुर्थे वर्षे
वचतीति ॥ २८ ॥

पातम् उद्दिदम् उद्दिनन्ति प्रकटयति कलमित्युद्दि तं यज्ञफलानामुद्दि तारम् । शुचिं पवित्रम् । किङ्कुर्वन् उष्णिहं कन्दः इन्द्रियम्
दित्यवाहं गाम् वयस इन्द्रे दधत् । द्विवर्षा गौर्दित्यवाट् । स संन्द्रो वेतु ॥ २५ ॥

ब्यूहेन शकरी । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह वयोधसमिन्द्रं यजतु । कीदृशमिन्द्रम् ईडेन्यम् ईडितुं योग्यं ईडेन्यः

होताय च दौडे न्यमीडितं वृत्रहन्तममिडाभिरीडां सह सोममिन्द्रं वयोधसम् । अनुष्टुभं कन्द इन्द्रिय

म्यञ्चाविङ्गां वयोधदे त्वाज्यस्य होतयज ॥ २६ ॥

होताय च त्सु बर्हिषम् पूषन्तममत्यं सौदन्तम् बर्हिषि प्रियेष्टे तेन्द्रं वयोधसम् । बृहतौ कन्द इन्द्रियन्तिव

त्सङ्गां वयोधदे त्वाज्यस्य होतयज ॥ २७ ॥

ईडेरेन्यप्रत्ययः । ईडितमृषिभिः स्तुतम् । वृत्रहन्तमम् अत्यन्तं वृत्रहा वृत्रहन्तमः तम् नादधस्येति नुडागमः । ईडां सर्वैः स्तुत्यम् ।
सहः सोमं सहसा कसेन सोमवदाह्वादकम् । किङ्कुर्वन् अनुष्टुभं कन्दः इन्द्रियम् पञ्चाविं गाम् वयस इन्द्रे दधत् । पञ्चावयो यस्याः
सा सार्धद्विवर्षा गौः । स वेतु ॥ २६ ॥

शकरी । होता वयोधसमिन्द्रं यजतु । कीदृशम् सुबर्हिषं शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता यस्य तम् । पूषन्तम् पूषास्यासि पूषन्तम्

एकादश वायोधसे प्रथो प्रयाजप्रेषाः समित्तनूनपादायाप्रीदेवताः । अतिजगती । दैव्यो होता अग्निं वयोधसमिन्द्रं च यजतु
वयः आयुर्दधाति वयोधाः तम् आयुषो दातारं धारयितारं वा । कीदृशमग्निं समिधानं दीप्यमानम् । महद्यशः सुपां सुलुमिति
तृतीयैकवचनस्य सुधादेशः महता यशसा समिद्धं दीप्तम् । वरेण्यं वरणीयम् । किङ्कुर्वन्त्यजतु गायत्रीं चन्दः वीर्यम् चरविं गाम्

होतायज्ञस्यमिधानममहद्यशःसुसमिद्धं वरेण्यमग्निमिन्द्रं वयोधसम् । गायत्रीं चन्द इन्द्रियन्त्राविद्धां वयो

दधे त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ २४ ॥

होतायज्ञस्तनूनपातमुद्भिदं यज्ञं भूमदितिर्दधे शुचिमिन्द्रं वयोधसम् । उष्णिहश्चन्द इन्द्रियन्दि त्यवाहङ्गां वयोद

धहे त्वाज्यस्य होतुर्यज ॥ २५ ॥

वयः आयुश्च दधत् स्थापयन् इन्द्र इति शेषः । षष्ठमासात्मकः कालोऽपिः त्रयो ऽवयो यस्याः सा चरविः सार्धसंवत्सरा गौः ताम् ।
प्रयाजदेवतेन्द्रयुता आयुर्दधे तम् मनुष्यहोतः त्वमपि यज । एवमग्रेऽपि ॥ २४ ॥

एकाधिका जयती । होता तनूनपातं प्रयाजदेवं वयोधसमिन्द्रं च यजतु अदितियं गर्भं दधे तम् इन्द्रमित्यर्थः । कीदृशं तनून-

पार्षां निष्टुप् । बहिः अनुशाजदेव इन्द्रं देवमवर्धयत् अन्त्या यन्त्यानि वर्हीष्यंभूत् अभिभवति तद्देतु । कौटुष्यं बहिः वारिती-
नामोदधीनां प्रथं देवं दीप्यमानं अष्टम् वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितयो जलाश्रिता ओषधयः । स्वासस्त्रं सुखेनासनेन
स्वीयते यच्च तत्सावस्त्रम् । इन्द्रेणासवकामितम् ॥ २१ ॥

देवो अग्निः स्विष्टकृद्देवमिन्द्रमवर्धयत् । स्विष्टं कुर्वन्स्विष्टकृत्स्विष्टमद्य करोतु नोऽसुवनेव सधेयस्य वेतु यज ॥ २२ ॥

अग्नि मद्य होतारमष्टणीतायं यजमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाश्रन्बध्निन्द्राय क्रागम् । स्वपस्यामद्य देवो

वनस्यतिरभवदिन्द्राय क्रागेन । अघत्तन्मोदस्तः प्रतिपचताग्रभीद्वीष्टधत्पुरोडाश्रेन त्वामद्य कृषे ॥ २३ ॥

पार्षां निष्टुप् । स्विष्टकृद्देवः अग्निः इन्द्रं देवमवर्धयत् स नोऽस्माकं स्विष्टं साधु इष्टं करोतु वेतु च । कौटुष्यः स्विष्टं कुर्वन् सन्
स्विष्टकृत् नाम शोभनमिष्टं कर्तव्यमिति तस्याधिकारः ॥ २२ ॥

त्वामद्य अयं प्रतीकः उभयत्रापि । ऐन्द्रपशुबन्ध्वस्यो सूक्तवाकप्रैषः त्वामद्य कृषे इत्यर्थं मन्त्र उभयत्रापि ऐन्द्रानुवाके वायोधसानु-
वाके च प्रतीकोक्तेः आदिमात्रेषोक्तः सकलो प्रियः । अग्निमद्य एकाधिका प्राजापत्या जयती । स्वपस्याः त्राक्षो उष्णिक् । त्वामद्य
एकाधिका विजतिः । व्याख्यातः प्रैषः ॥ २३ ॥

नानि यस्य ; स नराशंसः श्रितिपृष्ठानां शतेनाहितः सन् सहस्रेण गीसहस्रेण प्रवर्तते । श्रिति श्यामं पृष्ठं यासां ताः श्रितिपृष्ठा
गावः । मित्रावरुणा इत् मित्रावरुणावेवास्य नराशंसस्य होत्रमर्हतेः होत्रकर्मणि योग्यौ भवतः ब्रह्मर्षितः स्तोत्रमौद्गावमर्हति अग्निना
अग्निनी अस्याध्वर्यवमर्हतेः । स वेत् ॥ १८ ॥

मित्रावरुणोदस्य होत्रमर्हतो बृहस्पतिस्तोत्रमग्निनाध्वर्यवं वसुवनेव सुधेयस्य वेत्तु यज ॥ १८ ॥

देवो देवैर्वनस्यतिर्हिरण्यपर्णो मधुशाखः रुपिप्यलो देवमिन्द्रमवर्धयत् । दिवमग्रेणासृजदन्तरिक्ष

मृधिवीमदृष्ट्वोद्दसवनेव सुधेयस्य वेत्तु यज ॥ २० ॥

देवस्त्वर्हिवीरितीनान्देवमिन्द्रमवर्धयत् । स्वामस्यमिन्द्रेणासन्नमन्यावर्हीष्यभूदसवनेव सुधेयस्य वेत्तु यज ॥ २१ ॥

अतिशक्तरी । यूप उच्यते वनस्यतिर्देवो देवैः सह इन्द्रमवर्धयत् । कौट्यः हिरण्यपर्णः हिरण्यमयानि पर्णानि यस्य । मधुशाखः
मधुर्मधुरा रसवती शाखा यस्य । रुपिप्यलः शोभनानि पिप्यलानि फलानि यस्य । यो वनस्यतिरग्रेण दिवं स्वर्गमसृजत् । सृजति
सृजेर्भुक्ति शल इगुपधादनिटः कश्चिति कश्चिप्रत्ययः । अन्तरिक्षं मध्येनेति शेषः आ सृजति । पृथिवीमुपरेणेति शेषः अहं हीत इडा-
मकरोत् । स वेत् ॥ २० ॥

अतिजगती । एकः पार्थिवोऽग्निः प्रत्यो मध्यमः । देवा देवी देव्या देव्यो होतारो इन्द्रं देवमवर्धयाम् यज्ञमानाय वायुं वायुं वसुनि च आभार्ष्टाम् आहार्ष्टामाहृतवन्तो आङ्पूर्वाङ्गरेतेर्लुङ् हस्य भः । कीदृशी हतावशंसो अवं पापं शंसतीच्छति अक्षयंसः पापी हतोऽक्षयंसो याभ्यां तौ पापनिवर्तकौ । तौ वीताम् ॥ १७ ॥

अतिजगती । तिस्रो देवैः देव्यः पतिं पालकमिन्द्रमवर्धयन् आदरार्थं पुनरुक्तिः । ता एवाह भारती दिवं स्वर्गमसृचत् सृशति

दे॒वीस्त्रि॒स्त्रि॒स्त्रि॒स्रो॒ दे॒वीः प॒तिमि॒न्द्रम॒वर्ध॑यन् । अ॒सृ॒च॒क्ष॒र॒ती॒ दि॒व॒ं रु॒द्रैर्य॒ज्ञं स॒र॒स्वती॒ डा॒व॒सु॒मती॒ गृ॒हान्

मु॒वने॒वमु॒धेय॑स्य॒न्त य॒ज्ञ ॥ १८ ॥

दे॒वइ॒न्द्रो न॒रा॒ण॑स्त्रि॒व॒रु॒थस्त्रि॒व॒न्धुरो॒ दे॒वमि॒न्द्रम॒वर्ध॑यत् । श॒तेन॑ श्रि॒ति॒ष्ठ॒णाना॑मा॒हितः स॒हस्रे॑ ण॒प्रव॑र्तते

भरती रविस्तत्कान्तिर्भारती । सरस्वती रुद्रैः युता यज्ञमसृचत् । वसुमती वसुयुता इडा गृहानसृचत् गृहशब्देन भूलोकः । ता व्यन्तु ॥ १८ ॥

कतिः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नराशंसः यज्ञो देवः इन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशी नराशंसः इन्दुतीतीन्द्रः ऐश्वर्यवान् । त्रिवरुथः वरुथं गृहम् त्रीणि वरुथानि सदोहविधानास्त्रीधानि यस्य सः । त्रिवन्धुरः त्रीणि बन्धुराणि ऋग्यजुः सामलक्षणाणि बन्ध-

विक्रतिः । अथस्तनमन्त्रोक्तो देवताविकल्पः । देवी देव्यौ पूर्वप्रैषोक्ते पयसा दुग्धेनेन्द्रमवर्धताम् अवर्धयताम् चन्द्रस्य भगवति शप
 आर्धधातुकत्वाच्चो लोपः । क्रीडश्व्यौ जर्जाहुती जर्जा बलं तद्युक्ता आहुतिराह्वानं ययोस्ते । दुधे दुग्धस्ते दुधे दुहः कश्चिदिति
 कप् चादेशश्च दोग्धौ अनयोरनु सम्भोगमिमाः सर्वाः प्रजा अनुसन्नुञ्जत इति श्रुतिः । सुदुधे साधुदोहने । तयोर्मध्ये अन्या एका
 इषमन्नमर्जं दध्यादि च वक्षत् वहति यजमानाय । अन्या द्वितीया सग्धिं सपीतिं च वक्षत् समाना । ग्धिर्भोजनं सग्धिः ताम् समाना

देवी जर्जाहुती दुधे सुदुधे वयसेन्द्रमवर्धताम् । इषमूर्जमन्यावक्षत्सग्धिं सपीतिमन्यानवेन पूर्वन्दयमाने

पुराणेन नवमधातामूर्जमर्जाहुती जर्जयमाने वसुवार्याण्यजमानाय शिञ्चिते वसुवने वसुधे यस्य वीतां यज ॥ १६ ॥

देवादेव्या होतारा देवदेवमिन्द्रमवर्द्धताम् । हतावयं सावाभार्था वसुवार्याण्यजमानाय शिञ्चितौ वसुव
 ने वसुधे यस्य वीतां यज ॥ १७ ॥

पीतिः सपीतिः पुत्रादिभिः सह पानभोजने वहति । ये देव्यौ नवेनात्रेन पूर्वं पुराणमन्नमधाताम् पुराणेनात्रेन नवमन्नमधाताम्
 यजमानाय वार्याणि वसु वसुनि चाधाताम् अन्नं धनं चाक्षयं कृतवत्यावित्यर्थः । क्रीडश्व्यौ दयमाने सक्षन्त्यौ कृपयन्त्यौ वा । जर्जा-
 हुती जर्जा युता आहुतिर्हीनो ययोस्ते । जर्जं रसमूर्जयमाने वर्धयन्त्यौ । शिञ्चिते तत्त्वज्ञे । ते वीतां पिबताम् ॥ १६ ॥

ब्राह्मो उच्यते । उवाच नत्ता च उवासानत्ता समासे उवाचशब्दस्य उवासादेशः अहोरात्राधिष्ठात्र्यौ देवी देव्यौ यज्ञे प्रयति प्रवर्त-
माने सति इन्द्रमह्येतामाहृतवत्त्वौ । प्रैति प्रयत् प्रपूर्वादिणः शत । ये च देवीः देवसम्बन्धिनीर्विशः प्रजाः प्रायसिष्टा प्रगृतवत्त्वौ
यातेर्लुङ् वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्यादयो देवप्रजाः । ते च वीतां पिबताम् । कौटुश्यौ सुप्रोते अतितुष्टे सुधिते
सुतरां हिते ॥ १४ ॥

देवी उवासानत्तेन्द्रयज्ञे प्रयत्यह्येताम् । देवीर्विशः प्रायसिष्टा सुप्रोते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ १४ ॥

देवी जोष्ट्री वसुधितौ देवमिन्द्रमवर्धताम् । अयाव्यन्याद्वा देषां स्यान्त्याव जहसु वार्याणि यजमानाय शिचिते

वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ १५ ॥

एकाधिकातिजगती । जोष्ट्री लुपेते ते जोष्ट्रौ प्रीतियुक्ते देवी देव्यौ वसुधितौ वसुनो धनस्य धितिधारणं याभ्यां ते द्यावापृथिव्यौ
अहोरात्रे वा सस्यं च समा चेति कात्यव्यः । ते इन्द्रं देवमवर्धतामवर्धयताम् तयोर्मध्ये अन्या एका अघा अघानि पापानि द्वेषासि
द्वीर्भाग्यानि च अयावि यु पृथग्भावे दूरीकरोति यीतेधिण् लकारव्यत्ययः । अन्या द्वितीया वार्याणि वरणीयानि भोगयोग्यानि वसु
वसुनि धनानि आवक्षत् आवहति । कौटुश्यौ ते शिचिते विदितवेद्ये तत्त्वज्ञे । ते वीताम् ॥ १५ ॥ १-निब० २१ ।

रक्तोरित्यव्ययस्य क्रमादहर्निशावाचकम् । यत् बर्हिः राया हविर्लक्षणेन धनेन बर्हिःसतः बर्हिषा युक्तानन्यान्यागानत्यगात् अतिक्रम्य
गतं संस्कारोत्कर्षात् तत् बर्हिः वसुवने वसुवननाय धनदानाय वसुधेयस्य वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय यजमानगृहे निखन-
नाय वेतु आन्यं पिबतु । वसुवने वसुधेयस्येति सप्तमीषष्ठौ चतुर्थेयं । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज । एवमग्रेऽपि कण्डिकाशेषो
व्याख्येयः ॥ १२ ॥

एकाधिका शक्नोतीति । यज्ञगृहद्वारोऽत्र देवताः । यच्छन्ति नियता भवन्ति ऋत्विजो यत्रेति याम कर्म यमेरनिषप्रत्ययो वृद्धिश्च

देवीर्द्वारइन्द्रसङ्घातेवीड्वीर्यामन्नवर्धयन् । आवत्सेनतरुणेन कुमारेणचमीवताप्रवीणरेरेणुककाटन्नु

दन्तांवसुवनेवसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥ १३ ॥

सप्तम्या लुक् यामनि कर्मणि या द्वारो देव्यः इन्द्रमवर्धयन् । कीदृश्यो द्वारः सङ्घाते देहलीकपाटद्वारभाखार्गलादिसमूहे सति वीड्वीः
वीड्व्यः दृढाः सङ्घातं विना न द्वारां दृढत्वं स्यात् । ता द्वारो रेणुककाटमपनुदन्ताम् काटः कूपः कुक्षितः काटः ककाटः रेणुभिः
लत्वा ककाटो रेणुककाटः तम् अपनुदन्तां निवर्धयन्तु । किमित्यतो विशेषणे । कीदृशं कूपं वस्त्रेण गोपुत्रेण तरुणेन कुमारेण च प्रा-
ग्भाभिमुख्येन अर्वाक्षम् अर्यते गम्यते यत्नेत्यर्वा तम् ऋ गतावित्यतोऽन्त्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति वनिष्प्रत्ययः । कीदृशेन मीवता मीज्
हिंसायां मयनं मीः क्षिप् मीरस्यास्ति मीवान् तेन हिंसाशौलेन । हिंसाशौलाश्चल्लाश्चलन्तो वक्ताः कुमारश्च यत्र पतन्ति तं
कूपमपनुदेत्यर्थः उपलक्ष्यमेतत् यज्ञप्रजाविष्मकराणि कूपादीनि मार्गादपनयन्ति चाशयः । ता व्यन्तु च ॥ १३ ॥

शकरो । ऋता इन्द्रं यजतु । स्वाहाकारेणान्यस्य देवान्यजतु । स्वाहाकारेण मेदसो देवान्यजतु । स्वाहाकारेण स्तोत्रानां सोमविन्दुनां देवान्यजतु । स्वाहाकारेण स्वाहाकृतौनां देवानां स्वाहाकृतौः प्रयाजदेवताः यजतु । स्वाहाकारेण हव्यमृक्तीनां हव्यसम्बन्धिसुवचनानां देवान्यजतु । स्वाहाकारेणान्यपा देवः प्रयाजाः जुषाणाः प्रीयमाणा भवन्तः सन्तः इन्द्रायान्यं व्यन्तु पिबन्तु ॥ ११ ॥

होताय जदिन्द्रं स्वाहाज्यस्य स्वाहामेदसः स्वाहास्तोकानां स्वाहास्वाहाकृतौनां स्वाहाहव्यमृक्तीनाम् ।

स्वाहादेवाग्राज्यपाजुषाणा इन्द्राज्यस्य व्यन्तु होतयज ॥ ११ ॥

दवम्बहिरिन्द्रं सुदेवन्देवैर्वीरवत्स्तीर्णं वेद्यामवर्धयत् । वस्तोर्ह तम्प्राक्तोभृत् तं राया बर्हिष्पतोत्यगाद्वसु

वनेवसुधेयस्य वेतुयज ॥ १२ ॥

रुक्मादश ऐन्द्रपशोः सम्बन्धिन एवानुयाजप्रेषाः । देवताः बर्हिरादयः ॥ अतिजगती । मैत्रावरुणो वदति । बर्हिः देवं बर्हिः-सज्जानुवाजदेवता इन्द्रमवर्धयत् पुण्याति । जिह्वतं बर्हिः सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यत्र तत् । तथा देवैः दाद्वभिः ऋत्विभिः वीरवत् वीरयुतम् । वेद्यां स्तीर्णमाष्टादितम् । वस्तोरहनि हतं कूनम् धातूनामनेकार्थत्वात् अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रकर्षेण हृतम् वस्तो-

पुरुषं पुरुषि बहूनि रूपाणि यस्य तम् । सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं यस्य तम् । मघोनं मघवन्तं धनवन्तम् । स त्वष्टा इन्द्राय
इन्द्रियाणि वीर्याणि दधत् सन् आज्यं वेतु ॥ ८ ॥

शक्रो । होता वनस्पतिं प्रयाजदेवतां यजतु । कीदृशं वनस्पतिं शमितारम् उलूखलादिरूपेण हविषां संस्कारम् । शतक्रतुं

होताय॑ क्ष॒त्स्व॒ष्टार॑मिन्द्र॒न्देव॑स्मि॒पज॑ꣳस॒यज॑द्भृ॒तश्चि॒यम् । पु॒रु॒षꣳस॒रेत॑स॒मघो॑नमिन्द्रा॒य॒त्वष्टा॑दधदिन्द्र
या॒णि॒वे॒त्वा॒ज्यस्य॑ हो॒त॒र्यज॑ ॥ ९ ॥

होताय॑ क्ष॒द्वन॑स्पतिं॒ शमि॑तारं॒ शत॑क्रतु॒न्धियो॑ जो॒ष्टार॑मिन्द्रि॒यम् । म॒ध्वा॒स॒म॒ञ्च॒न्प॒थिभिः॒स॒गेभिः॒स्वदा॑ति
य॒ज्ञ॒म॒धुना॑ घृ॒तेन॑ वे॒त्वा॒ज्यस्य॑ हो॒त॒र्यज॑ ॥ १० ॥

शतं क्रतवः कर्माणि यस्य तं बहुकर्माणम् । धियो जोष्टारं बुद्धेः सेवितारम् । इन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनो हितं वीर्यरूपं वा । स त्वष्टा मध्वा
मधुना स्वादुना घृतेन समञ्चन् यज्ञं संमन्त्रयन् सन् सुगेभिः सुगैः सुगमनैः पथिभिर्मार्गैः मधुना स्वादुना घृतेन युतं यज्ञं स्वदाति
देवान्प्रापयति स्वदातिः प्राप्पणार्थः स आज्यं वेतु । सुखेन गम्यते येषु ते सुगाः सुदुरोरधिकरण इति गमेर्द्विप्रचयः ॥ १० ॥

अतिजगती । दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमस्त्री होता यजतु यौ च हविषा इन्द्रं भिषज्यतः चिकित्सतः भिषज् रुग्णये कण्ठादिभ्यो यक् । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं धन्तः च तौ आज्यं वोताम् । कीदृशी भिषजा भिषजौ चिकित्साकुशलो । सखायाः सखायौ अन्योन्यं स्नेहवन्तौ । कवी क्रान्तदर्शनौ देवौ दीप्यमानौ । प्रचेतसौ प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ ॥ ७ ॥

ब्राह्मी अनुष्टुप् भेषजं भेषजरूपा ये त्रयो लोकास्तान् इडा सरस्वती भारतीति तिस्रो देवीषु होता यजतु ताद्याज्यं व्यन्तु नकार-

होतायज्ञदैव्याहोताराभिप्रजासखायाहविषेन्द्रंभिषज्यतः । कवीदेवौप्रचेतसाविन्द्रायधत्तइन्द्रियं

वोतामाज्यस्यहीतयज्ञ ॥ ७ ॥

होतायज्ञत्तिस्रोदेवीर्नभेप्रजन्त्यस्त्रिधातवोपसइडासरस्वतीभारतीमहीःइन्द्रपत्नीहविष्मतीव्यंन्वाज्यस्यहोतयेज

शार्थे । कीदृशास्त्रयः त्रिधातवः त्रयोऽग्निवादुसूर्या धातवो धर्तारो देवाः ते । अपसः अपस्विनः कर्मवन्तः शीतोष्णवातवर्षादीनि लोकानां कर्माणि । कीदृश्यास्तुतः महीः महत्यः । इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पत्न्याः पालायित्राः । हविष्मतीः हविर्विद्यते यासां ताः ॥ ८ ॥

अतिजगती । होता त्वष्टारं प्रयाजदेवतां यजतु । कीदृशं त्वष्टारम् इन्द्रम् इति परमैश्वर्यं ईश्वरं प्रभुम् । देवं दातारम् । भिषजं रोगनिवर्तकम् । सुयजं सुष्ठु इज्यते स सुयजस्तम् साधु यष्टव्यम् । घृतत्रियं घृतेन श्रीः श्रीमा यस्य तम् आज्यहविष्का हि प्रयाजाः ।

अर्पितजगतो । नकारसार्धः । या द्वारः प्रयाजदेवा इन्द्रमिन्द्रे ओजो वीर्यं सहस्रावर्धयन् ओज इन्द्रियबलं वीर्यं शरीरं बलं सही मनोबलम् ता द्वारो होता यजतु । तासु द्वारः इन्द्राय इन्द्रार्धं विश्वयन्तां विवृता भवन्तु अस्मिन्त्यज्ञे आच्यं व्यन्तु पिवन्तु च । कीदृश्यो द्वारः सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु ताः विवृतत्वादित्यधः । ऋतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतुवधः संहितायामृतमन्दस्य दीर्घः । इन्द्राय कीदृशाय मीदुषे मेहति मीदुान् तर्धं शेक्त्रे कसन्तो निपातः ॥ ५ ॥

होताय॑ ज॒दो॒जो॒न॒वी॒र्यं॑ स॒हो॒द्वार॑ इन्द्र॒मव॑र्धयन् । सु॒प्रा॒य॒णा॒ अ॒स्मि॒न्य॒ज्ञे॒ वि॒श्व॒य॒न्ता॒मृता॑वृ॒धो॒द्वार॑ इन्द्राय॒मी

दु॒षे॒ व्य॒न्त्वा॒ज्यस्य॑ हो॒नु॒यं॑ ज ॥ ५ ॥

होताय॑ ज॒दु॒षे॒ इन्द्र॑स्य॒धेनू॑ सु॒दु॒षे॒ मा॒तरा॑म॒ह्यै । स॒वा॒त॒री॒न॒ते॒ज॒सा॒व॒त्स॒मिन्द्र॑मवर्द्धतां॒ वी॒ता॒मा॒ज्यस्य॑ हो॒त॒र्यं॑ ज ॥ ६ ॥

आर्षीं विष्टुप् । उषे इत्यु पूर्वपदलोपः होता उषे नक्तोषे यजतु ते च तेजसा इन्द्रमवर्धताम् आच्यं वीतां पिवतां च । तत्र दृष्टान्तः स वातरी न न इवार्धं समानो वाता वक्त्रो यद्योस्ते सवक्त्रो एकशिशुके गावौ वक्त्रं यथा वर्धयेते तथेन्द्रं वर्धयताम् कीदृश्यो उषे इन्द्रस्य धेनू धेनुतस्ते धेनू प्रीणयित्री । सुदुषे सुहु दुग्धस्ते सुदुषे दुग्धं पूरयन्त्यौ । मातरा मातरी विभक्तेराकारः मातृवत्प्राज्ञिके । मही मही मही विभक्तलोपः ॥ ६ ॥

स्वादीःस्ति येषु ते मधुमन्तः अत्यन्तं मधुमन्तो मधुमन्तमाः तैः । कीदृशमिन्द्रं जितारं शत्रूणाम् अपराजितं केनापि न पराभूतम्
स्वर्विदं स्वः स्वर्गं वेत्ति स्वीयं जानाति स्वर्वित् यद्वा स्वः स्वर्गे विद्यते स्वर्वित्तम् विद सत्तायाम् । कीदृशेन नराशंसेन तेजसा तेज-
स्विना । एवं देवद्वययुत इन्द्रः आज्यस्य वेतु । शेषं पूर्ववत् । अत्र तनूनपान्नराशंसावेकत्र प्रयाजे पठितावित्युभयवानयं प्रयाजः ॥२॥

ब्राह्मी उष्णिक । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह इन्द्रं यजतु । कीदृशमिन्द्रम् ईडितम् ऋत्विभिः स्तुतम् आलुहानमा-
ह्वयमानम् यजमानैः देवानाह्वयन्तं वा । अमर्त्यममरणधर्माणम् । ईदृशो देव इन्द्रः आज्यस्य वेतु कीदृशो देवः सवीर्यः समानं वीर्यं

होतायक्षदिडाभिरिन्द्रमीडितमाजुह्वानममर्त्यम् । देवोदेवैः सवीर्यो वज्रहस्तः पुरन्दरो वेत्ताज्यस्य होतर्यज ॥३॥

होतायक्षर्हिषीन्द्रनिषहरं वृषभन्नर्यापसम् । वसुभीरुत्त्रैरादित्यैः सयुग्भिर्बर्हिरासदद्वेत्ताज्यस्य होतर्यज ॥४॥

यस्य सः सर्वदेवेषु यादृशं वीर्यं तदेकस्मिन्निन्द्रे इत्यर्थः । वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य । पुरन्दरः पुरं शत्रूणां नगरं दारयति पुरन्दरः ।
उक्तमन्यत् ॥ ३ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । बर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रं होता यजतु कीदृशमिन्द्रं निषहरं निषीदन्ति निषद-उपवेष्टारः तेषां वरं
अष्टम् वृषभं वर्षितारम् नर्यापसं नरभ्यो यजमानेभ्यो हितं नर्यापसः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् नराणां हितकारिणम् । स इन्द्रो
वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनत्रयदेवैः सहितः बर्हिरासदत् आसीदत् आज्यस्य वेतु च । कीदृशैवेखादिभिः सयुग्भिः सह युज्जन्ति
ते सयुजः तैः समानयोगैः ॥ ४ ॥

वायोधसयोराद्यन्तपश्वोः प्रयाजानुयाजप्रेषरूपः ततश्च प्रजापत्यश्विसरस्वत्योऽध्यायस्य ऋषयः । आयोऽनुवाके एकादशैन्द्रपशोः सम्बन्धिन
 आप्रीदेवताः समित्तनूनपादित्यादिदेवताकाः प्रयाजानां प्रेषाः होता यच्चक्षमिधेन्द्रमित्यादयो होता यच्चदिन्द्रमित्यन्ताः । अथ मन्त्रार्थः ।
 आर्षीं चिष्टुष् । दैव्यो होता समिधा समित्काष्ठेन हविर्भूतेन समिधाप्रीदेवतया सहितं वा इन्द्रं यजत् यजतु । य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु
 समिध्यते दीप्यते प्रथमम् इष्टः पृथिव्याः पदे यजनीये प्रदेशे अन्यात्मना समिध्यते । द्वितीयम् पृथिव्याः नाभौ पृथिवीशब्देनान्तरिक्षम्
 अन्तरिक्षस्य मध्ये विद्युदात्मना समिध्यते अधि उपरि । तृतीयम् दिवौ वर्षन् स्वर्गस्य वर्षणि वर्षिष्ठे प्रदेशे आदित्यात्मना समिध्यते ।

होतायच्चत्तनूनपातमितिभिर्ज्जेतारमपराजितम् । इन्द्रदेवस्वर्विदम्पृथिभिर्मधुमत्तमैर्नराशस्सेनतेज

सावेत्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ २ ॥

कीदृशः चर्षणिसहामोजिष्ठः चर्षणयो मनुष्यास्ताः सहन्तेऽभिभवन्ति चर्षणिसहो मनुष्याभिभावुकास्तेषां मध्ये ओजस्वितमः अत्यन्तमोजस्वी
 ओजिष्ठः इष्टानि परे विन्मतीर्नुमिति विनो लुकि ऽटलोपे ओजिष्ठ इति रूपम् । संहितायां चर्षणिशब्दस्य दीर्घः । एवंविध इन्द्रः
 आज्यस्य वेतु घृतं पिबतु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ १ ॥

अतिजगती । नराशसेन देवेन दृतं तनूनपातमिन्द्रं च देवं होता यजतु कैः पृथिभिः पतन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यजमाना यैस्ते
 पय्यानी हवींषि तैः । कीदृशैः जतिभिः अवन्ति तर्पयन्ति ते जतयस्तैः जतियूतीत्यादिना कर्तरि निपातः तथा मधुमत्तमैः मधुर्मधुर-

प्रातःकालादयः कालविशेषाः सङ्गवमध्याह्नादयः अहोरात्राः दिवसेनिशाः अर्धमासाः पक्षाः मासाश्चेत्यादयः ऋतवो वसन्तादयः कल्पन्तामवयवत्वेन कृता भवन्तु । संवत्सरश्च उपलक्षणम् संवत्सरादयः पञ्चापि कल्पन्ताम् । क्रियावृत्तिरादरार्था । किञ्च प्रेत्यै प्रगमनाय एतै आगमनाय च समञ्च सङ्गुच प्रसारय च स्वेच्छया सङ्गुचविकासौ कुर्विति भावः । किञ्च सुपर्णाकारेण चित्त्वाक्षुषणे-

कल्पन्ताम्मासास्तेकल्पन्ताः ऋतवस्तेकल्पन्ताः संवत्सरस्तेकल्पन्ताम् । प्रेत्या एतै सञ्जाञ्च प्रचसारय ।

सुपर्णं चिदसितया देवतयाङ्गिरस्वडुवः सीद ॥ ४५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

होतायक्षत्समिधेन्द्रमिडस्य देनाभाष्टयिव्याश्रधि । दिवोवष्मन्त्समिध्यत ओजिउश्चर्षणो महोवैत्वाज्यस्य होतयज ॥ १ ॥

चिदसि । तथा देवतया वाचा सहितः सन् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसइव प्राणाइव ध्रुवः स्थिरः सीदतिष्ठ ॥ ४५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सप्तविंशोऽयमध्याय आग्निको विरतोऽधुना ॥ २७ ॥

श्रीगणेशाय नमः । इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः अयमध्यायः सौत्रामणीसम्बन्धी सौत्रामण्यङ्गभूतयोरैन्द्र-

द्वितीयया यजुलेक्षणा स्तुतः सन् पाहि । तिसृभिर्गोभिः ऋग्यजुःसामलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि । चतसृभिः ऋग्यजुःसामनिमद-
लक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि गद्यपद्यकाव्यादिरूपा चतुर्थी गौः ॥ ४३ ॥

यजमानोऽध्वर्युं प्रार्थयते । हे अध्वर्यो जर्जोनपातमपां पौत्रमग्निं स त्वं हिन हिनु तर्पय हि गतो वृद्धौ स्वादिः खोट उलोपश्ला-
न्दसः उर्कशब्देनाप उच्यते पशुगो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । यतोऽयमग्निरस्ययुः अस्मानिच्छति अस्ययुः स्वाच्छन्द-
सीति उपत्ययः अतो हव्यदातये हविषो दानाय दाशेम सङ्कल्पयामः दाशु दाने अत्र सङ्कल्पार्थः । यतोऽयं वाजेष्वन्नेषु अविता रचिता

जर्जोनपातसहिनायमस्ययुर्दाशेमहव्यदातये । भुवद्वाजेष्वविताभुवद्दधतत्रातातनूनाम् ॥ ४४ ॥

संवत्सरोसिपरिवत्सरोसौदावत्सरोसौदत्सरोसिवत्सरोसि । उपसस्तेकल्पन्तामहोरावास्तकल्पन्तामर्द्धमासास्ते

भुवत् भवति वृधे वृधे च भुवत् भवति उतापि च तनूनां शरीराणां चाता रचिता भवति बहुवचनं भार्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम् ।
अग्निरन्नतनु रचिता वर्धयिताम्नान् कामयतेऽतो हविर्दानाय तं सङ्कल्पयामः ॥ ४४ ॥

अग्निदेवत्वं यजुः अत्र यजुषि नवनवत्यक्षराणि एको व्यूहः ततः शताक्षराभिक्रतिच्छन्दः । चित्वाग्नेरभिमर्शने विनियोगः ।
पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिमिति ज्योतिःशास्त्रोक्तमिहोच्यते । हे अग्ने त्वं संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि द्वादवत्सरोऽसि द्वाद-
रोऽसि वत्सरोऽसि निर्विशेषणः पञ्चसंवत्सरात्मकयुगरूपोऽसौत्यर्थः युगं भवेद्दत्सरपञ्चकेनेति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । तस्य ते तव उपसः

संहितायामभीत्यस्य दीर्घः । सुच इति सुशब्दस्य षत्वम् । नञ् धातुस्थोरुपुभ्य इति पुशब्दात् परस्य नः इत्यस्य णत्वम् ॥ ४१ ॥

द्वचः प्रगाथः आग्नेयः शम्युदृष्टः यज्ञायज्ञियस्य साम्नो योनिः । यज्ञायज्ञियं पुच्छमिति श्रुतेः । हे हवृत्यौ द्वतीया सतोवृहती । यज्ञावज्ञा वीष्मायां द्वित्वम् सप्तम्येकवचनस्याकारः । व इति द्वितीयावहुवचनमेकवचनार्थं यजमानविषयं वा । अग्नये चतुर्थ्येकवचनं द्वितीयेकवचनार्थं । गिरागिरा वीष्मायां द्वित्वम् । चः पादपूरणः । दक्षसे चतुर्थी द्वितीयार्थं । प्र प्र सम्पोदः पादपूरण इति द्वित्वम् तस्य च शंसिषमिति क्रियया सम्बन्धः । वयमिति प्रथमावहुवचनमेकवचनार्थं । तथा चैवं योजना । यज्ञेयज्ञेऽनेकयज्ञेषु गिरा-

यज्ञायज्ञावोअग्नयेगिरागिराचदक्षसे । प्रप्रवयममृतव्जातवेदमग्नियन्मिन्नशंसिषम् ॥ ४२ ॥

पाहिनोअग्नएकयापाह्युतद्वितीयया । पाहिगौर्भिस्तिस्त्रिभिरुज्जम्यतेपाहिचतस्त्रिभिर्यसो ॥ ४३ ॥

गिरान्ययान्यया स्तुत्वा वः त्वाम् यद्वा वो युष्माकमर्थे अग्निं प्रशंसिषं स्तौमि शंसं स्तुतौ लुङ् अङ्भाव आर्चः । कौटुशमग्निं दक्षसम् दक्षतेरुक्साहार्थस्य धातोरसुन् प्रत्ययः दक्षते उक्साहते दक्षाः तम् उक्साहिनम् यद्वा दक्ष इति बलनाम अन्तर्नीतमत्वर्थं द्रष्टव्यम् दक्षसं बलवन्तम् । असृतममरणधर्माणम् । जातवेदसम् जातं वेदी ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् । प्रियं प्रीतिजनकम् । नशब्द उपरिष्टादुपचारादुपमार्थीयः मित्रं न मित्रमिव यथा कश्चित्पूयं मित्रं स्तौति तद्वदग्निं स्तुमह इत्याशास्त्रहे ॥ ४२ ॥

भर्गदृष्टा । हे अग्ने हे जर्जा पते अन्नानां पालक हे वसो वासयितः यद्वा लुप्तमत्वर्थं द्रष्टव्यम् हे वसो वसुमन् धनवन् एकया गिरा इति पदस्थानुषङ्गः एकया गिरा ऋग्लक्षणया द्वितीयानिर्देशात् स्तुतः सन्निति वाक्यशेषः नोऽस्मान् पाहि रक्ष । उत इपि च

भवति । तथा वृता वर्ततइति वृत्तया वृता वर्तमानया शचिष्ठया अतिशयेन शची शचिष्ठा तथा अतिशयवत्या यागक्रिययास्माकं
सखा भवति । शचीति कर्त्तृनाम तत इष्टप्रत्ययः । कीदृश इन्द्रः चित्रः विचित्रः पूज्यो वा । सदावृधः सदा वर्धतइति सदावृधः
इशुपधेति कप्रत्ययः सदा वर्धमानः । जती तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णः । आभुवत् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति
तिप इलोपः शपञ्चान्दसं डित्वे धातोरवङ्ङादेशः ॥३८॥

हे इन्द्र अश्वसोऽश्वस्य सोमरूपस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सत् मायति मत्तं करोति मदी हर्षं लेटोऽडाटाविति आडागमः सिब्वहुलं

कस्त्वासत्योमदानाम्मंहिष्ठोमत्सदन्वसः । दृढाचिदारुजेवसु ॥४०॥

अभीषुणःसखीनामविताजरितृणाम् । शतम्भवास्युतये ॥४१॥

लेटीति सिप्प्रत्ययः तिप इलोपः । कीदृशः मदानां मंहिष्ठः मदयन्ति तानि मदानि पचायच् मदजनकानि हवींषि तेषां मध्ये मंहिष्ठः
श्रेष्ठः अत्यन्तमदजनकः मंहि कान्तौ चुरादिः मंहयति द्योतते मंह्यो अत्यन्तं मंह्यो मंहिष्ठः यद्वा महि इह्यो भादिः मंहते वर्धते मंह्यो
अत्यन्तं मंह्यो मंहिष्ठः । येनाश्वेन मत्तः सन् दृढा चित् दृढान्यपि वसु वसुनि धनानि कनकादीनि त्वमारुजे रुजो भङ्गे पुरुषपदव्य-
त्ययः आरुजसि चूर्णयसि दातुं मनसि भङ्क्ता भङ्क्ता ददासीत्यर्थः ॥ ४० ॥

हे इन्द्र त्वमतयेऽवनाय पालनाय सु सुष्ठु सम्यक् अभि आभिसुख्येन शतं भवासि भवासि आडागमः शतशब्दो बहुवाची बहुरूपो
भवसि पालनाय नानारूपाणि दधासीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् सखीनां मित्राणां जरितृणां स्योतृणां नोऽस्माकम्वतिजामविता पालयिता ।

हे इन्द्र कारवः कर्तारः यज्ञानाम् नरः ऋत्विजो वयं त्वामेव हवामहे आह्वयामः इत् एवार्थे हि निश्चये । किंनिमित्तम् वाजस्यान्नस्य सातौ लाभनिमित्तम् वृक्षेषु शत्रुषु शत्रुघातनिमित्तम् काष्ठासु दिक्षु दिग्विजयनिमित्तम् । कौट्टयं त्वां सत्पतिं सतां पालयितारम् । श्रुतिभृत्युक्ताचाररता निषिद्धत्यागिनः सन्तः कथ्यन्ते । तथा अर्बतः अश्वप्राप्तिनिमित्तं च विभक्तिव्यत्ययः । त्वांशब्दाद्वृत्तिरादरार्था ॥३७॥

हे चित्र आश्चर्य्यकारिन् हे वज्रहस्त वज्रं हस्ते यस्य हे अद्रिवः अद्रयोऽजेयत्वेन सन्तीत्यद्रिवान् तत्सम्बुद्धिः मतुवसोरिति कृत्वम् हे इन्द्र स त्वं नोऽस्मभ्यं गामश्वं च सङ्किर देहि सम्पूर्वः किरतिर्दानार्थः । कौट्टयमश्वम् रथ्यं रथे साधुं रथवहनसमर्थम् ।

सत्त्वनश्चिववज्रहस्तधृष्णायामहस्तवानोअद्रिवः । गामश्वं रथ्यमिन्द्रसङ्किरसत्वावाजन्नजिग्युषे ॥३८॥

कयानश्चिवआभुवदूतीसदाष्टधःसखा । कयाशचिठयाष्टता ॥३९॥

कौट्टयस्त्वम् धृष्णया प्रागल्भ्येन महः महसा तेजसा च स्तवानः स्तूयमानः । धृषेः क्तुः ततो विभक्त्यर्थादेशः धृष्णुना धृष्णत्वेन भावप्रधानो निर्देशः । महः विभक्तिलोपः । स्तवान इत्यत्र विकरणव्यत्ययः । कथमिव वाजं न वाजमिव न इवार्थे यथा जिग्युषे जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा यथा सचा त्राणं त्रा रक्षणम् तत्साहितं वाजमन्नं यवं यथा ददति तथास्मभ्यं देहि ॥३८॥

तिस्रो गायत्र्य इन्द्रदेवत्या वामदेवदृष्टाः वामदेव्यसक्त्रो योनिः वामदेव्यमात्मनिति श्रुतेः अन्त्या पादनिचत् सप्ताक्षरत्रिपादा । पूर्वर्चः इन्द्रपदमनुषज्जनीयम् । इन्द्रः कया ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन प्रौणनेन वा नोऽस्माकं सखा सहायः आभुवत् आभिसुख्येन

बृहतोसतोबृहतीद्वय प्रगाथं वसिष्ठदृष्टमिन्द्रदेवत्वम् । रथन्तरं दक्षिणे पक्षे इति श्रुतेः । नाभ्योऽध्वर्योगांये दिव्यध्वर्योगानं विहितम् । अतः साक्षां योनय ऋचः पठान्ते तत्रैन्द्रः प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । हे शूर हे इन्द्र वयं त्वा त्वामभिनोनुमः आभिमुख्ये-
नात्यन्तं स्तुमः नु स्तुतौ यङ्लुगन्तम् । तत्र दृष्टान्तः अदुग्धाः धेनवः इव यथा अदुग्धा गावो वत्सान् स्तुवन्ति । कौटुशं त्वाम् जगती
जङ्गमस्थानं प्रभुम् स्वर्ह्यं स्तुः पश्यतीति स्वर्ह्यं कृतम् यदा स्तुः आदित्य इव दृश्यते स्वर्ह्यं तस्युषः स्थावरस्य ईशानम् विश्व-
नियन्तारमित्यर्थः ॥३५॥

नत्वावा२॥ अन्योद्वियोनपार्थिवोनजातो न जनिष्यते । अश्वान्तो मघवन्तिन्द्रवाजिनोगव्यन्तस्त्वाहवामहे ॥३६॥

त्वामिद्विहवामहे सातौ वाजस्यकारवः । त्वांष्ट्वेष्ट्विन्द्रसत्यतिन्नरत्स्वाङ्गाष्ठास्वर्वतः ॥३७॥

हे मघवन् धनवन् हे इन्द्र दिवि भवो दिव्यः पार्थिवः पृथिवीभवश्च त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यो नास्तीति शेषः न च जातः न जनि-
ष्यते उत्पत्स्यते । त्वत्सदृशोऽस्तीति त्वावान् सादृश्यार्थं वतुप्रत्ययः । अतो वयं त्वा त्वां हवामहे । कौटुश वयम् अश्वान्तः अश्वान्
कामयमानाः अश्वघस्यादिति क्वचि आत्वम् ततः श्रुतप्रत्ययः । वाजिनोऽभवन्तः हविर्युताः । गव्यन्तः गा इच्छन्ति गव्यन्तः
गोकामाः । गवाश्चान्देहीत्यर्थः ॥३६॥

ऋग्वेदयमैन्द्रः प्रगाथः शम्युदृष्टः बृहत्सान्को योनिः अध्वर्योगानस्योक्तेः आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती बृहदुत्तरे पक्षे इति श्रुतेः ।

अग्नेर्गोः अग्ने गच्छत्यग्नेर्गोः विड्वनोरनुनासिकस्यादिति आकारः । यज्ञप्रोः यज्ञेन प्रीयते तुष्यति यज्ञप्रोः शिवः कल्याणकरः ॥ ३१ ॥

हे वायो ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसङ्ख्याका रथासः रथाः तेभिस्तैः रथैः आगहि आगच्छ किमर्थं सोमपानाय । किं दृशस्व नियुत्वान् अश्वयुक्तः नियुतो वायोरित्युक्तेः ॥ ३२ ॥

१-निघ० १, १५, २ ।

विष्टुप् अनयर्चा पात्राणि सुच्यन्ते । स्वा निजा भूतिः समृद्धिर्जगद्गूपा यस्य स स्वभूतिः हे स्वभूने हे वायो एकया दशभिः द्वाभ्यां

एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये विष्टुश नो व । तिसृभिश्च वहसे विष्टुश ता च नियुद्धिर्वा यविहता विमुञ्च ॥ ३३ ॥

तव वायव्यतस्य ते त्वष्टुर्जामातरङ्गित । अत्रास्याष्टणीमहे ॥ ३४ ॥

अभित्त्वाश्वरनो नुमो दुग्धा इव धेनवः । ईयानमस्य जगतः स्वर्हृशमीशानमिन्द्रतस्युपः ॥ ३५ ॥

विंशती विंशत्या पूर्वसवर्णः तिसृभिः विंशता च नियुद्धिः अश्वभिः कृत्वा इष्टये यज्ञाय त्वं यानि पात्राणि वहसे ता तानि पात्राणि इह यज्ञे विमुञ्च । पञ्च चकाराः समुच्चयार्थाः ॥ ३३ ॥

गायत्री व्यष्टदृष्टा । हे वायो हे ऋतस्यने सत्यस्य पालक ऋतस्य पतिपरे सुडागमः । हे त्वष्टुर्जामातः आदित्यादप आदाय वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्भवतीति वायरादित्यस्य जामाता । हे अङ्गुत आश्चर्यरूप तवावांसि अत्रानि वयमावृणीमहे प्रार्थयामः ॥ ३४ ॥

षट्को वायुदेवत्याः वायव्येष्टकापशुपत्ते वपादीनां याज्यानुवाक्यात्वेन नियुक्ताः आद्या गायत्री गृह्यमदृष्टा । हे वायो यतः
सुन्वतो यजमानस्य गृहं प्रति त्वं गन्ता गमनशीलोऽसि तन्नन्त आद्युदात्तत्वात् अतो नियुत्वानश्ववान् सन् आगहि आगच्छ शपो
लुक् । अयं शुक्रो यज्ञः ते त्वां प्रति अयामि अयत्तु प्राप्नोतु लकारपुरुषव्यत्ययः । शुक्रादिग्रहाणां पात्रं त्वमेवेति भावः ॥२८॥

अनुष्टुप् पुरुमीडाजमीढहृष्टा हे वायो शुक्रो यज्ञः त्वामयामि आगच्छतु । कौटशः शुक्रः दिविष्टिषु मध्वः अग्रं द्यौरिष्यते प्रार्थ्यते

वायो॑ शु॒क्रो अ॒यामि॑ ते स॒हो अ॒ग्रं दि॒विष्टि॑षु । आ॒याहि॑ सोम॒पीत॑ये स्या॒र्हो दे॒व नि॒युत्त्व॑ता ॥३०॥

वा॒युर॒ग्रे गा॒य॒त्र प्रोः सा॒कं न्म॑नसा॒य॒न्तुम् । शि॒वो नि॒यु॒ज्जिः शि॒वाभिः॑ ॥३१॥

वा॒यो ये ते स॒ह॒स्त्रि॒णो र॒था स॒स्ते भि॒रा ग॒हि । नि॒यु॒त्त्वान्त्सोम॑पीतये ॥३२॥

याभिस्ता दिविष्टयो यज्ञाः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्युक्तेः मध्व मधुनो रसस्याग्रं सारभूतः यज्ञरसेषु शुक्रो यज्ञः सारभूतः
इत्यर्थः । किञ्च हे देव वायो नियुत्वता अश्ववता रथेन आयाहि आगच्छ किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय कौटशस्त्वं स्यार्हः स्पृहा-
योग्यः यजमानादिभिः स्पृहणीयः ॥३०॥

हे गायत्री । वायुः शिवाभिः कल्याणरूपाभिः नियुज्जिरश्वाभिः कृत्वा मनसा साकं चित्तेन सह सादरं यज्ञं गन् गच्छतु । कौटशः

इ वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठहृष्टे । हे वायो त्वं याभिर्नियुद्धिरश्वाभिः कृत्वा इष्टये यागाय दुरोणे यज्ञमृष्टे वर्तमानं दास्यांसं
हविर्दत्तवन्तं यजमानमच्छ अभिसुखं प्रयासि गच्छसि निपातस्य चेति संहितायामच्छा इति दीर्घः व्यवहितायेति प्रेण यस्मिन्त्यस्य
व्यवधानं ताभिर्नियुद्धिरागत्य नोऽस्माभ्यं रयिं धनं नियुवस्व देहि नियौतिर्दानार्थः व्यत्ययेन श्रमप्रत्ययः । कौटुशं रयिं सुभोजसं सुहु
भुज्यत इति सुभोजास्तम् भुजेरसुन्प्रत्ययः । किञ्च वीरं पुत्रं गव्यं गोसम्बन्धि अश्वमश्वसम्बन्धि गोऽश्वरूपं राधः धनं च
नियुवस्व ॥२७॥

प्रयाभिर्र्यासिदाश्वां समच्छानियुद्धिर्वीर्यविष्टयेदुरोणे । निनोरयि सुभोजसंयुवस्व निवीरङ्गव्यमश्वराधः ॥२७॥
आनोनियुद्धि शतिनीभिरङ्गरुसहस्त्रिणीभिरुपयाहियज्ञम् । वायो अस्मिन्सवने मादयस्व यूयम्पातस्वस्तिभिः सदानः ॥२८॥

नियुत्त्वान्वायवागह्ययशुक्रो अयामिते । गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥२८॥

हे वायो नियुद्धिरश्वाभिः नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमुपयाहि । कौटुशीभिः शतिनीभिः सहस्त्रिणीभिः शतं सहस्रं च सहस्रा यासां
ताभिः वयं बहुवाहनतर्पणे शक्ता इति भावः । एतय चास्मिन् सवने तृतीये मादयस्व त्वयस्व । अथ पादेन कृत्विज आह हे कृत्विजः
स्वस्तिभिः कल्याणैर्यूयं नोऽस्मान् पात रक्षत ॥२८॥

दितः । धिपणेति ऋत्विगमार्षम् । अथ अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव उत निश्चितं स्था नियुतो निजाश्वा वायुं सद्यत सद्यन्ते सेवन्ते षच् सेवने
पुरुषव्यत्ययः । क निरेके निर्गतः रेकः रेचनं रेकः शून्यता यस्मात् तादृशे बहुजनाकीर्णे स्थाने । कीदृशं वायुं श्वेतं श्वेतवर्णम् । तथा
वसुधितिं वसुनो धनस्य धितिधारणं यत्र तम् धनस्य धारयितारम् ॥२४॥

हे प्रजापतिदेवत्ये त्रिष्टुभौ हिरण्यदृष्टे प्रथमा द्वाधिका । आपो ह वाद्दमये सलिलमेवासेति । ब्राह्मणमेतयोः कण्डिकयोर्नि-
दानभूतं बोध्यम् । ह प्रसिद्धौ यत् यदा पुरा आपो जलानि विश्वमायन् प्रापुः । कीदृश्य आपः बृहतीः बृहत्यो महत्यः बहुलाः । तथा

आपो ह यद् बृहती विश्वमायन् गर्भं न्दधाना जनयन्ती रग्निमाततो देवानां समवर्तता सु रेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम

यश्चिदापो महिना पर्यपश्यद् दधाना जनयन्ती र्यज्ञम् । ये देवेष्वधिदेव एक आसीत् कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥२६॥

गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः धारयन्त्यः अत एवाग्निं जनयन्तीः अग्निरूपं हिरण्यगर्भं जनयन्त्यः उत्पादयिष्यन्त्यः । ततो गर्भात्
मवत्सरोषितात् देवानामसुः प्राणरूप आत्मा लिङ्गशरीररूपो हिरण्यगर्भः समवर्तत उदपद्यत । कस्मै प्रजापतिरूपाय देवाय हिर-
ण्यगर्भाय हविषा विधेम हविर्दत्तः विभक्तिव्यत्ययः विधितिर्दानार्थः ॥२५॥ १-११, १६, १ ।

चिदप्यर्थः यो देवोऽन्तर्यामी महिम्ना आपः विभक्तिव्यत्ययः अपः पूर्वाक्ताः पर्यपश्यत् सर्वतो ददर्श । कीदृशीः दत्तं कुशलं
प्रजापतिं दधानाः । यज्ञं जनयन्तीः यज्ञशब्देन यज्ञकर्त्री प्रजा उच्यते सृष्टिकर्तारित्वर्थः । यद्य देवेष्वधि अधिकः एको मुख्यो देव
आसीत् । तस्मै देवाय हविर्दत्तः ॥२६॥

हे अग्ने हे जातवेदः जातप्रज्ञान हव्यमिन्द्राय स्वाहा ऋणुहि स्वाहाकारेण प्रयच्छ । किञ्च विश्वे देवा इदं हविर्जु-
पन्तां शेवन्ताम् ॥ २२ ॥

अथ तं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते इति हृतस्य पशोः पीवोऽन्नं रायिदृध इत्याद्याः षट् याचानुवाक्याः । हे वायुदेवत्ये
त्रिष्टुभो वसिष्ठदृष्टे । शुक्लो हि वायुरिति श्रुतेः श्वेतो वायुः यात्रियुतोऽश्वान् सिषक्ति शेवते ते नियुतः समनसः सममनस्काः सन्तो
वायवेऽर्थाय वितस्युर्विशेषेण तिष्ठन्ति । कीदृशान्नियुतः पीवोऽन्नं पीवः पुष्टमन्नं येषां तान् नकारलोपः प्रकृत्यान्तःपादमिति पीवो

पीवोऽन्नं रायिदृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति नियुतामभिधीः । ते वायवे समनसो वितस्युर्विश्वे न्वरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ २३ ॥

रायेनुयञ्जन्न नरोदसी मे राये देवी धिषणा धाति देवम् । अधवानुन्नियुतः सञ्चत स्वाउत श्वेतं तं वसुधिति निरेके ॥ २४ ॥

अन्नानित्यत्र सन्धरभावः । तथः रायिदृधः रायं धनं वर्धयन्ति तान् । कीदृशः श्वेतः सुमेधा शोभना मेधा बुद्धिर्यस्य । नियुतामभिधीः
अश्वानामाश्रयणीयः । एवमश्वयोगे वायुना कृते नरो मनुष्या ऋत्विजः विज्ञा इत् विश्वानि सर्वाण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यप्राप-
कानि चक्रुः कर्माणीति शेषः ॥ २३ ॥

इमे रोदसी यावापृथिव्यौ यं वायुं जज्ञतुः उत्पादयामासतुः तु क्षिप्रम् किमर्थम् राये धनायोदकरूपाय । धियं सनोति ददाति
धिषणा वाक् देवी देवं वायुं धाति धारयति शपो लुक् राये धनाय । रोदस्योः सङ्घावेऽपि वायुं विना जगद्धारणाशक्तेर्वाट इत्या-

तिस्त्री देव्यः इदं बर्हिंरासदन्तु आसौदन्तु हान्दसः सीदादेशाभावः व्यवहिताच्चेति आह। सह क्रियापदव्यवधानम्। कास्ता
अत आह इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्थाना भारती दुस्थाना। महौ महती गृथानास्तुवन्तीति विशेषणद्वयं तिसृणाम् ॥१८॥
त्वष्टा देवः तं प्रसिद्धं रायो धनस्य पोषं पृष्टिमस्त्रे अस्त्राकं नाभिं प्रति विष्यतु विमुञ्चतु नाभौ मुक्तमुक्कं पततीति भावः पोऽन्त-
कर्भणि ओतः श्यनीति ओकारलोपः स्यतिरुपसृष्टो विमोचने इति यास्कः। कौदृशं रायः पोषम् नोऽस्त्राकं तुरीपम् तुरा वेगेन

तन्नस्तुरीपमङ्गु तम्पु रुक्तुत्वष्टासुवीर्यम्। रायस्योषं विष्यतुनाभिमस्त्रे ॥ २० ॥

वनस्यतेवसृजारराणस्त्वनादेवेषु। अग्निर्हव्यं शमितासृदयाति ॥ २१ ॥

अग्नेस्त्राहाद्युहिजातवेदइन्द्रायहव्यम्। विश्वे देवाहविरिदञ्जु पन्ताम् ॥ २२ ॥

आप्नोति तुरीपं शीघ्रप्रापकम्। अद्भुतं महान्तम्। पुरुक्षु पुरुषु बहुषु स्थिति निवसति पुरुक्षु सुपां सुलुर्गित अमो लुक् स्थित-
रीणादिको दुप्रत्ययः। सुवीर्यं साधु वीर्यं सामर्थ्यं येन तम्। ईदृशं धनं देहीत्यर्थः ॥ २० ॥

अग्निः शमिता हव्यं सृदयाति सृदयति संस्करोति यतः अतो हे वनस्पते तव स्तुतं हव्यमवसृज्य सुसृज्यतोऽवाचीने जिघ्र।
कौदृशस्त्वम् अना आत्मना देवेषु रराणः हविर्ददानः रा दाने कानच्। मन्तेष्वाङ्गशदेरात्मन इति आलोपः ॥ २१ ॥

हारीदेव्योऽस्यान्नेव्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति दद दाने धृती च । अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवाः अग्निव्रतानि ददन्ते ।
 कौटुष्यो हारः उरुच्यवसः उरु त्रिशालं व्यवोऽवकाशो यासां ताः विशालान्तराः । तथा धान्ना स्थानेन पत्यमानाः पत ऐश्वर्यं दिवा-
 दिरात्मनेपदी पत्यन्ते ईशते ताः पत्यमानाः स्थानैरैश्वर्यं कुर्वाणाः ऋत्विजां स्थानानि ददाना इत्यर्थः ताः क्षुमः ॥ १६ ॥
 उषास नक्ता रात्रिश्च उषासानक्ता उषस उषासादेशो हन्ते ते प्रसिद्धे उषासानक्ता अहोरात्रिदेव्यो नोऽस्माकमिमं यज्ञमवतां रक्ष-

ते अस्य योषणे दिव्ये न योना उषासानक्ता । इमं यज्ञमवतामध्वरन्तः ॥ १७ ॥

दैव्या होतारा उर्ध्वं मध्वरन्तो मे जिह्वाभिर्निगृणीतम् । कृणुत न्नः खिष्टिम् ॥ १८ ॥

तिस्रो देवीर्बर्हिरेदस्दन्विडा सरस्वती भारती । महीगुणाना ॥ १९ ॥

ताम् । कौटुष्यो ते अस्यान्नेः योषणे भार्ये । तथा दिव्ये दिवि भवे स्वर्गस्थे । कौटुष्यस्यान्नेः योनी गार्हपत्यस्थाने स्थितस्येति शेषः
 नकारः पादपुरणः । कौटुष्यं यज्ञम् अध्वरम् ध्वृ कौटिल्ये न ध्वरतोऽध्वरस्तम् अकुटिलम् शास्त्रोक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अयं चान्निरसो च मध्यमो वायुः हे दैव्या होतारो अग्निवायू युवां नोऽस्माकं खिष्टिं शोभनं यजनं कृणुतं कुरुतम् किञ्च नोऽस्माक-
 मध्वरं यज्ञमर्हं कृणुतं देवमार्गगामिनं कुरुतम् । अन्नेर्जिह्वां ज्वालामग्निगृणीतं वर्णयतम् समीची वक्त्रज्वालेति स्तुतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तर्पयन् । नराशंसः नरेर्ऋविभिर्नराशंस्यते स्तूयते नराशंसः । सुखा शोभनकारो । देवः दीप्तिमान् । सविता विश्वस्योत्पादकः । विश्वेन त्रियते सेव्यते विश्ववारः विश्वं वृणोति अङ्गीकरोतीति वा कर्मण्यष्ट सर्वस्य वरणीयः सर्वाङ्गीकर्ता वा ॥ १३ ॥

अयमध्वर्युः अध्वरेषु प्रयत्नु वर्तमानेषु सस्य अग्निमच्छ एति अथ्येति अच्चाभिराममिति^१ शाकपूयिः । कौट्यः श्रवसा ज्ञानबलेन ईडानः इह सुतो शानष् तथा वङ्गिः वहति यज्ञभारमिति वङ्गिः यज्ञनिर्वाहकः । श्रिं छत्वा घृतेन नमसा अग्नेन हविर्लक्षणेनोपल-
चिताः स्रुचो जुहाव्या गृहीत्वैति शेषः ॥ १४ ॥

१—निघ० ५, २८ ।

अ॒क्या॒य॒मे॒ति॒श्र॒व॒सा॒घृ॒ते॒ने॒डा॒नो॒व॒ह्नि॒र्न॒म॒सा । अ॒ग्नि॒स्रु॒चो॒अ॒ध्व॒रेषु॒प्र॒यत्नु॒ ॥ १४ ॥

स॒य॒ज॒द॒स्य॒म॒हि॒मा॒न॒म॒ग्नेः॒स॒ई॒म॒न्द्रा॒सु॒प्र॒य॒सः । व॒सु॒श्चे॒ति॒ष्ठो॒ व॒सु॒धा॒त॒म॒श्च ॥ १५ ॥

हा॒रो॒दे॒वीर॒न्व॒स्य॒वि॒श्वे॒व्र॒ता॒द॒द॒न्ते॒अ॒ग्नेः । उ॒रु॒व्य॒व॒सो॒धा॒न्ना॒प॒त्य॒मा॒नाः ॥ १६ ॥

सोऽध्वर्युरस्याग्नेः महिमानं यजत् यजतु सिन्धुङ्गलं लेटि लेटोऽडाटी इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति सूत्रैर्यच्चदिति रूपम् । सः ईम् स च मन्द्रा मन्द्राणि मदजनकानि हवींषि च यजतु ददातु । कौट्यस्याग्नेः सुप्रयसः प्रयस् इत्यन्नराम^२ शोभनानि प्रयांसि यस्य सुप्रयास्तस्य । कौट्यस्याग्नेर्महिमानं यजतु यो वसुः वासयिता । चेतिष्ठः अतिचेतयिता वसुधातमः वसनां धनानां दाह्यतमः कृत्वन्तात्तमम् ॥ १५ ॥

२—निघ० २, ७, ५ ।

द्वादशाग्नीदेवत्वा उष्णिहो विषमपादा आग्नेय्योऽग्निता दृष्टाः । अग्निः प्रजापतित्वेन स्तूयते तेन प्राजापत्या अपि । ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिमप्रीणात्तेन प्राजापत्या इति श्रुतेः । अस्याग्नेः समिधः जध्वीः देवगामिभ्यो भवन्ति शोचींषि तेजांस्यपि जध्वी जध्वीनि भवन्ति । कौटुगानि शोचींषि शुक्ता शुक्ताणि शुक्ता शुक्ताणि । द्युमत्तमा द्यौः द्यौः प्रकाशो येषां तानि द्युमन्ति अद्यन्तं द्युमन्ति द्युमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि । कौटुगस्याग्नेः सुप्रतीकस्यै सुहु प्रतीकं मुखं यस्य । तथा सूनोः यजमानपुत्रस्य स यदेनं जनयति तेनास्यैष सूरुरिति श्रुतेः । य ईदृशस्तं स्तुम इति शेषः ॥ ११ ॥

तनूनपादसुरोविश्ववेदादेवोदेवेषुदेवः । पयोअनक्तुमध्वाद्युतेन ॥ १२ ॥

मध्वायज्ञन्नक्षसेप्रीणानोनराशसोअग्ने । सुकृद्देवः सविताविश्ववारः ॥ १३ ॥

देवोऽग्निः मध्वा मधुना मधुरेण दृतेन पथो यज्ञमार्गाननक्तु । मध्वेति नुमभावः अनियमागमयासनमित्युक्तेः । पथोऽनक्तु इत्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरइति सन्ध्यभावः । यज्ञे बहु दृतमस्तु येन मार्गो दृताभ्यक्ताः स्युरितिभावः । कौटुगो देवः तनूनपात् तनूनामपां नपात् पौत्रः अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरिति अपां पौत्रः । असुरः असवोऽस्य सन्ति प्राणवान् री मत्वर्थः । विश्ववेदाः सर्वधनः । देवेषु अपि देवः द्यौस्तिमान् अष्टः ॥ १२ ॥

हे अग्ने त्वं मध्वा स्वादुना दृतेन यज्ञं नक्षसे व्याघ्रं वि नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कौटुगस्त्वन् प्रीणानः प्रीणीते प्रीणानः देवान्

हे बृहस्पते हे सवितः एनं यजमानं बोधय कर्माभिज्ञं कुरु । किञ्च चिदप्यर्थं संयितं चित् संयितं यिचितमपि सन्तरामतितरां
संयिशाधि यिचय शाधेः शपः श्लो द्विवम् छान्दसंभ्यासस्येत्वम् । किञ्च महते सौभगाय ऐखर्याय एनं वर्धय । विश्वे देवाः एनं
यजमानमनुमदन्तु तप्ता हृष्टा वा भवन्तु । बृहस्पतिसवितश्चन्द्राभ्यां सामिधेन्यङ्भूतोऽग्निरेवोच्यते वाक्यद्वयं वा एकेन बृहस्पति-
रुक्तोऽन्येन सविता ॥ ८ ॥

अमुत्रभूयादधयद्यमस्य बृहस्पते अभिशक्तेरमुञ्चः । प्रत्यौहतामश्विनामृत्युमस्माद्देवानामग्नेभिषजाशचीभिः ॥ ९ ॥

उदयन्तमस्यरिखः पश्यन्त उत्तरम् । देवन्देवत्वास्त्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

जर्ध्ना अस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वाशुक्राशोची ॥ ११ ॥

हे बृहस्पते त्वममुत्रभूयादमुञ्चः असुत्र परलोके भवनममुत्रभूयम् भुवो भाव इति क्वप् परलोकगमनान्तरणात् सुख मारणाद-
नैत्यर्थः लकारव्यत्ययः । अध अथ यत् यमस्य भयं परलोकभयं नरकपातादि तस्मादपि मुञ्च । किञ्च अभिशक्तेः अभिशापादपि
लोकापवादादपि मुञ्च । देवानां भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ अस्मात् यजमानान्मृत्युं प्रत्यौहतां निवर्तयतां कैः शचीभिः
कर्मभिः कृत्वा । अत्र बृहस्पतिरग्निरेव सामिधेनौ प्रकरणस्यान्ने यत्वात् ॥ ९ ॥

हे अग्ने हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि त्वं सहस्र अभिभव निर्वर्त्येत्यर्थः । किं कृत्वा निहः
निहन्ति निहः निपूर्वाङ्गन्तेर्हप्रत्ययः सुपां सुलुगिति शसः सु-आदेशः निहान् इन्तृन् अतिक्रम्य । स्वेधतिः कुक्षितकर्मा स्वेधन्ति स्त्रिधः
क्षिप् कुक्षिताचारान् अतिक्रम्य । अचित्तिमन्यमनस्कतामतिक्रम्य । न रातिर्दानं यस्य सोऽरातिस्तमदातारमतिक्रम्य । दुष्टान्स-
र्वानतिक्रम्य पापं नाशयेत्यर्थः । किञ्च अद्यान्तरं हे अग्ने अस्मभ्यं सहवीरां वीरैः पुत्रैः सहितां रयिं दाः देहि लुङ् ॥ ६ ॥

अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टतो विराडग्ने ज्वभृद्दौ दिहो ह । विश्वा आशाः प्रमुञ्चन्मानुषौर्भियः

शिवेभिरद्य परिपाहि नो ऽधे ॥ ७ ॥

बृहस्पते सवितर्बोधयैन ए स श्रितं ज्वित्स्वन्तरां स शिशाधि । वर्धयैनम्वहते सौभगाय विश्वे एनमनुमदन्तु देवाः ॥ ८ ॥

हे अग्ने इह कर्मणि वर्तमानस्त्वं विश्वा आशाः दौ दिहो सर्वाः दिशः प्रकाशय । कीदृशस्त्वम् अनाधृष्यः पराभवितुमशक्यः ।
जातवेदाः जातं वेदो धनं ज्ञानं वा यस्मात् । अनिष्टतः न हिंसित केनापि स्तृ हिंसायां क्लान्तः । विराट् विविधं राजमानः
अत्रभूत् ज्वं विभर्ति पुष्पाति । किञ्च मानुषीः मनुष्यसम्बन्धिनीर्भितः ज्वजरासृतिदेव्यशोकादिकाः प्रमुञ्चन्निवर्तयन्स्वन् शिवेभिः
शिवैः शान्तेभिरद्य ऋधे ऋधे नोऽस्मान्परिपाहि । वर्धनं हृत् तस्मै ऋधे सम्मदादित्वाद्भावे क्षिप् ॥ ७ ॥

निकारिणः नितरां यज्ञकरणशीलाः त्वा त्वां मा निक्कन् मा नीचैः कुर्वन्तु मावजानन्वित्यर्थः करोतिः अपि लुप्ते लङि प्रथमबहुवचने रूपम् । किञ्च हे अग्ने चत्रं चत्रजातिः तुभ्यं तव सुयममस्तु सुखेन यन्तुं शक्यं सुयमं सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु ईषद्ः सुखितः सुपूर्वाद्यमेः खल् । किञ्च ते तव उपसत्ता उपसदनकर्ता यथा अनिष्टृतः अनुपहिंसितः सम्बर्धताम् धनपुत्रादिभिरेधताम् स्तृज् हिंसायां निष्ठान्तः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं चत्रेण संरभस्व समारभस्व स्थन्तो बोध्यः चत्रेण समारभय यज्ञमिति शेषः चत्रियान्यज्ञं कारयेत्यर्थः । कीदृशस्त्वं

चत्रेणाग्ने स्वायुः संरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेयेयतस्व । सजातानाम् मध्यमेस्था एधिराज्ञामग्ने विहव्यो दीदिहो ह ५

अतिनिहो अतिस्विधोत्यचित्तिमत्यरातिमग्ने । विश्वा अग्ने दुरिता सह स्वायास्माभ्यः सह वीरा रयिन्दाः ॥ ६ ॥

स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य सः यद्वा आयुः उकारान्तो मनुष्याची शोभन आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स स्वायुः । किञ्च हे अग्ने मित्रेण सूर्येण सह वर्तमानः सन् मित्रधेये यतस्व धातुं धारयितुं योग्यं धेयं कार्यं यागलक्षणं तत्र यत्नं कुरु यजमानेन यज्ञं कारय । किञ्च सजातानां समानजन्मानां मध्यमेस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति क्विप् मध्यमस्य एधि भव सजाता अपि यज्जानो भवन्वित्यर्थः । किञ्च हे अग्ने इह यज्ञगृहे दीदिहि दीप्यस्व दीव्यतेर्द्व्यत्ययेन शपः श्रुः स्थाविति द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घ इति अभ्यासदीर्घः । कीदृशस्त्वम् राज्ञां विहव्यः कीरि षष्ठी राजभिर्विविधं ह्वयते आह्वयते विहव्यः राजभिर्यज्ञे आह्वातव्यः ॥ ५ ॥

व्यवहितार्थेति पाणिन्युक्तिः उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् हे अग्ने समिधस्व च दीप्यस्व व्यत्ययेन श्यन् एनं यजमानं प्रबोधय च
ज्ञातार्थं कुर्वन् अन्विषेतिव्य इति । महते सौभगाय ऐश्वर्याय उत्तिष्ठ च ऐश्वर्यं दातुमुद्यमं कुर्वित्यर्थः । किञ्च हे अग्ने ते तव उपसीद्-
तीत्युपसत्ता ढक् सेवकी मा रिषत् च मा नश्यतु च यजमानो ह्यग्निमुपसीदति । ते तव ब्रह्माणः ब्राह्मणाः ऋत्विग्यजमानाः यशसः
यशस्विनः सन्तु मत्वर्थीयप्रत्ययलोपः । मा अन्ये अन्ये अयज्वानो मा यशसः सन्तु ॥ २ ॥

सञ्ज्येध्यास्मान्नेप्रचबोधयैनमुच्चतिष्ठमहतेसौभगाय । माचरिषदुपसत्तातेअग्नेब्रह्माणस्तेयशसःसन्तुमान्ये ॥ २ ॥

त्वामग्नेवृणतेब्राह्मणा इमेप्रियो अग्ने संवरणेभवानः । सपत्नहानोअभिमातिजिच्चस्वेगयेजागृह्यप्रयुच्छन् ॥ ३ ॥

इहैवाम्नेअधिधारयारयिन्मात्वानिक्लृप्यर्चितोनिकारिणः । जलमग्नेसुयममस्तुतुभ्यमुपसत्तावर्धतान्नेअनिष्टतः ॥ ४ ॥

हे अग्ने इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः त्वा त्वां वृणते ढक् सभक्तौ यागाय भजन्ति अतो हे इमे संवरणे ब्राह्मणीः सहैकस्मिन्वरणे सति
नोऽस्माकं शिवः शान्तो भव । अस्माकं सपत्नहा अभिमातिजिच्च भव अभिमातिरपि शत्रुः तत एवं व्याख्या सपत्नानां हन्ता भव
ज्ञातार्थं कुर्वन् अन्विषेतिव्य इति । किञ्च स्वे गये निजे गृहे जागृह्य सावधानो भव किङ्कुर्वन् अप्रयुच्छन् अप्रपाद्यन् ॥ ३ ॥

हे अग्ने इहैवास्माकमेव यजमानेषु रयिं धनं त्वमधिधारय अधिकं देहि । किञ्च पूर्वं चित्वास्ति पूर्वंचितः पूर्वमग्निं चितवन्तोऽत एव

सोमः द्रोणे विभक्त्यव्यत्ययः द्रोणं द्रणकलशलक्षणं योनिं स्थानमभि आसदत् आभिसुख्येन सीदति तिष्ठति । कीदृशः सोमः रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा दुष्टनाशकः । विश्वचर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टे पश्यति विश्वचर्षणिः सर्वस्य शुभाशुभद्रष्टा यदा चर्षणिरिति मनुष्यनामसु पठितम् विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणा यस्य कण्डनाहरणादिषु सः । तथा कीदृशं द्रोणम् अयः सुपां सुलुगिति द्वितीयैकवचनलोपः अयसा लोहेन हतमुत्कीर्णम् वास्या कृत्वा तच्छा सोमभाजनीकृतम् हतमिति विभक्त्यव्यत्ययः । तथा सधस्यं सह सार्धं तिष्ठन्ति सोमा यत्र स सहस्यः सुपि स्थ इति कप्रत्ययः । आतो लोप इति आलोपः सधमादस्योऽन्वसीति सहस्य सधादेशः । असदत् पुषादीति लुङि च्लेरङ् कन्दसि लुङ्लङ्लिट् इति लङर्थे लुङ् ॥ २६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अनुक्तमन्त्रकथनः षड्विंशोऽध्याय ईरितः ॥ २६ ॥

समास्ताग्नेः ऋतवो वर्धयन्तु संवत्सराः ऋषयो यानि सत्या । सन्दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आभाहि प्रदिशश्चतस्रः ॥ १ ॥

अयमध्यायः पञ्चवितिकस्याग्नेः सस्वस्थी प्रजापतिदृष्टः । नव ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः दृष्टकापयौ समिधमानसमिधत्योरन्तराले आसां विनियोगः । अग्निर्ऋषिः कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति । हे अग्ने एते त्वा त्वां वर्धयन्तु । के । समा मासाः संवत्सरस्य पृथगुक्तेः समग्रशब्दो मासवाचकः । ऋतवो वसन्ताद्याः संवत्सराः तदधिष्ठातारः ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः यानि सत्या सत्यानि सत्वरूपा मन्त्रा इत्यर्थः । त्वमप्येतैर्वर्धमानो दिव्येन दिवि भवेन रोचनेन दीप्त्या सन्दीदिहि सन्दीप्यस्व दिवः स्त्रौ लुकि रूपम् तुजादीनां दीर्घाः भ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः । किञ्च विश्वाः सर्वाः प्रदिशो विदिशः चतस्रो दिशश्च आभाहि दीपय अन्तर्भूतो ख्यर्थः भा दीप्तौ ॥ १ ॥

तानजनेति सर्वत्र तनवित्यादिषुः । कीदृशो यूयं सुःवाः शोभनः सुमरो हव आह्वानं यासां ताः । एवं देवपत्नीः क्वाथ त्वष्टार
माह हे त्वष्टः त्वमद्यान्तरं देवपत्नीश्वागतासु मदस्व मोदस्व त्वयस्वे यथेः । कीदृशस्त्वम् अन्धसः अन्धः हविर्लक्षणमन्नं जुजुषाणः
सेवमानः जुषो प्रीतिसेवनयोः व्यत्ययेन शानचि शपः क्षुः । अन्धसः इति कर्मणि षष्ठी । देवेभिः देवैः जनिभिः देवपत्नीभिश्च सुम-
हः सुष्ठु मायन्ति ह्वयन्ति सुमदः मदः क्षिप् सुमदः सन्तुष्टा गणा देवाः स्त्रीगणाश्च यस्य स सुमहणः । जनयन्ति जनयो नार्यः ॥ २४ ॥

स्वादिष्ठयामदिष्ठयापवस्वसोमधारया । इन्द्रायपातवेसुतः ॥ २५ ॥

रक्षोहाविश्वचर्षणिरभियोनिमयो हते । द्रोणसधस्यमासदत् ॥ २६ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सोमदेवत्वे हे गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टे जपादिषु नियुक्ते । हे सोम धारया कृत्वा पवस्व गच्छ दद्यापवित्राद्द्रोणकलशं प्रति गच्छ ।
कीदृश्या धारया स्वादिष्ठया स्वादो विद्यते यस्यां सा स्वादवती अत्यन्तं स्वादवती स्वादिष्ठा तथा विन्मतीर्लुगिति इष्टनि मनुषी लक्ष्
स्वादुतमया । मदिष्ठया मदयति मदयित्री अत्यन्तं मदयित्री मदिष्ठा तथा इष्टनि तुरिष्ठमेयः स्त्रिति त्वचो लीपः । यत इन्द्राय पातवे
इन्द्राय पातुं त्वं सुतोऽभिषुतोऽसि अस्माभिरतो धारया पवस्व ॥ २५ ॥

पानेऽस्माद्देवादिकास्तृप्रत्ययः । अतो हे ऋत्विजः यूयं जुहोत जुहुत प्रतिष्ठित च तप्तनविति तवादेशः कर्मसूयुक्ता भवतेत्य-
र्थः । किञ्च नेष्टुरिदं नेष्टुम् वृद्धाभाव आर्षः नेष्टुर्धिष्णात् ऋग्भि देवैः सह इष्यत सोमं प्रतिगच्छत इष गतो दिवादिस्वात्
श्यन् लोट् ॥ २३ ॥

इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विश्वामित्रदृष्टा । माध्वन्दिने सवने नेष्टुचमसयागे याज्या । हे इन्द्र तव अयं सोमोऽस्ति अतः अर्वाङ्
अस्रदभिमुखः त्वमेहि आगच्छ शश्वत्तमं सर्वकालमस्य पाहि कर्मणि षडौ इमं सोमं रक्ष पा रक्षणे लोट् । कौटुयः त्वं सुमनाः शोभनं

तवायंसोमस्तु मे ह्यर्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि । अस्मि न्यज्ञे बर्हिष्यानि प्रद्यादधिष्व मञ्जठर इन्दुमिन्द्र ॥ २३ ॥

अमेवनः सुहवा आहि गन्त न निबर्हिषि सदत नारिण्येन । अयामदस्व जुजुषाणो अन्धसस्तुष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमङ्गलः

मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः । किञ्च अस्मि न्यज्ञे बर्हिषि आस्तृतर्धेषु निषद्य उपविश्य इममिन्दुं सोमं जठरे उदरे दधिष्व धारय
धि धारणे तुदादिः व्यत्ययेन शपः झुस्तङ्त्व अभ्यासेकारस्थाकार आर्षः ॥ २३ ॥

त्वष्टृदेवत्या जगती ऋत्विजमदृष्टा । तृतीयसवने नेष्टुचमसयागे याज्या । देवपत्न्याः प्रार्थ्यन्ते । अमाशब्दो गृहवाचकः अमेव
स्वगृहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहाणि हे देवपत्न्यो यूयमागतान् आगच्छत गमिः शपो लुक् लोटि मध्यमबहुवचने । हि पादपूरणः
बर्हिषि दर्भे नि सदत न निषीदत उपविशत सद गतो रविष्टन रक्ष शब्दे अस्य लङि रूपम् अहागभाभावः परस्परं मार्त्तां कुरुतेत्यर्थः

अग्निदेवत्वा गायत्री मेधातिथिदृष्टा । इतः पञ्च ऋतोऽग्निश्रेमे नेष्टुर्याज्यः आद्या प्रातःसवने नेष्टुचमसयागी याज्यः , अहेमे देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वमुपावह आगमय कोट्टयोः पत्नीः उयतीः हविः कामयमानाः वशेः शत्रुत्वात् उगित इति ङीप् । किञ्च सोमपौतये सोमपानाय त्वष्टारं देवं चोपावह ॥ २० ॥

हे ऋतुदेवने गायत्री मेधातिथिदृष्टे ऋतुयागे नेष्टुर्याज्ये । न्नाऽपत्नीऽस्य सतीति न्नावा तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया

अग्नेपत्नीरिहावहदेवानामुशनीरुप । त्वष्टारसोमपौतये ॥ २० ॥

अभियज्ञङ्गुणीहिनोग्नावोनेष्टुपिबऋतुना । त्वंहिरत्नधाअसि ॥ २१ ॥

द्रविणोदाःपिपौषतिजुहोतप्रचतिष्ठत । नेष्ट्रादुतुमिरिष्यत ॥ २२ ॥

इति ब्रह्म तस्य सम्बोधनं हे न्नावः पत्नीवन् हे नेष्टुः नोऽप्राक्तं यज्ञमभिगृह्णीहि स्तुहि गृध्रश्चे क्रवादित्वात् आ ई हल्यङोरिति तस्येकारः प्रादीनां ऋञ् इति धातोर्हवः । किञ्च ऋतुना देवेन सह पिब सोममिति शेषः । हिं यस्मात् त्वं रत्नधा असि रत्नानि दधाति ददाति रत्नधाः रमण्योधनानां दातासि ॥ २१ ॥

द्रविणस्यङ्दः सान्त्वो धनवाची द्रविणो धनं ददाति द्रविणोदाः धनदाताग्निः पिपौषति पातुमिच्छति सोममिति शेषः पीङ्

हे सोम स त्वं नोऽस्माकं पस्विन्नं चर रसकरो भूवाहुति त्वमेही ययैः किमयेमिन्द्राय वरुणाय मरुद्भाय इन्द्रादीनां त्वमये परि-
स्त्रवेत्यर्थः । कौटुषायेन्द्राय यज्यवे यष्टुं योषो यज्युस्तस्मै यष्टव्याय इदं तयाणां विशेषणम् यज्युभ्य इति मरुताम् । कौटुषस्त्वं
वरिवोवित् वरिशो धनं वेत्ति जानाति विन्दति लभते वा वरिवोवित् धनस्य ज्ञाता प्रापकश्च ॥ १७ ॥

अर्थः ईश्वरः सोमः एना एनाति विखानि सर्वाणि मानुषाणां नराणां द्युम्नानि धनानि यशांसि वा आं नयविति शेषः अस्मभ्यं
ददात्वित्यर्थः तानि सोमदत्तानि द्युम्नानि वयं वनामहे वनं सभक्तिगन्धयोः लट् सभजामहे । कौटुषा वयं सिषासन्तः षतुं दाने

एनाविखान्यर्थ्याद्युम्नानिमानुषाणाम् । सिषासन्तोवनामहे ॥ १८ ॥

अनुवीरैरनुपुष्यास्मगोभिरन्वखैरनुसर्वेणपुष्टैः । अनुद्विपदानुचतुष्पदावयन्देवानोयज्ञमृतुथानयन्तु ॥ १९ ॥

सनितुं दातुमिच्छन्ति सिषासन्ति ते सिषासन्तः सनेर्धातोः सञ्ज्ञताच्छतप्रत्ययः जनसनखनां सम्भलोरिति आत्वम् सन्त्यत इति
अभ्यासेकारः दानं कुर्वाणा धनभाजः स्थामित्यर्थः ॥ १८ ॥

आशीरियं देवदेवत्वा मिष्टुप् सुहलदृष्टा । वयं वीरैः पुष्टैः अनुपुष्यास्म पुष्टा भवेम पुषेराशीर्लिङि उत्तमशब्दवचनम् गोभिर्धेनुभिः
अनुपुष्यास्म उपसर्गावृत्ता क्रियावृत्तिः अखैरनु पुष्यास्म सर्वेणान्येनापि कामेन पुष्यास्म पुष्टैः सर्वपदार्थैर्गृहादिभिः पुष्यास्म । द्वौ पादौ
यस्येति द्विपात् तेन द्विपदा मनुष्येण दासादिना चतुष्पदा गजादिना च पुष्यास्म पादोऽन्यतरस्यामिति अन्तलोपः पादः पदिति
पदादेशः । अत्र ऋतुथा ऋतावती काले-काले देवा नोऽस्माकं यज्ञं नयन्तु प्रययन्तु प्राप्नुन्तु ॥ १९ ॥

पान्तु । संवत्सरस्तदधिष्ठाता देवः ते तुभ्यं त्वदर्शं नोऽस्माकं यज्ञं दधातु पुष्पातु नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां च परिपातु रक्षतु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

सोमदेवत्या गायत्री वत्सदृष्टा । गिरीणां पर्वतानामुपह्वरे निकटे नदीनां गङ्गादीनां च सङ्गमे विप्रो मेधावी सोमः अजायत उत्पन्नः जनेलंङ् कंया धिया बुद्ध्या विप्रादयो मया यज्ञं करिष्यन्तीति विचार्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

सोमदेवत्यास्त्रिस्तो गायत्र्या आमहीयवदृष्टाः । हे सोम ते त्वं अन्यसोऽन्नाद्रसरूपात् जातमुत्पन्नं होमतो जातमपूर्वम् उवा उवा

उपह्वरे गिरीणां सङ्गमे च नदीनाम् । धिया विप्रो अजायत ॥ १५ ॥

उच्चाते जातमन्यसो दिविसङ्गम्याददे । उग्रश्चर्ममहिः श्रवः ॥ १६ ॥

सनदन्द्राय ज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः । वरिवो वित्परिस्त्रव ॥ १७ ॥

गतं दिवि स्वर्गं सत् विद्यमानं भूमिः आददे गृह्णाति भूमिशब्दस्य विसर्गलोपे सन्निष्क्रान्दसः । किन्तु द्युलोकस्थं भूमिर्गृह्णाति तदाह । उग्रमुतकृष्टं शर्म सुखं गृहपुत्रादिजन्यं महि महत् श्रवः कीर्तिर्धनं वा ॥ अनेन मन्त्रेण पञ्चाहुतिपरिणाम उक्तः । स यथा । हुताहुतिरादौ दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमावन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ नररूपेणागत्य तं नरं धनय-
शोभ्यां सुखिनं करोतीति भावः ॥ १६ ॥

अग्निदेवत्यानुष्टुबवस्युदृष्टा । हे उक्तातः अग्नये अग्न्यर्थं तत् बृहत्ताम अर्चं गाय बृहत्तामो गानं कुरु तत्किम् यत् वाहिष्ठम्
वाहयति प्रापयति इष्टमिति वाहयित् बहेर्यन्तात्तृच् अत्यन्तं वाहयित् वाहिष्ठम् अतिशयने तमविष्ठनाविति अनुष्टप्ती
तुच्छन्दसीति इष्टनि परे तुरिष्ठमेयः स्त्रिति च द्वचो लोपे वाहिष्ठमिति रूपम् । किञ्च सामगानेन प्रत्यक्षमग्निं ब्रुहि किम् हे
विभावसो विभा कान्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः हे अग्ने रयिः धनं वाजा अन्नाग्निं च त्वत् त्वत्तः सकाशात् उदीरते उद्गच्छन्ति
ईर गती कस्ये च लट् शपो लुक् अदभ्यस्तात् । तत्र दृष्टान्तः महिषीव यथा महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री गृहात् भोगार्थं पतिं प्रति
उदीर्ते उद्गच्छति । एकं त्वत्पदं पादपूरणम् रयिः त्वदुदीर्ते इति वा ॥ १२ ॥

एह्युब्रवाणितेग्नद्वत्येतरागिरः । एभिर्वर्धसि इन्दुभिः ॥ १३ ॥

ऋतवस्तेयज्ञवितन्वन्तु मासारजन्तुतेह्विः । संवत्सरस्तेयज्ञन्दधातुनः प्रजाञ्चपरिपातुनः ॥ १४ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री भरद्वाजदृष्टा हे अग्ने त्वमेहि आगच्छ उ पादपूरणः सुञि चेति संहितायासुकारस्य दीर्घः । इत्या इत्यमनेन
प्रकारेण न इतराः अन्याः गिरी वाणीः स्तुतिलक्षणाः ते तव सु ब्रवाणि सुतरां वदानि ब्रूजो लोट् किञ्च एभिरिन्दुभिः सोमैः
वर्धसि वर्धस्व लेटोऽडाटी ॥ १३ ॥

अग्निदेवत्या बृहती ८.८.११.८. वर्षपादा विषमपादा नवकाष्टकैकादशाष्टिनी विषमपादेति वचनात् । हे अग्ने ऋतवः ऋतूपल-
क्षिताः कालविशेषाः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु विस्तारयन्तु । मासाः चैत्राद्यधिष्ठातारो देवास्तै तव ह्विः पुरोडाशादिकं रचन्तु

महेन्द्रदेवत्या गायत्री वसिष्ठकृता । पुरोक्तः । इन्द्रः शर्म सुखं यच्छतु ददातु योऽस्मान्द्वेष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं हन्तु नाश-
यतु यद्वास्मद्वेष्टारं पाप्मानं च पापं ब्रह्महत्यादिकं हन्तु अस्त्री पङ्क पुमान्पापमेत्यमरः । कीदृश इन्द्रः महान् श्रेष्ठः । वज्रहस्ताः
वज्रं हस्ते यस्य सः । षोडशी पञ्च प्राणा दशेन्द्रियाणि मनश्चेति षोडशपदार्था लिङ्गशरीररूपा यस्य स षोडशी आत्मरूप इत्यर्थः ॥
उप० एष० उक्ते ॥ १० ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती नोधागीतमहृष्टा स्वाध्यायादिषु नियुक्ता । आदित्ययाज्ञवल्क्ययोरार्षमाध्यायात् । हे यजमानाः तमिन्द्र-

तं वो दस्मन् तृतीया वसोर्मन्दानमन्वसः । अभिवत्सन्तस्वसरे पुधेन वइन्द्रोर्भिर्नवामहे ॥ ११ ॥

यद्वाहिष्ठन्तदग्नये बृहदर्चविभावसो । महिषीवत्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ १२ ॥

वयं गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभिनवामहे रुम्यक् स्तुमहे तु स्तुतौ व्यत्ययेन शप् । किम्भूतमग्निं वो युष्माकं दस्मन् दर्शनीयम्
दस दर्शने म-प्रत्ययः । ऋतृपहम् ऋ गतौ क्तिन् प्रत्ययः ऋत्या गत्या सङ्गतेऽभिभवति शत्रू निति ऋतिपट् तम् पूर्वपदाच्चेति षत्वम्
संहितायां दीर्घः । वसोः वासयितुः स्थितिहेतुभूतस्यान्वसोऽन्नस्य षष्ठी तृतीयायै अन्नेन मन्दानं मोदमानम् मदिङ् स्वप्ने जाड्ये
मीदे स्तुती गताविति धातोः शानच्प्रत्ययेन शपो लुक् । दृष्टान्तमाह वत्सं न नकार इवार्थः स्वसरेषु खेनैवात्मनैव सरन्ति प्रस-
रन्ति किरणा येषु ते स्वसरा दिवसाः तेषु यथा धेनवो नवप्रसूता गावो वत्सं तुवन्ति स्तुवन्ति शब्दैराह्वयन्तीत्यर्थः । तद्ब्रह्म-
मिन्द्रं स्तुमः ॥ ११ ॥

गायत्री । नोऽस्माकमृतयेऽवनाय परावतः दूरदेशाहैखानरः आ प्रयातु आगच्छतु केन वाहसा वाहनभूतेन उवधेन स्तोमिन
वाहिष्ठो वाहनामां स्तोमो दूतो हुतं नरा इति श्रुत्यन्तरे स्तोमस्य वाहनत्वमुक्तम् । उप० एष० उक्ते ॥ ८ ॥

अग्निदेवत्वा गायत्री वसिष्ठभरद्वाजदृष्टा पुरोक्तम् । महान्मयः स्तुतिर्यस्य स महागयो महागृहीतो वा तमस्मिं वयमीमहे

अग्निर्हविःपवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् । उपयामगृहीतोऽस्य मन्येत्वा वर्चसे ।

एष ते यो निरग्नयेत्वा वर्चसे ॥ ९ ॥

महा २॥ इन्द्रो वज्रहस्तः प्रोदशौशमं यच्छत । हन्तु पापैमानं योऽस्मान् द्वेष्टि । उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्रायत्वा ।

एष ते यो निर्महेन्द्रायत्वा ॥ १० ॥

याचयामः । तं कं योऽग्निर्हविः मन्त्रदृष्टा । पवमानः पव गतो पवत इतस्ततो गच्छति पवमानः यद्वा पूङ् शोधने पवते शोधयति
पवमानः । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः विप्रादयश्चत्वारो वर्षा निषादयेति पञ्चजनास्तेषां यज्ञाधिकारात् पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः
स्थापितः दधातेर्निष्ठा ॥ उप० वर्चसे तेजोरूपायास्त्ये त्वां गृह्णासि । एष० । ९ ॥

अस्यैव वप्रत्ययः संहितायास्तस्य दीर्घः । ऋतस्य सत्यस्याविनाशिनो ज्योतिषः तेजसः अपतिं पालकम् सेजोऽधिष्ठानमित्यर्थः ।
अजस्रं न जस्रति नश्यति अजस्रस्तमनुपचीणम् असु हिंसायाम् नमिष्यतीति रप्रत्ययः । धर्मं ह्य चरणदीप्तोः जिघर्ति सरति जज्ञं
धर्मस्तम् दीप्तं वा ॥ उपया वैश्वानराय त्वां गृह्णामि । एष ते० सादयामि ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कस्मृवनानामभिधीः । इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ।

[उपयामगृहीतोसि वैश्वानराय त्वैष ते यो निर्वैश्वानराय त्वा ॥ ७ ॥

वैश्वानरो न जतय आप्रयातु परावतः । अग्निरुक्थेन वाहसा । उपयामगृहीतोसि वैश्वानराय त्वैष ते यो

निर्वैश्वानराय त्वा ॥ ८ ॥

तिष्ठ पृक्त्वदृष्टा । वैश्वानरस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम । कं निपातः पादपूरणः हि यस्माद्धेतोर्वैश्वानरः इतोऽरणितो
जातः उत्पन्नः सन् इदं विश्वं सर्वं विचष्टे कर्मानुरूपं पश्यति सूर्येण सह यतते सर्वते च सूर्यसमते जां इत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः
राजा राजते दीप्यते राजा । भुवनानां भूतजातानामभिधीः आश्रयणीयः अभि समन्तात् श्रीयते सेव्यतेऽभिधोः कर्मणि क्तिप् ।
उप० एष ते उक्ते ॥ ७ ॥

स्तिष्ठ इति दीर्घः । कीदृशं सोमं यावभिः सुतमश्मभिरभिषुतम् कीदृशैर्पावभिः विद्यद्भिः विशेषेण यन्ति खण्डयन्ति ते विद्यन्तः
तैः दो अवखण्डने दिवादित्वाच्छरन् शतरि श्रोतः श्यनीति ओकारलोपः ॥ उपया० गोमते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते० । ४ ।

हवँ दैव्यं हन्ति हवहा शतं क्रतवो मखा यस्य स शतक्रतुः । हे हवहन् हे शतक्रतो हे इन्द्र त्वमायाहि आगच्छ सोमं च पिब

इन्द्राय॑हि॒हव॑ह॒न्पि॒बा॒सोम॑श्शतक्रतो । गोम॑द्भिर्पा॒वभिः॑ सु॒तम् । उप॒याम॑गृहीतो॒सीन्द्रा॑य॒त्वागो॑मते ।

एष॒तेयो॒निरिन्द्रा॑य॒त्वागो॑मते ॥ ५ ॥

ऋ॒तावा॑नं॒ वैश्वान॑र॒ऋत॑स्य॒ज्योति॑षस्यतिम् । अ॒जस्र॑ङ्ममीमहे । उप॒याम॑गृहीतो॒सिवैश्वान॑राय॒त्वा ।

एष॒तेयो॒निर्वैश्वान॑राय॒त्वा ॥ ६ ॥

कीदृशं सोमं यावभिः सुतम् कीदृशैर्पावभिः गोमद्भिः गोः स्तुतिर्विद्यते येषां ते गोमन्तस्ते ॥ उप० एष ते० व्याख्याते ॥ ५ ॥

तिस्त्रो वैश्वानरीयाः पुरोऽनुवाक्याः । आद्या गायत्री प्रादुराचिदृष्टा । वयं वैश्वानरमीमहे याचामः यज्ञसमाप्तिमिति शेषः
इमहे याचकाकर्मसु पठितः । कीदृशं वैश्वानरम् ऋतवानम् ऋतं सत्यं यज्ञो जलं वास्यास्ति ऋतवा तम् कन्दसीवनिपौ वाच्यादिति

यजमानेषु धेहि धारय स्थापय देहीत्यर्थः । तत्किम अर्थः स्वामी यहनमर्हत् अर्हति पूजयति लेटोऽडाटाविति आडागमः अर्थः स्वामिवैश्वर्योरिति अर्थशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः ईश्वरयोग्यं धनं देहीत्यर्थः । यज्जनं जनेषु लोकेषु विभाति विविधं शोभते । क्रीडशं धनं द्युमत् द्यौः कान्तिरस्यास्ति द्युमत् दिवउच्चेति उकारः । क्रतुमत् क्रतवो यज्ञा विद्यन्ते येन तत् येन यज्ञाः क्रियन्ते तादृशं धनं देहीत्यर्थः । यत् धनं श्रवसा बलेन दौदयत् दापयति प्रापयति वा धनान्तरम् तद्वनं देहीत्यर्थः दय दानगति-

चिवम् । उपयामगृहीतोमिबृहस्पतयेत्वा । एषतेयोनिर्बृहस्पतयेत्वा ॥ ३ ॥

इन्द्रगोमन्निहायाहिपिवासोमं यतक्रतो । विद्यन्निर्ग्रावभिः सुतम् । उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वागोमते ।

एषतेयोनिरिन्द्रायत्वागोमते ॥ ४ ॥

हिंसादानेषु अस्मासिजन्तालुडि रूपम् अडभाव आर्षः ॥ उपयामेन पात्रेण गृहीतोऽस्ति बृहस्पतयेऽर्थाय त्वा गृह्णामि । स्थापयति एष ते योनिः स्थानम् बृहस्पतये त्वां सादयामि ॥ ३ ॥

हे इन्द्रदेवत्ये गायत्री रम्याक्षिदृष्टे गोसवे यज्ञे ग्रहग्रहणे नियुक्ते सोपयामि । शतं क्रतवः कर्माणि यस्य स शतक्रतुः हे शतक्रतो हे इन्द्र हे गोमन् गावो धेनवः स्तुतयः किरणा वा विद्यन्ते यस्य स गोमान् त्वमिह यज्ञे आयाहि आगच्छ सोमं च पिब द्वाचीत-

इमां कल्याणोभयुद्गकरो वाचमहं यथा यतः आवदानि सर्वतो ब्रवीमि दीयतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो वविम । विध्यसदाह
 ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय क्षत्रियाय च शूद्राय अर्याय वैश्याय स्वायाम्नीवाय अरण्याय पराय अरण्योऽपगतीदकः शत्रुः
 नास्ति-रणः शब्दो येन सह वाक्सम्बन्धरहितः शत्रुरिति वा ॥ प्रियो देवानाम् मध्येऽवसानरहितानुष्टुप् लौगाक्षिहृष्टा । यद्येति
 पूर्वीक्तेरेव तथाशब्दोऽध्याहार्यः यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि तथा ततोऽहं देवानां प्रियः भूवासम् इह संसारे दक्षि-

यथेमांवाचङ्कल्याणीमावदानिजनेभ्यः । ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्रायचार्यायचस्वायचारणाय ।

प्रियोदेवानान्दक्षिणायैदातुरिहभूयासमयमेकामःसमृध्यतामुपमादोनमतु ॥ २ ॥

बृहस्पते अतिथदर्यो अर्हाद्दुमहिमाति क्रतुमज्जनेषु । यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजाततदस्मासुद्रविणन्वेहि

णायै दक्षिणायाः दातुष प्रियः भूवासम् देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्रीतिं कुर्वन्त्वित्यर्थः । किञ्च मे ममायं कामः समृध्यतां सफलौ
 भवतु अयमिति नामनिर्देशः धनपुत्रादिलाभकामो मे सम्पद्यतामित्यर्थः । किञ्च अदो मा मासुपनमतु अद इति इष्टनामग्रहणम्
 देवदत्तादिमां प्रीणयतु ॥ २ ॥

अदोदेवत्या त्रिष्टुप् गृह्यमदहृष्टा बृहस्पतिसर्वे बार्हस्पत्यग्रहणेऽस्याः सोपयामाया विनियोगः । ऋतात् सत्वात् ब्रह्मणः सकाशात्
 प्रजातं प्रकष्टं जातं जन्म यस्य ऋतप्रजातः हे ऋतप्रजात हे बृहस्पते बृहतां वेदानां पते पास्तक चित्रं नानाविधं तत् द्रविणमस्मासु

आसुर्यगुह्यम् । सकामान् प्राप्तापत्यानुह्यम् । यद्येवमां ब्राह्मी गायत्री । अग्निश्च पृथिवी च सन्नते सन्नमनं सन्नतम् आसुक्लृप्त्यन प्रवृत्तिः
अग्निपृथिव्यौ भोगाय सङ्गते अतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे ममादः असुकं सन्नमताम् सन्नमयतां वशवर्तिनं कुर्वतामित्यर्थः । अद-
इति पुरुषादेर्नाम द्वितीयास्तं प्रयोज्यम् । ऊन्दसुभयथेति शपोऽप्यार्धधातुकत्वाखेरनिटीति णिचो खोपः सन्नमतामित्यत्र । एवमुत्त-
रेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । वायुरन्तरिक्षं च सन्नते ते ममासुकं सन्नमयताम् । आदित्यः द्यौश्च सन्नते ते म० । आपश्च वरुणश्च सन्नते ते
म० । परमात्मानं प्रत्युच्यते हे स्वामिन् यस्य तव सप्त संसदः संसदनानि अधिष्ठानानि अग्निवायुन्तरिक्षादित्यसुखीकास्यवरुणाख्यानि

सन्नमतामदः आपश्च वरुणश्च सन्नते ते मे सन्नमतामदः सप्त संसदो अष्टमी भूतसाधनी सकामा २॥ अध्वनस्कुर्व

सञ्ज्ञानमस्तु मे मुना ॥ १ ॥

तत्राष्टमी भूतसाधनी पृथ्वी भूतानि साधयति उत्पादयति भूतसाधनी भूमिं विना भूतोत्पत्तेरभावात् अतः सर्वाधिष्ठानभूतस्त्वमध्वनी
मार्गान् सकामान्कुर्व वेष्टु मार्गेषु मया गम्यते तत्राध्माकं कामप्राप्तिरस्त्वित्यर्थः । किञ्च मे ममासुना देवदत्तादिना सञ्ज्ञानं
सङ्गतं ज्ञानमस्तु इष्टेन मम प्रीतिरस्तु ॥ विज्ञानात्मा बोध्यते यस्य तव सप्त संसदः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धीथेति सप्तायतनानि
अष्टमी भूतसाधनी भूतानि साधयति वशीकरोति भूतसाधनी वाक् स त्वं नोऽस्माकमध्वनः सकामान्कुर्व असुमा सङ्ग मे सञ्ज्ञानं
सङ्गतमस्तु ॥ १ ॥

तिस्रो द्विपदा व्याख्याताः (२, २५—२६) ॥ समिद्धौ अञ्जन् (२६, १) आश्वमेधिकोऽध्याय इति वचनादत्र हीर्षे तन्मन्त्राणां विनि-
योगः ॥ समाप्तोऽश्वमेधः सप्तविंशत्युत्तरवर्षसाध्यः ॥ ४७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे । अध्यायः पञ्चविंशोऽयमश्वमेधगतोऽगमत् ॥ २५ ॥

अग्नेत्वन्नो अन्नमउतत्राताशिवीभवावरुथ्यः । वसुरग्निर्वसुश्चवाआच्छानदिद्युमत्तमरयिन्दाः ।

तन्वाशोचिउदीदिवःसृन्नायनूनमीमहेसखिभ्यः ॥ ४७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अग्निश्च॒थिवी॒चसन्न॒तेतेमे॒सन्नम॒तामदो॒वायुश्चान्तरि॒क्षञ्च॒सन्न॒तेतेमे॒सन्नम॒तामद॒आदित्यश्च॒द्यौश्च॒सन्न॒तेतेमे॒

इषेत्वेत्यारभ्य दर्शपूर्णमासपिठयज्ञाग्निहीनोपस्थानपशुचातुर्मास्याग्निशोमवाजपेयराजसूयाग्निषीचामण्यश्वमेधसम्बद्धा मन्त्रा
व्याख्याताः । इदानीं खिलानुच्यन्ते कचिद्विनियोगादुक्तेः । तेषां विवक्षादृषिरन्यस्यानुक्तेः आदित्यानीमानि यजंषि व्याख्यायन्त इति
श्रुतेः याज्ञवल्क्यो वा याज्ञवल्क्येन व्याख्यायन्त इति श्रुतिः ॥ अग्निश्च । सप्त लिङ्गीकृतानि यजंषि । चतस्र ऋग्यायत्राः । सप्त संसदः

धनं करोत्वित्यर्थः संहितायां विश्वशब्दस्य दीर्घः । किञ्च नोऽस्माकमनागन्तुं करोतु नास्ति आनः अपराधः पापरूपो यस्य सोऽनागाः तस्य भावोऽनागन्तुम् दीर्घश्चादिकः निष्पापत्वं करोतु पापसद्भावे उत्तमकलाप्राप्तिः । किञ्च अग्नौ नोऽस्माकं चनं चतपाचं वलं परामवाद्रव्यं वा करोतु । कीदृशोऽग्नः अदितिः नास्ति दितिः खल्वनं दैव्यं वा यस्य सः । हविषान् हविरस्वास्ति हविषान् तदस्वास्तीति मतुप् हविर्भूतावयवः यदा देवत्वात्तदा हविषान् । ईदृशोऽग्नौ नः चनं वनतां करोतु वनतिः करोत्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥

का० इमा तु कमिति च द्विपदाः । अयस्मयपात्रेणाश्वलोहितक्षोमानन्तरमिमा तु कमित्याद्याः षट् द्विपदाः लुहोति । कश्चि-

इमानुकम्भुवनासौषधामेन्द्रश्चविश्वेचदेवाः । आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्यभ्यर्त्ता प्रजाकरत् ।

यज्ञञ्चनस्तन्वञ्चप्रजाञ्चादित्यैरिन्द्रः सहसौषधाति ॥ ४६ ॥

कादयस्य षडर्धानि सन्ति तैः षडाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ द्विपदाञ्चन्दस्का विश्वदेवदेवत्या आत्मापुत्रभुवनदृष्टास्ति स ऋचः । तु कम् एतौ निषातो पादपूरणौ इमा इमानि भुवना भुवनानि भूतजातानि वयं सौषधाम साधयामः वशो कुर्म इत्यर्थः साधयतेर्लुङि उत्तमवचने रूपम् अडभाव आर्षः । किञ्च इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये ऐश्वर्यवान् सगणो निजगणैः परिवारैः सहित इन्द्रो देवेशो विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादशभिः मरुद्भिः एकोनपञ्चाशत्सङ्घैश्च संहिताः अस्माभ्यं भेषजा भेषजानि सौषधानि हितानि करत् कुर्वन्तु सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भवन्त्वित्यर्थः । किञ्च इन्द्रः आदित्यैः सह नोऽस्माकं यज्ञमश्वमेधं तन्वं शरीरं प्रजां पुत्रादिकां च सौषधाति साधयतु वशीकरोत्वित्यर्थः गौरीगाः सपुत्रा वयं यज्ञं सम्यक् कुर्म इति भावः ॥ ४६ ॥

सुष्ठु गम्यते यच्च ते सुगाः तैः सुगीभिः सुगीः साधुगमनैः पथिभिर्मार्गैः देवयानरूपैः देवान् इत् एषि देवानिष गच्छसि अथो युक्ता मदुक्तिः । कथं देवान् प्रति गमनम् तत्राह हे वाख ते तव हरी इन्द्राखौ युष्मा युष्मौ रथे युक्ती अभूतां भविष्यतः आशंसायां भूतवच्चेति भूतकालप्रयोगो भविष्यदर्थं । हरी इन्द्रस्येति यास्कः^१ । तथा पृषती मरुतां वाहनभूते तव युष्मौ अभूताम् पृषत्यो मरुतामिति^(२) यास्कः । युष्मत्तस्यो युष्मौ ऋत्विग्दध्निगित्यादिना किन् किन्प्रत्ययस्य कुरिति कुलम् युजेरसमासे इति नुम् सुपां सुलुगिति विभक्तेरात्वम् । किं च रासभस्याश्चिवाहनस्य धुरि अश्चिवाहनस्थाने वाजी कथिदश्वः उपास्यात् उपस्थास्यति । देवत्वं प्राप्तस्य तव वहनाय इन्द्रादयो निजवाहनानि प्रेषयिष्यन्तीति भावः यद्वा तत्तद्देवभावं प्राप्तं त्वां तानि-ताति वाहनानि वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ १-निघ० १, १५, २ ।

सुगव्यन्त्रोवाजीखखाम्युंसःपुत्रां२॥उतविश्वापुष्वरयिम् । अनागास्तुन्नोअदितिःकृणोतुजन्नोअश्वो

वनतां०हविष्मान् ॥ ४५ ॥

इदानीं याचना क्रियते । वाजी देवत्वं प्राप्स्येदश्वः नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनं गोसमूहं लप्सीत करोतु गवां समूहो गव्यम् खल-
गोरबादिति यत् प्रत्ययः शोभनं गव्यं सुगव्यम् । तथा खखं कृणोतु अश्वानां समूहः अश्वाम् केशाश्वेति त्रिकल्पात् पक्षे यत् शोभन-
मश्वं खख्यम् । तथा पुंसः पुत्रां करोतु पुत्रशब्दोऽपत्यवाचक इति पुंस इति विशेषणम् । यद्वा पुंसः पुरुषार्थसाधकान् पुत्रां करोतु ।
उतापि च रयिं धनं करोतु कीदृशं रयिं विश्वपुत्रम्, पुण्याति पुषः इगुपधेति कप्रत्ययः विश्वस्य सर्वस्य पुषस्तम् सर्वजनपोषणसमर्थ

हे अथ प्रियः वल्लभो भोगायतनत्वात् तवात्मा देहः त्वा त्वां मां तपत् ततं दुःखितं मां कार्षीत् तत्र देहविशोगजनिता व्यथा मां भूदिति विज्ञानात्मानं प्रत्युच्यते । किञ्च त्वं त्वाम् अपियन्तम् अप्येतौत्यपियन् तम् देवलीकं गच्छन्तम् अपिपूर्वादेतः शलपत्यः । किञ्च स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि मां चातिष्ठिपत् मां स्थापयतु सर्वाणि कृत्वा देवेभ्यो ददत्वित्यर्थः । तिष्ठति स्तस्य लुङि वङि तिष्ठतेरिदिति इकारे कृते हित्वादि । किञ्च शमिता ते तव गात्राणि अङ्गानि अतिहाय त्वत्मा शास्त्रोक्तकर्म त्वत्मा प्रसिना शासेन मिथु मिथ्या छिद्रा छिद्राणि अयथच्छिद्रानि मां कः मां कार्षीत् करोते लुङि मन्वे घसज्जरेयादिना च लुक् गुणे

मात्वातपत्प्रिय आत्मापियन्तम्मा स्वधितिस्तन्वातिष्ठिपत्तो मातेगृभु रविगस्तातिहाय छिद्रागावाण्यसिनामिथूकः ॥ ४४३ ॥

नवाउएतन्वियसेनरिष्यसिदेवाँ २ इदेपिपयिभिः सुगेभिः हरीतेयुक्ताप्रपती अभूतामुपास्थाद्वाजीशुरिरामभस्य ४४

इहङ्गाविति तिपो लोपे विसर्गः । मिथु इति मिथ्यार्थेऽव्ययम् संहितायां दीर्घः । कीदृशः शमिता गृभुः गृध्यतीति गृभुः लुङ् । केवलं मांसयहणेच्छुः अत एवाविशस्ता न विशेषेण शसति दिनस्ति अविशस्ता विशसने अकुशलः अत एवान्यथा मां छिदत् सम्भग-
वदानानि करोत्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

वै एवाद्यै उ अवधारणे हे अथ त्वमेतच्चैव म्रियसे इतराश्ववन्सतो न भवसि देवत्वप्राप्ते वञ्च्यमाणत्वात् अत एव न रिष्यसि हिंस्यसे व्यर्थहिंसाया अभावात् रिष्यतीति परस्मैपदमार्पणम् । ननु प्रत्यक्षत्वे मरणमङ्गनाय च दृश्यते तर्हि कथमेवमुच्यते तत्राह

स्वधितिः पशुच्छेदनसाधनोऽसिः अश्वस्य चतुस्त्रिंशत् वङ्क्रीः चतुस्त्रिंशत्सङ्गाकान्युभयपार्श्वस्थीनि समेति सम्यगागच्छति
 छेदनाय । कीदृशस्याश्वस्य वाजिनः वजति गच्छतीति वाजी तस्य वेगवत् इत्यर्थः । देवबन्धोः देवानां बन्धुः प्रियस्तस्य देवा बन्धवो
 यस्येति वा । भावी निर्देशः । अश्वस्य चतुस्त्रिंशदङ्कयः अजादीनां षड्विंशतिः । अतो हे ऋत्विजो वयुना वयुनेन ज्ञानेनाश्वस्य
 गात्रा गात्राणि अच्छिद्रा अच्छिद्राणि किद्रहोनानि यूयं कृणोत कुरुत स्वधितिना छिन्नानि अच्छिद्राणि वर्तन्ते तान्यच्छिद्राणि कुरुत ।
 किञ्च पशुः पशुः यस्मिन् पर्वपरुषीति अमरः नित्यवौश्वरीरिति द्वित्वम् प्रतिपर्व प्रत्यवयवम् अनुषुथ इदमिदमिति नाम्ना संश्रद्धा यूयं
 विशस्ता विशसनं छेदं कुरुत यस्तु हिसायाम् छान्दसः यपो लुक् । कृणोत कृ करणे स्वादिः तप्तनविति मध्यमबहुवचनस्य तवादेशः
 तती गुणः । अनुषुथ घुषिर् शब्दे क्तो ल्यप् ॥ ४१ ॥

एकस्तुष्टुरश्वस्याविशस्ताद्वायन्ताराभवत्स्तथऋतुः । यातेगात्राणां ऋतुथाकृणोमितातापिण्डानाम्पशुहोम्यम्नो ४२

अश्वस्य विशस्ता विशसनकर्ता एकः ऋतुः । कीदृशस्याश्वस्य त्वष्टुः दीप्तस्य । ऋतूपलक्षितः कालात्मा प्रजापतिरेवाश्वस्य शस्तेत्यर्थः
 शस्तेस्तुच् । तथा यन्तारा यन्तारौ नियमकर्तारौ हा हो व्यावायुव्यभिमानिदेवौ भवतः तयोरेव सर्वेषां नियन्तृत्वादिति भावः । तथा
 ऋतुः अत्र ऋत्यक इति ऋत्त्यप्रकृतिभावो । एवमश्वस्य विशसितयन्तृनुक्ताध्वर्युः स्वकर्माह हे अश्व ते तव गात्राणां पिण्डानां गात्रसं-
 स्थास्त्रिणांसपिण्डानां या यानि अङ्गानि अहं कृणोमि हविस् किन्निद्रि कृष् बधे स्वादिः ऋतुथा ऋतौ ऋतूपलक्षिते वसन्तादियज्ञ-
 काले ता-ता तानि-तान्यङ्गानि अम्नो प्रजुहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

प्रिया प्रियाणि एतानि वस्तूनि देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति ऋत्विजोऽश्वस्यैतानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः । कानीत्यत आह
अश्वाय यत् अधीवासमाच्छादकं वासो वस्तुमुपस्तृणन्ति स्तृञ् आच्छादने क्रागदिकः तथा या यानि हिरण्यानि सौवर्ण्यकलानि
अस्मै अश्वाय उपस्तृणन्ति । तथा अर्वन्तम् षष्ठ्यर्थे द्वितीया अर्वतोऽश्वस्य सन्दानं गिरोबन्धनं पङ्क्त्यर्थं पादबन्धनम् । एतानि देवेषु
प्रापयन्ति । कीदृशानि प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि ॥ ३८ ॥

यदश्वायवासउपस्तृणन्त्यधीवासयाहिरण्यान्यस्मै । सन्दानमर्वन्तम्पङ्क्त्यर्थमिष्टप्रियादेवेष्वायामयन्ति ॥ ३८ ॥

यत्तेसादेमहसाशूकतस्यपाष्णार्गवाकयथावातुतोद । सुधेवताहविषोअध्वरेषुसर्वातातेब्रह्मणासूदयामि ॥ ४० ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनोदेवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्यस्वधितःसमेति । अच्छिद्रागात्वावयुनाक्रणोतपरुष्परनुवुष्याविशस्तः ॥ ४१ ॥

हे अश्व अश्ववारः सादे गमने यत्ते तव त्वां पाष्णार्ग पादाधोभागेन कयथा वा तुतोद पीडितवान् तुद व्यथने लिट् सदनं सादः
षञ् कीदृशस्य तव महसा बलेन शूकतस्य शूकतमस्यार्पित शूकतः तस्य शब्दानुकरणमेतत् शूकारं कुर्वतः । अध्वरेषु ता सर्वा तानि
सर्वाणि ते तव पार्श्विकशताडनानि ब्रह्मणा मन्त्रेणाहं सूदयामि षूद चरणे सुरादिः चारयामि यज्ञे आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः हविषः स्रुचेव हविराज्यादिकं यथा स्रुचा जुह्वा सूदयामि तद्वत् । एकं ता पदं पादपूरणाय ॥ ४० ॥

हे अथ पच्यमानाश्चावयव अग्निः त्वा त्वां मा ध्वनयौत ध्वनिं मा कारयतु ध्वनौ सति भाण्डभङ्गः स्यात् दह्यमानं मांसं सिम-
 सिमेति शब्दं करोति तच्चास्तु नोनयति ध्वनयतीत्यादिना ख्यन्ताच्चङ् प्रतिषेधः छान्तचणेति वृद्धाभावः । कौटुशोऽग्निः धूमगन्धिः
 धूमस्य गन्धो लेशो यत्र सः अल्पधूमवानित्यर्थः अल्पाख्यायामिति धूमादिकारः । किञ्च भ्राजन्ती अतितापेन दीप्यमाना उखा खाली
 मा अभिविक्त मा चलतु ओविजो भयचलनयोः लुङि तङि भली भलीति तिलोपे रूपम् न माङ्गयोगइति अडभावः । कौटुशो उखा
 जघ्निः जिघ्रति गन्धं गृह्णातीति जघ्निः आट्टगमेति किम्प्रत्ययः अधिष्ठात्रा देवताया घ्राणम् । तमेवंविधमखं देवासः देवाः प्रति-
 मात्वाग्निध्वं नयौधूमगन्धिर्मोखांभ्राजन्त्यभिविक्ताजघ्निः । इष्टंवीतमभिगूर्तंवषट्कृतन्नन्देवासःप्रतिगृभ्णन्त्यखमर् ९

निक्रमणन्निषदनं विवर्तनं यच्च पड्डीगमवर्तः । यच्च पप्रैयच्च घासिज्जघास सर्वाताते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३८ ॥

गृह्णन्ति प्रतिगृह्णन्तु । कौटुशमखम् इष्टं प्रशजैः वीतमाग्नीभिः पर्यन्तिकृतम् अभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्योक्तम् वषट्कृतं वषट्-
 कारेण संस्कृतम् ॥ ३७ ॥

यत् निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणस्थानम् निषदनं नितरां सीदत्यक्लिब्रिति निषदनमुपवेगनस्थानम् विवर्तनं
 विविधं वर्तते यत्र तत् इतस्ततो लुगहनस्थानम् सर्वत्राधिकरणे ल्युट् यच्चावैतोऽखस्य पड्डीगम् पदेषु विगति पड्डीयं पादवन्धनम् ।
 क्रियापरां वा निक्रमणादयः शब्दाः आलम्ब्य समये यानि अखस्य निक्रमणादीनि चेष्टितानि । किञ्च यच्च पप्रै यज्जलं पीतवान्
 यच्च घासिमदनीयं वृणादिकं जघास भवितवान् घस्त्र अदने लिट् हे अथ ता तानि सर्वाणि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु ।
 देवार्थस्याखस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वं मास्त्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

रातं दत्तमस्तु रा दाने । कौटुशेभ्यो देवेभ्यः उग्रन्ति कामयन्ते ते उग्रन्तः तेभ्यः हविः कामयमानेभ्यः वश कान्ती लटः शत्रादेशः ॥ ३४ ॥

ये जनाः पक्कं वाजिनमखं परिपश्यन्ति अयं पक्क इति जानन्ति । ये ईम् ईमित्यव्ययं चार्थं ये च इत्याहुः एवं कथयन्ति किम् सुरभिः सुगन्धः पाको जातः अतो निर्हर अग्नेः सकाशादुत्तारयेति । ये च जनाः श्वतोऽखस्य मांसमिच्छासुपासते इतश्चिष्टमांसयाचनां कुर्वन्ते । उतो अपि च तेषां पाकद्रष्टादिजनानामभिगूर्तिः उद्यमो नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु । यद्वायं मन्तो देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः पक्कं वाजिनं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति ये च विलम्बं दृष्ट्वा सुरभिः पाको जातोऽस्मभ्यं निर्हर देहीत्याहुः ये चार्चन्ते मांसमिच्छासुपासते मांसं याचन्ते तेषामभिगूर्तिः सङ्कल्पोऽस्माः प्रीणातु सफलो भवत्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यन्त्रीक्षणम्मास्यचन्याउखायायापात्राणि पूष्णाअसेवनानि । जम्भयापिधानाचरुणामङ्गनाः सूनाः परिभूषन्त्यश्वम् ॥ ३६ ॥

एते पदार्था अखं परिभूषन्ति अखं कुर्वन्ति स्वस्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः भूष अलङ्कारे भौषादिकः । एते के तानाह यत् उखायाः स्थाव्याः नीक्षणं नितरामीक्षणं पाकपरीक्षार्थं दर्शनम् । कौटुश्या उखायाः मांसचन्याः मांसं पच्यते यस्यां सा मांसचनी तस्याः मांसपाकाधिकरणभूतायाः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् मांसस्य पचि युङ्वजोरिति मांसस्याकारलोपः टिट्ठणाच्चिति ङीप् । तथा यूष्णः पक्करसस्य आसेचनानि आसिच्यन्ते येषु तानि आसेचनसाधनानि या यानि पात्राणि पट्टनिति यूषशब्दस्य यृषनादेशः । यानि च चरुणां मासपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधानानि आच्छादनपात्राणि । कौटुश्यानि तानि जम्भयाजम्भया धारयन्ति तानि जम्भयाजम्भयाजम्भयाधारणार्थं यप्रत्ययः आच्छादने जम्भा वह्निर्न यातोत्यर्थः । तथा अङ्गनाः विष्णुसाधनानि हृदयायवयवज्ञापकानि वेतसमयानि । सूनाः विशसनकरणभूताः खवित्यादयः । एतेऽखं परिभूषयन्ति ॥ ३६ ॥

रिमं लिप्तमस्ति स्वर्णा पशुमनक्तीति श्रुतः । यत् स्वधितौ शास्त्रे लिप्तमस्ति द्वेदनकालेऽवदानकाले च । यच्च शमितुर्हस्तयोः लिप्तं
यच्च शमितुर्नखेषु लिप्तम् हे अश्व सर्वा ता सर्वाणि तानि अपि देवेषु यस्तु भवन्तु वचनव्यत्ययः सर्वं त्वदीयं देवभोग्यं भवतु ॥ ३२ ॥

उदरस्य ज्वध्यमौषजीर्णदणपुरीषं यत् अपवाति अपगच्छति । भक्षितमपक्वमामाशयस्यमूवध्यमुच्यते । आमस्यापक्वस्य कविषो
मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति शमितारः विशसितारः तत्सर्वं सुकृता सुकृतं सुसंस्कृतं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । उतापि च मेधं मेध्यमखं शृत-
पाकं यथा पचन्तु श्रुतो देवयोग्यो जातः पाको यस्मिन्कर्मणि तथा पचन्तु अतिपक्वमौषत्पक्वं च मा कुर्वन्त्वत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यद्वध्यमुदरस्यापवातिय आमस्य कविषो गन्धो अस्ति । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु मेधं शृतपाकमपचन्तु ॥ ३३ ॥

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमाना दभिशूलमनिहतस्यावधावति । मातङ्गव्यामाश्रिषन्मातृगेषु देवेषु तदुशङ्गो रातमस्तु ॥ ३४ ॥

ये वाजिनस्य रिपस्यन्ति पक्वं यद्वै माजः सुरभिर्निर्हरेति । ये चार्धतोमांश्च भिक्षां पुपासत उतो ते प्रामभिगृतिर्नृन्वतु ३५

हे अश्व अग्निना पच्यमानात्ते तव गात्रात् शरीरात् यत् ऊष्णं रसो वा अवधावति अधस्ताद्वच्छति । तथा निहतस्य निःशेषेण
हतस्य यत् अङ्गं शूलमभि अवधावति शूलेन प्राक् क्रियमाणे यात्रिगच्छति तन्निर्गतमृषाङ्गादिकं भूम्यां मा आश्रिषत् भूम्याश्चिष्टं
मा श्रुत् अग्नेः पुषादित्वात् चरेत् । तथा दणेषु माश्रिषत् विशसनसमये दणलम् मास्तु । किं तर्हि तत्पतितं दणलम् सर्वं देवभोग्यं

मया मननीयं फलं सुमत् स्वयमुपपन्नात् उपगच्छतु सुमदित्यव्ययं स्वयमित्यर्थे सुमत्स्वयमित्यर्थे इति यास्कीर्त्तः । तन्मन्त्र फलं मे
मया कथायि धृतं ॥ ३१ ॥ विष्णुं यत्नं वीतं पुष्टं पुष्टं यस्य यद्वा वीतं कामितं पुष्टं यस्य अक्षपुष्टमारोहणाय सर्वं कामयन्ते स योतपुष्टो-
ऽहो देवानामाशाः मनोरथानं पश्यितुमिति ईषः उपगच्छतु उपसर्गेण क्रियावृत्तिः । किञ्च देवानां पुष्टे पोषणं पुष्टम् भावे निष्ठा
निमित्ते सप्तमी देवपुष्टिनिमित्तं यमखं वयं सुवन्तु चक्षुः कृतवन्तः संहितायां दीर्घः शोभनो बन्धुर्वन्धनं यस्य तम् यमखं बहवन्तः
एनसखं विप्रा मेधाविनः ऋषयो मन्त्रदधिने च त्वजोऽनुमदन्ति अनुमोदन्तां तुषन्तु । ३० ।

१-४, २ निरु० ।

यद्वाजिनो दामसन्दानमर्वतो यः शीर्षं श्या रश्मिरञ्जु रस्य । यद्वाघास्यप्रभृतमास्ये त्वं ॥ सर्वा ता ते अपि देवेभ्यस्तु ॥ ३१ ॥

यदश्वस्य क्रविषो मज्जिका गयद्वं खरौ खधितौ रिप्पमस्ति । यद्वस्तयोः शमितुर्यन्तस्त्रेऽसर्वा ता ते अपि देवेभ्यस्तु ॥ ३२ ॥

वाजिनो वेगवतोऽर्वतोऽश्वस्य यत् दाम शीर्षाद्वा रञ्जुः यच्च सन्दानं पादबन्धनरञ्जुः । या च शीर्षं श्या शीर्षं भवा शीर्षं श्या
शीरोवद्वास्यास्य रञ्जुः शिरःसन्दाहवे हन्तसोति यत् मे च तद्धित इति शीर्षं वादेशः तत्स्वरितम् । कर्णस्या रश्मिरञ्जुः अस्या-
न्यापि या रञ्जुः । वाघवा अस्यास्य यच्च प्रसिद्धम् आस्ये कुक्षे प्रभृतं प्रभृतं प्रसिद्धं यत् त्वं हि अश्व ते त्वं सर्वा सर्वाणि ता तानि
देवेषु अस्तु सन्तु देवीपयोमीनि भवन्तु देवत्वं प्राप्तु न्तु वा । अतोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वमाशास्यते । ३१ ।

मज्जिका अश्वस्य क्रविषः क्रविषः यदाश्वः रक्षितवती रश्मा तर्कट क्रविषः इति कर्मणि मष्ठी । वाघवा यत् मांसं खरौ पशुजनकासे

नावयजतीत्यावयाः स्नेतवाहोक्षशावेति उस् आवयाः प्रतिप्रस्थाता अवे यज इति स्निग्धनाप्योरिति अवस्थाकोपः । अग्निमिन्धः
 अग्निमिन्धे दीपयत अग्निमिन्धः अग्नीत् आह्वान्योरित्य इति सुम् । आवयाभः आवयो यजति स्तीति आवयाभः कर्मस्थान् इत्य
 भः आवस्तीता । उतापि शंस्ता शंसति स्तीति शंस्ता प्रयाजा । सुविप्रः शोभनो विप्रो मेधावी सुविप्रो ब्रह्मा ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं
 वेदितुमर्हतीत्युक्तेः । अयमनुक्तं त्विगुणलक्षकः । एते यज्ञेन वचनाः पृथक्त्वमिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

तेषामृत्विजान्मभिगूर्तः अभिगोरणमभिगूर्तिरुच्यमः नोऽस्मान्निवतु प्रीणात व्यप्रोतु वा अस्माकं यज्ञं सम्यक् साधयन्त्वित्यर्थः इति

यूपव्रक्षा उतयेयूपवाहाश्चमालये अश्वयूपायतक्षति । येचर्वतेपचन सम्भरन्तोतेषामभिगूर्तिर्नदन्वतु ॥ २९ ॥

उपप्रगात्सुमन्म धामि मन्मदेवानामाशाउपवौतष्टः । चन्वेनविप्राश्चपयोमदनिदेवानाम्पुटेच त्रमासुबभुम् ॥ ३० ॥

व्याप्तिप्रोषणयोः लोट् शपि इदितो नुन धातोरिति लुमागमः । तेषां केषाम् ये यूपव्रक्षाः यूपाय व्रजन्ति तव हिन्दन्ति ते यूपव्रक्षा ।
 उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वहन्ति ते यूपवाहाः कर्मस्थान् क्विबन्धयूपस्थ वोढारः । ये च अश्वयूपाय अश्ववत्सन्यूपार्थं चमालं तक्षति
 यूपार्गे भागे स्थाप्यं काष्ठं तक्षन्ति वचनव्यत्ययः । चमालो यूपकटक इत्यमरः तच्छूतनूकरणे साधु सम्पादयन्तीत्यर्थः । उतो अपि
 च ये नराः अर्ते, दृष्टाय पचनं पच्यते कर्मति पचनं पाकसाधनं काष्ठभाष्ठादिकं सम्भरन्ति संहरन्ति आनयन्ति तेषामुच्यमोऽस्मा
 न्प्रीणात्वित्यर्थः ॥ २९ ॥

शोभनं अत्रः कीर्तयेद्य सः सुश्रवास्तस्य भावः सोश्रवसं तस्मै सुकीर्तये यज्ञेऽस्तानां स्वर्गावेकतत्वात् । किंभूतमेतन् अभिप्रियम् अभिप्रोषतीति तम् समन्ताद्देवानां प्रीणयितारम् । पुरोडाशं पुरो ङाशक्ते ददति एनं स पुरोडाशः तम् पुरस्तादातव्यम् ॥ २६ ॥

मानुषा मनुष्या ऋत्विजो यत् यदा अश्वं विः परिणयन्ति वारत्रयं पर्यं कुर्वन्ति । कीदृशमश्वं हविष्यं हविषे दितं हविर्दीप्यम् । ऋतुयः ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले देवयानं देवानां प्रापणीयं देवेषु यानं गमनं यस्य तम् देवयानमार्गगामिनं वा यद्वा देववदादयः वयानं गतिर्यस्य अनिवारितगतिमित्यर्थः । अत्राग्निस्समये पर्यन्तिकरणकाले पूषः पोषकस्य वृद्धस्य वाम्नेर्नागोऽजः प्रथमः पुरोगामी

यद्द्विविध्यस्तु शोदेवयानन्विर्मानुषाः पर्यं श्वन् यन्ति । अत्रा पूषोऽथ मोभाग एतियज्ञन्देवेभ्यः प्रतिवेदयन्तजः ॥ २७ ॥

होताध्वर्युरावया अभिमन्थो ग्रावग्राभ उत गस्ता सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरङ्गे तेन खिष्टेन वक्षणा आवृण्वन् ॥ २८ ॥

सन् एति गच्छति । किं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रतिवेदयन् प्रस्थापयन् स्वयन्देन ज्ञापयन् पूषं वृद्धो पूषति वर्धते पूषान्निः ॥ २७ ॥

हे होवाद्य ऋत्विजः तेन प्रसिद्धेन यज्ञेनाश्वमेधेन वचनाः नदोः छाकुल्याद्याः आष्टणध्वं दृतपयादविपयस्यापुरोडाशमांसेः पुरयत । वदन्तीति वचनाः । यज्ञं सम्पाद्य फलं साधयतेत्यर्थः । कीदृशेन यज्ञेन स्वरङ्गे तेन रलयोरैक्यम् सुष्ठु अलङ्कृतं विप्रहविर्दक्षिणादिभिः शोभितेन । खिष्टेन सुष्ठु इष्टेन । के ऋत्विजस्तानां च होता आह्वाता देवानां तन्नामक ऋत्विक् । अध्वर्युः अध्वरमिच्छति अध्वर्यति सुप आत्मनः क्वच् कव्यध्वरपृतनस्यां च लोप इति । टिलोपः ततः कयाच्छन्दसीति उग्रत्ययः । आवयाः आभिसुष्ये-

शेषं प्रयच्छतीत्युक्तेः तदा अजः छागः अयेति भववाशगच्छति । कीदृगोऽजः सुगाहं सुत्रं प्राचति पूर्वं गच्छति सुगाहं ललाटे
 बद्ध इत्यर्थः कण्ठयोव आग्नेयो ललाटे पुरस्तादिद्युक्तेः । तथा मेम्यत् शब्दानुकरणम् मे-मे इति शब्दं कुर्वन् । विश्वरूपः विश्वानि
 रूपाणि यस्य नानावर्णं इत्यर्थः । किञ्च इन्द्रपूषोः इन्द्रश्च पूषा च इन्द्रपूषो तयोः देवताहन्देति इन्द्रपदस्य दीर्घः इन्द्रस्य पूषश्च
 प्रियमिष्टं पाद्योऽन्नं पशुलक्षणे तदप्येति भवाय नाभिबद्धोऽप्यागच्छति सोमाशौणः श्यामो नाभ्यामित्युक्तेः । हुतशेषमन्नं यदाभ्याय
 दीयते तदा ललाटनाभिबद्धावजो भवायागच्छन् इत्यर्थः । कीदृगस्याखस्य निर्णेजो निर्णेजनेन ज्ञानेन प्राहुतस्य संस्कृतस्य आल-

एष छागः पुगे अखे नवाजिना पूषो भापो नैयते विश्वे देव्यः । अभि प्रियं यत्पुगे डाग मर्वता त्वष्टे देन

सौ यवसाय जिन्वति ॥ २६ ॥

अनकाले स्थापितस्य निर्णेजनं निर्विहं तथा निजनेः सम्यदादिवाद्भावे क्ति । तथा रेक्णसा प्राहुतस्य आच्छादितस्य रेक्ण इति
 धननाम धनेन सौवर्णमाणिलक्षणेन प्राहुतस्य अखस्य सोवर्णान्धशोक्केसरपञ्चेषु पद्मा आवयन्तीत्युक्तेः ॥ २५ ॥ १—१, १०, ११।

यत् यदा एषः छागोऽजः वाजिना वेगवताखेन पुरः पुरस्तात् नीयते प्राप्यते ललाटे वदन्वात् । कीदृगः छागः पूषो भागः
 पूषाति देवानिति पूषास्त्वस्य भागः भजनौयः आग्नेयो रराटे इत्युक्तवात् । तथा विश्वेदेव्यः विश्वेभ्यो हितः सर्वदेवार्हः अग्नेः
 सर्वदेवात्मकत्वात् । तदा त्वष्टा इत् त्वष्टेव प्रजापतिरेव सर्वता अखेन सह एनं छागं जिन्वति प्रोणाति । किमर्थं सौयवसाय

का० मा नो मित्र इति च प्रत्युचमनुवाकाभ्याम् । मा न इत्यादिषोडशकण्डिकात्मकेनानुवाकद्वयेन पूर्ववच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति । मा नो यदखस्याष्टकावित्युक्तेः षोडशाखस्तोमोया जुहोतीति श्रुतेः । हाविमतिर्होऽखस्तुतपरत्वादखदेवत्या-
स्त्रिहोमोर्होर्वतमोदृष्टोः अत्र एव हाग इति तृतीया यूपवत्का इति षष्ठी एव हे जगत्प्री । ततः षोडशभिर्होमः षड्भः स्तुतिः
सर्वाभिर्वा होमः अखस्तोमोयः ७ हुत्वा द्विपदा जुहोतीति श्रुतेः ॥ अथ मन्त्रार्थः । विद्ये यज्ञे वाजिनोऽखस्य वीर्याण चरित्राणि
यत् वयं प्रवक्ष्यामः उच्चारयिष्यामः तत्र मित्रादयो देवा नोऽन्नान्ना परिख्यन् मा निन्दन्तु परिख्यानं निन्दा अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽ
ङ्किति चेरङ् न माङ्गो ग इति अङ्गभायः अन्नाभिर्देवाः स्तुत्या न त्वन्नादयस्त्रिर्यङ् इति यद्यपि निन्दाविता तथाप्यखरूपेण

यन्निर्णिजारेक्षणमाप्राहृतस्य गतिङ्गौ ताम्मुखेनयति । सुप्राङ्जो जेव्यद्विखे रूपइन्द्रा पूणोऽयि मयेति पापः ॥ २५ ॥

देवानामिव स्तुतिः क्रियते । कीदृशस्य वाजिनः देवजातस्य देवात्सूर्यान्नात्स्योत्पन्नस्य देवैर्जनितस्य वा पुरादखं वसवो निरतष्टे-
त्युक्तेः सप्तः सप्त सखस्ये सपति देवैः सह युज्य इति सप्तित्तस्य । के मा निन्दन्तु तानाह मित्रः अहर्गभिमानो देवः वरुणः राता-
भिमानो देवः । अर्यमा आदित्यः । आयुः एति सातं गच्छतीति आयुर्वायुः । इन्द्रः देवराजः । ऋभुजाः ऋभवो देवाः क्षियन्ति
निवसन्ति यस्मिन् ऋभुजाः देवाधारः प्रजापतिः यदा इयातं व्यप्राप्ति सर्वमिति इति ऋभुजाः अर्तर्भुजप्रययः पांथमय्भुजा-
मादिति सवाकारः । इन्द्रविशेषण वा ॥ २४ ॥

१-२३, ५, ७ ।

यत् यदा विप्रा अखस्य सुखतो मुखाय गृभितां गृहीतां रातिं दानमाज्यसक्तुधानालक्ष्यं नयन्ति प्रापयन्ति अन्नाय रात्रिहुत-

हे देवाः शतमित् शतमपि शरदो वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तं यूयमस्ति अन्तिके समीपे भवतेति शेषः यव शरच्छते नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां यूयं जरसं जरां चक्र कुरुथ करोतर्निष्टि मध्यमवह्वचनम् हाचोऽततिष्ठ इति चक्रेत्यत्र संहितायां दीर्घः निपातस्य चेति यत्वेत्यत्र दीर्घः वाहं कावधि यूयं समीपे भवतेत्यर्थः । यत्रास्माकं जरायां पुत्रासोऽस्मत्पुत्राः पितरो भवन्तो पुत्रवन्ति भवन्ति यावदस्माकं पौत्रा भवन्तीत्यर्थः तावत् मध्या मध्ये नोऽस्माकमायुर्मां रोरिषत मा हितिष्ट रिषं हिंसायस्य णिजन्तस्य चङ्कि रूपम् । कीदृशमायुः गन्ताः गन्तुं गमनशीलम् तदुक्तम् सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तमुग्रदण्डं सृज्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य वर्षासु सिक्ता-इव चर्मदण्डाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलोभवन्तीति ॥ २२ ॥

अदितिर्द्वारदितिरन्तरिक्षमदितिर्मातासपितासपुत्रः । विश्वे देवा अदिति पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम्
मानोभिचोवरुणो ग्रयमायुरिन्द्रश्चभुजामरुतःपरिष्यन् । यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो विदयेतौ रीर्याणि ॥ २४ ॥

मन्त्रहृक् सर्वात्मकत्वेनादिति स्तौति । द्यौः स्वर्गोऽदितिः तद्विष्ठादृत्वात् एवमग्रेऽपि अन्तरिक्षमदितिः माता पिता पुत्रश्च सः अदितिरेव लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे सर्वे देवाः अदितिः । पञ्चजनाः मनुष्या अप्यदितिः । किं बहुना जातमुत्पन्नं प्राणिजातं जनित्वं जनयमाणं च सर्वमदितिरेव । यद्वादितिर्मन्त्रेण नोच्यते द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वान्तानि अदितिः अदितीनि अदीनानि महाभास्यपुत्रानि सन्तु ॥ २३ ॥

जगती । मरुतो देवाः अवसाजेन हविर्लक्षणेन हेतुना इह यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु । कीदृशा मरुतः हृषद्वाः पृषत्यः पृषतीसज्जा
 मग्ना वज्जवा वाहनं येषां ते पृषद्वाः पुंवद्भावः पृषत्यो मरुतामिति । वचनात् यद्वा पृषन्तः शवसाः अग्नाः येषां ते । पृश्निर्गौर्दि-
 तिर्वा माता जननी येषां ते पृश्निमातरः । शुभं कल्याणं यास्मि प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति वा शुभं यावानः आतो रुः त्रिणि वनिष्यत्ययः ।
 विद्येषु यज्ञगृहेषु जन्मयः गमनशीलाः आह्वगमहनेति क्रिः । अग्निर्जिह्वाः अग्निर्जिह्वा भोजनसाधनं येषां ते अग्निपृष्ठा वै देवा
 इति श्रुतेः हुताद् इत्यर्थः । मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः । सरः सूर्यश्च चक्षुः येषां ते सूर्यं चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसः ।
 किञ्च न केवलं मरुतः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु ॥ २० ॥

१—निष० १.१५.६।

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं कर्ण्यो भद्रं कल्याणमनुकूलं वयं शृणुयाम । हे यजत्राः यजन्तं वायन्ते रक्षन्ति यजत्राः यज-
 मानपालकाः अचमिः नेत्रैः भद्रं वयं पश्येम बहुलं कन्दमीति हलादौ अचियदस्थानङ्कादेशः । किञ्च देवहितं देवैः स्थापितं देवानां
 हितं द्विषीषान्नयोय्यं वा यदायः जीवनतद्वयं व्यशेमहि व्यशुवीमहि प्राप्नुयाम । कीदृशा वयं स्थिरेः हृदैरङ्गैः अवयवैः करचरणा-
 दिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युता तुष्टुवांसः भवतः स्तुवन्तः सन्तः ॥ २१ ॥

शतमिन्द्रशातो बन्ति देवा यद्वानश्वाजरासन्ननूनाम् । पुत्रामोयः पितरो भवन्ति मानो नश्चारेऽपि ता युगन्तोः ॥ २२ ॥

तिस्त्रस्त्रिष्टुभः । हे देवाः कर्णेभिः कर्णैः भद्रं कल्याणमनुकूलं वयं शृणुयाम । हे यजत्राः यजन्तं वायन्ते रक्षन्ति यजत्राः यज-
 मानपालकाः अचमिः नेत्रैः भद्रं वयं पश्येम बहुलं कन्दमीति हलादौ अचियदस्थानङ्कादेशः । किञ्च देवहितं देवैः स्थापितं देवानां
 हितं द्विषीषान्नयोय्यं वा यदायः जीवनतद्वयं व्यशेमहि व्यशुवीमहि प्राप्नुयाम । कीदृशा वयं स्थिरेः हृदैरङ्गैः अवयवैः करचरणा-
 दिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युता तुष्टुवांसः भवतः स्तुवन्तः सन्तः ॥ २१ ॥

वयं तं प्रसिद्धमीशानं रुद्रं ह्रमहे आह्वयामः । कीदृशं तम् जगतः जङ्गमस्य तस्य, षः स्थावरस्य च भूतजातस्य पतिं पालकम् ।
 धियस्त्रिन्ध्रं धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियस्त्रिन्ध्रस्तम् अलुक् बुद्धिसन्तोषकारकम् जिन्वतिः प्रीणनार्थः । किमर्थं ह्रमहे अवसे
 अवितुं तर्पयितुं तुमर्थे अस्तेप्रत्ययः यथा येन प्रकारेण पूषा नोऽस्माकं वृधे वृद्धौ स्वस्तये कलगाणाय च असत् भवतु तथा ह्रमहे
 इत्यर्थः । कीदृशः पूषा वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता रक्षकः । पायुः पालकः पुत्रादीनाम् । अदव्यः अनुपहिंसितः ॥ १८ ॥

तमीशानं जगतस्तस्य पत्यतिन्ध्रयज्जिन्वमवसे ह्रमहे वयम् । पृषानो दद्यादेदसामसहृधेरक्षितापायुरदव्यः स्वस्तये ॥ १८ ॥

स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु ॥ १९ ॥

पृषदश्वामरुतः पृश्निमातरः शुभं याव नो विद्ये पुजग्मयः । अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षो विश्वे नो देवा अवसागमन्निह

विराटस्थाना । आद्यौ पादौ नववर्णौ तृतीयो दशकः तुर्यो व्यूहेनैकादशकः नवकी वैराजस्त्रैष्टुभेति वचनात् । इन्द्रः नोऽस्मभ्यं
 स्वस्ति अविनाशं शुभं दधातु ददातु । कीदृशः वृद्धश्रवाः वृद्धं महत् श्रवः कीर्तिर्यस्य सः । पूषा नः स्वस्ति दधातु कीदृशः विश्ववेदाः
 विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः । तार्क्ष्यो रथो गरुडो वा नः स्वस्ति दधातु कीदृशः अरिष्टनेमिः अरिष्टा
 अनुपहिंसिता नैमिचक्रधारा पक्षो वा यस्य सः । बृहस्पतिः देवगुणोऽस्मभ्यं स्वस्ति दधातु ॥ १९ ॥

रातिः दानं नोऽस्मानभिनिवर्त्तताम् देवा अस्मभ्यं ददत्वित्यर्थः । देवेभ्यो लब्धदाना वयं देवानां सख्यं मैत्रीमुपवेदिम प्राप्नुयाम
 सदेर्लिङ्ग उत्तमबहुत्वे रूपं संहितायां दीर्घः । देवा नोऽस्माकं सखीनामायुः जीवसे जीवितुं प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु ॥ १५ ॥
 पूर्वया प्राचीनया अकृत्रिमया स्वयम्भुवा निविदा वाचा वेदरूपया वयं तान्प्रसिद्धान्देवाङ्गमहे आह्वयामः । निविच्छब्दो
 वान्वाचकः । तान् कान् तवाह भगं कृत्रिमदितिं देवमातरम् दत्तं प्रजापतिम् अर्थमणं वरुणं सोममग्निना अग्निनी । अस्त्रिधमिति
 भगादीनां विशेषणम् न स्तेधते च्योतते सोऽस्त्रित् तमच्युतसङ्गावम् । किञ्च शोभनं भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा भजनीया सरस्वती
 भगादिसंहिता नोऽस्माकं मयः करत् सुखं करोतु ॥ १६ ॥

तन्नोवातोमयोभुवातुभेषजन्तन्मातापृथिवीतत्पितादौः । तद्ग्रावाणः सोमसुतोमयोभुवस्तदग्निना
 ऋणुतन्धिष्ण्यायुवम् ॥ १७ ॥

वातः पवनः नोऽस्माकं भेषजमौषधं हितं यथा तथा वातु वा गतिगन्धनयोः स्रोट् प्रवातु अनुगृह्णात्वित्यर्थः ददात्विति यावत् ।
 कीदृशं हितं मयोभु मयः सुखं भवति दद्यात् तन्नयोभु सुखीत्यादकं हितं ददातु । माता जगन्निर्मात्री पृथिवी तत् हितं वातु । पिता
 पालको द्यौः स्वर्गः तत् हितं वातु । सोमं रुन्वन्ति सोमसुतः सोमाभिषवकारिणो ग्रावाणः दृषदः तत् भेषजं वान्तु ददतु कीदृशा
 ग्रावाणः मयोभुवः मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः सुखस्य दातारः । हे अग्निना अग्निनी युवं युवां तत् वातादिभ्यो भेषजप्रार्थनं
 ऋणुतं युवामपि हितं दत्तमित्यर्थः । कीदृशी युवां धिष्ण्या धिष्ण्यौ गृहवह्नारयितारौ ॥ १७ ॥

येन प्रकारेण देवा नोऽस्माकं सदमित् सदैव वृधे वृद्धे असन् भवन्ति तत्रा क्रतवः आयन्तित्वर्थः । सदमित्यव्ययं सदैव । कीदृशा देवाः अप्रायुवः प्रकर्षेणायुवन्ति प्रमाद्यन्ति ते प्रायुवः यौतेः क्षिप् तुगभाव आर्षः न प्रायुवः अप्रायुवः अनासृसा अस्माकं वृद्धे भवन्तित्वर्थः तत्रा दिवे-दिवे अहन्वहनि प्रत्यहं रक्षितारः पालकाः ॥ १४ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋज्यूतान् देवानां रातिरिभिनो निवर्तताम् । देवानां सख्यमुपसेदिमावयन् देवान्
आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ १५ ॥

तान्पूवयानि विदाह्महे वयम्भगम्भितमदितिन्द क्षमस्त्रिधम् । अयमणवकृणो सोममश्विना सरस्वतीनः
सुभगामयस्करत् ॥ १६ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी देवानां सुमतिः प्रीतिः नोऽस्माः प्रति अभिनिवर्ततामस्मदभिसुखी भवतु । कीदृशानां देवानाम् ऋज्यूताम् ऋजु अवक्रं यन्ति गच्छन्ति ऋजुयन्तस्तेषाम् दणः शतप्रत्ययः अवक्रगामिनाम् यद्वा ऋजुमवक्रं साधुं यजमानं कामयन्ते ते ऋज्यूयन्ति सुप आत्मनः क्वच ऋज्यूयन्ति ते ऋज्यूयन्तस्तेषाम् क्वजन्ताच्छ्रु साधुं यजमानं कामयमानानामित्यर्थः । किञ्च देवानां

माहुः । इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य महित्वमाहुः यस्य बाहू भुजौ जगद्रक्षणाविति शेषः । सर्वं जगदस्य प्रजापतेर्विभूतिरित्यर्थः ॥ २ ॥

काम्रै देवाय हविषा विधेमिति व्याख्यातम् । आत्मानं ददाति आत्मदाः उपासकानां सायुज्यप्रदः बलं सामर्थ्यं ददाति बलदाः भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विश्वे सर्वे मनुष्याः यस्य प्रशिषं शासनमुपासते देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते तदुक्तम् यस्य ज्ञेयावधि ज्ञानं शिखावधि च शासनम् कार्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयम्भूः पुनानु व इति । किञ्च यस्य ज्ञाया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् असृतं युक्तिहेतुः यस्य अज्ञानमिति शेषः सत्युः संसारहेतुः तदुक्तम् ये तद्विदुरस्य तास्ये भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्तीति । १३ । १ - अ० ता० उ० १, १० ।

य आत्मदाबलदायस्य विश्वमुपासते प्रशिषं यस्य देवाः । यस्य ज्ञाया असृतं यस्य सत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

आनो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतो दग्धासो अपरीतास उद्भिदः । देवानो यथा सद्मि दूधे असन् प्रायुवोरजितारो दिवे दिवे ॥ १४ ॥

वैश्वदेवपशुवपापुरोडाग्रपशूनां याज्यानुवाक्या द्य ऋचो विश्वदेवदेवत्या गोतमदृष्टाः । तत्रादौ पञ्च जगद्यः । क्रतवो यज्ञाः सङ्कल्पा वा नोऽस्मान् प्रति आसन्तु आगच्छन्तु यज्ञकर्तारो वयं भवेमेत्यर्थः । कौहयाः क्रतवः भद्राः भन्दनीकाः भदि कल्याणे कल्याणकारिणः । तथा विश्वतः अद्व्यासः सर्वतोऽनुपहंसिता निर्विघ्ना इत्यर्थः । अपरीतासः न परीता अपरीताः अपरिगता अघाताः केनचित् फलानुमेया इत्यर्थः । उद्भिदः उद्भिन्दन्ति प्रकटयन्ति उद्भिदः उद्भेत्तारो यज्ञान्तराणां प्रकटोक्तार इत्यर्थः । किञ्च यथा

शुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति । अवभृथयागान्ते एवंविधस्य पुंसो मूर्धनि जुम्बकायेति मन्त्रेणान्यं सकृद्दृष्टीतं जुहुयात्
 कीदृशस्य पुंसः जले मन्त्रस्य पिबन्त्यास्य स्वकतेः खल्वाटस्य विस्त्रिधस्य दन्तुरस्य शुक्लस्यातिगौरस्येति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवत्वा द्विपदा
 यजुर्गायत्री उदन्यपुत्रमुष्णिभदृष्टा । जुम्बकाय वरुणाय स्वाहा सुहुतमस्तु वरुणो वै जुम्ब इति श्रुतेः । एषा चान्तर्जले जप्ता पाप-
 नाशिनी तदुक्तं हारीतेन जुम्बका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति । ८ ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेकं प्रासीत् । सदाधारयित्रीत्यामृते मा कृस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव । य ईशे प्रस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ११ ॥

यस्य मेहिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रसया सहजः । यस्ये माः प्रदिशो यस्य ब्राह्म कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १२ ॥

चतस्रः कदेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतहिरण्यगर्भदृष्टाः प्राजापत्यपशूनामश्वादीनां याज्यानुवाक्याः ॥ हे व्याख्याते (११, १-२) । १०।११।

वयं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हविर्दंष्ट्रः विभक्तिव्यत्ययः कश्चिदस्य सर्वनामत्वमार्थम् । इमे हिमवन्तः बहुवचनाद-
 न्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः पर्वताः प्रथमा द्वितीयार्थे सुपां सुपो भवन्तीति वचनात् इमान् हिमवत्प्रभृत्यद्रीन् यस्य प्रजापतेर्महित्वं महिमान-
 माहुर्बुधाः महित्वेति विभक्तेराकारः । रसा नदी रसतेः शब्दकर्मण इति यास्कः । रसया नद्या सह समुद्रं यस्य महित्व-

नाभ्या उदराधः स्वपन्थिना विधृतिं देवतां प्रीणामि । रमो गन्धरसे स्वादे तित्तादो विषरागयोः शृङ्गारादिरसे वीर्ये देहधात्वम्बुपा-
रदे इति विश्वः रसेन वीर्येण धातुविशेषेण वा घृतं देवं प्रीणामि । यषः क्षथितो रसः पद्मनि यादिना यूपनादेशः यूष्णा पक्ताक्षरसेनापो
देवताः प्रीणामि । एतन्ति विन्दुद्वयताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रिय इत्यमरः विप्रुड्भिर्वसाविन्दुभिर्मरीचोदेवताः प्रीणामि । जम्पाणस्तु
निदाघोष्णग्रीष्माः शष्पस्रहा अपोति विश्वः जम्पाणा शरीरगतेनोष्णान नीहारं देवं प्रीणामि । मेदस्तु वषा वसेति अमरः वस्ते मांसमिति
वसा शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसेति वैद्या इति स्वामी वसया मांसस्नेहेन शीतं देवं प्रीणामि । अशु नेत्रास्तु रोदनमित्यमरः

विधृतिन्नाभ्यावृतं रसेनापो यूष्णा मरीचो रविमुड्भिर्नीहारमूष्मणा शीतं वसया मुष्वा अशुभिर्हार्दुनीर्दू-

षीकाभिरक्षारक्षांसिचित्राण्यङ्गैर्नक्षत्राणि रूपेण पृथिवीत्वचाजुस्वकायस्वाहा ॥ ६ ॥

अशुभिर्नेत्रास्त्रुभिः मुष्वाः देवताः प्रीणामि । दूषिका नेत्रयोर्वलमित्यमरः दूषीकाभिर्नेत्रमलैर्हार्दुनीर्देवताः प्रीणामि । रुधिरैः सृग्ग्लो-
हितास्त्ररक्तचतजशोणितमित्यमरः अस्यते सृज्यते इति वा असृक् रुधिरं पद्म इत्यस्रनादेशः अस्त्रा रक्षांसि प्रीणामि । अङ्गैः
पूर्वांशुक्तावयवैः चित्राणि देवतानि प्रीणामि । रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुगण्डयोरिति विश्वः रूपेण सौन्दर्येण नक्षत्राणि
देवतानि प्रीणामि । त्वचा चर्मणा पृथिवीं देवीं प्रीणामि स्वाहेति मन्त्रैराज्यं जुहोतीत्यर्थः ॥ अत्र अग्निं हृदयेनाशनिं हृदयाग्ने-
त्वादि व्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि आहुतीर्जुहुयात् आश्वमेधिकत्वात् ॥ कः अत्रभृशेभ्यस्तेऽपु मन्त्रस्य पिङ्गलस्य खलतिविक्रिध-

परीतव हृदयाच्छादकमन्त्रं तेनान्तरिक्षं देवं प्रीणामि । उदरे भवमुदर्यमुदरस्य मांसं तेन नभो देवं प्रीणामि शरीरावयवाद्यत् ।
 श्रीवाधस्याज्ञागस्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनौ मतस्ते ताभ्यां चक्रवाको देवौ प्रीणामि । वृक्कायमांसमित्यमरः वृक्काद्यादानी वृक्कते
 स्नादुतया गृह्यते वृक्का नान्तः पुंस्ययं स्त्रीत्येके इति चौरस्वामी वृक्का मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि वृक्का कुचिस्त्री मांस-
 मोलकावास्त्रफलाकृती इति याज्ञिकाः । प्रकर्षेणाग्रन्ति भुञ्जतेऽन्नानीति प्राशयः शिश्रमूलनाड्यः तन्नाडीद्वारेवात्रस्य देहे सञ्चारात्
 रत्नयोरभेदः ताभिर्गिरौन्देवांग्प्रीणामि । शुल्मस्तु ब्रीहा पुंसीति अमरः हृदयवामभागे शिथिलो मांसभागः पुष्पुससञ्चः श्लिष्ट गती

वा को म त स्ना थ्या न्दि व वृ क्का भ्या ङ्गि रौ न्ना शि भि रु प ला न्नी द्वा व त्सी का न्तो म भि र्लो भि र्गु त्मा न्हरा भि :

स्व व न्ती ह्र दा न्कु क्षि भ्या स्स मु द्र मु दरे ण वै श्वा न र म्भ स्म ना ॥ ८ ॥

प्रेक्षते ब्रीहा नान्तः तेन उपलान्देवान्प्रीणामि । तिलकं क्लोमित्यमरः क्लोमति क्लोमा उदर्यो जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृतं
 क्लोमा वामे ब्रीहा पुष्पुसश्चेति वैद्या इति चौरस्वामी क्लोमा गलनाडीति कर्कः तैर्वल्मीकान्देवांग्प्रीणामि । ग्लायन्ति ग्राम्यन्ति ग्लावी
 हृदयनाड्यः ताभिर्गुल्मान्देवांग्प्रीणामि । हरन्त्यन्नरसमिति क्षिरा अन्नवाहिन्यो नाड्यः ताभिः स्ववन्तीः देवताः प्रीणामि । पिचच्छ-
 कुची जठरोदरतुण्डमित्यमरः जठरस्य दक्षवामभागे कुची ताभ्यां हृदान्देवान्प्रीणामि । उदरेण जठरेण समुद्रं प्रीणामि । भस्म-
 नाङ्गीत्येन वैश्वानरं देवं प्रीणामि । ८ ।

सर्पाङ्ग्रीषामि । विष्णुत आत्मेऽन्तः पुरीतदिशमरः अन् गतो भजने शब्दे अमति भजत्वेनेनात्मित्वम् अन्ते भवा आत्माः
अन्तस्त्वन्विनो मांसभागाः तैर्विष्णुतो देवान्प्रीषामि । अपो वक्षिना वक्षिर्नाभिरधो हयोरित्यमरः वसति मूत्रं वक्षिरेष वक्षिः
नाभिरधो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीषामि । सुक्रोऽण्डो हवणः कोशः अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांस-
पिण्डाभ्यां हवणं देवं प्रीषामि । शेषो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं प्रीषामि शिशो मेट्रो मेहनशेषो इति अमरः शि निशाने शिनीति
भगमिति शेषः सान्त्वोऽदन्तय । प्रजारेतसा शुक्रं तेजारेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि चेति अमरः रीङ् स्त्रवणे रियते स्त्रवति रेतो
वीर्यं तेन प्रजां देवतां प्रीषामि । मायुः पित्तं पतति संसते पित्तं धातुविशेषस्तेन चापान्देवान्प्रीषामि । पाति मलोत्सर्गमिति

इन्द्रस्यक्रोडोदित्यैपाजस्यन्दिशाक्त्ववोदित्यैभसज्जीमूतान्हृदयोपशेनान्तरिक्षम्पुरीततान्भउदर्येणचक्र

पायुर्गुदमुक्तातिरिक्तं तेन गुदद्वतीयभागेन प्रद्वान्देवान्प्रीषामि । कूश्मान् शकपिण्डैः । शको देशे नृपे विशि । विशि विष्ठायां ।
शकस्य विष्ठायाः पिण्डैः कूश्मान्देवान्प्रीषामि । ७ ।

पुनर्दंवे षष्ठी अङ्गे प्रथमा । नना क्रोडं भुजान्तरमित्यमरः क्रुड घनत्वे क्रुडतीति क्रोडः घनो वक्षोमध्यभागः स इन्द्रस्यास्तु
क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीषामि एवमथोऽपि । पाजसे बलाय हितं पाजस्यं बलकरमङ्गम् तददित्याः देवतायाः । संन्धी तस्यैव जलुषी इति
अमरः संसकचयोः सन्धिर्जलु । जायत इति । पुंस्त्वमार्गम् तानि दिशां देवतानाम् । भस भर्जनदीप्तयोः बभक्षि दीप्यते भसत्
लिङ्गाद्यं तददित्याः अस्तु ॥ पुनर्दंवे द्वितीया अङ्गे तृतीया । हृदये उपशेते हृदयोपशं हृदयस्य मांसं तेन जीमूतान्प्रीषामि । पुर्यते

तासां देवता आह । कीकसं कुक्ष्यमस्थि चेत्यमरः कीकसति शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रथमा कीकसा प्रथमानि कीकसानि पुच्छीपरिस्थाद्यास्थिपङ्क्तिर्विष्केषां देवानां प्रथमकीकसैर्विष्वान्देवान् प्रीणामि । द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीयै रुद्राङ्ग्रीणामि । तृतीयानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादित्याङ्ग्रीणामि । वायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि । भासदौ भासेते तौ भासदौ नितम्बी तावन्नीषोमयोः भासद्भ्यामन्नीषोमौ प्रीणामि । क्रुक्षौ श्रोणिभ्याम् पुनः पूर्ववदङ्गात्तृतीया कटिः श्रोणिः ककु-
भतीत्यमरः श्रोणिभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां क्रुक्षौ देवौ प्रीणामि । इन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्याम् सक्थि क्लीबे पुमानूर्वरित्वमरः

पृ० ण० वनिष्ठु नान्वाहीनस्थूलगुदयासर्पाङ्गुदाभिर्विहृतान्त्वैरपोवस्तिनाट्ट षणमागडाभ्यांवाजिन० प्रीणेन

प्रजा० रे तसाचाषान्पित्तेनप्रदरान्पायुनाकूष्माञ्छकपिशडैः ॥ ७ ॥

ऊरुभ्यामिन्द्राबृहस्पती देवौ प्रीणामि । मित्रावरुणौ अलाभ्याम् अलमत्यर्थं गच्छत ऊरुभ्यां संयोगं प्राप्नुतस्ती अलाव वङ्गणी ऊरुसन्धी ताभ्यां मित्रावरुणौ प्रीणामि । स्मूरो स्मूलौ स्फिचो नितम्बाधीभागौ ताभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । कुष निष्कर्षं कुथ्यते तौ कुष्ठौ नितम्बस्थौ कूपकौ आवर्त्तौ ककुन्दरश्मिदेवाचौ ताभ्यां बलं देवं प्रीणामि । ६ ।

वनति सञ्भजति वनिष्ठुः स्मूलान् त्वेन पूषणं देवं प्रीणामि । गुदं त्वपानं पायुर्वेत्यमरः स्त्रीत्वं ह्यान्दसम् स्मूला चासौ गुदा च स्मूलगुदा तथा गुदस्थ स्मूलभागिन अन्वाहीन् प्रीणामि । अन्वाद्य ते अहयस्य सर्पास्तान् । सर्पाङ्गुदाभिः स्मूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागैः

अथ वामपार्श्वस्थां देवानाह । प्रथमसुपरिस्थं वामपार्श्वस्थि इन्द्राग्नौर्देवयोरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया पक्षतिः सरस्वत्या । तृतीया पक्षतिर्भित्तस्य देवस्य । चतुर्थी अपां देवतानाम् । पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतेः । षष्ठी अग्नीषोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पूषो देवस्य । दशमी त्वष्टुः । एकादशी इन्द्रस्य । द्वादशी वरुणस्य । यम-

विष्णोरष्टमीपूषोनवमीत्वष्टुर्दशमीन्द्रस्यैकादशीवरुणस्यद्वादशीयम्यैत्रयोदशीद्यावाष्टय्योर्दक्षिणम्पार्श्वं

विशेषान्देवानामुत्तरम् ॥ ५ ॥

मरुतांस्कन्धाविश्वेवान्देवानास्त्रयमाकीकषाकद्राणान्द्वितीयादित्यानान्तृतीयावायोःपञ्चमग्नीषोमयोर्भा
सदौक्रुञ्चौश्रीणिभ्यासिन्द्रावृहस्पतीजकभ्यान्मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणस्यूरभ्याम्बलङ्कृताभ्याम् । ई ॥

स्येयं यमी त्रयोदशी पक्षतिः यमसम्बन्धिनी चतुर्थी प्रथमायां ॥ अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवानाह दक्षिणं पार्श्वं द्यावाष्टय्योरस्तु उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु ॥ ५ ॥

अथाहान्तराणां देवता आह । विभक्तिव्यत्ययः । स्कन्धप्रदेशैर्भक्तो देवान्ग्रीष्वाभि । अश्वपुच्छोपरि तिस्त्रोऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति

अत्र षष्ठ्या देवतीद्देशः प्रथमयाङ्गीद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्याहारः । अग्नेः देवस्य पक्षतिरस्तु । पक्षः साध्यविरोधयोः बले काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पिते इत्यभिधानोक्तेरत्र पक्षः पार्श्ववाची पक्षस्य मूलं पक्षतिः पक्षात्तिरिति मूलार्थे तिप्रत्ययः ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्त्रीनि वङ्क्रियवद्वाचानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति षड्विंशतिरश्वस्य वङ्क्रिय इति श्रुतेः । तेषां क्रमेण देवतासम्बन्धं वक्ति । तत्रादौ दक्षिणपार्श्वस्थां देवता आह अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वस्थि अग्नेरस्तु विभक्तिव्यत्ययो वा पक्षत्याग्निं देवं प्रीणामि । वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षतिर्निपक्षतिः द्वितीयं दक्षिणपार्श्वस्थि वायो-

अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिन्द्रस्य तृतीया सोमस्य चतुर्थ्यदित्यै पञ्चमीन्द्रायै षष्ठी मरुता ऽसप्तमी बृहस्पतेर

एष्यैर्यम्णो नवमी धातुर्दशमीन्द्रस्यैकादशो वरुणस्य द्वादशी यमस्य त्रयोदशी ॥ ४ ॥

इन्द्राग्न्योः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिर्मित्रस्य तृतीया याजुर्चतुर्थी निःश्रुत्यै पञ्चम्यग्नीषोमयोः षष्ठी सर्पाणां ऽसप्तमी

देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् । तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य । अदित्यै चतुर्थी षष्ठ्यर्था पञ्चमी पक्षतिः अदित्याः । षष्ठी पक्षतिः इन्द्रास्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् । अष्टमी पक्षतिः बृहस्पतेः । नवमी पक्षतिर्यम्णो देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य । एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपार्श्वस्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

होभिश्चित्तं प्रीणामि । शीर्ष्णां शिरसादिति देवतां प्रीणामि शीर्षेस्य शीर्षनादेशः शसादौ । नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निर्वर्तितं देवं प्रीणामि । सम्यक् क्रोशन्ति शब्दायन्ते तानि सङ्कोशानि गच्छतोऽस्यस्य यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान्देवान्प्रीणामि ।

स्तुप उच्छ्राये स्तुपेन उच्छ्रितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेखाणं देवं प्रीणाति ॥ २ ॥

कोशैः स्तम्भस्त्रयोमभिः मयकान्देवान् प्रीणामि । वहः स्तम्भस्तेन्द्रं प्रीणामि कौटुशेन वहेन स्वपसा अप इति कर्मनाम शोभनमपः कर्म पर्वाणधारणनरवहनादिकं यस्य स स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत्सादौ गमनम् षट्क्षेत्रे विहरणगत्यादौ घञ् वेगवत्कू-

मशकान्कोशैरिन्द्रोऽस्वपसावहेन बृहस्पतिश्शकुनिसादेन कूर्माञ्छफैराक्रमयाऽस्थूराभ्यामृक्षलाभिः कपिञ्जलान् जवज्ज-

ङ्गाभ्यामध्वान्म्वज्जङ्गाभ्याम्वोलेनारण्यमग्निमतिरुग्भ्याम्यूपशन्दोर्ध्वामग्निनावसाभ्यामृक्षोरोराभ्याम् ॥ ३ ॥

देवं तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । शफक्लोवे खुरः पुमान् खुरैः कूर्मान्देवान्प्रीणामि । रत्नयोरेकम् स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाडाः ऋक्षतास्तानिः कपिञ्जलान्देवान्प्रीणामि । गुल्फजानुनोर्मध्यभागे जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जानूर्ध्वभागे बाहू ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणामि । जाम्बीलं जम्बोरतरोः फलं रत्नयोरभेदः तदाकारो जानुमध्यभागे जाम्बोरस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचेते तौ अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जान्धो दीषो करौ ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि । असौ स्तम्भो ताभ्यामग्निनौ देवौ प्रीणामि । चोरावंसगृन्थी ताभ्यां रुद्रं प्रीणामि ॥ ३ ॥

अथस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नाभिकासञ्चे द्वे देवते प्रीणामि । अधस्तनेन ओष्ठेन उपधामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्ठेन सत्सञ्चं देवं प्रीणामि । उपसर्गस्य घञामनुयं बहुलमिति अतोर्द्विः अतूकाशेनाधस्तनदेहकान्त्या वाच्चं देवं प्रीणामि । मूर्ध्ना मस्तकेन त्रिवेयं देव प्रीणामि । त्रिवेयं त्रिवेयः शिरोऽस्थिमध्यसंज्ञको मज्जाभागः तेन स्तनयितुं देवं प्रीणामि । मस्तके भवं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः मस्तिष्कं गोदेमियमरः मस्तकमियति गच्छति मस्तिष्कम् इव

वा॒त॒स्त्रा॒ण्येना॒पानेन॒ना॒भिके॑ उप॒शम॑म॒व॒ते॒ णो॒ष्ठे॒न॒म॒द॒त्ते॒ण॒प्रका॑मे॒तान्तर॑म॒तूका॑मे॒तत्रा॒ह॒य॒न्नि॒त्रे॒थ॒ मूर्ध्ना॑स्तन

यितु॑ नि॒र्वा॒धेना॒शनि॑म॒स्तिष्के॑ ण॒वि॒द्यु॒त॒ङ्ग॒नौ॒नका॒भ्या॒ङ्कर्णा॒भ्या॒श्चो॒त्र॒श्चो॒वा॒म्या॒ङ्कर्णौ॑ते॒दनी॑म॒धर॑क॒ण्ठेना॒पः॑

शु॒ष्क॒कण्ठे॑न॒चि॒त॒म॒न्याभि॑र॒दिति॑श्चो॒र्णानि॑र्कृ॒ति॒न्नि॒र्ज॒जल॑वे॒नशो॒र्णसि॑ङ्गो॒यैः प्रा॒णान्ते॒ष्माण॑स्तु॒पेन॑ ॥ २ ॥

गती मस्तकमज्जेति चौरखामो तेन मस्तिष्केणायति देवं प्रीणामि । त्रिद्युतं कनोनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्ववत् । कर्णाभ्यां ओत्रम् अवाखाङ्गमिका एव देवता कर्णाभ्यां कर्णयक्षलोभ्यां ओत्रं देवं प्रीणामि । ओत्रेन्द्रिग्राभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणानि । कण्ठाधोभागेन तेदनीं देवतां प्रीणामि । शुष्कयासौ कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् कण्ठस्य यः शुष्को निर्मासो देवः तेनापो देवताः प्रीणामि । पश्चाद्भ्रूवा शिरा मन्येति अमरः शीवापश्चाद्भागे ककाटिकायां शिरा मन्या मन्यतइति मन्या सज्जायां समजनोति क्वप शीवापश्चात्ता-

शादं दक्षिः प्रीणामि स्वाहेति एवमन्यान्यपि योज्यानि । आन्यमवदानानि कृत्वा आन्यमेवाखाङ्गमेव परिकल्प्या
प्रत्याख्यायमवदानमवदानं प्रति शादादिदेवता आख्यायाख्यायाख्याहुतौर्जुहोति सङ्कल्पिताखाङ्गभावा घृताहवोः शादादिभ्यो
ददाति एवं कुर्वन्नपिभागाः कल्पितभागास्ता भागेन समर्धयति प्रीणान्त्यर्थः ॥ अथ संहितार्थः । दक्षिणोत्तरेः शादं
देवं प्रीणामि । दक्षिणमूर्तिरवकां देवतां प्रीणामि । वस्त्रं ईक्ष्मणीकं देवतां प्रीणामि वस्त्रं स्यादन्तर्पोठिका । शादादयोः प्रसिद्धा देवाः
आदित्यादयः प्रसिद्धाः । दंष्ट्राभ्यां तैगां देवतां प्रीणामि । सरस्वत्ये अथजिह्वन् अत्र चतुर्थी देवतादेयः प्रथमादस्य
अतो विभक्तिव्यत्ययः जिह्वाया अथमथजिह्वं जिह्वायेण सरस्वतीं प्रीणामि । जिह्वायाः उत्सादम् अत्र षडाखाङ्गादेयः द्विती-

क्तायस्वाहाकृष्णायस्वाहापायोणिपक्ष्माण्यार्याइक्ष्मवोवार्याणिपक्ष्माणिपार्याइक्ष्वः ॥ १ ॥

यथा देवस्य विभक्तिव्यत्ययः जिह्वयोक्तः दं देवं प्रीणामि । अवकन्देन तालु अत्र देवे ततोया अङ्गे प्रथमा व्यत्ययः तालुना अवकन्दं
देवं प्रीणामि । वाजं हृदभ्याम् हृदभ्यां दक्षैकदेशाभ्यां वाजं देवं प्रीणामि । आख्येन सुखेनापो देवताः प्रीणामि । आण्डाभ्यां
वृषणाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । श्मश्रुनिर्मृञ्जकेपेरादि यान् प्रीणामि । ख्यां लताटारोमाङ्क्तियां पत्यानं देवं प्रीणामि । वर्ताः
पक्ष्माङ्क्तिः ताभ्यां यावापृथिव्या देवतां प्रीणामि । कनोनकाभ्यां नेत्रमथयकण्ठोत्ताभ्यां त्रिशुनं देवतां प्रीणामि । शुक्ताय स्वाहा
कृष्णाय स्वाहा देवोद्देश एव न त्वङ्गम् शुक्लाय कृष्णाय देवाय सुहृन्मन्तु यहा चतुर्थ्याखाङ्गमेव निर्दिश्यते प्रजापत्योऽङ्ग इति वच-
नाद्देवोऽध्याहर्तव्यः शुक्लेन कृष्णेन चाखाङ्गेन प्रजापतिं प्रीणामि एवं लोमभ्यः स्वाहेत्यादावपि बोध्यम् । पार्याणि पक्ष्माणि अत्र
तद्वितेन देवतोद्देशः पक्ष्माणि नेत्रपरिलोमानि पार्याणि पारदेवत्यानि ततः पक्ष्मभिः पारं प्रीणामि । इक्ष्वो नेत्राधोभागरोमाणि
अवारदेवत्याः ततः इक्षुभिरवारं प्रीणामि । विपरीतं वा अवार्याणि अवारदेवत्यानि पक्ष्माणि इक्ष्वः पार्याः पारदेवत्याः ॥ १ ॥

प्रणम्य कमलानाथं गणेशं गिरिजां गिरम् । पञ्चविंशेऽयमध्याये वेददीपो मयेर्यते ॥ कां स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे शुल्यं हुत्वा देव-
ताश्चाङ्गेभ्यो जुहोत्यसुखे स्वाहेति प्रतिदेवतं ॥ यादप्रभृतित्वगन्तेभ्यो विमुखाच्च परेभ्य इति । स्विष्टकृद्वनस्पत्योरन्तरे वनस्पतियागान-
न्तरं स्विष्टकृद्यागात्पूर्वं शूत्रे अपितं मांसं प्राजापयोऽख इति वचनात्प्राजापतये हुत्वा असुखे स्वाहेति प्रतिदेवतं शादादित्वगन्तेभ्यो
देवताश्चाङ्गेभ्यो देवताभ्योऽश्वाङ्गेभ्यश्च घृतं जुहुयात् अनादेशे घृतस्योक्तत्वात् । तत्र शादं दक्षिरित्यादि-पुष्टिर्वी त्वत्वेत्यन्तः संहिताभागे
ब्राह्मणं न मन्त्राः । शादादयो देवाः दन्ताद्यङ्गानि । ततश्चतुष्टुहोतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा शादाय स्वाहा दद्याः स्वाहा अवकाभ्यः

शादन्द्क्षिरवकान्दन्तमूलैर्गृह्णस्वस्वैस्तेगान्द्राध्यां सरस्वत्या अग्रजिह्वज्जिह्वाया उत्सादमवक्रन्देन तालुवाज्

हनुभ्यामपचास्येन वृषणमागडाभ्यामादित्यां शुभिः पथ्यान्मूल्यान्धावाष्टयिवर्तोभ्यां विद्युतङ्कनीनकाभ्यां शु

स्वाहा दन्तमूलैः स्वाहेत्यादि पृष्टिभ्यै स्वाहा त्वत्वे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येकः पक्षः शाखान्तरोदितः । स्वपक्षे तु शादं दक्षिः प्रीणामि
स्वाहेत्यादिहोममन्त्राः । देवता भोक्तो द्वितीयया निर्दिश्यते अश्वाङ्गं भोग्यं तृतीयया कारणविभक्त्या निर्दिश्यते । क्वचित्क्वला
देवत्वैव यथा शक्ताय स्वाहा क्षणाय स्वाहेति क्वचिदन्यविभक्त्यैव द्रव्यदेवतयोर्निर्देशः यथा अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निर्दिष्ट इति ।
तथा च श्रुतिः शादं दक्षिरवकां दन्तमूलैरित्याज्यमवदानानि कृत्वा प्रत्याख्याय देवताभ्य आहुतीर्जुहोति या एव देवता अपि
भागास्ता भागधेयेन समर्धयतीति । अस्यायमर्थः । शादं नाम देवमण्डस्य दर्शदन्तैः प्रीणामीति शेषः स्वाहाकारो दानार्थः ततश्च

खड्गो मृगविशेषो विश्वदेवदेवतः । एकः कृष्णः श्वा सारमेयः द्वितीयः कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तुरक्षुः मृगादनः ते त्रयो रक्षसां पशवः । मूकरः इन्द्राय । सिंहो भारतः मरुदेवतः । कृकलासः सरटः पिप्पका पक्षिणी शकुनिः पक्षी ते त्रयः शरव्यायै । एकः पृषतः मृगविशेषो विश्वेषां देवानां पशुर्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं वियुज्यमीति योज्यः ॥ एवं षष्ठ्यधिकं शतद्वयमारण्याः

खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तुरक्षुस्तोरक्षसामिन्द्राय मूकरः सिंहो भारतः कृकलासः पिप्पका शकु

निस्तेशरव्यायै विश्वेषां देवानाम्पृषतः ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पशव उक्ताः ॥ अत्र द्वाविंशतिरेकादग्निः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि अश्वादयः सौर्यान्ताः षष्ट्यधिकं शतद्वयं कपिञ्जलादयः पृषतान्ता आरण्याः पशवः सर्वे मिलित्वा षट् शतानि नवाधिकानि पशवो भवन्ति । श्लोकश्च । षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिद्याधिकानि चेति ॥ तेष्वारण्याः सर्वे उत्सृष्टव्या न तु हिंस्याः ॥ ४० ॥

श्रीमन्महाधीधरकृते वेददीपे मनोहरे । गतोऽध्यायश्चतुर्विंशो देवतापशुवाचकः ॥ २४ ॥

वर्षाङ्गः वर्षाभूः भेकी ऋतूनाम् । आखुः मूषकः कशः मान्यालस्य तद्विशेषी ते त्रयः पितृणाम् ॥ अथैकोनविंशे । अजगरो महासर्पः
 वलाय । कपिञ्जलो वसुनाम् ॥ कपोतः उलूकः शशः ते निर्वर्त्यै । आरक्ष्यो मेघो वरुणाय ॥ ३८ ॥
 श्वेतः श्वेतः पशुरादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घघ्रीवः घृणिवान् तेजस्वी पशुविशेषः संहितायां छविशब्ददीर्घः वार्ध्नीनसी कण्ठे

वर्षाङ्गः ऋतूनामाखुः कशोमान्यालस्तेपितृणां वलायाजगरो वसुनाङ्गपिञ्जलः कपोतः उलूकः शशस्ते निर्वर्त्यै

वरुणायारण्योमेघः ॥ ३८ ॥

श्वेतश्चादित्यानामुष्ट्रोऽघ्रीवान् वार्ध्नीनसी कण्ठे कलाङ्गरण्योऽहमरोरुः रौद्रः वयिः कुटुर्दात्यौ हस्ते वाजिना

ङ्कामायपिकः ॥ ३९ ॥

रुद्रः कालः ते त्रयो मृत्यै देव्यै । रुमरः गदयोऽरण्याय देवाय । रुद्रः रुगः रौद्रः रुद्रदेवतः कयिः पक्षिदिशेषः ॥ अथ विशेषवकाशः ।
 हुट्टः हुकुटः दात्यौहः काचवण्डः ते त्रयो वाजिनां देवानाम् । पिकः कोकिलः कामाय ॥ ३९ ॥

एषी मृगी यज्ञः पालभ्या । मण्डको मृषिका तित्तिरिः ते त्रयः सर्पाणाम् । लोपाशी वनचरविशेषः आश्विनः आश्विदेवतः ।
कण्ठो वृगः रात्रौ । ऋचः भक्तः जतूः सुषिबीका एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रयः इतरजनानां देवानाम् । ऊहका गात्रसङ्कीर्णो वैष्णवी
विष्णुदेवता ॥ ३६ ॥

ए॒ण्य॒क्षो॒म॒ण्ड॒को॒मृ॒षिका॒ति॒त्ति॒रि॒स्ते॒ सर्पा॑णां॒लो॒पा॒श्वि॒नः॒कृ॒ष्णो॒रा॒त्र्य॒ऋ॒क्षी॒जतूः॒सु॒षि॒ली॒का॒त॒इ॒तर॒ज॒
ना॒ना॒ञ्ज॒ह॒का॒वैष्ण॒वी ॥ ३६ ॥

अ॒न्य॒वा॒पो॒र्ध॒मा॒साना॑मृ॒क्षो॒म॒यूरः॒सु॒प॒र्श॒स्ते॒ग॒न्ध॒र्वा॒णाम॑पा॒मु॒द्रो॒मा॒सा॒ङ्क॒श्य॒पो॒रो॒हि॒त्कु॒ण्ड॒वा॒चौ॒गो॒ल॒त्ति॒का ।
ते॒प॒सर॒साम्मृ॒त्य॒वे॒सितः॑ ॥ ३७ ॥

अन्यवापः कोकिसाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां पक्षः ॥ अष्टादशेऽवकाशे । ऋचो वृगविशेषः मयूरः बह्वीं सुपर्णो गरुडान्
ते गन्धर्वाणां पक्षवः । उद्रः जलचरः कर्कटसङ्घः अपां पक्षः । कश्यपः कण्ठपः मासां मासानाम् । रोहित् ऋच्यः कुण्डवाचौ वनचरी-
विशेषः गोलत्तिकापि ते त्रयोऽप्युत्तरसाम् । असितः सख्यः पक्षमृत्यवे ॥ ३७ ॥

सुपर्णः गरुडान् पार्जन्यः पर्जन्याय आतिः आसी वाहसः दार्वदा काष्ठकुट्टः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे । बृहस्पतये वाचस्पतये
 व्यसो वास्याः पतये इति बृहस्पतिविशेषणम् ईदृशाय बृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः ॥ अथ षोडशेऽवकाशे अलजः पक्षिविशेषः
 आन्तरिचः अन्तरिचदेवतः । भ्रुवः जलपक्षी मद्गुः कारणवः मत्स्यः ते नदीपतये । कूर्मः कच्छपः द्यावापृथिवीयः द्यावापृथिवी-
 देवतः ॥ ३४ ॥

[सुपर्णः पार्जन्य आतिर्वाहसोदविदातेवायवे बृहस्पतये वाचस्पतये पैङ्गराजो लज आन्तरीचः वो लमद्गुर्मत्स्यस्ते
 नदीपतये द्यावापृथिवीयः कूर्मः ॥ ३४ ॥

पुरुषसृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वघाटस्ते वनस्पतीनाम् कृकवाकुः सावित्रो हंसो वातस्य नाक्रोमकरः
 कुलीपयस्ते कूपारस्य द्वियैशल्पकः ॥ ३५ ॥

पुरुषसृगः पुरुषः चन्द्रमसः । गोधा कालका पक्षिविशेषः दार्वघाटः सारसः ते वनस्पतीनाम् । कृकवाकुः ताम्रचूडः सावित्रः
 सवितृदेवतः हंसः वातस्य नाक्रः मकरः कुलीपयः ते द्वयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य त्रयाणां मध्ये द्वौ षोडशे ॥ अथ सप्त-
 दशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अकूपारस्य । शल्पकः स्वावित् द्वियै देव्यै ॥ ३५ ॥

कुलङ्गः कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो वनजोऽजङ्घागः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्णाः पूषदेवत्याः । क्रोष्टा
मृगालो मायोर्देवस्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य । पिबो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि कक्कटः स एव ते त्रयोऽनुमत्यै । चक्रवाकः प्रति-
श्रुत्वायै ॥ ३२ ॥

सो॒माय॑कुलङ्ग॒आर॒ण्यो॒जो॒नकु॒लः॑शका॒तेपौ॒ष्णाः॑क्रो॒ष्टा॒मा॒यो॒रिन्द्र॑स्यगौ॒रमृ॒गः॑पि॒बो॒न्यङ्कुः॑कक्कटस्ते॒नुम॑त्यै

प्रति॒श्रुत्वा॑यैचक्रवाकः ॥ ३२ ॥

सौ॒रौ॒बला॑का॒शार्गः॑सृ॒जयः॑श॒याण्ड॑कस्ते॒मैत्राः॑सर॒स्वत्यै॑शारिःपुरुष॒वाक्स्वा॒वि॒द्भौमी॑शार्दू॒लो॒टकः॑पृ॒दाकु॑स्ते

मन्य॑वेसर॒स्वत्यै॑शुकःपुरुष॒वाक् ॥ ३३ ॥

बलाका वक्स्त्री सूर्यदेवत्या । शार्गः पक्षिविशेषः ॥ अथ पञ्चदशेऽवकाशे सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः मित्रदे-
वत्याः पुरुषवाक् समुष्यवद्वादिनी शारीः शकीः सरस्वत्यै । स्वावित् सेधा भौमी भूदेवत्या शार्दूलो व्याघ्रः टकः चित्रकः पृदाकुः सर्प
ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुकः सरस्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः । एक आरख्यो मेघो वरुणाय । एकः कृष्णो मेघो यमाय । एको मर्कटः मनुष्य-
राजाय । एको रोहिदृष्टः शार्दूलाय । एका गवयौ ऋषभाय तदाख्यदेवाय ॥ अथ त्रयोदशैवकाशे एका वर्तिका चिप्रश्नेनाय
देवाय । एकः क्षमिः कौटः नीलङ्गोः नीलङ्गवे । शिशुमारः एको जलचरः समुद्राय । हस्ती हिमवते ॥ ३० ॥

प्रजापतये च वायवे च गोमृगो वरुणाय आरख्यो मेघो यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः शार्दूलाय रोहिदृष्टः ऋषभाय
गवयौ चिप्रश्नेनाय वर्तिकानीलङ्गोः क्षमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्ती ॥ ३० ॥

मयुः प्रजापत्य उलो हलिष्योऽष्टमदंशो धात्रे दिशङ्गो धुङ्गो जाम्यौ कलविङ्गो लोहिताहिः पुष्करसा
दस्तेत्वाद्वावाचेक्रुञ्चः ॥ ३१ ॥

मयुः प्रजापत्यः सुरङ्गवदनः किवरः प्रजापतिदेवतः । उलो हलग्रिमेयः हलिष्यः सिंहग्रिमेयः हवदंयो विडालः ते त्रयो धात्रे ।
एकः कङ्कः वकः दिशां दिग्भ्यः । एका धुङ्गा पश्चिमी जाम्येयी अग्निदेवता । कलविङ्गः चटकः लोहिताहिः रत्नवर्णसर्पः पुष्कर-
सादी पुष्करे लोदतीति कमलमयी पश्चिमिमेयः ते त्रयः व्याघ्राः लघुदेवताः ॥ अथ चतुर्दशैवकाशे एकः क्रुञ्चः वाचे ॥ ३१ ॥

भूम्यै आसून्मषकान् चीन् पाङ्क्तान् मूषकजातिविशेषानन्तरि चाय काशान् तद्देहानिव दिवे लीत्रकुलान्दिग्भ्यः तत्र द्वौ षष्ठमे ॥
अथ नवमे एकम् । त्रीन्बभ्रुकानवान्तरदिग्भ्यः ॥ २६ ॥

चीन्मृगान् वसुभ्यः ऋषादशो मृगविशेषाः । रुद्रेभ्यः रुद्रन् । चीन्नाङ्गनादियैभ्यः ॥ अथ दशमेऽवकाशे लीन्मृगान्विष्वेभ्यो देवेभ्यः
त्रीन् कुलङ्गान् साधेभ्यः ॥ २७ ॥

वसुभ्यश्च श्यानालभते रुद्रेभ्योरुहनादित्येभ्यो न्यङ्कुन्विष्वेभ्यो देवेभ्यः षष्ठतान्साधेभ्यः कुलङ्गान् ॥ २७ ॥

ईशानाय परस्वत आलभते मित्राय गौरान्वरुणाय मंहिषान्वृहस्पतये गवयैः स्वद्विष्वान् ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुषान्वस्तिन आलभते वाचे भुषींश्चक्षुषेः शक्राञ्छ्रोत्राय मृङ्गाः ॥ २९ ॥

परस्वतः मृगविशेषानौशानाय । चीन्गौरान्मृगान्मित्राय त्रीन्मृगान्वरुणाय तत्रैकं दशमे ॥ अथैकादशेऽवकाशे चीन् गवयान्मो-
सहयानारण्यपशून् वृहस्पतये त्रीन्मृगान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुषान्वस्तिनः त्रीन् । त्रीन्मृगान्वस्तुष्ट्रान्वाचे तन्मध्ये द्वौ भुषी एकदशे ॥ अथ द्वादशेऽवकाशे एकं भुषिम् ।
त्रीन्मृगान् चक्षुषे । त्रयो मृङ्गाः श्रोत्राय नियोग्याः ॥ २९ ॥

त्रीन् कुटूरून् कुक्कूटानम्ये । ततस्त्रयाणामुलूकानां मध्ये एकमुलूकं वनस्पतिभ्यः ॥ अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकौ काकवैरिणी ।
त्रीन् चाधानन्नीपोमाभ्यां त्रीन्मयूरानश्विभ्यां त्रीन्कपोतान्निवावरुणाभ्याम् ॥२३॥

त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय ॥ अथ षष्ठेऽवकाशे एकं लवं सोमाय । कौलीकान् पक्षिणः त्वष्ट्रे । तिस्रो गोषादीः
गवां सादयित्रोः पक्षिणीः देवानां पत्नीभ्यः । तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवजामिभ्यः देववधूभ्यः जामिः स्वच्छकुनस्त्रियोः । त्रीन्पा-
रुणसञ्ज्ञागृहपतयेऽन्ये ॥ २४ ॥

सोमाय लवानालभते त्वष्ट्रे कौलीकाङ्गोषादीर्देवानाम्पत्नीभ्यः कुलीकादेवजामिभ्योऽग्नये गृहपतये पारुण्यान् ॥२४॥

अर्द्धे पारावतानालभते रात्रौ सीचापूरहोरात्रयोः सन्धिभ्यो जतू र्मासेभ्यो दात्यौ हाग्सम्बत्सराय महतः सुपर्णान् ॥२५॥

भूम्या अश्विना लभते त्तरि क्षायपाङ्क्तान्दिवे कशान्दिग्भ्यो न कुलान्वभुकानवान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन्पारावतान्कलरवानङ्गे तिस्रः सीचापूः पक्षिणीः रात्रौ तिस्रो जतूः पात्राख्याः पक्षिणीः अहोरात्रयोः
सन्धिभ्यः । त्रीन्दात्यूहान् कालकण्ठाभ्यासेभ्यः त्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय ॥ अथाष्टमेऽवकाशे द्वौ महात्तौ
सुपर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

नामर्था न ज्ञायन्ते ते निमग्निरुक्तनिघण्टुव्याकरणोऽद्यादिदृष्ट्यभिधानग्रन्थेभ्यो विलोक्यावगन्तव्याः आटवीकेभ्यश्च लक्षणीयाः ॥ तत्र
प्रथमोत्पन्ने यूपान्तराले त्रीन् कपिञ्जलान्वसन्तांश्च आलभते नियुनक्ति । त्रीन् कलविड्वान् चटकान् ग्रीष्माय । तित्तिरीन् त्रीन्वर्षाभ्यः ।
वर्तिकाः पक्षिविशेषान् शरदे । तत्स्त्रयाणां ककराणां मध्ये एकं ककरं हेमन्ताय ॥ अथ द्वितीयेऽवकाशे शिष्टौ द्वौ ककरो पक्षि-
विशेषौ हेमन्ताय । त्रीन्विककरान् शिशिराय ॥ २० ॥

समुद्राय शिशुमारानालभते पर्जन्याय मण्डूकान् द्रोणो मत्स्यान् मित्राय कुलीपयान् वरुणाय नाक्रान् ॥ २१ ॥

सोमाय हंसानालभते वायवे वलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान् मित्राय मण्डून् वरुणाय चक्रवाकान् ॥ २२ ॥

अग्नये कुटूहनालभते वनस्पतिभ्य उलूकान् गनीषोमाभ्याञ्चापान् शिब्याम्भयूरान् मित्रावरुणभ्याञ्च पोतान् ॥ २३ ॥

त्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून् समुद्राय लभते । त्रीन् मण्डूकान् कान् पर्जन्याय । त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ अङ्गः ॥ अथ तृतीये
ऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमङ्गः । त्रीन् कुलीपयान् जलजान् मित्राय । त्रीन् नाक्रान् नक्रा एव नाक्रास्तान् जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

त्रीन् हंसान् सोमाय । तिस्रो वलाकाः वायवे । अथ चतुर्थेऽवकाशे । त्रीन् क्रुञ्चान् पक्षिणः इन्द्राग्निभ्यां । त्रीन् मण्डून्
जलकाक्कां मित्राय । त्रीन् चक्रवाकान् वरुणाय ॥ २२ ॥

नियोज्याः एकोनः । बभ्रवः कपिलाः धूम्रनीकाशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति तादृशास्त्रयः बर्हिषदां पितृणामेकोनः ॥ अथ
विंशे यूपे । कृष्णाः बभ्रुनीकाशाः अग्निष्वात्तानां पितृणां विंशे । कृष्णाः पृषन्तः विन्दुयुक्ताः ताम्रकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र सञ्चराः अग्नेयादयः पञ्चदशोक्ताः । तेन कृष्णयीवा अग्नेयाः विंशे । बभ्रवः सौम्याः विंशे ।
उपध्वस्ताः सावित्राः विंशे । अथैकविंशे यूपे । वसतर्यः सारस्वत्यः एकविंशे । श्यामाः पीष्णाः एकः । एताः कर्बुराः शुनासी-
रीयाः शुनासीरदेवताः एकः । श्वेताः त्रयो वायव्याः वायुदेवत्याः एकः । श्वेताः त्रयः सौर्याः सूर्यदेवताः एकः ॥ एवं समाताः
यूपाः । इत्यश्यायाः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशततयं ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

उक्तास्सञ्चराएताःशुनासीरीयाःश्वेतावायव्याःश्वेताःसौर्याः ॥ १९ ॥

वसन्तायकपिञ्जलानालभतेग्रीष्मायकलविष्कान्वर्षाभ्यस्तिर्तिरौष्ण्यदेवर्तिकाहेमन्तामकराश्लिशिरायविककरान् ॥ २० ॥

अथारण्याः पशव उच्यन्ते ॥ अथैकविंशतिर्यूपाः तेषां यूपानां विंशतिरन्तरालानि तेष्वन्तरालेषु अन्तरालोत्पत्तिक्रमेण कपिञ्जला-
दयस्तथोदय-त्रयोदश पशव आलभनीयाः ॥ अत्र यूपान्तरालेष्वारण्यपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानवसूत्रे नाडीषु शुषिमशकान्
करण्डेषु सर्पान् पक्षरेषु स्रगव्यान्नसिंहान् कुम्भेषु मकरमत्स्यमण्डूकान् जालेषु पक्षिणः कारासु हस्तिनो नौषु चौदकानि यथार्थमित-
रानिति । ये पशवो येनोपायेन यूपान्तरालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपायेन स्थापनीया इति तात्पर्यम् ॥ अत्र येवामारण्यजीववाचिपदा-

अथ सप्तदेशे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमजान् माता प्रथमगर्भं जातान् तीन अजान् अनीकवते अनीकवद्गुणविशिष्टायान्ने ।
आलभते नियुनक्ति सप्त० । वातसमूहो वात्या तया सह वर्तन्तइति सवात्याः वातमण्डलीमध्यस्थान् तीनजान् सान्तपनेभ्यः मरुद्भ्यः
सप्त० । वष्किहान् चिरप्रसूतान् तीन गृहमेधेभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । संसृष्टान् सह सृष्टान् चीन् क्रीडिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । अनुसृष्टान् अनु
क्रमेण जातान् चीन् स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः सप्त० ॥ १६ ॥

उक्तास्त्वन्वराएताः ऐन्द्राग्नाः प्राशृङ्गामाहेन्द्रावहुरुपावैश्वकर्मणाः ॥ १७ ॥

धूम्रावभ्रुनीकाशाः पितृणां सोमवतास्त्वभवो धूम्रनीकाशाः पितृणां स्वर्हिषदाङ्गणावभ्रुनीकाशाः पितृणां

मग्निष्वात्तानाङ्गणापृषन्तस्त्वयस्वकाः ॥ १८ ॥

अथाष्टादशे यूपे महाहविःपशवः कृष्णधीवादयः पञ्चदश पूर्ववत् ॥ अथैकोनविंशतितमे एताः कर्बुरास्त्वय ऐन्द्राग्नाः एकीन० ।
प्राशृङ्गाः संहितायां दीर्घः प्रकृष्टशृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः महेन्द्रदेवताः एकीन० । बहुरूपास्त्वयो वैश्वकर्मणाः विश्वकर्मदेवताः
एकीन० ॥ १७ ॥

अथ पित्रोर्हि देवतापशवः । धूम्राः कृष्णवर्णमित्रा लोहितवर्णाः वभ्रुनीकाशाः कपिलवर्णसहशास्त्वयः पशवः सोमवतां पितृणां

विचित्रवर्णा वा त्रयो मरुदेवताः चतु० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः चतु० ॥ अथ पञ्चदशे । वशाः वन्ध्यास्त्रिस्त्री द्यावापृथिवीयाः द्यावा-
पृथिवीदेवत्याः पञ्च० ॥ १४ ॥

अथ वरुणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते । सञ्चरशब्देन कृष्णशीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते पञ्च
सञ्चराणि हवींषि भवन्तीति वत् यथा चातुर्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्वसु आग्नेयादौनि पञ्च हवींषि समानानि एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां
सञ्चन्धिना माद्यानां पञ्चानां देवानामाद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति । तेन सञ्चरा उक्ताः आग्नेयादयः सञ्चदश पशव

उक्ताः सञ्चरा एता ऐन्द्राग्नाः कृष्णा वारुणाः पृथ्वीमारुताः कायास्तूपराः ॥ १५ ॥

अग्नयेनीकवते प्रथमजानात् भते मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो बष्किहान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः

सृष्टान्मरुद्भ्यः स्वतः श्योनुसृष्टान् ॥ १६ ॥

उक्ता इत्यर्थः । आग्नेयाः कृष्णशीवास्त्रयः पञ्चदशे । सौम्याः बभ्रवस्त्रयः पञ्च० । सावित्रा उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्यः
वत्सतयः तिस्रः पञ्च० ॥ अथ षोडशे । पौष्णाः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते सञ्चराः उक्ताः । एताः कुर्वुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्नि-
देवताः षो० । कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयो वारुणाः वरुणदेवताः षो० । पृथ्वीः तनुशरीरास्त्रयः मारुताः षो० । त्रयः तपराः निःशृङ्गाः कायाः
क्रुदेवताः षो० ॥ १५ ॥

सार्धसंवत्सरास्त्रयः गायत्रौ एकादशे । सार्धद्विसंवत्सरास्त्रयः त्रिष्टुभे एकादशे । अथ द्वादशे यूपे । दिव्यवाहः द्विसंवत्सरा-
स्त्रयो जगत्त्रै द्वा० । त्रिवत्साः त्रिवर्षाः त्रयोऽनुष्टुभे द्वा० । तुयेवाहः सार्धतिसंवत्सरास्त्रय उष्णिहे द्वा० ॥ १२ ॥

पष्ठवाहः चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजे द्वा० । उच्चाणः सेवनसमयो युवानस्त्रयः बृहत्त्रै द्वा० ॥ अथ त्रयोदशे यूपे । ऋषभाः
उत्थोऽप्यधिकवयस्काः त्रयः ककुभे त्रयोदशे । अनुष्टुहः शक्रहरहनसमयो अजास्त्रयः पङ्क्त्ये त्रयो० । धेनवः नवप्रस्ता अजास्त्रिस्त्रः
अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥

प॒ष्ठ॒वा॒हो॒ वि॒रा॒ज॒ उ॒च्चा॒णो॒ बृ॒ह॒त्त्रा॒ ऋ॒ष॒भाः॒ क॒कु॒भे॒ न॒ष्टु॒हः॒ प॒ङ्क्तौ॒ धे॒न॒वो॒ ति॒च्छ॒न्द॒से ॥ १३ ॥

कृ॒ष्ण॒ग्री॒वा॒ आ॒ग्ने॒या॒ ब॒भ॒वः॒ सौ॒म्या॒ उप॒ध्व॒स्ताः॒ सा॒ वि॒वा॒ व॒त्स॒त॒र्यः॒ सा॒र॒स्व॒त्यः॒ श्या॒माः॒ पौ॒ष्णाः॒ पृ॒श्न॒यो॒ मा॒रु॒ता॒ ब॒र्ज॒रू॒पा

वै॒श्व॒दे॒वा॒ व॒शा॒द्या॒ वा॒ पृ॒थि॒वी॒याः ॥ १४ ॥

अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः स्त्रीताः सौर्या इत्यन्ताः । तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णग्रीवाः त्रयः आग्नेयाः त्रयो० ।
बभ्रवः कपिलास्त्रयः सौम्याः ॥ अथ चतुर्दशे यूपे । उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधः पतनं तद्गुणविशिष्टा वर्णान्तरमिश्रिता वा त्रयः
सवितृदेवताः चतु० । वत्सतर्त्यः तिस्रः सरस्वतीदेवताः चतु० । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवत्याः चतु० । पृश्नयः तमुकाया

कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । वभ्रजः कपिलवर्णास्त्रयः सौम्याः सोमदेवत्याः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्या अष्टमे ।
अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्याः अष्टमे । अथ नवमे । सरूपाः धातुदेवत्याः नवमे । वक्षतयः देवपत्नी-
देवत्यास्त्रिंशः नवमे ॥ ८ ॥

कृष्णाः भौम्याः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णास्त्रयः अन्तरीक्षदेवत्याः नवमे । बृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्याः द्युदेवत्याः नवमे ।

कृष्णाभौमाधूमात्रान्तरिक्षाबृहन्तोदिव्याः श्वेतावेद्युताः सिध्मास्तारकाः ॥ १० ॥

धूम्रान्वसन्तायालभतेष्वेतान्ग्रीष्मायकृष्णान्वर्षाभ्योरुणाञ्जरदृष्टप्रतोहेमन्तायपिशङ्गाञ्जिशिराय ॥ ११ ॥

चावयोगायत्रैरपञ्चावयस्त्रिष्टुभेदित्यवाहोजगत्त्रैविवत्सा अनुष्टुभेर्त्यवाहउष्णिहे ॥ १२ ॥

अथ दशमे श्वलाः कर्जुरास्त्रयः वैद्युताः विद्युदेवत्याः दशमे । सिध्मा सिध्माख्यरोगवन्तस्त्रयः तारकाः नक्षत्रदेवत्याः दशमे ॥ १० ॥

धूम्रवर्णान् त्रीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानालभते नियुनक्ति दशमे । श्वेतान् त्रीन्ग्रीष्माय दशमे । कृष्णवर्णान् त्रीन्वर्षाभ्यः
दशमे । अथैकादशे अरुणान् रक्तान् चीन् शरदे एकादशे । एषतः नानावर्णविन्दुयुक्तान् त्रीन्हेमन्ताय एकादशे । पिशङ्गान् लोहित-
मिश्रकपिलवर्णान् चीन् शिराय एकादशे ॥ ११ ॥

उन्नतः उन्नतः ऋषभः पुष्टः वामनः बहुन्यपि वयसि गते वृद्धिरहितः ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवाः इन्द्रविष्णुदेवताः षष्ठे । उन्नतः
शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ते त्रयः ऐन्द्रावार्हस्यत्राः इन्द्रवृहस्पतिदेवताः षष्ठे । शुकरूपाः शुकपक्षिसमवर्णाः
त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः षष्ठे । कलमाषाः कर्बुरास्त्रयः पश्य अग्निमारुताः षष्ठे । एवं पञ्चदश ॥ अथ सप्तमे यूषे । श्यामा
शुककृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवताः सप्तमे ॥ ७ ॥

उन्नतः ऋषभो वामनस्तऐन्द्रवैष्णवा उन्नतः शितिबाहुः शितिपृष्ठस्तऐन्द्रावार्हस्यत्राः शुकरूपा वाजिनाः कलमाषाः
अग्निमारुताः श्यामाः पौष्णाः ॥ ७ ॥

एता ऐन्द्राग्ना द्विरूपा अग्नीषोमीया वामना अनडा ह आग्नावैष्णवावगामैवावरुण्योन्यत एन्यो मैत्राः ॥ ८ ॥

ऊष्णग्रीवा अग्नेयावभ्रवः सौम्याः श्वेता वायव्या अविज्ञाता अदित्यै सरूपा धावेवत्स त्रयो देवानां स्यत्नीभ्यः ॥ ९ ॥

एताः कर्बुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे । द्विरूपाः वर्णद्वयोपेतास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निषोमदेवताः सप्तमे । वामना
अनडाहः त्रय आग्नावैष्णवाः अग्निविष्णुदेवताः सप्तमे । दशाः वन्ध्याः तिस्रोऽजाः मैत्रावरुण्यः तद्देवताः सप्तमे ॥ अथाष्टमे यूषे ।
अन्यतएन्यः एकपार्श्वे कर्बुरवर्णास्त्रयः सप्तमे । सप्तदेवताः अष्टमे ॥ ८ ॥

सकथीरुर्वीर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः ॥ कणाञ्जिः कणापुण्ड्रः अल्पाञ्जिः महाञ्जिः अल्पमञ्जि
यस्य महदञ्जि यस्य स तथा ते त्रय उषस्याः सप्तोदेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

विविववर्णास्त्रिस्तः स्त्रोपयवो वैश्वदेवः विश्वदेवदेवताश्चतुर्थे । रोहिण्यः रक्तवर्णाः त्रावयः सार्धसंवस्रगस्त्रिस्तोऽजा वाचे वाग्दे-
वताश्चतुर्थे । अविज्ञाताः कणाग्रीवाद्विज्ञाविज्ञानशूचास्त्रयः पयवोऽद्विष्टे अदितिदेवताश्चतुर्थे । सरूपाः समानरूपास्त्रयः पशवो

हकर्णस्ते त्वाष्ट्राः कणाग्रीवाः शितिकचोऽञ्जिसकथस्तेन्द्राग्नाः कणाञ्जिरल्पाञ्जिमहाञ्जिस्तउषस्याः ॥ ४ ॥

शिल्पावश्वदेव्योरोहिण्यस्त्रावयोवाचेविज्ञाताअदित्यैसरूपाधात्रेवत्सतयोर्योदेवानाम्पत्नीभ्यः ॥ ५ ॥

कणाग्रीवाआग्नेयाः शितिभ्रवोवसूनाः रोहितारुद्राणां श्वेता अवरोकिण आदित्यानां नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ६ ॥

धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे । एवं पञ्चदश ॥ अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वसतयः बालकाग्नौ देवानां पत्नीभ्यः तद्देवताः पञ्चमे ॥ ५ ॥

कणाग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव आग्नेयाः अग्निदेवताः पञ्चमे । शितिभ्रवः श्वेतवर्णभूषुक्तास्त्रयो वसूनां वसुदेवताः पञ्चमे ।
रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्राणां रुद्रदेवताः पञ्चमे । श्वेताः अवरोकिणः अवलोक्तिनः यदा अराधस्ताद्रोकः किद्रं येषां ते किद्रं
निर्व्यथनं रोकः ते त्रयः आदित्यानां तद्देवताः पञ्चमे ॥ अथ षष्ठे यूपे । नभोरूपाः पार्जन्यास्त्रयः षष्ठे ॥ ६ ॥

शुद्धवालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणिवर्णकेशः ते त्रयः अश्विदैवत्याः द्वितीये । श्वेतः श्वेतवर्णः श्वेताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते द्वयो रूद्राय पशुपतये पशुपतिरूद्रदेवता द्वितीये । कर्णस्त्रयः पशुविशेषाः कर्णचन्द्रे च हस्ते चेति विश्वोक्तेः कर्णस्त्रयसदृशश्चेतकर्णस्त्रयः पशवः बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात् यामाः यमदैवताः द्वितीये । अवलिप्ताः सगर्वास्त्रयो रौद्राः । एते द्वितीये पञ्चदश ॥ अथ तृतीये यूपे । नभोरूपाः आकाशवर्णलवणाः पार्जन्याः पर्जन्यदैवताः पशवस्तृतीये निर्दोक्ताः ॥ ३ ॥

शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्तु अश्विनाः श्वेतः श्वेताक्षो रूणस्तु रूद्राय पशुपतये कर्णायामा अवलिप्तारौद्रा

नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ३ ॥

यन्निस्तिरश्नीनयन्निरुध्वंयन्निस्ते मारुताः फल्गुर्लोहितोर्णी पलक्षीताः सारस्वत्यः स्त्रीहाकर्णः शृण्वः कर्णोद्गालो

यन्निः विदितवर्णा तिरश्चीनानि यन्निनि विन्द्वो यस्य सः एवमूर्ध्वानि यन्निनि यस्य सः ते त्रयो मारुताः मरुद्देवत्यास्तृतीये । फल्गूः अपृष्टशरीरा लोहितोर्णी रक्तरोमवती पलक्षी श्वेता पलक्षशब्दो पलक्षार्थः श्वेतपर्यायः तार्क्ष्यस्तोऽजाः सारस्वत्यः सरस्वती-
देवतास्तृतीये । स्त्रीहाकर्णः स्त्रीहा रोगविशेषः तदुक्तो वर्णो यस्य स स्त्रीहाकर्णः अन्धेष्टमपि दृश्यत इति संज्ञितायां दीर्घः शृण्वकर्णः
स्वकर्णः अद्गालोहकर्णः रक्तवर्णः कर्णः ते त्रयस्वाद्याः त्वष्टृदेवतास्तृतीये । दृष्टाग्नीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः अश्विसवयः अश्वि पुण्ड्रः

रोहितः सर्वरक्तः धूम्रोहितः धूम्रवर्णमिश्रो रक्तः तृतीयः कर्कशुरोहितः बदरसदृशरक्तः ते त्रयः सौम्याः सोमदेवत्याः सोमाय जुष्टं नियुनजमीत्यादिमन्त्रेण प्रत्येकं मध्यमे यूपेव नियोज्याः । ततो बभ्रुः कपिलवर्णः अरुणबभ्रुः अरुणवर्णमिश्रः कपिलः शुकबभ्रुः शुकपर्णिसमवर्णः कपिलश्च ते त्रयो वारुणाः वरुणदेवत्याः मध्यमयूपेव । शिति कृष्णं रन्ध्रं छिद्रं यस्य स शितिरन्ध्रः अन्यत इत्येकपार्श्वे शितिरन्ध्रः समन्तं सर्वतः शितिरन्ध्रः एते सारस्वताः मध्यमे एव । शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः अन्यतः शिति-

रोहितो धूम्रोहितः कर्कशुरोहितस्ते सौम्या बभ्रुररुणबभ्रुः शुकबभ्रुस्ते वारुणाः शितिरन्ध्रोन्यतः शितिरन्ध्रः

समन्तशितिरन्ध्रस्ते सावित्राः शितिबाहुः श्वेतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्याः पृषती क्षुद्रपृषती

स्थूलपृषती तामैत्रावरुण्यः ॥ २ ॥

बाहुः एकस्मिन्नेव पार्श्वे शितिपादः समन्तशितिबाहुः सर्वश्वेतबाहुः शिती धवलमेचको एते बार्हस्पत्याः बृहस्पतिदेवत्याः मध्यमे एव ॥ अथ द्वितीययूपे । पृषती विचित्रवर्णविन्दुयुक्तशरीरा क्षुद्रपृषती सूक्ष्मविचित्रविन्दुयुक्ता स्थूलपृषती स्थूलविचित्रविन्दुयुक्ता एते स्त्रीपशवो मित्रावरुणदेवताः द्वितीये यूपे नियोज्याः ॥ २ ॥

नावधारामो अधोभागे रक्तवर्णावजौ बाह्वोः अश्वस्य पूर्वपादयोरेकैः । सोमपृष्ठदेवत्यः श्यामः शक्तकृष्णरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां बन्ध० । श्वेतः कृष्णश्च सौर्ययामो श्वेतः पशुः सूर्यदेवतो दक्षिणपार्श्वे बन्ध० । यमदैवतः कृष्णोऽश्ववामपार्श्वे । त्वाष्ट्रौ त्वष्ट्रदेवतौ लोमशसक्थौ बहुरोमपृच्छकौ पशुः अश्वस्य सकृथोरुर्वीः पश्यात्पदयोरेकैः । वायव्यः श्वेतवर्णः पशुरश्वस्य पुच्छे । स्वपस्याय शोभन-
कर्मणे इन्द्राय स्वपसेन्द्रदेवता वेहत् गर्भघातनी वैष्णवो वामनः पशुश्च पुच्छेऽप्यश्वान्तरानुक्तिः ॥ एवमश्वादिभिः सह पञ्चदश भवन्ति एतं पर्यङ्गा एवन्ति । अठाश्वस्य शरीरं तरणाय तु दीफलवद्रज्जुं बद्धा गुम्फनीयम् ततः कृष्णायीवः आमेयो रराटइत्याद-

बाह्वोः सोमापौष्णः श्यामो नाभ्यां सौर्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सकृथोर्वायव्यः श्वेतः

पुच्छेन्द्राय स्वपस्याय वेहद्वैष्णवो वामनः ॥ १ ॥

१—१२, ५, १, १५ । २—१२, ५, १, १५ ।

योऽश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने सस्यङ्गायां रज्ज्वां बन्धनीयाः ततो रहितो धूम्ररोहित इत्यादयो द्वादशसङ्गाकाः श्रितिवाहुरन्यतः श्रितिवाहुः समन्तश्रितिवाहुस्ते बाह्वेः स्यत्या इत्यन्ता मध्यमे एव यूपे नियोज्याः । सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूपेऽभ्यलभत इति श्रुतेः । तत्र त्रयोऽश्वतूपरगोमृगाः द्वौ चामेयाविकादशनी द्वादश रोहितादयः एवं सप्तदश मध्यमे यूपे । ततः पृषती चूडपृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां शतत्रयसङ्गाकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश पञ्चदश पशूनेकैस्त्रिन्यूपे युनक्ति । इवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश-पञ्चदशैते पशवः एकैकैकादशिनः । एवं मध्यमयपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु षोडश-षोडश पशवो भवन्ति षोडश-षोडशैतरेष्विति अवघातः ॥ १ ॥

सर्वस्विनः प्रजापतिं होता दैव्यो यज्ञत् यजतु । इज्यमानः स प्रजापतिः जुषतां सीमं महिममहं पिबतु च । हे मनुष्यहोतः
त्वमपि यज ॥ ६४ ॥

१-१३,५,२,२३ ।

पूर्वस्य महिम्नो याज्या । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति होता यजतीति । श्रुतेः । व्याख्याता (१०,२०) ऋषियम् ॥ ६५ ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपि मनोहरे । त्रयोविंशोऽयमध्यायो व्यरंसीदाश्वमेधिकः ॥ २३ ॥

प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यो विष्वाहः प्राणिपरिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्मोक्षस्तु वयं श्यामपतयोरथीणाम् ॥ ६५ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीवश्चाग्नेयोरराटे पुरस्तात्सारस्वती मेध्यधस्ताद्वनोराश्विनावधोराभौ

श्रीगणाधिपतये नमः । श्रुतिरूपमन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां देवतासम्बन्धविधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते ॥ तत्राश्वमेधे एकविंशति-
रूपाः सन्ति तत्र मध्यमो यूपोऽग्निष्ठसज्जः तत्र सप्तदश पशवो नियोजनीयाः । तान् देवतासम्बन्धकथनपूर्वकमाह । अश्वस्तूपरो गोमृ-
गस्ते प्राजापत्याः । अश्वः तूपरः शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनः गोमृगः गवयः एते प्रजापतिदेवताः ततः प्रजापतये जुष्टं
नियुज्यमीति मन्त्रेण बन्धनीयाः । एवमग्रेऽपि यो यदैवत्यः पशुः सः असुषे जुष्टं नियुज्यमीत्यादिमन्त्रैर्बन्धनीयः ॥ आग्नेयो
ऽग्निदेवतः कृष्णग्रीवः श्यामवर्णगलाऽजः अश्वस्य पुरस्तात् सलाटे उपायेन बन्धनीयः । इत्योरधस्तात्सारस्वती मेधी बन्ध० । आश्वि-

का० इयं वेदिरित्यध्वर्युः । अध्वर्युः यजमानं प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अतोऽवधिः वेदेः स पृथोरूप-
त्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽखमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् यज्ञाद्दे प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतेः ।
वृष्णः अश्वस्य रेतः अयं सोमः सोमलताश्वस्य वीर्याज्जातेत्यर्थः । अयं ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः त्रयीरूपायाः परमं व्योम स्थानम् ब्रह्मण-
स्त्विदेदसंयोगादित्यर्थः ॥ ब्रह्मोद्यं समाप्तम् ॥ ६२ ॥

॥—२०, ७, १४ ॥

सुभूरिति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याज्या च । उदिते ब्रह्मोद्यं सम्प्रपद्याध्वर्युर्हिरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यं

सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोन्तर्महत्तमैः । दधेहगर्भः ऋत्विग्यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

होता यज्ञतज्जापतिः सोमस्य महिम्नः । जुप्रताम्यन्तु सोमं होतयेज ॥ ६४ ॥

महिमानं यद्दं गृह्णाति तस्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूरिति श्रुतेः । प्रजापतिदेवत्वानुहुप् । ह
इति प्रसिद्धम् प्रथमः सर्वस्य आदिः अनादिनिधनः पुरुषः महति अर्णवे कल्पान्तकालीने ससुद्रे अन्तर्मध्ये गर्भं दधे स्थापितवान्
कौटुम्भः सुष्ठु भूत्पत्तिर्यस्मात् सुभूः विश्वीत्यादकः स्वयं भवतीति स्वयम्भूः स्वेच्छाष्टतयरीरः कौटुम्भं गर्भम् ऋत्विग्यम् ऋतुः प्रातो
यस्य धस्यथयः प्राक्कालम् यतो गर्भात् प्रजापतिः ब्रह्मा जातः उत्पन्नः ॥ ६३ ॥

२—१७, ४, २, २२ । २—१३, ४, २, २१ ।

महिम्नः प्रैषः । होता यज्ञतज्जापतिमिति प्रैष इति श्रुतेः । आर्षी गायत्री । महिम्नः सोमस्य महिमसज्जस्य सोमयहस्य

पृथिवी आरापृथिवी अन्तरिक्षं च को वेद । बृहतो महतो जनित्रं जन्म को वेद सूर्यस्योत्पत्तिः कस्मादित्यर्थः जनेस्त्वत्पत्ययः । यतो जायते उत्पद्यते इति यतोजाः यत इत्युपपदे जनसनखनक्रमगमो विडिति विट्प्रत्ययः विडुनोरनुनासिकस्येति नकारस्वात्वम् प्रथमा द्वितीयायां यतोजाः यत उत्पन्नं चन्द्रमसनिन्दुं को वेद यतश्चन्द्रस्यात्पत्तिस्तं को वेदेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं वेद जानामि विदो लटा वा परब्रह्मैव जगत्कारणं जानामीत्यर्थः । यावा-

वेदाहमस्यभुवनस्यनाभिर्वेदयावापृथिवीअन्तरिक्षम् । वेदसूर्यस्यबृहतोजनित्रमथोवेदचन्द्रमसंयतोजाः ॥ ६० ॥

पृच्छामित्वापरमन्तस्पृथिव्याः पृच्छामियत्रभुवनस्यनाभिः । पृच्छामित्वाटणोअखस्यरेतः पृच्छामिवाचः परमं व्योम ॥ ६१ ॥

इयंवेदिः परोअन्तः पृथिव्याचयंयत्तोभुवनस्यनाभिः । अयं सोमोऽटणोअखस्यरेतः ब्रह्मायवाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

पृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्मणो विकारभूतं जानामि । बृहतः सूर्यस्य जनित्रमुत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव वेद । अथो अपि च यतोजां चन्द्रमसमहं वेद परमात्मनो जातं चन्द्रमहं वेद्वीत्यर्थः ॥ ६० ॥

का० यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति । यजमानोऽध्वर्युं पृच्छति ॥ हे अध्वर्यो पृथिव्याः परमन्तमवधिभूतं पर्यन्तं त्वा त्वामहं पृच्छामि हिकर्मकः । यत्र यस्मिन् स्थले भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृच्छामि । वृणः सेतुः अखस्य रेतः वीर्यं त्वां पृच्छामि । वाचो वाण्याः त्रयीलक्षणायाः परममुत्कृष्टं व्योम स्थानं त्वां पृच्छामि ॥ ६१ ॥

उद्गाता प्रत्याह । रससङ्गाया अत्रसङ्गामाह अस्य यज्ञस्य षट् विधाः अत्रानि सर्वेषामत्रानां षड्रसामन्तात् षडेवान्नानोत्थः । अस्य यज्ञस्य शतमचराणि कृन्धोभिर्यज्ञो निष्पाद्यते तानि च कृन्धसि गायत्रादीत्यतिष्ठत्यन्तानि चतुर्दश चतुर्विंशत्यचराणो नि चतुर्वर्णान्तराणि तेषां क्रमोक्तमगथा द्वाभ्यां शतमचराणि भवन्ति । तथा हि । गायत्री चतुर्विंशतिवर्णा अतिष्ठतिः षट्सप्तत्यचरा एवं हे मिलित्वा शतमचराणि उष्णिक् २८ धृतिः ७२ एवं शतम् अनुष्टुप् ३२ अत्यष्टिः ६८ एवं शतम् अष्टिः ६४ ऋतू ३६ एवं शतम् अतिशक्ती ६० पङ्क्तिः ४० एवं गगम् शक्ती ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं शतम् अतिजगतो ५२ जगतो ४८ एवं शतमचराणि अनेनाभिप्रायेण शतमचराण्युक्तम् । होमाः अगोतिः अखमेध एकविंशतिर्यूपाः तत्राग्निडे मध्यम-

पडस्यविष्ठाः शतमचराण्यशीतिर्होमाः समिधो हतिस्रः । यं ज्ञस्यते विद्या प्रव्रवीमि सप्त होतारः ऋतुशो यजन्ति ॥ ५८ ॥

को अस्य वेद भुवनस्य नामिद्धोद्यावाः धिवी अन्तरिक्षम् । कः सूर्यस्य वेद बृहतोऽग्निर्वज्रो वेद चन्द्रमसं यतो जाः ॥ ५९ ॥

यूपः स्वतूपरगोमृगात्रियुनक्ति इतरेषु षोडश पयन् तत्र विंशतिर्यूपेषु चतस्रोऽगोत्रयः पशवो भवन्तीत्यभिप्रायेणाक्तम् अग्निर्वि होमाः । ह स्फुटं तिस्रः समिधः अखत्परगोमृगाः प्राजापत्याः पयवः तदूराभिः समिद्रिर्यज्ञो दीप्त इति तिस्रः समिधः उक्ताः यज्ञस्य विद्या वेदनेन हेतुना ते तुभ्यं प्रव्रवीमि प्रवदामि । किञ्च सप्त होतारो वयट्कर्तारः ऋतुशः ऋतुयाजेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् अस्य भुवनस्य भूजातस्य नामिं नभ्ये यत्र स नामिर्वस्यनस्थानं कारणमिति यावत् नामौ हि सर्वा नाड्यो बध्यन्ते नभ हि मायामत्र बध्यनार्थः आणादिक इप्र प्रयः भुवजातस्य कारणं को वेद जानाति । द्यावा-

यमुत्तमः आस्त्य उन्मत्त्य अर्षति गच्छति ऋष गतौ तुदादिः व्यययेन शप् कश्च पत्यां पत्यान् मार्गं प्रति विसर्पति विविधं गच्छति ॥ ५५ ॥

अरे अध्वर्यो अजा पिशङ्गिला अजा नित्या माया रात्रिर्वा पिशङ्गिला पिशं रूपं गिलति भक्षयति पिशङ्गिला माया विश्वं असते रात्रावपि रूपाणि न प्रतीयन्ते तमसा । स्वावित् सेवा कुरुपिशङ्गिला कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश अवयवे इति धातोरिगुपधेति कप्रत्ययः कुरु इति शब्दानुकुर्वाणा पिशान्मूलावयवान् गिलति पिशङ्गिला मूलानां शतं कुक्षौ स्थापयति शतं च भक्षयतीति सेवायाः स्वभावः । शयः वन्यो जीवविशेषः आस्कन्दमास्कयास्क्य अर्षति स तस्य स्वभावः । अहिः सर्पः पत्यां पत्यान् विसर्पति विशेषेण गच्छति ॥ ५६ ॥

अजारेपिशङ्गिलाश्वावित्कुरुपिशङ्गिला । शयआस्कन्दमर्षत्यहिःपत्यांविसर्पति ॥ ५६ ॥

कत्यस्यविष्ठाःकत्यक्षराणि कतिहोमासःकतिधासमिद्धः । यज्ञस्यत्वाविदथापृच्छमत्रकतिहोतारऋतुशोयजन्ति ॥ ५७ ॥

का० उत्तरो च कत्यस्येति । उत्तरो पश्चादुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ चतुर्हभिः संवदेते ॥ ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । अस्य कति विष्ठाः कियन्ति अन्नानि का सङ्ख्या यासां ताः कति विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ताः विष्ठाः अन्नानि कियत्प्रकाराणि यज्ञे । अक्षराणि च कति । होमासः होमाः कति । समिद्धः समिधः कतिप्रकाराः धकारस्य द्वित्वमार्षम् । यज्ञस्य विदथा वेत्तीति विदः विदस्य भावो विदथा यज्ञावेदिद्वर्त्तन हेतुना अत्र स्थले त्वा त्वामहं पृच्छमपृच्छम् पृच्छामि पृच्छतेर्लङ् अहभाव आर्षः । ऋतुशः ऋता-ऋतो कति होतारः यजन्ति ॥ ५७ ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । पुरुषः आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्तः प्राणमध्ये आविवेश प्रविष्टः तानि प्रसिद्धानि श्रोत्राधिकरणानि पुरुषे
अन्तः मध्ये अर्पितानि प्राणान्मनामन्योऽन्यापेक्षासिद्धिरित्यर्थः न चात्मानमन्तरेण प्राणाः ख्यायन्ते न प्राणान्तरेणात्मेति बहुच
युतेः यद्वा पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा प्रविष्टस्तानि चात्मानि प्रविष्टानि तानि दृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति युतेः । उक्तातः
अहमत्र प्रश्ने त्वा त्वां प्रति एतदुत्तरं प्रतिमन्वानः प्रतिजानानोऽस्मि एवमुत्तरं ददामीत्यर्थः । किञ्च मायया बुद्ध्या मत् मन्तः उत्तरो-
ऽधिकस्त्व न भवसि मत्तो बद्धिमात्रासीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

का॒स्विदा॒सीत्पूर्व॑चित्तिः कि॒स्विदा॒सीद्बृ॒हद्वयः । का॒स्विदा॒सीत्पि॒लिपि॒लाका॒स्विदा॒सीत्पि॒शङ्गि॒ला ॥ ५३ ॥

दा॒रा॒सीत्पूर्व॑चित्तिर॒श्वआ॒सीद्बृ॒हद्वयः । अ॒वि॒रा॒सीत्पि॒लिपि॒लारा॒वि॒रा॒सीत्पि॒शङ्गि॒ला ॥ ५४ ॥

क॒ईम॒रेपि॒शङ्गि॒लाक॒ईहृ॒रुपि॒शङ्गि॒ला । क॒ईमा॒स्कन्द॑मर्षति॒क॒ईम्य॒न्यांवि॒सर्पति ॥ ५५ ॥

का० पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदिं का स्विदिति । ततः सदसो निष्क्रम्य हविर्धानस्य पुर उत्तरवेदेः पञ्चादुपविश्य पूर्वौ पूर्वोक्तौ
श्रोत्रध्वर्युं चतुर्त्विग्भिः संबदेते इति सूत्रार्थः ॥ होताध्वर्युं पृच्छति व्याख्याता (११) ॥ ५३ ॥ व्याख्याता (१२) ॥ ५४ ॥ १-२०, १२ ।

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । इमिति निपातशार्थः अरे होतः का च पिशङ्गिला का च कुरुपिशङ्गिला कथं आस्कन्द

विष्णुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणामिषु एष्टः आ इष्टः यागेन तर्पितः यज्ञेः क्रतुः तेषु त्रिषु पदे विश्वं सर्वं
भुवनमाविवेश प्रविष्टमुत नेति प्रश्ने भूतः ॥ ४८ ॥

उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमाविवेशेति यत्त्वया पृष्टम् तेषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अहमस्मि अहमपि
तत्रैव स्थितोऽस्मि अपिशब्दात् त्वं च तत्रैवासि किमेतावदेव जानामि किन्तु पृथिवीमुतापि च यां स्वर्गं दिवः स्वर्गस्य पृष्ठसु-
परिभागमपि सद्यः स्वक्षणमेव एकेनाङ्गेन मनसा पर्येमि परिगच्छामि सर्वं जानामि किम्पुनर्भूतानि प्रविष्टानीति भावः ॥ ५० ॥

अपितेषु त्रिषु पदेष्वस्मिन्नेषु त्रिष्वम्भुवनमाविवेश । सद्यः पर्येमि पृथिवीमुत द्यामेकेनाङ्गेन दिवो अस्य पृष्ठम् ॥ ५० ॥

केष्वन्तःपुरुषाविवेशकान्यन्तःपुरुषे अपितानि । एतद् ब्रह्मन्नुपवल्लहामसित्वा किं खिन्नः प्रतिवोचास्यत् ॥ ५१ ॥

पञ्च खन्तःपुरुषाविवेशतान्यन्तःपुरुषे अपितानि । एतत्त्वाचप्रतिमन्वानो अस्मिन्मायया भवस्युत्तरोमत ॥ ५२ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् पुरुषः केषु पदार्थेषु अन्तर्मध्ये आविवेश प्रविष्टः । पुरुषे अन्तः पुरुषमध्ये कानि वस्तूनि
अर्पितानि स्थापितानि । एतत् त्वा त्वां वयमुपवल्लहामसि उपवल्लहामः स्पर्धया पृच्छामः वल्लह प्राधान्यपरिभाषणहिंसादानेषु
लट् इदन्ती मसि । अत्र प्रश्ने किं खित् । त्वं प्रतिवोचासि प्रतिवदसि वच उमिति लेटि छान्दस उम् लेटोऽडाटाविति
आडागमः ॥ ५१ ॥

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । हे होतः स्मिदिति तर्के सूर्यसमं सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् ब्रूहि । समुद्रसमं सरः किं स्त्रित् । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् वर्षीयः महत्तरं किं स्त्रित् प्रियास्त्रिरेत्यादिना वृक्षस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमात्रं न विद्यते ॥ ४७ ॥

होता प्रत्याह सूर्यसमं ज्योतिर्ब्रह्म त्रयीलक्षणम् परं च । समुद्रसमं सरो यौरन्तरिक्षं यतो वृष्टिर्भवति । पृथिव्यै पृथिव्याः

किं स्त्रित् सूर्यसमज्योतिः किं समुद्रसमसरः । किं स्त्रित् पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न विद्यते ॥ ४७ ॥

ब्रह्मसूर्यसमज्योतिर्द्वौ समुद्रसमसरः । इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान्गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥ ४८ ॥

पृच्छामित्वा चितये देवसखयदित्वमत्र मनसा जगन्त्य । येषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वेष्टस्तेषु विश्वस्त्रुवनमाविवेशा ॥ ४९ ॥

सकाशात् इन्द्रः वर्षीयान् वृक्षतरः । तु पुनः गोः धेतोः मात्रा न विद्यते यज्ञधारकत्वात् ॥ ४८ ॥

१-२०, ७, ११ ।

का० ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छामि त्वेति । ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पृच्छामीति । सकाराच्चतुर्दशभिः सदैसि ब्रह्मोद्गातारौ संवदेते ॥ ब्रह्मा उद्गातारं पृच्छति । पृच्छामि देवानां सखा देवसखः राजाहः सखिभ्यष्टच् हे देवसख देवानां मित्र उद्गातः त्वत्वां चितये ज्ञानायाहं पृच्छामि अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि त्वं मनसा जगन्त्य जानासि गमेर्लिट् ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । किं पृच्छसीत्यत आह

किं द्रं पृणातु वचनव्यत्ययः पृणन्तु पूरयन्तु यत् न्यूनं तत्पूरयन्तु । किञ्च नचत्रैः सह नचत्रयुक्तः सूर्यः ते तव साधुया साधुं
समीचीनं लोकं कृणोतु करोतु सुपां सुलुगित्यादिना साधुशब्दात्परस्यामो यादेशः सूर्यस्ते उत्तमं लोकं ददात्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

हे अश्व ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उच्चैः शिरादिभ्यः शं सुखमस्तु । अवरेभ्यः अधःस्थेभ्यश्च पादादिभ्यो गात्रेभ्यः शमस्तु ।
अस्थेभ्यः तवास्थिभ्यश्च शमस्तु अस्थिदधोति अस्यानुवृत्तौ कन्दस्यपि दृश्यतइति सूत्रेण हलादावप्यस्थिशब्दानडादेशः । मज्जभ्यः

शन्ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः । शमस्यभ्यो मज्जभ्यः शम्बस्तु तन्वैतव ॥ ४४ ॥

कः खिदेकाकीचरतिकउखिज्जायते पुनः । किं खिद्विमस्यभेजङ्गिस्वावपनमहत् ॥ ४५ ॥

सूर्येणैकाकीचरतिचन्द्रमाजायते पुनः । अग्निर्हिमस्यभेजङ्गुभिरावपनमहत् ॥ ४६ ॥

पृष्ठधातुभ्योऽपि शमस्तु किम्बहुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्यापि शरीरस्य शमो सुखमेवास्तु । षष्ठी चतुर्थार्थे आशिषि वा चतुर्थी ।
उ एवार्थे ॥ ४४ ॥

का० प्राग्वपाहोमाहीताध्यर्थं च सदसि संवदेते चतसृभिः कः खिदेकाकीति पूर्ववत् । वपाहोमात्प्राक् च चतुर्होभिः पूर्ववदु-
क्तिप्रत्युक्त्या सदोमध्ये गत्वा हीता अध्वर्युश्च संवादं कुरुतः ॥ अष्टादश ऋषी ब्रह्मोद्यमज्ज्ञाः ब्रह्मोद्यं परस्परं संवादः आद्याश्च-
तस्रोऽनुष्टुभः का खिदित्याद्याश्च अनुष्टुभः । हीताध्वर्युं पृच्छति । व्याख्याता (९) ॥ ४५ ॥ ॥ व्याख्याता (१०) ॥ ४६ ॥ १-२०, ७, ११

विशासतु भिन्नानि कुर्वन्तु । केन संवत्सरस्य संवत्सरात्मनस्य कालस्य तेजसा । किञ्च ऋतवः त्वा त्वां शम्यन्तु पवेविशासनेन हविः कुर्वन्तु ॥ ४० ॥

अर्धमासाः पचाः मासस्य तद्भिमानिनो देवाः शम्यन्तः संकुर्वन्तः सन्तो हे अश्व ते तव परूषि पर्वाणि आच्छन्तु समन्ताच्छिन्दन्तु यन्निर्ना पर्वपरूषीति कोशः । किञ्च अहोरात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मरुतश्च देवाः ते तव विलिष्टं लिश प्रत्न्यीभावे विशेषेणात्ममङ्गम् तत्सुदयन्तु सन्दधतु सुद निरावे अत्र सन्धानार्थः व्यर्थं मास्तु ॥ ४१ ॥

अधमासाः परूपिते मासा आच्छान्तु शम्यन्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं सुदयन्तु ते ॥ ४१ ॥

दैव्या अध्वर्यवस्त्वाच्छन्तु विचशासतु । गात्राणि पर्वशस्ते सिमाः कृण्वन्तु शमन्तीः ॥ ४२ ॥

द्यौस्ते पृथिव्यन्तरिक्षं वायुश्चिद्रूपमृणातु ते । सूर्यस्ते न जलैः सह लोकाङ्गुणोत्साधुया ॥ ४३ ॥

देवानामिमे दैव्याः अश्विनो देवानामध्वर्यू इत्युक्त्वात् अश्विप्रभृतयो देवसम्बन्धिनोऽध्वर्यवः हे अश्व त्वा त्वामाच्छन्तु आच्छिन्दन्तु विशासतु च चकारो भिन्नक्रमः हविः कुर्वन्तु किञ्च ते तव गात्राणि विभक्तिव्यययः गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः पर्वणि पर्वणि सिमाः सीमा मर्यादाः कृण्वन्तु कृ करणे स्वादिः कोट्टयौः सीमाः शम्यन्तीः संकुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

द्यौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिक्षं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः अग्निवायुसूर्याः वायुरन्योऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे अश्व ते तव

दिशो वै लोहमथ्योऽवान्तरदिशो रजता ऊर्ध्वा हरिण्यस्ताभिरिवैनं कल्पयन्तीति श्रुतेः । सूचीनां द्विपूषत्वादखसंस्कारचमत्वम् ताः सूच्यः कर्मभिः अश्वदेहे सोमाकरणलक्षणैः युज्यन्ते योगं प्राप्नुवन्ति सोमाकरणयोग्या भवन्तीत्यर्थः । कौटुष्यस्ताः युजः युज्यन्ते तां युजः संयुता एकीभूता इत्यर्थः । ताः सूच्यो वाजिनो वेगवतोऽश्वस्य त्ववि सिमाः सोमा रेखाः शम्यन्तु सम्यक् कुर्वन्तु सिमा-शब्दः सोमापर्यायः । कौटुष्यस्ताः शम्यन्तीः शम्यन्त्यः संस्कारं कुर्वाणाः ॥ ३७ ॥ ॥ व्याख्याता (१०, २२) ॥ ३८ ॥

का० अश्वं विशास्यनुवाकेन कस्वाच्छतीति । षड्वेनानुवाकेनाश्वं विशास्ति अश्वोदरं पाटयति मेदस उद्धरणाय वपाया

कुविदङ्गयवमनोयवज्जिद्यथादान्त्यनुपूर्वस्वियूथ । इहेहैषाङ्गुहिभोजनानियेवर्हिषोनमउक्तियजन्ति ॥ ३८ ॥

कस्तुाच्छतिकस्तुाविशास्तिकस्ते गात्राणिशम्यति । कउतेशमिताकविः ॥ ३९ ॥

ऋतवस्तुतुथापर्वशमितारोविशसतु । संवत्सरस्यतेजसाशमोभिःशम्यन्तुत्वा ॥ ४० ॥

अभावात् उदरमश्वस्य स्वानं घृताभं घनं श्वेतं मांसं मेद इति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्याः षड्वः आद्या गायत्री । हे अ कः प्रजापतिः त्वा त्वामाच्छति किनन्ति ह्यो केदने लट् ओतः स्यनीति । हे अश्व कः त्वां विशास्ति त्वचा विधोजयति । ते तव गात्राणि कः शम्यति शमनेन हविः करोति । कः उ कश्च प्रजापतिरेव कविर्मेधावी ते तव शमिता शमयिता प्रजापतिरेव सर्वं करोति नाहमिदमर्थः ॥ ३९ ॥

१-१३, २, १०, ६ ।

२-२०, ०, ६ ।

पञ्चानुष्टुभः । हे अश्व ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले-काले ते तव पर्व पर्वणि अस्थिरन्योन् शमोभिः कर्मभिः

महत् नाम यासां ता महानास्त्राः शुक्र्यं ऋचः । रेवत्यः ऋचः यस्याऽचि रेवतं साम गीयते सा रेवती । विश्वाः सर्वाः आशा दिशः । कीदृश आशाः प्रभूवरौः प्रभवन्ति सर्वभूतानि धारयितुं समर्था भवन्ति प्रभूवर्यः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिष् ऋचभ्य इति ङोप् वनो रचेति तस्य रेफः पूर्वसवर्णदोषत्वम् । मैव भवा मैवः पूर्वउवर्णः भेषोऽस्या विद्युतः वाचो वेदलक्षणा अन्या अपि । एताः सर्वाः सूचीभिः हे अश्व त्वां शम्यन्तु हविः कुर्वन्तु ॥ ३५ ॥

महानास्त्रोरेव यो विश्वा आशाः प्रभूवरौः । मैवो विद्युतो वाचः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३५ ॥

नार्ये स्ते पत्नो लोमविचिन्वन्तु मनीषया । देवानां पत्नो दिशः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३६ ॥

रजतादग्निः सीसायुज्यन्ते कर्मभिः । अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सिमाः शम्यन्तु शम्यन्तीः ॥ ३७ ॥

हे अश्व नार्यः नृणामपत्यानि तिस्रः ते तत्र लोम रोमाणि मनीषया मनसा इच्छया विचार्य विचिन्वन्तु पृथक्कुर्वन्तु रोमेत्यत्र जातावेकवचनं विभक्तिलोपो वा । कीदृशो नार्यः पत्न्याः पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति नकारः यजमानभार्या मन्दित्रादरा इत्यर्थः । किञ्च देवानामिन्द्रादीनां पत्न्याः दिशः प्राच्याद्याः सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३६ ॥

रजताः रजतमयः हरिणीः हरिण्यः सुवर्णमयः सीसाः सीसं ताम्रं तन्मयः । तयः सूच्यो भवन्ति । लोहमय्यो रजता हरिण्यो

गच्छति वाजी वाजोऽस्यास्तीति वा वाजी । तस्य च नोऽस्माकं सुखा सुखानि सुरभि सुरभीणि करत् करोतु यन्न इति शेषः अश्लील-
भाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि सुखानि सुरभीणि यन्नः करोत्वित्यर्थः । तथा च श्रुतिः सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनत इति ।
सुरभिश्चाहिभक्तिलोपः । किञ्च नोऽस्माकमायूंषि जीवनानि वान्ययौवनवार्द्धकानि प्रतारिषत् प्रतारयत् प्रवर्धयत् लेटि रूपम् ॥ ३२ ॥
का० तिस्रः पद्मोऽसि पथान् कल्पयन्वाश्वस्य सूचीभिर्लौहराजतसौवर्णीभिर्मणिसङ्गराभिर्गायत्री त्रिष्टुविति द्वाभ्यां द्वाभ्याम् ।
गायत्री त्रिष्टुविति षडृचे द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां महिष्याद्यास्तिस्रः पद्मः ताम्बरूप्यस्वर्णमयीभिः प्रत्येकमेकाधिकशतसङ्गराभिः

गायत्रीलिष्टुजगत्यनुष्टुप्पङ्क्तासह । बृहत्यष्टिहाककुप्सूचीभिः शम्यन्तुत्वा ॥ ३३ ॥

द्विपदायाश्चतुष्पदास्त्रिपदायाश्चषट्पदाः । विच्छन्दायाश्चसच्छन्दाः सूचीभिः शम्यन्तुत्वा ॥ ३४ ॥

सूचीभिरश्वाङ्गोऽसिः शासस्य मार्गान् कुर्वन्ति सुखप्रवेशाय सूचीभिर्वितुद्य-वितुद्याश्वत्वचं जर्जरीकुर्वन्तीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्याः षडृचः
आद्योष्णिक् । हे अश्व गायत्री त्रिष्टुप् जगतौ अनुष्टुप् पङ्क्ता सह ब्रह्मती उष्णिहा सह ककुप् एतानि छन्दांसि सूचीभिरेताभिः
त्वां शम्यन्तु संस्कुर्वन्तु विकर्षणव्यत्ययः असि-पथार्थं त्वग्भेदनं संस्कारः ॥ ३३ ॥

१-१३, २, ९, ९ । २-१०, ७, १ ।

चतस्रोऽनुष्टुभः । द्वेपदे यासां ता द्विपदाः याः चतुष्पदाः याः त्रिपदाः याः षट्पदाः याः विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः
छन्दोलक्षणहीनाः याः सच्छन्दाः छन्दोलक्षणयुताः ताः सर्वाः छन्दोजातयः हे अश्व सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३४ ॥

उपपातयंस्याः सा अर्यजारा । शुद्राद्यामहत्पूर्वाजातिरिति शुद्राज्जात्यर्थे टाप् । वैश्यो यदा शुद्रां गच्छति तदा शुद्रः पोषाय न धनायते पुष्टिं न इच्छति अर्थाय वैश्येन भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यते किन्तु व्यभिचारिणी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः अशनायोदन्येति क्वचि धनायतीति इच्छार्थे निपातः ॥ ३० ॥

पालागली चत्वारमाह । यदा हरिणो यवमत्ति तदा बहु यथा तथा पशुं पुष्टं न मन्यते इदं भवतोऽपि तुल्यम् इयान्विशेषः यत् यदा शुद्रः अर्यायै अर्याया वैश्याया जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति नानुमन्यते किन्तु शुद्रेण नीचेन भुक्तेति क्लिश्यतीत्यर्थः ॥ अश्लीलभाषणं समाप्तम् ॥ ३१ ॥

१-२०, ६, २१ ।

यद्वरिणोयवमत्तिनपुष्टम्बहुमन्यते । शुद्रोयदर्यायैजारोनपोषमनुमन्यते ॥ ३१ ॥

दधिक्राव्णोअकारिषञ्जिःशोरखस्यवाजिनः । सुरभिःनोमुखाकरत्प्रणआयूषितारिषत् ॥ ३२ ॥

का० महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्रावण इत्याहुः । महिषीं यजमानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नीमश्वसमीपसमासुत्थाप्य पुरुषा अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृचत्तारी मन्त्रं पठेयुरिति सूत्रार्थः ॥ वामदेवात्मजदधिक्रावदृष्टाश्वदेवत्यानुष्टुप् । वयमध्वर्यादयः अकारिषमकार्षं कृतवन्तः वचनव्यत्ययः अश्लीलभाषणमिति शेषः किमर्थम् अश्वस्य संस्कारायेति शेषः अश्वसंस्कारायाश्लीलभाषणं कृतवन्त इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य दधिक्रावणः दधाति धारयति नरमिति दधिः आह्वगमहनेति किप्रत्ययः दधिः सन् क्रामतीति दधिक्रावा तस्य अन्यभ्योऽपि दृश्यतइति वनिप् प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादिति धातोराकारः । जिष्णोः जयन-श्लीलस्य । वाजिनः वजति

प्रवेशयन्ति । अथ रक्षे गतो कान्तौ तृती प्रीतो युनो श्रुतो । प्राप्तौ श्रवेऽर्पणे वेशे भागे वृद्धौ गृहे वधे । इत्युक्ते रत्नावधातुः प्रवेशनार्थः
लुङ् लुङ्सि लुङ्ङि लुङ्ङि इति वर्तमाने लुङ् व्यवहिताश्चेति प्रोपसर्गेण व्यवधानम् । ललामेति सुखनाम ललामं सुखं गच्छति
प्राप्नोति ललामगुः शिश्रुः यदा ललामं पुण्ड्रं गच्छति ललामगुः लिङ्गं योनिं प्रविशदुत्थितं पुण्ड्राकारं भवतीत्यर्थः । कौटुशं ललामगुं
विष्टोमिनं शीमं क्लेदे विशेषेण स्त्रीमनं क्लेदनं विष्टोमः घञ्प्रत्ययः विष्टोमः क्लेदोऽप्यास्ति विष्टोमौ तम् अत इनिठनाविति
अस्यर्थे इनिप्रत्ययः शिश्रुस्य योनिप्रवेशे क्लेदनं भवतीत्यर्थः । यदा देवाः शिश्रुकौडिनो भवन्तो ललामगुं योनौ प्रवेशयन्ति तदा नारी
सकृदा जरुणा जरुभ्यां देदिश्यते निर्दिश्यते अत्यन्तं लक्ष्यते दिश्यतेर्यङ्प्रत्ययः भोगसमये सर्वस्य नार्यङ्गस्य नरेण व्याप्तत्वाद्वरुमात्रं

यद्वरिणो यवमत्तिनपुष्टम्पशुमन्यते । शूद्रायर्द्यजारा नपोषायधनायति ॥ ३० ॥

लक्ष्यते इयं नारीतीतार्थः । तत्र दृष्टान्तः सत्यस्याचिभुवो यथेति सत्यं हिविधम् अचिभ्यां भवतीत्यचिभु प्रत्यक्षम् एकं च श्रीवयाद्यम्
पश्यातीतीतार्थः । यथा कषिदचिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र विश्वासो भवति तथा जरुणा दृष्टेन नारीति लक्ष्यते
इत्यर्थः । श्रीवयाद्यो तु सत्ये वक्तुराप्ततमत्वमपेक्षितम् ॥ २८ ॥

क्षत्ता पालागलीमाह । यत् यदा हरिणी यवमत्ति गृहो यदा चेतस्त्रं धान्यं भक्षयति तदा चेतो पशु पशु हरिणं पुष्टं न
मन्यते मम धान्यभक्षणेन पशुः पुष्टो जातः सम्यगिति न जानाति किन्तु मदीयं क्षेत्रं भक्षितमिति दुःखी भवतीत्यर्थः । पशुशब्दात्
पशुं सुलुगित्वमो लुक् । एवं शूद्रा शूद्रजातिः स्त्री यदा अर्यजारा भवति अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातनादर्थो वैश्यो जार

वावाताद्वातारं प्रत्याह । भवतोऽप्येतत्समानम् । हे नर एनमुद्वातारमुद्भूयतात् ऊर्ध्वं दुर्ग गिरौ भारमिति पूर्ववत् ।
अथ यथास्य उद्वातुर्मध्यं लिङ्गमेजतु कम्पताम् एजृ कम्पने लोट् । शीते वाते उक्तम् ॥ २७ ॥

हीता परिवृतामह । यत् यदा अस्याः परिवृतायाः कधु क्खं खूलं च शिश्रमुपातमत् उपगच्छेत् योनिं प्रति गच्छेत् तंम
उपचये तदा सुक्को वृषणौ इत् एव अस्याः योनिरुपरि एजतः कम्पते । लिङ्गस्य खूलत्वात् योनिरल्पत्वात् वृषणौ बहिस्तिष्ठत इत्यर्थः ।

ऊर्ध्वं मेनमुच्छ्रयताद्गिरौ भारं हरन्निव । अथास्यमध्यम ऊर्ध्वशीतेवातेपुनन्निव ॥ २७ ॥

यदस्याअङ्गुभेद्याः कधुखूलमुपातसत् । मुष्काविदस्याएजतोगोशफेशकुलाविव ॥ २८ ॥

यद्देवासोललामगुम्भट्टौमिनमाविषुः । सकृद्वादेदिश्यतेनारौसत्यस्याक्षिभुवोयथा ॥ २९ ॥

तज्ज दृष्टान्तः गोशफे जलपूर्णे गोः खुरे शकुलौ मत्सगाविव यथा उदकपूर्णे गोः पदे मत्सगौ कम्पते । कध्विति क्खनाम । कीदृश्या अस्याः
अङ्गुभेद्याः अङ्गु भगं भेद्यं विदार्यं यस्याः सा अङ्गुभेदी तस्याः अङ्गुर्भियते यस्या वा ॥ २८ ॥

१—निघ० २, २०६ ।

परिवृता होतारमाह । यत् यदा देवासः देवाः दीव्यन्ति क्रीडन्ति देवा हीत्रादय कृत्विजो ललामगुं लिङ्गं प्र आविषुः योनौ

सानुचरो महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह । हे ब्रह्मन् ते तव माता ते पिता च यदि वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मक्षकस्याग्रे क्रीडतः
रमेते तदा तवीत्यन्तरिति तवापि तुल्यम् । यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः नैकः प्रयत्नयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे
इति न्यायात्त्वयेदं न वक्तव्यमिति भावः । एवं सत्यपि विवक्षतः वक्तुमिच्छोरिव ते तव मुखं लक्ष्यतइति शेषः । हे ब्रह्मन् त्वं मा
बहु वदः मा ब्रूहि ॥ २५ ॥

उद्गाता वावातामाह । कश्चिन्नरं प्रत्याह । हे नर एनां वावातामूर्ध्वासुच्छ्रापय उच्छ्रितां कुरु । कथमिव गिरौ भारं हरन्निव

माताचतेपिताचतेग्रेष्टक्षस्यक्रीडतः । विवक्षतइवतेमुखंब्रह्मन्मात्वंवदोवज्ज ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापयगिरौभारंहरन्निव । अथास्यैमध्यमेधतांशीतेवातेपुनन्निव ॥ २६ ॥

यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारं हरन् पर्वतोपरि भारमारोपयन् यथा तमुच्छ्रयति तथैनामूर्ध्वां कुरु । कथमूर्ध्वां कार्या तदाह
अथेति निपातो यथार्थः यथा अस्यै अस्या वावाताया मध्यमेधतां योनिप्रदेशो हृदि यायात् यथा योनिर्विशाला भवति तथा मध्ये
गृहीत्वोच्छ्रापयेत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह शीते वाते पुनन्निव यथा शीतले वायौ वाति पुनस्तान्धपवनं कुर्वाणः कृषीवलो
धान्यपात्रं यथा ऊर्ध्वं करोति तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

हलाशब्दो भवतीत्यर्थः । गमे वर्णविपर्यय आर्षः भगे योनौ शकुनिसदृश्यां यदा पसौ लिङ्गमाहन्ति आगच्छति पस इति पसतेः
 स्युतिकर्मण इति यास्कः पुंस्त्रजननस्य नाम हन्तिर्गयर्थः यदा भगे विश्वमागच्छति तदा धारका धरति लिङ्गमिति धारका
 योनिर्निगल्लगोति नितरां गलति वीर्यं चरति यदानुकरणम् गलग्नेति शब्दं करोति ॥ २२ ॥

!—निब. ५, १६।

कुमारौ अश्वयुं प्रत्याह । अङ्गुल्या विश्वं प्रदर्शयन्त्याह । हे अश्वयो यकः यः असको असौ शकुन्तकः पक्षौव विवक्षतः

यकोसकौशकुन्तकआहलगितिवञ्चति । विवक्षतइवतेमुवमध्वर्योमानस्तुमभिभाषथाः ॥ २३ ॥

माताचतेपिताचतेग्रहचस्यरोहतः । प्रतिजामोतितेपितागमेमुष्टिमत्सयत् ॥ २४ ॥

वक्तुमिच्छतस्ते तव सुखमिव आहलगिति वञ्चति इतस्ततश्चलति अयमागे सञ्चिद्रं लिङ्गं तव सुखमिव भासते । अतो
 नोऽस्मान्प्रति मा अभिभाषथाः मा वद तुल्यत्वात् ॥ २३ ॥

ब्रह्मा महिषीमाह । महिषि हये हये महिषि ते तव माता च पुनस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य मञ्चक-
 स्थायमुपरिभागं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गमे भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं लिङ्गमतंसयत् तंसयति प्रक्षिपति एवं तवोत्पत्तिरित्य-
 श्रौतम् तस्मिन् अलङ्कृतौ चुरादिः लिङ्गमुत्थानेनालं करोति वा । किं कुर्वन् प्रतिजामोति वदन्निति शेषः तिल स्नेहने तव भोगेन
 लिङ्गामोति वदन् । एवं तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

का० उक्तव्या इत्यर्थं यजमानोऽभिमन्त्र्यते ॥ अश्वदेवत्या गायत्री । हे वषन् सेतः अश्व महिष्या गुदमव गुदोपरि रितो विहि
 वोर्यं धारय कोटश्याः उक्तव्याः उत् जर्घे सक्थिनां जरु यस्याः सा उक्तव्या तस्याः । कथम् तदाह अस्मि लिङ्गं सञ्चारय
 अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिर्लिङ्गम् लिङ्गं योनो प्रवेयय योऽञ्जिः स्त्रोणां जीवभोजनः जीवयति जीवः भोजयति भोजनः जीव-
 यासौ भोजनश्च जीवभोजनः यस्मिन् लिङ्गं योनो प्रविष्टे स्त्रिया जावन्ति भोगाश्च लभन्ते तं प्रवेयय ॥ २१ ॥ १-२०, ६, १० । २-२०, ६, १८ ।

उक्तव्या अश्वगुदन्धे हि समञ्जिञ्चारया वृषन् यस्त्रीणाञ्जीवभोजनः ॥ २१ ॥

यकासकौशकुन्तिकाहलगतिवञ्चति । आहन्ति गभेषो निगलगलीति धारका ॥ २२ ॥

का० अध्वर्युब्रह्मोद्गाहोद्वत्तारः कुमारीपत्नीभिः संवदन्ते यकासकाविति दग्धस्य हाभ्यां हाभ्यां ह्ये-ह्येऽसावित्यामन्त्रा-
 मन्त्रा १ । अध्वर्यादयः पञ्च ह्ये-ह्येऽसाविति सम्बुद्धान्तनामीचारणपूर्वकं सम्मुखोक्त्य यकासकाविति दग्धस्य त्विनोभ्यां हाभ्या-
 म्भ्यां कुमारोपत्नीभिः सह सोपहासं संवदन्ते ततः प्रथममध्वर्युः कुमारीं पृच्छति कुमारि ह्ये ह्ये कुमारि यकासकौ शकु-
 न्तिकेतौ त्वर्थः ॥ कुमार्यादिदेवत्या दग्ध तन्मध्ये द्वितीयोरिष्टादृहतो अन्या नवानुष्टुभः । अथ य सर्वनाम्नामकच् प्राक् णेरिति
 अकच् कुत्सायाम् । अस्या शकुन्तिः शकुन्तिका अल्पइति कन् । अङ्गुल्या योनि प्रदेशमाह । यका या असका असौ
 शकुन्तिका अल्पपक्षिणिव आहलक् शब्दानुकरणम् हले हले इति शब्दयन्तो वञ्चति गच्छति । स्त्रोणां शौघगमने योनौ हन्त-

मध्ये गणपतिं गणरूपेण पालकम् प्रियाणां वल्लभानां मध्ये प्रियपतिं प्रियस्य पालकम् निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं सुखनिधिः पालकं त्वां ज्ञेयामहे । हे वसुरूप अश्व मम पतिस्त्वं भूया इति शेषः ॥ का० प्रचालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याह-
मजानीति । प्रचालितेषु धोधितेषु पशूनां प्राणेषु पत्नोभिरध्वर्युणा यजमानेन प्राणयोधने कृते महिषो अश्वसमीपे श्रिते ॥
अश्वदेवत्यम् । हे अश्व गर्भधं गर्भं दधाति गर्भधं गर्भधारकं रेतः अहम् आ अजानि आकृत्य क्षिपामि अज गतिक्षेपणयोः लोट् त्वं
च गर्भधं रेतः आ अजासि आकृत्य क्षिपसि ॥ १८ ॥

ताउभौचतुरःपदःसम्प्रसारदावस्वर्गेलोकेप्रोर्णुवाथष्टपावाजीरेतोधारेतोदधातु ॥ २० ॥

पूर्वमन्त्रशेषः । तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादानावां सम्प्रसारयाव तत्र हो मम हो एवं संवेगनप्रकारः ॥ का० अधीवासेन
प्रच्छादयति स्वर्गं लोकदर्शितः । अधीवासेनाश्वमहिषौ च्छादयति अथ उपरिष्ठाच्छादयन्नमं गमोऽधीवासः ॥ अश्वदेवत्यम् । अश्व-
र्युवेदति । हे अश्वमहिषौ युवां स्वर्गं लोके ऽस्यां यज्ञभूतो प्राणुवाथां वास आच्छादयन्तम् ऊर्णुञ् आच्छादने एष वै स्वर्गो लोको
यत्र पशुऽसञ्ज्ञपयन्तीति श्रुतेः ॥ का० अश्वशिश्रमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति । महिषौ स्वर्गमेवाश्वशिश्रमाकृत्य स्वयोनौ स्थाप-
यति ॥ अश्वदेवत्यम् । वाजी अश्वो रेतो दधातु मयि वीर्यं स्थापयतु कीदृशोऽश्वः वृषा भेक्ता रेतोधाः रेतो दधातीति रेतोधाः
वीर्यस्य धरयिता ॥ २० ॥

तानि कश्चन नरो मां न नयति अखं प्रति न प्राययति तर्हि किमर्थं गम्यते तत्राह अणुतः कुसितोऽगोऽयुक्तः अकुसितोऽवोर्ध्वया
 कुत्स्यते सुभद्रिकां कुब्जिता सुभद्रा सुभद्रिका इत्येया कुत्स्यते तां नारोमादाय सप्तश्रिंशे सप्तस्रज्जे ह्लादिः मद्गमनेऽगोऽन्या-
 मादाय शयिष्यतइति मया गम्यते न तु मां कश्चिन्नयतीति भावः । किंभूयां सुभद्रिकां काम्यो न वासिनी काम्यो न नगरे वसतीति
 काम्योलवासिनी ताम् तत्र हि विदग्धाः सुरूपाः कामिन्यो भवन्ति आपो जुषाणो वृणो वर्षिष्ठेऽम्बे अम्बालेऽम्बिकेपूर्वइति
 प्रकृतिभावः ॥ १८ ॥

१-२०, ६, १३,

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिं हवामहे निधोना त्वा निधिरतिं हवामहे रसोम स ।

आहमजानिगर्भधमां त्वमजासिगर्भधम् ॥ १९ ॥

का० अयं तिस्रिः परियन्ति पितृवक्ष्ये गणानां प्रियाणां निधोनामिति । सर्वाः पत्नीः पात्रे जनहस्ता एव प्राणयोधनात्प्राक्
 अयं तिस्रिः परियन्ति मय्ये पितृवत् अयदक्षिणं परियन्ति त्रिः त्रिभिर्मन्त्रैः वसो मनेति त्रिचय उपहृतः ततश्चैवम् प्रथमं गणाना-
 मिति त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति तत्र सकृन्मन्त्रेण द्विस्तृणोम् ततः प्रियाणामिच्यदक्षिणं त्रिः निधोनामिति प्रदक्षिणं त्रिः एवं
 नवकृत्व इति सूत्राथः । तेषां यजुषि लिङ्गोक्तदेवयानि । हे अयं वयं त्वां हवामहे आहवामः कोट्यं त्वां गणपतिं गणानां

118031

राहुतिभिरशुं प्राणवन्तं करोति । तथा च श्रुतिः । प्राणानेवास्मिन्नेतद्वाति तथो हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवतीति ॥ का०
वाचयति पत्नीर्नयन्नमस्तेऽस्वइति^२ । सर्वाः पत्नीः पशुशोधनाय पान्नेजनौहस्ताः पशून्प्रति नयन्नमस्तेऽयातानेति प्राकृतं मन्त्रमस्वे-
इत्याशुमेधिकं च वाचयतीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप् । पत्न्याः परस्परं वदन्ति हे अस्वे हे अस्विके हे अस्वालिके नामान्ये-

आश्वी विष्टुप् । हे अश्व अस्माभिर्यत्त्वं सञ्जप्यसे एतत्त्वं न स्त्रियसे मरणं नाप्नोषि न च रिष्यसे न विनश्यसि विशस्समथाः ।
 वै उ निपातौ पादपूरणौ । यत्सुगेभिः सुगैः सुदुरीरधिकरणऽइति गमेर्दप्रत्ययः साधुगमनैः पथिभिः देवयानमार्गैः देवानित् देवान्-
 प्रति एषि गच्छसि । किञ्च सुकृतः साधुकारिणो नरा दत्त लोके आसते तिष्ठन्ति यत्र च ते सुकृतो ययुर्गताः तत्र लोके सविता देवः
 त्वा त्वा दधातु स्यापयतु सवितैवैनं स्वर्गं लोके दधातीति (१२) श्रुतेः ॥ १६ ॥

१-२०, ६, ८ ।

नवाउएतन्मिबसेनरिष्यसिदेवा२॥इदेपिपथिभिःसुगेभिः।यचासतेसुकृतोयचतेययुस्तत्रत्वादेवःसवितादधातु१६

अग्निःपशुरासीत्तेनायजन्तसएतल्लोकमजयद्यस्मिन्नग्निःसतेलोकोभविष्यतितज्जेष्यसिपिवैताअपः । कायः

पशुरासीत्तेनायजन्तसएतल्लोकमजयद्यस्मिन्वायुःसतेलोकोभविष्यतितज्जेष्यसिपिवैताअपः । सूयःपशुरासी

का० उपगृह्णात्यपां पेरुराग्निः पशुरिति । अपां पेरुरिति प्राकृतेन मन्त्रेणाग्निः पशुरिति वैकृतेन च प्रोक्षणीरक्षास्ये उपगृ-
 ह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्यानि त्रीणि जूयंषि । सृष्टिदेवानामग्निः पशुरासीत् तेनाग्निरूपेण पशुना देवा अयजन्त ईजिरे
 स पशुभायः पशुतोऽग्निः एतं लोकं पृथूलोकमजयत् यस्मिन् लोकेऽग्निः हे अश्व ! स लोकः ते तव भविष्यति तं लोकं त्वं जेष्यसि एताः

चतुर्भिश्च गच्छतीति चतुर्गङ्गायाम् । तदाजि श्रुतम् । तस्य दशान्वयः सिद्धस्तथा रक्तः सौः पङ्क्तिः समसंयुतः इति ॥ १४ ॥ पदशब्दस्य
डात्वात् कृत्स्नसम् । किञ्च अक्षयः नाम्ना कृत्वा कृत्स्नं यस्मात्स ब्रह्मा चन्द्रो गोष्मात्सवत् । चन्द्रो वै ब्रह्माक्षणाश्चन्द्रगनपते
पातददानीति श्रुतः ॥ १५ ॥ नास्माकमश्मन्निमित्तं वा । अस्मिन्निमित्तः नमस्कारः इत्युपस्थाभावात्तन्निमित्तः किरितम् ॥ १६ ॥

अथ देव्याः ननु । सम्पूर्वाः श्रुतिः शोभनाधिः वधः वशसना इत्या साशतः दर्शनीयो भवति तस्माद्वधः पश्यतो दर्शनयत्नम्
भवतीति (८) श्रुतः । दयोऽखी राश्रिता सांशितः शोभितः । अस्मिन् काये कस्युता कश्चः अस्मिन् अङ्घ्रिः संशितः विभक्त्यत्ययः । अस्मि-

सुमितो गश्मिनाय सश्मिनायः । सुमितो गश्मिनायः । सुमितो गश्मिनायः ॥ १४ ॥

स्वयं वाजिस्तनूकृतपदस्वस्वयं जस्वस्वः प्रस्व । महिजाते न्येजन सन्नये ॥ १५ ॥

सांख्यिकीय दृष्टि (२) श्रुतेः । कौटिल्यः ब्रह्मा परिवर्द्धः सोमः पुरांग्भीष्मगानी यस्य सः सोमं पुरस्त्वय स्वर्गं लोकं गच्छति । साम-
पुरागममन्त्रेण च वर्गे लोकं गमयतीति (१०) श्रुतेः ॥ १४ ॥

आज्जः । वण्ट । हि वाजन् स्वयं तन्वं शरीरं त्वं वल्लभस्व । स्वयं रूपं कुल्लभ यादृशमिच्छसोति (१) श्रुतः । स्वागज्यं
तवाप्यौ त भावः श्रुतः स्वयं यजस्व न तवान्यो यथास्त रूपं लुप्यस्व । दृष्ट्या न सेव्यः । यतस्ते तव महिमा अन्येन महिम्ना
न सद्म्य न सद्म्यते न व्याप्यते न हि रदर्शनार्थोऽन्ये तु व्याप्यतेः ततोऽपि यतोऽपि नमो रूपम् ॥ १५ ॥

नाभिस्तत्वात् । तथाच श्रुतिः । दूर्वा दृष्टिः पूर्वचतुर्दिगीव इत्येवमस्ति इति (१४) । अथः दृष्टव्यः अ सोम दृष्टव्यः नाम सोमो ज्ञेयः सत्यते
 अथ सोमो ज्ञेयः स्वर्गमारोहतीत्यर्थः । अतः सोमः पृथिवीं पितृपितृनासीत् वदन् भूः पितृपिता चक्रेण भवति । अथ
 पितृपिता इति (१५) श्रुतिः अतः एनामिति श्रीशब्देन भूवः । अतः पितृपिता आसीत् पितृमिति रूपनाम पितृ रूपं गलतीति
 पितृपिता गतो सर्वाणि रूपाण्यन्तर्भवन्ति ॥ १२ ॥

१-२०, ६, ७ । २-१३, २, ७, ८ ।

वायुश्चैरवत्वसितग्रीवः श्वागैर्न्यग्रोऽश्वसैः शतमहर्षिभ्यः । एषस्वराधोऽपपापड्भिश्चतुर्भिरेदगन्वृक्षा

कृष्णश्चनोवतुनमोग्नये ॥ १३ ॥

का० अथ सोमो ज्ञेयः स्वर्गमारोहतीत्यर्थः । अतः सोमः पृथिवीं पितृपितृनासीत् वदन् भूः पितृपिता चक्रेण भवति । अथ
 वायुसंयोगादात्मः शीघ्रं पचति । असिता शीवा यस्य धूमेनेवासितग्रीवोऽग्निः स्वागैः त्वामवतु । अग्निर्वाप्तसितग्रीव इति श्रुतिः । कृष्ण-
 ग्रीवः अग्निग्रीवः इति । अथमात्रत्वाद्वाक्तेषु कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पयङ्गाः पशवः सन्ति तैरग्निर्वात्वत्यर्थः । अग्रीवः
 अमसैः सोमपानैः त्वामवतु । शतमहर्षिः वृक्षविशेषो वृक्षगो त्वामवतु शतमहर्षिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठं वर्धत इति (१) श्रुतिः ॥ किञ्च स्यः
 स एष वृक्षा सेक्षाश्चः राथः रथे साधुः पङ्कजः पादैः चतुर्भिरेव वा अगन् आगतः वा इदगन्ति पदच्छेदः अथस्त्रिभिः पादैस्तिष्ठति

का० सूर्य इत्याद्यर्थः । होता ब्रह्माणं प्रति वक्ति ॥ सूर्योऽसदाशो गच्छति अनेन होतब्रह्माणो यजमाने ब्रह्मवर्चसं धत्तः । असो
 दासादित्य एकाको चरत्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्वत् इति^१ श्रुतेः । चन्द्रमाः चोषः पुनर्जायते वर्धते अनेनायुर्धत्तः ।
 चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवास्मिंस्तद्वत् इति^(१) श्रुतेः । हिमस्य भेषजमग्निः अनेन तेजो धत्तः । अर्धं हिमस्य भेषजं तेज एवा-
 स्मिंस्तद्वत् इति^(१) श्रुतेः । भूमिरयं लोको महदावपनन् अनेनास्मिन्प्रतिदा धत्तः । अयं वे लोक आवपनं महदस्मिन्नेव लोके
 प्रतितिष्ठतीति^(१) श्रुतेः ॥ १० ॥

१-१०, ५, ११ । २-१०, २, ६, १० । ३-१०, ५, ११ ।

सूर्य एकाको वरति च द्रुमा जायते पुनः । अग्नि हिमस्य भेषजम् भूमिरावपनम् महत् ॥ १० ॥

कास्विदासीत् पूर्ववित्ति किं एस्विदासीत् बृहद्वयः । कास्विदासीत् पिलिपिना कास्विदासीत् पिशङ्गिला ॥ ११ ॥

अविगामीति चित्तिरख्य आसीद् बृहद्वयः । अविगामीति निपिना राविरासीत् पिशङ्गिला ॥ १२ ॥

का० होता ब्रह्माणं कास्विदासीदिति^१ । होता ब्रह्माणं पृच्छति ॥ पूर्वं चित्त्या इति पूर्ववित्तिः सर्वेषां प्रथममतिविषया का-
 स्विद् बृहत् सवत् वयः पत्तो किं स्वा आसीत् । पिलिपिना कास्वित् पिशङ्गिला च कास्विदासीत् ॥ ११ ॥ ४-१०, ५, ११ ।
 का० योरिति प्रत्याह^२ । ब्रह्मा होतारं प्रति वक्ति ॥ पूर्ववित्तिः पूर्वस्मरणविषया योर्वृद्धरासीत् योयच्छेन वृष्टिर्लक्ष्यते सर्वपाणि-

॥ य० ॥

१-२०, ५, १३ ।

२-२०,५,१५१

1180

का० युनक्त्येनं युञ्जति ब्रह्ममिति । अखं रवे युनक्ति । मधुच्छन्ददृष्टा आदित्यदेवत्वा गात्रो । तस्यैव विभक्त्यर्थे ययः
तस्मिन्वांसः कर्माखं स्थिता ऋत्विजः ब्रह्मादित्यं युञ्जन्ति रवे योजयति । अख आदि प्रवेने स्तूयते असौ वाऽआदित्यो ब्रह्मोऽवयोऽ-
मुमेवास्याऽआदित्यं युनक्ति खर्गस्य लोकास्य समष्टौ इति युते । किञ्च ब्रह्म अखं रोषति क्रुध्यति रवेः द्युपवेति कः न रवः
अखः तं क्रोधरहितम् परिचरन् वेदिककर्मणिष्वर्थं सर्वत्र गच्छन्तम् । यस्य ब्रह्मस्य रोचना विभक्तिलोपः रोचनाः दीप्तयो दिवि
आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते यदा रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि ब्रह्मस्य भासा रोचन्ते तेजसां मोलकः सूर्यो न च त्रास्यम्बु-
गोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः ॥ ५ ॥

युञ्जन्ति ब्रह्मस्यैव न्नस्पृशन्ति तस्यैव । रोचन्ते रोचन्तादिवि ॥ ५ ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरौ विपक्षसारथे । शोषाद्युनसाहसा ॥ ६ ॥

का० इत्येतैव युञ्जन्त्यर्थे । इतरान् चीनखानुषे युनक्ति । गात्रो अखस्तुतिः । ऋत्विजो हरौ अखो रवे युञ्जन्ति । कीदृशो
अस्याश्चमेधिकाखस्य काम्या काम्या काम्येन तो काम्या काम्यसम्पादनौ न त्वेका रथं बोधं, यत्न इति तौ काम्यौ विपक्षसा पक्ष
परिमते असुप्तस्त्ववः अजयन्ति शरीरं यत्नन्ति पक्षसः पक्षाः विविधाः पक्षसः पक्षाः यथास्तौ विपक्षौ यदा विरिति शकुनिनाम०

प्राणनः प्राणनं जीवनं कुर्वतो निमेषतो निमेषचं कुर्वतः उपलक्ष्यमेतत् दृगदीन्द्रियव्यापारं कुर्वतः सचेतनस्य सगतः विश्वस्य एक
एव राजा बभूव केन महित्वा महिमहिम्नो भावो महित्वं तेन महित्वेन विभक्तेः पूर्ववत्तः महाभाष्येनेत्यर्थः । यथास्य द्विपदः
हो षादौ यस्य स द्विपात् तस्य पादः पदिति पदादेशः द्विपादस्य मनुष्यपक्षादेः चतुष्पदः हस्तिगवादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे ऐश्वर्यं
करोति लोपस्त आत्मनेपदेश्यति तकारलोपे ईशे इति रूपम् अवीमर्थद्वयेनो कर्मणीति कर्मणि षष्ठी ॥ ३ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतयेत्वा जुष्टं च्छास्य प्रतेयो निश्चन्द्रमास्ते महिमा । यस्ते रात्रौ संवत्सरे महिमा

सम्बभूवयस्ते दृष्टिव्यामग्नौ महिमा सम्बभूवयस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसि महिमा सम्बभूवयस्ते महिम्ने प्रजापतये

देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं त्वां गृह्णामि ॥ सादयति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीप्तिः ॥ का-
वपास्ते द्वितीयेन पूर्ववत्तस्ते रात्राविति जुहोति । वपायागान्ते द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववदिति सर्वद्वतं महिमानं जुहोति ॥ अष्टिः
हे महिमन् रात्रौ संवत्सरे च यस्ते तव महिमा सम्बभूव दृष्टिव्यामग्नौ च यस्ते महिमा सम्बभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च यस्तव
महिमा सम्बभूव सर्वव्यापकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४ ॥ १-१०, ११६।

उपयाम० प्रजापतये जुष्टं रुचितं त्वां हि यद्वाहं गृह्णामि ॥ का० एष ते योनिर्गति यदसादन्म ॥ एष ते योनिः स्यात् तं
तत्र महिमा भक्तिः सूर्यः दीपस्यैव प्रभा ॥ का० यस्तोऽहवि तं जुहोति ॥ पूर्वमहिमानं यदं जुहोति वषट्कं सर्वहृत् ॥ देवदेवत्यं
यजुः इधिका यक्षरी । ते माहमन् यः ते तत्र माहमा यजन् यच्छिद्वसे सयम्भवे च निमित्तं सयम्भुव उत्पन्नः वायुः अन्तरिक्षं च
यः तत्र महिना सयम्भुव दिवि सूर्ये च यस्ते महिमा सयम्भुव ते तत्र तस्मै माहभवे प्रजापतये देवभ्यो स्यात् सङ्गतमस्तु ॥ २ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतयेत्वा जुष्टं ह्यस्यै प्रतियोनिः सूर्यं ते महिमा । यस्तहस्तं वत्सुर्गं महिमा सयम्भुव

यस्ते वायवज्जरिजे महिमा सयम्भुव यस्ते दिवि सूर्यं महिमा सयम्भुव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये स्वाहा देवभ्यः ॥ २ ॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैकहृदा राजगोभुव । यदैश्वर्यं द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

का० द्वितीयः राजतेन यः प्राणत इति । द्वितीयं महिमानं यदं राजते मोक्षलेन गृह्णाति ॥ हिरण्यगर्भहृष्टा कदेवत्या
त्रिष्टुप् । तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय वयं हविर्विधेम हविर्देवाः विधतिर्दानार्थः तृतीया द्वितीयार्थे । तस्मै कस्मै यः प्रजापतिः

१-८, १, १५ ।

२-१०, ९, १६ ।

३-१०, ५, २ ।

मधवे । मध्वाद्यो मासाधिष्ठातारः ॥३१॥ वाजाय । वाजाद्योऽन्नाधोऽः ॥३२॥ आयः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि
 पार्वनामन्त्राः ॥३३॥ एकस्मै । सह्याधोऽः । व्यष्टौ रात्रिः खर्गो दिनम् । रात्रिर्वै व्यष्टिरहः खर्गोऽहोरात्रे एव तत्प्रीणातीति
 श्रुतेः । प्राणाद्योऽश्वमेधस्यावयविनोऽवयवाः स च प्रजापतेरवयवः स आत्मन इत्यात्मैव स्तूयते रज्यते इति भावः । सर्वमिदं
 यद्यमात्मैत श्रुतेः ॥३४॥

१—१९, १, १, ६ ।

२—२०, ५, १—२ ।

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अश्वमेधाहुतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय इति ॥ २२ ॥

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा शताय स्वाहैकशताय स्वाहा व्यष्टौ स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ॥ ३४ ॥

॥ इति माध्यान्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

हिरण्यगर्भः समवतताग्रेभूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ॥ सदाधारष्टविंशै न्या मुते माङ्गस्यै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

श्रीगणाधिपतये नमः । द्वाविंशे होममन्त्रास्त्रयोविंशेऽध्याये शिष्टं कर्मायते ॥ का० प्रातरुक्त्यो महिमानो गृह्णाति सोवर्णेन पूर्वेऽ
 हिरण्यगर्भ इति १ । प्रातर्हितो येऽहनि उक्त्यसंख्यमहर्भवति तत्र महिमसञ्ज्ञो हो ग्रहो गृह्णाति आगन्तुवादाग्रयणोक्त्ययोर्मध्ये तौ
 गृह्णाति अन्तराग्रयणोक्त्यावागन्तुस्थानं ग्रहाणामिति वचनात् द्वयोर्मध्ये पूर्वं महिमानं सोवर्णेनीलसूत्रेण गृह्णाति ॥ व्याख्याता (१३, ४) १२

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहा पिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा स्वः स्वाहा मूर्ध्ने स्वाहा व्यश्रुविने स्वाहान्त्याय स्वाहान्त्याय भौव

नाय स्वाहा भुवनस्पतये स्वाहा धिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ॥ ३२ ॥

आयर्थ्ये न कल्पतां स्वाहा प्राणायज्ञे न कल्पतां स्वाहा पानायज्ञे न कल्पतां स्वाहा व्यानायज्ञे न कल्पतां

स्वाहा होदानायज्ञे न कल्पतां स्वाहा समानायज्ञे न कल्पतां स्वाहा चक्षुर्यज्ञे न कल्पतां स्वाहा श्रोत्र्यज्ञे न

कल्पतां स्वाहा ग्राग्यज्ञे न कल्पतां स्वाहा मनोयज्ञे न कल्पतां स्वाहा ब्रह्मायज्ञे न कल्पतां स्वाहा

ज्योतिर्यज्ञे न कल्पतां स्वाहा सूर्यज्ञे न कल्पतां स्वाहा षष्ठ्यज्ञे न कल्पतां स्वाहा यज्ञोयज्ञे न कल्पतां स्वाहा ॥ ३३ ॥

वनस्सतिभ्यः स्वाहापरिल्लवेभ्यः स्वाहाचराचरेभ्यः स्वाहामरीरूपेभ्यः स्वाहा ॥ २९ ॥

असवेनाहावसवेमाहाविभुवे स्वाहाविवस्वते स्वाहागणथिये स्वाहागणपतये स्वाहाभिभुवे स्वाहाधिपतये स्वाहा

भूपाय स्वाहा स० स० पाय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा मलिस्तुपाय स्वाहा दिवापतयते स्वाहा ॥ ३० ॥

मधवे स्वाहा माधवाय स्वाहा मुक्राय स्वाहा शुचये स्वाहा नभसे स्वाहा नभस्याय स्वाहा हेपाय स्वाहा होर्जाय स्वाहा सहसे

स्वाहा सहस्राय स्वाहा तपसे स्वाहा तपस्याय स्वाहा ॥ सहस्रतये स्वाहा ॥ ३१ ॥

प्राची । दिग्देवताः ॥ २४ ॥ अद्वाः । जलदेवताः ॥ २५ ॥ वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥ अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥ नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठात्राः ॥ २८ ॥ पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्राः ॥ २९ ॥ असवे । अस्वादयश्च ॥ ३० ॥

ॐ दिवे साहार्वाच्यै दिवे साहा ॥ २७ ॥

नक्षत्रेभ्यः स्वाहानक्षत्रिभ्यः स्वाहाहोरात्रिभ्यः स्वाहार्धमासेभ्यः साहामासेभ्यः स्वाहऋतुभ्यः स्वाहार्तवेभ्यः

स्वाहासंवत्सराय स्वाहाद्यावापृथिवीभ्यः स्वाहाचन्द्राय स्वाहासूर्याय स्वाहारश्मिभ्यः स्वाहावसुभ्यः

स्वाहारुद्रेभ्यः स्वाहादित्येभ्यः साहामरुद्गायः साहाविश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहामूलेभ्यः स्वाहाशाखाभ्यः स्वाहा

वनस्पतिभ्यः स्वाहापुष्पेभ्यः स्वाहाफलेभ्यः साहौषधीभ्यः साहा ॥ २८ ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहादिवे साहा सूर्याय साहा चन्द्राय स्वाहानक्षत्रेभ्यः साहाङ्गायः साहौषधीभ्यः साहा

पद्माः स्वाहावार्धः स्वाहोदकाय स्वाहातिष्ठनीभ्यः स्वाहासुवनीभ्यः स्वाहासुन्दमानाभ्यः स्वाहाकृप्याभ्यः स्वाहा

सूदाभ्यः स्वाहाधार्याभ्यः स्वाहासर्वाय स्वाहासमुद्राय स्वाहासरिराय स्वाहा ॥ २५ ॥

वाताय स्वाहाधूमाय स्वाहापाय स्वाहामेघाय स्वाहाविद्योतमानाय स्वाहास्तनयते स्वाहावस्फूर्जते स्वाहावर्षते
सुहाववर्षते स्वाहोयंवर्षते स्वाहाशोघं वर्षते स्वाहोऽङ्गुलं ते स्वाहोऽङ्गुलीताय स्वाहापुष्पते स्वाहाशोकाय ते स्वाहा

मुष्माभ्यः स्वाहाह्लादुनीभ्यः स्वाहानीहाराय स्वाहा ॥ २६ ॥

रमणे स्वाहासोमाय स्वाहेन्द्राय स्वाहाप्रथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहादिशे स्वाहादिग्भ्यः स्वाहाशाभ्यः स्वाहो

का० प्राज्यसक्तु धानाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रः सर्वरात्रमावर्तम् । आज्यादीनां प्रतिप्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्र सुत्तरवेदिस्थानी जुहोति प्राणाय स्वाहेत्यादिद्वयमकं पञ्चमन्त्रैश्च वाकैः । जिहत्वा आवर्तम् प्राणाय स्वाहेत्यादिक्रमेण शताय स्वाहेत्यन्तं मन्त्रगणमावर्त्तयित्वा सर्वरात्रमिति द्वितीयाय च पादो मन्त्रायावा रात्रेः काठज्ज्ञेन संयोगः कार्यः ततः प्रथमयामि

प्राणायस्वाहापानायस्वाहाव्यानायस्वाहाचक्षुषेस्वाहाश्रोत्रायस्वाहावाचेस्वाहामनसेस्वाहा ॥ २३ ॥

प्राच्यैदिशेस्वाहावाच्यैदिशेस्वाहादिशिच्यैदिशेस्वाहावाच्यैदिशेस्वाहाप्रतीच्यैदिशेस्वाहावाच्यैदिशेस्वाहा

दीच्यैदिशेस्वाहावाच्यैदिशेस्वाहाहोर्वाच्यैदिशेस्वाहावाच्यैदिशेस्वाहावाच्यैदिशेस्वाहावाच्यैदिशेस्वाहा ॥ २४ ॥

पृथेन यामः द्वितीये सक्तुभिः तृतीये धानाभिः चतुर्थे स्त्राजैः । एकस्मै इति द्वादशेऽनुवाके एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यत्र त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहेत्येवमादयो मन्त्रा अपठिता अपि एकेकोच्चयेन शतपर्यन्ताः प्रयोज्याः । एकोत्तरा जुहोतीति श्रुतेः । व्युष्टायां समाप्तायां रात्रौ व्युष्टौ स्वाहेति पृताहुतमेकासुदिते सूर्ये स्वर्गाय स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थः । लिङ्गोक्तदेवतानि यजुषि । प्राणादय इन्द्रियदेवाः ॥ २३ ॥ १—१०,४,२१ ।

विभूर्मानेति जपानन्तरमित्यर्थः ॥ लिङ्गीकृतदेवता उत्कृतिः । हे ब्रह्मन् राद्रेऽद्यदेवे ब्रह्मवर्चसो यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः
 आज्ञायतासुत्यजताम् । राजन्यः क्षत्रियस्येह्य आजायताम् । कौहयः शूरः पराक्रमी । शूरं विक्रान्तो शूरयति शूरः । इषव्यः इषु-
 भिरिष्यतीति इषव्यः यहा इषो कुशलः इषव्यः । पतिव्याधी अयन्तं विध्यनीयतिव्याधी शत्रुभेदनशीलः । महारथः एकः सहस्रं
 जयति स महारथः । दोग्धो दुग्धपूरयित्वा धेनुः आज्ञायतां राद्रे इति सर्वत्र सम्बन्धः । अनङ्गान् वृषभो बोढा वङ्गनशीलो जायताम् ।
 सतिरथ आशुः शौचज्ञामो जायताम् । योषा स्त्री पुरन्धिः पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधाति पुरन्धिः । रथे तिष्ठति रथेष्ठाः क्षिप्

दानङ्गानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्यो प्राजिष्णुरथेष्ठाः सभेयो युवास्वयजमानस्ववीरो जायतान्निकामेनिकामेनः पर्जन्यो

वर्षतुफलवत्यो न श्रोत्रधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ २२ ॥

सप्तम्या अलुक् रथे स्थितो युयुत्सुर्नरो जिष्णुः जयनशीलो जायताम् । युवा आ स्वस्ति पदच्छेदः अस्व यजमानस्य युवा समर्थः सयैथी
 सभायां योग्यो वीरः पुत्रो जायताम् सभायां साधुः सभेयः दण्ड्यन्सीति सभायन्तान् साधुदिव्यं दण्डयः । तस्य स्वादेयः ।
 क्षिप् नोऽस्माकं राद्रे पर्जन्यो निकामे निकामे नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु अस्यासो नो द्रव्यः । नोऽस्माकमावयः यथायाः फल-
 वत्यः फलयुक्ताः पच्यन्तां स्वयमेव पक्ता भवन्तु । नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पतां योगिन युक्तः क्षेमो योगक्षेमः स लभ्यते भवतु अलव्यलाभो
 योगः लव्यस्य परिपालनं क्षेमः ॥ २२ ॥

दिष्टि शब्दयति उद्देन स नरन्विषः तस्मै पूर्ण इगुपधेति कः । त्वद्दे त्वच्चनि तनूकरोति त्वष्टा तस्मै तुरीपाय तुर वेगे तस्य रूपं तुरी वेगस्तं पाति रचति तुरीपस्तस्मै त्वद्दे पुरुषपाय पुरुषि बह्वनि रूपाणि यस्य तस्मै त्वद्दे । वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मै निभूयपाय नितरां भूत्वा मत्सरायवतारं कृत्वा पाति निभूयपस्तस्मै विष्णवे शिपिषु पशुषु प्राणिषु विष्टः प्रविष्टोऽन्तर्धामिरूपेण शिपिविष्टस्तस्मै विष्णवे ॥ एते ओद्गमभणमन्त्राः ॥ २० ॥

वि॒श्वो॒दे॒वस्य॑नेतु॒र्मर्तो॑तुरी॒तस्य॑म् । वि॒श्वो॒रा॒य॒इ॒प॒य्यति॑त्य॒न्नं॒ दृ॒षीत॑पु॒त्रसं॒स्वाहा ॥ २१ ॥

आ॒म॒ह्मन्वा॒ह्म॒णो॒ब्र॒ह्म॒वर्च॑सी॒जाय॑ता॒मारा॑द्दे॒रा॒ज॒न्यः॒शू॒द्र॒प॒य्योति॑व्या॒धोम॑हा॒रथो॑जा॒यता॑न्द्वा॒धो॒धेनु॑र्वा

का० षडङ्गिकानि चतुःस्थाने दशमं विश्वो देवस्येति । सप्तम्यां दीचणीयायामयं विशेषः प्रथयानि चत्वार्योद्गमभणान्याधरिकानि ह्यन्ते तेषां चतुर्णां स्थाने षडङ्गिकानि आकूति प्रयुजमन्त्रिः स्वाहेति (११, ११) हुत्वाश्वमेधिकानि च त्रीणि विष्णवे स्वाहेत्यादीनि हुत्वा विश्वो देवस्येति दशममौद्गमभणं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता (४५) ॥ २१ ॥ १—२०, ४, २-१० ।

का० कृष्णाजिनाया समिधानात् कृत्वा ब्रह्मन्नि जगत्युत्सर्गकाले एके । कृष्णाजिनदीचात आरभ्योखायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाध्वयुंरेवा ब्रह्मन्नि जपति उत्सर्गेकपतिष्ठतः इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आ ब्रह्मन्नि जपामि चान्ति यहाश्वस्योत्सर्गकाले

यादृशं समाप्य छायाजिनदीया ततोपवेयनात्ता कर्त्तव्या । समाहं प्रवरसीति श्रुतेः । समाहं दीक्षणीया कार्त्तान् तत्र प्रत्यहं
कर्त्तव्यमाह यध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि चत्वार्यौदयभक्षानि आकृत्य प्रयुजेद्वादीनि नीचि त्रीणि चाश्वमेधिकानि काव स्वाहेत-
कच्छिकापठितानि प्रत्यहमन्यान्वयानि पाठक्रमेण एव सप्तसप्त प्रत्यहं हयन्ते । काय स्वाहेति कच्छिकायां सप्त निकानि
पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वहःसु क्रमेणैकेकं विक्रं हयते तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकाराद्यं मन्त्रत्रयं स्वाहाधिमाधीतायेत्यादीति
सूत्रार्थः ॥ शौदयभणसूत्रानि यजुर्वि लिङ्गोक्तदेवतानि । काय प्रजापतये सुहृतमस्तु कस्यै प्रजापतये कृतमस्यै प्रजापतये हाय ।
अधिमाधानमाधीताय प्राप्तय मनः मनसि इतमानाय प्रजापतये चित्तं विज्ञाताय सर्वेषां चित्तसाक्षिणे । अदित्ये यथास्मृतये

स्वाहादित्यै मङ्ग्यै स्वाहादित्यै सुसुडौकायै स्वाहासरस्वत्यै स्वाहासरस्वत्यै पावकायै स्वाहासरस्वत्यै वृद्धत्यै स्वाहा

पृष्णे स्वाहापृष्णे प्रपण्याय स्वाहापृष्णे नरन्ध्रपाय स्वाहात्वष्ट्रे स्वाहात्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहात्वष्ट्रे पुष्करपाय स्वाहा

विष्णवे स्वाहाविष्णवे निभयपाय स्वाहाविष्णवे विष्टाय स्वाहा ॥ २० ॥

(१-१२, १, २, ३)

मङ्ग्ये पूज्यायै अदित्ये सुसुडौकायै सुसुडौके अदित्ये । सरस्वत्यै वागविष्ठातैः वावयति पावका तस्यै शोधयित्वै सरस्वत्यै वृद्धत्यै
मङ्ग्यै सरस्वत्यै । पृष्णे प्रपण्याय प्रगतः प्रपण्याः प्रपण्याः तत्र भवः प्रपण्याः तस्यै पृष्णे नरन्ध्रपाय धिक् यन्त्रे द्वादिवैदिकः नर-

राजानोवाः प्रीते माविषोः कायसति वीरानाम् पावित्र्यस्यपाठम् धृतिहीनं चेत्वादि चेन्नमिति सूत्रार्थः ॥ देवदेवस्य यक्षः
 अष्टमिकः । आशा दिग्गः पावयन्तीति आशापासा हे देवा युष्मेतमन्नं रक्षत कोट्यं मेधाय यागाय प्रोक्षतं प्रोक्षणेन संस्तुतम्
 राजपुत्रादय एवाशापासाः तदुक्तम् अतं वै तस्या राजपुत्रा आशापासास्तेभ्य एवेनं परिददातीति ॥ का० आहवनीयेऽस्मिन्ने
 चतस्रो धृतिरिह रन्ति रतिः । अस्मिन्नेऽर्केऽहोमहोमात् प्राग्वज्जोवाचमसुते आहवनीयेऽस्मिन्ने चतस्रो धृतिरिह रन्ति
 प्रतिमन्त्रं जुहोति वर्षपर्यन्तं प्रत्यहम् एवं चत्वारिंशदधिका चतुर्दशयती भवति । तथा च श्रुतिः संवत्सरमाहतीर्जुहोति आहव
 नयतीरेता वायस्यस्य वज्रं ताभिरेवेनं वध्नातीति ॥ चत्वारि यजूंषि अग्निदेवत्वानि । चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाकारश्चत्वारिंशदधिका

धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा ॥ १८ ॥

काय स्वाहाः कस्य स्वाहाकतमस्य स्वाहा स्वाहाभिमाधीता स्वाहामनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञातायादित्ये

स्वाहाकारः प्रयोज्यः । अन्नं प्रत्यक्षते हे अन्न इह रन्तिः रमणं तेषु । इह भवान् रमताम् । इह ते धृतिः सन्तोषोऽस्तु । इह
 यज्ञे स्वधृतिः स्वा निजा धृतिर्धरयमस्तु स्वाहा ॥ १८ ॥ ११९, १२० २-१०, ४ ३-११, १, २, ३ ४-१०, ४, ३

का० काय स्वाहेति आग्नेमधिकानि ऋषि ऊष्णाजिनदीक्षातोऽध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि ऋषिर्गोषि आग्नेमधिकानि ।
 चत्वारिंशदधिकास्तेभ्यश्चत्वारि इत्या काय स्वाहेत्याग्नेमधिकानि त्रैलोक्यं द्यमभयानि जुहुयात् अत ऋषिर्द्वयमभ्यहोमानन्तरं दीक्षणी-

येनेन सचेति वृद्धिः सप सञ्चये निम्नप्रत्ययः । वाजी यसि वाजति तच्छेषो वाजी वज गतो यनेकनतिसूचना पुनः पुनर्मत्युक्तिः
यदा वाजाः पथा चभूवचस्येति वाजी । हवाचि वर्धते सिञ्चति हवा कनिन्वुषीत्यादिना कनिनप्रत्ययः । नृमया यसि वृषु
वजमानेषु मनो यस्य स नृमयाः । नाम नाम्ना ययुरसि अत्यर्थं याति ययुः ययुरस्योऽयमेधौय इत्यभिधानात् वो हे चेति उपत्ययः ।
किञ्च नाम्ना यिचुरसि श्यति लयं करोति श्यनमिति श्यः यः कित्त्वन्वेति उपत्ययः सन्वद्वावाद् द्वित्वमभ्यासस्येकारच । एवंविध-
नामा त्वमादित्वानामदितरपञ्चानां देवानां पत्व मार्गमन्विहि पतन्ति गच्छन्ति यत्र स पत्वा मार्गः कामदोत्यादिना वनिनप्रत्ययः

नामास्यादित्वानाम्यत्वान्विहि देवाश्चाग्रापात्ता एतन्देवस्योऽमुस्मै धाय प्रोक्षितप्रक्षते हरन्ति रहरमतामिह

यादित्वा येन पथा गच्छन्ति तमनुमच्छ । का० देवा आग्रापात्ता इति दक्षिणोऽन्यादिभ्यश्च गीजातीयोस्तावतस्तावतः कर्वाचनि-
वृत्तिकलापिदण्डना यथासङ्गम् । चतुर्विंशतिवाकिकाश्वमनमध्यस्थैरन्यामनुमच्छस्य रक्षकावगानादिमति कीदृशान् अनुचरी-
सञ्जातीयान् तावतोऽनुचरीसङ्गान् तेन शतं राजपुत्रान् शतं चतुर्यपुत्रान् शतं सूतग्रामस्थां पुत्रान् सूता अश्वपोषका तेषां मध्ये
ग्रामस्थो सुख्यास्तत्पतानित्यर्थः शतं चात्रसङ्गहीदृषां पुत्रान् चत्वार आयव्ययाध्यास्तास्तन्मूहः चात्र तत्राभिलताः चात्रसङ्गही-
कारस्तुतान् क्रमः क्वाचिनिवृत्तिकलापिदण्डनः तेन राजपुत्राः सङ्ग्राहवन्तः चतुर्यपुत्रा निवृत्तिषः अश्वपुत्राः सूतग्रामस्थोपुत्रा
पुत्राधिमन्तः चात्रसङ्गहीदृषुणाः वंशादिदण्डधरा इत्यर्थः । वज्रवाभ्यो जलजानाश्चाश्ववारणम् वर्धमन्तरचयम् तावज्जमानो

विशेषेण धारयामि वृष्टवे केन हेतुना गोजीरया जीवनं जीरा वस्य रेफः हान्दसः गवां जीरा गोजीरा तथा गवां जीविकाहेतुना
जसं धारयसि तासां हविषा यजनिष्यत्तेः प्राणिनां जीवनाय । कीदृगस्त्वं पुरग्ध्या रंहमायः पुरं बहु दधाति पुरन्धिर्धारा तथा
रंहमायः रंहतइति रंहमायो गच्छन् दयापवित्राद्द्राक्षकतयमभिमगच्छन्निर्वर्धः । विधारे विधारये विधारयसि पुरुषस्यत्वयः
धारयतेस्तस्मिन् लटि उत्तमेकवचने धारये इति प्राप्ते हन्त्युभयवेति यितोऽप्यार्धधातुकत्वे सति किरनिटोति शिषोषे धारे
इति रूपम् ॥ १८ ॥

१-२०, १, १५ १-१३, १, १, १॥

विभूर्मात्रापभुःपिचाश्वोसिहयोस्यत्योसिमयोस्यर्वांसिसप्तिरसिवाज्यसिष्टमासिन्दमयाअसि । ययुर्नासासिगिगु

का० अश्वयुजमानो दक्षिणेष्वकं जपता विभूर्मात्रेति । दतोवागं सावित्र्यामिष्टो समाप्तायामश्वयुजमानो दक्षिणेष्वकं
जपतो विभूर्मात्रेति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवतं यजुः अतिजगतोऽहन्तेस्त्वम् । माता पित्रेति दतोये पञ्चमर्थे हे अश्व त्वं माता
मातुः पृथिव्याः सकायात् विभूरसं विभवति विभूः समर्थोऽसि पित्रा पितुः सकायाद्दिवः पभूः समर्थोऽसि इयं के मातासौ पित्रा
ताभ्यामेवेनं परिददातीति श्रुतेः । अथ नामभिरश्वं स्तोति त्वमश्वोऽसि अश्रुते व्याप्नोति मार्गं मत्पथः अश्रुप्रवृत्त्यादना अश्वेः
ज्ञप्रत्ययः अश्रुति वाच्यः । हयोऽसि इयति याति इयः इय गतो पञ्चाशच् । अत्योऽसि अत सातत्यमनं अततोत्पत्यः सततगामी
श्रीवादिर्को यत्प्रत्ययः । मयोऽसि मयते गच्छति मयः मय गतो पञ्चाशच् यहा मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि । पयोसि इयति
गच्छति अर्वां आमादियस्यतिपुमसिभ्यो वनिक्षति वनिन्प्रत्ययः यहा अर्वेति क्षिनास्ति रिपूनित्वर्वा कनिन्प्रत्ययः । सप्तिरसि सपति

होऽग्निर्धिया बुधा सस्रुति सः कृते देवैः सह हविर्दानाय । कीदृयोऽग्निः हव्यवाहं हव्यं वहतीति हविर्वा वोढा । यमस्यैः
मरुत्तोनः । तश्चिक् वष्टि उग्रते वा सर्वैरत्सु शिक् कामनोयः मेधावो वा । दूतः देवानां दूतकर्ता । अनोहितः । अन इत्यननाम
अनवेत्याव हितः हवीरुपासस्त्रादनाय स्थापितः ॥ १६ ॥ १--निब० ६.१५

यमन्मिमहं पुरो दधि पुरतः स्थापयामि तं प्रति उपबुवे कथयामि । किम् तदाह । हे यमे इह यन्ने त्वं देवानासादयात्
आसादय स्थापय । कीदृशमग्निं दूतं देवानां हव्यवाहं हविषः वोढारम् ॥ १७ ॥

स हव्यवाहमर्त्युभिर्दूतस्वनोहितः । अग्निर्धियासस्रुति ॥ १६ ॥

अग्निर्दूतस्योदधे हव्यवाहमुपबुवे । देवांश्च आसादयादिह ॥ १७ ॥

अजीजनो हि पवमानसूयैर्विधाने श्वमनापयः । गोजीरयारुहनाणः पुरस्था ॥ १८ ॥

अवतमदस्युभ्यां दृष्टा पवमानदेवत्या पिपीलिकामध्या कतिरनुष्टुप् । यस्या आश्रितयो पादौ आदयार्थौ द्वितीयोऽष्टार्थः
सा पिपीलिकामध्या कतिरनुष्टुप् आगतावष्टकश्च कतिर्मध्यं चेदष्टकः पिपीलिकमर्थेति वचनात् । पवमानसूयैः । हे पवमान त्वं
सूर्यमजीजनः उत्पादितवानसि जनेर्जिजन्तुः शक्यना शक्यनं यस्मै यस्मै यस्तौ मन्त्रिन्प्रययः शक्यना सामर्थ्येन पयः खलं विधारे

अहं सवितारमुपह्वये आसवामि महे पूजयामि च मह पूजयाम् कनर्थम् देवरीतो दवानां तर्पणाय । कीदृशं सवितारं रातिं
रातिं ददतीति रातिः तम् कतिपयतीत्यादिना कर्तरि णिप्रत्ययान्तो निपातः । सत्यतिं सतां प्रति पालकम् । आसवम् आभिसु-
खेन शीति कर्मण्यनुजानाति आसवस्तम् पचायजन्तः ॥ १२ ॥

सवितुर्देवस्य मतिं बहिं प्रति ययं धिया बुद्ध्या भगं धनं मनामहे याचामहे सवितुर्देवस्य बुद्धिरस्यासु दानतत्परा भव-

रातिः सत्यतिस्महे सवितारमुपह्वये । आभवन्देववीतये ॥ १३ ॥

देवस्य सवितुर्मेमासवविश्वेभ्यः । धियाभगस्मनामहे ॥ १४ ॥

अग्निस्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् । हव्यादेवेषु नोदधत् ॥ १५ ॥

त्वित्यर्थः । कीदृशं भगम् आसवम् आसीत्यनुजानाति येन आसवस्तम् धनेन सर्वयमाणां दातुं शक्यत इत्यर्थः । विश्वेभ्यः
देवेभ्यो हितम् धनेनेव देवतर्पणादित्यर्थः ॥ १४ ॥

तिस्रः सिद्धकृति पुरोऽनुगव्याः । अग्निदेवत्या गायत्र्या यथाक्रमं सुतभरविश्वामित्रविश्वरूपहृष्टः । हे सध्वर्यो त्वं स्तोमेन
सूत्या अग्निं बोधय अवगतार्थं कुरु किं कुर्वन् समिधानः समिधे स समिधानः सन्तोषयन् कीदृशमग्निम् अमर्त्यं मरणधर्मरहितम्
सोऽमर्त्योऽधितः समोऽस्याकं हव्या हवीषि देवेषु दधत् धारयतु अस्य सोऽधिकारोऽस्ति ॥ १५ ॥

अध्यातिविहृष्टा । अहं सविताररूपद्वये आह्वयामि । किमर्थम् ज्ञतये भवनाय । कीदृशं सवितारं हिरण्यपाथं हिरण्यमयी पाणी वक्ष्ये तम् । यतः स सविता सैत्ता चेतयिता सवन्नः । देवता । पदं स्थानं आनिनाम् ॥ १० ॥

वयं सवितुः देवस्य सुमतिं शोभनां बुद्धिं प्रह्वयामहे प्रकर्षेण प्रार्थयामहे । कीदृशस्य सवितुः चेतनः चेतनीयं चेतनं तस्य ज्ञानतः । कीदृशीं सुमतिं महीं महतीं सत्यराधनं सत्यमनश्चरं रात्रौ धनं यस्यास्ताम् यदा सत्यं राधयति सधयति सा सत्यराधास्ताम् ॥ ११ ॥

हिरण्यपाथि ज्ञतये सविताररूपद्वये । सचेत्ता देवता पदम् ॥ १० ॥

देवस्य चेतनीयं महीन्मसवितुर्ह्वयामहे । समं तं सत्यराधनम् ॥ ११ ॥

सहृतिं सुमतीदधो रातिं सवितुरीमहे । प्रदेवाय मती विदे ॥ १२ ॥

देवाय मतिविदे इति चतुर्थी बह्वर्थे । वयं सवितुर्देवस्य सहृतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानं च प्रदीमहे प्रकर्षेण प्रार्थयामहे । कस्यसि परेऽपीति कियापदात्परः प्रशङ्कः । कीदृशस्य सवितुः सुमतीदधः शोभनां मतिं वधयति सुमतिवत् तस्य संहितायामेतदीर्घः । तथा मतीविदे सर्वेषां मतिं वेत्त मतिवित् तस्य पूर्ववदीर्घः ॥ १२ ॥

एतेति वृत् । धावतीति धावन् । उग सधिको द्वाधो गतिर्यस्य स उदइवः । उत सधिकं द्रुतं यस्य स उदइवः । यू इति
 करोतीति शूकरः । शूलतमस्याति शूलतः । निषीदति निषीदन् । उत्तिष्ठते उत्थितः । जवते जवो वेगवान् । वसमस्याति
 वसः । विवर्तते स विवर्तमानः । विवर्तते स विवृत्तः । विधूनुते कम्पने स विधून्वानः । विधूवतेऽसौ विधूतः । यातुमिच्छति
 शुश्रूषमाणः प्राशुष्य इमां सज इति गानन् । मृषीति मृषन् । ईचते स ईचमाणः । ईचते स्मिन् ईचतः । विशेषेणोच्यते दीक्षितः ।

जवायसाहजवायसाह विवर्तमानायाहा विवृत्तायसाहा विधून्वानायसाहा विधूतायसाहा शुश्रूषमाणायाहा

इवतेसाहे क्षतायासाहा क्षितायसाहा क्षितायसाहा क्षितायसाहा क्षितायसाहा क्षितायसाहा क्षितायसाहा

यन्मृत्कुरोति तस्मै साहा कुरोस्ते साहा कृताय साहा ॥ ८ ॥

तत्सञ्चितुर्वरेण्यस्मर्गे देवस्वधीमहि । धियो योनः प्रचोदयात् ॥ ९ ॥

निनिषति निषेधः । यत्किञ्चित् यत्किञ्चित् तस्मै । इव कर्मादिकं पिबति तस्मै पानकर्त्रे । यन्मृत् करोति तस्मै मृत्पथते । करोति
 कुरन् । कृतमस्यास्ति कृतः । तस्मै साहेति कुरेत् । इत्येकोऽवस्यमानं मकसाः ॥ ८ ॥

महत्तः सविष्टदेवता सप्तः सप्तः सप्तः सप्तः सप्तः सप्तः सप्तः सप्तः ॥ सप्तः सप्तः सप्तः ॥ ९ ॥

का० दक्षिणाम्नी जुहोति हिङ्गाराय स्वाहेति प्रक्रमान् । एतदर्थमेयोहुते दक्षिणाम्नी प्रतिमन्त्रं प्रक्रमसञ्ज्ञान होमानेकी-
नपञ्चाशज्जुहोतीत्यर्थः ॥ अथस्यैकोनपञ्चाशसेष्टितानि व्यापाराः कण्डिकाद्वयेन । हिङ्गुरणं हिङ्गारस्तस्यै । हिङ्गुताय कृतं
यङिङ्गुतं तस्यै । क्रन्दतीति क्रन्दन् । अथ नीचैः क्रन्दतीत्यवक्रन्दः । प्रोषतीति प्रोषन् प्रोष्य पर्यापणे । प्रकष्टः प्रोषो घोषा यस्य
घोषा तु प्रोष्यमस्त्रियाम् । गन्तोऽस्यास्ति गन्धः । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रातः । निविशते निविष्टः । उपविशतीत्युपविष्टः । सम्यक्

स्वाहानि विष्टाय स्वाहोपविष्टाय स्वाहासदिताय स्वाहावक्तृते स्वाहासीनाय स्वाहाशयानाय स्वाहास्वपते स्वाहाजा
ग्रैस्व हाकृजने स्वाहाप्रबुद्धाय स्वाहाविजृम्भमाणा स्वाहाविचृताय स्वाहासंहानाय स्वाहोपस्थिताय स्वाहाय

नास्व हाप्रायणाय स्वाहा ॥ ७ ॥

यते स्वाहा प्रापते स्वाहोपद्रवाय स्वाहोददुताय साहाशुकाराय साहाशुलताय साहानिपसाय साहोत्थिताय साहा

दितं लनं खण्डनं गस्य स मन्त्रितः । वलातीति वलान् । आप्तेऽसावामीनः । श्रितेऽमी शयानः । स्वप्ति स्वपन् । जायतीति
जायत । कृजतीति कृजन । प्रकर्षेण बुध्यते प्रबुद्धः । विजृम्भते विजृम्भमाणः । चृती दीप्तौ विशेषेण चर्त्तति विचृतः । संहानाय
सङ्गतशरीराय । उपविशते उपस्थितः । अयतेऽयनः । प्रकष्टमयते प्रायणः तस्यै स्वाहा ॥ ७ ॥

का० अस्मिन्मोपमानोयानये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं सहस्रं वावर्तमानः । ततः स्वावराभ्योऽङ्गाः सकाशादङ्गमग्नि-
 पार्श्वमानीयानये स्वाहेत्येककाण्डकालकेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रं सहस्रं जुहोत्वा जुह्वा स्तोकीयसञ्ज्ञा दद्याज्याहुतीर्जुहोति यदनुवाक-
 मावर्त्तावत्यं सहस्रमाज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः । दद्य यजूषि लिङ्गोक्तदेवतानि । अङ्गतीक्ष्णानि ! सुनोतीति श्रीमः । अपां
 जलानां मोदाय मोदयति हर्षयति मोदः । सृते सविता । वातीति वायुः । वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुः । रुन्दतीन्द्रः । वृद्धतां वेदानां
 १-२०, २, ४ ।

अ० नये॒ स्वा॒हा सो॒माय॒ स्वा॒हा पा॒मो॒दाय॒ स्वा॒हा स॒विते॒ स्वा॒हा वा॒यव॒ स्वा॒हा वि॒ष्णवे॒ स्वा॒हा इ॒न्द्राय॒ स्वा॒हा व॒हस्प॒तये॒ स्वा॒हा

मि॒त्राय॒ स्वा॒हा व॒रुणा॒य स्वा॒हा ॥ ६ ॥

हि॒ङ्गारा॒य स्वा॒हा हि॒ङ्गता॒य स्वा॒हा क्र॒न्दे॒ स्वा॒हा क्र॒न्दाय॒ स्वा॒हा प्रो॒थते॒ स्वा॒हा प्र॒मोथा॒य स्वा॒हा ग॒न्धाय॒ स्वा॒हा घ्रा॒ताय॒

पतिर्हृदयानिः । मिश्रति स्निहति मिश्रः । वृणोति भक्तं भजते वरुणः । एताभिश्चाहुतिभिरेतेभ्यो दद्य देवेभ्योऽङ्गं ददाति । तथा
 च श्रुतिः एतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवेनं जुहोतीति ॥ ६ ॥
 १-१०, १, २ ।

प्रोक्षणेन प्रजापतेरिवाग्ने वीर्यं दधाति । तथाच श्रुतिः प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादग्नेः पशूनां वीर्यवत्तम इति^१ । इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेन इन्द्राग्निरिवाग्ने ओजो दधाति । तथाच श्रुतिः इन्द्राग्नी वै देवानामो-
जस्वितमाभोज एवास्मिन्दधाति तस्मादग्नेः पशूनामोजस्वितम इति^२ । वायवे जुष्टं प्रीतं त्वां प्रोक्षामि अनेन वायोरिवाग्ने वेगं
दधाति । तथाच श्रुतिः वायुर्वै देवानामाग्निष्ठो जवमेवास्मिन्दधाति तस्मादग्नेः पशूनामाग्निष्ठ इति^३ । आग्निष्ठो वेगवत्तरः । विखेभ्यो
देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनाग्ने यमो दधाति । विखे वै देवा यमस्त्वामा यम एवास्मिन्दधाति तस्मादग्नेः पशूनां यमस्वितम
इति^४ श्रुतेः । सर्वस्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेन सर्वा देवता अग्ने दधाति सर्वेभ्यस्त्वा देवभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति सर्वा

सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टमोक्षामि । यो अर्चन्तस्त्रिधा सतितमभ्यनीतिवरुण परामर्तः परः श्वा ॥ ५ ॥

एवास्मिन्देवता अग्ने अन्वायातयतीति^५ श्रुतेः ॥ का० योऽर्चन्तमिति वाचयति^६ । शूद्राद्वैश्याणां जातेन पुंसां अध्वर्युप्रेरितेन
चतुर्नवे शुनि खादिरमुशलेन हते सति योऽर्चन्तमिथादि-वरुण-इत्यन्तं मन्त्रं यजमानं वाचयति ॥ गायत्री पूर्वाधोऽष्टस्तुतिः
परोऽधो लिङ्गीकृतदेवता । यः अर्चन्तमग्नें जिघांसति हन्तुमिच्छति अर्चन्तस्त्रिधावनज इति वन्तादेशः हन्तः सन्नन्ताङ्गत् वरुणः
तमग्नें जिघांसन्तमभ्यमीति हिनन्ति अम हिंसायाम् एतस्य लटि तुरुन्तुशम्यम इति ईप्रत्ययः ॥ का० वेतसकटेनाधोऽग्नें प्रावपति
परो मर्त इति^७ । वेतसतरुक्तेन कटेन मृतं श्वानमखाधो जले तारयति ॥ अग्नें जिघांसुर्मर्ता मनुष्यः परः पराभूतः अधस्मदं
मीतः श्वा ध परः पराकृतः खरुपिणाशुहन्तेव पराकृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१२२,२,२०५ । २-२०,०,६ । २-२०,०,१ । २।

देवतादस्य । हे अश्व यस्त्वमभिधा असि अभिधीयते स्तूयगद्वत्यभिधाः क्षिप् भुवनं सर्वेषामाश्रयस्यसि यन्ता नियमनकर्ता चासि धर्ता जगद्धारयिता च । स एवंविधः त्वं स्वाहाकृतः स्वाहाकारेण हतः हुतः सन् अग्निं गच्छ प्रप्राह कौटिल्यमग्निम् वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो जितम् सप्रयसं प्रयनेरसुनप्रत्ययः प्रथनं प्रथो विस्तारस्तत्सहितम् यद्वा सर्वतस्तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्रथते सप्रथाः तम् सर्वतःशब्दस्य सादेशः ॥ ३ ॥

१-२०, १, २०।

हे अश्व त्वा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च देवार्थं प्रजापत्यर्थं च स्वगा करोमीति शेषः स्वेवैव गच्छतीति स्वगा हाजन्तः विभक्तेर्हादेशो स्वगात्वादेवेभ्यः प्रजापतये ब्रह्मन् श्वस्मन्त्सामिदेवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यः सन् । तस्व वा न देवेभ्यः प्रजापतये तेन राद्गृहि प्रजापतये त्वा जुष्टस्यो जामिन्द्राग्निभ्यः त्वा जुष्टस्यो जामिवायवे त्वा जुष्टस्यो जामि विश्वेभ्यः त्वा देवेभ्यो जुष्टस्यो जामि

वा स्वयंगामिनमित्यर्थः ॥ ब्रह्मन् अश्वम् ब्रह्मा देवता ब्रह्माणमामन्त्रयते हे ब्रह्मन् अश्वं भन्सर्गामि बन्धनं करिष्यामि बध्नातेर्लटि स्वपि एकाचो बध इति भषत्वम् । किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धेनाहं राध्यामं राध संसिद्धौ सिद्धिं कर्मसमाप्तिरूपां प्राप्नुयाम् आशीर्लिङ् ॥ ब्रह्मा प्रसीति तं बधान अर्धयुदैवतं यजुः । हे अर्धयौ यं वाङ्मुक्कसि तमश्वं बधान । किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धेन राद्गृहि सामिं यज्ञसमाप्तिरूपं प्राप्नुह राधेः स्वादित्वात्तोऽटि श्रुप्रत्ययः ॥ ४ ॥

का० स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम् । ततोऽध्वर्युः स्थावरास्तडागादिस्था अपो गत्वा ताभिरद्भिः पशुमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्वं प्रोक्षति ॥ सिद्धोक्तदेवतानि पञ्च यजूषि । हे अश्व प्रजापतये जुष्टं त्वा त्वां प्राक्षामि सिद्धामि अनेन

पर्यन्तमायुः प्रार्थते ॥ का० देवस्य त्वेति रशनामादाय ब्रह्मदम्भं भग्नसामौल्याह ॥ देवस्य त्वेत्यादि सरमरपन्तीत्यनेन मन्त्रेण
त्रयोदशरात्रं दर्भमयीं द्विगुणामश्ववन्धनार्थं रशनां रज्जुमादाय ब्रह्मदम्भमित्यादि तेन राध्यासमिच्यन्तं मन्त्रं बृह्मणं प्रत्याहेति
सुवार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् (१.१०) ॥ १ ॥

यज्ञपुरुषदृष्टा रशनादेवत्या विष्टुप् । सवनं सुतं यज्ञः भावे क्तः नोन्माकमस्मिन् सुते यज्ञे सा रशना आवभूव उत्पन्ना ।
कीदृशी ऋतस्य यज्ञस्य सामन् मान्नि समारम्भे सरं प्रसरं यज्ञप्रसारमारपन्ती रप् सक्ती उच्चारयन्ती यज्ञप्रसारो भवत्विति
वदन्तीत्यर्थः । सा का विद्यते लभ्यते स्वर्गो येस्ते विदधाः यज्ञाः विदधेषु यज्ञेषु विदेरथगिति अथक्पत्ययः कव्या कवयः विभक्ते-

इमानगृभ्णन् शराष्टतस्य नूत्रावुषिदिदेषकव्या । सानो अस्मिन् सुतयावभूव ऋतस्य सामन् समारपन्ती ॥ २ ॥

अभिधा असिभुवनमसिच्यन्तासिधती । सवनमग्निवैखानरसप्रयसङ्गच्छसाहाजतः ॥ ३ ॥

हंसादेशः सुपां सुलुगिआदिना यज्ञेषु कुशलाः प्रजापचादयो वामिमां रशनास्यतस्य यज्ञस्य पूर्वं प्रथमे अ.युषि प्रारम्भे इत्यर्थः
अगृभ्णन् अगृह्णन् या पूर्वैर्गृहीता सा रशनात्रोद्भूता इत्यर्थः ॥ २ ॥

का० तं बधानेति ब्रह्मानुज्ञाताऽभिधा असीति ब्रह्मावस्थम् । तं बधानं देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधुहीति मन्त्रेण ब्रह्मणानु-
ज्ञाताऽध्वर्युरभिधा असीत्यादि-स्वगा-त्वा-देवेभ्यः-प्रजापतये इत्यन्तम मन्त्रेण रशनयाग्नं बध्नाति ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि यजुंश्च अश्वो

भद्रवाचं तस्मै भद्रं ब्रूहीति प्रेषितीऽसीत्यर्थः । किञ्च सूक्ता सूक्तानि त्वं ब्रूहि इति सूक्तवाकाय सूक्तवचनाय सूक्तानि वक्तुं मानुषः
होता च प्रेषितोऽस्ति ॥ ६१ ॥

१-२०१, २

योमन्महोदधरकृते वेददोषे मनीहरे । एकविंशोऽध्यायः याज्यादिप्रेष पन्तिमः ॥

श्रीविष्णवाय नमः ॥ सर्वज्ञानस्य राज्ञोऽश्वमेधः तस्य फाल्गुः शक्ताऽन्यसारथाः ॥ का० निष्कं प्र नमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति ।
चतुःसुवर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्कः तं यजमानकण्ठे प्रातवप्रथमयुक्तेजोऽसीति मन्त्रं पाहोयन्तं वाचयति तं च निष्कं
देवदानान्यदुक्तान्यस्याथावशश्चाचगुरस्वेपितस्य होतृगसिभद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥ ६१ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

तेजोसिगुक्रममृतमायुषा आयुर्मेपाहि । देवस्यत्वासवितुः प्रसवेष्टि नोर्वाहुष्याम्य णोह साध्यामाददे ॥ १ ॥

प्रातर्होमान्ते पूर्णाह्निं कृत्वाध्वर्यवे दद्यादिति स द्वार्यः ॥ चत्वारोऽध्याया अश्वमेधमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्होषिः । तेजोऽसीत्यस्य
सोवर्षं निष्कं देवता । प्राजापत्यानुष्टुप् । हे निष्क तेजोऽसि आग्नेयवात् । शुक्रमन्त्रोऽसि वासि अमर्हं वासिभिर्दध्य । वित्यप-
क्रम्य तासु रेतः प्रासिञ्चतद्विरणमभवदिति श्रुतेः । अस्य च वज्रितापिनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् दानेनामृतत्वप्रदानाच्च
हिरण्यदा असतत्वं भजन्तइति श्रुतेः । आयुषाः आयुः पातीति आयुषो गोपयिता अतो याचे मे ममायुः पाहि रक्ष यज्ञसमाप्ति-

पक्षान् अवदानानि प्रत्यगृहीत प्रत्यगृह्यन् पचन् दग्धियजिपर्विपच्यमितमिनमिहयैभ्योऽतजिति अतश्च प्रपन्नः सन्निधौ दृश्यन् इति वचनाद्गतेऽपि द्रष्टव्यः विभक्तेराकारः । पुनस्ति पुरोडाशैरवीवृधन्त ऐधन् । किञ्च अग्निना सरस्वती रक्षामा दधन् सुरासोमानपुः पीतवन्तः पातेर्लङ् पिबादेशाभावाद्वाग्दमः ररक्षुर् । सुराश्च सोमाश्च तान् सुरामयान् सोमान् वा ॥ ६० ॥
 देव्यो होता अग्निरुच्यते । हे वृषे मज्जाणां द्रष्टुः हे आर्षेय यजमानार्षेयैर्व्रियते इत्येवं सज्जोष्यन् हे ऋषीणां नृपान् पुत्राय यजमानः बहुभ्यः सङ्गतभ्यः मिलितेभ्यो देवेभ्य इति हेतोरथ त्वामिव वा अहृणीत सम्यग्वतवान् । इति किम् एषोऽग्निर्मे मघ्न

वृधन्तपुरोडाशैरपु अग्निना सरस्वतीन्द्रसुवामासुरासोमान् ॥ ६० ॥

त्वामद्यक्प्रार्थयच्छपीशान्नपादंष्टणीतायं यजमानो बहुभ्य आसङ्गतेभ्य ए प्रदेवे पुवसु वार्याय ज्य न इति ताया देवा

देवेषु वारि वरीतुं योग्यं वारि वरणीयं वसु धनमायच्छते आदास्यते यजतेर्दानार्थीभ्यः मया देवेभ्यो दातुं यहीष्यते इत्यर्थः । किञ्च हे देव अग्ने या याजि ता तानि दानानि देवा अदुः दत्तवन्तः तानि दानानि अस्मै यजमानाय आयास्यु च इच्छ तानि यजमानाय दातव्यानीति इच्छत्यर्थः । आगुरस्व च उच्यच्छ च गुरो उच्यते तुदादिः दानायोग्यं कुरु आकाशे चकारो च भिन्नकमी । हे होतः त्वमिषितः प्रोषतोऽसि प्रेरितोऽसि कष्टम् तदाह भद्रवाच्याय वक्तुं योग्यं वाच्यं भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च

का० अग्निमयेति सूक्तवाक्यैः । अग्निमय होतारजित्यादिः सूक्ता वृद्धीत्यस्तः कण्डिकावयवकः सूक्तवाक्ये यो भवति ।
 निहोक्तदेवतः प्रेषः । प्रथमा अतिः द्वितीया धृतिः तृतीया विकृतः । अयं यजमानोऽयं अग्निं होतारमवृणोत हनवान् हनार्तिर्लङ् ।
 किं कुर्वन् पत्नीः पत्न्यानि हवींषि पचन् । सामान्येनोक्तं विशेषमाह पुरोडाशान् पचन् अग्निभ्यामग्निनोरर्थं कागं बध्नन्
 नृपे इति शेषः सरस्वत्यै मेघं बध्नन् इन्द्राय ऋषभं च बध्नन् तथा अग्निभ्यां सरस्वत्यै सुताभ्यो रक्षकाय इन्द्राय च सुरा सोनान्
 बध्नन् अग्नीमवृणोत ॥ ५६ ॥

१—१८, १९

अग्निमयहोतारवृणीतायं यजमानः पचन् पत्नीः पचन् नृगो जशान्वध्नन् अग्निभ्यामग्निगं सरस्वत्यै मेघं प्रिन्द्राय

ऋषभं सुन्यन् अग्निभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुताभ्यो सुरा सोनान् ॥ ५६ ॥

सूपस्या अग्नौ देवो वनस्पतिरभवत् अग्निभ्यामग्निगेन सरस्वत्यै मेघं इन्द्राय ऋषभेण दस्तान् मे दस्तः प्रतिपचतां गृभोपतादी

अद्य वनस्पतिर्देवः कागेन कृत्वा अग्निभ्यां सूपस्या अभवत् सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सपस्याः कागेनाग्निनोः सेवां चकारेत्यर्थः
 मेहेन नरस्यत्यै सूपस्या अभवत् ऋषभेण इन्द्राय सपस्या अभवत् वनस्पतिना कागमेघं र्षभैरग्न्यादीनामुपस्थानं कृतम् । तत्कथं
 जानते तत्राह अग्न्यादयो मेदस्तः मेदो वपामारभ्य तान् कागादीन् अन्नं अभवन् । पुनः पचता पच्यन्ते तानि पचता पचतानि

॥ वाज० सं० ॥
॥ माध० शा० ॥
॥ य० ॥

॥ २१ अ० ॥
॥ ५८ ॥
॥ ३२२ ॥

अत एव स्थोनं सुखरूपम् । किञ्च अश्विसरस्वताः वर्षिषा सह राजानं दीप्यमानं मन्युं क्रोधमिन्द्रियं च हे इन्द्र त्वयि दधुः
किमर्थम् ईशाये ऐश्वर्याय ईशनमोशा तस्यै गुरोश्च हल इति स्वाधिकारे ईशतेरप्रत्ययः स्त्रीत्वादाप् । वसु० उक्तम् ॥ ५७ ॥

शोभनमिष्टं यागं करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवी यथायथं यथास्वं यी यथा इष्टव्यस्तथा देवान् वक्ष्यमाणान् यच्चत् इष्टवान् ।
कान् देवानत आह होतारो अयं चाग्निरसौ च मधामो वायुः होतमैवावरुणौ वा इन्द्रम् अग्निना अग्निनी च वाचा मन्त्रेण

देवो अग्निः स्विष्टकृद्देवान्यज्जद्यथायथं होतारा विन्द्रमग्निना वाचा वा च सरस्वती मग्निं सोमं स्विष्टकृत्स्विष्ट इन्द्रः सु

त्वामासवितावरुणोभिपगिष्टो देवो वनस्पतिः स्विष्टा देवा आज्यपाः स्विष्टे अग्निरग्निना होता होत्रो स्विष्टकृद्यशोनदध

दिन्द्रियमूर्जं मपचितिं स्वधावसुवनेवसुधे यस्य व्यनुयज ॥ ५८ ॥

वाचं च यच्चत् सरस्वतीमग्निं सोमं च । किञ्च स्विष्टकृत् शोभनयज्ञकारी सुत्वामा शोभनरक्षकः मनिन्प्रत्ययः इन्द्रः स्विष्टः सुष्ठु
इष्टः सविता वरुणो भिषगिष्टः वनस्पतिर्देवश्च इष्टः आज्यपा देवाः प्रयाजानुयाजाः स्विष्टा अग्निरधिष्ठाता अग्निना भीमेन हवि-
र्हारा सुष्ठु इष्टः । किञ्च होता देव्यः स्विष्टकृत् होत्रो मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नमपचितिं पूजां स्वधं पित्र्यमन्नं दधत् ददातु
नकारश्चार्थः । वसुवननाय वसुधनाय च देवा व्यन्तु हविरदन्तु मनुष्यहोतव्येज ॥ ५८ ॥

वनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमोजः तेजः जूतिः जूतिं जवं वेगं भामं क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु यो वनस्पतियः इन्द्राय
मधु मधुरं फलं पच्यते पचति फलति इन्द्राय फलं ददाति नकारौ चार्थौ । कौहयो वनस्पतिः देवैर्हिरण्यपर्णः हिरण्यरूपाणि
पर्णानि यस्य देवा यस्य हिरण्यमयानि पर्णानीत्यर्थः । अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिप्पलः शोभनं पिप्पलं फलं यस्य सः अश्विनौ
सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः । ऋषभः पूजः ऋषभशब्दः पूज्यवचनः । वसु० ॥ ५६ ॥

दे॒वो दे॒वैर्व॒नस्प॑तिर्हिर॑ण्यपर्णो॑ अ॒श्विभ्या॑ सर॒स्वत्या॑ सु॒पिप्प॑ल इन्द्रा॑य पच्यते मधु॑ । ओ॒जो न॒ जूति॑ कृ॒षभो॑ न॒ भामं॑ वन॒

स्पति॑र्नो॒ दधा॑दिन्द्रि॒याणि॑ वसु० ॥ ५६ ॥

दे॒वस्व॑र्हि॒ वारि॑तीनाम॒ध्वरे॑ स्त्री॒र्णम॒श्विभ्या॑ मूर्ण॒मन्दाः॑ सर॒स्वत्या॑ स्त्रो॒नमि॑न्द्र॒ते स॑दः । ई॒श्या॑म॒न्यु॒राजा॑नस्व॒र्हिषा॑

दधु॑रिन्द्रि॒यं व॑सु० ॥ ५७ ॥

हे इन्द्र वारितीनां वारि जले इति गेतिर्यासां ता वारितयः तासां जलोद्भवानामोषधीनां सम्बन्धि बर्हिः ते तव सदः सदसि
अध्वरे यज्ञे अश्विभ्यां सरस्वत्या च स्त्रीर्णमासृतं कौहयं बर्हिः देवं दीप्यमानम् ऊर्णमन्दाः ऊर्णमिव मृदीयः क्वान्दस ईयां लोपः

देवानां देवा देवा यो होतारो अनुयाजदेवो ताभ्यां होतृभ्यां सह वषट्कारैश्च सह भिषजो अश्विनो सरस्वती च इन्द्रमिन्द्र
त्वष्टिं कान्तिं दधुः इन्द्रे मतिमिन्द्रियं बुद्धीन्द्रियं च दधुः नयार्थः । वसु० उक्तम् ॥ ५३ ॥

यास्तिस्त्रो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवोः विभक्तिव्यत्ययः ताभिस्तिष्ठभिः देवैर्भिः सह अश्विनो सरस्वती इडा च
इन्द्राय इन्द्रे ताभ्यां मध्ये च शूषं बलमिन्द्रियं च दधुः नयार्थः । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५४ ॥

देवादेवानां भिषजो होतारो विन्द्रमश्विना । वषट्कारैः सरस्वती त्वष्टिं न हृदये मतिं होतृभ्यान् दधुरिन्द्रि० ॥ ५३ ॥

देवैस्तिस्त्रो देवो रश्विनेडा सरस्वती । शूषन्नमध्ये नाभ्यामिन्द्राय दधुरिन्द्रि० ॥ ५४ ॥

देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरुथस्त्रु सरस्वत्याश्विभ्यामीयते रथः । रेतो न रूपममृतं जनित्रमिन्द्राय त्वष्टा दधुर्दिन्द्रिया
णिवसु० ॥ ५५ ॥

नरा अश्विनासीनाः शंसन्तीति यास्कोक्तेः । नराशंसो देवोऽनुयाजरूपो यज्ञः रेतो वीर्यं रूपं सौन्दर्यममृतं जनित्रमुत्तमं
जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय दधत् दधातु नयार्थः । कीदृशी नराशंसः इन्द्रः इन्द्रतोतीन्द्रः ऐश्वर्यवान् यदि परमैश्वर्यं । त्रिवरुथः
त्रीणि वरुथानि गृहाणि सदोहविधानाग्नीध्राणि यस्य सः । तथा त्वष्टा त्वष्टतिः करोतिकर्मा जगतः कर्ता यज्ञादेव जगदुत्पत्तिः ।
यस्य नराशंसस्य रथः सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते नीयते जह्यते । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

नक्तोषासाविति प्राप्ते ह्यान्द्स आदिपदलोपः । उषासा देवी नक्तोषसो अनुयाजदेव्यौ ताभ्यामुषाभ्यां नक्तोषोभ्यां सह आश्विनौ
सुतामा शोभनरक्षणकर्त्री सरस्वती च इन्द्रे बलं दधुः आस्ये इन्द्रमुखे वाचमिन्द्रियं वागिन्द्रियं च दधुः नक्षार्थः । वस्त्रित्युक्तम् ॥५०॥
ये जोष्ट्री जोषयित्वौ सुखस्य सेवयित्वो देवी देव्यौ अनुयाजदेव्यौ यावाष्ट्रिय्यौ अहोरात्रे वा सस्यं च समा चेति कात्यक्यः ।
ताभ्यां जोष्ट्रीभ्यां सह सरस्वती आश्विना अश्विनौ च इन्द्रमवर्धयन् कथमवर्धयन् तदाह इन्द्रे यशो दधुः तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमिन्द्रियं
दधुः । वसु० ॥ ५१ ॥

१--- निब० ८, ४१ ।

देवीउषासावश्विनासुचामेन्द्रेसरस्वती । बलन्तवाचमास्यउपास्यान्दधुरिन्द्रियंवसुवनेवसुधेयस्यव्यत्तुयज ॥५०॥
देवीजोष्ट्रीसरस्वत्यश्विनेन्द्रमवर्धयन् । श्रोत्रन्नकर्णयोयेशोजोष्ट्रीभ्यान्दधुरिन्द्रियंवसुवनेवसुधेयस्यव्यत्तुयज ॥ ५१॥
देवीकर्जाहुतीदुधेसुदुधेन्द्रेसरस्वत्यश्विनाभिषजावतः । शुक्रन्नज्योतिस्तनयोराहुतीधत्तइन्द्रियंवसुवनेवसु
धेयस्यव्यन्तुयज ॥ ५२ ॥

उत्तरार्धे आहुतीशब्दस्तृतीयार्धः । जोष्ट्रीरेव देवताविकल्पः । ये देवो कर्जाहुतो कर्जा रसवती आहुतिराह्वानं होमो वा
ययोस्ते कर्जाहुती दुधे दुग्धस्तं दुधे कामपरके सुदुधे सुदोहने ताभ्यामाहुतिभ्यां सह सरस्वती भिषजावश्विनौ च इन्द्रे इन्द्रमवतः
अवन्ति रक्षन्ति वचनव्यत्ययः कथम् तदाह ज्योतिः तेज इन्द्रे धत्तः दधति स्तनयोः शुक्रमिन्द्रियं च धत्तः वचनव्यत्ययः नक्षार्थः ।
व्याख्यातमन्यत् ॥ ५२ ॥

का० अनुयाजप्रेषा देवं बर्हिरिति याजगा१ । देवं बर्हिः सरस्वतीत्याद्या एकादश कण्डिकास्त्रिपशोरनुयाजानां प्रेषा याज्यं च भवन्तीत्यर्थः ॥ एकादशानुयाजप्रेषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः चतस्रः पार्श्वसिद्धयः व्यवहितपदप्रायाः । शोभना देवा यस्य तत्तु देवं यद्बर्हिः देवमनुयाजदेवता तेन बर्हिषा सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रे तेजो दधुः दधतु अय्यः इन्द्रनेत्रयोः चक्षुः इन्द्रियं

मित्राधामानियक्षदन्नेर्हेतुः प्रियाधामानियक्षस्वस्महिमानमायजतामेज्याइषः क्षणोऽसौ

अद्भिराजातवेदाजुपताः हविर्हीतयज ॥ ४७ ॥

देवस्वर्हिस्सुरस्वतीषु देवमिन्द्रे अश्विना । तेजो न च दुरक्षोर्बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ४८ ॥

देवीर्द्वारो अश्विना भिषजेन्द्रे सरस्वती । प्राणन्तवीर्यं न सिद्धारो दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ४९ ॥

च दधुः नकारश्चार्थः । एवमप्येपि । वसुवने वसुवननाय धनलाभाय वसुधेयस्य वसुनो धेयं वसुधेयं तस्य वसुनिधानाय च अश्वि- सरस्वतीन्द्रा व्यन्तु हविर्भक्षयन्तु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज । सप्तमोऽयं चतुर्थर्थः ॥ ४८ ॥

उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयार्था । या द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्योऽनुयाजदेवाः ताभिर्द्वाभिः सह भिषजा अश्विना वैयावश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्यं बलं दधुः नसि इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रियं प्राणमिन्द्रियं च दधुः । वसुं व्याख्यातन ॥ ४९ ॥

स्विष्टकृद्ग्नितेवता । होता स्विष्टकृतमग्निं यजत् यजतु योऽग्निः स्विष्टकृत् अश्विनीः स्वागस्य हविषः सम्यन्धीनि प्रियाणि
धामानि अयाट् अयाचोत् इष्टवान् अवदानानि यजति स्मे यर्थः । एवमग्रेऽपि । सरस्वत्या मेघस्य हविषः प्रियाणि धामानि अवदानानि
अयाट् इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि अयाट् एताः प्रधानदेवताः । अग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामानि
अयाट् एतावाज्यभागौ । सुष्टु वायवे सुवाम्ण इन्द्रस्य प्रिया० सवितुः प्रिया० वरुणस्य प्रिया० एताः पशुपुरोडाशदेवताः ।

होतायजतुग्निस्विष्टकृतमयाडग्निरश्विनोऽस्वागस्यहविषःप्रियाधामान्ययाट्सरस्वत्यामेघस्यहविषःप्रियाधामा

न्ययाडिन्द्रस्यऋषभस्यहविषःप्रियाधामान्ययाडग्नेःप्रियाधामान्ययाट्सोमस्यप्रियाधामान्ययाडिन्द्रस्यसुवाम्णः

प्रियाधामान्ययाट्सवितुःप्रियाधामान्ययाड्वरुणस्यप्रियाधामान्ययाड्वनस्पतेःप्रियापाथाऽस्वयाडदेवानामाज्यपाना

वनस्पतेः प्रिया० एतत्प्रधानाङ्गम् । आज्यपानां देवानां प्रिया० एते प्रयाजानुयाजाः । होतुरग्नेः स्विष्टकृतः स्वस्यैव प्रियाणि
धामानि यजत् इष्टवान् । स्वं महिमानं स्वां विभूतिं यजत् । किञ्च आ इत्याः समन्ता यष्टुं योग्या एज्याः यागार्हाः इषः
इच्छन्ति इषः सकामाः प्रजाः आयजतां सम्यक् यजन्तु वचनव्यत्ययः प्रजा यागशीला यागयोग्याश्च भवन्वित्यर्थः । स जातवेदाः
स्विष्टकृत्ः अथवा अथरान्यत्रान्कणोतु करोतु हविष जुषताम् । हे मनुष्यहीतः त्वं यज । विभक्तोराकारः ॥ ४७ ॥

धामानि यत्र सोमस्य प्रियाणि धामानि एतावाज्यभागौ । यत्र सुताम्ण इन्द्रस्य प्रियाणि धामानि यत्र सवितुः प्रियाणि धामानि
यत्र वरुणस्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवाः । यत्र वनस्पतेः प्रियाणि पाथांसि अन्नानि । अथ यत्र आज्यपानां देवानां
प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामानि । यत्र होतुरग्नेः स्विष्टकृतः प्रियाणि धामानि । एतान् ऋगादीन् पशून् रभीयस-इव कृत्वी
रभन्ते ते रक्षारः अत्यन्तं रक्षारो रभोवांसः सरभसांश्च कृत्वा इवसार्थः प्रस्तुत्येव प्रकर्षेण स्तुत्वा च उपस्तुत्येव उप समापे स्तुत्वा

धामानियत्वेन्द्रस्य सुताम्णः प्रिया धामानियत् सवितुः प्रिया धामानियत् वरुणस्य प्रिया धामानियत् वनस्पतेः प्रिया

पाथांसि यच देवानां आज्यपानां प्रिया धामानियत् आग्नेर्हीतुः प्रिया धामानितत्त्वैतान् प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्य हव्यमी

यस इव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविर्हीतयज ॥ ४६ ॥

च इवौ चार्थौ तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु वनस्पतिर्देव उपावस्य चत् उपावस्य जतु स्थापयतु यजेतुं ङि रूपं लेटि वा सिञ्चतु
लेटीत सिपमर्त्यऽडागमे च रूपम् वनस्पतिर्देव एवं करत् करोतु हविश्च जुषताम् हे मनुष्यहीतः त्वमपि यज ॥ ४६ ॥

लेटि वाङ्मागमे रूपम् । अद्य मध्यतो मेद इत्यादिव्याख्या पूर्ववत् । सा अङ्गानि वसत् । एवं सरस्वती हविर्जुषतां तमिं
 ध करदित्तिकवचनानि अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

होता इन्द्रं यच्चत् स इन्द्र ऋषभस्य हविष आवयत् भक्षयत् एवमिन्द्रो हविर्जुषतामित्यन्तं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

का० उत्तमो वनस्पतिस्त्रिष्टुक्तोः । अन्ते पठ्यमानो होता यजद्वनस्पतिमभि होता यजदग्निं स्त्रिष्टुक्तमिति क्रमेण
 वनस्पतिवागे स्त्रिष्टुक्त्यागे च प्रैषौ ॥ यूपो देवता । दैव्यो होता वनस्पतिं यूपमभियचत् अभियजतु हि यस्मात् वनस्पतिः

होतायजद्वनस्पतिमभिहिष्टतमयारभिष्टयारशयाधित । यत्राग्निनोम्हागस्यहविषःप्रियाधामानियचसर

स्वत्यामेपस्यहविषःप्रियाधामानियत्वेन्द्रस्यऋषभस्यहविषःप्रियाधामानियत्वाग्नेःप्रियाधामानियचसोमस्यप्रिया

रशनया रज्ज्वा कृत्वा अधित धृतवान् पशूनि शिषः दधातेर्लुङि स्याद्योरिच्चेतीकारः कीदृश्या रज्ज्वा पिष्टतमया पिष्टयज्यो
 रपवाधो अत्यन्तं पिष्टा सुरुपा पिष्टतमा तथा । रभिष्ठया रभते पशून्वयच्छतीति रब्धौ ढच् ङोप् अत्यन्तरब्धौ रभिष्ठा
 तथा तुच्छन्दसोति इष्टानि ढवो लोपः समर्थयेत्त्वर्थः ॥ इदानीं वनस्पतिः प्रार्थ्यते यत्र अग्निनोः सम्बन्धिनः छागस्य हविषः
 छागरूपस्य हविषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धामानि स्थानानि वर्तन्त इति शेषः । एवमग्रेऽपि । यत्र सरस्वत्या मेघस्य मेघरूपस्य
 हविषः प्रियाणि धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि एतेषां, पशुदेवानां स्थानानि । यत्राग्नेः प्रियाणि

यावे अजराणां नवानां रुचिजनकानाम् अन्यानि यावेधूतरोत्तरमरुचिं जनयन्ति नेमानि । तथा यवसप्रथमानां यवसानामन्नानां मध्ये प्रथमानां सुखानाम् मांसत्वात् । एतद्वै परममन्नाद्यं यन्मांसमिति श्रुतेः । सुमत्क्षराणां सुमत् स्वयं चरन्ति तानि सुमत्क्षराणि तेषाम् सुमदिति स्वयमित्यस्य पर्यायः । शतरुद्रियाणाम् रुद्र इति स्तोत्रनामसु पठितं रुद्रस्य स्तोत्ररिमा रुद्रियाः स्तुतयः शतमसङ्गा रुद्रिया येषां तेषाम् बहुमन्त्रैः स्तुतानामित्यर्थः । अग्निष्वात्तानाम् अग्निना स्वात्तानामाखादितानां पाककाले पूर्वमग्निना सुश्रुतानामित्यर्थः । पीवोपवसनानाम् पीवसशब्दोऽसुवन्तः स्थूलवाची पीवसां स्थूलानामङ्गानासुप समीपे वसनं स्थितिर्येषां तानि पीवोपवसनानि तेषाम् स्थूलाङ्गसमीपस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः उपवसने पीव इति प्रातिशब्धसूत्रेण

अजराणां यवसप्रथमानां सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानाम् पीवोपवसनानाम्पार्श्वतः शोणितः शिता

मतउत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानाङ्गरतएवाश्विना जुषेतां हविर्जुषेत्यर्ज ॥ ४३ ॥

उपवसने परे पीवसो विसर्गलोपः । किञ्च पार्श्वतः पार्श्वप्रदेशात् शोणितः कटिप्रदेशात् शितामतो बाहुप्रदेशात् उत्सादतः उत्सादन-
सुत्सादः छेदनप्रदेशः तस्मात् । एवमङ्गादङ्गात् एकपदम् नित्यवीक्षयोरिति द्वित्वम् प्रत्यङ्गात् अवत्तानामवदानधर्मेण गृहीतानाम-
ङ्गावयवानामश्विनौ घस्ताम् तान् भक्षयतामिति पूर्वेषु सम्बन्धः । एव एवमश्विना अश्विनौ हविर्जुषेतां सेवेताम् भक्षितावदानौ
तौ करतः कुरुतः हसिमिति शेषः विकरणव्यत्ययः पुनर्वचनमादराय । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज । शितामशब्देन बाहुयुक्तयो-
निमेदांस्तुत्यन्ते ॥ ४३ ॥

१—निघ० २, १६, १२ । २—२, १, १२ ।

होता सरस्वतीं यच्चत या सरस्वती मेघस्य हविषः हविः आवयत् अभक्षयत् आङ्पूर्वस्य वेतेर्लङि रूपम् यद्वा भक्षयत्

चक्षिताः । मधुश्रुतः मधु शीतलो ते मधुस्त्राविणः । अश्विनौ ऋखती सुचामा वृत्रहा वृत्रासुरहन्ता इन्द्रय तान् स्नेमान् जुषन्तां सेवन्तां
सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु तृप्यन्तु व्यन्तु राजन्तां हविर्भक्षयन्तु वा । हे होतः त्वमपि यज ॥ ४२ ॥

१-१८, ६, २४ ।

का० हविषासुत्तरे यथालिङ्गम् । चतुर्थात् प्रेषादग्रे पठ्यमाना होता यक्षदश्विनौ छागस्य हविष इत्याद्यास्त्रयो यथालिङ्ग-
माश्विनादिहविर्यागानां प्रेषा इत्यर्थः ॥ दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु । ताविज्यमानावश्विनौ छागस्य हविषः छागसम्बन्धि-

जैर्महस्वन्तोमदामासरेणपरिष्कृताः शुक्राः पयस्वन्तोमृताः प्रस्थितावोमधुश्रुतस्तानश्विनासरस्वतीन्द्रः सुचामा

वृत्रहा जुषन्तां सोम्यमधु पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होतय्यज ॥ ४२ ॥

होतायक्षदश्विनौ छागस्य हविष आत्तामद्यमद्यतो मेद उद्धृतमुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो वस्तान्नूनं ह्यगसे

हविः आत्तामभक्षयताम् कर्मणि षडौ । किञ्च अद्य अस्मिन्दिने मध्यतः उदरमध्यादुद्धृतमुद्धृतं मेदो वपारूपं चात्ताम् ह्यग्रहोर्भ-
श्चन्दसि कथमुद्धृतम् तत्राह द्वेषोभ्यः द्विषन्तीति द्वेषांसि द्विषेरसुन् प्रत्ययः यत्र द्वेष्टृणि असुररक्षांसि तेभ्यः उद्धृतम् यावत्तानि
पराभवायागच्छन्ति ततः पुरैवोद्धृतमित्यर्थः तथा गृभः गृह्यते भक्ष्यार्थमिति गृप् तस्या गृभ इडायाः ॥ पुरा प्रथममुद्धृतम्
वपायामिडाप्रयोजनाभावात् कीदृश्या गृभः पौरुषेय्याः पुरुषार्थमियं पौरुषेयी ऋत्विगर्था तस्याः ॥ तावश्विनौ नूनं निश्चित-
मङ्गानां वस्तामङ्गानि भक्षयताम् षड् अदने विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः । कीदृश्यानामङ्गानाम् घासे अज्राणाम् एकपदम् घासे

यच्चदिन्द्रमृषभस्येति त्रयो वपात्रयस्य क्रमात् प्रैषा एककण्डिकायामिति सूत्रार्थः ॥ सप्त लिङ्गीकृतदेवताः तत्राद्यास्त्रयो वपानां प्रैषाः
त्रयाणां प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्दः द्वितीयस्य द्वाधिका प्रथमद्वितीययोरेकाधिका । दैव्यो होता अश्विनौ यच्चत् यजतु इत्यमानौ
तावश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः सम्बन्धि हविर्जुषेतां सेवेताम् मेदः स्निग्धभागः । हे होतर्यज ॥ होता सरस्वतीं यच्चत्
सा मेघस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् । हे होतः त्वं यज ॥ होता इन्द्रं यच्चत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो हवि-
र्जुषताम् । हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥ ४१ ॥

१—१८, ६, १२ ।

होतायच्चदश्विनौछागस्यवपायामेदसोजुषेतांहविर्होतर्यज । होतायच्चत्सरस्वतीमेघस्यवपायामेदसोजुषतां
हविर्होतर्यज । होतायच्चदिन्द्रमृषभस्यवपायामेदसोजुषतांहविर्होतर्यज ॥ ४१ ॥

होतायच्चदश्विनौसरस्वतीमिन्द्रं सुवामाणमिमेसोमाः सुरामाणश्छागैर्न मेघैर्ऋषभैः सुताः शष्पैर्न तोक्मभिर्होता

का० यद्वाणां चतुर्थः । होता यच्चदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थो यद्वाणां प्रैषः ॥ होता यच्चदश्विनौ सरस्वतीं सुष्ठु
रचितारमिन्द्रं यच्चत् यजतु । एवं होतारमुक्ताध्वर्यूनाह हे अश्वर्यवः इमे सोमाः वो युष्माकं युष्माभिः सुता अभिषुताः । कीदृशाः सोमाः
छागैर्मेघैर्ऋषभैश्च सुरामाणः सुष्ठु रमयन्ति ते सुरामाणः रमणीयाः रमतेरनणप्रत्ययः पशुभिः कृत्वा रमणीयाः नौ चार्थौ सुरावन्तः
सुरामया वा । तथा शष्पैः तोक्मभिर्यवाङ्गुरैर्लाजैश्च महस्वन्तः तेजोयुताः । मदाः मदयन्ति तर्पयन्तीति मदाः । मासरेण पूर्वोक्तेन
परिष्कृताः अलङ्कृताः सम्पुष्पेभ्य इति सुट् । शुक्राः शोचिषन्तः । पयस्वन्तः पयसा युक्ताः । अमृताः अमृतकल्पाः । प्रक्षिताः होमाभिमुखं

होता अग्निं प्रयाजदेवमाहवनीयं वा यच्चत् यजतु । किञ्च आज्यस्य घृतस्य स्तोकानां विप्रुषां स्वाहा सुष्ठु आह शोभनं
वदति द्वाचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः ब्रुवो रूपम् यजमान इति शेषः यजमानो घृतविन्दून् शोभनान्वदतीत्यर्थः कर्मणि षष्ठी ।
मेदसां वपासम्बन्धिनां पृथक् स्वाहा वपासम्बन्धिमेदांसि समीचीनानीति पृथग्वदति । अश्विभ्यामश्विनोरर्थं द्वागं शोभनमाह ।
सरस्वत्यै मेघं शोभनमाह । इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यप्रदमुषभं सु आह कौटशावेन्द्राय सिंहाय सिंहतुल्याय हिनस्तीति सिंह-
स्तस्मै शत्रूणामभिभवित्वा तथा सहसे बलात्प्रकाय । भेषजं हितकारिणमग्निञ्च सु आह नवार्थः इन्द्रियं वीर्यप्रदञ्च सोमं
सु आह एतावन्नीषोमावाजराभागौ सु आहेत्यर्थः । सुष्ठु त्रायते सुत्रामा तं सुत्रामाणमिन्द्रं सवितारं भिषज्ज्ञां वैद्यानां
रं वरुणमभिप्रजाम्पति स्वाहावनस्पतिमियम्याथोनभेषजं स्वाहादेवा आज्यपाजुषाणो अग्निर्भेषजम्पयः सोमः

परिस्वृता घृतमधुव्यन्त्वाज्यस्य होतव्यं ॥ ४० ॥

पतिं वरुणञ्च सु आह पशुपुरोडाशदेवताः सु आहेत्यर्थः । प्रियमिष्टं पाथोऽन्नमन्नभूतं भेषजञ्च पशुदेवतानां वनस्पतिं प्रयाजदेवं
सु आह नकारवार्थः । आजपा देवा आजपाप्तेवान् सु आह प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः । स्वाहेति क्रियाया
यजमानः कर्ता देवा ह वा जघुर्हन्त विजितमेवानु सर्वं यज्ञं सऽस्यापयेत्पुनस्तस्य तत उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव
यज्ञऽसमस्यापयन्नित्याहेति श्रुतेः समाप्तिवचनाः स्वाहाकाराः । भेषजमौषधभूतं जुषाणः सेवमानोऽग्निरश्वि सरस्ततीन्द्राश्च दैव्येन
होत्रेजमानाः पयआदीनि व्यक्तुः । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ ४० ॥

१—१८, ६, ११ ।

का० होता यच्चदखिनाविति त्रयो वपानां प्रैषा यथालिङ्गम् । होता यच्चदखिनो द्वागस्य होता यच्चसरस्वतीम् होता

नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तमः । केन यजतु तदाह रभसः सोद्यमो भिषन्वेद्यभूतो यो वृकः
तेन प्रथमा तृतीयार्थे सुरायां वृकलोमानि क्षिप्यन्तेऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु भेषजं यन्मासरं तेन च यजतु । एवञ्च
यागे शोचस्तेजः जूतिर्षेगः इन्द्रियं वीर्यं श्रिया सह यशश्चेन्द्रे भगवन्त्विति शेषः अश्वादयः पयश्चादीनि च्यन्तु हे होतः
त्वमप्याज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

होताय जद्वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुमीमन्मन्युं राजानं व्याघ्रममसाश्विनाभामं सरस्वतीभिषगिन्द्राय दुह

इन्द्रियमपयः सोमः परिस्तुताष्टतमभ्युव्यन्त्वाज्यस्य होतय्यं ज ॥ ३९ ॥

होताय जदग्निं स्वाहाज्यस्य स्तोकां स्वाहामेदसाभ्युक् स्वाहाऽगमश्विभ्यां स्वाहामेषु सरस्वत्यै स्वाहा

ऋषभमिन्द्राय सिंहाय सहस इन्द्रियं स्वाहाग्निममेषजं स्वाहासोममिन्द्रियं स्वाहेन्द्रं सुवामाणं सविता

दैव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशेषेणाजिघ्रसीति व्याघ्रः व्याघ्रमिव राजानं शतक्रतुमिन्द्रमश्विना अश्विनी
सरस्वती सरस्वतीञ्च नमसा अग्नेन यच्चत् यजतु कीदृशं वनस्पतिं शमितारं पशूनां संस्कर्तारं . यूपरूपेण भीमं भयङ्करं
मन्युं क्रोधात्मानं भिषक् वैद्यरूपा या सरस्वती इन्द्राय भामं क्रोधमिन्द्रियं वीर्यञ्च दुहे दीप्ति । ते वनस्पत्यादयः इज्यमानाः
पयश्चादीनि पिबन्तु हे होतय्यं ज ॥ ३९ ॥

नौ चार्धौ दैव्यो होता इडा भारती सरस्वती चेति तिस्रो देवीः प्रयाजदेवीः इन्द्रे इन्द्रमश्विना अश्विनौ च यच्चत्
यजतु । [या सरस्वती वाचा त्रयीलक्षणा भेषजमौषधं हिरण्यं द्योतमानं रूपं च महस्तेजश्च इन्द्रियं चन्द्राय इन्द्रार्थं
दुहे दुग्धे । कैः कृत्वा त्रयस्त्रिधातवः त्रिभिः पशुभिः तृतीयार्थं प्रथमा त्रयो धातवः प्रधानाङ्गीपयङ्लक्षणाः प्रकारा येषां ते
त्रिधातवः पशवः ते च त्रयः आश्विनो धूमः सरस्वती मेघः ऐन्द्र ऋषभः । कीदृशाः पशवः अपसः अप इति कर्मनाम् ।

होतायक्षत्तिस्त्रीदेवीर्न भेषजन्वयस्त्रिधातवोपसोरूपमिन्द्रे हिरण्यमश्विने डान भारती वाचा सरस्वती महन्द्रा

यदुह इन्द्रियम्ययः सोमः परिस्तुता षृतम्माधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्थ्यज ॥ ३७ ॥

होतायक्षत्सुरेतसमृषभन्नर्थ्यापसग्वष्टारमिन्द्रमश्विनाभिषजन्नसरस्वतीमोजोनजूतिरिन्द्रियं टकोनरभसोभिष

ग्यशः सुरयाभेषजं श्रियानमासरम्ययः सोमः परिस्तुता षृतम्माधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्थ्यज ॥ ३८ ॥

विनो लोपः अपस्विनः कर्मवन्तः । त्रिभिः पशुभिर्भेषजरूपेन्द्रियमहांसि इन्द्राय दुग्धे । तेषादयः पयसादीनि पिबन्तु हे
होतः त्वमप्याज्यस्य यज हृतं देहि ॥ ३७ ॥

१—निघ० २, १, १ ।

नकाराद्यार्थाः होता त्वष्टारं प्रयाजदेवमिन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वतीं भिषजञ्च यच्चत् यजतु कीदृशं त्वष्टारं सुरेतसं
शोभनं रेतो वीर्यं वृद्धिलक्षणं यस्य स सुरेताः तम् यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मात्तम् पुंसो रेतःकारणभृतस् ऋषभं वर्धितारम्

होता सुपेशा सुरुपे सपे हिवचनाद्वात्रिंश नक्तोषे प्रयाजदेवौ सरस्वत्या सहितौ अश्विनौ च यजतु । तौ चाश्विनौ
नक्तं दिवा दिने च रजसा ज्योतिषा रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः हृदा चित्तेन श्रिया च सह मासरं भेषजं मासररूपभौषधं
श्वेनः श्वेनपत्रं त्विषिं कान्तिश्च इन्द्रे समञ्जाते संक्षिपयतः नकाराच्चाश्विनौ । ते पयसादीनि व्यन्तु हे होतः त्वं यज ॥ ३५ ॥
दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमः एतौ प्रयाजदेवौ भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ इन्द्रश्च

होतायक्षत्सपेशसोमेनक्तन्दिवाश्विनासमञ्जातेसरस्वत्यात्विषिमिन्द्रेनभेषजंश्वेनोनरजसाहृदाश्रियानमासर

मयसोमःपरिस्तुताघृतम्भुव्यन्त्वाज्यस्यहोतव्यं यज ॥ ३५ ॥

होतायक्षद्वैव्याहोताराभिषजाश्विनेन्द्रन्जागृविदिवानक्तन्भेषजैःशृषंसरस्वतीभिषक्सीसेन्दुहइन्द्रियमयः

सोमःपरिस्तुताघृतम्भुव्यन्त्वाज्यस्यहोतव्यं यज ॥ ३६ ॥

यजतु यजतु नौ चार्थौ । भिषग्भूता सरस्वती भेषजैः सह शृषं बलमिन्द्रियं वीर्यं च सोमेन कृत्वा दुहे दुग्धे दुहेर्लट्
लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः इन्द्रियार्थम् कीदृशी सरस्वती दिवा नक्तमहोरात्रं जागृवि जागरणशीला स्वकार्यसिद्धाव-
प्रमत्ता सुपां सुलुगिति सोर्लुक् तां च दैव्यौ होता यजतु । अग्न्यादयः पयसादीनि व्यन्तु हे होतः त्वमपि यज ॥ ३६ ॥

मौषधं दुहे दुग्धे पूरयति । अश्वादयो दक्षिणा दीयन्ते । लोपस्त आभनेपदेष्विति तलोपः । ते पयश्चादीनि व्यन्तु होतर्यज ॥ ३३ ॥

दैव्यो होता दुरो द्वारः प्रयाजदेवीः इन्द्रः इन्द्रं सरस्वती सरस्वतीमश्विना अश्विनौ च यच्छत् यजतु नकाराच्चाद्याः द्वार-
शब्दस्य सम्प्रसारणम् क्रीदशीः द्वारः दिशः दिश-इव सावकाशाः कवचः ससुषिराः अत एव अश्चस्वतीः व्यचो व्यचनं
गमनं विद्यते यासु ताः गमनवत्यः । विशो दिक्षुत्या दुरो द्वार अश्विभ्यां सहिताः सत्यो रोदसी द्यावापृथिव्यौ इन्द्राय

होताय च बर्हिर्होतॄन्मदाभिषङ्गासत्याभिषजाश्विनाश्वाशिशुमतीभिषग्धेनुस्तरस्वतीभिषग्दुह इन्द्राय भेषजम्पयः

सोमः परिस्वृताघृतम्पधुव्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३३ ॥

होताय च दुरो दिशः कवच्योनव्यचस्वतीरश्विभ्यान् दुरो दिशः इन्द्रो नरोदसी दुघे दुहधेनुः सरस्वत्यश्विनेन्द्राय भेषजम्पु

क्रान्नज्योतिरिन्द्रियम्पयः सोमः परिस्वृताघृतम्पधुव्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३४ ॥

भेषजं मौषधं दुहे दुग्धे क्रीदशी रोदसी दुघे दुहः कवचयेति हकारस्य चकारः । दुहे इत्यत्र तलोपश्च वचनव्यत्ययः दुहते रोदसीभ्यां
सकाशादिन्द्रायौ पधं दुहते इत्यर्थः । अक्रियते चेति द्विकर्मकत्वम् । सरस्वती च धेनुर्भूत्वा इन्द्राय शक्तं शक्तं शक्तं ज्योति-
रिन्द्रियं वीर्यञ्च दुहे दुग्धे । अन्यद्वाख्यातम् ॥ ३४ ॥

चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्त्रिन्स्तीति चन्द्री सुवर्णमयः । रथस्य यागोऽश्विनोरेव आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यस्यैह दृश्यत
तमेव तत्स्तुतं विव्यात्तस्यान्ना बहुधा हि स इति । सरस्वतीरथयोः प्रथमा द्वितीयार्थं भिषजि षष्ठार्थं ॥ तत्र सुरया सह
नमन्हुः नमन्हुः किश्वः भेषः वपाः बहुत्वाक्षिपशुसम्बन्धिन्यो वपा बदरीः उपवाकाभिर्यवैः तोक्त्रभिश्च त्रीहिभिः सहिता इन्द्रस्य
वीर्यकरं भेषजं भवतु । अश्वगादयः पय आदीनि पिबन्तु हे होतराज्यस्य यज देहि । कीदृशं नराशंसं पतिं पालकम् ।
नमन्हुः सुराकन्दः । नकारौ चार्थौ । द्वितीयो भेषजशब्द आर्घः ॥ ३१ ॥

होतायज्ञदिडेडितआजुह्वानःसरस्वतीमिन्द्रस्वलेनवर्द्धयन्नृषभेणगवेन्द्रियमश्विनेन्द्रायभेषजंयवैःकर्कन्तुभिर्मधु

लाजैर्न मासरम्ययःसोमःपरिस्तुताघृतमधुव्यन्ताज्यस्यहोतय्यज ॥ ३२ ॥

दैव्यो होता इडा इडां प्रयाजदेवतां सरस्वतीमिन्द्रमश्विना अश्विनौ च यच्चत् यजतु किं कुर्वन् ऋषभेण गवा च धेन्वा
च बलेन वर्धयन् इडादीन्समर्धयत्यजतु कीदृशो होता ईडितः ऋत्विग्भिः स्तुतः आजुह्वानः इडादीनाङ्गयन् । तत्र यवैः लाजैश्च
सहितं मधु मासरमोदनं निःस्त्रावं च इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा होत्रेज्यमानाः पयआदीनि
पिबन्तु हे होताः त्यज यज ॥ ३२ ॥

दैव्यो होता जर्णस्त्रदाः जर्णमिव स्त्रदीयः बर्हिः प्रयाजदेवं भिषजा भिषजी वैदो नासत्या न असत्यौ सत्यरूपौ अश्विना
अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीञ्च यच्चत् यजतु । तत्र शिशुमती बालकोपेता अश्वी वडवा भिषक् धेनुः भिषक् च इन्द्राय भेषज

दैव्येन होत्रेण्यमानाः सन्तः पयः परिस्रुता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु च व्यन्तु पिवन्तु सोम इति विभक्ति-
व्यत्ययः सर्वत्र हे होतर्मनुष्यहोतः त्वमपि आन्यस्य यज कर्मणि षष्ठी यजतिर्दानार्थः अश्वगादिभ्य आन्यं देहीत्यर्थः ॥ २९ ॥

एकाधिका अत्यष्टिः । तनूनपादिति प्रथमा द्वितीयार्थे इन्द्रायेति चतुर्थी द्वितीयार्थे नकारस्यार्थः । दैव्यो होता तनूनपातं
प्रयाजदेवं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रश्च यजतु । तत्र यागे अविः अजः भेषश्च नद्यर्थे मधुमता रसवता यथा यज्ञमार्गेष भरन् आत्मानं

होताय॑ च॒त्तन॑न॒पात्स॑र॒स्वती॑म॒वि॒र्मो॒न॒भे॒षज॑म्यथा॒मधु॑ म॒ताभ॑रन् न॒श्विने॑न्द्राय॒वीर्य्य॑ स्व॒दरै॑रु॒पवा॑काभि

र्भे॒ षज॑न्तो॒क्मभिः॑पयः॒सोमः॑परि॒स्रुता॑घृत॒मधु॑व्यन्त्वा॒ज्यस्य॑होत॒र्य्यज॑ ॥ ३० ॥

होताय॑ च॒त्तन॑रा॒शंस॑न्न॒नग॑ज्ज॒म्यति॑सु॒रवा॑भे॒षज॑म्येषः सर॒स्वती॑भि॒षग्र॑थो न च॒न्द्राश्वि॑नोर्व॒पाइन्द्र॑स्य॒वीर्य्य॑ स्व॒दरै॑रु॒प

वा॑काभिर्भे॒ षज॑न्तो॒क्मभिः॑पयः॒सोमः॑परि॒स्रुता॑घृत॒मधु॑व्यन्त्वा॒ज्यस्य॑होत॒र्य्यज॑ ॥ ३१ ॥

हरन् सन् बह्वैर्ब॒दरी॑फलेः उपवा॑काभिरिन्द्रयवैः तो॒क्मभिर॑हुरित॒त्रोहि॑भिर्वैर्वा सहितो वीर्यं वीर्यकरं भेषजं भवति । अश्वि-
सरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेण्यमानाः पयश्चादीनि व्यन्तु हे होतस्त्वमपि आजस्य यज आन्यं देहि ॥ ३० ॥

दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरस्वती सरस्वतीं भिषक् भिषजोः अश्विनोः रथः रथश्च यचत् यजतु कौटुम्भो रथः

अमृता देवाः सत्येन सह चतुर् चतुर्वाणं हविर्वयः शक्तिं च इन्द्रे दधुः दधतु कौटशा अमृताः शारदेन ऋतुना
चयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः रेवतस्य योनिः रेवतीरिति रेवतेन पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

५-१८, ६, १५ ।

का० होता यक्षस्मिधामिमिति प्रयाजप्रैषास्त्रिपथोः । होता यक्षस्मिधामिमिडस्य दद्यादयो द्वादश कण्डिकास्त्रिपथोः
प्रयाजप्रैषाः स्युः ॥ द्वादशाप्रीणां प्रयाजयान्यानां प्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः आद्या षष्टिः । दैव्यो होता समिधा प्रयाज-

हेमन्ते न ऋतुना देवास्त्रिणवेमस्तुताः । बलेन शक्नोतीः सहो हविरिन्द्रे वयोदधुः ॥ २७ ॥

शैशिरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशेन स्तुताः । सत्येन रेवतीः क्षत्रं हविरिन्द्रे वयोदधुः ॥ २८ ॥

होता यक्षस्मिधामिमिडस्य देशिनेन्द्रं सरस्वतीमजोधूमो न गोधूमैः कुवलैर्भेषजमधुशयैर्न तेज इन्द्रियः

मयः सोमः परितुता हतमधु व्यगत्वा ज्यस्य होतव्यं ज ॥ २९ ॥

देवतया सह अग्निमश्विना अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीं च इडः पदे गोपदे आहवनीये यक्षत् यजतु गोपदे स्थाप्यत इत्यभि-
प्रायेषेदं वचनम् । तत्र यागे अजो धूमो भेषज गोधूमैः कुवलैः बदरैः शयैः अङ्कुरितवीहिभिश्च सहितो भेषजमौषधं भवति
नकारो चार्थो इन्द्रायेति शेषः कौटशं भेषजम् मधु मधुरं तेजः तेजः प्रदमिन्द्रियमिन्द्रियसामर्थ्यप्रदम् । किञ्च ते अश्विसरस्वतीन्द्रा

तेत्यर्थः । वसवो देवा इन्द्रे तेजसा सह हविर्वपाख्यं वयः शक्तिं च दधुः दधतु स्यापयन्तु कीदृशा वसवः वसन्तेन ऋतुना
त्रिहता स्तोमेन रथन्तरेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २३ ॥

रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयस्य दधुः कीदृशाः रुद्राः ग्रीष्मेण ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन स्तोमेन विभक्ति-
व्यत्ययः बृहता पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २४ ॥

आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया ओजसा च सह हविर्वयस्य दधुः । कीदृशाः वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन स्तोमेन तृतीयार्धे

ग्रीष्मेण ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुताः । बृहता यशसा बलं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २४ ॥

वर्षाभिर्ऋतुना दित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुताः । वैरूपेण विशो जसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २५ ॥

शारदेन ऋतुना देवा एकविंश ऋभवस्तुताः । वैराजेन श्रिया श्रियं हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ २६ ॥

सप्तम्यौ वैरूपेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २५ ॥

ऋभवः ऋभुसञ्ज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयस्य दधुः कीदृशाः शारदेन ऋतुना एकविंशेन स्तोमेन वैराजेन पृष्ठेन
श्रिया लक्ष्म्या च स्तुताः । सप्तमी तृतीयार्धे ॥ २६ ॥

मरुतो देवाः इन्द्रे बलेन सहः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्वयस्य दधुः । कीदृशा मरुतः हेमन्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः
शक्तीरिति शाक्तरस्य योनिनिर्देशः शाक्तेरेण पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः सविता सूर्यः ककुप्छन्दः वशा वन्ध्या गौः वेहत् गर्भघ्नी गौः एते पञ्च इहेन्द्रे इन्द्रिय वयश्च दधुः ।
कीदृशो वनस्पतिः नोऽस्माकं शमिता शमयति सुखयति शमिता शमिता मन्त्र इति छान्दसी णिचो लोपः । कीदृशः सविता
सविता भगं प्रसुवन् धनं प्रेरयन् ददत् ॥ २१ ॥

शोभनं चतुर् चतुर्वाणं यस्य स सुचक्रः शोभनचतुर्वाता वरुणः स्वाहा नामैकदेशे नामग्रहणं स्वाहाकृतिभिः प्रयाजदेवैः सह

शमिता नो वनस्पतिः सविता प्रसुवन् भगन् । ककुप्छन्द इहेन्द्रियं वशा वेहद्वयोदधुः ॥ २१ ॥

स्वाहायज्ञं वरुणः सुचक्रो भेषजङ्करत् । अतिच्छन्दा इन्द्रियं वृहदपभोगौर्वयोदधुः ॥ २२ ॥

वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिष्टुतास्तुताः । रथन्तरेण तेजसा हविरिन्द्रे वयोदधुः ॥ २३ ॥

यज्ञं भेषजं यज्ञलक्षणभेषधमिन्द्राय करत्करोतु । किञ्च अतिच्छन्दाः छन्दः वृहत् महान् ऋषभः समर्थो गौः वरुणश्च स्वाहा-
कृतयोऽपि एते चत्वार इन्द्रियं वयश्च इहेन्द्र दधुः दधुतु ददतु ॥ २२ ॥

१-१८, ७, २० ।

का० याज्यापुरोऽनुवाक्याश्च वषापुरोडाशपशूनां वसन्तेन ऋतुनेति । चकाराहायोधसे पशवेव षडृचो यथाक्रमं वषादीनां
याज्यानुवाक्याः वषायागे वसन्तेनेति पुरोऽनुवाक्या ग्रीष्मेणेति याज्या पशुपुरोडाशयागे वर्षाभिरिति पुरोऽनुवाक्या शारदेनेति
याज्या हृदयादियागे हिमन्तेनेति पुरोऽनुवाक्या शैथिल्येति याज्येति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुभः षट्क्षितिर्देवताः वयोधा इन्द्रो देव-

का० वाजिनस्य शं नी वाजे-वाज इति१ । पयस्यायां वाजिनयागोऽस्ति तत्र शं न इति पुरोऽनुवाक्या वाजे-वाज इति
याज्या ॥ व्याख्याते (८, १६, १८) ॥ १० ॥ ११ ॥

१-१८, १, १० । २-१८, १, १८ ।

का० वायोधस आग्निः समिद्धोऽग्निः समिधेति१ । वायोधसे पशौ समिद्धोऽग्निरित्याद्या एकादश ऋच आग्निः प्रयाजानां
याज्या इति सूत्रार्थः ॥ एकादश आग्नीदेवतया अनुष्टुभः स्वस्त्यात्रेयदृष्टाः । अग्निः गायत्री छन्दो गौथ एते चय इन्द्रे
इन्द्रियं वीर्यं वयः सत्त्वमन्नमायुर्वा दधुः दधतु प्रयच्छन्तु । कीदृशोऽग्निः समिधा प्रयाजदेवतया समिद्धः दीप्तः सुसमिद्धश्च
वाजेधाजेवतवाजिनो नो धनेषु विप्राश्च नृता वृत्तज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मादयध्वन्तमायातपयिभिर्देवयानैः ॥ ११ ॥

समिद्धोऽग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेण्यः । गायत्री छन्द इन्द्रियन्त्याधिर्गौर्वयोदधुः ॥ १२ ॥

तन्नूपाच्छुचिर्व्रतस्तनूपाश्च सरस्वती । उष्णिहा छन्द इन्द्रियन्त्याधिर्गौर्वयोदधुः ॥ १३ ॥

यतिदीप्तः प्रयाजदृतेति शेषः वरेण्यः वरणीयः सम्भजनीयः । कीदृशो गौः तत्राग्निः तयोऽवयोऽनुचरत्वेन यस्य स छाविः
यदा प्रणमासावधिः कालोऽग्निः तयोऽवयो यस्य सार्धवत्सरो गौरितार्थः ॥ १२ ॥

तन्नूपां नपात् पौर्वाऽग्निः तन्नां गवां नपात् दृतं वा प्रयाजदेवता सरस्वती उष्णिहा छन्दः हलन्तत्वादाप् उष्णिक्
छन्दः गौथ एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः दधतु । कीदृशस्तनूपात् शुचिर्व्रतः शुचि शुद्धं व्रतं कर्म यस्य सः । कीदृशो
सरस्वती तनूपाः तनू शरीरं पाति रक्षतीति । कीदृशो गौः दित्वावाट् दित्वा हविर्वहतीति ॥ १३ ॥

वरुणैति पुरोऽनुवाक्या प्र बाह्वेति याज्या । मित्रावरुणदेवता मायत्री विश्वामित्रदष्टा । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ नोऽस्माकं गव्यूतिं यज्ञमार्गं घृतैर्युवामा उच्चतम् सर्वतः सिञ्चतम् यद्वा गवि पृथिव्या मूतिमवनहेतुभूतं क्षेत्वं घृतैः शुद्धोदकैः सिञ्चतम् । किञ्च हे सुक्रतू शोभनः क्रतुः कर्म यथोक्तौ हे सुकर्माणौ मध्वा मधुना रजांसि लोकाना उच्चतम् अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ ८ ॥

मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदष्टा । हे मित्रावरुणौ हे युवाना युवानौ तरुणौ क्षिन्नजरसौ नोऽस्माकं जीवसे चिरं

आनोमित्रावरुणाघृतैर्गव्यूतिमुच्चतम् । मध्वारजांसिसुक्रतू ॥ ८ ॥

प्रबाह्वासिस्तज्जीवसे न आनो गव्यूतिमुच्चतङ्घृतेन । आमाजनेश्वयतंयुवानाश्रुतस्मै मित्रावरुणाहवेमा ॥ ९ ॥

शन्नोभवन्तुवाजिनोहवेषु देवतातामितद्रवः स्वर्काः । जस्मयन्तोहिंष्टकुरक्षांसि सनेयस्सद्युयवन्तमीवाः ॥ १० ॥

जीवनाय बाह्वा बाह्व प्रसिञ्चतमन्तर्भूतण्यर्थः प्रसारयतं जीवनविघ्ननिवारणाय बाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः । किञ्च नोऽस्माकं गव्यूतिं क्षेत्वं घृतेन जलेन आ उच्चतं सिञ्चतम् । भवसिक्तक्षेत्रनिष्पन्नधान्यैः यज्विनं मा मां जने जनपदे युवामाश्वयतम् आश्वयतम् इत्यमदात् इत्यमयाचीदिति लोके मां कथयतमित्यर्थः वृद्धाभाव आर्पः किञ्च युवां मे मम इमा इमानि हवा हवानि आह्वानानि श्रुतं शृणुतम् श्रुत्वा पूर्वाक्तं कुरुतमित्यर्थः । शृणोतेः शपो लुक् ॥ ९ ॥

अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् गयज्ञातदृष्टा । देवीं देवसम्बन्धिनीं नावं यज्ञरूपां स्वस्तये कल्याणायविनाशाय वयमारुहेम यज्ञं
 कृत्वा स्वर्गं गच्छेमित्यर्थः । कौदृशीं नावं सुत्रामाणं सुष्टु त्रायते रक्षति सुत्रामा ताम् । पृथिवीं विशालाम् । यां स्वर्गरूपां
 स्वर्गहेतुभूतामित्यर्थः । अनेहसमेह इति क्रोधनामं नास्ति एहो यत्र क्रोधरहितम् । यद्वा लुप्तोपमानम् पृथिवीमिव सुत्रा-
 माणं पालयित्रीं यामिवानेहसमक्रोधाम् । सुशर्माणं साधुशरणभूताम् । अदितिमखण्डितामदीनां वा । सुप्रणीतिं सुष्टु प्रणय-
 तीति सुप्रणीतिः साधुप्रणेत्री । स्मरित्वां साधुकेन्दुवालाम् अरित्रशब्दः केन्दुवालवाचकः अरित्रं कोनिपातक इत्यभिधानात् प्रयाजानु-
 याजादयोऽरित्रस्नानीयः । अनागसमनपराधाम् । अस्रवन्तीमच्छिद्रां निर्दोषामित्यर्थः । ईदृशीं नावमारुहेम संहितायां दीर्घः ॥ ६ ॥

सुत्रामाणं पृथिवीन्द्यामनेहसं सुशर्माणामदितिं सुप्रणीतिम् देवीन्नावं स्मरित्वामनागसमस्रवन्तीमारुहेमास्वस्तये

सुनावमारुहेयमस्रवन्तीमनागसम् । शतारिवास्वस्तये ॥ ७ ॥

स्वर्गसम्बन्धिनीदेवत्या गायत्री । तद्दे सर्व एव यज्ञो नोः स्वर्ग्येति श्रुतेः स्वर्ग्या नौर्यज्ञ एव । सुनावं शोभनां नावं
 यज्ञरूपां स्वस्तयेविनाशाय संसारसागरोत्तरणायाहमारुहेयमारोहेयं यज्ञं कुर्यामित्यर्थः । कौदृशीमस्रवन्तीमच्छिद्राम् ।
 अनागसं निरपराधां सर्वेष्टदामित्यर्थः । शतारिवां बहुकेन्दुवालाम् ऋग्यजुःसामभिरित्यर्थः । स्मार्ते नावारोहणे वनियोगोऽस्मा
 कृत्वाः ॥ ७ ॥

१—निघ० २, १३, ६ । २—१८, ०, १६ ।

का० आ नः प्र बाहवेति पयस्त्रयाः । यत्र भृषादुदेत मैत्रावरुणा पयस्यया यजतीति या पयस्त्रा तस्या आ नो मित्रा

॥ २० ॥ मा ५० श १० ॥ ॥ धाज, सं० ॥

॥ २१ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

समोपतमश्च भव । अवतीत्यवमः अवतेरमप्रत्ययः यद्वा अवतीत्यवः पचाद्यच् अत्यन्तमवोऽवतमः तलोपश्चान्दसः ; अत्यन्त-
मन्तिको नेदिष्ठः अन्तिकवाढयोर्नेदसाधाविति इष्टे परे नेदादेशः । किञ्च रराणो हविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमवयन्त्य
अवयज अवपूर्वाद्यजतेर्लोऽटि । शपो लुक् ततो मृडौकं सुखकरं हविः वीहि भक्षय वी कान्तिव्याप्तिचेषप्रजननखादनेषु ।
किञ्च नोऽस्माकं सुहवः स्वाह्वान एधि भव ध्वसोरेहावभ्यासलोपश्चेति एकारः ॥ ४ ॥

का० आदित्यस्य सुत्रामाणम्, महीमृषु मातरमिति । आदित्यं चरुं यस्यमाणो निर्वपत्यादित्यमीजान इत्यादावन्ते
सत्वनो अग्नेवमोभवोतीनेदिष्ठो अस्मात्प्रसोव्युष्टौ । अवयच्चनोवरुणं रराणो वीहि मृडौकं सुहवो न एधि ॥ ४ ॥

महीमृषु मातरं सुव्रतानां ऋतस्य पत्नी भवसेज्जवेम । त्विच्च चामजरन्ती मरुची सुशर्माणमदिति सुप्रणीतिम् ॥ ५ ॥

चादित्यश्चरुः कस्तस्य सुत्रामाणमिति पुरोऽनुवाक्या महीमृषु भवति याज्या ॥ अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् । उ सु निपातौ पादपुरणौ
संहितायामाद्यस्य दीर्घोऽन्त्यस्य षत्वम् । वयमवसे अवितुं रक्षितुमदितिं ज्वेम आह्वयामः तुमर्थे असेप्रत्ययः । कौदृशीमदितिं
महीं महतीम् । सुव्रतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम् । व्रतमिति कर्मनाम् । ऋतस्य यज्ञस्य पत्नी पालयित्रीम् । त्वि-
चत्रां । त्वीति बहुनाम् । बहुचत्ताक्षाणशीलाम् अजरन्तीं न जीर्यति अजरन्ती तां जरारहिताम् । चरुं अक्षतीति चरुची
बहुगमनशीलाम् । सुशर्माणं शोभनं शर्माश्रयः सुखं वा यस्यास्ताम् । सुप्रणीतिं शोभना प्रणीतिः प्रणयनं भजनं यस्यास्ताम् ।
अदितिरदीना देवमाता ॥ ५ ॥

१-१८, ७, १५ । २-निघ० २, १, ७ । ३-निघ० ३, १, २ । ४-निघ० ४, २, १ ।

शनःशेषदृष्टे । हे वरुण त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं शुधि शृणु श्रुत्यात्नति हेधिः संहितायां दोषः । च पुनः अयं
दिने सडयाह्वानं सुखय यतोऽहं त्वामाचके कामये । आचक इति कान्तिकर्मा । कौटुशोऽहम् अवस्युः अवनमवः पालनमवतेर-
सुन् तदिच्छति अवस्युः सुप आत्मनः क्वच् क्वाच्छन्दसीति उपत्ययः आत्मनो रक्षणमिच्छन् त्वामिच्छामीत्यर्थः ॥ १ ॥

व्याख्याता (१८, ४८) ॥ २ ॥

का० अग्नीवरुणयोस्त्वं नः स त्वं न इति । अवभृथेष्टावेवाग्निरवरुणयागो पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ॥ अग्निं वरुणदेवत्ये त्रिष्टुभौ वाम-
तत्त्वायामित्रह्नाणावन्दमानस्तदाशास्तेयजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणो हवोऽग्निरुशमान आयुः प्रमोषीः ॥ २ ॥

त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो अवयासिसौष्टाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वादेष्टाः सिप्रमुमुग्धस्मात् ॥ ३ ॥

देवदृष्टे । हे अग्ने त्वं नोऽह्वानं प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधमवयासिसौष्टाः निवर्तय यस्य उपक्षये अवपूर्वस्य
णिजन्तस्यास्याशोर्लिङि रूपम् । किञ्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दीर्भाग्यानि अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् प्रमुमुग्ध प्रमुच
दूरीकुरु सुचेर्व्यत्ययेन शपः श्वः । कौटुशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं जानन् यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा यजिष्ठः तुरिष्ठमेयः-
स्विति ढचो लोपः । वज्रितमः वहतीति वज्रिः अत्यन्तं वज्रिर्वज्रितमः हविषां वोढा । शोशुचानः अत्यन्तं शोचते दीप्यते
शोशुचानः शोचतेर्यङ्ङन्ताच्छानच् प्रत्ययः ॥ ३ ॥

१—निघ० २, ६, ११ । २—१८, ७, १४ ।

हे अग्नि स त्वमस्या उपसो व्युष्टौ व्युष्टिकालेऽस्मिन्नहनि जती जत्या अवनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नेदिष्ठोऽन्तिकतमः

नोऽस्माकं चनः अन्नं सोमरूपं हविः दधिष्व उदरे धारय त्यधि धारणे व्यजुयेन शपो लुकि हित्वं होत्यादित्वात् अभ्यास-
स्यात्वं हान्दसम् । चन इत्यन्ननाम् ॥ ८९ ॥

१ - निर० ६, १६ ।

अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । अश्विना अश्विनौ मधु मधुरस्वादं सोमं पिबतां भक्षयताम् कौदशौ अश्विनौ सरस्वत्या
सजोषसा सजोग्रसौ जोषः प्रीतिः अशुन् समानं जोषः प्रीतिर्यथोक्तौ सरस्वत्या सह प्रीतिमन्तावित्यर्थः । किञ्च सुष्ठु त्रायते रचति

अश्विनापिबताममधुसरस्वत्यामजोषसा । इन्द्रः सुत्रामावृत्तं हाजुषन्तां सोम्यमधु ॥ ९० ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयं संहितायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

इमस्मै वरुणशुधीहवमद्याचष्टडय । त्वामवस्युराचके ॥ १ ॥

सुत्रामा वृत्तं हतवान् वृत्तहा इदं इन्द्रः अश्विनौ सरस्वती च मधु मधुरं सोम्यं सोममयं हविर्जुषन्ताम् वेदन्ताम् मये चेति
सोमशब्दात् मयडर्थं यप्रत्ययः सोममयं सोम्यम् ॥ ९० ॥

२ - निर० ६, १२ ।

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । देकासन्दादिहोत्रान्तो विंशोऽध्यायो निरूपितः ॥ २० ॥

श्रीम् श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणम्य गिरसा देवं लक्ष्म्योक्तान्तमुमापतिम् । एकविंशोऽध्यायो वेददीपो वितन्त्यते ॥ का० इमं
मे तत्त्वेत्येककपालस्य । अवष्टेष्टौ वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य द्वे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये इत्यर्थः ॥ वरुणदेवत्यं गायत्रीतिष्टुभौ

मधुच्छन्दोदृष्टा इन्द्रदेवत्यास्त्रिस्त्री गायत्र्याः । चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो यस्य स चित्रभानुः हे चित्रभानो इन्द्र-
त्वमायाहि आगच्छ । किमिति इमे सोमाः सुताः अभिषुताः । कौदृशा इमे त्वायवः त्वां कामयन्ते त्वायवः सुप आत्मनः
क्वच् क्वाच्छन्दसोति उपत्ययः । तथा अश्वीभिः अश्वीत्यङ्, लीनाम' अङ्गुलीभिः तना दशापवित्रेण च पूतासः पूताः शोधिताः
तनयश्चो दशापवित्रवाची दृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः । शोधिताः सुताः सोमा इन्द्रोऽस्मान् पिबत्विति कामयन्तेऽतोऽत्राया-
दीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

१—निघ० २, ५, २ ।

इन्द्रायाहिधिषेतोविप्रजूतः सुतावतः । उपब्रह्माणिवाघतः ॥ ८८ ॥

इन्द्रायाहितृतुजानुपब्रह्माणिहरिवः । सुतेदधिष्वनश्चनः ॥ ८९ ॥

हे इन्द्र धिया स्वबुद्ध्या इषितः प्रेरितः सम्रायाहि अनन्यप्रेरित आगच्छेत्यर्थः । कौदृशस्त्वं विप्रजूतः जु गतो विप्रै-
र्मैधाविभिरनुगतः सेवितः । किमित्यागन्तव्यमिति चेत् सुतावतः छान्दसो दीर्घः सुतवतः सोममभिषुतवतो यजमानस्य ब्रह्माणि
हवींषि उप हविषां समीपे वाघतः ऋत्विजो वर्तन्त इति शेषः । वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् २ ऋत्विजो हविरादाय
स्थिता वर्तन्त इत्यायाहीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

२—निघ० ३, १८, ३ । ३—निघ० २, १५, १८ ।

हरी अश्वी विद्येते यस्य स हरिवान् मतुवसो नः सम्बुद्धौ छन्दसोति कृत्वम् हे हरिवः अश्ववन् हे इन्द्र तूतुजानः
त्वरमाणः सन् त्वं ब्रह्माणि हवींषि पञ्च हवींषि प्रति आयाहि । तूतुजान इति चिप्रनाम ३ । आगत्य सुते सोमेऽभिषुते सति

तत्प्रति गच्छति अक्षयज्ञं प्रत्यागच्छत्वित्यर्थः । कौदशो सरस्वती पावका पावयित्री पवनं पावः शोधनम् घञ् पावं कायति कथयति पावका आतोऽनुपसर्गे कः । वाजेभिर्वाजैः अत्रैः वाजिनोवती वाजा अन्नानि विदन्ते यस्यां सा वाजिनो यज्ञक्रिया वाजिनो विद्यते यस्याः सा वाजिनोवती यज्ञक्रियाधिष्ठात्री । धियावसुः धिया कर्मणा वसु धनं यस्याः सा धियावसुः ह्यन्-
ससृतीयाया अलुक् ॥ ८४ ॥

सरस्वती यज्ञं दधे धारयति । कौदशो सृष्टानां प्रियं सत्यं सृष्टं प्रियसत्यवचनानां [विद्वद्योग्येन्द्रानां] चोदयित्री प्रेरयित्री

चोदयित्री सृष्टानाञ्चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञन्दधे सरस्वती ॥ ८५ ॥

महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना । धियो विश्वा विराजति ॥ ८६ ॥

इन्द्राया हि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अग्नीभिस्तनापूतासः ॥ ८७ ॥

चुद प्रेरणे णिजन्तान् च ततो ङीप् । सुमतीनां शोभनानां बुद्धीनां चेतन्ती चेतयन्ती प्रकटयन्ती सुमतिदात्रीत्यर्थः । ह्यन्-
भयद्येति शपोऽप्यार्धधातुकत्वात्तुचो लोपः ॥ ८५ ॥

सरस्वती केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा महो महत् अर्णः उदकं प्रचेतयति प्रज्ञापयति प्रेरयति सर्वस्यां भूमीं वृष्टिं कारय-
तीत्यर्थः । किञ्च विश्वाः सर्वाः धियः सर्वप्राणिस्था बुद्धीः विराजति विराजयति दौपयति सर्वजन्तुबुद्धीः प्रकाशयति तां
स्तुमः ॥ ८६ ॥

हे वषण्वसू वषा वष्टिरेव वसु धनं ययोस्ती यद्वा वृष्णा वृष्टा वासयतो लोकं स्थापयतस्ती वषण्वसू हे अश्विनी दुःशंसो
 दुष्टमपवादं अ सति कथयति दुःशंसोऽपवदिता रिपुः शत्रुः मर्त्यः मनुष्यः परः असम्बद्धः अन्तरः सम्बद्धः स्वकीयोऽपि ईदृशो
 मर्त्यो यत् यमिन्द्रं न आदधर्षीत् न आधृष्यात् न परामृयात् । स्वजनोऽस्वजनोऽपि रिपुः पिशुनोऽपि यमिन्द्रं पराभवितुं
 न शक्त इत्यर्थः । जिष्टया प्राभरभ्येऽस्माद्धातोर्धङ्लुगन्ताच्छतृप्रतायः ॥ ८२ ॥

नयत्परो नान्तराद्वाधर्षद्वृषण्वसू । दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८२ ॥

तान्त्रावोढमश्विनारयिभ्यश्च सन्दृशम् । धिष्ण्यावरिवोविदम् ॥ ८३ ॥

पावकान् सरस्वतीराजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञवष्टुधियावसुः ॥ ८४ ॥

हे धिष्ण्या धिष्णो धिष्णग्निरूपौ धातारौ वा हे अश्विना युवां नोऽस्माकं रयिं धनमावोढमावहतम् आनयतमित्यर्थः
 वदतेर्दुर्लभं परस्मैपदे मध्यमद्विवचनम् । कीदृशं रयिं पिशङ्गसन्दृशं पिशङ्गं पीतं सम्यक् दृश्यते तत्पिशङ्गसन्दृशम् पीतवर्णं
 सुवर्णमित्यर्थः । तथा वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति प्राप्नोति वरिवोविदस्तम् विद्वत् लाभे इगुपधेति कः । यच्च धनं
 धनान्तरहेतुभूतं भवतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

मधुच्छन्दोदृष्टाः सरस्वतीदेवत्यास्तिस्रो गायत्रयः । सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयतां वश कान्तौ यो यदिच्छति स

हीतुः पुरस्तात्प्रतिगरार्थमुपवेशनमुक्तम् तदाह प्रतिगरिष्यत्यध्वर्यो पुर उपविष्टे सत्यध्वर्यो श्रीसावोऽमित्याह्वयाश्विना तेजसा चक्षुरित्येकादश्वर्चमनुवाकं शस्त्रं शंसति प्रथमान्त्ये ऋचौ त्रिःशंसनीये मध्यस्थानां त्रयाणां षडानामादिष्वाहावः कार्यं इति सूतार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानष्टुप् आद्यः पादोऽष्टार्षः द्वितीयो नवार्णः तृतीयः षडर्णः चतुर्थोऽष्टार्षः । अश्विनौ तेजसा सह चक्षुरिन्द्रियमिन्द्राय दधुः दधतुः ददतुः । सरस्वती प्राणेन सह वीर्यमिन्द्राय दधौ ददौ । इन्द्रः कल्पान्तरीणः वाचं बलेन च सह इन्द्रायैतत्कल्पोत्याय इन्द्रियं सामर्थ्यं ददौ । एवमश्विसरस्वतीन्द्रा इन्द्राय तेजआहि दधुरित्यर्थः सर्वापेक्षया दधुरिति बहुवचनम् ॥ ८० ॥

गोमदृष्ट्यासत्याश्ववाद्यातमश्विना । वर्त्तीरुद्रानृपाय्यम् ॥ ८१ ॥

गृह्यमदृष्टा अश्विदेवत्यास्तिस्त्रो गायत्रः आद्या पादनिष्ठायत्री त्रयः सप्तकाः पादनिष्ठदिति वचनात् । उ सु निपातौ पादपूरणौ इकः सुजीति सुनिपाते परे उ इत्यस्य संहितायां दीर्घः सज इति सूत्रेण सु इत्यस्य षत्वम् पूर्वपदादिति नासत्यशब्दनकारस्य णत्वम् । हे नासत्या नासत्यौ हे अश्विना हे रुद्रा रुद्रौ शत्रूणां रोदयितारौ वर्त्तिः विभक्तियत्ययः वत्यां मार्गेण युवां नृपाय्यं यज्ञं प्रति यातं गच्छतम् नृभिः पीयते सोमो यस्मिन्स नृपाय्यः क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्याविति अच कुण्डशब्द उपलक्षकः नृशब्देऽपि तृतीयान्ते उपपदे पिबतेर्धातीरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते । किं कृत्वा गोमत् गावो विद्यन्ते यस्मिन् गोमत् अश्ववत् अश्वो विद्यन्ते यस्य तदश्ववत् सन्ने सोमाश्वेत्यादिना अश्वशब्दस्य दीर्घः गोयुक्तमश्वयुक्तश्च धनमादाय यज्ञं गच्छतमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

अग्न्यर्धं मनोबुद्धौ शुद्धे कुर्व इत्यर्थः । कीदृशायामये कीलालये कीलालमन्त्ररसं पिबति कीलालपास्तम् । सोमपृष्ठाय सोमः पृष्ठे यस्य तस्मै यस्य पृष्ठे सोमाहुतयो ज्वयन्त इत्यर्थः । विधसे विदधाति शुभं करोति वेधाः तस्यै शुभमतिकर्त्तुम् । तस्मै कस्मै यस्मिन्मन्त्रे एते पशवः अवसृष्टासः अवसृष्टाः अवदायावदाय चतुरवक्त्रेण निक्षिप्ताः तथा आहुताः आदायादाय हुताः । के पशवः अखासः अखाः ऋषभासः ऋषभाः उच्चणः उच्चाणः सेचनसमर्था वृषाः वा अपूर्वस्य निगम इति उपधादीर्घा-
भावः । वशाः वन्ध्याः । मेघाः अजाः । यस्मिन्नेते पशवो हुतास्तस्मै मनःशुद्धिं कुर्विति होतुर्वाक्यम् ॥ ७८ ॥

अहाव्यग्नेहविरास्येतेस्तु चीवद्वतञ्चस्वीवसोमः । वाजसनिरयिमस्मोसुवीरस्मशस्तन्वेहियशसम्बृहन्तम् ॥ ७९ ॥

अग्निना तेजसा चक्षुः प्राग्नेन सरस्वती वीर्यम् । वाचेन्द्रो मन्त्रेन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ८० ॥

हे अग्ने ते तवास्त्रे हविरहावि हुतं सर्वतः जुहोतेः कर्मणि लुङ् सन्ततहोमे दृष्टान्तः सुचि दृतमिव यथा सुचि दृतं सर्वदा स्मृतम् चक्षि चक्ष्यामधिषवणचर्मणि सोमइव तत्र यथा सोमः सर्वदा स्थितस्तद्वन्नित्यं मया तवास्त्रे हविर्हुतम् । हे अग्ने सः त्वमस्मै अस्मासु एतानि वस्तूनि धेहि स्थापय । कानि वाजसनिं वाजस्य अन्नस्य सनिं भोगम् । रयिं धनं कीदृशं सुवीरं शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं सुपुत्रयुक्तं धनमित्यर्थः ॥ प्रशस्तं सर्वलोकस्तुतं बृहन्तं महान्तं यशसं यशश्च पुंस्त्वमार्चम् सर्वलोकप्रसिद्धं यशोदेहोत्यर्थः यशो वै सोमो राजेति श्रुतेः यशसं सोममिति वा ॥ ७९ ॥

का० प्रतिपरिष्वत्युपविष्टेऽध्वर्यो शोऽसावेत्याह याग्निना तेजसेत्यनुवाकः प्रशंसति । नयस्त्रिंशवसायहसादनानन्तरमध्वर्योः

॥ १०७० ॥ ॥ १०७१ ॥ ॥ १०७२ ॥ ॥ १०७३ ॥

ता तौ प्रसिद्धौ मिषजा मिषजौ वैद्यौ अग्निनी सा प्रसिद्धा सरस्वती च स प्रसिद्धो हवद्वा इन्द्रः कल्पान्तरप्रभवः इन्द्राय एतत्कल्पप्रभवाय इन्द्रिवं वीर्यं दधुः यद्वा इन्द्रा एव दातृपावरूपेण बहुधा भवति देवानामचिन्त्यशक्तित्वात् । कीदृशौ मिषजौ शुक्रमेया शुकर्माणौ शोभनं कर्म ययोस्तौ । कीदृशौ सरस्वती सुदुधा सुष्ठु दुग्धे सा सुदुधा साधुदोहना । कीदृशौ हवद्वा शतक्रतुः शतं क्रतवः कर्माणि यस्य बहुकर्मकर्ता ॥ ७१ ॥

पुत्रमिव पितरावस्थिनो भेन्द्रावयुः काव्यैर्हसनाभिः । यत्पुरामं व्यपिबः शसीभिः सरस्वतीत्वामघवन्नभिष्णक् ॥ ७७ ॥

यस्मिन्नुखासक्तप्रभासउच्छशोवशामेषाचवसृष्टासञ्जाङ्गताः । कीलालपेसोमष्टायवेघसेहृदामतिञ्जनयचारुमग्नये

का० ग्रहाणां युवः सुरामं पुत्रमिवेति । ग्रहाणां पयोग्रहाणां सुराग्रहाणां च युवमिति पुरोऽनुवाक्या पुत्रमिवेति याज्येति सूत्रार्थः ॥ हे अग्निसरस्वतीन्द्रदेवत्येऽनुष्टुप्तिष्ठभौ । हे अग्निनी हे सरस्वति युवं यूयं वचनव्यत्ययः नमुचावासुरे दैत्ये वर्तमानं सुरामं सुरामयं अहं सचा सह विपिपाना विविधं पिबन्तः सन्तः कर्मस्त्रिन्द्रमावत आ समन्ताद्भक्षत । पिपाना अत्र विकरणव्यत्ययः ॥ ७६ ॥

१—१८,६,२० । २—१८,६,२१

इयं व्याख्याता दशमेऽध्याये (१०,२४) ॥ ७७ ॥

का० पशुस्त्रिष्टुतौ यस्मिन्नुखासोऽहाव्यम्नइति । पशोः सम्बन्धिनि स्त्रिष्टुतवागे यस्मिन्नुखास इति पुरोऽनुवाक्या अहाव्यम्न इति याज्या ॥ हे अग्निदेवत्ये जगतीतिष्ठभौ । हे अघ्न्यौ तस्मै अघ्नये हृदा सह मतिं बुद्धिं चारुं समीचीनं जनय ॥

॥ १०७० ॥ ॥ १०७१ ॥ ॥ १०७२ ॥ ॥ १०७३ ॥

का० अश्विना गोभिरिति च हविषाम् । अश्विना गोभिरिति तिस्रो हविषां याज्यामुवाक्याः चात्पूर्ववत् अश्विना ता नासत्या इत्याश्विनपशुयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ता नासत्या ता भिषजा इति सारस्वते ता भिषजा अश्विना इत्येन्द्रे इति सूत्रार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः अश्विना सरस्वती च एतैः पदार्थैः इन्द्र यजमानं चावर्धयन् । कैश्वराह गोभिर्गोप्रभृतिपशुभिः इन्द्रियम् विभक्तिव्यत्ययः इन्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन अश्वेभिः अश्वैः दक्षिणारूपेः वीर्यं बलं वीर्येण मनःसामर्थ्येन बलेन शरीरदार्ढ्येन हविषा पशुपुरोडाशेन च । इन्द्रस्य वर्धनं तृप्तिः यजमानस्य वर्धनं धनपुत्रपश्यादिपुष्टिः ॥ ७३ ॥ १-१८,१,१८ ।

तानासत्यासुपेशसाहिरण्यवर्त्तनीनरा । सरस्वतीहविष्मतीन्द्रकर्मसुनोवत ॥ ७४ ॥

ताभिषजासुकर्मणासासुदुघासरस्वती । सष्टचहाशतक्रतुरिन्द्रायदधुरिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

युवसुराममश्विनानमुचावासुरेसचा । विपिपानाःसरस्वतीन्द्रङ्कर्मखावत ॥ ७६ ॥

ता तौ नासत्या नासत्यौ अश्विनौ सरस्वती च कर्मसु सौत्रामण्यादियागेषु नोऽस्मानवत अवन्तु रचन्तु पुरुषव्यत्ययः हे इन्द्र त्वमपि नोऽस्मान् कर्मसु अथ वचनव्यत्ययः । कीदृशी नासत्यौ हिरण्यवर्त्तनी हिरण्येनोपलक्षिता वर्त्तनिर्मागो ययोस्तौ यत्र पथि गच्छतस्तत्र सुवर्णमेव सम्पद्यत इत्यर्थः । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्तौ सुन्दरौ । नरा नरौ नरगुणयुक्तौ नराकारौ च । कीदृशी सरस्वती हविष्मती हविर्विद्यते यस्याः सा ॥ ७४ ॥

सविता इत्येन्द्रस्यानुवाक्यावाग्ये सविता वरुणः सवम् इति सावितृस्य ते वरुणः सवम् य इन्द्रे इति बाह्वणस्येति सूत्रार्थः ॥
प्रत्येकमिन्द्रसवित्वरुणदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । सविता वरुणो भग इति ये त्रयो देवाः इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं दधुः स्थापयामासुः ।
हविष्पतिः हविषां स्वामी सुवामा शोभनत्वाणकर इन्द्रो यजमानाय कर्मणि चतुर्थी यजमानं सद्यत सेवताम् इष्टदानेन
यजमानं सुखयत्वित्यर्थः पशु सेवने लोडयं लब्ध् चडभाव आर्षः ॥ ७० ॥

सुवामा इन्द्रो नसुचेरसुरास्तकायात् यद्वसु धनं बलमिन्द्रियं वीर्यं च आदत्त जयाह सविता वरुणो भगश्च पशुपुरोडास

सवितावरुणोदधद्यजमानायदाशुषे । आदत्तनुमुचेर्वसुसुवामाबलमिन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियम्भगेनसविताश्रियम् । सुवामायशमात्रलन्दधानायज्ञमाशत ॥ ७२ ॥

अश्विनागोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्यम्बलम् । हविषेन्द्रसुरस्वतीयजमानमवर्द्धयन् ॥ ७३ ॥

मन्त्रदेवास्तत् नसुचेरानीतं दक्षादिकं यजमानाय दधत् दधातु ददत्वित्यर्थः कीदृशाय यजमानाय दाशुषे दाशति ददाति
दाश्वान् तस्मै हवींषि दत्तवते दाश्वान्साह्वानित्यादिना कसन्तो निपातः ॥ ७१ ॥

वरुणः सविता सुवामा इन्द्रश्च यज्ञं सौप्तमणौमायत भक्षितवन्तः व्याप्तवन्तो वा अग्नौ भोजने अशूङ् व्याप्तौ वा उभयो-
र्विकरणव्यत्ययः । कीदृशास्ते सवम् क्षताक्षाणसामर्थ्यमिन्द्रियं वीर्यं भगेन भाग्येन सह श्रियं लक्ष्मीं ययसा सह बलं च दधानाः
यजमाने स्थापयन्तः । वत्त वरुणः क्षत्रमिन्द्रियञ्च दधाति सविता भगं प्रियं सुवामा ययो बलं चेति विभागः ॥ ७२ ॥

मिति अगुवाक्वा अश्विनेति याज्येति सूत्रार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना अश्विनौ सरस्वती च धिया
बुध्या कृत्वा नमुचिर्नमुचिसञ्ज्ञात् असुरात् दैत्यात् इन्द्रयेन्द्रार्थमेतानि वस्तूनि आजभिर्रे आजङ्गिरे । कानीत्यत आह हविः
शुक्रं शुद्धममलिनं हविः इन्द्रियं वीर्यं मघं महनीयं वसु धनं च ॥ ६७ ॥

अश्विनौ सरस्वती च हविषा कृत्वा तमिन्द्रमवर्धयन् स इन्द्रो नमुचावासुरे सचा नमुचिना असुरेण सह मघं महनीयं

यमश्विनासरस्वतीहविषेन्द्रमवर्धयन् । सविभेदवलमघन्नमुचावासुरेसचा ॥ ६८ ॥

तमिन्द्रम्यशवःसचाश्विनोभासरस्वती । दधानाअभ्यनूषतहविषायज्ञइन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

यइन्द्रइन्द्रियन्दधुःसवितावरुणोभगः । समुत्तमाहविष्यतिर्यजमानायसञ्चत ॥ ७० ॥

वलं मेघं विभेद विदारितवान् । सचेत्यव्ययं सहायं तयोगे नमुचावासुरे इति तृतीयायै सप्तमी । वृणोतेबल इति यास्कः
नमुचिं विदार्यं वृष्टिं कारितवानित्यर्थः ॥ ६८ ॥

१—निरु० ६, १ ।

पशवः कर्माङ्गभूता गोमेषाजाः उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती च सचा सहभूताः सन्तः यज्ञे हविषा इन्द्रियैः
वीर्येण दधानाः पुष्णन्तः सन्तः तमिन्द्रमभ्यनूषत अवर्धयन् अस्तुवन्वा नू स्तवने ॥ ६९ ॥

का० य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्ववत् य इन्द्र इति तिस्रस्तयाणां पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्याः पूर्ववत् य इन्द्रे

ववस्वतिः प्रयाजदेवः शशमानः स्तुवन् सन् ऋतुया ऋतौ-ऋतौ काले-काले परिस्तुता सुरया सह कौलालमन्नरसमिन्द्रः
इन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे सुपां सुलुगित्यादिना चतुर्थकवचस्य सुआदेशे इन्द्र इति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तत्रोपे दुहे
इति रूपम् । किञ्च सरस्वती अश्विभ्यां सहिता धेनुर्भूत्वा इन्द्राय मधु दुहे दुग्धे ॥ ६५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ मासरेण परिस्तुता सह गोभिर्न गोप्रभृतिपशुभिश्च सह नद्यर्थे सुतमभिषुतं सोमं मधु च इन्द्रे

ऋतुयेन्द्रोवनस्वतिःशशमानःपरिस्तुता । कौलालमश्विभ्यामधुदुहेधेनुःसरस्वती ॥ ६५ ॥

गोभिर्नसोममश्विनामासरेणपरिस्तुता । समधातुसरस्वत्यास्वाहेन्द्रेसुतमधु ॥ ६६ ॥

अश्विनाहविरिन्द्रियन्मचेर्द्धियासरस्वती । आशुक्रमासुरादिसुमघमिन्द्रायजभ्विरे ॥ ६७ ॥

युवां समधातमारोपयतम् सम्पूर्वाहधातेर्लुङि मध्यमद्विवचनम् हे स्वाहाकृतयः प्रयाजदेवाः यूयं सरस्वत्या सह इन्द्रे सुतं
मधु समधातेति वचनव्यत्ययः ॥ ६६ ॥

का० अश्विना हविरिति तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्याः प्रथमामनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्या
तृतीयामनूच्य प्रथमा याज्या । अश्विनेत्याद्यास्तिस्रस्तिमृणां वपानां क्रमाद्याज्यापुरोऽनुवाक्याः तत् प्रकारमाह आश्विनवपायागे
अश्विनेति अनुवाक्या यमश्विनेति याज्या सारस्वतवपायागे यमश्विनेति अनुवाक्या तमिन्द्रमिति याज्या ऐन्द्रवपायागे तमिन्द्र-

ये अश्विना अश्विनौ दिवा दिवसे नोऽस्मान्युवां पातं रक्षतम् हे सरस्वति नक्तं रात्रौ त्वं नः पाहि रक्ष । हे देव्या-
हीतारा देवगव्यन्धिनौ हीतारौ भिषजा भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति सचा सह एकीभूय युवमिन्द्रं पातं
रक्षतम् सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥ ६२ ॥

तिस्ती देव्यः अश्विना अश्विनौ च परिरुता सुरया सह सोममिन्द्राय सुषवुरभिषुतवन्तः । काः तिस्रः सरस्वती भारती

पातन्तो अश्विना दिवा पाहि नक्तं सरस्वति । देव्या हीतारा भिषजा पातमिन्द्रं सचा सुते ॥ ६२ ॥

तिस्रस्त्रेधा सरस्वत्यश्विना भारतीडा । तीत्रम्परिरुता सोममिन्द्राय सुषवुर्मदम् ॥ ६३ ॥

अश्विना भेषजमधु भेषजन्तरु रक्षती । इन्द्रे त्वष्टाय श्रियं रूपं रूपमधु सुते ॥ ६४ ॥

इडा च । कीदृशः त्रेधा स्थिता इति शेषः सरस्वती मध्यस्थाना भारती युस्थाना इडा पृथिवीस्थाना । कीदृशं सोमं तीत्रं
पटुदत्तम् मदं मदनकम् ॥ ६३ ॥

अश्विना नोऽन्नाकं सरस्वती त्वष्टा प्रयाजदेवता च सुते सोमेऽभिषुते सति इन्द्रे भूतानि वस्तूनि अधुः स्थापयामासुः
दधामर्षं कानीत्यत आह भेषजसोषधं मधु मधुरूपं भेषजं च यशः कौर्त्तिं श्रियं लक्ष्मीं रूपं रूपं नानाविधं रूपं च
नितरौ लक्ष्मीति रूपशब्दस्य द्वित्वम् ॥ ६४ ॥

दधुः इडाभिः पशुभिः सह इधमन्नं सन्दधुः । पशवो वा इहेति श्रुतिः । ऊर्जं दध्यादि रयिं धनञ्च सन्दधुः एतानि ददु-
रित्वर्थः ॥ ५८ ॥

अग्निना अग्निनौ परिस्तुता सुरया सह सुतमभिषुतं शुक्रं शुद्धममलिनं सोमं नमुचेः असुरासकाशात् आहरताम् सर-
स्वती च तमेव सोमं बर्हिषास्तरणार्थेन सह आभरत् आहरत् किमर्थमिन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थं तुमर्धे तवेप्रत्ययः ॥ ५९ ॥

अस्माद्यचि त्रयो नकाराश्चकारार्थाः । अग्निभ्यां सहिता सरस्वती इन्द्र न इन्द्रश्च उभे रोदसी व्यावाष्टिभ्यौ कामान्दुहे

अग्निना नमुचेः सतः सोमं शुक्रमपरिस्तुता । सरस्वती तमाभर बर्हिषेन्द्राय पातवे ॥ ५९ ॥

कवथ्यो न व्यच स्वती रश्चिभ्यान्तदुरोदिशः । इन्द्रो न रोदसी उभे दुहे कामान्त्सरस्वती ॥ ६० ॥

उपासानक्तमग्निवनादिवेन्द्रं सायमिन्द्रियैः । सञ्ज्ञानाने सुपेशसा समञ्ज्ञातेषरस्वत्या ॥ ६१ ॥

दुग्धे द्विकर्मकः व्यावाष्टिभ्यौ सकाशात्कामान्दोग्धि दुरो दिशश्च सकाशात् दोग्धि अकथितं चेति द्वारां दिशां रोदसीश्च
कर्मत्वम् कीदृश्यो द्वारः कवथः कुष निष्कर्षे कुषिताः सच्चिद्राः तथा व्यचस्वतीः व्यचनं व्यचोऽवकाशः तद्वत्यः ॥ ६० ॥

हे अग्निनौ उपासा रविप्रभा नक्तं रात्रिश्च सरस्वत्या सह दिवा दिवसे सायंकाले च इन्द्रमिन्द्रियैः वीर्यैः सह समञ्ज्ञाते
संयोजयतः । कीदृश्यौ ते सञ्ज्ञानाने सञ्ज्ञानीतः ते सञ्ज्ञानाने एकमती सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं यथेष्टे शुक्ला उषाः
कृष्णा रात्रिः ॥ ६१ ॥

प्रपूरये कटि तडि प्रथमैकवचने टैरेत्वे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपे दुहे इति रूपम् । कौदृशं सोमं शुक्रं शुक्रं
शुद्धम् इन्द्रियमिन्द्राय हितं बलकरम् । एतावता यज्ञसम्पत्तिरस्ति युवामागच्छतमिति भावः ॥ ५५ ॥

सभा अश्विना सभौ अश्विनौ सरस्वती मध्वा मधुना रजांसि लोकान् दुहन्ति पूरयन्ति पूर्वेषां दुहे इत्यस्य वचन-
व्यत्ययेनेहानुषङ्गः लोका रजांस्युच्यन्ते इति । यास्मोक्ते रजःशब्दोऽत्र लोकवाची । कौदृशावश्विनौ तनूपा तनः शरीराणि
पातस्ती तनूपौ शरीराणां रक्षितारौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ । क सति । सुते सोमेऽभिषुते सति पूरयन्तीत्यर्थः । किञ्च अश्वि-

तनूपाभिषजासुतेश्विनोभासरस्वती । अङ्गारवाऽसौन्द्रियमिन्द्रायपथिभिर्वहान् ॥ ५६ ॥

इन्द्रायेन्दुःसरस्वतीनराशुसेननग्नजम् । अघातामश्विनामधुमेजन्निषजासुते ॥ ५७ ॥

आजुह्वानासरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणिवीर्यम् । इडाभिरश्विनाविष्समूर्जस्वरयिन्द्रधुः ॥ ५८ ॥

सरस्वत्य इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं पथिभिर्यज्ञमार्गैः वहान्वहन्ति इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपे वहानिति रूपम् ॥ ५६ ॥

सरस्वती नराशुसेन यज्ञेन सह इन्द्राय इन्द्रार्धमिन्दुः सोमं नमहुं सुराकन्दं च पूर्वोक्तमघात् घृतवती किञ्च भिषजा
अश्विना भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति मधु मधुरं मेघजनीषधमघातां धारितवन्ती अघातामित्येव क्रिया वचन-
व्यत्ययेन पूर्वार्धं योच्यते ॥ ५७ ॥

१—निब० ४, १८ ।

आह्वयते आजुह्वाना अर्धादिन्द्रमाह्वयन्ती सरस्वती अश्विना चेन्द्राय इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि सन्दधुः वीर्यं सामर्थ्यं च

अश्वैः प्रायाहि कीदृशैः मन्दैः गम्भीरनादैः मयूररोमभिः मयूरस्त्रेव रोमाणि येषां ते मयूररोमाणस्तैः मयूरसमवर्णैः । म किञ्च केचित् दुष्टा प्रागच्छन्तं त्वा त्वां मा नियमन् नियच्छन्तु मा निबध्नन्तु तत्र दृष्टान्तः पाणिनो पाण्डहस्ता व्याधाः विं पक्षिण-मिव यथा पाणिनः पक्षिणं बध्नन्ति तथा त्वां मा बध्नन्तु अथ ये परिपय्यिनो भवेयुस्तान्तौहि अतिक्रम्यागच्छ किमिव धन्व इव धन्व निरुदकदेशः यथा पाथ्यो मरुदेशमतिक्रम्य गच्छति तथागच्छ ॥ ५३ ॥

वसिष्ठदृष्टा इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । वसिष्ठाः वसिष्ठापत्यानि सुनयः अकर्मन्त्रैः एव इत् एवमेव इन्द्रमभ्यर्चन्ति पूजयन्ति
कीदृशमिन्द्रं वृषणं वर्षितारम् वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् स इन्द्रः स्तुतः सन्धीरवत् वीरा विद्यन्ते यत् तत् पुत्रयुक्तम्

इन्द्रः अवोभिरन्नैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु शोभनं मृडीकं सुखं यच्चात्सु सुमृडीकः । कीदृश इन्द्रः सुत्रामा
सृष्ट, त्रायते रचति सुत्रामा आतो मनिन्निति मनिन् । स्वान् स्वं धनमस्यास्तौति स्वान् आतोऽटि नित्यमिति अनुनासिक-
त्वम्, दीर्घादटि समानपाद इति नस्य रुः । विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य सः । स चेन्द्रो द्वेषः दौर्भाग्यं बाधतां
निवर्तयतु अभयं च कृणोत करोतु किञ्च इन्द्रप्रसादादयं सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम शोभनाय ते वीराय
सुवीराः पुत्रादयः तभ्यो हितं सुवीर्यं तस्य ॥ ५१ ॥

इन्द्रः सुत्रामाखवाः ॥ अवोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः । बाधतान् द्वेषो अभयं कृणोत सुवीर्यं स्वपतयः स्याम ॥ ५१ ॥

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम । समुत्रामाखवाः ॥ इन्द्रो अस्मै आराद्धि द्वेषः सनुतर्यु योतु ॥ ५२ ॥

आमर्गद्वैरिन्द्र हरिभिर्याहिमयूररोमभिः । मात्वा केचिन्नियमन्विन्नप्राशिनोति घन्वे वताः ॥ इहि ॥ ५३ ॥

वयं तस्येन्द्रस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ स्याम भवेम भद्रे कल्याणरूपे सौमनसे सुमनसो भावे शोभनमनस्कत्वेऽपि स्याम
इन्द्रोऽस्मासु सुमतिं मनस्य भद्रं करोतित्यर्थः । कीदृशस्येन्द्रस्य यज्ञियस्य यज्ञाय हितो यज्ञियस्तस्य यज्ञसम्पादनः । सुत्रामा
सुरचकः स्वषाभ्यनवागस इन्द्रः अस्मै अस्मत्तः आराद्धि दूरादपि वर्तमानं द्वेषो दौर्भाग्यं सनुतरन्तर्हितं कृत्वा युयोतु
पृथक्करोतु विकरणव्यत्ययः । सनुतरिति निर्णीतान्तर्हितनामः ॥ ५२ ॥

१—निघ० ३, १५, ३१ ।

विश्वामित्रदष्टा बृहती तृतीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः आ मन्द्रैः एवेत् अनयोर्विनियोगाभावः । हे इन्द्र त्वं हरिभिः

रक्षणं कृतम् । कोदय इन्द्रः अभिष्टिक्तत् अभिष्टिमभिलाषं करोतीत्यभिष्टिक्तत् मनोरथप्रदः । उग्रः दत्कृष्टः । ओजिष्ठेभिः तेजस्वितमै
र्बलैर्युक्त इति शेषः ओजो विद्यते येषां ते ओजस्विनः अत्यन्तभोजस्विन ओजिष्ठाः विन्मतोर्लुक् तेः । नृपतिः नृणां पालकः । वज्रबाहुः
वज्रं बाहौ यस्य सः । तथा सङ्गे समस्तु सङ्गः समदिति हे संग्रामनामनी सङ्गे एकस्मिन् संग्रामे समस्तु बहुष्वपि संग्रामेषु
युगपदुत्थितेषु सस्तु घृतन्यून् शत्रून् तुर्वणिः तुर्व हिंसायां तुर्वतीति तुर्वणिः हन्ता घृतनामिच्छन्ति घृतन्यन्ति सुप आत्मनः
क्यजिति क्यचि परे क्यध्वरेति अलोपः ततः क्यच्छन्दसौति उपत्ययः संग्रामेच्छूनां हन्तैत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अच्छाभेरर्थः । इन्द्राऽर्वाचीनोऽभिमुखः सन् नोऽस्मान्च्छ अस्मानभि आयातु केः हरिभिरश्वैः किमर्थमवसे अवनमवः असुन्
आनइन्द्रोहरिभिर्यात्यच्छार्वाचीनोवसेराधसेच । तिष्ठातिवज्रीमघवाविरप्शीमय्यज्ञमनुनोवाजसातौ ॥ ४९ ॥

चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवेसुहवश्शूरमिन्द्रम् । ह्वयामिग्रक्रमपुरुह्वतमिन्द्रं स्वस्तिनोमघवाधात्विन्द्रः ।
तस्मै रक्षणाय राधसे धनाय च आगत्य च वज्री इन्द्रो नोऽस्माकमिमं यज्ञमनु प्रति वाजसातौ अन्नसम्भजने निमित्ते
तिष्ठाति तिष्ठतु लेट् । कोदयः मघवा मघं धनमस्यास्तौति धनवान् । विरप्शी विविधं रपति लपति विरप्शी महान् ॥ ४९ ॥

गर्गदृष्टा । चातारं रक्षितारमिन्द्रम् अवितारं प्रीणयितारमिन्द्रम् हवे हवे आह्वाने आह्वाने यज्ञे वा सुहवं सुखेन ह्वयते
आह्वयत इति सुहवम् शूरम् शक्रम् शक्नोति शक्रस्त्वं समर्थम् पुरुह्वतं पुरुभिर्बहुभिर्ह्वयते पुरुह्वतस्त्वं बहुभिराह्वतम् ईदृश-
मिन्द्रं ह्वयामि आह्वयामि । मघवा धनवानिन्द्र आह्वतः सन्नोऽस्माकं स्वीस्ति अविनाशं धातु दधातु करोतु विकरणव्यत्ययः ।
इन्द्रशब्दादस्तरादर्थार्थः ॥ ५० ॥

वाट् । कोदशः स्वाहाकृतयः घृतपुषा घृतविन्दुनापि मनसा मोदमानाः मोदन्ते ते मोदमानाः सन्तुष्टाः । अमृताः अमरण-
धर्माणः नास्ति मृतं मरणं येषां ते ॥ ४६ ॥

का० याज्यानुवाक्याः । वपापुरोडाशपशुयागानां याज्यानुवाक्याः आयात्विन्द्र इति वपायाः पुरोऽनुवाक्या आ न इन्द्रो
दूरादिति याज्या आ न इन्द्रो हरिभिरिति पशुपुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या तातारमिन्द्रमिति याज्या इन्द्रः सुवमिति । पशुयानि
पुरोऽनुवाक्या तस्य ववमिति याज्येति सूत्रार्थः ॥ सप्त त्रिष्टुभ इन्द्रदेवत्याः । इन्द्रो नोऽस्मानवसे अवितुं रचितुमुप आयातु
समीपमागच्छतु तुमर्थेऽवतेरसेन् प्रत्ययः । इहायातः सन्सधमात् अस्तु सह देवैः सार्धं मादयति वष्यति सहमात् सहभोजन-
आयात्विन्द्रोवसउपनइहस्तुतःसधमादस्तुशूरः । वाटधानस्तविषीयस्यपूर्वोद्यौर्नक्षत्रमभिभूतिपुष्यात् ॥ ४७ ॥

आनइन्द्रोदूरादानआसादभिष्टिक्कदवसेवासदुग्रः । अजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुःसङ्के समत्सुतुर्वणिःघृतन्यून ॥ ४८ ॥

कर्तास्तु मादयतेः क्तिप् । कोदश इन्द्रः शूरः विक्रान्तः स्तुतोऽस्माभिः । वाटधानः वर्धमानः । यस्येन्द्रस्य पूर्वीः तविषीः पूर्वाः
तविष्यः पूर्वाणि कृतानि बलानि वववधादयः पराक्रमाः द्यौर्न स्वर्ग-इव कथ्यन्ते स्वर्गो यथा स्तूयते तथा यस्येन्द्रस्य बलानि
स्तूयन्ते तविषीति बलानाम् तवतेर्द्विकर्मण इति यास्कः । यस्येन्द्रः चतुर्मन्त्रदीयं पुष्यात् पुष्यति लेटोऽडाटौ कोदशं चतुर्म्
अभिभूति अभिभवनशीलं शूरम् । स इन्द्र आयात्विति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥ १—१८, १९, २० । २—विष्णु ८, २३ । ३—निष्णु १, १६२ ।

इन्द्रो नोऽस्माकं दूराद्दूरप्रदेशात् द्युलोकादेरपि आयासत् आयातु यातेलेटोऽडाटाविति षटि कृते सिञ्जहुलं लेटीति
सिप् प्रत्ययः । आसाद्विकउप्रदेशादपि आयासत् आसादित्यन्तिकनाम । दूरात्समीपाच्चागच्छत्वित्यर्थः । किं कर्तुमवसे अवितुमस्माकं

इति प्रयस्यनाम॑ न विद्यते पाकः प्रयस्यो यस्मात्सोऽपाकः नचोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वाच्यो वोत्तरलोपश्चेति समासः । अचिष्टः, अचनशीलः सर्वत्र गतः । वषा वर्षिता वषणमिन्द्रं यजन् पूजयन् । भूरिरेताः भूरि बहु रेतो वीर्यं यस्य सः सर्वजनक इत्यर्थः त्वष्टा त्वक्षतेः करोत्यर्थस्येति यास्कोक्तेः । ईदृशस्त्वष्टा देवान् भोजयत्वित्यर्थः ॥ ४४ ॥

वनस्पतिर्यूपो देवो मधुना रसेन घृतेन च यजन् स्वदाति स्वदतु लेट् आस्वादयतु समनक्तु वा कीदृशो वनस्पतिः अव-
सृष्टो न आन्नम-इव पाशैः कृत्वा कन्या आत्मनि समञ्चन् अर्थात्पशुम् संयोजयन् आत्मनश्चन्द्रस्य तृतीयाया यादेशः
मन्त्रेष्वाङ्गादेरात्मन इति आलोपः तत्र दृष्टान्तः । शमिता न शमिता इव यथा शमिता पाशैः पशुमात्मनि संयोजयति ।

वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैस्त्वन्यासमञ्चन् शमितानदेवः । इन्द्रस्य हव्यैर्जठरम्पृणानः स्वदातियज्ञमधुना घृतेन ॥ ४५ ॥

स्तोकानामिन्द्रमुत्तिशूर इन्द्रो वषायमाणो वषभस्तुराषाट् । एतमुषामनसामोदमानाः स्वाहा देवाश्च सृता मादयन्ताम् ।

तथा हव्यैरिन्द्रस्य जठरमुदरं पृणानः पूरयन् पृणौतेऽसौ पृणानः ॥ ४५ ॥

इन्द्रः स्वाहा देवाः नामैकदेशे नामप्रहणं स्वाहाकृतयो देवाश्च मादयन्तां तृप्यन्तु मदं तप्तौ चुरादिः । किमुद्दिश्य
स्तोकानामिन्द्रं प्रति स्तोका वपासम्बन्धिनो एतविन्दवः तत्सम्बन्धो य इन्द्रः सोमः तं प्रति तमुद्दिश्य वपास्तोक्तेषु सोमत्व-
मारोप्यते वसास्तोकरूपं सोममुद्दिश्येन्द्रः स्वाहाकृतयश्च तृप्यन्तामित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः शूरः शौर्यवान् वषायमाणः वषवदा-
चरति वषायते वषायतेऽसौ वषायमाणः शत्रून् प्रतिगर्जन्नित्यर्थः वषभः वर्षिता तुराषाट् तूष्णं संहते शत्रून् भिभवति तुरा-

पठार्थं ततं विस्तीर्णं तन्तुं स्रजं रूपेण कथितं भवति । तथा सुरक्को शोभनं रुक्मं रोचनं कान्तिर्ययोस्ते सुरक्को ॥ ४१ ॥

अयं चाम्बिरसौ च वायुर्मध्यमस्तौ देवानाभिमौ देव्यौ होतारौ वायुम्नौ प्राचीनं प्राच्यां दिशि वर्तमानं ज्योतिराहवनी-
याख्यं मधुना मधुरेण हविषा कृत्वा वृधातः वर्धयतः वृधेर्लेटीऽडाटावित्पाट् कीदृशी होतारौ पुरुषा बहुधा मिमाना मिमानी
यज्ञं निर्मिमाणी । मनुषः मानुषाद्योतुः प्रथमा आद्यौ मनुषः इति प्रथमा पञ्चम्यर्थे । सुवाचा सुवाची शोभना वाक् ययोस्ती
यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि प्रधानेऽङ्गे इन्द्रं दधाना स्थापयन्ती सर्वत्र प्रथमादिवचनस्याकारः ॥ ४२ ॥

दैव्यामिजानामनुपःपुरुषाहोतारविन्द्रमथमासुवाचा । मूर्धन्यज्ञस्यमधुनादधानाप्राचीनञ्ज्योतिर्हविषावृधातः ॥ ४२ ॥

तिस्त्रिदेवीर्हविषावर्द्धमाना इन्द्रञ्जुपाणाजनयोनपत्नीः । अच्छिन्नन्तन्मयसासरस्वती डादेवी भारती विश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥

त्वधादधच्छुषामिन्द्रायवृष्णेपाकोचिदुर्व्यशसेपुरुणि । वृषायजगदृषणभूरिरेतामूर्धन्यज्ञस्यसमनक्तुदेवान् ॥ ४३ ॥

मरस्वती इडा भारती तिस्त्रि देव्यः पयसा हविषा कृत्वा तन्तुं यज्ञमच्छिन्नं केदेन विघ्नेन रहितं कुर्वन्त्विति शेषः ।
वर्धमानाः पुष्टियुक्ताः । पत्नीः पत्न्याः साध्व्यो जनयो न जाया इव इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः । देवीं, दीप्यमानाः विश्वस्मिन्
सर्वत्र त्वरते तूर्तिं गच्छति विश्वतूर्तिः सर्ग्यामिनीति द्वे विशेषणे तिसृणाम् ॥ ४३ ॥

अथा यज्ञस्य मूर्धन्मूर्धनि शिरःस्थानीये आहवनीये देवान् समनक्तु भोजयतु अन्तर्भूतार्थार्थान्तरित्वा भोजनार्थः । कीदृश-
रुपेण मने यगस्तिने वृष्णे सेक्ते इन्द्राय पूरुणि वरुणाय अथः पुरु बहु शुष्मं बलं दधत् धारयन् । तथा अपाकः पाक

तत्प्रवृत्तमानं विस्तीर्णम् स्थोनं सुखरूपम् आदित्यैः वसुभिः मरुद्भिश्च अक्षतं सञ्चितम् वर्धिरजने मन्त्रे आदित्यादीनामुक्तत्वा-
त्तैश्चैव सं वर्धिरज्ज्ञाः हविषा हृतेन समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिरिति (१-२२) सक्तेः ॥ ३८ ॥

दुरोः सप्तगृहहार इन्द्रं यन्तु प्राप्नुवन्तु । कौदृशमिन्द्रं वृषाणं वर्षति वृषा तम् वर्षितारम् इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयानित्युक्तेः ।
वीरं वीरम् । कौदृशो दुरः कवचः कु शब्दे कवचं कुर्वन्ति शब्दयन्ति वा जना यासु ताः कवचः समुद्रिराः सच्छिद्दे
एव शब्दप्रसरात् कौसेरौषादिकोऽष्टपत्नयः । तथा धावमानाः धावन्ते धावमानाः आदरयुक्ता इत्यर्थः । [तथोपमानं जनयः
सुपत्नीः शोभनाः साध्याः पत्नी यज्ञे सहाधिकारिण्यो जायाः स्त्रिय इव लुप्तोपमानम् ता यथा धावमानाः यन्ति यान्ति तथा
इन्द्रदुरः कवचो धावमाना वृषाणं यन्तु जनयः सुपत्नीः । दारो देवी रभितो विश्रयन्ता सुवीरा वीरप्रथमाना महीभिः ।

उपासानक्ता वृहती वृहन्त्ययस्वती सुदुग्धेश्वरमिन्द्रम् । तन्तुन्ततन्म शशा संवयन्ती देवानां देव्यजतः सुवक्त्रम् ॥ ४१ ॥

हार इन्द्रं यान्तु । किञ्च इन्द्रं प्राप्य दारो देवैः देव्यः अभितः सर्वं विश्रयन्तां विवृता भवन्तु । कौदृशो दारः सुवीराः
शोभना वीरा ऋत्विजो वासु ताः सुवीराः ऋत्विग्युक्ताः महीभिस्त्रिजोभिस्तैर्वर्षी प्रथमानाः विस्तृता भवन्त्यः ॥ ४० ॥

उपासानक्ता इन्द्रं यजतः सङ्गतं कुवतः इन्द्रेण सङ्गमं कुवतः यजिरत्नं सङ्गतिकरणार्थः । उपा आदित्यप्रभा नक्ता रात्रिः
उपाश्च नक्ता च उपासानक्ता समासि उषःशब्दस्योपासादेशः । किम्भूतमिन्द्रं वृहन्तं महान्तं शूद्रं विक्रान्तं देवानां देवं
सर्वदेवपूज्यम् । कौदृशो उपासानक्ता वृहती वृहत्यौ पयस्वती उदकवत्यौ अवश्यायवत्यौ । सुदुग्धे शोभनं दुग्धं ते दुहः
कवचयेति कप चादेशश्च । पेशसा विचित्ररूपेण संवयन्ती संप्रथयन्ती इन्द्रं रूपेण वीजवन्ती तत्र द दान्तः तन्मुनिश्च यथा

आज्यमिति घृतरूपस्तद्वात्वा । गोभिर्वपावान् पशुसम्बन्धिनीभिर्वपान्वपायुक्तः मधुना मधुस्वादौपेतेन घृतेन समञ्जनं हवींषि भक्ष-
वन् हिरण्यः पञ्चवदानभूतेः चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्यास्तीति चन्द्री ॥ ३७ ॥

एवंविध इन्द्र आयातु आगच्छतु कौदृशः देवेरौडितः पूजितः स्तुतः । हरिवान् हरौ इन्द्राद्यौ यस्य स इति हरि-
वान् । अभिष्टिः अभि समन्तादिष्टिर्यागो यस्य इलोपम्हान्सः यद्वा अभिस्तूयत इत्यभिष्टिः स्तोतिरौषादिको छिप्रत्नवः ।
आजुह्वानः आहूयमान ऋत्विग्भिः हविषा निमित्तेन हविर्निमित्तं द्विजैराह्वयमानः । शर्धमानः शर्ध इति बलनाम । अतिबलाय-
मानः । पुरं रिपुनगरं दारयति पुरन्दरः । गोत्रमित् गां भूमिं पृष्ट्वा पावन्ते गोत्रा मेघाः तान् पृष्ट्वा भिनन्ति गोत्रमित्

ईडितो देवैर्हरिवाश् ॥ अभिष्टिराजुह्वानो हविषा शर्धमानः । पुरन्दरोगो जभिह्वजवाङ्मरायातु यज्ञमुपनोजुषाणः ॥ ३८

जुषाणो वहिर्हरिवान् इन्द्रः प्राचीन् सीदत् प्रदिशा पृथिव्याः । उरुप्रथाः प्रथमान् स्त्रानमादित्यैरक्तं वसुभिः सजोषाः ॥ ३९

नीत्मान् गिरीन्वा भिनन्ति । वज्रवाहुः वज्रधरः । नोऽस्माकं यज्ञमुपजुषाणः उपशेवमानः ॥ ३८ ॥

१—निष० १, ८, ७ ।

इन्दी नोऽस्माकं प्राचीन् प्राग्भवं प्रदेशं सीदत्सीदतु आस्ताम् इत्यस्य लोप इति इलोपः कौदृश इन्द्रः हरिवान् हरौ
याज्ञो तद्युक्तः । पृथिव्याः प्रदिशा द्वितीयां पृथ्वी पृथिवीं देवयजनभूमिं प्रदिशन् उपदिशन् प्रदिशति प्रदिशन् सुषां सुषु-
नितादिना विमल्लोडदेशः । उरुप्रथाः प्रथमं प्रथः स्वातिः उरु विस्तीर्णं प्रयो यस्य स उरुप्रथाः । सजोषाः जीवणं जीवः
यस्य प्रत्ययः जीवसा प्रोत्था सहितः सजोषाः सन्तुष्टः । बहिर्जुषाणः सेवमानः शानचि शपो लुक् कौदृशं वहिः प्रथमानं प्रथते

॥ य० ॥ मा० य० पा० ॥ वाज्र सं० ॥

॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥

१. — निरुः ८, ६ !

का० शेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति । समस्तग्रहहीमान्स्तरं शेषमृत्विजः सर्वेऽवजिघ्रन्ति कण्डिकादयेन ॥ ग्रहदेवत्ये हे
 पशुष्टुबुपरिष्टाद्देवत्यौ । हे ग्रह त्वं मे प्राणपा असि प्राणान् पाति रक्षति प्राणपाः अपानपाः अपानस्य रक्षकोऽसि चक्षुषी
 पातीति चक्षुष्याः मे मम श्रोत्रपादासि श्रोत्रेन्द्रियं पाति । मे वाची वागिन्द्रियस्य विश्वभेषजः-विश्वं सर्वं भेषजमोषधं
 यस्मात् वाचः औषधसुन्मार्गनिवृत्तिर्जपादौ प्रवृत्तिश्च तत्कर्ता । मनसो विलायकश्चासि विलाययति विषयेभ्यो निवर्त्यात्मनि स्थाप-
 यति विलायकः आत्मज्ञानप्रदोऽसीत्यर्थः यद्वा लो अेषणे विलाययति चक्षुरादिभिः सह अेषयति विलायकः सर्वेन्द्रियैः सह
 मनः संयोजयसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अश्विनकृतस्य ते सरस्वतिकृतस्येन्द्रेण सुचारुणा कृतस्य । उपहृत उपहृतस्य भक्षयामि ॥ ३५ ॥

समिद्ध इन्द्र उपसामनीके पुरो रूचापूर्व कृद्वा दृघानः । त्रिभिर्देवैस्त्रिंशता वज्राज्जघान दृढं विदुरो ववार ॥ ३६ ॥

हे ग्रह उपहृत आत्मज्ञोऽहं ते तव त्वां भक्षयामि कर्मणि पशु । कीदृशस्य ते अश्विनकृतस्य करोतिर्दर्शनार्थः अश्विना-
 वेनाश्विनौ स्वार्थेऽण्डव्याभाव आर्षः अश्विनाभ्यां कृतो दृष्टस्तस्य । सरस्वत्या कृतः सरस्वतिकृतः सरस्वत्या दृष्टस्य ऊगापोः
 सञ्ज्ञाच्छन्दोर्बहुलमिति सरस्वतीयन्दस्य जलः । सुहु वायते रक्षति सुतामा तेनेन्द्रेण कृतस्य दृष्टस्य । उपहृतस्य कृत्विभिः
 कृतोपहृतस्य ॥ ३६ ॥

१—१८, ५, ८ ।

२—१८, ६, १२ ।

आध्वर्यवं समाप्तम् इतः सौत्रामणिकं होत्रमुच्यते ॥ का० समिद्ध इन्द्र इत्यादिप्रियः प्रथमस्य १ । समिद्ध इत्याद्या एकादश कृत्वः
 प्रथमस्येन्द्रस्य पशोराप्रियः प्रयाजयान्याः ॥ आङ्गिरसहृष्टा एकादशाप्रियः त्रिष्टुभः तासां क्रमादेना देवता इक्षः तन्नूनपान्नरा

॥ य० ॥ माध्व० शा० ॥ वाज० सं० ॥

का० ब्रह्मानुमत्तमध्वर्यो अद्रिभिरिति । ब्रह्मा पयोऽनुमन्त्रयते ॥ ऐन्द्री गायत्री । ३ पध्वर्यो त्वं सोमं पवित्रे कथ्यत्वमे
आनय सिञ्च । कौटुम्भगद्रिभिर्गवभिः सुतमभिषुग्म् । ततः पुनाहि पुनीहि गालय ईत्वाभाव आर्षः । द्विगर्थ इन्द्राय पातवे
इन्द्रस्य पानार्थम् तुमर्थं तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

१—१८, २, ११ ।

६—१२, ४, २४ ।

का० द्रयस्त्रिंशं वसायहं गृह्णाति यो भूतानामिति । प्रागभिषेकाख्यायेन तन्वमिति षोडशभिर्द्वात्रिंशदसायहः तेषां संस्वर्वै-
जमानाभिषेकः कृतः ततोऽध्वर्युं यो भूतानामिति सार्धकण्डिकात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसायहमार्घमखुरेण गृह्णाति ॥ आत्मवादिनौ
योभूतानामधिपतिर्यस्त्रिंशोकाचधियिताः । यद्देशमहतोमहास्तेनगृह्णामित्वामहमयिगृह्णामित्वामहम् ॥ ३२ ॥

उपयामगृहीतोयश्चिन्त्यान्त्वासरस्वत्यैवेन्द्रायत्वासुवाग्णंप्रतियोनिरश्चिन्त्यान्त्वासरस्वत्यैवेन्द्रायत्वासुवाग्णे॥३३

प्राणपानेनपानपाश्चात्प्रा.पानपाश्चमे । वाचोनेविखनेप्रजोजनसोसिवित्तायकः ॥ २४ ॥

यहदेवत्या कौण्डिन्यदृष्टा पङ्क्तिः । यः परमात्मा भूतानां जरायादिभूतानां चतुर्विधानामधिपतिः अधिकं पालकः यस्मिन् आत्मनि
लोका भूरादयोऽधिष्ठिताः आश्रिताः लोका यदाश्रया इत्यर्थः । महान्सर्वोत्कृष्टो यः महतः महत्तत्त्वप्रमुखस्य तत्त्वगणस्य ईशे ईशे
नियन्ता वर्तते लोपस्त आत्मनपदेष्वाति तलोपि लटि तडि प्रथमैकवचने ईशे इति रूपम् अधोगर्गद्वयेशामिति कर्मणि षष्ठी ।
हे यह अहं तेन परमात्मना कृत्वा त्वा त्वां गृह्णामि मयि परमात्मभावमापन्नो मयि विषये अहं त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥
हे यह अहं तेन परमात्मना कृत्वा त्वा त्वां गृह्णामि मयि परमात्मभावमापन्नो मयि विषये अहं त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

उपयामः यजुः सामत्रिष्टुप् व्याख्यातम् (१०, १३)। एष ते यजुः प्राजापत्या ब्रह्मती सादने विनियोगः। यद्ब्रह्म ते देव यजुषी ॥ ३३ ॥

॥ २० ॥

○
○
○

二
三
二

स्त्रितः सुरया मत्तः इन्द्रः किंत्वः किंत्व इति वर्तते त्वं किम् कस्य त्वमित्याद्यन्यतिरस्कारकरं यवो वदति । यां सुरां सिञ्चन्ति पात्रे ऋत्विजः परिषिञ्चन्ति पयसादिभिः सन्निञ्चन्ति यद्देः गोवालपवित्रद्विरस्यादिभिः पुनन्ति च ॥ २८ ॥

इन्द्रदेवत्वा गायत्री विश्वामित्रदृष्टा स्मार्ते अयणाकर्मणि धानाहोमे विनियुक्ता प्रातःसवने पुरोडाशपुरोऽनुवाक्कापि । हे इन्द्र त्वं प्रातःकाले नोऽष्टाकं पुरोडाशं जुषस्व कीदृशं धानावन्तं धाना विद्यन्ते यत्र तम् करन्धिषं करन्धोऽस्यास्ति अपूप-
वन्तमपूपाः सन्ति यत्र उक्त्विजसुक्त्वं यत्र यत् स्तुतियुक्तम् ॥ २८ ॥

यानावन्तं करन्धिषमपूपवन्तमुक्त्विजम् । इन्द्रप्रातर्जुषस्वनः ॥ २८ ॥

बृहदिन्द्राय गायतमरुतोष्टवहन्तमम् । येन ज्योतिरजयन्मृताष्टो देवन्देवाय जागृवि ॥ ३० ॥

अध्वर्योषद्भिः सुरा सोमस्य वित्तवानय । पुनाहीन्द्राय पातये ॥ ३१ ॥

का० ऐन्द्रां वृहत्वां गायति । अध्वर्युं प्रेषितो ब्रह्मा इन्द्रदेवतायां वृहत्वां साम गायति ॥ इन्द्रदेवत्वा वृहती नृमेघ पुरुषमेधदृष्टा । हे मरुतः ऋत्विजः इन्द्राय इन्द्रार्घ्यं यूयं वृहत्वां गायत सामगानं कुरुत कीदृशं वृहत् वृहत्तमम् वृत्तं पापं प्रति अतिशयेन हन्ति गच्छति वृत्तमसुरं नाशयति वा नाहस्येति तुम् । कृतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतवृधः देवा ऋत्विजो येन सामगानेन देवाय इन्द्राय ज्योतिः तेजः अजनयन्नुपादयन् कीदृशं ज्योतिः देवं दीप्यमानम् जागृवि जागृतीति जागृवि जागरणशीलमविनश्यदमित्यर्थः । सामगानेनेन्द्रस्तेजस्वी जात इत्यर्थः ॥ ३० ॥

पुण्यं पवित्रं लोकं प्रज्ञेयं जानीयाम् लोकमप्राप्तानां तल्लोकज्ञानं न भवतीति स्वर्लोकगमनं प्रार्थति । तं कम् यत्र लोके
ब्रह्म ब्राह्मणजातिः चर्वं चक्षियजातिश्च सहावियोगेन चरतस्तिष्ठत इत्यर्थः कीदृशे ब्रह्मचर्वे सम्यञ्चौ लिङ्गव्यत्ययः समीची
सम्यक् अच्युतस्ते । यत्र चाग्निना सह देवाः संवरन्ति । सदा च विप्राः चक्षियाश्च यं गच्छन्ति तं देवलोकं प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्र लोके इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ सह चरतः यत्र च वेदिः सदनं वेदिः आदृगमेति चात्किप्रत्ययः लिङ्गत्वादेत्वाभ्यास-
लोपी । अन्नाप्राप्तिजनितं दुःखं वेदिः स यत्र न विद्यते तं लोकं पुण्यं पवित्रं प्रज्ञेयं प्रजानोयाम् जानातिः सिद्ध्यत्यु-
क्तेटीति सिपीटि च रूपम् ॥ २६ ॥

(—१८, २, ६)

वत्सेन्द्रश्चवायुश्चसम्यञ्चौचरतःसह । तल्लोकम्पुण्यमज्ञेयंयत्रवेदिर्नविद्यते ॥ २६ ॥

अ०शुनातेअ०शुःपृच्यताम्यरुमापरः । गन्धस्तेसोममवतुमदायरसोअच्युतः ॥ २७ ॥

सिञ्चन्तिपरिपिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्तिपुनन्तिच । सुरायैवमैमदेकिन्त्वोवदतिकिन्त्वः ॥ २८ ॥

सुरादेवमाहुष्टुप् सुरासंसर्जने विनियुक्ता तत्त्वत् सौवामण्यारभे लिखितम् । हे सुरे ते तव अंशः भागः सोमस्यांशुना
भागेन सह पृच्यतां संयुज्यताम् तव परः पर्व सोमस्य परया पर्वणा सह पृच्यताम् । तव गन्धः अच्युतः अनश्नरो रसश्च
सोममवतु आक्षिप्तु किन्तु मदाय मत्ततायै सुरायुक्तः सोमः पोती मदजनको भवति अत उभयोर्योगोऽस्तु ॥ २७ ॥

सुरादेवमिन्द्रदेवत्या वाहुष्टुप् पूतसुरादाने विनियोग उक्तः । वभ्वै बभ्रुवर्णायै तस्यै सुरायै षष्ठार्थं चतुर्थी सुराया मदे

का० एधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति । यजमानः एधोऽसीति मन्त्रेण समिधं गृहीत्वा समिद-
सीति मन्त्रेणामी दधाति ॥ समिदेवत्ये यजुषी । हे समित्त्वमेधः एधयति दीपयतीति एधः दीपिकासि वयं त्वत्पुसादा-
देधिषीमहि धनादिभिर्हविं व्याप्रुयाम एधतेराशीर्लिङ् । हे समित् त्वं समिदसि समिन्धयति दीपयतीति समित् तेजसासि
तत्संयोगेनामेर्ज्वलनात् अतो मयि विषये तेजो धेहि धारय ॥ का० जुहोति समाववर्त्तति । यजमानः सकृन्नृहीतमाज्यं
कण्डिकाग्रेण जुहोति ॥ समाववर्त्ति आग्नेयी गायत्री वैश्वानरज्योतिरिति यजुः आग्नेयम् । पृथिवी समाववर्त्ति सम्यगावर्तते
विकरणव्यत्ययेन वृतेः शपः ऋः नश्यतीत्यर्थः उषाः दिवसोऽपि समाववर्त्ति सूर्यः समाववर्त्ति उ एवार्थे विश्वमिदं जगत्समाववर्त्ति ।

अभ्यादधामिसमिधमग्नेव्रतपतेत्वयि । व्रतञ्च सदाज्योपैमीन्धेत्वादीक्षितोऽग्रहम् ॥ २४ ॥

यत्नब्रह्मचक्षत्रञ्चसम्यज्यौचरतः सह । तं लोकम् एयमन्तोषयच देवाः सहाग्निना ॥ २५ ॥

अतोऽहं वैश्वानरज्योतिः भूयासम् विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरः परमात्मा तद्रूपं ज्योतिर्ब्रह्मैव भूयासम् । विभून्महतोऽपि
कामान् मनोरथान् व्यश्रवै प्राप्नुयाम् । भूः स्वाहा भुवनं भूः सत्तामात्रं ब्रह्म तस्मै स्वाहा सुहृतमस्तु भूरित्यव्ययम् ॥ २३ ॥

का० अभ्यादधामीति प्रत्यृचमाहवनीये तिलः समिधोऽभ्यादधाति । सौतामण्यादावादित्वेष्टिं समाप्य त्रिपश्वर्षमाहवनीवदक्षि-
णामी विहृत्याग्न्यान्वाधानं ब्रह्मवरणं च कृत्वाहवनीये यजमानस्तिस्रः समिधः प्रत्यृचमादधाति ॥ अग्निदेवत्वास्तिस्रोऽनुष्टुभः
आश्वतराश्चिदृष्टाः । हे अग्ने व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पालक अहं समिधं त्वयि अभ्यादधामि जुहोमि तेन समिदाधानेन दीक्षितः
समग्रं व्रतं कर्म अहं विश्वात् सोपैमि उपगच्छानि त्वा त्वामिन्धे दीपयामि ॥ २४ ॥ १-१८,५,१८ । २-१८,५,१० । ३-१८,१,११ ।

का० सोमवदुक्कमणमागमनं ॥ सोमवदिति उदयमिति मुक्तेण जलाजिष्णुमणम् अपाम सोमममृता अभूमेति जपतां सर्वेषां त्रिपशुदेशमागमनमिति सूत्रार्थः ॥ सूर्यदेवत्यानुष्टुप् प्रसूतखट्वा । वयं तमसः परि तमसः सकायात् तमीवह्लादद्या-
लोकात् उदगन्म उद्गता निर्गताः गमेर्लुङि शपि लुमे मस्य नः । कोट्या वयम् उत्तरमुत्कृष्टतरं स्वः स्वर्गं पश्यन्तः ईश-
माणाः किञ्च देवता देवलोके सूर्यं देवं पश्यन्तः सन्त उत्तमं ज्योतिर्ब्रह्मरूपमुदगन्मा प्राप्ताः ॥ २१ ॥ १-१८, ४, १० ।

उदयन्तमस्यस्यरिखः पश्यन्तुत्तरम् । देवन्देवसूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् ॥ २१ ॥

अपोअद्यान्वचारिष्रसेनसमसृक्ष्महि । पयस्वानग्नयागमन्तम्मासृजवर्चसाप्रजयावधनेनच ॥ २२ ॥

एधोस्येधिप्रीमहि समिदमितेजोसितेजोमयिधेहि । समाववर्त्तिष्टयित्रीसमुषाः समसूर्यः । समुविश्वमिदज्जगत् ।

वैश्वानरज्योतिर्भूयासंविभूकामान्वाश्रवैभूः स्वाहा ॥ २३ ॥

का० आहवनीयमुपतिष्ठतेऽपोअद्येति । यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते ॥ अग्निदेवत्या पङ्क्तिः । हे अग्ने तं मां वर्चसा
ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन सुवर्णादिकेन च त्वं संसृज संयोजय योऽहमद्य अपः अन्वचारिष्ठम् अवसृथकर्मणा जज्ञ-
मनुचरितवानस्मि प्राप्तोऽस्मि चरतेर्लुङ् यथाहं रसेन जलेन समसृक्ष्महि संसृष्टोऽस्मि सृजेर्लुङ् वचनव्यत्ययः यथाहं पयस्वाशु-
दकवान्सन् आगममागतवानस्मि गमेर्लुङि पुषादीति चेरङ् । तं मां वर्चसादिभिर्वाजय ॥ २२ ॥ १-१८, ४, १० ।

मिति ॥ का० सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिदानाय दुर्मित्रिया इति द्वेथ' परिषिञ्चति द्वौ विक्रमा उदङ्गत्वा' । यजमानोऽव-
भृथप्रदेशात् द्वौ विक्रमौ उदीच्यां गत्वा सुमित्रिया इति जलाञ्जलिमादाय यस्यां दिशि रिपुस्तां प्रति सिञ्चतीति सूत्रार्थः ॥
सुमित्रिया नः । व्याख्यातम् (५१२) ॥ १८ ॥ १९ ॥

का० अवभृथवत्स्नात्वा वासोऽपासनं द्रुपदादिवेति' । जलस्थायैव जायापती सौमिकावभृथवत्स्नात्वा कर्मकाले घृतं वासो-
अवदेवैर्हवकृतमेनोयज्यवमर्त्यैर्मर्त्यैकृतम्पुराणोदेवरिषस्याहि ॥ १८ ॥

समद्रेते हृदयमप्स्वन्तः सन्त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः । सुमित्रियान् आपोषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै
सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टियञ्च वयन्दिष्यः ॥ १९ ॥

द्रुपदादिवमुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव । पूतस्य पवित्रेण वाज्यमापः शुन्धन्तु मैत्रसः ॥ २० ॥

ऽप्सु चिपतः ॥ अद्भ्येत्यानुष्टुप् । आपो जलानि एनसः पापात् मा मां शुन्धन्तु पुनन्तु पापात्पृथक्कुर्वन्तु । तत्र दृष्टान्तत्रय-
माह द्रुपदादिवेति पलाशीद्रुमागमा इत्यभिधानोक्तेः द्रुस्तरुः तन्मयं पदं द्रुपदं पादुका तस्मान्मुचानः पृथग्भवन् यथा
पादुकादोषैरसम्बद्धो भवति मुचेर्विकरणव्यत्ययेन शानचि जुहोत्यादित्वाद्वित्वे मुमुचान इति रूपम् । यथा च स्विन्नः स्निद-
युक्तः स्नातः सम्मलान्पृथग् भवति । वाज्यमिव यथा पवित्रेण कम्बलमयेन पूतं गालितमाज्यं घृतं कीटेभ्यः पृथग्भवति ।
तथापो मां शुन्धन्तु ॥ २० ॥

यदि चेत् दिवा अह्नि यदि नक्तं रात्रौ वयमेनांसि पापानि चक्ष्म । वायुः तस्मादेनसः विश्वस्मादंहसथ मां मुञ्चतु ॥ १५ ॥

यदि जाग्रत् समस्या लुक् यदि जाग्रति जाग्रदवस्थायाम् यदि स्वप्ने स्वप्नावस्थायामेनांसि वयं चक्ष्म सूर्य-
स्तस्मादेनसः विश्वस्मादंहसथ मां मुञ्चतु ॥ श्रुत्या त्वन्यथा व्याख्यातम् । जाग्रति मनुष्ये यत्पापं कृतं स्वप्ने पितृषु यत्पापं कृतम्
तस्मान्मा मुञ्चतु । मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनं पितृकिल्बिषाच्च मुञ्चतीति श्रुतेः ॥ १६ ॥

लिङ्गीकृतदेवतं यजुः । ग्रामे अरण्ये वने सभायां पक्षपातादि यदेनः इन्द्रिये इन्द्रियविषये परापवादपरनारीदर्शनादि यत्

यदि जाग्रद्यदि स्वप्न एनांसि चक्ष्मावयम् । सूर्यो मातस्मादेन सो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥ १६ ॥

यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यच्छ्रेयदर्य्ये यदेनश्चक्ष्मावयं यदेकस्याधिधर्मणि तस्यावयजनमसि ॥ १७ ॥

यदापो अग्न्यादितिवरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च । अवभृथ निचुम्पुण निचेरु रसि निचुम्पुणः ।

देवविषये वा शूद्रे अर्ये वैश्ये अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातः यत्पापं वयं चक्ष्मः । आवयोः पत्नीयजमानयोरेकस्य अधि-
धर्मणि कर्मणि अधिकर्मविषये यदेनो धर्मलोपलक्षणम् । तस्यैनसः पापस्यावयजनं नाशनं त्वमसि नाशकोऽसौत्यर्थः । कुम्भं
प्रति वचनम् । अवपूर्वा यजिर्नाशनार्थः ॥ १७ ॥

१-१२, २, २, २ ।

२-१८, ४, १४ ।

३-३, ४८, ८, २५ ।

यदापः । व्याख्यातम् (६, २२) । पूर्ववज्जनम् २ । पूर्ववदिति अवभृथेत्यादि ओषधीरुताप इत्यन्तेन सुराकुम्भस्य जले मज्जनम् ॥
अवभृथ । व्याख्यातम् २ इयान्विशेषः अयच्चि अवायच्चि नाशितवानस्मि यजेर्लुङि तङि उत्तमैकवचने रूपम् पर्वत्र अयासिपः,

का० प्रयत्नमच्च यजमानो लोमानि प्रयतिरिति । यजमानो ग्रहणं प्रयत्नमुपह्वपूर्वकं भक्षयति ॥ लोमत्वगादिदेव-
तानुष्टुप् । मम लोमानि प्रयतिः प्रयतनं प्रयतिः प्रयतो वर्तते तथोद्यामी यथा लोमस्त्रपि प्रयतः । मे मम त्वङ् आनतिः
आगतिश्च आनमन्ति भूतानि यस्यां सा आनतिः आगच्छन्ति भूतानि यां प्रति सा आगतिः मदीयां त्वचं दृष्ट्वा भूतान्या-
गच्छन्ति नमन्ति चेत्यर्थः । मे मम मांसमुपनतिः उपनमन्ति भूतानि यत्र । ममास्थि वसु धनं धनरूपमेव । मे मज्जा
आनतिः आनमन्ति भूतानि यत्र । उपलक्षणमेतत् मम सप्त धातवो जगद्व्योकरणसमर्था इत्यर्थः ॥ १३ ॥

लोमानिप्रयतिर्ममत्वङ्आनतिरागतिः ॥ मांसमपनतिस्त्वस्थिमज्जामानतिः ॥ १३ ॥

यद्देवादेवहेडनन्देवासञ्चक्रमावयम् ॥ अग्निर्मातस्मादेनसोविश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥ १४ ॥

यदिदिवायदिनक्तमेनांसिचक्रमावयम् । वायुर्मातस्मादेनसोविश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥ १५ ॥

इत उत्तरमवभृथः ॥ का० मांसरकुभं प्रावयति यद्देवा इति । अवभृथेष्टिं कृत्वा यद्देवा इत्यादिनां वरुण नो मुञ्चेत्यन्तेन
सार्धकण्डिकाचतुष्काक्षकेन मन्त्रेण मांसरकुभं जले तारयति ॥ अग्निं वायुसूर्यदेवत्यास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः कृष्णाण्डोसञ्ज्ञाः । दीव्यन्ति
देवाः दीप्यमाना हे देवांसो देवा वयं यद्देवहेडनं देवानां हेडनमपराधं चक्रम कृतवन्तः करोतेर्लिट् संहितायां छान्दसो
दीर्घः । अग्निस्तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथकरोतु विश्वात् विश्वस्मात्सर्वस्मात् अंहसः विघ्नाच्च मुञ्चतु । ऊचैः स्माद-
भावं आर्षः ॥ १४ ॥

का० तया देवा इति श्रुत्यान्ते जुहोति१ । शस्त्रसमाप्तौ वषट्कृते तया इति कण्डिकाद्वयात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं जुहोति । त्रावसाना विश्वदेवदेवत्या पङ्क्तिः । एकादश देवा देवैः वक्ष्यमाणैः सह मा मामवन्तु रक्षन्तु । कीदृगाः त्रयोऽथवा येषान्ते सङ्ख्याया अवयवे तथप् द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेति अयज्यादेशः । एकादश त्रिगुणा इत्यर्थः ते च कतोति स्वयमेवाह त्रयस्त्रिंशाः तिसृभिरधिका त्रिंशत् शङ्का येषान्ते त्रयस्त्रिंशत्सङ्का इत्यर्थः । सुराध्वसः शोभत राधो येषान्ते राध इति धननाम राध्वन्धनेनेति यास्कोक्तेः२ । तथा बृहस्पतिपुरोहिताः बृहस्पतिः पुरोहितो येषान्ते । तथा सवितुः देवस्य सवे आन्नायां वर्तनानाः । देवाः दीप्यमानाः ॥ ११ ॥

॥ २२ ॥ श्री ०

== 32 ==

प्रथमाद्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञीयं जुर्भिर्यज्ञं प्रिसामभिस्सामान्यं विभर्च च पुरोनुवाक्या
भिः पुरोनुवाक्याया ज्याभिर्यज्ञ्यावपटकारैर्वपटकारा आहुतिभिराहुतयोमेकामान्त्समर्हयन्तुभूः स्वाहा ॥ १२ ॥

कथमवन्तु तत्राह । विश्वदेवदेवत्यमांशौर्लिङ्गं यजुः प्रकृतिच्छन्दः । प्रथमा देवा द्वितीयः सहिता मामवन्तु द्वितीयास्तृतीयः
सहावन्तु तृतीयाः सत्येन सह सत्यं यज्ञेन सह यज्ञो यजुर्भिः सह यजुंषि सामभिः सह सामान्यृग्भिः सह ऋतवः पुरो-
ऽनुवाक्याभिः सह पुरोऽनुवाक्या याज्याभिः सह याज्या वषट्कारैः सह वषट्कारा आहुतिभिः सह एवं त्रिप्रकारैरेकादश-
सङ्ख्यादेवैरुत्तरोत्तरं पालिता आहुतयो मे मम कामानभिलाषान् समर्धयन्तु पूरयन्तु भूः सुवनं भूः इतमिदं स्वाहा सह-
तमस्तु ॥ १२ ॥

भोक्तारौ भवतामित्यर्थः । पसः पसतेः स्पृशतिकर्मण इति यास्कीक्तेः पसो लिङ्गं भगः सौभाग्यं चास्तु भग ऐश्वर्यं सौभाग्यं सम्पत्तिः सर्वदा भोगासक्तमस्त्वित्यर्थः । जङ्घाभ्यां पङ्गां चाह धर्मोऽस्मि उपलक्षणमेतत् सर्वाङ्गैर्धर्मरूपोऽस्मि धर्मरूपत्वादेव विमि प्रजायां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि धर्मप्रतिष्ठितो हि राजा भवति ॥ ८ ॥

का० कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रति चत्रइति । असान्दीतो यज्ञसानः कृष्णाजिनेऽवतरति । विश्वदेवदेवत्यं यज्ञुः अतिशक्तौ ।

जङ्घाभ्याम्यङ्गान्धर्मास्मि विशिराजा प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥

प्रतिचक्षेप्रतितिष्ठामिराष्ट्रे प्रत्यक्षेषु प्रतितिष्ठामिगोषु । प्रत्यङ्क्षेपु प्रतितिष्ठाम्यात्मन् प्रतिप्राणेषु प्रति

तिष्ठामिपुष्टे प्रतिद्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामियज्ञे ॥ १० ॥

त्रयादेवाएकादशत्वयस्त्रिंशः सुराधसः । बृहस्पतिपुरोहितादेवस्य सवितुः सवे । देवादेवैरवन्तुमा ॥ ११ ॥

अहं चक्षे प्रतितिष्ठामि क्षत्रियजातौ प्रतिष्ठायुक्तौ भवामि । राष्ट्रे देशे अश्वेषु गोषु अङ्गेषु करपादाद्यवयवेषु आत्मन् आत्मनि चित्ते प्राणेषु पञ्चसु पुष्टे पुष्टौ समृद्धौ द्यावापृथिव्योः स्वर्गलोकयोः यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ च प्रतितिष्ठामि । क्रियापदावृत्तिः फलातिशयद्योतनार्था । क्षत्रियदेशयोः प्रतिष्ठा वशीकरणम् गोऽश्वप्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः प्राणाङ्गप्रतिष्ठा नीरोगत्वम् आत्मप्रतिष्ठा निराधित्वम् पुष्टप्रतिष्ठा धनसमृद्धिः द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठोभयलोककीर्तिः यज्ञे प्रतिष्ठा यज्ञकरणम् वश्यविश्वः पशुमान्निराधिव्याधिः श्रीमान्यन्नकर्ता च भवेयमिति भावः ॥ १० ॥

मोदाः आनन्दरूपाः सन्तु मोदन्ते ता मोदाः पचाद्यच् । अङ्गानि प्रमोदाः प्रकृष्टहर्षाः सन्तु । मे मम मित्र सहः पस्तु सहते अभिभवति शच् मिति सहः रिपुनाशकमस्तु ॥ ६ ॥

मे बाह्व बलमस्तु बलवन्तौ स्तामित्यर्थः । इन्द्रियञ्च बलं स्वकार्यक्षममस्तु । मे हस्तौ कर्म चास्तु सत्कर्मकुशलो सामर्थ्यवन्तौ च स्तामित्यर्थः । मम आत्मा अन्तरात्मा उरो हृदयञ्च चतुर्वर्त्ततात् त्राणकरमस्तु ॥ ७ ॥

जिह्वामेभद्रं वाङ्महोमनोमन्युः खराड्भामः । मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रमे सहः ॥ ६ ॥

बाह्वमे बलमिन्द्रियं हस्तौ मे कर्मवीर्यम् । आत्मा चतुर्वर्त्तमम ॥ ७ ॥

पृष्टीर्मे राष्ट्रमुदरमसौ ग्रीवाश्च श्रोणी । ऊरुश्चरत्नी जानुनी विशो मेङ्गानि सर्वतः ॥ ८ ॥

नाभिर्मे चित्तं विज्ञानम्यायुर्मे पचितिर्भसत् । आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यम्यसः ।

मे मम पृष्टीः पृष्ठप्रदेशो राष्ट्रं देशो देशवत्सर्वाधारमस्तु । मे मम उदरमसौ स्कन्धौ ग्रीवाः कण्ठदेशः श्रोणी कटिदेशौ ऊरु सक्थिनी अरत्नी हस्तदेशौ जानुनी च सर्वतोऽन्यान्यङ्गानि च विशः प्रजाः सन्तु प्रजावत्योषाः सन्तु ॥ ८ ॥

मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु । पायुर्मे गुदेन्द्रियं विज्ञानं ज्ञानजनितसंस्काराधारमस्तु । भसत्स्त्री प्रजननमपचितिः प्रजारूपमस्तु सुभगमस्तु यजमानपत्नी विषयमेतत् । मे आण्डौ हृदयौ आनन्दनन्दौ स्तामानन्देन सम्भोगजनितसुखेन नन्दतस्तौ तत्सुख-

वचनात् । हे यजमान त्वं काः प्रजापतिः असि अत्यन्तं कः कतमः यैष्ठः प्रजापतिरसि प्रजापतयो बहवः तत्रोत्तमोऽसि ।
 कस्मै प्रजापतिपदप्राप्तये त्वामहमभिषिक्तवानिति शेषः कायं प्रजापतिभावाय चाभिषिक्तवान् ॥ का० सुश्लोकित्यालम्ब्यो हयति ।
 पञ्चयुगा सृष्टौ यजमानः सुश्लोकादिसञ्ज्ञानराजाह्वयति ॥ हे सुश्लोक एवोति शेषः शोभनः श्लोकः कीर्तिर्यस्य । शोभनं मङ्गल
 सुदयो यस्य स सुमङ्गलः हे सुमङ्गल त्वमेहि । हे सत्यराजन् एहि सत्योऽविनाशो राजा प्रभुर्ह्यस्य सः ॥ ४ ॥

का० मङ्गलानि चानुभवे यथालिङ्गं शिरो मङ्गल इति पतिमन्त्रम् । यजमानो यथालिङ्गमङ्गलानुभवे ॥ इन्द्रशरीरावयव-
 देवताकं पञ्चर्चं तत्र तृतीया गायत्री अन्या चतुर्वसाना महापङ्क्तिः तिस्रोऽनुष्टुभः । अभिषिक्तो यजमान इन्द्ररूप आत्मानं

कोसिकतमोसिकश्चैत्वाकः यत्वा । सुश्लोकमुमङ्गलसत्यराजन् ॥ ४ ॥

शिरोमेयीर्यशोमुखन्त्रिपिः केशश्चक्षुषूणि । राजामेप्राणोऽनृतसम्नाट्चक्षुर्विराट्थोत्रम् ॥ ५ ॥

सर्वात्मकं पश्यन्नाह । मे मम शिरः श्रीः शोभास्तु दत्तेति वा ज्ञे सुखं यशोऽस्तु केशाः श्मश्रूणि सुखलोमानि च त्विषि
 दीप्तिरस्तु । राजा दीप्यमानो मे मम प्राणो सुखवायुरस्तु सस्तु । चक्षुरिन्द्रियं सम्नाट् अस्तु, सम्यक् राजते सम्नाट् । श्रोत्र-
 मिन्द्रियं विराट् विविधं राजमानसस्तु ॥ ५ ॥

१—१८,४,२० ।

२—१८,४,२१ ।

मे जिह्वा रसनेन्द्रियं महः कल्याणरूपमस्तु । वाक् वागिन्द्रियं महः मद्यते पूज्यते महः पूज्यमानास्तु, महतेरसुन् प्रत्ययः
 मनी मन्युः क्रोधरूपमस्तु, क्रोधफलं ददातु । भागः क्रोधः स्वराट् स्वेनैव राजमानोऽस्तु न तु कुतश्चित्प्रतिहन्यतामित्यर्थः । तदु
 हस । शक्तिरहितोऽपि कुप्यति मानं चोदहति सेवकजनोऽपि अघरहितोऽपि कामी जानाति विधिं विडम्बयितुमिति । मङ्गलयो

यजुषी देव्यो बृहती । हे रुक्म सत्योः अकालमरणान्मां पाहि रक्ष । हे सौवर्ण रुक्म विद्योत् विद्युतः मां पाहि विद्योतत । इति विद्योत् विचप्रत्यये गुणः विद्यत्पाताद्व्येत्यर्थः ॥ २ ॥

का० सर्वसुरभ्युन्मृदितः शेषैरभिषिञ्चत्वा सुखादवस्त्रावयगप्रतिदिशः सर्वत्र सावित्रमश्विनोः सरस्वत्या इन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । वेतसमावस्थापितैर्वसायहशेषैः प्रतिदिशं स्थितोऽध्वर्युरा सुखादवस्त्रावयवासन्दीर्घं यजमानमभिषिञ्चति मन्त्रत्रयेण कोट्यम् सर्वैः सुरभिषिञ्चन्तकपूर्वकस्तूरीकेसरादिभिरुद्धर्तितम् । सावित्रं यजुर्देवस्य त्वेति सर्वत्र चित्त्वपि मन्त्रेष्वन्यति । चतुर्थोऽभिषेक उत्तरे स्थितस्त्रिभिर्मन्त्रैर्महाव्याहृतिभिरिन्द्रस्येति तृतीयमन्त्रेण वा कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वा । व्याख्यातम् ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वीर्यं व्यामूष्णो हस्ताभ्याम् । अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषिञ्चामि सरस्व

त्यै भैषज्येन वीर्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामीन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रियै यशसेऽभिषिञ्चामि ॥ ३ ॥

अश्विनोः । त्रीणि लिङ्गोक्तदेवतानि चाद्यं प्राजापत्या बृहती हे ऋगायज्ञो । हे यजमान अश्विनोः भैषज्येन वैद्यकर्मणा त्वामभिषिञ्चामि भिषजः कर्म भैषज्यम् किमर्थं तेजसे कान्त्यै ब्रह्मवर्चसाय सर्ववासवलितवेदेष्टाङ्गजनिता कीर्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ॥ सरस्वत्यै भैषज्येन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वत्या भिषकर्मणा च भवन्तं देवमभिषिञ्चामि किमर्थं वीर्यायान्नाद्याय वीर्यसामर्थ्यम् अत्रायमन्नमन्नसामर्थ्यम् तस्मै ॥ इन्द्रस्येन्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन सामर्थ्येन च त्वामभिषिञ्चामि किमर्थं बलाय सामर्थ्याय श्रिये सर्वसमृद्धौ यशसे कीर्त्यै ॥ ३ ॥ १—१८, ४, १४ । २—१८, ४, १८ ।

का० यजमानमालभते कोऽसीति । अध्वर्युर्यजमानं स्पृशति । प्राजापत्या गायत्री उष्णिग्नभां षट्सप्तैकादशोऽङ्गमभेति

अथप्रदः सोमस दुग्धः ॥ एवं येः सरस्वत्यस्त्रिभिरिन्द्राय नानाद्रव्येभ्यो मानारसानादायोपकारः कृतः तेभ्यः सोत्रामणोद्-
ष्टृभ्यो नमः ॥ ८५ ॥ १—१८,४,७। २—१८,४,८। ३—१२,८,३,८। ४—१८,४,८। ५—१८,३,१०-११।

अथमन्त्रादीधरकृते वेददीपे मनोहरे । सुरादीन्द्राभिषेकान्तोऽध्यायी नवदशोऽगमत् ॥ १८ ॥

का० सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपदीं वेद्योर्निर्द्धाति चतस्र्य योनिरिति१ । जानुप्रमाणपादामासन्दीं वेद्योर्मध्ये निर्द्धाति
सोमासन्दीवदिबि सुत्तरज्जुव्यताम् आसन्द्या हौ पादौ दक्षिणवेदौ द्वावुत्तरवेदौ यथा तथेति सूत्रार्थः ॥ आसन्दीदेवताका
द्विपदा गायत्री । हे आसन्दि त्वं चतस्र्य योनिरुत्पत्तिस्थानमसि । आसन्द्यामभिषेकी गुणधर्मानर्हति राजेति भावः । चतस्र्य

चतस्र्ययोनिरसि चतस्र्यनाभिरसि । मात्वाहिंसीन्मामाहिंसीः ॥ १ ॥

निषसादधृतव्रतोवरुणःपस्तग्रास्वा । साम्नाज्यायसुक्रतुः । मृत्योःपाहिविद्योःपाहि ॥ २ ॥

नाभिर्नहनं बन्धनं चासि ॥ का० कृष्णाजिनमस्यामास्तृणति मा त्वेति२ । अस्यामान्सन्दां कृष्णाजिनं क्वाद्येदित्यर्थः ॥ यजुः
कृष्णाजिनदेवत्यम् प्राजापत्या गायत्री । यज्ञाध्यासेन कृष्णाजिनं प्रार्थ्यते । हे कृष्णाजिन आसन्दी त्वा त्वां मा हिंसीः त्वं
च मा मां मा हिंसीः मा जहि । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्चाहिंसायै इति३ श्रुतेः ॥ १ ॥

का० तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति४ । यजमानः कृष्णाजिने उपविशेत् ॥ व्याख्याता(१०,१०) ॥ का० पादयो रुक्मा उपास्यति
राजतं सव्ये मृत्योरिति सौवर्णं शिरस्येके विद्योदिति५ । आसन्द्यापविष्टयजमानस्य पादयोरधो रुक्मो मण्डलाकारौ भूषण-
विशेषौ न्यस्यति राजतं सव्ये मृत्योरिति मन्त्रेण सौवर्णं दक्षे विद्योदिति सौवर्णं रुक्मं शिरसीत्येके ऊचुरिति सूत्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्ये

भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ आत्मन् आत्मनि अङ्गान्यवयवान् समधातां समयोजयताम् सरस्वती तत् तमात्मानमङ्गीः
समधात्संदधे कीदृशा अश्वरादयः इन्द्रस्य रूपमायुध चन्द्रेणाङ्गादङ्गेन ज्योतिर्ज्योतिषा सहासृतमनस्वरं दधानाः सम्पादयन्तः
कीदृशं रूपं शतमानं शतानामनेकेषां प्राणिनां मानं पूजा यस्मिन् तज्जगत्पूज्यमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

सरस्वती अश्विभ्यां पत्नी अश्विनोः पत्नी भूत्वा योन्यामन्तर्यानिमध्ये गर्भमिन्द्रलक्षणं सुकृतं यथा तथा शोभनं कृतं विभर्ति । अस्तु
सरस्वती योन्याङ्गमन्तराश्विभ्यामपत्नी सुकृतस्विभर्ति । अपां रसेन वरुणो न सान्नेन्द्रं श्रियै जनयन्नपसुराजा ॥ ८४ ॥

तेजःपशूनां हविरिन्द्रियावत्परिस्तुता पयसा सारघममधु । अश्विभ्यान्दुग्धमभिषजा

सरस्वत्या सुता सुताभ्याममृतः सोम इन्द्रः ॥ ८५ ॥

॥ इति माध्यन्दिनिशाखायां वाजसनेयसंहितायां जनविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

राजा अपामीश्वरो वरुणः अपां रसेन सान्ना उदकरसभूतेन सान्ना इन्द्रं श्रियै जनयन् सन् विभर्तीत्यनुषङ्गः । नवार्थः ॥ ८४ ॥

भिषजा भिषग्भ्यामश्विभ्यां सरस्वत्या च इन्द्रियावत् इन्द्रियवत् वीर्यवत् पशूनां सम्बन्धि हविरादाय परिस्तुता पयसा
च सह सारघं मधु चादाय इन्द्रार्थं तेजो दुग्धं स्नावितम् । सुतासुताभ्यां परिस्तुत्योभ्यां सक्ताशात् अमृतोऽमृतरूपः इन्द्रै

अविः सारस्वतो मेघश्च नसि इन्द्रस्य नासिकायां] वोर्यायावस्थितः । यहाभ्यां सारस्वताभ्यां प्राणस्य प्राणवायोः पन्था मार्गो-
ऽस्यतः अग्नश्चरः क्रियते । सरस्वतो उपवाकैर्यवाङ्मुरैः कृवा व्यानमिन्द्रस्य व्यानवायुं जजान जनयति । बहिर्बुरैः सह नस्मानि
नासिकाभवानि लोमानि जजान ॥ ८० ॥

ऋषभः बलाय सामर्थ्यायेन्द्रस्य रूपं चक्रे । यहाभ्यामैन्द्राभ्यामसृतं भूतभविष्यद्वर्तमानशब्दग्राहि श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं कर्णाभ्या
मिन्द्रस्य कर्णयोश्चक्रे कर्णशष्कुल्योः श्रोत्रेन्द्रियं स्थापितमित्यर्थः । यवा बहिश्च भ्रुवि भ्रुवोः केशराणि लोमान्यभवन् कर्कश
इन्द्रस्यरूपमष्टप्रभोबलायकर्णाभ्यां श्रोत्रमसृतङ्गहाभ्याम् । यवानबहिर्भ्रुविकेशराणिकर्कशजन्तेमधुसारघन्मुखात् ॥ ८१ ॥

आत्मन्नुपस्थेनष्टकस्यलोममुखेऽश्रूणिनव्याघ्रलोम । केशानशीर्षन्यशसेय्यैगिखासिंहस्यलोमत्विधिरिन्द्रियाणि
॥ ८२ ॥

अङ्गान्यात्मनिभज्जातदक्षिणात्मानमङ्गैः समधात्सरस्वती । इन्द्रस्यरूपं शतमानमायुश्चन्द्रेण ज्यातिरस्यतन्दधानाः
॥ ८३ ॥

वदरं मुखात् सारघं मधु तत्तुल्यं लालाश्लेष्मादि जन्ते सरघा मधुमक्षिका तत्सम्बन्धि सारघम् यथा मधु नानातरुभ्य
आनीयते एवं लालादि सर्वाङ्गेभ्यो भवति इति लालादीनां मधुसायम् ॥ ८१ ॥

आत्मन् आत्मनि शरीरे उपस्थे गुच्छे च यानि लोमानि तानि हृक्स्य लोमानि लोमेति जातावेकवचनम् । मुखे यानि
अश्रूणि तानि च व्याघ्रलोम । शीर्षेण शीर्ष्णिं शिरसि च ययसे ययोऽर्थं ये केशाः या च त्रियै शोभायै शिखा या च
त्विषिः कान्तिः यानि चेन्द्रियाणि तत्सर्वं सिंहस्य लोम ॥ ८२ ॥

कुम्भः सुराधानकुम्भः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा वनिष्ठुः स्थूलान्नं जनित्वा जनयति । यस्मिन् कुम्भे योन्यां कुम्भरूपे योनौ स्थाने अग्रे प्रथममन्तर्मध्ये गर्भः सुरारूप उषितः । शतधार उदकः कूपतुल्यः कुम्भः त्र्यम्बकः स्वष्टः भ्रायिः शिशोऽभवत् । कुम्भी सुराधानी च पितृभ्यः स्ववां दुहे दुग्धे अन्नं पूरयति लोपस्तथात्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ ८७ ॥

अस्येन्द्रस्य सत् सतः पात्रविशिषो मुखमभूत् सतशब्दस्यान्तलोपश्चान्दसः सतेन इत् सतेनैवास्य शिरोऽभूत् । पवित्रं जिह्वाभवत् । अश्विना अश्विनौ सरस्वती च आसन् आस्येऽभवन् । चप्यञ्च पाथुरिन्द्रियमभूत् । वाली सुरागलनवस्त्रमस्येन्द्रस्य मुखसदस्यगिरइत्सतेन जिह्वापवित्रमश्विनासन्सरस्वती । चयन्नपायुर्भिपगस्यवालोवस्तिर्नशेपोहरसातरस्वी ॥ ८८ ॥

अश्विभ्याञ्चक्षुरमृतङ्गहाभ्याञ्चागेन तेजो हविषाष्टतेन । पद्माणि गोधूमैः कुवलैरुतानिपेशोनशुक्रमसितं वसाते ॥ ८९ ॥

अविर्नमेषोनसित्रीर्यायप्राणस्वपत्याचमृतोग्रहाभ्याम् । सरस्वत्युपवाकैर्व्यानन्त्रस्यानिवर्हिर्वदरैर्ज्जान ॥ ९० ॥

भिषग्वैद्यो वस्तिर्गुदं शेषो लिङ्गं चाभूत् वालेन त्रयं जातम् कौटुशः शेषः हरसा वीर्येण तरस्वी वेगवान् ॥ ८८ ॥

अश्विभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः क्रियते अहाभ्यामश्विदेवत्याभ्यां चक्षुरेवामृतमनश्चरं क्रियते । मृतेन पक्वेन हविषा चागेन छागरूपेण पक्वहविषा तेजश्चक्षुःसम्बन्धि क्रियते । गोधूमैः पद्माणि नेत्रलोमानि क्रियन्ते कुवलैर्वदरैः उताभि चक्षुर्निविष्टानि लोमानि क्रियन्ते । शुक्रं शुक्लमसितं कृष्णं च पेशः रूपं शुक्लकृष्णं नेत्रगते रूपे वसाते आच्छादयते कुर्वीत इत्यर्थः प्रकृतत्वादश्विनो कर्तारौ ॥ ८९ ॥

गतं सव्यं च सुरया कृत्वा मृत्वात् मूत्रं चाजनयन्त आमाशयगतमन्नमूत्रमूत्रं पक्वाशयगतमन्नं सव्यम् । कीदृशस्ते अमतिं बध्यमावं
दुर्मतिं दुर्बुद्धिं वाधमाना निवर्तयन्तः सद्बुद्धिं ददत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

सुष्ठु ज्ञायते रक्षति सुत्वामा इन्द्रः पुरोडाशदेवता इन्द्रस्य हृदयेण हृदयं जजान जनयति । सविता च पुरोडाशेनेन्द्रस्य सत्यं
जजान । वरुणो भिषज्यन् इन्द्रस्य चिकित्सां कुर्वन् सन् यत्कृतं कालखण्डं क्लोमानं गलनाङ्गिकाच्च जजान । वायव्यैः सौमिकौ-
र्ध्वपात्रैः मतस्ते हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी पित्तं न पित्तञ्च मिनाति निर्मिमीते सृजतीत्यर्थः सौमिकान्यौर्ध्वपात्राणि वायव्य-
सञ्ज्ञानि ॥ ८५ ॥

इन्द्रः सुत्वामाहृदयेण सत्यम् पुरोडाशेन सविता जजान । यत्कृतं क्लोमानं वरुणो भिषज्यन् मतस्ते वायव्यैर्न मिनाति पित्तम् ॥ ८५ ॥

आन्त्राणि स्थालीर्मधुपिन्वमाना गुदाः पात्राणि सुदुधानधेनुः । श्येनस्य पत्रञ्च प्लोहा शचीभिरासन्दीनाभिरुदरन्माता
— ८६ —

कुम्भो वनिष्ठुज्जनिता शचीभिर्यस्मिन् ग्रेयो न्याङ्गमो अन्तः । आशिव्यक्तः शतधार उत्सो दुहेन कुम्भी स्वधाम्पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

स्थालीः स्थाल्यः आन्त्राणि अभवन् कीदृश्यः स्थाल्यः मधु पिन्वमानाः मधु सिञ्चन्त्यः । पात्राणि गुदा गुदस्थानान्यभवन् ।
सुदुधा न धेनुः शोभनं दुग्धे सा सुदुधा दोग्ध्री च धेनुः आदित्येष्टेर्दक्षिणारूपा गुदा एवाभवत् । श्येनस्य पत्रञ्च प्लोहा हृद-
वामभागस्थः शिथिलमांसपिण्डः गुल्फसञ्ज्ञोऽभवत् । आसन्दी शचीभिर्नाभिरुदरं चाभवत् कीदृश्यासन्दी माता जननी स्थानीया आस-
न्यामभिषिच्यते ऽतस्त्वो जायत इव । नाश्वर्याः ॥ ८६ ॥

रुद्रवत् वर्तनमार्गो ययोस्तौ रुद्रवर्तनी रुग्णवर्तनी वा भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती च तदन्तरं शरोरान्त-
वर्ति पेश इन्द्रस्य रूपम् वयति वयन्ति सम्बध्नान्ति वचनव्यत्ययः । तदेवाह मासरैः शष्पादिचूर्णचरुनिःस्त्राविः अस्थि सम्बध्नान्ति
कारोतरेण गलनवासमा मज्जानं वयन्ति । कीदृशास्ते गवां त्वचि चर्मणि दधतः सुरां स्थापयन्तः ॥ ८२ ॥

नासत्याभ्यामश्विभ्यां सहिता सरस्वती वसु धनं दर्शतं दर्शनीयं वपुश्च वयति पटमिव सृजति इन्द्रस्येति शेषः । कीदृशं वसु
पेशलं पेश इति हिरण्यरूपयोर्नाम पेशं लाति गृह्णाति पेशलं हिरण्यवद्रूपवद्वा । मनसा विचारयति शेषः । परिस्रुता परिस्रुतः
तदश्विना भिषजा रुद्रवर्तनी सरस्वती वयति पेशो अन्तरम् । अस्थिमज्जानमासरैः कारोतरेण दधतो गवान्त्वचि ॥ ८२ ॥

सरस्वती मनसा पेशलं वसुना सत्याभ्यां वयति दर्शतं वपुः । रसं रसं रसुतान रोहितं नग्नं हृद्भीरुस्तं सरन्तं वेस ॥ ८३ ॥

पयसा शुक्रममृतं जनित्रं सुरायामूचा जनयन्तरेतः । सपामतिन्दुर्मतिस्त्वाधमाना ऊवद्वा वातं सङ्गन्तदारात् ॥ ८४ ॥

सुरायाः रोहितं लोहितं रसं न रसञ्च वयति इन्द्रवपुषो रञ्जनाय अत एव वेदेषु रोहितः इन्द्रः पठ्यते । अथ तदा नग्नः
क्रियः सुराकन्दः पूर्वोक्तः तसरं वयनसाधनं विम न विमा च भवति तसरवेमानी कुविन्दानां प्रसिद्धौ । कीदृशो नग्नः धीरः
धियमीरयति प्रेरयतीति धीरः मादक इत्यर्थः विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनात् । नग्नोः कर्तृत्वं विवक्षितम् ॥ ८३ ॥

प्रकृतत्वादश्विनौ सरस्वती च पयसा दुग्धेन रेती वीर्यं जनयन्त उदपादयन् अडभाव आर्षः इन्द्रस्येति शेषः । कीदृशं रेतः
शुक्रं शुक्लम् अमृतमनश्यत् जनित्रं जनयतीति जनित्रं जननशीलम् । आरात् समीपे स्थित्वा तत्प्रसिद्धमूवद्ध्यं वातं नाड्यौ-

का० खुरेवसायहान्दुनिःशतं जुहोति सोसेनति प्रत्युचम् । पञ्चपत्नी ग्रह इति परिशिष्टोक्तेः ऋषभखुराणां महत्त्वाच्चापेभिः
 खुरैः पशूनां वसां गृह्णात्वा सोसेनिति प्रतिमन्त्रं हात्रिंशत्सङ्ख्यानं सुरायहान् जुहोति एकेन मन्त्रेण द्वयोर्होम इत्यर्थः ॥ अश्वि-
 सरस्वतीन्द्रदेवत्याः षोडश जगत्त्यः । जगतौभिर्जुहोतीति श्रुतिबलाद्ब्रह्मसरस्वतीनामपि कासाश्चिज्जगतौत्वमेव । दस्त्रादिभिर्यथा
 इन्द्रस्य भैषज्यं दत्तं तदनेनानुवाकेन प्रतिपाद्यते । अश्विना अश्विमौ दस्त्रौ सविता सरस्वती वरुणश्च मनसा विचार्य यज्ञं
 सौत्रामणीं वयन्ति निष्पादयन्ति । केन सोसेन ऊर्णासूत्रेण च सोसेन शष्पक्रयणादूर्ध्वया तोक्मक्रयणात् ताभ्यां यज्ञनिष्पादनं
 मित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः सोसेन ऊर्णासूत्रेण च तन्त्रमिव यथा कश्चित्सोसेन धातुविशेषेण तन्त्रमङ्गद्विशेषं वयति ऊर्णासूत्रेण
 सोसेनतन्त्रमनसाननीषिण ऊर्णासूत्रेण कवयोवयन्ति । अश्विनायज्ञं सवितासरस्वतीन्द्रस्य रूपं वरुणो भिषज्यन् ॥ ८० ॥

तदस्य रूपममृतं शचीभिस्तिस्त्रोर्दधुर्द्वेताः सुरगणाः । लोमानि शष्पैर्विजुधानतोक्मभिस्त्वगस्य मांसमभवन्नलाजाः ॥ ८१ ॥

च तन्त्रं पटं वयति तद्वत् तन्त्रं राष्ट्रे च सिद्धान्ते परच्छन्दाप्रधानयोः अङ्गदे कुटुम्बकृते तन्तुवाने परिच्छद इति कीशात् ।
 कोट्टणा अस्त्रादयः मनोविणः मेधाविनः । कवयः क्रान्तदर्शनाः । इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन् भिषज्यन्तः भिषज् रुक्मजये कण्डा दिवा-
 यक् ततः शत्रुप्रत्ययः वचनव्यत्ययः । इन्द्रभैषज्याय यज्ञं वयन्तीतिार्थः ॥ ८० ॥ १—१८, ४, १२ । २—१२, ८, ४, १२ ।

तिस्रो देवताः अश्विसरस्वताः संरराणाः सत्यक् रसमाणाः सताः अस्येन्द्रस्य तदमृतममरणधर्मं रूपं शचीभिः कर्मभिः
 सन्दधुः कर्माङ्गैः सन्धानं चक्रुः तदेवाह लोमानि इन्द्रलोमाणि शष्पैर्विरुद्वीहिमिः सन्दधुः अस्येन्द्रस्य त्वक् त्वचं च तोक्मभिः विरु-
 द्धयैर्विहधा सन्दधुः लाजा न लाजाश्चास्य मांसं समभवत् । अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं नकाराः सर्वे चकारार्थाः ॥ ८१ ॥

प्रजापतिः रूपे रूपवती मूर्तिमती सत्यानृते दद्या व्याकरोत् व्याकरणं पृथक् कृतवान् इदं सत्यमिदमनृतमिति पृथगव
स्थापयत् । तदेवाह । अनृते अशब्दां नास्तिक्यमदधात् अस्थापयत् अनृतस्याशब्दानिमित्तत्वात् । सत्ये अहामदधात् सत्यस्य
अशब्दानिमित्तत्वात् अशब्दास्तिक्यबुद्धिः अनेन ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७७ ॥

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यानृते प्रजापतिः । अशब्दामनृते दधाच्छब्दाः सत्ये प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपान्

शुक्रमन्वस इन्द्रस्येन्द्रियमिदमप्योऽनृतम् ॥ ७७ ॥

वेदेन रूपे व्यपिबत्सुतासुतौ प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपान् शुक्रमन्वस इन्द्रस्येन्द्रियमिदमप्योऽनृतम् ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वा परिस्सुतोरसं शुक्रेण शुक्रं व्यपिबत्पयः सोमप्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपान् शुक्रमन्वस

इन्द्रस्येन्द्रियमिदमप्योऽनृतम् ॥ ७८ ॥

महाब्रह्मणो । प्रजापतिः सुतासुतौ सुतासुतयोः रूपे वेदेन ज्ञानेन त्रया विद्यया वा व्यपिबत् विविच्य पीतवान् सुतः
सोमः असुतः पयः परिस्सुच । ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

अतिजगती । प्रजापतिः परिस्सुतः सुराया रसं दद्या शुक्रेण शुद्धेन मन्त्रेण पयः सोमं च शुक्रं शुक्लं शुद्धं कृत्वा व्यपिबत्
वियुज्य पीतवान् ! ऋतेनेत्युक्तार्थम् ॥ ७८ ॥

हसः आदित्यः अग्नयः सकाशात् छन्दसा वेदेन वेदरूपैः किरणैर्यथा सोमं व्यपिबन्ति पबति सोमोदकाभ्यां रविः सोममेव पिबति । ऋतेनेत्युक्तम् । कौटूष्ठी रविः शुचिषत् शुचि निर्मले गगने सौदतीति शुचिषत् ॥ ७४ ॥

अतिजगती हापश्चाद्यदचरा । प्रजापतिः प्रथमशरीरौ परिरुतोऽन्नात् सुरारूपादन्नात् रसं ब्रह्मणा गायत्रीलक्षणेन व्यपिबत् विविच्य पीतवान् चक्षुष्य व्यपिबत् वशीचकार चतुर्यस्य पानं वशीकरणम् पयः सोमश्च व्यपिबत् अनेन सत्येनेदं सत्वम् ॥ ७५ ॥

अन्नात्परिरुतो रसम्ब्रह्मणा व्यपिबत् सत्वम्पयः सोमम्प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस

इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोऽमृतम्माधु ॥ ७५ ॥

रेतोमूत्रं विजहाति योनिस्त्रिविदिन्द्रियम् । गर्भोजरायुणा दृष्ट उल्लवञ्च हातिजन्मना । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं

विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोऽमृतम्माधु ॥ ७६ ॥

अतिशक्त्यर्थे द्वे षष्ठाक्षरातिशक्तौ । इन्द्रियं पुष्पजननं शिशुं योनिं स्त्रीप्रजननं प्रविशत् सतः रेतो वीर्यं विजहाति त्यजति योनिप्रदेशादन्यत्र मूत्रं विजहाति समानद्वारयोरपि रेतोमूत्रयोर्मूत्रस्थानादन्यत्र रेतोऽवतिष्ठते । जरायुणा गर्भवेष्टने नावृतः गर्भः जन्मना कृत्वा उल्लवं जरायु जहाति । भिन्नस्थानानामेकद्वाराणामाद्यमुदाहरणम् एकस्थानानामेकद्वाराणां द्वितीयम् । ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

का० सोमो राजेत्यनुवाकेन गृहानुपतिष्ठते युगपत् । अष्टर्चेनानुवाकेन समानकालमेव पयोगृहान् सुराग्रहांश्चाध्वर्युः पतिष्ठते यद्वा चतुर्भिः पयोगृहांचतुर्भिः सुराग्रहान् गृहणानन्तरमेवोपस्थानम् मन्त्रपाठकमादत्वालेखीत्यर्थः । अग्निं सरस्वतीन्द्रदृष्ट्वा अष्टौ ऋचः आद्यास्तिस्त्रो महाब्रह्मत्यः यस्याश्चत्वारः पादा अष्टकाः पञ्चमो द्वादशकः सा महाब्रह्मती । सोमो राजा सुतोऽभिषुतः सन् अमृतममृतरूपो रसरूपो भवति स्थूलस्य सूक्ष्मतापादनममृतीभावः । यत ऋजीषेण ऋजीषं नीरक्षं सोमलतासूर्णम् तद्रूपेण सृज्युं स्थूलभाव मजहात् जहाति । ऋतेन अनेन सत्येन एतत्सत्यम् ज्ञातम् यत् अन्धसोऽन्नस्य सोमस्य विपानं विविच्य पानं शुक्रं शुक्रं शुद्धमत एव इन्द्रियं वीर्यप्रदं भूयात् पयश्चेन्द्रस्येदृशं भवतु कौदृशम् इन्द्रियं वीर्यवत् अमृतमजरामरत्वप्रदं मधु मधुरञ्च । अपां अद्भ्यः क्षीरं व्यपिवत् क्रुद्धाङ्गिरसो धिया ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्ययोऽमृतममधु ॥ ७३ ॥

सोममद्भ्योऽपि वच्छन्दसा हंसः शुचिपता ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्ययोऽमृतममधु ॥ ७४ ॥

फेनेनेत्यस्य मन्त्रस्यास्यष्टर्चानुवाकस्य च श्रुत्या सम्बन्ध उक्तः । तस्य शीर्ष्णिं छिन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत् तस्माद्वीभक्तन्त त एतदन्धसो विपानमपश्यन् कोमो राजामृतं सुत इति तेनैव स्वदयित्वाऽन्नदधतेति । यथा एककारणानि वस्तूनि विविच्यमानानि दृश्यन्ते तथा च पृथग्भूतानि सन्मृष्टानि पुनर्विविच्यन्ते एवमयमपि लोहितमिश्रः सोमो विविक्तः सोम एवेति सर्वानुवाकार्थः ॥ ७२ ॥

आङ्गिरसः अद्भ्यानां रसः प्राणो यथा क्रुद्धं हंसो भूत्वा धिया प्रज्जया अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धमपि वप्तिवति संक्षृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति ज्ञातिसम्भावः । अनेन सत्येनेदं सत्यं यदन्धसो विपानं शुक्रं भवतु अथेन्द्रस्य पयो वीर्यममृतं भवतु ॥ ७३ ॥

पुराणाः ऋतं यज्ञमाशुषाणाः अश्रुवाना व्याप्रवन्तः । एवम्भूताः पितरः यथा देवयानं पन्थानं प्राप्ताः तथा वयमपि अरुणीः
 अरुणवर्णाः सूर्यदीधितिमपव्रन् अपवृणुमः सूर्यरश्मीनपट्टत्य देवयानमार्गं प्राप्नुम इत्यर्थः वृच् वरुणे विकरणव्यत्ययेन शपि लुमे
 लङि रूपम् अडभावः पुरुषव्यत्ययस्कान्दसः । कौटुशा वयमुक्त्यासः यज्ञेषु उक्त्यानि शस्त्राणि ग्रंथानि वदन्ति ते उक्त्यशसः
 किप् संहितायां दीर्घः । तथा चामा चामां भूमिं भिन्दन्तः वेदिचात्वालयूपावटोपरवादिखननैर्विदारयन्तः सर्वोपकरणैर्यज्ञं
 कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

उ॒श॒न्त॒स्त्वानि॒धौम॒ह्य॒श॒न्तः॒समि॒धौम॒हि । उ॒श॒न्नु॒श॒त॒आव॒ह॒पितृ॒न्ह॒विषे॒ अ॒त्त॒वे ॥ ७० ॥

अ॒पा॒र॒फेने॒न॒न॒मु॒चेः॒शिर॒इन्द्रो॒द॒व॒र्त्त॒यः । वि॒श्वाय॒द॒ज॒यः॒सृ॒धः ॥ ७१ ॥

सो॒मी॒रा॒जा॒ह॒त॒सु॒त॒ऋ॒जी॒षेणा॒ज॒हान्म॒त्युम् । ऋ॒तेन॒स॒त्यमि॒न्द्रि॒यं वि॒पान॒शु॒क्रम॒न्व॒स॒इन्द्र॒स्येन्द्रि॒यमि॒दम्य॒थो॒मृत॒म॒धु॒

अनुष्टुप् । हे अग्ने उशन्तः कामयमाना वयं तं त्वा निधौमहि स्थापयामः । कामयमाना एव वयं त्वां समिधौमहि सन्दी-
 पयामः । त्वं च उशन् कामयमानः सन् उशतः कामयमानान् पितृनावह आनय किं कर्तुं हविषे अत्तवे हविः अत्तुं भक्षयि-
 तुम् तुमर्थे तवेप्रत्ययः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ७० ॥

ऐन्द्री गायत्री अग्रिमानुवाकनिदानभूता । हे इन्द्र यत् यदा त्वं विश्वाः सृधः सर्वान् सङ्ग्रामानजयो जितवानसि तदा अपां
 फेनेन जलडिण्डीरेण नमुचेरसुरस्य शिरः उदवर्त्तयः क्षिन्नवानसि उत्पूर्वी वृत्तिः क्तिदार्थः ॥ ७१ ॥

सङ्गापरिमाणइत्यादिना सूत्रेण यत्तद्गामपि उतारिति वार्त्तिकेन यत् शब्दात् उति प्रययः उति चेति तस्य षट्सञ्ज्ञत्वात् षड्भ्यो लुगिति जसो लुक् । यद्वा यतौन् शुचीन् नित्यनैमित्तिकानुष्ठानैर्निष्पापान् ते तान् त्वं वेत्य यति विभक्तिलोपः ते इत्यत्र व्यत्ययेन जस् । किञ्च स्वधाभिः पितृणामन्नैः सुकृतं शोभनं कृतं यज्ञं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥ ६७ ॥

ये पितरः पूर्वासः पूर्वं ईयुः स्वर्गं जग्मुः ये च उपरासः उपराः उपरमन्ते विरमन्ति ते उपरा उपरतव्यापाराः कृतकृत्याः सन्त ईयुः परं ब्रह्म प्रापुः । ये च पार्थिवे रजसि पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजो त्र्योतिरग्निः तस्मिन्ना निषत्ताः आभिमुख्ये निषत्ताः ये चेहपितरोये च नेहयाँ अविज्ञयाँ ॥ उच न प्रविज्ञ । त्वं वेत्ययतितेजातवेदः स्वधाभिर्यज्ञं सुकृतञ्जुषस्व ॥ ६७ ॥

इदं स्पष्टं भ्योनमो अस्त्वद्यये पूर्वासो य उपरास ईयुः । ये पार्थिवे रजस्य निषत्ता येवानूनं सुवृजना सुविज्ञु ॥ ६८ ॥

अधायधानः पितरः परासः प्रजासो अग्न्यतमाशुपाणाः । शुचोदयन्दौ धितिमुक्थशासः क्षामाभिन्दन्तो अरुणौ रपवन् न सत्तनिषत्तेत्यादिना निष्ठायां निपातः । ये वा वा समुच्चयार्थः ये च नूनं निश्चितं विज्ञु प्रजासु यजमानलक्षणासु निषत्ताः । कीदृशेषु विज्ञु सुवृजनासु शोभनं वृजनं बलं यासां ताः सुवृजनास्तासु धर्मरूपबलयुक्तासु । अद्यास्मिन्दिने तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यः स्वर्गब्रह्मानियजमानस्थेभ्यः इदं नमोऽन्नमस्तु ॥ ६८ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं पितरः अध अधानन्तरं देहयात्रोत्तरकालं यथा येन प्रकारेण शुचि सुपो लोपः इदेवार्थे शुचिं निर्मलं दीधितिं रविमण्डलमेव अयन् प्राप्ताः अय गतौ लङ् अडभाव आर्घः । कीदृशां पितरः परासः परा उत्कृष्टाः प्रजासः प्रजाः

योतुं योग्यम् शुद्धिस्तृहिष्ठिद्विभ्य आद्य इति शृणोतेराद्यप्रत्ययः । तथा युजं युज्यतइति युक् तम् क्तिप् चेति क्तिप्प्रत्ययः योग्यम् ॥ ६४ ॥

यः कव्यवाहनोऽग्निः पितृन्यक्षदिष्टवान् लेटोऽडाटो सिञ्चइत्वं लेटि इतो लोपः । कौटशान् पितृन् ऋतावधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतवधः संहितायां दीर्घः तान् । सोऽग्निरदानीं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि हवींषि प्रवीचति प्रब्रवीत इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति वदत्वित्यर्थः । इत् उ निपातौ पादपूरणौ । आकारः समुच्चयार्थः । व्यत्ययेन वचेः शपि वच उमिति छान्दस उमागमः ॥ ६५ ॥

योऽग्निः कव्यवाहनः पितृन्यक्षदृतावधः । प्रेदुहव्यानिवोचतिदेवेभ्यश्चपितृभ्यश्चा ॥ ६५ ॥

त्वमग्नईडितः कव्यवाहनावाड्ठव्यानि सुरभीणि कृत्वौ । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्नद्वित्वन्देवप्रयता हवींषि ॥ ६६ ॥

चतस्रस्त्रिष्टुभः । हे कव्यवाहन हे अग्ने त्वं हव्यानि हवींषि सुरभीणि कृत्वौ सुगन्धानि कृत्वा अवाट् वहसि स्म । वहैर्लुङि इडागमाभावे सिचो लोपे रूपमवाट् । स्नात्वाद्यद्येति कृत्वौति निपातः । कौटशस्त्वम् ईडितः स्तुतः देवैर्कृत्विग्भिश्च । किञ्च हव्यानि जडा स्वधया पितृमन्त्रेण पितृभ्यः त्वं प्रादाः दत्तवानसि ददातेर्लुङि रूपम् । ते च पितरः अक्षन् भक्षयन्ति स्म घञ् अदने इत्यस्य रूपम् । हे देव त्वमपि अहि हवींषि भक्षय अद भक्षणे लोट् कौटशानि हवींषि प्रयता प्रयतानि शुद्धानि ॥ ६६ ॥

ये पितर इह लोके वर्तन्ते ये च इह लोके न सन्ति यांश्च पितृन्वयं विद्म जानीमः उ पादपूरणः यांश्च पितृन् वयं न प्रविद्म प्रकर्षेण जानीमः । हे जातवेदः ते पितरो यति यावन्तो वर्तन्ते तान् त्वं वेत्य जानासि । या सङ्गा येषान्ते यति किमः

कुर्वतेत्यर्थः । किं कृत्वा जान्वाण्य वामजानुं पातयित्वा तथा दक्षिणतो निषद्य दक्षिणाभिमुखोऽपविश्य स हि तेषां स्वभावः
अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः स्वयं जान्वाण्यपासौदन्निति श्रुतेः । किञ्च हे पितरः केन चित् केनाप्यपराधेन नोऽस्मान् मा
हिंसिष्ट हिंसां मा कुर्वत हिनस्तेर्लुङ् । यत् यस्मात् पुरुषस्य भावः पुरुषता विभक्तिलोपः पुरुषभावेन चलचित्तत्वेन वो
युष्माकमागोऽपराधं वयं कराम कुर्मः करोतिः शपि लङ्ङि रूपम् अङ्गभावः । यद्यप्यपराधिनो वयं तथापि मास्मान्बध्निष्टेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

हे पितरो दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय यूयं रयिं धनं धत्त दत्त । कौटुशा यूयम् अरुणीनामरुणवर्णाना-
मूर्णानामुपस्थे उपरिभागे आसीनासः आसीनाः उपविष्टाः याभिः कुतपाः क्रियन्ते ता उर्णा अरुणा भवन्ति कुतपं वासने
आसीनासो अरुणीनामुपस्थेरयिन्वत्तदाशुषेमर्त्याय । पत्न्यः पितरस्तस्य वस्वः प्रयच्छत तद्गोर्जन्दघात ॥ ६३ ॥

यमग्नेकव्यवाहनत्वञ्चिन्मन्यसे रयिम् । तन्नो गौर्भिः अवाय्यन्देव वापनयायुजम् ॥ ६४ ॥

दद्यादिति श्रुतेः कुतपप्रियाः पितरः । यदा अरुणीनामरुणवर्णानां रश्मीनामुपस्थे उक्ताः आसीना आदित्यलोकस्था इत्यर्थः ।
किञ्च हे पितरः पुत्रेभ्यो यजमानेभ्यः तस्य वस्वः वसुनो धनस्य प्रयच्छत दत्त कर्मणि षष्ठी यद्भीष्टं धनं तद्वत् । पितृणां
पुत्रा एव यजमानाः । ते यूयमिहोऽस्मदीये यज्ञे कर्जं रसं दधात स्थापयत ॥ ६३ ॥

हे अनुष्टुभौ । कव्यं पितृभ्यो देयमन्नं वहतीति कव्यवाहनः कव्यपुरीषपुरीषेषु जुगडिति जुगट्प्रत्ययः । हे कव्यवाहन हे
अग्ने त्वं चित् त्वमपि यं रयिं हविर्लक्षणं धनं मन्यसे उत्तमं जानासि नोऽस्माकं तं रयिं देवता देवेषु पनय देहि पनतिर्दानकर्म
देवमनुष्यपुरुषेत्यादिना सप्तम्यर्थे देवात् ताप्रत्ययः । कौटुशं रयिं गौर्भिः वाग्भिः पुरोऽनुवाक्यायाज्यावष्टकारलक्षणाभिः अवाय्यं

आभ्यस्तयोरात इति आलोपाभावः । यं योः यमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति यास्कः । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः ॥ ५५ ॥

१—निब० ४, ११ ।

२—निब० ४, २१ ।

अहं पितृन् आ अविच्छिन्नाभिमुख्येन वेद्यं विदितवान् विदेलुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचनरूपम् । कीदृशां पितृन् सुविदमान् सुष्ठु विशेषेण ददतीति सुविदवाः तान् कल्याणदानान् । किञ्च वेवेष्टि विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापनशैलस्य यज्ञस्य । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । तस्य नपातं विक्रमणं च वेद्यं नास्ति पातो यत्र स नपातो देवयानपथः यत्र गतानां पातो नास्ति विविधं क्रमणं गमनागमनं यत्र स विक्रमणः पितृयानपथः यत्र गतानां पुनर्भोगान्ते पतनम् यज्ञसंस्थितौ देवयानो

आहम्पितृन्सुविदवाः ॥ अविच्छिन्नपातञ्च विक्रमणञ्च विष्णोः । बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य मजन्त पितृस्तद्भागमिठाः ॥ ५६ ॥

उपहृताः पितरस्सोम्यासो बर्हिष्येऽपुनिधिषु प्रियेषु । तत्रागमन्तु इह श्रुन्वन्वधिन् वन्तु नेवन्वस्मान् ॥ ५७ ॥

पितृयानो पय्यानी वेद्यीत्यर्थः उक्तामिनः पितृञ्च । अतो ब्रवीमी ये बर्हिषदः पितरः स्वधया सवनीयलक्षणेनास्तेन सह सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पितृः पानं भजन्त भजन्ते सेवन्ते सह अहंभाव आर्षः ते इह यज्ञे भागमिठाः आगच्छन्तु लोच्ये लुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ ५६ ॥

१—१, १, १, १ ।

हे पितर इह यज्ञो आगमन्तु आगच्छन्तु व्यत्ययेन यपो लुक् ते श्रुवन्तु अहंवचः श्रुवन्तु श्रुत्वा च अधिब्रूवन्तु पितृभिः पुत्राणां यद्वक्ष्यं तद्वदन्तु ते अस्मान्वन्तु पालयन्तु । कीदृशाः पितरः प्रियेषु अभिरुचितेषु हविषु उपहृताः सोम्यासः सोम्याः कीदृशेषु प्रियेषु बर्हिष्येषु बर्हिषि भवानि बर्हिष्याणि तेषु बर्हिषि सादितेषु तथा निधिषु निधिभूतेषु निधिवत्स्थापनीयेषु ॥ ५७ ॥

उपलक्ष्य च वातायु पट्टवरहितः किञ्च वीरेभिर्वीरेः पट्टैश्च संहितः सन्तोऽप्याहं भववा घनवान् यव मघं घनमस्याप्तोति मघवा
यो यस्य हाता स तदीयघनवानिति लोकाप्रसिद्धिः । भवेत्यस्य संहितायां दीर्घः परिधीन् अपेत्यच दीर्घादटि समानपादइति
नकारस्य वः ॥ १२ ॥

हे सोम त्वं द्यावापृथिवी अन्वाततन्व विस्तारितवान् तनु विस्तारे लिट् वसुधाततन्वेत्यादिना निपातः । विष्णूत्स्वं पितृभिः
संविदानः संवित् इति संविदानः इत्यादं कुर्वाणः समो गमित्यादिना आम्बनेपदित्वाच्छानच् । हे इन्द्रो तस्मै ते तुभ्यं वयं हविषा
त्वयाहिनः पितरः सोमपूर्वकर्माणि चक्रुः पवमानधीराः । वन्वन्मवातः परिधीं ॥ रपोर्मुवीरेभिरश्वैर्मवाभवानः ॥ ५३ ॥

त्व० सोमपितृभिः संविदानो नुद्यावापृथिवी आततन्व । तस्मै त इन्द्रो हविषा विधेम वयं ॥ स्यामपतयोरथीणाम् ॥ ५४ ॥

वर्हिषदः पितरज्यर्वांगिमावो हव्या चक्रमाणुपद्धम् । त आगतावसाशन्तमेनाथानः शंयोरररपोदघाव ॥ ५५ ॥

विधेम हविर्दंष्ट्रः विभक्षिव्यत्सवः विघतिर्दानार्थः हविर्दानेन च वयं रथीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ १४ ॥

सोमवतां पितृणां षड्भुवः समाप्तः अतो वर्हिषदां पितृणां तृचः ॥ वर्हिषदः वर्हिषि दर्भे सीदन्तीति वर्हिषदः एषोदरा-
दित्वादन्वलोपः हे वर्हिषदः पितरः ते यूयमृत्या अघनेन निमिज्जेन अर्वांगागत आमच्छत किमर्थमिति चेत् वो युष्माकमिमा
इमानि हव्या हव्यानि वयं चक्रम करोते लिट् कृतवन्तः तानि यूयं जुषध्वं सेवध्वम् । अथानन्तरं शन्तमेन सुखयितृ तमेनाव-
साश्वेन तर्पिताः सन्तो नोऽप्याहं यं सुखं रोगशमनं योः भयप्रयङ्करणभरपः पापाभावं च दघाव धञ्छ आपयत तप्तमिति तदादेशात्

वसिष्ठाः वसिष्ठस्य गोत्रापत्यानि । यमः तेभिः तैः पितृभिः संरराचः प्रोयमाचः सन् प्रतिकामं हवींषि अन्तु मच्चयतु रा दाने
 शानच् प्रत्ययः । कौट्यो यमः उग्रन् वष्टि कामयते इत्युग्रन् कामयमानः । कौट्यैः तैः उग्रभिः उग्रन्ति ते उग्रन्तः तैः कामयमानैः
 यम कान्तौ यतप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

अं मनीषा मनीषया स्वप्रज्ञया रजिष्ठमनुजुतमं देवयानं पत्न्यां पत्न्यामनु नेषि अनुनयसि प्रापयसि । मनीषा तृतीयैकवचने
 पूर्वसवर्णदीर्घः । अत्यन्तसुलुः रजिष्ठः अतिशयने तमविष्ठनौ विभाषजोऽन्वसीति सकारस्य र इष्ठादिषु । पत्न्याम् अयस्मया-
 दीनि हन्सीति सर्वनामस्थानेऽपि पदसञ्ज्ञायां नञोपः पातिपतिकान्तस्येति नलोपे सवर्णदीर्घे पत्न्यामिति रूपम् । अनुनेषि

येनः पूर्वपितरः सोम्या सोनूहिरे सोमपीथंवसिष्ठाः । तेभिर्यमः सूरराणो हवींष्युग्रन्नुशङ्घिः प्रतिकाममन्तु ॥ ५१ ॥

त्वो सोमप्रचिकितो मनीषात्वरजिष्ठमनुनेषिपत्न्याम् । तव प्रणीती पितरो न इन्दो देवे पुरतममजन्त धीराः ॥ ५२ ॥

नयतेः शपि लुप्ते गुणे लटि रूपम् । कौट्यस्त्वम् प्रचिकितः कित ज्ञाने प्रकर्षेण चिकितः चेतनावान् विशिष्टचेतन्ययुतः । किञ्च
 हे इन्दो सोम नोऽस्माकं पितरः तव प्रणीती प्रणीत्वा प्रणयनेमाभ्यननुज्ञानेन देवेषु विष्टये रत्नं रमणीयं यज्ञफलमभजन्त सिधेवरे
 सोमयागेनेव स्वर्गाभिः । कौट्याः पितरः धीराः धीमन्तः यज्ञज्ञानवन्तः ॥ ५२ ॥

हे सोम हे पवमान शोधक नोऽस्माकं धीरा धीमन्तः पूर्वं पूर्वजाः पितरः हि यस्मात्कारणात् त्वया कृत्वा कर्माणि यज्ञादीनि
 चक्रुः अतः प्रार्थये त्वं परिधीनुपद्रवकारिणः अपोर्णुं हि अपगमय ऊर्णुञ् आच्छादने लोट् परिदधति सर्वत उपद्रवाय तिष्ठन्ति
 ते परिच्छन्ती यज्ञोपद्रावकाः । कौट्यस्त्व वन्दन्, अनुतरति वन्दन्, यस्मात्कर्माणि सम्भजमानः । तथावातः नास्ति वातो यस्य पात

का० सोमवतां वर्हिषदांमग्निष्वात्तानाञ्च । उदीरतामित्यादित्रयोदशचोऽनुवाकः तत्र उदीरताम् अङ्गिरसः ये मः इति ऋक्त्रय-
स्याग्निष्वात्तानित्यन्यायाय विनियोगः कल्पकतोक्तः त्वं सोमेति तृचं सोमवताम् वर्हिषद इति तृचं वर्हिषदाम् आदन्तु न इति
तचमग्निष्वात्तानाम् पुनन्तु मेति नवऽर्चं वाचनानन्तरं त्वं सोमेत्यादि तत्र कल्पयातीत्यन्तं नवर्चं प्रत्यृचमध्वर्युवेजमानेन वाच-
यतीत्यर्थः ॥ त्रयोदश शङ्खहृष्टाः पितदेवत्याः एकादशी अग्निष्वात्ताः पितरः दश जसो अन्या द्वादश त्रिष्टुभः । अश्वरे अस्मिन् लोके-
ऽवस्थिताः पितरः उदीरताम् ऊर्ध्वं क्रमन्ताम् ऊर्ध्वलोकं गच्छन्तु ईर कन्वयि यदादिः लोट् । परासः पराः परस्मिन् लोके-
स्थिताः पितर उदीरतां तस्मादपि स्थानात् परं स्थानं गच्छन्तु । उन्मध्यमाः मध्याः मध्यमाः मध्यमाः पितरः उदीरताम् । कीदृशाः
पितरः सोम्यासः सोमं सम्पादयन्ति ते सोम्याः । ये च यसुं प्राणमीयुः क्षताक्षानो वातरूपं प्राप्तास्ते पितरो हवेषु आह्वानेषु

अङ्गिरसोनःपितरोनवग्वाअथर्वाणोभृगवःसोम्यासः । तेषां वयं सुमती यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्थाम ॥ ५० ॥

नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः षडकाः नास्ति षकः शत्रुर्येषान्ते उदासीनाः ऋतञ्चा सदा वा स्याद्यायनिष्ठा वा ॥ ४८ ॥
ये नोऽस्माकं पितरः तेषां सुमती शोभनबुद्धौ वयं स्थाम भवेम अस्तीर्लब्धं तेऽस्मासु सुमति कुर्वन्त्वित्यर्थः तेषां भद्रे कल्याण-
कारिणि सौमनसे शोभनमनस्त्वेऽपि वयं स्थाम सुमनसो भावः सौमनसम् अस्मासु कल्याणं मनः कुर्वन्त्वित्यर्थः । कीदृशानां तेषां
यज्ञियानां यज्ञे हिता यज्ञिया यज्ञसम्पादिनः । कीदृशाः पितरः अङ्गिरसः अङ्गिरसो बह्वन्यपत्यानि अङ्गिरसः बहुत्वे तद्धितलोपः ।
नवा नूतना गवा गतिर्येषां ते नवा नवनोया स्रोतस्या येवामिति वा । अथर्वाणः अथर्वणो मुनेर्बह्वन्यपत्यानि । भृगवः भृगोरपत्यानि ।
सोम्यासः सोममर्हति य इति यः सोमसम्पादिनः ॥ ५० ॥

नोऽस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानमनुद्धरे अतुवहन्ति स्य देवान् प्रापितवन्तः कीदृशाः सोम्यासः सोमसम्पादिनः ।

का० शेषं यजमानो मचयतीदृ हविरिति । सखास्थितं शेषं पयो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः । यजमानाग्रीर्देवत्या चावसाना
 षष्ठिः एको व्यूहः । इदं पयोरूपं हविर्मे मम सख्ये अविनाशायाम् । कौटुम्भं हविः प्रजननं प्रजनयतीति प्रजननं प्रजोत्पा-
 दकम् । दशवीरं दश वीराः प्राणा यत्र तत् यत्र पीते दद्यानां प्राणापानस्थानोदानसमानमागकर्मकरदेवदत्तधनस्यसज्जानां
 प्राणानां स्वास्यां भवतीत्यर्थः । प्राणा वै दश वीराः प्राणानेवात्मन्सहति(११) श्रुतेः । तथा सर्वगणं सर्वे गणा अङ्गानि यस्मिंस्तत् यच्च
 पीतेऽङ्गानि सख्यानि श्रुतित्वर्थः । अङ्गानि वै सर्वे गणा अङ्गान्येवात्मन्सहति(१२) श्रुतेः । आत्मसनि आत्मानं सनोति सनति ददाति

इदं हविः प्रजननस्योत्पत्तुदशवीरं सर्वगणं स्वस्तये । आत्मसनि प्रजासनि पशुसनि लोकसन्धमयसनि ।

अग्निः प्रजाम्बुलाम्भे करोत्वन्नं मयोरेतो अस्यासुधत्त ॥ ४८ ॥

उदीरतामवरउत्परासउन्नप्रद्वामाः पितरः सोम्यासः । असुं यर्हयुरदृकाः कृतज्ञास्तेनोवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४९ ॥

सम्भजते वा षणु दाने तदादिः धन सम्भजौ भ्रादिः । एवमग्रेऽपि । प्रजासनि पशुसनि । आत्मानमेव सनोति पशून् सनोतीत्यादि
 श्रुतेः(११) । लोकसनि लोकमैहिकं सनोति ऐहिकं सुखं ददातीत्यर्थः । लोकाय वै यजते तमेव जयतीति(१२) श्रुतेः । अभयसनि अभयं
 स्वर्गं सनोति । स्वर्गो वै लोकोऽभयः स्वर्गएव लोकोऽन्ततः प्रतितिष्ठतीति(१३) श्रुतेः । एवं हविः प्रार्थामि प्रार्थयते अग्निर्मे मम प्रजां
 बहुधां प्रवृद्धां करोत । एवमभिसुक्ता ऋत्विज आह हे ऋत्विजः अस्यासु यच्च प्रीत्यादि पयो दुग्धं देतो वीर्यवन्तां यूयं धत्त आपयत ।
 तस्य एवेममेति याजयन्ति तानेतदाहेतन् मयि सर्वं धत्तेति(१४) श्रुतेः ॥ ४८ ॥

वानात् । लौट्ट्याः पितरः समानाः जातिरूपादिभिस्तुल्याः समनसः समानं मनो येषान्ते तुल्यमनस्काः समानस्य हृदसीति समानस्य सादेशः । तेषां पितृणां लोके विभक्तिव्यत्ययः लोके स्वधा नमः स्वधाशब्दोपलक्षितं नमोऽवमस्तु, यद्वाचं नमस्कार-
शास्त्र । यज्ञस्तु, देवेषु कल्पतां देवांस्तर्पयितुं समर्थो भवत्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥ १-१८, २, २४ । २-१८, २, २२ । ३-११, ५, १, २१ ।

का० उत्तरे यज्ञोपवीत्युत्तरया । उत्तरे उत्तरवेद्याहवनीये कृतसव्यो यजमान उत्तरयाग्नियया ऋचाव्यं जुहोतीत्यर्थः ॥ यजमानाग्नीः
यो देवत्या । जीवन्तीति जीवास्तेषु जीवेषु प्राणिषु मध्ये ये समानाः समनसः समनस्काः मामका मदीया जीवाः प्राणिनः । सपिण्डाः
ये मे ते मामकाः तव वाममकावेकवचनइति अस्मदो ममकादेशः । अस्मिन् लोके भूलोके यतं समाः यतवर्षपर्यन्तं तेषां मामकानां

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मन्त्रिकल्पतामस्मिं लोके यतं समाः ॥ ४६ ॥

हे सृती अष्टवस्मितृणामहन् देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेतियदन्तरापितरस्मातरञ्च ॥ ४७ ॥

जीवानां श्रीर्मन्त्रि कल्पतां तांस्त्यक्त्वा मयि कृषा भवतु मामाश्रयतामित्यर्थः गोत्रिणो हि पापात्मानः सहजाः शत्रवोऽत एव प्रार्थ्यन्ते ॥ ४६ ॥

का० अन्वारब्धेषु पयो जुहोति हे सृती इति । ऋत्विग्यजमानेषु कृतान्वारम्भेषु अर्घ्ययुः पयो जुहोतीत्यर्थः । देवयानपितृयान-
मार्गदेवत्या त्रिष्टुप् । मर्त्यानां मरणधर्मिणां प्राणिनां हे सृती ह्ये मार्गौ अहमश्रवणं श्रुतवानस्मि श्रुतितः । स एष देवयानो वा
पितयानो वा पत्या इति श्रुतेः । के हे सृती अत आह देवानां मार्गं एकः उतापि च पितृणाम् देवमार्गः पितमार्गश्चेति । पितरं
स्मातरम् द्यौः पिता पृथिवी माता । असौ वै पितेयं मातेति श्रुतेः । पितरं मातरञ्च अन्तरा भूलोकश्च लोकयोर्मध्ये तत् एजत्
कम्पमानं क्रियावत् विश्वं सर्वमिदं ताभ्यां इतिभ्यां देवयानपितृयानाभ्यां समेति सङ्गच्छते ताभ्यां इतिभ्यां सुहृतमस्तु ॥ ४७ ॥

सविददेवत्या गायत्री । हे देव सवितरुमाभ्यां कृत्वा विष्वतः सर्वतो मां पुनोहि उमाभ्यां काम्याम् पवित्रेण अजाविन्नीम-
निर्मितेन सवेनाभ्यनुज्ञया च त्वदाज्ञया यज्ञसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप् । इयं प्रवहिका । अज्ञाताभिधेया । ततः काश्चिद्देवतामुद्दिश्य व्याख्यास्यामः दक्षिणाम्बरपरि शता-
बन्धा कुम्भी चरति ताम् सौतामणीं वा वाचं वा उषां वा देवी द्योतमाना सुराकुम्भी आगता कीदृशी वैश्वदेवी विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो हिता
वैश्वदेवी विश्वेभ्यो देवेभ्य आगता वा पुनती पावनं कुर्वती । यस्यां कुम्भामिमाः प्रत्यक्षतो दृश्यमानाः बह्वो बहुसङ्ख्याकाः तन्वः शरीर-

उमाभ्यान्देवसवितःपवित्रेणसवेनच । मास्युनोहिविष्वतः ॥ ४३ ॥

वैश्वदेवीपुनतीदेव्यागाद्यस्यामिमाबह्वस्तन्योवीर्यः । तस्यामदन्तस्यधमादेषुवयस्यामपतयोरवीशाम् ॥ ४४ ॥

येसमानाःसमनसःपितरोयमराज्ये । तेषांलोकाः । योयज्ञोदेवेषुकल्पताम् ॥ ४५ ॥

प्राया धाराः वर्तन्ते कीदृश्यस्तन्वः वीतपृष्ठाः वीतमिष्टं पृष्ठं स्वरूपं यासान्ताः कर्मितशरीराः सुरैः काम्यन्ते । तथा कुम्भा सधमादेषु
यज्ञस्थानेषु मदन्तो मोदमानाः सन्तो वयं रवीणां धनानां पतयः स्याम भवेयं तान् मायन्ति देवा येषु ते सधमादाः सध मादस्थयो-
श्छन्दसोति सधस्य सधादेशः ॥ ४४ ॥

(—१८, १, १२ ।

का० ये समाना इति यजमानो जुहोति । सङ्गृहीतमज्यं दक्षिरेऽङ्गौ प्रोक्ष्यावीती दक्षिणामुखी यजमानो जुह्वा जुहोतीत्यर्थः ॥
हे अनुष्टुभौ । आद्या पितृदेवत्या । यमराज्ये यमस्य राज्यं यस्मिन् तत्र यमलोके ये पितरो वर्तन्ते धर्मराजः पितृपतिरिति अभि-

अनुष्टुप् देवजनधीविश्वभूतवेदोदेवत्या । देवानां जना देवजनाः देवानुगामिनी जना मां पुनन्तु मनसा सह धियः बहुयः कर्माणि वा मां विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि मां पुनन्तु हे जातवेदः त्वमपि मां पुनोहि ॥ ३८ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री । हे इमे हे देव शुक्रेण शक्तेन शुङ्गेन पवित्रेण मा मां पुनोहि । किम्भूतस्त्वम् दीद्यत अतिदीव्यतीति दीद्यत दीप्यमानः दिवेयंङ् लुगन्तं रूपम् किञ्च हे अग्ने क्रतून्नु अस्माकं यज्ञाननुत्तम्य क्रत्वा क्रतुना कर्मणा त्वं पुनोहि यज्ञे मां पुनोहि यद्वा यज्ञान् पुनोहि सभ्यक्कारयेत्यर्थः ॥ ४० ॥

पवित्रेण पुनोहि मा शुक्रेण देव दीद्यत् । अग्ने क्रत्वा क्रतूँ ॥ ४० ॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥ ४१ ॥

पवमानस्सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु मा ॥ ४२ ॥

आग्नियो गायत्री तृतीयः पादो ब्रह्मदेवत्यः । हे इमे ते तव अर्चिषि ज्वालायामन्तरा मध्ये यत् ब्रह्म त्रयीरूपं परब्रह्मरूपं वा पवित्रं विततं विस्तृतं प्रसारितं तेन पवित्रेण मा मां भवान् पुनातु ॥ ४१ ॥

सोमदेवत्या गायत्री तृतीयः पादो वायुदेवत्यः । स पवमानः पवतेऽसौ पवमानः शोधकः सोमः अद्याग्निन्दिने पवित्रेण नोऽस्मान् पुनातु कौटुम्भः सोमः विचर्षणिः विविधं चष्टे विचर्षेणिः द्रष्टा कृताकृतज्ञः यद्वा विशिष्टाः चर्षणयो मनुष्याः ऋत्विजा यस्य सः । किञ्च यः पोता पुनाति पवते वा पोता वायुः स मा मां पुनातु ॥ ४२ ॥

स्नेहपरि स्रवन्त्यां सुरायां नवर्चं यजमानं वाचयेत्, वाली गोऽश्वबालकृतं सुरागलनम् पवित्रमजाविलोमकृतं पयोगलनम् हिरण्यं
 शतमानमितम् प्रत्यृचं वाचनमिति सूतार्थः ॥ हे पितृदेवत्येऽनुष्टुभौ । पितरो मा मां पुनन्तु शोधयन्तु केन पवित्रेण गोऽश्वबालकृतेन
 कीदृशेन पवित्रेण शतायुषा शतं शतवर्षमितमायुर्यस्मात्तच्छतायुस्तेन येन पूतः शतायुर्भवतीत्यर्थः । पितामहाश्च मां पुनन्तु
 कीदृशाः पित्रादयः सोम्यासः सोम्याः सोमं सस्मादयन्ति सोम्याः । आदरार्थं पुनर्वचनम् पितामहाः प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु
 पुनन्तु मापितरः सोम्यासः पुनन्तु सापितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा । पुनन्तु मापितामहाः

पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यश्नवै ॥ ३७ ॥

अग्न्यायूषि पवसे आसुवोर्जमिषञ्चनः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ ३८ ॥

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु विश्वाभूतानि जातवेदः पुनौहिमा ॥ ३९ ॥

शतायुषा पवित्रेण । एवं पित्रादिभिः पूतोऽहं विश्वं सर्वमायुः व्यश्नवै व्याप्नवै प्राप्नुयाम् अशूङ् व्याप्तौ लोट् ॥ ३७ ॥

प्रजापतिदृष्टान्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने त्वमायूषि पवसे स्वत एवायुः प्रापकानि कर्माणि पावयसे चेष्टयसे अन्तर्भूतं त्वत्पुनः ।
 अत एव नोऽस्मदर्थमिषं व्रीह्यादिधान्यमृजं दध्यादि च आसुव ज्ञापय देहीत्यर्थः जीवनहेतुत्वात् । किञ्च आरे दूरेऽपि स्थितानां
 दुच्छुनाम् दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छानः तेषाम् कर्मणि षष्ठी दुष्टान् शुनः सारमेयप्रायान् दुर्जनान् बाधस्व नाशयसि दुर्जने जीवनाशकैः ॥ ३८ ॥

का० अङ्गारेषु वा वह्निष्वरिधि दक्षिणतो जुहोत्याश्विनमुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहाणां भक्षणम् घ्राणम् अन्येन मूल्यान भूपालपानमिति । पक्षपत्रमुक्तम् चतुर्थमाह यदाहवतीयस्याङ्गारेषु परिधेर्वह्निर्दक्षिणदिक्स्थेषु होम-
शेषान् सुराग्रहान् पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं जुहोति तदेवाह उत्तरेऽङ्गारे आश्विनम् मध्यमे सारस्वतम् दक्षिणे ऐन्द्रं सुराग्रहं जुहो-
तीति सूत्रार्थः । अस्यैव कर्म । सप्त यजूंषि पितृदेवत्यानि । पितृभ्यः स्वधासञ्ज्ञकं नमोऽन्नमस्तु स्वधा वै पितॄणामन्नमिति श्रुतेः
यदा पितृभ्यः स्वधान्नमस्तु तेभ्यो नमो नमस्कारयास्तु कोटिशेभ्यः स्वधामन्नं प्रति यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः स्वधायिनस्तेभ्यः । इण्
गताविति धातोः सुयजातो णिनिस्वाच्छीत्येवमिति णिनिप्रत्ययः पितृभ्य इति बहुवचनं पितृव्याद्यपेक्षं पूजार्थं वा । एवं पितामहेभ्यः

पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः ।

अक्षन्पितरोमीमदन्तपितरोतीवृपन्तपितरःपितरःशुन्वह्वम् ॥ ३६ ॥

प्रपितामहेभ्य इति मन्त्रौ व्याख्येयौ । का० अन्नं पितर इति प्रचालनेनोपसिञ्चति१ । सौरगृहहीमपावचालनजलेन यथास्वमङ्ग-
रान् सिञ्चति प्रतिमन्त्रम् ॥ पितरः अन्नं भक्षितवन्तः घरेष्ट अदने लङ्घि रूपम् । पितरोऽभीमदन्त मद दृष्टौ तृप्ताः । अतीतृपन्त
तर्पिता अस्माभिः पितरः यद्वास्मानतीतृपन्त तर्पयन्ति तृप्ताः सन्तोऽभीष्टदानेन । का० पितरः शुश्रूष्वमिति जपति२ । हे पितरः
शुश्रूष्वं शुद्धां पाणिप्रचालनेन शुद्धा यूयं भवत ॥ ३६ ॥ १—१८, ३, १० । २—१८, ३, १८ । ३—१८, ३, १८ । ४—१८, ३, २० ।

का० कुम्भीमासज्य कुम्भवच्छतवितृष्ठां वालपवित्रहरणानन्तर्धाय नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति* । दक्षिणाहवनौयपार्श्वयोः
स्तम्भद्वयोपरि दक्षिणाग्रं वंशं निधाय तत्रस्थे शिखे शतच्छिद्रां कुम्भीं निधाय कुम्भीतले वालादीनि निधाय तत्र सुराशिषं सिद्धा-

तय आवृत्त्याश्विनं पयोग्रहं क्रमेण द्विदिं भक्षयन्ति सकलन्तः होवादयः सारस्वतं पयोग्रहमदन्ति यजमान ऐन्द्रं पयोग्रहमत्तौति सूत्रार्थः । नमुचिनेन्द्रस्य वीर्यं पीतम् तस्मिन् हते रुधिरमियः सोमो जातस्तं देवाः पपुस्तदभिवादिन्येषा ऋक् । असुरस्यापत्यमासुरस्तस्मादसुरपुत्रान्मुचेरधि सकाशात् सोममाहरतामिति शेषः । अश्विनौ ह्येनं नमुचेरध्याहरतामिति^(१) श्रुतेः । सरस्वती च यं सोममश्विभ्यामानौतमसुनोत् अभ्यषुणोत् किमर्थमिन्द्रियाय इन्द्रस्य वीर्याय भैषज्याय वा । तमस्याहृतं सरस्वतीसुतमिमं राजानमिह यज्ञेऽहं भक्षयामि । कीदृशं सोमं शुक्रं शुद्धं लोहितासंशुद्धमत एव मधुमन्तं रसवन्तमिन्दुमिदि परमैश्वर्यं परमैश्वर्यप्रदम् ॥ ३४ ॥

१-१८, १९, २४ ।

यमश्विनानमुचेरासुरादधिसरस्वत्यसुनोदिन्द्रियाय । इमन्तं शुक्रमधुमन्तमिन्दुं सोमं राजानमिह भक्षयामि^{॥ ३४ ॥}
यद्वरितं रसिनः सुतस्य यदिन्द्रोऽपि ब्रह्मचरीभिः । अहन्तदस्य मनसा शिवेन सोमं राजानमिह भक्षयामि ॥ ३५ ॥

का० यद्वेति सौरान् भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राची नावीतिनो दक्षिणतः । अध्वर्यादय आश्विनं होवादयः सरस्वतीं यजमान ऐन्द्रं सुराग्रहं यद्वेति मन्त्रेण विहारदक्षिणे स्थिता प्राची नावीतिनो भक्षयन्ति आप्राणमन्येन सूक्ष्मेन भक्षणमित्यर्थः ॥ रसोऽस्य स्निग्धति रसो तस्य रसिनो रसवतः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य यत् सामान्यं नपुंसकत्वम् यो भागः अत्र सुरायां रितं लिप्तं सोमसम्बन्धि यत्सुरायां लज्जं यच्च सुरालज्जं सोमांशं शचीभिः कर्मभिः शुद्धं कृत्वा इन्द्रः अपिबत् । सोमं राजानमिति द्वितीये षष्ठार्थे अस्य विशेषणत्वात् अस्य सोमस्य राज्ञः तत् तं सुरानिर्गतं सोमं शिवेन शुद्धेन मनसा इह यज्ञेऽहं भक्षयामि सुरासकाशाच्छुद्धं कृत्वा भक्षयामि । तथाच श्रुतिः अहं तदस्य मनसा शिवेनेत्यश्वि इव वा एष भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैनमेतत्कृत्वात्मन्तदिति^(२) ॥ ३५ ॥

यन्ति वा । किञ्चूतं यज्ञम् बर्हिषदं बर्हिषि सीदन्तीति देवा यत्र स बर्हिषत्तम् । तथा सुरावन्त सुरा विद्यते यत्र स सुरावान्-
तम् सुरावात्वाएष बर्हिषत्तज्ञो यस्मैत्वामणीति^१ श्रुतेः । सुवीरं शोभना वीरा यत्र शोभनत्विजम् । कीदृशा महिषाः नमोभिरत्रै-
र्नमस्कारैर्वा सह दिवि स्वर्गे वर्तमानासु देवतासु सोमं दधानाः धारयन्तः । तत्र यज्ञे इन्द्रं यजमानाः यजन्तः सन्ती वयं मदेम
हृथेम । किञ्चूता वयं स्वर्काः शोभनोऽर्कोऽर्वनं मन्त्रा वा येषान्ते स्वर्काः यद्वा शोभनोऽर्कोऽन्नं येषान्ते स्वर्का इत्यर्को वै देवानामन्नमन्नं
यज्ञो यज्ञो नैवेनमन्त्राद्येन समर्धयन्तीति^(२) श्रुतेः । अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति अर्को मन्दो भवति यदेनैवाचन्ति अर्कमन्नं भवत्य-
चन्ति भूतान्यर्को वृजो भवति संवृतः कटुकिञ्चेति^३ यास्कः । महिषशब्दो यद्यपि महन्नामसु पठितस्तथाप्यत्र ऋत्विग्वाचकः महिषा
नमोभिरित्यृत्विजो वै महिषा इति^(४) श्रुतेः ॥ ३२ ॥

१ — १२, ५, १०२ । २ — नि० ५, ४ ।

सुरावन्तस्वर्हिषदं सुवीरं यज्ञं हि न्वन्ति महिषानमोभिः । दधानाः सोमं दिवि देवतासु जदे तेन्द्रं यजमानाः स्वर्काः ॥ ३२ ॥

यस्ते रसः सभृत ओषधीषु सोमस्य शुष्णः सुरया सुतस्य । तेन जिन्वयजमानस्य देन सरस्वतीं मश्विना विन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥

का० पालाशः सौरात्र सृक्षयमाहुतिमानशइति श्रुतेर्यस्तइति^१ । प्रतिप्रस्थाता पालाशोलूखलैः सुराग्रहान्द्वित्रिण्येनौ यजति
सृक्षयपान्माहुतिं न व्याप्नोतीत्युक्तेरित्यर्थः । हे सुरे ओषधीषु वर्तमाना यस्ते तव रसः सभृत एकौद्यतः अपाञ्च वाएष ओष-
धीनाञ्च रसो यत्सुरेति^(२) श्रुतेः । सुरया सह सुतस्य सोमस्य च यः शुष्णः ददलम् । मदयतीति मदस्तेन मदेन मदजनकेन तेन
सुरारसेन सोमशुष्णेण च यजमानं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रमग्निं च जिन्व प्रोणीहि ॥ ३३ ॥ ३ — १८, ३, ८ । ४ — १८, ३, १०-१२ ।

का० अश्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नेयमश्विनेत्याश्विनं भक्षयन्ति हिर्दिरावर्त्तं हाडवद्वमैवावरुणाः सारस्वतमाश्विनवदैन्द्रं यजमानः^४ ।

इडाभिरिडामाप्नोति भर्त्तुर्भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेन सूक्तवाकमाप्नोति आशीर्भिराशिष आप्नोति शम्युना हीमविशेषेण शम्युमाप्नोति पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानाप्नोति समिष्टयजुषा समिष्टयजुराप्नोति संस्थया संस्थामाप्नोति इडादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ २८ ॥

हुतोच्छिष्टभक्षयतूरात्रमग्निहोत्रं जुहोतीति व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षया दक्षिणामाप्नोति दक्षिण विभक्तिलोपः दक्षिण्या अक्षामाप्नोति अदिति सत्यनाम यत् सत्यं धीयते यस्यां सा अहा आस्तिक्यबुद्धिः पुण्यवतां मनोविशेषः अह्वया सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माप्यते प्राप्यते अहां विना ज्ञानाभावात् ॥ ३० ॥

इडाभिर्भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेनाशिषः । शंयुनापत्नीसंयाजान्त्समिष्टयजुषासंस्थाम् ॥ २८ ॥

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् । दक्षिणा अक्षामाप्नोति अह्वया सत्यमाप्यते ॥ ३० ॥

एतावद्रूपं यज्ञस्य हे वै ब्रह्मणा कृतम् । तदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रामणी सुते ॥ ३१ ॥

यज्ञस्य सोमयज्ञस्य एतावत् एतत्परिमाणं रूपम् देवैर्ब्रह्मणा प्रजापतिना च यद्रूपं कृतं दृष्टम् । दर्शनकरणयोः को भेदः सुतप्रतिबुद्ध्यायो दर्शनं बुद्धिपूर्वं तु करणम् । सौत्रामणी समस्यैकवचनस्य पूर्वसवर्णदौर्घः सौत्रामणी सौत्रामण्यां यज्ञे सुते सुरा सोमोऽभिषुते सति तदेतत् सोमयागरूपं सर्वमाप्नोति ॥ ३१ ॥

१—निघ० ३, १०, २ ।

२—१८, ३, ८ ।

का० सुरावन्तमिति जुहोति । अध्वर्युस्त्रोनपि पयोयहान् सदैव जुहोतीत्यर्थः । एवं सौत्रामण्याः सोमसम्पत्तिमापाद्य प्रकृतमनुसरति । चतस्रस्त्रिंशुभोऽश्विसरस्रतीन्द्रदेवत्याः । महिषा महान्तः ऋत्विजो यज्ञं सौत्रामणीसृजन्तं ह्रिन्वन्ति वर्धयन्ति प्राप-

ऋचामर्धानि अर्धऋचास्तैः अर्धर्चादयः पुंसि चेति पुंस्त्वम् ऋत्यक इति ऋकारस्य सन्धाभावः अत्रत्यै रर्द्धवैर्क'क'धानां शस्त्रवि-
शेषाणां रूपमाप्यते प्राप्यते । पदैर्निविदो न्यूङानाप्नोति । प्रणवैः ओङ्कारैः शस्त्राणां रूपमाप्यते । पयसा दुग्धेन सोम आप्यते ।
अर्धर्चादय उक्थादयो ध्येयाः ॥ २५ ॥

सवनसम्पत्तिमाह । अश्विभ्यां देवाभ्यां प्रातःसवनमाप्तं प्राप्तम् इन्द्रेण देवेन ऐन्द्रदेवत्यं माध्यन्दिनं सवनं प्राप्तम् सरस्वत्या
देवतया कृत्वा वैश्वदेवं विश्वदेवदेवत्यं तृतीयं सवनं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

अश्विभ्याम्प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रमाध्यन्दिनम् । वैश्वदेवसरस्वत्यातृतीयमाप्तं सवनम् ॥ २६ ॥

वायव्यैर्वायव्यान्याप्नोति सतेन द्रोणकलशम् । कुम्भीभ्यामभृणौ सुते स्थालीभिः स्थालीराप्नोति ॥ २७ ॥

यजुर्भिराप्यन्ते ग्रहाग्रहैः स्तोमाश्च विष्टुतीः । छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि साम्नावभृथ आप्यते ॥ २८ ॥

वायव्यानि सोमपात्राणि वायव्यैर्वायव्यानि पात्राणि आप्नोति । वैतसं पात्रं सतः तेन सतेन द्रोणकलशमाप्नोति । कुम्भी सुराधानी
तद्वयमस्ति कुम्भीभ्यां शतच्छिद्राभ्यां सुराधानीभ्यामभृणौ पूतभृदाधवनीयौ सुते ऽभिषुते सोमे यौ स्तस्तावाप्नोति । स्थालीभिः कृत्वा
स्थालीराप्नोति उभयत्र स्थालीसद्भावात् ॥ २७ ॥

यजुर्भिः यजुषि आप्यन्ते ग्रहा ग्रहैराप्यन्ते स्तोमैः स्तोमा आप्यन्ते विष्टुतिभिर्विविधस्तुतिभिर्विष्टुतीर्विष्टुतय आप्यन्ते छन्दो-
भिरुक्थाशस्त्राणि उक्थानि शस्त्राणि चाप्यन्ते । साम्ना सामाप्यते । अवभृथेनावभृथ आप्यते ॥ २८ ॥

नन्वधस्तनमन्त्रे धानादीनां सोमरूपत्वमुक्तम् तेऽत्र कुत्र सन्तीति धानादिसेमहविषां सोमस्य च सम्पत्तिं सौत्रामणीद्वयैराह ।
कुवलं कोमलं बदरीफलं धानानां पूर्वोक्तानां रूपं ध्येयम् कुवलं बदरीफले मुक्ताफलोत्पलयोद्येति कोशः । गोधूमाः परीवापस्य
रूपम् बदरं सर्वं बदरीफलं सक्तूनां रूपम् उपवाकाः यवाः करम्भस्य रूपं ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

यत् ये यवाः ते ययसी रूपम् कर्कन्धूनि स्थूलवदराणि दध्नी रूपम् वाजिनं सोमस्य रूपम् आमिचा पयस्था सौम्यस्य चरोः रूपं
ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

धानानां रूपं कुवलं परीवापस्य गोधूमाः । सक्तूनां रूपं बदरमुपवाकाः करम्भस्य ॥ २२ ॥

पयसो रूपं यद्यवा दध्नी रूपं कर्कन्धूनि । सोमस्य रूपं वाजिनं सौम्यस्य रूपं आमिचा ॥ २३ ॥

आथावयेति स्तोत्रियाः प्रत्याथावोचनुरूपः । यजेति धय्या रूपं प्रगाथायै यजामहाः ॥ २४ ॥

अहं कुर्वैरुक्थानां रूपं स्पृष्टैराप्नोति निधिदः । प्रणवैः शस्त्राणां रूपं मयसा सोमं प्राप्यते ॥ २५ ॥

यस्मिन् सम्पत्तिमाह आथावयेति शब्दः स्तोत्रियारूपा ज्ञेयः स्तोत्रे प्रथमस्तुतोऽनुवाकः स्तोत्रियाः । प्रत्याथावः अस्तु औषडिति
शब्दः अनुरूपः उत्तरस्तुतः तद्रूपः । यजेति शब्दो धय्याया रूपम् निष्केवल्ये स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरं धय्या शस्यते यजेति शब्दो
ज्ञेयः । यजामहाः ये यजमह इति शब्दः प्रगाथाः प्रगाथरूपत्वेन ध्येयाः ॥ २४ ॥

शालम् विभाषा सेनासुरेत्यादिना क्लीबत्वम् गार्हपत्यर्थेति त्रयमिन्द्राय यद्विः क्रियते तेनाप्यते । सौत्रामण्यामिन्द्राय यद्विस्तृती-
मिकसदः पत्नीशालगार्हपत्यरूपेण ध्येयमित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रैषेभिः प्रैषैः प्रैषानाप्नोति आपौभिः प्रयाजयाजगभिर्थ्यज्ञस्याप्रौराप्नोति । प्रयाजेभिरित्यादिवाक्यचतुष्टयस्योत्तरपदलोपश्चान्दसः
प्रयाजेभिः प्रयाजैः प्रयाजानाप्नोति अनुयाजैरनुयाजानाप्नोति वषट्कारेभिर्वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति आहुतिभिराहुतीराप्नोति । प्रैषा-
दीनामुभयत्र सङ्गावात् ॥ १९ ॥

प्रैषेभिः प्रैषानाप्नोत्याप्रौभिराप्रौर्यज्ञस्य । प्रयाजेभिरनुयाजान्वषट्कारेभिराहुतीः ॥ १९ ॥

पशुभिः पशूनाप्नोति पुरोडाशैर्हवींष्या । छन्दोभिः सामिधेनौर्याज्याभिर्वषट्कारान् ॥ २० ॥

धानाः करम्भः सक्तवः परीवापः पयोदधि । सोमस्य रूपं हविष आमिक्षा वाजिनम् मधु ॥ २१ ॥

पशुभिः कृत्वा पशूनाप्नोति पुरोडाशैः पुरोडाशानाप्नोति हविर्भिरन्यैर्हवींषि आप्नोति छन्दोभिश्छन्दांसि आप्नोति सामिधेनीभिः
सामिधेनौराप्नोति याजगभिर्याजग आप्नोति वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति । पश्चादीनामुभयत्र सङ्गावात् । अत्राप्युत्तरार्धलोपः पूर्ववत् ॥ २० ॥

धानादयः सोमस्य रूपं ध्येयाः । धानाः भ्रष्टधान्यम् करम्भः उद्दमन्यः सक्तवः प्रसिद्धाः । परीवापः हविष्यङ्कृतिः परिवापो
जलस्थाने पर्युस्य परिवारयोरिति कोशः । पयोदधनी प्रसिद्धे । एतानि सोमरूपम् । आमिक्षा पयस्या मधु मधुरं वाजिनं च
हविषो रूपम् । उष्णे दुग्धे दधि क्षिप्ते घनभाग आमिक्षा शिष्टं वाजिनम् ॥ २१ ॥

तत्क्रीतस्य सोमस्य रूपं ज्ञातव्यम् । एकस्याः पयसापाकतेनाश्विनेन परिषिञ्चति सारस्वतेन द्वयोः प्रातः ऐन्द्रेणोत्तमे तिष्ठणा-
मिति कात्यायनेन निर्दिष्टत्वादश्विभ्यां सरस्वत्या च दुग्धमिति निर्देशः ॥ १५ ॥

राज्ञः सोमस्यासन्दी राजासन्दी तस्यै चतुर्थी षष्ठ्यर्थे आसन्दी यज्ञमानाभिषेकायासन्दी मञ्चिका राज्ञासन्द्याः सोमासन्द्या रूपम्
तत्त्वेन ध्येया । सुराधानी सुरा धीयते स्थाप्यते यस्यां सा सुराधानी कुम्भी वेद्यै वेद्याः सौमिक्या वेदेः रूपम् । अन्तरः वेदिद्वय-
मध्यभाग उत्तरवेद्या रूपम् । कारोतरः सुरापावनचालनी इन्द्रस्य यजमानस्य च भिषक् ज्ञेयः ॥ १६ ॥

आसन्दीरूपं प्राजासन्दीवेद्यै कुम्भीसुराधानी । अन्तरउत्तरवेद्यारूपं ङ्कारोतोरभिषक् ॥ १६ ॥ !

वेद्यावेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिरिन्द्रियम् । यूपेन यूप आप्यते प्रणीतो अग्निरग्निना ॥ १७ ॥

हविर्धानं यदश्विनाग्नीध्रं यत्सरस्वती । इन्द्रायैन्द्रं सदस्कृतम् पत्नीयालङ्कार्हापत्यः ॥ १८ ॥

वेद्यात्र वर्तमानया वेदिः सौमिकी समाप्यते सम्यक् प्राप्यते तद्रूपा ध्येयेत्यर्थः । बर्हिषावत्येन बर्हिः सौमिकं समाप्यते ।
इन्द्रियं वीर्यं चेन्द्रियेणेति शेषः समाप्यते सामर्थ्यं फलदाने उभयोरप्यसौत्यर्थः । यूपेनावत्येन यूप आप्यते । अग्निनावत्येन
प्रणीतोऽग्निः सौमिक आप्यते प्राप्यते ॥ १७ ॥

१ — १८, १, २२; २४; २७ ।

अत्र सौत्रामण्यां यत् अश्विना अश्विनी देवते वर्तेते तेनाश्विसङ्गावेन हविर्धानं सौमिकमाप्यत इत्यनुषङ्गः । अत्र यत्सरस्वती
देवतास्ति तेन सरस्वतीसङ्गावेन आग्नीध्रं सौमिकमाप्यते । सोमे ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं सदः कृतमस्ति । ऐन्द्रं सदः पत्नीः शाला पत्नी-

इदानीं सौत्रामण्याः सोमसम्पत्तिं निरूपयति । शष्पाणि नवप्ररुद्धब्रीहिरूपाणि पूर्वीक्तानि दीक्षाये षष्ठार्थे चतुर्थी दीक्षाया दीक्षणीयेष्टे रूपम् शष्पाणि दीक्षणीयात्वेन ध्येयानि । एवमग्रेऽपि । तीक्ष्मानि नवप्ररुद्धयवाः प्रायणीयस्य प्रायणीयेष्टे रूपम् ध्येयम् । सोमस्य क्रयस्य रूपं लाजाः सोमक्रयोऽस्ति सोमे अत्र लाजास्तस्य रूपम् लाजाः सोमक्रयरूपेण ध्येया इत्यर्थः सोमक्रयस्येति समासे युक्तेतद्भावः सोमक्रयपदयोर्व्यत्ययो रूपपदेन व्यवधानं च छान्दसम् । मधु सोमांसवः सोमखण्डास्तद्रूपेण ध्येयम् यद्वा मधुं मधुरखादा लाजा एव सोमांशवो ध्येयाः ॥ १३ ॥

किञ्च मासरमातिथ्यरूपमातिथ्येष्टेः स्वरूपं ध्येयम् ब्रीहिश्यामाकौटनाचामयोः शष्पतीक्ष्णलाजनमद्ब्रूणीः संसर्गो मासरं

आतिथ्यरूपमासगम्माहवीरस्यनग्नः । रूपमुपसदामेतत्तिस्त्रोरात्रीःसुरासुता ॥ १४ ॥

सोमस्यरूपङ्गीतस्यपरिस्तुत्परिषिच्यते । अश्विभ्यान्दुग्धमेजमिन्द्रायैन्द्रं सरस्वत्या ॥ १५ ॥

पूर्वमुक्तम् । सर्जत्वगादिषड्विंशतिवस्तून्कीकृतानि नमद्ब्रूः पूर्वीक्तः स महावीरस्य घर्मस्य रूपं ध्येयम् । या तिस्रो रात्रीः कालाध्वनोरिति द्वितीया त्रिरात्रपर्यन्तं सुरा आसुता अभिषुता पूर्वीक्तं सर्वमेकपात्रे कृत्वा स्वाहीं त्वेति मन्त्रेण यद्गत् त्रिरात्रं स्थापनम् एतदुपसदामुपसत्त्वज्ज्ञानामिष्टीनां रूपम् ॥ १४ ॥

यत् अश्विभ्यां सरस्वत्या च ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्वमिन्द्राय भेषजमिन्द्रार्थं औषधं दुग्धं पयः अश्विभ्यामपाकरोमीति दुग्धेनैकगोः पयसा सरस्वत्या अपाकरोमीति दुग्धेन गोद्वयपयसा इन्द्रायापाकरोमीति दुग्धेन गोत्रयपयसा दिनत्रये परिस्तुत् सुरा यत् परिषिचते

सम्पृच्छन्ति संयोजयन्तीति सम्पृचः स्वत एव संयोजका भवत अतो मा मां भद्रेण कल्याणेन सम्पृङ्क्त संयुजत कल्याणयुक्तं मां कुरुतेत्यर्थः । सम्पूर्वात्पृचेः क्तिप् । पृचे रीधिकाङ्गोऽ सम्पृङ्क्तः ॥ का० विपृच स्थिति सौराणाम् । यजमानं सौरगृहान् सम्प्रशतौत्यर्थः ॥ हे सुराग्रहा यूयं विपृचः स्थ विपृच्छन्तीति विपृचः वियोजका भवत अतो मां मां पाप्मना कल्याणेन विपृङ्क्त निष्पापं कुरुतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

१—१८, १, २६ ।

२—११, ५, १, १ ।

देवा यज्ञमित्यादिकण्डिकाविंशतिर्ब्राह्मणरूपातो विनियोगाभावः । ब्राह्मणानुवाको विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्याः सोमसाम्य-
प्रतिपादिकाः । अत्रेतिहासः । अनुपहृतसोमपानाद्भृष्टस्येन्द्रस्य वीर्यं नमुचिरसुरोऽपिवत् तत्र देवैरिन्द्रस्य भैषज्यं कृतम् तत्रा-

देवाय यज्ञमतन्वतभेषजमिषजाश्विना । वाचा सरस्वतीभिषगिन्द्रायेन्द्रियाणि दधतः ॥ १२ ॥

दीजायै रूपं शष्पाणि प्रायणीयस्य तोकमानि । क्रयस्य रूपं सोमस्य लाजाः सोमांश्च सोमधु ॥ १३ ॥

श्विनौ सरस्वती च भिषजः सौत्रामणौ त्वीषधम् । तथाच श्रुतिः । त्वष्टा हतपुत्रोऽभिचरणीयमपेन्द्रः सोममाहरत्स्येन्द्रो यज्ञ-
वेशसं कृत्वा प्रासृष्टा सोममपिबत्स विश्वङ् व्याच्छत्तस्य सुखात्प्राणिभ्यः शोयशसान्यूर्ध्वान्युदक्रामँस्तानि पशून्प्राविशँस्तस्मात्पयवो
यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान्त्सौत्रामण्याभिषिच्यते ततोऽस्मा एतमश्विनौ च सरस्वती च यज्ञः समभरन्त्सौत्रामणौ
भैषजमाय तयैनमभ्यषिञ्चँस्ततो वै स देवानां श्रेष्ठोऽभवच्छ्रेष्ठः स्वानां भवति य एतयाभिषिच्यतइति ॥ देवा यज्ञं सौत्रामण्यास्व
भिषजमिन्द्रस्यीषधरूपमतन्वत विस्तारयामासुः तदा अश्विना अश्विनौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ आस्तामिति शेषः । सरस्वती च वाचा
तथीलक्षण्या भिषगासीत् । कीदृशाः सरस्वत्यश्विनाः इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधतः इन्द्राय सामर्थ्यं ददत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्येनपिष्ठाभ्यां पावयतः दोक्षावदित्येकेन नाभेरूर्ध्वं प्रदक्षिणं द्वितीयेन सप्तद्वाङ् यद्दोभाभ्यां नाभेरूर्ध्वमधश्च द्विरिति सूत्रार्थः ।
हैमवर्चिहृष्टा विषूचिकादेवत्यानुष्टुप् । व्याध्यधिश्रोत्रो देवतास्ति सा प्रार्थ्यते । विषु सर्वत्र अञ्चति गच्छति विषूची सैव विषूचिका
रोगविशेषः केऽण इति ङोपो ऋक् या विषूचिका व्याघ्रं हकमेनावुभौ द्वौ परिरक्षति पाति तथा श्येनं पतत्रिणं पक्षिणं सिंहं
चोभौ रक्षति न हि तेषामन्नपरिणामजनितो दोषः सा विषूचिका इमं यजमानमंहसः व्याधिहेतुभूतात्पापात्पातु रक्षतु ॥ १० ॥

का० अग्निं प्रेक्षयति यदापिपेतेति । अग्निं प्रेक्षतेति प्रेषेणाध्ययुर्यजमानमग्निं दर्शयति स प्रेषित औत्तरवेदिकमग्निमौचत-

याव्याघ्रं विषूचिकोभौष्टकञ्चरक्षति । श्येनम्पतत्रिणं विषूचिं सेमस्यात्त्वहसः ॥ १० ॥

यदापिपेतेमातरस्युत्रः प्रसुदितो धयन् । एतदग्ने अनृणो भवास्यहतौ पितरौ मया । सम्पृचस्य

सम्माभद्रेणष्टुक्तविपृचस्यविमापापमनापृक्त ॥ ११ ॥

इत्यर्थः । अग्निदेवत्या हवती । पुत्रोऽहं प्रसुदितः प्रहृष्टो धयन् स्तनपानं कुर्वन्सन् यत् मातरं जननीमापिपेष्ट पिष्टवान् पद्भ्यां
पीडितवान् पिष्टेल्लिट उत्तमैकवचनम् हे अग्ने तत् एतत् त्वत्समक्षमहमनृणो भवामि ऋणवयरहितोऽस्मि अत एव ब्रवीमि मया
पितरौ मातापितरौ अहतौ न पीडितौ यः पुत्रः प्रत्युपकर्तुमशक्तः स एव पित्रोर्हन्तेति भावः ॥ का० पयोग्रहसन्मर्शनं सम्पृच
स्येति । यजमानः सहैव पयोग्रहाणां स्पर्शं करीतीत्यर्थः ॥ पयोग्रहदेवत्यम् । यजुस्त्रिष्टुप् । हे पयोग्रहा यूयं सम्पृचः स्य

का० गोधूमकुवलयचूर्णानि चावपति तेजोऽसीति^१ । आश्विनगृहगृहणानन्तरं सादनात्प्राक् हे दर्मलणे प्रागग्रे पात्रोपरि कृत्वा गोधूमकुवलययोश्चूर्णानि सहैव पयसि क्षिपति कुवलयं स्थूलं बदरीफलमित्यर्थः ॥ त्रीणि यजूंषि पयोदेवत्यानि आद्यं यजुर्ब्रह्मती । हे पयः त्वं तेजोऽसि अतो मयि तेजो धेहि स्थापय यो यदात्मकः स तत्र नियुज्यतइति न्यायात् ॥ का० उपवाकबदरचूर्णानि च वीर्यमसीति^२ । उपवाका इन्द्रयवाः बदरं सूक्ष्मबदरीफलम् तयोश्चूर्णानि सारस्वते पयोगृहे निवपेदित्यर्थः । यजुः पङ्क्तिः । हे गृह त्वं वीर्यमसि अतो मयि वीर्यं सामर्थ्यं धेहि ॥ का० यवकर्कशुचूर्णानि च बलमसीति^३ । यवाः प्रसिद्धाः कर्कशुः अतिस्थूलं बदरम् तयोश्चूर्णान्यैन्द्रे पयोगृहे क्षिपेदित्यर्थः ॥ यजुः पङ्क्तिः । हे गृह त्वं बलमयि अतो मयि विषये बलं धेहि । का० सुरागृहाब्ज्यो-

तेजोसितेजोमयिधेहिवीर्यमसिवीर्यमयिधेहबलमसिबलमयिधेह्योजोस्योजोमयि

धेहिमन्युरसिमन्युमयिधेहिसहोसिसहोमयिधेहि ॥ ६ ॥

यात्योजोऽसीति वृकव्याघ्रसिंहलोमभिः प्रतिमन्त्रं मिथैरके यथासङ्गम्^४ । वृकादीनां मिथैः केशैरोजोऽसीति प्रतिमन्त्रं सुरागृहाब्ज्ययेत् ओजोऽसीत्याश्विनं मन्युरसीति सारस्वतं सहोऽसीत्यैन्द्रम् एके वृकादिकेशैर्वथासङ्गं गृहं मिथयन्ति वृककेशैराश्विनं वैयाघ्रैः सारस्वतं सैहैरैन्द्रमिति सूत्रार्थः । त्रीणि यजूंषि सुरादेवत्यानि हे सुरे त्वमोजः असि अतो मयि विषये ओजः आस्ति धेहि स्थापय । त्वं मन्युर्मानसं प्रज्वलनं कोपोऽसि मयि मन्युं धेहि । सहोऽसि मयि सहो बलं धेहि ॥ ६ ॥

का० दीक्षावत्पावयतोऽन्तःपात्ये श्येनपवाभ्यां या व्याघ्रमिति^५ । अश्व्युं प्रतिप्रस्थातारौ सहैवान्तःपात्येऽवस्थितं प्राङ्मुखं यजमानं

का० स्थालीभिः सौराक्षानां हि वामिति व्यत्यासम् । नाना हीति मन्त्रेण मृत्पयस्थालीभिस्त्रिंशन् सुरायहान् गृह्णाति । व्यत्यासमितीत्यर्थः आदावाश्विनं पयोग्रहं गृहीत्वासायाश्विनसुरायहस्य ग्रहणासादने ततः सारस्वती पयोग्रहसुरायहौ ततः ऐन्द्रौ पयः सुरायहौ । क्रमेण वा । उपयामयोनी अत्रापि पृथक् प्रथमे नाना हीति पठित्वोपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेज इति ग्रहणमेष ते योनिर्मोदाय त्वेति सादनम् द्वितीये नाना हीत्यन्ते उपयामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यमिति ग्रहणमेष ते योनिरानन्दाय त्वेति सादनम् तृतीये नानेत्यन्ते उपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं बलमिति ग्रहणमेष ते योनिर्महसे त्वेति सादनमिति सूत्रार्थः । सुरासोमदेवत्या जगतो । हे सुरासोमौ हि यस्मात्कारणादां युवयोः नाना पृथक् सदः स्थानं कृतम् सुरापयसोर्देवेदौ भवतः । कीदृशं सदः देवहितं देवानां हितं पथम् पद्मा देवैः हितं स्थापितम् । अतः कारणात् परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योम्नि

उपयामगृहीतोऽस्याश्विनन्तेजःसारस्वतं वीर्यमैन्द्रं बलम् । एष ते योनिर्मोदाय चानन्दाय च वामहसे च ॥ ८ ॥

व्योमवद्विशाले हवदस्थाने युवं मा सृष्ट्वाथां संसर्गं मा कुरुतम् । आहवनीये पयो ह्यते दक्षिणाम्नी सुरा ह्यते अतो न संसर्गः । सृज विसर्गे लुङ् । एवं द्वौ प्रत्युक्ता सुरामाह हे सुरे त्वं सुरा असि कीदृशी शुषिणी शुष्मं बलमस्या अस्तीति बलवती ततस्त्वं पीत्वा मत्तो भवति । एष सोमः शान्तः अतः स्वां योनिं माविशन्ती प्रविशन्ती सती सोमं मा हिंसीः अनुदात्तो माशब्दः पादपूरणः ॥ ७ ॥

आश्विनं तेलः साक्षात्त्वमेव । सारस्वतं सरस्वतीसम्बन्धि वीर्यं सामर्थ्यं च त्वम् । ऐन्द्रमिन्द्रसम्बन्धि बलं च त्वमिति शेषः ॥ सादयति । एष ते तव योनिः स्थानं मोदाय प्रमोदाय त्वा त्वां सादयामि । आनन्दाय हर्षाय त्वां सादयामि । महसे महत्त्वाय च सादयामि । प्रत्येकं मन्त्राः ॥ ८ ॥

का० पयोयहान् गृह्णाति कुविदङ्गेति पृथगुपयानयोनौ । एवं सुरापयसीः पावनं कृत्वा कुविदङ्गेति मन्त्रेणैव त्रीन् पयो-
ग्रहान् गृह्णाति मन्त्रपाठे उपयामगृहीतोऽसि एषे ते योनिरिसि हे यजुषो सकृत्पठिते त्रिषु ग्रहेषु पृथग्भवतः । ततश्चैते मन्त्राः ।
कुविदङ्गेतृचं पठित्वा उपयामगृहीतोऽस्यस्त्रिभ्यां त्वा । ऋग्व्याख्याता^(११, १२) हे पयोयह त्वमुपयामेन पावनेन गृहीतोऽसि अस्त्रिभ्यामर्थे
त्वा त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिस्तेजसे त्वा एष ते तव योनिः स्थानम् योनिर्हयोरिति योनिश्च उभयलिङ्गः तेजसे

कुविदङ्गयवमन्तोयवञ्चिद्यथादान्यनुपूर्वविद्युय । इहेहैषाङ्गुहिभोजनानियेवर्हिषोनमउक्तिंयजन्ति ।

उपयामगृहीतोऽस्यस्त्रिभ्यान्वासरस्वत्तैत्वेन्द्रायत्वासुत्राग्ने एष ते योनिस्तेजसे त्वावीर्यायत्वाबलायत्वा ॥६॥

नानाहिवान्देवहितं सदस्कृतमासं सुक्षाथाम्भरमेव्योभन् । सुरात्त्वमसिशुभिणीसोम एष मामाहिः सीः स्वां

योनिनिमाविशन्ती ॥ ७ ॥

तेजोऽर्थं त्वां सादयामि ॥ द्वितीये पयोयहे कुविदिति पठित्वा उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वा सरस्वतार्थं त्वां गृह्णामि ।
सादयति एष ते योनिर्वीर्याय त्वा वीर्यायं त्वां सादयामि ॥ तृतीयपयोयहे कुविदितान्ते उपयामगृहीतोऽसौन्द्राय त्वा सुत्राग्ने
सुष्टु चाधते रक्षतीति सुत्राग्ना तस्मै रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिर्बलाय त्वा बलाय बलार्थं त्वां
सादयामि । एतेषां क्रमादश्वत्योदुम्बरन्यग्रोधपात्रैर्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

१—१८, १, १९—१९ ।

गतः सोमः वायोः पवित्रेण उदरान्तर्वर्त्तिना पूतः शुद्धः । कीदृशः इन्द्रस्य युज्यः सखा योगार्हीऽगर्हः सहायः । प्राञ्चत्यध्वं गच्छति
प्राङ्मुखतोऽतिद्रुतो निर्गतः सोमो वायोः पवित्रेण हृदयान्तर्वर्त्तिना पूतः य इन्द्रस्य युज्यः योग्यः सखा ॥ ३ ॥
अध्वर्युयजमानं प्रतयाचते हे यजमान सूर्यस्य दुहिता पुत्री अह्ना ते तव परिस्त्रुतं सुरां सोमञ्च पुनाति शोधयति । अह्न वै सूर्यस्य
दुहितेति श्रुतिः । यद्वा लुप्तोपमानम् ते तव परिस्त्रुतं सोममिव पुनाति सोमवत्पवित्रां करोति । यद्वा सोमं सोमरूपापन्नां परिस्त्रुतं
अह्ना पुनाति । केन वारेण वालेन रलयोरैक्यम् गोऽश्ववालवालेन । कीदृशेन वारेण शश्वता शाश्वतिकेन अनादिना । तथा तना
तनेति धननामः तनेन धनेन धनरूपेण धनोत्पत्तिनिमित्तभूतेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

पुनाति ते परिस्त्रुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥ ४ ॥

ब्रह्म च त्वम्पवते तेज इन्द्रियं सुरया सोमः सुत आसुतो मदाय । शुक्रेण देवदेवताः पिष्टग्धि रसेनानं यजमानाय धेहि ॥ ५ ॥

का० उत्तरस्यां पयो वैतसे जाविलोमपवित्रेण ब्रह्म च त्वमिति । अजमे षलोमकृतपवित्रेण वैतसपात्रे उत्तरदिशि पयः पुनाति
ब्रह्म च त्वमिति मन्त्रेणेत्यर्थः । सुरासोमदेवता त्रिष्टुप् आयो द्वादशकः द्वितीयस्तयोदशार्णः अन्याविकादशार्णौ तेन त्राधिका । हे
देव सोम शुक्रेण शुद्धेन वीर्येण त्वं देवताः अन्यायाः पिष्टग्धिं प्रीणीहि । पुनः रसेन घृतादिना सहितमन्नं यजमानाय धेहि देहि ।
यतः सोमो भवान् सुतोऽभिषुतः सन् ब्रह्म ब्राह्मणं च वं च त्रियं तेजः कान्तिमिन्द्रियसामर्थ्यं पवते जनयति पवतिर्जननार्थः यज्ञा-
देव सर्वोत्पत्तेः सोमे उपचर्यते आसुतः सुरया तौत्रीकृतः सन् भवान् मदाय च भवति इन्द्रस्य सामर्थ्ययुक्तस्त्वं देवान्यजमानं चाभी-
ष्टेन प्रीणीहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

स्पृष्टा दोहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण सुरां सिञ्चति तोक्मचूर्णतृतीयांश्चेपथ । तृतीयेऽङ्गि रात्रौ इन्द्राय सुत्रास्थेऽपाकरोमोति
 तिस्रो गाः स्पृष्टा ता दुग्धैकौकततत्पयसा सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र साजचूर्णतृतीयांश्चेपथेति सूत्रार्थः । भरद्वाजदृष्टा
 सोमदेवत्या हृष्टी । हे ऋत्विज इतो गोः सकाशाद् हृतीन दुग्धेनेति शेषः सुतमभिषुतं सोमं परिस्फुट्पं परिषिञ्चत यूयम् परि
 इतः सिञ्चतेतिपदेषु सत्सु ओकारमितः सिञ्चतौ सोपथ इति । सूत्रेण सविसर्गस्य तकारस्याकारस्य ओकारः अन्येषामपि दृश्यतइति
 सिञ्चतपदस्य संहितायां दीर्घः । तं कम्यः सोम उत्तमं हविः सर्वेषां हविषां अष्टमं यद्य नयं नरेभ्यो हितः सन् दधन्वान-
 यजमानं धारितवान् धन शब्दे कसुप्रत्ययः । अस्तु जलेषु अन्तर्मध्ये वर्तमानं यं सोममद्रिभिः यावभिरध्वर्युः आसुषाव अभिषुतवान् ।
 तं सोमं सुरारूपमापन्नं पयसा सिञ्चतेति सम्बन्धः ॥ २ ॥

१ — प्रति शा० १, २, ८ । २ — १८, २, ७, ८ ।

वा॒योःपू॒तःप॒वित्रे॒णप्र॒त्यङ्क्सो॒मोअ॒तिद्रु॒तः । इन्द्र॑स्ययु॒ज्यस्स॒खा । वा॒योःपू॒तःप॒वित्रे॒ण

प्राङ्क्सो॒मोअ॒तिद्रु॒तः ॥ इन्द्र॑स्ययु॒ज्यःस॒खा ॥ ३ ॥

का० सते पुनाति गोऽश्वबालबालेन पुनाति ते परिस्फुटमिति वायोः पूत इति सोमातिपूतस्य प्राङिति तद्वामिनः१ । वायोः
 पूत इति कण्डिकायां(२) हे ऋचौ पुनाति तइति तृतीया तासां व्युत्क्रमेण विनियोगमाह पूतां सुरामादाय गोऽश्वकेशनिर्मितेन बालेन
 पवित्रेण सते पलाशपात्रे पुनाति पुनाति तइति मन्त्रेण सतं वारणमिति केचित् सुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो यजमानस्य सौत्रा-
 मण्यां वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्ङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनाति सुखेन सोमवामिनस्तु वायोः पूतः पवित्रेण प्राङिति मन्त्रेण
 सते सुरां पुनातीत्यर्थः । ऋक्त्रयमाभूतिदृष्टं सोमदेवत्वं गायत्रम् । प्रत्यञ्चति अधो गच्छति प्रतगङ् अधोमुखोऽतिद्रुतो गुदङ्गारा

॥ सं ॥ वा ॥ शा ॥ सा ॥ य ॥

॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

चूर्णसंसृष्टाचामयोर्मासरसञ्ज्ञा । ततः शष्पतीकलाजचूर्णानां द्वितीयं तृतीयांशं द्विधा कृत्वैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् नम्यद्वचूर्ण-
द्वितीयांशं द्विधा कृत्वोदनयोः क्षिपेत् तत ओदनावेकपात्रे कृत्वा तत्राचामौ क्षिपेत् ततः स्वाहीं त्वा अंशुमेति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरेः
सहोदनयोराङ्गालनेन संसर्गः कार्यः ततस्त्रिरात्रनिधानम् शष्पतीकलाजचूर्णतृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां निवापार्थं रक्षयामिति
सूत्रार्थः । स्वाहीं त्वा । सुरासोमदेवत्यानुष्टुप् सुरारूपः सोमो देवता । सौत्रामणीमन्त्राणां प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः । अथ
मन्त्रार्थः । हे सुरे त्वा त्वां सोमेन संसृजामि संयोजयामि हृन्दसि परेऽपीति समुपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः । कीदृशीं त्वाम् स्वाहीम्
मिष्टां मिष्टरसाम् । तीव्रां तीव्रशब्दः कटुवचनः कटुरीं शौघ्रमदजनिकामित्यर्थः । अमृताममृततुल्याम् । मधुमतीं मधुरस्वादो-
पेताम् । कीदृशेन सोमेन स्वादुना सृष्टेन तीव्रेण कटुरसेन अमृतेन सुधातुल्येन मधुमता मधुरस्वादेन ॥ सोमोऽसि

परीतोषिञ्चतासुतः सोमोयत्तमः हविः । दधन्वायीनय्योऽपस्वन्तरासुधावसोममद्रिभिः ॥ २ ॥

चत्वारि यजूंषि । सुरादेवत्यानि । पूर्व एव विनियोगः । सोमोऽसि दैव्युष्णिक् अश्विभ्यां यजुर्गायत्री सरस्वत्यै यजुर्गुणिक इन्द्राय
यजुर्वहती । हे सुरे त्वं सोमसंसर्गाक्षोमः असि अतस्त्वां वदामि अश्विभ्यामर्थाय पच्यस्व विकरिणम् पाको विपरिणामः सरस्वत्यै
सरस्वत्यर्थं पच्यस्व इन्द्राय च पच्यस्व कीदृशायेंद्राय सुत्राग्ने सुष्टु त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्मै त्रायतेरातो मनिन्निति मनिन् ॥ १ ॥

का० एकस्याः पयस्यायाः कृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति परीतोषिञ्चतेति शष्पचूर्णानि चावपति सारस्वतेन द्वयोः प्रातस्तीक्ष्णचूर्णानि चैन्द्रे-
णोत्तमे तिस्रणां लाजचूर्णानि च । सायं होमान्तेऽश्विभ्यामपाकरोमीति करेण गां सृष्ट्वा एकां तां दुग्ध्वा तत्पयसाध्वर्युः सुरां सिञ्चति
परीत इति मन्त्रेण । रक्षितं शष्पचूर्णानां तृतीयांशं सुराभण्डे क्षिपेत् । द्वितीयेऽङ्गि निशान्ते सरस्वत्याऽपपाकरोमीति गावो

कृपानाथं रमाकान्तं नत्वा नृहरिमोखरम् । एकोनविंशे स्वयाये मन्त्रदीपमथो ब्रुवे ॥ अथ सौत्रामणीमन्त्रास्त्रिभिरध्यायेः । ऋडिका-
मस्याग्निचितो मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो मुखेन सोमवामिनो राज्यच्युतनृपस्य पशुकामस्य च सौत्रामणीयागः । अन्तःपात्यस्थाने गोचर्मणि
एतानि स्थापयेत् सोमसुराविक्रयिणः क्लीवाद्वा क्रोत्वा सोमेन शष्पं क्रोत्वा जर्णाभिस्तोक्तान् सूत्रेण लाजान् केनचिद्भूयैः नमन्हुम्
विरुद्धा व्रीहयः शष्पम् विरुद्धा यवास्तोक्ताः भृष्टव्रीहयो लाजाः मर्जत्वक्त्रिफलाशुण्ठोपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्पलीवंशावकाहहृच्छत्रा-
चित्रकेन्द्रवारुण्यश्वगन्धाधान्यकयवानीजीरकहयहरिद्राहयविरुद्धव्रीहय एकीकृता नमन्हुः । शष्पतोक्तालाजनमहन्द्रचिणहारेणा-
मिष्टहं नीत्वा संचूर्ण्य दर्शपूर्णमासधर्मेण व्रीहिश्यामाकयोधरु बहुजले पक्त्वा शृतालभनानन्तरं तयोद्योर्निःस्त्रावमुष्णं पृथक्

स्वाहीन्वाखादुनातीवान्तीव्रेणाश्रुतामश्रुतेनमधुमतोमधुमतासृजामिस्सोमेन । सोमोस्यश्वि

भ्याम्यच्यस्वसरस्वत्यैपच्यस्नेन्द्रायसुचाभ्येपच्यस्व ॥ १ ॥

पात्रयोरादाय शष्पादितुर्णां चूर्णैः संसृज्य स्थापयेत् द्वयं चूर्णवामरूपं मासराख्यम् । का० श्रीदनौ चूर्णमासरैः संसृज्य स्वाहीं
त्वाऽशुनेति त्रिरात्रं निदधाति । एवमाचामयोद्युणंससर्गे मासरत्विनिष्पादनानन्तरमोदनौ व्रीहिश्यामाकचरु चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य
स्वाहीं त्वेति मन्त्रेण अंशुनेति विंशाध्यायसप्तविंशया ऋचा चैकस्मिन् पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां संसृज्य त्रिरात्रं शाला-
नैऋतकोषे गतं कृत्वा तत्र स्थापयेत् । अयमर्थः । चरु उदास्य द्वयोः पृथगाचामयक्षणां ततः शष्पतोक्तालाजचूर्णानां पृथक्
त्रिधाकृतानां तृतीयांशं द्विधा कृत्वाचामयोः क्षिपेत् ततो नमन्हुचूर्णं द्विधा कृत्वैकमधं द्विधा विभज्याचामयोः क्षिपेत् । एव

मन्त्रेणा मन्त्रते देवमहिमानं जानाति मन्त्र तेन मन्त्रतेर्भन्प्रत्ययः देवतायाश्चात्माज्ञेनेत्यर्थः । यत एतादृशेन मनसा वयं हविः ररिम
अतो हे अग्ने विप्रो मेधावी त्वं देवान्याचि यज्ञ मइत्तेन हविषा देवांसर्पयेत्यर्थः यजतेर्वहुलं कन्दसीति शपि लुप्ते मध्यमकवचने
षत्वे शुत्वे यचीति रूपम् । विप्रो अग्ने इत्यत्र प्रकृत्यान्तोऽपादमव्यपरइति प्रकृतिभावः ॥ ७५ ॥

विश्वदेवदेवत्यानुष्टुप् । एते देवा नोऽस्माकं यज्ञं प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु अन्यनातिरिक्तं कुर्वन्वित्यर्थः अन्यनातिरेक एव
कर्माणो रक्षणम् । शुभे दृष्टे स्थाने स्वर्गे च यज्ञं स्थापयन्विति शेषः यद्वा शुभे स्थाने यज्ञं प्रावन्तु । एते के अग्निः । देव इति
धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । सचेतसो विश्वे देवा यज्ञस्मावन्तु नः शुभे ॥ ७६ ॥

त्वयविष्ठदाशुषोऽनुः पाहिष्टकुधीगिरिः । रक्षातो कमतत्नना ॥ ७७ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

सर्वत्र सस्वन्धनीयम् । इन्द्रः । ब्रह्मा चतुर्मुखः । बृहस्पतिर्जीवः । विश्वे देवाश्च । धामानि स्थानानि छादयति आच्छादयति धामच्छत्
छादयतेः क्तिपि क्त्स्व इति क्तिपि णिलोपे धातोर्क्त्स्वः धाम्नां कृदनं न्यूनानां प्ररणमतिरिक्तानां समीकरणम् इदं सर्वेषां
विशेषणम् । तथा सचेतसः चेतसा प्रज्ञया सहिताः सचेतसः समानं चेतो येषामिति वा । समानज्ञाना अग्न्यादयो मयज्ञं
रक्षन्वित्यर्थः ॥ ७६ ॥

ऋष्यादि प्राशुक्तम् व्याख्याता च (१७, ५२) ॥ ७७ ॥

॥ इति श्रीमहीधरकृतं वेददीपेऽष्टादश ईरितः । वसोर्धारादिकोऽध्यायश्चित्युपस्थावसानकः ॥ १८ ॥

प्रजानां जीवनहेतुस्तापपाकप्रकाशैरूपकरोति । यद्य सहसा बलेनाध्वर्युणा मथ्यमानः सन् पृष्ठः जनैः कोऽयं मथ्यतइति । सोऽय-
मन्निर्दिवा नक्तं रक्षो वधात्पातु रिषतिर्हिंसाकर्मा मास्मान्नाशयत्वित्यर्थः ॥ ७३ ॥

भरहाजदृष्टान्नेयी कामवती त्रिष्टुप् । हे अग्ने तव जतो जत्या अग्नेन पालनेन वयं तं काममभिलषमश्याम प्राप्नुयाम यमि-
च्छाम इत्यर्थः । अशूङ् व्याघ्रो विकरणव्यत्ययेन लोटि श्यन् प्रथयः । रयिर्धनमस्यास्तोति रयिवान् तस्मिन्नुद्धौ हे रयिवः धनवन-
सुवीरं रयिं वयमश्याम शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं रयिं पुत्रसहितं धनं वयं प्राप्नुयाम । वाजयतिरर्चतिकर्मा वाजयन्तो वज्रि-
मर्चयन्तः सन्तो वयं वाजमन्नमभि अश्याम समन्तात्प्राप्नुयाम । हे अजर नास्ति जरा यस्य सोऽजरः हे जरारहित अजरमचीणं
ते तव द्युम्नं यशो वयमश्याम सर्वदा यशस्विनो भवामेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

१ — निष० ३, १४, ३५ ।

अश्याम तङ्काममग्ने तवोती अश्याम रयिं रयिवः सुवीरम् । अश्याम वाजमभि वाजयन्तो श्याम द्युम्नमजराजरन्ते ॥ ७५ ॥

वयन्ते अद्वाररिमाहिकाममुत्तानहस्तानमसोपसद्य । यजिष्ठे न मनसा यजिष्ठेवानस्ते धतामन्मनाविप्रो अग्ने ॥ ७६ ॥

उत्कीलदृष्टान्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने हि यस्मात्कारणात् । वयं ते तुभ्यमद्यास्मिन्दिने कामं हविः ररिम दक्षः कास्यतइत्यतइति
कामं हविः रा दाने लिट् अन्येषामपि दृश्यत इति ररिमेत्यस्य संहितायां दीर्घः । किं कृत्वा नमसा उपसद्य नमस्तारेणोप-
सद्य नमस्तुत्य निकटमागत्य हविर्दक्ष इत्यर्थः । कोदृशा वयम् उत्ताना हस्ता येषान्ते अवहमुद्रिकाः त्यक्तकार्पण्या इत्यर्थः ।
मनसा उपलक्षिताः सावधाना इत्यर्थः । कोदृशेन मनसा यजिष्ठेन यजतीति यष्टृ अतिशयेन यष्टृ यजिष्ठं तेन तुरिष्ठेमेयः-
तत्त्वो लोपः यागतत्परेणेत्यर्थः । तथा अस्ते धता स्निध गतौ स्नेधति अन्यत्र गच्छति स्नेधदस्नेधत् तेन अनन्यगतेनेत्यर्थः ।

जयदृष्टा त्रिष्टुप् हे इन्द्र परस्याः परावतो दूरतराद्देशादाजगत् आगच्छ परावच्छब्दे दूरवचनः परस्या दूरदिशोऽपि परावतः दूरदेशादित्यर्थः लोट् । आगत्य च शत्रून्वितादि विशेषेण ताडय । सृधः संयामांश्च विनुदस्व विशेषेण प्रेरय दूरीकुरु । किं कृत्वा पविं वज्रं संशय तीक्ष्णीकृत्य शो तनूकरणे ल्यप् । कीदृशं पविं सृकम् सरति शत्रुशरीरे गच्छतीति सृकः तम् । तिग्ममुक्त्वाहवन्तम् तिग्मं तेजतेरुक्त्वाहकर्मण इति यास्कः । क इव सृगो न सृग इव यथा सृगः सिंहो दूरादेत्य प्राणिनं हन्ति । कीदृशो भीमः भयङ्करः । कुचरः कुक्षितं चरति गच्छति कुचरः । गिरिष्ठाः गिरौ तिष्ठति गिरिष्ठाः पर्वताग्रयः । ताडयति हिंसाकर्मा तस्य ही परे कन्दसुभयथेत्यार्धधातुकत्वे णिचोलीपः हुभक्त्यो हेर्धिः टुत्वम् ताडि ॥ ७१ ॥

वैश्वानरोनजतयत्राप्रयातुपरावतः । अग्निर्नःसुष्टुतीरुप ॥ ७२ ॥

पृष्टोदिविपृष्टोअग्निःपृथिव्याम्पृष्टोविश्वाओषधौराविवेश । वैश्वानरःसहसापृष्टोअग्निस्सनोदिवासरिषस्यातुनक्तम् ।

वैश्वानरदेवत्या गायत्री । वैश्वानरः अग्निर्नोऽस्माकं सुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीरुप उपप्राप्तुं परावतो दूरदेशादा प्रयातु आगच्छतु । किमर्थं नोऽस्माकमृतये रक्षणाय अस्मान् रक्षितुमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

१—निघ० १०, १ ।

२—निघ० १, ३, ८ ।

वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुप् कुक्षदृष्टा वैश्वानरः सर्वनरेभ्यो हितोऽग्निर्दिवा दिवसे नोऽस्मान् पातु रक्षतु स च नक्तं रात्रौ नः पातु सर्वदास्मान् रक्षत्वित्यर्थः । स कः योऽग्निर्दिवि द्युलोके पृष्टः कोऽयमादित्यात्मना तपतीति सुमुक्षुभिः पृष्टः अन्तरिक्षे यमेत-
मादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्ध्येति श्रुतेः । यथाग्निः पृथिव्यामन्तरिक्षलोके पृष्टः कोऽयं विद्युदात्मना स्थित इति जलार्थिभिः पृष्टः अन्तरिक्षनामसु पृथिवीति पठितम् । यद्य विश्वा ओषधौः सर्वा ब्रौह्माद्योषधौः आविवेश प्रविष्टः सन् पृष्टः कोऽयं

हृदये इत्यर्थः । कीदृशाय शवसे वाक् हृत्वाय हृदस्य दैत्यस्य हृत्वायां हनने कुशलं वाक् हतं हृत्वातसमर्थमित्यर्थः । च पुनः
 पृतनापाह्वाय पृतना शत्रुसेना सञ्चतेऽभिभूयते येन तत्पृतनासाह्वां तस्मै शत्रुसेनापराभवसमर्थमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्हृतोऽभिहतः पुरुहूतः हे बहुभिराहत हे इन्द्र त्वं सहदानुं शत्रुमहस्त हस्तहीनं कृत्वा सम्पिणक् सम्पिण्डि
 ण्य । सह इति बलनामः सही बलं ददाति सहदानुः प्रमोदरादित्वात्सहः शब्दात्क्यलोपः तुप्रययो ददातेः अयमसमर्थोऽस्ति त्वं तु
 समर्थ इति यः शत्रुं प्रेयं बलं ददाति स सहदानुः यद्वा सह एकीभूय योद्धुर्मन्त्रं ददाति सहदानुः शत्रुः । कीदृशं क्षियन्तं क्षियति

सहदानुम्पुरुहूतक्षियन्तनहस्तमिन्द्रसम्पिणक्कुणारम् । अभिट्वं वर्द्धमानमप्यारुमपादमिन्द्रतवसाजघन्य ॥ ६९ ॥

विनइन्द्रदधोजहिनीचायच्छृणुतन्यतः । योयस्सा २ ॥ अभिदासत्यघरङ्गमयातमः ॥ ७० ॥

दृगेनभीमः कुचरोगिरिष्ठाः परावतत्राजगन्थापरस्याः । सुक० स० शायपविभिन्द्रतिग्मं विगवून्ताडिविष्टधोनुदख ॥ ७१ ॥

दसतीति क्षियन् तम् चि निवासगत्योः तदादिः शब्दप्रययः निकटे वसन्तम् कुणारं कणति दुर्वचो वदति कुणारः तम् कण शब्दे
 श्रीणादिक आरुप्रययः धातोः सम्प्रसारणच् ।] पिण्ड संचूर्णने लङि मध्यमैकवचनं रुधादित्वात् अम् संपूर्वः अडभावस्वार्थः षस्य
 कृतमार्थम् । हे इन्द्र त्वं दैत्यगपादं पादहीनं कृत्वा तवसा बलेन त्वमभिजघन्य जहि सम्यक् मारय कन्दसि लुङ्लङ्लिट इति
 लोट्ये लिट् । कीदृशं त्वं वर्द्धमानं जगद्वाप्रवन्तम् । पिण्डं सुराणां हन्तारं पियतिर्हि साकर्म ॥ ६९ ॥

शसहदानुष्टुप् । व्याख्याता (८, ५४) ॥ ७० ॥

१—निघ० १, ८, १० ।

ऋचः । आत्मदेवत्यं यजुः सप्तदशाक्षरम् । यज्ञेऽस्य विनियोगो नास्ति । यजमानोऽनेनात्मनि विद्वयात्मकत्वं सम्पादयति
नाम नाम्नाहृचोऽस्मि ऋग्वेदरूपोऽस्मि यजूंषि नामास्मि यजुर्वेदरूपोऽस्मि सामानि नामास्मि सामवेदे नाम्नास्मि । का०
चित्रोऽसौति चित्यनाम कृत्वोपतिष्ठते येऽग्नये इति । चित्यस्याग्नेः चित्रोऽसौति नाम विधाय तमुपतिष्ठते कमंशेषं सयाप्य-
दमुपस्थानं कार्यं मुपस्थानानन्तरं समारोपविधानादिति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेव्यानुष्टुप् अस्यां पृथिव्यामधि अस्याः
पृथिव्याः उपरि ये अग्नये वर्त्तन्ते । कीदृशः पाञ्चजन्याः पञ्चजना मनुष्यास्तेभ्यो हिताः पाञ्चजन्याः यद्वा पञ्चजनाः
समूहाः चितिरूपा येषां ते पञ्चजनास्त एव पाञ्चजन्याः स्वार्थे तद्धितः । हे चित्ताग्ने तेषां पृथिवीस्थानामग्नौषां त्वमुत्तमो-

तेषामसित्वमुत्तमः प्रनोजीवातवेसुव ॥ ६७ ॥

वार्त्तहत्यायश्वसेष्टतनापाह्यायच । इन्द्रत्वावर्त्तयामसि ॥ ६८ ॥

ऽसि अष्टोऽसि अतो नोऽस्मान् जीवातवे चिरजीवनाय प्रसुव प्रेरय चिरं जीवयेत्यर्थः जीवेरातुरिति आतुप्रत्ययः व्यवहिता
श्चेति प्रेत्यस्य सुवेत्यनेन व्यवधानम् ॥ ६७ ॥

१—१८, ६, २३ । २—१७, ७, १-२ ।

का० चितिं पुरीषवतोमुपतिष्ठते वार्त्तहत्यायेति सप्तभिरष्टाभिरैके दशभिर्वा । ऋतूपरणान्तरमेतां चितिमुपतिष्ठते सप्तभि-
रष्टाभिरैकेषां मते दशऽग्निर्भवेति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयः सप्त ऋच इन्द्रदृष्टाः आये हे इन्द्रदेवत्ये गायत्रीचिष्टुभौ विश्वा-
मिनेषापि दृष्टे । हे इन्द्र वयं त्वा त्वामावर्तयामसि आवर्तयामः इदन्तो मसि उपतिष्ठामहे । किमर्थं श्वसे बलाय त्वदल-

वैश्वकर्म्मणः विश्वकर्माग्निस्तत् तत्र स्वः स्वर्गे देवेषु मध्ये नोऽस्मान्दधत् दधातु स्थापयतु तत्र यत्र देशे मधोम धुनो हृतस्य च
शास्त्रान्याः पयोदध्यादीनां धाराः प्रवाहा अनपेता न अपेता उपभुज्यमाना अप्यचीणा वत्तन्ते ॥ ६५ ॥

अग्न्यहैतवादिनी त्रिष्टुप् देवश्वोदेववातहृष्टा यज्ञोऽविनियुक्ता । अग्निप्रकरणत्वाद्यजमान आत्मानमग्नित्वेन ध्यायति । जन्मना
उत्पत्त्यैवायमग्निरस्मि अग्निरूपोऽस्मि । नाम विभक्तिलोपः नाम्ना हविः पुरोडाशादिकमप्यहमस्मि । कीदृशोऽहं जातं जातं विन्दत
इति जातवेदाः उत्पन्नस्य सर्वस्य स्वामीत्यर्थः । अकंः अचंनौयो यज्ञोऽप्यहमेव । त्रिधातुः त्रयो धातव ऋग्यजुस्त्वा मलक्षणा यस्य ।

यच्च धारा अनपेता मधोर्धृतस्य चयाः । तदग्निर्वैश्वकर्म्मणः स्वर्देवेषु नोदधत् ॥ ६५ ॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा हृतस्ये च चरुमृतम् आसन् । अर्कस्त्रिधातूरजसो विमानो जसो वर्मो हविरस्मि नाम ॥ ६६ ॥

अचोनामास्मि यजुः पिनामास्मि सामानिनामास्मि । ये अग्नयः पाञ्चजन्या अस्याम्पृथिव्यामधि ।

रजसो विमानः रज उदकं तस्य निर्माता विमिमौत इति विमानः नन्द्यादित्वात्कर्तरि ल्युट् । अजस्रः न जसति चीयत इत्यजस्रः
अनुपचीणाः जसु उपचये नमिकम्पौत्वादिना रप्रत्ययः । घर्मः घृ चरणदोषोः जिवन्ति घर्मः चीणादिको मप्रत्ययः दीप्तः आदित्य-
रूपः चरणी मेघरूपी वा । एतादृशोऽग्निरहं यतस्ततो हृतं मे मम चक्षुर्नैव हृतहोमिनं पश्यामीति भावः अमृतं हविर्मम
आसन् आस्ये मुखे पद्व इत्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः सप्तम्या लुक् मग्मुखे हविजुं हृतममृतं करोमीति भावः । एवमात्म-
न्यग्न्यहैतं सम्पाद्यम् ॥ ६६ ॥

उद्धृष्व । त्रिष्टुप् ॥ येन वहसि । अनुष्टुप् ॥ एते द्वे व्याख्याते (१५, ५५-५५) ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभः । अग्ने नोऽस्माकमिमं यज्ञं स्वः स्वर्गं नय । किं कर्तुम् देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं प्राप्तुम् तुमर्थे तवे प्रत्ययः निच्चादाद्युदात्तः । कीदृशं प्रस्तरेण सुगुधारभूतेन दर्भमुष्टिना परिधिना परिधिभिस्त्रिभिर्बाहुमात्रैः काष्ठैः सुचा जुह्वादिकया वेद्या मितया वेदेर्भूम्या वा बहिषा दर्भपुलकेन ऋचा ऋगादिभिर्मन्त्रैश्चोपलक्षितमिति शेषः ॥ ६३ ॥

उद्धृष्ट्वाग्ने प्रतिजागृह्णित्वमिष्टापूर्त्तसंस्तुजेथामयञ्च । अस्मिन्त्सधस्य अद्यात्तरस्मिन्विश्वेदेवायजमानश्च सीदत ॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्वमेदसम् । तेनेमं यज्ञन्तो नयस्व देवेषु गन्तवे ॥ ६२ ॥

प्रस्तरेण परिधिना सुचा वेद्या च बहिषा । ऋचे मे यज्ञन्तो नयस्व देवेषु गन्तवे ॥ ६३ ॥

यहत्तं यत्परादानं यत्पूर्त्तं याश्च दक्षिणाः । तदग्निवश्वकर्माणः स्वर्देवेषु नोदधत् ॥ ६४ ॥

वैश्वकर्माणः विश्वकर्मा प्रजापतिस्तदीयः विश्वकर्मेव वैश्वकर्माणः स्वार्थं तद्धितो वा विश्वकर्मा अग्निः नोऽस्माकं तद्दानं स्वः स्वर्लोके देवेषु मध्ये दधत् दधातु प्रापयतु फलभोगायेत्यर्थः । तत्किम् यहत्तं भार्यापुत्रजामातृभगिणोत्पत्यादिभ्यो दत्तम् यच्च परादानं परोपकाराय दद्यादिनाभ्यक्तपणेभ्यो दत्तम् यच्च पूर्णं स्मृतिविहितं विप्रभोजनकूपारामादि याश्च दक्षिणाः यज्ञसम्बन्धिन्यः यज्ञे गते यन्नाहुत्वाद्यजमानः स्वर्गत एव ॥ ६४ ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः । सह तिष्ठन्ति देवा यवेति सधस्यः स्वर्गः तं प्रार्थयते । हे सधस्य एतं यजमानं त तव परिदधामि । जातवेदा अग्निर्यं श्रेष्ठं सुखनिधिमाहुतिपरिणामभूतमावहात् आवहति प्रापयति तं यज्ञफलभूतं च सुखनिधिं तव परिदधामि । उभयं रक्षार्थं तुभ्यं ददामौत्थर्थः ॥ एवं यजमानं यज्ञं च स्वर्गं समर्प्य तत्स्थान्देवानर्थयते अन्विति हे देवा यज्ञपति-
र्यजमानो वो युष्मानन्वागन्ता कमेसमाप्तौ भवतः प्रत्यागमिष्यति लुट् । अत्रास्मिन् परमे व्योमन् उत्कृष्टे व्योम्नि आकाशे स्वर्गस्थे आगतं तं यजमानं यूयं जानीत । स्मेति पादपूरणः । स्वर्गागतः स भवद्भिः सम्भावनीय इत्यर्थः ॥ आवहान् वहतेर्लोट् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप् इलोपः लेटोऽडाटाविति अडागमः । शिव इति सुखनाम । शिवं धीयतेऽस्मिन्निति शिवधिः ॥ ५८ ॥

एतत्सधस्यपरितेददामियमावहाच्छ्रेष्ठं धिञ्ज्ञातवेदाः । अन्वागन्तायज्ञपतिर्वो अत्र तस्मै जानीत परमे व्योमन् ॥ ५९ ॥

एतज्ज्ञानाय परमे व्योमन् देवाः सधस्याविद रूपमस्य । यदागच्छत्यग्निभिर्हव्यनैरिष्टापूर्तेक्षणवाथाविरस्मै ॥ ६० ॥

सह तिष्ठन्ति सधस्थाः परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्वर्गभूते व्योम्नि सह स्थिता हे देवाः एतं यजमानं जानाथ जानीत लेटो मध्यमवहुचने आडागमे रूपम् । किञ्च अस्य यजमानस्य रूपं विद वित्त जानीत प्रत्यभिज्ञानाय वेत्तेर्विकरणव्यत्यये शः वचनव्यत्ययश्च । विदितरूपोऽयं यद्यदा देवयानैः पथिभिः स्वर्गमार्गैः आगच्छात् आगच्छति इलोपाडागमौ तदा इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्तकर्मफले अस्मै यजमानायाविः क्षणवाथ प्रकटीकुरुत दत्तेत्यर्थः । देवा यान्ति येषु ते देवयानाः करणाधिकरणयो-
येति ल्युट् । उपभोगस्थानभेदाद्बहुत्वं पूजार्थं वा ॥ इष्टं च पूर्तं च इष्टापूर्ते देवसम्बन्धिकर्मत्वाद्देवताहन्दे चेति पूर्वपदस्या-
नङ् आपर्तं चेति वा । क्षणवाथ क्षण् क्तौ स्वादिः आडागमश्च ॥ ६० ॥

अग्निदेवत्या गायत्री गालवदृष्टा । अग्निर्नोऽस्माकमिष्टमभिलषितं पिपत्तुं पूरयतु ददात्विचर्यः नोऽज्ञानं पालयत्विति वा । पृ
पालनपूरणयोः लोट् ह्रादित्वाद द्वित्वम् अतिपिपत्त्याश्चेति अभ्यासस्थित्वम् । कोदृशोऽग्निः दृष्टः कृतयागः । हविः विभक्तियत्ययः ।
हविषा आहुतः समन्तात्तपितः किञ्च इदं नमः हविः समिष्टयजुर्लक्ष्णं देवभ्योऽर्थाथास्तु । कौहयं स्वगा स्वयं गमनशीलं
विभक्तेराकारः ॥ ५७ ॥

१ ————— १८,६,२२ ।

का. हृदयशूलान्ते सुवाहुतीर्जुहोति यदाकूतादिति प्रत्यचमष्टौ । माग्निचित्ये मृतावरुणनृवन्ध्यावश्यमिका भवति तेन तस्या हृदयशूलसम्बन्धिसमिदाधानान्ते लते यदाकूतादिति प्रत्यचमष्टौ सुवाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः । अष्टाहव अग्निदेवत्या विश्वकर्म-

इष्टो अग्निराहुतः पिपत्तु न इष्टः हविः । स्वगेदन्देवेभ्यो नमः ॥ ५७ ॥

यदाकूतात्ममसुखोद्भूदोवामनसोवासम्भृतञ्चक्षुषोवा । तदनुप्रेतमुकतामुलोकंयत्रच पयोजग्मुःप्रथमजाःपुराणाः ॥ ५८ ॥

दृष्टः आद्या जगतौ तयः पादा एकादशार्णाः चतुर्थश्चतुर्दशार्णः । हे सृष्ट्विजो यूयं तदनु प्रेत प्रजापतिकृत् कर्मानुगच्छतानुसारत
प्रजापतिशरीरादुत्पन्नं यत्कर्तव्यं वैदिकं तत्कुर्वतेत्यर्थः । तत्र कर्मणि कृते सति सुकृतां पुण्यवतां लोके उ एवार्थे स्वर्गमेव प्रेतित्यनुषङ्गः
सर्गं गच्छत । प्रथमजाः पूर्वोत्पन्नाः पुराणाः पुरापि नवा अजरामरा ऋषयो यत्र लोके जग्मुः । तत्किं कर्म यत्प्रजापतेराकृता-
दभिप्रायात् हृदो वा हृदय बहिः मनसः सङ्कल्पात्मकात् चक्षुषः चक्षुरुपलक्षणम् चक्षुरादौन्द्रियेभ्यश्च सममुत्थोत् संसृतं प्रष्टतम्
ब्रह्मणा यत्कर्त्तव्यमना सृष्टं कर्म तत्कृत्वा स्वर्लोकं गच्छतेत्यर्थः । कौदशं कर्म सम्भूतं सम्भारैः पुष्टं पूर्णसामग्रीकम् । मनःप्रवर्तक
आत्मनो धर्म आकृतम् । समसुस्त्रोदिति सु गतावित्यस्माकङ् बहुलं कृन्दसीति जुहीत्यादित्वात् श्लो हित्वम् ॥ ५८ ॥

॥ य० ॥ साअ० शा० ॥ वाज० ॥ सं० ॥

एवमष्टचत्वारिंशदृणां महापङ्क्तिः । हे अग्ने स त्वं नोऽस्मान् वृष्ट्या कृत्वा अन्नं रक्ष वृष्टिं कृत्वा पालयेत्यर्थः । किं कृत्वा दिवो
 युलोकात् पर्जन्यान् मेघात् अन्तरिक्षादाकाशात् पृथिव्याः भूमेः सकाशादान्यत्र वा यत्र जलं ततः प्रदेशजलमादायेति शेषः ।
 यस्त्वं त्रितः इन्द्रियाणि सुषुम्णां नाडी मायितः सन् विश्वस्य मूर्धन् मूर्धनि शिरसि अधितिष्ठसि मूर्धन्यद्वातसुषुं सुलुगिति
 सप्तम्या लुक् सर्वेषां मूर्ध्नि उपरि रविरूपेण दीप्यसे इत्यर्थः । यस्य ते तव समुद्रे समुनच्छाद्रीभवतीति समुद्रोऽन्तरिक्षं तव
 हृदयं मध्यभागः भुवि पादौ स्वर्लोके शिरोऽन्तरिक्षे मध्यभागः त्रिलोकव्यापीत्यर्थः । यस्य ते अप्सु जलेषु आयुः जीवनं जला-
 धीनं जीवनं तव जलादृचा जायन्ते ततोऽग्निरित्यग्नेर्जलाधीनजीवनत्वम् । किं बहुना हे अग्ने अपो जलानि दत्तं देहि उदधिं
 भिन्तं भिन्द्हि । उदकानि दधाति धीयन्ते वातेत्युदधिर्मेषः तं विदारय मेषं भिन्द्हि जलं देहीत्यर्थः । पेषंवासवाहनधिषु चेति
 उदकस्योदादेशः । दत्तं भिन्तत्वे भयत्र व्यत्ययो बहुलमिति वचनव्यत्ययः ॥ ५५ ॥

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्द्वावसुभिः । तस्य न इष्टस्य प्रीतस्य द्रविणे हागमे ॥ ५६ ॥

का० अध्वरसमिष्टयजुरन्त इष्टो यज्ञ इति प्रत्युचमपरे । समिन्द्र ण इत्यादिनवानामध्वरसमिष्टयजुषां^(८, १५) होमान्ते इष्टो यज्ञः
 इष्टोऽग्निरिति वाभ्यामपरे आग्निके हे समिष्टयजुषौ जुहोतीति सूत्रार्थः । यज्ञदेवत्या उष्णिग्गालवृष्ट्या अष्टविंशत्यक्षरत्वात् ।
 अध्वर्युर्द्रव्यं प्रत्याह । द्रविणं द्रव्यं तस्य यजमानस्य इह सद्ने त्वमागमेः आगच्छ आङ्पूर्वाङ्गमेच्छत्वाभावे लिङि मधमैकवचने
 रूपम् । कीदृशस्य यजमानस्य नोऽस्माकमिष्टस्य वज्रमस्य प्रीतस्य अस्मासु स्निग्धस्य । तस्य कस्य यस्य यजमानस्य यज्ञो भृगुभिः
 भृगुगोत्रैर्वाङ्गणैः वसुभिर्वस्वादिदेवैश्च इष्टः सम्पादितः । कीदृशो यज्ञः आशीर्दाः आग्निषोऽभिलषितपदार्थान्ददातीत्याशीर्दाः
 क्षिप् । प्रीतैर्वैर्यस्य यज्ञः कृतस्तस्य गृहे त्वं धनं सर्वदा तिष्ठेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

का० आग्निमासतस्तोत्रस्य पुरस्ताद्विमोचनं परिधिषन्धोर्दिवो मूर्धेति प्रत्युचम् । यज्ञायज्ञियस्तोत्रप्रकरणात्प्राक् दिवो मूर्धेति ऋग्वेदेन दक्षिणोत्तरयोः परिधिसन्धोरुपस्पृश्यामिविमोचनं करोतीति सूत्रार्थः । आग्नेयी परोष्णिक् आद्यावष्टकौ तृतीयो द्वादशकः सा त्रिपादा परोष्णिक् अत्रायो दशकः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो द्वादशकस्ते नैकाधिका । हे अग्ने यस्त्वमीदृशोऽसि तस्मै पथे मार्गाय स्वर्गमार्गरूपाय नमस्तारोऽस्तु अग्निमुखो हि देवयानपत्याः श्रुतावृक्तः । कीदृशस्त्वम् दिवो मूर्धा स्वर्लोकस्योत्तमाङ्गस्थानीयः । पृथिव्या नाभिः मध्यस्थानीयः नक्षत्रेऽनया सा नाभिः नक्षति बध्नाति जीवनेनेति नाभिः नक्षो भयेति इन् प्रत्ययो णिश्च

दिवोमूर्ध्वासिष्टथिव्यानाभिर्गर्गामोषधीनाम् । विश्वायुःशर्म सप्रधानमस्यथे ॥ ५४ ॥

विश्वस्यमूर्ध्वन्नधितिष्ठसि स्थितस्सुमुद्रेतेहृदयमपस्त्रायुरपोदत्तोदधिन्निन्त । दिवस्यर्जन्या

• दन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नोदृष्टयाव ॥ ५५ ॥

भान्तादेशः निष्वादायुदात्तः त्रित्वादि नित्यमित्युक्तेः पृथ्वी लोकानां जीवनमग्निर्निबन्धनमिति भावः । अथां जलानामोषधीनां वृक्षादीनाञ्च ऊर्क रसः सारः । विश्वायुः विश्वं सर्वमायुर्यस्य सः बहुजीवनः यदा विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनामायुर्जीवनम् तदधि जीवनत्वात्तेषामिति भावः । शर्म शरणभूतः सर्वेषाम् । सप्रधाः प्रथनं प्रथो विस्तारः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रधाः तिर्यगूर्ध्वमधःस्थानवच्छिन्नप्रभावः । ईदृशायाग्नये नमः ॥ ५४ ॥

१—१८, १० ।

आग्नेयी महापङ्क्तिर्जगती आद्यो व्यूहेन षडक्षरः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो दशकः चतुर्थोऽष्टकः पञ्चमो नवकः षष्ठो नवकः

वृध्रविष्टपोपरिष्ठात् स्वीरहाणाः स्वर्गं लोकमारोहन्तः सन्त उत्तमं नाकं दुःखरहितं श्रेष्ठं लोकं गमिमेत्यनुवर्तते । रोहतेव हल
कन्दसीति शपि तुमं शानचि रूपम् रहाणा इति । नास्त्यकं दुःखं यत्र स नाकः ॥ ५१ ॥

हे अग्ने यी ते तवेमौ पक्षौ उत्तरदक्षिणौ । कीदृशौ भजरी नास्ति जरा ययोस्त्रौ सदा नवौ । पतत्रिणौ पतत्रं पतनं ययोरस्ति
तौ उत्पतनशीलौ । याभ्यां रक्षांसि राक्षसान् त्वमपहंसि नाशयसि उ एव ताभ्यां पक्षाभ्यां वयं सुकृतां पुण्यकृतामेव लोकं
पतेम उत्पतेम । यत्र सुकृल्लोके प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः पुराणाः पुरातना ऋषयो मुनयो जग्मुः ॥ ५२ ॥

इमौतेपक्षावजरौपतत्रिणौयाभ्यांरक्षांस्यपहंस्यग्ने । तभ्याम्यतेमसुकृताम्

लोकंयत्रऋषयोजग्मुःप्रथमजाःपुराणाः ॥ ५२ ॥

इन्दुर्दक्षःश्वेनऋतावाहिरण्यपक्षःशकुनोभुरण्यः । महान्सधस्येध्रुवश्चानिपत्तो नमस्ते अस्तुमामाहिंसीः ॥ ५३ ॥

हे अग्ने यस्त्वमेतादृशस्त्वस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्तु त्वं मां मा हिंसीः हिंसां मा कुरु । कीदृशस्त्वम् इन्दुः इन्दति ईष्टे इन्दुः ईश्वरः
इदि परमैश्वर्यं कन्द्वदाह्नादको वा । दक्षः उत्साहवान् श्वेनपक्षिवदाकाशचारित्वाच्छे नः बद्धा शंसनीयगतिः । ऋतावा ऋतं सत्यं
यज्ञ उदकं वास्यास्ति ऋतवा संहितायां दीर्घः । हिरण्यपक्षः सुवर्णशकलैर्हिरण्यरूपी पक्षी यस्य । शकुनः पक्ष्याकारः । भुरण्य
विभर्तीति भुरण्यः । श्वेन श्वैणादिकः कन्दुप्रचयः पोषकः । महान् प्रभावेण । ध्रुवः स्थिरः । सधस्ये ब्रह्मणा सह स्थाने आ
निपत्तः समस्तादिप्रणः । सह तिष्ठन्ति द्यवेति सधस्यं सधमादस्ययोऽह्मन्दीति सधादेयः । न सन्तेत्यादिना निष्ठायां निपातः ॥ ५३ ॥

द्विधमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयतीति^(१८) श्रुतेः । स्वरिव सूर्य इव योऽर्कोऽग्निस्तमादित्ये जुहोमि स्थापयामि । अयमग्निरकश्च तदग्निम-
सुभिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयतीति^(१९) श्रुतेः । स्वरिव स्वर्देवः नकारो निश्चितायः स्वनं देव एव यः शुक्र आदित्यस्तमादित्ये एव जुहोमि
स्थापयामि । असौ वाग्नादित्यः शुक्रस्तं पुनरमुत्र दधातीति^(२०) श्रुतेः । स्वः स्वर्गः स इव ज्योतिरग्निः स्वर्गप्रदत्वाद्गनेः स्वर्गोप-
मानम् तमग्निमन्नात्रेव जुहोमि स्थापयामि । अयमग्निर्जातिस्तं पुनरिह ददातीति^(२१) श्रुतेः । एवमग्निं सूर्यं सूर्यमग्नौ सूर्यं च
सूर्यमग्नावग्निं च सन्धाय किं बहुना तयोः संयोगं कृत्वा सूर्यमुत्तमं करोति स्वर्णं भूर्यः स्वाहेति । स्वः न सर्वदेवरूप इव यः
सूर्यस्तं स्वाहा उत्तमं करोमि अय्ययानामनेकार्थत्वात्स्वाहाशब्द उत्तमार्थः सर्वे देवा भिन्ना भ्रान्त्या भासन्ते वस्तुतः सूर्य एव
नानारूपोऽस्तीतीत्यर्थः । असौ वाग्नादित्यः सूर्योऽमुन्तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादेष्टोऽस्य सर्वस्योत्तम इति^(२२) श्रुतेः ।

अग्निं युनज्मि शवसा हृतेन दिव्यं सुपर्णं वयसा बृहन्तम् । तेन वयं धूमेन ब्रध्नस्य विष्टपं खोराणां अधिनाकमुत्तमम् ॥ ५१ ॥

एवं पञ्चाहुतिभिरग्न्यर्कयोरेक्यं विधाय सर्वदेवेष्वर्कस्योत्तमत्वं कृतमिति भावः ॥ ५० ॥ १—१८, १९, २० । २—५, २, ५, १० ।

का० अग्नियोजनं प्रातरनुवाकसुपर्णकरिण्यन् परिधीनालम्भ्या यथापूर्वमग्निं युनज्मीति प्रत्युचम् । अस्यार्थः । प्रातरनुवाको-
पाकरणात्प्राक् यथापूर्वमित्युपधानक्रमेण ऋक्त्वेण प्रत्येकं परिधीन् स्पृष्ट्वा अग्नियोजनं करोतीति । अग्निदेवत्यास्तिस्वः द्वे त्रिष्टुभौ
तृतीया पङ्क्तिः । शवसा बलेन हृतेनाज्येन चाहमग्निं युनज्मि संयोजयामि युजिर्वीगे रुधादिभ्यः अम् । कौड्यमग्निम्
दिव्यं दिवि भवो दिव्यस्तम् । सुपर्णं शोभनं पर्णं पतनं यस्य तं सुगमनम् । वयसा धूमेन बृहन्तं वज्रिधूमेन महान् भवति ।
अग्नेवै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्रादष्टिरिति^२ श्रुतेः । किञ्च तेन युक्तेनाग्निना ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं लोकं वयं गमेम गच्छेम ।
गमेराशीर्लीङि लिङ्गाश्रित्यङिति अङ्प्रत्यये उत्तमबहुवचने रूपम् । विगतस्तापो दुःखं यस्य स विष्टपो लोकः ततोऽधि उपरि

वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेषदृष्टा । अत्र ह्यौ तच्छब्दौ वर्तेते तत्रैकस्य यच्छब्दपरिणामः कार्यः । हे वरुण यजमानः हविभिः
दत्तैः यदनपुत्रादिकमाशस्ते इच्छति यत्कामस्तुभ्यं हविर्दत्ते तत् यजमानेष्टं त्वा त्वामहं यामि, याचामि तत् त्वया यजमानाय दीयता-
मित्यर्थः । यामौति याच्चाकर्मसु पठितः^१ । अथापि वर्णलोपो भवति तच्चायामौति यास्कोक्ते राकारलोपः कौटुशोऽहम् ब्रह्मणा त्रयी-
लक्षणेन वेदेन वन्दमानः त्वां स्तुवानं । किञ्च हे उरुशंस शंसनं शंसः स्तुतिः शंसु स्तुतौ उरुमहान् शंसः स्तुतिर्यस्य स उरुशंसः
तत्सम्बुद्धौ हे बहुस्तुते इहास्मिन् स्थाने अहेडमानः हेडते क्रुध्यति हेडमानः न हेडमानोऽहेडमानः अक्रुध्यन् सन् त्वं बोधि
बुध्यस्व त्वं मत्प्रार्थनां जानौहीत्यर्थः । इमलभ्यो हेभिः वा हृन्दसौति हेरपिस्वाङ्गुणः धलोपश्छान्दसः । किञ्च नोऽस्माकमायुर्जीवनं
तच्चायामिब्रह्मणावन्दमानस्तदाशस्तेयजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणे हवोद्यरुशंसमान आयुप्रमोषीः ॥४६॥

स्वर्गधर्मः स्वाहा स्वर्गर्कः स्वाहा स्वर्गशुक्रः स्वाहा स्वर्गज्योतिः स्वाहा स्वर्गसूर्यः स्वाहा ॥ ५० ॥

मा प्रमोषीः मा चोरय सुष स्तेये लुब्धं न माङ्गोगइति अदभावः पूर्णमायुश्च देहीत्यर्थः ॥४६॥ १—निघ० ३, १८, २; २—८, ४, ३, १८ ।
पञ्च यजूंश्च देवत्यानि । सूर्याहर्देववाची स्वःशब्दः । न इवार्थे । अर्काश्चमेधसन्तति सञ्ज्ञाः पञ्चाहुतयः । तथाच श्रुतिः । अथाकांश्च
मेधयोः सन्ततीर्जु होतीति^२ । अस्यार्थः । अर्कोऽग्निः अश्वमेधो रविस्तथोः सन्ततयः सन्तन्वन्तीति संयोजयन्तीति सन्ततयस्ताः अन्नादित्यै-
क्वकारिका आहुतय इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः । अग्निर्कोऽसावादित्योऽश्वमेधस्तौ सृष्टौ नानैवास्तां तौ देवा एताभिराहुतिभिः समतन्व-
नत्समदधुरिति^(५) । तदनुसारेण व्याख्या यथा । न इवार्थे स्वः न स्वरिव अहरिव दिनकरत्वात्सूर्यस्याहुरूपमानम् स्वरिव दिनमिव
यो धर्मः आदित्यः तं स्वाहा अन्नौ जुहोमि तमन्नाविति शेषः पूरणीयः आदित्यमन्नौ स्थापयामि असौ वा आदित्यो धर्मोऽतदा

शाबादिकं ददातोत्यार्द्रदानुः । शम्भूः शमदिकं सुखं भावयति प्रापयतीति शम्भूः । मयोभूः मयः पारलौकिकं सुखं भावयतीति मयोभूः स्वर्लोकरूपोऽसि । असौ वै लोकः समुद्र इति^१ श्रुतेः । स मामभिवाहि ॥ मरुतां वातानामयं मारुतः । मरुतां शुक्रज्योतिःप्रभृतीनां गणः तन्निवासत्वात् । अन्तरिक्षलोको वै मारुत इति^२ श्रुतेः । शम्भूः मयोभूः त्वं मामभिवाहि पूर्ववत् । अव अवन् रक्षणं सौव्यतीत्यवस्यः ध्रुव तन्तुसन्ताने क्षिप् क्वोः शूडनुनासिके चेति कठि कृते यणादेशः । अयं वै लोकोऽवस्य रिति^३ श्रुतेः । भूलोकरूपोऽसि दुर्वस्वान् दुर्वोऽन्नं हविलक्ष्णं विद्यते यस्य सः शम्भूरित्यादि पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

१—८, ४, २०५ ।

२—१८, ६, ६ ।

यास्ते अग्ने सूर्य्यैरुचोदिवमातन्वन्तिरश्मिभिः । ताभिर्नो अद्य सर्वाभीरुचेजनायनस्कृधि ॥ ४६ ॥

यावो देवाः सूर्य्यैरुचोगोष्वश्वेषु यारुचः । इन्द्राग्नीताभिः सर्वाभीरुचनोधत्तवृहस्यते ॥ ४७ ॥

रुचनोधेहि ब्राह्मणेषु रुचराजसुनस्कृधि । रुचं विश्वेषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचारुचम् ॥ ४८ ॥

का० नव जुहोति वास्त इति प्रतिमन्त्रम्^१ । अर्थः । पूर्वसंस्कृताज्यात्मकसकदादाय नवाहुतीर्जुहोति वास्ते अग्ने या वो देवाः रुचं नः तत् त्वा यामि एताद्यतस्रः स्वर्णेति कण्डिकायां पञ्चयजुर्भिः पञ्चेति नव । हे व्याख्याते^(१३, १२—२३) ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अग्निदेवत्यानुष्टुप् प्रथमो नवकः हे अग्ने नोऽस्माकं ब्राह्मणेषु अस्मात्सम्बन्धिषु विप्रेषु रुचं दीमि धेहि आरोपय । नोऽस्माकं राजसुतत्रियेषु रुचं कृधि कुरु श्रुशृण्वित्यादिना हेर्धित्वम् शपो लुक् । विश्वेषु वैश्येषु शूद्रेषु चास्माकीनेषु रुचं कुरु । किञ्च मयि विषये रुचा सह रुचं धेहि अविच्छिन्नां रुचं धेहीत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मणराजविट्शूद्रेषु या रुक्तां नोऽस्माकं धेहि देहि । शिट् पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

सुखप्रदः याज्ञिकानां चन्द्रलोकातिरुक्तत्वात् । तथा च सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य । सुषुम्ण इति सुयज्ञिय इत्येतत्सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मय इति^(९) श्रुतेः । तस्मै चन्द्रमसे स्वाहा वाट् ॥ तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राणि नाम अक्षरसं कीदृश्यः भेकुरयः भां कान्तिं कुर्वन्तीति भेकुरयः प्रबोदरादित्वात्साधुः । चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रैरक्षरोभिर्मिथु-
नेन सहोच्चक्राम भेकुरयो नामेति भाकुरयो ह नामैते भाष् हि नक्षत्राणि कुर्वन्तीति^(९) श्रुतेः । ताभ्यो नक्षत्राक्षरोभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥

यो वातो वायुर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म चतुर्धा पातु तस्मै स्वाहा वाट् सुहुतमस्तु । कीदृशो वातः इषिरः इष गतो

क्षत्रम्पातुतस्मै स्वाहावाट्ताभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥

इषिरोविश्वव्यचावातो गन्धर्वस्तस्यापोऽपस्तरसज्जो नाम । स न इदं स्वक्षत्रम्पातुतस्मै स्वाहावाट्ताभ्यः स्वाहा ४१

दिवादिः इत्यति गच्छतीति इषिरः औषादिक इरप्रत्ययः शीघ्रगमनः । विश्वव्यचाः विश्वस्मिन् व्यचो गमनं यस्य स विश्वव्यचाः सर्वतो गमनः । इषिर इति क्षिप्र इत्येतद्विश्वव्यचा इत्येष हीदृशं सर्वं व्यचः करोतिति^(१०) श्रुतेः ॥ तस्यापो नामाक्षरसः वातो ह गन्धर्वोऽक्षिरक्षरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति^(१०) श्रुतेः । कीदृश्यः ऊर्जः ऊर्जयन्ति जीवयन्ति धान्योत्पादनेनेत्यूर्जः । आपो वा ऊर्जोऽद्भ्यो ह्यूर्जायत इति^(१०) श्रुतेः । ताभ्योद्भ्योऽक्षरोभ्यः स्वाहा ॥ ४१ ॥

यो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म चतुर्धा पातु तस्मै स्वाहा वाट् । कीदृशो यज्ञः भुज्युः भुनक्ति पालयति भूतानीति भुज्युः । यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्तीति^(११) श्रुतेः । सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं स्वर्गगमनं यस्य सः यज्ञे स्वर्ग गते

भोग्याः । कीदृश्य ओषधयः सुदः मोदन्ते जना याभिस्ता सुदः ओषधयो वै सुदः ओषधीभिर्हीदुः सर्वं मोदत इति^(१) श्रुतेः । ओषधयोऽन्नेभ्योऽभोग्याः । तथाच श्रुतिः । अग्निर्ह गन्धर्वं ओषधीभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति^(२) । ताभ्य ओषधीभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

यः सूर्यो गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म चतुर्वचं पातु । कीदृशः संहितः सन्धात्यहोरात्रे इति संहितः प्रसौ वा आदित्यः संहित एष ह्यहोरात्रे सन्धातीति^(३) श्रुतेः । विश्वसामा विश्वानि सर्वाणि सामानि प्रतिपादकत्वेन यस्य स

संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽसुरस आयुवोनाम । स न इदम्ब्रह्म

च चम्पातु तस्मै स्वाहा वाटताभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयोनाम । स न इदम्ब्रह्म

विश्वसामा सर्वसामरूपो वा । विश्वसामेत्येष ह्येव सर्वः सामेति^(४) श्रुतेः । यदेतद्वर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानीति च । तस्मै सूर्याय स्वाहा वाट ॥ तस्य सूर्यस्य मरीचयो नामाप्सरसः तेजस्तसरेणवः सूर्यो ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति^(५) श्रुतेः । कीदृश्यो मरीचयः आयुवः आ समन्ताद्युवन्ति मिथो भवन्त्यायुवः । आयुवाना इव हि मरीचयः भवन्त इति^(६) श्रुतेः । ताभ्यो मरीचिभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

यश्चन्द्रमा गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म चतुर्वचं पातु । कीदृशः सुषुम्णः शोभनं सुप्तं सुखं यस्मात् सुयज्ञियः यज्ञद्वारा

गृहेतं गृहीत्वा विभज्य द्वादश्यां कृत्वा ऋतेत्यादिद्वादशमन्त्रैः प्रतिस्वाहाकारं राश्रमजज्ञा आहुतीर्जुहोति व्यतिषक्त प
 द्वादशमन्त्रेषु पूर्वी मन्त्रः स्वाहा वाडित्यन्तः उत्तरस्ताभ्यः स्वाहेत्यन्तः ततो मन्त्रे यानि पुलिङ्गानि स न इदं ब्रह्मेत्यादीनि
 तानि व्यवहितपठितान्यप्यपक्वथ पठित्वा पूर्वी मन्त्रः सम्पाद्य यानि च स्त्रीलिङ्गानि तस्यौषधयोऽप्सरस इत्यादीनि तान्यु-
 कृत्योत्तरो मन्त्रः सम्पाद्य इत्यर्थः । द्वादश्यां यज्मि गन्धर्वोऽप्सरसो देवत्यानि । तत्रायं विभागः । ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वः स न
 इदं ब्रह्म चतुर् पातु तस्मै स्वाहा वाडिति वाडन्तः पूर्वेऽपूर्वी मन्त्रः तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेति स्वाहान्त
 उत्तरउत्तरो मन्त्रः पूर्वा गन्धर्वदेवत्यः । उत्तरोऽप्सरदेवत्यः एवं पञ्चकण्डिकास्त्रयमे मन्त्रविभागो ज्ञेयः । तथा च अतिः । पु० से पूर्वस्मै
 जुहोत्यथ स्त्रीभ्यः पुमा० सं वहीर्येणादधात्येकस्माद्भव पु० से जुहोति वहीभ्य इव स्त्रीभ्यस्तस्मादप्येकस्य पु० सो वह्नी जाया
 ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम । स न इदं ब्रह्म चतुर्मातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ३८

भवन्तुभाभ्यां वाट्कारेण च स्वाहाकारेण च पु० से जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमा० समेव वहीर्येणादधातीति(१) ॥ तथा
 चैव ऋताषाट् संहतः सुपुष्पः इपिरः भुज्युः प्रजापतिरिति पष्ठां पूर्वमन्त्राणां ऋताषाडित्यादिनामका गन्धर्वा देवताः तस्यौष-
 धयः तस्य मरीचयः तस्य नक्षत्राणि तस्यापः तस्य दक्षिणाः तस्य ऋक्सामानीति पञ्चासुत्तरमन्त्राणामौषध्यादिनामका अप्सरसो देवताः ॥
 अथ मन्त्रार्थः । योऽग्निर्गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म ब्राह्मणजातिमिदं चतुर् चतुर्जातिं च पातु रक्षतु । कौटुशो गन्धर्वः
 ऋताषाट् ऋतं सत्यं सहत इति ऋतषाट् सत्यं सहते असत्ये कुपितो भवतीत्यर्थः सहेः साडः स इति षत्वम् पूर्वपदस्य
 छान्दसो दीर्घः । तथा ऋतधामा ऋतं सत्यमविनश्वरं धाम स्थानं यस्य स ऋतधामा । य ईदृशोऽग्निः तस्मै अग्नये गन्ध-
 वाय स्वाहा वाट् वषट्कारेण सुहुतमस्त्वित्येको मन्त्रः ॥ तस्याग्नेर्गन्धर्वस्यौषधयो व्रीह्याद्या नाम नाम्ना अप्सरसः स्त्रीत्वेन

शेषधोषु च पयो धाः । दिवि स्वर्गे च पयो धाः । अन्तरिक्षे च पयो धाः । किञ्च मर्ह्यं मर्ह्यं प्रदिशः दिशो विदिशश्च पयस्वतीः पयस्वत्यो रसयुताः सन्तु आहुतिपरिणामेन पृथिव्यादयो ममाभीष्टदा भवन्त्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥

१—१८, ४, ६-८ ।

का० स्वं प्रास्य परिश्रितस्पृक् कृष्णाजिनमास्तीर्य पुच्छादुत्तरं शेषेऽपः कृत्वाभिषेकसामर्थ्यात् चीरोदके वा वाजपेयिकानीति श्रुतेस्तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकामश्चित्यन्वारम्भोदेवस्य त्वेति । अथार्थः । कर्मापवर्गे औदुम्बरं चतुष्कोणं स्तुवमाहवनीये प्रक्षिप्यामिपुच्छादुत्तरदिशि परिश्रितं लम्बे प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमं कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्र स्थितो ब्रह्मवर्चसकामो यजमानश्चयनकृतान्वारम्भोऽध्वर्युणा सर्वौषधशेषेणाभिषिच्यते । किं कृत्वा सर्वौषधशेषेऽपि जलानि कृत्वा अभिषेकस्यैव द्रव्यसाध्यत्वात् अयं पूवपक्षः ।

पयःपृथिव्याम्यश्रोपधौषुपयोदिव्यन्तर्दिक्षेपयोधाः । पयस्वतीः पदिशस्सन्तु मर्ह्यम् ॥ ३६ ॥

देवस्यत्वासवितुः प्रसवेऽश्विनो बोज्ज्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् सरस्वत्यै वाचो यन्तु र्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

सिद्धान्तमाह चीरोदके वेति वा पूर्वपक्षनिरासे शेषे जलसेको न यतस्तत्र चीरोदके विद्यते वाजपेयिकानीति श्रुतेः । अत्र वाजपेयसम्बन्धीनि वाजप्रसवोयानि श्रूयन्ते तद्गोदकचीरे स्त एव औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयसेत्युक्तेः । अतस्तस्मिन् मिश्रणैवाभिषेको न जलसेक इत्यर्थः । देवस्य त्वा । व्याख्यातम् । सरस्वत्यै लिङ्गोक्तदेवतं यज्ञः । सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वती सखन्धिन्या वाचो वाण्या यन्तुर्नियन्तुः प्रजापतेः यन्त्रेण नियमेन अग्नेश्च साम्राज्येन चक्रवर्तित्वेन हे यजमान त्वामभिषिञ्चामि मत्कृताभिषेकेण वाक्सिद्धिरैश्वर्यं साम्राज्यं च तव सम्पद्यन्तामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

२—८, ३, ४, ७ । ३—का० १४, ४, १६ ।

का० द्वादशगृहीतं विद्याहं जहोत्यृताप्राडिति प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृते वाट्कारान्तः पूर्वः पूर्वी मन्त्रः । आज्याद् द्वादश-

अथास्मिन्दिने वाजोऽवमवाधिष्ठात्री देवता नोऽस्मान् प्रसुवाति प्रेरयतु अनुजानातु दानार्थमिति शेषः अन्नदानेच्छास्माकं भव-
त्वित्यर्थः । वाजः ऋतुभिः कालैः सह देवान् कल्पयाति यथास्थानं कल्पयतु सेटोऽडाटौ यस्मिन् काले यो देवो यष्टव्यस्तं तच्च यज-
त्वित्यर्थः । हि चकारार्थो वाजश्च मां सर्ववीरं सर्वे वीराः पुत्रपौत्रादयो यस्य स सर्ववीरस्तादृशं जजान जनयतु हृन्दसि लुङ् लङ्-
लिटः पुत्रादियुतं मां करोत्वित्यर्थः । ततो वाजपतिः सन्नहं विष्वा आशा सर्वा दिशो वशीकुर्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वाजोऽन्नं नोऽस्माकं पुरस्तादस्तु उतापि च नोऽस्माकं मध्यतो गृहमध्ये च वाजोऽस्तु । नोऽस्माकं वाजो इविषा कृत्वा देवान् वर्ध-
याति वर्धयतु पुण्यातु । हि चार्थे । वाजो मां सर्ववीरं पुत्रादियुतं चकार करोतु । वाजपतिरन्नपालकः सन्नहं विष्वा आशाः सर्वा
वाजः परस्तादुत्तमश्चातो नो वाजो देवान् हविषा वर्धयाति । वाजो हि मां सर्ववीरञ्चकार सर्वा आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥ ३४ ॥

सम्मासृजामि पयसा पृथिव्यास्तुम्मासृजाम्यद्भिरोषधीभिः । सोऽहं वाजं सनेयमग्ने ॥ ३५ ॥

दिशो भवेयम् दिग्युपता व्यापकता प्रार्थयते यद्वा विष्वा आशा भवेयं प्राप्नुयाम् वशीकुर्यामित्यर्थः । भू प्राप्नो ॥ ३४ ॥

हे विराजो । दशकास्तयो विराडेकादशका वेत्युक्तेरेकादशाक्षरत्रिपादा विराट् तृतीयो व्यूहेन दशकस्तेनैकोना सोऽह-
मिति तच्छब्दश्च वषाद्यदोऽध्याहारः हे अग्ने योऽहं पृथिव्याः पयसा पृथिवीसम्बन्धिरसेन मामात्मानं संसृजामि संयोजयामि । अद्भि-
रोषधीभिश्च मां संसृष्टपयोऽबोषधिरश्वरैः सन्वाजमन्नं सनेयं सभजेयम् । यद्वा व्यत्ययेनास्मच्छब्दस्य युष्मदादेशः । हे अग्ने योऽहं
त्वं पृथिव्याः पयसाद्भिरोषधीभिश्च त्वां संसृजामि होमेन सोऽहं वाजं सनेयम् ॥ ३५ ॥

हे अग्ने त्वं पृथिव्यां पयो रसं धाः धेहि स्थापय दधातेर्लङि मध्यमैकवचने रूपम् ॥ बहुलं हृन्दस्यमाङ्गयोगीऽपीति अहभाः ।

विश्वे अन्ये च सर्वे गणदेवता वसवो रुद्रा आदित्याश्च ऊती ऊत्या पूर्वसवर्णः अनेन तर्पणेन निमित्तेनागमन्तु तस्यैव माग-
च्छत्वित्यर्थः । विश्वे देवा च गणदेवता नोऽस्माकमवसानेन हविषा निमित्तेन हविर्यहणायागमन्तु तदागमनेन च विश्वे
सवऽमयः गार्हपत्यादयः समिद्धाः सम्यग्दीप्ता भवन्तु तदर्थं होमिनेत्यर्थः । तेषां देवानां तुष्ट्या विश्वं सर्वं द्रविणं धनं
गोभूहिरण्यादि वाजोऽन्नं चास्मोऽस्माकमस्तु विभक्तेः शेषादेशः ॥ ३१ ॥

तिस्रोऽन्नदेवत्याः तत्राद्यानुष्टुप् द्वे त्रिष्टुभौ । नोऽस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशः भूरादिलोकत्रयं प्राच्यादिदिक्चतुष्कम्
विश्वे अद्यमरुतोविश्व ऊती विश्वभवन्त्वमयः समिद्धाः । विश्वे नो देवा अन्नसागमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मै ॥ ३१ ॥

वाजोनः सप्त प्रदिशश्च तस्मिन् वा परावतः । वाजो नो विश्वे ह्वैर्वैर्द्धनसाता विहावतु ॥ ३२ ॥

वाजो नो अद्यमसुवातिदानं वाजो देवा ॥ चतुर्भिः कल्पयाति वाजो हि मासर्ववीरञ्जान विश्वा आशावाजपतिर्जयेयम्
परावतः दूरस्थाश्च तस्मिन् महर्जनतपःसत्याख्याद्या पूरयत्विति शेषः वाग्व्यर्थः यद्वा अस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशश्च तस्मिन्
महराद्याश्चावतु ग्रीणातु प्रशब्देन प्रकष्टं लोकत्रयं दिशः प्राच्याद्याः परावच्छब्दो दूरार्थः महारादयो हि लोकत्रयमतीत्य वर्तन्ते
अस्मद्वत्तानेन सप्त लोका दिक्चतुष्कश्च तस्यैव त्वित्यर्थः । किञ्च धनसातो षन् सम्भक्तौ क्तिन्तो निपातः धनस्य सातो सम्भजनकाले
प्राप्ते वाजोऽन्नं नोऽस्मान्विर्ध्वैः सहावतु पालयतु इहास्मिन् लोके यज्ञे वा यदास्माकं धनेच्छा जायते तदास्माकं देवतर्पण-
क्षमं बह्वन्नमस्त्विति वाक्यार्थः ॥ ३२ ॥

वा कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेनैव कृमो भवतु नाहं यज्ञकृमो समर्थः । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति श्रुतेः । किञ्च स्वामयजुः कृत्वा सामहृद्द्रव्यन्तराणि च यज्ञेन कृमानि भवन्त्वित्यनुषङ्गः । स्तोमस्त्रिवृत्यञ्चदद्यादिः यजुरनियतपादो मन्त्रः ऋक् नियतपादो साम गीतिप्रधानम् हृद्द्रव्यन्तरे तद्विशेषौ ॥ वसोर्धारयैवमन्त्रिमभिषिच्यात्मानं यजमानः प्रयसति वयं यजमाना देवा भूत्वा स्वः स्वर्गमगन्तुं गतवन्तः गर्मेर्लङ्घि शब्दोपे मस्य नत्वे रूपम् । गत्वा चाभूता अमरणधर्मिणोऽभूम् भूताः भवतेर्लङ्घि रूपम् ततः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य प्रजा अभूमेति फलवचनम् । अनेन वसोर्धारायाः सर्वकामप्राप्तिहेतुत्वमुक्तम् । विट्स्वाहेति वसोर्धाराहोमार्थो मन्त्रः वेडिति वषट्कारः । वषट्कारी ह्येष परोऽक्षं यद्देत्कारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति (१४) श्रुतेः ॥ इति वसोर्धाराहोममन्त्राः समाप्ताः ॥ २८ ॥

वाजस्यनुप्रसवेमातरम्महीमदितिन्नामवचसाकरमहे । यस्यामिर्दविश्वम्भुवनमाविशे

तस्यान्नोदेवस्सुविताधर्ममाविपत् ॥ ३० ॥

का० वप्रावत्सम्भृत्य चमसवत्सुवेण वाजपेयिकानि वाजस्येममिति आग्निकानि च वाजस्य न्विति । दैत्रवपनवत्सर्वौषधमौ-
दुम्बरे चमसे सम्भृत्य तस्मात्सर्वौषधाचमसवत्सुवेणेत्यौदुम्बरेण चतुष्कोणपुष्करेण सुवेण वाजस्येमं प्रसव इति सप्तमन्त्रैः सप्त
वाजपेयसम्बन्धीनि वाजप्रसवीयानि हुत्वा वाजस्य तु प्रसवे इत्यादिसप्तमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमाग्निकानि सप्त वाजप्रसवीयानि तस्मादेव
सर्वौषधात्तेनैव सुवेण जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता (८, ५) ॥ ३० ॥ १—१२ अ० १६ क० । २—१८, ५, ५, ५ । ३—८, २२—३० ।
लुशोधानाकदृष्टा वैश्वदेवो त्रिष्टुप् । अयास्मिन्दिने विश्वे सर्वे मरुतः सप्तकगणा आगमन्तु आगच्छन्तु कृत्वाभावे रूपम् ।

मित्रस्य सख्युदज्जमानस्य यन्ता नियामकोऽसि षष्ठार्धे चतुर्थी मित्रायेति । कीदृशस्त्वं यमनो यमयतीति यमनः अग्नि-
ष्टोमादिकर्मसु सर्वान्वियमयन् । अत ऊर्जे विशिष्टान्नरसाय त्वा त्वामभिषिञ्चामोतिशेषः । तथा वृष्टै वर्षणाय त्वामभिषिञ्चामि । अग्नौ
प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः । ततः प्रजानामाधिपत्याय प्रजास्वामित्वायै
त्वामभिषिञ्चामि वसोर्धारया । तथाच श्रुतिः । प्रजानामाधिपत्यायेत्यत्र वा ऊर्गन्नं वृष्टिरन्ने नैवैनमेतत्प्रीणाति यद्देवाह्वयं ते राणमित्राय
यन्ताति यमन ऊर्जे त्वा वृष्टै त्वः प्रजानां त्वाधिपत्यायेतीदं ते राज्यमभिषिक्तोऽसीत्येतन्मित्रस्य त्वं यन्तासीति (१-१) ॥ २८ ॥

यज्ञे न कल्पतामात्मायज्ञे न कल्पताम्ब्रह्मायज्ञे न कल्पताञ्जगोतिर्यज्ञे न कल्पतां स्वर्ग्यज्ञे न कल्पताम्पृथग्यज्ञे न कल्पतां

यज्ञोयज्ञे न कल्पताम् । स्तोमश्च यजुश्च ऋक् च साम च बृहद्वरदन्तरञ्च । स्वर्देवा अगन्मावृता अभूम

प्रजापतेः प्रजा अभूमवेत्स्वाहा ॥ २९ ॥

कल्पहीमः कल्पतामिति लिङ्गात् । अथ कल्पान् जुहोतीति (१) श्रुतिः । यज्ञेन निमित्तेनायुर्जीवनकालः कल्पतां साध्यतां प्राप्यताम् ।
प्राणचक्षुःश्रोत्रवाङ्मनांसि मम यज्ञेन क्लृप्तानि भवन्तु । आत्मा देहः आत्मेन्द्रियमनोगुक्तो भोक्त्याहुर्मनीषिण इति स्मृतेः । ब्रह्मा वेदो
यज्ञेन कल्पताम् । ज्योतिः स्वयम्भकाशः परमात्मा यज्ञेन साध्यताम् पुण्यकर्मावुष्ठानं परमात्मज्ञानं कारणम् । ब्राह्मणा विविदिषन्ति
यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतेः । कर्मणैव हि संसिद्धिमाप्तिता जनकादय इति स्मृतेस्तु । स्वः स्वर्गः । पृष्ठं स्तोत्रं स्वर्गस्थानं

रूपाय तापकरत्वाद्वाद्रूपदस्याहर्पतिवम् । सुग्धायार्जं तुषारादिना मोहरूपाय दिवसाय तुषारबाहुल्यान्मुग्धमह आश्विनः ।
 असुग्धाय वैनशिनाय विनश्यतीति विनंशौ मरिजनयोर्भोजीति बाहुलकादभक्त्यपि नश्यतुर्मागमः विनंश्येव वैनंशिनः स्वार्थे
 अण् अल्पघटिकावत्त्वेन विनाशशीलाय कार्तिकाय स्नाननियमादिना पापनाशकत्वादसुग्धाय मोहनिवर्तकाय कार्तिकाय ।
 अविनंशिने आन्त्यायनाय न विनश्यतीत्यविनंशौ तस्मै विनाशरहिताय अन्ते सर्वेषां नाशे भवमन्थं तदयनं चेत्यन्त्यायनं
 तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै सर्वनाशोऽप्यवशिष्टायात एवाविनंशिने विष्णुरूपाय मार्गशीर्षाय । मासानां मार्गशीर्षोऽस्मीति स्मृतः ।

वैनंशिनाय स्वाहा विनंशिन आन्त्यायनाय स्वाहा त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहा अधिपतये स्वाहा

प्रजापतये स्वाहा । इत्यन्ते राशि मचाय यन्तासिय मन ऊर्जत्वाट्टैत्वा प्रजानान्त्वाधिपत्याय ॥ २८ ॥

आयुर्थ्यं न कल्पताम्नायो यज्ञे न कल्पताम्बल्युर्थ्यं न कल्पतां यो वयं न कल्पतां वाग्यं न कल्पताम्मनोः

आन्त्याय भौवनाय भुवनानामयं भौवनः अन्ते स्वरूपे भव आन्त्यस्तस्मै लोकस्वरूपपुष्टिकरत्वात्तत्र भवत्वम् जाठरान्मे दीप्तिकर-
 त्वेन पुष्टिकरत्वं पीषस्य । भुवनस्य भूतजातस्य पतये पालकाय माघाय स्नानादिना पुण्यजनकत्वेन पालकत्वं माघस्य ।
 अधिपतये अधिकपालकाय फाल्गुनाय वर्षान्तत्वात् । प्रजापतये एवं द्वादशमासाधिष्ठाने प्रजापतिनामकाय देवाय । स्वाहेति
 होमार्थं सर्वत्र ॥ हे अन्ते इयं ते तव राट् इदं राज्यं यव-यत्र यागाः क्रियन्ते तत्तवेव राज्यम् । किञ्च हे अन्ते त्वं

॥ १८ आ० ॥ का० १८ ॥ ॥ ३१५ ॥

अथ नामग्राहहोमः । तथाच श्रुतिः । अथ नामग्राहं जहोति वाजाय स्वाहेत्येतद्देवाः सर्वान् कामानाप्नाथैतमेव प्रत्यक्ष-
मप्रीणंस्तथैवेतद्यजमानः सर्वान् कामानाप्नाथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणातीति (=) । वाजोऽन्नं तस्मै स्वाहेति होममन्त्रः वाजादीनि चैवादि-
मासानां नामानि तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः । अन्नप्राचूर्याहोऽन्नरूपः । प्रसवायानुज्ञारूपाय जलक्रीडादौ अभ्यनुज्ञादानां
त्पुसवो वैशाखः । अपिजाय अश्वः, जायत इत्यपिजः सप्तम्या अलुक् जलक्रीडारतत्वादपिजो ज्यैष्ठः । क्रतवे यागरूपाय चातु-
र्मास्यादियागप्राचूर्वात् क्रतुराषाढः । वसवे वासयति वसुः चातुर्मास्ये यात्रानिषेधादसुः श्रावणः । अहर्पतये दिनस्वामिने सूर्य-

रत्नेन स्थितान्युत्तमान्स्तोमानष्टाचचारिज्यर्थन्तान् जुहुयादित्यर्थः । तत्फलं स्वर्गप्राप्तिः एतद् द्वन्द्वं स्वर्गवन्व्यातयामा वा अयुक्तं
स्तोमा युग्मभिर्विद्युत्स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तथैतद्यजमानो युग्मभिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतौति(१) श्रुतिः । पूर्वपूर्वमुत्तरेण
सम्बध्नाति वृत्तारोहणवत् । तथाच श्रुतिः । पूर्वपूर्वमुत्तरेणोत्तरेण संयुनक्ति यथा वृत्तं रोहन्नुत्तरामुत्तरां शाखां समालम्ब्य

चतस्रश्चमेष्टौचमेष्टौचमद्वादशचमद्वादशचमपञ्चदशचमपञ्चदशचमविंशतिश्चमविंशतिश्चमचतुर्विंशतिश्चमे

चतुर्विंशतिश्चमेष्टाविंशतिश्चप्रेष्टाविंशतिश्चमेद्वात्रिंशद्वमेद्वात्रिंशद्वमेषट्त्रिंशद्वमेषट्त्रिंशद्वमे

चत्वारिंशच्चमे चत्वारिंशच्चमे चतुश्चत्वारिंशच्चमे चतुश्चत्वारिंशच्चमे षाचत्वारिंशच्चमे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥२५॥

अविष्णुमे अवीचनेदित्यवाट्चमे दित्यौहीचमे पञ्चाविष्णुमे पञ्चावीचमे त्रिवत्सश्चमे त्रिवत्साचमे तुर्यवाट्

चमै तुर्यौ ही चमै यज्ञे न कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

रोहितादृक्तदिति(१) । अदीक्ता सह्या सह्ययनिष्ठा । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

कण्डिकादयं वयोहोमे विनयुक्तम् । तथाच श्रुतिः । अथ वयांसि जुहोति त्राविथ मइति पशवो वै वयांसि पशुभिरेवैनमेतद्भेन प्रीणात्यथो ऽपशुभिरेवैनमेतद्भेनाभिषिञ्चतीति^(७) । अविः षण्मासात्मकः कालः त्रयोऽवयो यस्य स त्राविः

मृतं नियमः । ऋतवो वसन्तादयः । तपः कृष्णं चान्द्रायणादि । संवत्सरः प्रभवादिः । अहय रात्रिवाहारावे दिननिश ।
ऊरु चाष्टीवक्त्रो जातुनी च ऊर्वहीदे अययवविशेषौ अचतुरेति निषातः । बृहद्रथस्तरे एतन्नामके सामनी । एतानि कस्य-
नाम ॥ २३ ॥

अयुग्मस्तोमहोमार्था मन्त्राः । अथायुजस्तोमान् जुहोतीति^(१) श्रुतेः । एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयामादाय चतुर्थीं
एकाचमेतिस्रश्चमेतिस्रश्चमेपञ्चचमेपञ्चचमेसप्तचमेसप्तचमेनवचमेनवचमेएकादशचमेएकादशचमेत्रयोदशचमेत्रयो-
दशचमेपञ्चदशचमेपञ्चदशचमेसप्तदशचमेसप्तदशचमेनवदशचमेनवदशचमेएकाविंशतिश्चमेएकाविंशतिश्चमेत्रयो-
विंशतिश्चमेत्रयोविंशतिश्चमेपञ्चविंशतिश्चमेपञ्चविंशतिश्चमेसप्तविंशतिश्चमेसप्तविंशतिश्चमेनवविं-
शतिश्चमेनवविंशतिश्चमेएकाविंशतिश्चमेएकाविंशतिश्चमेत्रयोविंशतिश्चमेत्रयोविंशतिश्चमे ॥ २४ ॥

विहाय परित्यक्तसमसङ्गाकेनातविषमसङ्गाकेन मन्त्रेणायुग्मान् स्तोमाजुहुयादित्यर्थः । अदरातिशयद्योतनार्थं सर्वेषु पुनरुक्तिः ।
अयुग्मस्तोमहोमैः सर्वकामावाप्तिः । तथाच श्रुतिः । एतद्वै देवाः सर्वान् कामानाप्तायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायंस्तथैवेतद्यजमानः
सर्वान् कामानाप्तायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीत्यादि^(२) ॥ २४ ॥

एककण्टिकया युग्मस्तोमान् जुहोति अथ युग्मतो जुहोति^(३) चतस्रश्च मइति । प्रथमं चतस्र इत्येतां सङ्ख्यामादाय चतुस्त-

विशेषौ । स्वगाकारः शम्भुवाकः तेन यथास्वं देवतानां हविरङ्गीकारात् । प्रसिद्धमन्यत् । एते मम यज्ञेन निमित्तं न कल्प-
न्ताम् ॥ २१ ॥

कण्डिकाद्वयेन यज्ञक्रतुहोमः । यथैतान्यज्ञक्रतून् जुहोत्यन्विष महति श्रुतेः । अग्निः चीयमानो वाङ्मिरन्विष्टोमी वा । चर्मः

सुवश्चमे चमसाश्चमे वायव्यानिचमे द्रोणकलशश्चमे ग्रावाणश्चमे धिषवश्चमे पूतश्वश्चमे आधवनीयश्चमे वेदि

श्चमे बर्हिश्चमे वष्टवश्चमे स्वगाकारश्चमे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

अग्निश्चमे चर्मश्चमे कर्कश्चमे सूर्यश्चमे प्राणश्चमे श्वमे धश्चमे पृथिवी चमे दितिश्चमे दितिश्चमे द्यौश्चमे कुलयः

शक्ररथो दिशश्चमे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

व्रतञ्च सक्तवश्चमे तपश्चमे संवत्सरश्चमे होरात्वे ऊर्वष्टीवे वृहद्रथन्तरे चमे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

प्रवर्ग्यः । इन्द्राया कवते पुरोडाशमिति विहितो यागोऽर्कः । सौर्यं चरुमिति विहितः सूर्यः । प्राणो गवामयनम् । अश्वमेधः
प्रसिद्धः । पृथिव्यदिति दितिर्दिवो देवताविशेषाः । कुलयः विराट्पुरुषावयवाः । शक्ररथः शक्तयः । दिशः प्राण्याद्याः । एते
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

॥ १८ अ० ॥ वाज० ॥ शनि० ॥ साय० ॥ य० ॥

अथ ग्रहान् जुहोति कण्डिक त्रये ग्रहहोममन्त्राः । अम्बादयः सोमग्रहविशेषाः । सोमप्रकरणे प्रसिद्धाः । अदाभ्यस्यैव गृह्यमाणत्व-
 दयायां धृक्कृत्य ग्रहणे रश्मिग्रहेण निर्देशः रश्मीनां तद्ग्रहणे साधनत्वात् अङ्गो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु इति मन्त्रलिङ्गात् (८, १८) ।
 अधिपतिग्रहेण निग्राह्यो विवक्षितः तस्य ज्येष्ठत्वादाधिपत्यम् ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणामिति श्रुतेः । प्रतिप्रस्थानग्रहेण निग्राह्यो
 विवक्षितः द्विदेवत्वैः सह पाठात् । अन्ये प्रसिद्धाः ॥ १८ ॥

■ अग्निश्चमे रश्मिश्चमे दाम्यश्चमे धिपतिश्चमउपाग्निश्चमे नय्यामश्चमे नूपायवश्चमे मैत्रावरुणश्चमे

आश्विनश्चमे प्रतिप्रस्थानश्चमे शुक्रश्चमे मय्यीचमे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

आग्रयणश्चमे वैश्वदेवश्चमे ध्रुवश्चमे वैश्वानरश्चमेन्द्राग्नश्चमे महावैश्वदेवश्चमे मरुत्वतीयाश्चमे निष्केवल्यश्चमे

सावित्रश्चमे सारस्वतश्चमे पालीवतश्चमे हारियोजनश्चमे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

आद्यो वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः महावैश्वदेवस्तु तृतीयसवनगतः । ध्रुवाख्यस्यैव गृहस्य अक्षदशायां वैश्वानरसूक्तपाठात्तद्व्यापको
 ध्रुवो वैश्वानरशब्देनोच्यते । मरुत्वतीया इति बहुवचनं त्रित्वात् मरुत्वतीयो महामरुत्वतीयः कुण्ठमरुत्वतीयश्चेति । अभिषेचनीये
 सारस्वतीनामर्पां ग्रहणमेव सारस्वतो ग्रहः सारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तत्त्वान्नानात् ॥ २० ॥

१—८, १, १० ।

सूचो जम्बादयः । चमसानि ग्रहपात्राणि । वायव्यानि पात्रविशेषाः । अधिषवणे काष्ठफलके । पूतश्रुदाध्वनीयो सोमपात्र-

अधार्धेन्द्राणि जुहोति अधस्थेन्द्रदेवत्वत्वादर्थस्य नानादेवत्वत्वात् । अग्निमीमसविदसरस्वतीपूषहृष्यतवः प्रसिद्धाः तैः समान-
भागत्वादिन्द्र एकैकया सह पठ्यते । यास्कोक्ता इन्द्रश्च नानार्थाः कार्यः एवमग्रेऽपि कण्डिकादये । एते कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

अग्निश्चमइन्द्रश्चमे सोमश्चमइन्द्रश्चमे सविताञ्च नइन्द्रश्च ने सरस्वतीचमइन्द्रश्चमे पूषाचमइन्द्रश्चमे वृहस्पति

श्चमइन्द्रश्चमे यज्ञो नकल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

मित्रश्चमइन्द्रश्चमे वरुणश्चमइन्द्रश्चमे धाताञ्च नइन्द्रश्चमे श्वष्टाञ्चमइन्द्रश्चमे मरुतश्चमइन्द्रश्चमे विश्वेचमे देव

इन्द्रश्चमे यज्ञो नकल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

पृथिवीचमइन्द्रश्चमे नरिञ्चमइन्द्रश्चमे द्यौश्चमइन्द्रश्चमे समाश्चमइन्द्रश्चमे नक्षत्राणिच न

इन्द्रश्चमे दिशश्चमइन्द्रश्चमे यज्ञो नकल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

मित्रवरुणधातुत्वष्टमरुद्विश्वे देवाः प्रसिद्धाः । प्रत्येकमिन्द्रः । एते कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

१—८, १, २, ८ ।

पृथिव्यनरिचदिवस्त्रैलोक्यम् । समा वर्षाधिष्ठातारो देवताः । नक्षत्राणि अग्निव्यादीनि । दिग्गः प्रागाद्याः । एते कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

॥ य० ॥ भा० ॥ शा० ॥ वाज० ॥ सं० ॥

॥ १८ ॥ क० १५ ॥ ॥ ३२२ ॥

मन्त्ररहिमाचलादयः । सिक्ताः शर्कराः । वनस्पतयः पुष्पं विना फलवन्तः पनसोदुम्बरादयः । हिरण्यं सुवर्णं रजतं वा द्रविणा-
कुप्ययोश्चेत्यभिधानात् । अयो लोहम् । श्यामं ताम्रलोहं कांस्यं रजतं कनकं वा । लोहं कालायसे सर्वतैजसे जोहकेऽपि
चेत्यभिधानात् । सीसं प्रसिद्धम् । चतु रङ्गम् । एते कार्यविशेषेषु मे कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अग्निः पृथिवीस्थो वज्रः । आपोऽन्तरिक्षस्थानि जलानि । वीरुधः गुह्याः । ओषधयः फलपाकान्ताः । कृष्टपथ्याः कृष्टे
पथ्यन्त इति कृष्टपथ्याः राजसूयसूर्यत्यादिना क्यवन्तो निपातः भूमिकर्षणबीजवापादिकर्मभिर्निष्पाद्या ओषधयः । तद्विपरीता

अग्निश्च मग्राश्च मे वीरुधश्च मओषधयश्च मे कृष्टपथ्याश्च मे कृष्टपथ्याश्च मे ग्राव्याश्च मे पशवश्च आरण्याश्च मे वित्तश्च मे

वित्तश्च मे भूतश्च मे भूतिश्च मे यज्ञे न कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

वसुच मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मे धर्मश्च मे एमश्च मे इत्या च ते गतिश्च मे यज्ञे न कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

अकृष्टपथ्याः स्वयमेवोत्पद्यमाना नीवारगवेधुकादयः । ग्राम्याः ग्रामे भवाः पशवः गोऽश्वमहिषाजाविगर्दभीष्टादयः । आरण्याः
अरण्ये भवाः पशवः हस्ति सिंहशरभसृगवयमर्कटादयः । वित्तं पूर्वलब्धम् । वित्तिः भाविलाभः । भूतं जातपुत्रादिकम् ।
भूतिरैश्वर्यं स्वार्जितम् । एतानि यज्ञेन मम सम्पद्यन्ताम् ॥ १४ ॥

वसु धनं गगादिकम् । वसतिर्वासस्थानं गृहम् । कर्मभिर्होवादि । शक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यम् । धर्मोऽभिलाषितः पदार्थः ।
एमः ईयन् इत्येवमः एतेर्भप्रत्ययः प्राप्तव्योऽर्थः । इत्या नावि क्यप् अयनमिष्टप्राप्त्युपायः गतिरिष्टप्राप्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

सुदुरोरधिकरणे इति गर्भेर्धः सुखगम्यो देयः । सुपथं शोभनं हितम् । ऋतुं समृद्धं यत्तत्फलम् ऋद्धिः यज्ञादिसमृद्धिः । कृतं
कार्यत्वेनं द्रव्यादि । कृतिः स्वकार्यसामर्थ्यम् । मतिः पदार्थमात्रनिश्चयः । समतिः दुर्घटकार्यादिषु निश्चयः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥
ब्रीहियवमाषतिलमुद्गागोधूममसूराः प्रसिद्धाः । खल्वाः चणकाः लङ्गाश्च । प्रियङ्गवः कङ्कवः प्रसिद्धाः । अणवचीनकाः । श्यामा-

मतिश्चमेसुमतिश्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

ब्रीहयश्चमेयवाश्चमेमाषाश्चमेतिलाश्चमेमुद्गाश्चमेखलाश्चमेप्रियङ्गवश्चमेणवश्चमे
श्यामाकाश्चमे

नीवाराश्चमेगोधूमाश्चमेमसूराश्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

अश्माश्चमेऋत्तिकाश्चमेगिरयश्चमेपर्वताश्चमेसिकताश्चमेवनस्पतयश्चमेहिरण्यश्चमेयश्चमे
श्यामश्चमे

लोहश्चमेसौमश्चमेवपुचमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

कास्तृणधान्यानि याम्याणि कीदृक्त्वेन प्रसिद्धानि । नीवारास्तृणधान्यान्वारण्यानि । एते धान्यविशेषा मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

अश्मा पाषाणः । ऋत्तिका प्रयस्ता भूत् सदृष्टिकम् । गिरयः क्षुद्रपर्वताः । गोवधेनाब्दरेवतिकादयः । पर्वताः मन्तान्ती

जर्कष्यम् । सूत्रता प्रिया सत्या वाक् । पयः दुग्धम् । रसः तत्रत्यः सारः । दृढमाज्यम् । मधु क्षौद्रम् । समाना
ग्निर्भोजनं सग्निः अदेः क्तिनि घञादेशः घसिभसोर्हलीति घस उपधातोपे कृते भसो भसीति सलोपे कृते भस्यस्यथोर्धोऽधः जश्त्वं
सग्निः बन्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः । सपीतिः बन्धुभिः सह पानम् । कधिः तत्कृतधान्यसिद्धिः । दृष्टिः धान्यनिष्पादिकानुकूला ।
जेतुर्भावो जेतम् जयसामर्थ्यम् । उद्भिदो भाव औद्भिद्यम् चूतादितरोत्पत्तिः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

अग्ने जैवञ्चमशौद्धिद्यञ्चमे यज्ञे न कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

रयिश्चमेरायश्चमेपष्टञ्चमेपुष्टिश्चमेविभुश्चमेप्रमुचमेपूर्णञ्चमेपूर्णतरञ्चमे

कुयवञ्चमेक्षितञ्चमेक्ष्णञ्चमेक्षुश्चमेयज्ञे न कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

वित्तञ्चमेवेद्यञ्चमेभूतञ्चमेभविष्यश्चमेसुगञ्चमेसुपथ्यञ्चमक्षद्वञ्चमक्षद्विश्चमेक्षुप्रञ्चमेक्षुप्रिश्चमे

रयिः सुवर्णम् । रायो सुक्तादिमणयः । पुष्टं धनपोषः । पुष्टिः शरीरपोषकः । विभु व्याप्तिसामर्थ्यम् । प्रभु ऐश्वर्यम् ।
पूर्णं धनपुत्रादिबाहुल्यम् । अत्यन्तं पूर्णं पूर्णतरं गजतुरगादिबाहुल्यम् । कुयवं कुक्षितधान्यमपि । अक्षितं चयज्ञेन धान्यादि ।
अन्नमोदनादि क्षुत् भुक्तान्नपरिपाकः । एते कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

विद्वत्सामिपूर्वत्वञ्च वित्तम् । वेद्य त्वय्यन् । भूतं पूर्वसिद्धं चेनादि । भविष्यत् सम्प्रत्यमानं चेनादि । सुखेन गम्यते यच्च तत्सुगम् ।

विश्वं सर्वानुकूल्यम् । महः पूजा । संविद्देहास्त्रादिज्ञानम् । ज्ञातुर्भावी ज्ञातृत्वम् विज्ञानसामर्थ्यम् । सः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् ।
प्रसूः पुत्रोत्पत्त्यादिसामर्थ्यम् । सौरं हलादि कृषिकृतधान्यनिष्पत्तिः । लयः कृषिप्रतिवन्धनिवृत्तिः ॥ ७ ॥

शमैहिकं सुखम् । मयः आमुषिकं सुखम् । प्रियं प्रीत्युत्पादकं वस्तु । अनुकाम्यत इत्यनुकामः अनुकूलयत्नसाध्यः पदार्थः ।

यत्ताच्चमेधर्त्ताचमेक्षेमश्चमेधृतिश्चमेविश्वञ्चमेमहश्चनेसंविच्चमेज्ञावञ्चमेमृश्चनेप्रसूश्चमेसौरञ्च

मेलयश्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ ७ ॥

शञ्चमेमयश्चमेप्रियञ्चमेनुकामश्चमेकामश्चमेसौमनसश्चनेभगश्चमेद्रविणञ्चमेभद्रञ्चमेश्वेयश्चमेवसीयश्च

श्चनेयशश्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

ऊर्कचमेसूतृताचमेपयश्चमेरसश्चमेघृतञ्चमेमधुचमेसग्निश्चमेसपीतिश्चमेकृषिश्चमेदृष्टि

कामः विषयभोगजनितं सुखम् । सुमनसो भावः सौमनसः मनःस्वास्थ्यकरो वस्तुवर्गः । भगः सौभाग्यम् । द्रविणं धनम् ।
भद्रमैहिकं कल्याणम् । श्वेयः पारलौकिकम् । वसतीति वस्तु अतिशयेन वस्तु वसीयः तुरिष्ठेमेयः स्थिति त्वची लोपः निवास-
योग्यी वसुमान् गृहादिः । यशः कीर्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

क्रीडा अचय तादिः । मोदः क्रीडादर्शनजी हर्षः । जातं पुत्रोत्पन्नमपत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम् । सूक्तसूक्तसमूहः ।
सुक्तसूक्तपाठजन्यं शुभाहृष्टम् । एते कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

ऋतं यज्ञादिकर्म । अऋतं तत्फलभूतं स्वर्गादि । यक्ष्णोऽभावोऽयक्ष्णं धातुचयादिरीगाभावः । अनामयत् आमयति पीड-

सत्यञ्चमेयद्वाचमेजगञ्चमेधनञ्चमेविश्वञ्चमेमहञ्चमेक्रीडाचमेमोदञ्चमेजातञ्चमेजनिष्यमाणञ्च

मेसूक्तञ्चमेसुक्तञ्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

ऋतञ्चमेऋतञ्चमेयक्ष्णञ्चमेनामयञ्चमेजीवातुञ्चमेदौर्घ्यायुत्वञ्चमेनमित्रञ्चमेभयञ्चमेसुखञ्चमेश

यनञ्चमेसूषाञ्चमेसुदिनञ्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

यतीत्वामयत् न आमयत् अनामयत् सामान्यव्याध्यादिराहित्यम् जीवयतीति जीवातुः व्याधिनाशकमौषधम् । दौर्घ्यायुषो भावो
दौर्घ्यायुषं बहुकालमायुः पृषोदरादित्वात्कलोपः आयुरुदन्तो वा । अमित्राणामभावोऽनमित्रं शत्रुराहित्यम् । मयाभावोऽभयं
भीतिराहित्यम् । सुखमानन्दः । शयनं संस्तुता शय्या । सूषाः शोभन उषाः स्नानसन्ध्यादियुक्तः प्रातःकालः । सुदिनं यज्ञदाना-
ध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम् । एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥ ६ ॥

यन्ताश्चार्दनिंयन्ता । धर्ता पोषकः पित्रादिः । चेमः विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः । धृतिः धैर्यमापत्स्वपि स्थिरचित्तत्वम् ।

सुखम् । वस्त्रं कवचम् । अङ्गानि हस्ताद्यवयवाः । अस्थीनि शरीरगतानि । परूषि अङ्गुल्यादिपर्वाणि । शरीराणि पूर्वानुक्ताः शरीरावयवाः । आयुर्जीवनम् । जरा वार्धक्यान्तमायुः । एते यज्ञेन सम्पद्यन्ताम् ॥ ३ ॥

ज्येष्ठस्य भावो ज्येष्ठः प्रशस्तत्वम् । अधिपतेर्भावः आधिपत्यम् स्वामित्वम् । मन्युः मानसः कोपः । भामोऽधिष्ठेपादिलिङ्गको वाङ्मनः कोपः । न भीयत इत्यमः अपरिमेयत्वमन्यैरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम् । अश्वः शीतमधुनं जलम् । जेमा

जो॒ज॒श्च॒मे॒स॒ह॒श्च॒म॒आ॒त्मा॒च॒मे॒त॒नू॒श्च॒मे॒श॒र्म॒च॒मे॒व॒र्म॒च॒मे॒ङ्गा॒नि॒च॒मे॒स्थी॒नि॒च॒मे॒प॒रू॒षि॒च॒मे॒श॒री॒रा॒णि॒च॒मे॒आ॒यु॒

श्च॒मे॒ज॒रा॒च॒मे॒य॒ज्ञे॒न॒क॒ल्प॒न्ता॒म् ॥ ३ ॥

ज्यै॒थ्य॒श्च॒म॒अ॒धि॒प॒त्य॒श्च॒मे॒म॒न्यु॒श्च॒मे॒भा॒म॒श्च॒मे॒म॒श्च॒मे॒म॒श्च॒मे॒जे॒मा॒च॒मे॒म॒हि॒मा॒च॒मे॒व॒रि॒मा॒च॒मे॒प्र॒धि॒

मा॒च॒मे॒व॒र्षि॒मा॒च॒मे॒द्रा॒घि॒मा॒च॒मे॒वृ॒द्ध॒श्च॒मे॒वृ॒द्धि॒श्च॒मे॒य॒ज्ञे॒न॒क॒ल्प॒न्ता॒म् ॥ ४ ॥

जयस्य भावो जयसामर्थ्यम् । महतो भावो महिमा महत्त्वं सम्पत्त्यादिना । उरोर्भावो वरिमा प्रजादिविशालता । पृथोर्भावः प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः । वृद्धस्य भावो वर्षिमा दीर्घजीवित्वम् । दीर्घस्य भावो द्राघिमा अविच्छिन्नवंशत्वम् । वृद्धं प्रभूतमवधनादि । वृद्धिः विद्यादिगुणैरुत्कर्षः । एते मे कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

सत्यं यथार्थभावित्वम् । अङ्गापरलीकविश्र्वासः । जगत् जङ्गमं गवादि । धनं कनकादि विभ्रं स्यावरम् । महो दौष्टिः ।

कामास्त्वत्र चयः । व्रतञ्च महत्त्वस्थां षट् कामास्तु दश अहोरात्रेऽर्जवृष्टौवे बृहद्रथन्तरे च महत्त्वेकं यजुः षट्कामाः । एका च महत्त्वस्थां चयस्त्रिंशत् । चतस्रश्च मे अत्र त्रयोविंशतिः । त्राविंश मे ऽचैकादश । पष्ठवाट् च मे इत्थत्र नव । बाजाय स्वाहेति अत्र चतुर्दश । आयुर्यज्ञेनेति अत्रैकविंशतिः कल्पन्तामन्तानि स्तोमश्चेति षट् स्वर्देवाः प्रजापतेः वेत्स्वाहा । एवमेकाधिका चतुःशती । अथ यजुषामर्थाः । बाजोऽत्रम् चयश्चाः समुच्चयार्थाः । प्रसवोऽत्रदानाभ्यनुज्ञा दीयतां भुजातामिति । प्रयतिः शुद्धिः । प्रसितिः बन्धनंमन्त्रविषयौत्सुक्यम् । धीतिः ध्यानम् ध्यै चिन्तायां ह्यान्दसं सम्प्रसारणम् । क्रतुः सङ्कल्पो यज्ञो वा । स्वरः साधुशब्दः । श्लोकः पद्यबन्धः स्तुतिर्वा । श्रवः वेदमन्त्राः श्रवणसामर्थ्यं वा । श्रुतिः ब्राह्मणं श्रवणसामर्थ्यं वा । जगतिः प्रकाशः ।

प्राणश्चमपानश्चमेव्यानश्चमेसुश्चमेचित्तञ्चमआधीतञ्चमेवाक्चमेमनश्चमेचक्षुश्चमेक्षेत्रञ्चमे

दक्षश्चमेबलञ्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ २ ॥

स्वः स्वर्गः । एते मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम् । कल्पन्तामिति कण्डिकास्तस्य समुदायापेक्षया बहुत्वम् । मे पदानामावृत्तिः प्रत्येकं प्राप्त्यर्था । एवं सर्वत्र ॥ १ ॥

प्राणः ऊर्ध्वसञ्चारी शरीरवायुः । अपानः अधोऽवतिर्वायुः । व्यानः सर्वशरीरवरः । असुः प्रवृत्तिमान्वायुः । चित्तं मानसः सङ्कल्पः । आधीतं वाङ्मविषयज्ञानम् । वाक् वागिन्द्रियम् । मनः प्रसिद्धम् । चक्षुरिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । दक्षः ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियकौशलम् । एतानि यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

श्रीज बलहेतुरष्टमो धातुः । सहं शरीरं बलं सपद्माभिभवित्वं वा । आत्मा परमात्मा । तनू रम्यं वपुः । शर्मे

पञ्चगृहीतः सन्ततं यजमानोऽरण्येऽनूचेऽग्निप्राप्ते वाजस्य मइत्यष्टानुवाकेन । अथार्थः । ततो यजमान आन्यं संस्तुत्याद्येपरिमाणया महत्यौदुम्बर्या सुवा महता सुवेण पञ्चवारं गृहीतमाज्यमरण्येनूचे पुरोडाशे तदुपरि सन्ततमविच्छिन्नधारं यथा तथा वसो-
धारासञ्जामाहुतिं जुहोति । घृतेऽग्निप्राप्ते सति वाजस्येत्यादिहोममन्तारभः कार्योऽष्टाभिरनुवाकैर्वाजस्येत्यादिवेत्स्नाहान्तैरेकोन-
विंशत्कण्डिकात्मकैः । वाजस्य मे । चकाराः समुच्चयार्थाः । यज्ञेनानेन मया कृतेन वाजादयः पदार्थाः कल्पन्तां कृताः सम्पन्ना
भवन्तु स यज्ञो वाजादीनां दातास्त्रभ्यं भवत्वर्थः । अथोद्दृष्टं मे देहोद्दृष्टं मइति श्रुतेः । यद्वा वाजादयः पदार्था मे मम यज्ञेन
कल्पन्तां विभक्तिव्यत्ययः यज्ञेऽग्निं तर्पयन्तु अग्निषिञ्चन्तु वा अग्नेन च त्वा प्रीणाम्यनेन च त्वाभिषिञ्चामीत्यादियुतिः द्वौ द्वौ कामावनुप-

वाजस्यमेप्रसवस्यमेप्रयतिश्चमेप्रसितिश्चमेधौतिश्चमेक्रतुश्चमेस्वरश्चमेह्लोकश्चमेयवश्चमेयुतिश्चमे

ज्योतिश्चमेस्वश्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ १ ॥

क्षयाय संयुज्जग्राहकारेण कन्याकुमाराविव । तथाच युतिः द्वौ द्वौ कामावभिरूपौ संयुक्तव्यवच्छेदाय यथा व्योक्तौ संयुज्जग्रादिति (१) ।
अथ पदार्था व्याख्यायन्ते । वाजस्येत्यादियजुषां देवा ऋषयः । अग्निर्देवता । कृन्दांसि पिङ्गलोक्तान्यक्षरसङ्ख्याया ज्ञेयानि । एतैर्य-
जुर्भर्यजमानोऽग्नेः कामान्याचते वाजो मेस्वित्यादि । तत्रैकाधिकानि चतुःशतं यजुषि कामास्तु पञ्चदशोत्तरं शतम् । तद्यथा । वाज-
स्येत्याद्यासु ज्यैष्ठ्याश्च मे वसु च मे इति कण्डिकाद्वयवर्जितासु एकोनविंशतिकण्डिकासु त्रयोदश त्रयोदश यजुषि सन्ति ज्यैष्ठ्याश्च मइत्यस्यां
पञ्चदश वसु च मइत्यस्यां नव । अग्निश्च मे घर्मश्च मइत्यस्यां द्वादश कामास्तु त्रयोदश अङ्गुलयः शक्ररथो दिशश्च मइत्येकं यजः

ब्रह्मादिस्तस्वपयेन्त निखिलं जगदाहुतिपरिणामभूतं मन्यमानो सुनिराह । हे अग्ने विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातत्वे तव धामन् धाम्नि विभूतामधिष्ठितम् आश्रितं त्वन्महिमोत्थमित्यर्थः । यच्चान्तः समुद्रे समुद्रमध्ये तथा हृदि हृन्मध्ये तथा अन्तरायुषि आयुर्मध्ये ब्रह्मणो जीवनपर्यन्तं यद्भूतजातं तदपि ते धामनि श्रितं धामन्निति विभक्तिरूपः । अतोऽहं प्रार्थये मधुमन्तं रसवन्तं तमूर्ध्नि घृतकल्लोलं ते त्वं दीयं वयमस्याम भक्षयामो व्याप्नुयामो वा तं कम् अपामनीके मुखे वर्तमानो यज्जर्मिः समिधे पणिभिः सह युद्धे आभूतः आहूत आनीतः त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानमिति^(६२) उक्तत्वात् । अस्यामेति अत्रातेरभ्युतेर्वा विकरणव्यत्ययेन श्यनि प्रथये लोटि रूपम् हविः परिणामिनो रसस्य वयं भोक्तारो भवेमिति भावः देवत्वं प्राप्नुयामेति वक्रोक्त्या प्रार्थ्यते । यद्वास्या ऋचो-
धामन्ते विश्वमु वनमधिष्ठितमन्तः समुद्रे हृद्यन्तरायुषि । अपामनीके समिधे यचाहूतस्तमस्याममधुमन्तन्तज्जर्मिम् ॥ ६६ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

ऽर्थान्तरमुच्यते । हे अग्ने इदं विश्वं भुवनं तव धाम्नि अधिष्ठितं तत्ते धाम कुत कुतोति तदुच्यते अन्तः समुद्रे अन्तरिक्षमध्ये सूर्य-
 रूपेण । समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम । हृदि अन्तः सर्वप्राणिनां हृदये जठराग्निरूपेण आयुषि अन्तः सर्वप्राण्याहारत्वेन अपामनीके उद-
 कानां सङ्घाते वैद्युताग्निरूपेण समिधे सङ्घामे श्रौर्थाग्निरूपेण एवं सर्वेषु स्थानेषु आभूतः स्थापितो यस्तव धामरूप जर्मिः घतरूप
 उदकरूपो वा तं तव रसं मधुमन्तं माधुर्योपेतं वयमस्याम प्राप्नुयाम सर्वरसभोक्तारः स्थानेति भावः ॥ ६६ ॥ १-निघ० १, २, १४ ।

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददोषे मनीहरे । सेकादिजपपर्यन्तोऽध्यायः सप्तदशोऽगमत् ॥ १७ ॥

सप्तदशोऽध्याये चित्पारोहणादिमन्त्रा उक्ताः इदानीमष्टादशोऽध्याये वसोधारादिमन्त्रा उच्यन्ते । का० वसोधारां जहोत्यौदुस्वर्था

ता घृतरारा हर्यति प्राप्नोति हर्यं क्लमे गतौ हर्यतिः प्रेप्साकर्मा वा ता धारा प्रेषति कामयते नास्य ग्रहणशक्तिपरिहरणमस्तीति भावः ॥ ८६ ॥

घृतस्य धाराः तत्तत्र अभिपवन्ते अभिगच्छन्ति पव गतौ । तत्र कुत्र यत्र स्थाने सोमः लताविशेषः । सूयते अभिषूयते दत्तं च दक्षः सौत्रामण्याख्यः क्रियते तत्र गच्छन्तीर्घृतस्य धारा अभिचाकशीमि पश्यामि । तत्र गमने दृष्टान्तः कन्या बहत्तुमिव बहति परिणयति बहत्तुर्भर्ता यथा बहत्तुं पतिमेतवै प्राप्तुं कन्या अभिप्रवन्ते इण् गतौ तुमथे तवेप्रत्ययः । कौटुश्यः कन्याः अर्द्धं भगमञ्जाना व्यक्तं योग्यं कुर्वाणाः अज्यते व्यक्तीक्रियते स्त्रीषु व्यक्तीर्येन तत् तदञ्जानाः कन्या यथा पतिं गच्छन्ति तथा यज्ञं घृतधारा गच्छन्ति ता यज्ञ-सहिता घृतधाराः पश्यामीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

कन्याद्रववहत्तुमेतवाउअञ्जानाअभिचाकशीमि । यत्रसोमःसूयतेयत्रयज्ञोघृतस्यधाराअभितत्यवन्ते ॥ ८७ ॥

अभ्यर्षतसुष्टुतिर्गव्यमाजिमस्मासुभद्राद्रविणानिधत्त । इमंय्यज्ञन्नयतदेवतानोघृतस्यधारामधुमत्यवन्ते ॥ ८८ ॥

हे देवा यूयं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमाजिं यज्ञञ्च अभ्यर्षत अभ्यागच्छत अजयते प्राप्यते स्वर्गो येन स आजिर्यज्ञः । कौटुशमाजिं गव्यं गव्यं घृतं दिदाते यस्मिन् स गव्यस्तम् घृतयुतम् अर्घ्यादित्वाद्घृ प्रतायः । आगता चास्मासु भद्रा भद्राणि कल्याणानि द्रविणानि धनानि धत्त स्थापयत दत्त वा हुधाञ् धारणपोषणयोः दाने चेति वचनात् । किञ्च नोऽस्माकमिमं यज्ञं सौत्रामणीं देवता देवतासु देवल्लोके नयत प्रापयत देवताशब्दात्सुपां सुलुगिति विभक्तिलोपः किञ्च याज्ञैना घृतस्य धारा मधुमत् रसवद्वा तथा पवन्ते प्रसरन्ति ता अपि देवतासु नयत यज्ञे यज्ञद्रव्ये स्वर्गं गते यजमानो गच्छत्येवेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

हृतस्य धाराः पतयन्ति स्तु स्तु स्तुत्पतन्ति पत ऐश्वर्ये गतौ च चुरादिरदन्तः । कौटुश्यो धाराः यद्वाः महतरः । यद्वा इति महत्तामसु पठितम् । तत्र दृष्टान्तद्वयम् प्राध्वने सिन्धोर्वातप्रमिय इव प्रगतोऽध्वनः प्राध्वनः विषमप्रदेशः वातेन प्रमीयन्ते नश्यन्ति वातप्रमियस्तरङ्गाः मीळ् हिंसायां दिवादिः अस्मात्किप् यथा सिन्धोर्नद्याः वातप्रमियः तरङ्गाः प्राध्वने विषमप्रदेशे पतन्ति तद्वत् । कौटुश्या वातप्रमियः शूषणासः । इ इति चिप्रनाम । हन्तेर्गतार्थस्य घन मिति रूपं शु चिप्रं घनं गमनं येषान्ते शूषणाः शीघ्रगमनाः आल्ल-
सेरसुक् । अन्यो दृष्टान्तः वाजी न न इवार्थे वाजीव यथा वाजी अश्वः पतति । कौटुश्यो वाजी अरुषः रुष क्रोधे रोषति क्रुध्यति रुषः इगुपधेति कप्रतरयः न रुषः अरोषणः जातरादिभिरुत्कट इतरार्थः । तथा काष्ठाः आल्यन्तान् सङ्ग्रामप्रदेशान् भिन्दन्विदारयन् सिन्धोरिव प्राध्वने शूषणासो वातप्रमियः पतयन्ति यद्वाः । घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन् भूमिभिः पिन्वमानः । ६५ ॥

अभिप्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्त्रियमानासो अग्निम् । घृतस्य धारा स्त्रुमिधो न सन्त ता जुषाणो ह्यर्थ्यति जातवेदाः । ६६ ॥
ऊर्मिभिः काष्ठाभेदनोत्थमस्त्रेदोदकैः पिन्वमानः भूमिं सिञ्चन् पिवि सेचने शानच् इदित्वाद्भुम् स वाजी यथा पतित्वान्नान्यथाति एवं पतन्तोर्हृतधारा अभिरश्रातौत्थः ।

१ — निघ० २, २, १३ ।

२ — निघ० २, १५, १५ ।

हृतस्य धाराः अग्निमभिप्रवन्त प्रुङ्गतौ अग्निं प्रतिगच्छन्ति लङ् अडभाव आर्षः । तत्र दृष्टान्तः योषा इव यथा योषाः स्त्रियः पतिं प्रतिप्रवन्ते । कौटुश्यो योषाः समना समानं मनो यासां ताः समनसः विभक्तेर्डादेशः कल्याण्यः रूपयौवनसम्पन्नाः स्त्रियमानाः ईषद्वसन्त्यः स्मिड् ईषद्वसने । ता धारा अग्निं न सन्त हरन्ति न स हरणे लङ् अडभाव आर्षः न सतिराप्नोमिकर्मा वा अग्निं व्याप्नु-
वन्ति । कौटुश्यो धाराः समिधः समिध्वते दीपयन्त्यन्तिमिति समिधः । किञ्च जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निजुषाणः प्रीतियुक्तः सन्

निघण्टुव्याकरणाश्चाच्छन्दोभिः पावनैः पूतात् । कीदृश्यो वाचः शतव्रजाः शतं व्रजं व्रजा गतयो यासां ताः बहुगतयः बहुर्थ इत्यर्थः । याश्च अर्घन्त्यो रिपुणा कुतार्किकवृन्दशृणुणा न अवचचे न अवचक्षन्ते पुरुषवचनव्यत्ययः नापवदितुं खण्डयितुं शक्यन्ते ता घृतस्य धारा इवाभिचाकशीमि सुसोपमानम् अहं पश्यामि । आसां वाचां मध्ये यो हिरण्यगो हिरण्यमयो दीप्यमानो वेतसोऽग्निः तं चाभिचाकशीमि अग्निर्हि वाचामधिष्ठात्री देवता । यदा घृतधारा एवोच्यन्ते या एता हृदात्समुद्रात् घृतधारा अर्घन्ति गच्छन्ति हृदयेन सङ्कल्पा यजनाद्ब्रूयादुक्तिरुच्यते । शतव्रजा नानागतयः याश्च रिपुणा नावचचे यज्ञपरिपन्थिना द्रष्टुं न शक्यन्ते ता घृतधाराः पश्यामि । यथायं हिरण्यगो वेतसोऽग्निराहवनीय आसां धाराणां मध्ये स्थितस्तच्च पश्यामि द्रव्यदेवतां च याथात्म्येनाहं पश्यामीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

एता अर्घन्ति हृदात्समुद्राच्छतव्रजारिपुणानावचक्षे । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्यगो वेतसो मद्वा आसाम् ॥ ८३ ॥

सम्यक् स्रवन्ति सरितो जघेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः । एते अर्घन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगा इव क्षिपणोरी पमाणाः ॥ ८४ ॥

या घेनाः वाचः सरितो न सरित इव नदा इव अवच्छिन्नप्रवाहाः सम्यक् स्रवन्ति । घेना इति वाङ्मामसु पठितम् । कीदृश्यो घेनाः अन्तः हृदा मनसा पूयमानाः शरीरान्तर्गवस्थितेन हृदा पावनस्थानीयेन मनसा च पूयमानाः शब्ददोषेभ्यो विविच्यमानाः । ता अग्निमेव स्तुवन्तीति शेषः । ये च एते घृतस्य कर्मयः कल्लोलाः अर्घस्ति सुकूपरिभ्रष्टाः गच्छन्ति ऋष गतौ तेऽप्यग्निं तर्पयन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः क्षिपणोः क्षिपति दिनस्ति क्षिपणुर्व्याधः क्षिपणोरीपमाणाः पलायमाना मृगा इव । व्याधाङ्गीता मृगा इव ये घृतार्मयो गच्छन्ति तेऽग्निं तर्पयन्तीत्यर्थः । अतिर्द्रव्यं चाग्न्यर्थमेवेति भावः ॥ ८४ ॥

शति मृद्यान् व्याप्य तिष्ठति । यस्य वृषभस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि वृद्धोद्गातृहोत्रध्वर्युलक्षणानि त्रयः पादाः ऋग्य-
जुःसामरूपाः द्वे शीर्षे शिरसी हविर्धानप्रवर्ग्याख्ये शिर एवास्य हविर्धानं ग्रीवा वै यज्ञस्थोपसदः शिरः प्रवर्ग्य इति श्रुतेः ।
अस्य वृषभस्य सप्त हस्तासः सप्त होतारो हस्ताः हस्ता-इव व्याप्रियन्ते सप्त कृन्दांसि वा हस्ताः । यश्च त्रिधा त्रिप्रकार-
बद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनैर्बद्धः ॥ यद्वा चत्वारो वेदाः शृङ्गाणि त्रयः पादाः सवनानि द्वे शीर्षे प्रायणीयो-
दयनीये सप्त हस्तासः कृन्दांसि त्रिधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्बद्धः ॥ शब्दग्रामो वा व्याख्येयः चत्वारि शृङ्गाणि नामाख्यातो-
पसर्गेनिपाताः त्रयः पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः त्रयः काला वा द्वे शीर्षे कार्यताव्यङ्ग्ये सप्त हस्ताः विभक्ति-
रूपाः त्रिधा बद्धः एकवचनद्विवचनबहुवचनैर्बद्धः । वृषभइवायमन्यशास्त्राणि अधः कृत्वा रोरवीति सोऽयं महान् देवो मर्त्या
नाविवेश आविशति प्रतिपादयति मनुष्येऽपि मनुष्याधिकारत्वाच्छीस्त्रस्येति न्यायात् ॥ ८१ ॥

त्रिधाहितस्यपिभिर्गुह्यमानङ्गवित्तेवासोऽघृतमन्वविन्दन् । इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधयानिष्टतत्तुः ॥ ८२ ॥

त्रिधा त्रिप्रकारेषु लोकेषु हितं स्थापितं घृतं यज्ञपरिणामभूतं पणिभिरसुरैर्गुह्यमानं गुह्यमानं सत् देवासो गवि
अन्वविन्दन् धेनौ आनुपूर्व्यात्तद्व्यवन्तः । तस्य एकं भागमिन्द्रो जजान जनयति ते वा एते आहुती हुतेऽत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्ष-
माविशत इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति । सूर्य एकं भागं जजान जनी प्रादुर्भावे लिट् परस्मैपदमार्घम् तत तेऽत्क्राम-
तस्ते दिवमाविशत इत्यादिश्रुतिः सूर्यस्य घृतभागजनकत्वं दर्शयति । वेनाद्यज्ञसाधनभूतादग्नेः एकं स्वधया अग्नेन वेताहुति-
लक्षणेन निष्टतत्तुः निष्कर्षितवन्तो द्विजातयः यस्मत्तः पुत्रो जायते स लोकप्रच्युत्यायीत्येतदुक्तं भवति ॥ ८२ ॥

एता वाच अर्षन्ति उद्भृच्छन्ति कक्षात् हृद्यात्समुद्रात् अद्भोदकप्लुतात् देवतायाथात्म्यचिन्तनसन्तानरूपात्समुद्रात् निगमनिरुक्त-

नामाख्यातोपसर्गनिपातरूप उपमीत्येकारूपकायलङ्काररूप मधुमान् रसवान्वाक्यार्थगुणैर्युक्त उदारत् सुखादुदगात् स एव
उपांशुना सवनेन क्रियमाणः सन्नसृतत्वमाप्नोत् तदेतद्यजुरुपांशुर्बनिरुक्तमिति श्रुतेः अतोऽग्निचिद्विः स ऊर्मिः प्रकाशनीयः ।
घृतस्य गुह्यं नाम यदस्ति तदपि देवानां जिह्वोत्थाननिमित्तं किं पुनर्होमः अथास्य घृतकीर्ताविवाग्निर्वैश्वानरो सुखादुज्ज-
ज्वालेति' श्रुतेः । असृतस्य नाभिः नहनं यजमानानामसृतत्वप्रापकं घृतं यजनेनेत्यर्थः । अतोऽग्निचिद्विह्वयते स्तूयते च
घृतमिति भावः ॥ ८८ ॥

१-५, १, १२ ।

यतो घृतनामोच्चारणमपि देवानां प्रियमतो वयं घृतस्य नाम प्रब्रवाम अस्मिन् यज्ञे घृतनाम स्तुमः । नमोभिरचैः धार-
वयन्नामप्रब्रवामाघृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामानमोभिः ॥ उपब्रह्माष्टणवक्त्रस्यमानञ्चतुःष्टङ्गोवमीतौरएतत् ॥ ८९ ॥

चत्वारिष्टङ्गावयो अस्यापादाद्देशीर्षेसप्तहस्तासो अस्य । त्रिधावद्वोटप्रमोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्याः ॥ आविवेश ॥ ९१ ॥

याम यज्ञमिति शेषः किञ्च ब्रह्मा ऋत्विक् शस्यमानं स्तूयमानमेतद्घृतनाम उपशृणवत् उपशृणोतु लेटोऽडाटाविति अडा-
गमः । यथा गौरः गौरवर्णः शुद्धो यज्ञः एतत् घृतयज्ञफलरूपमवमौदुद्गिरति यज्ञपरिणामाभिप्रायम् । कीदृशो गौरः चतुः-
शृङ्गः चत्वार ऋत्विजः शृङ्गभूता यस्य सः ॥ ८९ ॥

यज्ञपुरुषदेवस्य ऋषभो मन्त्रः । चतुःशृङ्गोऽवमौदित्युक्त्वा चतुःशृङ्गं यज्ञं वृषभरूपेण प्रतिपादयितुमाह । यो वृषभः कामानां
वर्षिता रोरवीति च शब्दे यङ्लगन्तम् अत्यर्थं शब्दं करोति सोऽयं महो देवः महति पूजयति मद्भ्यते वा जनैरिति महो-
महान् देवः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणां विदुषां शरीरभूतो मर्त्यान् मनुष्यानाविवेश आवि-

॥ सं० ॥ वा० ॥ शा० ॥ मा० ॥ य० ॥

॥ १७ ॥
॥ ८६ ॥
॥ ३१५ ॥

यतोऽस्यान्नेर्घृतं योनिरत्यन्तिस्थानम् । अमिर्यस्यै योनिरसृज्यत तस्यै घृतमुखमासीदिति श्रुतेः । गर्भाधारोदकमुखम् । योऽग्निवृत्तं श्रितः घृतमाश्रितः । अस्यान्नेर्घृतमेव धाम स्थानं तेजस्करं । वा उ अवधारणे । अतो हे अध्वर्यो अनुष्वधं स्वधामन्नमुपलक्ष्य तमग्निमावह पूर्वमन्नमुपकल्प्य पश्चादाह्वय आह्वय च मादयस्व तर्पय तर्पयित्वा चैवं ब्रूहि हे हव्यं कामानामभिर्भुङ्क्ते स्वाहाकृत स्वाहाकारेण घृतं हव्यं त्वं वक्षि वह देवान् प्रापय वहतेः शपि लुप्ते ढत्वकत्वादौ कृते वक्षीति रूपम् यदा यं प्रत्यहं निमिचे यस्य घृतं योनिर्यो घृते श्रितः यस्य च घृतं धाम स त्वमनुष्वधं देवानावह मादय हव्यं च वक्षि इत्यग्निं प्रत्येवोक्तिः यतो वक्त्रेः कर्महव्यं देवानामावाहनं हविवेहनञ्च ॥ ८८ ॥

वामदेवदृष्टा । अचान्नाध्यासेन घृतं स्तूयते प्राणाध्यासेन चान्निः । समुद्रात् घृतमयात् मधुमान् रसवान्निर्मिः कक्षोल समुद्रादूर्न्मिर्मधुमा २ ॥ उदारदुपांशुनासममृतत्वमानत् । घृतस्य नामगुह्यं यदस्ति जिह्वादेवानाममृतस्य नाभिः । ८९ ॥

उदारत् उदगच्छतः ऋ गतौ चौरङ्, ऋदृशोऽङि गुणः अक्षीणत्वाद्घृतस्य समुद्रेणोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायं वा सा ह्यक्षीणैव । उद्वत्य च स जर्मिः अंशुना प्राणेन जगत्प्राणभुतेनाग्निना सं सङ्गत्यैकौभूय अमृतत्वममरणधर्मित्वमुपानत् उपव्याप्नोत नश्च अदर्शने लुङि मन्त्रे घबेत्यादिना चोर्लुक् हलङ्गाविति तिपो लोपः विशाङ्गुपसर्गाभ्यां व्यास्यर्थः । प्राणाद्यान्नं च एकौभूयामृतत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः । तस्य घृतस्य गुह्यमविज्ञातं नामाविहङ्गिरन्नेयं श्रुतिमन्त्रपठितं यदस्ति तत्कथ्यत इति शेषः । किं तदाह देवानां जिह्वा अत्यभिलाषाद्देवानां जिह्वोत्थाननिमित्तम् अन्नेर्जिह्वासीत्युक्तेः । यदा वा एतदमौ जुह्वत्यथाम्निर्जिह्वा इवोत्तिष्ठतीति श्रुतेः । यच्च सर्वप्रकाशं नाम तदप्युच्यते अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मस्य नहनं वसनम् यो हि घृतमश्राति स दीर्घायुर्भवति ॥ यदा ऋगर्धेन मन्त्रः स्तूयते अर्धेन घृतम् । समुद्रात् आम्निकाश्रयः समुद्रादस्माद्यज्ञात् य जर्मिः शब्दसङ्घातो

पाख्यानम् । दैवीर्विशो मरुतः यथा इन्द्रमनुवर्त्मानः इन्द्रमनुसृत्य वर्तमाना अभवन् उपमानमेतत् दवीर्मानुषोश्च देवसम्बन्धिन्या मनुष्यसम्बन्धिन्यश्च विशः एवमिन्द्रवत् इमं यजमानमनुवर्त्मानः अनुसृत्य वर्त्तमाना भवन्त्विति प्रार्थना ॥ ८६ ॥

का० इमं स्तनमिति वाचयति वा । इमं स्तनमिति मन्त्रगणमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं यजमानेनाध्वर्युर्वाचयति स्वयं जपति वेत्यर्थः । त्रयोदशर्च आग्नेयस्त्रिष्टुप्कन्दस्कोऽनुवाको यज्ञस्त्रुतिर्वसोधाराभिवादिनौ घृतस्त्रुतिर्वा । हे आग्ने सरिरस्य लोकस्य मध्ये वर्तमानः त्वमिमं सुग्लक्षणं स्तनं सुचः पतन्तीं घृतधारां वा त्वं धय पिव धेष्ट पाने लोट् । इमे वै लोकाः सरिरमितिः श्रुतेः । सरिरशब्देन लोका उच्यन्ते । वसोधारा मुवा होयते सा सुगव रूपककल्पनया स्तन उच्यते कोदशं स्तनम् ऊर्जस्वन्तमूर्जी रसोऽस्यास्ति

इमं स्तनमूर्जस्वन्तमभ्यापाम्प्रपीनमग्ने सरिरस्यमह्ये । उत्सृज्यपस्वमधुमन्तमवन्तमुद्रियं सदनमाविशस्व ॥ ८७ ॥

घृतमिमिच्छे घृतमस्ययोनिर्घृते स्थितो घृतमस्य धाम । अनुष्वधमावहमादयस्व स्वाहा कृतं तं प्रभवति हव्यम् ॥ ८८ ॥

ऊर्जस्वान् तम, विशिष्टरसवन्तम् । तथा अपां प्रपीनम् अग्नेन लक्षणया घृतमुच्यते अग्निः घृतैः प्रपीनं पूर्णं द्रव्यार्थानां करणे षष्ठीति द्वितीयार्थे अपामिति षष्ठी । प्रत्याय्यते पूर्यते प्रपीनम् ओष्यायी वृद्धौ प्यायः पीति च । हे अर्वाण् इयतीति अर्वा सर्वतो गन्तः उत्सृज्यन्तं सुग्लक्षणं कूपं जषस्व सेवस्व कीदृशमुत्तमं मधुमन्तं मधुखादेन घृतेन युक्तं किञ्च समुद्रियं समुद्रसम्बन्धि चयनयागसम्बन्धि सदनं गृहमाविशस्व तमः सन्त्यग्रगृहं सेवस्व तयो ह वै समुद्रा अग्निर्वैजुषां महाव्रतः सास्त्रां महदुक्थमृचामित-
मिप्रायः । समुद्रशब्दः समुद्राभाह इति घप्रत्ययः तस्येयादेशः ॥ ८७ ॥

१—१८, २, २६ ।

२—७, ५, २, २४ ।

गृहमददृष्ट्वा । अहं घृतं मिमिच्छे सेतुमिच्छामि अग्निमुखे मेतुमिच्छति मिमिच्छते मिह सेचने सनत्ताकृष्ट उत्तमैकवचनम् ।

गायत्री उणिग्वा षड्विंशच्चरत्वादिकल्पः । आद्याः पञ्च चातुर्मास्यदेवताः । स्वस्वकीयं तत्रो बलं यस्य स स्वतवान्
स्वाधीनबलयुक्तः । प्रकर्षेण घसति अन्ति प्रवासी पुरोडाशभक्षणशीलः । सन्तपनः सूर्यस्तप्तस्वन्वी सान्तपनः । गृहमेधोऽस्या-
स्तीति गृहमेधो गृहधर्मवान् । क्रीडतीत्येवंगीतः क्रीडो मदा क्रीडनशीलः । शक्नोतीति शाकौ शक्तः । उज्जयतीति उज्जोपो
उत्कृष्टजयनशीलः । एते मरुतो रूयमत्र यज्ञे एतनेति पूर्वशान्वयः ॥ ८५ ॥

१—१८, ३५।

विमुखमन्त्रोऽपि प्रमङ्गाद्वाख्यायते । उग्र उत्कृष्टः । विभेत्यस्मादसौ भीमः भीमादयोऽपादाने इति निपातः । ध्वान्तयति शत्रू-

स्वतवाँश्चप्रघासीचसान्तपनश्चगृहमेधीच । क्रीडोचशाकौचोज्जोपी ॥ ८५ ॥

इन्द्रदैवीर्विशोमरुतोनुवर्त्मानोभवन्त्येन्द्रदैवीर्विशोमरुतोनुवर्त्मानोभवन् । एवमिन्नयजमान

दैवोश्चविशोमानुपीश्वानुवर्त्मानोभवन्तु ॥ ८६ ॥

नन्वीकरोति ध्वान्तः ध्वान्तशब्दात्तत्करोतीति गिजस्तात्यचायच् । धूनयति कम्पयति शत्रून्निति धुनिः । सहोऽभिभवते शत्रून्निति
सासन्नान् सहोः कसुः अभ्यासदौर्घः । अभियुनक्ति अभियुग्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति इति अभिपूर्वाद्युजेः कानिप भक्तानां सुखयोक्ता ।
विचिपति प्रेरयति शत्रून्निति विचिपः शत्रु-क्षेमा । चकाराः समुच्चयार्थाः । स्वाहा एतेभ्यो मरुद्भ्यः सुहुताः पुरोडाशाः सन्तु । का०
इन्द्रं देवीरिति जपति । कर्मापवर्गान्ते यजुर्जपतीत्यर्थः । मरुद्देवत्वं यजुः शक्नोतीति पटपञ्चाशदचरत्वात् । दैवीः दैव्यः देवानामिमा
देवसम्बन्धिन्यो विशः प्रजाः मरुतो मरुद्रूपा इन्द्रमनुवर्त्मानोभवन् अनु पश्चाद्वर्त्मानं वर्तनं यासां ताः इन्द्रानुगामिन्योऽभवन्निति कुरु

हे गायत्री । इमं पुरोडाशं गृहीत्वा पश्यतीति ईदृङ् । अन्यमपि पुरोडाशं पश्यतीति अन्यादृङ् । समानं पश्यतीति सहृङ् । तन्तं प्रति समानं पश्यतीति प्रतिसहृङ् । मितो मानं प्राप्तः यदा उत्तमाधममध्यमैस्तुल्यो मितः । सम्यक् एकीभावेन मितो मानं प्राप्तः सन्धितः । सह विभर्तीति सभराः ॥ ८१ ॥

ऋतः सत्यरूपः । सति वस्तुनि भवः सत्यः । भ्रुवं स्थिरः । धरुणः धारकः । धारयतीति धर्ता । विशेषेण धारयतीति विधर्ता । विविधं धारयतीति विधारयः ॥ ८२ ॥

उष्णिक् । ऋतं यज्ञं जयतीति ऋतजित् । सत्यं यातातथ्यं जयतीति सत्यजित् । सेनां शत्रुसैन्यं जयतीति सेनजित् । इत्य

ऋतस्यसत्यस्यध्रुवस्यधरुणस्य । धर्ताचविधर्ताचविधारयः ॥ ८२ ॥

ऋतजिह्वसत्यजिह्वसेनजिह्वसुषेणस्य । अन्तिमित्रदूरेअमित्रशृणुः ॥ ८३ ॥

ईदृक्षासएतादृक्षासऊष्णःसहृक्षासःप्रतिसहृक्षासएतन् । मितासस्यसमितासोनोअद्यसभरसोमरुतोयज्ञेअस्मिन् ।

आर्षः । शोभना सेना यस्य सुषेणः । अन्ति समीपे मित्राणि यस्य सः अन्तिमित्रः । दूरे अमित्रः शत्रवो यस्य स दूरेअमित्रः प्रकृत्यान्तःपादमिति सन्ध्याभावः हलदन्तास्तस्य इति विभक्त्यालोपः । गणयति सर्वमिति गणः ॥ ८३ ॥

हे मरुतो यूयमेते कौटुशाः ईदृक्षासः इदंदर्शनाः । एतादृक्षासः एतदर्शनाः । उ सु नः एतत्पदत्रयं पादपूर्तये । सहृक्षासः समानदर्शनाः । प्रतिसहृक्षासः प्रत्येकं समानदर्शनाः । मितासः मिताः प्रमाणतः । सन्धितासः सङ्गत्य मिताः । सभरः समानमन्त्रादिकं विभ्रति ते सभरसः भरसा आदरेण सह वर्तमाना इति वा । बहुवचनमादरार्थम् ॥ ८४ ॥

॥ माध्य० शा० ॥ वाज० सं० ॥

॥ ७७ ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ३१३ ॥

यद्वा धामानि स्थानानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणानिसभ्यावसथप्राजाहिताग्नीध्रीयाणि सोमयागे वज्रिधारकाणि सन्ति किञ्च
अग्ने सप्त होवाः होवाद्य ऋत्विजः सप्तधा सप्तप्रकारैरग्निष्टोमादिसप्तसंस्थाभिः त्वा त्वां यजन्ति होता प्रशस्ता ब्राह्मणाच्छसी पीता
नेष्टाग्नीध्रोऽच्छावाकश्चेति सप्त होवाः अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडश्यतिरात्रश्चासीर्यामी वाजपेयश्चेति सप्त संस्थाः प्रकाराः । हे
अग्ने स त्वं सप्त योनीः चितीः छृतेनापृणस्व सप्त योनीरिति चितीरेतदाह सप्तचितिकोऽग्निरिति च श्रुतिः । स्वाहा सुहुतमस्तु यद्वा
यज्ञो वै स्वाहाकार इति श्रुतिः । स्वाहा यज्ञरूपः त्वं सप्त योनीर्धृतेनापृणस्व पृण त्वसौ तुदादिः ॥ ७८ ॥ १—१८, ४, २३-२४ ।
का० वैश्वानरेण प्रचर्य सर्वहुतेन हस्तेन मारुतान् जुहोतीत्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम्

शुक्रज्योतिश्चित्रज्योतिश्चसत्यज्योतिश्चज्योतिष्माँश्च । शुक्रश्च ऋतपाश्चात्य० हाः ॥ ८० ॥

ईदृच्चा न्यादृड्चसदृड्चप्रतिसदृड्च । मितश्चसमितश्चसभराः ॥ ८१ ॥

विमुखेनारण्येनूच्यम् । वैश्वानरपुरोडाशेन यागं कृत्वोपविश्याहवनीये हस्तेन मारुतान् पुरोडाशान् सर्वहुतान् जुहोति शुक्रज्योति-
रित्येकैकमन्त्रेणैकैकम् । यद्वा वैश्वानरपुरोडाशस्योपर्येव मारुतान् जुहोति किं कृत्वा प्रथमकाले वैश्वानरं पुरोडाशं विस्तीर्णं
कृत्वा । अरण्येऽनूच्यं सप्तमं पुरोडाशं विमुखेनोपयञ्च भीमश्चेति वक्ष्यमाणमन्त्रेण जुहोतीत्यर्थः । षट् मरुदेवत्याः आद्या उष्णिक्
एकैकस्यासृचि सप्तसप्त मरुतः । शुक्रज्योतिरित्याद्या एकोनपञ्चाशन्मरुतो यूयमद्यास्मिन्नोऽस्माकं यज्ञे एतन् एक आगच्छत इति
पञ्चमर्चि अन्वयः तप्तनविद्यादिना तस्य तनादेशः । तत्रामानि व्याख्यायन्ते शुक्लं शुद्धं शुक्रस्येव वा ज्योतिस्तेजो यस्य सशुक्रज्योतिः ।
चित्रं दर्शनीयं ज्योतिर्यस्य स चित्रज्योतिः । सत्यं ब्रह्मलक्षणं ज्योतिर्यस्य स सत्यज्योतिः । ज्योतिस्तेजोऽस्यास्तीति ज्योतिष्मान् ।
शोचते दीप्यत इति शुक्लः । ऋतं सत्यं यज्ञं वा पातीति ऋतपाः । अंहः पापमतीतं वर्तत इत्यतंहाः । चकाराः समुच्चयार्थाः ॥ ८० ॥

आगमन् आगच्छेयुः पुषादीत्यादिता गमेर्लुङि च्चैरङ् । कीदृया देवाः वीतिहोत्राः । होत्रा इति यज्ञनामः वीतिरभिजाषी होत्रा येषां
ते वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः । ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतावृधः संहितायां दीर्घः । किञ्च विश्वाहा
विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा सर्वेष्वहःसु अद्वयमनुपहतं स्वादु हविः विश्वकर्मणे प्रजापतये जुहोमि । कीदृशाय विश्वकर्मणे
भूमनो भूम्नो महतो विश्वस्य जगतः पत्ये स्वामिने भूमन इत्यब्रुवधालोपाभाव आर्षः ॥ ७८ ॥

का० पूर्णाहुतिश्च सप्त तदिति१ । स्तुचा पूर्णाहुतिश्च जुहोति दृतपूर्णया स्तुचा आहुतिः पूर्णाहुतिरित्यर्थः ॥ सप्तर्षिदृष्टा आग्नेयी

चित्तिञ्जुहोमिमनसादृतेनयथादेवाद्वागमन्वीतिहोत्राऋतावृधः । पत्येविश्वस्यभूमनोजुहोमिविश्व

कर्मणेश्विश्वाहादाभ्यर्हविः ॥ ७८ ॥

सप्ततेअग्नेसमिधस्सप्तजिह्वास्सप्तक्षपयस्सप्तधामप्रियाणि । सप्तहोत्रास्सप्तधात्वायजन्तिसप्तयोनीरापृणस्वदृतेनस्वाहा ॥ ७९ ॥

हाधिका त्रिष्टुप । हे अग्ने ते तव सप्त समिधः समिन्धनाः प्राणाः शीर्षण्याः सन्ति । प्राणा वै समिधः प्राणा ह्येतत् समिन्धतइति२ अतः ।
किञ्च तव सप्त जिह्वाः सन्ति ज्वालाकृपाः सप्त जिह्वाः हिरण्यज्ज्वालादा आगमोक्ताः यदा आष्वर्षणिकोक्ताः काली कराली च मनोजवाच
विलोहिता चापि सधूमवर्णा स्फुलिङ्गिनो विश्वरूची च देवी लोलायमाना इति सप्त जिह्वा३ इति । तथा सप्त ऋषयः मरौच्यादयस्त्व
द्रष्टारः सन्ति । तथा सप्त प्रियाणि धाम धामानि कृन्दांसि गायत्र्यादीनि तव सन्ति । कृन्दांसि वाग्नस्य सप्त धाम प्रियाणीति४ अतः ।

१—निघ० ३, १७, ८ ।

२—१८, ४, ८ ।

३—८, २, ४४ ।

४—सु० ३० १, २ ।

स्तोमैर्वयं विधेम परिचरेम । अन्तरिक्षं वायवरं सधस्यमिति श्रुतेः । हे अग्ने यस्मादग्नेः इष्टकाचितिरूपात्स्थानात् त्वमुदारिष्ठ
उन्नतोऽसि ऋ गतौ लिट् संहितायां दीर्घः तं योनिमहं यजे पूजयामि । ततः समिद्धे सम्यक् प्रज्वलिते त्वे त्वयि हवींषि प्रजुहुरे
प्रजुहुविरे प्रजुह्वति ऋत्विजः इरयो रे इति इरेप्रत्ययस्य रे आदेशः । एष वा अस्य स्त्री योनिरिति श्रुतेः । एष चित्योऽग्निः ॥ ७५ ॥

वसिष्ठदृष्टाग्निदेवत्या विराडनुष्टुप् दशकास्त्रयो विराडित्युक्तेः । हे यविष्ठ अतियुवा यविष्ठः अतिशायने तमविष्ठनौ स्थूलदूरयुवे-
त्यादिना वलोपे पूर्वगुणः हे युवतम हे अग्ने त्वं नोऽस्माकं पुरोऽग्ने दीदिहि दीप्यस्व दीव्यतेर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्यादित्वा
च्छपः श्रौ द्वित्वम् तुजादीनामिति पूर्वदीर्घः । किञ्चूतस्त्वम् अजस्रयानुपचीणया सूर्या समित्काष्ठेन प्रेङ्गः प्रकर्षेण दीप्तः

प्रेङ्गो अग्ने दीदिहि पुरो नोजस्रया सूर्या यविष्ठ । त्वां शश्वन्त उपयन्ति वाजाः ॥ ७६ ॥

अग्ने तमद्याश्वन्तस्तोमैः क्रतुन्मभद्रं हृदि स्पृशम् । ऋध्यामात ओहैः ॥ ७७ ॥

सूर्मीशब्दः काष्ठवाचकः यद्वा लोहमयी ज्वलन्ती स्थूणा सूर्मी अजस्रया सूर्या सूर्मीसमानया ज्वालयया दीदिहि । सूर्मीशब्दो ज्वालोप-
लक्षकः । हे अग्ने यतः शश्वन्तो निरन्तरभाविनो वाजाः अजानि हवींषि त्वामुपयन्ति प्राप्नुवन्ति अतो दीप्यस्वेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

का० सुवाहुती जुहोत्यग्ने तमद्येति प्रत्यचरुः । समिध आधायाग्ने तमिति ऋग्द्वयेन स्तुवेण हे घृताहुती तवाग्नौ जुहोतीत्यर्थः ।
व्याख्याता (१४, १४) ॥ ७७ ॥

१—१८, ४, ८ ।

विश्वकर्मदेवत्यातिजगती । मनसा घृतेन च सह चित्तिर्ऋत्वग्यजमानानां चित्तं जुहोमि अग्नौ स्रब्धं करोमि अग्नितत्त्वपरि-
त्रानार्थं चिन्तनं सन्तानं करोमीत्यर्थः । सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः निश्चयात्मकं चित्तम् । तथा जुहोमि यथा इह यज्ञे देवा

दिशि साधुया साधुं समीचीनं विभक्तोर्यादेशः स्वं योनिं स्थानमासीद् अधितिष्ठ । हे विश्वे देवाः यूयं यजमानस्य अग्निं पुरो-
वर्तिनि अध्युत्तरस्मिन् अधिकमुत्कृष्टे सधस्ये अग्निना सह स्वातुं योग्यस्थाने सौदत यज्ञाख्ये स्वर्गे उपविशत । द्यौर्वाऽउत्तरं सधस्य-
मिति श्रुतेः ॥ ७३ ॥

१—८, २, ९, १५ ।

का० समिदाधानं शमितीवैकहृत्वीदुम्बर्यस्तु सवितुरिति प्रत्यृचम् । अग्निनिधानानन्तरमध्युत्तराग्नी समिन्नयमाद-
धाति तां सवितुरिति शमीमयीं विधेमति वैकहृतीं प्रेक्षोभम्नइत्यौदुम्बरीमित्यर्थः । कण्वदृष्टा सावित्री त्रिष्टुप् । वरेण्यस्य वरणीयस्य
सवितुः सम्बन्धिनीं तां सुमतिं शोभनबुद्धिमहमावृणो अभिसुस्थेन वृणोमि स्वीकरोमि । कीदृशीं सुमतिं चित्रां चायनीयां स्वापे-
तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहृष्टणे सुमतिं विश्वजन्याम् । यामस्य कण्वोऽदुहत्पपीनां सहस्रधारां पयसामहीकाम्

विधेमते परमेजन्मन्त्रमे विधेमस्तोमैरवरे सधस्ये । यस्माद्योने रुदारिथाय जेतम्यत्वे हवीं पिबुर्जरे समिद्धे ॥ ७५ ॥

क्षितबहुविधफलदानसमर्थाम् । विश्वजन्यां सर्वजनेभ्यो हितां यद्वा विश्वं जन्यमुत्पादं यस्याः सा विश्वजन्या ताम् जगदुत्पादन-
समर्थाम् । तां कां कण्वो मुनिरस्य सवितुर्यां सुमतिमेव गां धेनुमदुहत् अनुयहकारिणीं बुद्धिं दुग्धवान् कीदृशीं प्रपीनां प्रकर्षेण
पीनां पयसा पूरिताम् सहस्रधारां सहस्रं धारा यस्यास्ताम् सहस्रचौरधारायुक्ताम् यद्वा बहूनः कुटुम्बस्य धारवित्रीम् । पयसा
दुग्धेन महीं महतीं बहुदुग्धामित्यर्थः सर्वसिद्धिदात्रीम् । रवेर्मतिर्यां कण्वेन दुग्धा तामहं वृणो इति सर्वार्थः ॥ ७४ ॥

गृह्यमदृष्टा त्रिस्थानाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने परमेजन्मन् परमेजन्मनि दिवि आदित्यात्मना स्थिताय ते तुभ्यं वयं
विधेम हविर्दशः । द्यौर्वाशस्य परमं जन्मेति (१८) श्रुतेः । अवरे सधस्ये दिवोऽवाचीने सहस्थानेऽन्तरिक्षे स्थिताय विदुर्दूपाय ते स्तोमैः

श्रुतिः हिरण्यशकलेर्वाणस सहस्राक्ष इति१ । हे शतमूर्धनः शतं मूर्धना यस्य । यददः शतशीर्षा रुद्रोऽसृज्यतेति(१२) श्रुतेः । यस्य तव शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः शतसहस्रशब्दावपरिमितवचनौ । यस्य त्वं साहस्रस्य सहस्रपरिमितस्य रायः धनस्य ईशिषे प्रभुर्भवंसि सहस्रादण् प्रत्ययः । तस्मै तादृशाय ते सुभ्यं वयं वाजाय विधेम वाजमन्नं हवीरूपं दध्मः वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः । विधतिर्दान-कर्मा । स्वाहा एतद्विः सुहुतमस्तु ॥ ७१ ॥

का० तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णोऽसौति वषट्कारेण१ । स्वयमादृशायां सुपर्णोऽसौति ऋग्द्वयेन वषट्कारेण चाम्निं स्थापयतीत्यर्थः॥

अग्ने सहस्राक्षशतमूर्धञ्छतन्नेप्राणास्सुहृस्व्यानाः । त्वं साहस्रस्य राय ईशिषे तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहा ॥ ७१ ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्ठे पृथिव्यासीद । भासान्तरिक्षमापृणज्योतिषा दिवमुत्तमान तेजसा दिश उद्दह ॥ ७२ ॥

आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्नेस्वयं योनिमासीदभाधुया । अस्मिन्त्सधस्ये अद्भ्युत्तरस्मिन्निश्वेदेवायजमानश्चसीदत ॥ ७१ ॥

अग्निदेवत्वा पङ्क्तिः । हे अग्ने त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्षाकारो गरुडसमानोऽसि । गरुत्वान् गरुत् गरणं गलन् भक्षणमस्याप्तीति गरुत्मान् । अशनायावानितार्थः । शतः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि सीद उपविश । भासा स्वप्रकाशेन अन्तरिक्षमादण सर्वतः पूरय । ज्योतिषा स्वसामर्थ्येन दिवं द्युलोकमुत्तमान उर्ध्वं स्तम्भितं कुरु स्तम्भेर्हलः अः शानज्भाषिति आप्रत्ययस्य शानजादेशः । तथा तेजसा स्वेन दिश उद्दह उत्कर्षेण दृढीकुरु दीपय वा ॥ ७२ ॥

१—८, १, २, २२ ।

२—१८, १, ४ ।

आग्नेयौ त्रिष्टुप् । हे अग्ने त्वमाजुह्वानः आह्वयमानः सन् सुप्रतीकं शोभनं प्रतीकं सुखं यस्य सुसुखः सन् पुरस्तात् पूर्वस्यां

मानाः सुविद्वांसः सुष्ठु कर्मप्रकारं जानन्तः विश्वतोधारं जगद्वरणहेतुं यज्ञं वितन्वन्ति विशेषेण कुर्वन्ति ते यजमाना द्यामन्तरिक्ष-
मारोहन्ति तथा रोदसी द्यावाभूमी आरोहन्ति ततः स्वर्गन्तः स्वर्गस्थमादित्यमण्डलं प्राप्नुवन्तोऽन्यत्किमपि स्थानं नापिच्छन्ति ॥ ६८ ॥

आग्नेयौ त्रिष्टुप् हे अग्ने त्वं देवयतां देवानिच्छतां यजमानानां प्रथमः प्रेहि पुरतः प्रकर्षेण गच्छ देवानिच्छन्ति देवयन्ति
देवयन्तीति देवयन्तः तेषाम् सुप आत्मनः क्वजिति क्वजन्ताच्छतप्रत्ययः क्वचि चेतीत्वे प्राप्ते न ह्यन्त्यपुत्रस्येति तदभावः । कथं
मयाग्रतो गन्तव्यं तत्राह यतस्त्वं देवानामुतापि च मर्त्यानां मनुष्याणां चतुःस्थानीयः । लोकेऽपि गच्छतः पुरुषस्य द्रोष्टः पुरतो याति ।
किञ्च यष्टुमिच्छन्ति इयच्चमाणाः अभ्यासे यलोपस्कान्दसः इयच्चमाणा यष्टुमिच्छन्ती यजमानाः स्वस्ति यथा तथा अविनाशेन स्वः
अग्नेप्रेहिप्रथमोदेवयताञ्चतुर्देवानामुतमर्त्यानाम् । इयच्चमाणाभृगुभिस्सुजोषाः स्वर्गं न्युजमानाः स्वस्ति ॥ ६९ ॥

नक्तोपासासमनसाविरूपेधापयेते शिशुमेकं समीची । द्यावाक्षामारुक्मो ग्रन्तर्विभाति देवा अग्निन्धारयन्द्रविणोदाः

स्वर्गं यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशाः भृगुभिः भृगुगोत्रविप्रैः सजोषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषान्ते । भृगुग्रहणमनूचानब्राह्मणोपलक्षणम-
उत्तमविप्रैः प्रीतिमन्तः ॥ ६८ ॥

का० स्वयमावृणामध्यग्निं धारयंश्चुक्तवत्सापयसाभिजुहोति कृष्णाया दीहनेन स्वयमावृणामवसिञ्चन्नक्तोपासेति । अर्धयुः
स्वयमावृणोऽकोपरि समीपे प्रतिप्रस्थात्वा तमग्निं धारयन् कृष्णवर्णायाः श्वेतवत्साया गोर्दुग्धेन दीहनेन सृक्मयदीहनपात्रेण जुह-
स्थानीयेन स्वयमावृणाम् सिञ्चन्निधायोऽग्नौ जुहोति नक्तोपासेत्यृग्वेदेनेत्यर्थः ॥ व्याख्याता ङादशे (१२,२) ॥ ७० ॥ १—१८,२,३ ।

आग्नेयौ विराटपङ्क्तिः दशाक्षरचतुःपादा । हे अग्ने सहस्राक्ष सहस्रमक्षीणि यस्य तत्त्वमुहिः हिरण्यकलान्येव नेत्राणि । तद्याच

आशा दिशो दीद्यानः दीयन् प्रकाशयन्सन् त्वं विभाहि विशेषेण दीप्यस्व । ततो नोऽस्माकं द्विपदे पुत्रादिकाय चतुष्पदे गवादि-
कायैर्जर्मत्रा धेहि सम्पादय ॥ ६६ ॥

अग्नेवी पिपीलिकमध्या ब्रह्मती आद्यब्रह्मती यो त्रयोदशार्णो द्वितीयोऽष्टकः सा पिपीलिकमध्या ब्रह्मती त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः
पिपीलिकमध्येति वचनात् अत्राद्यस्त्रयोदशः द्वितीयो नवकः तृतीयस्तुर्दशक इति षट्त्रिंशदक्षरत्वाद्ब्रह्मती त्रिपादणिष्ठमध्या पिपी-
लिकमध्येति वचनात्पिपीलिकमध्या च । यजमान आह अहं पृथिव्या उत उन्नतः सन् अन्तरिक्षमारुहमारुहोऽस्मि । तस्मादन्त-
रिक्षादुन्नतो दिवमारुहं द्युलोकमारुहोऽस्मि । दिवो द्युलोकस्य यो नाको दुःखरहितः प्रदेशः तस्य पृष्ठादुपरिभागात्स्वः ज्योतिः
स्वर्गलोकस्य ज्योतिरादित्यमण्डलमहमगां गतोऽस्मि प्राप्स्यामीत्यर्थः इणो गा लुङ्गोति गादेशः ॥ ६७ ॥

पृथिव्या ब्रह्मदन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षाद्दिवमारुहम् । दिवोनाकस्य पृष्ठास्व ज्योतिरगामहम् ॥ ६७ ॥

सूर्यन्तोनापेक्षन्त आद्याः रोहन्ति रोदसी । यज्ञये विश्वतो धारं सुविद्वांसो विते निरे ॥ ६८ ॥

आग्नेवी अनुष्टुप् सुष्टु विदन्ति जानन्ति ते सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः ये सुविद्वांसो यज्ञं विते निरे वितन्वन्ति अनु-
तिष्ठन्ति । कौटुशी यज्ञं विश्वतो धारं विश्वतो धारा यस्य तम् आहुतिदक्षिणान्नानि यज्ञस्य धाराः वैश्वानरन्तारुतपूर्णाहुतिवसो-
धारावाजप्रसवीयानि वा यज्ञस्य धाराः यदा विश्वस्य जगतो धारयितारम् । ते यज्ञकर्तारः स्वः स्वर्गं यन्तो गच्छन्तो
नापेक्षन्ते पुत्रपश्चाद्यपेक्षां न कुर्वन्ते क्षतकृत्यात् । यां स्वर्गं चारोहन्ति कौटुशीं यां रोदसीं कृण्वन्ति जराश्च्युतोकादीन् सा
रोदसी ताम् धस्य ददंश्चान्दसः पूर्वसर्वणदीर्घः दिवो विशेषणं न तु आवापृथिव्योरभिधानं दिव इत्युपादानात् । यदा ये यज्ञ-

वृधन् वर्धयन्तु । अध अथानन्तरं मे मम सपत्नान् शत्रून्विषूचीनान्विष्वगञ्चनाञ्चानागतान् कृत्वा इन्द्राग्नौ हौ व्यस्यतविनाशयेताम-
पुनरागमनाय चिपतामित्यर्थः ॥ ६४ ॥

का० क्रमध्वमग्निनेति चित्त्वमारोहन्ति । ते ऋत्विजः क्रमध्वमिति परमिर्भस्तीर्थेन चित्त्वाम्निमारोहन्तीत्यर्थः ॥ आग्नेय्यनु-
ष्टुप् । हे ऋत्विग्यजमाना यूयमग्निना चित्त्वेन कृत्वा नाकं स्वर्गलोकं क्रमध्वमाक्रमत स्वर्गो वै त्वोकां नाक इति श्रुतेः । किञ्चूता
यूयम् उखायां संस्कृतमुख्यमग्निं हस्तेषु बिभ्रतः धारयन्तः । यद्वा उख्यमग्निं हस्तेषु बिभ्रतः सन्तोऽग्निनानेकचित्त्वाम्निना सह

उद्गाभञ्चनिग्राभञ्चत्रक्षदेवाश्रवीष्टवन् । अधासपत्नानिन्द्राग्नीमेविषूचीनान्वास्यताम् ॥ ६५ ॥

क्रमद्धमग्निनानाकमुख्यं हस्तेषु बिभ्रतः । दिवस्सुष्टुस्वर्गत्त्वामिष्यादेवेभिराद्धम् ॥ ६५ ॥

प्राचीमनुप्रदिशम्ने हि विद्वानग्ने रग्ने परो अग्निर्भवेह । विश्वा आशादीद्यानो विभाह्यूर्जनो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ६६ ॥

क्रमध्वम् चित्त्वं परि पादान् कुरुत आरोहध्वमित्यर्थः । ततो दिवोऽन्तरिक्षस्य पृष्ठं स्वः स्वर्गं गत्वा देवेभिर्देवैः मिष्याः संयुताः सन्तः
आध्वं तिष्ठत आस उपवेशने लोट् मध्यमबहुवचनं शपो लोपः धि चेति सलोपः ॥ ६५ ॥

१—८, ९, १०, १४ ।

आग्नेयी त्रिष्टुप् हे अग्ने इदानीमानीत उख्य वद्धे प्राचीं प्रदिशं प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशमनु लक्ष्मीकृत्य त्वं प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ ।
कौटुशस्त्वम् विप्रान् स्वाधिकारं जानातः । गत्वा च हे अग्ने इहास्मिन् प्रदेशे अग्नेः इष्टकानिष्पादितस्य चित्तिरूपस्याग्नेः पुरो-
ऽग्निर्भव पुरः अग्ने अङ्गति गच्छतीति पुरोऽग्निः पुरोगन्ता सुख्यो भव प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरइति सम्वाभावः । किञ्च विश्वाः सर्वाः

प्रलयरूपकोटिद्वयं विचक्रमे पाति रक्षेति च परमेश्वररूपेण । कौटुशोऽश्मा उच्चा सेक्ता यागद्वारेण फलाभिवर्धक इत्यर्थः । समुद्रः बहुफलप्रदत्वात्समुद्रसदृश इत्यर्थः । अरुणः पूर्वमन्त्रे सूर्यसाम्यात्सूर्यसदृशः । सुपर्णः स्वर्गं प्रतुङ्गमनहेतुत्वात्पक्षिसदृशः ॥ ६० ॥

का० निधायनमतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा इति । एनं पृथग्गमानं कचिद् गुप्ते देशे स्थापयित्वा सर्वे चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं विश्वा इत्याद्यृक्चतुष्टयेनेत्यर्थः ॥ व्याख्याता (१२, ५६) ॥ ६१ ॥

१—१८, ३, २१ ।

विष्टतिहृष्टा यश्चदेवत्वानुष्टुप् । देवानाह्वयतीति देवहूः देवानामाह्वाता यज्ञो देवानावचत् आवहत् चकारः समुच्चये यजतु च । सुन्नं सुखं धनपुत्रकलत्राद्युत्पन्नाह्वयति सुन्नहः सुखकरो यज्ञो देवानावचत् आवहत् । अग्निदेवश्च देवानावचत् आवहत् यच्चत् यजतु

देवहूर्यञ्चावचत्सुन्नहूर्यञ्चावचत् । यच्चदग्निर्देवोदेवाः ॥ आचवचत् ॥ ६२ ॥

वाजस्यमाप्रसवउद्ग्राभेणोदग्रभीत् । अघासपत्नानिन्द्रोमेनिग्राभेणाधराः ॥ अकः ॥ ६३ ॥

च । वचत् यच्चत् वहतेर्यज्ञश्च सिञ्चकृलं लेटीति सिप्प्रत्ययो लेटोऽडाटावित्यडागमः इतश्चलोप इति तिप् इकारलोपः ॥ ६२ ॥

इन्द्रदेवत्वानुष्टुप् वाजस्यान्नस्य प्रसवः प्रसूतिः उत्पत्तिः अनुग्रा वा उद्ग्राभेण द्वयहोर्भच्छन्दसि उद्ग्राभेण उदग्रहणेन जडं विग्रह्य दीयतइत्युदग्रहणं दानं तेन मा मासुदग्रभीत् उदग्रहीत् उदग्रह्वात् । अध अथ निग्राभेण नीचैर्ग्रहणेन नीचैर्हस्तं कृत्वा भिच्चादिः प्रार्थ्यते याचिष्णुतया अन्नाभावेन वा इन्द्रो मे मम सपत्नान् शत्रूनधरानधमान् तिरस्कृतान् अकः करोतु मां दातारं करोतु शत्रून् भिचून् करोत्वित्यर्थः । करोतेर्लङि बहुलं छन्दसौति यपि लुप्ते गुणे तिपि लुप्ते अक इति रूपम् ॥ ६३ ॥

इन्द्राग्निदेवत्वानुष्टुप्, देवा उद्ग्राभमुद्ग्राहमन्त्राद्विषयमुत्कर्षं निग्राभं निग्राहं शत्रुविषयमपकर्षं ब्रह्म त्रयीलक्षणं यज्ञविषयमवी-

लोकमपरमसुं लोकं च अन्तरा मध्ये स्थितानां जनानां केतुं चित्तं चाभिचष्टे सर्वजनाभिप्रायज्ञ इत्यर्थः । यद्वा विश्वाची-
विंश्व्यापिनीर्दिशोऽभिचष्टे सर्वतः प्रकाशयति । तथा घृताचीर्घृतप्राप्तिहेतुभूता धेनूश्चाभिचष्टे । तथान्तरा ब्रह्माण्डमध्ये पूर्व-
मपरं च केतुमुदयास्तमयमध्यवर्तिनं बोधमभिचष्टे ॥ ५६ ॥

अप्रतिरथदृष्टादित्यदेवत्या विष्टुप् । य आदित्यः पूर्वस्य पूर्वदिशि स्थितस्य पितृर्द्युलोकस्य योनिं स्यात्समाविवेश आवि-
शति द्यौः पितेत्युक्तेः पितृशब्देन द्युलोकः उदयसमये द्युलोकोऽजायमान उपलभ्यते सूर्यइति द्युलोकपूर्वभागः सूर्यस्य पितृभूत
उच्यते । किञ्चूतो यः उच्चा दृष्टिद्वारा वेत्ता । समुद्रः समुनत्ति क्लेदयति समुद्रः उदयकालेऽवश्यायपतनेन क्लेदनकर्ता ।

उच्चासमुद्रोऽरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुराविवेश । मङ्घ्रो दिवो निहितः पृश्निरश्माविचक्रमे रजसस्यात्यन्तौ ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वायवीदधन्समुद्रव्यचसङ्किरः । रथीतमं रथीनां वाजानां सत्यतिम्यतिम् ॥ ६१ ॥

अरुणः उदयकाले अरुणवर्णः । सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं गमनं यस्य स सुपर्णः । यश्च दिवो मध्ये निहितोऽवस्थितः ।
पृश्निर्विचित्रवर्णः नानारश्मिसङ्कुलः । अश्मा अश्रुते व्याप्नोति नभ इत्यश्मा व्यापकः । एवंविधः सन्विचक्रमे विक्रमते
नभः । यश्च विक्रममाणो रजसः रज्ज्वन्त्य लोकावयस्य अन्तौ वचनव्यत्ययः अन्तान् पर्यन्तान् पाति रक्षति । यो ह्यन्तान् पाति
स मध्यं पात्यैवेत्यर्थः ॥ अथाश्मपक्षे व्याख्यानम् । अयं पृश्निर्विचित्रवर्णोऽश्मा पाषाणः पितुः कर्मपालकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्घर्तिन
आहवनीयस्य योनिं कारणभूतमाग्नीध्रमाविवेश प्रविष्टवान् यदा हवनीयमुद्वपेदग्नीध्रादुद्वरेदित्याहवनीययोनित्वमाग्नीध्रस्यान्ता-
तमन्यत्र । अयमश्मा दिवो मध्ये आग्नीध्रस्थानीयस्यान्तरिक्षस्य मध्ये निहितः स्थापितः सन् रजसो रज्ज्वनीयस्य जगतः अन्तौ उत्पत्ति-

हरति दारिद्र्यमिति हरि हिरण्यम् हिरण्यवर्णाः केशाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य सः । सविता सौति सविता प्राणिनां तत्तद्गणपतिषु प्रेरकः । तस्मै दृश्यस्थानेः पुंसवे आज्ञायां पृषा पोषकः सूर्यः याति उदयास्तमयनद्वारेण गच्छति कौदृशः पूषा विद्वान् स्वाधिकारमहोरात्रिपुवर्तनात्मकं जानन् । विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि सम्यग्यन् सर्वान् लोकान् सम्यगवलोकयन् । गोपाः गोपायतीति गोपाः रक्षकः धर्मस्थ ॥ ५८ ॥

१—५८, ५९, ६० ।

॥ १७ अ० ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥

का० आग्नीध्रदेशाद्विचित्रं पृष्ट्वा सहितं प्रश्नाश्मानमुपदधाति विमान इति० । अध्वर्युराग्नीध्रगृहहविषादिभिः पृष्ट्वा संलग्नं पृश्निं तनुं वृत्तं चित्रवर्णं वा पाषाणं विमान इति ऋग्वेदेनोपदध्यादित्यर्थः ॥ विश्वावसुदृष्टा आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् आदित्याध्यावेनाश्मा स्थायते । एषोऽश्मादित्यरूपेण दिवोऽन्तरिक्षस्य मध्ये आस्ते तिष्ठति । असौ वा आदित्योऽश्मा पृश्निरसुमि-
विमान एष दिवो मद्वाचास्तथापि विमानो दसी अन्तरिक्षम् । स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरन्तरापूर्वमपरञ्च केतुम् ॥ ५९ ॥

वैतदादित्यमुपदधातीति (१५) श्रुतेः । आहवनीयो ब्रूलोकः गार्हपत्यो भूलोकः तयोर्मध्ये आग्नीध्रमन्तरिक्षस्थानीयं तत्र स्थितत्वादिबो मध्ये आस्ते । तथाच श्रुतिः । अन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको गार्हपत्यो ह्योराहवनीय एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेष इमौ लोकावन्तरेण तपति ॥ आग्नीध्रवेलायामन्तरिक्षं वा आग्नीध्रमेतं तदन्तरिक्षे दधातीति ॥ कौदृश एषः विमानः विविधं मिमौत इति विमानः जगन्निर्माणसमर्थः । तथा रोदसी व्यावापृष्टिर्द्वौ अन्तरिक्षमाप-
प्रिवान् तेजसा सर्वतः पूरितवान् प्रा पूरणे क्लृप्तं प्रत्ययः । स तथा स्तूयमान आदित्यरूपोऽश्मा विश्वाचीः वेदोः घृताचीः सुचवाभिचष्टे पश्यति यन्नकर्तुं ननु गृह्येत् कर्म पश्यतीत्यर्थः । विश्वं हविरक्षितं स्थापितं यस्यामिति विश्वाची वेदिः घृत-
मक्षितं यस्यामिति घृताची सुक् । तथाच श्रुतिः । स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरिति सुचयेतद्देवीचाहेति । तथा पूर्वमिमं

माना ऋत्विजो देवेभ्योऽर्थाव अध्वर्यन्तः सन्तः अश्वः अध्वरं कर्तुमिच्छन्तस्तिष्ठन्ति अध्वरमिच्छति अध्वर्येति सुप आत्मनः
क्यच् कव्यध्वरपठनस्यऽर्चि लोप इति अध्वरान्तलोपः ॥ ५६ ॥

हविर्यज्ञदेवत्वा बृहती । यज्ञो यत्र यस्मिन् काले हव्यं होतुं योग्यं हविः एति प्राप्नोति ततो यज्ञादुत्थिता वाका
वाक्यानि ऋग्यजुःसामलक्षणाणि आशिषो ऽभौष्टार्थशंसनानि च नोऽस्मान् जघन्ताम् सेवन्तां यज्ञफलान्यस्मान्नाल्लिङ्गन्वित्वर्थः ।
कीदृशं हविः वीतं देवानामिष्टम् । इष्टं स्विष्टमित्वेतदिति^(११) श्रुतेः । तथा शमिता सुपां सु इति द्वितीयैकवचनस्य सु आदेशः
शमिता यजध्वै यष्ट, शमितं संस्कृतम् तुमर्थे से इत्यादिना यजेस्तुमर्थे श्रद्धैप्रत्ययः कीदृशो यज्ञः तुरीयः चतुर्थः आदौ

वीतं हविः शमितं शमिता यजध्वै तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेति । ततो वाका आशिषो नो जघन्ताम् ॥ ५७ ॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयार् ॥ अजस्रम् तस्य पूषा प्रसवेयाति विद्वान्तसम्पश्यन् विश्वा भुवनानि गोपाः

यजुर्जपः ततो होत्रा ऋचां पठनम् ब्रह्मणोऽप्रतिरथजपः एवञ्च तुरीयो होमः । तथाच श्रुतिः । अध्वर्युः पुरस्ताद्यजुं वि
जपति होता पश्चाद्दृष्ट्वा ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष एव तुरीयो यज्ञ इति । यदा आदावध्वर्युणा आवायम् तत
आम्नोर्ध्वेण प्रत्यावायणम् यजेति ततोऽध्वयोः प्रेषः ततो होतुर्वषट्कारः इति यज्ञसप्तर्धा कल्प्यते ॥ ५७ ॥

अग्निदेवत्वा त्रिष्टुप् । ज्योतिर्ज्योतीरूपोऽग्निः अजस्रं निरन्तरं प्रत्यहं पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि आहवनीयरूपेण होमार्थमुदयान्
उद्वहति उत्पूर्वस्थं यतिर्लङ्घि पृथग्वचने नो क आदेशाभावे रूपम् वचनव्यत्ययः छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लङ् ।
कीदृशोऽग्निः सूर्यरश्मिः सूर्यस्यैव रश्मयः किरणा यस्य सः यद्वा सूर्यस्यासौ रश्मिश्च सूर्यरूपस्तद्रश्मिरूपश्चेत्यर्थः । हरिकेशः

प्रवर्ग्योः परिगृह्य परितः परीयासाभ्यामादायायजन्त यजन्ते । यदा च ऊर्जा हविलं चणेनास्तेनायजन्त यजन्ते । यदो
यह्मन्तस्तद्वायजन्तः तदा अग्नौ समिद्धे सति दीप्यमाने सति उक्थपत्रः यज्ञो गृहीतः धारितः । गृहीत इति
धारित इत्येतदिति श्रुतेः । उक्थानि शस्त्राणि पत्रं वाहनं यस्य स उक्थपत्रः शस्त्रैरेव यज्ञो वाह्यते । कीदृश
उक्थपत्रः ईडाः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः । अधिमामहानः महति पूजयति देवानिति मामहानः महतेर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्या-
दिभ्यः झुः झविति हित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः यद्वा अधिको मामहानो यजमानो यत्र यज्ञे । यज-
मानो वै मामहान इति श्रुतेः ॥ ५५ ॥

॥ ८, ९, १०, ११ ॥

समिद्धेषाम्नावधिमामहानउक्थपत्रईडोगृहीतः । तप्तङ्गुर्मम्परिगृह्यायजन्तोर्जायद्यज्ञमयजन्तदेवाः ॥ ५५ ॥

दैव्यायधर्त्वेजोद्रेदेवश्रीः श्रीमना शतपथाः । परिगृह्यादेवायज्ञमायन्देवाटेवेभ्योअध्वर्य्यन्तोअस्युः ॥ ५६ ॥

ब्रह्मती पञ्चविंशतिशदचरत्वात् । अग्निदेवत्वा । एवंविधाय अग्नये यज्ञो भवतीति शेषः । कीदृशाय दैव्याय देवानां
हितो दैव्यस्तस्मै । धरतीति धर्ता तस्मै यागद्वारा जगती धारयिषे । जोषते जोष्टा सेविता तस्मै अग्नईत्तर्हविषः सेवित्रे
कीदृशो यज्ञः देवश्रीः देवान् अयति हविर्दानेन सेवते देवश्रीः । श्रीमनाः अयते सेवते इन्द्रादीन् श्रीयंजमानस्तस्मिन्मनो-
ऽनुग्रहरूपं यस्य स श्रीमनाः यद्वा श्रीमनसि यस्य यद्वा भक्तेभ्यः अयं दातुं मनो यस्य । शतपथाः शतसङ्ख्याकानि पथः-
प्रसृतानि हवींषि यस्य सः । देवा ऋत्विज ईदृशं यज्ञाग्निं परिगृह्य यज्ञं प्रति आयन् प्राप्नुवन्ति । किञ्च देवा दीप्य-

ययस्त्वजो यस्य यजमानस्य षडे हविः कुर्मः पुरोडाशप्रधानं कर्म कुर्मः हे अग्ने तं यजमानं त्वं वर्धय । देवास्तस्मै तं यजमानमधिब्रवन् अधिकं ब्रुवन्तु सर्वेभ्योऽधिकोऽयमिति । अयं यजमानश्च ब्रह्मणो वैदिककर्मणः पतिः पालको भवतु । यदा देवा अयं ब्रह्मण्यतिरगिन्श्च इममधिब्रवन् । तस्मै द्वितीयार्थे चतुर्थी ॥ ५२ ॥

का० चिरकालासुयस्योदु त्वेति । होवा प्रथमायास्यवि त्रिः पठितायां सत्यां प्रतिप्रस्थाता उदु त्वेति मन्त्रेण प्रदीप्तमिधं शाला-
हार्वाद्रूर्ध्वं सुत्पाठयतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता(१२,२१) ॥

का० चित्त्वं प्रतिगच्छन्ति पञ्च दिश इति । ततो ब्रह्महोत्रध्वर्युं प्रतिप्रस्थात्ययजमानाः पञ्च दिश इत्याद्यृक्पञ्चकेन चित्त्वं प्रति

उदुत्वाविश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः । स नो भवश्चिवस्त्वसु प्रतीको विभावसुः ॥ ५३ ॥

पञ्च दिशो दैवौ यज्ञमवन्तु देवीरपामतिन्दुर्मतिं स्वाधमानाः । रायस्योषे यज्ञपतिमाभजन्ती रायस्योषे अधियज्ञो अस्थान्ति ॥ ५४ ॥

गच्छन्ति । सर्वेषां मन्त्रपाठ इति कर्मः अध्वर्योरेवेति हरिस्वामिन इत्यर्थः ॥ यज्ञामिसाधनवादिन्यः पञ्च ऋचः आद्ये हे त्रिष्टुभौ प्रथमा दिग्देवत्याः । पञ्च दिशः प्राचीदक्षिणाप्रतीचुरादीचोमध्यारूपा देवीः देव्यो यज्ञमस्मदीयमवन्तु । कौटुश्यो दिशः दैवीः देव्यः देवानामिन्द्रयमवरुणसोमब्रह्मणां सम्बन्धिन्यो दैव्यः । तथा अमतिमस्मदीयप्रज्ञामान्द्रा दुर्मतिं दुष्टां मतिं पापविषयां बुद्धिमपबाध-
मानाः विनाशयन्त्यः । तथा रायस्योषे धनपुष्टौ यज्ञपतिं यजमानमाभजन्तीः आभजन्त्यः भागिनं कुर्वन्त्यः किञ्च यज्ञोऽस्मदीयो रायो धनस्य पोषे पुष्टौ अधि अस्यात् अधिकं तिष्ठतु समृद्धोऽसु ॥ ५४ ॥

१—१८, २, १८ ।

२—१८, २, १८ ।

आग्नेयो । दीव्यन्ति व्यवहरन्ति ब्रह्मत्वहोवाध्वर्यवादिकर्मभिः प्रचरन्तीति देवा ऋत्विजो यत् यदा तप्तं घर्मं ज्वलितं

वरुणः ते तव ईर्म उरोः पृथोरपि वरीयः उरुतरः प्रथीयः कृणोतु अत्यन्तमुह वरीयः ईयसुनि प्रस्यस्येत्वादिना उरोवेरादेयः ।
किञ्च देवाः जयन्तं विजयं प्राप्नुवन्तं त्वा त्वामनुमदन्तु अनुकूला भूत्वा हृष्यन्तु उक्ताहयन्तु वा ॥ ४८ ॥

का० आर्द्रौदुम्बरीर्हृतीषितास्तिस्त्र उदेनमित्यादधाति प्रत्युचम् । अशुक्ला उदुम्बरतफल्या रात्रौ घृते स्थिताः प्रादेयमात्रीस्तिस्रः
समिधं ऋत्नक्रयेण शास्त्राहार्ये जुहोति ततोऽग्निप्रणयनमित्यर्थः ॥ तिस्रोऽनुष्टुभः प्रथमाग्निदेवत्या द्वितीयेन्द्रदेवत्या तृतीया सिङ्गीत-
देवता । हे घृतेनाहुत आर्ज्यं न सर्वतो ह्रयमान हे अग्ने एनं यजमानमुत्तरां नय अतिशयेन उत् उत्तराम् तरवन्तादाम्प्रत्ययः ।

उदेनमुत्तरान्नयाम्ने घृतेनाहुत रायस्योषेणसंस्तुजप्रजयाचवहुङ्कुधि ॥ ५० ॥

इन्द्रेभस्मत्तगान्नयसजातानामसदृशी । समेनं वर्चसांस्तुजदेवानां भागदा असत् ॥ ५१ ॥

यस्य कुर्मोर्गृहे हविस्तमग्ने वर्धयात्वम् । तस्मै देवाय धिब्रवन्त यज्ज्वब्रह्मणस्सतिः ॥ ५२ ॥

उत्कृष्टतमैश्वर्यं प्रापय ऐश्वर्यमेवाह रायस्योषेण धनसम्पद्वा संस्तुज संयोजय प्रजया सन्तत्या पुत्रपोतादिकया च बहुं कधि
भूयांसं कुरु बहुकुटुम्बं कुर्वित्यर्थः ॥ ५० ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त इमं यजमानं पुत्रां नय अतिप्रकर्षः पुत्रराम् प्रकृष्टमैश्वर्यं प्रापय । तदेव दर्शयति सजातानां
समानजातीयानां वशी असत् वशयति वशी नियमनसमर्थो भवतु । किञ्च एनं यजमानं वर्चसांस्तुज तेजस्विनं कुरु । अयं
यजमानो देवानां भागदा असत् भागं ददाति भागदाः यज्ञेषु देवानां भागपुदाता भवतु ॥ ५१ ॥

न जानन् परस्परं न जानीयुस्तथा गूह्यतः । कौह्येन तमसा अपव्रतेन अपगतं व्रतं कर्म यस्मात्तेन येन व्याप्तानां कर्म नश्यति
तादृशेन तमसा गूह्यतेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इन्द्रहस्यदितिदेवत्या पङ्क्तिरष्टाक्षरपञ्चपादा । यत्र यस्मिन् युद्धे वाणाः शत्रुप्रयुक्ताः सम्पतन्ति त्रतश्चेतश्च सम्भूय पतन्ति ।
तत्र दृष्टान्तः कुमारा विशिखा इव विगता शिखा येषां ते विशिखाः शिखारहिता सुण्डितसुण्डा विकीर्णकवचा वा अतिबालाश्चपलाः
सन्ती यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत् । तत् तत्र युद्धे इन्द्रः नोऽस्माभ्यं शर्मं विजयोत्थं सुखं यच्छतु ददातु । कौह्य इन्द्रो हृह-
स्यतिः हृहतां मन्त्राणां पतिः पालकः विजयोचितमन्त्रज्ञः । अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अखण्डितशक्तिः । विश्वाहाः विश्वान्
यत्रवाणाः सम्पतन्तिकुमारा विशिखा इव । तन्न इन्द्रो बृहस्पतिरदितिः शर्मयच्छतु विश्वाहा शर्मयच्छतु ॥ ४८ ॥

मन्त्राणि तेवर्मणाच्छादयामि सोमस्त्वाराज्यमृतेनानुवस्ताम् । उरोर्वरीयो वरुणस्ते दृष्टो तु जयन्त त्वानुदेवामदन्तु ॥ ४९ ॥

सर्वान् शत्रून् आ समन्ताहन्तीति विश्वाहा स शर्मं यच्छतु इति पुनरुक्तिरादरार्था । यद्वा तत्र इन्द्रः बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः
अदितिरिन्द्रमाता च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वदा शर्मं यच्छतु विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा विभक्ते राकारः अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया ॥ ४८ ॥

का० मर्माणि तदिति कवचं प्रयच्छति । महाव्रते यागीध्वयुः क्षत्रियाय सन्नाहं परिधानाय प्रयच्छतीत्यर्थः । सोमवरुणदेवत्या
त्रिष्टुप् । इ यजमान ते तव मन्त्राणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेनाहं छादयामि आह्वयोमि । राजा विप्रादीनामधिपः सोमो-
ऽमृतं न नास्ति मर्मा मरणं येन तेन मरणनिवारकेणामेन वर्मणा त्वा त्वामनुवस्तामन्वाच्छादयतु वस आच्छादनेऽदादिः लोट् । तथा

इत ऋक्चतुष्टयस्य विनियोगः कात्यातते नोक्तः । इयमिषुदेवत्यानुष्टुप् । हिंसिका शरमयी हृतिः शरव्या ब्रह्मणा मन्त्रेण संश्रिता तीक्ष्णोक्तता ब्रह्मसंश्रिता तादृशि हे शरव्ये त्वमवसृष्टास्माभिर्मुक्ता सती परापत सहसा परसैन्ये पतिता भव । पतित्वा चामित्रान् शत्रून् गच्छ प्राप्नुहि प्राप्य च प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्रविश प्रविश्य चामीषां शत्रूणां मध्ये कश्चन पुरुषं मा र्चाच्छिषः भव-
शिशुं मा कुर्व सर्वानपि जहीत्यर्थः शिषल विशिष्ये पुषादीत्यादिना सुरेह ॥ ४५ ॥

योद्देवत्यानुष्टुप् योद्बन् स्तौति हे नरोऽस्मदीया योद्धारो यूयं प्रेत परसैन्यं प्रति प्रकर्षेण गच्छत ततो जयत विजयं प्राप्नुत

अवसृष्टापरापतशरव्ये ब्रह्मसंश्रिते । गच्छामित्रान् प्रपद्यस्व मामीषां कृञ्चनोच्छिषः ॥ ४५ ॥

प्रेताजयतानरइन्द्रेवः शर्मयच्छतु । उग्रां वः सन्तु बाहवो नाधृष्यायथासथ ॥ ४६ ॥

असौ यासेनामरुतः परेषामस्यैति नञो जसास्पर्द्धमाना । ताङ्गूहततमसाप्रव्रतेन यथामी अन्यो अन्यन्नजानन् ॥ ४७ ॥

ह्यसोऽतस्त्रिह इति प्रेतैत्यत्र दीर्घः अन्येषामपि दृश्यत इति जयतेत्यत्र दीर्घः । इन्द्रो वो युष्मभ्यं शर्म जयोत्यं सुखं यच्छतु ददातु दाण दाने पात्रेत्यादिना यच्छादेशः । किञ्च यथा यूयमनादृष्ट्या असय केनाप्यतिरक्तायां भवथ । तथा वो युष्माकं बाहवो भुजदण्डा उपा उद्गृह्णायुधाः सन्तु । असथेत्यत्र सेतोऽडाटाविति अडागमः ॥ ४६ ॥

मरुदेवत्या चिष्टुप् हे मरुतो या प्रसिद्धा असौ परेषां शत्रूणां सेना नोऽस्मानभि आ एति अभ्यागच्छति । कीदृशी ओजसा बलेन स्पर्द्धमाना अधां कुर्वाणा तां सेनां तमसा अन्यकारेण यूयं गूहत संहतां कुरुत । तथा गूहत यथा अमी सैनिका अन्योऽन्यं

हे मधवन्धनवन्दिन् आयुधानि उद्धर्षय उद्धूतहर्षाणि कुरु मामक्तानां मदीयानां सत्त्वनां प्राणिनां मनीसि च उद्धर्षेय हर्षयुक्तान् कुरु । हे ह्रस्वहन् वैरिघातिन् वाजिनामश्वानां वाजिनानि शीघ्रगमनानि उद्धर्षय उत्कृष्टाणि कुरु । किञ्च जयतां विजयमानानां रथानां घोषाः शब्दा उद्यन्तु उद्गच्छन्तु रथाः सशब्दाः प्रसरन्तु ॥ ४२ ॥

अस्मिन् सृष्टेः सृष्टेः गतो सङ्गतेषु शत्रुध्वजैः संयुक्तेषु सत्सु इन्द्रः अस्माकं या इषवोऽस्मदीयैः प्रयुक्तास्ता जयन्तु परसैन्यानि हन्तु । अस्माकं ये वीराः शूरास्तैः उत्तरे परकीयभटेभ्य उत्कृष्टा भवन्तु उ अपि च हे देवा हवेषु अस्मान् शूयमवत रक्षत अन्येषां अपि दृश्यत इति ॥ ४३ ॥

अस्माकमिन्द्रः सृष्टेः सृष्टेः जेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्तवस्मा ॥ ४२ ॥ उदे वा अवता हवेषु ॥ ४३ ॥

अमीषां चित्तमति लोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यपि परेहि । अभिप्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेना मित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ ४४ ॥

अपवा देवता सा व्याधिभयं वा यस्मादेतया विद्वोऽपचीयते तस्मादपवा अपपूर्वाद्वातेरन्तर्भूतस्यार्थात् अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति उपमत्तयः अपशब्दान्ध्याकारलोपश्चान्दसः ततश्चाप अपवाति अपगमयति सुखं प्राणांश्चेत्यपवा । ऐन्द्रोऽभिरूपा द्वादश भवन्तीति श्रुतेरियमपीन्द्रसेनासम्बन्धिनी । हे अम्हे अमीषां शत्रूणां चित्तं चित्तानि प्रतिलोभयन्ती मोहयन्ती अङ्गानि शत्रुगात्राणि गृह्णाणा ततः परेहि अङ्गान्यादाय परागच्छ पुनरन्यान् रिपून् गृहीतुमभि शत्रुसङ्घं प्रेहि प्रगच्छ तेषां हृत्सु हृदयाणि शोकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तैर्निर्दह विभक्तिव्यत्ययः । किञ्च अमित्राः शत्रवोऽन्धेन तमसा गाढान्धकारेण सचन्तां सङ्गच्छन्तां पञ्च सम्बन्धे लोट् ॥ ४४ ॥ द्वादशैन्द्राः सगराः ॥ ४४ ॥

गोत्राणि असुरकुलानि मेघवृन्दानि वा अभिगाहमानः सर्वतो विलोडयन् । अदयः दयारहितः । वीरः विक्रान्तः । शतमसङ्को
मन्युः क्रोधी यस्य शतयज्ञी वा । दुष्टावनः अप्रत्यायः । पृतनां सङ्ग्रामं सहते अभिभवतीति पृतनाघाट् । अयुध्यः योद्धमशक्यः
नास्ति युध्यः प्रतियोधास्येति वा ॥ ३८ ॥

इन्द्रः बृहस्पतिः आसां देवसेनानां नेता प्रणेता भवत्विति शेषः । यज्ञः यज्ञपुरुषो विष्णुर्दक्षिणा दक्षिणत एतु गच्छतु दक्षिणा-
दाच प्रत्ययः सीमः परोऽय एतु । मरुतो गणदेवा अयं सेनाग्रभागं यन्तु गच्छन्तु । कौटशीनां देवसेनानाम् अभिभञ्जन्तीनां
भञ्जो आमर्दने शब्द अर्दयन्तीनाम् । तथा जयन्तीनां विजयमानानाम् ॥ ४० ॥

इन्द्र आसान्नेता बृहस्पतिर्दक्षिणायज्ञः पुर एतु सीमः । देवसेनानामभिभञ्जन्तीनाञ्जयन्तीनाम्मरुतोयस्त्वयम् ॥ ४० ॥

इन्द्रस्य दृष्टो वरुणस्य राज्ञा आदित्यानाम् मरुतां शङ्कु उग्रम् । महामनसाम्भवनच्यवानाङ्गो घोदेवानाञ्जयतामुदस्थात् ॥ ४१ ॥

उद्वर्षयमघवन्नायुधान्यत्सु त्वनाम्नामकानाम्नां सि । उद्बृहन्वाजिनां वाजिनान्युद्धानाञ्जयतां यन्तु घोषाः ॥ ४२ ॥

वृष्णः कामवर्षितुरिन्द्रस्य राज्ञो वरुणस्यादित्यानां द्वादशानां मरुतां चेषां देवानामुग्रमुत्क्रष्टं शर्षी बलं गजतुरंगरथपत्न्यात्मकसैन्यं
घोषो जितं जितमिति शब्दश्च उदस्थात् उल्लिखितः । जितं जितमिति वदद्दिन्द्रादिससैन्यमुल्लिखितमित्यर्थः । कौटशीनां देवानां
महामनसां महत्मानो येषान्ते महामनसस्तेषाम् युद्धे स्थिरचित्तानाम् । तथा भुवनच्यवानां भुवनं लोकं व्यावयन्ति ते भुवनच्यवास्तेषां
भुवनच्यवनसमर्थानाम् । जयतां विजयमानानाम् ॥ ४१ ॥

आतो युक्, चिण्कतोः यदा बलेन कृत्वा विज्ञायते करणे घञ् । स्वविरः पुरातनः सर्वानुयासकः । प्रवीरः प्रकृष्टो वीरः शूरः ।
 सहस्वान् सहो बलमस्यास्तीति सहस्वान् । वाजोऽस्यास्तीति वाजो अश्ववान् । सहमानः शत्रून् अभिवन् । उग्रः युद्धेषु क्रूरः ।
 अभिवीरः अभितो वीराः शूराः यस्य सः । अभिसत्त्वा अभितः सत्त्वानः परिचारकाः प्राणिनी यस्य सोऽभिसत्त्वा । सहसो बला-
 ज्ञातः सहोजाः न अन्यस्याज्ज्ञात इहगबलः स्यात् । गां स्तुतिगिरं वेत्ति गोवित् ॥ ३७ ॥

हे सजाताः समानं जातं जन्म येषां ते समानजन्मानः सखायो देवा इममिन्द्रमनु वीरसध्वम् शूर वीरं विक्रान्तौ अदन्तशुरादिः
 बलविज्ञायस्वविरः प्रवीरस्य सहस्वान्वाजौसहमानउग्रः । अभिवीरोऽभिसत्त्वासहोजाजैत्रमिन्द्ररथमातिष्ठगोवित् ॥ ३७ ॥

गोत्रमिदं गोविदं वज्रबाहुं जयन्तमजम् प्रहयन्तमोजसा । इमं सजाता अनुवीरयद्मिन्द्रं सखायो अनुसंरभद्मम् ॥

अभिगोत्राणिसहसागाहमानोदयोवीरः शतमन्युरिन्द्रः । दुश्श्रवणः पृतनापाडयुद्धोत्साकं सेनां अवतुप्रयुक्तम् ॥ ३८ ॥

कीदृ वीरकर्म कुर्वाणमनुगम्य वीरकर्मणा प्रोत्साह्यत । अनु संरभध्वम् संरभं वेगं कुर्वाणमनु संरभं कुरुत । कीदृशमिन्द्रम्
 गोत्रमिदं गोत्रमसुरकुलं भिनत्ति गोत्रभित्तम् यदा गा अपः त्रायते गोत्रो मेघः तस्य भेतारम् । गोविदम् गां वाचं वेत्तीति
 गोवित् तम् पण्डितम् । वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् अजम् सहस्रामं जयन्तम् । अजमेति युद्धनामं । अजते गन्तव्यस्य । ओजसा
 बलेन प्रकृष्यन् शत्रून् हिंसन्तम् कृत्वातिर्हि साकर्मा ॥ ३८ ॥

१ — निघ० २, १७, ४३ ।

इन्द्रः युद्धेषु युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रथतु हृन्दसि परेऽपीति उपसर्गस्य क्रियापदात्परयोगः । कीदृश इन्द्रः

स इन्द्रोऽस्मान् इति शेषः। संसृष्टा खुलत्वाविति तत्प्रत्ययः युद्धाय संसर्गकर्ता। वशी वशयति रिपूनि वशी यदा कान्तः जनप्रियः स्वतन्त्रो वा निरुद्धोऽस्मादिषड्वर्षो वा ईश्वरो वा। गणेन रिपुसमूहेनापि सह युधः युध्यतेऽसौ युधः युधकर्ता इगुपधश्चेति कप्रत्ययः। संसृष्टजित् संसृष्टान् युद्धाय सङ्गतान् रिपून् जयति संसृष्टजित्। सोमपाः सोमं पिबतीति यजमानानां यागेषु सोमपानकर्ता। बाहुशर्धी बाह्वोः शर्धो बलमस्यास्ति बाहुशर्धी बाहुबलोपेतः संयोगितनिरपेक्ष इत्यर्थः। शर्ध इति बलनाम उग्रधन्वा उग्रमुक्त्वा धनुर्वस्त्र सः धनुषश्चेत्यतः प्रादेशः प्रतिहिताभिरस्ता स्त्रेण धनुषा प्रेरिताभिरिषुभिरस्ता चेता असु चेपणे तन् आदुदात्तत्वात् प्रसृतौत्वेव शीलः रिपुनाशयितेत्यर्थः सयम्प्रावृत्तिः पादपूरणार्था ॥ ३५ ॥

स इषु हस्तैः स्तुनिप्रङ्क्तिभिर्वशीसं सृष्टासु युद्धेन्द्रो गणेन। संसृष्टजित् सोमपा बाहुशर्धुग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ताः ३५
बृहस्पतेः परिदीयारथेन रक्षोहामि चारं ॥ अपबाधमानः। प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणो युधानयन्न्स्माकमेव वितारयानामर्ह

बृहस्पतिरिन्द्रः बाम्बे बृहती तस्मै एष पतिः व्याकरणकर्तृत्वादिन्द्रस्य वाक्पतित्वमिन्द्रस्य पुरोहितत्वेन वा बृहस्पतिरेव स्तूयते।
हे बृहस्पते त्वं रथेन परिदीय सर्वतो गच्छ दीयतिर्गत्यर्थः गत्वा साम्नाकं रथानामस्मदीयस्वन्दनानामविता रचक एधि भव।
कौदृगस्त्वम् रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा क्षिप् रक्षसां हन्ता। अभिवान् यत्र न पबाधमानः पीडयन्। सेनाः परकोटाः
प्रभञ्जन् प्रकर्षेण भग्नाः कुर्वन्। युधा युद्धेन प्रमृणो जयन् मृणातिर्हि साकमा तस्य क्षिपि द्वितीया बहुवचनम् प्रमृणो हिंसकान्
जयन् पराभवन् ॥ ३६ ॥

१ — निघ० २, २, ७।

हे इन्द्र त्वं जैत्रं जयनशीलं रथमातिष्ठ आरोह। कौदृगस्त्वम् बलविधायः बलं परकोयं विशेषेण जानाति बलविधायः कर्मस्त्वम्

माने ब्रह्माप्रतिरथसूक्तस्य द्वादश ऋवी जपन्क्षिणतोऽनुगच्छतीति सूत्रार्थः ॥ अप्रतिरथदृष्टा इन्द्रदेवत्या द्वादश त्रिभुवः । इन्द्रः
 शतं सेनाः शतसङ्घाताः शत्रुसेनाः साकं सहैव एकत्रयत्नेनैवाजयन् जयति । कीदृश इन्द्रः आशुः अश्रुते व्याप्नोति आशुः
 शीघ्रगामी उष्णपुत्रयः । शिशानः शो तनूकरणे बहुलं कन्दसीति जहोत्यादित्वाच्छानचि हित्वम् । श्यति वज्रं तीक्ष्णो करोति
 शिशानः । वृषभो न वृषभ-इव भोमः भयङ्करः । घनाघनः शत्रूणामतिशयेन घातकः हन हनेति वक्ता वा वृष्टिकर्तृमेव
 रूपो वा कर्षकाब्धौ घनाघन इत्यभिधानात् चर्षणीनां मनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयतीति क्षोभणः क्षोभहेतुः चालकः ।
 संक्रन्दनः सम्यक् क्रन्दनं परभयहेतुर्धनिर्यस्य यद्वा समाह्वता शत्रूणाम् । अनिमिषः नास्ति निमेषो यस्य सः देवत्वात् यद्वा
 आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् । सङ्क्रन्दनो निमिष एकवीरः शतसेनाञ्जयत्साकमिन्द्रः ।

सङ्क्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुष्टावनेन धृष्टाना । तदिन्द्रेण जयत तत्सहस्रं युधोनर इषु हस्ते न वृष्ट्या ॥ ३४ ॥
 कदाचिदपि निमेषं न करोति अत्यन्तसावधान इत्यर्थः । एकवीरः एकघातो वीरश्च अन्यनिरपेक्षं शत्रून् एक एव जेतुं समर्थः ॥ ३३ ॥
 युध्यन्ते ते युधः क्षिप् पादादावामन्त्रितस्येति आशुदातः हे युधो नरो योद्धारो मनुष्या इन्द्रेण कृत्वा युधं तत्परबलं जयत
 वशीकुरुत वशीकृत्य च तत्सहस्रम् अभिभवत विनाशयतेत्यर्थः । कीदृशेन्द्रेण संक्रन्दनेन शब्दकारिणा । अनिमिषेण एकचिन्तेन ।
 जिष्णुना जयनशीलेन । युत्कारेण युधं करोतीति युत्कारस्तेन कर्मण्यु युद्धकारिणा । दुष्टावनेन दुःखेन व्यावयितुं शक्नः
 दुष्टावनेन अजय्येन । धृष्टाना प्रगल्भेन भीतिरहितेन इषु हस्तेन इषो हस्ते यस्य तेन वारुणाद्यायुधोपेतेन वृष्ट्या वर्षतीति
 वृष्ट्या तेन कामानां वर्षुकेण ॥ ३४ ॥

का० । आहवनीये प्रणयमानेऽप्रतिरथस्य द्वादश ब्रुवन्नग्नौ सर्वत्रैकं । अग्नौ चयने इक्ष्मादीप्याहवनीये चित्यां प्रति नीय-

लोप दध्ने इति रूपम् । पूर्वं देवाः प्रथमोत्पन्ना देवाः वसिष्ठादयो यत्र गर्भे समपश्यन्त ददृशुः जगदिति शेषः । यदा खलोऽप्ययं जगदाधारो गर्भरूपा न ज्ञायते तदात्यन्तसूक्ष्मं तत्त्वं न ज्ञायत इति किम् वक्तव्यमिति भावः ॥ २८ ॥

प्रत्युत्तरमाह । आपः प्रथमं तमित् तमेव गर्भं दध्ने दधिरे यत्र कारणभूते गर्भे विश्वे सर्वे देवाः समगच्छन्त सङ्गताः सभूय वर्तन्ते । ननु तस्य गर्भस्य को वाधारस्तावत् । अजस्य जम्बरहितस्य परमेश्वरस्य नाभावधि नाभिस्थानीयस्य स्वरूप-
मध्ये एकमविभक्तमनन्यभूतं किञ्चिद्बीजं गर्भरूपमापेतं स्थापितं यस्मिन्बीजे विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्युः स्थितानि तद्बीजमर्पितम् । तच्चात्र स्मृतिः । अपएव ससर्जादौ तासु बीजमर्थाच्चिपत् । तदण्डमभवद्देवं सूर्यं काटिसमप्रभमिति । स एव सर्वाश्रयो न तु तस्याप्यन्य आश्रय इति भावः ॥ ३० ॥

१—मनु० १, ८, ८ ।

तमिद्गर्भस्य मन्दध आपोय देवास्तु समगच्छन्त विश्वे । अजस्य नाभावो लोकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्युः ॥ ३० ॥

न तं विदाथ य इमान् जानान्यदुष्माकमन्तरम्भूव । नौहारेण प्राटताजल्पगात्रा मुटपउकथशासश्चरन्ति ॥ ३१ ॥

इदानीमुपदिशति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूतजातानि अजान उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं हे जीवा यूयं न विदाथ न जानीथ खेटोऽडाटाविति आडागमः । ननु देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं जानोम इति चेत् न न अहम्प्रात्ययगम्यं जीवं रूपं परमेश्वरतत्त्वम्, किन्तु युष्माकमहम्प्रात्ययगम्यानां जीवानामन्तरमभ्यन्तरं वास्तवस्वरूपमन्यत् अहम्प्रात्य-
यादतिरिक्तं सर्वावदानं वेद्यमौश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्म इति चेत् भवन्त ईदृशाः चरन्ति प्रवर्तन्ते इतो न जानीथ । कौटुयाः नौहारेण प्राटताः नौहारउट्थिनाज्ञानेनावृतत्वाच्च जानीथ यथा नौहारो नात्यन्त

ददुः द्रविणं भोगजातं वा । यजतिर्दानार्थः । कथं ददुः न भूना न भूना न बाहुषेन मन्त्रोपपन्नादसः किन्तु युक्ता वाग्विधित्वेने-
त्यर्थः । कीदृश्याः जरितारः स्तोतारः । ते के ये ऋषयः इमानि भूतानि समकृण्वन् स्वादेः करोतेर्लङ् ये वसिष्ठादयो तानि
सृजन्ति त एव उदकदानेन जीवयन्तीत्यर्थः । कीदृश्याः अमूर्ते अमृभिः समदशावयवैर्लिङ्गयरीरेरोरिता अमूर्ताः असुपूर्वस्य
ईर गतावित्यस्य छान्दस इडभावो निष्ठायां ईकारस्य पूर्वस्य ईदीर्घः जस एकारः । तथा रजसि अन्तरिक्षलोके निषत्ते
निषत्ताः निषत्ताः स्थिताः जस एकारः । लोका रजांस्तुष्यन्त इति यास्क । कीदृशे रजसि सूर्ते सुष्टु ईरिति प्रेरिते विष्णौ
सुपूर्वस्य ईरधातोर्निष्ठायां पूर्ववत् । न सत्तनिषत्तेत्यादिना निपातः ॥ २८ ॥

तन्नायजनद्रविणं समस्माच्छ्रुषयः पूर्वजरितारो न भूना । असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ २८ ॥

परो दिवा पर एना प्रथिव्या परो देवेभिरसुरैरर्थ्यदस्ति । कस्विद्धर्ममथ मन्दद्वापो यत्तदेवाः समपश्यन्तपूर्व ॥ २९ ॥

प्रश्नोत्तररूपा मन्त्राः । ब्रह्मविषयप्रश्नः । विभक्तियत्यवाङ्मयमत्र मन्त्रे । यत् अस्ति हृदोति शेषः यदीश्वरतत्त्वं हृत्पुण्ड्रलोके
अस्ति तत् दिवा परः अलोकादपि दूरे तिष्ठति दिवो दुर्ध्वयत्वात् । परस्य शब्दः सान्तो दूरवाचो । एना प्रथिव्या अस्याः
प्रथिव्याः परः पृथिव्या अपि दूरे । देवेभिरसुरैः देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च परो दूरे दूरत्वं विलक्षणत्वम् सर्वजगत्त्रिचण्डत्वम् ।
शास्त्रविमुखैर्न ज्ञायत इत्यर्थः । किञ्च स्वदिति वितर्के आपः प्रथमं कं गर्भं दध्ने दधिरे आधारयन् धात्रां लिटि तद्धि
प्रथमवहुवचनस्य लिटस्तत्कयोरेगिरेजिति हरेचि कृते तस्य हरयो रे इति रे-आदेशे तस्य स्थानिवत्त्वादातो लोप इति चेत्वा-

इषा अग्नेन आहुतिरसभूतेन सह सम्पादन्ति सम्पादन्ते सम्यक् मोदयुक्तानि पुष्टानि भवन्ति ते विश्वकर्मालोके इष्टभोगान् प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थः । तेषां केषाम् विश्वकर्मा येषां संहक् सम्यक् पश्यतीति संहक् सम्यग् दृष्टा विश्वकर्मादृष्टाः सुखिनी भवन्त्यित्यर्थः ।
कौटुम्भी विश्वकर्मा विमनाः विशिष्टं मनो यस्य स तथा विभूतमनाः सर्वकर्मज्ञ इत्यर्थः । आत् अपि च विहायाः नभोवहापकः
यद्वा विशेषेण जहाति तज्जति विहायाः संहर्ता । धाता धारयिता पोष्टा स्थितिकर्ता । विधाता उत्पादकः । उत अपि परमः
सर्वेश्च उत्कृष्टः विभक्तेराकारः । एवंविधो विश्वकर्मा येषां दृष्टा ते सुच्यन्ते भक्तानेव पश्यति तस्माद्भक्तिः कार्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालकः जनिता जनयिता उत्पादकः जनिता मन्त्रे इति निपातः । यो विधाता विशे-

विश्वकर्माविमना आदिहाया धाता विधाता परमोत्तमः । तेषामिष्टानि समिष्टानि दन्ति यत्वा सप्तकधीनपर एकमाहुः ई-

योः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भूतानि विश्वा । यो देवानां नामधा एक एव तः समस्तमवनायन्त्यन्या ॥ २७ ॥

येन धारकः सेतुः यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि धामानि स्थानानि भवनानि भूतजातानि च वेद जानाति । यश्च एकोऽ-
द्वितीय एव सन् देवानां ब्रह्मणा नामधाः तामानि दधाति करोतीति नामधाः नाम च पितृव करोति । तस्मादन्या अन्यानि
भवनानि भूतजातानि भूतजातानि समस्तं सम्यक् पश्यी यस्यां क्लिप्तायां यथा तथा तं विश्वकर्माणं यन्ति गच्छन्ति प्रलयकाले
एकत्वं प्राप्नुवन्ति । यद्वा संप्रत्यं सम्यक् पश्युः स्वाधिकारपश्यं कर्तुं भूतानि यं यन्ति स एव स्वाधिकारिषु निबुद्ध इति
भावः ॥ २७ ॥

ते पूर्वं ऋषयो विश्वकर्मादृष्टा वसिष्ठाद्या अन्ते भूतशामाय द्विषां धनं कलसक्षयं समायजन्त सम्यक् आभिसुख्येन

च द्यां क्षुब्धोक्तानि भूतानि स्वयं यजस्व मदनुग्रहाय । किञ्च त्वत्प्रसादादन्येऽमितः स्थिताः सपत्नाः शक्रवो मृच्छन्तु
मोहं प्राप्नुवन्तु किञ्च इह यज्ञे मघवा इन्द्रोऽस्माकं सूरिः पण्डित आत्मज्ञानोपदेशकोऽस्तु ॥ २२ ॥ हे ऋचौ व्याख्याते ॥ २३ ॥ २४ ॥
का० चक्षुषः पितृत्वरमनुवाकेन । अष्टत्वेन षोडशगृहीतस्यापरमर्धं जुहोतीत्यर्थः ॥ यदा इत् यदैव पूर्वं वसिष्ठादयो मुनयः
अन्ताः विभक्त्यव्यत्ययः अन्तान् द्यावाभूम्योरन्तर्प्रदेशानदहहन्त इतीकृतवन्तः इहते रूपम् । आत् इत् आत् अनन्तरवाचौ इदे-
वाधे अनन्तरमेव द्यावाभूमिदार्ढ्यानन्तरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां पृथू अभूताम् । तदा द्यावापृथिवीप्रथनानन्तरं
वाचसपतिविश्वकर्माणामृतयेमनोजुर्ववाजे अद्याहुवेम । सनोविश्वानिहवनानिजोपदिश्वशम्भूरवसेसाधुकर्मा ॥ २३ ॥

विश्वकर्मान्हविषावर्द्धनेन त्वोतारमिन्द्रमकृणोरवह्यम् । तंस्मै विशस्व मनमन्तपूर्वीरयमुग्रोविहव्योययासत् ॥ २४ ॥

चक्षुषः पितामनसाहिधीरोघृतमेने अजनन्नन्माने । यदेदन्ता अदहहन्तपूर्व आदिदद्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ २५ ॥

चक्षुषः पिता चक्षुरादीन्त्रियाणां पात्रको विश्वकर्मा मनसा धीरः सन् हि निश्चितमेने एते द्यावापृथिव्यौ प्रति हृतमुदकमजनदजनयत्
कन्दसुभयथेति अर्धधातुकत्वाच्छपि शिषो लोपः रोदस्योर्दाठेयं वृष्टिं कुरुत इत्यर्थः । किं कुर्वन् नममाने नममाने द्यावापृथिव्यौ
स्तस्यवसिति शेषः अगदनुग्रहाय रोदसो स्तस्यवन्नित्यर्थः । नमतेः शानचि नुगागमच्छान्दसः ॥ २५ ॥ १-१८२, १२ ।

यत्र यस्मिन् लोके सप्तऋषीन् सप्त च ते ऋषयश्च सप्तऋषयः ऋत्यक इति सन्धाभावः तान्परः विभक्तेः सुः परेण विश्वकर्माणं
सह एकमाहुः एकीभूतान् बुधा वदन्ति । यत्र लोके सप्तर्षयो विश्वकर्मणा सहैकचं प्राप्ताः तत्र लोके तेषां पुंरामिष्टानि वस्तूनि

निर्माणमिच्छन् कस्मिंश्चिदने कश्चिद्द्वयं कृत्वा तत्तथादिना स्वभादिकं करोति इह तवास्तीत्यर्थः । किञ्च हे मनोविषयः
विद्वांसः मनसा पर्यालोच्य तत् इत् उ तदपि यूयं पृच्छत तत्किम् भुवनानि धारयन् सन् विश्वकर्मा यदध्यतिष्ठत् यत्स्नान-
मधिष्ठितवान् तदपि पृच्छत । कुम्भकारादिर्गृहादिकमधिष्ठाय घटादि करोति तदधिष्ठानमपि पृच्छत जर्णनाभिवदयमात्मा-
रम्भेण इति भावः ॥ २० ॥

हे विश्वकर्मान् हे स्वधावः स्वधावमस्यासीति स्वधावान् तत्सम्बन्धौ हे स्वधावः मतुवसो रुः सम्बन्धौ हृन्द्सीति रुः हे
हविसंक्षणावन् ते तव यानि परमाणि उत्कृष्टानि धामानि या यानि अवमा अवमानि कनीयांसि धामानि उतापि च
याते धामानि परमाणि यावमायासद्यमा विश्वकर्मान् नुतेमा । शिञ्जासखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तन्वं वृधानः ॥ २१ ॥

विश्वकर्मान् हविषा वा वृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुतद्याम् । मुह्यन्त्वन्त्ये अभितः सपत्ना इहास्माकमधवा सूरिरस्तु ॥ २२ ॥

या यानि मध्यमा धामानि इमा इमानि पूर्वोक्तानि त्रिविधानि धामानि सखिभ्यो यजमानेभ्यः शिञ्च देहि द्वाचोऽतस्तिष्ठ
इति संहितायां शिञ्चपदस्य दीर्घः । क उपकार इति चेत् हविषि यजमानसम्बन्धिन्नुपस्थिते सति तन्वं स्वशरीरं वृधानः
वर्धयन् सन् स्वयं यजस्व । वयं यजाम इति कथं वक्तुं शक्यम् मनुष्यः कस्त्वां यष्टुं समर्थोऽत एव ब्रवीमि स्वयं यजस्व ।
वर्धतः शान्तिं व्यत्ययेन शपो लुक् वृधानः । तन्वमिच्छन् वा हृन्द्सीति पूर्वरूपाभावे यणादेशः ॥ २१ ॥

हे विश्वकर्मान् हविषा महत्तेन वा वृधानः वर्धमानो जातहर्षः सन् मम यज्ञे पृथिवीं पृथिव्याश्रितानि भूतानि उतापि

किमासीदित्यर्थः । या हेतौ च हृन्दसीति किमः या प्रत्यय दण्डवक्रसलिलसूत्रादिभिर्घटादयो निष्पाद्यन्ते तत्स्थानीयं किमासीत् । यतो यस्मिन् काले विश्वकर्मा भूमिं यां स्वर्गं च जनयन् सन् महिना महिन्ना स्वसामर्थ्येन वि श्रौणीत् सृष्टे द्यावापृथिवी आच्छादितः । वान् जगन् आच्छादने लङ् उपसर्गव्यवधानमार्थम् व्यवहिताच्चेति वचनात् । कौटुम्भः विश्वचक्षाः विश्वं चष्टे स विश्वचक्षाः सर्व-
द्रष्टा भूतीतानागतवर्तमानकालानां युगपद् दृष्टा अनन्यशक्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

उत्तरमाह । एकोऽसहायो देवः विश्वकर्मा द्यावाभूमौ जनयन् सन् बाहुभ्यां बाहुस्थानीयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां सन्धमति धमति-
र्गत्यर्थः सङ्गच्छते संयोगं प्राप्नोति पतन्तः पतनशीलैः अनित्यैः पञ्चभूतैश्च सङ्गच्छते धर्माधर्मरूपैर्निमित्तैः पञ्चभूतरूपैरुपादानैश्च
विश्वतश्चक्षुःशतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुःशतविश्वतस्यात् । सन्धाङ्गम्यान्धमतिसम्पत्तवै द्यावाभूमौ जनयन्देव एकः ॥ १९

किंस्विद्वनङ्गुसष्टक्षत्रासयतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । मनोपि गोमनसाष्टच्छते दुत द्यद्व्यतिष्ठन्नुवनानि धारयन् २०

साधनान्तरं विनैव सर्वं सृजतीत्यर्थः यद्वा धर्माधर्माभ्यां भूतैश्च सन्धमति सङ्गमयति जीवान् णिजन्तत्वं ज्ञेयम् । कौटुम्भः विश्वतश्चक्षुः विश्वतः सर्वतश्चक्षुः यस्य सः । विश्वतोमुखः विश्वतो मुखानि यस्य । विश्वतोबाहुः विश्वतो बाहवो भुजा यस्य । उतापि च विश्वतः पादा यस्य सः पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः इति पादस्यान्त्यलोपः । परमेश्वरस्य सर्वपाण्यात्मक-
त्वाद्यस्य यस्य प्राणिनो ये चक्षुरादयस्ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्र चक्षुरादयः सम्पद्यन्ते इत्यर्थः ॥ २० ॥

पुनरपि प्रश्नः । स्विदिति वितर्के तद्वनं किमास बभूव च अपि च स वृक्षकः आस यतो वनाद्वाचं विश्वकर्मा द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः निस्ततश्च निस्तच्छालङ्कृतवान् वचनव्यत्ययः न हि तादृशं वनं वृक्षो वा सम्भवति । लोके हि गृहादि-

त्रिष्टुभः । प्रजाः संहरन्तं सृजन्तं विश्वकर्माणं पश्यन् ऋषिः कथयति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि
भूतजातानि जुह्वत् संहरन्सनं न्यसौदत् निषणः स्वयं स्थितवान् । कौटुभः ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञः । होता संहार-
रूपस्य होमस्य कर्ता । नोऽस्माकं प्राणिनां पिता जनकः प्रलयकाले सर्वलोकान्संहृत्य यः परमेस्वरः स्वयमेक एवासौदिचर्यः ।
तथा सोपनिषदः । आत्मा वा इदमेक एवाय आसौन्नान्यत् किञ्चन मिषत् सदेव सोम्येदमय आसौदेकमेवाहितीयमित्याद्याः । स
तादृशः परमेस्वरः आशिषाभिलाषेण बहुः स्यां प्रजायेयेत्येवंरूपेण पुनःसिष्टचारूपेण द्रविणमिच्छमानः जगद्रूपं धनमपेक्षमाणः
अवरानभिव्यक्तोपाधीनाविवेश जीवरूपेण प्रविष्टः । कौटुभः प्रथमच्छत् प्रथममेकमहितीयं स्वरूपं ह्लादयतीति प्रथमच्छत् ह्लादयतेः

किं॒स्त्रि॒दा॒सी॒दधि॒ष्ठान॒मार॒म्भण॒ङ्कृत॒मत्सि॒खत्कथा॒सीत् । यतो॒भूमि॒ञ्जन॒यन्वि॒श्वकर्मा॒विद्यामौ॒र्खो॒न्महि

नावि॒श्वच॒क्षाः ॥ १८ ॥

किंपि ऋषेः उत्कृष्टं रूपमावृण्वन् सन् प्रविष्टः । इच्छमान इतीषेरात्मनेपदमार्घ्यं सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेय स तपोऽतप्यत स
तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादि श्रुतः ॥ १७ ॥

यदेवरो यथा जगत्सृजति तत्प्रश्नोत्तराभ्यामाह । लोके हि घटादि चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय सद्रूपेणा-
रम्भकद्रव्येण च चक्रादुपकरणैर्घटादि निष्पादयति ईश्वरस्य तदाक्षिप्यते । सिद्धिति वितर्कं यावाभूमौ सृजतो विश्वकर्माणोऽधिष्ठानं
किमासीत् अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानं निवासस्थानम् अद्यतना निरधिष्ठाना किमपि न कुर्वन्ति । सिद्धिति वितर्कं आरम्भणं
कतमत् किमासीत् आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणं सृष्टिव घटानाम् । कथा क्रिया च किम्प्रकारासीत् निमित्तकारणमपि

का० प्राणदा इत्यवरोहति^१ । प्रोक्षणांतरमग्नेरवतरतीत्यर्थः । अग्निदेवत्या वृद्धतो पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वादिकल्पः ।
हे अग्ने ते तव हेतयो ज्वाला अस्मदन्धान् तपन्तु त्वं चास्माकं पावकः शिवश्च भव । कीदृशस्त्वं प्राणदाः प्राणान्यजमानाय ददा-
तीति प्राणदाः अपानं ददातीत्यपानदाः व्यानं सर्वशरीरसञ्चारिवायुं ददातीति व्यानदाः वर्चो बलं ददातीति वर्चोदाः वरिवो
धनं ददातीति वरिवोदाः ॥ १५ ॥

का० पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मे नेत्यृचा^२ । शालायामागत्य पञ्चगृहीतमाज्यं शालाद्वार्यैः^३ जुहोति ॥ आग्नेयी गायत्री
प्राणदाअपानदाव्यानदावर्चोदावरिवोदाः । अन्याः^४ स्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं^५ शिवो भव ॥ १५ ॥

अग्निस्तिग्मे न शोचिषायासद्विश्वन्यविणम् । अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ १६ ॥

यद्दमा विश्वाभुवनानि जुह्वद्विहोतान्यसीदत्यतानः । स आशिषाद्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवरा^१ ॥ ७ ॥ आबिवेश^२ ॥ ७

भरद्वाजदृष्टा । अग्निः विश्वं सर्वमविणं राक्षसं नियासत् नितरां क्षीणं करोतु यास उपचये लेट इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति
इकारलोपः अवमदनं भक्षणमस्यास्तीत्यत्री भक्षकस्तम् । केन तिमनेन शोचिषा तीक्ष्णेन तेजसा तिमम तेजतेरुक्काहकर्मण इति^३
यास्कः । किञ्च अग्निर्नोऽस्मभ्यं रयिं धनं वनते ददातु वनतिर्दानार्थः ॥ १६ ॥ १—१८, ३, ८ । २—१८, ३, १२ । ३—निष्क० १०, ६ ।

का० षोडशगृहीतार्धमनुवाकशेषेण । पञ्चगृहीतहोमानन्तरं षोडशगृहीतमाज्यं जुह्वां कृत्वा तस्यार्धमनुवाकशेषेण शाला-
द्वार्यै एव जुहोति । अनुवाकशेषश्च यद्दमा विश्वेत्यारम्य विहव्यो यथासदित्यन्तोऽष्टर्च इत्यर्थः ॥ भुवनपुत्रविश्वकर्मदेवत्याः षोडश

का० समासिहान् कुशैः प्रोचति सपरिश्रितं वाहनेन च ये देवा इति । पात्रां सिक्तान्धिमधुघृतान् कुशैः परिश्रितं सपक्षपुच्छमग्निं मध्ये वह्निश्च प्रोचति ऋग्वेदेनेत्यर्थः । जगत्पौ प्राणदेवत्वे । ते प्राणरूपा देवा अस्मिन्वस्त्रे चयनसक्षणे मधुनो घृतस्य अर्घाद्भक्ष्यं हविषो मधुघृतदधिरूपस्य हविषा भागं स्वयं पिबन्तु स्वाहाकारसमर्पणेन विना स्वयमेव स्वीकुर्वन्वित्यर्थः । कौह-
शास्त्रे अहुतादः अहुतमदन्ति ते अहुतादः अन्ये देवा अग्निहुतामाहुतिमदन्ति प्राणास्तु साक्षादन्नमदन्ति अत एवाहुतादः । ते के संवत्सरीणं भागसुपासते संवत्सरेण निर्हन्ते संवत्सरीणः संपरिपूर्वात् ख चेति संपूर्वाह्वरात्रिह्वत्तार्थं खं प्रेत्ययः संवत्सरं हि भूत्वाम्बिषीयते इत्यभिप्रायः । कौह्याः यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये यज्ञियाः यज्ञयोग्याः देवाः दीप्यमानाः । द्विविधा देवाः हविर्भुज इन्द्रवरुणादयः शरीरनिर्वाहकाः प्राणापानादयश्च दीप्यन्तीति व्युत्पत्त्या उभयेऽप्येते यज्ञियाः तत्रेन्द्रादयो यज्ञे पूज्य-
त्वाद्यज्ञियाः प्राणादयस्तु यज्ञेन पूजकत्वाद्यज्ञियाः ॥ १३ ॥

ये देवा देवेष्वधिदेवत्त्वमायन्त्येव ब्रह्मणः पुर एतारो अस्त्य । येभ्यो न ऋते पवते धाम किञ्च न न ते दिवो न पृथिव्या अधिस्तुषु ॥ १४ ॥

ये देवाः प्राणा देवेष्विन्द्रादिषु अधिष्ठातृत्वेन देवत्वमायन् प्राप्ताः इन्द्रादीनामपि प्राणा देवाः । ये अस्त्य ब्रह्मणः जीवस्य पुर-
एतारः पुरोऽप्ये यन्तीति पुरएतारः इष्टं गतावित्यस्मात् खलुलट्वाविति तृष् प्रुत्ययः । प्राणा हि प्राणिनां [पुरःसराः अयमग्निर्ब्रह्म
तस्मैते पुरएतार इति] श्रुतेः । प्राणैर्विना जीयमानोऽग्निनिर्वाहो न शक्यते । किञ्च येभ्य ऋते यान् प्राणां विना किञ्चन धाम किमपि
शरीरं न पवते पवङ् गतो न चेष्टते । इत्यभूता ये प्राणा देवास्ते पुनः कासते तत्राह न त इति ते प्राणरूपा देवा न दिवः
पृथग्री सप्तम्यर्थे दिवि स्वर्गे न सन्ति पृथिव्याः पृथिव्यां भूमावपि न नैव । ते दिवि न पृथिव्यां यदेव प्राणभूतस्मिन् स्ते इति श्रुतेः ।
यदा दिवः प्रदेशेषु न पृथिव्याः प्रदेशेषु न । किं तर्हि स्रष्टु अधि स्रष्टु प्रचरणे स्रुवन्ति चरन्ति स्रुनि स्तोतांसि चक्षुरादीनि प्राणा-
वसानानि तेषु अधिश्रित्य वर्तन्ते तेषु पलभ्यन्ते तेषां स विशिष्टः प्रदेशः ॥ १४ ॥

त तव शोचिषि० शोचनहेतवे तेजसे नमोऽस्तु । कीदृशाय शोचिषे हरये हरति सर्वरसानिति हरः तस्मै हरतेरसुन् प्रत्ययः ।
ते तव अर्चिषे पदार्थप्रकाशकाय तेजसे नमोऽस्तु । अन्यदुक्तम् ॥ ११ ॥

का० स्वयमावृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिवदिरण्यादर्शनं च नृषदे वेदिति प्रतिमन्त्रम् । आर्चय, स्वयमावृणायां
पञ्चगृहीतं जुहोति पञ्चमन्त्रैः नाभिवदिति दक्षिणांसशोणित्वयोत्तरांसमध्ये तत्र हिरण्यं पञ्चत्रित्यस्ति यद्वत् नैत्यर्थः ॥
पञ्चाग्नेयानि यजूर्षि देवी ब्रह्मती देव्यः पङ्क्तयः अन्त्या देवी ब्रह्मती । नृषु मनुष्येषु जठराग्निरूपेण तिष्ठतीति नृषत्पाणस्तस्मै वेद
हविर्दत्तम् वेदग्रन्थः स्वाहाकारार्थः । प्रत्यक्षं वै तद्यत्स्वाहाकारः प्रत्यक्षं सोत्तरवेदिवेदकारिणेमां परोव वै तद्यद्वेदकार इति

नृषदेवेडम् नृषदेवेडम् नृषदेवेडम् नृषदेवेडम् नृषदेवेडम् नृषदेवेडम् ॥ १२ ॥

येदेवादेवानां यज्ञियायज्ञियानां संवत्सरीणमुपभागमासते । अहुतादोहविषोयज्ञे अस्मिन्त्स्वयम्पिबन्तु मधुनोघृतस्य
अनेः । तथा नृषदे वेदिति । प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तद्गोऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतत्प्रीणातीति^(८) । अप्सु च्छेदेषु और्वरूपेण ।
सीदतीत्यप्सुषत् । योऽस्वग्निस्तमेतत्प्रीणातीति^(८) अनेः ॥ बर्हिषि यज्ञे आहवनीयादिरूपेण सीदतीति बर्हिषत् बर्हिषु औषधीषु
तिष्ठतीति वा तस्मै वेदस्तु । बर्हिषदे वेदिति य औषध्विष्वग्निस्तमेतत् प्रीणातीति^(८) अनेः ॥ वनं ब्रह्मसंमूहस्तत्र दावाग्निरूपेण
सीदतीति वनसत्तस्मै वेद । वनसदे वेदिति यो वनस्पतिष्वग्निस्तमे । स्वः स्वर्गे आदित्यरूपेण विद्यते स्वर्वित् विद्यतिः सीदत्यर्थः
यद्वा स्वरादित्यं विन्दते स्वर्वित्तस्मै वषडस्तु ॥ १२ ॥

जगती भरद्वाजदृष्टा । योऽग्निः क्षामन् क्षामिण पृथिव्यां रुचये रोचते शोभते । कया कृपा कृपु सामर्थ्ये कल्पनं कृप-
 क्षिप् तथा कल्पनया सामर्थ्येन दीप्या वा । क्षामेति पृथिवीनाम् । किम्भूतया कृपा पावकया पावयतीति पावका तथा पाव-
 यिचया । चितयन्त्या चेतयन्त्या यदा चितं करोति चितयन्ती तथा दृढचयकारिण्या । रोचने दृष्टान्तः उषसो न भानुना न
 इवार्थे यथा उषसः कालाः भानुना स्वप्रकाशेन रोचन्ते तद्वत् । किञ्च यस्याग्निः पृणिः । घृणिरिति दीप्तिनाम् । सुपां सुलु-
 गिति विमक्तेः श्रे-आदेशः घृणिना दीप्या सप्तम्यात् तु निश्चितं रुचयेत्यनुषङ्गः नकारार्थात् । किं कुर्वन् एतयस्य एतीत्ये-
 तयः गमनकुशलस्याख्यस्य यामन् यामिनि नियामके रणे युद्धे तूर्वन तूर्वहिंसायां परवलानि हिंसन् न इवार्थे शत्रुं हिंसन्निव
 पावकयायश्चितयन्त्याकृपाक्षामन्नुचउषसोनभानुना । तूर्वनयामग्नेतयस्यनूरणआयोष्टणेनतदृषाणोअजरः ॥ १० ॥

नमस्तेहरसेशोचिधेनमस्तेअस्त्वर्द्धिपे । अन्यास्तेअस्मत्तपन्तुहेतयःपावकोअस्मभ्यंशिजोभव ॥ ११ ॥

रोचते यदा यामन्शब्दः कर्मवाचकः तु अनर्थकम् यामनि कर्मणि तूर्वञ्च त्वरमाण इव एतयस्याख्यस्य रणे रमणीये पदे
 आहितोऽध्वर्युणा । तथा तदृषाणः दृश्यतीति तदृषाणः जितृषा पिपासायाम् बहुलं कन्दसीति ह्लादित्वाच्छानचि अद्वित्वे
 पूर्णाहुतिं पिपासुः । अजरः जरारहितः । य ईदृशोऽग्निस्तं कृषाम इत्यर्थः ॥ १० ॥

का० उभयमादाय चित्यारोहणं नमस्त इति । हिरण्यशकलसहितं सुकृष्यमान्यम् दधिमधुघृतकुशमुष्टियुता पात्रो एतद्द्वय
 मादायाज्यं चित्वाग्निमारोहति ब्रह्मयजमानौ तु अग्नेर्दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः ॥ आग्नेयी दृष्टती लोपमुद्रादृष्टा । ई अग्ने-
 १—निघ० १, १, ६ ।
 २—निघ० १, १०, ११ ।
 ३—१८, १, ५ ।

उत्तरांसाहविषांसं कर्षति । आग्नेयी बृहती । इदं चित्वाग्निस्थानं मण्डूक्यवावेतसलक्षणं वा अपां न्ययनम् नितरा-
भीयते प्राप्यते येन तच्चायनम् उदकप्राप्तिसाधनम् यागद्वारा द्यापः प्राप्यन्ते अपां बाहुल्यात्समुद्रस्य निवेशनम् निविशन्त्य-
स्मिन्निति निवेशनं गृहस्थानीयम् तद्रूप हे अग्ने ते तव हेतयो ज्वाला अस्मत्सकाशादन्यान् अस्माद्गिरोधिः पुरुषान् तपन्तु
क्लेशयन्तु अस्मभ्यमस्मदर्थं पावकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव ॥ ७ ॥

का० पक्षपुच्छानि चाभ्यात्ममग्नेपावक रोविवेति । पक्षपुच्छानिप्रान्तादारभ्याभ्यात्ममात्मसम्मुखं सन्धिपर्यन्तं कर्षति प्रत्यृ-
चमग्ने इति दविषं पक्षं स न इति पुच्छं पावकयेत्युत्तरं पक्षमित्यर्थः ॥ आग्नेयी गायत्री वसूयुष्टा । हे अग्ने हे पावक शोधक

अग्ने पावकरोचिषामन्द्रयादेवजिह्वयः । आदेवान्वक्ष्यति च ॥ ८ ॥

सनः पावकदीदिवोग्ने देवाः ॥ ९ ॥ इहावह । उपयज्ञं हविश्चनः ॥ ९ ॥

हे देव रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेनाहवनीयात्मना स्थित इति शेषः । मन्द्रया मदनीयया जिह्वया होतवायूपेणावस्थित इति
शेषः । देवानावक्षि आवह यक्षि यज च हावग्नैरधिकारौ होत्रमाहवनीयरूपेण हविर्ग्रहणं चात एव स्तूयते । वक्षतेत्येजेश लोणमध्य-
भैकवचने शपि लुप्ते ढत्वषत्वादिके कृते वक्षि यक्षीति रूपम् ॥ ८ ॥

!—१८, २, ११ ।

गायत्राग्नेयी मेधातिथिदृष्टा हे पावक पावयितः हे दीदिवः दिदेवेति दीदिवान् तत्सम्बुद्धौ हे दीदिवः दीप्तिमन् दिवु
क्रीडादिषु क्लृप्तप्रत्ययः हित्वम् तुजादीनामिति अभ्यासदीर्घः लोपी व्यर्वलीति वलोपः । हे अग्ने देवानिह नोऽस्माकं यज्ञे
आवह आनय यज्ञसुप यज्ञसमीपे नोऽस्माकं हविश्च देवानावह प्रापय ॥ ९ ॥

दक्षिणश्रोण्यादुत्तरश्रोण्यन्तं कर्षति । हिमस्य शैत्यस्य जरायुवदुत्पत्तिस्थानीयेन शैवालेन हे अग्ने त्वा त्वां परिव्ययामसि
संवरणं कुर्मः त्वमस्मभ्यं पावकः शिवश्चेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

उत्तरश्रोणिरुत्तरांसपर्यन्तं कर्षति । जगती त्रिष्टुप्वा षतुष्ट्वारिंशदक्षरत्वात्तिष्ठेव नदीषु आ सा इममिति व्यूहहयेन
दूना जगती भवति । हे अग्ने उमन् उमा पृथिवी सप्तम्या लुक् उमनि पृथिव्यामुपावतर आगच्छ । तथा वेतसे वज्रं ल-
शाखायामुपावतर नदीषु आ आउपसर्गं अर्घ्ये नदीष्वधि अवकासु उपावतर नदीशब्देन सत्तणयावका उच्यन्ते तत्प्रभवत्वात् ।

हिमस्यत्वाजरायुणाग्नेपरिव्ययामसि । पावकोऽस्मभ्यं शिवोभव ॥ ५ ॥

उपउमन्नुपवेतसेवतरनदीष्व । अग्नेपित्तमपामसिमण्डूकिताभिरागहिसेमन्त्रोयज्ञम्यावकवर्सां शिवङ्कृधि ॥ ६ ॥

अपामिदंन्ययनं समुद्रस्यनिवेशनम् । अन्यांस्तेऽस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽस्मभ्यं शिवोभव ॥ ७ ॥

मण्डूक्यवकावेतसशाखाः कर्षणार्थं वेणी बद्धाः सन्ति तदयं मन्त्रो वदति । कस्मात्स्विसमस्माभिः प्रार्थये इत्यत आह हे अग्ने
त्वमपां पित्तं तेजोऽसि यो यस्यावयवः स तं न हिनस्ति तद्धर्मा च भवति । एवमग्निं सम्बोध्य मण्डूकीमाह हे मण्डूकि
मण्डूकी भेदस्तस्य स्त्री मण्डूकी तत्त्वमुबो हे मण्डूकि ताभिः पूर्वोक्ताभिरागहिः सह आगहि आगच्छ शपि लोपे मलोपः ।
यासामग्निः पित्तं यत्र त्वसुत्यन्ना या त्वमग्नेः शान्त्यै इतस्ततो नीयसे सा त्वमिमं यज्ञमस्माभिः क्रियमाणं चयनसत्तणं
पावकवर्णमग्निसमानतेजसं शिवं फलप्रदत्वेन शान्तं च हवि कुरु ॥ ६ ॥

एतद्देवभवनं कुर्वार्थं तदाह अमुच अन्यजन्मनि तथान्यस्मिन् लोके स्वर्गे सर्वत्र इष्टदाः सन्वित्यर्थः । यद्यपि नियतसङ्ख्ये-
ष्टकाश्चीयन्ते तथापि मन्त्रसामर्थ्याद्धर्माना एकादिपरार्धान्तसङ्ख्या भवन्तीति भावः ॥ २ ॥

ब्रह्मती पङ्क्तिर्वा षष्टत्रिंशदक्षरत्वाहिकल्पः । अग्निदेवत्या इष्टकादेवत्या वा । हे इष्टका या यूयमेवंविधाः स्य भवथ ता
मै धेनवः सन्विति पूर्वेण सम्बन्धः । कीदृश्यः ऋतवः वसन्तादिरूपाः । ऋतावधः ऋतं सत्यं यत्र वा वर्धयन्ति ऋतवधः
संहितायां पूर्वपददीर्घः । ऋतुष्ठाः ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठन्ति तान् । स्य-शब्दस्य पुनर्वचनमादरार्थम् । एतद्युतः युतिर् चरणे
एतं योतन्ति ता एतद्युतः घृतस्त्राविण्यः । मधुयुतः मधु योतन्ति ता मधुस्त्राविण्यः । नामेति प्रसिद्धौ । विराजः विशेषेण
ऋतवस्य ऋतावधः ऋतुष्ठास्य ऋतावधः । एतद्युतो मधुयुतो विराजो नाम कामदुवा अर्चीयमाणाः ॥ ३ ॥

समुद्रस्य त्वावकशान्ने परिव्ययामसि । पावकोऽस्मभ्यं शिवो भव ॥ ४ ॥

राजन्ते दीप्यन्ते ता विराजः दशहोक्कम्पूणाभिप्रायमेतत् । कामदुवाः गत्काम्यं तस्य दोग्ध्रः पूरयिष्याः दुहः कव्यचेति कप् ।
अर्चीयमाणाः न ऋचीयन्ते ताः क्षयरहिताः ॥ ३ ॥

१—१८, १९ ।

कां मण्डूकावकावेतसशाखा वेषौ बद्धावकर्षति मन्त्रलक्ष्यवत्समुद्रस्य त्वेति प्रत्यृचम् । मण्डूकशैवालवेतसतरुशाखा वंशे बद्धा
तं हस्तेनादायाम्निक्षेत्रं प्रत्यृचं कर्षति तेनेत्यर्थः ॥ आदाया दक्षिणश्रोणेरारभ्य दक्षिणां यावत् कर्षति ॥ द्वे गायत्र्यावग्नि-
देवत्ये अन्तर्गो दशकः । हे अग्ने समुद्रस्य समुन्दति क्लिन्नं करोति समुद्रे जलं तस्यावकश शैवालेन त्वा त्वां परिव्ययामसि
परितो वेष्टयामः इदन्तो मसि उपरिभागे सर्वत्र विकर्षाम इत्यर्थः । त्वं चास्मभ्यं पावकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव ॥ ४ ॥

का० अनपेक्षमेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि प्रापणान्तं जपतीमा म इति१ । कुम्भनिरसनानन्तरमपश्यन्नेत्य दक्षिण-
वेदिशोणिसमीपे ईशानाभिमुखस्तिष्ठन्नात्मन उपरि हस्तौ प्रसार्य यावत् स्मृतुं शक्नोति तावत् स्मृतेमा म इति कण्डिकादयं स्वरेण
जपतीत्यर्थः ॥ विष्णुतिरग्निदेवत्या । हे अग्ने या इष्टकाः पञ्चसु चितिषूपहिताः इमा इष्टकाः मे मङ्गं मर्त्यं धेनवोऽभिमतफल-
दोग्धाः सन्तु त्वत्प्रादात् अस्मिन् लोके इति शेषः । तासां सङ्ख्यामाह एकेत्यादि अत्रैकादिपरार्धपर्यन्तैः शब्दैरुत्तरोत्तरं
दशदशगुणिता सङ्ख्याच्यते । एका एकत्वसङ्ख्याविशिष्टा सा दशगुणिता दशसङ्ख्यामापद्यते सा दशगुणिता शतं भवति पूर्वसङ्ख्या-
सहितोत्तरसङ्ख्याग्रहणमाधिकाया शतं दशगुणितं सहस्रं भवति सहस्रं दशगुणितमयुतं भवति अयुतं दशगुणितं नियुतं

इमामेअग्निइष्टकाधेनवःसन्तवकाचदशचदशचयतञ्चशतञ्चसहस्रञ्चसहस्रञ्चयुतञ्चनियुतञ्चनियुतञ्च

प्रयुतञ्चाबुर्दञ्चन्यर्बुर्दञ्चसमुद्रञ्चमङ्गञ्चान्तश्चपराङ्ञ्चैतामेअग्निइष्टकाधेनवसस्त्वमुच्चामुष्णिल्लोके ॥ २ ॥

भवति नियुतं लक्षम् नियुतं दशगुणितं प्रयुतं भवति प्रयुतं लक्षदशकं प्रयुतग्रहणं कोटिरुपलक्षकम् प्रयुतं दशगुणं कोटिः
कोटिर्दशगुणं अर्बुदम् अर्बुदं दशगुणं न्यर्बुदम् न्यर्बुदं दशब्देनालसङ्ख्या ज्ञेया एतेषां ग्रहणमजसमुद्रान्तर्वर्तिनीनां खर्वनिखर्व-
महापद्म-शङ्कु-सज्जानां सङ्ख्यानामुपलक्षकम् तिनानं दशगुणं खर्वं खर्वं दशगुणं निखर्वं निखर्वं दशगुणं महापद्मं महा-
पद्मं दशगुणं शङ्कुः शङ्कुर्दशगुणः समुद्रः समुद्रः दशगुणो मध्यं मध्यं दशगुणमन्तः अन्तः दशगुणः परार्धः । चकारा
इतरेतरसंमुखयार्थाः । एवमेकाद्यष्टादशसङ्ख्यासज्जानासम्पिता इष्टका एता हे अग्ने मे धेनवः सन्त्विति पूर्वोक्तस्य निगमनम् ।

अग्निं पाषाणे पर्वते विस्महिमवदादौ शिशियाणां अयतीति शिशियाणां ताम् अयतेः शानचि जुहो यादित्वाद् द्वित्वम् । तथा
जर्जं सारभूतां बलहेतुम् । यद्वा पर्वाणि विद्यन्ते यस्मिन् स पर्वतः पर्वमरुद्गां तन् प्रत्ययः अत्रातीत्यश्मा अन्येभ्योऽपि दृश्यत
इति अत्रातेर्मनिन् अशनवति पर्ववति मेघे जर्जं जलं शिशियाणामाश्रितां वृष्टिसम्पाद्यामित्यर्थः । तथा अद्गाः जलेभ्य ओषधिभ्यो
यवादिभ्यो वनस्पतिभ्योऽश्वत्थादिभ्यः सकाशादधि सम्भृतमधिकं सम्पादितं गोदारेण पयो दुग्धं च शिशियाणाम् गौरपः
पीत्वोषधिवनस्पतीन् भक्षयित्वा पयो दोग्धि । तां द्विरूपां मेघोत्पन्नजलरूपां गोसमुत्पां पयोरूपां चेषमूर्जं दत्तेत्यर्थः ।
मरुतो वै वर्षस्येयत इति १ ॥ का० अश्मंस्ते क्षुदित्यद्रौ कुम्भं कृत्वा मयि तं जर्गित्यादायैवं हिरपरम् २ । सेकान्तेऽश्मनि कुम्भ-

अश्मन्मूर्जम्पर्वतेशिशियाणामद्वाओपधीभ्योवनस्पतिभ्योअधिसमृतम्पयः । तान्द्रूपमूर्जन्यत्तमरुतः ३ ॥

अश्मंस्ते क्षुदित्यद्रौ कुम्भं कृत्वा मयि तं जर्गित्यादायैवं हिरपरम् २ ॥

अश्मंस्ते क्षुदिति निधाय मयि त इति पुनरादाय पुनर्दिवारः परिषिद्धेदित्यर्थः ॥ अश्मा देवता दैवी बृहती । अत्रातीत्यश्मा ।
हे अश्मन् सर्वभक्षक अग्ने ते तव क्षुत् क्षुधा अस्तु बहुहविषां भोज्यत्वात् ॥ का० कुम्भमादत्ते ३ । आग्नीर्देवता दैवी बृहती हे अश्मन्
ते तव जर्जं सारभाणो मयि अस्त्विति शेषः ॥ का० कुम्भं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिशोऽपि प्राङ् तिष्ठन् दक्षिणस्यां निरस्यति यं हि म
इति ४ । तं पाषाणं कुम्भे कृत्वा दक्षिणवेदिशोऽपि पूर्वमुखस्तिष्ठन् दक्षिणस्यां दिशि साश्मानं घटं निरस्यतीत्यर्थः ॥ यजुर्वृहती
इत्येक देवता । हे अग्ने ते तव शुक्लशोकस्तं नरमुच्छतु गच्छतु तं कं वयं यं नरं द्विषः अस्मद्द्वेषविषयं तव शोको गच्छतु ॥ १ ॥

ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । येषां रुद्राणां वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवातेनात्र विनाशश्च वातरोगं
 वोत्पाद्य जनान् घ्नन्ति । तेभ्योऽन्तरिक्षस्थेभ्यो वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु शिष्टं व्याख्यातम् ॥ ६५ ॥ १—६, १, १, १२ ।
 ये पृथिव्यां रुद्रा वर्तन्ते तेषामन्नमिवः अन्नमदनीयं वस्तु, आयुधम् अयथान्नमन्त्रणे कदन्नमन्त्रणे चौर्ये वा प्रवर्त्य रोगमुत्पाद्य
 जनान् घ्नन्ति तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽन्नायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवस्त्वित्यादि पूर्ववत् ॥ एते प्रत्यवरोहमन्त्राः । अथ प्रत्यवरो-
 हान् जुहोतीति व्यवहाराय सञ्ज्ञाकरणम् ॥ ६६ ॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शतरुद्रियहोमोऽयं षोडशोऽध्याय ईरितः ॥ १६
 नमोस्तु रुद्रेभ्यो येषु पृथिव्यायेषामन्नमिवः । तेभ्यो दशप्रचीदेशश्चक्षिणा दशप्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोऽङ्गोः । तेभ्यो

नमो अस्तु ते नो वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्दिभ्यो यंश्च नो देष्टितमेवाञ्जम्भेदधः ॥ ६६ ॥

॥ इति माध्यन्दिनौयायां वाजसनेयिसंहितायां षोडशोऽध्यायः ॥ ० ॥ १६ ॥

षोडशोऽध्याये शतरुद्रियहोम उक्तः सप्तदशे चित्यपरिषेकादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० चित्यं परिषेच्यन्मीहृक्षिणे निकले-
 ऽद्रिं कृत्वाश्ममूर्जमित्यद्रे रधि । पक्षस्यापरसन्धिः कक्षस्तस्य समीपं निकलं दक्षिणपक्षापरसन्धिसमीपं आत्मभागेऽस्मानं निधा-
 योदकुम्भमादायाद्वरारभ्य सपक्षपुच्छमग्निं प्रदक्षिणं जलधारया समन्तादग्नौक्षिञ्चतीत्यर्थः । यजुर्मरुदेवत्यम् आर्यो निष्टुप् ।
 हे मरुतः तां प्रीतिहामिषमवमूर्जं रसं च नोऽस्मभ्यं धत्त दत्त यूयम् । किम्भूता यूयं संरराणाः सम्यक् रान्ति ददति ते
 संरराणाः सम्यन्दातारः । रा दाने बहुलं कन्दसीति जुहोत्यादिभ्यः शु, द्वित्वं च ग्रानचि परे । षोडशोमिषमूर्जम् अश्मन्

दिवि सुलोके ये रुद्राः वर्तन्ते येषां च रुद्राणां वर्षं वृष्टिरेव इषवः वाणाः आयुधस्थानीया वृष्टिः अतिवृष्ट्यादौतिभिः प्राणिनो घ्नन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशसङ्क्राकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अङ्गुलीः कुर्वे इति शेषः प्राङ्मुखाञ्चलिकरणे प्राची दशाङ्गुलयो भवन्ति । दक्षिणाः दक्षिणाभिमुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । उदीचीरुदङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । जर्ध्वाः उपरि दशाङ्गुलीः कुर्वे । अञ्चलि बह्वा सर्वदिक्षु नमस्कारोमोत्यर्थः ॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु अञ्चलिपूर्वं

नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवियेषां वर्षमिषवः । तेभ्यो दशप्राचीर्दशदक्षिणादशप्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो

अस्तु ते नो वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्दिभ्यो यश्च नो देष्टितमेषाञ्च न्मोदधः ॥ ६४ ॥

नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये न्तरिक्षियेषां वातइषवः । तेभ्यो दशप्राचीर्दशदक्षिणादशप्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो

अस्तु ते नो वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्दिभ्यो यश्च नो देष्टितमेषाञ्च न्मोदधः ॥ ६५ ॥

नतिरस्तु । दश वापञ्चलेरङ्गुलयो दिशि दिश्येवैभ्य एतदञ्चलिं करोतीति श्रुतेः । ते रुद्रा नोऽस्मानवन्तु रचन्तु ते रुद्रा नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु । किञ्च ते रुद्रा यं पुरुषं हिमन्तीति शेषः वयश्च हिमो यस्य द्वेषं कुर्मः च पुनर्यो नरो मोऽस्माग्द्वेष्टि तं पुरुषमेषां पूर्वोक्तानां रुद्राणां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे दधः स्थापयामः अस्मद्विषमस्मद्वेष्ट्यश्च नरं रुद्राः पूर्वोक्ता भक्षयन्त्वित्यर्थः अस्मां चावन्तु च ॥ ६४

तस्या इदमैलमत्रं तद्विभ्रति ते ऐलभृतः तएव परोचवृत्त्या ऐलवृदा उच्यन्ते अनेर्जन्तूनां पोषका इत्यर्थः । आयुयुधः आयुषा जीवनेन युध्यन्ते ते यावज्जीवयुद्धकराः यद्वा आयुर्जीवनं पणोक्तव्य युध्यन्ते ते आयुयुधः ॥ ६० ॥

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति गच्छन्ति । कीदृशाः सृकाहस्ताः सृकेत्यायुधनाम सृका आयुधानि हस्ते येषां ते । निषङ्गिणः निषङ्गाः खड्गा विद्यन्ते येषां ते सृकाहस्तत्वेऽपि निषङ्गित्वोक्तिः खड्गप्राधान्याय ॥ ६१ ॥

ये रुद्रा अक्षेपु भुज्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान्विविध्यन्ति विशेषेण ताडयन्ति धातुवैषम्यं कृत्वा रोगानुत्पादयन्तीत्यर्थः । तथा

येती॒र्त्यानि॑प्रचरन्ति॒सृ॒काहस्ता॑नि॒षङ्गिणः॑ । तेषा॑सहस्रयोजने॒वधन्वा॑नितन्मसि ॥ ६१ ॥

येने॒षुवि॒वि॒ह्यन्ति॑पा॒त्रेषु॑पि॒बतो॑जनान् । तेषा॑सहस्रयोजने॒वधन्वा॑नितन्मसि ॥ ६२ ॥

यए॒तावन्त॑स्र॒भूया॑स्र॒दिशो॑रु॒द्रावित॑स्थिरे । तेषा॑सहस्रयोजने॒वधन्वा॑नितन्मसि ॥ ६३ ॥

पात्रेषु पात्रस्थचौरोदकादिषु स्थिताः सन्तः पिबतो चौरादिपानं कुर्वतो जनान्विविध्यन्ति अन्नीदकभोक्तारो व्याधिभिः पीडनीया इति तेषामधिकार इति भावः । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

ये रुद्रा एतावन्तः एतत्प्रमाणं येषां ते अतिशयेन बहवो भूयांसः उक्तेभ्यो ऽतिबहवश्च ये रुद्रा दिशो दश वितस्थिरे आश्रिताः दश दिशो व्याप्य स्थिताः तेषां धनूषि अवतन्म इति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

कण्डिकातयात्मकानि त्रीणि यजूषि प्रत्यवरोहसज्ज्ञानि धृतिच्छन्दस्कानि बहुरुद्रदेवत्यानि । त्रिलोकस्या रुद्रा उच्यन्ते ।

बहुवद्रदेवत्या दशानुष्टुभोऽवतानसञ्ज्ञाः । भूमिस्था रुद्रा उच्यन्ते । असङ्ख्याता असङ्ख्यातानि सहस्राणि अमिता ये रुद्रा भूम्यामधि भूमिरूपरि स्थिताः तेषां रुद्राणां धन्वानि धनूंषि सहस्रयोजने योजनानि यस्मिंस्तादृशे पथि सहस्रयोजनव्यवहिते मार्गे वयमवतन्मसि अवतन्मः अवतारयामः अपज्यानि कृत्वास्मत्ती दूरं क्षिपाम इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते अस्मिन्नन्तरिक्षे अधिस्थित्य ये भवा रुद्राः स्थिताः तेषां धन्वान्यवतन्मसीति पूर्ववत् । कीदृशेऽन्तरिक्षे

असङ्ख्यातासहस्राण्येरुद्राअधिभूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ॥ ५४ ॥

अस्मिन्महत्सु वेन्तरिक्षेभवाअधि । तेषां सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ॥ ५५ ॥

नीलग्रीवाःशितिकण्ठादिवरुद्राउपस्थिताः । तेषां सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ॥ ५६ ॥

नीलग्रीवाःशितिकण्ठाःशर्वाअधःक्षमाचराः । तेषां सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ॥ ५७ ॥

महति विशाले । अर्णवे अर्णासि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवम् मेघाधारत्वात् । अर्णसी लोपथेति वप्रत्ययोऽन्तलोपश्च ॥ ५५ ॥

द्युःस्था रुद्रा उच्यन्ते ये रुद्रा दिवं द्युलोकमुपस्थिताः स्वर्गस्थास्तेषामिति पूर्ववत् । कीदृशाः नीलग्रीवाः नीला श्वः मः ग्रीवाः येषां ते । शितिः श्वेतः कण्ठो येषां ते । विषयासात्क्रियान्कण्ठभागः कृष्णः कियान् श्वेत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

शिवतमः । हे मीदुष्टम अतिशयेन कामसेतः हे शिवतम अत्यन्तं कल्याणकर्तः । नोऽस्माग्प्रति शिवः शान्तः सुमना हृष्टचित्तश्च भव ।
किञ्च परमे दूरस्थोऽवसते वा वृक्षे वटादौ आयुधं विशूलादिकं निधाय संस्थाप्य कृत्तिं चर्म वसानः परिदधानः सन् आचर आगच्छ
तपश्चरेति वां । आगच्छन्नपि पिनाकं धनुर्विभक्तं धारयन् सन् आगच्छि आगच्छ । ज्याशरद्दीनं धनुर्मात्रं शोभायं धारयन्नागच्छेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

हे अनुष्टभौ । विविधं किरिं घाताद्युपद्रवं द्रावयति नाशयति विकिरिद्रः हे विकिरिद्र हे विलोहित विगतं लोहितं कल्पाय
यस्मात्क विलोहितः हे शुद्धस्वरूप भगवः भगवन् ते तुभ्यं नमोऽस्तु । हे रुद्र ते तव याः सहस्रं हेतयोऽसङ्गान्यायुधानि ता हेतयो-
ऽस्मादन्यमस्मादतिरिक्तं निवपन्तु घ्नन्तु ॥ ५२ ॥

मीदुष्टमशिवतमशिवो नः सुमना भव । परमेष्ठन् आयुधनिधाय कृत्तिं वसान आचर पिनाकस्त्रिभुजागहि ॥ ५१ ॥

विकिरिद्रविलोहितनमस्ते अस्तु भगवः । यास्ते सहस्रं हेतयोऽन्यमस्मान्निवपन्तु ताः ॥ ५२ ॥

सहस्राणि सहस्रशो बाह्वोस्तव हेतयः । तासां मीशानो भगवः पराचीनामुखाः कृधि ॥ ५३ ॥

हे भगवः भगवन् षड्गुणैर्यस्यम्भन्न तव बाह्वोर्हेतयोः याः सहस्राणि सहस्रशः हेतयः सन्ति तासां हेतूनां मुखां मुखानि परा-
शस्त्रानि पराचीना अस्मात्तः पराङ्मुखानि त्वं कृधि कुरु करोतिः अपि लुप्ते शुश्रूणुपृक्तवृक्षेऽप्युत्तसीति हेर्धिः । क्रीडशस्त्रम्
ईशानः ईष्टइतीशानः जगन्नाथः । सहस्राणि सहस्रसङ्ख्यानि धनुः खड्गः शूलं वमोत्यादिभेदेन सहस्रसङ्ख्यात्वम् सहस्रं सहस्रमिति
सहस्रशः सङ्ख्याकवचनाच्च वीषाया मिति शस्त्रत्वयः धनुरादीनां प्रत्येकं सहस्रसङ्ख्यात्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

सममौ वा द्विपदचतुष्पदविषये यथा येन प्रकारेण शं सुखमसत् भवति अग्निन् ग्रामे अग्निन्वासस्थाने विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं समृद्धमनातुरं निरुपद्रवं स्वस्थं च यथा असत् स्यात् तथा मतिं हरे समर्पयाम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अनुष्टुप् । हेरुद्र या ते तव ईदृशी तनूः शरीरं तथा तत्त्वा नोऽस्मान्जीवसे जीवितुं मृडं सुखय । कीदृशी शिवा शान्ता. अघोरा । विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति द्वितीया तस्या आकारः सर्वेष्वहःसु सर्वदा शिवा कल्याण-कारिणी भेषजौ औषधरूपा संसारव्याधिनिवर्तिका । रुतस्य शरीरव्याधेः शिवा समोचीना भेषजौ निवर्तिकाः ॥ ४९ ॥

त्रिष्टुप् । रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान्परिवृणक्तुं, परितो वर्जयतु अस्मान्मा हन्ति यर्थः । त्वेषस्य क्रुद्धस्य अघायोः

यातेरुद्रशिवातनूः शिवा विश्वाहा भेषजौ । शिवा रुतस्य भेषजौ तया नो मृडं जीवसे ॥ ४९ ॥

परिनो रुद्रस्य हेतिर्दृष्टुं परित्वेषस्य दुर्मतिरघायोः । अवस्थिरामघवद्भ्रातनुष्वमीदृशो कायतनयाय मृड ॥ ५० ॥

द्रोग्धुर्दुर्मतिर्दुष्टामतिर्द्रोहबुद्धिश्चास्मान्परिवृणक्तुं । त्वेषति क्रोधेन ज्वलति त्वेषस्तस्य प्रचायच् । अघं पापं परस्तेच्छति अघायुः सुप आत्मनः क्वाजित्वत् परेच्छायामपि वाच्यमिति क्वच् क्वाच चेतीत्वे प्राप्ते अखावस्यादिति आकारः क्वाच्छन्दसीति उपत्ययः । मेहति सिञ्चतीति मीढान् हे मीढः कामाभिवर्षुक स्थिरा स्थिराणि दृढानि धनूषि त्वमवतनुष्व अवतारय ज्वारहितानि कुरु । किमर्थं मघवद्भ्रातः । मघमिति धननाम । मघं हविर्लक्षणं धनं विद्यते येषां ते मघवन्तो यजमानास्तदर्थः यजमानानां भयनिवृत्तये इत्यर्थः । किञ्च तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च मृड पुत्रं पौत्रञ्च सुखय । कर्मणि चतुर्थी ॥ ५० ॥

इयमेकोना यवमध्या त्रिष्टुप्, तृतीय एकादशार्णः चत्वारोऽन्येऽष्टार्णाः पञ्चपादा । अतिशयेन मीढान्मीदुष्टमः । अत्यन्तं शिवः

॥ य० ॥

॥ २३० ॥

कुत्सदृष्टा जगतो । वयमिमा अस्मदीया मनीः बुद्धीः रुद्राय शङ्कराय प्रहरामहे प्रहरामहे 'समर्पयामो रुद्र' स्वराम इत्यर्थः ।
हृयहीर्भः । कीदृशाय तवसे महते बलवते वा उभयत्र तवःशब्दः पठितः । कपर्दिने जटिलाय । चयहीराय चयन्तो निवसन्तो
वीराः शूरा यत्र स चयहीरः तस्मै शूरायेत्यर्थः । चयन्तो नश्यन्तो वीरा रिपवो यस्मादिति वा द्विपदे पुत्रादये चतुष्पदे गवादिपशवे

देशस्तत्र भवो लोप्यः त० । लोपः संहारो वा ॥ उलपा वलुजादितृणविशेषास्तत्र भव उलप्यः त० । उलपस्तु गुह्यमनौतृणभेदयोः ॥
उर्या भूमौ भव उर्यः त० दीर्घ आर्षः । ऊर्वो वहवानलो वा ॥ शोभन ऊर्वः कल्याणलस्तत्र भवः सूर्यः त० ॥ ४५ ॥ १—८, १, १, २२ ।

तरुणां पत्ररूपाय नमः ॥ शदृशातने शदनं शदः शातनम् यद्वा पर्णानि शीर्यन्ते शाल्यन्ते पक्वानि पतन्ति यत्र स पर्णशदः
पतितपर्णस्थितिदेशस्तद्रूपाय नमः ॥ गुरो उद्यमे तुदादिभ्यः शः उद्गुरते उद्यमं करोति उद्गुरमाणं उद्यमौ त० ॥ अग्निं हन्ति शत्रू-
नित्यभिघ्नन् त० ॥ आ समन्तात्खिद्यते दैन्यं करोत्यभक्तानामित्याखिदन् त० ॥ प्रकर्षेण खेदयति पापिन इति प्रखिदन् त० ॥
इषून्वाणां कुर्वन्ति ते इषुकृतस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ धनूंषि चापानि कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः युष्मदादेश-
नमः पर्णाय च पर्णं श्वाय च नम उद्गुरमाणाय चाभिघ्नते च नम आखिदते च प्रखिदते च नम इषुकृद्वाग्धो धनुष्कृद्वाग्धो नमो

नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो विक्षिण्णत्केभ्यो नम आनिर्हतेभ्यः ॥ ४६ ॥

योगात् प्रत्यक्षा एते रुद्राः ॥ तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां समाप्ताः । एवं चत्वारिंशदधिकशतद्वयमन्त्रै रुद्रस्य सर्वात्मत्वमुक्तम् ॥ अथ रुद्रेषु
प्रधानभूतानामग्निवायुसूर्याणां सम्बन्धीनि चत्वारि यजंश्च्युन्ते । चतुर्णामादौ नमः शब्दाच्चत्वार्येव अजूंषि आद्यं चतुर्दशाक्षरं
त्रयीणि सप्ताक्षराणि तानि व्याहृतिसञ्ज्ञानि ॥ नमो व इति । देवानां हृदयेभ्यो रुद्राणां हृदयवत्प्रधानभूतेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो
वो युष्मभ्यं नमः । देवानां हृदयेभ्य इत्यग्निर्वायुरादित्य एतानि ह तानि देवानां हृदयानीति श्रुतेः । हृदयानीव हृदयानि
यथाङ्गानां प्रधानभूते रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः । कीदृशेभ्यस्तेभ्यः । किरिकेभ्यो दृष्ट्यादिद्वारा जगत्कुर्वन्ति किरिकास्तेभ्यः एते
हीदृ सर्वं कुर्वन्तीति (१२) श्रुतेः ॥ विचिन्वन्ति पृथक् कुर्वन्ति धर्मिष्ठं पापिष्ठं चेति विचिन्वत्कास्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः ॥ विविधं

प्रदेशे स किंशिलः तद्रूपाय नमः ॥ चियन्ति निवसन्त्यापो यत्र स चयणः स्थिरजलप्रदेशः त० ॥ कपर्दी जटाजूटोऽस्या-
स्तीति कपर्दी त० ॥ पुरोऽग्रे तिष्ठति, पुलस्तिः । यस्य तत्वं हान्दसं रस्य लत्वं च यद्वा पूर्वं शरीरेषु अस्तिः सत्ता
यस्य स पुलस्तिः सर्वान्तर्यामी त० ॥ हरिणमूषरं वितृणदेशस्तत्र भव हरिणः त० ॥ प्रकृष्टः पत्न्याः प्रपत्यो बहुषेवितो मार्गस्तत्र
भवः प्रपत्यः त० ॥ ४३ ॥

व्रजे गोसमुहे भवो व्रज्यः तस्मै । गोष्ठाध्वनिवद्वा व्रजाः ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्रेति तद्गोष्ठं तत्र भवो गोष्ठप्रस्तस्मै ॥ तस्य शय्या
नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च नमः किंशिलाय च क्षयणाय च नमः कपर्दिने च पुलस्तये च नमः हरिण्याय च प्रपत्याय च ॥ ४३ ॥

नमो व्रज्याय च गोष्ठाय च नमस्तल्प्राय च गोह्याय च नमो हृत्प्राय च निवेष्टाय च नमः काटाय च गह्वरेष्ठाय च ॥ ४४ ॥

नमः शुष्काय च हरित्याय च नमः पांसव्याय च रजस्याय च नमोलोप्याय च लप्याय च नमः ऊर्व्याय च सूर्व्याय च ॥ ४५ ॥

तत्र भवस्तल्प्रास्तस्मै ॥ गेहे गृहे भवो गेहस्तस्मै ॥ हृदये भवो हृदयो जीवस्तस्मै । निवेष्ट आवर्तो नीहारजलं वा तत्र भवो
निवेष्टः त० ॥ कुक्षितमटन्ति गच्छन्ति जना यत्र स काटो दुर्गारण्यदेशः काटः कूपो वा तत्र भवः काटः त० ॥ गह्वरे विषमे
गिरिगुहादौ गभीरे जले वा तिष्ठति गह्वरेष्ठः त० । गह्वरं विलदभयोः ॥ ४४ ॥

शुष्के काष्ठादौ भवः शुष्कः त० ॥ हरिते आर्द्रे काष्ठादौ भवः हरित्यः त० ॥ पांसुषु धूलिषु भवः पांसव्यः त० । ओर्गुणः ॥
रजसि गुषे परागे वा भवो रजस्यः त० । रजो रेणुपरागयोः स्त्रीपुष्पे गुणभेदे च ॥ लुप्यते नश्यति गमनादि यत्रेति लोपोऽगम्यप्र-

तस्मै । तुरिष्ठेमेयः स्विति हृचो लोपः प्रलये सर्वहन्तेत्यर्थः ॥ हरयो हरिताः केशाः पत्ररूपा येषां तेभ्यो हृत्तेभ्यः कल्पतरुरूपेभ्यो
नमः ॥ तारयति संसारमिति तारः त० ॥ ४० ॥

शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भवः यद्वा शं सुखरूपस्यासौ भवः संसाररूपश्च मुक्तिरूपो भवरूपश्च त० ॥ मयः सुखं
भवत्यस्मान्मयोभवः संसारसुखप्रदः त० ॥ शं लौकिकसुखं करोति शङ्करः त० ॥ मयो मोक्षसुखं करोति मयस्कृतः त० ॥ स्रक्-
चन्दनादिरूपेण लौकिकसुखकारित्वम् शास्त्रादिरूपेण ज्ञानप्रदत्वान्मोक्षसुखकारित्वमित्यर्थः । एताभ्यां पदाभ्यां साक्षात्सुखकारि-
त्वम् पूर्वपदाभ्यां तद्द्वारा कारयित्वमिति विवेकः ॥ शिवः कल्याणरूपो निष्पापः त० ॥ शिवतरोऽत्यन्तं शिवो भक्तानपि
निष्पापान् करोति त० ॥ अस्यां कण्डिकायां षड् यजुषि पूर्वस्यां दशोक्तेः ॥ ४१ ॥

नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च न यस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ ४१ ॥

नमः पार्थीयचावार्थीयच नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नमः स्तीर्थीयच कूल्याय च नमः शष्पराय च फेन्याय च ॥ ४२ ॥

पारे संसाराब्धिः प्रतीरे जीवन्मुक्तरूपेण भवः पार्थः त० ॥ अवारे अर्वाङ्गीरे संसारमध्ये संसारित्वेन भवोऽवार्थः त० ।
पारावारे परार्वाङ्गी तौरे पात्रं यदन्तरमिति कोषः ॥ प्रकर्षणं मन्त्रजपादिना पापतरणहेतुः प्रतरणः त० ॥ उत्कृष्टेन तत्त्व-
ज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुरुत्तरणः त० ॥ तीर्थं प्रयागादौ भवः तोर्थः त० ॥ कूले तटे भवः कूल्यः त० ॥ शष्पं बालवृक्षं गङ्गा-
तीरोत्पन्नं कुशाङ्गुमादि तत्र भवः शष्परायः त० ॥ फेने डिण्डिरे भवः फेन्यः त० ॥ ४२ ॥

सिकतासु भवः सिकतयः त० ॥ प्रवाहे स्त्रोतसि भवः प्रवाह्यः त० ॥ कुलिताः चुद्राः शिलाः शर्करारूपाः पाषाणाः यत्र

कूपे भवः कूपः त० ॥ अवटो गर्तस्तत्र भवोऽवटः त० ॥ इन्धो दीप्तौ विशेषेण इध्रं वीध्रं निर्मलं शरदभ्रं तत्र भवो वीध्राः यद्वा विगत इध्रो दीप्तिर्यस्मात्त्व वीध्रो धनागमः तत्र भवाय नमः ॥ आतपे भव आतप्यः त० ॥ मेघे भवो मेघ्यः त० ॥ विद्यति भवो विद्युयः त० ॥ वर्षं वृष्ट्यां भवो वर्थः त० ॥ अक्षर्पे हृष्टिपतिवन्धे भवोऽवर्थः त० ॥ ३८ ॥

वाते भवो वात्यः त० ॥ रिथन्ते नश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेखा प्रलयकालः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति मनिन् । तत्र भवो रेखाः प्रलयेऽपि विद्यमानावेत्यर्थः ॥ वास्तुनि गृहभुवि भवो वास्तव्यः त० ॥ वेश्मभूर्वास्तु रस्त्रियाम् ॥ वास्तुं गृहभुक् पाति वास्तुपः त० ॥

नमोवात्यायचरेष्मायचनमोवास्तव्यायचवास्तुपायचनमः सोमायचरुद्रायचनमस्ताम्रायचारुणायच ॥ ३९ ॥

नमःशङ्खवेचपशुपतयेचनमउग्रायचभीमायचतमोग्रेवधायचदूरेवधायचनमो हन्ते च हनीयसेचनमो हन्तेभ्यो •

हरिकेशेभ्योनमस्ताराय ॥ ४० ॥

उभया सहितः सोमः त० ॥ रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकः त० ॥ ताम्बो रक्तवर्णः उदयाद्रविरूपेण त० ॥ अरुण ईषद्रक्त उदयोत्तरकालीनार्करूपेण ॥ ३९ ॥

शं सुखं गमयति प्रापयति शङ्खः शं सुखरूपा गावो वाचो वेदरूपा यस्येति वा त० ॥ पशूनां प्राणिनां पतिः पालकः त० ॥ उग्र उद्गर्णायुधः शत्रून् हन्तुं त० ॥ भीमः शत्रुभयोत्पादकः ॥ अग्रे पुरो वर्त्तमानो हन्तीत्यग्रेवधः त० ॥ दूरे वर्त्तमानो हन्तीति दरेवधः त० ॥ हन्तीति हन्ता त० । लोके यो हन्ति तद्रूपेण रुद्र एव हन्तीत्यर्थः ॥ अतिशयेन हन्ता हनीयान्

त० ॥ दुन्दुभी भेर्यां भवो दुन्दुभ्यस्त० । दुन्दुभिस्तु भेर्यां दितिसुते विषे ॥ आहन्यते ताड्यतेऽनेनेत्याहननं वाद्यसाधनं
दण्डादि तत्र भव आहनन्यः त० ॥ ३५ ॥

धृष्णीतीर्त्थवंशीलो धृष्णः प्रगल्भः तस्मै नमः ॥ प्रमृशति विचारयति प्रमृशः पण्डितस्त० । इगुपंधेति कः ॥ निषङ्गिणे
खड्गयुताय नमः ॥ इषुधिमते तूणयुताय नमः ॥ तीक्ष्णा असह्या इषवो वाणा यस्य सः तीक्ष्णेषुः त० ॥ 'अभ्युधान्यन्यान्यपि
सन्ति आयुधी त० ॥ शोभनमायुधं विशूलं यस्य स स्वायुधः त० ॥ शोभनं धनुः पिनाकं यस्य स सुधन्वा त० ॥ ३६ ॥

नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च नमो निषङ्गिणे च षुधिमते च नमस्तीक्ष्णे च वेचायुधिने च नमः स्वायुधाय च मुधन्वे च ॥ ३६ ॥

नमः सुत्याय च पथ्याय च नमः काटाय च नौप्याय च नमः कुल्याय च सरस्याय च नमो नादेयाय च वैशन्ताय च ॥ ३७ ॥

नमः कूप्याय च वटाय च नमो वीड्याय च तप्याय च नमो मेघ्याय च विदुत्याय च नमो वर्ष्याय च आवर्ष्याय च ॥ ३८ ॥

सुतिः चुद्रः प्रवाहः चुद्रमार्गो वा तत्र भवः सुत्यः त० ॥ पन्था रथाश्वादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथः त० ॥
कुक्षितमटति जनो यत्रेति काटो विषममार्गः तत्र भवः काटः त० । काटः कुल्याप्रदेशो वा ॥ नीचैः पतन्त्यापो यत्रेति
नौपो गिर्यधीभागः । ऋक्पूरब्धूः पथामिति अप्रत्ययः ह्यन्तरूपसर्गस्योऽप ईदिति अप्रत्ययस्य कारः तत्र भवो नौप्यः त० ॥
कुल्या कविमा स्मरितत्र भवः कुल्यः कुलेषु देहेषु वान्तर्यामिरूपेण भवः कुल्यः त० । कुलं देहेऽन्वये गणे ॥ सरसि भवः
सरस्यः त० ॥ नद्यां भवो नादेयः तस्मै नदीजलरूपाय नमः ॥ वेयन्तो ऽल्पसरः तत्र भवो वैशन्तः त० ॥ ३७ ॥

प्रतिस्वयः तस्मै नमः ॥ आहुः प्रतिसरं हस्वसूत्रे मात्यस्य मण्डने । ब्रणशुद्धौ चमूष्टे नियोज्यारचकं कर्णे मन्त्रभेदोऽपीति विश्वः ॥ यमे भूवो यास्यः पापिनां नरकार्तिदाता तस्मै नमः ॥ त्रिमे कुशले भवः त्रिम्य स्तस्मै नमः ॥ श्लोका वैदिकमन्त्रा यथो वा तत्र भवः श्लोक्यः त० ॥ अवसानं समाप्तिर्वेदान्तो वा तत्र भवोऽवसान्यः त० ॥ उर्वरा सर्वसंस्थाढा भूः तत्र धान्यरूपेण भव उर्वर्यः त० ॥ खलो धान्यविवेचनदेशः तत्र भवः खल्यः त० । खलः कल्कि भुवि धने क्रूरे कर्णे जयेऽधमे इत्युक्तेः ॥ ३३ ॥

वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यस्तस्मै नमः । वनं वृक्षौघो जलं वा । वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽभसि कानने ॥ कचं दृष्टं नमोवन्यायचकल्यायचनमः श्रवायचप्रतिश्रवायचनमः आशुप्रेणायचाशुरथायचनमः शूरायचावभेदिनेच ॥ ३४ ॥

नमोबिल्बिनेचकवचिनेचनमोवर्मिणेचवरूथिनेचनमः श्रुतायचश्रुतसेनायचनमोदुन्दुभ्यायचाहनन्यायच ॥ ३५ ॥

वह्नी वा तत्र भवः कक्षस्तस्मै नमः । कक्षो वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कवने दृष्टे ॥ श्रूयतइति श्रवः शब्दस्तदूपाय नमः ॥ प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तदूपाय नमः ॥ आशुः शीघ्रा सेना यस्य स आशुप्रेणः तस्मै नमः ॥ आशु शीघ्रो रथो यस्यासावाशुरथस्तस्मै नमः ॥ शूराय युद्धधौराय नमः ॥ अवभिनत्ति रिपून्नीचैर्विदारयतीत्यवभेदी तस्मै नमः ॥ ३४ ॥

बिल्बं शिरस्त्राणमस्यास्ति बिल्बी तस्मै नमः ॥ पटस्थूतं कर्पासगर्भं देहरचकं कवचं तदस्यास्तीति कवचो तस्मै नमः ॥ लोहमयं शरीररक्तकं वर्म तदस्यास्तीति वर्मी तस्मै नमः ॥ गजोपरिस्थो गजाकारः कोष्ठो वरूथः रथगुप्तिर्वा सोऽस्यास्ति वरूथी तस्मै नमः । वरूथं तु तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः ॥ श्रुताय प्रसिद्धाय नमः ॥ श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य स श्रुतसेनः

जलम् यदा अथ नीचैर्गतादौ स्वनीऽवस्वनस्तत्र भवाय ॥ नद्यां भवो नादेशस्तस्मै नमः । स्त्रीभगो ढक् द्वीपे जलान्तवर्ति-
निर्जलभूमौ भवो द्वीप्यस्तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

वयोऽवस्थाविशेषाभिधायकाः षट् ननस्ताराः ॥ अत्यन्तं प्रशस्यो ज्येष्ठस्तस्मै नमः । ज्य चेति प्रशस्यशब्दस्यैष्ठानि जगदेशः ।
अत्यन्तं युवाण्यो वा कनिष्ठस्तस्मै नमः । युवाण्ययोः कनन्तरस्यामिति कनादेशः ॥ पूर्वं जगदादौ हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः
पूर्वजस्तस्मै नमः ॥ अपरस्मिन् काले प्रलये कालाग्निरूपेण जातोऽपरजस्तस्मै नमः ॥ मध्ये सृष्टिसंहारान्तर्देवतिर्यगादिरूपेण

नमश्चाशवेचाजिरायचनमः शीघ्रायचशीभ्रायचनमः ऊर्म्यायचावस्वन्यायचनमोनादेयायचद्वीप्यायच ॥ ३१ ॥

नमोज्येष्ठायचकनिष्ठायचनमः पूर्वजायचापरजायचनमोमद्भ्राजायचापगतभायचनमोजघन्यायचबुध्रायच ॥ ३२ ॥

नमस्त्रोभायचप्रतिसर्थायचनमोयाम्यायचक्षेत्र्यायचनमः स्त्रोक्ष्यायचावसान्यायचनमोऽर्वायचखल्यायच ॥ ३३ ॥

भवो मध्यमस्तस्मै नमः मध्यान्त्रः ॥ गल्भं धाष्टो गल्भनं गल्भो धाष्टांश्च अपगतो गल्भो यस्मात्सीऽपगल्भोऽपगल्भोऽव्युत्प-
न्नेन्द्रियस्तद्रूपाय नमः । एकगर्भान्तरितोऽपगल्भो वा ॥ जघनं गवादीनां पथाङ्गागस्तत्र भवो जघन्यस्तस्मै नमः ॥ बुध्ने वृक्षादि-
मूले भवो बुध्नस्तस्मै नमः ॥ ३२ ॥

१—प्र० उ० २, १ ।

सोमं गन्धर्वदगरं तत्र भवः सोम्यः यद्वा चभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितः सोमो मनुष्यलोकः । पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन
पापसुभाभ्यां मनुष्यलोकमित्यार्थवणश्रुतिः । तत्र भवः सोम्यस्तस्मै नमः ॥ प्रतिसरो विवाहीचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र भवः

शतं धनं वि दस्य शतधन्वा धनुषश्चैत्यनङ् तस्मै बहुधनुर्धारिणे नमः ॥ गिरौ किलाशि शिरोऽमो गिरिशयस्तस्मै नमः ॥ शिपि-
विष्टाय विष्णुरुपाय विष्णुः शिपिविष्ट इति श्रुतेः यदा शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टः पशवो वै शिपिरिति श्रुतेः सर्वप्राणिष्व-
न्तर्यामितया स्थित इत्यर्थः यदा यज्ञो वै शिपिः यज्ञेऽधिदेवतात्वेन पविष्टः शिपिरादित्यो वा मण्डलाधिष्ठितेत्यर्थः तस्मै
नमः । शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति यास्कीर्त्तः ॥ अतिशयेन मीढान् मेघरूपेण सेक्ता मीढुष्टमः तस्मै नमः ॥
इषवो वाणाः रुन्त्यस्तेषुमान् तस्मै नमः ॥ २८ ॥

रूपतो नमस्कृताः । इन्द्रोऽल्पशरीरस्तस्मै नमः ॥ वामनः सङ्कुचितावयवस्तस्मै नमः ॥ बृहन् प्रोढाङ्गस्तस्मै नमः ॥ वर्षा-
नमः कपर्दिने व्युत्प्रेक्षाय नमः स ह स्वाजाय च शतधन्वने च नमो गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय च पशुमते च ॥ २९ ॥

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो बृहते च वर्षीयसे च नमो बृहदाय च सृष्टे च नमो ग्राय च प्रयमाय च ॥ ३० ॥

यानतिशयेन बृहः प्रत्यस्तेत्यादिना वर्षादेशः तस्मै नमः ॥ बृहो वयसाधिकः तस्मै नमः ॥ वर्धन्ते विद्याविनयादिगुणैस्तु बृधः
पण्डिताः क्षिप् तैः सह वतंत इति सवत् तस्मै नमः ॥ जगतामग्रे भवोऽग्रस्तस्मै नमः । अग्राद्यत् । सर्वत्र मुख्यः प्रथम-
स्तस्मै नमः ॥ ३० ॥

१—नि० ४, ८ ।

अश्रुते जगद्ग्राप्तीत्याशुस्तस्मै नमः ॥ अजति गच्छतीत्यजिरो गतिगीलस्तस्मै नमः । शीघ्रे वेगवद्भुति भवः शीघ्रः ।
तत्र भव इति यत्सर्वत्र ॥ शीभृ कथने शीभते कथते इति शीभ आत्मज्ञाघो पचाद्यच् तत्र भवः शीभरः शीभो जलप्रवाहो
वा शीभः क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः ॥ जर्मिषु कक्षीलेषु भव जर्म्यः तस्मै नमः ॥ अवगतः स्वतो यस्मात्तदवस्वनं स्थिर-

मृगान् कामयन्ते वे मृगयवः । इदंयुरिदं कामयमान इति यास्कीकृतः सुप आत्मनः क्वजिति क्वच् क्वचिचेति प्राप्तस्यत्वस्य न कन्दस्यपुत्रस्येति निषेधः । मृगयवो लुब्धकास्तेभ्यो वो नमः ॥ २७ ॥

श्वानः कुकुरास्तद्रूपेभ्यो नमः ॥ शुनां पतयः श्वपतयः श्वपालकास्तेभ्यो वो युष्मभ्यो नमः । श्वपतयः किरातवेषस्य रुद्र-
स्यानुचराः ॥ नम इषुमङ्गोधन्वायिभ्य इत्यारभ्य^(२२) ये वः शब्दास्ते पूजावाचका वा न युष्मदादेशाः ॥ इत्युभयतीनमस्कारमन्त्राः
समाप्ताः ॥ अथ नमस्कारोपक्रमा नाम मन्त्रा उच्यन्ते ॥ भवन्तुत्यद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः ॥ रत्नं दुःखं द्रावयति
नमस्तत्तथ्योरथकारेभ्यश्चवोनमोनमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्चवोनमोनमोनिघादेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्चवोनमोनमः

श्वनिभ्योमृगयुभ्यश्चवोनमः ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्चवोनमोनमोभवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ २८ ॥

नाशयति रुद्रस्तस्मै नमः ॥ शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः ॥ पशून् अन्नान् पाति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः ॥
विषभक्षणेन नीला नीलवर्णा ग्रीवा कण्ठेकदेशो यस्य स नीलग्रीवस्तस्मै नमः ॥ शितिः श्वेतः कण्ठो नीलातिरिक्तभागो
यस्य शितिकण्ठस्तस्मै नमः । शितौ धवलमेचकौ ॥ २८ ॥

१—वि० ६, २१ ।

कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तौति कपर्दी तस्मै नमः ॥ पाशुपतादिवेषेण ॥ चकाराः सर्वे समुच्चयार्था ज्ञेयाः । व्युत्पत्ताः सुण्डिता
केशा यस्य स व्युत्पत्तकेशस्तस्मै नमः । यत्रादिरूपेण सुण्डितत्वम् ॥ सहस्रमक्षौणि यस्य सहस्राक्षस्तस्मै इन्द्ररूपाय नमः ॥

देवानुचरा भूतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः ॥ गणानां पालका गणपतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ घ्राता नामाजातीयानां सङ्घास्तेभ्यो नमः ॥ घ्रातपालका घ्रातपतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ गृध्रान्ति वाङ्मन्ति गृत्वा विषयलम्पटाः गृत्वा मेधाविनो वा तेभ्यो नमः ॥ गृत्वापतयस्तत्पालकास्तेभ्यो वो नमः ॥ विकृतं रूपं येषां ते विरूपा नम्नमुण्डजटिलादयस्तेभ्यो नमः ॥ विश्वं सर्वं नाना-
विधं रूपं येषां ते विश्वरूपास्तुरङ्गवदनहृययीवादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २५ ॥

सेनारूपेभ्यो नमः ॥ सेनां नयन्ति ते सेनान्यः सेनापतयस्तद्रूपेभ्यो वो नमः ॥ ऋक्षश्छान्दसः ॥ रथाः सन्ति येषां ते रथिनः तेभ्यो नमः ॥ नास्ति रथो येषां ते अरथास्तेभ्यो वो नमः ॥ क्षि निवासगत्योः तुदादिः क्षियन्ति निवसन्ति रथेष्विति चत्तारः

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्चो नमो नमो रथिभ्यो अरथेभ्यश्चो नमो नमः चत्तृभ्यस्तद्गृहीतृभ्यश्चो नमो नमो

महङ्गो अर्भकेभ्यश्चो नमः ॥ २६ ॥

यहा क्षिप् प्रेरणे क्षिपन्ति प्रेरयन्ति सारथीनिति चत्तारः रथाधिष्ठातारः नमृनेष्टृत्वष्टृ चत्तृपोतृमातृजामातृपितृदुहितृ इत्यौणादिकसूत्रेण तृचप्रत्ययान्तो निपातः तेभ्यो नमः ॥ संगृह्णन्त्यश्नानिति संगृहीतारः सारथयः श्वस्तृचाविति ढच् । तेभ्यो नमः ॥ महान्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टास्तेभ्यो नमः ॥ अर्भकाः प्रमाणादिभिरत्वाः तेभ्यो नमः ॥ २६ ॥

तत्ताणः शिष्यजातयस्तेभ्यो नमः ॥ रथं कुर्वन्तीति रथकाराः सूत्रधारविशेषास्तेभ्यो वो नमः ॥ कुंलालाः कुशकारास्तेभ्यो नमः ॥ कर्मांरा लोहकारास्तेभ्यो वो नमोऽस्तु ॥ निषादा गिरिचरा मांसाग्निनो भिक्षास्तेभ्यो नमः ॥ पुञ्जिष्ठाः पक्षिपुञ्ज-
घातकाः पुल्कसादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ शुनो नयन्ति ते श्वन्यः श्वकण्ठवह्णरज्जुधारकाः श्वगणिनः नयतेकैश्च आर्षः तेभ्यो नमः ॥

लक्ष्ये प्रवेशो वेधः ॥ स्वपन्ति ते स्वपन्तः स्वप्रावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो नमः ॥ जायति ते जायतः जायदवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः ॥
 शेरते ते शयानाः सुषुप्त्यवस्थावन्तस्तेभ्यो नमः ॥ आसते ते आसीना उपविशन्तस्तेभ्यश्च वो नमः ॥ तिष्ठन्ति गतिनिवृत्तास्तेभ्यो
 नमः ॥ धावन्ति ते धावन्तो वेगवद्गतयन्तस्तेभ्यो नमः ॥ २३ ॥

अथ जातसञ्ज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्ते रुद्राहृतप्रतिपादनाय । अथोएव७ हैतानि रुद्राणां जातानीति१ श्रुतेः । सभार पेभ्यो

नमस्तुभाभ्यस्तुभापतिभ्यश्चोनमोनमोऽस्त्रेभ्योऽस्तुपतिभ्यश्चोनमोनममन्त्राधिनोभ्योविविध्यान्तीभ्यश्चवा

नमोनमउगणाभ्यस्तृहतीभ्यश्चोनमः ॥ २४ ॥

नमोगणेभ्योगणपतिभ्यश्चोनमोनमोऽत्रातेभ्योऽत्रातपतिभ्यश्चोनमोनमोगृत्सेभ्योगृत्सपतिभ्यश्चोनमो

नमोविहूपेभ्योविश्वरूपेभ्यश्चोनमः ॥ २५ ॥

रुद्रेभ्यो नमः सभादिषु रुद्रदृष्टिः कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥ सभायाः पतिभ्यो वो नमः ॥ अश्वास्तरगास्ते भगो नमः ॥ अश्वानां पतिभ्यो
 वो नमः ॥ आ समन्तादिध्यन्तीत्याधिन्यो देव्यः सेना वा ताभ्यो नमः ॥ विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्त्यस्ताभ्यो वो नमः ॥ उत्कृष्टा
 गणा भृत्यसमूहा याज्ञां ता उगणाः उपसर्गान्त्यलोपः पृषोदरादित्वात् ब्राह्मणाद्या मातरस्ताभ्यो नमः ॥ दृढन्ति घ्नन्ति दृढत्यः
 दृढि हिंसायां हन्तुं समर्था दुर्गादयस्ताभ्यो वो नमः ॥ २४ ॥

१—६१, १, १६ ।

॥ य० ॥

॥ १८८ ॥

विमुञ्चन्ति विमुञ्चन्ति वाणानरिष्विति विमुञ्चन्तः तेभ्यो नमः ॥ विध्यन्ति ताडयन्ति शत्रूनि विध्यन्तस्तेभ्यो वी नमः मुक्तस्य वाणस्य

भावः कृत्स्नायता तथा धावते सर्वलाभप्रापकत्वेन धावते यत्र गच्छति तत्र सर्वेष्टं लाभं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ सत्वनशब्दः प्राणि-
वाचो सत्वानः सात्विकाः शरणागताः प्राणिनस्तेषां पालकाय नमः ॥ सहतेऽरीनभिभवतीति सहमानः नितरां विध्यति हन्ति
शत्रून् इति निव्याधी तस्मै नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीताव्याधिन्यः शूरसेनास्तासां पालकाय नमः ॥ निषङ्गः खड्गः सोऽस्या
स्तीति निषङ्गो ककुभो महान् तस्मै रुद्राय नमः । ककुभ इति महन्नामसु पठितम् १ ॥ स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः
अपहारबुद्ध्या निरन्तरं चरतीति निषेकः परितः आपणवाटिकादौ हरणेच्छया चरतीति परिचरं तस्मै नमः ॥ अरण्यानां वनानां
पतये नमः ॥ रुद्रो लीलया चोरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चोरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे
जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यं तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखायं चन्द्रस्य
लक्षकम् किं बहुना लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

१—निष० ३, २, १६ ।

वञ्चति प्रतारयति वञ्चन् परि सर्वतो वञ्चति परिवञ्चन् तस्मै नमः । स्वामिन आसी भूत्वा व्यवहारे कुतश्चित्तदीयं धनमपगृह्यते
तद्वञ्चनम् सर्वव्यवहारे धनापहवः परिवञ्चनम् ॥ गुप्तचोरा द्विविधाः । रात्रौ गृहे खातादिना द्रव्यहर्तारः । स्त्रीया एवाहर्निशम्
आता हर्तारश्च । पूर्वं स्तेनाः उत्तरे स्थायवः तेषां पतये नमः ॥ निषङ्गः खड्गो वाणो वा सोऽस्यास्तीति निषङ्गो द्रुधिर्वाणा-
धारोऽस्यास्तीतीषुधिमान् तदुभयरूपाय नमः ॥ तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः ॥ सृक इति वज्रनाम १ । सृकेन वज्रेण सह
यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः सृकायिणः अतएव शत्रून् हन्तुमिच्छन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः हन्तेः सन्नन्ताच्छत्रप्रत्ययः तेभ्यो रुद्रेभ्यो
नमः ॥ चेत्रादिषु धान्यापहर्तारो सुण्णन्तस्तेषां पालकाय नमः ॥ असयः खड्गाः सन्ति येषां तेऽसिमन्तः नक्तं रात्रौ चरन्ति ते
नक्तं चरन्तः खड्गं भूत्वा रात्रौ वीथीनिर्गतप्राणिघातकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ विक्रन्तन्ति छिन्दन्ति ते विक्रन्ताः छित्वापहरन्तस्तेषां
पतये नमः ॥ २१ ॥

१—निष० २, २०, ६ ।

शाय रुद्राय नमः ॥ पथीनां मार्गाणां पालकाय नमः पथिशब्दो मार्गवाची उत्तरदक्षिणतृतीया मार्गाः श्रुतावुक्ताः ॥ हरि-
केशाय नीलवर्णकेशाय जरारहितायोपवीतिने मङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः ॥ पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां धृतये
स्वामिने नमः ॥ १७ ॥

बभ्रुशः कपिलवर्णः यद्वा विभर्त्ति रुद्रमिति बभ्रुर्दृषभस्तस्मिन् श्रुते स बभ्रुशः । विध्यति शत्रूनिति व्याधी तस्मै
रुद्राय नमः ॥ अन्नानां पालकाय नमः ॥ भवस्य संसारस्य हेतौ आयुधाय संसारनिवर्त्तकाय रुद्राय नमः ॥ जगतां
पालकाय रुद्राय नमः ॥ आततेन विस्तृतेन धनुषा सञ्च एति गच्छति आततायी उद्यतायुधस्तस्मै रुद्राय नमः ॥ क्षेत्राणां
देहानां पालकाय नमः ॥ न हन्तीतग्रहन्तिस्तस्मै अहन्ते सृताय सारथ्ये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सारथिर्न हन्ति ॥
वनानां पालकाय नमः ॥ १८ ॥

रोहितो लोहितवर्णः स्यपतिष्ठद्वादिकर्ता विश्वकर्मरूपेण तस्मै नमः ॥ वृक्षाणां पालकाय नमः ॥ भुवं तनोतीति भुवन्ति
भूमण्डलविस्तारकः । वरिवो धनं करोतीति वरिवस्तु स एव वारिवस्तुतः स्वार्थेऽण् स्थानभोग्यकराय नमः ॥ ओषधीनां
ग्राम्यारण्यानां पालकाय नमः ॥ आलोचनकुशलो मन्त्री वणिगिव वाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः ॥ वनगता गुल्मवौरु-
धादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः ॥ उच्चैर्घोषो ध्वनिर्यस्य स उच्चैर्घोषः आक्रन्दयति रोदयतीत्याक्रन्दयन् युद्धे महाशब्दाय
रिपुरोदकाय नमः ॥ पत्नीनां सेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः । एको रथो गजशस्त्रास्त्रयः पञ्च पदातयः । एष
सेनाविशेषोऽयं पत्तिरित्यभिधीयत इति व्यासीक्तेः ॥ १९ ॥

• १—म० भा० १, १८६ ।

कृत्स्नं समयमायतं विस्तृतम् अर्थाद्भुः यस्य स कृत्स्नायतस्तस्य भावः कृत्स्नायतता तया आकर्णपूर्णधनुष्टेन धावते युद्धे
शीघ्रं गच्छति रुद्राय नमः शीघ्रगतौ सरतेर्धावादेशः तलोपम्वहान्दसः यद्वा कृत्स्नः सर्व आयो लाभो यस्य स कृत्स्नायतस्तस्य

हे रुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रौरिषः मा हिंसोः न आयुषि जीवने मा हिंसोः नो गोषु धेनुषु मा रौरिषः नोऽ
 श्वेषु तुरगेषु मा रौरिषः विभक्तिव्यययो वा तोकं तनयमायुर्गात्राह्वान्मा हिंसोः । भाम क्राधि । भामिनः क्रोधयुतानपि नोऽस्माक
 वीरान् भयान्मा बधीः । क उपकार इति चेत् हविष्मत्तः हविर्युक्तः सद्भिन् सदैव त्वां वयं ह्वामइ यागायाह्वयाम
 त्वदेकशरणा वयमिति भावः ॥ १६ ॥

नमो हिरण्यवाहव इत्युत्तरं द्रापि इति^(३७) ऋत्वर्यत्तं सर्वाणि यज्पि । तत्र नमो हिरण्यवाहव इत्यादीनां धनुष्कृद्वाच्यं वो
 नम इत्यन्तानां^(३८) चत्वारिंशदधिकद्विंशतसङ्ख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमा वः किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णारिं^(३९) नमि
 वायुसूर्या देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः ॥ कन्दांसि तु । चतुरक्षरं दैवो बृहती पञ्चाक्षरं दैवो पङ्क्तिः षडक्षरं यजुर्गायत्री सप्ताक्ष
 यजुर्गणिक अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप् नवाक्षरं यजुर्बृहती दशाक्षरं यजुःपङ्क्तिः एकादशाक्षरं यजुस्त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरं यजुर्जगतां
 चतुर्दशाक्षरं सामोष्णिगेकमेव किरिकेभ्य इति । एतान्येवाव कन्दांसि ॥ तद्रुद्रमध्ये केचनोभयतानमस्काराः । पदद्वयात्पूर्वमेव
 पदोच्चारणात्पश्चाच्च नमःपदं येषां ते उभयतो नमस्काराः हिरण्यवाह्वे इत्यादि श्वपातभ्यश्च नमः^(४०) इत्यन्ताः । ततोऽन्यतरतो नमस्कारा
 अन्यतरत आदावेव यजुर्द्वयस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवायेत्यादि^(४१) प्रखिदन्ते चेत्यन्ताः^(४२) इषुमङ्गा इत्यादि^(४३) श्वपातभ्यश्च
 इत्यन्ताः^(४४) प्रतय्याः व इति युष्मच्छब्दयोगात् । इषुकृद्वा इति^(४५) उभयतो नमस्काराः शान्ततमाः अन्यतरतो नमस्कारा घो तराः ॥
 तेषां मन्त्राणामर्थ उच्यते एकैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः । हिरण्यमाभरणरूपं बाह्योर्यस्य स हिरण्यवाहुः स च सेन
 नयतीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः ॥ दिशां पतये पालकाय रुद्राय नमः ॥ हरयो हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां ते
 हरिकेशास्तेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः ॥ पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय नमः ॥ शष्पिञ्जराय शष्पं बाल-
 लणं तद्वत्पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय टिलोपञ्चान्दसः । त्विषिर्दीप्तिरस्यास्ति त्विषिमान् संहितायां त्विषिशब्दस्य दीर्घः । ईह-

नमो गोहितायस्यपतये दृक्षाणाम्यतयेनमोनमो भुवन्तयेवारिविस्तृतायौषधीनाम्यतयेनमोनमो मन्त्रिणे वाणिजायक-

क्षाणाम्यतयेनमोनमउधैर्षोपायाक्रन्दयतेपत्नीनाम्यतयेनमः ॥ १६ ॥

नमः कृत्स्नायतयाधावतेसत्त्वनाम्यतयेनमोनमस्सहमानायनिव्याधिनश्चाध्याधिनीनाम्यतयेनमोनमो निषङ्गिणे ककु

भायस्तेनानाम्यतयेनमोनमो निवेरवेपरिचरायारणानाम्यतयेनमः ॥ २० ॥

नमोवज्रतेपरिवज्रतेस्तायूनाम्यतयेनमोनमो निषङ्गिणइषुधिमतेतस्कराणाम्यतयेनमोनमः सुकप्रियध्वोजिघां

सङ्गोमुष्णताम्यतयेनमोनमोसिमङ्गोनक्तञ्चरङ्गोविकृन्तानाम्यतयेनमः ॥ २१ ॥

मान॑स्ती॒कोत॑नये॒मान॑अ॒युषि॒मानो॑गो॒षुमानो॑अ॒श्लेषु॑री॒रिषः॑ । मानो॑वी॒रान्नु॑द्र॒भामि॑नो

व॒धीर्ह॑वि॒ष्मन्त॑स्त्व॒दमि॑त्वाह॒वाम॑हे ॥ १६ ॥

न॒मोहि॑र॒ण्यवा॑ह॒वेसे॑ना॒न्येदि॑शा॒ञ्चप॑तये॒नमो॑न॒मोदृ॑त्ते॒भ्योह॑रि॒केशे॑भ्यः॒पशू॑ना॒म्यत॑ये॒नमो॑न॒मःश॒ष्मिञ्च॑रा॒यत्विषी॑मते

प॒थीना॑म्य॒तये॑न॒मो॒नमो॑ह॒रि॒केशा॑यो॒पवी॑ति॒नेपु॑ष्टा॒नाम्य॑तये॒नमः॑ ॥ १७ ॥

न॒मोव॑भ॒लुशा॑य॒व्याधि॑ने॒न्नाना॑म्य॒तये॑न॒मो॒नमो॑भ॒वस्य॑हे॒त्यैज॑ग॒ताम्य॑तये॒नमो॑न॒मोरु॑द्रा॒यात॑ता॒यिने॑क्षे॒चाणा॑म्य॒तये॑

न॒मो॒नमः॑सू॒ताया॑ह॒न्त्यैव॑ना॒नाम्य॑तये॒नमः॑ ॥ १८ ॥

गृह्णीत्यर्थः । किं कृत्वा धनुरवतत्य अपजगाकं कृत्वा ब्रह्मणां सुखा सुखानि प्राणकलाप्राणि निशीर्य शीर्षानि कृत्वा शुद्धिं साधाम्
समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यप् कृत इवातोः ॥ १३ ॥

हे ब्रह्म ते तवायुधाय नमोऽस्तु वाणाय नतिरस्तु । कौटशाय अनातताय धनुष्यनारोपिताय । धृष्णवे धर्षणशोकाय । धृक्वेः
क्तु प्रत्ययः । रिपून् हन्तुं प्रगल्भाय । उतापि च ते तवोभाभ्यां बाहुभ्यां नमः । तव धन्वने धनुषेऽपि नमोऽस्तु, तस्यापि विशेषणम्
अनातताय अवतारितमौर्वीकाय ॥ १४ ॥

नमस्तु आयुधायानातताय धृष्णवे । उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यान्तव धन्वने ॥ १४ ॥

मानो महान्तमुत मानो अर्भकम्मानं उच्चन्तमुत मान उच्चितम् ।

मानो वधीः पितरम्भोतमातरम्मानः प्रियास्तन्वो बहू रीरिषः ॥ १५ ॥

हे ब्रह्म नोऽस्माकं महान्तं वृष्टं गुरुपितृव्यादिकं मा वधीः मा हिंसीः उतापि नोऽस्माकमर्भकं बालं मा वधीः नोऽस्माकमुच्चन्तं
सिञ्चन्तं तरुणं मा वधीः उतापि नोऽस्माकमुच्चितं सित्तं गर्भस्थं च मा वधीः नः पितरं जनकं मा वधीः उतापि नो मातरं
जननीं मा वधीः महान्तमित्थनेन सिद्धयोर्मातापितोः पुनरादानमादरार्थम् । नोऽस्माकं प्रियाः वक्त्रभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्र-
पौत्ररूपाणि मा रीरिषः मा हिंसीः रिषतिर्हिंसाकर्मा ॥ १५ ॥

द्रवः ता अनेशन नश्यन्तु णश अदर्शने नशेरत एत्वम् अङिः वेत्यैत्वम् पुषादित्वाक्षेरङ् । अस्य रुद्रस्य निषङ्गधिः निषजगतइति निषङ्गः खङ्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः स आशुः रिक्तः खङ्गरहितोऽस्ति । रुद्र अस्मान्प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥

अतिशयेन मीढास्मीदुष्टमः तसौ मत्वर्थ इति भसङ्गायां वसोः सम्प्रसारणम् पञ्चष्टुत्वे हे मीदुष्टमं सेक्तृतमं ववर्षुक्ते तव हस्ते या धनुः हेतिः धनूरूपमायुधं बभूव अस्ति एकं ते पदं पादपूरणाय । तथा धनूरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिभुज परिपालय भुजेर्विकरणव्यत्यये श्रपत्ययः । कीदृश्या तथा अयक्ष्मया नास्ति वक्ष्मा रोगो यस्यास्तया निरुपद्रवया दृढया अनुपद्रव कारिण्या वा ॥ ११ ॥

याते हेति मीदुष्टमं हस्ते बभूव ते धनुः । तथा स्मान् विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परिभुज ॥ ११ ॥

परिते धन्वनो हेति रस्मान् वृणक्तु विश्वतः । अथो यद्दुधिस्तवारे अस्मान्निधेहितम् ॥ १२ ॥

अवतत्यधनुश्च सहस्राक्षं शतेषु धे । निशीर्य शल्यानां मुखा शिवोनः सुमना भव ॥ १३ ॥

हे रुद्र ते तव धन्वनो हेतिः धनुः सखन्धि आयुधं विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिवृणक्तु त्यजतु मा हन्त्वित्यर्थः । वृजो वर्जने रुधादि-त्वात् अम् । अथो अपि च यस्तव इपुधिस्तमस्यत्सकाशात् आरे दूरे निधेहि अस्मत्तो दूरे स्थापय ॥ १२ ॥

सहस्रमक्षीणि यस्य शतमिषुधयो यस्य हे सहस्राक्षं हे शतेषु धे त्वं नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव अनु-

ग्रीवा कण्ठो यस्य अस्तमये नीलकण्ठइव लक्ष्यः । विलोहितः विशेषेण रक्तः । स रुद्री दृष्टः सन्नोऽस्मान्मृडयति सुखवतु असौ मण्डलवर्त्ते रुद्र एव तपतीति ज्ञातः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । कीदृशाय सहस्राक्षाय सहस्रमक्षीणि यस्य इन्द्रस्वरूपिणे । मीढुषे मीढान् तस्मै मिहिं सेचने दाद्यान्साहजान्कीडांश्चेति कसन्तो निपातः सेक्ते वृष्टिकवे पर्वत्यरूपायेत्यर्थः तरुणाय वा । अथो अपि चास्य रुद्रस्य ये सत्त्वाः प्राणिनो मृत्यास्तेभ्योऽहं नमो नमस्कारमकरं करोमि कृच्छ्रं कृतौ शप् लङि उत्तमैकवचनम् ॥ ८ ॥

नमोऽस्तुनीलग्रीवायसहस्राक्षायमीढुषे । अथोयेअस्यसत्त्वानोहन्तेभ्योकरन्नमः ॥ ८ ॥

प्रमुञ्चधन्वनस्त्वमुभयोरात्नर्गोर्ज्याम् । याञ्चतेहस्तइषवःपराताभगवोवप ॥ ९ ॥

विज्यन्धनुःकपर्दिनोविशल्योवाणवा२ ॥ उत । अनेशन्नस्ययादृषवःआभुरस्यनिषङ्गधिः ॥ १० ॥

हे भगवः भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान् । मतुवसो रुः सम्बुद्धौ हृन्दसीति रुत्वम् । ऐश्वर्यस्य समयस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरणेत्युक्तेः । हे भगवन्धन्वनः धनुष उभयोरात्नर्गोः द्वयोः कीदृशोः स्थितां ज्यां मौर्वीं त्वं प्रमुञ्च दूरीः कुरु याव ते तव हस्ते इषवः वाणाः ता इषूः परावप पराक्षिप ॥ ९ ॥

कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी रुद्रस्तस्य धनुः विज्यं मौर्वीरहितमस्तु विगता जग्रा यस्य तत् । उतापि वाणवान् वाणा अभिगन्सन्तीति वाणवान् इषुधिः विशल्यो विफलोऽस्तु वाणायगतो लोहभागः शल्यम् इषुधिर्निरयवाणोऽस्तु । अस्य रुद्रस्य या

प्रत्यक्षमाह हे रुद्र सर्वा यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीः त्वं परासुव पराक्षिप अस्मभ्यो दूरीकुरु । किं कुर्वन् सर्वान् सर्वानहीन्
सर्पव्याघ्रादीन्जम्भयन् विनाशयन् । कीदृशीयातुधान्यः अधराचीः अधरेऽधोदेशेऽञ्चन्ति ता अधराच्यः ताः अधोऽधोगमनशीलाः ।
चो समुच्चये सर्पनाशराक्षसीक्षिपौ सहेव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविरूपः च पुनर्ये रुद्रा एनमभितो दिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः किरणरूपेण
सहस्रशोऽसङ्ख्याः एषां हेडः क्रोधमस्मदपराधजं वयमेव ईमहे निवारयामः भक्ता निराकुर्मः । हेड इति क्रोधनाम^१ । अभिसर्व-

अह्यवोचदधिवक्ताप्रथमोदैव्योभिषक् । अहीँश्चसर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वाश्चयातुधान्योधराचीःपरासुव ॥ ५ ॥

असौयस्तामो अरुणउतबभुःसुमङ्गलः । येचैनँरुद्राअभितोदिक्षुश्रितास्सहस्रशोवैषाँहेडईमहे ॥ ६ ॥

असौयोवसर्पतिनीलग्रीवोविलोहितः । उत्तैनङ्गोपाअदृश्यन्नदयन्नुदहार्यःसदृष्टोमृडयातिनः ॥ ७ ॥

तसोरिति द्वितीया । कीदृशोऽसौ ताम्रः उदयेत्यन्तं रक्तः । अरुणः रक्तोऽस्तकाले । उतापि च बभुः पिङ्गलवर्णोऽन्यदा । सुम-
ङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस्य मङ्गलरूपः रव्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्तनात् ॥ ६ ॥

१—निघ० १, १३, १ ।

योऽसावादित्यरूपोऽवसर्पति उदयास्तमयौ कुर्वन्निरन्तरं गच्छति । एनं गोपा उत गोपाला अपि वेदोक्तसंस्कारहीनाः अदृ-
श्यन्त्यन्ति । उदहार्यः उदकं हरन्ति ता उदहार्यः मय्यीदनेत्यादिना उदकस्योदादेशः जलहारिण्यो योषितोऽप्ये नमह अत्र पश्यन्ति ।
आगोपालाङ्गनादिप्रसिद्ध इत्यर्थः । दृशेर्लुङि इरितो वेति च्लेरङ् रुगागमप्रखान्दसः । कीदृशः नीलग्रीवः विषधारेण निला

तनोति विस्तारयति गिरिशन्तः गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा गिरौ श्वेते गिरिशः अमति गच्छति जानातीत्यन्तः सर्वज्ञः अम गतौ भजने शब्दे कर्तरि क्तः गिरिशयासावन्तश्च गिरिशन्तस्तत्त्वबुद्धिः शकन्त्यादित्वात्पररूपम् । कौटुश्या तन्वा शन्तमया सुखतमया ॥ २ ॥

हे गिरिशन्त त्वं यामिषुं वाणं हस्ते विभर्षि धारयसि किं कर्त्तुम् अस्तवे असु चेपणे तुमर्थे तवेप्रत्ययः असितुं शब्दबून् चेतु-मित्यर्थः । हे गिरिन् गिरौ कैलाशे स्थितो भूतानि त्रायतइति गिरिन् तामिषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु । किञ्च पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यदपि गवाश्वादिकं मा हिंसीः मा बधीः ॥ ३ ॥

यामिषुङ्गिरिशन्तहस्तेविभर्ष्यस्तवे । शिवाङ्गिरिवताङ्कु रुमाहिंसीःपुरुषञ्जगत् ॥ ३ ॥

शिवेनवचसात्वागिरिशच्छावदामसि । यथानसर्वमिज्जगदयच्छामुमना असत् ॥ ४ ॥

गिरौ कैलाशे श्वेते गिरिशः हे गिरिश शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ त्वां प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः प्रार्थयामहे । अच्छाभिराप्तुमिति शाकपूणिः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । इदन्तो मसि । किं वदाम इत्यत आह नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत् जङ्गमं नराः पश्वादि यथा येन प्रकारेण अयच्छाम नौरोगं सुमनाः शोभनमनस्कं च असत् भवति तथा कुर्विति शेषः । सुमनःशब्दे पुंस्त्वमार्षं जगद्दिशेषणत्वात् । असदित्यत्र लेटोऽडाटावित्यट् इलोपः ॥ ४ ॥ १—निरं० ५, २८ ।

शूद्रो मामध्यवोचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते मम सर्वाधिक्यं भवत्येवेत्यर्थः । कौटुशः अत्रिवक्ता अधिकवदनशीलः प्रथमः सर्वेषां सुख्यः पूज्यत्वात् । दैव्यः देवेभ्यो हितः । भिषक् रोगनाशकः स्मरणेनैव रोगनाशान्निषक्तम् । एवं परोक्षसुक्ता

उत्तरपक्षपश्चिमकोणे याः परिश्रितो जङ्गमात्रादयः पूर्वं निखातास्तासु होमः । तत्र विधिः । जर्तिलैरारण्यतिलैर्मिश्रान् गवेषु-
कासक्तूनर्कपत्रेण जुहोति । किं कुर्वन् । अर्ककाष्ठेन सन्ततं चारयन् परिश्रित्वा पातयन् अर्कपत्रं दक्षकरेणादायर्ककाष्ठं वामेना-
दाय तेन पातनीयम् । सक्तुस्थाने अजादुग्धमिति केचित् । उदङ्मुखो नमस्तु इत्यध्यायेन । तत्रानुवाकत्रयान्ते ऽभ्यङ्गेभ्यश्च वो नम
इत्यत्र^(१६) जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारो विधेयः । पञ्चानुवाकान्ते सुधन्वने चेत्यत्र^(१७) नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारः । नमोऽस्तु
रुद्रेभ्य इति^(१८) प्रत्यवरोहमन्त्राः तेभ्य प्राक् सुखमात्रपरिश्रिति स्वाहाकारः । नमोऽस्त्विति कण्डिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः येद्वितीति^(१९)
सुखमात्रे । येऽन्तरिक्षमिति^(२०) नाभिमात्रे । येऽपृथिव्यामिति^(२१) जानुमात्रे । इति सूत्रार्थः ॥ नमस्ते । षोडशऽर्चोनुवाकः एकरुद्रदैवत्यः
आद्या गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पङ्क्तयः समानुष्टुभः द्वे जगत्पौ । अध्यायस्य परमेष्ठिदेवप्रजापतय ऋषयः मान इति द्वयोः^(२२-२३)

यातेरुद्रशिवातनूरघोरापापकाशिनी । तयानस्तन्वाशन्तमयागिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ २ ॥

कुक्कोऽपि ऋषिः ॥ हे रुद्र रुत दुःखं द्रावयति रुद्रः यद्वा रु गतो ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः रवणं रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानम-
भावे किप् तुगागमः रुत् ज्ञानप्रदः यद्वा पापिनो नरान्दुःखभोगेन रोदयति रुद्रः । हे रुद्र ते तव मन्यवे क्रोधाय नमः नमो
नमस्कारोऽस्तु उतो अपि च ते तवेषवे वाणाय नमः उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः । तव क्रोधवाणहस्ता अस्मदरिष्वेव प्रसरन्तु
नास्मास्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

१—निघ० ३, ११, ८ ।

हे रुद्र या ते तवेदृशी तनूः शरीरं हे गिरिशन्त तया तन्वा नोऽस्मानभिचाकशीहि अभिपश्य । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा^१ ।
कौटुशी तनूः शिवा शान्ता मङ्गलरूपा । यतोऽघोरा अविषमा सौम्या अतएवापापकाशिनी पापमसुखं काशयति प्रकाशयति पाप-
काशिनी न पापकाशिनी अपापकाशिनी या पुण्यफलमेव ददाति न पापफलमित्यर्थः । गिरी कैलाशे स्थितः शं सुखं प्राणिनां

भूते । 'कौटुशीं त्वां रश्मिवतीं किरणयुतामतएव भास्वतीं श्रीभमानां । तां काम् या त्व' द्यां द्युलोकमाभासि प्रकाशयसि पृथिवी
माभासि उह विस्तीर्णमन्तरिचं चाभासि । रश्मिपदस्य संहितायां दीर्घः ॥ ६३ ॥ ॥ व्याख्यातम् १ ॥

का० तिष्ठन्नग्निं प्रोचति हिरण्यशकलसहस्रेण शते देवे प्रकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् २ । इष्टकाचितं सपक्षपुच्छमग्निं
पश्चादुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमेषु शतद्वयं द्वयं सोदकस्तिष्ठन् प्रकिरतीत्यर्थः ॥ पञ्चान्नेयानि यजूंषि । हे अग्ने सहस्रस्येष्टकानां प्रमा
प्रमाणं त्वमसि । सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनिधिरसि । सहस्रस्योन्मानं तुलासि । साहस्रः सहस्राहोऽसि । सहस्रायानन्तफलाय
त्वा त्वां प्रोचामि ॥ ६५ ॥ श्रीमन्महोदधरकृते वेददीपे मनोरमे । अस्मिन् पञ्चदशाध्याये कथिता पञ्चमी चितिः ॥ १५ ॥

सहस्रस्यप्रमासिसहस्रस्यप्रतिमासिसहस्रस्योन्मासिसाहस्रोसिसहस्रायत्वा ॥ ६५ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥

नमस्तेरुद्रमन्यवउतोतद्रुपवेनमः । बाहुभ्यामुततेनमः ॥ १ ॥

पञ्चदशे अध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य षोडशे शतरुद्रियाख्यहोममन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्यां
स्रक्तां परिश्रितस्वर्कपणैर्नार्ककाष्ठेन शातयन् सन्ततं जर्तिलमिश्रान् गवेषुकासक्तनजाचौरमेके तिष्ठन्नुदङ्मस्तदित्यध्यायेन ज्ञानु-
वाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे पश्चान्ते च नाभिमात्रे प्राक्च प्रत्यवरोहभ्यो मुखमात्रे प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु
नमोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम् ३ । अस्यार्थः । हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणानन्तरं शतरुद्रियसज्जो होमः । तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमाह ।

तम् । यद्वाह्यं शोचिर्ज्वालामनुलक्ष्य वाती वाति । अघेति निपातोऽर्थः । अथ वातेनाग्नौ ज्वलिते सति ते एतस्याग्नेः व्रजनं व्रजत्यवे-
ति व्रजनं गमनस्थानं कृष्णमस्ति श्यामं भवति कृष्णवर्मा हुताशन इत्युक्तेः । स्मेति निपातः पादपूरणः । श्रुत्या ते इति
पदमेतस्येति व्याख्यातं परोक्षत्वान्नस्य । अथेतस्य व्रजनं कृष्णं भवतीति श्रुतेः । अविश्ववित्यक्तिकर्मसु पठितम् ॥ ६२ ॥

का० आयोद्वेति स्वयमाह्वसाम् । आयोरिति कण्डिकादयेन विकर्णदिक्षिणां स्वयमाह्वसामुपदधातीत्यर्थः ॥ आयोः परमेष्ठेति

आयोद्वासदनेसाद्याव्यवतश्चायायांसमुद्रस्यहृदये । रश्मीवतीन्मास्वतीमायाद्याम्मास्यापृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३

परमेष्ठेत्वासादयतुदिवस्पृष्टे व्यचस्वतीमथस्वतीन्दिवंयच्छदिवन्दृहदिवम्माहिंसीः । विश्वस्मै प्राणायानाय

व्यानायोदानायप्रतिष्ठायैचरित्वाय । सूर्यस्त्वाभिपातुमह्यास्वस्तगाच्छदिपाशतमेनतया

देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम् ॥ ६४ ॥

हे यजुषी स्वयमातृसादेवत्ये आयं ब्राह्मणिक द्वितीयमाकृतिच्छन्दः । हे स्वयमातृसे आयोः आदित्यस्य सद्ने स्थाने तां त्वा त्वां
सादयामि स्थापयामि । एति निरन्तरं गच्छतीत्यायुरादित्यः । कीदृशस्यायोः अवतः जगत्पालयितुः दीप्यमानस्य वा । तथा
समुद्रस्य सूनत्तीति समुद्रस्तस्य आदित्यो वृथा जगदार्द्रोऽकुर्वन् समुद्र उच्यते । किन्भूते सद्ने छायायामाश्रयभूते हृदये प्रधान-

का० दक्षिणां सात्पत्यगरत्निमात्रादधि लोकस्मृणाः पूर्ववत् । आत्मनो दक्षिणादाग्नेयकोणादपरस्यां दिश्यत्निमात्रादधि पद्यालोकद्वयं परित्यज्य तृतीयलोकादारभ्य प्रथमचितिवक्त्रोक्तस्मृणा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽपि हादशे व्याख्याता^(१२, ५४-५६) ॥ ६१ ॥

का० प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णीस्त्रयमाहस्ये शर्करे ससृष्टे छिद्रे प्रोथदश्व इत्युत्तरां विकर्णीम् । पञ्चमीं चितिं पुरीषेण पूर्ववत्प्रच्छाद्य शर्करामथौ परस्परसंलग्ने सच्छिद्रे विकर्णीस्त्रयमाहसासङ्गे हे इष्टके उपधेये । तयोर्मध्ये उत्तरदिश्यन्करेखामध्ये प्रोथदश्व इति विकर्णीष्टकासुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । मथमानोऽग्निः कथयते । यदा यस्मिन्काले

ता अस्थसूददो हसस्त्रो मथीणन्ति पृथ्वयः । जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा अवीष्टधन्त्समुद्रव्यचसद्भिरः । रथीतमं रथीनां वाजानां सत्यतिम्यतिम् ॥ ६१ ॥

प्राथदश्वो न यवसे विष्यन् यदामहस्यं वरणाद्वा स्यात् । आदस्य वातो अनुवाति शोचिरधस्यते व्रजनङ्कृष्णमस्ति ॥ ६२ ॥

महः महतः संवरणात् संत्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमरुणिकाष्ठं तस्मात् व्यस्थात् वितिष्ठते प्रकाशो भवति तदा प्रोथत् प्रोथयति शब्दायते प्रोथतिः शब्दार्थः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप् इकारलोपः । तच्च दृष्टान्तः अश्वो न । न इवार्थे अश्व इव यथा यवसे अविष्यन् यवसं घासं भक्षयिष्यन्नश्वः प्रोथति । आत् अस्य अनन्तरं वज्रिज्वलनशब्दानन्तरं वातो वायुरस्याग्नेरनुवाति अग्निमनुलक्ष्य प्रसरति वायुग्न्योः सख्यादिति भावः । कीदृशो वायुः शोचिः शोचयति ज्वलयति शोचिः । अग्नेः सन्दोपनः शोचिरिति ज्वलन्नामसु पठि-

एवं पुनश्चित्पुपधानमुक्त्वा पञ्चमवितिशेषभूतेष्टकोपधाने मन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० ऋतव्ये तपस्य तपस्यश्चेति । ऋतव्ये हे पद्येष्टके उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यं यजुः उत्कृतिच्छन्दः तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः श्रैशिरौ ऋतू श्रिशिरतौरवयवौ । श्रिष्टं व्याख्यातम् १ ॥ ५७ ॥

पृथङ्मज्ज्यैष्ठ्यायसव्रताः । येअग्नयस्सुमनसोन्तराद्यावापृथिवीइमे । श्रैशिराष्टतूअभिकल्पमानाइन्द्र-

मिवदेवाअभिसंविशन्तुतयादेवतयाङ्गिरस्वदधुवेसौदतम् ॥ ५७ ॥

परमेष्ठीत्वासादयतुदिवस्पृष्टे ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मैप्राणायापानायव्यानायविश्वञ्जगोतिर्यच्छ ।

सूर्यस्तेधिपतिस्तयादेवतयाङ्गिरस्वद्वुवासीद ॥ ५८ ॥

लोकम्यणच्छिद्रम्यृणायोसीदधुवात्वम् । इन्द्राग्नीत्वावृहस्पतिरस्मिन्योनावसीप्रदन् ॥ ५९ ॥

का० विश्वज्योतिषं परमेष्ठौ त्वेति १ । यजमानकृतां पद्यां विश्वज्योतिषं तृतीयोपहिताया विश्वजगोतिष उपर्युपदधातीति सूत्रार्थः ॥ सूर्यदेवत्यं यजुः शक्रौच्छन्दः । परमेष्ठौ त्वां दिवः पृष्ठे उपरि सादयतु । सूर्यस्ते तवाधिपतिः पालक इति विशेषः अन्यद्वाख्यातम् (१४, १४) ॥ ५८ ॥

१—१०, ११, १२ ।

२—१२, १५ ।

३—१०, ११, १२ ।

इष्टापूर्ते औतस्मार्मे कर्मणी संसृजेयां यजमानेन सह संसृष्टे भवतां त्वत्प्रादात् अयं च यजमान इष्टापूर्ताभ्यां संसृज्यताम्
पुरुषव्यत्ययः । किञ्च हे विश्वे देवा यूयम् कृतेष्टापूर्तौ निष्पापो यजमानस्य सधस्ये देवैः सहस्यतियोग्ये अस्मिन् उत्तरस्मिन्
सर्वोत्कृष्टे रविलोके द्युलोके सीदत तिष्ठत अधि अधिकं चिरं तिष्ठतेत्यर्थः । और्वा उत्तरं सधस्यमिति (१२) श्रुतेः । विश्वे देवैः
सालोक्यं यजमानस्य प्रार्थ्यत इति भावः ॥ ५४ ॥

१—२, १४; १२, ५२ ।

उद्बुद्धास्वाने प्रतिजागृह्णित्वमिष्टापूर्ते संसृजेयामयज्ज्व । अस्मिन्सधस्ये अद्वा उत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानस्य सीदत ॥ ५४ ॥

येन वहसि सहस्येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञन्तो नयस्व देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

अयन्ते योनिर्ज्वलियो यतो जातो अरोचथाः । तज्ज्ञानन्तग्न आरोहाथानो वर्द्धयारयिम् ॥ ५६ ॥

तपश्च तपस्यश्च शिरादृष्टुं अग्नेरन्तः स्त्रे प्रोसिकल्पे तान् दगावाष्टयिवीकल्पन्तामापश्चोषधयः कल्पन्तामग्नयः

हे अग्नि येन सामर्थ्येन सहस्रं सहस्रदक्षिणां यज्ञं त्वं वहसि प्रापयसि येन च सर्ववेदसं सर्वं वैदो धनं दक्षिणा
यत्र तं सर्वस्वदक्षिणां यज्ञं वहसि तेन सामर्थ्येन नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गं नय
प्रापय । तुमथे गमेः तवेप्रत्ययः । यज्ञे स्वर्गे गतेऽस्माकमपि तत्र गमनं स्यात् । सोऽस्यैष देवलोकमेवाभिप्रैति तदनुची
दक्षिणा यां ददाति प्रैति (११) दक्षिणामन्वारभ्य यजमान इति श्रुतेः । अतो यज्ञस्य स्वर्गमनं प्रार्थ्यते ॥ ५५ ॥ इति व्याख्याताः ॥ २६ ॥

अयमग्निर्द्योततां दीप्यतां दिव्यानि धाम धामानि स्थानानि उप प्रयाहि उपप्रयातु च स्वर्गं लोकं गच्छतु पुरुषव्यत्ययः । उप-
प्रयाहि दिव्यानि धामेत्युपप्रयाहि स्वर्गं लोकमित्येतदिति श्रुतेः^(११) । कीदृशोऽग्निः वीरतमः अतिशयेन वीरः शूरः वयोधाः वयोऽनं
हविलक्षणं दधातीति वयोधाः । सहस्त्रियः इष्टकानां सहस्रेण सम्मितः सहस्रेण सम्मितौ घ इति घप्रत्ययः । अप्रयुच्छन् कर्मस्व-
प्रमाद्यन् सरिरस्य मध्ये लोकत्रयान्तर्विभ्राजमानः दीप्यमानः । इमे वै लोकाः सरिरमिति^(११) श्रुतेः ॥ ५२ ॥

मन्त्रदृष्टधीनाह । हे ऋषय एनमग्निं यूयं सम्यचवध्वमग्निं प्रत्यागच्छत उप सम्प्रयात च आगत्य सम्यक् प्राप्तु । सम्यच-
वध्वमुप सम्प्रयातेत्यमृनेतदधीनाह । सजेनं प्रच्यवध्वमुप चैनऽ सम्प्रयातेति^(१२) श्रुतेः । एवमधीनुक्ताग्निमाह हे अग्ने देवयानान् पथ

अयमग्निर्वीरतमो वयोधास्सहस्त्रियोद्योततामप्रयुच्छन् । विभ्राजमानस्सरिरस्यमह्य उपप्रयाहि दिव्यानि धाम ॥ ५२ ॥

सम्यचवध्वमुप सम्प्रयाताग्ने प्रथो देवयानान् कृणुद्वम् । पुनः कृण्वानापितरा युवानान्वातां सीत्त्वयितन्तु मे तम् ॥ ५३ ॥

कृणुध्वं कुरु वचनव्यत्ययः । देवा गायन्ति प्राप्यन्ते यैस्ते देवयानास्तान् करणाधिकरणयोधेति ल्युट् देवलोकप्राप्तिहेतून्मार्गान्कुर्वि-
त्यर्थः । हे अग्ने यत ऋषय एतं तन्तुं यज्ञं त्वयि अन्वातांसीत् अतानिषुः अनुक्रमेण विस्तारितवन्तः वचनव्यत्ययः । कीदृशो
ऋषयः पुनः भूयः पितरा वाङ्मनमे युवाना तरुणौ अयातयामावन्त्योऽन्यमङ्गतौ कृण्वानाः कुर्वाणाः । स्वादेः कृज् शानच् । विभक्ते
राकारः । संयताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव यज्ञसाधनात् ते संयते कुर्वाणाः जितेन्द्रिया इत्यर्थः । पुनः कुर्वाणाः पितरा युवानेति
वाक्चैव मनश्च पितरा युवानेति^(१२) श्रुतेः ॥ ५३ ॥

१—८, ६, ३, ११ ।

हे अग्ने त्वमुद्धृत्य उद्धुङ्क्षी भव सावधानो भव । एनं यजमानं प्रतिजागृहि प्रतिदिनं यजमानं जागरूकं सावधानं कुरु । तत

स्वीकुर्वाणाः । मनसश्चेन्द्रियाणां च एकाग्रं परमं तप इत्युक्तेः । तस्मिन् तपसि सति नाके स्वर्गलोकनिमित्तमग्निमहं निदधे
स्थापयामि । मनवः मनप्रधाना विद्वांसो यमग्निं स्वीर्णवर्हिषमाहुर्वदन्ति स्वीर्णमाच्छादितं बर्हिर्यत्र तम् बर्हिर्यज्ञसाधनोपलक्षकम्
यज्ञसाधनसंहितमित्यर्थः । ये विद्वांसस्ते मनव इति युते ॥ ४८ ॥

१—८, ९, १० ।

हे देवाः दीप्यमाना ऋत्विजः पत्नीभिः कलत्रैः सह पुत्रैस्त पुत्रैरपि सह भ्रातृभिर्वा भ्रातृभिश्च हिरण्यैः सुवर्णादिद्रव्यैश्च सह
तमग्निं मनुगच्छेम वयमनुसरेम सेवेमेत्यर्थः । कीदृशे वयम् तृतीये भूमिमारभ्य त्रिसङ्ख्यापूरके दिवः पृष्ठे रविमण्डले नाकं
दुःखहीनं स्थानमधिगम्यमाना अधिकं सुखस्थानं स्वीकुर्वन्तः । कीदृशे दिवः पृष्ठे सुकृतस्य लोके शुभकर्मणः फलभृते रोचने
दीप्यमाने । एतच्च तृतीयं पृष्ठं रोचनं दिवो यत्रैष एतत्तपतीति^(१८) युते ॥ ५० ॥

तस्य त्वीभिरनुगच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिस्तवाहिरण्यैः । नाकं हृङ्गानां सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठे अधिरोचने दिवः ॥ ५० ॥

आवाचो मध्यमरुहं ह्युरुर्यमग्निः सत्यतिश्चेकितानः । पृष्ठे पृथिव्यानिहितो दविद्युतदधस्य दह्मृणुतां ये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

अयमग्निः वाचो मध्यं चयनस्थानमारुहत् चयनोपर्यारूढः । एतच्च वाचो मध्यं यत्रैष एतच्चीयत इति^(२०) युते । सोऽयमग्निः ये
पृतन्यवः युद्धे स्रवः पाप्मानस्थानधस्य दं कृणुतां पादयोरधः करोतु पादयोरधोऽधस्य दम् कस्कादित्वाक्कः पृतनां सेनां युद्धं वा इच्छन्ति
पृतन्यन्ति सुप आत्मनः क्वच क्वध्वरेत्यादिना पृतनायादिलोपः ततं क्वाच्छन्दसीति उपत्ययः । अधस्य दं कुरुतां सर्वान् पाप्मान
इति^(२०) युते । कीदृशोऽग्निः भुरग्यः जगद्धर्ता । भुरग्युरिति भर्तेत्येतदिति^(२०) युते । सत्यतिः सतां पालकः । चेकितानः चेतयमानः ।
पृथिव्याः पृष्ठे भूम्युपरि निहितः स्थापितः । दविद्युतदत्यन्तं द्योतमानः दाधतीत्यादिना यङ्लुकि शत्रन्तो निपातः ॥ ५१ ॥

ककुभामचरैः सहातिष्ठतिः ॥ यो देवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निर्हवीर्द्योन्नतया देवाद्या देवान् प्रत्यञ्चति गच्छति देवाचो तथा देवान् प्रति गतया कृपा कृष्यतइति कृपः तथा कृत्या समर्थया शोचिषा जालया घृतस्य विभ्राष्टिं विभ्रंशं पातमनुवष्टि अन्विच्छति । शोचिःशब्दस्य स्त्रीत्वमार्थम् । किञ्भूतस्य घृतस्य आजुह्वानस्य समन्ताद्भूयमानस्य सर्पिषः सर्पतीति सर्पिस्तस्य-अग्न्यङ्गेषु प्रसंरणशीलस्य । य एतादृशः तमग्निं जानामि । कौह्यं होतारं देवानामाह्वतारम् दास्यन्तं दास्य दाने दातारम् वसुं वासयितारम् सहस्रो बलस्य सूनुं पुत्रम् बलेन मथ्यमानत्वात् जातवेदसमुत्पन्नप्रज्ञम् न इवार्थे जातवेदसं जातसर्वशास्त्रज्ञानं विप्रं ब्रह्माणमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥

अग्नेत्वन्नोअन्तमउतचाताशिभोभववकृष्यः । वसुरग्निर्वसुश्रवाअच्छानन्निदुमत्तमर्यिन्दाः । तन्वा

शोचिष्ठदौदिवःसुन्नायनूनमीमहेसखिभ्यः ॥ ४८ ॥

येनऋषयस्तपसासवमायन्निन्धानाअग्निंस्वराभरन्तः । तस्मिन्नहन्निदधेनाकेअग्निंयमाङ्गर्म्म तवस्तीर्खवर्हिषम् ॥ ४९ ॥

का० अग्ने त्वमित्यनूकान्तेऽपरे द्विपदाः^१ । अग्ने त्वम् वसुरग्निः तन्वा इति तिस्रभिरपरेऽनूकान्ते द्विपदेष्टका सपदधातीत्यर्थः ॥ तिस्रो द्विपदा अग्नेभ्यः ॥ व्यख्याताः^२ ॥ ४८ ॥

१—१०, १२, १७ । २—२, २४-२६ । ३—१०, १२, १६ ।

का० पुनश्चितिं चोपरि तद्वद्येन ऋषय इति प्रत्युचम्^१ । मध्योपहितस्याष्टेष्टकस्य गार्हपत्यस्योपरि गार्हपत्यवदेव पुनश्चिति-सुपदधाति येनेत्यष्टचैनं प्रत्युचमित्यर्थः ॥ अग्नेत्योऽष्टौ षट् त्रिष्टुभः द्वे अतुष्टुभौ । ऋषयः सुनयो येन तपसा चित्तैकाग्र्येण सत्रं यज्ञमायन्नागताः यज्ञं कर्तुं मुद्यता इत्यर्थः । कौह्याः अग्निमिन्धानाः दीपयन्तः । तथा स्रः स्वर्गलोकमाभरन्तः आहरन्तः

सारथिर्यथः रत्ननिर्वाहं करोति तथा यज्ञनिर्वाहको भवेत्यर्थः। कीदृशस्य क्रतोः भद्रस्य कल्याणरूपस्य । दत्तस्य समृद्धस्य स्वफलदानसमर्थ-
स्येति वा । साधोः साध्यते निष्पाद्यतइति साधुस्तस्यातिशययुक्तस्येत्यर्थः । कृतस्य अमोघफलस्य । बृहतः महतो प्रौढस्य ॥ ४५ ॥

हे अग्ने विश्वेभिः विश्वैः सर्वैरनीकैःमुखैः कृत्वा नोऽस्मान् प्रति अर्वाङ् अभिमुखो भव । अवरं समीपदेशमञ्चतीत्यर्वाङ् । अनुगृ-
हाणेत्यर्थः । कीदृशः एभिरस्मत्पठितैरर्कैरर्चनीयैर्मन्त्रैः कृत्वा सुमनाः शोभनमनस्कः । प्रसन्नः सन्नम्यत्सम्मुखो भवेत्यर्थः । तच्च
दृष्टान्तः स्वः न ज्योतिः स्वःशब्देन सूर्यः न इवार्थे यथा स्वरादित्यरूपं ज्योतिः अर्कैः स्तुतमुदयादारभ्य सर्वप्राणिसम्मुखं भवति ।
ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति भवेत्यस्य दीर्घः ॥ ४६ ॥

१—१७, १९, १६ ।

२—१५, २८—४० ।

एभिर्नो अर्कैर्भवानो अर्वाङ्कः स्वर्णज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ४६ ॥

अग्निं होतारं मन्ये दास्यन्तं वसुं सुनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् । यजङ्घया खेद्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

घृतं स्य विम्वारि मनुवटिशोचिषा जुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ४७ ॥

का० पुरीषवत्याः पूर्वमतिच्छन्दसं प्राच्यौ पुरीषसहिते भद्रा रातिर्वृत्तयुग्मवस्थिराग्निं होतारमिति । अग्नेः पुरीषमसौति
पुरीषगद्गुवता मन्त्रेणोपहिता पञ्चम्यसपत्ना पुरीषवती (१५, २) तस्याः पूर्वमतिच्छन्दसमिष्टकामुपदधाति भद्रा रातिः वृत्तयुग्मं अवास्थिरेति
ककुभां चतुष्टयचरसहितयाग्निं होतारमित्युक्त्वा । पुरीषवत्यातिच्छन्दइष्टके प्राग्लक्षणे पुरीषयुक्ते च भवतः अनयोरन्तः पुरीषा-
वापः कार्य इति सूत्रार्थः ॥ अतिच्छन्दाः अवसानत्रिकोपेताः । छन्दांसि गायत्र्यादीनि समातिक्रान्तातिच्छन्दाः । चतुःषष्ट्यचरत्वादष्टिः ।

श्रीणीषे आश्रयसि सेवसे श्री पाके क्रादिः अत्राश्रयार्थः । उतो अपिच हे शवसः पते बलस्याधिपते उक्त्येषु शास्त्रवत्सु यज्ञेषु
नोऽस्मानुत्पूर्याः उत्कर्षेण पूरय धनैरिति शेषः । स्तोतृभ्य इषमन्नमाहुर ॥ ४३ ॥ १ — १०, १२, १५ ।

का० उत्तरेपदपङ्क्तौ रगुतेमिति । उत्तरानूकान्ते तिस्रः पदपङ्क्तौष्टका अग्नेतेमिति तिसृभिरुपदधातीति स्वार्थः ।
तिस्रः पदपङ्क्तयः । यस्याः पञ्चाक्षराक्षत्वारः पादा एकः षड्गणः सा पदपङ्क्तिः । यद्वा त्रयः पञ्चार्णाक्षतुर्थक्षतुरणः पञ्चमः षड्गण
इति । पञ्चाक्षत्वारः षट्कक्षैकक्षतुर्थक्षतुष्कोवा पदपङ्क्तिरित्युक्तेः । तत्राद्यायाक्षतुर्थक्षतुष्कः । हे अग्ने ते तव तत्कृतं
तावकम्पुसिद्धं यज्ञ मद्यास्मिन् दिने वयं सृध्याम समर्हयाम । समृद्धिङ्करवामेत्यर्थः । आशिषि लोट् । संहितायां दीर्घः । कैः स्तोमैः

अग्ने तमद्याश्चन्नस्तोमैः क्रतुन्नभद्रं हृदि स्पृशम् । कृद्यामातओ हैः ॥ ४४ ॥

अधाह्यग्ने क्रतोर्भद्रं स्पृशस्वसाधोः ॥ रथी कृतस्य बृहतो वभूय ॥ ४५ ॥

स्तुतिभिः सानसमृद्धैः । कीदृशैः स्तोमैः । ओहैः । वहेरूपं वहति फलं प्रापयन्तीत्योहाः तैः वहन्ति प्रतिपादयन्ति त्वत्कर्मरूपनामान्तीति
वा । तत्रैको दृष्टान्तः । अश्वं न स्तोमैः । न इवार्थः । यथा स्तोमैः स्तुतिभिरश्वमाश्वमेधिकं विप्राः समर्हयन्ति । द्वितीयो दृष्टान्तः ।
क्रतुन्न हृदि स्पृशम् हृदि स्पृशति हृदि स्पृक् । हलदन्तादित्यलुक् । अतिप्रियं चिरम्नसि स्थितं भद्रं कल्याणं क्रतुं सङ्कल्पं यथा
समर्हयन्ति । क्रतुर्यज्ञः सङ्कल्पश्चेति दृष्टान्तदर्ष्टान्तिकयोरेव सव्यन्धः । चिराभिलषितं यथा सन्तः सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथेत्यर्थः धेत्यव्ययम् । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । हि पादपूरणः । हे अग्ने अथ समनन्तरमेव क्रतोः अस्मद्यज्ञस्य
रथोः सारथिरिव बभूय भव बभूयाततन्येत्यादिना इडभावः । रथोऽस्यास्तीति रथीः सारथीरथादीरन्नीरचावित्यस्यर्थे ईरच् प्रत्ययः ।

नित्यासः नित्याः शाश्वताः सर्वकालभाविनो वाजिनो बलवन्तो अग्नाः सैत्थवाग्नाभिप्रायेण पुनर्वचनम् यं दृष्ट्वास्तं बुन्ति । यमु-
पास्य गवाश्ववादिर्क लभ्यते इत्यर्थः तादृश हे अग्ने स्तोतृभ्यः स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इषमन्नमाभर आह्वर देहि ॥ ४१ ॥

योऽग्निर्वसुर्वसयिता स अग्निः विभक्तियत्ययः तमग्निं गृणे स्तौमि गृ शब्दे स्वादिः लटि तङुत्तमैकवचनम् स्वादि-
त्वाङ्गुस्वः यद्वा सोऽग्निः गृणे स्तूयतेऽस्माभिः कर्तृप्रत्ययस्य कर्मत्वं विधेयम् । धेनवो यमग्निं समायन्ति समागच्छन्ति ।
अवन्तोऽश्वा यं समायन्ति कौटशा अवन्तः रघुद्वः रलयोरैक्यम् लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् लघु शीघ्रं द्रुणन्ति गच्छन्ति लघुद्वः
द्रू बध्गत्वोः स्वादिः क्वादिश्च क्तिप् । सूरयः विद्वांसो योग्या ऋत्विजो यं समायन्ति यदुपासकं सर्वे भजन्ते इत्यर्थः । कौटशाः

सो अग्निर्यो वसुर्गृणे संयमायन्ति धेनवः । समर्वन्तो रघुद्वः स सुजातासः सूरय इष स्तोतृभ्य आभर ॥ ४२ ॥

उभे सुचन्द्र सर्पिषो दर्वी यौणीष आसनि । उतो न उत्पूर्या उक्थे पुशवस्य त इष स्तोतृभ्य आभर ॥ ४३ ॥

सूरयः सुजातासः शोभनं जातं जन्म येषां ते सुजातासः सुजाताः आज्ञावेरिति असुक् तादृश हे अग्ने त्वं स्तोतृभ्य
इषमन्नमाभर ॥ ४२ ॥

१-निघ० १, १, १ ।

चन्द्रे सु प्रकारेणेति संहितायां चन्द्रे परे सुशब्दस्य शागमः हे सुचन्द्र चन्द्रमिति हिरण्यनामः शोभनं चन्द्रः हिरण्यं
यस्मात् यद्वा शोभनचन्द्रः इव चन्द्रो धनदाता शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिःशास्त्रे उक्तम् । यद्वा शोभनं चन्द्र-
त्वाद्वा दयति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र आसनि आस्ये सुखे सर्पिषः पानायेति शेषः घृतस्य पानाय उभे दर्वी दर्व्याकारौ इत्यौ

उतापि च प्रशस्तयः कीर्तयो भद्रा सुखदायिन्यः सन्तु ॥ अथ द्वितीया । हे अग्ने येन मनसा समक्षु संग्रामेषु त्वं ससहः अभिभवसि शत्रून् पृह मर्षणे छन्दस्यभिभवे च लङ् द्वित्वाडभावौ छान्दसौ संहितायामभ्यासदीर्घः । तन्मनः त्वत्तूर्यं पापनाशाय भद्रं कल्याणं कुरुष्व तूर्यतिर्वधकर्मा । त्वः पापम् पाप्मा वै त्व इति श्रुतेः । किञ्च भूरि बहु शर्वतां बलं कुर्वतां सम्बन्धिनी स्थिरा स्थिराणि धनून्षि अवतनुहि अवतारय च्यारहितानि कुरु । शर्व इति बलनामः शर्वं बलं कुर्वन्ति शर्वन्ति सुपः क्तिप् ततः शल्यप्रत्ययः शर्वन्तीति शर्वन्तस्तेषाम् । किञ्च ते तवाभिष्टिभिर्भागैर्वियं वनेम सन्नजेम भोग्यानि वसूनि विमहि । वनेमायेनेति पदयोः संहितायां दीर्घः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

१—निघ० २, ९, ७ ।

२—१७, १९, १४ ।

भद्राउतप्रशस्तयोभद्रमनःकृणुष्वष्टतूर्यं । येनासमक्षुसासहः ॥ ३९ ॥

येनासमक्षुसासहोवस्थिरातनुहिभूरिशर्वतम् । वनेमातेअभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

अग्निन्तम्मन्येयोवसुरस्त्ययन्तिधेनवः । अस्तमर्वन्तआशवोस्तन्नित्यासोवाजिनइप्स्तोदथ्यआभर ॥ ४१ ॥

का० अनुकान्ते दक्षिणे पङ्क्तीरग्निन्तमिति । दक्षिणेऽनुकान्ते तिस्रः पङ्क्तिसञ्ज्ञा इष्टका अग्निन्तमिति तिसृभिरुप-
दधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पङ्क्तयः यस्य द्वौ पादावष्टकौ द्वौ हादयकौ सा पङ्क्तिः । यो वसुः तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन्
धनुरूपो वसुरित्युच्यते वसुर्वासयिता वा यः तमग्निं मन्ये जानामि । धेनवो गावो यमग्निसुवृत्तं ज्ञात्वा अस्तं गृहं
यन्ति गच्छन्ति दीहकासोऽस्माकं होमार्थं प्राप्त इति । आशवः शीघ्रगामिनोऽवन्तोऽश्वायं दृष्ट्वास्तं यजमानगृहं यन्ति गच्छन्ति ।

हे राजन्दीप्यमान हे तिग्मजम्भ तिग्मा तीक्ष्णा जम्भा दंष्ट्रा यस्य यद्वा तिग्मइति वज्रनाम^१ हे वज्रदंष्ट्र अग्ने वस्त्रोः अहःसम्बन्धिन उवापि उग्रसः उषःकालसम्बन्धिनो रचसो रचांसि राचसान् स त्वं प्रतिदह प्रत्येकं भस्मीकुरु लिङ्गव्यत्ययेन रचःशब्दस्य पुंस्त्वम् छन्दसि परेऽपौति प्रत्युपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वम् । कीदृशस्त्वम् क्मना उप आत्मनापि स्वभावतोऽपि चपः प्रपयतीति चपः चप चपे चुरादिः पचाद्यच् स्वभावतो रचसां चपयिता । मन्त्रेष्वङ्गादेरात्मन इति आत्मन आकारलोपः स्तृतीयैकवचने ॥ ३७ ॥

१-२, १०, १३ ।

२-१०, १०, ११ ।

का० भद्रो न इति ककुभस्ताभ्यः^२ । बृहतीभ्यः पुरस्तात्तिस्रः ककुबिष्टका भद्रो न इत्यृक्त्वेणोपधातीति सूत्रार्थः ॥ प्रगाथः

क्षपोराजन्नुतत्मनाग्नेवस्तोरुतोपसः । सतिग्मजम्भरक्षसोदहप्रति ॥ ३७ ॥

भद्रो नोऽग्निराहुतो भद्रारातिः सुभग भद्रोऽध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

ककुभस्तो बृहतीभ्यां तिस्रः ककुभः पांदावृत्तग कृताः आवृत्तस्य नार्थान्तरम् । भद्रो नोऽग्निरा० प्रशस्तय इति ककुप् मध्यः गदो द्वादशक आद्यतृतीयावष्टकाविति तल्लक्षणम् । भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्यं येना समस्तु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूदि शर्धतां वनेमा ते अभिष्टिभिरिति सतो बृहती आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकाविति तल्लक्षणम् ॥ तत्र ककुब व्याख्यायते । यजमानश्चित्यमग्निं सम्बोध्य प्रार्थयते । हे सुभग शोभनभग शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य । ऐश्वर्यस्य संमयस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवेराग्ययोश्चैव वृक्षां भग इतीरणेत्युक्तः । हे षड्विधैश्वर्ययुक्त आहुतः ऋत्विग्भिराहुतोऽग्निर्नोऽस्माकं भद्रः भन्दीयः कल्याणो भवत्विति शेषः । किञ्च रातिः त्वदीयं दानं भद्रास्तु कल्याणकार्यस्तु । अध्वरः यज्ञी भद्रः श्रेयस्कार्यस्तु ।

क्षयं चास्ति तत्राग्निर्गच्छतीत्यर्थः । सुब्रह्मा ब्रह्मपदं सर्वत्रिगुणलक्षणं शोभनो ब्रह्मा ऋत्विग्यत्र शुभर्त्विग्युक्तः । सुशमो शमोति कर्मनाम^१ । शोभनानि कर्माणि यत्रेति सुशमो शोभनकर्मवान् । अग्निराहुतो रथेऽश्वान्नियुज्य यज्ञे हविर्भोक्तुमाश्रागच्छतीति सर्वार्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

१—निघ० २, १, २३ ।

२—१०, १२, १२ ।

का० अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽग्नौ वाजस्येति^२ । गायत्रीभ्योऽपरास्तिस्त्र उष्णिकसञ्ज्ञा इष्टका अग्न इति ऋक्त्रयेणोपदधातीति त्वार्थः ॥ तिस्र उष्णिहः । हे अग्ने हे सहसो यज्ञो बलस्य पुत्र । सह इति बलनाम^३ । यद्गुरिति पुत्रनाम^४ । मन्यनाज्जायमानत्वाच्चलस्य पुत्रत्वम् सहस्रमुत्रमित्युक्तं च । हे जातवेदः उत्पन्नज्ञान अस्मै अस्मभ्यं महि महत् श्रवः धनं धेहि देहि । कौटशस्त्रं गोमतः

अग्नेवाजस्यगोमतर्द्दशानस्सहसोयज्ञो । अस्मो धोहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ३५ ॥

सद्धानोवसुष्कविरग्निरौडेन्योगिरा । रेवदस्मभ्यम्वर्णीकदोदिहि ॥ ३६ ॥

धेनुयुक्तस्य वाजस्यान्नस्येशानः ईश्वरः अत एव धनं गाय देहीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

३—निघ० २, ८, १० । ३—निघ० २, २, ११ ।

हे पूर्वणीक पुरु बहु अनीकं सुखं यस्य तत्सम्बुद्धिः सर्वदाहकत्वात् । यतो ह्येव कुतश्चाग्नावभ्यादधाति तत एव प्रदहतीति श्रुतेः । हे बहुसुखाग्ने अस्मभ्यमस्मदर्थं रेवत् रयिमत् धनवद्यथा तथा स त्वं दोदिहि दीप्यस्व । दिवेः श्रपः क्षुः हित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलोति बलोपः । रयिर्विद्यते यत्र कर्मणि रेवत् रयेर्मताविति सम्प्रसारणम् । तथा त्वया हविर्गच्छं यथास्माकं धनाभिर्भवतीत्यर्थः । स पूर्वोक्तः कौटशस्त्रमिधानः दीप्यमानः । वसुः निवासहेतुः कविः क्रान्तदर्शी । अग्निः अग्रे नयतीत्यग्रणीः प्रथमं यज्ञप्रवर्तक इत्यर्थः । गिरा त्रयीलक्षणया वाचा ईडेन्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः श्रीणादिक एन्यः ॥ ३६ ॥

दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवराधो जनानामिति ॥ तत्र ब्रह्मत्यास्तुरीयं पादं द्विरावत्य्, सतोब्रह्मत्याः पूर्वार्धेन सह द्वितीया ब्रह्मतौ कृता सतोब्रह्मत्या द्वितीयपादं द्विरावत्य् तस्या एवोत्तरार्धेन सह तृतीया ब्रह्मती कृता एवं तिस्रो ब्रह्मत्यः संहितायां पठिताः तत्रावर्तितपादानामर्थान्तराभावाद् हे ऋचौ व्याख्यायते ॥ एना वः । विभक्तेराकारः । हे ऋत्वि-
ग्यजमाना वो युष्माकं सम्बन्धिना एना एनेन नमसात्रेण हविलंचणेनाग्निमहमाहुवे आह्वयामि । वो युष्माकमेनमग्निं नमसाहुव-
इति वा । कौटुशेमग्निमूर्जो नपातमपां पौत्रम् प्रियं यजमानानां प्रीतिहेतुम् चेतिष्ठमतिशयेन चेतयितारम् तुरिष्ठमेयः स्त्रिति इष्टनि
परे तृचो लोपः । अरतिमलमतिं पर्याप्तमतिं यद्वा रतिरुपरमस्तद्रहितम् सदीयमयुतमित्यर्थः । स्वध्वरं शोभना अध्वरा यज्ञा यस्य

विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम् । स योजते अरुषा विश्वभोजसा सदुद्रवत् स्वाहुतः ॥ ३३ ॥

सदुद्रवत् स्वाहुतः सदुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवराधो जनानाम् ॥ ३४ ॥

तम् । विश्वस्य दूतं सर्वस्य यजमानजनस्य सर्वस्य जगतो वा दूतवत्कार्यकारिणम् सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यकरत्वात् । अमृतं
मरणरहितम् ॥ अथ सतोब्रह्मती व्याख्यायते । स योजते । यमग्निमाह्वयामि सो ऽग्निः अरुषा अरुषौ रोषरहितौ साधू विश्वभोजसा विश्वं
सृजते तौ विश्वभोजसौ सर्वस्य भोक्तारौ द्वितीयाद्विवचनस्थाने आकारः भुजिरसुन् एवंविधावश्चौ रथे योजते युनक्ति विशेषणाभ्यां
विशेष्यमन्त्रपदं रथपदं चाध्याहार्यम् । स एवाग्निः रथारूढः सन् स्वाहुतः शोभनप्रकारेणाहुतः सन् दुद्रवत् द्रवति गच्छति द्रु गतौ
णिश्चिद्रुस्तुभ्य इति लुङि चङ् हित्वम् अडभावगुणाभावावापौ । कुत्र गच्छतीत्यत आह सुब्रह्मेति वसूनामिति वसुशब्दो रुद्रादित्य-
योरुपलक्षकः वसूनां रुद्राणामादित्यानां सवनत्रयदेवानां यत्र यज्ञः यत्र च जनानां यजमानानां देवं दीप्यमानं राधो धनं हविलं-

सङ्गमयति । यौतेर्विकरणपदव्यत्ययः । अर्थः स्वामिवैश्ययोरिति निपातः । इडः इडायाः गोः पृथिव्या वा पदे स्थाने उत्तर-
 वेद्यां समिध्यसे कर्मार्थं दीप्यसे स ईदृशस्त्वं नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि आभर आहर देहीत्यर्थः हरतेर्भकारः ॥ ३० ॥
 चित्रं नानाविधं अथो धनं कीर्तिर्वा यस्य स चित्रश्च वाः अतिशयेन चित्रश्चाश्रितश्च वस्तुमस्तुत्सम्बुद्धिः । हे पुरुप्रिय
 पुरुषां ब्रह्मणं यजमानानां प्रियः यहा पुरवः प्रिया यस्य पुरु बहु हविः प्रियं यस्येति वा हे पुरुप्रिय हे अग्ने विश्व-
 नासु ऋत्विग्यजमानाः त्वां हवन्ते आह्वयन्ति । ह्वेज् आह्वाने ह्वः सम्प्रसारणमिति अपि सम्प्रसारणं गुणश्च । किं कर्तुम् ।

सुसमिद्युवसेष्टमन्त्रग्ने विश्वान्प्रय्यग्रा । इडस्पदेसमिध्यसेसमोवसून्याभर ॥ ३० ॥

त्वाञ्चित्तव्यवस्तमहवन्तेविद्युजन्तवः । शोचिष्केशस्य, रुप्रियाग्ने हव्यायवोदवे ॥ ३१ ॥

एनावो अग्निन्ममसोर्जेनपातमाहुवे । प्रियञ्चेतिष्ठमरतिः स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ ३२ ॥

हव्याय वोदवे । विभक्तिव्यत्ययः । हव्यं वोदुः प्राप्तुम् । तुमर्थे सेसेनेति तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥ १—१०, १२, १० ।
 का० अषाढावेलायाः पुरस्ताद्बृहतीरेना व इति । अषाढावेलायाः पुरस्तात्तिस्रो बृहतीष्टका एना व इति तिसृभिरुप-
 दधातौत्यर्थः । तिस्रो बृहत्यः प्रगाथः ऋग्वेदयजुष्यनेन ऋक्तयसम्पादनं प्रगाथः तत्र बृहतीसतोबृहतीभ्यां तिस्रो बृहत्यः कृताः
 यस्यास्तृतीयो द्वादशाचरोऽन्ये त्रयोऽष्टाणाः सा बृहती एना वोऽग्निं नमसोर्जे नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिः स्वध्वरं
 विश्वस्य दूतममृतमिति ॥ यस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशाचरौ द्वितीयतुर्यावष्टाणौ सा सतीबृहती स योजते अरुषा विश्वभोजसा स

अग्ने पुननष्टं त्वां वने वने शिश्रियाणं नानावनस्पतिषु श्रितमङ्गिरसोऽन्वविन्दन् । नित्यवीमयोरिति वनेपदस्य हिलम् । यय तः शानचि बहुलं छन्दसीति शपः श्लः द्वित्वं च । यं त्वामङ्गिरसोऽलभन्त स त्वं जायसेऽधुनाप्यरण्ये उत्पद्यसे । कौहयः । मङ्ग-
कहः महता बहुना सहसा बलेन मथ्यमानः । महकहःशब्दाभ्यां तृतीयालोपः । मथ्यमानो जायस इत्यर्थः । हे अङ्गिरः अग्ने
अत एव सहस्रो बलस्य पुत्रं त्वामाहुः वदन्ति सुनयः बलेन मन्यनाज्जायमानत्वाद्बलपुत्रं वदन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः समितिः । जगतीभ्योऽपरास्तस्त्रोऽनुष्टुभज्ज्ञेष्टकाः प्राङ्मुख उपदधाति सखाय इत्युक्तयेणेति
सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽनुष्टुभः । ऋत्विजः प्रति यजमानो ब्रूते हे सखायः ऋत्विजः सम्यच्च समीचीनमिषं हविलक्षणेन समी-
त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहाहितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणां वने वने । स जायसे मथ्यमानस्स होमहृत्त्वा माहुस्सहस्युत्रमङ्गिरः २८

सखायस्स वस्सुस्यञ्च मिषं स्तोमञ्चाग्नये । वर्षिष्ठाय च्छितीनामूर्जानम्सहस्रते ॥ २९ ॥

चीनं स्तोमं चाग्नये वः यूयं सम्पदय अन्यर्थं हविः कुरुत त्रिष्टुप्चदशादिस्तोमं च वदतेत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थाने
द्वितीया बहुवचनं कृत्वा वसादेशे व इति । समित्युपसर्गस्यापेक्षितः क्रियाशेषोऽध्याहर्तव्यः । कौहयायाग्नये च्छितीनां मनुष्याणां
वर्षिष्ठाय अष्टाय वृद्धतमाय । प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेश इष्टनि । क्षियन्ति निवृणन्ति भूमाविति क्षितयो नराः कर्तरि
क्तिन् । सर्वपूज्यायेत्यर्थः । तथा ऊर्जो बलस्य नपत्रे पौत्राय । अङ्गो वनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । तथा
सहस्रते बलवते सहो बलमस्यास्तीति ॥ २९ ॥

१—१०, १२, २१

हे वृषन् वर्धितः सेतः हे अग्ने अर्थः स्वामी त्वं विश्वानि सर्वाणि फलानि आ समन्तात्संयुक्ते संयौषि यजमानेन

दित्यम् सन्ध्यावन्दनसूर्योपस्थानादिषु विप्रयुक्ताः उरवी बहवी व्यञ्जाः स्तुतयो गतयो वा यस्येति तमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्तोमः सूर्यो-
पमोयते । गवियुधिभ्यां स्थिर इति षत्वम् ॥ २५ ॥

का० जगतीश्च पञ्चादयमिहेति । तिसृभिः पद्याद्वैतः सिखे लायां तिस्रो जगतीसञ्ज्ञेष्टका दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः ।
तिस्रो जगत्य आग्नेयः । आद्या व्याख्याता^(२, १५) ॥ २६ ॥

योऽग्निर्भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यः सकाशादजनिष्ट जातः तैर्मथितत्वात्तेभ्यो जात इत्युच्यते । भरता इति ऋत्विङ्नामसु पठितम्^२ ।
कर्मणं जातः । नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सुताय प्रसूताय कर्मणे यागाय सूतेरिडागम आर्पः अभिनवं नवीयस्तस्मै ईलोप
अयमिहप्रयमोधाधिधाटभिर्होतायजिष्ठोअध्वरेष्वीडाः । यमप्रवानोभृगवोधिरुचुर्वनेषुचित्वंविभ्वंविशेविशे॥२६॥

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृ विरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे । हतप्रती को बृहता दिवि स्थृशाद्युमद्विभाति भरतेभ्यः शुचिः
आर्पः । सोऽग्निर्दिवि स्थृशा द्युलोकस्पर्शिना बृहता ज्वालासमूहेन द्युमत्कान्तिमद्यथा तथा विभाति विविधं दीप्यते । कीदृशोऽग्निः ।
जनस्य यजमानस्य गोपाः । गोपायति रक्षतीति गोपाः किप् लोपोऽर्थोऽर्वालि यलोपः । जागृविः जागरणशीलः कर्मणि सावधानः ।
सुदक्षः शोभनो दक्ष उत्साहो यस्य अतिकुशलो वा । घृतप्रतीकः घृतं प्रतीके मुखे यस्य । शुचिः शुद्धः बहूनि हवींषि भक्षयन्नपि
उच्छिष्टो न स्यात् शोधको वा ॥ २७ ॥

१-१७, १२, ५ ।

२-निघ० ३, १८, १ ।

हे अग्ने अङ्गिरसः अङ्गिरोवंशोद्भवा ऋषयस्त्वामन्वविन्दन् लेभिरे अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः । किम्भूतं त्वां । गुहा गुहायां निगूढं प्रदेशे
हिनं स्थितरसु प्रविष्टमित्यर्थः । अग्निर्देवेभ्य उदक्राम सोऽप आविशदित्यादिश्रुतः । सुपां सुलगिति गुहाशब्दात्समीलोपः । हे

अच्छाभेरासु मितिः शाकपूणिः । दृष्टान्तमाह । यद्वा इति महत्त्वाम् । यद्वाः महान्तो जातपक्षाः पक्षिणो वयां वृक्षशाखां प्रोज्जिहानाः प्रोद्गच्छन्तीनाकमाकाशं प्रति प्रसरन्ति तद्वत् ॥ ऋचोऽर्थात्तरं वा ! जनानामृन्विजां सम्बन्धिन्या समिधान्निरबोधि प्रतिबोधितः प्रज्वलितः आयतीमुषसं प्रातःकालं प्रति धेनुं यथा प्रतिबोधयन्ति उत्थापयन्ति । तस्य भानवः प्रोज्जिहाना नाकमभि प्रसिस्त्रते । दृष्टान्तः । वयां पक्षिणां मध्ये यद्वाः महान्तः पक्षिणो यथा प्रोद्गच्छन्तः प्रसरन्ति । विः पक्षो तस्यामि छान्दसे गुणे वयामिति रूपम् । एकः प्रशब्दः उज्जिहाना इत्यत्र सम्बध्यते द्वितीयः सिस्त्रते इत्यत्र । सृ गतौ ह्वादिः लट् । ओहाङ् गतौ शानच् जिहानाः । उषासमिति संहितायां दीर्घः ॥ २४ ॥

अबोद्गमिस्त्रसमिधाजनानाम्प्रतिधेनुमिवायतीमुषासम् । यद्वा इव प्रवयामुज्जिहानाः प्रभानवस्सिस्त्रतेनाकमच्छ ॥ २४ ॥

अवोचामकवये मेधायवचोवन्दारुष्टभायट्षणे । गविष्ठिरो नमसास्तोममग्नौ दिविवरुक्कमुख्यञ्चमयेत् ॥ २५ ॥

उद्गातारो वदन्ति । वयं कवये क्रान्तदर्शनेऽग्नये वचोऽवोचाम स्तुतिरूपं वाक्यमुक्तवन्तः । कीदृशाय कवये । मेधाय मेधे यज्ञे योग्याय । वृषभाय श्रेष्ठाय कामानां वर्षयित्रे । वृषणे सेक्ते यज्ञे परिणामरहिताय । कीदृशं वचः वन्दारु वन्दनशीलं स्तुतितत्परम् । शृवन्दारारुः । इदानीं गविष्ठिरः गवि वाचि स्थिरोऽप्रचाव्यो होता नमसान्नेन युतं स्तोमं स्तुतिमग्नौ आहवनीये अयेत् । अन्तर्भूतस्यार्थः अयतिः लङ्ङङ्ङे छन्दसि लङ्ङङ्ङिट इति वचनात् बहुलं छन्दसीति शपो लुक् गुणः । होताग्नौ स्तोममापयिष्यति आसञ्जयिष्यति याज्यानुवाक्याभिरन्नमग्निसम्बद्धं करिष्यतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । दिविव रुक्कमुत्प्रेक्षते दिवि द्युलोके रुक्कं रोचमानमा-

उपदधाति तासां मध्यमा पद्यानूके तामभितो द्वे अर्धपद्ये अत्र पूर्वदिश्यनूकान्ते तिस्रो गायत्रीरग्निमूर्धेति प्रथृचम् एवं वक्ष्यमाणा
अपीति सूत्रार्थः ॥ तिस्र ऋचोऽग्निदेवत्या गायत्रयः । आद्या व्याख्याता(१,१२) ॥ २० ॥

अयमग्निरीदृशस्तं स्तुम इति शेषः । कीदृशः सहस्रं सङ्गस्यास्तीति सहस्री तस्य । शतिनः शतसङ्गावतो वाजस्यान्नस्य पतिः
स्वामी अन्वेष्टप्रद इत्यर्थः । तथा रथीणां धनानां मूर्धा शिरोवदुत्तमः अग्निर्हि सर्वधनानां प्रधानधनं दृष्टादृष्टप्राधनत्वात् कविः
ज्ञानदर्शनः ॥ २१ ॥ ॥ व्याख्यातिकादये द्वात्रिंशत्तमकण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कवीरथीणाम् ॥ २१ ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वानिरमन्यत ॥ मूर्ध्नी विश्वस्य वाघतः ॥ २२ ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यवानियुङ्क्षु च से शिवाभिः । दिवि मूर्ध्ना नन्दधिषे स्वर्गान् जिह्वा मग्ने च कृषे हव्यवाहम् ॥ २३ ॥

का० पुरस्ताच्चिष्टुभो रेतःसिन्धेलायां भुवो यज्ञस्येति । पूर्वदिशि रेतःसिन्धेलायां त्रिष्टुप्पञ्चा दृष्टका उपदधाति त्वचेन तिस्रः
त्रिष्टुप्कृन्दस्काभिर्ऋग्भिर्बुधेया दृष्टकास्त्रिष्टुभः एवमग्रेऽपि । प्रथमा व्याख्याता त्रयोदशेऽध्याये(१,१५) ॥ २३ ॥ १—१७, १२, ७ ।

जनानां ज्ञानश्रद्धाद्विजतर्पणसत्यादिसम्पन्नानामग्निहोत्रिणां समिधा समित्यनेनाग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते कर्मणि स्वमधिकारं
जानातीत्यर्थः । दीपजनेत्यादिना लुङि कर्तरि चिण् । तत्र दृष्टान्तः । आयतीमागच्छन्तीं धेतुं यथा वत्सः, प्रतिबुध्यते
यथा चोपसमागच्छन्तीं प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते ॥ दीप्तस्य तस्याग्नेर्भानवो रश्मयो नाकमच्छ स्वर्गमभितः प्रसिस्रते प्रसरन्ति ।

श्रुतेः ॥ विश्वाची घृताची चाप्सरसौ ते च दिगोपदिग्ने । विश्वं सर्वं प्रत्यक्षतीति विश्वाची सर्वसाधारणत्वात् । घृतमश्नुति मुङ्क्ते
घृताची घृतं ह्यप्सरसामन्नम् । घृतस्य स्तोकं सकृदङ्ग आश्रामीत्युर्वगोवचनात् ॥ आपोऽपां समूहो हेतिः तस्य समूह इत्यण् वातः
वायुः प्रहेतिः ॥ तेभ्य इत्याद्युक्तम् ॥ १८ ॥

अथ मध्ये । उपरि ऊर्ध्वदिशेऽयमर्वाग्वसुः पर्जन्यः उपर्युपरिष्ठादिति निपात ऊर्ध्वप्रदेशे इत्यर्थे अर्वागधोमुखं यदमु धनं जलरूपं
यस्मात्सोऽर्वाग्वसुः अधो जलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः पर्जन्यो वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यद-

अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्यसेनजिच्चसुषेणश्चसेनानीग्रामण्योऽर्वाशीचपूर्वचित्तिश्चाप्सरसाववस्फूर्जन्हेति

विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्योनमोअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्दिष्मोयश्चनोदेष्टितमेपाञ्जम्बेदधः ॥ १९ ॥

अग्निर्मूर्द्धादिनःककुत्पतिःप्रथिव्याअयम् ॥ अपांरेतांसिजिन्वति ॥ २० ॥

वाग्वसुरित्याहातो ह्यर्वाग्वसु वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयतइति । तस्य पर्जन्यस्य सेनां जयतीति सेनजित् शोभना सेना यस्येति सुषेणः
पूर्वपदादिति षत्वम् ततो णत्वम् तौ सेनानीग्रामण्यौ तौ हैमन्तिकावृत् हैमन्तिकौ तावृत् इति (२०) श्रुतेः ॥ उरुः पृथुः कामो वशो यस्याः
सोर्वशी । रूपातिशयात् पूर्वमेव पुंसां चित्तमुपैतीति पूर्वचित्तिः । एते दिगुपदिग्रूपे अप्सरसौ ॥ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे अवस्फूर्ज-
तीत्यवस्फूर्जन् भयहेतुशब्दं कुर्वन् हेतिः । विद्युच्चपला प्रहेतिः ॥ शिष्टं व्याख्यातम् ॥ १९ ॥ १-८, ६, १, २० । २-१७, १९, ५ ।

का० छन्दस्यास्तिस्रोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्वायवीरग्निर्मूर्धन्ति प्रत्यृचम् । वक्ष्यमाणा गायत्र्यायाश्छन्दस्या एकैकस्मिन् स्थाने तिस्र

उदेत्यथेदं सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पञ्चादिति तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव यन्तं पश्यन्तीति^(१८) श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य रथे स्थितः प्रोत इव स्थिरो रथप्रोतः सेनानीः । असमोऽन्यै रथैरतुल्यो रथो यस्य सोऽसमरथो नाम ग्रामणोः तौ च वार्षिकावृतौ । वार्षिकौ तावृतौ इति श्रुतेः ॥ प्रस्त्रोचति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयतीति प्रस्त्रोचन्ती ॥ अनु वारं वारं स्त्रोचन्तीत्यनुस्त्रोचन्तीत्यप्सरसौ ॥ व्याघ्राः प्रसिद्धाः ब्रह्म हेतिः सर्पाः प्रहेतिर्यस्य तद्रूपसि ॥ उक्तमन्यत् ॥ १७ ॥

अयम्यश्वादिश्वव्यचास्तस्यरथप्रोतश्चासमरथश्चसेनानीग्रामण्यौप्रस्त्रोचन्तीचानुस्त्रोचन्तीचाप्सरसौव्याघ्राहेतिस्पर्पाः

प्रहेतिस्त्रेभ्योनमोअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्दिमोयश्चनोद्वेष्टितमेपाञ्जम्भेदध्मः ॥ १७ ॥

अयमुत्तरात्संयदसुस्तस्यतार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्चसेनानीग्रामण्यौविश्वाचीचष्टताचीचाप्सरसावापोहेतिर्वातः

प्रहेतिस्त्रेभ्योनमोअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्दिमोयश्चनोद्वेष्टितमेपाञ्जम्भेदध्मः ॥ १८ ॥

अथोत्तरतः । उत्तरस्त्रिभ्योत्तरात् उत्तराधरेत्यादिना आत्प्लुत्ययः अयमुत्तरतः संयदसुः यज्ञः सम्यक् यन्ति गच्छन्ति वसुने धनाय यं प्रति जनाः स संयदसुः यज्ञं गतेभ्यो हि दानमावश्यकम् यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात् । तथा च श्रुतिः । यज्ञी वा उत्तरात् यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरत उपचारो हि यज्ञोऽथ यत्संयदसुरित्याह यज्ञः हि संयन्तीतीदं वस्विति^(१९) ॥ तौक्ष्णेऽन्तरिक्षे क्षिपति पचाविति तार्क्ष्यः अरिष्टानुपहिंसिता नेमिरायुधं यस्य सोऽरिष्टनेमिः एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ तौ शारदावृतौ । शारदौ तावृतौ इति

चाप्सरसौ ये च हेतिप्रहेती तेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदा नमो नमस्कारोऽस्तु ते सर्वे नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु ते नोऽस्मान् वन्तु रचन्तु यं नरं वयं हिमः यस्यानिष्टं चिन्तयामः यश्च नरो नोऽस्मान् हेष्टि अस्मास्वप्नीतिं करोति तं नरमेषां पूर्वीकानां जम्भं दंष्ट्राकराले सुखे वयं दक्षः प्रक्षिपामः जम्भि नाशने जम्भयति नाशयति जम्भा दंष्ट्रा यस्मिन्नस्तीति जम्भं मुखम् ॥ १५ ॥

अथ दक्षिणतः । दक्षिणस्यां दिशीति दक्षिणा दक्षिणादाजिति सप्तम्यन्ताद्दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययः दक्षिणा दक्षिणतः अयं विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म यस्य विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः । अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवत एष हीदृ सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वातीति^(१०) श्रुतेः ॥ तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे स्थितः स्वनति शूरशब्दं करोतीति

अयन्दक्षिणाविश्वकर्मातस्यरथस्वनश्चरथेचित्रश्चसेनानीग्रामण्यौमेनकाचसहजन्याचाप्सरसौयातु

धानाहेतीरक्षांसिप्रहेतिस्तेभ्योनमोऽस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्दिध्मोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदक्षः ॥ १६ ॥

रथस्वनः । रथे स्थितः चित्र आश्चर्यकारो रथेचित्रो ग्रामणीः हलदन्तादिति सप्तम्या अलुक् तौ ग्रैषावृत्तू ग्रैषौ तावृत्तू इति श्रुतेः ॥ मानयन्त्येनां मेनका । जनैः सर्वैः सह स्थिता सहजन्या । अप्सरसौ हि सर्वसाधारणएते अप्सरसौ ॥ यातुधाना रचसामवान्तरजातिभेदो बोध्यः हेतिप्रहेती अप्यायुधविशेषौ । क्रूरा यातुधानास्तीक्ष्णहेतिरूपाः अतिक्रूराणि रक्षांसि ततीक्ष्णप्रहेतिस्वरूपाणि ॥ हे इष्टके यस्य वायोरिदं सर्वं त्वं तद्रूपांसि ॥ व्याख्यातमन्यत् ॥ १६ ॥

अथ पश्चात् । अवरस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थे पश्चादिति सूत्रेण निपातः । पश्चात्पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्यचाः आदित्यः विश्वं सर्वमुदयेन विचति प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्यचाः असुन् पश्चिमायां स्पष्टं दृश्यत इति पश्चात् । असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा । यदा ह्येवैष

पञ्च यजूंषि लिङ्गीकृतदेवत्यानि । योऽयं पुरोऽग्निः इष्टकारूपः पुरस्तादुपधीयमानत्वात्पु, रोऽग्निः । अग्निर्वै पुरस्तद्वत्तनाह पुर इति प्राञ्च ७
ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्तीति १ अ, तेः । कीदृशः । हरिकेशः हरयो हरितवर्णाः कनकवर्णाः केशाः केशसमा ज्वाला यस्य हरिः पिङ्गे
हरिद्वर्ण इत्यभिधानात् । सूर्यरश्मिः सूर्यस्यैव रश्मयः किरणा नम्य । सूर्योऽव ह्यारणे रश्मय इति श्रुतेः ॥ तस्यग्ने रथगृहः रथौजाः च
सेनानीग्रामण्यो रथे गृहो मेधावो कुमलो रथगृहः गृहो मेधावो गृह्णातिः स्तुतिकर्मण इति १ यास्कोक्तेः । सनां नयतीति सेनानीः ।
चौ ससुच्यार्थौ । रथे ओजस्तेजो यस्य स रथौजाः रथयुद्धकुशल इत्यर्थः । स ग्रामं नयतीति ग्रामण्यौ । एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ
परिवारकौ तौ च वासन्तिकावतू इत्यर्थः । वासन्तिकौ तावतू इति श्रुतेः ॥ तथा पुञ्जिकस्थला क्रतुस्थला चेत्यप्सरसो दिगुपदिष्टे यस्य
अयम्पुरोहरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्यरथगृहस्यरथौजाश्चसेनानीग्रामण्यौपुञ्जिकस्थलाचक्रतुस्थलाचाप्सरसोदङ्क्षवः

पशवो हेतिः पौरुषेयो बधः प्रहेति स्तेभ्यो नमो अस्तु ते नो वन्तु ते नो नृद्वयन्तु ते यन्दिभ्यो यश्च नो देष्टितमेषाञ्जम्भेदधः ॥ १५ ॥

परिवारिके । पुञ्जिकस्य पुञ्जीकृतस्य रूपलावण्यसौभाग्यादिगुणसमूहस्य स्थलाधारभूता पुञ्जिकस्थला । क्रतूनां सङ्ख्यानां रूपादिज्ञानानां
स्थला स्थानभूता क्रतुस्थला । पुञ्जिकस्य क्रतूनां च स्थलं यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति दिक् चोप-
दिशा चेति ह स्माह मातिथिरिति श्रुतेः ॥ दङ्क्षवो दग्धनशीलाः पशवः व्याघ्रादयो हेतिरायुधं वज्रः ॥ पौरुषेयः पुरुषसम्बन्धी बधः हननं
बधः प्रहेतिः प्रकष्टमायुधम् यस्मिन्नस्त्रे मुक्ते रावणसेनेव परस्परं रिपवो घ्नन्ति स पौरुषेयो बधः । यदन्योऽन्यं घ्नन्ति स पौरुषेयो
बधः प्रहेतिरिति श्रुतेः ॥ यस्याग्नेरियं सामग्री हे इष्टके त्वं तदग्निस्वरूपासीत्यर्थः । योऽयमग्निर्यौ च तस्य सेनानीग्रामण्यौ ये

अथ मध्ये । हे इष्टके अधिकं पालयित्री बृहती प्रौढोर्ध्वा दिगसि । तिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ त्वां पृथिव्यां श्रयताम् । वैश्वदेवाग्नि-
मारुते शस्त्रे अक्षलनाय स्तभ्रीताम् । शाक्ररैवते सामनी चान्तरिक्षे स्थित्यै त्वां स्तभ्रीताम् । द्विवचने विशेषः । तंस्ववितुर्वणो-
महे इत्यादि१ वैश्वदेवं शस्त्रम् । वैश्वानराय पृथुपाजसे इत्यादिकामग्निमारुतं शस्त्रम् । उक्तमन्यत् ॥ १४ ॥

मु० क० म० य० य० यैस्तभ्रातुवैराजं सामप्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षं प्रयस्त्वा प्रथमजादेवेषु दिवो मात्रयावरिष्णा प्रथन्तु

विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदानानाकस्य पृष्ठे स्वर्गलोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १३ ॥

अधिपत्नासि बृहती दिग्विष्वेते देवा अधिपतयो बृहस्पतिर्होती नाम्नातिधर्ता विणवत्रयस्त्रिंशौ त्वा स्तोमौ पृथिव्यां श्र-
यतां वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अय्यथा यैस्तभ्रीतां शाक्ररैवते सामनी प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षं प्रयस्त्वा प्रथमजादेवेषु दिवो
मात्रयावरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदानानाकस्य पृष्ठे स्वर्गलोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १४ ॥

का० पुरौषमोष्योपर्ययं पुर इति पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ नाकसन्सु तूष्णीं चात्वरलसृदं प्रक्षिप्य नाकसदा-
मुपरि सर्वदिक्षु यथालिङ्गं लिङ्गानतिक्रमेण यलिङ्गको मन्त्रस्तदिशि तन्मन्त्रेण पञ्चचूडासज्जकाः पञ्चेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥

अथ दक्षिणतः । चतसृषु कण्डिकासु देवाः द्वेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः उक्थानि सामानि चान्यानि समानमन्यत । वायुरग्नेरा
इति प्रउगं शस्त्रम् ॥ ११ ॥

१—२७ अ० ३१ क० ।

मु॒क॒थ॒म॒व्य॒था॒यै॒स्त॒भ्रा॒त॒वृ॒ह॒त्सा॒म॒प्र॒ति॒ष्ठि॒त्या॒ अ॒न्तरि॒ च॒ ऋ॒ष॒य॒स्त्वा॒प्र॒थ॒म॒जा॒दे॒वेषु॒ दि॒वो॒मा॒त्र॒या॒वरि॒भ्या॒ प्र॒थ॒न्तु॒

वि॒ध॒र्ता॒चा॒य॒म॒धि॒प॒ति॒श्च॒ ते॒त्वा॒स॒र्वे॒सं॒वि॒दा॒ना॒ना॒क॒स्य॒पृ॒ष्ठे॒ स्व॒र्गे॒लो॒के॒य॒ज॒मा॒न॒ञ्च॒ सा॒द॒य॒न्तु ॥ ११ ॥

स॒म्रा॒ट्सि॒प्र॒ती॒ची॒दि॒गा॒दि॒त्या॒स्ते॒दे॒वा॒ अ॒धि॒प॒त॒यो॒व॒रु॒णो॒ हे॒ती॒ना॒म॒प्र॒ति॒ध॒र्ता॒स॒प्त॒द॒श॒स्त्वा॒स्तो॒मः॒ पृ॒थि॒व्या॒ अ॒थ॒तु॒म॒रु॒-

त्व॒ती॒य॒मु॒क॒थ॒म॒व्य॒था॒यै॒स्त॒भ्रा॒त॒वृ॒ह॒त्सा॒म॒प्र॒ति॒ष्ठि॒त्या॒ अ॒न्तरि॒ च॒ ऋ॒ष॒य॒स्त्वा॒प्र॒थ॒म॒जा॒दे॒वेषु॒ दि॒वो॒मा॒त्र॒या॒वरि॒भ्या॒

प्र॒थ॒न्तु॒ वि॒ध॒र्ता॒चा॒य॒म॒धि॒प॒ति॒श्च॒ ते॒त्वा॒स॒र्वे॒सं॒वि॒दा॒ना॒ना॒क॒स्य॒पृ॒ष्ठे॒ स्व॒र्गे॒लो॒के॒य॒ज॒मा॒न॒ञ्च॒ सा॒द॒य॒न्तु ॥ १२ ॥

स्व॒रा॒ट्सु॒दी॒र्चो॒दि॒द्भ॒रु॒त॒स्ते॒दे॒वा॒ अ॒धि॒प॒त॒य॒स्सो॒मो॒ हे॒ती॒ना॒म॒प्र॒ति॒ध॒र्तै॒क॒वि॒ंश॒स्त्वा॒स्तो॒मः॒ पृ॒थि॒व्या॒ अ॒थ॒तु॒निष्कै॒व॒ल्य॒

अथ पश्चात् । सम्यग्राजते सम्राट् । आ त्वा रथं यथोतये इति । मरुत्वतीयं शस्त्रम् ॥ १२ ॥

२—स० वे० ८, ९, ११ ।

अथोत्तरतः । स्त्रे नैव राजते स्वराट् । अभि त्वा शूर नोनुम इत्यादिकं निष्कैवल्यं शस्त्रम् ॥ १३ ॥

३—स० वे० ७, १२, १३, १४ ।

ऽधिकं पालतितारः । अग्निर्हेतीनामुपद्रवकारिणीनां परायुधानां प्रतिधर्ता निराकर्ता । किञ्च त्रिवृतस्तोमः त्वा त्वां पृथिव्यां अयत्
स्थापयतु^१ । आज्यमाज्यनामकमुक्तं शस्त्रं प्र वी देवायान्ये इत्यादिकम्^२ अव्यथायै न व्यथा अव्यथा तस्यै चलाभावाय
त्वां स्तभ्रातु हठीकरोतु । रथन्तरं^३ साम अन्तरिक्षे लोके प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय त्वां स्तभ्रातु । प्रथमजाः प्रथमोत्पन्ना ऋषयः प्राणा
देवेषु द्युलोकमध्ये दिवः आकाशस्य मात्रया परिमाणेन वरिम्णा उरुत्वेन त्वां प्रथन्तु प्रथयन्तु । छन्दस्युभयधेति शप आर्धधातुकत्वा-
खिलोपः । प्राणा वाऋषयः प्रथमजा इति^४ श्रुतेः आकाशस्य यादृशं विशालत्वं तादृग्विशालां त्वां कुर्वन्त्वित्यर्थः । विधर्ता इष्टकानिष्पा-
व्यथायै स्तभ्रातुरथन्तरं साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षे ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्ता

चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदानानाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १० ॥

विराडसिद्धिणादिगुद्रास्ते द्वे वा अधिपतय इन्द्रो हेतीनाम् प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वास्तोमः पृथिव्यां अयत् प्रउग

दयिता च पुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्च त्वां प्रथयताम् । यद्वा विधर्ता विशेषेण धारयिता वागभिमानी देवः अयमधिपतिः प्रधानभूतो
देवो मनोऽभिमानी तौ च त्वां प्रथयताम् । विधर्ता चायमधिपतिश्चेति वाक् च तौ मनय तौ हीदम् सर्वं विधारयत इति श्रुतेः । किं
च ते सर्वे यथोक्ता वस्त्रादयः संविदानाः ऐकमत्येनावस्थिताः सन्तो नाकस्य पृष्ठे न अकं दुःखं नाकं सुखं तस्य पृष्ठे स्वरूपे सुखरूपे
स्वर्गे लोके यजमानम् इष्टके चकारात्वां च सादयन्तु स्थापयन्तु ॥ स्तोमाः सामानि च राजसूयप्रकरणे दशमेऽध्याये प्राचीमारोहेत्यादि-
कण्डिकासु व्याख्यातानि^५ ॥ १० ॥

१—‘उत्थापयतु’—इति सु० पाठः ।

२—ऐत० ब्रा० २, ४० ।

३—८, ६, १, ५ ।

४—१० अ० १०—१४ क० ।

कषिष्टिवीजरूपेण त्रिगुणत्वाच्चिदा वर्तते इति विवृदन्नं तद्रूपां त्वं विवृते उपदधामि ॥ प्रवृणोति भूतानीति प्रवृदन्नं
यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ विभेदेण वर्त्तते भूतेषु इति विवृदन्नं । त्वं विवृदसि विवृतेऽर्थाय त्वामुप० ॥
सह वर्त्तते सवृदसि ॥ सवृतेऽर्थाय त्वामुपद० ॥ आक्रामति पराभवति क्षुधामित्याक्रमोऽन्नं त्वमाक्रमोऽसि आक्रमाय त्वामुप० ॥
देहे सङ्क्रामतीति सङ्क्रमोऽन्नं त्वं सङ्क्रमोऽसि सङ्क्रमाय त्वामुप० ॥ मत्तानां त्यक्त्यै वीजरूपेण परिणम्येत्क्रामतीत्युक्तमोऽन्नं
त्वं तद्रूपासि उत्क्रमाय त्वामुप० ॥ उत्क्रुष्टा क्रान्तिर्गमनं यस्येत्युक्तान्तिरन्नम् हे इष्टके त्वमुक्तान्तिरसि उत्क्रान्तिर्य अर्थाय त्वामुप०

विवृदसि विवृते त्वा प्रवृदसि प्रवृते त्वा विवृदसि विवृते त्वा सवृदसि सवृते त्वा क्रमोऽस्या क्रमाय त्वा सङ्क्रमोऽसि सङ्क्र

माय त्वा क्रमोऽस्य क्रमाय त्वा क्रान्तिरस्य क्रान्त्यै त्वाधिपतिनोर्जोर्जं जिव ॥ ६ ॥

राज्ञसि प्राचो दिग्वसवस्ते देवा अधिपतयो ग्निर्हेतौ नाम्प्रति धर्त्ता विवृत्त्वा स्तोमः पृथिव्या अयत्वा ज्यमुक्थम
दधामि ॥ अथ तृतीयो व्याख्याभेदः । अधिकं पातीत्यधिपतिः अधिकपालकेन ऊर्जा अन्नरश्मेन ऊर्जमन्नरसं जिव तर्पय ॥ एवं मन्त्रेष्व-
भिधेयानुसरित्य व्युत्पत्तिः कार्या ॥ ६ ॥

१—१०, १२, १ ।

का० नाकसदोऽनूकेषु पूर्ववर्जं ऋतव्यविलायामाश्विनो वद्राज्ञसीति प्रतिमन्त्रम् । पूर्वानूके स्थानाभावात् पूर्वानूकवर्जं विदिस्वनू-
केषु ऋतव्यविलायामनूकोपरि राज्ञीत्यादिपञ्चकण्डिकाभिराश्विनीवक्राकसप्तचक्रैश्चका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ पुरस्तादुपदधाति ।
राज्ञसि । पञ्च यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे इष्टके राज्ञी रामाना प्राचो पूर्वा दिक् त्वमसि । वसवोऽष्टौ देवास्ते तवाधिपतयो

सर्वैः काव्यतद्गुणशिवम् तेन वसुभ्योऽर्थाद्योपहिता वसून् जिवन् ॥ प्रकृतेन प्रकर्षेण कं सुखं मोयतेऽनेनेति प्रकृतमन्त्रं तेनादि-
त्यभ्योऽर्थाद्योपहितादित्यान् जिवन् ॥ ६ ॥

तन्नुना तन्यते. विस्तार्यत इति तन्तुरन्नं तेन । रायस्योषेण धनपुष्टौ उपहिता रायस्योषं जिव्व ॥ संसर्पेण सम्यक् सर्पति प्रसरति देहे इति संसर्पोऽन्नम् तेन श्रुताय शास्त्रायोपहिता श्रुतं जिव्व ॥ इडान्नम् इडैवैडम् स्वार्थेऽण् तेनौषधीभिः ओषध्वर्थमुप-
हिता ओषधीर्जिव्व ॥ उत्तमेन उद्गतं तमो यस्मात् यद्वोत्तमेनोत्कृष्टत्वेन तनूभिः शरीरार्थमुपहिता तनूः शरीराणि जिव्व ॥ वयोधसा
तन्नुनारायस्योषेणारायस्योषज्जिव्वसं-सर्पेणश्रुतायश्रुतज्जिव्वैडेनौषधीभिरोषधीर्जिव्वोत्तमेनतनूभिस्तनूज्जिव्व

वयोधसाधीतेनाधीतञ्जिन्वाभिजितातेजसातेजोजिन्व ॥ ७ ॥

प्रतिपदसिप्रतिपदेत्वानुपदस्यनुपदेत्वासम्पदसिसम्पदेत्वातेजोसितेजसेत्वा ॥ ८ ॥

वयो दधाति पुष्पाति वयोधा अद्र' तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीतं जिव् ॥ अभि सर्वतो जीयते येनेत्यभिजिह्ववर्जयहेतुरद्र' तेन तेजसा तेजोऽर्थं मुपहिता तेजो जिव् ॥ ७ ॥

अदोऽस्य सुप्तं त्वेति व्याख्यातमन्वानाह । प्रतिपद्यते जीवनमनेनेति प्रतिपद्वचनम् ॥ हे इष्टके त्वं प्रतिपद्वचनरूपासि प्रतिपदेऽन्नाय त्वामुपदधानीति शेषः । एवं सर्वत्र ॥ प्रतिदिनमनुपद्यतिऽनुपद्वचनमसि अनुपदेऽन्नाय त्वामुपदधासि ॥ हे इष्टके त्वं सम्पद्वचनमसि सम्पदेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ तेजसः कारणत्वात्तेजोऽन्नम् तेजसे त्वा मुपदधामि ॥ ८ ॥

का० सर्वतोऽपादावेलायां स्तोमभागा रश्मिना सत्यायेति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानूकम् । अषाढावेलायां सर्वदिक्षु स्तोम-
भागासञ्ज्ञा इष्टका उपदधाति रश्मिनेत्याद्येकोनविंशत्यन्त्रैः तन्मध्ये पञ्चदश प्रागनूकं दक्षिणेन अर्धाच्चतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधेया
इति सूचार्थः ॥ एकोनविंशद्यजूंषोष्टकादेवत्यानि । इमे मन्त्राः अत्या त्रिधा व्याख्याताः कण्डिकाद्वयपर्यन्तममुनोपहिता सत्यदो
जिन्वेति प्रथमः अदोऽस्यमुष्मै त्वामुपदधामीति द्वितीयः अधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति तृतीयः प्रकारः । तथा च श्रुतिः । अमुनादो जिन्वा-
दोऽस्यमुष्मै त्वामधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति त्रैधा विहिता स्त्रेधा विहितं ह्यन्नमिति ॥ अथ वाक्यार्थः । हे इष्टके त्वं रश्मिनात्रेन
सत्यायोपहिता सती सत्यं सत्यवचोजिन्व तर्पय तेजोवृद्धिप्रदत्वाद्ब्रह्म रश्मिरन्नमिति श्रुतिः ॥ प्रकर्षेण देहे इतिर्गतिर्यस्येति प्रेतिरन्नम्
पृथिव्यापृथिवीज्जिन्वविष्टम्मेष्टष्टष्टज्जिन्वप्रवयाह्वाहर्जिन्वानयारावारावीज्जिन्वोशिजावसुभ्योवसुज्जिन्व

प्रकेतेनादित्येभ्य आदित्याज्जिन्व ॥ ६ ॥

तेन । धर्मेणा विभक्तिव्यत्ययः धर्मेणे धर्मायोपहिता सती धर्मं जिन्व प्रीणय प्रेतिरन्नमिति श्रुतिः । सर्वमन्त्रेषु द्वितीयं पदं
चतुर्थ्यन्तं कार्यम् ॥ अन्वेति देहमनुगच्छतीत्यन्वितिरन्नम् तथा दिवा दिवेश्यां उपहिता सती दिवं यल्लोकं जिन्व । अन्वितिरन्नमिति
श्रुतिः ॥ सन्धिना सस्यगवलादिकं धोयतेऽस्मिन्निति सन्धिरन्नं तेन अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थमुपहितान्तरिक्षं जिन्व ॥ प्रतिधीयतेऽस्मि-
न्निति प्रतिधिरन्नं तेन पृथिव्यै उपहिता सती पृथिवीं जिन्व ॥ विष्टम्भेन देहं विष्टम्भयतीति विष्टम्भोऽन्नं तेन वृष्ट्यै उपहिता वृष्टिं
जिन्व ॥ प्रवया प्रकर्षेण वाति देहं गच्छतीति प्रवान्नम् तेनाङ्गाङ्गे उपहिताहर्दिनं जिन्व ॥ अनुया देहान्तर्गतहासमतिनाडीभिरनुयाति
आप्नोति देहमित्यनुयात्रं तथा । तृतीयैकवचने आतोधातोर्व्यालोपः । रात्रौ उपहिता रात्रौ जिन्व ॥ उशिजा वसु कान्तौ उश्यते

रथन्तरम् रथैः तीर्यते गम्यते यत्रेति रथन्तरं भूमण्डलम् । अयं वै लोको रथन्तरं कन्द इति श्रुतेः ॥ निकायः नितरां कायति शब्दं करोति वृक्षादीनुन्मूलयन्निति निकायो वायुः कै शब्दे । वायुर्वै निकायश्चकन्द इति श्रुतेः ॥ विवधः विविधं बध्यन्ते हन्यन्ते पापफलानि भोक्ष्यन्ते भूतप्रेतादिरूपेण प्राणिनो यत्रेति विवधोऽन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षं वै विवधश्चकन्द इति श्रुतेः ॥ गिरः गीर्यते भक्ष्यतइति गिरोऽन्नम् । अन्नं वै गिर इति श्रुतेः ॥ भ्रजः भ्राजते दीप्यतइति भ्रजोऽग्निः । अग्निर्वै भ्रजश्चकन्द इति श्रुतेः । संस्तुप् अनुष्टुप् सम्यक् स्तभ्यते रुध्यते वशीक्रियते अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया सा संस्तुप् अनुष्टुप् वाक् । वागिव स स्तुप्कन्दो वागनुष्टुप्कन्द इति श्रुतेः ॥ एवः वरिवः इति पदद्वयं व्याख्यातम् ॥ वयः वाल्यादिवयोहेतुभृतमन्नम् । अन्नं वै वयश्चकन्द इति श्रुतेः ॥ वयस्कृत् वयांसि वाल्यादौनि करोतीति वयस्कृत् जठराग्निः अग्निर्वै वयस्कृच्छकन्द इति श्रुतेः ॥ विष्यर्धाः विविधं स्पर्धन्ते ऐश्वर्याधिक्यदर्शनेन जना यत्रेति विष्यर्धाः

रश्मिनासत्यासत्यञ्जिन्वप्रेतिनाधर्मणाधर्मञ्जिन्वान्वित्यादिवञ्जिन्वसन्विनान्तरिक्षेणान्तरिक्षञ्जिन्वप्रतिधिना

स्वर्गः । स्पर्धं सङ्घर्षं असुन् । असौ वै लोको विष्यर्धाश्चकन्द इति श्रुतेः ॥ विशालम् । विविधं शालन्ते शोभन्ते जना यत्रेति विशालं भूतलम् । अयं वै लोको विशालं कन्द इति श्रुतेः ॥ छदिः छाद्यतेऽर्करश्मिभिरिति छदिरन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षं वै छदिश्चकन्द इति श्रुतेः ॥ दूरोद्दणम् । दुःखेन रोदुमारोद्दणं कर्तुं शक्यं निष्कामज्योतिष्टोमादियज्ञप्रयासजातज्ञानसाध्यत्वादिति दूरोद्दणं रविः । असौ वा आदित्यो दूरोद्दणं कन्द इति श्रुतेः ॥ तन्द्रम् । तन्द्रि सीदे मोहे तन्द्रति सीदति स्थानसङ्कोचेनेति तन्द्रं अणौ । पङ्क्तिर्वै तन्द्रं कन्द इति श्रुतेः ॥ अङ्गाङ्गम् । अङ्गे स्थले अङ्गानि गर्त्तपाषाणादिविज्ञानि यत्रेत्यङ्गाङ्गं जलम् । आपो वा अङ्गाङ्गं कन्द इति श्रुतेः ॥ अत्रेष्टकानां भूलोकादिरूपेण स्तुतिरिति भावः ॥ ५ ॥

उदानः। उदानो वै त्रिककुप् छन्द इति श्रुतेः। काव्यम् कवेः परमात्मन इदं काव्यं वेदवयीरूपः शब्दः। तथै विद्या काव्यं छन्द इति श्रुतेः॥ अङ्गुपम् अङ्गु कुटिलगतौ अङ्गेन कुटिलगत्या आप्नोतीत्यङ्गुपमुदकम्। आपो वा अङ्गुपं छन्द इति श्रुतेः॥ अक्षरपङ्क्तिः न चरतीत्यक्षरा नाशरहिता पङ्क्तिरावर्त्यस्याः साक्षरपङ्क्तिर्योः। असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्द इति श्रुतेः॥ पदपङ्क्तिः पदानां चरणन्यासानां पङ्क्तयो यस्मिन् सा पदपङ्क्तिर्भूलोकः। अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्द इति श्रुतेः॥ विष्टारपङ्क्तिः विस्तारा विस्तारिता प्रसारिता वस्तूनां पङ्क्तयो यत्रेति विष्टारपङ्क्तिर्दिक्। दिगो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्द इति श्रुतेः॥ चुरोभजः चुर विलिखनखन-

आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः संयच्छन्दो वियच्छन्दो बृहच्छन्दो रथन्तरच्छन्दो निकायच्छन्दो विवधच्छन्दो गिरच्छन्दो

भजच्छन्दः सुच्छन्दो नृच्छन्द एवच्छन्दो वरिच्छन्दो वयच्छन्दो वयस्कृच्छन्दो विष्मद्वाच्छन्दो

विशालच्छन्दश्च दिच्छन्दो दूरो हणच्छन्दस्तन्द्रच्छन्दो अङ्गाङ्गच्छन्दः ॥ ५ ॥

नयोः चुरति विलिखति व्याप्नोति सर्वमिति चुरः तौत्रः भजते दीप्यत इति भजः ऋक्स्यच्छन्दसः चुरोभज आदित्यः। असौ वा आदित्यः चुरोभजश्छन्द इति श्रुतेः॥ ४ ॥

आच्छत् आच्छादयति शरीरमित्याच्छदन्नम्। प्रच्छत् प्रच्छादयतीति प्रच्छदन्नम्। अन्नं वा आच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छच्छन्द इति श्रुतेः॥ संयत् संयच्छति व्यापारान्निवर्त्तयति जलू निति संयत् रात्रिः। रात्रिर्वै संयच्छन्द इति^(५) श्रुतेः॥ वियत् विशेषेण यच्छन्ति गच्छन्ति व्यापारायेतस्ततो जना यत्रेति वियद्दिनम्। बृहर्वै वियच्छन्द इति श्रुतेः॥ बृहत् विसीर्षः सः। असौ वै लोको बृहच्छन्द इति श्रुतेः॥

वात्र० सं०॥

अयं वै लोक एवञ्छन्द इति (८, १, २, ३) श्रुतेः ॥ वरिवः प्रभामण्डलेन त्रियतत्रात्रियतइति वरिवोत्तरिचं तदेव छन्दः ॥ अतरिचं
वै वरिवञ्छन्द इति श्रुतेः ॥ शम्भूः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भूः द्युलोकः ॥ द्यौर्वै शम्भूञ्छन्द इति श्रुतेः ॥ परितो भवति
व्याप्य वर्तत इति परिभूदिग्वाचकः शम्भूः ॥ दिगो वै परिभूञ्छन्द इति श्रुतेः ॥ आच्छत् आच्छादयति स्वरसेन सर्वं शरीर
मिच्छाच्छत् अन्नम् ॥ अन्नं वा आच्छच्छन्द इति श्रुतेः ॥ मनः प्रथमसृष्टं प्रजापत्यात्मकं यस्मिन् तदेव छन्दः तद्रूपासि ॥
प्रजापतिवै मनञ्छन्द इति श्रुतेः ॥ व्यवः व्यवतिर्याप्तिकर्मा विचति व्याप्नोति सर्वं जगदिति व्यचः आदिद्यः ॥ असौ
वा आदिद्यो व्यचञ्छन्द इति श्रुतेः ॥ सिन्धुः स्यन्दति नाडोभिः शरीरं व्याप्नोति सिन्धुः प्राणवायुः ॥ प्राणो वै सिन्धु-
स्यन्दच्छन्द इति श्रुतेः ॥ सिन्धुः स्यन्दति नाडोभिः शरीरं व्याप्नोति सिन्धुः प्राणवायुः ॥ प्राणो वै सिन्धु-

पञ्चदशोऽक्षरः ।
 एवञ्चन्दोवरिवञ्चन्दः गन्धञ्चन्द परिभूञ्चन्द आच्छञ्चन्दो मनञ्चन्द दोयवञ्चन्दः सिन्धुञ्चन्द समुद्रञ्चन्द
 स्मरिञ्चन्दः ककुपञ्चन्दस्तिककुपञ्चन्द काञ्चञ्चन्दो अङ्गुपञ्चन्दो चरपङ्क्तिञ्चन्दः पदपङ्क्तिञ्चन्दो विष्टार
 पङ्क्तिञ्चन्दः चुरोभञ्चन्दः ॥ ४ ॥

शब्दइति^(५) श्रुतेः ॥ समुद्रश्च समुद्रमन्वत्पादिकल्पसमूहा इति समुद्रं मनः यदा समुद्रसाम्याद्वाभ्यर्थेण समुद्रं मनः । मनो वै समुद्र इति श्रुतेः ॥ सरिरं सलिलं रलयोरैक्यं सरति वदनगह्वरान्निर्गच्छतीति सरिरं वाक् । वाग्वै सरिरं कन्द इति श्रुतेः ॥ ककुप् कं सुखं शरीरे स्फुभाति धारयतीति ककुप् कं सुखं कापयति दीपयतीति वा कुप, दीप्तौ चुरादिः क्तिप् श्रुतेः ॥ पूर्ववत्पक्षे सलोपश्च, ककुप् प्राणः । प्राणो वै ककुप् कन्द इति श्रुतेः ॥ त्रिककुप् त्रेधा कं पोतमुदकं स्फुभातीति त्रिककुप्

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ ४० ॥

॥ २५ ॥

दधिकाः स्याम भवेम । नोऽस्माकं सपत्नान् पुण्ड पुनरुक्तिरादरार्था । शोभनं मनो यस्य ससुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुम-
नस्यमानः भृगादिभ्य इति क्वाङ् ततः शानच् ॥ २ ॥

अथ दक्षिणतः । इष्टकादेवत्यं यजुः । पञ्चदशकलस्य भर्ता य आदित्यरूपः स्तोमः षोडशावृत्तपेतो वा यः स्तोमः यच्च ओजो
बलरूपं द्रविणं धनम् हे इष्टके त्वं तदुभयरूपासि तां त्वामुपदधामि । अथोत्तरतः । इष्टकादेवत्यं यजुः । चतुश्चत्वारिंशदा-
वृत्तग सम्पन्नो यः स्तोमस्त्रिष्टुप् रूपा वा यच्च बलरूपं धनम् तदुभयरूपां त्वामुपदधामि ॥ अथ मध्ये पञ्चमी । त्रिष्टुप् । सा
भक्षणे न स्नाति भक्षयति विनाशयतीत्यस्मो रक्षको नाम योऽग्निस्तस्याग्नेयद्रूपस्य पञ्चदशकलस्य पुरोषमसि पूरयित्री भवसि

षोडशीस्तोमओजोद्रविणञ्चतुश्चत्वारिंशस्तोमोवर्धोद्रविणम् । अग्नेःपुरीषमस्यस्फोनामतान्त्वाविश्वे

अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठान्तवतौ हस्तीदप्रजावदस्मोद्रविणायजस्व ॥ ३ ॥

हे इष्टके या त्वं तां त्वां विश्वे देवा अभिगृणन्तु स्तुवन्तु स्तोमैः पृष्ठैश्च युता होयमाणघृतयुता च सती सा त्वमिह चतुर्थी चितौ
सीद उपविश अस्मे अस्मासु प्रजावत्युच्युतं द्रविणा द्रविणं धनं यजस्व देहि ॥ ३ ॥

१—१०, ११, ५ ।

२—८, ५, ०, ३ ।

का० विराजो दश दश प्रतिदिशं पुरस्तात्पश्चममेव ऋक् इति प्रतिमन्त्रम् । प्रतिदिशं दशदश विराट्सञ्ज्ञा इष्टका उपदधाति
चत्वारिंशत्पद्या एवेति सूत्रार्थः ॥ चत्वारिंशदाजुषि इष्टकादेवत्यानि । एति गच्छति सर्वां जन्तुसमूहो अस्मिन्नित्येवः पृथिवीलोकः
य एव ऋक् रूपेण स्थितत्वात् कादकत्वाद्वा ऋक्ः हे इष्टके त्वं तद्रूपासि तां त्वामुपदधामि । एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या अतुक्ता ज्ञेयाः ।
अयं वै लोक एव ऋक् इति श्रुतिः । वरिव प्रभामण्डलेन त्रियतत्रात्रियतइति वरिवोऽन्तरिक्षं तदेव ऋक् । अन्तरिक्षं

॥ १५ अ० ॥ का० २ ॥ ॥ २६१ ॥

सहस्राजातान्प्रणुदानः सप्रत्नान्प्रत्यजाताज्जातवेदोनुदस्य । अधिनोब्रूहि सुमनस्यमानोवयस्यामप्रणुदानः सप्रत्नान्॥२

अथ पञ्चादुपदधाति । सहसा बलेन जानानुत्पन्नान्नास्माकं सपत्नान् प्रणुद नाशय । हे जातवेदः अजातान् उत्पत्स्यमानानपि प्रतिनुदस्व । आत्मनेपदमार्घम् । किञ्च सुमनस्यमानोऽस्मासु शुभचित्तः सन्नास्मानधिगृही शतृभ्योऽधिकान् वद । वयमपि त्वत्पसादा-

प्रजापालकः सर्वेषां भूतानामधिपतिः स्वाम्यासोत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पादा दश प्राणा हे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयस्त्रिंश इति(१८)
 श्रुतेः ॥ अत्र यायेष्टका येन मन्त्रेणोपधेया सासा तत्तन्मन्त्रोक्तदेवतारूपेण ध्यातव्येत्यर्थः ॥ का० उत्तरा० सादधि लोकम्पृष्ठाः पूर्ववत् १ ।
 नवविंशत्यास्तुवतवनस्यतयोस्तृजन्तसोमोधिपतिरासीदेकविंशतास्तुवतप्रजाअसृजान्नयवाश्चायवाश्चाधिपतय
 आसंस्तयस्त्रिंशतास्तुवतभूतान्यशाम्यन्प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासील्लोकम्पृष्ठाच्छिद्रम्पृष्ठाथोसीदधुवात्वम् ।

इन्द्राग्नीत्वावृहस्पतिरस्मिन्योनावसीपदन् । ताअस्यसृद्दोहसस्सोमंश्रीणन्तिपृथ्वयः ।

जन्मन्देवानांविशस्त्रिष्वारोचनेदिवः । इन्द्रं विश्वाअवीष्टधन्त्समुद्रञ्चसङ्किरः ।

रथीतमंरथीमांवाजानांसत्यतिस्पतिम् ॥ ३१ ॥

॥ इतिमाध्यन्दिनिशाखायांवाजसनेयसंहितायां चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥१४॥

उत्तरांसादारभ्य प्रथमचितिवक्त्रोक्तम्पृष्ठा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ ततः पुरोषनिर्वापः सप्तर्षोपस्थानं च बोध्यम् । तन्मन्त्रप्रतीकानि
 लोकम्पृष्ठा ता अस्य इन्द्रं विश्वा इति तास्त्रिस्तोऽपि व्याख्याताः ॥ ३१ ॥

(-१०, १०, १८ ।

इति चतुर्थी चितिः पूर्णा ॥ ॥ इति श्रीमन्महोदधरुक्ते वेददीपे मनोहरे । वेद चन्द्रमितोऽध्यायो वर्ण्यद्वित्रिचतयिनि ॥ १४ ॥

पुमानित्यमरः । वरुणस्तेषामधिपतिरासीत् । दश हस्तगा अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंश इति^(१३) श्रुतेः ॥ त्रयोविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः पादावात्मा चेति तैः स्तुते क्षुद्राः पशवोऽजादयः सृष्टाः तेषां पूषा स्वाम्यभूत् । दश हस्तगा अङ्गुलयो दश पाद्या हे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोविंश इति^(१४) श्रुतेः ॥ पञ्चविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः करो पादावात्मेति तैरस्तुवत तदारण्या वनस्थाः पशवः कृष्णसृगादयः सृष्टास्तेषां वायुः स्वाम्यभूत् । दश हस्तगा अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंश इति^(१५) श्रुतेः ॥ सप्तविंशत्या करपादाङ्गुलयः द्वौ भूजावूरू चात्मेति तैरस्तुवत ततो द्यावापृथिवी द्युभूलोको व्यैतां विशेषेणागच्छतामित्यर्थः । विपूर्वादिण् गताविति धातोर्लङि प्रथमद्विवचनम् । वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादशानुव्यायन् अन्वगच्छन् अनुगताः तएव स्वामिनोऽभूवन् दश हस्तगा अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गानि हे प्रतिष्ठे आत्मा सप्तविंश इति^(१६) श्रुतेः ॥ ३० ॥

पतिरासीत्त्रयोविंशत्यास्तुवतक्षुद्राःपशवोऽसृज्यन्तपूषाधिपतिरासीत्पञ्चविंशत्यास्तुवतारण्याःपशवोऽसृज्यन्त
वायुरधिपतिरासीत्सप्तविंशत्यास्तुवतद्यावापृथिवीव्यैतांवसवोरुद्राआदित्याअनुव्यायंस्तएवाधिपतयआसन्॥३०

नवविंशत्या करपादाङ्गुलयो नव छिद्ररूपाः प्राणास्तेरस्तुवत ततो वनस्पतयोऽखत्यवटादाः सृष्टाः तेषां स्वामी सोमोऽभूत् । दश हस्तगा अङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणा इति^(१७) श्रुतेः ॥ एकविंशता करपादाङ्गुलयः दशेन्द्रियाणि आत्मेति तैरस्तुवत ततः प्रजाः सृष्टाः यवाः पूर्वपक्षा अथवाः अपरपक्षास्तासां प्रजानां स्वामिनोऽभूवन् दश हस्तगा अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकविंश इति^(१८) श्रुतेः । पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्माधिपतय आसन्निति च ॥ त्रयस्त्रिंशता अङ्गुलयः इन्द्रियाणि पादौ आत्मेति तैरस्तुवत स्तौति स प्रजापतिर्देवैः सह । ततो भूतानि अशास्यन् सर्वे प्राणिनः शान्ताः सुखिनोऽभूवन् । परमे सत्त्वलोके तिष्ठतीति परमेष्ठाः प्रजापतिः

दश प्राणा आत्मैकादशस्तरस्तुवत । ऋतवः वसन्ताद्याः सृष्टाः आर्तवाः ऋतुपालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभुवन् दश प्राणा आत्मै-
कादश इति^(८) श्रुतेः ॥ तयोदशभिः दश प्राणाः द्वौ पादौ एक आत्मा इति तैरस्तौत् ततो मासाः चैत्रादयः सृष्टाः मासाभिमान्ययनद्वयात्मकः
संवत्सरः तेषामधिपतिरासीत् । दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोदश इति^(९) श्रुतेः ॥ पञ्चदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः करौ बाह्व नामे-
रूर्ध्वभागश्च तैरस्तुवत ततः चतुर् चतुर्विंशतिः सृष्टा इन्द्रः ऐश्वर्यशाली तदभिमानो देवः स्वाम्यभूत् । दश हस्ता अङ्गुलयश्चत्वारि
दोर्बाह्वाणि यदूर्ध्वं नाभेस्तत्पञ्चदशमिति^(१०) श्रुतेः ॥ सप्तदशभिः दश पादाङ्गुलयः ऊरू जानुनो पादौ नाभेरधोभागश्चेति तैरस्तौत्

भिरस्तुवत मासा असृज्यन्तस्वत्सरोधिपतिरासीत् पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्रमसृज्यतेन्द्रोधिपतिरासीत् सप्तदश

भिरस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत् ॥ २६ ॥

नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्योऽसृज्येतामहोरात्रे अधिपत्नी आस्तामेकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोधि-
तदा ग्राम्याः पशवः गवादयः सृष्टाः बृहस्पतिस्तेषां स्वाम्यभूत् । दश पादा अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्ध्वीयानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्माभेस्तत्सप्तदश-
मिति^(११) श्रुतेः ॥ २६ ॥

नवदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः ऊर्ध्वाधःस्थच्छिद्ररूपा नव प्राणास्तरस्तौत् । ततः शूद्रार्यौ शूद्रवैश्यावसृजेतां सृष्टौ । अर्थः स्वामि-
वैश्ययोः । अहोरात्रे तयोः स्वामिनिनास्ताम् । दश हस्ता अङ्गुलयो नव प्राणा इति^(१२) श्रुतेः ॥ एकविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः
आत्मा चेति एकविंशत्यास्तौत् । ततः एकशफाः पशवोऽश्वादयः सृष्टाः एकं शफं खुरः प्रतिपादं येषां ते एकशफाः । शफं क्लीवे खुरः

त्मानं स्तुत्वे माः पूजा जनयामीति देवा ऊचुः केन स्तोत्र्यामः सज्जचे मया युष्माभिश्चेति तथेत्युक्त्वा प्राणैः पूजापतिना चास्तुवतेति ।
तथा च श्रुतिः तद्धै पूजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाकामयत पूजाः सृजेय प्रजायेयेति^(१) स प्राणानब्रवीदुष्माभिः
सहेमाः प्रजाः पूजनयानौति ते वै केन स्तोत्र्यामहइति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवतेति^(२) ॥
प्रजापतिरेकया वाचा सहात्मानमस्तुवत स्तुतवान् वचनव्यत्ययः । वाग्वाएका वाचैव तदस्तुवतेति^(३) श्रुतेः । प्रजा अधीयन्त उद-
पायन्त प्रजापत्यर्थमस्याप्यन्तेति वा । सृष्टानां प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासीत्स्वाम्यभूत् । एवं षोडश मन्त्रा व्याखेयः ॥ तिसृभिः
प्राणोदानव्यानैरस्तौत् ब्रह्म ब्राह्मणजातिः सृष्टा ब्रह्मणस्पतिर्ब्राह्मणजातेः स्वाम्यभूत् । त्रयो वै प्राणाः प्राणोदानव्यानास्तैरिति^(४) श्रुतेः ॥

वतभूतान्यसृज्यन्तभूतानाम्पतिरधिपतिरासीत्सप्तभिरस्तुवतसप्तकृपयोसृज्यन्तधाताधिपतिरासीत् ॥२८॥

नवभिरस्तुवतपितरोसृज्यन्तादितिरधिपत्नरासीदेकादशभिरस्तुवतकृतवोसृज्यन्तार्त्तवाअधिपतयश्चासंस्त्रयोदश

पञ्चभिः प्राणैरस्तुवत पञ्च भूतानि सृष्टानि भूतानां पतिर्देवस्तेषां स्वाम्यभूत् य एवेमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवतेति^(५)
श्रुतेः ॥ सप्तभिः श्रोत्रचक्षुर्नासावाग्रूपैः सप्तशीर्षेणप्राणैरस्तुवत ततः सप्तकृपयो सृष्टाः धाता जगत्सृष्टाद्यो देवः स्वाम्यभूत् । य एवेमे
सप्त शीर्षेणप्राणास्तैरेवेति^(६) श्रुतेः ॥२८॥

नवभिः सप्त शिरःप्राणा द्वावध इति नवप्राणैः प्रजापतिरस्तौत् ततः पितरः अग्निस्वात्तादयः सृष्टाः अदितिः अखण्डिता प्रजा-
पतिशक्तिः सृष्टानां पितृणामधिपत्नी स्वामित्वेनाधिकं पालयित्वासीत् नव वै प्राणाः सप्त शीर्षेणवाञ्चौ द्वौ तैरिति^(७) श्रुतेः ॥ एकादशभिः

भागोऽसि त्वयि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन त्वया भूतं प्राणिमात्रमनुक्तं स्मृतं पापमनो मृत्योः रक्षितम् तथा
यजमानोऽपि सर्वभूतानि मृत्योः स्पृशति । ऋभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोदिति^(१२) श्रुतः ॥ २६ ॥

का० ऋतस्ये सहस्र सहस्रस्येति । अनूकमभितो द्वे पद्ये उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यं यजुः । सहो मार्गशीर्षः सहस्रः पौषः एतौ
हैमन्तिकौ हैमन्तावयवौ । शिष्टं पूर्वतुल्यम् ॥ २७ ॥

सहस्रसहस्रस्य हैमन्तिकाष्टतूष्णनेरन्तः श्लेषोसिकल्पेतान्द्रावाष्टयिवीकल्पन्तामापओषधयः कल्पन्तामग्नयः

एथङ्गमज्यैष्ठ्यायसव्रताः । येचग्नयः समनसोन्तराद्यावाष्टयिवीद्मे । हैमन्तिकाष्टतूष्णभिकल्पमाना

इन्द्रमिव देवाश्चभिसंविशन्तुतयादेवतयाङ्गिरस्वद्भुवेसीदतम् ॥ २७ ॥

एकवास्तुवतप्रजाचधौयन्तप्रजापतिरधिपतिरासीत्तिसृभिरस्तुवतब्रह्मासृज्यतब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीत्पञ्चभिरस्तु

का० रेतःसिम्बेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणानां कष्टोष्टीरेकया स्तुवतेति प्रतिमन्त्रम् । सर्वासु दिक्षु रेतःसिम्बेलायां सृष्टि
सञ्ज्ञाः सप्तदशेष्टका उपदधाति तन्मध्ये प्रागनूकं दक्षिणेन नव अर्थाष्टावुत्तरेणेति सूचार्थः ॥ सप्तदश यजूंषि सृष्टोष्टकादेवत्यानि ।
अत्र निदानम् प्रजापतिर्भूतानि मृत्योरेवं सुक्ता प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति विचिन्ता प्राणाधिष्ठातृदेवान्दिगादीन् च युष्मभिः सह परमा-

षट् प्रतिमक्षं वक्ष्णां भाग इति^१ । चतुर्दशभ्योऽपराः षण्मन्त्रैः षट् पदा उपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ इष्टके त्वं वसूनां भागोऽसि त्वयि रुद्राणामाधिपत्यं त्वया चतुर्विंशेन स्तोमेन प्रजानां चतुष्पात् गवाश्वादिकं स्मृतं पापान्मवितम् । वसुभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरोदिति^(७) श्रुतेः ॥ आदित्यानां या त्वं भागोऽसि त्वयि मरुतामाधिपत्यं त्वया पञ्चविंशेन स्तोमेन प्रजानां गर्भाः सृत्वा रक्षिताः । आदित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्वा आधिपत्यमकरोदिति^(८) श्रुतेः । त्वमदित्यै अदित्या भूमेर्भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यं त्वयि त्वया त्रिणवेन स्तोमेन प्रजानामोजः बलमष्टमो धातुर्वा स्मृतम् इयं वा अदितिरस्यै भागं कृत्वा पूष्ण आधिपत्यं^(९) ॥ त्वं देवस्य सवितुर्भागोऽसि

बृहस्पतेराधिपत्यं समीचीर्दिशस्व ताश्चतुष्टोमस्तोमः ॥ २५ ॥

यवानाम्भागोऽस्य यवानामाधिपत्यमजस्रं ताश्चतुश्चत्वारिंशस्तोमः ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं

भूतं स्मृत्तन्वयस्त्रिंशस्तोमः ॥ २६ ॥

त्वयि बृहस्पतेराधिपत्यं त्वया चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीप्यः सम्यगश्नन्ति जना यासु ता दिशः स्मृताः । देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतय आधिप^(१०) ॥ २५ ॥

यवानां पूर्वपक्षाणां त्वं भागोऽसि अयवानामपरपक्षाणां त्वयाधिपत्यं चतुश्चत्वारिंशेन स्तोमेन त्वया प्रजः स्मृताः रक्षिताः । पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा अयवास्ते हीदुः सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वा परपक्षेभ्य आधिप^(११) । ऋभूणां देवविशेषाणां त्वं

का० दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति । पूर्वानूकान्ते विहितयोज्ज्वामात्रोर्मध्ये दक्षिणामुपदधात्युदङ्मुखः उत्तरा पूर्वमुपहिता ॥ दश
यजुषि चतुर्भिर्मृत्युमोहित्युपधानं षड्भिः षट्पदोपधानं दशैष्टकाः स्युत्सञ्ज्ञाश्च । तत्रार्थादः श्रुत्युक्तः । उत्पन्नेन सृष्ट्यादौ प्रजा-
पतिना सर्वाणि भूतानि सृष्टुं गर्भं कृतानि गर्भस्थान्येव भूतानि पाप्मा मृत्युरष्टह्वात् ततः प्रजापतिर्देवानुवाच युष्माभिः सहाहमि-
मानि भूतानि पाप्मरूपान्मृत्योर्मोचयामीति देवैरुक्तं तत्रास्माकं को लाभः प्रजापतिनोक्तं वृणुत तैः कैश्चिदुक्तमस्माकं भागोस्तु अन्यैरुक्त-
मस्माकमाधिपत्यमस्त्विति तथेत्युक्तं केभ्यो भागमपरेभ्य आधिपत्यं दत्त्वा तैः सह भूतानि मृत्योरसृष्टीत्ततः स्युत् इष्टका इति । तथा

अग्नेर्भागोसिदौक्षाया आधिपत्यम्ब्रह्मस्यतन्विष्टस्तोमइन्द्रस्यभागोसिविष्णोराधिपत्यं हवः स्युत्स्यञ्चदश

स्तोमोनृचक्षसास्त्रागोसिधातुराधिपत्याञ्जनिवः स्युत् सप्तदशस्तोमोमित्रस्यभागोसिवरुणस्याधिपत्यं

न्दिवोदृष्टिर्वातस्यतएकविंशस्तोमः ॥ २४ ॥

च श्रुतिः । अथ स्युत् उपदधात्येतद्दे प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गर्भ्यभवत्तान्यस्य गर्भेण सन्ति पाप्मा मृत्यु-
रष्टह्वात् सः देवानब्रवीदुष्माभिः सहेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः सृष्टवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणोष्वमित्यब्रवीत्तं ।
भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्वित्येके स भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरसृष्टीत्तदसृष्टीत्त-
स्मात्स्युत्स्यथैवैतद्वर्जमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः सृष्टीतीति ॥ अथ मन्त्रार्थः । हे इष्टके या

ब्रह्मः सूर्यः । असौ वाय्वादित्यो ब्रह्म इति श्रुतेः । विष्टपं निवासस्थानं भुवनं विष्टपं लोक इति कोशात् ब्रह्मस्य विष्टपं स्वराज्यं स्वतन्त्रत्वं
 तद्रूपं स्तत्प्रदेो यच्चतुस्त्रिंशं स्तोमस्तद्रूपासि । यद्वा संवत्सरो ब्रह्मस्य विष्टपं रविणैव कालनिर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपञ्चसप्तर्षिहोरात्र-
 संवत्सरात्मकत्वाच्चतुस्त्रिंशः । य एव चतुस्त्रिंशं स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशति-
 रर्धमासाः समतर्वा हे अहोरात्रे संवत्सर एव ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तदयत्तमाह ब्रह्मस्य विष्टपमिति स्वराज्यं वै ब्रह्मस्य विष्टपं
 तदेतद्रूपं^(२३) ॥ नाकः स्वर्गप्रदः षट्त्रिंशः स्तोमोऽसि संवत्सरो वा नाकः काम्यतइति कं सुखं न क मकं दुःखं तन्नारित यच स नाकः
 षट्त्रिंशः पञ्चमासात्मकत्वात् । य एव षट्त्रिंशं स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा
 द्वादश मासास्तदयत्तमाह नाक इति न हि तत्र गताय कस्यै च नाकं भवत्यथो संवत्सरो वाव नाकः संवत्सरः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्रूपं^(२४) ॥
 विवर्त्यन्ते आवर्त्यन्ते सामानि यचेति विवर्तः अष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तद्रूपासि यद्वा विविधं वर्तन्ते भूतानि यचेति विवर्तः संवत्सरः
 अधिमासत्वेन षड्विंशतिः पक्षाः समतर्वा त्रयोदश मासाः हे अहोरात्रे इत्यष्टाचत्वारिंशः । य एवाष्टाचत्वारिंशं स्तोमस्तं तदुप-
 दधात्यथो संवत्सरो वाव विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशस्तस्य षड्विंशतिरहोरात्राणि त्रयोदश मासाः समतर्वा हे अहोरात्रे तदयत्तमाह विवर्तं
 इति संवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूपं^(२५) ॥ धर्चं धारकश्चतुर्लोकस्तोमश्चतुष्टोमः मध्यपदलोपी समासः त्रिवृत्पञ्चदशसप्त-
 दशैकविंशानां समूहस्तद्रूपासि । वायुर्वा धर्चं जगदाधारत्वात् चतुर्दिग्भिः स्तूयमानत्वाच्चतुष्टोमः । य एव चतुष्टोमस्तं तदुपदधाति
 तदयत्तमाह धर्चं मिति प्रतिष्ठा वै धर्चं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वा धर्चं चतुष्टोमः स आभिष्यतस्यभिर्दिग्भिः स्तुते वायुवै सर्वेषां
 भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपमुपदधातीति^(२६) श्रुतेः ॥ आदावन्ते च वायूपधानेन वायुना सर्वभूतानि वशीकरोतीति भावः । तदुक्तं श्रुत्या
 स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णातीति^(२७) ॥ एतैरष्टादशमन्त्रैः स्तोमवादिभिः
 स्तोमरूपत्वं नीतुं अष्टादशेष्टका उपधेया इत्यर्थः ॥ २३ ॥

वयवः तद्रूपासि । य एव त्रयोविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव सभरणस्तयोविंशस्तस्य त्रयोदश म साः संसर्तवो
 हे अहोरात्रे संवत्सर एव सभरणस्तयोविंशस्तद्यत्तमाह सभरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सभृतस्तदेव तद्रूप^(१७) ॥ योनिः
 प्रजोत्पादकश्चतुर्विंशः स्तोमोऽसि यद्वा योनिः सर्वस्थानभूतः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षात्मकस्तद्रूपासि । य एव चतुर्विंश स्तोमस्तं
 तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव योनिश्चतुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासास्तदात्तमाह योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां
 योनिस्तदेव तद्रूप^(१८) ॥ गर्भाः व्यत्ययेन बहुत्वं सामगर्भः पञ्चविंश स्तोमोऽसि यद्वा गर्भः संवत्सरो भूतोत्पादकत्वाच्चतुर्विंशतिः
 पक्षा एकः संवत्सर इति अधिकमासो भूत्वा ऋतुषु गर्भो भवतीति वा गर्भः । य एव पञ्चविंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो
 वाव गर्भाः पञ्चविंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर एव गर्भाः पञ्चविंशस्तद्यत्तमाह गर्भा इति संवत्सरो ह त्रयोदशो
 मासो गर्भो भूत्वा न प्रविशति तदेव तद्रूप^(१९) ॥ ओजः मतृगोपः ओजस्वो तेजस्वी वज्रो वा ओजः तद्रूपस्त्रिणवः स्तोमोऽसि यद्वा
 ओजः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षाहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात्त्रिणवः त्रिगुणा नव यत् । य एव त्रिणव स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमा-
 होज इति वज्रो वाओजो वज्रस्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वाओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा हे अहोरात्रे संवत्सर एवौजस्त्रिण-
 वस्तद्यत्तमाहौजइति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्त्रिणवस्तदेव तद्रूप^(२०) ॥ क्रतुर्यज्ञोपयोगी एकत्रिंशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सर
 एव करोतीति क्रतुः पक्षसु संवत्सरात्मकत्वादेकत्रिंशः । य एवैकत्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव क्रतुरेकत्रिंशस्तस्य
 चतुर्विंशतिरर्धमासाः षडृतवः संवत्सर एव क्रतुरेकत्रिंशस्तद्यत्तमाह क्रतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोतीति^(२१)
 श्रुतेः ॥ प्रतिष्ठा स्थितिहेतुस्तयस्त्रिंशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सरः प्रतिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य प्रतिष्ठितत्व्यत्पक्षत्वं होरात्रसंवत्सरा-
 त्मकत्वाच्चयस्त्रिंशः । य एव त्रयस्त्रिंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः षडृ-
 तवो हे अहोरात्रे संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूप^(२२) ॥

पञ्चाक्षत्या तदेव रूपमुपपन्नातीति^१ श्रुतेः ॥ का० चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तिरष्टादश इति^२ । चतस्र उपधाय चतुर्दशार्धपदा उदस्र ख
 उपपन्नाति चतुर्दशमन्त्रैरिति सूत्रार्थः ॥ अतः परं संवत्सररूपाण्युपपन्नाति । प्रकृष्टा तूर्तिस्वरा यस्य स प्रतूर्तिः अष्टादशः
 स्तोमः यद्वा संवत्सरः प्रतूर्तिरष्टादशावयवः मासाः पञ्च द्वादश मासाः पञ्चतर्तवः संवत्सरश्चेत्यवयवाः । य एवाष्टादशस्तोमस्तं तदु-
 पपन्नात्यथो संवत्सरो वाव प्रतूर्तिरष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चतर्तवः संवत्सर एव प्रतूर्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्तिरिति संवत्सरो
 हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्रूपमुपपन्नातीति^(१३) श्रुतेः ॥ तपोरूपो नवदशः स्तोमः यद्वा संवत्सरस्तपः शीतोष्णवर्षैस्तपतीति
 स नवदशः द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर इति तद्रूपासि । य एव नवदश स्तोमस्तं तदुपपन्नात्यथो संवत्सरो वाव तपो नवदश
 स्तस्य द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह तप इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति तदेव तद्रूप
 मुपदं^(१४) ॥ अभिवर्त्यते आवर्त्यत इत्यभिवर्तः समावृत्तिरूपः सविंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्तयत्यावर्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभिवर्तः
 संवत्सरः । उपसर्गस्य घञमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः । द्वादशमाससप्तर्षुसंवत्सररूपविंशतिसङ्ख्याया सहितः सविंशः । य एव सविंश
 स्तोमस्तं तदुपपन्नातीत्यथो संवत्सरो वावभिवर्तः सविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्तवः संवत्सर एवाभिवर्तः सविंशस्तद्यत्तमाह
 भिवर्त इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते तदेतद्रूपं^(१५) ॥ वर्चः बलविशेषप्रदो द्वाविंशः स्तोमः यद्वा वर्चः संवत्सरः वर्चस्वितमः
 द्वादश मासाः सप्तर्तवः हे अहोरात्रे संवत्सरश्चेति द्वाविंशतिसङ्ख्येतेत्वाद् द्वाविंशः तद्रूपासि । य एव द्वाविंश स्तोमस्तं तदुप-
 पन्नात्यथो संवत्सरो वाव वर्चो द्वाविंशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्तवो हे अहोरात्रे संवत्सर एव वर्चो द्वाविंशस्तद्यत्तमाह वर्च
 इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमस्तदेतद्रूपं^(१६) ॥ सन्धिभक्तिं सन्धरणः सम्यक् पोषकस्तथोविंशः स्तोमस्त्वमसि यद्वा सन्धर-
 त्पुत्पादयति संहर्ति विनाशयति वा सन्धरणः संवत्सरः त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो हे अहोरात्रे एकः संवत्सर इति त्रयोविंश-

धाति तद्यत्तमाहाश्रित्येष हि स्तोमानामाशिष्ठोऽथो वायुर्वा आशुस्त्रिवृत् एषु त्रिषु लोकेषु वर्तते तद्यत्तमाहाश्रित्येष हि सव षां भूतानामाशिष्ठो वायुर्ह भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति ॥ का० दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदश इति^१ । दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये भान्त इति मन्त्रेण दक्षिणां पद्यां प्रत्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ भान्तः वज्ररूपो यः पञ्चदशः स्तोमः यद्वा भान्तः चन्द्रः पञ्चदशाहानि पूर्यमाणत्वात्पञ्चदशाहं क्षीयमाणत्वात्पञ्चदशः । भा कान्तिरेवान्तः स्वरूपं यस्य तद्रूपसि । य एव पञ्चदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह भान्त इति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः सः पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्तमाह भान्त इति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति^२ श्रुतेः । का० दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश इति^३ । उत्तरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये दक्षिणां पद्यां व्योमेति प्रत्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ विविधमवतीति व्योमा प्रजापतिः सप्तदशः स्तोमः । संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशः द्वादशमासः पञ्चतुरूपसप्तदशावयवत्वात् तद्रूपसि । य एव सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिर्वै व्योमा प्रजापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चतवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह भूत्वा उत्तरतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति^४ श्रुतेः ॥ का० दक्षिणामपरयोर्धरुण एकविंश इति^५ । अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये दक्षिणां जङ्गमात्रीं धरुण इति दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ धरुणो धारकः प्रतिष्ठाभूत एकविंशः स्तोमः यद्वा धरुण आदित्यः स एकविंशावयवत्वादेकविंशः द्वादश मासाः पञ्चतवः त्रयो लोका आदित्य इत्यवयवास्तद्रूपसि । य एवैकविंश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशोऽथोऽसौ वा आदित्यो धरुण एकविंशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चतव इमे लोका असावेवादित्यो धरुण एकविंशस्तद्यत्तमाह धरुण इति यदा ह्येवैषोऽस्तमेत्यथेदं सर्वं ध्रियतआदित्यो ह भूत्वा

पोषाय धनपुष्टौ त्वामु० । इषे त्वेर्जे त्वा रय्यं त्वा पोषाय त्वेति चतस्रश्चतुष्पादाः पशव इति श्रुतेष्वतमृणां पशुसंस्तवः ॥ का०
उत्तरशोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् । उत्तरशोणेरारभ्य प्रथमचितिवदेव लोकम्पृणा उपदधाति । ततः पुरोधनिर्वापोपस्थाने ॥ २२

॥ इति तृतीया चितिः ॥

का० उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति० । पूर्वान्कान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये उत्तरां जङ्घामात्रीमुदङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥
अस्यां कण्डिकायामष्टादश यजूंषि चतुर्णां मृत्युमोहिन्युपधाने विनियोगः प्रतूर्तिरित्यादीनां चतुर्दशार्धपद्योपधाने विनियोगः

आशुस्त्रिवृद्वान्तःपञ्चदशोव्योमासंप्तदशोधरुणएकविंशःप्रतूर्तिष्टादशस्तपोनवदशोभीवर्त्तस्त्रिविंशोवर्त्तोद्वाविंशः

सन्भरणस्त्रयोविंशोयोनिश्चतुर्विंशोगर्भाःपञ्चविंशोजस्त्रिणवःक्रतुरेकविंशःप्रतिष्ठात्रयस्त्रिंशोब्रह्मस्यविष्ट

पञ्चतुस्त्रिंशोनाकःषट्त्रिंशोविवर्त्तोष्टाचत्वारिंशोधर्वञ्चतुष्टोमः ॥ २३ ॥

हे इष्टके त्वं त्रिवृत्स्तोमरूपासि सान्नामावृत्तिविशेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणान्याशुरित्यादीनि । कौटुशस्त्रिवृत् आशुः । अशू व्याप्नो
अश्रुते व्याप्नोति सर्वान् स्तोमानित्याशुः । तद्रूपां त्वामुपदधामीति सर्वत्र शेषः । स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै
ब्रह्म ब्रह्मैवेतदुपदधातीति० श्रुतेः । यद्वा आशुः वायुः त्रिवृत् त्रिषु लोकेषु वर्ततइति त्रिवृत् किर । सर्वभूतव्यापकत्वादाशुर्वा-
युस्तद्रूपासि । एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र व्याख्यायते । तथा च श्रुतिः । स पुरस्तादुपदधात्याशुस्त्रिवृदिति य एव त्रिवृत्स्तोमस्तमुपद-

चासि । हे इष्टके त्वं ध्रुवा स्थिरा धरुणा धारणहेतुचासि । हे इष्टके त्वं धर्त्री धारणं कुर्वतो धरुणो भूमिरूपा चासि । एव मिष्टका-
चयस्य त्रिलोकरूपत्वम् । तदुक्तं श्रुत्या मूर्धासि राडितीमं लोकमरोहन् ध्रुवासि धरुणेत्यन्तरिक्षलोकं धर्त्रासि धरणी त्यसुं लोक-
मिति ॥ आयुषे त्वा आयुर्वृद्धार्थं त्वामुपदधामि । वर्चसे कान्तार्थं त्वामुपदधामि । कथं सस्यनिश्चयस्ये त्वामु० । ज्ञेमाय सम्पादित-
धनरक्षणाय त्वामु० । इष्टकाचतुष्टयस्य पशुसंस्तवः आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कथं त्वा ज्ञेमाय त्वेति चत्वारश्चतुष्टयादाः पशव इति श्रुतेः ॥ १२
यन्त्रीराडान्वासियमनीध्रुवासिधरित्री । इषेतोर्जैतवारयैत्वापोप्रायत्वा ॥ लोकम्पृणच्छिद्रम्पृणाथोसीदध्रुवात्वम् ।

इन्द्राग्नीत्वावृहस्पतिरस्मिन्योनावसीपदन् । ता अस्य सह ददोह सस्मोमथीणन्ति पृथ्वयः ।

जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः । इन्द्रं विश्वा अवीष्टधत्समुद्रव्यचसङ्किरः ।

रथीतमर्थीनां वाजानां सत्यतिम्पतिम् ॥ २२ ॥

हे इष्टके त्वं यन्त्री नियमोपेता राट् राजमाना चासि । तथा यन्त्री स्वयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमकारिण्यसि । ध्रुवा-
स्थिरा सती धरित्री भूमिरूपा चासि । तिसृणां त्रिलोकसंस्तवः यन्त्री राडिद्यमुं लोकमरोहन् यन्त्रासि यमनीत्यन्तरिक्षलोकं
ध्रुवासि धरित्रीतीमं लोकमिति श्रुतेः ॥ हे इष्टके इषेत्राय त्वामुपदधामि । ऊर्जे बलाय त्वामु० । रथ्यै धनाय त्वामु० ।

का° वालखिल्याः सप्त पुरस्तात्प्राणभृद्भ्यो वापरा द्वादशभ्योऽपरास्तु मूर्ध्वासि राडिति प्रतिमन्त्रम् । प्रागुक्तदशप्राणभृद्भ्यः पूर्वा अपरा वा सप्त वालखिल्यासञ्ज्ञा इष्टका उपदधाति मूर्ध्वासौत्यादिसप्तमन्त्रैः । तद्विशेषे । अपराः सप्त वालखिल्यास्तु द्वादश-
च्छन्दस्याभ्योऽपरा एवोपधेयाः यन्तीति सप्तमन्त्रैः । वालमात्रेणापि खिला अभिन्ना इति वालखिल्याः प्राणास्ते च चतुर्दश सप्त
पुरो हस्तौ बाह्व शिरो ग्रीवा नाभेरूर्ध्वभागश्चेति जरु जानुनी पादौ नाभेरधोभागश्चेति सप्त पश्चादधोभाग एतेष्वङ्गेषु प्राणानां विद्य-
मानत्वात्तानेवोपदधाति । तथा च श्रुतिः । प्राणा वै वालखिल्याः प्राणानेवैतदुपदधाति ता यद्वालखिल्या नाम यद्वाउर्वरयोरसश्चित्रं

अग्निर्देवतावातो देवतासूर्यो देवता चन्द्रमा देवता वसवो देवता रुद्रा देवता दित्या देवता मरुतो देवता विश्वे

देवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो देवता ॥ २० ॥

मूर्ध्वासिराड्धवासिधरुणा धर्त्वासिधरणी । आयुषेत्वावर्चसेत्वा कथ्येत्वा क्षेमायत्वा ॥ २१ ॥

भवति खिल इति वै तदाचक्षते वालमात्राद् हेमे प्राणा असम्भिन्नास्ते यद्वालमात्रादसम्भिन्नास्तस्माद्वालखिल्याः (१) ॥ सप्त वाइमे
पुरस्तात्प्राणाश्चत्वारि दोर्बाह्वाणि शिरो ग्रीवा यद्मूर्ध्वा नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणाः (२) ॥ सप्त वाइमे पश्चात्प्राणाश्चत्वार्यूर्वग्री-
वानि द्वे प्रतिष्ठे यद्वाङ्नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणा एते वै सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधातीति (३) ॥ इति सूत्रार्थः ॥ मूर्ध्वासि
अनुष्टुप यन्ती परोष्णिक् । ऋग्वये चतुर्दश यजूषि वालखिल्यदेवत्यानि । हे इष्टके त्वं मूर्ध्वा मूर्ध्वावदुत्तमा राट् राजमाना

लोके प्रतिमित इवेति श्रुतेः ॥ अस्तीवयः अस्त्यते क्षिप्यतइत्यस्ति अस्ति पतनशीलं वयोऽत्रं यस्मान्तदस्तिवयः दीर्घश्चान्दसः अस्ती वयः लोकवयरूपं छादनाच्छन्दस्तद्रूपासि । यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्तीवयोऽथो यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नं सवति तदस्तीवय इति श्रुतेः ॥ इतः स्पष्टान्येव छन्दांसि पङ्क्त्यादीन्यष्टौ अथो निरुक्तान्येव छन्दाः सुपदधातीति श्रुतेः ॥ इष्टके त्वं पङ्क्त्यागुणिग्वहत्वनुष्टुप्त्रिराङ्गायत्रीविष्टुजगतीच्छन्दोरूपासौत्यर्थः ॥ १८ ॥

माच्छन्दः प्रमाच्छन्दः प्रतिमाच्छन्दो अस्तीवयश्छन्दः पङ्क्तिश्छन्दः उष्णिक्छन्दो बृहतीच्छन्दो नुष्टुप्छन्दो

विराट्छन्दो गायत्रीच्छन्दस्त्रिष्टुप्छन्दो जगतीच्छन्दः ॥ १८ ॥

पृथिवीच्छन्दो नरिचच्छन्दो द्यौश्छन्दस्सामाच्छन्दो नक्षत्राणिच्छन्दो वाक्छन्दो मनश्छन्दः कृषिश्छन्दो

हिरण्यश्छन्दो गौश्छन्दो जाच्छन्दो श्वश्छन्दः ॥ १९ ॥

पृथिव्यादिदेवत्वानि यानि छन्दांसि तद्रूपासि । समाः संवत्सराः । स्पष्टमन्यत् । यान्ये तद्देवत्वानि छन्दांस्ते तान्ये वैतदुपदधातीति श्रुतेः ॥ १९ ॥

इष्टके त्वमग्न्यादिदेवतारूपासि तामुपदधामीति सर्वत्र शेषः । अन्यादीनां देवतात्वं प्रसिद्धम् । अग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वै देवताश्छन्दाः सन्ति तान्ये वैतदुपदधातीति श्रुतेः ॥ २० ॥

का० इषशोर्जयत्यपरे^१ । अपरे ऋतव्यं पूर्वयोरुपरि दधाति । ऋतव्यमुत्कृतियजुः । इषः आखिनः ऊर्जः कार्त्तिकः शरदवयवौ ।
शिष्टं प्रोक्तम् (१३, २५) ॥ १६ ॥

का० पूर्वार्धे प्राणभृतो दशायुर्मिति प्रतिमन्त्रम्^२ । आत्मनः पूर्वभागे प्राणभृत्तज्ज्ञा दशैष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ दश
यजूंषि लिङ्गीकृतदेवत्यानि । हे इष्टके मे ममायुः त्वं पाहि रक्ष एवं प्राणमपानं व्यानं चक्षुः श्रोत्रं मे रक्ष मे वाचं पितृन् सिद्ध
कामैः पूरय मे मनो जित्वा प्रीणय ममात्मानं जीवं पाहि मर्त्यं ज्योतिस्तेजो यच्छ ॥ १७ ॥

शारदाष्टतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वदधुवेसौ दत्तम् ॥ १६ ॥

आयुर्मेपाहि प्राणमेपाह्यपानमेपाहिव्यानमेपाहि चक्षुर्मेपाहि श्रोत्रमेपाहि वाचमेपितृन् मनो मे जित्वात्मानं

मेपाहि ज्योतिर्मेयच्छ ॥ १७ ॥

का० छन्दस्या द्वादशहादशाय्येषु मा च्छन्द इति^३ । अय्येषु पक्षपुच्छात्मसन्धिषु त्रिषु द्वादशहादश छन्दस्यासज्ज्ञा इष्टका
उपदधातीति सूत्रार्थः । षट्त्रिंशयजूंषि लिङ्गीकृतदेवत्यानि । मीयत इति मा मितश्चादनाच्छन्दोऽयं लोकः हे इष्टके त्वं तद्रू-
पासि । अयं वै लोको मायं लोको मित इवेति^४ अतः ॥ अस्मात्लोकात्प्रमीयत इति प्रमान्तरिक्षलोकरूपासि । अन्तरिक्षलोको वै
प्रमान्तरिक्षलोको ह्यस्मात्लोकात्प्रमित इवेति अतः ॥ प्रतिमा द्यौः सा ह्यन्तरिक्षे प्रतिमिता । असौ वै लोकः प्रतिमेष ह्यन्तरिक्ष-

१ — १७, ८, ५ ।

२ — १७, ८, ६ ।

३ — १७, ८, ८ ।

४ — ८, ७, ५ ।

का० विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूवेत्याः । प्रथमोपहिताया विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्योतिषमिष्टकासुपदधाति ॥ वायुदेवत्यं शक्ररौच्छन्दस्कं यजुः । हे इष्टके ज्योतिषातीं वायुरूपां त्वां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य पृष्ठे त्वां सादधतु । अन्तरिक्षस्य पृष्ठे ह्ययं ज्योतिषान्वा-
युरितिः श्रुतेः । किञ्च सर्वमासादिसाभाय त्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ प्रयच्छ । वायुः तवमविपतिः तव देवतया भूवा सती सीद अङ्गिरसां
चिताविब ॥ १४ ॥

नभस्यनभस्यश्चवाषिकाष्टतृग्नेरन्तःश्लेषोसिकल्पेतान्द्रावापृथिवीकल्पन्तामापओषधयः

कल्पन्तामग्नयःपृथङ्मज्जैष्ठ्यायसव्रताः । येअग्नयस्समनसोन्तराद्यावापृथिवीदमे ।

वाषिकाष्टतृग्भिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम् ॥ १५ ॥

इषश्चोर्जश्चशरदाष्टतृग्नेरन्तःश्लेषोसिकल्पेतान्द्रावापृथिवीकल्पन्तामापओषधयः

कल्पन्तामग्नयःपृथङ्मज्जैष्ठ्यायसव्रताः । येअग्नयस्समनसोन्तराद्यावापृथिवीदमे ।

का० ऋतव्ये नभस्य नभस्यसेति । पूर्वतव्ययोरुपरि हे ऋतव्ये उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यमुत्कृतिच्छन्दस्कं यजुः । नभः आवणः
नभस्य भाद्रपदः । शेषं व्याख्यातम् ॥ १५ ॥ १—१७, ८, २१ । २—८, ३, १, २, ३ । ३—१०, ८, ४ । ४—१२ अ० २५ क० ।

लोकदाट्यं सति भवतीति नभोनियमनादि प्रार्थना इति भावः । किञ्च मद्या महत्या स्वस्ता योगक्षेमसम्पत्त्या शन्तमेनातिशुभ-
कारिणा हृदिषा तेजोविशेषेण च ह्रत्वा वायुः त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रचतु । तवाधिष्ठात्री या देवता तया देवतयानुगृहीता ध्रुवा
स्थिरा सती सीदोपविश अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं ध्रुवा स्थिता तद्वत् ॥ १२ ॥

का० भनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्राज्ञसोति प्रतिमन्त्रम् । वैश्वदेवीवदिति प्रतिदिशं रेतःसिध्वेलायामनूकेषु पञ्च दिश्या-
सज्जका इष्टका उपदधाति पञ्चमीं दक्षिणायोत्तरेणेति सूत्रार्थः ॥ दिक्शब्दोपेतत्वात्मन्त्राणां दिश्या इष्टकाः । दिग्देवत्यानि पञ्च
राज्ञसिप्राचीदिग्विराडसिदक्षिणादिक्सम्नाडसिप्रतीचीदिक्स्वराडस्युदीचीदिगधिपत्न्यसिबृहतीदिक् ॥ १३ ॥

विश्वकर्मात्वासादयत्वन्तरिक्षस्यष्टेज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणायापानायव्यानाय विश्वञ्ज्योतिर्यच्छ ।

वायुष्टेधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ १४ ॥

यजूंषि । हे इष्टके त्वं राज्ञी राजमाना सती प्राची दिक् पूर्वा दिग्भवसि गायत्रीरूपासि ॥ विराट् विविधं राजमाना दक्षिणा
दिक् असि त्रिष्टुत्रूपासि ॥ सम्नाट् सम्ययाजमाना प्रतीची दिक् जगत्यसि ॥ स्वराट् परनिरपेक्षं स्वयमेव राजमाना सती उदीची
दिगनुष्टुवसि ॥ अधिकं पातीत्यधिपत्नी बृहती प्रौढोद्वादिक् पङ्क्तिरसि ॥ द्दिक्छन्दोरूपां तां त्वां सादयामीति सर्वतु शेषः ।
छन्दासि ॥ दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुदक्षिणा जगती प्रतीच्यनुष्टुबृहतीची पङ्क्तिरुद्धति २ श्रुतेः ॥ १५ ॥

याथां चितावात्मनो मध्ये स्वयमात्मसासुपदधाति ॥ अनुष्टुप् पूर्वार्धे च इन्द्राग्निदेवत्यः उत्तरः स्वयमात्मसादेवतः । इन्द्राग्नी युवं
युवामव्यथमानामचलन्तीं भङ्गरहितामिष्टकां स्वयमात्मसास्यां दृढीकुरुतम् । एवमिन्द्राग्नी प्रत्युक्ता इष्टकामाह । हे स्वयमात्मसे पृष्ठेन
सोपरिभागेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च त्वं विबाधसे अभिभवसि लोकतयमत्येधि ॥ ११ ॥

वायुदेवत्यं विकृतिच्छन्दस्त्वं यजुः स्वयमात्मसोपधने एव विनियुक्तम् । हे स्वयमात्मसे विश्वकर्मा प्रजापतिरन्तरिक्षस्य पृष्ठे

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकान्दृढीकृतं युवम् । पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षञ्च विबाधसे ॥ ११ ॥

विश्वकर्मा त्वासादयत्वनन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचसतीं प्रथसतीं मन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षन्दृष्ट्वान्तरिक्षमाहिंसीः ।

विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय । वायुद्वाभिप्रातुमह्या स्वस्त्याच्छर्हि प्राशन्तमेन

तया देवतयाङ्गिरस्वद्धुवासीद ॥ १२ ॥

उपरि त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु । किञ्चूतां त्वां व्यचसतीं मभिव्यक्तियुक्तां प्रथसतीं प्रथनं प्रथो विस्तारस्तु युक्ताम् । हे इष्टके त्वा
मन्तरिक्षं यच्छ गन्धर्वाक्षरोगणादिधारकतया नियमय । अन्तरिक्षं हंह परोपद्रवाभावेन दृढीकुरु । तदन्तरिक्षं मां हिंसीः ।
किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणापानव्यानायोदानाख्यवायुहृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै स्वष्टहस्त्वित्यै चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय । प्राणिनामेतत्सर्वं

इति पङ्क्तिर्ह भूत्वानङ्गाह उच्च०^(९)॥ धेनुः नवप्रसूता सवत्सा गौः जगतीच्छन्दो भूत्वोत्क्रान्ता धेनुं वयसाग्रहीत् । धेनुं वयसाग्राजगती-
च्छन्द इति जगती ह भूत्वा धेनव उच्च०^(१०)॥ षण्मासात्मकः कालोऽविः तिस्रोऽवयोऽस्य त्रविः अष्टादशमासः पशुः त्रिष्टुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं
त्रविं पशुं वयसाग्रहीत् । त्रविं वयसाग्रीच्छिष्टुप् छन्द इति त्रिष्टुब्भूत्वात्रयव उच्च०^(११)॥ दोऽवखण्डने क्षिन्प्रत्ययः दितिं खण्डन-
मर्हति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् यद्वा द्विवर्षः पशुर्दित्यवाट् विराट्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसाग्रहीत् । दित्यवाहं
वयसाग्रीहिराट् छन्द इति विराड् भूत्वा दित्यवाह उच्च०^(१२)॥ पञ्चाविः पञ्चावयो यस्य सः सार्धद्विवर्षः पशुः गायत्री भूत्वोत्क्रान्तं पञ्चाविं
पशुमग्रहीत् । पञ्चाविं वयसाग्रीहायत्री छन्द इति गायत्री ह भूत्वा पञ्चावय उच्च०^(१३)॥ त्रिवत्सः त्रयो वत्साः वत्सराः य य सः त्रिवत्सः पशुः

जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः । इन्द्रं विश्वा अवीष्टधत्सु मुद्रव्यचसङ्गिरः ।

रथोतमर्धीनां वाजानां सत्यतिस्पतिम् ॥ १० ॥

उष्णिक् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं त्रिवत्सं जयाह । त्रिवत्सं वयसाग्रीउष्णिक् छन्द इत्युष्णिग्भूत्वा त्रिवत्सा उच्च०^(१४) तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं
वर्षं वहतीति चतुर्वर्षः पशुः अनुष्टुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाग्रहीत् । तुर्यवाहं वयसाग्रीदनुष्टुप् छन्द
इत्यनुष्टुब्भूत्वा तुर्यवाह उच्चक्रसुरिति^(१५) श्रुतिः ॥ एवं श्रुत्यनुसारेण मन्त्रा व्याख्याताः ॥ का० दक्षिणश्रोणेरधि लोकम्पृणः पृ-
वत् । दक्षिणश्रोणिमारभ्य लोकम्पृणा उद्वातिः पुरीषनिर्वापः सप्तर्षीपस्थानं चेति सूतार्थः ॥ इति द्वितीया चितिः सम्पूर्णा ॥ १० ॥

अथ तृतीया चितिः । इन्द्राग्नी विश्वकर्मा च तन्मन्त्राणामृषिः । का० तृतीयायां स्वयमादृशामौन्द्राग्नी इति मध्ये । तृती-

व्याघ्रं पशुं वयसाग्रहीत् । व्याघ्रं वयसाग्रोदनाष्ट्रं छन्द इति विराडाग्रनाष्ट्रं छन्दोऽन्नं वै विराडन्नमनाष्ट्रं विराड्भूत्वा व्याघ्रा
उच्च०^(४) ॥ छादयतीति छदिरतिच्छन्दाः छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं सिंहं पशुं वयसाग्रहीत् । सिंहं वयसाग्रोच्छदिच्छन्द इत्यतिच्छन्दा वै
छदिच्छन्दः सा हि सर्वाणि छन्दांसि छादयत्यतिच्छन्दा ह भूत्वा सिंहो उच्च०^(५) ॥ अथातो निरुक्तानेव पशुनिरुक्तानि छन्दांस्तु प-
दधातीति^(५) अतः स्थानि छन्दांसि दशोच्यन्ते । पष्ठे पृष्ठभागे वहतीति पष्ठवाट पञ्चवर्षः पशुः वहतीच्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पष्ठ-
वाहं पशुं वयसाग्रहीत् । पष्ठवाहं वयसाग्रोद्बृहतीच्छन्द इति बृहती ह भूत्वा पष्ठवाह उच्च०^(६) ॥ उच्चा सेचनसमर्थः पशुः आद्यन्ता-
ग्रनडान्वयः पङ्क्तिच्छन्दो धेनुर्वयोजगती छन्दस्त्रयविर्वयस्त्रिष्टुप् छन्दोदित्यवाङ्मयो विराट् छन्दः पञ्चाविर्वयोगायत्री

छन्दस्त्रिवत्सो वयउष्णिक् छन्दस्तुर्यवाङ्मयो नुष्टुप् छन्दः ॥ लोकम्पृणच्छिद्रम्पृणायोसीदधुवात्वम् ।

इन्द्राग्नीत्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीपदन् । ता अस्य सृददो हसः सोमं शीणन्तिष्टत्रयः ।

वष्टाचरौ पादौ मध्यमो द्वादशाक्षरः सा ककुप् ककुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमुच्चाणं पशुं वयसाग्रहीत् । उच्चाणं वयसाग्रोत्ककुप् छन्द
इति ककुब् भूत्वोच्चाण उच्च०^(७) ॥ ऋषभः सेचनसमर्थोऽनडान् । द्वादशाक्षरत्रिपादा सतो बृहती सा भूत्वोत्क्रान्तसृषभं वयसा-
ग्रहीत् । ऋषभं वयसाग्रोत्सतो बृहतीच्छन्द इति सतो बृहती भूत्वर्षभा उच्च०^(८) ॥ ८ ॥

अनः शकटं वहतीत्यनडान्वलीवर्दः पङ्क्तिच्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमनडाहं पशुं वयसाग्रहीत् । अनडाहं वयसाग्रोत्पङ्क्तिच्छन्द

पतिश्चन्द इति प्रजापतिरेव चन्दोऽभवदिति^१ श्रुतेः ॥ चताक्षायतइति चक्षं तादृशं वयः शरीरावस्था प्रजापतिरभवत् मयं सुखं
 ददातीति मयन्दमनिरुक्तं चन्दोऽभवत् । चक्षं वय इति प्रजापतिर्वै चक्षः स वयोऽभवन्मयन्दं चन्द इति । यद्वा अनिरुक्तं तन्मयन्द-
 मनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव चन्दोऽभवदिति^२ श्रुतेः ॥ अधिपतिः अधिकं पालकः विष्टभोति जगतस्तन्मयतीति विष्टभः ईदृशः
 प्रजापतिः वयस्तपश्वयोऽवस्थावान् चन्दश्चाभवत् । प्रजापतिर्वै विष्टभः स वयोऽभवदधिपतिश्चन्द इति प्रजापतिर्वाधिपतिः प्रजा-
 पतिरेव चन्दोभवदिति^(१२) श्रुतेः ॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठो विश्वकर्मा सर्वस्रष्टा प्रजापतिर्वयश्चन्दश्चाभवत् । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स
 वयोऽभवत्परमेष्ठो चन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठो ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठो चन्दोऽभवदिति^(१२) श्रुतेः ॥
 एवं प्रतिमन्त्रं हौ-द्वावयवावित्यष्टावयवः प्रजापतिर्गायत्रीरूपः परिकल्पितः तद्याचाष्टसङ्ख्योपेतत्वात्सर्वच्छन्दः प्रकृतिभूतं गायत्रीच्छन्दो
 भूत्वा वयसा तृतीयाया लुक् वयोऽवस्थया वक्ष्यमाणान् पञ्चदश पशून्प्रजापतिरगृह्णात् । तानि वाएतानि चत्वारि वयाऽसि चत्वारि
 चन्दाऽसि तदष्टावष्टाक्षरा गायत्रीषा वै सा गायत्री या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान् पशून्वयसाप्नोदिति^(१३) श्रुतेः ॥ वस्त अजः । द्वितीयैकवचनस्य
 सुपां स्त्रिति सु-आदेशः । वय इति तृतीयालुक् । विवलं विविधं वरमुत्कृष्टं चन्दः एकपदाख्यं चन्दो भूत्वोत्क्रान्तं वस्तं पशुं वयसा
 तत्तद्वयोऽवस्थया जग्राह । एवमुत्तरमन्त्रेऽपि विभक्तिपरिणामं कृत्वा तत्तच्छन्दोरूपमाख्याय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं-तं पशुं गृहीत-
 वानिति योज्यम् विशेषस्तु वक्ष्यते । वस्तो वय इति वस्तं वयसाप्नोदिवलं चन्द इत्येकपदा विवलं चन्द एकपदा ह भूत्वाजा उच्च-
 क्रमुरिति^२ श्रुतेः ॥ विशालं द्विपदा गायत्रीरूपं चन्दो भूत्वा वृष्णिं सेचनसमर्थं मेघं वयसा जग्राह । वृष्णिं वयसाप्नोद्विशालं चन्दः
 इति । द्विपदाह वै विशालं चन्दो द्विपदा भूत्वा वय उच्चक्रमुरिति^(२) श्रुतेः ॥ तन्द्रं पङ्क्तिच्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पुरुषं पशुं वयसाप्नोत् ।
 पुरुषं वयसाप्नोत्तन्द्रं चन्द इति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं चन्दः पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषा उच्चक्रमुरिति^(३) श्रुतेः ॥ अनाष्टुष्टं विराट्चन्दो भूत्वोत्क्रान्तं

दधाति ॥ अद्देवत्यानि पञ्च यजूंषि । हे इष्टके त्वमपो जलानि पितृ सिद्ध पितृतिः सेवनार्थः । ओषधीर्जिन्व प्रीणय जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । द्विपान्धनुष्यशरीरमव रक्ष । चतुष्पात्यशशरीरं पाहि पालय । दिवो दुलोकादृष्टिमेरय आ समन्तात् प्रवर्तय ॥ ८ ॥

का० वयस्याः पञ्च पञ्चानूकान्तेषु मूर्द्धा वय इति प्रतिमन्त्रं चतस्रः पुरस्तात् । दक्षिणोत्तरपश्चिमेष्वनूकान्तेषु पञ्च-पञ्च पूर्वे तु चतस्रो वयस्यासञ्चका इष्टका उपदधात्येकोनविंशतिमन्त्रैरित्यर्थः ॥ एकोनविंशतिं यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । वयःशब्दोपेतमन्त्ररूप-धेया इष्टकाः । अत्र अत्युक्तं निदानम् । पुरा सृष्टवतः प्रजापतेर्ब्राह्मणात् सकाशात् सृष्टाः पञ्चवक्त्रन्दोरूपमास्थाय निरगच्छन् ततः

मूर्द्धावयः प्रजापतिश्छन्दः क्षत्रवयो मयन्दश्छन्दो विष्टम्भो वयोधिपतिश्छन्दो विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दो वस्तो वयो

विवलश्छन्दो वृष्णिर्वयो विशालश्छन्दः पुरुषो वयस्तन्द्रश्छन्दो व्याघ्रो वयोनाधृष्टश्छन्दः मिहो वयश्छदिश्छन्दः

पृष्ठवाङ्मयो बृहती छन्द उक्षा वयः ककुप् छन्दः कृष्णभो वयः सतो बृहती छन्दः ॥ ९ ॥

प्रजापतिरपि गायत्रादिछन्दोरूपं स्वीकृत्य पशुसम्बन्धिन्या तत्तद्वयोऽवस्थया तान् पशूनाप्नोत् तदभिधायका मन्त्राः । प्रजापतेर्विस्त-स्तात्यश्व उदका मन्त्रश्छन्दः ॥ १० ॥ मृत्वा तान् गायत्री छन्दो भूत्वा वयसाप्नोदिति श्रुतेः । तत्रादौ चतुर्मिमन्त्रैः प्रजापतेरष्टावयवात्मकं गायत्रीरूपं परिकल्प्यते । मूर्द्धा प्रधानः प्रजापतिश्छन्दो गायत्रीरूपो भूत्वा वयः विभक्त्यव्ययः वयसा कृत्वा पशूनाप्नोदिति शेषः । तद्रूपां त्वामिष्टके उपदधामीति सर्वत्र शेषः । अनेन मन्त्रेण प्रजापतेर्हवयवौ कल्पितौ । प्रजापतिर्वै मूर्द्धा स वयोऽभवत् प्रजा-

आपस्ताभिः । आपो वै विधा अद्भिर्हीदुः सर्वं विहितमिति श्रुतेः । अपएव ससर्जदाविति श्रुतेः । तथा देवैरिन्द्रादिभिश्च सज्जः ।
तथा वयो बाह्यादि नक्षन्ति बभ्रन्ति ते वयोनाधाः प्राणा देवा दौष्यमानास्तैश्च सज्जः । प्राणा वै वयोनाधाः प्राणैर्हीदुः सर्वं वयुनं नक्ष
मिति श्रुतेः । यद्वा वयोनाधैर्देवैश्चन्द्रोभिः सज्जः । अथो ह्रन्दाः स वै देवा वयोनाधाश्चन्द्रोभिर्हीदुः सर्वं वयुनं नक्षमिति श्रुतेः ।
एवमुत्तरमन्तेष्वपि । यद्वा ऋतुदेवप्राणान् जनयित्वा तैः सज्जः सयुग्भूत्वा प्रजापतिर्यथा त्वासुपहितवानेवमहमप्यग्नये त्वासुपदधा-
मीति शेषः । अश्विनौ चेह त्वां सादयताम् तद्वत्तून् प्राजनयद्वत्तुभिर्वै सयुग्भूत्वेति श्रुतेः ॥ उत्तरचतुर्मन्त्रेषु वसुभिः रुद्रैः आदित्यैर्विश्वे
देवैः सजरिति विशेषः । शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ७ ॥

प्राणमेपाह्यपानमेपाहिव्यानमेपाहिचक्षुर्मनुर्व्याविभाहिश्रोत्रमेहोक्तय ॥

अपःपित्वौषधीर्जिन्वद्विपादवचतुष्पात्पाहिदिवोष्टिमेहय ॥ ८ ॥

का० प्राणभृतः प्राणं मइति । पञ्चयजुभिः प्राणभृतसज्जका इष्टकाः पूर्वादिषूपदधाति ॥ पञ्च वायुदेवत्यानि यजुषि । प्राणो वै
वायुर्वायुमेवास्मिन्नेतद्वधातीति श्रुतेः ॥ हे इष्टके त्वं मे मम प्राणं प्राणरूपं वायुं पाहि पालय । एवमपानं मम पाहि । व्यानं
वायुश्च मे मम पाहि । उर्यां विस्तीर्णया दृष्ट्या मे चक्षुर्विभाहि विशेषेण प्रकाशय दर्शनसमर्थं कुर्वित्त्वर्थः । मम श्रोत्रं कर्णेन्द्रियं
श्लोक्य सङ्गाते शक्तं कुरु ! श्लोक सङ्गाते बहुशब्दप्रत्ययसमर्थं कुर्वित्त्वर्थः ॥ का० अपः पित्वेत्यपस्याः । पञ्चमन्त्रैरपस्यासज्जका इष्टका उप-

१—८, १, १, ८ ।

२—यजुः १, ८ ।

३—१७, ८, २० ।

४—८, १, १, ८ ।

५—१७, ८, २१ ।

का० वैश्वदेवीः सजृक्त्तुभिरिति प्रतिमन्त्रम् । पञ्चमन्त्रैः पञ्च वैश्वदेवीसज्ज्ञा इष्टकाः पूर्वादिषूपधातीत्यर्थः ॥ विश्वदेवहृष्टानि विश्वदेवदेवत्वानि पञ्च यजूर्षि । हे इष्टके देवानामध्यर्ष्यं अश्विना अश्विनौ तां त्वा त्वामिह स्थाने द्वितीयचितौ सादयताम् । किमर्थं वैश्वानराय विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितायानयेऽग्नितमये अग्नये त्वेति त्वाशब्दो या इति प्रथमार्थे प्रातिपतिकसुपोर्व्यत्ययः तां कां सजृक्त्तुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्वयोनाधैरग्नयेत्वा वैश्वानरायाश्विनाध्यर्ष्यसादयतामिहत्वा सजृक्त्तुभिः सजूर्वि

धाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नयेत्वा वैश्वानरायाश्विनाध्यर्ष्यसादयतामिहत्वा सजृक्त्तुभिः सजूर्विधाभिः

सजूरुद्रैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नयेत्वा वैश्वानरायाश्विनाध्यर्ष्यसादयतामिहत्वा सजृक्त्तुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्रा

दित्यैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नयेत्वा वैश्वानरायाश्विनाध्यर्ष्यसादयतामिहत्वा सजृक्त्तुभिः सजूर्विधाभिः

सजूर्विश्वेदेवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नयेत्वा वैश्वानरायाश्विनाध्यर्ष्यसादयतामिहत्वा ॥ ७ ॥

या त्वस्रतुभिः सजृः जोषणं जुष्टं प्रीतिः जुषी प्रीतिसेवनयोः सम्पदादित्वाद्भावे किर, समाना जूः प्रीतिर्यस्यः सा सजृः समानस्य हृन्द स्यमुद्धेति समानस्य सादेशः वसन्तादिभिर्या त्वं प्रीतिमती । तथाविधाभिः या त्वं सजृः असि विदधति सृजन्ति जगदिति विधा

हे इष्टके अदित्याः प्रथमचितिरूपायाः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि । किभूतां त्वां अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्तृ धारयित्रीम् । दिशां पूर्वादीनां विष्टम्भनीं संस्तम्भनकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपतीं स्वामिनौम् । किञ्च त्वमपां द्रष्टो रस जर्भिरसि रसरूपः कलोलस्तुमसि । विश्वकर्मा प्रजापतिस्ति तव ऋषिः द्रष्टा ॥ तं त्वामग्निनौ सादयतामित्युक्तम् ॥ ५ ॥

आदित्यास्त्वापृष्ठेसादयामान्तरिक्षस्यधर्तृविष्टम्भनीन्दिशामधिपतीन्भुवनानाम् ।

ऊर्मिरेषो अयामसि विश्वकर्मा तं ऋषिरग्निनाध्ययसादयतामिहत्वा ॥ ५ ॥

शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्माष्टतूष्मनेरन्तःक्षेपोसिकल्पेता न्यावापृथिवीकल्पन्तामापन्नोपधयः कल्पन्तामग्नयः पृथक्त्वम

ज्यैष्ठ्यायसवताः । ये अग्नयः समनसोन्तराद्यावापृथिवी इमे ग्रैष्माष्टतूष्मभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसं

विशन्तुतया देवतयाङ्गिरस्वदध्वेसीदतम् ॥ ६ ॥

का० शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि । प्रथमचित्युपहितयोर्ऋतव्ययोरुपरि हे ऋतव्ये पद्ये प्राग्लक्षणे अन्नूकमभित उदङ्मुख उपदधाति शुक्रश्च शुचिश्चेति प्रत्येकमुपधाय । ग्रैष्माष्टतू इति मन्त्रशेषो हे अग्न्यालभ्य पठा इति सूत्रार्थः । उत्कृतिच्छन्दः । शुक्रो ज्यैष्ठ्यायसः शुचिराषाढः तौ ग्रैष्माष्टतू ग्रीष्मसम्बन्धिनौ ऋत्वययवौ । अन्यद्वाग्यातम् ॥ ६ ॥

कीदृशी . दत्तपिता दत्तं वीर्यं पातीति वीर्यस्य पालयित्री । किमर्थं स्थातव्यं तदाह रणाय रमणीयाय बृहते सुम्ने सुम्नाय सुखाय सप्तमी चतुर्थार्थे । देवानां सुम्नाय महते रणायेति श्रुतेः । देवाः सुखिनो भवन्त्विति तिष्ठेत्यर्थः । किञ्च आ समन्ताद्भावेन सुशेवा शोभनं शिवं सुखं यस्यास्तादृशी सर्वदा सुखयित्री एधि भव चूसारेद्वाविति एकारः । तत्र दृष्टान्तः पिता सूनवद्वयं यथा पिता जनकः सूनवे पुत्राव सुशेवः सुखयिता भवति तद्वत् । किञ्च स्वावेशा सुखेनाविशति स्वावेशा प्रथमा तृतीयार्थे स्वावेशया सुखप्रवेश-
वत्या तन्वा शरीरेण संविशस्व अवस्थानं कुरु । स्वावेशेनात्मना संविशस्वेति श्रुतेः । अश्विनैत्युक्तम् ॥ ३ ॥

हे इष्टके त्वं पृथिव्याः प्रथमचितेः पुरीषं पूरकं वस्तुसि । पृथिवी वै प्रथमा चित्तिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद्वितीयेति श्रुतेः ।

पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सोनामतान्त्वाविश्वे अभिगृणन्त देवाः । स्तोमपृष्ठावृत्तवती ह सीद

प्रजावदस्मेद्रविणायजस्वाश्विनाध्वर्युसादयतामिहत्वा ॥ ४ ॥

पृणाति पूरयति पुरीषम् । शृपृथ्यां किदिति पृणातेरीषन् प्रत्ययः किञ्च कित्वादुदोष्पूवस्येति उदादेशो रपरत्वं च निस्त्वादायुदान्तः । अपः सनोति . ददातीत्यप्सो नामापां कारणीभूतो रसश्च त्वमसि । तां तादृशीं प्रथमचित्तिपूरिकां जलदरसभूतां त्वा त्वां विश्वे सर्वे देवा अभिगृणन्तु सर्वतः स्तुवन्तु । किञ्च स्तोमपृष्ठाः स्तोमास्त्रिवृदादयः पृष्ठानि रथन्तरादीनि पठित्यमाणां यस्यां सा तादृशी स्तोमपृष्ठवती । वृत्तवती ङायमाणाज्ययुता सतीह द्वितीयचितौ सीद तिष्ठ । ततः प्रजावत्पुत्रपौत्रादिप्रजायुक्तं द्रविणा द्रविणं धनमस्मे अश्वभ्यमायजस्व समन्ताद्देहि यजतिरिह दानार्थः । अस्मे इति सुपां सुलुगिति विभक्तेः शेषादेशः ॥ व्याख्यातमन्यत् ॥ ४ ॥

सदने इति श्रुतेः । कीदृशी त्वं कुलायिनी कुलायो नीडमस्त्रियाम् कुलायो नीडं गृहमस्या अस्तीति गृहाकारा । रेतःसिखे-
लायमिष्टकोपचिता सा गृहाकारा भवति । कुलायमिव वे द्वितीया चितिरिति श्रुतेः । अत्र सादृश्यार्थ इति । तथा घृतवती होष-
माणान्ययुता वसोर्धारा ह्यत्र होष्यन्ते । पुरन्धिः पुरं बहु इष्टकाजातं दधातीति पुरु बहुधा धीयते स्थाप्यत इति वा । किञ्च रुद्रा
वसवसोपलक्षणं सर्वं देवाः त्वा त्वामभिगृणन्तु श्रुवन्तु । किञ्च सौभगाय ऐखर्याय इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान्पोषिहि आप्या-

कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः स्योने सीद सदने ष्ठिव्याः ।

अभित्वारुद्रावसवोगृणत्वमाब्रह्मपोषिहि सौभगाया श्विना अर्च्युसादयतामिहत्वा ॥ २ ॥

स्वैर्हैर्हैक्षपितेहसीददेवानां मुञ्चेव हतेरणाय । पितेवैधिसूत्रव आसुशेवांस्वावेशातन्वा

संविश स्वाश्विना अर्च्युसादयतामिहत्वा ॥ ३ ॥

यस्य मन्त्रान् प्राप्नुहि अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभगाय भवेति भावः । इमेति सुप आकारः । ब्रह्मेति सुपो लोपः । पिगती तदादिः
बहुलं छन्दसीति श्रपः श्रुः श्लाघति द्वित्वं तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः ॥ अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥ १-८, २, १, ५ ।
हे इष्टके त्वमिह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ स्वदेवैः वीर्यैः सामर्थ्यैः सह दक्षयज्ज्ञान वीर्यार्थैः । स्वेन वीर्येणैव सीदेति श्रुतेः ।

तत्रोद्देश्याये प्रथमा चितिरुक्ता सा भूतिकरूपा । अयं वै लोकः प्रथमा चितिरिति युतेः । चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयादिविति-
चयं वक्ष्यत भूमं कूर्चमन्तरिक्षादर्याग्भागा द्वितीया चितिः । एतां द्वितीयां चितिमुपपन्न्यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेव
लोकः इति युतेः । देवैरश्विनौ प्रार्थितौ दद्यातां भिषजौ ततो द्वितीयां चितिमुपपन्नमिति ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमाद्योः
फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्वर्युं भविष्य इति ततः ज्ञाभ्यां द्वितीया चितिरुपपन्नमिति युत्या तेष्विनावब्रुवन्-
त्यादिकयोक्तम् । तत्रादौ पञ्चाश्विन्य इष्टकाः ॥ द्वितीयचितिमन्त्रा देवदेवत्वाः ॥ का० अश्विनीर्ध्रुवचितिरिति प्रतिमन्त्रम् । पञ्च-
कण्डिकाभिराश्विनीसञ्ज्ञा इष्टका रेतःसिखेलानामुपपन्नानि प्रतीकं नित्ये इति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाश्विनीदेव्याः प्रथमा विराट् चतस्र-
॥ १६ ॥ शुभो यजुरन्ताः । अश्विनाध्वर्युं इत्यादि यजुः । आदित्यास्तावर्षीं त्रिष्टुकेकाधिका पादानियमात् । हे इष्टके यतस्त्वं ध्रुवा

ध्रुवचितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासिध्रुवयोनिमासीदसाधुया । उख्यस्य केतुमथमञ्जुषाणाश्विनाध्वर्युसादयतामिहत्वा ॥ १॥

स्थिरासि अतो ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानं रेतःसिखेलालक्षणमासीद अधितिष्ठ । कीदृशं साधुया साधुं येषं सपां सुलग्नित्यमो
यादेशः । कीदृशी त्वं ध्रुवचितिः ध्रुवा स्थिरा चितिर्निवासी यस्याः सा । ध्रुवा अवला योनिः कारणं यस्याः सा । तथा उख्य-
स्याग्नेः प्रथममायं केतुं स्थानं प्रथमचितिरूपं जुषाणा सेवमाना । अथ वा अग्निरुख्यस्यैव प्रथमः केतुर्यत्प्रथमा चितिस्तां जुषाणेति
युतेः । इतः परं यजुः किञ्च अश्विना देवानामध्वर्युं इह रेतःसिखेलानां हे इष्टके त्वा त्वां सादयतामुपपन्नम् । केचिदिदं यजु-
स्यतुर्थपादेन परिकल्प्य त्रिष्टुभं वदन्ति ॥ १ ॥

१—८, ९, ११ ।

२—१८, १५ ।

३—८, ९, १४ ।

हे इष्टके पृथिव्याः सद्ने प्रथमचितिरूपे स्थाने स्थीने सुखरूपे त्वं सीद तिष्ठ । पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्यै शिवे स्थीने सीद

वाचं गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्वाचमेव गृह्णाति । सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोतीति श्रुतेः ॥ अथ पञ्चकण्डिकासु प्राणमनश्चक्षुःश्रोत्रवाचां प्रजाभ्यो गृह्णमित्यस्यार्थद्वयम् । प्रजाभ्य इति चतुर्थीपक्षे प्रजार्थं प्राणादीनां गृह्णं पञ्चाशदिष्टकास्थापने प्रजानां यजमाना-
पत्यपञ्चादीनां प्राणादयः पुष्टा भवन्वित्यर्थः । प्रजाभ्य इति पञ्चमीपक्षे प्रजाभ्यो नानालोकेभ्यः सकाशाद् प्राणादीन्गृह्णामि महश-
गान् कारीमीति प्राणभृतामुपधानेन सर्वाः प्रजा महशगा भवन्वित्यर्थः ॥ का° लोकम्पृणा दक्षिणाऽसादध्या मध्यात् । आत्मनो

श्रीयन्तिष्टश्रयः । जन्मन्देवानां विशस्त्रिध्वारोचनेदिवः । इन्द्रं विश्वा अवीष्टधत्सु मुद्रव्य च सङ्गिरः ।

रथोतमर्ध्वीनां वाजानां सत्यतिम्पतिम् ॥ ५८ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

दक्षिणकोणादारभ्या मध्यात् अधि स्वयमावृत्तापर्यन्तं लोकम्पृणा उपदधाति तासां लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम् । ता अस्थेति सूद-
दोहः सज्जमन्त्रेणाधिवदनम् स्पृष्ट्वा पठनमिति सूत्रार्थः ॥ का° मध्ये पुरौषं निवपति पूर्ववत् । स्वयमावृत्तोपरीन्द्रं विश्वेति
मन्त्रेण मृत्क्षेपः ॥ तिस्रः ऋचः प्रतीकाक्ताः पूर्वमुक्तत्वात् ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । पुष्कराद्यादित्यन्तो रामेन्द्रध्याय ईरितः ॥ १३ ॥

दयमन्त्रैः पञ्चमं दशकं रेतःसिग्भ्यामुत्तरां प्रथमां कृत्वा प्रादक्षिण्ये नोपधेयम् । उपर्युपरिष्ठादिति निपातः उपरि ऊर्ध्वदेश-
स्थचन्द्र इयं मतिः वाक् मन्यते ज्ञायते यया सा मतिः वागेव चन्द्रो भूत्वापरि यस्तिष्ठति तद्रूपां सा० । चन्द्रमा वाउपरि तद्यत्त
माहोपरीत्युपरि हि चन्द्रमा अथ यन्मतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा हीदृ सर्वं मनुते वाग्व चन्द्रमा भूत्वापरिष्ठात्तस्थौ तदेव
तद्रूपमुपदधातीति श्रुतेः ॥ तस्मै चन्द्ररूपायास्तस्या मतेरुत्पन्नातएव मात्या मतेरियं मात्या या वाक् तद्रूपां सा० । वाचं तस्मा-
द्रूपाच्चन्द्रमसो निरमिमौतेति श्रुतेः ॥ वाचोऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्तद्रूपां सा० । हेमन्तमृतुं वाचो निरमि० ॥
हेमन्तस्थेयं हेमन्तो या पङ्क्तिच्छन्दस्तद्रूपां सा० । पङ्क्तिच्छन्दो हेमन्तादृतोर्निरमि० ॥ पङ्क्तिरुत्पन्नं यन्निधनवत्सञ्ज्ञं साम तद्रूपां

शौत्रिणवचयस्त्रिंशाभ्यां शाक्तरैव ते विश्वकर्मा ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचङ्गुल्लामि प्रजाभ्यः ।

लोकस्यृणच्छिद्रस्यृणा यो सीदधुवात्वम् । इन्द्राग्नीत्वा बृहस्पतिरस्मिन्यो नावसौषदन् । ता अस्य सूददो हसः सोमः

सा० । पङ्क्तौ चतुर्थी पञ्चम्यर्थे । पङ्क्तौ छन्दसो निधनवत्साम निरमि० ॥ निधनवतः साम उत्पन्नो य आग्रयणो गृहस्तद्रूपां सा० ।
निधनवतः साम आग्रयणं गृहं निरमि० ॥ आग्रयणादुत्पन्नो यो त्रिणवचयस्त्रिंशौ द्वौ स्तोमौ तद्रूपां सा० । आग्रयणाद्गृहा
त्त्रिणवचयस्त्रिंशोस्तोमौ निरमि० ॥ त्रिणवचयस्त्रिंशाभ्यामुत्पन्ने ये द्वे शाक्तरैव ते पृष्ठे त्वां तद्रूपां सा० । त्रिणवचयस्त्रिंशाभ्यां
स्तोमाभ्यां शाक्तरैव ते पृष्ठे निरमि० ॥ विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति विश्वकर्मा ऋषिः वागेव वाचा हि सर्वं कुरुते वाग्रूपां
त्वां सा० । वाग्वै विश्वकर्मा ऋषिर्वाचा हीदृ सर्वं कृतं तस्माद्वाग्निश्च विश्वकर्मा ऋषिरिति श्रुतेः ॥ प्रजापतिमृष्टया त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः

दिशः यदिदं स्वः स्वर्गो लोकः तां दिक् स्वर्गरूपां त्वां सा० । क्रियाव्ययविशेषणानां नपुंसकतुमेकत्वं चेति वचनादिदमुत्तरादि-
 न्युक्तम् । दिशो वा उत्तरायत्ता आहोत्तरादित्युत्तरा ह्यन्मात्सर्वस्मादिगोऽथ यत्स्वरित्याह स्वर्गो हि लोको दिशः श्रोत्रं ह दिशो भूत्वो-
 त्तरं तस्यौ तदेतद्रूपदसुपधातीति श्रुतेः ॥ तस्य स्वर्गस्य सख्यस्य श्रोत्रं कीदृशं सौवर्गं स्वः इदं सौवं तस्येदमिति अणुद्वारादित्वादे-
 जागमः अव्ययानां भमात्रे टिलोपः श्रोत्ररूपां त्वां सा० । श्रोत्रं तस्माद्रूपादिगभ्यो निरमिमीतेति श्रुतेः ॥ श्रोत्रादुत्पन्ना या शर-
 तद्रूपां सा० । शरदस्तु श्रोत्राद्विरमिमीतेति श्रुतेः ॥ शरद उत्पन्नं यदनुष्टुप्छन्दस्तद्रूपां सा० । अनुष्टुभं छन्दः शरद ऋतो-
 निरमि० ॥ अनुष्टुभ उत्पन्नं यदैहं साम तद्रूपां सा० । अनुष्टुभश्छन्दस एहं साम निरमि० ॥ ऐडात्सान्न उत्पन्नो यो मन्यो

विश्वामित्र ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया श्रोत्रं ह्यहामि प्रजाभ्यः ॥ ५७ ॥

इयमुपरिमतिस्तस्यैवाद्या त्वा हेमन्तो वाच्यः पङ्क्तिर्हेमन्तो पङ्क्तौ निधनवन्निधनवत आग्रयण आग्रयणात्त्रिणवचयस्वि०
 अहस्तद्रूपां सा० । ऐडात्सान्नो मन्यिनं गृहं निरमि० ॥ मन्यिगृहादुत्पन्नो य एकविंश स्तोमस्तद्रूपां सा० । मन्यिनो गृहादेकविंश
 स्तोमं निरमि० ॥ एकविंशस्तोमादुत्पन्नं यद्वैराजं पृष्ठं तद्रूपां सा० । एकविंशं शात् स्तोमाद्वैराजं पृष्ठं निरमि० ॥ विश्वामित्र
 ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं येन मित्रे चर्षाविति दीर्घः तादृग्य ऋषिः श्रोत्रं यद्वयात्तत्राक्ष्यश्रवणात्सर्वमित्रं भवति विश्वामित्रपिरूपं
 यत् श्रोत्रं तद्रूपां सा० । श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषियेदेनेन सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र
 ऋषिरिति श्रुतेः ॥ प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामीति दशमन्त्रैः श्रोत्रमेव सङ्ग्रहयति ये नानाकामाः श्रोत्रे
 तांस्तद्वाति सक्तत्वादयत्थं तच्छ्रोत्रं करोतीति श्रुतेः ॥ ५७ ॥

शीलो विश्वं विचरति उदितः सन्प्रकाशयतीति विश्वव्यवा आदित्योऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपां सा० । असौ वाचादित्यो विश्वव्यवा यदा उदे-
त्यष्टेदं सर्वं व्यवा भवति तद्यत्तमाह पञ्चादिति तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव यन्तं पश्यन्तीति१ श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य सम्बन्धि चक्षुरत एव
वैश्वव्यवसं विश्वव्यवसो रवेरुत्पन्नं तद्रूपां सा० । चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्यान्निरमिमौतेति२ श्रुतेः ॥ चक्षुष्यः चक्षुष उत्पन्ना वर्षा ऋतु-
स्तद्रूपां सा० । गर्गादित्वाद्यञ् वर्षा ऋतुं चक्षुषो निरमिमौतेति श्रुतेः ॥ वर्षाभ्य उत्पन्नं जगतीच्छन्दस्तद्रूपां सा० । जगतीं छन्दो वर्षाभ्य
ऋतोनिर्नरमि० ॥ जगतीच्छन्दस उत्पन्नमृक्क्षमसञ्ज्ञं यत्नाम तद्रूपां सा० । जगत्यै छन्दस ऋक्क्षमं साम निरमि० ॥ ऋक्क्षमादु-

दशःसप्तदशाद्वैरूपञ्जमदग्निऋषिःप्रजापतिगृहीतयात्वयाचक्षुर्गृह्णामिप्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥

इदमुत्तरात्स्वस्त्यथोच्यतेसौवर्शरक्षौवानुष्टुप्शारद्वानुष्टुभेडमैडान्मन्यौमस्थिनएकविंशएकविंशाद्वैराजं

त्यत्रो यः शुक्रयहस्तद्रूपां सा० । ऋक्क्षमात्साम्नः शुक्रं यदं निरमि० ॥ शुक्रादुत्पन्नो यः सप्तदश स्तोमस्तद्रूपां त्वां सा० । शुक्राद्ब्रह्मा-
क्षसप्तदशं स्तोमं निरमि० ॥ सप्तदशात्स्तोमादुत्पन्नं यद्वैरूपं पृष्ठं तद्रूपां सां० । सप्तदशात्स्तोमाद्वैरूपं पृष्ठं निरमि० ॥ जमदग्निऋषिः
जमति जगत्पश्यतीति जमन् अङ्गति सर्वत्र गच्छतीत्यग्निः ऋषति जानाति ऋषिः ईदृशं यच्चक्षुस्तद्रूपां सा० । चक्षुर्वै जमदग्निऋषिर्यदे-
नेन जगत्पश्यत्यथो मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निऋषिरिति३ श्रुतेः ॥ प्रजापतिपृष्टया त्वयेष्टकया प्रजार्थं चक्षुर्गृह्णामि दशमन्त्रैश्चक्षुरेव
गृह्णामि । सकृत्सादयत्येतच्चक्षुः करोतीति श्रुतेः ॥ ५६ ॥

१—५, १, २, १ ।

२—५, १, २, १ ।

३—५, १, २, १ ।

दशमन्त्रैश्चतुर्थं दशमुत्तरांसादारभ्योपदधाति ॥ उत्तरस्यामुत्तरात् उत्तराधरद्विणादातिरिति आत्प्रत्ययः सर्वस्मादुत्तरभागस्या

तस्मादेव दृष्टिर्नैव भूयिष्ठं वाति तद्रूपमुपदधातीति श्रुतेः^[७] ॥ तस्य विश्वकर्मणोऽपत्यं मनोऽत एव वैश्वकर्मणं विश्वकर्मण इदम् । तस्ये-
दमिति अथ इवस्थानपत्यइति प्रकृत्या । मनोरूपां सा० । मनस्तस्माद्रूपादायोर्निरमिमीतेति^[८] श्रुतेः ॥ मनसोऽपत्यं यौष ऋतुस्तद्रूपां
सा० । यौषश्चतु मनसो निरमिमीतेति^[९] श्रुतेः ॥ यौषस्थेयं यौषौ यौषोत्पन्ना त्रिष्टुप् ऋतुस्तद्रूपां सा० । त्रिष्टुभं ऋतो यौषादतो-
निरमिमीतेति^[९] श्रुतेः ॥ त्रिष्टुभ उत्पन्नं यत्स्वारं साम तद्रूपां सा० । त्रिष्टुभश्चन्दसः स्वारश्च साम निरमिमीतेति^[९] श्रुतेः ॥ स्वारा
स्वान् उत्पन्नो योऽन्तर्यामो यद्वस्तद्रूपां सा० । स्वारात्स्वान्नोऽन्तर्यामं यद्वं निरमिमीतेति^[९] श्रुतेः ॥ अन्तर्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदश
स्तोमस्तद्रूपां सा० । अन्तर्यामाद्वात्पञ्चदशः स्तोमं निरमिमीतेति^[९] श्रुतेः ॥ पञ्चदशास्तोमादुत्पन्नं यद्वृहत्पृष्ठं तद्रूपां सा० । पञ्च-

मात्यञ्चदशः पञ्चदशाद्वृहत्पृष्ठं तद्रूपां सा० । पञ्चदशास्तोमादुत्पन्नं यद्वृहत्पृष्ठं तद्रूपां सा० । पञ्च-

अथ यथादिव्यवास्तस्य चतुर्वैश्वव्यचसंवर्षाश्चतुष्यो जगती वार्षा जगत्या चक्रमष्टकमाच्छुक्रः शुक्रात्सप्त

दशास्तोमाद्वृहत्पृष्ठं निर^[९] ॥ भरद्वाज ऋषिः विभर्तीति भरन् वाजमन्नं यः स भरद्वाजोऽन्नधर्ता मनः मनसि स्वस्थे अन्नादने-
च्छीत्यन्तेः ऋषिः सचेतनो मनोरूपस्तद्रूपां सा० । मनो वै भरद्वाज ऋषिः अन्नं वाजो यो वै मनो विभर्ति सोऽन्नं वाजं भरति तस्मान्नो
भरद्वाज ऋषिरिति^[९] श्रुतेः ॥ प्रजापतिर्यद्वृहत्पृष्ठं धादृष्टया त्वयेष्टकया कृत्वा प्रजाभ्यो मनो गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्मन एव
गृह्णामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अयं पञ्चादित्यादिमन्त्रैर्द्वितीयं दशकमुत्तरयोषिरारभ्योपदधाति । पञ्चात् प्रतीचीं दिशमश्नति गच्छतीति पञ्चात् प्रतीचीगमन-

पुरस्तात्तस्यो तदेव तद्रूपमुपदधातीति^(५) प्राणस्तस्याग्नेरपत्यमिति शेषः अतएव भीवायनः भुवस्याग्नेरपत्यं^(५) भीवायनः। नडादित्वात्फक्
इष्टके प्राणरूपां त्वां सा० प्राणं तस्माद्रूपादग्नेर्निरमिमोतेति^(५) अतः ॥ प्राणस्यापत्यं प्राणायनः फक् यो वसन्त ऋतुस्तद्रूपां सा०। वसन्त
ऋतुं प्राणाद्विरमि मोतेति^(५) अतः। वसन्तस्यापत्यं वासन्तो। तस्यापत्यमिति ण् टिहडाश्चक्षित्यादिना ङीप्। या गायत्री ऋतुस्तद्रूपां
सा०। गायत्री ऋतुं वसन्ताद्विर्निरमिमोतेति^(५) अतः। गायत्री गायत्रं चतुर्थी पञ्चम्यर्थं गायत्राः सकाशाद्वायवं सामेत्य तद्रूपां
सा०। गायत्री ऋतुं वसन्तगायत्रं साम निरमिमोतेति^(५) अतः॥ गायत्रात्सामोऽप्यांशग्रहो निर्मितस्तद्रूपां सा०। गायत्रात्साम उपांशुं
ग्रहं निरमिमोतेति^(५) अतः ॥ उपांशुग्रहान्निर्मितो यस्मिन्वत्सोमस्तद्रूपां सा०। उपांशुग्राह्यस्तत्सोमं निरमिमोतेति^(५) अतः॥
विहृतः सोमाद्विर्मितो यद्रथन्तरं पृष्ठं तद्रूपां सा०। विहृतः सोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमोतेति^(५) अतः ॥ वसत्यधितिष्ठति सर्वजन्तू-

अयन्दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो वैश्वकर्माणोऽग्नीधोमानसस्त्रिष्टुव्यैधोनिष्टुभः खारं खारादन्तर्यामोन्तर्या

निति वस्ता अस्त्रिष्टुवेन वस्ता वसिष्ठः तुरिष्ठमेयः स्विति इष्ठनि ढचो लोपः सर्वाधार ऋषिः ज्ञाता प्राणस्तद्रूपां सा०। प्राणो वै
वसिष्ठ ऋषिर्यदे नु तुरिष्ठ स्तेन वसिष्ठोऽयो यद्वस्तुतमो वसति तेनो एव वसिष्ठ^(५) इति अतः ॥ प्रजापतिश्चहीतया सृज्जातिः सृष्ट्यर्थः
प्रजापतिना सृष्टया त्वयेष्टकवा स्थापितवा प्रजाभ्यः सर्वप्रजार्थं प्राणं सृज्जामि प्रजानां प्राणसिद्धये त्वामुपदधामीत्यर्थः। अयं पुर
इत्यादिदशमन्त्रः प्राणमेवैकं प्रजाभ्यः सृज्जामि। ये नानाकामाः प्राणे तांस्तदधाति सकृत्सादयत्वेकं तत्प्राणं करोतीति अतः ॥५४॥
एभिर्मन्त्रैस्तृतीयं दःपकं दक्षिणशेषिरारभ्योपधेयम्। विश्वं करोति सर्वं सृजतीति विश्वकर्मा वायुरयं दक्षिणां दक्षिणस्य
दिशि आर्याकर्ताङ्गो वाति ग्रद्रूपां त्वां सा०। अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवते एष हीदुः सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति

सिकता वा अपां पुरीषम्^(५८) ॥ अपां पाथसि अत्रे त्वां सा० अत्रं वाअपां पाथः^(६०) ॥ पञ्च हृन्दस्या उपदधाति पञ्चयजुभिः । गायत्रेण गायत्रि व गायत्रं तेन हृन्दसा त्वामुपदधामि । वैष्टुभेन हृन्दसा त्वां सा० । जागतेन हृन्दसा त्वां सा० ॥५३॥ १-१७,६,२ । २-८,१,२ ।

का० व्याघारणवत्प्राणभृतः कर्णसहिता दश-दशायं पुर इति प्रतिमन्त्रम्^(१) । प्राणभृत्सज्जका इष्टका व्याघारणवदक्षिणे अंसे उत्तरयोस्थां दक्षिणयोस्थां मुत्तरे अंसे कर्णसहिता अक्षण्या संलग्नाः स्वयमावृत्तापर्यन्तं दश दशोपदधातीति स्वार्थः ॥ पञ्चाशयजूंषि प्राणभृदिष्टकादेवत्वानि प्रतिकण्डिकं दश-दश । प्रथमं दशकं दक्षिणे अंसे । कदाचिद्व्याघातप्रजापतेः प्राणा देवा भूतोत्क्रान्ताः तदा तान् प्रजापतिरुचे किमित्युत्क्रम्यते मामुपगच्छतेति ततः प्राणास्तमूर्चुर्वयमन्नं विना स्यात् न शक्नुमस्तदन्नं त्वया सृज्यते चेत्तिष्ठामस्ततः

अयम्पुरोभुवस्तस्य प्राणोभौवायनोवसन्तः प्राणायनो गायत्रीवासन्ती गायत्रौ गायत्रङ्गायत्रादुपांशु रुपांशो

स्त्रिष्टुप्त्रिष्टुतो रथन्तरं वसिष्ठकृषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणङ्गुलामि प्रजाभ्यः ॥ ५४ ॥

प्रजापतिनोक्तं वयमुभयेऽन्नं सृजामेति तथेत्युक्ता प्राणाः प्रजापतिश्चैतदन्नमसृजंस्तेन प्राणान् पुष्पन्तीति इष्टकानां प्राणभृत्सज्जेत्युक्तं अत्रा प्रजापतेर्विस्तृताप्राणा उदकामन्त्रित्यादिकया^(२) ॥ अथ मन्त्रव्याख्या । योऽयं पुरो भुवद्याग्निर्वर्तते हे इष्टके त्वं तद्रूपासि प्राण एवाग्निर्भूत्वा पुरस्तिष्ठति अतोऽग्निरूपां त्वामुपदधामीति शेषः एवमग्रेऽपि । पुरस्तादुपधीयते प्रागुद्घ्रियेत प्राङ्ङुपचर्यतइति पुरोऽग्निः । भवति सर्वरूपेणेति भवत्यस्मात्सर्वमिति वा भुवोऽग्निः तद्रूपेष्टका धीयेति भावः । तदुक्तं अत्रा । अयं पुरो भुव इत्यग्निर्वै पुरस्ताद्यत्तमाह पुर इति प्राङ्ङु ह्यग्निमुद्हरन्ति प्राङ्मुपचरन्त्यथ यजुव इत्याह्वाग्निर्वै भुवोऽग्नेर्हीदुं सर्वं भवति प्राणो हाग्निर्भूत्वा

यजंषि पञ्चदशापस्यादेवत्यानि पञ्च छन्दस्यादेवत्यानि । हे इष्टके अपस्ये अपानेमन् एमनि वायौ त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि । इष गतो मनिन् प्रत्ययः सप्तम्या लुक् । त्वा इत्यस्य पररूपम् । अत्रापानेमन्त्रित्यादीनां श्रुत्योक्तोऽर्थो यादवः । वायुर्वाअपानेम वायौ त्वां सादयामोति श्रुतेः ॥ अपानोद्गन् ओद्गनि ओषधिषु त्वां सादयामि । उन्दी क्लेदे मन्त्रलोपञ्च गुणः सप्तम्या लुक् । ओषधवो वाअपानोद्ग^(४०) एवमग्रेऽपि तुल्यम् ॥ भस्मन् भस्मनि भस्म भस्मेनदीप्त्योः मनन् अभ्ये । अभ्यं वाअपां भस्म^(४८) ॥ अपां ज्योतिर्वि विद्युति ।

अपान्त्वासदनेसादयाम्यपान्त्वासधस्थेसादयाम्यपान्त्वायोनौसादयाम्यपान्त्वापुरीषेसादयाम्यपान्त्वा

पाथसिसादयामिगायत्रेणत्वाच्छन्दसासादयामिवैष्टुभेनत्वाच्छन्दसासादयामिजागतेनत्वाच्छन्दसा

सादयाम्यानुष्टुभेनत्वाच्छन्दसासादयामिपाङ्क्तेनत्वाच्छन्दसासादयामि ॥ ५३ ॥

विद्युद्वाअपां ज्योतिः^(४८) ॥ अपामयने भूमौ । इयं पृथिव्यपामयनम्^(४०) ॥ अर्णवे सदने स्थाने प्राणरूपे सा० । प्राणो वाअर्णवः^(४१) ॥ समुद्रे सदने सा० मनो वै समुद्रः^(४२) ॥ सरिरे सदने वाचि सा० वाग्वै सरिरम्^(४३) ॥ अपां चये चक्षुषि त्वां सा० चक्षुर्वाअपां चये निवासः^(४४) ॥ अपां सविषि ओत्रे त्वां सा० ओत्रं वाअपां सधिः^(४५) ॥ अपां सदने दिवि त्वां सा० द्यौर्वा अपां सदम्^(४६) ॥ अपां सधस्थे अन्तरिक्षे त्वां सा० । अन्तरिक्षं वाअपां सधस्थम्^(४७) ॥ अपां योनौ समुद्रे त्वां सा० । समुद्रे वाअपां योनिः^(४८) ॥ अपां पुरीषे सिकतासु त्वां सा० ।

का० एव च त्वं यविष्ठेति चित्प्रापस्थानम् । बहिर्वदेरागत्याग्निर्गर्भोऽर्धचित्प्रापतिष्ठते । उशनीदृष्टानिरुक्ताग्नेयौ गायत्री ।
 हे यविष्ठ युवतम यद्वा मिश्रयिष्ठतम गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिवाचः शृङ्गि । शृङ्गु अशृङ्गित्यादिना हेर्धिः अन्येषामपि दृश्यत इति
 संहितायां दीर्घः । गिरः श्रुत्वा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानान् नृन्मनुष्यान् पाहि रच दाशुष इति षष्ठी वा यजमानस्य नृन्
शरभमारण्यमनुतेदिशामितेनचिन्वानस्तन्वोनिषीद । शरभन्ते शुगृच्छतयन्दिष्मस्तन्ते शुगृच्छतु ॥ ५१ ॥

स्वयविष्ठदाशुषो नृः पाहिष्टशधीगिरः । रक्षातोकमुतत्मना ॥ ५२ ॥

अपान्त्वेमन्त्सादयाम्यपान्त्वोन्नन्त्सादयाम्यपान्त्वाभस्मन्त्सादयामपान्त्वाज्योतिषिसादयामपान्त्वायनेसादयामर्ण

वेत्वासदनेसादयामिसमुद्रेत्वासदनेसादयामिसरिरेत्वासदनेसादयाम्यपान्त्वाक्षयेसादयाम्यपान्त्वासधिषिसादया
 पाहीति । दाश्वान्साह्यान्तोढांश्चेति निपातः । किञ्च उतापि च त्मना आत्मना तोकं यजमानापत्यं रच दाशोऽतस्तिष्ठ इति संहि-
 तायां दीर्घः । मन्त्रेष्वङ्गादेशात्मन इति आक्षारलोपः । तोकमपत्यमुतात्मानं च रचेति विभक्तिव्यत्ययो वा ॥ ५२ ॥

का० अपरेण स्वयमावृत्तामेत्यादयः पञ्च-पञ्चानूकान्तेष्वपि त्वेमेन्निति प्रतिमन्त्रम् । तीर्थेनाग्निमारुह्य स्वयमावृत्तामपरेण पूर्वा-
 नूकान्वमेत्यं चतुर्थेऽनूकान्तेष्वपान्त्वे मेन्निति प्रतिमन्त्रं पञ्च पञ्चापस्यासञ्ज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ विंशतिरिष्टकादेवत्यानि

। खनीयं प्रियं मपत्य मिथ्यर्थः । द्विपदां नराणां चतुष्पदां गवादीनां सुभयरूपाणां पशूनां त्वचम् त्वचमिव त्वचम् त्वचचकं कम्बलैः
 छादकत्वात् मनुष्याः शीतनिवृत्त्यै कम्बलं दधते अश्वगोखराद्या अपि मार्दवाय दृष्टे कम्बलैराच्छाद्यन्ते । तथा त्वष्टुः प्रजापतेः प्रजानां
 मध्ये प्रथमं जनिव प्रथमोत्पन्नम् । एतच्च त्वष्टा प्रथमं रूपं विचकारेति श्रुतेः । उष्ट्रं प्रसिद्धं ते ददामि । स्पष्टं मन्यत् ॥ ५० ॥
 अथाजस्य । हि पादपूरणः । योजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकाक्षन्तापादजनिष्ट उत्पन्नः । शोकाक्षोऽप्यमानादग्नेः प्रजापतेरजनिष्टेति
 वा । यद्वा प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोकादजायतेति श्रुतेः । आरमनो वपासुदखिदत्ता मग्नौ प्रगृह्णात्ततोऽक्षस्तूपरः समभवदिति
 इममूर्णायुं वरुणस्य नाभिन्वचम्पशूनान् द्विपदाञ्चतुष्पदाम् । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमञ्जनिवमग्ने माहिँसीः परमेव्योमन् ।

उष्ट्रमारय्यमनुतेदिशामितेनचिन्वानस्तन्वोनिषीद । उष्ट्रन्तेऽगृच्छतुवन्दिभस्तन्तेऽगृच्छतु ॥ ५० ॥

अजोऽह्यग्ने रजनिष्टशोकात्सौ च पश्यज्जनितारमग्रे । तेन देवा देवतामग्रमायँस्तेन रोहमायन्नुपमेद्वापसः ।

तैत्तिरीयेऽपि । स उत्पन्नोऽजोऽग्रे प्रथमं सुत्यन्नं नरमेव जनितारं स्वीत्यादकं प्रजापति मपश्यदृष्टवान् । किञ्च एवं प्रथमोऽजस्ततो
 देवा इदानीन्तना अग्रं पूर्वजस्य नि तेनाजेन कर्म कृत्वेति शेषः देवतां देवभाव मायन् प्राप्ताः तस्य भावस्तत्त्वौ । किञ्च मेष्वासः यज्ञ-
 योग्या यजमाना रोहं रोहणीयं स्वर्गं तेनाजेनोपायन् उपगच्छन्ति । छन्दसि परेऽपि । अरभीऽष्टापदो मृगविशेषः सिंहचातौ । शेष
 सुक्तम् ॥ ५१ ॥

क्रन्तितारं हिममाणम् । क्रन्देर्धाधर्तीत्यादिना यङ्लुकि निपातः । वाजो वेगो विद्यते येषां ते वाजिना वेगवन्तः । मत्वर्थे इन्प्रत्ययः ।
तेषु मध्ये वाजिनं वेगवन्तम् । ते तुभ्य मारुखं वनस्थं गौरं गौरवर्णं मृगं दिशामि ददामि तेन तन्वः चिन्वानो निषीदिति पूर्व-
वत् । ते तव शुगौरं गच्छतु ॥ ४८ ॥

अथ गीः । अत्र विशेषणद्वयं स्त्रीलिङ्गं शेषाणि पुलिङ्गानि व्यत्ययेन उभाभ्यां गौरेव स्तूयते । हे अग्ने परमे व्योमन् उत्कृष्टे
स्थाने स्थित मिमं गोरुषं पशुं त्वं मा हिंसीः । कौटुशं साहस्रं सदस्रमूल्याहं सदस्रोपकारक्षमं वा । शतधारं शतसङ्ख्याकक्षीर-

गौरन्ते शुगृच्छतु यन्दिभ्रस्तन्ते शुगृच्छतु ॥ ४८ ॥

इस्राहस्रं शतधारमुत्स्य व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये । घृतन्दुहाना मदिति जनायाग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ।

गवः मारुखमनुते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद । गवयन्ते शुगृच्छतु यन्दिभ्रस्तन्ते शुगृच्छतु ॥ ४९ ॥

धारायुत मतण्योक्तम् उक्तः कूपः तत्सदृशम् उत्सद्भोत्सस्तं बहुस्तोतस मित्यर्थः । सरिरस्य मध्ये एषु लोकेष्वन्तः व्यच्यमानं जनैर्वि-
विधं मन्थमानं सुपजौ व्यमानम् । इमे वै लोकाः सरिरमिति युतेः । जनाय सर्वलोकाय घृतं दुहानां घृतकारणं क्षीरं चरन्तीम् । अदिति
मञ्जुलितम् । ते तवारुखं गवयं गोसदृशं पशुविशेषं मनुदिशामि । शिष्टसुक्तम् ॥ ४९ ॥ १—७, ५, २, २४ ।

अथावेः । हे अग्ने परमे व्योमन् स्थाने स्थित मिमं मविं मा हिंसीः । कौटुशं मूर्णाय मूर्णावन्तः मूर्णाया युस् । वरुणस्य नाभिं नाभि-

यजुषो तिसृणा मन्ते चीणि-चीणि यजुषि । हे अग्ने सहस्राक्षः सहस्र मचीणि यस्य सः हिरण्यशकलरूपसहस्रनेत्रो मेधाय यज्ञाय चीय-
मानः चयनेन संस्तयमाणः सन् त्वमिमं द्विपादं पशुं पुरुषरूपं मा हिंस्रीः मा दह । हिरण्यशकलेर्वाएष सहस्राक्षः द्विषाद्वाएष पशु
यंत्युप इति । अतः । यदि खादनेच्छा तर्हि मेधं शुद्धं मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्युप पशुं जुषस्व सेवस्व भक्षयेत्यर्थः । किम्युपो वे
मयुरिति अतः । मयुं कृष्णसृगं वा जुषस्व मयुर्मृगैः खवदनइति कोशोक्तेः । तेन मयुभक्षणेन तन्वः ज्वालारूपास्तनूः चिन्वानः पोषय-

इममहिंसीर्द्विपादपशुं सहस्राक्षो मेधाय चीयमानः । मयुम्यशु मेधमग्ने जुषस्व तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ।

मयुन्ते शुशुच्छतुथन्दिभस्तन्ते शुशुच्छतु ॥ ४७ ॥

इममहिंसीरेकशफपशुं कृन्निक्रदं वाजिनं वाजिनेषु । गौरमारण्यमनुतेदिशामितेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ।

त्रिह निषीद द्वितीयार्धे तन्व इति प्रथमा । इतो यजुः ते तव शुक् शोकः सन्तापो मयुं किन्नरं सृगं वा ऋच्छतु प्राप्नोतु । किञ्च यं
पुरुषं प्रति वयं द्विषः द्वेषं कुर्मः ते तव शुक् तमृच्छतु ॥ ४७ ॥ १—७, ५, २, २८ । २—७, ५, २, २२ । ३—७, ५, २, २३ ।

अथाश्वस्य । हे अग्ने इम मेकशफ मेकखुरं पशु मयुं मा हिंस्रीः । एकशफो वाएष पशुर्यदश्व इति अतः । कीदृशं कनिकद मत्यन्तं

नैर्ऋत्यैऽज सुपदधाति । योऽग्निर्गृह्णोऽजोऽग्नेः प्रजापतिः शोकादध्यजायत अग्निं सन्तापादुत्पन्नः । अत्राग्निः प्रजापतिः । उत वा
 अपि च दिवः शोकात्पृथिव्याश्च शोकाद्योऽजः पर्यजायत उत्पन्नः । अग्निपृथिवौ दिवा शोकादजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता । यद्वै प्रजापतिः शोका
 दजायत तद्विवश्चपृथिव्यै च शोकादजायतेति^१ । विश्वकर्मा स एव प्रजापतिः येनाजेन वायुपेण प्रजा जजान-उत्पादितवान् । अजस्य
 वायूपत्वं ततः प्रजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता । वाग्वाअजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजानेति^२ । हे अग्ने चित्य ते तव हृडः क्रोधः तमजं परि-
 वृणक्तु परित्वजतु त्वयाजे कोपो न कार्य इत्यर्थः ॥ माधवस्तु पृथिव्या उपरि स्थितादुत वा यदा दिवः परि द्युलोकोपरि स्थितात्
 शोकात् शुच दीप्तौ घञ्जन्तः दीप्तिगुक्तादग्नेः प्रजापतिः सकाशाद्योऽग्निरूपोऽजोऽध्यजायत विश्वकर्मा येनाजेन प्रजाः पशून्
 योऽग्निरग्नेरह्यजायतशोकात्पृथिव्या उत वा दिवस्परि । येन प्रजा विश्वकर्मा जजान तमग्ने हृडः परितेष्टवृणक्तु ॥४५॥

चिचन्देवानामुदगादनौकञ्चक्षुर्मिवस्ववरुणस्याग्नेः । आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्युपश्च^३ ॥४६॥

जजान । अजस्य पशुसाधनत्वं तैत्तिरीयश्रुत्योक्तम् । ततोऽजस्तूपरः समभवत्तु स्वार्थे देवताया आलभत ततो वै प्रजाः पशून् सृजतेति ।
 शेषं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥ ^१—०,५,२,२१ । ^२—०,५,२,२१ । ^३—१०,५,१८ ।

का० चिचं देवानामित्यर्धर्षज्ञः सुवाहुतौ मध्यमे^१ । अर्धर्षज्ञेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं जुहोतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता (०,४२) ॥ ४६ ॥

का० वह्निर्वेद्युदङ्तिष्ठन्पतिष्ठतउत्तर्गैरिमं मा हिंसीरिति प्रतिसन्तम्^२ । अग्नेरुत्तीर्य वेदेर्वहिर्दक्षिणे उदङ्मुखस्तिष्ठन्निमं मेत्यु-
 त्तर्गसञ्ज्ञैः पञ्चमन्त्रैः पुरुषादिशिरांस्तुपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपशुपञ्चे तमेव पञ्चभिरित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः आद्ययोरन्ते द्वे

ऐश्वर्योपेतं यद्वा उन्दी क्लेदे उन्नतिं क्लेदयति जनमनांसीतीन्दुः उन्देरिच्चादेरिति कुप्रत्ययादीकारौ अरुषं रोषरहितं यद्वा अरुर्मर्म मर्मस्थानौयं रहस्यम् आराध्यमित्यर्थः । पूर्वचित्तिं पूर्वमहर्षिभिः चित्तिं चेत्यव्यम् । नमोभिरन्नेर्भुरण्युं भर्तारं सर्वेषां पोष्टारम् । हे अग्ने एवं स्तुयमानः स त्वं गा सुपधीयमानां मा हिंसीः मा जहि । कौटुशी मदिति मखण्डिता मदीनां वा विराजं विविधं राजमानाम् दुग्धदानाह्नौर्विराट् । तस्यै श्रुतं तस्यै शर इति दशवीर्याभिप्रायं विराट्त्वम् । कौटुशः त्वं पर्वभिः पश्चिष्टकाभिरमावास्यादिपर्वभिर्वा ऋतुशः ऋतौ कल्पमानः कर्माणि सम्पादयन् ॥ ४३ ॥

अजस्रमिन्दु मरुषम्भुरण्युमग्निमीडेपूर्वचित्तिन्नमोमिः । सपर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गाम्माहिंसीरदिति विराजमाः ॥

वरुचीन्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविज्ञानां रजसः परस्मात् । महीं साहसीं मसुरस्य मायामग्ने माहिंसीः परमेव्यो मनः ॥

वायव्येऽविशिर उपदधाति । हे अग्ने परमे व्योमन् उत्कृष्टे रक्षणस्थाने स्थापिता मविं मा हिंसीः । कौटुशीं त्वष्टुः रूपाणां निर्मातुर्देवस्यानुग्रहाद्वरुचीं वृणोति कम्बलादिना क्लृपयति लोकानिति वरुची ताम् । वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानौयां नाभिवद्रक्षणीयाम् वारुणी त्वाष्ट्री चाविः । परस्माद्रजसः दिग्गुणान्नाकाञ्चनानं जायमानम् । ओत्रं वै परमं रजो दिशो वै ओत्रं दिशः परमं रज इति श्रुतेः । यद्वा परस्माद्रजसः प्रजापते रजोगुणाज्जायमानाम् । महीं महतीम् । साहसीं सहस्रमूल्याहं सहस्रोपकारक्षमा वा । असुरस्य माया मसवः प्राणा विद्यन्ते यस्य सोऽसुरः मत्वर्थे रः प्राणवतो मायां प्रज्ञां मीयते ज्ञायतेऽनया माया प्रज्ञा प्राणिनां प्रज्ञाप्रदमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

रूपं सर्वरूपमादित्यत्वात्सर्वरूपप्रकायकमित्यर्थः । सर्वाणि रूपाणि यस्मात् । किञ्च हरसा सर्ववीर्यापहारक मन्नेर्घ्योतिर्हरस्तेना-
ग्नितेजसा यजमानं परिवृद्धिं परिवर्जय । वृजौ वर्जने रुधादिः लोट् । मा अभिमंस्थाः यजमानं मा हिंसीः । मन्यतेर्लुङ् अभि-
पूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थः । किञ्च चीयमानः उपधीयमानः सन् यजमानं शतायुषं शताब्दजीविनं कणुहि कुरु ॥ ४१ ॥

अश्वशिर ईशाने उपदधाति । हे अग्ने चित्याग्ने त्व मश्व मिमं मा हिंसीः ज्वालयामा दह । कौटुशं वातस्य जूतिं जूतिर्गतिः
प्रीतिर्वा वायोर्गतिस्वरूपं वायुवच्छीघ्रगतिमित्यर्थः । वायोः प्रीतिं प्रेमपात्रं वरुणस्य नाभिं जलेयस्य नाभिमिव नाभिः अन्तरं यथा
नरेण स्वनाभिर्वस्त्रावरणादिना पाल्यते तद्वद्वरुणेनातिप्रियत्वात्पाल्यम् । यतः सरिरस्य सलिलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानं । जन्
जनने द्वादिः शानच् गमहनेत्युपधास्तोपः अप्सु योनिर्वाश्व इति श्रुत्यन्तरात् अतएव नदीनां शिशुं बालं नदीपतिः समुद्रः

वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिमश्वज्ज्ञानं सरिरस्य मण्डो । शिशुन् नदीनां हरिर्मद्रिबुधमग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन् ॥ ४२

पिता अतएव नदीनां मातृत्वात्तच्छिशुम् । हरिं हरितवर्णं यद्वारुणं नरं हरतीति हरिस्तम् । अद्रिबुधं मद्रिर्गिरिः बुधं मूलं कारणं
यासां ता अद्रिबुधा आपस्तत्त्वात् मद्रिबुधं मपत्यप्रत्ययस्तोपः । यद्वा बुधपदे नकारः उपजनश्चान्दसः । अद्रिबुधं मद्रिभिर्बुधं ज्ञातम्
पथि तत्सुरैः कृत्स्नान्द्रीन् पाषाणान् दृष्ट्वा नरेर्ज्ञातं यद्वाराणां गत इति उत्प्लष्टमित्यर्थः । परमे व्योमन् एषु लोकेषु निषिदन्तमिति
शेषः । इमे वै लोकाः परमं व्योमेति श्रुतेः । यद्वा विविधं मेम अपवनं रक्षयम् परमं सुत्कष्टं यद्वयोम नामोपद्रवेभ्यः पालनं तत्र
स्थापितमिति शेषः ॥ ४२ ॥

१—७, ५, २, १८ ।

गोशिर आग्नेय्या उपदधाति । अहं मग्निं मीढे स्तौमि ईडं स्तुतो । कौटुशं मजस्रं मनुष्यवीर्यम् । इन्दुमिदि परमैश्वर्ये इन्दुतीतीन्दुः

हिरण्यशुक्लदेवतोष्णिक् द्वौ पादावष्टाणौ तृतीयो द्वादशको व्यूहेन । दक्षिणश्रोत्रे शकलं प्रास्यति । अयमग्निः ज्योतिषा पशुश्रोत्रस्थित-
हिरण्यतेजसा ज्योतिष्मान् तेजस्वी अस्तु रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्यकान्था वर्चस्वान् कान्तिमानस्तु वाह्यप्रभा ज्योतिः शरीरगत-
कान्तिर्वर्च इति ज्योतिर्वर्चसोर्भेदः । यद्वा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिपाग्निं रिव ज्योतिष्मदस्तु हिरण्यवर्चसा च वर्चस्वदस्तु
रुक्म इव उभयत्रेवाध्याहारेण लिङ्गव्यत्ययेन च योजनेत्यर्थः ॥ का० सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये । पुरुषशिर आदावो-
खामध्ये वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ हे पुरुष त्वं सहस्रदाः सहस्रसङ्ख्यस्य दातासि अतः सहस्राय सहस्रधनलाभाय

अग्निज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान् । सहस्रदा असि सहस्राय त्वा ॥ ४० ॥

आदित्यं कुर्मम्यसा समङ्घ्रिं सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपम् । परिदृङ्घ्रिं हरसामाभिमुष्याः शतायुषङ्कुण्डिचीयमानः ॥ ४१ ॥

त्वा त्वासुहृद्भामीति शेषः । आदौ पुरुषशिरसि शकलप्रासनं ततोऽश्वगोऽव्यजानां क्रमेण । एकपशुपक्षे मुखादिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त
पञ्चकत्वं एकैकमित्यन्ये ॥ ४० ॥ १—१०, ५, १४ । २—का० १०, ५, ११; शतपथ० ७, ५, २, १० । ३—१०, ५, १७ ।

का० आदित्यं गर्भमिति प्रतिमन्त्रं क्रमेण १ । पुरुषादीनां शिरसि पञ्चमन्त्रक्रमेणैकैकं उपदधातीत्यर्थः ॥ पञ्च ऋचोऽग्निदेवत्या-
स्त्रिष्टुभः । आदौ पुरुषशिर उपदधाति मध्ये । हे पुरुषशिरः त्वं मादित्यं चित्वाग्निं पयसा समङ्घ्रिं संमन्त्रय । अञ्जिलोऽति मध्यमैक-
वचने रूपम् । पयसि ख्याप्य इत्येवमुच्यते । आदत्ते पशूनादित्यवदीष्टे वा सर्वपशूनां मित्वादित्यश्चित्त्वोऽग्निः । कौटुश मादित्यं गर्भं
गृह्णाति पशूनि गन्धर्वः पचायच् ह्ययहोर्भश्चन्दसि तम् । सहस्रस्य प्रतिमां बहुधनस्य प्रतिमाभूतं बहुधनप्रदमित्यर्थः । विश्व-

सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति गच्छन्ति तद्वत् । न केवलं धेनाः स्रवन्ति घृतस्य धारा अपि स्रवन्ति । तासु धेना घृतधारासु हिरण्यमयं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिचाकशीमि पश्यामि । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा यङ्लुगन्तः ॥ ३८ ॥

हिरण्यशकलदेवत्वार्थी ब्रह्मती पादार्णनियमाभावात् ॥ का० नासिकयोर्ऋचे त्वेति^१ । मन्त्राभ्यां पशूनां नसोः शकलप्रासनमित्यर्थः ॥ हे हिरण्यशकल ऋचे ऋग्वेदाय तदुक्तहोत्रादिसिद्धये त्वा त्वां वामनसि प्रास्यामि । ऋचे दोमये शोभाप्राप्त्यै त्वां दक्षिणसि प्रास्यामि । का० शिराऽसि प्रत्यञ्चीति^२ आदौ वामनसि ततो दक्षिणे ॥ का० अक्ष्यार्भावे त्वेति^३ । भासेत्वेति मन्त्राभ्यां नेत्रयोस्तद्विरण्यशकलप्रासनम् ॥ भासे ज्ञान्यै त्वां वामनेत्रे प्रास्यामि । ज्योतिषे तेजसे तत्प्राप्त्यै त्वां दक्षनेत्रे प्रास्यामि ॥ का० श्रोत्रयोरभूदिदमिति^४ ।

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदामनसा पूयमानाः । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्यवो वेतसो मद्भ्यः अग्नेः ॥ ३८ ॥

ऋचे त्वा ऋचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा । अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्ने वैश्वानरस्य च ॥ ३९ ॥

कर्णयोः प्रास्यति अभूदिदं मग्निर्ज्योतिषेति मन्त्राभ्याम् ॥ इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भुतजातस्य वैश्वानरस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितस्याग्नेश्च वाजिनं वाचो ज्ञातु अभूत् सर्वप्राणिशब्दा वङ्गेश शब्दोऽपि श्रोत्रेणैव ज्ञायतेऽतः श्रोत्रे हिरण्यं प्रास्यामीति शेषः । वाचमेति जानाति वाजिनं । वाचपूर्वादेतेरौणादिको नक् प्रत्ययः छान्दसः कुत्वाभावः भूलां जशीऽन्तइति जश्त्वम् । प्रथममग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रमस्य तस्यैव घोषो भवति यमेतत्कर्णवपिधाय शृणोतीति श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः । यद्वायमर्थः इदं श्रोत्रेऽस्य मानं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्याग्नेश्च वाजिनं वीर्यं तेजोजनकं मभूत् भवति अतोऽस्यामीति ॥ ३९ ॥

आद्या भद्राजहृष्टा द्वितीया विरूपहृष्टा । हे देव दीप्यमान हे अग्ने ये साधवः दास्तास्ते तवाश्वासः ह्या अर मन्त्र मत्यर्थं मन्यवे यन्नाय वहन्ति प्रापंश्चान्ति देवानिति शेषः तानश्चान्युस्त्व हि योजय । हि पादपूरणः ॥ ३६ ॥

अग्ने त्वमश्चान्युस्त्व योजय हिमन्दः प्रसिद्धौ । कीदृशान् देवहृतमान् देवानाह्वयन्तीति देवहवः अतिशयेन देवहवो देवहृतमाः तान् देवाना मतिशयेनाह्वातृन् । ह्यचोऽतस्त्रिङ् इति संहितायां युस्त्वत्यस्य दीर्घः । दृष्टान्तमाह रथीरिव रथीः रथस्वामी यथाश्चान् योजयति तद्वत् । रथोऽस्यास्तीति रथीः ईर् मत्वर्थे । किञ्च त्वं पूर्व्यः पूर्वभवः पुरातनो होतामानुषाहोतुः प्रथमोऽग्रे भूत्वा निसदः

अग्ने युच्वाहियेतवाश्वासो देवसाधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ३६ ॥

युच्वाहि देवहृतमांश्च ॥ अश्वांश्च ॥ अग्ने रथीरिव । निहोता पूर्व्यः सदः ॥ ३७ ॥

अस्मिन्यागे होतृषद्ने निषीद । छन्दसीति लोट्थं लुङ् । देवहृतमानश्चानित्यत्रातोऽटि नित्यमिति आकारस्यानुनासिकत्वम् दीर्घाद-
टीति नस्य रुः ॥ ३७ ॥

१—१०, ५, ७ ।

२—७, ५, २, ११ ।

३—७, ५, २, ११ ।

का० मुखे करोति सम्यक् स्तवन्तीति । सम्यगिति मन्त्रेण पञ्चपशूनां मुखे एकैकं हिरण्यशकलं क्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ क्षिप्नोक्त-
देवता त्रिष्टुप् । हिरण्यमयपुरुषोद्देशिनायं मन्त्रः । अग्नेर्मध्ये चितिमध्ये हिरण्ययो वेतसः पुरुषो यो निहितोऽस्ति तं प्रति धेना
अस्वानि सम्यक् स्तवन्ति चरन्ति ह्वयमानानि हवींषि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । अन्नं वै धेना इति युतेः । कीदृश्यो धेनाः मनसा
पूयमावाः पवित्रीक्रियमाणाः कीदृशेन मनसा अन्तर्हृदा हृदयान्तर्वर्तमानेन हृत्पूतिष्ठितेन विषयव्यावृत्तेनाव्याकुलेनेत्यर्थः । अह्ना-
युक्तेन मनसा दत्ता इत्यर्थः । अन्तर्वै हृदयेन मनसा सतान्नं पूतं य ऋजुरिति युतेः । तत्र दृष्टान्तः सरितो न नकार इवार्थः

खापुरस्ताद्भूमौ प्रक्षिप्य तत्रोखां मन्त्रद्वयेनापदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप् । हे उखे धरुणा जगती धारयित्री त्वं ध्रुवा
स्थिरासि अथाग्निरजनकत्वेनाखा स्तूयते । योऽग्निरितोऽस्याः उखायाः सकाशात् प्रथमं मादौ जातवेदाः जातपूजानोऽग्निरधिजज्ञे तत
एभ्यो योनिभ्यः स्वकारणेभ्योऽधिजज्ञे जायते । सोऽग्निः पूजानन् स्वाधिकारं प्रकर्षेण जानानः सन् गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुमेति छन्द
स्तयेण देवेभ्यो देवार्थं हव्यं मन्त्रद्वयविवृतु ॥ ३४ ॥

उखादेवत्या वृहती । हे उखे त्वं रमस्व अत्र कौडां कुरु किमर्थम् इषे अन्नार्थं राये धनार्थं सवसे वलाय युज्जे युज्जाय यशोऽर्थम् ।
दुन्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः । जर्जे उपसेचनाय पयोदधिष्टतादिकाय अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय । रमस्वेति सर्वत्र सम्बन्धः ।

ध्रुवासिधरुणेतोजज्ञेप्रथममेभ्योयोनिभ्योअधिजातवेदाः । सगायत्र्यात्रिष्टुभानुष्टुभाचदेवेभ्योहव्यंवहतुपूजानन् ॥ ३४

इषेरायेरमस्वसहसेदुग्धंजर्जेअपत्याय । सन्नाडसिखराडसिसारस्वतौत्वोत्वौप्रावताम् ॥ ३५ ॥

किञ्च सम्यगाजतइति सन्नाडसि स्वेनैव राजतइति खराडसि । एवभूतां त्वां सारस्वतौ सरस्वतीसम्बन्धिनौ उत्सौ उत्स्यन्दनौ
कूपौ पुवाहौ वा त्वां त्वां प्रावतां प्रकर्षेण पालयताम् । तौ चोत्सौ मनीवाचौ । शास्त्रज्ञानाय कूपद्वयोत्स्यन्दतीति मनः कूपः तत्पुति-
पादनं कुर्वन्ती वागपि कूपः । मनी वै सरस्वान्वाक् सरस्वत्येतौ सारस्वतावुक्ताविति श्रुतिः । यद्वा सारस्वतौ उत्सौ ऋग्वेदसामवेदौ त्वां
रक्षताम् । तथाच तित्तिरिश्रुतिः ऋक्साम वै सारस्वतावुक्ताविति ॥ ३५ ॥ १—नि० ५, ५ । २—०, ५, १, १३ । ३—१०, ५, ५ ।

का० अग्ने युक्त्वा इति प्रत्युच्यते सुवाहुती जुहोत्युखायाम् । ऋग्वयेनोखामध्ये हे आहुती जुहोति ॥ अग्निदेवत्ये द्वे गायत्री

यजुषो निष्ठा मन्त्रे त्रीणि त्रीणि यजूषि । हे अग्ने सहस्राक्षः सहस्र मचीषि यस्य सः हिरण्यशकलरूपसहस्रनेत्रो मेधाय यज्ञाय चीय-
मानः चयनेन संख्यमाणः सन् त्वमिमं द्विपादं पशुं पुरुषरूपं मा हिंसोः मा दह । हिरण्यशकलैर्वाणसहस्राक्षः द्विपादाणस पशु
यत्पुरुष इति । च श्रुतेः । यदि खादनेच्छा तर्हि मेधं शुद्धं मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्युरुषं पशुं जुषस्व सेवस्व भजयेत्यर्थः । किम्युरुषो वे
मयुरिति श्रुतेः । मयुं कृष्णमृगं वा जुषस्व मयुर्मृगेऽश्ववदनइति कोशोक्तेः । तेन मयुभक्षणेन तन्वः ज्वालारूपास्तनूः चिन्वानः पोषय-

इमम्माहिँसीर्द्विपादम्यशुँसहस्राक्षोमेधायचीयमानः । मयुम्यशुमेधमग्ने जुषस्वतेनचिन्वानस्तन्वोनिषीद ।

मयुन्तेशुगृच्छतुयन्दिष्मस्तन्तेशुगृच्छतु ॥ ४७ ॥

इमम्माहिँसीरेकशफम्यशुँकनिक्रदंवाजिनंवाजिनेषु । गौरमारण्यमनुतेदिशामितेनचिन्वानस्तन्वोनिषीद ।

त्रिह निषीद द्वितीयार्थे तन्व इति प्रथमा । इतो यजुः ते तव शुक् शोकः सन्तापो मयुं किन्नरं मृगं वा ऋच्छतु प्राप्नोतु । किञ्च यं
पुरुषं प्रति वयं द्विषः द्वेषं कुर्मः ते तव शुक् तमृच्छतु ॥ ४७ ॥ १—७,५,२,२८ । २—७,५,२,२२ । ३—७,५,२,२२ ।

अथाश्वस्य । हे अग्ने इम मेकशफ मेकखुरं पशु मश्वं मा हिंसोः । एकशफो वाणस पशुर्यदश्व इति श्रुतेः । कीदृशं कनिक्रद मत्यन्तं

नैर्ऋत्येऽज सुपदधाति । योऽग्निरग्निरूपोऽजोऽग्नेः प्रजापतिः शोकादध्यजायत अग्निसन्तापादुत्पन्नः । अत्राग्निः प्रजापतिः । उत वा
 अपि च दिवः शोकात्पृथिव्याश्च शोकाद्योऽजः पर्यजायत उत्पन्नः । अग्निपृथिवीदिवां शोकादजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता । यद्वै प्रजापतेः शोका
 दजायत तद्विवशपृथिव्यै च शोकादजायतेति । विश्वकर्मा स एव प्रजापतिः येनाजेन वायुपेण प्रजा जजान उत्पादितवान् । अजस्य
 वायूपत्वं ततः प्रजोत्पत्तिः श्रुत्युक्ता । वाग्वाअजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजानेति । हे अग्ने चित्य ते तव हृडः क्लोधः तमजं परि-
 वृणक्तु परित्यजतु त्वयाजे कोपो न कार्य इत्यर्थः ॥ माधवस्तु पृथिव्या उपरि स्थितादुत वा यदा दिवः परि द्युलोकौपरि स्थितात्
 शोकात् शुच दीप्ती घञ्जन्तः दीप्तिमुक्तादग्नेः प्रजापतेः सकाशाद्योऽग्निरूपोऽजोऽध्यजायत विश्वकर्मा येनाजेन प्रजाः पशून्
 योऽग्निरग्ने रद्वाजायतशोकात्पृथिव्या उत वा दिवस्परि । येन प्रजा विश्वकर्मा जजान तमग्ने हृडः परितेष्टवृणक्तु ॥ ४५ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकञ्च जुर्मिवस्यवरुणस्याग्नेः । आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मानगतस्तस्युषश्च ४६

जजान । अजस्य पशुमाधनत्वं तैत्तिरीयश्रुत्योक्तम् । ततोऽजस्तूपरः समभवत्तु स्वार्थं देवताया आलभत ततो वै प्रजाः पशून्सृजतेति ।
 शेषं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥ १—७,५,२,२१ । २—७,५,२,२१ । ३—१०,५,१८ । ४—१०,५,१८ ।

का० चित्रं देवानामित्यर्थः चित्रः स्रुवाहुती मध्यमे । अधर्चद्वयेन पुरुषाग्निरस्याहुतिद्वयं जुहोतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता (०,४२) ॥ ४६ ॥

का० वहिर्वेषु दष्टिष्ठपतिष्ठतत्सर्गैरिमं मा हिंसीरिति प्रतिसन्तम् । अग्नेरुत्तीर्य वेदेर्वह्निर्दक्षिणे उदङ्मुखस्तिष्ठन्निमं मेत्यु-
 त्सर्गसञ्ज्ञैः पञ्चमन्त्रैः पुरुषादिगिरांस्युपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपशुपक्षे तमेव पञ्चभिरित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः आद्ययोरन्ते हे

ऐश्वर्योपेतं यद्वा उन्दी क्लेदे उनन्ति क्लेदयति जनमनासीतीन्दुः उन्देरिच्चादेरिति कुप्रत्ययादीकारो अरुषं रोषरहितं यद्वा अरुर्मर्म मर्मस्थानीयं रहस्यम् आराध्यमित्यर्थः । पूर्वचित्तिं पूर्वमहर्षिभिः चित्तिं चेत्यव्यम् । नमोभिरवैर्भुरण्यु भर्तारं सर्वेषां पोष्टारम् । हे अग्ने एवं स्तूयमानः स त्वं गा सुपधीयमानां मा हिंसोः मा जहि । कौटुशी मदिति मखण्डिता मदीनां वा विराजं विविधं राजमानाम् दुग्धदानाहोर्विराट् । तस्यै श्रुतं तस्यै शर इति दशवीयाभिप्रायं विराट्त्वम् । कौटुशः त्वं पर्वभिः पश्चिष्टकाभिरमावास्यादिपर्वभिर्वा ऋतुशः ऋतौ कल्पमानः कर्माणि सम्पादयन् ॥ ४३ ॥

अजस्वमिन्दु, मरुषस्मुरण्युमग्निमौडेपूर्वचित्तिन्नमोमिः । सपर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गाम्माहिंसो रदिति विराजमाः ॥

वरुणीत्वदुर्वरुणस्य नाभिमविच्छन्नानां रजसः परस्मात् । महीं साहस्वीमसुरस्य मायामग्ने माहिंसोः परमेव्योमन् ॥

वायव्येऽविशिर उपदधाति । हे अग्ने परमे व्योमन् उत्कृष्टे रचणस्थाने स्थापिता मविं मा हिंसोः । कौटुशीं त्वष्टुः रूपाणां निर्मातु देवस्थानुग्रहाद्वरुणीं वृषोति कम्बलादिना ह्लादयति लोकानिति वरुणी ताम् । वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानीयां नाभिबद्धक्षणीयाम् वारुणी त्वाष्ट्री चाविः । परस्माद्रजसः दिग्गुणाज्जोकाज्जगानं जायमानम् । श्रोत्रं वै परमं रजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परमं रज इति श्रुतेः । यद्वा परस्माद्रजसः प्रजापते रजागुणाज्जायमानाम् । महीं महतीम् । साहस्वीं सहस्रमूल्याहं सहस्रोपकारक्षमां वा । असुरस्य माया मसवः प्राणा विद्यन्ते यस्य सोऽसुरः मत्वर्थे रः प्राणवतो मायां प्रश्नां मीयते ज्ञायतेऽनया माया प्रश्ना प्राणिनां प्रश्नाप्रदमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

रूपं सर्वरूपमादित्यत्वात्सर्वरूपप्रकाशकमित्यर्थः । सर्वाणि रूपाणि यस्मात् । किञ्च हरसा सर्ववीर्यापहारक मग्नेर्ज्योतिर्हरस्तेना-
ग्नितेजसा यजमानं परिवृद्धिं परिवर्जय । वृजो वर्जने रुधादिः लोट् । मा अभिमंस्याः यजमानं मा हिंसीः । मन्यतेर्लुङ् अभि-
पूर्वो मन्यतिर्हिंसाधः । किञ्च चीयमानः उपधोयमानः सन् यजमानं यतायुषं यतान्दजीविनं कृणुहि कुरु ॥ ४१ ॥

अथशिर ईशाने उपदधाति । हे अग्ने चित्वाग्ने त्वमथ प्रेमं मा हिंसीः ज्वालयामा दह । कौटुभं वातस्य जूतिं जूतिर्गतिः
प्रीतिर्वा वायोर्गतिस्वरूपं वायुवच्छीघ्रमतिमित्यर्थः । वायोः प्रीतिं प्रेमप्राप्तं वरुणस्य नाभिं जलेशस्य नाभिमिव नाभिः अन्तरं यथा
नरेण स्तनाभिर्वस्त्रावरणादिना पात्यते तद्वद्वरुणेनातिप्रियत्वात्पात्यम् । यतः सरिरस्य सलिलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानं । जन्
जनने ह्यादिः शानच् गमहनेत्युपधास्तोपः अप्सु योनिर्वाअथ इति अत्यन्तरात् अतएव नदीनां शिशुं बालं नदीपतिः समुद्रः

वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिमथ ज्ञानं सरिरस्य मण्डो । शिशुर्नदीनां हरिर्मद्रिबुधमग्ने मा हिंसीः परमेव्योमन् ॥ ४२ ॥

पिता अतएव नदीनां मातृत्वान्तच्छिशुम् । हरिं हरितवर्णं यद्वारुणं नरं हरतीति हरिस्तम् । अद्रिबुध मद्रिर्गिरिः बुधं मूलं कारणं
यासां ता अद्रिबुधा आपस्तज्जात मद्रिबुध मपत्यप्रत्ययस्तोपः । यदा बुधपदे नकारः उपजनश्चान्दसः । अद्रिबुध मद्रिभिर्बुधं ज्ञातम्
पथि तत्सुरैः क्षुत्क्षान्द्रीन् पाषाणान् दृष्ट्वा नरैर्ज्ञातं यदनाम्बो गत इति उत्पद्यतेत्यर्थः । परमे व्योमन् एषु लोकेषु निषिद्ममिति
शेषः । इमे वै लोकाः परमं व्योमेति^१ श्रुतेः । यदा विविध मीम अवनं रक्षन्तम् परम सुत्कटं यद्गोम गानोपद्रवेभ्यः पालनं तव
स्थापितमिति शेषः ॥ ४२ ॥

१—७, ४, १, १८ ।

गोशिर आग्नेया उपदधाति । अह मग्नि मीढे स्त्रीणि ईड स्तुतौ । कौटुभ मजस्र मनुपचीणम् । इन्दुमिदि परमैश्वर्यं इन्दुतीक्ष्णः

हिरण्यश्चकलदेवत्वोष्णिक् चो पादावष्टांशौ तृतीयो द्वादशको व्यूहेन । दक्षिणश्रोत्रे शकलं प्रास्यति । अयमग्निः ज्योतिषा पञ्चश्रोतस्थित-
हिरण्यतेजसा ज्योतिष्मान् तेजस्वी अस्तु रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्यकान्त्या वर्चस्वान् कान्तिमानस्तु वाङ्मयप्रभा ज्योतिः शरीरगत-
कान्तिर्वर्च इति ज्योतिर्वर्चसोर्भेदः । यद्वा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिषाग्निं रिव ज्योतिषदस्तु हिरण्यवर्चसा च वर्चस्वदस्तु
रुक्म इव उभयत्रेवाध्याहारेण लिङ्गव्यत्ययेन च योजनेत्यर्थः ॥ का० सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये । पुरुषशिर आदायो-
खामध्ये वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ हे पुरुष त्वं सहस्रदाः सहस्रसङ्ख्यास्य दातासि अतः सहस्राय सहस्रधनलाभाय

अग्निज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्चस्वान् । सहस्रदा असि सहस्राय त्वा ॥ ४० ॥

आदित्यं गर्भमप्यसासमङ्घ्रिं सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपम् । परिष्टुब्धिं हरसामभिमुख्यः शनायुषङ्गुणहिचीयमानः ॥ ४१ ॥

त्वा त्वामुद्गृह्णामीति शेषः । आदौ पुरुषशिरसि शकलप्रासनं ततोऽश्वगोऽव्यजानां क्रमेण । एकपशुपक्षे मुखादिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त
पञ्चकत्वं एकैकमित्यन्त्ये २ ॥ ४० ॥ १—१०, ५, १४ । २—का० १०, ५, ११; शतपथ० ७, ५, २, १० । ३—१०, ५, १० ।

का० आदित्यं गर्भमिति प्रतिमन्त्रं क्रमेण २ । पुरुषादीनां शिरसि पञ्चमन्त्रक्रमेणैकैकं उपदधातीत्यर्थः ॥ पञ्च ऋचोऽग्निदेवत्या-
स्त्रिष्टुभः । आदौ पुरुषशिर उपदधाति मध्ये । हे पुरुषशिरः त्वं मादित्यं चित्वाग्निं पयसा समङ्घ्रिं संस्त्रक्ष्य । अस्त्रीर्लोष्टि मध्यमैक-
वचने रूपम् । पयसि स्थाप्य इत्येवमुच्यते । आदत्ते पशूनादित्यवदीष्टे वा सर्वपशूना मित्यादित्यञ्चित्वोऽग्निः । कौटुश मादित्यं गर्भं
गृह्णाति पशूनि निति गर्भः पचायच् हृद्यहीर्भश्चन्दसि तम् । सहस्रस्य प्रतिमां बहुधनस्य प्रतिमाभूतं बहुधनप्रदमित्यर्थः । विश्व-

सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति गच्छन्ति तद्वत् । न केवलं धेनाः स्रवन्ति घृतस्य धारा अपि स्रवन्ति । तासु धेना घृतधारासु हिरण्यमयं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिचाकशीमि पश्यामि । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा यङ्लुगन्तः ॥ ३८ ॥

हिरण्यशकलदेवतार्घीं ब्रह्मती पादार्णनियमाभावात् ॥ का० नासिकयोर्ऋचे त्वेति^१ । मन्त्राभ्यां पशूनां नसीः शकलप्रासनमित्यर्थः ॥ हे हिरण्यशकल ऋचे ऋग्वेदाय तदुक्तहौत्रादिसिद्धये त्वा त्वां वामनसि प्रास्यामि । रुचे दोतये शोभाप्राप्त्यै त्वां दक्षिणसि प्रास्यामि । का० शिराऽसि प्रत्यञ्चीति^२ आदौ वामनसि ततो दक्षिणे ॥ का० अक्ष्योर्भाषे त्वेति^३ । भाषे त्वेति मन्त्राभ्यां नेद्वयोस्तद्वहिरण्यशकलप्रासनम् ॥ भाषे कान्त्यै त्वां वामनेत्रे प्रास्यामि । ज्योतिषे तेजसे तत्प्राप्त्यै त्वां दक्षनेत्रे प्रास्यामि ॥ का० श्रोत्रयोरभूदिदमिति^४ ।

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदामनसा पूयमानाः । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मद्भो अग्ने ॥ ३८ ॥

ऋचे त्वा रुचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा । अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्ने वैश्वानरस्य च ॥ ३९ ॥

कर्णयोः प्रास्यति अभूदिदं मग्निर्ज्योतिषेति मन्त्राभ्याम् ॥ इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वैश्वानरस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितस्याग्ने च वाजिनं वाचो ज्ञात अभूत् सर्वपाणिशब्दा वक्त्रेय शब्दोऽपि श्रोत्रेणैव ज्ञायतेऽतः श्रोत्रे हिरण्यं प्रास्यामीति शेषः । वाचमेति जानाति वाजिनं । वाचपूर्वादेतेरौणादिको नक् प्रत्ययः छान्दसः कुत्वाभावः भूलां जघ्नीऽन्तइति जघत्वम् । अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रमस्य तस्यैव घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोतीति अत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः । यदायमर्थः इदं श्रोत्रेऽस्य मानं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्याग्ने च वाजिनं वीर्यं तेजोजनकं अभूत् भवति अतोऽस्यामीति ॥ ३९ ॥

भाष्या भग्नहाजहृष्टा द्वितीया विरूपहृष्टा । हे देव दीप्यमान हे अग्ने ये साधवः दान्तास्ते तवाश्वासः ह्या धर मस मत्यर्थं मन्यवे यज्ञाय वहन्ति प्रापयन्ति देवानिति शेषः तानश्नान्युक्ष हि योजय । हि पादपूरणः ॥ ३६ ॥

अग्ने त्वमश्नान्युक्ष योजय हि शब्दः प्रसिद्धौ । कौटुशान् देवहृतमान् देवानाह्वयन्तीति देवहृवः प्रतिशयेन देवहृवो देवहृतमाः तान् देवाना मतिशयेनाह्वातृन् । ह्यचोऽस्तस्मिन् इति संहितायां युक्षेत्यस्य दीर्घः । दृष्टान्तमाह रथौरिव रथीः रथस्वामी यथाश्नान् योजयति तद्वत् । रथोऽस्यास्तीति रथीः ईर् मत्वर्थे । किञ्च त्वं पूर्व्यः पूर्वश्वः पुरातनो होतामानुषाहोतुः प्रथमोऽग्नी भूत्वा निसदः

अग्ने युच्वाहियेतवाश्वासो देवसाधवः । अरवहन्ति मन्यवे ॥ ३६ ॥

युच्वाहि देवहृतमांश्च अश्वान् अग्ने रथौरिव । निहोता पूर्व्यः सदः ॥ ३७ ॥

अस्मिन्वागे होदधइने निषीद । छन्दसीति लोट् । देवहृतमानश्चानित्यत्रातोऽटि नित्यमिति आकारस्यानुनासिकत्वम् दीर्घाद-
टौति नस्य रुः ॥ ३७ ॥

१—१०, ५, ० ।

२—०, ५, १, ११ ।

३—०, ५, १, ११ ।

का० मुखे करोति सम्यक् स्वयन्तीति । सम्यगिति मन्त्रेण पञ्चपशूनां मुखे एकैकं हिरण्यशकलं चिपतीति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गीक-
देवता विष्टुः । हिरण्यमयपुरुषोद्देशेनायं मन्त्रः । अग्नेर्मध्ये चित्तमध्ये हिरण्ययो वेतसः पुरुषो यो निहितोऽस्ति तं प्रति धेना
अन्नानि सम्यक् स्ववन्ति चरन्ति ह्यमानानि हवींषि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । अन्नं वै धेना इति श्रुतेः । कौटुशो धेनाः मनसा
पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः कौटुशेन मनसा अन्तर्हृदा हृदयान्तर्वर्तमानेन हृत्प्रातिष्ठितेन विषयव्यावृत्तेनाभ्याकुलेनेत्यर्थः । अह्ना-
युक्तेन मनसा दत्ता इत्यर्थः । अन्तर्वै हृदयेन मनसा सताञ्च पूतं य ऋजुरिति श्रुतेः । तत्र दृष्टान्तः सरितो न नकार इत्यर्थः

खापुरस्ताद्भूमौ प्रक्षिप्य तत्रोखां मन्त्रद्वयेनापदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप् । हे उखे धरुणा जगता धारयित्री त्वं ध्रुवा
स्थिरासि अथाग्निरजनकत्वेनोखा स्तूयते । योऽग्निरितिऽस्याः उखायाः सकाशात् प्रथमं मादौ जातवेदाः जातपूजानाऽग्निरधिजज्ञे तत
एभ्यो योनिभ्यः स्वरकारणेभ्योऽधिजज्ञे जायते । सोऽग्निः पूजानन् स्वाधिकारं प्रकर्षेण जानानः सन् गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभेति कन्द
कृयेण देवेभ्यो देवार्थं हव्य मस्मद्विर्वहतु ॥ ३४ ॥

उखादेवत्या वृहती । हे उखे त्वं रमस्व अत्र कीडां कुरु किमर्थम् इषे अनार्यं राये धनार्यं सहसे बलाय युक्ते युक्ताय यथोऽर्थम् ।
दुम्नं द्योततेर्यशा वान्नं वेति यास्कः । जर्जे उपसेचनाय पयोदधिष्टतादिकाय अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय । रमस्वेति सर्वत्र सम्बन्धः ।

ध्रुवासिधरुणे तो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्यो अधिजातवेदाः । स गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ३४ ॥

इषे राये रमस्व सहसे दुग्मज्जर्जे अपत्याय । सम्नाडसि खराडसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रावताम् ॥ ३५ ॥

किञ्च सम्यग्जात इति सम्नाडसि स्वेनैव राजत इति खराडसि । एवभूतां त्वां सारस्वतौ सरस्वती सम्बन्धिनौ उत्सौ उत्स्यन्दनौ
कूपौ प्रवाहौ वा त्वा त्वां प्रावतां प्रकर्षेण पालयताम् । तौ चात्सौ मनीवाची । शास्त्रज्ञानाय कूपइवात्स्यन्दतीति मनः कूपः तत्पुति-
पादनं कुर्वन्ती वागपि कूपः । मनी वै सरस्वान्वाक् सरस्वत्येतौ सारस्वताबुद्धाविति १ युतिः । यद्वा सारस्वतौ उत्सौ ऋग्वेदसामवेदौ त्वां
रक्षताम् । तथाच तित्तिरियुतिः ऋक्साम वै सारस्वताबुद्धाविति ॥ ३५ ॥ १—नि० ५, ५ । २—७, ५, १, १३ । ३—१७, ५, ५ ।

का० अग्ने युक्ता होति प्रत्यूचः सुवाहुती जुहोत्युखायाम् २ । ऋग्वेदोऽखामध्ये हे आहुती जुहोति ॥ अग्निदेवत्ये हे गायत्र्यौ

का० घट्टयति मध्यमयेति^१ । तिसृणां मध्यमया त्रीन्समुद्रानिति ऋचा हस्तस्थमेव कूर्मं कम्पयतीति सत्तार्थः । कूर्मदेवत्वा विष्टुप् । हे कूर्मं या भवान् त्रीन् समुद्रान् लोकान् समष्टपत् सम्यक् प्राप्ते भवति । सृष्ट्वा गतो पुषादीत्यादिना चुरेड् । समुद्रवन्ति स्वकारणात्समुद्रवन्तीति समुद्रा लोकान्स्तान् कीदृशान् स्वर्गान् भोगसाधनभूतान् । कीदृशा भवान् अपां पतिः जलेशः इष्टकानां वृषभः वर्धिता । किञ्च यत्र यस्मिन्स्थाने पूर्वं पुरातनाः कूर्माः अन्वेषन्निष्पदिताः परेताः परागताः सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्निस्तत् तस्मिन् लोके स्थाने त्वं गच्छ । किं कुर्वन् पुरीषं हुतान् पशून् वसानः आच्छादयन् ॥ ३१ ॥ व्याख्याता(५,३२) ॥ ३२ ॥ १-१०,५,२ ।

त्रीन्समुद्रान्त्समष्टपत्स्वर्गान्पाम्यतिर्दृष्टमिष्टकानाम् । पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके त्वं गच्छ यत्र पूर्वं परेताः ॥ ३१ ॥

महीद्वयौः पृथिवी च नद्रम्यं जगन्मिच्छताम् । पिष्टतान्नोभरीमभिः ॥ ३२ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यते । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३३ ॥

का० उलूखलमुसले स्वयमादृशा मुत्तरेणारत्निमात्रे औदुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरस्रं सुलूखलं मध्यसङ्गृहीतं मूर्ध्वं वृत्तं दक्षिणं सुलूखलाद्विष्णोः कर्माणीति^२ । चतुष्कोणं मध्यसङ्गृहीतं खातहीनं सुदुम्बरतरुजं मूर्ध्वं सुलूखलम् वृत्तं मुसलम् ते उभे स्वयमादृशोत्तरे देशे तन्मध्याद्वस्तमात्रे तृतीये लोके विष्णोरिति मन्त्रेण सहैवोपदधातीति सत्तार्थः ॥ व्याख्याता(६,४) ॥ ३३ ॥ २-१०,५,२ । ३-१०,५,४ ।

का० उलूखल उखां कृत्वा पश्यां पिष्ट्वा नृप्य पुरस्ताद् ध्रुवासीत्युखाम् । पूर्वं सुलूखलोपर्युखां रणीं कृत्वा तत उपश्यां सृष्टं पिष्टो-

वनस्पतिरखत्यादिर्नोऽस्माकं मधुमान् रसवान्यज्ञसाधनभूतोऽस्तु सूर्यो मधुमागसन्तापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेताऽस्तु गावः यज्ञ-
साधनभूता रश्मयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुमत्यो भवन्तु । रसो वै मध्विति^१ श्रुतेः । वातादीनि रसवन्तरस्माकं भोग्यानि भवन्त्विति
सर्वोऽर्थः ॥ २८ ॥

का० अरन्निमात्रे ऽषाढां दक्षिणेनावकासूपरिष्टाच्च पुरुष मभिसुख मपां गम्भन्निति तिसृभिः^२ । अषाढादक्षिणदेशे हस्तमात्रे पया-
लोकद्वय मन्तराले सुक्ता तृतीये पदगालोके पूर्वमेव स्थापितास्त्रवकासु शेवालेषु पुरुषसम्मुख मृत्तयेण कूर्मं मुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ खराट्
पङ्क्तिः दशाक्षरचतुष्पादा तृतीयो द्वादशाक्षरः कूर्मदेवत्या । कूर्मः प्रजापतिरादित्यो वा । तृतीया दगावापृथिवीया । हे कूर्म अपां

मधुमान्नोवनस्पतिमधुमां^३॥ अस्तुसूर्यः । माध्वीर्गावोभवन्तुनः ॥ २९ ॥

अपाङ्गम्भन्त्सीदमात्वासूर्योभिताप्सीन्माग्निर्वैश्वानरः । अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षन्त्स्नानुत्वादिव्यावृष्टिः सचताम् ॥ ३० ॥

जलानां गम्भन् गम्भनि गम्भीरे स्थाने रविमण्डले त्वं सीद उपविश । एतद्वापां गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्तपतीति^४ श्रुतेः । तत्रापविष्टं त्वा
त्वां सूर्यो माभिताप्सीत् अभिता मा सन्तापयतु । वैश्वानरः सर्वानरहितोऽग्निश्च मा सन्तापयतु । त्वं चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टका-
रूपा अनुवीक्षस्व निरन्तरं पश्य । कीदृशीः प्रजाः अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नान्यनवखण्डितानि पत्राणि अवयवा यासां ताः अखण्डिता
इष्टकाः कुर्वित्यर्थः । इमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा अनान्ता अनुवीक्षस्वेति^५ श्रुतेः । किञ्च दिव्या दिवि भवा वृष्टिः
त्वा त्वामशु सचतां सेवता सुदकेन नित्यं सिक्तो भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ १—७,५,१,४ । २—१७,४,२८,५,१ । ३—७,५,१,८ । ४—७,५,१,८ ।

मेव तामुपादधत् तामुपधायासुरान्त सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादरुहन्त तस्मादपादेति^१ । कीदृशौ त्वं सहमाना सहतइति सहमाना अभिभवनशीला स्वभावतः अतोऽरातीः अदानशीलाः प्रजाः सहस्वाभिभव । पृतनां सङ्ग्राम मिच्छन्ति ते पृतनायन्ति पृतनायन्तीति पृतनायन्तः क्वजन्ताश्छटप्रत्ययः तान् पृतनायतः सङ्ग्रामेष्कुन् शत्रून्सहस्र । किञ्च त्वं सहस्रवीर्या बहुसामर्थ्या यासि सा मा मां जित्वा प्रीणीहि ॥ २६ ॥

का० कूर्मं दधिमधुष्टैरनक्ति मधु वाता इति^२ । मिश्रितैर्दधिमधुष्टैः कृत्तयेण कच्छप मनक्ति ॥ गोतमदृष्टा विश्वदेवदेवत्यास्तिस्त्रो गायत्र्यः ऋतं यज्ञ मिच्छतीति ऋतयन् तस्मै ऋतयते यजमानाय वाता वायवो मधु मधुमन्तो रसवन्तो वान्त्विति शेषः । ऋतयतीत्यत्र

मधुवाताः ऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ २७ ॥

मधुनक्तुमृतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधुद्वोरस्तुनः पिता ॥ २८ ॥

क्वचि चेति प्राप्तस्येत्यस्य न हन्त्यस्येति अभावः अश्वाघस्यादिति अश्वाघयोरेव क्वच्यत्वविधाना दहन्त्वावधातुकयोः इत्यात्वमपि न । संहितायां तु हान्दसो दीर्घः । मधु मधुमानित्यग्रे^(२८) मतुप्प्रत्ययदर्शनात् सर्वत्र मधुशब्दाग्रे मतुक् ज्ञेयः । सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः समुद्रा वा मधु मधुमत् रसवत् उदकं क्षरन्ति स्रवन्त्वित्यर्थः । तिङां तिङ इति लोटो लडादेशः । ओषधीः ओषधयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुररसोपिताः सन्तु ॥ २७ ॥

१ — ७, ४, २, २३ ।

२ — ७, ४, २३ ।

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमत् मधुररसोपित मानन्दकर मस्तु । उतापि च उपसो दिवसा अपि मधुमन्तः सन्तु । पार्थिवं रजः पृथिवीलोकी मातृभूती मधुमत् मधुररसोपित मस्तु । पिता पितृभूती द्यौः दुर्लोकी मधु मधुमान्मधुररसोपितोऽस्तु ॥ २८ ॥

ज्यैष्ठ्याय जैष्ठ्यायोत्कर्षाय इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यो कल्पन्तां स्वीचित सुपकारं । यद्वा ममेति तवस्थाने व्यत्ययः । द्यावाभूमौ तयोत्कर्षाय कल्पन्ताम् आपथीषधयश्च तव ज्यैष्ठ्याय कल्पन्ताम् समानं व्रतं कर्म येषां ते सव्रताः एकस्मिन् चयानख्यकर्मण्यवस्थिताः पृथक् नानाभूताः अग्नयः स्वयमावसाद्या इष्टकाः तव जैष्ठ्याय कल्पन्ताम् अग्नयो हैते पृथग्यदेता इष्टका इति अतएव अग्निशब्देनेष्टका उच्यन्ते । किञ्च इमे द्यावापृथिवी अन्तरा अग्नयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाः समनसः एकमनस्का ये अग्नयः अन्यैरपि चिताः तेषां

पृथङ्मज्ज्यैष्ठ्यायसव्रताः । ये अग्नयः समनसोन्तराद्यावापृथिवी इमे । वासन्तिकाष्टतू अभिकल्पमाना

इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तथा देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ २५ ॥

अषाढासि संहमाना सहस्रारतीः सहस्रपृतनायतः । सहस्रवीर्यासिमाजिन्व ॥ २६ ॥

वासन्तिकाष्टतू वसन्त ऋतु मभिकल्पमाना सम्पादयन्तः सन्तः अभिसंविशन्तु एतत्कर्माश्रयन्तु । तत्र दृष्टान्तः इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रं परिचरणायाभिसंविशन्ति एव अन्येष्टका वसन्तं परिचरणायाभिसंविशन्तु ॥ सादयति तथा देवतया सादिति हे ऋतव्येष्टके युवा मङ्गिरसां कर्मणोव ध्रुवे स्थिरे सत्यौ सीदत सुपविशतम् ॥ २५ ॥

१ — १०, ४, २५ ।

का० अषाढासौत्यषाढाम् । अषाढासञ्ज्ञका मिष्टकां पत्नीद्वितां पद्यां प्राग्लक्षणा ऋतव्याभ्यां पूर्वां संलग्ना मनूके उपदधाति ॥ सवितृ-
दृष्टेष्टकादेवत्या विराडनुष्टुप् । हे इष्टके त्व मषाढासि शत्रुन् सहते इत्यषाढा । यथा च श्रुतिः ते देवा एता मिष्टका मपश्यन्नाषाढामिमा-

नुष्टभौ । विशेषेण राजतइति विराट् अयं लोको ज्योतिरग्निलक्षण मधारयत् धारयति । स्वेनेव राजतइति स्विराट् असौ लोको ज्योतिरादित्यलक्षण मधारयत् धारयति । विराडयं लोकः स इमं मग्निं ज्योतिर्धारयत्यसौ वै लोकः स्विराट् सोऽमुं मादित्यं ज्योतिर्धारयतीति^१ श्रुतेः ॥ का० प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम्^२ । रेतःसिग्भ्यां पुरो यजमानकृतां प्रथमां विश्वज्योतिस्सञ्ज्ञा मिष्टकां पद्यां प्राग्लक्षणा मुदङ्खुखोऽनूके उपदधाति ॥ विश्वज्योतिर्देवतं यजुः शक्नोतीच्छन्दस्कम् । पृथिव्याः पृष्ठे उपरि ज्योतिष्मतीं ज्योतिषोपेतां त्वा त्वामिष्टकां प्रजापतिः सादयतु किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायपानाय व्यानाय प्राणादिसम्पत्त्यर्थम् । किञ्च हे इष्टके त्वं विश्वं

विश्वस्मै प्राणायपानाय व्यानाय विश्वञ्ज्योतिर्यच्छ । अग्निष्टेधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ २४ ॥

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकाऽतू अग्ने रन्तः श्लेषोऽसि कल्पेता न्यावापृथिवी कल्पन्ता माप ओषधयः कल्पन्ता मग्नयः

सर्वं ज्योतिर्यश्च निष्टह्नीष देहि वा अग्निश्च ते तवाधिपतिः स्वामी तथा देवतयाग्निलक्षणया ध्रुवा स्थिरा सती सौद उपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां वयने यथा स्थिरा सौदः तद्वदवापीत्यर्थः ॥ २४ ॥

^१ — ७, ४, २, २२ । ^२ — १०, ४, २२ । ^३ — १०, ४, २४ ।

का० ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति^३ । विश्वज्योतिषः पुरो हे पद्ये प्राग्लक्षणे ऋतव्येष्टके अनूकं मभित उदङ्खुख उपदधाति ॥ ऋतुदेवतं यजुः अष्टोत्तरशताक्षरत्वाच्छन्दो नास्ति । मधुश्चैवो मासः माधवो वैशाखः तावभौ वासन्तिकौ वसन्तसम्बन्धिनौ ऋतू अवयवौ यद्वा मधुमाधवौ वसन्त एव वासन्तिक ऋतुः द्विवचन मेकवचनार्थम् । हे तादृश वसन्ताख्य ऋतो त्वं चीयमानस्याग्नेरन्तः श्लेषोऽसि अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः सन् श्लेषकोऽसि यथा कुडास्यान्तर्दीर्घार्थं काष्ठपापाणादयः श्लिथन्ते तद्वत् । ममाग्निं चिन्वती यजमानस्य

का० यास्तइति द्वियजुषं द्वितीये । दूर्वष्टकापुरस्ताद्वितीये पद्यालोके यास्तइति ऋग्वेदेन द्वियजुःसञ्ज्ञां पद्येष्टका सुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ इन्द्राग्निदृष्टे अग्निदेवत्ये हे अनुष्टुभी । हे अग्ने याः ते तव रुचः दीप्तयः सूर्यं सूर्यमण्डले वर्तमानाः सत्यः दिवं द्युलोकं मातन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः स्वरूपभूतैः किरणैः । ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः नोऽस्मान् रुचे रोचनाय शोभायै अद्यास्मिन्दावि कधि कुरु । जनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु । द्युलोकप्रकाशिकाः सर्वाः कान्तोः पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः । यद्वा विभक्तियत्ययः नोऽस्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं ताभिः रुग्भिः रुचे शोभायै कुरु जगत्पसिद्धं पुत्रादिकं देहीत्यर्थः ॥ २२ ॥ १ — १०, ४, २० ।

यास्ते अग्ने सूर्यरुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः । ताभिर्नो अद्य सर्वाभीरुचे जनाय नस्कृधि ॥ २२ ॥

या वो देवाः सूर्यरुचो गोष्पश्चेष्टुया रुचः । इन्द्राग्नीताभिः सर्वाभीरुचन्तो धत्तवृहस्यते ॥ २३ ॥

विराड्ज्योतिरधारयत् स्वराड्ज्योतिरधारयत् । प्रजापतिश्चासाद्यतु पृष्ठे पृथिव्याज्योतिष्मतीम् ॥

हे देवाः हे इन्द्राग्नी हे बृहस्यते वो युष्माकं सम्बन्धिन्यो या रुचः दीप्तयः सूर्यं सूर्यमण्डले सन्ति गोषु धेनुषु अश्वेषु तुरगेषु च या युष्माकं रुचः सन्ति ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः कृत्वा नोऽस्मभ्यं रुचं धत्त दत्त तत्समप्रमानस्नान्कुरुतेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २ — १०, ४, २१ ।

का० विराट् स्वराडिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम् । द्वियजुषः पूर्वे अव्यवहिते रेतःसिचौ हे पद्येष्टके प्रागलक्षणे अनुक्तं सभितो विराट् स्वराडिति प्रतिमन्त्रं सुपदधाति विराडितुत्तरां स्वराडिति दक्षिणामिति सूत्रार्थः ॥ हे यजुषी इदं लोकादो लोकदेवत्ये क्रमात् यजुर-

लाभाय प्रतिष्ठायै कीर्त्यै चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय च । प्राणिना मेतत्सर्वसिद्ध्यर्थं त्वां सादयामीति शेषः । किञ्च मन्त्रा महत्या स्वस्था योगक्षेमसम्पत्त्या शन्तमेनात्यन्तं सुखकारिणा कृदिषा गृहेण चान्निस्त्वा त्वा मभिपातु सवेतो रक्षतु । तथा देवतयानु- गृहीता त्वं भ्रूवा स्थिरा सती सौदीपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं स्थिरस्थिता तद्वदिहोपविश ॥ १८ ॥

का० मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद्भूमिप्राप्तां काण्डात्काण्डादिति । तस्यां स्वयमातृणां काण्डादिति ऋग्द्वयेन पुरस्ताद्भू- मिगतायं मूलाग्रयुतां दूर्वां सुपदधाति ॥ अग्निहृष्टे दूर्वेष्टकादेवत्ये हे अनुष्टुभौ । मूलैर्भू सम्बद्धं पर्व काण्डं भूम्यसम्बद्धं परः । हे दूर्वे दूर्वेष्टके काण्डात्काण्डात् प्रतिकाण्डं परुषः परुषः प्रतिपरुः भूमिसम्बद्धासम्बद्धेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशाद्यथा त्वं परि

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्तीपरुषःपरुषस्परि । एवानोदूर्वेप्रतनुसहस्रेणशतेनच ॥ २० ॥

याशतेनप्रतनोपिसहस्रेणविरोहसि । तस्यास्तेदेवीष्टकेविधेमहविषावयम् ॥ २१ ॥

समन्तात् प्ररोहन्ती अङ्गुरवती वर्त्तते । नित्यवीष्णोरिति वीष्णार्थं काण्डपरुषोर्हित्वम् । एवेत्यवयव मेवमित्यर्थे निपातस्य चिति संहि- तायां दीर्घः । हे दूर्वे एवं स्वाङ्गुरविस्तारवत् सहस्रेण शतेन च सहस्रशतशब्दावसङ्गार्थं असङ्ख्यैः पुत्रपौत्रनपत्नादिभिर्नोऽस्मान् प्रतनु विस्तारय ॥ २० ॥

हे देवि दीप्यमाने हे इष्टके या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोपि विस्तारयसि सहस्रेण चाङ्गुराणां विरोहसि विविधं प्रकृष्टा भवसि वयं हविषा सह ते स्थानं विधेम परिचरेम ॥ २१ ॥

एमनि अवस्थाने सादयतु । इणी धातोर्मनिप्रत्यये एमन्निति रूपम् सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । किभूतां त्वां व्यचस्वतीं व्यचनं व्यचस्तदस्या अस्तीति व्यचस्वती ता मभिव्यक्तियुताम् । प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथः पृथुत्वं तदस्या अस्तीति प्रथस्वती तां विस्तारयुक्ताम् । त्वमपि प्रजापतिसादिता सती प्रथस्व अस्याश्रितेः पृथनं कुरु यतस्त्वं पृथिव्यसि पृथिव्युत्पन्नत्वात् ॥ १७ ॥

प्रस्तारपङ्क्तिः । आद्यौ चेतप्रस्तारपङ्क्तिरित्युक्तेर्यन्त्राद्यौ द्वादशकावल्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः अत्र त्वाद्य एकादशको द्वितीय-
भूरसिभूमिरस्यदितिरसिविश्वधायाविश्वस्यभुवनस्यधर्त्री । पृथिवीयच्छपृथिवीन्दृहृपृथिवीन्माहिंसौ ॥ १८ ॥

विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ।

अग्निद्वाभिपातुमह्यास्वस्त्याच्छर्द्दिप्राशन्तमेनतया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ १९ ॥

स्त्रयोदशकस्तृतीयतुर्यौ पञ्चकौ पञ्चमः षड्चरः एवं पञ्च पादाः । हे स्वयमातस्ते त्वं भूः सुखानां भावयित्रसि । भूमिः पृथिव्यसि भूम्यभिमानिनौ देवतासीत्यर्थः । अदितिर्देवमातासि । विश्वधायाः विश्वं दधाति पुष्पातीति विश्वधायाः विश्वं निहितमस्या मिति वा । विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतयानस्य धर्त्री धारयित्री तादृशी त्वं पृथिवीं यच्छ नियतां कुरु पृथिवीं हंह दृढीकुरु पृथिवीं मा हिंसौः पृथिव्या हिंसां मा कुरु ॥ १८ ॥

यजुः एकाधिकार्थं तुष्टुप् । हे स्वयमातस्ते विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्राणापानव्यानादानास्ववायुवृत्ति-

वायोरित्युक्तेर्नियुता नाम वायोरश्वाः१ ताभिर्वायुर्लक्ष्यते वायुना चान्तरिक्षं लक्ष्यते । यत्र च दिवि मूर्धानं मादित्यं दग्धिषे धारयसि लिङ्गुडर्थे । किम्भूतं मूर्धानं स्वर्षां स्वः स्वर्गं सनेति ददाति स्वर्षाः । षण् दाने विट्प्रत्ययः विड्नारनुनासिकस्येदिति नकारस्याकारः । यद्वा स्वः स्वर्गं स्यति तिष्ठतीति स्वर्षाः तम् षोऽन्तकर्मणि क्तिप् । अन्तरिक्षे द्युलोके च यज्ञस्य रजसश्च नेता भवसौत्यर्थः । यत्रेत्यस्य संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः यस्य तवैतत्कर्म तं त्वां सुगुणेण सादयामीति शेषः ॥ १५ ॥

१—निघ० १; १५, १०१

का० स्वय मातृणां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति२ । पुरुषोपरि ध्रुवेत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन स्वयमातृणां सुपदधाति कीदृशीं शर्करां पाषाणमयीं छिद्रां स्वाभाविकछिद्रयुतां सच्छिद्राश्ममयीष्टकैव स्वयमातृणां च्यतइति सूत्रार्थः ॥ ऊर्ध्वं ब्रह्मती । द्वादशाक्षरत्रि-

ध्रुवासिधरुणास्तृताविश्वकर्मणा । मात्वासमुद्रउद्धधीन्मासुपर्णोव्यथमानापृथिवीन्दृ० ॥ १६ ॥

प्रजापतिद्वासादयत्वपाम्पृष्टे समुद्रस्येभन् । व्यचस्वतीम्रयस्वतीम्रयस्वपृथिव्यसि ॥ १७ ॥

पादोर्ध्वं ब्रह्मती अत्र प्रथमस्त्रयोदशार्णस्तृतीयो दशार्णः । हे स्वयमातृस्ते त्वं ध्रुवा स्थिरासि । कीदृशी त्वं धरुणा भूमिरूपेण विश्वस्य धारयित्री । विश्वं करोतीति विश्वकर्मा तेन सर्वस्य कर्ता प्रजापतिना आस्तृता उपहिता । समुद्रो रुक्मः त्वां त्वां मा उद्धधीत् मा हन्तु । सुपर्णः पुरुषश्च त्वां मोद्धधीत् । रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति३ श्रुतेः समुद्रसुपर्णशब्दाभ्यां रुक्मपुरुषव्युच्येते । त्वं चाव्यथमाना अचलन्ती सती पृथिवीं दृढं भूमिं दृढीकुरु ॥ १६ ॥

२—१७, ४, १५ ।

३—७, २, ५ ।

अनुष्टप् । हे स्वयमातृस्ते प्रजापतिः त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु क अपां जलानां पृष्ठे उपरि । समुद्रस्य जलसङ्घातस्य एभन्

हे अग्ने जर्धी भव उद्युक्तो भव अस्मदधि अस्माक सुपरि वर्तमानान् शत्रून् प्रतिविध्य प्रतिताडय । दैव्यानि देवसम्बन्धीनि कर्माणि आविः कृणुष्व प्रकटय । किञ्च यातुजूनां यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धनूषि अवतनुहि अवतारय । किञ्च जाम्यजामिशब्दी पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ जामिमजामिं पुनरुक्त मपुनरुक्तं कृत्वा पुनः पुनस्ताडित मताडितं वा शत्रून् प्रमृणौहि मृणातिमरणाथः रिपून् मारय ॥ का० दृतपूर्णामग्नेष्टेति । काश्वयमयीं पादमात्रदीर्घां षडङ्गुलविपुलां दृतपूर्णं प्रागयां सुच मग्नेष्टेति यल्लुषागिर्मूर्धेति ऋचा चोपदधाति ॥ अग्नेयं यजुः । हे सुक् अग्नेः सम्बन्धिना तेजसा त्वा त्वां सादयामि ॥ १३ ॥ १—१७४, ११ । २—१७, ४, १२ ।

अग्निर्मूर्धादिवःककुत्पतिःष्टथिव्याअयम् । अपा० रेता० सिजिन्वति इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामि ॥ १४ ॥

भुवोयज्ञस्य रजसञ्चनेताय त्वानियुद्धिः सचसे शिवाभिः । दिविमूर्धानन्दधिषे स्वर्षाञ्जिह्वामग्ने चक्रमे हव्यवाहम् ॥ १५ ॥

अग्निर्मूर्धेति व्याख्याता (१, ११) । का० एव मौदुम्बरी सुत्तरतो दधिपूर्णा मिन्द्रस्य त्वेति । एवंविध मेवौदुम्बरीं दधिपूर्णां सुच सुत्तरे उप-
दधाति ॥ इन्द्रस्य त्वेति यल्लुषा भुव इति ऋचा च ॥ इन्द्रदेवत्वं यजुः । हे सुक् इन्द्रस्यौजसा तेजसा त्वां सादयामि स्थापयामि ॥ १४ ॥

विशिरोदृष्टाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने त्वं यदा हव्यवाहं हव्यं वहतौति हव्यवाट् तां हविषो वादीं जिह्वां ज्वालां चक्षिषे
करोषि लब्धये लिट् । तदा यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागात्मना नेता भुवः भवसि रजसः यज्ञपरिणामरूपोदकस्य च नेता भवसि जगद्रक्षार्थम्
भवतेर्लेटि मध्यमैकवचने सिपि इतश्च लोप इति इकारलोपे लेटोऽडाटावित्यङागमे अचि श्रुधात्विति षवङ्ङादेशे च कृते भुव इति
रूपम् । कुत्र नेता भवसीत्यत आह यत्र यस्मिन् स्थाने शिवाभिर्मङ्गलरूपाभिर्नियुद्धिरश्वाभिः त्वं सचसे सम्बन्धं प्राप्नोषि । नियुतो

भव । कीदृशस्त्व' तूर्णितमः तूर्ण' वेगोऽस्यास्तीति तूर्णी अत्यन्तं तूर्णी तूर्णितमः वेगवन्तरः । अद्वयः अनुपहिंसितः । हे अग्ने एव-
मनुग्रहं प्रवृत्तस्य ते तव मा किः मा कश्चित् व्यथिः व्यथयतीति व्यथिः व्यथकः शत्रुरादधर्षीत् धाष्ट' मा करोतु । दूरसमीपज्ञानस-
च्छत्रं प्रति त्वरतो बन्धकान् प्रेरय केनाप्यहिंसितोऽस्मत्प्रजापालको भव राक्षसाश्च त्वां प्रति घृष्टा मा सन्त्वित्यर्थः । घृष्ट धातो लुङि
द्वित्व मङभावश्च-मायोगत् ॥ ११ ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्वन्यमिवां ॥ अघोषतात्तिग्महेते । यो नो अरातिः समिधानचक्रे नीचा तन्ध्वन्यतसन्नशुष्कम् ॥ १२ ॥

उद्धो भव प्रतिविद्वाद्वास्मादाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने । अवस्थिरा तनुहिया तुजूनाञ्जामिमजामिप्रमृणीहि शत्रून् ॥

अग्नेष्टा तेजसासादयामि ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्व सुत्तिष्ठ ततः प्रत्यातनुष्व ज्वाला विस्तारय तिग्मा हेतयो यस्य स तिग्महेतिः तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः तत्त्वबोधनं
हे तिग्महेते उत्साहवदायुधं यमिवाच्छत्रं त्वं न्योषतात् नितरां दह । उप दाहे तु ह्योस्तातङ्ङिङ्ङति तातङ्ङादेशः । हे समिधान
समिद्धे दीप्यतेऽसौ समिधानः तत्संस्वहो हे समिधान दीप्यमान नोऽस्माकं योऽरातिः चक्रे करोति दानं प्रतिषेधति तं नीचा नीचैः
कृत्वा धत्ति दह । दह भस्मीकरणे बहुलं हन्तसीति शपि लुमे लटि मध्यमैकवचने धत्तीति रूपम् । तत्र दृष्टान्तः शुष्कमंतसं न । न
इवार्थः अतसो वृक्षः शुष्कं वृक्षमिवादातारं निर्दहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

त्वात्सम्प्रसारणम् । कैः तपिष्ठैः तापकतमेरायुधैः तपन्ति सन्तापयन्तीति तमृणि अतितमृणि तपिष्ठानि तैः तुरिष्ठेभ्यःस्विति इष्टनि परे ढचो लोपः । कीदृशस्त्वं ढर्षीं प्रसितिं विभक्तिव्यत्ययः ढर्ष्या चिप्रया प्रसित्या जालेन अनु द्रूणानः शत्रून्मारयन् द्रू हिंसायां क्रगादिः शानच् प्रत्ययः द्रूणीतेऽसौ द्रूणानः ॥ ८ ॥

हे अग्ने तव ये भ्रमासः भ्रमा वातोद्धृता ज्वालासमुहाः पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति कीदृशा भ्रमाः आशुया आशुवः शीघ्रगमनाः आशुशब्दात्परस्य जसः सुपांसुलुगित्यादिना यादेशः । तैर्भ्रमैः तपूषि तपन्ति सन्तापयन्ति तानि तपूषि तापयित्वा रक्षांसि पत-
ङ्गान् पतन्तः सन्तो गच्छन्तीति पतङ्गाः पिशाचान्तांशानुसृश ज्वालाभिस्तान्दहेत्यर्थः । कीदृशस्त्वं धृषता धृष्यतीति धृषता प्रगल्भेन
तव भ्रमास आशुयापतन्त्यनुसृशधृषताशोशुचानः । तपूष्यग्ने जुह्वापतङ्गानसन्दितो विसृज विष्वगुल्काः ॥ १० ॥

प्रतिस्वशो विसृजतूर्णितमोभवापायुर्विशो अस्या अदग्धः । योनोदूरे अघशंसो यो अन्यग्ने माकिष्टे व्यथिरादधर्षीति ॥ ११ ॥

धृष्टेन ज्वालीघेन शोशुचानः देदीप्यमानः अत्यन्तं शोचते शोशुच्यतइति शोशुचानः शुच दौषावित्यस्माद्यङङन्ताच्ञानच् प्रत्ययः । तथा जुह्वा सुचा ह्ययमान इति शेषः । असन्दितः अखण्डितः । ईदृशः सन्विष्वक् सर्वत्र तिर्यगूर्ध्व नधय उल्काः ज्वाला विसृज रक्षोघाताय मुञ्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

नोऽस्माकं दूरे योऽघशंसः अघं पापं शंसतीच्छति अघशंसः अस्मद्गोही यो दूरे वसति यथान्ति समीपे अघशंसः हे अग्ने तं प्रति स्पर्शः स्पर्श बन्धने स्पर्शयन्ति बध्नन्तीति स्पर्शो बन्धनकृतः प्राणधीन्विसृज प्रेरय । अस्या अस्मदीयायाः विशः प्रजायाः पांयुः पालकी

यातुं यातनां दुःखं दधति ते यातुधाना रक्षःप्रभृतयस्तेषां याः सर्पजातय इषवी वाणरूपेण वर्तन्ते ये वान्ये वनस्पतीन् चन्द-
नादिद्विजाननुवेष्टां स्थिताः ये वा ये चान्ये अवटेषु विलेपु शेरते स्वपन्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

दिवो द्युलोकस्य रोचने दीप्तस्थाने ये वामी सर्पा अस्माभिरदृश्यमानाः सन्ति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपतीति श्रुतिः ।
तथा सूर्यस्य रश्मिषु किरणेषु ये च सर्पा वसन्ति । येषां सर्पाणां मत्सु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

का० उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कण्ठश्च पाज इति प्रष्टाचं प्रतिदिशं परिसर्पम् । आज्यं संस्कृत्य पञ्चगृहीत मादाया-
जान् मारुह्य पुरुषान्तिके उपविश्य प्रतिदिशं परिसृप्य परिसृप्य पुरुषोपरि पञ्चगिर्भुजोतीति सूत्रार्थः ॥ वामदेवदृष्टा राक्षोघ्नाः प्रतिसराः

येवामीरोचनेदिवोयेवामूर्यस्यरश्मिषु । येवामत्सुसदस्कृतन्तेभ्यःसर्पेभ्योनमः ॥ ८ ॥

ऊणुष्वपाजःप्रसितिन्नपृथ्वीयाहिराजेवामवाँ२॥इमेन । तृष्वोमनुप्रसितिन्द्रुणानोस्तामिविद्वारक्षसस्तपिष्ठैः ॥९॥

अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः । हे अग्ने पाजः बलं कण्ठश्च पुरुषश्च पाज इति बलनामसु पठितम् । तत्र दृष्टान्तः पृथ्वीं विशालां प्रसितिं
न प्रसितिमिव । प्रसितिर्जालं प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वेति यास्कीतिः । पिप्पु बन्धने प्रकर्षेण सीयन्ते बन्धन्ते पक्षिणो यया सा
प्रसितिः ताम् नकार इवार्थः पक्षिग्रहणाय प्रसारितं जालमिव शत्रुग्रहणाय बलं प्रसारयेत्यर्थः । ततो राजेव नृप इवामवान्सहाय-
वानिमेन गजेन याहि शत्रून्प्रति गच्छ । अम् गतौ भजने शब्दे अमन्ति भजन्ति स्वामिनइत्यमाः सेवकास्ते ऽस्य सन्तीत्यमवान् पचाद्य-
जन्तादमशब्दान्मतुप्प्रत्ययः । हे अग्ने अस्ता शत्रूणां जेतासि अतो रक्षसः राक्षसान्विध्य ताडय । व्यध ताडने दिवादित्वाक्यान ग्रहादि-

देवप्रबोहृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । यः पूर्वः प्रथमो मुख्यो द्रष्टा आदित्यः पृथिवी मन्तरित्व मनुचस्कन्द अनुस्कन्दति गच्छति सिञ्चती-
त्यर्थः मनुष्यादिधारणाय । यां द्युलोकं चानुसिञ्चति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन देवादिधारणाय । य इमं योनिं स्थानं भूलोक-
मनुस्कन्दति आगच्छति आहुतिग्रहणाय । एवं समानं योनिं सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकतय मनु सञ्चरन्तं द्रष्टा मादित्यं सप्त होत्रा अनु-
जुहोमि विभक्तिव्यत्ययः सप्तसु होत्रासु दिक्षु स्थापयामि हिरण्यपुरुषरूपेण सर्वदिक्षु सूर्यमेव स्थापयामीत्यर्थः । असौ वाऽऽदित्यो
द्रष्टा च स्कन्दपृथिवीमनुद्यामिमञ्चयोनिमनुयञ्चपूर्वः । समानं योनिमनुसञ्चरन्तं द्रष्टा सञ्जुहोम्यनुसप्तहोत्राः ॥ ५ ॥

नमोस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवितेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ६ ॥

या इव प्रबोधा तु धानानां ये वा वनस्पती १ ॥ रनु । ये वा वटे पुशे रते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

द्रष्टा दिग्गः सप्त होत्रा अमु मादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयतीति १ युतेः । पूर्वादि चतस्रो दिग्गः अध एका उपर्येका मध्ये चैकेति सप्त दिशी
ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

१—७, ४, १, २० ।

२—१७, ४, ६ ।

३—७, ४, १, २३ ।

का० उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति १ । यजमानो हिरण्यपुरुषं पश्यन्नृक्ष्यं पठेत् ॥ सर्पदेवत्यास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः । ये के च ये
केचित् सर्पन्ति सर्पा लोकाः पृथिवी मनुगताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । अन्तरिक्षे लोके ये वर्तमानाः सर्पाः ये च
दिवि द्युलोके ये वर्तमानाः सर्पास्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । इमे वै लोकाः सर्पा इति १ युतेः सर्पशब्देन लोका उच्यन्ते ॥ ६ ॥

प्रथम मादौ पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि जज्ञानं जायमानं दृश्यमानं। जनेः शानचि शपः शौ सति जज्ञानमिति रूपम्। किञ्च वेनः काम-
नीयो मेधावी वां स आदित्यः बुध्ना बुध्न मन्तरिचं तव भवा बुध्ना दिग्गः विवः विवृणोति। सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य घटपटा-
देर्योनिं स्थान मसतोऽमूर्तस्य वायुदेव योनिं प्रभवं विवः प्रकाशयति वृणोतिः शपि लुप्ते लङि गुणे च व इति रूप मङ्गभाव आर्षः
बहुलं छन्दस्यमाङ्गिरागोपीति वचनात्। कौटूशीर्बुध्नाः उपमाः उप समीपे मान्ति भूतानि यासु ता उपमाः सावकाशा इत्यर्थः।
अत एवास्य जगता विष्टाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः पञ्चाम्बुगोभृमीत्यादिना षत्वम्। आदित्य एव लोकान्दिशो
भूतानि चाभिष्यनतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्मजज्ञानमथमम्पु रस्ताद्विशीमतः सरुचोवेन आवः। सबुध्ना उपमाश्च विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ३ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। सदाधार पृथिवी न्यामुते माङ्गस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

का० उत्तानं प्राञ्च हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भ इति। तस्मिन् रुक्मे प्राञ्च सुत्तानं हिरण्यं पुरुषाकारं सृग्द्वयेनोपदधाति ॥
हिरण्यगर्भ इष्टा प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुप्। हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माण्डे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणि-
जातस्वाग्रे समवर्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव। स च जातः उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः
पतिरौखर आसीत्। स एव पृथिवी मन्तरिचं द्यां द्युलोक मुतापि चेमां भूमिं लोकवयं दाधार धारयति तुजादीनां दीर्घोऽभ्यास-
स्वेति अभ्यासदीर्घः। पृथिवी भूः स्वयम्भूरित्यन्तरिक्षनामसु पठितत्वात् पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोकोऽनोच्यते। कस्मै काय प्रजापतये
देवाय वयं हविषा विधेम हविर्दशः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥

द्वादशेऽध्याये उखाधारणगार्हपत्यचयनक्षेत्रकपर्णौषधवपनादिमन्त्रा उक्तास्त्रयोदशे पुष्करपर्णादुपधानमन्त्रा उच्यन्ते । का० उत्तर-
वेदि मपरेण तिष्ठन्यजमानो मयि गृह्णामीति जपति । उत्तरवेदेऽप्यन्तिष्ठन्यजमानो जुहोति ॥ अग्निदेवत्या ककुप् यस्या मध्यपाक्षो
द्वादशक आयत्ततीयावष्टकौ सा ककुप् अत्र मध्यधृतुदंशकस्तेन द्वादशिका । अहं यजमानोऽग्रे प्रथमं मयि आत्मनि अग्निं गृह्णामि
धारयामि ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थं राधो धनस्य पोषाय पुष्टार्थम् ॥ सुप्रजास्त्वाय शोभना प्रजा यस्याः सुप्रजाः सुप्रजो
भावः सुप्रजस्त्वम् तस्मै दीर्घश्चान्दसः शोभनपुत्रादिनिष्पत्यै । सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय वीर्यं शक्तिः । किञ्च उकारोऽप्यर्थे देवता
अपि मां सचन्तां सेवन्तां सङ्गच्छन्ताम् उ एवार्थे वा देवता मादेव सचन्ताम् ॥ १ ॥ १—१७,७,२७ २—१७,४,१ ।

मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय । मामुदेवताः सचन्ताम् ॥ १ ॥

अपाष्टमस्योनिरग्नेः समुद्रमभितः पितृमानम् । वर्द्धमानो मह्यः ॥ १ ॥ अत्र पुष्करे दिवो मात्रयावरिष्णा प्रयस्य ॥ २ ॥

का० पुष्करपर्णं सुपदधाति स्तब्धे पूर्ववत् । ततोऽध्वर्युः कुशस्तम्बोपरि कमलिनीपत्र सुपदधाति पूर्ववदित्युखासम्भरणवत् तेनापं
पुष्टमिति सन्धेः पुष्करइत्यन्तेनोपधानं दिवो मात्रयेति तस्य मार्जनमिति सूत्रार्थः ॥ व्याख्यातः (११,२८) ॥ २ ॥ १—१७,७,२८ ।

का० तस्मिन् रुक्ममधः पिण्डं ब्रह्मजज्ञानमिति । तस्मिन् पुष्करपर्णे पूर्वं कण्ठधृतं रुक्ममधः पिण्डं सुपदधाति ॥ आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् ।
वीत्युपसर्ग आव इति क्रियापदेन सम्बध्यते व्यवहिताद्येति पाणिनिस्मरणात् । ब्रह्म बृहत् रुक्मरूपोऽयमादित्यः सीमतः सीमानं मर्यादां
भूगोलमध्यभाग मारभ्य सुखः सुष्ठु रोचन्ते शोभन्ते तान्सुरोचनानिमान् लोकान्नि आवः विवृतानकरात्स्वप्रकाशिन । कीदृशं ब्रह्म

त्यर्थः । कीदृश्या गिरा त्वाङ्गामया त्वां कामयते स्तीतु मिच्छतीति त्वाङ्गामा तथा अलुक् । देवैः सह तिष्ठति यस्मिन्नग्निः तत्सधस्यं
द्युलोकः सध माद इति सहस्य रुधादेशः ॥ ११५ ॥

हे अङ्गिरसं अन्यते येनेत्यन् अन्नम् अन्न प्राणने किप् अन् अन्नं गिरति अत्तीत्यङ्गिराः अङ्गिरस्तमः हे अग्ने पृथक् नाना-
भूताः विश्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः स्तुतयः कामायाभिलाषपूरणाय तुभ्यं त्वयि येमिरे नियम्यन्ते यजमानैरिति शेषः कर्मणि लिट् ।

तुभ्यन्ताङ्गिरस्तमविश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाययेमिरे ॥ ११६ ॥

अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य । सम्वाडे को विराजति ॥ ११७ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कीदृश्यः सुक्षितयः शोभनाः क्षितयो निवासा याभ्यस्ताः स्वर्गादिगुभस्थानप्रदा इत्यर्थः । यजमाना इह कामपूर्त्यै द्युलोकास्त्यै च मन्त्रै-
स्वामेव स्तुवन्तीति भावः ॥ ११६ ॥

अग्निः प्रियेषु अभिरुचितेषु धामसु स्थानेषु धिष्णेषु एकोऽसहायभूतः सन्विराजति विशेषेण दौष्यते । कीदृशोऽग्निः भूतस्योत्प-
न्नस्य भव्यस्य भविष्यतश्च जनस्य कामः कामपूरकः । सम्वाट् सम्यक् राजमानः शोभमानः भूतस्य भव्यस्य सम्वाडीश्वर इति वा ।
काम्यते सर्वैर्यष्टु मिथ्यत इति काम इति वा ॥ ११७ ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेदद्वीपे मनोहरे । रुक्मादिवाचनान्तोऽयं द्वादशोऽध्याय इति ॥ १२ ॥

आहुतिपरिणामजनितानि धिष्व धारय सम्पादय लोकहयभोगं सम्पादयेत्यर्थः । धि धारणे तुदादिः विकरणव्यत्यय आत्मनेपदं च
छान्दसं बहुलं छन्दसीत्युक्तेः सुधितवसुधितेति सूत्रेण दधातेर्निपातो वा धत्स्वेत्यर्थः ॥ ११३ ॥ १—१७, २, २०, २१ ।

हे मदिन्तम मदयति तर्पयतीति मदी ग्रहादित्वास्मिन्निप्रत्ययः । यद्वा मदस्तुतिरस्यास्तीति मदी अत इन्ठनाविति इन् अतिशयेन
मदी मदिन्तमः नाहस्येति नान्तात्परस्य तमपो लुडागमः । ईदृश हे सोम विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैरंशुभिः सूक्ष्मांशैः आप्यायस्व प्रहृष्टो भव
वृद्धः सन्नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा सहायो भव द्वाचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । कौदृशस्त्वं सप्रथस्तमः अत्यन्तं सप्रथाः
सकौर्तिः सप्रथस्तमः ॥ ११४ ॥

आप्यायस्वमदिन्तमसोमविश्वेभिरंशुभिः । भवानःसप्रथस्तमःसखावृधे ॥ ११४ ॥

आतेवत्सोमनोयमत्परमाच्चित्सधस्थात् । अग्नेच्चाङ्गामयागिरा ॥ ११५ ॥

का० श्वेतेऽश्वे पुरस्तात्तिष्ठति श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वामावेऽनडुह्यग्निभ्यः प्रक्षियमाणेभ्योऽनुवाचयति । श्वेतवर्णेऽश्वेऽन्यवर्णे तदभावे
वृषे वा तिष्ठति अति अग्निभ्यः प्रक्षियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रेषितो होताऽऽते वत्स इति वृच मनुवक्तोति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यास्ति स्तो
गायत्र्याः आद्यावत्सारदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टैव । हे अग्ने ते तव वत्सः पयोव्रतत्वाद्दत्तसमस्तवत्पियो यजमानः
परमाच्चित् चिद्रूप्यर्थे उत्कृष्टादपि सधस्थात्सहस्रानात् द्युलोकात् मन आहृत्येति शेषः । आयमत् आयच्छति गृह्णाति मनोनिग्रहं करो-
तीत्यर्थः । इतश्च लोप इति इकारलोपे यमदिति रूपम् । इषुगमियमां छ इति कृत्वाभावश्छान्दसः । कया गिरा वेदवाचां मन आहृत्ये-

दशनीयं श्रुत्कर्णं शृणुत इति श्रुतौ किपु श्रुतौ कर्णौ यस्य तम् यद्विज्ञाप्यते तत्सत्यमेव कर्णाभ्यां श्रुत्वा सम्पादयतीत्यर्थः । सप्रथस्तमं प्रथनं प्रथः कीर्तिः । प्रथ प्रख्याने अस्मादसुप्रत्ययः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः अतिशयेन सप्रथाः सप्रथस्तमस्तु मतिकीर्तिमन्तम् । दैव्यं देव एव दैवास्तं स्वार्थं यत् यद्वा देवेभ्यो हितम् ॥ १११ ॥

का० आप्यायस्वेति सिकतालम्भन मृग्भगम् । आत्मनि विस्तारिताः सिकताः सृशति ऋग्द्वयेन ॥ गोतमदृष्टाः सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्रीत्रिबुवुष्णिक्छन्दस्ताः । आप्यायस्व मदन्तमेति^(११४) तृतीयस्या विनियोगः सूत्रे नास्ति । हे सोम विश्वतः सर्वस्मात् वृष्णां वीर्यं आप्यायस्व समेतुते विश्वतः सोमवृष्णाम् । भवावाजस्य सङ्गथे ॥ ११२ ॥

सन्तेपयांसि समुयन्तु वाजाः संवृष्णान्यभिमातिषाहः । आप्यायमानो अमृताय सोमदिविथवाः स्युत्तमानिधिष्व ॥ ११३ ॥ सर्वभूतोत्पत्तिकृद्बीजं ते तव समेतु समागच्छतु तेन च वीर्येण त्व माप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व । किञ्च वाजस्यान्नस्य सङ्गथे सङ्गमननिमित्तं भवान्न मस्मासु सङ्गमयेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

१—१०, २, १६ ।

२—७, २, १, ४६ ।

हे सोम पयांसि पातव्या रसाः ते तव संयन्तु सङ्गच्छन्ता सुत अपि च वाजा अन्नानि संयन्तु वृष्णानि रेतांसि ते संयन्तु । कीदृशस्य ते अभिमातिषाहः अभिमातिं पाप्मानं सहतेऽभिभवतीत्यभिमातिसाट् तस्याभिमातिसाहः षत्वं छान्दसम् । हे सोम पयोऽन्नवृष्णीराप्यायमानः वर्धमानः रुन् अमृताय अमरणधर्मिण्यै प्रजात्यै पुत्रादिवृद्धेयं यजमानस्य भवेति शेषः । अमृतशब्देन श्रुत्या प्रजातिर्व्याख्याता । तथा च श्रुतिः प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृतमिति । किञ्च दिवि दुलोके उत्तमानि उत्कृष्टानि अवांसि अन्नानि

तिभिः इरज्यन्दीप्यमानः । किञ्च यस्त्व मोहशो धनप्रद्ययिता स त्वं दर्शतस्य दर्शनोयस्य वपुषः चित्वाग्निरूपस्य शरीरस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे विभक्तित्यत्ययो वा दर्शतेन वपुषा ज्वालालक्षणेन शरीरेण विराजसि । सानसिं चिरन्तनं क्रतुं सङ्कल्पं पृणचि पूरयसि सर्वेष्टं ददासीत्यर्थः ॥ १०८ ॥

हे अग्ने अध्वरस्य यज्ञस्य इष्कर्तारं निस उपसर्गस्य नलोपः पूर्वमुक्तः^(८३) निष्कर्तारं निश्चयेन कर्तारं यज्ञनिष्पादकं प्रचेतुसं प्रकटचित्तयुक्तं चयन्तं चि निवासगत्योः विशिष्टस्थाने निवसन्त मोहशं यजमानं प्रति वामस्य वननीयस्य महो महतो राधसो धनस्य रातिं

इष्कर्तारमङ्गरस्यप्रचेतसङ्कयन्तं राधसोमहः । रातिंवामस्यसुभगान्महीमिषन्दधासिसानसिं रयिम् ॥११०॥

कृतावानममहिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्नायदधिरेपुरोजनाः । श्रुत्कर्षां सप्रथस्तमन्वागिरादैव्यम्मानुषायुगा ॥१११॥

दानं त्वं दधासि ददासि । किञ्च सुभगां सुहु भजनीयां महीं महती मिष मन्त्रं च ददासि । सानसिं पुराणं रयिं धन मस्मर्थमाणं विषयं निधानलक्षणं च दधासि निधिं दर्शयसीत्यर्थः ॥ ११० ॥

उपरिष्ठाज्जगोतिः । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराश्चतुर्धोऽष्टाक्षरः सोपरिष्ठाज्जगोतिः । मानुषा विभक्तेराकारः मनुष्या जना मनुष्यजातियुक्ता जन्तव ऋत्विग्यजमानाः युगा विभक्तेराकारः युगशब्दः कालवाची युगैः कालैः पौर्णमास्यमावास्यादिभिर्निमित्तैः गिरा वेदवाचा कृत्वा सुम्नाय यज्ञाय त्वा त्वामग्निं पुरो अग्रतः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण दधिरे स्थापितवन्तः । किञ्भूतं त्वामृतवानमृत मस्याः स्तीति ऋतवा तं सत्यवन्तं ह्यन्दसो दीर्घः ह्यन्दसीर्वानिपौ वाच्यौ वंश्च मतुप् चेति अस्त्यर्थं वग्नप्रत्ययः । महिषं विश्वदर्शतं सर्वस्य

तिस्रः सतोद्भवत्यः । यस्या आद्यतृतीयौ द्वादशको द्वितीयतुर्यावष्टको सा सतोद्भवती । जर्क् जलं नपात्पात्रः हे जर्जोनपा दपां पौत्र अन्न ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निर्जायतइत्यपां पौत्रत्व मन्नेः । यदा जर्जोऽन्नस्य नपात् न पातयति नाशयति नपात् दतेर्णिजन्तात् क्षिप् हे अन्नस्याविनाशक । हे जातवेदः जातप्रज्ञान धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैर्हितः स्थापितः सन् सुशस्तिभिः शोभ-
नाभिः शस्तिभिः स्तुतिभिः कृत्वा त्वं मन्दस्व मोदस्व हृष्टो भव । मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गताविति धातुः । किमिति हर्षः

इरज्यन्तग्नेप्रथयस्वजन्तुभिरस्येराधोन्नमर्त्ता । सदर्थतस्यवपुषोविराजसिष्ठणजिसानसिद्धतम् ॥ १०६ ॥

१—७, ३, २, ३० ।

हे अमरणधर्मन् हे अग्ने रायो धनानि अस्मे अन्नासु त्वं प्रथयस्व विद्वारय । कीदृगस्त्वं जन्तुभिः प्राणिभिर्हविःपूदैरध्वर्युपमृ-

का० अग्ने तवेति सिकता न्युष्य ह्यादयत्यात्मानम् । षड्रचेनोत्तरवेदौ सिकताः प्रक्षिप्य ताभिः पुच्छपक्षं विनात्मानं ह्यादयेत् ॥
 पावकाम्निहृष्टं षड्रच मग्निदेवत्यम् । आद्ये हे विष्टारपङ्क्ती यस्या द्वितीयतृतीयपादौ ह्यादशार्णौ आद्यतुर्यावष्टकौ सा विष्टारपङ्क्तिः ।
 हे अग्ने हे विभावसो विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य तत्सम्बोधनं हे कान्तिधन तव वयो धूमः अर्चयो दीप्तयश्च भ्राजन्ते दीप्यन्ते ।
 वीयते भक्ष्यते प्राणिभिरिति वयोऽन्नम् । वी कान्ताप्रसनखादनव्याप्तिषु । धूमस्याहुतिपरिणामद्वारेणान्नहेतुत्वादयोऽत्र धूम उच्यते ।
 कीदृशं वयः श्रवः श्रावयति दुर्लोके कृतं कर्मेति श्रवः धूमदर्शनाद्देवानां कर्मज्ञानम् । तथा महि महत् नभोगामित्वात् धूमो वा अस्य
 श्रवो वयः स ह्येन ममुषिंल्लोके श्रावयतीति श्रुतिः । किञ्च ब्रह्मन्तो महान्तो भानवो रश्मयो यस्य तत्सम्बुद्धौ हे बृहज्ज्ञानो हे कवे

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो । बृहज्ज्ञानो श्रवसा वाजमुक्थ्यन्दधासि दाशुषे कवे ॥ १०६ ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना । पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसिष्टां जिरोदसी उभे ॥ १०७ ॥

क्रान्तदर्शिन् विद्वन् यजमानाभिप्रायज्ञ दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय श्रवसा बलेन सह वाज मन्त्रं त्वं दधासि ददासि । कीदृशं
 वाजम् उक्थयाम् उक्थः शस्त्रादुपेतो यज्ञस्तद्योग्यं यज्ञपर्याप्त मन्त्रं ददासीत्यर्थः ॥ १०६ ॥ १—१७, २, १५ । २—७, २, १, २८ ।

हे अग्ने त्वं भानुना दीप्त्या उदियर्षि उन्नच्छसि उत्कर्षं प्राप्नोषीत्यर्थः । कीदृशस्त्वं पावकवर्चाः पावकं शोधकं वर्चो दीप्तिशक्तिर्यस्य
 सः । शुक्रवर्चाः शुक्रं शुक्लं निर्मलं वर्चो यस्य । अनूनवर्चाः अनून महीनं वर्चो यस्य पूर्णशक्तिः । किञ्च हे अग्ने त्वं विचरन् सर्वतः
 प्रवरन्सन् उपावसि उप सङ्गम्य पालयसि सदेवमनुष्यं जगद्रक्षसि । तत्र दृष्टान्तः पुत्रो मातरा यथा पुत्रश्चरमे वयसि मातरा माता-

कथं मागेन्तव्यं मत आह इषितः पूजापतिप्रेषितोऽग्निः ते तव वपां त्वचं पृष्ठं वपासदृशं मिमं प्रदेशं मरोहत् आरोहत् । अनयर्चां दक्षिणे लोगेष्टकोपधानम् ॥ १०३ ॥

अग्निदेवत्वा गांयत्री पञ्चालोगेष्टकोपधाने विनियुक्ता । हे अग्ने यत्ते तवाङ्गं शुक्रं शुक्लं शुक्लं दौसिमत् यच्चान्यदङ्गं चन्द्र माह्लादकरं यदन्यत्पूतं पवित्रं यच्चान्यदङ्गं यन्नियं यन्नार्हं तत्त्वं स्नाध्यरूपं देवेभ्यो देवानां मर्थे भरामसि भरामः सम्पादयामः ॥ १०४ ॥

आशीर्देवी त्रिष्टुप् पादत्रयस्योत्तरतो लोगेष्टकोपधाने विनियोगः । इष मन्त्र मूर्जं तदुपसेचनं दधिपयोष्टादिकं नृतस्य सत्त्वस्य योनिं स्थानं विद्यात्रयम् महिषस्य महत इच्छावतोऽग्ने धारां धारणा माहुतिं वा इतोऽस्मात्प्रदेशादुदीच्या दिशः सकाशा दह माद मग्नि

अग्ने यत्तेशुक्रंयच्चन्द्रंयत्पूतंयच्चयन्नियम् । तद्देवेभ्योभरामसि ॥ १०४ ॥

इषमूर्जमहमित आदृतस्योनिमहिषस्यधाराम् । आमागोषुविशत्त्वातनूप्रजहामिसेदिमनिराममौवाम् ॥ १०५ ॥

भक्षयामि स्वीकरोमीत्यर्थः । अद भक्षणे लङ् । किञ्च एतत्सर्वमिडादिकं मा मा माविशतु आगत्य प्रविशतु तनूषु मदीयपुत्रादिशरीरेषु गोषु मदीयधेन्वादिपशुषु चाविशतु । का० उत्तरस्याः सिकताः प्रमाष्टिं जहामि सेदिमिति । उत्तरलोगेष्टकातः सिकताः पातयति नास्ति इरात्रं यस्यां ता मनिरा मन्त्ररहिता ममौवां व्याधियुतां सेदि मवसाद महं जहामि त्यजामि अन्नाभावरोगदुःखानि मे मा सन्तित्वर्थः ॥ १०५ ॥

का० लोमिष्टकाः स्फोनाहृत्य बहिर्वेदेरनूक्तान्तेषूपदधाति तिष्ठन्मा मा हिंसीदिति प्रत्युचं प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् । ततोऽ-
 ध्वर्युः स्फोन वेदिबहिःप्रदेशालोमिष्टकाश्चतुरो मृत्खण्डान् पद्याप्रमाणानानीयात्मानो दक्षिणोत्तरपूर्वापरमध्यसूत्रप्रान्तेषु पूर्वादि तिष्ठन्
 मवचतुष्टयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः । हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । यः प्रजापतिः पृथिव्या भूमेर्जनिता जनयिता उत्पादकः
 जनिता मन्वइति णिचो लोपः । वा चार्थे यो वा यश्च दिवं व्यानट् दुलोक मसृजत् । व्यानट् इति व्याप्तिकर्मा । श्रुतौ तु सृजतेरर्थे
 व्याख्यातः यो वा दिवं सत्यधर्मासृजनेति श्रुतः । यश्च चन्द्राः आह्लादिका जगत्कारणभूतः अपि जलानि प्रथमः आदिभूतः सन् जजानो-
 मामाहिंसीज्जनितायः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानट् । यश्चापञ्चन्द्राः प्रथमोज्जानकस्मै देवाय हविषा विधेमः २

अभ्यावर्त्तस्वपृथिव्ययज्ञेनपयसासह । वपान्ते अग्निरिषितो अरोहत् ॥ १०३ ॥

त्यादितवान् तद्द्वारा मनुष्यानुत्यादितवानित्यर्थः । यतः श्रुतौ आपञ्चन्द्रा इति मनुष्या व्याख्याताः मनुष्या एव हि यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्र-
 लोकं पितृमार्गानुसारिणः मनुष्या वा आपञ्चन्द्रा इति श्रुतेः कारणे कार्योपचारात् । कीदृशः प्रथमः शरीरो सत्यधर्मा सत्यं धरतीति
 सत्यस्य धारयिता सः प्रजापतिर्मा मा हिंसीत् मा हन्तु यतः कस्मै काय प्रजापतये हविषा हविः वयं विधेम दध्मः । हविर्दानात्मा
 हन्तु । कश्चिदस्य सर्वनामत्वाभावात् स्मै-आदेशः कान्दसः । हविषा इति विभक्तिव्यत्ययः । विधतिर्धातुर्दानार्थः ॥ १०२ ॥
 अग्निदेवत्या उष्णिक् । हे पृथिवि यज्ञेनासृज्यिषितेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभ्यावर्त्तस्व आभिमुख्येनागच्छ ।

१—१७, २, ११ ।

२—निघ० २, १८, ४ ।

३—७, २, १, २० ।

४—७, २, १, २० ।

हे ओषधे यतः त्वं सहमानासि शत्रून् भिभवन्ती भवसि अती मे अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्र अभिभव नास्ति
रातिर्दानं यस्य ता अरातयस्ताः । पृतनायतः सङ्ग्रामकामांश्च सहस्र पृतनां सङ्ग्रामं कामयन्ते ते पृतनायन्तस्तान् सुप आत्मनः
क्वजिति क्वजन्ताच्छतप्रत्ययः किञ्च सर्वं पाप्मानं मशमं सहस्रं सहतिरभिभवार्थः ॥ ८८ ॥
हे ओषधे ते तव खनिता खननकर्ता दीर्घायुर्भूयादिति शेषः । यस्मै चातुराय नरायाह त्वां खनामि सोऽपि दीर्घायुरस्तु । अथो

सहस्रमेअरातोः सहस्रपृतनायतः । सहस्रसर्व्वस्यापानं सहमानास्योषधे ॥ ८८ ॥

दीर्घायुस्तथोषधे खनितायस्मै च त्वा खनाम्यहम् । अथो त्वन्दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरोहतात् ॥ १०० ॥

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः । उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं व्यो अस्माँ ॥ १०१ ॥ अभिदासति ॥ १०१ ॥

अपि च त्वं दीर्घायुरखण्डितजौवना भूत्वा शतवल्शा बह्वङ्गुरा सती विरोहतादिरोह बह्वङ्गुरोत्पद्यस्व तु द्योस्तातङ् इति तातङ्
वल्शशब्देऽङ्गुरवाचौ शतं वल्शाः यस्याः सा शतवल्शा ॥ १०० ॥

हे ओषधे त्वं मुत्तमा उत्कृष्टासि भवसि वृक्षाः शालतमालादयस्तु उपस्तयः सन्तु स्तौ शब्दसङ्घातयोः उपस्त्यायन्ति उपकारायोप-
द्रवनिराकरणाय च समीपे संघतास्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः वृक्षाः त्वां सेवन्तामित्यर्थः । किञ्च यो नरोऽस्मानभिदासति अभिहन्ति स
नरोऽस्माकं सुपक्षिः समीपस्थ उपसक्तोऽस्तु दासतिर्हि साकर्म ॥ १०१ ॥
॥ अनारभ्याधीताः समाप्ताः ॥

राज्ञा स्वस्वामिना सोमेन सह ओषधयः देवताः समवदन्त संवादं कृतवत्यः । कथं संवादस्तमाह ब्राह्मणा यस्मै रुग्णाय
कृणोति अस्मन्मूलादिना चिकित्सां करोति कृ कृतौ स्वादिः हे राजन् स्वामिन् सोम तं रुग्णं नरं वयं पारयामसि पारयामः
इदन्ती मसि सोमसंवादे व्याधिनाशदाढार्थः ॥ ८६ ॥

हे ओषधे त्वं बलासस्य चयव्याधेर्नाशयित्री नाशनकर्त्री असि भवसि बल मस्यति क्षिपति बलासः चयः । अर्शसो गुदव्याधेश्च
नाशिकासि । उपचिताम् उपचिन्वन्ति शरीरं वर्धयन्तीत्युपचितः क्षिप् स्वयद्युगडुक्षीपदादयः तेषां च नाशिकासि । अथो अपि च

ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तु राजन् पारयामसि ॥ ८६ ॥

नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि । अथो गतस्य यच्छाणाभ्यां कारो रक्षिनाशनी ॥ ८७ ॥

त्वाङ्गन्धर्व्या अखनं स्वामिन्द्रस्वाम्बुहस्पतिः । त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान्यच्छादमुच्यत ॥ ८८ ॥

गतस्य यच्छाणां बह्वनां व्याधिनां पाकारोः सुखपाकचतादेच्च नाशनी नाशकर्त्री त्वं भवसि पाको सुखपाकः अरुः चतसुच्यते
पाकेनारुः पाकारुस्तस्य यद्वा पाकोऽन्नपाकस्तस्यारुर्व्यथा मन्दाग्नित्वं तस्य नाशनी त्वमसि ॥ ८७ ॥

हे ओषधयः गन्धर्वाः देवविशिषाः त्वा मखनन् स्नेहकार्यसिद्धार्थं खनन मकुर्वन् इन्द्रय त्वा मखनन् बृहस्पतिश्च त्वा मखनन्
हे ओषधे सोमो राजा त्वां च विद्वान् त्वत्सामर्थ्यं जानन् सन् त्वा सुपयुज्य यच्छातुं महाव्याधेरमुच्यत सुक्तोऽभवत् ॥ ८८ ॥

सोमराज्ञी या ओषधयः पृथिवीमनु विष्ठिताः विविधं स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिना प्रेरिताः ता ओषधयोऽस्य ओषध्यै मद्गृहीतायै वीर्यं सन्दत्त सामर्थ्यं प्रयच्छत इयं बहुवीर्या भवत्विति भावः ॥ ८३ ॥

या ओषधय इदं महचनं प्रार्थनारूपं सुप्र समीपस्थाः शृण्वन्ति याद्यान्याः दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिता व्यवहिताः सत्यः ईषत् शृण्वन्ति हे वीरुधः विविधरोहणा ओषधयः ताः सर्वाः समीपदूरस्थाः सङ्गत्य सङ्गता भूया अस्यै ओषध्यै यूयं वीर्यं सन्दत्त प्रयच्छत ॥ ८४ ॥

याओषधीःसोमराज्ञीर्विष्ठिताःपृथिवीमनु । बृहस्पतिप्रसूताअस्यैसन्दत्तवीर्यम् ॥ ८३ ॥

याश्चेदनुप्रशृण्वन्तियाश्चदूरम्परागताः । सर्वाःसङ्गत्यवीरुधोस्यैसन्दत्तवीर्यम् ॥ ८४ ॥

मावोरिषत्खनितायस्यैचाहह्वनामिवः । द्विपाञ्चतुष्पादस्याक्स्वमस्त्वनातुरम् ॥ ८५ ॥

हे ओषधयः वो युष्माकं खनिता चिकित्सायै युष्मान्मूलं ग्रहीतुं खननकर्त्ता मा रिषत् मा विनश्यतुं यस्मै च रुग्णाय चिकित्सार्थं वो युष्मानहं खनामि युष्मान्मूलं मादातुं खननं करोमि स च मा रिषत् । किं बहुनास्माकं सखन्वि द्विपात् स्त्रीपुंसं चतुष्पाद्वादिप्राणिजातं सर्वमनातुरं रोगरहितं मस्तु । द्वौ पादौ यस्य चत्वारः पादा यस्य सङ्ग्राहपूर्वस्येति पादशब्द-
स्यान्तलोपः ॥ ८५ ॥

एवमोषधिवापार्थानि पञ्च लूचानि समाप्तानि ॥ अथानारभ्याधीताः ॥ अथनिमित्तात्किंलिषात्पापादोषधयो मा मां सुञ्चन्तु
 पृथक् कुर्वन्तु । अथो अपि च वरुण्यात् वरुणे भवं वरुणं तस्माद्वरुणापराधनिमित्तात्पापान्मां सुञ्चन्तु उतापि च यमस्य सम्ब-
 धिनः पड्वीयात् पड्वीशशब्दो बन्धनवाची यमबन्धननिमित्तात्पापान्मां सुञ्चन्तु । अथो अपि च सर्वस्माद्देवकिंलिषाद्देवापराधनिमि-
 त्तात्पापान्मां सुञ्चन्तु । ६० ।

दिवः परि व्युल्लोकात्सकाशादवपतन्तीरवपतन्तोऽधस्ताद्भूमौ गच्छन्तः ओषधयः अवदन् परस्परं वदनं मुक्तवत्यः । किम् तदाह

अवपतन्तीरवदन्दिवओषधयस्परि । यञ्जीवमश्रवामहैनसरिष्यातिपूरुषः ॥ ६१ ॥

याओषधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतविचक्षणाः । तासामसित्वमुत्तमारङ्गामायश् हृदे ॥ ६२ ॥

जीवतीति जीवस्तं यं जीव मनुक्रान्तप्राणं पुरुषं वयं मश्रवामहै अशब्दं व्याप्तौ लोट् व्याप्नुमः स पुरुषो न रिष्यति न नश्यति
 रिष्यतीत्यत्र लेटोऽलोटोऽविति आडागमः पूरुष इति छान्दसो दीर्घः सर्वत्र । ६१ ।

सोमो राजा यासां ताः सोमराज्ञाः वह्नीः वह्न्योऽनन्ताः शतविचक्षणाः शतं मसङ्गं विचक्षणास्तुराः बहुवीर्या वा शतं विच-
 क्षणाः स्तोतास्तौ यासामिति वा एवञ्चता या ओषधीः ओषधयः सन्ति तासां ओषधीनां मध्ये हे ओषधे त्वं मुत्तमा उत्कृष्टा यतोऽसि
 भवसि अतः कामायेषिताय अरं मलं पर्याप्ता भव हृदे हृदयाय शं सुखकारिणी भव ॥ ६२ ॥

शब्दानुकरणमिदं हा कष्टं कया ओषध्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यक्ष त्वं नश्य ॥ अर्थान्तरं वा कफावरुद्धकण्ठोत्प-
धनेरनुकरणार्थः किंकिण्यः किंकिना कण्ठध्वनिना दीयतीति किंकिदौवः श्लेष्मरोगः । चप वधे चपति व्याकुलं कृत्वा हन्ति
चापः पित्तरोगः । वातस्य क्षजिर्वीतरोगः । हे यक्षा रोगराज त्वं कफपित्तवातरोगैः सह प्रपत गच्छ । यया पीडया कया
रुजा निहतोऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निहाता सर्वाङ्गवेदना तथा साकं हे यक्ष त्वं नश्य ॥ ८३ ॥

हे ओषधयो वो युष्माकं मध्ये अन्या काचिदोषधिव्यक्तिरन्य ओषधिव्यक्ति नवतु तथा रचिता अन्यापि अन्यस्या रचिकाया

अन्याधो अन्याभवत्वन्यान्यस्याउपावत । ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावतावचः ॥ ८८ ॥

याः फलिनीर्या अफला अयुष्माया अपुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्तानो मुञ्चन्त्वहंसः ॥ ८९ ॥

मुञ्चन्तु माशमथ्यादधो वरुणा दुत । अथो यनस्य पट्टी शास्त्रं स्नादेव किल्बिषात् ॥ ९० ॥

उपावत उपावतु उप समीप मागत्य पालयतु पुरुषवचनव्यत्ययः अन्यान्यस्याः प्रभाव मवतु वा । ताः सर्वास्तथाविधा ओषधयो यूयं
संविदानाः परस्परैकमयं गताः सत्यो मे ममेदं वचो वाक्यं प्रार्थनारूपं प्रावत प्रकर्षेण रचत ॥ ८८ ॥

या ओषधयः फलिनीः फलिन्यः फलयुक्ताः याश्चाफलाः फलरहिताः याश्चापुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पिण्यः पुष्पयुक्ताः
ताः सर्वा ओषधयो बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिप्रेरिताः सत्यो नाऽह्मानंहसः पापाद्रीयरूपान् मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु ॥ ८९ ॥

णात्प्रागेव नश्यति किं पुनर्मर्चयेनेति भावः । तत्र दृष्टान्तः जीवगृभो यथा जीवन् सद्येव यो हिंसार्थं गृह्यते आघातस्थानं नीयते स जीवगृप् तस्य जीवगृभो बधात्प्रागेवातिविषादात् मृतोऽहमिति मन्यमानस्य मनुष्यस्यात्मा यथा नश्यति नष्टप्रायो भवति तथौषधी हस्ते धृतायां व्याधेरात्मा नश्यतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

हे औषधीः औषधयो यस्य रोगिणः अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानि परुष्यतुः परुःशब्दः पर्ववचनः प्रतिपदः पर्वणि सर्वाणि ग्रन्थीन् यूयं प्रसर्पथ प्रगच्छथ व्याप्रुथ ततोऽङ्गपर्वसमुदायात् यत्नं रोगं यूयं विवाधध्वे निवर्तयथ व्याधिनागं कुतध्वे । तत्र दृष्टान्तः उपो मध्यमशी रिव मध्ये देहमध्ये भवं मध्यमं मर्मभागं शृणाति हिनस्ति मध्यमशोः शृ हिंसायां क्षिप् मृतश्चातो रिति इदादेशः उरन् रपर इति

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्यतुः । ततो यत्नं विवाधध्वे उपो न द्वयमशी रिव ॥ ८६ ॥

साकं व्यङ्ग्यप्रपत चापेक्ष किं कीदी विना । साकं वातस्य धाज्या साकं नश्च निहाकया ॥ ८७ ॥

रेफः मर्मघातकः उग्र उत्तङ्गष्टो बहुगोधाङ्गुलिचाण उर्ध्वगन्धः पक्षियो यथा शतं बाधते । यदा उग्रो रुद्रो मध्यमेन विशूलमध्य- भागेन शृणातीति मध्यमशोः यथा दुर्गास्ते जगद्बाधते तदुन्मूलमपि रोगिणो देहं प्रविष्टा व्याधिं विवाधध्व इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

हे यत्न रोम त्वं चापेण पक्षिणा साकं सह प्रपत प्रकर्षणं गच्छ । किञ्चूतेन चापेण किं कीदी विना किं कीति शब्दानुकरणं किं कीति शब्देन कीद्वति कीद्वतीति किं कीदी विस्तेन । चापस्त्वोचितः सार्थः । वातस्य धाज्या गत्या साकं प्रपत वातगतिवत्प- लायस्वेत्यर्थः । किञ्च निहाकया साकं नश्य नष्टो भव निहन्ति कायमिति निहाका निहन्तिः कृच्छ्रापत्तिस्तथा सह नश्य । यद्वा

मातृकत्वात् । किञ्च सीराः सह इरया अनेन वर्तन्त इति सीराः सहस्य सादेशे टिलोप इकारदीर्घश्च छान्दसः । यद्वा सीराः क्षुधादीना मपसारयिष्यः । यद्वा सीरं हलं निष्पादकत्वेन यासु ताः सीराः । पतत्रिण्योः पतत्रं पतनं गमनं विद्यते यासां ताः पतत्रिण्यः प्रसरण-
शीलाश्च स्यन् भवथ वाञ्छन्दीति दीर्घः तमनबित्यादिना थय थनादेशः । यत् चक्षात् आमयति अम रोगे चुरादिः शत्रन्तः रज्जति
आमयाविनि नरे स्थितं रोगं निष्कृथ नाशयथ । यद्वा यत् आमयति यत् क्षुधादिकं रोगवद्वाधते तदूर्यं निष्कृथ करोतेः शपि सुमे
लटि रूपम् ॥ ८३ ॥

परि सर्वेति रोगानधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठाः रोगनाशिका विष्ठाः सर्वाः औषधीः औषधयो यदा अत्यक्तसुः आक्रमन्ते भविताः

अतिविष्ठाः परिष्ठास्तेन दूवव्रजमक्रुतुः । औषधीः प्राचुक्ष्ववृथ्यैर्निष्कृतव्योरपः ॥ ८४ ॥

यदिमावाजयन्त हसोऽधीर्हलादधे । आत्मायच्छस्यमश्रुनिपुणो जीवन्मोयया ॥ ८५ ॥

सत्त्वो देहं व्याप्नुवन्ति क्रमतेर्हङि अग उश् छान्दसः । तत्र हटान्तः स्तेनइव व्रजन् यथा रात्रौ स्तेनशीरो गोष्ठ माक्रमते गोशालायां
ना मपहर्तुं सङ्गतं गच्छति तद्वत् ददौषधयो रोग मपहर्तुं देह माक्रमन्ते तदा तयः शरीरस्य यत् किञ्च यत् किमपि रूपः पापं शिरो-
व्यथाशुत्मातिसारादिरूपं पापफलं यत् किञ्चिदस्ति तत्सर्वं प्राचुक्ष्वः प्रयावयन्ति नाशयन्ति च्यु गतीं लुङि णिश्चिदुसुभ्यः कर्तरि चङ्
इति चङ्प्रत्यये रूपम् । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति यास्तः ॥ ८४ ॥

१—निर० ४, २१ ।

यत् यदा इना औषधीः वाजयन् पूजयन्मानयन् सन् अहं हसो सक्ते आदधे स्थापयसि तदेव यक्षस्य व्याधिरात्मा स्वरूपं पुरा भव-

अवित्ति समन्ताद्देशि जानामि धित्तुर्लुङि षाङ्गनेपदे उत्तमैकवचने इडभावे अवित्तीति रूपम् । अस्मै यजमानार्थं वेज्ञीति वा । तद्विशेषणम् अरिष्टं शुभं करोति ततीति वारिष्टतातिस्तस्मै । सर्वाः का इत्यत आह अश्ववती सखा अस्यां सन्तीत्यश्ववती तान् अश्व-
सम्पादिनीं काचित् ओषधिसम्पन्नौ सत्यां धनहारेणाश्वलाभात् । अस्यां सोमवतीं सोमयागोऽस्या मञ्जीति सोमवती तां सोमसम्पा-
दिनीं मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना अश्वसोमयोर्दीर्घः । ऊर्जयन्ती मूर्जं बलप्राणनयोः बलसम्पादिनीं जीवयन्तीं वा ऊर्जयतीति । उदोजस
सुहृत् सोजी यस्याः सा उदोजास्तां तेजःसम्पादिनीम् । एवं नानाकार्यकारिणोः सर्वा ओषधीः जानामीत्यर्थः । यद्वा धन्वापतीमित्या-
दीनि बहुवचनान्तानि कार्याणि ओषधीरित्यस्य विशेषणत्वात् ॥ ८१ ॥

उच्छुष्माओषधीनाङ्गावोगोष्ठादिवेरते । घनसनिध्यन्तीनामात्मानन्तवपूष ॥ ८२ ॥

इष्कृतिर्नामवोमाताथोयूयस्यनिष्कृतीः । सौराःपतत्रिणीस्थनवदामयतिनिष्कृत्य ॥ ८३ ॥

हे पुरुष यज्ञपुरुष तवात्मानं त्वदीयं शरीरं प्रति धनं सनिध्यन्तीनाम् घणु दाने हवीरूपं धनं दातुमिच्छन्तीना ओषधीनां रुपा
बलानि सामर्थ्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशोभवन्ति गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात्स्वस्थानाङ्गावोऽरण्यदेशं प्रति उद्गच्छन्ति तद्वत् । ईर
कम्पे अदादिः ॥ ८२ ॥

हे ओषधयो वो यूष्माक मिष्कृतिर्नाम निष्कृतिनाम्नी माता जननी । निष्करोति व्याधिं नाशयति निष्कृतिः । निशब्दो बहुलमिति
प्रातिशाख्यसूत्रेणोपसर्गकदेशनकारलोपः । अथो अपि च यूयमपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्य व्याधिनिष्क्रमणकारिण्यो भवथ निष्कृति-

फलितत्वात् । अत एव यूय सुप्ताः सत्यो गोभाजो भूमिभाज एव किलासथ भवथ । गौर्नादित्ये बलीवर्दे मखभेदभिभेदयोः । स्त्रियां स्याद्विशिं भारत्यां भूमौ च सुरभावपीति कोयात् । किमर्थं मिद मित्यत आह यत् यस्मात्कारणात् पुरुषं यजमानं यूयं सनवथ सेवध्व मन्त्रदानेन पोषयथ यस्मादश्वत्यादिस्थान मित्यर्थः । अश्वत्ये पलाशे च वः स्थानम् देवाधिष्ठानादश्वत्यो लोके नति-
प्रदक्षिणादिनां पूज्यते पलाशश्चेधादिरूपेण । एव मखत्यादि रूपेण यूयं भूभाजः स्थ शेषं पूर्ववत् । अस्तेः शपि असयेति रूपं लटि सनवतिः परिचर्यार्थः ॥ ७८ ॥

हे ओषधीः ओषधयः यत्र विप्रे भेषज्यकतरि ब्राह्मणे यूयं समम्मत सङ्गच्छत रोगं जेतुम् के इव राजान इव यथा राजानः

यत्रौषधीः समम्मत राजानः समिताविव । विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षो हामीवचातन ॥ ८० ॥

अश्वावती ऽ सोमावती मूर्जयन्ती मुदोजसम् । आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ८१ ॥

समितौ युद्धे शत्रून् जेतुं समागच्छन्ति । नमेलुङि मध्यमबहुवचने पुषादीत्यङि गमहनेति उपधालोपे हान्दसेऽगमतेति रूपम् । स भवदाश्रितो विप्रः भिषग्वेद्य उच्यते कथ्यते । कौदृशो विप्रः रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोघ्नं पुरोडाशं कृत्वा रक्षसां हन्ता रक्षःकृतोपद्रवनाशकः । तथा अमीवचातनः अमीवान् रोगान् चातयति नाशयति अमीवचातनः ओषधदाने रोगनाशकः चात-
यतिर्नाशनाशं धातूना मनेकार्थत्वात् ॥ ८० ॥

अस्मै अस्मै यजमानस्य अरिष्टतातये रिषतिर्विनाशार्थः रेषणं रिष्टम् भाभे क्तः न रिष्टमरिष्टमनाशो मङ्गलमित्यर्थः । तस्य करण-
मरिष्टतातिः शिवशमरिष्टस्य करइति तातिप्रत्ययः यद्वा तननं तातिर्विस्तारः तस्यै यजमानस्य शुभकरणाय सर्वा ओषधीरहमा

सह जुषा वर्तते समाना जुष्ट्वा यस्य सज् जुषतेः सप्तदादिव्राह्मणे किम् मासार्धमासैः प्रीतियुक्त इत्यर्थः । कीदृश्याः अरुणोभिः अरुणवर्णाभिः गोभिः सज् प्रीतियुता । कीदृगावस्थितो दंशोभिः कर्मेभिश्चिक्षसादिभिः सजोषसो प्रीतो । कीदृशः सूरः एत-
शेनाखेन सज् तुष्टः । कीदृयोऽग्निः इडया पृथिव्या सज् प्रीतः तद्विडावृत्वात् आग्नेयो हि पृथिवी इडाशब्देन गौर्वाग्नं
चोच्यते ॥ ७४ ॥

का० या ओषधीरिति त्वचैर्वपत्युदपात्रवत् । पञ्चभिस्तुवैवममेन सर्वैर्विवं वपति उदपात्रवदिति चतुश्चतुःसीतासु यथा
कष्टम् ॥ अथर्वपुत्रभिषद् टा ओषधिदेव या योऽयन्नानभिदासतौत्यन्ताः^(१०१) सप्तविंशतिरनुष्टुभः सुञ्चन्तु मेत्याद्या^(८०) द्वादश बन्धुदृष्टाः
कुत्रापि कर्मस्थनियुक्ताः । पादानां न्यूनाधिस्थे व्यङ्गाधिस्थे काये । युगमद्दः कालवाची त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं

या ओषधीः पूर्वो जाता देवेभ्यस्त्रियुगम्परा । मने नुवभ्रूणां मह्यतन्वानानि सप्त च ॥ ७५ ॥

त्रिकालं वसन्ते प्राहृषि शरदि च । पुरा सृष्टादौ या ओषधीः ओषधयः पूर्वाः प्रथमा भाविनीभ्य ओषधीभ्यः आद्याः जाता
उत्पन्नाः । किमर्थं देवेभ्यः ऋतुभ्यः । ऋततो वै देवा इति श्रुतेः ऋतव ओषधियुताः कर्तव्या एतदर्थम् । वभ्रूणां जगज्जन-
भरणसमर्थानां पाकेन पिप्पलवर्णानां वा तासां माषधोनां शतं सप्त च धामानि अहं मने नु मन्थयव जाने मन्यतेर्लटि आत्मनेपदे
उत्तमैकवचने शपि एत ए इति रूपम् । संवत्सरोपलक्षित भेकेकं स्थानं शतायुर्वं पुरुष इति श्रुतेः शतं धामानि वर्षात्मकानि
शिरःस्थानि सुखदृङ्नासाकर्णास्थानि सप्त स्थानानि च यएवमे सप्त शीर्षेण प्राणास्तानि तदाह्वेति श्रुतेः नराणां शतवर्षपर्यन्त मिन्द्रि-

फलितत्वात् । अत एव यूय सुप्ताः सत्यो गोभाजो भूमिभाज एव किलासश्च भवथ । गौर्नादित्वे वल्लीवर्दे मखभेदेष्वभेदयोः । स्त्रियां स्वादिशि भारत्यां भूमी च सुरभावपीति कीयात् । किमयं मिदं मित्यत आह यत् यस्मात्कारणात् पुरुषं वज्रमानं यूयं सनवथ सेवध्व मन्त्रदानेन पोषयथ यस्मादश्वत्यादिस्थान मित्यर्थः । अश्वत्ये पलाशे च वः स्थानम् देवाधिष्ठानादश्वत्यो लोके नति-
प्रदक्षिणादिना पूज्यते पलाशस्येभादिरूपेण । एव मश्वत्यादि रूपेण यूयं भूभाजः स्थ शेषं पूर्ववत् । अस्तेः शपि असथेति रूपं लटि सनवतिः परिचर्यार्थः ॥ ७८ ॥

हे औषधीः औषधयः यत्र विप्रे भैषज्यकतरि ब्राह्मणे यूयं समग्मत सङ्गच्छत रोगं जेतुम् के इव राजान इव यथा राजानः

यत्तौषधीः समग्मतराजानः समिताविव । विप्रः स उच्यते भिषग्यज्ञो हामीवचातन ॥ ८० ॥

अश्वावती सोमावती मूर्जयन्ती मुदोजसम् । आवित्तिमन्वी औषधीरस्माच्चरिषतातये । ८१ ॥

समिती युद्धे शत्रून् जेतुं समागच्छन्ति । गमेर्लुङि मध्यमवहुवचने पुषादेर्त्यङि गमहन्ति उपधालोपे क्वान्दसेऽगमतेति रूपम् । स भवदाश्रितो विप्रः भिषग्वैद्य उच्यते कथ्यते । कौदृशो विप्रः रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोघ्नं पुरोडाशं कृत्वा रक्षसां हन्ता रक्षःकृतीपद्रवनाशकः । तथा अमीवचातनः अमीवान् रोगान् चातयति नाशयति अमीवचातनः औषधदाने रोगनाशकः चात-
यतिर्नाशनाथं धातूना मनेकार्थत्वात् ॥ ८० ॥

अस्मै अस्य यजमानस्य अरिषतातये रिषतिर्विनाशार्थः रेषणं रिष्टम् भाभे क्तः न रिष्टमरिष्टमनाशो भङ्गलमित्यर्थः तस्य करण-
मरिषतातिः शिवगमरिष्टस्य करइति तातिप्रत्ययः यद्वा तननं तातिर्विस्तारः तस्मै यजमानस्य शुभकरणाय सर्वा औषधीरहमा

सह जुषा वर्तते समाना जुष्ट्वा यस्य सज्जुः जुषतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्तिप् मासार्धमासैः प्रीतियुक्त इत्यर्थः । कीदृश्याः अरुण्योभिः
अरुणवर्णाभिः गोभिः सज्जुः प्रीतियुता । कीदृशावस्थिनो दंसोभिः कर्मभिश्चिकित्सादिभिः सज्जोषसौ प्रीती । कीदृशः सूरः एत-
शेनाश्वेन सज्जुः तुष्टः । कीदृगोऽग्निः इडया पृथिव्या सज्जुः प्रीतः तदधिष्ठातृत्वात् आग्नेयो हि पृथिवी इडाशब्देन गीर्वागन्
चोच्यते ॥ ७४ ॥

का० या ओषधीरिति छत्रैर्वपत्य, दपात्रवत् । पञ्चभिस्तृचैश्चमयेन सर्वोषधं वषति उदपात्रवदिति चतुश्चतुःसीतासु यथा
कष्टम् ॥ अथर्वपुत्रभिषग्दृष्टा ओषधिदेवेषा योऽश्चक्षानभिदासतीत्यन्ताः (१०१) सप्तविंशतिरनुष्टुभः सुचन्तु मेत्याद्या (८०) द्वादश बन्धुदृष्टाः
कुत्रापि कर्मस्थनियुक्ताः । पादानां न्यूनाधिक्ये व्यूहाधिक्ये काये । युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं

या ओषधीः पूर्वजाता देवेभ्यस्त्रियुगम्परा । मनैर्नुबन्धूनामहं शतन्धामानि सप्त च ॥ ७५ ॥

त्रिकालं वसन्ते प्राहृषि शरदि च । पुरा सृष्ट्यादौ या ओषधीः ओषधयः पूर्वाः प्रथमा भाविनीभ्य ओषधीभ्यः प्राद्याः जाता
उत्पन्नाः । किमर्थं देवेभ्यः ऋतुभ्यः । ऋततो वै देवा इति श्रुतेः ऋतव ओषधियुताः कर्तव्या एतदर्थम् । बन्धूणां जगज्जन-
भरणसमर्थानां पाकेन पित्रलवर्णानां वा तासां मोषधीनां शतं सप्त च धामानि अहं मनैर्नु मन्थय एव जाने मन्थतेर्लटि आत्मनेपदे
उक्तमेकवचने शपि एत ए इति रूपम् । संवत्सरोपलक्षित मेकैकं स्थानं शतायुर्वं पुरुष इति श्रुतेः शतं धामानि वर्षात्मकानि
शिरःस्थानि मुखदृक्प्रासाकर्णस्थानि सप्त स्थानानि च यएवेमे सप्त शीर्षन् प्राणस्थानेतदाहेति श्रुतेः नराणां शतवर्षपर्यन्तं मिन्द्रि-

का० अनहुही विमुच्य विमुच्यधमिति पशुवदुक्तं न्य दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति१ । वृषान् हलाहियोज्य पशुवदित्येयानीं दिशं प्रति विष्टजलध्वर्युः यजमानश्च सुत्यायां ससोरांस्तानध्वर्यवे ददातीति सूत्रार्थः । विमोचने मन्त्रः वृषदेवत्यार्थी गायत्री पादा- नियमात् । हे देवयानाः देवतार्थकर्मकारिणः देवार्थं यानं कथादुष्यमी येषां ते यद्वा देवयानमार्गहेतुभृताः कर्मद्वारा तत् प्रापकाः । हे अग्न्या अहन्त्या गावो बलोवर्दा यूयं विमुच्यध्वम् सुचेः कर्मकर्तारि यक् लोटि जगत्स्थितिहेतुं कृषिमेवं निष्पाद्य कृतकृत्याः सन्तो युगात् पृथग्भवतेत्यर्थः । अस्य तमसः क्षुत्पिपासायुद्भूतस्य दुःखस्य पारं समाप्तिं वयं भगवन् प्राप्ताः गच्छतेर्लुङि

विमुच्यध्वमग्न्यादेवयानाश्चगन्तुतमससारमस्य । ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

सजूरदोअयवोभिः सजूरपाचरणीभिः । सजोपसावखिनादसोभिः सजूरसूरएतथेन सजूर्जैखानरइडयाष्टतेन स्वाहा ।

अपि लुप्ते रूपम् तदुक्तं योऽयनायापिपसे शोकं मोहं जरां मृत्युं मर्त्येतीति१ । दुःखपारमेव स्पष्टयति । वयं ज्योतिरापाम परमात्म- लक्षणं यन्नरूपं वा तेजः प्राप्ताः । आग्नेतेर्लुङि पुषादीत्यादिना अङ्प्रत्ययः ॥ ७३ ॥

का० पञ्चगृहीतेनोद्भूतमभिजुहोति सजूरद इति१ । तदानीं संस्मृतेन जुह्वा पञ्चगृहीतेनाज्येन कष्टात्मध्वस्यापितकुशप्लव्भे सुव मूर्ध्ना कुर्वन् जुहोति ॥ लिङ्गोक्तदेवतं यजुर्वाङ्मानुष्टुप्कन्दस्त्वम् । अदः अपो जलानि ददातीत्यदः संवत्सरः उषाः प्रातर- धिष्ठात्री देवता अश्विना अश्विनी देवभिषजो सूरः सूर्यः वैखानरः अग्निश्च एभ्योऽष्टादिदेवेभ्यो हृतेन स्वाहा इदं हृतं तेभ्यः सुहृतं मस्य । तेषां प्रत्येकं विशेषणादि । कोदृयोऽदः अयवोभिः सजूरः यवाद्यायवाद्यार्धमासामासाद्योच्यन्ते जोषणं लुट् प्रीतिः

हे कषकाः सीरा सीराणि हलानि युनक्त युङ्क्त दोजयत । तन्ननननननार्थेति द्रस्य तच्चाटेश्च शूरीरक्षीपाभावे युनक्तेति रूपम् । युगा युगानि वितनुध्वं श्रम्यायोक्तादिभिर्द्विस्तारयत । ततः कृते कर्पणेन संस्कृते इह अस्मिन्मोनी स्थाने वीजं व्रीह्यादिकं यूयं वपत । कया । गिरा या ओषधीरित्यादिकया^(७५) वेदमन्त्रवाचा चकाराक्षमनेन च । किञ्च वाग्वै गीरन्नुं श्रुष्टिरिति श्रुतेः श्रुष्टिः अन्नजातिव्रीह्यादिका सभरा असत् भरणं भरः पुष्टिः भुजोऽस्तु प्रत्ययः भवसा फलपृष्ट्या सह वर्तमाना सभराः पुष्टा अस्तु । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपेऽङागमोऽसौदति रूपम् । एकं धान्यं नदीय इत् अतिप्रदिनान्तिकं नदीयः अन्तिकवाटयोर्नद-
युनक्तसीरावियुगातनुद्धङ्कतेयो नौवपतेहवीजम् । गिराचश्रुष्टिःसभराच्चरुन्नो नदीयइत् रूपयत्पक्वे यात्॥६८॥

शुनं सुफालाविक्रमन्तु भूमिं शुनङ्गीनाम् अभियन्तु वाहैः ।

शुनासीराहविषातोश्मानासुपिप्पलात्रोपधीःकर्त्तनाम्ने ॥ ६८ ॥

साधाविति अन्तिकस्थेयमुनि प्रत्यये नेदादेशः इत् एवार्थे नेदीय इत् अन्तिकतम मेवात्यल्पकाल मेव पक्वं धान्यं दृश्यः दृष्ट्या
 दृग्निशब्दोऽत्र दात्रार्थः दृष्ट्या लवनसाधनेन दात्रेण लूनमिति शेषः । दात्रेण क्विन्नं सत् नः अस्मान् प्रति आ इयात् आगच्छतु
 अल्पकालेन पक्वं ममज्ञ ह मागच्छत्वित्यर्थः ॥ ६८ ॥

का० आत्मनि कृपत्यनुपरिश्रित्य न स फाला इति प्रत्युचम् । चित्स्थानि परित्यज्य मीमे चतुष्टयं गन्धर्वचक्षुषश्चिन्तात्तरपूर्वेषु

१—७, २, २, ५ ।

१—१७,२,१२१

का० पञ्चदुहो विमुच्य विमुच्यन्नमिति पशुवदुच्य दक्षिणाकालेऽध्वये ददाति१ । तृषान् हलाहियोज्य पशुवदित्येगानीं दिशं प्रति विमुज्जत्यध्वर्युः यजमानश्च सुखायां सतीरांस्तानध्वयेवे ददातीति सूत्रार्थः । विमोचने मन्त्रः तृषदेवत्यार्थी गायत्री पादानियमात् । हे देवयानाः देवतार्थकर्मकारिणः देवार्थं यानं कथादुयमा तेषां ते यज्ञा देवयानमार्गहेतुभृताः कर्मद्वारा तत् प्रापकाः । हे अग्नां महन्त्या गावो बलोवर्दा यूयं विमुच्यन्नम् सुचेः कर्मकर्तारि यक् लोटि जगत्स्थितिहेतुं कृषिं मेवं निष्पाद्य कृतकथाः सन्तो युगात् पृथग्भवत्यर्थः । अस्य तमसः क्षुत्पिपासायुद्भूतस्य दुःखत्रयपारं समाप्तिं वयं भगव्य प्राप्ताः गच्छतेर्लुङि

विमुच्यद्भूमन्नादेवयानाश्चगन्तुतमसस्सारसस्य । ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

सजूरब्दोऽयवोभिः सजूरवा अरुणोभिः । सज्रोपसावश्चिनादुसोभिः सज्रूसूरएतथेन सज्रुर्वैखानरइडयावृतेन स्वाहा ।

अपि लुप्ते रूपम् तदुक्तं योऽशनायापिपासै शोकं मोहं जरां मृत्युं मर्त्येतीति१ । दुःखपारं मेव स्पष्टयति । वयं ज्योतिरापाम परमात्मलक्षणं यन्नरूपं वा तेजः प्राप्ताः । आप्नोतेर्लुङि पुषादीत्यादिना अङ्प्रत्ययः ॥ ७३ ॥

का० पञ्चदुहोतेनोद्भूतमभिजुहोति सजूरब्द इति१ । तदानीं संस्क्रतेन जुह्वा पञ्चदुहोतेनाज्येन कृष्टात्ममध्यस्थापितकुशस्तम्बे स्रुवमूर्ध्वां कुर्वन् जुहोति ॥ लिङ्गोक्तदेवतं यजुर्वेदानुष्टुप्कन्दक्लम । अद्भ्यः अपो जलानि ददातीत्यद्भ्यः संवत्सरः उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता अश्विना अश्विनो देवभिज्जो सूरः सूर्यः वेवानरः अग्निश्च एभ्यः अद्भ्यादिदेवेभ्यो वृतेन स्वाहा इदं वृतं तेभ्यः सुहृतं मस्तु । तेषां प्रत्येकं विशेषणानि । कादृशोऽद्भ्यः अयवोभिः सज्रुः यवायाववाद्याधेमासामासाद्योच्यन्ते जोषणं जुट् प्रीतिः

हे कषकाः सीरा सीराणि हलानि युनक्त युङ्क्त योजयत । तप्तनप्तनयनाद्येति यस्य तदादेशे असोरलोपाभावे युनक्तेति रूपम् ।
 युगा युमानि वितनुध्वं ग्रम्यायोक्तादिभिर्विस्तारयत । ततः कृते कर्षणेन संस्कृते इह अस्मिन्योनौ स्थाने वीजं व्रीक्षादिकं यूयं
 वपत । कथा । गिरा या ओषधीरित्यादिकया^(७५) वेदमन्त्रवाचा चकाराक्षमसेन च । किञ्च वाग्वै गीरक्षं श्रुष्टिरिति श्रुतेः श्रुष्टिः
 अश्वजातिव्रीक्षादिका सभरा असत् भरणं भरः पुष्टिः श्रुजोऽसुन प्रत्ययः भरसा फलपुष्ट्या सह वर्तमाना सभराः पुष्टा अस्तु । इतश्च
 लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपेऽङ्गागमेऽसिदिति रूपम् । पक्कं धान्यं नेदीय इत् अतिशयेनान्तिकं नेदीयः अन्तिकवाटयोर्नेद-
 युनक्त सीरावियुगातनुङ्क्तेयोनौवपतेहवीजम् । गिराचश्रुष्टिः सभराश्चसन्नोनेदीयइत्सृण्यत्पक्कमेयात् ॥ ६८ ॥

युनस्सुफालाविद्वपन्तुभूमिं युनङ्क्तीनाश अभियन्तुवाहैः ।

युनासीराहविप्रातोशमानासुपिप्पलाओषधीः कर्त्तनाम्ने ॥ ६९ ॥

साधाविति अन्तिकस्थेयसुनि प्रत्यये नेदादेशः इत् एवार्थे नेदीय इत् अन्तिकतम मेवात्यल्पकाल मेव पक्कं धान्यं सृष्टः सृष्ट्या
 सृष्टिशब्दोऽत्र दाचार्यः सृष्ट्या लवनसाधनेन दाचेण लूनमिति शेषः । दाचेण क्लिप्तं सत् नः अस्मान् प्रति आ इयात् आगच्छत
 अल्पकालेन पक्कं मसृङ् इह भागच्छत्वित्यर्थः ॥ ६८ ॥

का० आम्नि लघत्यनुपरिशिच्छुनं सु फाला इति प्रत्युचम् । चितिस्थाने परिशिक्तमीपे चतुर्त्विग्भिर्दक्षिणपश्चिमोत्तरपूर्वेषु

१—७, २, ३, ४ ।

२—१०, २, १२ ।

वा.जि० सं० ॥

माध्य० शा० ॥

॥ अ० ॥

रूपां रूपाणि अभिचष्टे पश्यति आहवनीयातिप्रक्षीताग्नौध्रुविष्णादीनि सर्वाणि रूपाणि सर्वतः पश्यति । कौदृशानि रूपाणि शब्दोभिः स्वैः स्वैः कर्त्तृभिर्युक्तानौति शेषः । कौदृशोऽग्निः निवेशनः निवेशयति यजमानं स्वगृहे स्थापयतीति निवेशनः । तथा वसूनां सङ्क्रमनः सङ्क्रमयति प्रापयतीति सङ्क्रमनः प्रजापशुरूपधनप्रापकः । सत्यधर्मा सत्योऽवश्य भाविफलपेत्तो धर्मोऽग्निहोत्रादिलक्षणो यस्यासौ सत्यधर्मा । क इव सविता देव इव यथा सविता सूर्यो देवः सर्वाणि अभिचष्टे । यश्चाग्निः पथीनां विभक्तिव्यत्ययः पथिभिः परिपथ्यिभिः सह समरे सङ्ग्रामे इन्द्रो न इन्द्र इव तस्यौ स्थितवान् यथेन्द्रो युद्धे तिष्ठति तद्वत् तं वयं स्तुम इति शेषः । पथिन् शब्दस्य परिपथिवाचकत्वाद्भ्यस्तेरिति टिलोपाभावे छान्दसे दीर्घे पथीनामिति रूपम् ॥ ६६ ॥

निवेशनः सङ्गमनोवसूनां विष्वाहृपाभिचट्टेशचोभिः । देवइवसवितासत्यधर्मद्रो न तस्योत्तमरेपथीनाम् ॥६६॥

सीरायुञ्जन्तिकवयोयुगावितन्वतेपृथक् । धीरादेवेषु सुम्नया ॥ ६७

का० दक्षिणा मग्निश्रोणि मपरेषु तिष्ठन्नुज्यमान मभिमन्त्रयते सौरा युञ्जन्तीति१ । चित्तर्दक्षिणश्रोणेः पश्चिमे तिष्ठन्नध्वर्युः प्रति-
प्रस्थाद्वोत्तरासपूर्वे षडभिर्वाद्यभिश्चतुर्विंशत्या वा त्वषैर्युज्यमान मौदुस्वरं हलं द्वाभ्यामभिमन्त्रयते ॥ सौरदेवत्वे सोमपुत्रबुधदृष्टे
हे गायत्रीचिष्टुभौ । धीराः धीमन्तोऽग्निचेत्रविदः कवयः कृशिकर्माभिन्नाः सौरा सौराणि हलानि युञ्जन्ति । त्वषैर्योजयन्ति युगा
युगानि ष्टयक् नाना वितन्वते विस्तारयन्ति । किं कर्तुम् देवेषु सुन्मया सुन्ममिति सुख नाम२ ततो द्वितीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति
यादेशः सुन्मं सुखं कर्तुमिति शेषः । देवानां सुन्मं कर्तुं युञ्जन्तीत्यर्थः । चतुर्थ्या यादेशो वा देवानां सुन्माय युञ्जन्ति । सौरं कविपदयो-
र्बहुत्वं पूजार्थं तयोरेकत्वात् युगानि बह्वनि सन्ति ॥ ६७ ॥

1-—19, 2, 11

२—निघ० १, ६, १६ ।

का० शिखररूपपाशेष्वासन्दीः परेणास्यति यं तद्वति । शिखं रूपापाशं हे इष्टुं यासन्दीं च नैर्ऋतीष्टकातः पश्चात्तिष्ठति । यजमानदेवत्या त्रिष्टुप् । यजमानं प्रतुष्यते । हे यजमान निर्ऋतिर्देवी ते तव श्रोत्रासु कण्ठावयवेषु यं पाशं शिखरूप मावबन्ध आ समन्ताद्ववती कीदृशं पाशं मविचृत्य चतुर्दिने शब्देयं दृढं तं शीवस्व ते तव पाशं जनेन मन्त्रेणाहं विधामि विमुञ्चामि स्वतिरुपस्पृष्टो विमोचनार्थः । कक्षात् स्थानादिमुञ्चामि आयुषोऽप्येर्मध्याद्वाहं पत्युचितिस्थानात् न सम्प्रति इदानीमेव पाशं दूरीकरो मीत्वर्थः । नकारः सम्प्रत्यर्थः अग्निर्वा आयुस्तस्यै तन्मध्यं यच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीय इति । अतरेयायुः शब्देनात्राग्निरुच्यते । अथ पाशविमोचनान्तरं प्रसूतः निर्ऋत्यानुज्ञातः सन् अग्निरूप माश्रित्य हे यजमान एतं पितु मन्त्रं महि भवय ॥ का० उद्पात्रं

यन्तेदेवीनिर्ऋतिरावबन्धपाशं श्रुत्वास्त्वविचृत्यम् । तन्नेविध्याम्यायुषोनमध्यदधैतस्मितुमहिप्रसूतः ॥

नमोभूत्यैदेव्यङ्गकार ॥ ६५ ॥

निविष्टान्तराग्नेष्टकं मुत्तिष्ठन्ति नमो भूत्याइति । शिखादिनिरसनानन्तरं मात्मनो नैर्ऋतीष्टकानां च मध्ये जलपूर्णं चमसं तृष्णीं विनीय ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नम इति मन्त्रेणोत्तिष्ठन्ति नैर्ऋतीसमीपादिति सूत्रार्थः ॥ भूतिदेवत्यै कपदा विराट् । या देवी इदं मग्निलक्षणं कर्म चकार कृतवती तस्मै भूत्यै श्रीरूपिण्यै देव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ ६५ ॥

का० अनपेक्ष-मेत्य शालाहार्योपस्थानं निवेशन इति । ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नैर्ऋतुपधानदेशात्पश्चादपश्यन्तः शालां गच्छन्ति अध्वर्युरेत्य शालाहारि भव गार्हपत्यचितिरूप मग्निं सुपतिष्ठते ॥ विश्वावसुगन्धर्वदृष्टेन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । अयं मग्निः विश्वा विश्वानि

निर्ऋतिः कृष्णार्पितः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिरित्यभिधानात् भूमिर्वा निर्ऋतिर्दिग्भिमानी देवता वा । अलक्ष्म्यां दिक्पती चापि निर्ऋतिर्निरूपद्रवे इति कोशात् । तिग्मं तीक्ष्णं दुःसहं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः सम्बोधने हे तिग्मतेजः हे निर्ऋते ते तुभ्यं रुं सुतरां नमोऽस्तु । अयस्य मयोमयम् । अयस्ययादीनि हृन्दसीति सत्वम् । लोहपाशवद्दुःमेतं बन्धं जीवत्वेन जन्ममृतिरूपमज्ञानं त्वं विचृतं विच्छिन्धि नाशय चृती यन्मे तुदादिः द्वाचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दोषः । किञ्च यमेन अग्निना यस्या पृथिव्या च संविदाना एकमत्वं गता सती उत्तमे उत्कृष्टे नाके सर्वसुखोपेते दुःखमावहोने स्वर्गे एनं यजमानमधिरोहय स्थापय ॥ ६२ ॥

नमः सुते निर्ऋते तिग्मतेजो यस्य विचृता बन्धमेतम् । यमेन त्वं यस्यां संविदानोत्तमेनाकेन अधिरोहयैनम् ॥ ६३ ॥

यस्यास्तीघोर आसक्तुहोम्ये घास्वन्धानामवसर्जनाय । यात्वा जनोभूमिरिति प्रमन्दते निर्ऋतिस्तत्त्वाहमपरिवेदविश्वतः

हे घोरे विषमयौले क्रूररूपे निर्ऋतिदेवि यस्याः ते तव आसन् आस्ये मुखे अहं जुहोमि आहुतिवदिष्टका मुपदधामि । किमर्थम् एषां बन्धानां यजमानस्य स्वर्गातिप्रतिबन्धकानां पापानां भवसर्जनाय । किञ्च जनो जन्तुमात्रो यां त्वा त्वां भूमिरिति प्रमन्दते स्तौति शास्त्रानभिज्ञत्वात् । मदिङ् स्वपने जाडो मदे मोदे स्तुतौ गताविति धातुः । त्वं तु निर्ऋतिः । अहं तु शास्त्रज्ञतया तादृशीं त्वा त्वां विश्वतः सर्वं चापि निर्ऋति मेव परिवेदं सम्यग्जानामि । निर्ऋतिशब्दस्यायमर्थः सर्वदेवसाधारणाद्देव्यजनाजिष्णुष्वस्वतन्त्रदेशे विदीर्णादो ऋतिः प्राप्तिर्यस्याः सा निर्ऋतिरिति । इदं प्रकारद्वयं वेदेति विश्वत इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

ताभिः सम्पूर्य मातृवेति मन्त्रेण शिक्षात् पृथक्कृत्वा भवति स्थापिताग्नौ रत्नरत्नमात्रं गार्हपत्यचितेरुपर्येयोखां निधाय तन्मन्त्रं
तूष्णीं दुग्धं सिञ्चेदिति सूत्रार्थः । उखादेवत्या विष्टपः तृतीयो नवकः चतुर्थी द्वादशकः ! पृथिवी भूरूपा मृत्तयौ या उखा पुरीषं
पश्य मग्निं स्वे योनौ स्वकीयगर्भस्थाने अभाः अभार्षीत् धृतवतो भूजो लङ्घि बहुलं कन्दसीति ईडागमाभावे सिचो विसर्गेतिपि
लुप्ते रूपम् । माता पुत्रमिव यथा माता पुत्र सुलङ्गे विभर्ति । प्रजापतिः कृतकृत्यां तां मुखां विमुञ्चतु शिक्षपाशाद्विसृक्तां करोतु ।
कौदृशः प्रजापतिः विश्वैर्देवैर्ऋतुभिश्च संविदानः संवित्तइति ऐकमत्यं गतः अहो महत्कर्माखया कृतमिति संवादं कुर्वन् । विश्व-
कर्मा विश्वं सृष्टिरूपं कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा ॥ ६१ ॥

का० नैऋतीः कृष्णास्तुषपक्वास्तिस्त्रोऽलक्षणाः पादमात्रोर्हविष्यश्नहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपसृशन्नसुन्वन्त
असुन्वन्तमयजमानमिच्छन्तेनस्येत्यामन्विहितस्कारस्य । अन्यमस्मादिच्छसातइत्यानमादेविनिर्ऋतेतुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

मिति प्रत्युचं पराचीः । ततोऽध्वर्युः राजसूये हविष्यश्नहोमे यादृशो देशस्तादृशे स्वयंप्रदीर्णं इरिणे वा असुन्वन्तमिति प्रत्याचं तिस्रो
नैऋतीसृज्जा इष्टका दक्षिणोत्तराः कृत्वा ततस्ता अस्मृग्नः पदधाति । कौदृशोः पाकेन कृष्णवर्णाः तुषैरेव पक्वाः लक्षणहीनाः पद्याः
पराचीः अनात्ममुखीः । स्वयं दक्षिणामुखः पूर्वमुत्तरां निधाय ततो दक्षिणे हे इति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो निर्ऋतिदेवत्यास्त्रिष्टुभः ।
हे निर्ऋते असुन्वन्तं सोमयागं मकुर्वाणम् अयजमानं मन्यौ हविष्यञ्चैर्यजनं मकुर्वाणं च त्वमिच्छ प्रतिगच्छ तं गृहाणेत्यर्थः । किञ्च
स्तेनो गुप्तचोरः तस्करः प्रकटचोरः तयोरित्यां गतिमन्विहि अनुगच्छ पृष्ठतो गत्वा तावपि गृहाणेत्यर्थः । सर्वथा सोमं सुन्वद्भ्यो
हविष्यञ्चैः यजद्भ्योऽस्मदभ्यमिच्छ न त्वस्मानिच्छ । सा दुष्टशिवा ते तमेत्या गतिश्चर्या हे देवि निर्ऋते एवम् ताये तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ६२ ॥

उख्य निदेवंयोणिक् आर्यैकाधिका अनियताचरपादत्वात् । हे अग्ने त्वं पुरीथः पशव्योऽसि रविमान्धनवान् पुष्टिमान् पोष-
युक्तवांसि अतः सर्वाः दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्मिंश्चवने स्वं योनिं स्वकीयं स्थान मासदः प्राप्नुहि ॥ ५८ ॥

आर्यी पङ्क्तिः अनियताचरपादत्वात् इवाग्निदेवत्या । पुनर्याख्यायते^(५७) । हे जातवेदसौ अग्नी यज्ञ मस्मदीयं कर्म युवां मा
हिंसिष्टं मा विनाश्रयतम् यज्ञपतिं यजमानं च मा हिंसिष्टम् अद्यास्मिन् कर्मदिने नोऽस्मभ्यं शिवौ शान्तौ युवां भवतम् । किञ्च

अग्नेत्वम्पुरीष्योरयिमान्पुष्टिमांश्चसि । शिवाःकृत्वादिशःसर्वाःस्वयोनिमिहासदः ॥ ५८ ॥

भवतन्नः समनसो सचेतसावरेपसौ । मायज्ञं हि मिष्टस्मायज्ञपतिज्जातवेदसौ शिवौ भवतमद्यनः ॥ ६० ॥

मातेवपुत्रम्पुत्रिवोपुरीथ्यमग्निंस्वयोनावभारुखा । तांविश्वैर्देवैर्कृतुभिःसंविदानःप्रजापतिर्विश्वकर्माविमुञ्चतु ।

युवां नोऽस्मदयं समनसो सचेतसौ अरेपसौ च भवतम् । मनसा सहितौ समानचित्तौ । अन्यविषयं मनो हित्वाऽदनुग्रहाभि-
मुखत्वं समनस्त्वम् । अस्मदनुग्रहेऽन्योन्यविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम् । अरेपसौ निष्पापौ अस्माकं प्रामादिकापराधसत्वे कोपा-
भावो निष्पापत्वम् ईदृशावस्मभ्यं भवत मित्यर्थः ॥ ६० ॥

का० सिकताभिः समं विलां कृत्वा मातेव पुत्रमिति शिष्यादिसुच्याभिवन्निधायासिञ्चति पयोमध्ये तूष्णीम् । शून्या सुखां सिक-

मृत्पूरणेन परिश्रितसमां कृत्वा तन्मध्ये नीचैकस्थानि स्थापयति चतुर्मन्त्रैः ॥ चतस्रो ह्यग्निदेवत्याः । समितम् उष्णिगेका-
धिका अनियताचरपादत्विष्यष्टाविंशत्यचरत्वात् । हे चित्योऽख्याग्री युवां समितं सङ्ख्यतम् । कीदृशौ युवाम् सम्प्रियो
सम्प्रीणीतस्यौ इगुपधेति कः सम्यक् परस्परं प्रीतियुक्तौ । रोचिष्णू दीप्यमानो अलङ्कृञ्चित्यादिनां इणुच् । सुमनस्यमानौ
शोभनं मनः कुरुतस्यौ सुमनस्येते । सुमनस्येते तौ सुमनस्यमानौ सुधातुः क्वङ्ङन्ताक्कानच् परस्परं शोभन् चित्तवन्तौ ।
इष मन्त्र मूर्जं सुपसेचनं घृतादि चाभिसंवसानौ अभ्यवहरन्तौ भुञ्जानौ अभितः सम्यक् सम्पादयन्तौ वा वस्तेरर्थान्तरे
वृत्तिः ॥ ५७ ॥

समित॑सङ्कल्पे॒था॑समि॒त्रयौ॑रोचि॒ष्णसु॑मनस्यमानौ । इषमू॒र्जम॑भिसं॒वसानौ॑ ॥ ५७ ॥

संवाग्मनां॒सिसं॒व्रता॒समु॒चित्ता॒न्याकर॑म् । अग्ने॒पुरी॒ष्याधि॒पाभ॑वत्वन्न॒दूष॑मूर्जं॒यज॑मानाय॒धेहि॑ ॥५८॥

उपरिष्ठाद्दृहतौ अष्टमनवत्रयोदशाक्षरपादत्वादिकाधिका । हे पूर्वाक्तावग्नौ वां युवयोर्मनांसि बहुवचनत्वान्नोबहुवचनान्नहं समाकरं सर्वतः सङ्गतान् करोमि करोतिलङ्गुत्तमबहुवचने शपि अकरमिति रूपम् । तथा व्रता व्रतानि कर्माणि समाकरम् । व्रतमिति कर्मानाम् । तथा वित्तानि च मनोगतसंस्कारान् समाकरम् । उकारः समुच्चयार्थः । एवं मनःकर्मासंस्कारैरेकीकृतैरेकीभूतमग्निं प्राध्वये हे पुरीष पश्य्य हे अग्ने त्वं नोऽन्माकम् अधिपातीति अधिपाः पालको भव इष मन्त्र मूर्जं तदुपसेचनं दध्नादि च यजमानाय धेहि देहि ॥ ५८ ॥

वदनम् एते नित्यं सख्यं चेति सूतार्थः ॥ इन्द्रपुत्रमियमेधदृष्टादेवत्वानुष्टुप् । दिवो दुर्लोकसम्बन्धिनो दिवश्च्युता वा सूद-
दोहसः सूदाश्च दोहसश्च ते सूददोहसः मूदेन जलेन सहिता दोदसोऽत्रानि अन्नयुक्ता आपः ताः प्रसिद्धा अस्य विशो यज्ञस्य सख्य-
न्धिनं सोम माश्रीषन्ति सम्यग्मिश्रयन्ति पक्वं कुर्वन्ति वा श्री पाके क्रागदिः आपो वै सूदोऽन्नं दोहः यज्ञो वै विश इति च युतिः ।
कौहयाः सूददोहसः पृथग्यः नानाविधाः यदा अन्नं वै पृथीतिः अतिरन्नरूपाः अत्रागत्य त्रीष्ट्यादिधान्यनिष्पादका इत्यर्थः । कदा
श्रीषन्ति देवानां जन्मन् जन्मनि संवत्सरे संवत्सरो वै देवानां जन्मतिः अतिः । संवत्सरे संवत्सरे सोमयागस्तदभिप्राय मेतत् ।
सवनानि वै श्रीषि रोचनानीति च युतिः । यज्ञपरिणामभूता अन्नोत्पादिका आपो दिवः सकाशादस्मिन् लोके पतित्वौषधिवनस्य-
त्वन्नभूताः सत्यः सोमस्योपस्कृवंतीति भावः ॥ ५५ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीष्टधन्तमुद्रव्यचसङ्गिरः । रथीतम रथीनां वाजानां सस्यतित्यतिम् ॥ ५६ ॥

का० चात्वालदेशात्पृषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति । चात्वालस्थानात् सृष्ट मानोय गार्हपत्यचितेरुपरि क्षिपति । इन्द्रदेवत्वा
मधुच्छन्दः सुतजेष्टदृष्टानुष्टुप् । विश्वाः सर्वा गिरः स्तुतयः ऋग्यजुः सामरूपा इन्द्र मवीष्टधन् वर्धयन्ति । कौहय मिन्द्रं समुद्रव्यचसं
समुद्रवह्यो व्याप्तिर्यस्य तं समुद्रवह्यपक्वं विविधाच्चनं नानागति मित्यर्थः अन्नोभ्यगतिं वा । रथीनां रथयुक्ताणां सर्वेषां मध्ये
रथीतम मत्स्यन्तं रथयुतं रथयुक्ते लब्धातिशय मित्यर्थः । ईद्रथिन इति चे परे रथिन ईदादेशः । तथा वाजानां मन्त्रानां पति स्वामिनं
सुत्पतिं स्वधर्मवर्तिनां च प्रतिपालकम् ॥ ५६ ॥

का० समं विलां कृत्वास्थं निवपति समितमिति । समं विलं यस्याः सा समं विला विभक्तालुक् क्कान्दसः गार्हपत्यचितिं
१-८, ७, १, ११ । २-८, ७, १, ११ । ३-८, ७, १, ११ । ४-८, ७, १, ११ । ५-१०, १, १८ । ६-१०, १, १८ ।

देवतया वायूपया सादिता सती अङ्गिरस्वत्प्राणवत् प्राणा यथा सर्वाङ्गेषु स्थिता स्तथा भ्रुवा स्थिरा सती त्वं सोद निविशस्व तथा देवतयेति वाग्वै सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणोवाअङ्गिरा इति श्रुतेः ॥ द्वितीया सुपदधाति । परिचित् परितः सर्वतः चीयते परितो भोगांश्चिनोतीति वा परिचिदसि । तथा देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

का० तिष्ठषु लोकम्पृष्ठासु मन्त्रो दशसु च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां च । आदौ तिष्ठषु लोकम्पृष्ठेष्टकासु तुष्णीं सुपहितासु लोकं पृष्ठेत्यभिमन्त्रणम् ततो दशसु मन्त्रः यद्वादौ द्वयोर्लोकम्पृष्ठयोर्मन्त्रस्ततो दशसु तत एकस्याम् एक मेकविंशतीष्टका गार्हपत्ये

लोकम्पृष्ठच्छिद्रम्पृष्ठाथोसीदध्रवात्वम् । इन्द्राग्नीत्वावृहस्यतिरस्मिन्योनावसीप्रदन् ॥ ५४ ॥

ताअस्यसूददोहसःसोमश्नीणन्तिष्टत्रयः । जन्मन्देवानांविशस्त्रिष्वारोचनेदिवः ॥ ५५ ॥

स्युरिति सूत्रार्थः ॥ लोकम्पृष्ठादेवत्यानुष्टुप् । हे लोकम्पृष्ठेष्टके त्वं लोकं पृष्ठ गार्हपत्यचयनदेशे पूर्वैष्टकाभिरनाक्रान्तं स्थानं पूरय । तथा छिद्रं पृष्ठ किञ्चिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा संश्लिष्टा भवेत्यर्थः पृष्ठ ढमौ तुदादिः । अथो अपि च भ्रुवा दृढा सती त्वं सोद तिष्ठ । किञ्च इन्द्राग्नी वृहस्यतिथीते देवा अस्मिन्योनां स्थाने त्वा त्वा मसौप्रदन् सादितवन्तः सदेषङ् न हि मानुषोऽध्वर्युस्तां सादयितुं शक्य इति भावः ॥ ५४ ॥

का० नित्यं सादनसूददोहसाऽउपधानादुत्तरे तथा देवतया ता अस्येति । तथा देवतयेति सादनम् ता अस्येति सूददोहसाधि-

जुहोति वा हवमानः तस्मै । यत्तु श्रुत्योक्तं पशवो वा इहेति । तद्वत्तु वदेरदस्योत्पाद्यमानत्वात् किञ्चूता मिडां पुरुदंसं दंस इति कर्मनामसु पठितं । पुरुणि बह्वनि दंसांसि कर्माणि यथा सा पुरुदंसाः तां पुरुदंससमिति प्राप्ते टिलोपश्चान्दसः । बहुकर्मसाधन-भूत मन्त्रं देहीत्यर्थः । तथा शश्वत्तम मत्यन्त मविच्छेदेन वर्तमान मनपायिनं गोः सनिं धेनुसम्बन्धि इहानं पयोदधिघृतादिकं सर्वदा देहीत्यर्थः । किञ्च नोऽस्माकं यजमानानां सूनुः पुत्रः स्यादस्तु । कौदृशः सूनुः तनयः घोरसः पुत्रस्य सूनुशब्दे नोक्तत्वाद्दत्त-पुत्रादिव्यावृत्तौ तनयशब्दः यद्वा तनोत्यग्निहोत्रादिकर्माणीति तनयः । तथा विजावा विविधं जायते पुत्रादिहारति विजावा प्रजावान् विह्वनोरनुनासिकस्यादिति धातोराकारः । हे अग्ने ते तव सात्त्वगोपुत्रदानविषया सुमतिः शोभना

अयन्तेयोनिर्ऋत्वियोयतो जातो अरोचथाः । तज्ज्ञानन्मन्त्रारोहाथानोवर्द्धयारयिम् ॥ ५२ ॥

चिदसितया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद । परिचिदसितया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ ५३ ॥

बुद्धिरनुग्रहेणास्मै अस्मासु भूतु भवतु यजमानेभ्यस्त्वयान्नादि देयमिति भावः व्यत्ययेन शपो लुक् अस्मै विभक्तेः शेषादेशे त्वदायत्वम् ॥ ५१ ॥

॥ व्याख्याता (२, १४) ॥ ५२ ॥

का० चिदसीति पूर्वे दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम् । तदुत्तरतोऽपरमार्गेण दक्षिणां गत्वा चिदसीति प्रतिमन्त्रं पूर्वं तिरश्चो उदङ्म-चक्षे दक्षिणे स्थित उदङ्मुख उपदधाति चिदसोतुरत्तरां परिचिदसीति दक्षिणम् ॥ इष्टकादेवत्ये हे यजुषी । चौयतइति चित् । हे इष्टके त्वं चिता स्थापितासि यद्वा चिनोति भोगान् सम्पादयतीति चित् त्वं भोगसम्पादिकासि । तथा प्रसिद्धया

मच्छजिगासि अभिगच्छसि । जचिषे ब्रूजः कर्मणि लिट् पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । प्राणा वै देवा धिष्णास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्तीति^१ श्रुतेः । किञ्च रीचने दीप्तिरूपे मण्डले वर्तमानस्य सूर्यस्य परस्तादुपरिष्ठाया आप उपतिष्ठन्ते अवस्ताद्रवेरधस्ताच्च या आप उपतिष्ठन्ते ता अपच त्वमभिजिगासीत्यन्वयः त्वमेवैते रूपैः परिणमसीति भावः ॥ ४६ ॥

अनुष्टुप् । बहुवचन मिष्टकापेक्षम् अग्नयः एते इष्टकारूपा यज्ञ मन्त्रदोय मिमं यागं जुषन्तां सेवन्ताम् अनमीवा नास्ति अमीवा व्याधिरशनायाबुभुक्षारूपो याभिस्ता अनमीवा क्षुधादृष्टानिवर्तिकाः महीः महतीः बहुला इषः अन्नभक्तीयाग्नयो जुषन्ताम् । कौटुशा अग्नयः पुरीथासः पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हिताः पुरीथाः आज्ञसेरसुक् । तथा प्रावणेभिः प्रवक्ष्यैः प्रकर्षेण वनन्ति सभ्रजन्ति विषयानिति

पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः । जुषन्तां यज्ञमद्रुहो नमीवा इषो महीः ॥ ५० ॥

इडामग्ने पुरुद॒सः सनिङ्गोः शश्वत्तमः हवमानाय साध । स्यान्नः मूनुस्तनयो विजावाग्ने साते सुमतिर्भूत्वस्मै ॥ ५१ ॥

प्रवणानि मनांसि तैः सजोषसः समानप्रीतयः मनसा प्रीतियुक्ता इत्यर्थः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां प्रावणेति दीर्घः बहुलं छन्दसीत्येत्वम् । तथा अद्रुहः न द्रुह्यन्तीत्यद्रुहः अहिंसितारः परस्परं प्रीतियुताः ॥ ५० ॥

का० इडामग्न इति पश्चिमे प्रतिमन्त्र सुत्तरतः^२ । इडामग्न इति ऋग्वेदेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमे हे पादमात्रगौ पयो तिरश्चगौ उदग्लक्षणे उपदध्यात् उत्तरगौऽवस्थितो दक्षिणासुखः इडामिति दक्षिणाम् अयं तद्रुतुत्तरामिति सूत्रार्थः ॥ हे आग्नेय्यौ त्रिष्टुबनुष्टुभौ । हे अग्ने हवमानाय यजमानाय इडा मन्त्रं साध साधय सम्पादय छन्दस्युभयथेति शप आर्धधातुकष्टिलोपः ह्वयति आह्वयति देवान्

गमनकुशलं मत्वं न अश्वमिव सहस्रियं सहस्रसङ्काकेन धनेन सम्भितं वाजं मत्तं ससवान् दत्तवान् सन् यजमानस्त्वं स्तूयसे सहस्रेण सम्भितौ घ इति प्रत्ययः षण् दाने कसुः ससवान् ॥ ४७ ॥

हे आयजत्र मर्यादया यजनीय हे अग्ने ते तव यत् दिवि दुर्लोके वर्षा दीप्तिरर्करूपं वर्तते यच्च पृथिव्या मग्निरूपं यच्च ओषधीष्वन्तः स्थितं यक्षांस् जलेषु अन्तः स्थितं यच्च वर्चसा उरु विस्तीर्णं मन्तरिक्षे माततन्य आतनोषि विस्तारयसि बभूयाततन्येति इड-भावः । स भानुः दोसिः त्वेषः त्वेषयति प्रकाशयति सकलं विश्वमिति त्वेषः त्विष दीप्तौ पचादित्वाद् अर्णवः अर्णांसि उदकानि

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वस्त्रायजत्र । येनान्तरिक्षमुर्वीततन्येषे प्रः समान् रर्णवो नृचक्षाः ॥ ४८ ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छाजिगास्यच्छादेवा ज्विरे धिष्णागये । यारोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादु पतिष्ठन्त आपः ॥ ४९ ॥

सन्ति यत्रेत्यर्थः अर्णसो वः सलोपश्च यद्वा अरणवान् गमनवान् प्रसरणशीलः । नृचक्षाः नृन् चष्टइति नृणां शुभा शुभकर्मद्रष्टा । ईदृशो यस्ते भानुस्तमेष्टकारूपं सुपदधामौति शेषः । अनेन त्रिस्थानोऽग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

हे अग्ने दिवो दुर्लोकस्य सम्बन्धि अर्णं मुदकं त्वं मच्छजिगासि आभिसुख्येन गच्छसि गा स्तुतिगत्योर्द्वादिः अभ्यासेत्वं ह्यान्दसम् अच्छाभिराप्तुमिति शाकपूणिः निपातस्य चेति अच्छेत्यस्य संहितायां दीर्घः आपो वायस्य दिवोऽर्णस्ता एष धमेनाच्छेतीति युतिः । किञ्च ये देवा धिष्णाग ज्विरे ज्विरे उच्यन्ते धियो बुद्धीरेन्द्रियाणि इष्टान्ति प्रेरयन्ति धिष्णागः प्राणरूपा देवास्तान् देवांश्च त्वं

अग्नेरेतद्देवानरस्य रेतो यत्सिकता इति^१ च श्रुतिः ॥ का० परिश्रिद्धिः परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चितः स्थितिः^२ । एकविंशति-
परिश्रिद्धिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रदक्षिण मूर्ध्वास्ताः खननौया इति ॥ परिश्रिद्धेवत्यं यजुः हे परिश्रितः शर्करा यूयं
चितः स्थ चोयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्ते इति चितः भूमौ क्षिप्ता भवथ परिचितः स्थ परितः सर्वतः स्थापिता भवथ जर्ध्वं चोयन्त इति
जर्ध्वचितः जर्ध्वं स्थापिताः सत्यो यूयं श्रयध्व मिदं गार्हपत्यायतनं सेवध्वम् ॥ ४६ ॥

का० मध्येऽर्धहृत्तोषतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचोरुपदधाति दक्षिणत उदङ्मथः^३ सोऽग्निरिति प्रत्यृचम्^४ । ततोऽध्वर्युर्मण्डला-
दक्षिणे उदङ्मथ उपविश्य मध्ये चतस्रोऽर्धहृत्तोषज्ज्ञा इष्टकाः प्राचीः प्राग्लक्षणा दक्षिणोत्तरपङ्क्त्योत्तर मारभ्योपदधाति अभ्यात्मं
चयन मितुरक्तेः । ऋक्चतुष्कं ऐकैकाम् । हस्तदीर्घास्तदर्धायामाः पद्या लोकद्वयव्यापिन्य इष्टका अर्धहृत्तव्य उच्यन्त इति

अयं सोऽग्निर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतन्दधेजठरे वावगानः । सहस्त्रियं वाजमत्यन्नसप्तिं ससवान्स्तूयसे जातवेदः ॥ ४७

सूत्रार्थः ॥ पञ्च ऋचो विश्वामित्रहृष्टा आग्नेयस्त्रिष्टुभश्चतुर्थ्यनुष्टुप् । इष्टकोपधानं कुर्वन्नभिनयेन दर्शयति अयं गार्हपत्यः सः
अग्निरिष्टकाभिधीयत इति शेषः । यस्मिन्नग्नौ चिते सति इन्द्रः सुत मभिषुतं सोमं जठरे स्त्रोदरे दधे धारयति वर्तमाने लिट् ।
किन्श्चूत इन्द्रः वावगानः वष्टोति वावगानः बहुलं कृन्दसीति शपः स्त्रौ सति द्वित्वेऽभ्यासदीर्घं गानचि रूपम् कामयमानः । कीदृशं
सोमं सहस्त्रियं सहस्राहम् । वाज मन्नं बहुनां तृप्तिकरमित्यर्थः । अत्यं न नकारः सम्प्रत्यर्थः । भक्षणादेव मदकरम् । सप्तिं
सरणं तृप्तिकरम् । अग्नौ चिते न केवल मिन्द्र एव सोमं जठरे धत्ते किन्तु हे जातवेदः जातं वेदो धनं यस्मात् हे अग्ने त्वमपि
ससवान्, हवींषिं सम्भजमानः सन् ऋत्विग्यजमानैः स्तूयसे षण् सम्भक्तौ कसुप्रत्ययः । उत्तराङ्गं स्थायं वार्थः हे जातवेदः सप्तिं सरणं

ये पुराणाः चिरन्तना ये च नूतनाः इदानीन्तना यूयमत्र स्थाने स्थ भवथ ते सर्वे यूयमतः स्थानादपेत अपगच्छत वोत विगच्छत अतिदूरं गच्छत विसर्पत च अतः स्थानादपेत्य सङ्घातं विहाय विविधं गच्छत । कस्मादयमप सर्पामेत्यत आह अवस्यति स्थापयन्निमित्तमिति अवसानं पृथिव्या अवसानं स्थानमिदं यमो देवोऽस्मै यजमानायादात् दत्तवान् । पितरथेमं लोकं स्थानमस्मै यजमानायाक्रन् कृतवन्तः करोतेः शपि लुमे लङ्ङि रूपम् यमेन पितृभिश्च एतच्चयनस्थानस्य यजमानाय दत्तत्वाद् यूयमपसर्पतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

का० उदीचीं शाखा सुदस्योषान्निवपति सञ्ज्ञानमिति । यथा व्युदूहनं कृतं तां शाखा सुदक् चिन्वा गार्हपत्यचितिस्थाने चारुदो बिदधाति ॥ ऊषदेवत्यं यजुः हे ऊषस्वरूप त्वं सञ्ज्ञानमसि पशूनां सम्यक् ज्ञानसाधनमसि पशवो हि ऊषदेशं प्राप्त्वा सञ्ज्ञानमसिकामधरणमयितेकामधरणमभूयात् । अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसिचितस्यपरिचितजङ्घेचितः अयद्वम४६

लिहन्ति । तथा कामधरणम् कामान्ननोरथान्धरति सम्पादयतीति कामधरणं यज्ञद्वारा कामसम्पादकत्वात् । अतस्ते तव कामधरणं कामसम्पादनसामर्थ्यं मयि भूयात् अस्तु । यदा युत्यनुसारेण व्याख्यानं ते तव कामधरणं पशवः मयि भूयात् भूयासुः यतस्त्वं कामधरणं पशुरूपं सञ्ज्ञानं सम्यक् ज्ञापकमसि उत्त्वसम्भवात् पशवो वाजघाः पशवः कामधरणं मयि ते पशवो भूयासुरिति युतेः उत्त्वाभिप्रायमेकवचनमुत्त्वस्योषोत्पन्नत्वात् ॥ का० सिकताद्याग्नेर्भस्मै तूषवत् । ऊषवत्सिकता निवपति ॥ सिकतादेवत्यं यजुः । हे सिकतास्वरूप त्वमग्नेर्भस्मभासकमसि सिकतास्थोऽग्निरतुग्यो भवति । अग्नौ च पुरीषं पूरणमसि पूरयतीति पुरीषं पिपतैरीषक् प्रत्यये औणादिके उदीष्टापूर्वस्येति उदादेशः । भस्माभिप्रायमेकवचनम् । न वा अग्निः स्वं भस्मातिदहति ।

मादायोख्येग्नौ जुहोति तत्कर्मणः प्रायश्चित्तिरिति सञ्ज्ञेति सूत्रार्थः ॥ यजुः । जगत्सृष्टिस्थित्यादिकर्मकर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुहुत मस्तु ॥ ४३ ॥

का० उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति । घृतहोमानन्तरं मुल्याय तामेव समिधं सुख्येऽग्नावादधाति ॥ आग्नेयीं त्रिष्टुप् आद्य-
पादयतुर्दशार्णस्तृतीयो दशकस्तेन द्वादशिका । हे अग्ने आदित्याः रुद्राः वसवश्च त्वा त्वां पुनः समिन्धतां सुपशान्तं दीपयन्तु । हे
वसुनीथ वसु धनं तन्निमित्ता नीथा स्तुतिर्यस्य यद्वा वसूनि नयतीति वसुनीथः तत्सम्बन्धो हे धननेतः ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यज-
माना यज्ञैः कृत्वा त्वां पुनः समिन्धतां त्वं च तन्वं स्वशरीरं घृतेनास्मदत्तेन वर्धयस्व त्वयि वृद्धे सति यजमानस्य कामाः सत्वाः
सन्तु ॥ ४४ ॥

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धताम् पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन त्वत्तन्वं वर्धयस्व सत्वाः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ४४ ॥

अपेतवीतविचसर्प्यतातोये वस्य पुराणाय च नूतनाः । अदाद्यमो वमानस्य विद्या अक्रान्तिमस्मितरालोकमस्मै ॥ ४५ ॥

अथ गार्हपत्यचयनं मुच्यते ॥ का० पलाशशाखया गार्हपत्यं व्यदूहत्यपेतं वीतेति पुच्छः प्रतिदिशं पुरस्तात् प्रथमम् । अत्र
भावित्यावृत्तगा शालं हार्यो गार्हपत्यशब्दे नोच्यते तदर्थां चित्तिथितेः स्थानं मपि गार्हपत्य एव । पलाशशाखया गार्हपत्यचितेः स्थानं
व्यदूहति ऊहिरत्रं प्रेरणे तत्र पतितं तृणादिकं स्थानादह्निः क्षिपतीत्यर्थः अपेतं वीति ऋचः पुच्छः पादैः प्रतिदिशं मादौ प्राच्या
मपेतं वीति येऽत्र स्थेति दक्षिणे अदादिति पश्चादक्रान्तिरुत्तरे इति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तबहुदेवत्या त्रिष्टुप् अर्द्धर्चनेन तत्स्थानसर्पिण
उच्यन्ते पादेन यमः पादेन पितरः । यमस्य सर्वभूम्यधिपतित्वान्तद्भृत्याः सर्वत्र चरन्ति तान् प्रतुच्यते । हे यमभृत्याः

का० प्रास्योखाया सुपतिष्ठते बोधा मऽइति । तडागादागत्यानामिकया गृहीतं भस्म तूष्णीं मुखायां प्रास्य बोधा मऽइति दृष्टेनो-
ख्यामि सुपतिष्ठते । दीर्घतमोदृष्टान्नेयी त्रिष्टुप् । स्वधात्र मस्यास्तीति स्वधावन्तत्वात्स्वोधने स्वधावः मतुवसो रुः सस्वृद्धौ वृन्द-
सौति इत्वम् हे अन्नवन् हे यविष्ठ युवतम अग्ने मे मम वचसो बोध बुध्यस्व अभिप्रायमिति शेषः यहा कर्मणि षष्ठी मद्बचनं जानी-
हीत्यर्थः । किञ्च तस्य वचसः मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य अतिशयेन बहु मंहिष्ठं तस्य । तथा प्रभृतस्य प्रहृतस्य ओत्रपथं प्रापितस्य आद-
रोक्तस्येत्यर्थः । किञ्च त्वशब्द एकशब्दार्थः सर्वादिः पीयतिराक्रोशतिकर्मा हे अग्ने त्वः एकः पुरुषः पीयति आक्रोशति निन्दति त्वः

बोधामे अस्य वचसो यविष्ठमंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः । पीयतित्वोऽनुत्वोऽगृणातिवन्दारुष्टेतन्ववन्दे अग्ने ॥ ४२ ॥

स बोधिसूरिर्मघवावमुपतेवसुदावन् । युयोद्धस्महे पाप्मि विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥

एकः त्वा मनुगृणाति त्वां स्तौति कश्चित् स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकस्वभावः । एवं सति हे अग्ने अहं तु ते तव तन्वं तनूं शरीरं
वन्दे स्तौमि नमामि च वदि अभिवादनस्तुत्योः । कीदृशोऽहम् वन्दारुः वन्दनशौलः शृवन्द्योराकरिति आरुप्रत्ययः शौलार्थः ॥ ४२ ॥

सोमाहुतिदृष्टान्नेयी यजुरन्ता गायत्री । विश्वकर्मणे स्वाहेति यजुः । हे वसुपते धनपते हे वसुदावन् वसु ददातीति वसुदावा
आतो मनिन्निति कनिप् तत्सस्वृद्धौ हे वसुदावन् धनस्य दातः स त्वं बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यतेः अपि लुप्ते हुक्कल्भ्यो हेर्धिरिति
धिः गुणान्यलोपी वृन्दसौ । कीदृशस्त्वं सूरिः विद्वान् मघवा धनवान् मघं धनं मस्यास्तीति । सन्तुष्टः अन् द्वेषामि दीर्घानि
अस्मदुपयोधि अस्मत्तः पृथक्कुरु । का० प्रायश्चित्तिः समिधोऽपहत्याज्यं विश्वकर्मण इति जुहोति । स्ववस्थानोऽयया समिधा घृत

तरूणां गर्भोऽसि अरणिभ्यो जायमानत्वात् विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽसि जठराग्निरूपेण विश्वमानत्वात् अपां गर्भोऽसि वाडववैदुतादिरूपत्वात् ॥ ३७ ॥

का० अनामिकया प्राप्तादादत्ते प्रसद्येति । अथ, चित्ताद् भस्मनः सकाशादनामिकया भस्म गृह्णाति प्रसद्येति चतुर्हर्षिभिः ॥

प्रसद्यभस्मना योनिमपञ्चपृथिवीमग्ने । संसृज्यसाहभिद्वज्ज्योतिश्चान् पुनरासदः ॥ ३८ ॥

नरासद्यसदनमपञ्चपृथिवीमग्ने । शेषेमातुर्यथोपस्थेन्तरस्थां शिवतमः ॥ ३९ ॥

पुनरूर्जानिवर्त्तस्व पुनरग्नदूषायुषा । पुनर्नृपाह्यहसः ॥ ४० ॥

सहरय्यानिवत्तस्त्वाम्ने पितृस्वधारया । विश्वं स्रज्जाविश्वतस्सरि ॥ ४१ ॥

हे अग्ने त्वं भस्मना कृत्वा योनिं कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपञ्च प्रसद्य प्राप्य मातृभिरङ्घ्रिः संसृज्यैकौभूय ज्योतिष्मान् तेजस्वी सम्पन्नः सन् पुनरासदः स्वस्थानं सुखा मासीद ॥ ३८ ॥

हे अग्ने अपञ्च पृथिवीं च सदनं मासद्य जलभूमिरूपं स्थानं प्राप्य पुनरपि अस्यां सुखाया मन्तर्मध्ये त्वं शेषे स्वपिषि मातृरूपस्थे उक्तं यथा शिशुः शैते किञ्चूतस्त्वं शिवतमः कल्याणतमः ॥ ३९ ॥

❖ व्याख्याते ॥ ४० ॥ ४१ ॥

१—१६, ६, १८ ।

प्रतिष्ठा भूयते स्वागतादिभिः प्रतिष्ठाहीत । किञ्च स्थाने सुखावहे सुरभौ पुष्पधूपादिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्थाने एतद्वस्त्रं कण्ठं कुक्षं कण्ठं कृतौ स्वादिः उ पादपूरणः । किञ्च शोभनः पतिर्वरुणो यासां ताः सुपत्न्याः आपो वरुणस्य पत्नय आसन्निति अत्यन्तरात् । जनयन्त्यग्निं सुखादयन्ति वृक्षोत्पत्त्यादिद्वारेति जनयः सुपत्नीजनयो भवयस्तस्मै भक्त्यरूपायाम्भये नमतां प्रद्वीभवन्तु । किञ्च हे आपः एतत् भक्त्यं चक्षुः स्वात्मनि यूयं विभूत धारयत माता पुत्रं मिव यथा माता पुत्रं स्वात्मनि धारयति तद्वत्प्राप्नुयत ॥ ३५ ॥
 का० ततो द्वाभ्याम् । ततोऽनन्तरं पठिताभ्यां द्वाभ्या मप्यग्ने गर्भो असीत्येताभ्या मृगभ्यां पञ्चपुटेन द्वितीयवारं मुख्याग्निभक्षाप्सु,

अप्यग्ने सधिष्टवसौषधीरनु रुद्रासे । गर्भे रुद्राय से पुनः ॥ ३६ ॥

गर्भो अस्थोषधीनाङ्गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्थान्ने गर्भो अपामसि ॥ ३७ ॥

प्राप्यति ॥ विरूपदृष्टाग्ने यो गायत्री पूर्वमन्त्रेण भक्षातिष्ठित्वेन संस्तुत्य द्वाभ्या मग्नेः सर्वव्यापकत्वं वदन् भक्षाभ्यवहरणं मपङ्कते । हे अग्ने अप्सु जलेषु तत्र सधिः स्थानं स त्व मोषधीः यवाद्या अनु रुद्रासे ओषधिपरिणाम मनु विपरिणमसे सोऽचि लोपे चेत्याद-
 पूरणं मिति स इत्यस्य विसर्गलोपे सधिः यद्वा ओषधीः स्त्रीकरोषि जठराग्निरूपेण । किञ्च गर्भे अरन्ध्रोर्मध्ये स्थितः सन् पुनः पुनर्जायसे ॥ ३६ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवत्याः । हे अग्ने त्व मोषधीनां गर्भोऽसि भेषजरूपैरोषधिविशेषैरुत्पद्यमानत्वात् हे अग्ने त्वं वनस्पतीनां

का० अचे खर्कल्यकन्ददग्निरिति जपति१ । अचे शब्दं कुर्वति जपेत् ॥ व्याख्याता(६) ॥ ३३ ॥

का० वसिष्ठहस्तुतुतावोचित उत्तरतः समिदाधानं प्र प्रेति२ । वसिष्ठे स्थितौ क्रियमाणे उत्तरदिशि उद्धतावोचिते प्रदेशेऽग्निम-
रत्नयन्तारयति ततोऽग्नौ समिदाधानम् ॥ वसिष्ठहृष्टाग्नेयो लिष्टुप् । प्रसमुपोदः पादपूरण इति प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् अय मग्निः
मग्निं हवींषि भरतस्तस्य भरतस्य यजमानस्य शृण्वे शृणुते आह्वान मिति शेषः यजमानकृत माह्वानं शृणोतीत्यर्थः पुरुषव्यत्ययः ।
॥ योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भाः भासतइति भाः सूर्यवद्भासमानः सन् ब्रह्मव्यापकतया रोचते अत्यन्तं दीप्यते । योऽग्निः घृतनासु

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वियत्सव्यो नरोचते ब्रह्माः । अभियः प्रहस्य तनासु तस्यौ दीदाय दैव्यो अतिथिः शिवो नः ॥ ३४ ॥

आपो देवीः प्रतिगृणीत भस्मै तत्सु गोनेक्षणं सु रभा उलोके । तस्मै नमन्ताञ्जनयः सुपत्नी म्माते वपुस्त्रिभृताप्स्वेन तः ३५

सङ्ग्रामेषु पूर्वं राजस भभितस्यौ सस्युखं तिष्ठति । दैव्यो देवसम्बन्धो अतिथिः नोऽस्माकं शिवः मङ्गलरूपः सोऽग्निर्दीदाय दीप्यते
दीङ् चवे धातूनां मनेकार्थत्वाच्च दीप्तार्थः लिटि रूपम् तुजादोनां दीर्घाभ्यासस्येति अभ्यासदोषः कन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वतं-
माने लिट् ॥ ३४ ॥

का० पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया३ । वनीवाहनानन्तरं तडागादिजलस्थानं गत्वा वटादिपत्रपुटेन सायं प्रातरुखायाः सका-
शादुद्धृतं यज्ञस्नाप्ति तदेकया ऋचा जले क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ अद्वैतव्या लिष्टुप् । हे आपो देवीः देवाः दीप्यमानाः भस्म यूयं

यजमान उख्ये ऽग्नीं वनीवाहने समिध माधत्तइति सूत्रार्थः ॥ विरूपाक्षदृष्टाग्ने यो गायत्री व्याख्याताप्युच्यते(१,१) । हे ऋत्विग्यजमानाः समिधा कृत्वाग्निं दुवस्यत परिचरत अतिथि मेन भग्निं बोधयत । अस्मिन्नग्ने हव्या हवींषि आजुहोतन साकल्येन जुहुत ॥ ३० ॥

का० सासन्दर्क सुखम्योदु त्वेति दक्षिणतोऽनसि करोति । समिदाधानानन्तरं मुदु त्वेति मन्त्रेणासन्दोसहितं मुख्याग्निं मूर्ध्ना कृत्वा दक्षिणे स्थितो यजमानः शकटे तं स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ तापसदृष्टाग्नेष्वनुष्टुप् । हे अग्ने विश्वे सर्वे देवाः प्राणरूपाः

उदुत्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः । स नो भव शिवस्त्व सुप्रतीको विभावसुः ॥ ३१ ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिरर्चिभिर्द्वम् । बृहद्भिर्मानुभिर्मासन्माहिंसीस्तन्वा प्रजाः ॥ ३२ ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निवद्यौः क्षामारेरिह द्वीरुधः समञ्जन् । सद्योजज्ञानो विहीमिद्धो अख्यदारोदसीमानुनाभात्यत्तः ॥ ३३ ॥

चित्तिभिः उद्यमनप्रवीणाभिर्धीवृत्तिभिः त्वा त्वासुद्वरन्तु जध्वं धारयन्तु भुजः शप् उपादपूरणः हे अग्ने स उद्धार्यमाणस्त्वं नोऽस्माकं शिवः कल्पायकृत्स्नव । किञ्चूतः सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य । विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य सः ॥ ३१ ॥

का० अनङ्गाहो युक्ता प्रेदग्नइति प्राङ् याच्या यथार्थम् । शकटे तूष्णीं हवीं संयोज्य प्रेदिति मन्त्रेण प्राचीं गृत्व यथार्थं प्रयोजनवन्तं देशं गच्छेदित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् । हे अग्ने शिवेभिरर्चिभिः शान्ताभिर्ज्वालाभिर्ज्योतिष्मान् प्रकाशयुक्तस्त्वं प्रयाहि गच्छ । इत्यादपूरणः । किञ्च बृहद्भिर्मानुभिः प्रौढैः रश्मिभिः भासन् भासयन् जगद्वभासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण प्रजाः पुत्रादिका मा हिंसीः मा नाशय ॥ ३२ ॥

वार्याणि वरणीयानि प्रार्थानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभृहिरण्यादोनि दधिरे धारयन्ति यथेष्टं धनं
 प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । वसु अत्र सुबलोपः । किञ्च त्वया सह स्थिताः त्वां भजन्तस्ते यजमाना द्रविणं यज्ञफलं मिच्छमाना इच्छन्तः
 उग्रजः मेधाविनो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्तो गोमन्तं गावो रश्मयोऽत्र सन्तीति गोमान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजस्थनेन
 सुकृतिन इति व्रजस्तं देवयानमार्गे विवत्रुः बिभिदुः रविमण्डले मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः तदुक्तम् ते यऽएव मेतद्दिदुरितुपक्रम्य देव-
 लोकादादित्यमिति ॥ २८ ॥

ऋषिभिः यजमानास्त्विग्भिः अग्निरुस्तावि मृतः कर्माणि चिण् । कीदृशोऽग्निः नरां नराणां सुश्रवः शोभनं सुखयिता नुडागमा-

अस्ताव्यग्निर्नरा सुश्रवोवैश्वानरऋषिभिः सोमगोपाः । अद्वेषेद्यावापृथिवी हवेमदेवाधत्तरथिमस्मै सुवीरम् ॥ २९ ॥

समिधाग्निन्दुवस्यतष्टैर्बोधयतातिथिम् । आस्मिन् हव्याजु होतन ॥ ३० ॥

भावे गुणे च नरा मिति रूपम् शोभनं श्रेयः सुखं यस्मात् । वश्वानरः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितः जठराग्निरूपेण । सोमं
 गोपावतीति सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता । अद्वेषे पादौ लिङ्गोक्तदेवौ । यतोऽग्निः स्तुतः अतोऽद्वेषे द्वेषरहिते व्याख्यापृथिवी रोदसी
 वयं हवेम आह्वयुमः तदाश्रितकर्मास्तौ । हे देवा अग्न्यादयः अस्मि अस्मासु सुवीरं शोभनपुत्रयुतं रविं धनं यूथं धत्त स्थापयत ॥ २९ ॥
 अथ वनीवाहम् ॥ का० प्रागनः कृत्वोख्यस्योत्तरतः समिदाधानं समिधाग्निमिति । उख्याग्ने उत्तरदिशि प्रागोषं शकटं संस्थाप्य

अव्ययात्परात् चादमुप्रत्ययः प्रकृष्टतरम् वस्यः स्थानं सुत्तमं लोकं प्रनय प्रापय । अष्टाभिसुख्येन सुम्नं सुखं चाभि नय सर्वतः प्रापय कौदृशं सुम्नम् देवभक्तं देवैः भक्तं सेवितं देवयोग्यं सुखं प्रापयेत्यर्थः । वसति यत्र तद्वस्तु त्वन्प्रत्ययः अतिशयेन वस्तु वसीयः तुम्हन्दीर्घाति ईयसुन् तुरिष्ठेमेयः स्त्रिति त्वचो लोपः शब्दसे ईलोपे वस्य इति सिध्यति स लोक मागच्छत्यशोक महिमं तस्मिन्वसति शाश्वतोः समा इति श्रुतेः । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरइति वस्योऽवच्छेद्यत्र सन्ध्याभावः ॥ २६ ॥

शोभनं श्रवः कौर्तिः सुश्रवः सुश्रवसः सम्बन्धोनि कौर्तिहृतभूतानि कर्माणि सौश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अग्ने त्वं तं यजमानं माभज सेवस्व निरन्तरं कर्मानुष्ठायिनं कुर्वित्यर्थः । उक्थे उक्थे निष्कैवल्यप्रगाथादिरूपे च शस्यमाने तत्तच्छस्त्रे सति चातन्माजसौश्रवसेष्वग्न्युक्थउक्थमाभजशस्यमाने । प्रियः सूर्ये प्रियोऽग्न्याभावात्पुज्जातिनभिनददुज्जनित्वैः ॥ २७ ॥

त्वामग्ने यजमाना अनुदूयन्विश्वानुसुदधिरैवाय्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजङ्गो मन्तमुगिजोविववुः ॥ २८ ॥

त माभज सवतः सेवस्व कर्मणि शस्त्रे च प्रेरयेत्यर्थः । एवं त्वया सेविताऽयं यजमानः सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवति भवतु लिङ्ङर्थे लेट् लेटीऽडाटी । अग्न्या अग्नेश्च प्रियोऽस्तु ङसो ङादेशः । तया जातिनोत्पन्नेन पुत्रेण उज्जिनदत् उज्जेद मुदयं त्वं माप्रोत ईलोपेऽङागमे चोज्जिनर्दादिति रूपम् तथा जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पौत्रादिभिरुज्जिनदत् जनिष्यन्ते ते जनित्वैः तैः भविष्यदर्थे औषादिक इत्यप्रत्ययः ॥ २७ ॥

हे अग्ने यजमानास्त्वा मनु वतमानाः त्वां सेवमानाः सन्तः द्यून् द्युशब्दो दिनवाचो कालाध्वनोरिति द्वितीया दिनेषु सर्वदा

योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि निहितः देवैरिति शेषः बहुलं हृन्दस्वमाङ्गयोगेऽपीत्युक्तभावः । स अरुध मरोषं
चक्षुराद्युपद्रवरहित मरोचनं वा धूमं सुदियति उद्गमयति व्यवहिताच्चेति उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् इतो वा अयं मूर्ध्वं रेतः सिञ्चति
धूमं सामुचा वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः । कौटूशोऽग्निः उशिक् उश्यते काम्यते लोकैरित्युशिक् कान्तः वशैरौणादिक इक् प्रत्ययः ।
पावकः पावयिता पुनातीति । अरतिः अलमतिः पर्याप्तमतिः यद्वा दुष्टेष्वरतिः प्रीतिरहितः । सुमेधाः शोभनां श्रेयकाभिप्राय-
धारणसमर्था मेधा बुद्धिर्यस्य शोभनो मेधो यज्ञो यस्येति वा । अमृतोऽमरणधर्मा । भरिभ्रत् बिभ्रत् जगद्धारयन् दाधतीत्यादिना
दृशानोरुक्त्वोर्वाव्यद्यौर्मुर्षमायुःश्रियेरुचानः । अग्निरमृतोऽमवद्वयोभिर्यदेनन्दगौरजनयत्सुरेताः ॥ २५ ॥

यस्तोऽद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपन्देव हृतवन्तमग्ने । प्रतन्नयप्रतरं वस्यो अच्छामिसुम्नन्देव भक्तं त्यविष्ठ ॥ २६ ॥

निपातः । शक्रेण शोचिषा निमलेन तेजसा प्रभारूपेण द्या माकाश मिनचन् व्याप्नुवन् न च वयमहतारासम्बन्धितजसा द्युलोकं
व्याप्नुवन्नित्यर्थः इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २४ ॥ व्याख्याता(१) ॥ २५ ॥

भद्रा कणाणकारिणी शोचिर्दीप्तिर्यस्य तत्सम्बोधने हे भद्रशोचे हे देव अग्ने अद्य प्रतिपदि यः पुमान् ते तव अपूपं पुरोडाशं
हृतवन्तं हृतयुक्तं सुपस्तरणाभिधारणोपेतं कृणवत् कृणोति करोति कृञ् करणे स्वादिः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप् इकार-
लोपे लोटोऽडाटिविति अडागमे नोर्गुणे कृणवदिति रूपम् स आन्यस्योपस्तोर्थं द्विहंविषोऽवदायाथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयतीत्ये-
तच्छ्रुत्वाभिप्रायम् । हे त्यविष्ठ युवतम यद्वा मिश्रयित्वतम तं यजमानं प्रतर मतिशयेन प्रकृष्टं प्रतरम् अमु च हृन्दसीति

रथीणां धनानां धरणी धारयिता । मनोषाणां मनसा इषिताना मभिलषितानां प्रार्पणः प्रकर्षेणार्पयिता । सोमगोपाः सोमं गोपायतीति यजमानकव्चकसोमयागस्य रक्षिता । वसुः सर्वस्य निवासहेतुः वासयतीति वसुः यद्वा वसुः धनरूपः यथान्यानि शयनासनरथादिधनान्युपकुर्वन्ति तथाय मपि तापपाकप्रकाशैर्जनाना सुपकर्तातो वसुः । सहस्रः सूनुः बलस्य मयनवेगरूपस्य पुत्रः यतो मथ्यमानो जायतेऽत एव सुच्यते । अम्बु, राजा जलेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा यद्वा अम्बु, वृष्टिरूपासु राजा विद्युद्रूपेण दीप्यमानः । उषसा मये प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दीप्यमानः उपःकालेऽग्निहोत्रहोमायाग्नयः प्रादुक्षियन्ते तदभि- प्रायेणोच्यते प्रातर्दीप्यमान इति ॥ २२ ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भं आरोदसौ अष्टणाज्जायमानः । वीडुञ्चिदद्रिमभिनत्परायज्जनायदग्निमयजन्तपञ्च ॥ २३ ॥

उशिकपावको अरतिः सुमेधामर्त्तः पृथ्विर्भूतो निधायि । इयत्तिधूममरुषम्भरिभदुच्छुक्रेण गोचिषाद्यामिनजन् २४

सोऽग्निर्जायमानः उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन् रोदसौ द्यावापृथिव्यौ आ अष्टणात् सर्वतस्तेजसा पूरयति । कोट्टशः विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतोऽग्न्यात्मना । भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवदन्तरवस्थितो वायात्मना सह प्राणभावेन भूताना मन्तः सञ्चरति । किञ्च यः परायन् इन्द्ररूपेण परा परतो गच्छन् वीडुं चित् वीडुशब्दो दृढार्थः चिदप्यर्थः दृढ मपि अद्रि मदारयितव्यं मेघ मभिनत् भिनन्ति विदारयति । यत् विभक्तिलोपः य मग्निं पञ्चजना अयजन्त यजन्ते विप्राद्याश्चत्वारो निषादश्चेति पञ्च यद्वा चत्वारो महर्त्विजो यजमानश्च ॥ २३ ॥

हे अग्ने नृषु मनो यस्यासौ नृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वहवानलरूपेण तस्थिवांसं वर्तमानं त्वा त्वामीधे दीपयाञ्चकार इन्धि-
भवतिभ्यां चेति कित्वाञ्चलोपः । नृचक्षाः नृषु पठत्स, पुरुषेषु चष्टे मन्त्रान्विष्यष्टं वक्तोति नृचक्षाः प्रजापतिः अप्सु, तृष्टिरूपासु
अन्तर्मध्ये विद्युद्रूपेण स्थितं त्वा मीधे दीपितवान् । तथा दिवः द्युलोकस्य ऊधन् ऊधः स्थानीये तृतीये समुद्रतटपेक्षया तृतीय-
समुद्रे त्वानृमणा अस्वन्तनृ चक्षार्द्धे दिवो अग्न ऊधन् । तृतीये त्वारजसितस्थिवांसमपामुपस्थेमहिषां अवर्द्धन् ॥ २० ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामारे रिहद्दीरुधः समञ्जन् । सद्योजज्ञानो विहीमिहो अख्यदारो दसीभानुनाभात्यन्तः
॥ २१ ॥

अथैषामुदारो धरुणो रयीणाम्मनीषाणां प्राप्य णः सोमगोपाः ।

व सुः मूनुः सहसो अमुराजा विभात्यग्र उपसामिधानः ॥ २२ ॥

स्थाने रजसि रज्जनात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्थिवांसं त्वां नृचक्षा एव ईधे । किञ्च महिषाः महान्तः प्राणा अपा उपस्थे
उत्सङ्गे नाव्यानां मपां मध्ये स्थितं त्वा अवर्द्धन् क्रन्दस्वभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्खिलोपः । प्राणा वै महिषा इति श्रुतिः ॥ २० ॥

व्याख्याता (६) ॥ २१ ॥

एवं विधोऽग्निर्विभाति विशेषेण भासते कीदृशः अथैषां गवाश्वादिसम्पदा मुदारः अत्यर्थं दाता उदारो दातृमहतोरिति कीशः

१—६, ७, ४, ५ ।

श्रुतेः स पुरुषविध इत्यर्थः । नृषु मनो यस्य स नृमणा पूर्वपदाच्चेति शत्वम् । नृमणाः प्रजापतिः अजस्र मनुपक्षो मग्नि मयु
जस्यन्तर्ज्वस्थितं तृतीयं तृतीयवार मजनयत् यदेन मदस्तृतीय मद्गोऽजनयत् । अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्तोऽग्निरसृज्यत । प्रजा-
पतिर्वै नृमणा अजस्रोऽग्निरित्यादि । श्रुतयः । एवं बहुजस्राग्निः स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्यस्य स यजमान एनं बहुजन्मानं-
मग्नि मिन्वानो दीपयन् जरते जनयति धातोरर्थास्तरे वृत्तिः ॥ यद्वायमर्थः अग्निः प्रथमं दिवः परि द्यलोकस्योरि जज्ञे सूर्य-
रूपोत्पन्नः । अथत्परि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवह्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अथ
सुसुहे तृतीयं जज्ञे वडवानलरूपेण तृतीयवार सुत्पन्नः । अजस्रं त्रिष्वपि जस्यसु नृमणा नृषु मनो यस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तः
एन मीदृश मग्नि मिन्वानः पुरोडाशादिना दीपयन् स्वाधीः स्वायत्तचित्तो यजमानो जरते जौर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विज्ञातेऽग्ने त्वेषा त्रयाणि विज्ञाते धाम विभृता पुरुषा । विज्ञातेनामपरमङ्गुहाय द्विद्वा तमुत्सृज्य त आजगम्य ॥ १९ ॥

हे अग्ने यानि पूर्वस्मिन्मान्ने दिवस्सरोत्यादिना तेषा स्वरूपास्तत्त्वानि आदित्याग्निवडवानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रिसङ्ख्या-
कानि ते तव सम्बन्धीनि रूपाणि वयं विद्वन् जानीमः इत्युक्तस्तस्मिन् इति संहितायां दोषः विदो लटा वेति मसो मादेशः । यदा
त्रेषा विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानानि वयं विद्वन् । किञ्च ते तव सम्बन्धीनि पुरुषा बहुषु
प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनोयान्वाहार्यपचनाग्नीध्रीयरूपेषु विभृता विद्वन्तानि धाम धामानि स्थानानि अपि वयं विद्वन् विभृतेति
विभक्तोराकारः धामित्वत्र विभक्तिलोपः । किञ्च ते तव परम सुत्कृष्टं गुहा सममेलोपः गुहायां यद्वावस्थितं गोप्यं यविष्ठं इत्यादि-
मन्त्रप्रसिद्धं नाम यदस्ति तदपि विद्वन् । किञ्च यत उक्तात् अन्नूपात्स्थानात्त्व माजगम्य वैद्युतरूपेणागंतोऽसि त सुक्ल सुत्स्वन्दनं
जलरूपं स्थानं वयं विद्वन् । गमेलिट् ॥ १९ ॥

अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे अग्ने त्वं सुखाया अन्तः मध्ये स्वे सद्ने स्वकीये स्थाने क्वा दीमता युक्तः सन् सौदीर्ति शिवः ।
किञ्च जातं जातं विन्दतीति जातवेदाः तस्य सम्बोधनं हे जातवेदः सर्वज्ञ जातं वेदो ज्ञातं यस्थिति वा जातविज्ञान तस्या
उखायाः शिवः कल्याणकारी शान्तो भव किं कुर्वन् हरसा ज्योतिषा तपन् प्रतपन् सन् ॥ १६ ॥

हे अग्ने मद्यं मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वा अग्नौ अनन्तरं शिवः सौद सर्वात्मना शान्तः सन्नपविश । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः
कृत्वा इहास्मा सुखायां स्वं योनिं स्वकीयं स्थान मासदः आसीद् आगत्यापविश हृन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लोट्थं लुङ् ॥ १७ ॥

अन्त रग्ने क्वात्वमुखायाः सद्ने स्वे । तस्यास्त्वं हरसा तपञ्जातवेदः शिवो भव ॥ १६ ॥

शिवो भूत्वा मद्यमग्ने अग्नौ सौद शिवस्त्वम् । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ १७ ॥

दिवस्परिप्रथमञ्जने अग्निरस्माद्वितीयम्परि जातवेदाः । तृतीयमपुनर्मन्त्रा अजस्वमिन्धानेनञ्जुरते स्वाधीः ॥ १८ ॥

का० वाक्सप्रेष च दिवस्सरीत्येकादशभिरनुवाकेनैके । दिवस्सरीत्येकादशर्चेन वाक्सप्रेषोऽस्य मग्निं सुपतिष्ठते एके आचार्या अनु-
वाकेन द्वादशर्चेन वदन्तीति सूतार्थः ॥ अग्निदेवत्या द्वादश त्रिष्टुभो भलन्दनपुत्रवत्प्रौढाः । अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः स-
काशात् जज्ञे जातः प्राणो वै दिवः प्राणादु वा ऽएष प्रथममजायतेति श्रुतिः । जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवारं मस्यत्परि अस्मत्तः
सकाशात् भ्रातृणो जज्ञे जातः यदेन मदी द्वितीयं पुरुषविधो ऽजनयदिति श्रुतिः स सुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निं मसृजतेति च

का० अवहरति हंसः शुचिषदिति१ । उल्थाग्नि मवतारयति । जगती अग्निप्रीक्षणे इय सुक्ता यजुरन्ता । राजसूयप्रकरणे इय मतिजगत्युक्ता इह तु जगती अन्ते बृहदिति यजुः तद्विनियोगमाह का० आसन्ध्यां करोति बृहदिति२ । बृहदिति यजुषा उल्थाग्नि मासन्ध्यां स्थापयतीति सूतार्थः ॥ हंस इति मन्त्रस्तु व्याख्यातः ॥ १४ ॥

का० उपतिष्ठति सौद त्वमिति३ । आसन्धीनिधानानन्तर सुल्थाग्नि उपतिष्ठते ऋचां त्रयेष्वेति सूतार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् ।

हंसः शुचिषदसुरन्तरिक्षसङ्घोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नमहरसदृतसद्वगोमसदजागोनाकृतजाअद्रिजाकृतम्बहत ॥१४॥

सौदत्वम्मातुरस्याउपस्थेविश्वान्यग्नेवयुनानिविद्वान् । मैनान्तपसामार्चिषाभिषोचीरन्तरस्थांशुकज्योतिर्विभाहि ।

हे अग्ने त्वं मातुः माहसमाया अस्या उल्थाया उपस्थे उत्सङ्गे सौद उपविश । कीदृशस्त्वं विश्वानि वयुनानि सर्वान् ज्ञानोपायान्विद्वान् जानन् सर्वपदार्थतत्त्ववेदी सन्नित्यर्थः । किञ्च एना मुखां तपसा सन्तापेन माभिषोचीः मत् संन्तापय अर्चिषा ज्वालया च माभिषोचीर्मा दीपय तपः कार्यं मर्चिः कारणं कार्येण भूयांस्तापो भवति कारणेन त्वीषत् तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः अस्या मुखाया मन्त्रमध्ये शुकज्योतिः निर्मलप्रकाशः सन् विभाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥ १५ ॥

१—१६,५,१८ ।

२—१६,५,१८ ।

३—१६,५,२० ।

शुनःशेषदृष्टा । उदित्युपसर्गोऽव वि एतावपि अथयेत्यनेन सम्बध्यन्ते । हे वरुण उत्तम सुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशं ममत् अममत्तः सकाशात् उत अथय उत्कृष्टं विनाशय अधम मधमाङ्गं पादप्रदेशे स्थापितं त्वत्पाशं मवअथय अवकृष्टात्मनो विनाशय मध्यमं मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं विअथय विच्छेदय अथ बधे मित्वास्मिन् विच्छेदः लोटि मध्यमैकवचने रूपम् अथायेति संहितायां दीर्घश्चान्दसः यद्वा अथ क्रमादिः लोटि मध्यमैकवचने छन्दसि शायजपीति आप्रत्ययस्य शायजादेशे अथायेति रूपम् । अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य अदितिपुत्र वरुण अनागसः अनपराधा निष्पापान्त्व व्रते कर्मणि वर्तमानाः सन्तो वयं मदित्यै अदीनतायै स्थाय अखण्डितत्वाय योग्या भवेम । निपातस्य चेति दीर्घः अथा इत्यत् ॥ १२ ॥

का० पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यथे ब्रह्मसिति । पूर्वमन्त्रेण पाशावन्मन्त्रोर्ध्वं बाहुराम्नेयीं दिग्ं प्रत्युष्याग्निं मूर्ध्वं धारय-

अग्नेर्वृहन्नुपसामूर्द्ध्वोऽस्यान्निर्जगन्वान्तमसोज्योतिषागात् । अग्निर्भानुनाकथतास्वङ्गञ्चाजातो विश्वासन्नान्यप्राः १३ ।

तीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्वात् द्विष्टप् त्रितदृष्टा । आदित्यात्मनाग्नेः स्तुतिः क्रियते । वृहन् प्रभावात्सहानय मग्निरुपसा मये प्रातःकालानां सुखे जध्वो अस्यात् जध्वः स्थितः यद्वाग्निहोतादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति जध्वो अस्यादित्यत् प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरइति ऐङः पदान्तादतीति सूत्रप्राप्तसन्ध्याभावः । यस्य तमसो रातिलक्षणाद्विजगन्वावर्गतः सन् ज्योतिषाहर्लक्षणेन सह आगता इहागतः सोऽग्निर्जात उत्पन्नमात् एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सन्नानि स्थानानि सर्वान् लोकान् आ अप्राः स्वतेजसा सर्वतः पूरितवान् प्रा पूरणे लङ् पुरुषव्यत्ययः इमे वै लोका विश्वा सन्नानीति श्रुतिः कौटुशः कथता कथ हिंसायाम् कथतीति कथन् तेन कथता तमो हिंसता भानुना रश्मिना स्वङ्गः शोभनान्यङ्गानि यस्य शोभनशरीरः ॥ १३ ॥

पिबस्व सिञ्च पिबन्तिः सेवनार्थः । कीदृश्या धारया विश्वपद्मा सा भक्षणे विश्वैः स्थायते भक्ष्यते पीयतइति विश्वपद्मी तथा यदा विश्वपद्मां सर्वजनीपभोग्यया धारया धनधारया सर्वतः परि सर्वतोऽधिगतैरर्थैः पूर्वमाश्रया पिबस्व सिञ्च अनवच्छिन्नधनदानेन पुनः पुनराप्याप्स्येत्सर्वः ॥ १० ॥

का० सर्पारिनामि धारयन्ना त्वाहार्यं मित्यभिमन्त्रयते । नाभेरुपर्युत्थ्याग्निं धारयन्त मभिमन्त्रयतइति सूत्रार्थः ॥ आग्नेय-
मुष्ट्रं वृषवदृष्टा । हे अग्ने अहं त्वा माहार्यं माहृतवानस्मि आह् पुर्वस्य हरतेर्लङि उत्तमैकवचनम् त्वं च अन्तरभूः उखामध्ये
ऽवस्थितोऽसि । अविचाचलिरत्यन्तं चलनरहितो भूवः स्थिरः सन् तिष्ठ विचलतीति विचाचलिः यङ्ङन्तादिन् । किञ्च सर्वा

आत्वाहार्यमन्तरभूर्धुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विशस्त्वासर्वावाञ्कन्तुमात्वद्राष्ट्रमधिगच्छत् ॥ ११ ॥

उदुत्तमं वरुणपाशमस्मदवाधमं विमञ्जाम्यथाय । अथावयमादित्यव्रतेतवानागमोऽदितये स्थानम् ॥ १२ ॥

विशः प्रजाः त्वा त्वां वाञ्कन्तु यदा सर्वा विशः सर्वाश्चरानि त्वां वाञ्कन्तु, अन्नानि तवोपतिष्ठन्तु, अन्नं वै विश इति२ श्रुतेः । इदं
राष्ट्रं त्वत् त्वत्तः सकाशात्त्या अधि भ्रशत् अयं जनपदस्त्वत्तो मापभ्रश्यतु शून्यो मा भूत् अस्मिन् राज्ये स्थित्वा सर्वाः प्रजाः पाह्वीत्यर्थः ।
यदा श्रीर्वै राष्ट्रं मा त्वच्छ्रीरधिभ्रशदिति२ श्रुतेः श्रीः त्वत्तो मा भ्रश्यतु भ्रशु अधःपतने पुषादित्वाच्चेरङ् न माङ्गोगइति
अङ्भावः ॥ ११ ॥

का० पाशाउन्मुच्योदुत्तममिति३ । रुक्मपाशशिवपाशौ गलादूर्ध्वमार्गेण निष्काशयतीति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप्
१—१६, ५, १८ । २—१६, ७, २, ७ । ३—१६, ७, २, ७ । ४—१६, ५, १७ ।

आग्नेयी महावहती एकः पादो द्वादशार्णसत्वारोऽष्टार्णाः । हे अङ्गिरः अङ्गिनां रसभूत अङ्गसौष्ठवयुक्त हे अग्ने ते तव
 शत मावृत्तः सन्तु, शतसङ्ख्याका आवृत्तिशक्तयः सन्तु । तथा ते तव सहस्र मुपावृत्तः सन्तु, सहस्रसङ्ख्याका उपावृत्तिशक्तयः सन्तु,
 स्वस्वैवावर्तन मावृत् त्वत्समीपवर्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चावर्तन मुपावृत्तिः अस्मासु स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनः पुनरावर्तस्व
 त्वदीयाः पुरुषास्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनः पुनरावर्तन्ता मित्यर्थः । अनेत्यव्यय मथार्थम् निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः अथापि
 शतसहस्रसङ्ख्याना मावृत्तमुपावृत्तिशक्तीनां यः पोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषोऽयुतलक्षादिसङ्ख्याकाभिवृद्धिस्तादृशेन पोषेण
 अग्ने अङ्गिरः शतान्ते सत्त्वावृत्तः सहस्रान्तमुपावृत्तः । अधापोषस्वपोषेण पुनर्नो नष्टमाकृधि पुनर्नोरयिमाकृधि ॥ ८ ॥

पुनरुर्ज्जानिवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः पाह्यं हसः ॥ ९ ॥

सहरय्यानिवर्त्तस्व अग्ने पितृस्वधारया । विश्वं प्लवा विश्वतस्परि ॥ १० ॥

नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि आकृधि आवृत्तं कुरु आगमय पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पूर्वं मसम्पादितं धन माकृधि
 सर्वतः सम्पादितं कुरु करोतिर्गतिकर्मा शुश्रूणुपृक्तवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिः व्यत्यये शपोलुक् ॥ ८ ॥

आग्नेय्यौ हे गायत्री । हे अग्ने त्वमूर्जा चीरादिरमेन सह निवर्तस्व पुनरव्रागच्छ इषा अग्नेन आयुषा जीवेन च सह
 पुनरागच्छ आगतस्त्वं नोऽस्मान् पुनः कृतादंहसः पापात्पाहि रक्ष ॥ ९ ॥

हे अग्ने रय्या धनेन सह निवर्तस्व किञ्च धारया जलधारया वृष्टिरूपया विश्वतः परि सर्वेषां वृषधान्यलतापादपाना मुपरि

स्तवयन् गर्जयन् शब्दं कुर्वाणः स्तन गद देव शब्दं सुरादिरदन्तः । मेघसाधर्म्यमाह चामा रेरिहत् सुपा सुलुगिति विभक्तिलोपः
 चामेति पृथिवीनामसु पठितं । चामा पृथिवीं रेरिहत् लिह आस्वादने यङ् लुगन्ताच्छदप्रत्ययः रेफश्चान्दसः अत्यन्तं लेढोति
 लेलिहत् नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः भूमि मति आस्वादयन् व्याप्नुवन् यथा मेघो जलभावं गच्छन्नर्थं भूमिं लेढि । वीरुधः
 समञ्जन् स्वकीयव्यालासमूहेन ओषधीर्व्याप्नुवन् । अन्यदप्युच्यते हि यस्मात् जज्ञानः उत्पद्यमानः सन् सद्यः तदानीं मेव इह
 दौमत्यं सन् व्यस्यत् विख्याति अन्तर्भूतशिजन्तो ज्ञेयः अत्या तथा व्याख्यातत्वात् विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति ।
 अन्यथ योऽग्निः रोदसी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये भानुना रश्मिना स्वय माभाति समन्तात्प्रकाशते यथा पर्जन्यो भानुना विद्युद्रूपेण
 द्यावापृथिव्योरन्तर्भाति एव मग्निः पर्जन्यवत् स्तूयते । ईम् निपातः पादपूरणे ॥ ६ ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निवद्योः चामारेरिहद्वीरुधः समञ्जन् । सद्योजज्ञानोविहीमिहोअस्यदारोदसीभानुनाभात्यन्तः ॥ ६ ॥

अग्नेभ्यावर्तिन्नभिमानिवर्त्तस्त्रायुषावर्त्तसाप्रजयाधनेन । सन्यामेधयारथ्यापोषेण ॥ ७ ॥

का० अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्तिन्निति । ऋक्चतुष्टयेन चतुर्वारं मुख्याग्निं मात्मसमीपं मानयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्वोर्ध्व-
 दहतो द्वादशार्णत्रिपादा । अभि अभिसुख्येनावर्त्तितुं शीलं नस्यास्तौत्यभ्यावर्त्ति तत्त्वम्बोधनम् अस्मदभिमुखान्गमनशील आयुरा-
 दिभिः सह मा मामभि मां प्रति निवर्त्तस्व शीघ्रं मागच्छ आयुषा जीवनेन वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन वसुना
 सन्या इष्टलाभेन मेधया धारणावत्या बुद्ध्या रथ्या सुवर्णालङ्कारैः पोषेण आयुरादीनां पुष्ट्या ॥ ७ ॥

पत्न्या ब्रह्मती । विष्णुशब्देनाग्निरुच्यते स यः स विष्णुर्यज्ञः सः स यः स यज्ञोऽय मेव स योयः मग्निरुखाता मिति^१ श्रुतेः । हे प्रथम
पादविन्यास त्वं विष्णोः यज्ञस्याग्नेः क्रमोऽसि सपत्न्या सपत्नान् शत्रून् हन्तीति शत्रुघातकश्च अतो गायत्रं छन्दः आरोह अनुपाह-
कत्वेन स्त्रीकुरु ततः पृथिवी मनु विक्रमस्व भूदेवतारूपमिमं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि । एव मत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । हे
द्वितीय पादविन्यास त्वं विष्णोः क्रमोऽसि अभिमातिहा अभिमातिर्घातकः पाप्मा वा तं हन्तीति वैष्टभं छन्दः स्त्रीकुरु अन्तरिक्षं
प्रदेशं व्याप्नुहि । हे तृतीय पादविन्यास विष्णोः क्रमोऽसि अरातीयतो हन्ता रातिर्दानं न रातिररातिर्दानाभावस्त मात्मन इच्छतीत्य-
रातीयन् तस्य हन्ता विनाशकः जागत् छन्दः आरोह दिवं द्युलोक मनु विक्रमस्व द्युलोकं व्याप्नुहि । हे चतुर्थ पादविन्यास त्वं

ऋन्दारोहान्तरिक्षमनुविक्रमस्वविष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतऋन्दारोहदिवमनु

विक्रमस्वविष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्तानुष्टुभऋन्दारोहदिशोऽनुविक्रमस्व ॥ ५ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ता शत्रुत्वं हन्तृत्वं मिच्छति शत्रूयति शत्रूयतीति शत्रूयन् क्वजन्ताच्छतप्रत्यय उभयत्र तस्य हन्ता
आनुष्टुभं छन्दः आरोह । अत्र चतुर्ष्वपि पादविन्यासेषु यजमान आत्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदेशान् पृथिव्यादि-
लोकैरूपत्वेन भावयेत् ॥ का० दिशो वीक्षते दिशोऽनु विक्रमस्वेति^२ । सर्वा दिशः पश्यतीत्यर्थः । यजुर्वर्णिक । हे अग्ने त्वं
दिशोऽनु विक्रमस्व प्राच्यादिदिशो व्याप्नुहि ॥ ५ ॥

का० पिण्डवत् प्रागुदक्षं प्रगृह्णात्यऋन्ददन्निरिति^३ । ऊर्ध्वं बाहुः प्रागूर्ध्वमङ्गिं गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्वा त्रिष्टुप्
वक्ष्यग्रीहृष्टा । अन्निरऋन्दत् छन्दसि लुक्कुङ्कितः क्रन्दति विस्फूर्जति । कीदृशः द्यौरिव स्तनयन् द्यौशब्देनात्र पर्जन्य उक्तः द्यौर्मेष इव

का० सशिक्षं प्राचं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवत् । शिक्षसहितं सुख्याग्निं प्राच्या मूर्ध्वं धारयति पिण्डवदित्यूर्ध्वं बाहुः
अनेनोष्माग्रेऽभिमन्त्र्य मप्युक्तं कैचिदिति सत्प्राचः ॥ गरुडदेवत्या विषहन्ती चतुरवसाना कृतिः । हे अग्ने त्वं सुपर्णः शोभनं
पर्णं पतनं यस्य स पचिरूपोऽसि पक्षाकारेण चितत्वात् तत् दृष्टान्तः गरुडान् गरुडो यथा पचिराजस्तद्वत् । तस्यावयवाः कथ्यन्ते
तिष्ठत् ते तव शिरः तिष्ठत् स्तोमस्तव शिरःस्थानीयः । गायत्रं चक्षुः यद्गायताख्यं साम तत्तव चक्षुः नेत्रस्थानीयम् । बृहद्रथन्तरे
पक्षौ बृहद्रथन्तराख्ये सामनी तव पक्षस्थानीये । स्तोम आत्मा पञ्चदश स्तोमस्तवात्मा अन्तःकरणस्थानीयः । छन्दांसि अङ्गानि
गायत्र्यादीनि एकविंशतिच्छन्दांसि तव हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि । यजूंषि नाम इमे त्वेत्यादीनि यजूंषि तव नामस्थानीयानि ।

सामतेतनूर्वामदेव्यं यज्ञायज्ञियाख्यं पुच्छं धिष्णागः शफाः । सुपर्णोऽसि गरुडान् दिवः पुच्छं स्वः पत ॥ ४ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा गायत्र्यङ्गं चन्द्र आरोह्यथीमनुविक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽसि भिमातिहा त्वैष्टुभ

वामदेव्यं साम ते तव तनूः शरीरस्थानीयम् । यज्ञायज्ञियाख्यं साम तव पुच्छं पुच्छस्थानीयम् । धिष्णागः शफाः होत्रादिधिष्णा-
गस्थिता अन्वयस्तव शफाः खुरस्थानीयाः । हे अग्ने एवभूतस्त्वं यतो गरुडान् गरुड इव सुपर्णः पचिरूपोऽसि अतो दिव माकाशं
प्रति गच्छ ततापि स्वः पत स्वः स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ ४ ॥

का० विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रं मन्त्र्युद्ग्रहणं च तस्मिंस्तस्मिन् । विष्णुक्रमसञ्ज्ञान् पादन्याप्तान् करोति तस्मिंस्तस्मिन्
क्रमणे उत्पत्यमानेरूर्ध्वं ग्रहणं कार्यं मिति सत्प्राचः ॥ चत्वारि यजूंष्युख्याग्निदेवत्वानि ऋग्बृहतीच्छन्दस्कानि त्रीणि चतुर्थं प्राजा-

मरुत्रिमात्राङ्गां सुञ्जरज्वा व्युताया मिति लभ्यते तथा चतुरस्ताङ्गां चतुरस्ताणि चतुष्कोणानि अङ्गानीषोपलपादरूपाणि यस्यास्तस्मात्
सशिक्षायां चेति सूतार्थः । देवाः दैव्यन्ति व्यवहरन्तीति देवाः प्राणा यजमानस्य एत मग्निं धारयन् अधारयन् अडभाव आर्षः ।
कौदृशा देवाः द्रविषोदाः यागहारेण द्रविणं धनरूपं फलं ददति प्रयच्छन्ति ते । तमहं धारमामौति शेषः । अग्निं धारयन्-
विषोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविषोदा इति तैत्तिरीयश्रुतेर्देवशब्देन प्राणा उच्यन्ते ॥ २ ॥

का० शिक्षपाशं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विष्वा रूपाण्येति । उत् उर्ध्वं यस्यते नियम्यते यैस्ते उद्यामा रज्जवः षडुद्यामा
रज्जव ऊर्ध्वाकर्षणहेतवो यस्य दृश मासन्दोखं शिक्षपाशं यजमानः कण्ठे वध्नातीति सूतार्थः ॥ सविष्टदेवत्या जगती श्वावाश्चदृष्टा ।

विष्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावौ ह्रस्वपदे चतुष्पदे । विनाकमस्यत्सविता वरेण्यो नु प्रयाणे मुषसो विराजति । ३ ।

सुपर्णोऽग्निगत्मांस्त्रिष्टोत्रो गायचञ्चलुर्बृहद्रथन्तरेपक्षौ । सोमश्चात्मा कृन्दांस्त्रिङ्गानियजूंश्चिनाम ।

कविः विद्वान् क्रान्तदर्शनः । वरेण्यः श्रेष्ठः सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः विष्वा विष्वाणि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते द्रव्येषु प्रतिवध्नाति
राति तमोऽपहृत्य रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । यच्च द्विपदे चतुष्पदे द्विपाद्वायुतुष्याङ्गो मनुष्यपक्षादिभ्यो भद्रं कक्षाणं स्वस्वव्यवहार-
प्रकाशनरूपं श्रेयः प्रासावौत् प्रसौति प्रेरयति । यच्च नाकं स्वर्गं व्यत्यत् विख्याति प्रकाशयति अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् इति
चौरङ् । यच्च उषसः उषःकालस्य प्रयाणं गमनं मनुष्यात् उषःकाले व्यतीते सति विराजति विशेषेण दीप्यते । उषाः सवितुः
पुरोगामिनीति सवितुः स्फुटिः । ईदृशः सविता शिक्षं प्रतिमुञ्चत्विति शेषः ॥ ३ ॥

कारणात् क्षीर्षुलोकवासी देवगण एन मग्नि मजनयत् जनितवती । कौटुशी द्यौः सुरिताः शोभनं रेतोऽग्निरूपं यस्याः सा तस्माददृष्टतलं युक्तम् ॥ १ ॥

का० परिमण्डलाभ्या मिण्डाभ्या सुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति । वर्तुलाभ्या सुखाधारणसाधनरूपाभ्या मिण्डाभ्या सुखां गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् कुक्षहृष्टा अर्धं सुखायहृष्टे विनियुक्तम् । नक्तोषासा नक्तं च उषाश्च नक्तोषसौ विभक्तेराकारः संहितायां दीर्घः नक्तं रात्रिः उषा अहः नक्तोषसौ रात्रिदिवसौ एक मग्निं धापयेते पाययेते सायम्प्रातरग्निहोत्रादिकर्मभिः तर्पयेते इत्यर्थः । तत् लुप्तोपमानम् शिशुं बालं मातापितराविव । घट् पाने हेतुमति चेति शिष् आदेश उपदेशेऽग्नित्तीति आकारे अतिङ्गीत्यादिना पुक् । कौटुशी नक्तोषसौ समनसा समनसौ समानं मनो ययोस्ते एकमनस्ते परमैकमत्ययुक्ते इत्यर्थः ।

नक्तोषासासमनसाविरूपेधापयेते शिशुमेकं समीची । द्यावाच्चाामा रुक्मो अन्तर्विभाति देवा अग्निभ्यारयन्द्रविखोदाः ॥ २ ॥

विरूपे बिलचरणं रूपं ययोस्ते विरूपे कृष्णा रात्रिः शुक्ल महः । समीची सम्यगञ्चतस्ते समीची सम्यगञ्चने समन्विते सञ्चिते वा पुङ्गववर्णौ विभक्तेः । ये इत्यश्रूते रात्राहनी ताभ्या मिण्डारूपाभ्या सुखां गृह्णामीति शेषः ॥ का० हरति द्यावाच्चामेति । आहवनीयोपरिष्ठा सुखा मेव मिण्डाभ्या मादाय द्यावेति पादेनासन्दीं प्रति तां हरतीति सूत्रार्थः ॥ द्यावाच्चाामा क्षीरं चामा पृथिवी च द्यावाच्चाामा दिवो द्यावादेशः विभक्तेर्लोपः द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये अन्तरिक्षे च यो रुक्मः राचमानोऽग्निर्विभाति प्रकाशते तं हरामीति शेषः ॥ का० आहवनीयस्य पुरस्तादुद्गातासन्दीवदासन्दां चतुरस्राङ्गां शिष्यवत्या मादधमति देवा अग्निं मिति । आहवनीयात्पूर्वदिशि भूमौ स्थापिताया मासन्दा सुखां निदधाति देवा इति पादेन उद्गातासन्दीवदिति प्रादेशमात्रपाद्या मौदुमर्या

द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्तश्चै द्विपदे चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पात् तस्मै पादः पत् पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्य इति अन्तलोपे पदादेशः द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवाद्ये अन्नं घेहि देहि जातावेकवचनम् सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देहीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

॥ श्रीमन्महोदधिरुक्ते वेददोषे मनोहरे । उखादिसमिदाध्यन्तोऽध्याय एकादशोऽगमत् ॥ ११ ॥

एकादशाध्याये उखासम्भरणादिमन्त्रा उक्ताः द्वादशेऽध्याये उखाधारणादिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र का० यजमानः-कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डल मेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्कृतं लोमसु शुक्लकण्ठेषु शणसूत्रे त्रिविधोत्तमपरिनाभि वह्निष्विण्डं दृशानो रुक्म इति१ । समिदाधानान्ते ऐशान्यां तिष्ठन् यजमानो ग्रीव्यां रुक्मं स्वर्णनिर्मितं फलकाकार माभरणविशेषं बध्नाति । कीदृशं

दृशानोरुक्मउर्ध्वाव्यद्यौदुर्मर्षमायुःत्रियेरुचानः । अग्निरमृतोऽभवद्वयोभिर्यदेनन्यौरजनयत्सुरेताः ॥१॥

वर्तुलम् एकविंशतिः पिण्डा यत् । शणकदलतुल्याः स्वरूपाद्विभूर्भूता उन्नतविन्दवः पिण्डा उच्यन्ते । कृष्णाजिनखण्डे श्वेत-
कृष्णरोमस्थाने सूतम् त्रिगुणशणसूत्रे प्रोतम् नाभेरुर्ध्वं वर्तमानम् पिण्डा वह्निर्भवन्ति तथा धार्यमिति सूचार्थः ॥ रुक्मदेवत्वा
त्त्रिष्टुप् वक्ष्यग्रीवस्था आदित्याध्यासेन रुक्मः स्तूयते । रुक्म आभरणविशेषः उर्ध्वा महत्या दीप्त्या व्यद्यौत् विद्योतते द्युत द्योतने
व्यत्ययेन शपि लुप्ते ढह्यौ लङ्घि रूपम् । कीदृशो रुक्मः दृशानो दृश्यमानः शानचि शपो लुक् प्रत्यक्ष सुपलभ्यमानः । त्रिये
जनेभ्यः त्रियं दातुम् । दुर्मर्षं दुर्मर्षण मनवखण्डितं केनाप्यतिरक्तायं वा आयुः जीवनं रुचानः रोचतइति रुचानो वाञ्छन्
रोचतेः शानचि बह्वक्षं कन्दसीति शपो लुक् । सोऽय मग्निर्वयोभिरचैः पशुपुरोडाशप्रभृतिभिरमृतोऽभरणधर्मा अभवत् । यद्यस्मात्

पुंषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य बाह्वृक्षोऽदतिरमुक्त्वैरेण वर्धितवानस्मि तिरतिर्हृद्द्वयर्थः लौकिकोक्तिरियं लोके हि धोऽन्यस्मादुत्कृष्टी भवति जना एव वदन्ति अयं स्वहस्तं सुपरि कृतवानिति । वर्चः कान्तिः तामप्युदतिरम् अथो अपि च बलं अश्वैरशक्तिं सुदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अमितान् शत्रून् क्षिणोमि क्षीणान् करोमि । खान् स्वकीयान् पुरुषान् पुत्रपौत्रादीन्ह सुन्नयामि उत्कर्षं प्रापयामि । एवं त्रयोदश समिन्मन्त्रा उक्ताः ॥ ८२ ॥

का० न्यन्य समिधं व्रते प्रत्ते-प्रत्तेऽन्नपतइत्याधानम् । अध्वर्युणा व्रतपयसि दत्ते तत् समिधं मभ्यज्य दौक्षितउख्येऽग्नावाद्ध्यात् प्रत्ते इति वीष्मा प्रतिव्रतं समिदाधानप्राप्तार्था इति सूतार्थः ॥ आग्नये उपरिष्ठाद्बृहतो अष्टार्णतिपादा चतुर्थो द्वादशार्थः ।

अन्नपतेन्नस्यनोदेह्यनमीवस्यशुष्मिणः । प्रपदातारन्तारिषऊर्जन्तोधेहिद्विपदेचतुष्पदे ॥ ८३ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

हे अन्नपते अन्नस्य पालक अग्ने नोऽस्मभ्य मन्नस्य देहि कर्मणि षष्ठी अद्रं प्रयच्छ यद्वात्रस्य स्व मंत्रं देहि । कीदृशस्यान्नस्य अन्नमीवस्य नास्ति अमीवा व्याधिर्येन तदनमीवम् तस्य । शुष्मिणः शुष्ममिति बलनाम^२ शुष्मं बलं विद्यते यस्मात्तत् शुष्मं तस्य । रोगनाशकं बलहेत्वन्नं प्रयच्छेत्यर्थः । किञ्च दातारं प्रतारिषः अन्नस्य दातारं प्रकर्षेण वर्धय प्रसमुपोदः पादपूरणइति पादपूर्त्वं प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् अतिशयार्थं वोपसर्गाभ्यासः अभ्यासे भूयांस मर्थं मन्यन्तइति यास्कोक्तेः^३ । तृ प्रवनतरणयोः लेटो मध्यमैकवचनं सिन्धुलं लेटीति सिप्पत्ययः आर्धधातुकस्येतिट् क्वान्दसी धातोर्हृदिः लेटोऽडाटाविति अडागमः इतश्च लोप इति लेट इकारलोपे क्वविस्वर्गौ तारिष इति रूपम् । किञ्च नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्ये पुत्रादौ चतुष्पदे गवादौ च ऊर्जं मन्नं धेहि धारय यद्वा

पूर्वं चोरभेदा दर्शिताः इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते ते चतुर्विधाः अरातयो द्वेपिणो निन्दका जिघांसवश्चेति तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽरातिः कार्यविघातं यः करोति सो द्वेपी वाग्दौर्जन्यमात्रं यः करोति स निन्दकः हन्तुकामश्चतुर्थः तान् अग्नये समर्पयति । यो नरः अस्मभ्य मस्मदर्थे अरातोयात् अरातीयति अरातिरिवाचरति अरातित्व मिच्छति आचारि इच्छायां वा क्वच प्रत्ययः । यस्य जनो नोऽस्मान्दुषते कार्यनाशेनाप्रोति मुत्पादयति द्विष अप्रोतो बहुलं हृन्दसीति शपो लगभावः । योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दात् निन्दति वाचा दुःखं ददाति । यथापरोऽस्मान्निष्पात् धिषति दम्भितु मिच्छति जिघांसति दम्भेः सनन्तस्य दम्भ इवेति

संशितम्बो ब्रह्मसंशितं वीर्यम्बलम् । संशितञ्जं वज्रिष्णुयस्याहमस्मि पुरोहितः ॥ ८१ ॥

उदेषाम्बाह्वतिरमुद्वर्चो अथोवलम् । जिणो मित्रह्णाणामितानुन्नयामि स्वाग्रहम् ॥ ८२ ॥

अभ्यासलोप इकारश्च । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपः लेटोऽडाटाविति आडागमोरातीयादित्यादिषु त्रिष्वपि । हे अग्रे तं सर्वं जनं चतुर्विधं भस्मसा कुरु चूर्णीकुरु चर्वित्वा भक्षयेत्यर्थः भस्मसाशब्दो डाजन्तो निपातः चर्वणजन्यशब्दानुकरणवाची ॥ ८० ॥

का० उपोक्तमां चतुरियस्येच्छन्नुत्तमां पुरोहितस्य । चतुरियजमानस्य द्वादशीं संशित मित्वेता मिच्छया दधाति पुरोहितयजमानस्यान्त्या मुदेषा मित्वेता मिच्छया दधाति एकादश नित्याः सर्वासा मृचा मन्ते स्वाहाकारश्चेति सूतार्थः । मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं संशितं सुम्यक् तीक्ष्णीकृतं शास्त्रीयमार्गवर्ति कृतमित्यर्थः शो तनूकरणे क्लान्तः । वीर्यं मिन्द्रियशक्तिः बलं शरीरशक्तिः तदुभयं संशितं स्वकार्यक्षमं कृतम् । तथा यस्य चतुस्याहं पुरोहितोऽस्मि भवामि तन्मदीयं चतुं चत्रजातं जिष्णु जयनशीलं यथा भवति तथा संशितं तीव्रं कृतम् ॥ ८१ ॥

कुम्भाः प्रकटाश्चेति द्विविधाचोराः प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः अरस्ते मार्गे च प्रवृत्त्य प्रत्यह मेव पलायमानाः प्रकटाः ततोऽप्यति-
प्रकटा निर्भया. ग्रामेष्वेवागत्य वन्दोकाराः ते अत्र मलिङ्गु च उच्यन्ते मलं पापाधिकं मेषा मस्तीति मलिनः तथाविधा भूत्वा
ज्योतिरिति जने वने वा अदृष्टा भवन्तीति मलिङ्गु चः । दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णदन्ताभ्यां क्रमुकादिकं भक्ष्यते ते दंष्ट्रे राक्षसी-
सञ्ज्ञे । ततः पुरोवर्तिनो बहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्भाः जम्भावर्ति माश्रिता जम्भाः । दन्तलीने तु हनू । दंष्ट्राभ्यां मलिङ्गून्

दंष्ट्राभ्याममलिङ्गून् जम्भौस्तस्करा उत । हनुभ्यां स्तेनान् भगवस्तांस्त्वङ्गादसुखादितान् ॥ ७८ ॥

ये जनेषु मलिङ्गवस्तेनासस्तस्करावने । ये क्लेशेष्वघायवस्तांस्ते दधामि जम्भयोः ॥ ७९ ॥

यो यस्मात्थमरातीयाद्यश्च नो दे प्रते जनः । निन्दाद्यो अस्मान्निष्साञ्च सर्वं न्तमस्त्यसाकुल ॥ ८० ॥

पीडयित्वा जम्भौस्तस्करानपि पीडयित्वा हनुभ्यां स्तेनान् पीडयित्वा हे भगवः भगवन्महदैश्वर्ययुक्त पूजनीय तान् सर्वान् पूर्वोक्तान्
सुखादितान् सुष्ठु, खादितान् भक्षितान् पुनर्जीवनरहिता यथा भवन्ति तथा खाद भक्षय । सुखादितानपेतान् कृत्विति वा ॥ ७८ ॥

जनेषु ग्रामवर्तिषु ये मलिङ्गु चः पूर्वोक्ता वन्दोकाराः ये च वने स्तेनासः स्तेनाः आज्ञासेरसुकु गुप्तचोराः तस्कराः प्रकटचोराः
ये च केषु नदीपर्वतगहनेषु अघायवः परेषां पापाभिलाषुकाः हे अग्ने तान् चतुर्विधान् ते तव जम्भयोः दंष्ट्रयोर्दधामि स्थापयामि
भक्षयान्तेत्यर्थः । अघं परस्ते कृन्ति ते अघायवः कृन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यमिति अघशब्दात् क्वच क्वाकृन्दसीति उपत्ययः ॥ ७९ ॥

एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैव एतन्मिष्यतइतिः श्रुतेः पृथिव्या नाभा नाभौ विभक्तेराकारः पृथिवीरूपाया उखाया मध्ये
समिधाने दीप्यमाने अग्नौ आहवनीयाख्ये अग्निं तदभिमानिनं देवं वयं हवामहे आह्वयामः किमर्थं ब्रूहते रायः पोषाय
प्रौढाय धनपोषणाय । कीदृश मग्निम् इरन्मदम् इरया अग्नेन मादाति लप्यति तुष्यतीति इरन्मदम् उग्रमप्येखादिना खशि-
निषातः । ब्रूहदुक्तं ब्रूहन्ति महान्ति उक्त्यानि शस्त्राणि यस्य तम् । यजत्रं यजनीयम् । पृतनासु संयामिषु जेतारं जय-
शीलम् । सासहिं सहतेऽभिभवतीति सासहिस्तं सोढारं मक्षच्छव्णः मभिभविताहम् । अग्नावित्याहवनीयविषयोऽग्निशब्दः
जितारं मग्निं मित्यधिष्ठात्रग्निविषयः ॥ ७६ ॥

नाभापृथिव्याः समिधाने अग्नौ रायस्योपायवृहते हवामहे । इरन्मदम् ब्रूहदुक्तं यजत्रं जेतारं मग्निम् पृतनासु सासहिम् ।

याः सेना अभौत्तरीया धिनी उगणा उत । ये स्तेना ये च तस्करा स्तां स्ते अग्ने पि दधाम्यास्ये ॥ ७७ ॥

षष्ठनुष्टुभः । याः काचित्परकीयाः सेनाः अभौत्तरीरभौत्तर्यः अभियायिन्यः अक्षदाभिमुख्ये नागमनशीलाः अभियन्ति ता
अभौत्तर्यः इण्मशजिसर्तिभ्यः कर्तवति कर्तृप् ऋत्स्व्यं पितृति तुक् टिड्ढाणञ्ङ्यसजित्वादिना ङीप् । उतशब्दोऽप्यर्थे उतापि
च याः सेनाः आभ्युधिनीः आ समन्ताद्विध्यन्ति ताः सर्वतोऽस्मांस्ताडयन्त्यः । उगणाः उद्गूर्णगणाः पृषोदरादिपाठान्मध्यमपदलोप-
उद्यतायुधगणोपेताः बहुस्तोमा इत्यर्थः । ये च स्तेनाः गुप्तचराः ये च तस्कराः प्रकटचोराः तस्करस्तत्करोति यत्पापकमिति
नैऋत्याः (१, १४) । हे अग्ने तान् पूर्वोक्तान् सेनादीन् ते तव आस्ये मुखे अपि दधामि प्रक्षिपामि भक्षणाय दुष्टान् सर्वान् भक्षयेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

१—६, ६, ३, २, ६ ।

॥ ५ ॥

== 23 ==

२—१६, २, ४० ।

मान्मेयः । संवत् इति सङ्ग्रामनामसु पठितम् । संपूर्वस्य वसुतेर्गत्यर्थस्य क्विप् संवन्वते संगच्छन्ति योधा यत्र सा संवत् परस्याः शत्रु-
सम्बन्धिन्याः संवतः सङ्ग्रामात् अवरानस्मदीयान् जनानभ्यातर अभिसुख मागच्छ दुःखात्तारयेत्यर्थः । किञ्च यत्र जनपदे अह मस्मि
भवामि तानव पालय तर्पय वा ॥ ७१ ॥

का० औदुम्बरीं पर मस्या इति । उदुम्बरतरुसमिधं द्रव्यमादधातीति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुप्कारुणिदृष्टा । हे अग्ने परमस्याः
परावतोऽत्यन्तदूरदेशादिहास्मिन् कर्मणि त्व मागहि आगच्छ गच्छतेः शपि लुप्ते अनुदात्तापदेशे मलोपे आगहीति रूपम् । परावत
इति दूरनामसु पठितम् । परमाशब्दस्य सर्वनामत्व माघम् परमा उक्तातिशयिता या परावत् अतिदूर मित्यर्थः । आगत्य च मृधः

परमस्याः परावतो रोहिदश्च दहागहि । पुरीष्यः पुरुप्रियो ग्ने त्वन्तरा मृधः ॥ ७२ ॥

यदग्ने कानि कानि चिदा ते दारूणि दध्मसि । सर्व्यन्त दस्तु ते दृष्टन्त ज्जुषस्व यविष्ठ ॥ ७३ ॥

सङ्ग्रामान् तर अतिलङ्घय शत्रून् विनाशयेत्यर्थः द्यौश्चोऽतस्त्रिंश उक्ता इति दीर्घः । कीदृशस्त्वं रोहिदश्चः रोहितोऽग्ने र्हित आदित्यस्येति
निघण्टूक्ते (१.५) रोहितोऽग्ने रश्माः रोहितः तत्सज्जा अश्वा यस्य स रोहिदश्चः । पुरीष्यः पशव्यः पुरुप्रियः पुरुषां बहूनां प्रियो
वत्सलः ॥ ७२ ॥

का० अपरशुक्लां यदग्ने इति । कुठारं विना क्षिप्त्वा वातादिना भग्नां यज्ञियतरुसमिधं चतुर्थीमादधातीति सूत्रार्थः ॥ हे
अनुष्टुभौ जमदग्निदृष्टे । अतिशयेन युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्ठः स्वार्थे यत् प्रत्ययः हे यविष्ठ हे युवतम हे अग्ने कानि कानि

स्वस्वमे यजमानस्य वेमाय दृहस्व दृढा भव कस्माच्च मिदं सुच्यसे स्वधयात्रेण निमित्तेन त्व मासुरी माया प्राणसम्बन्धिनी प्रज्ञा कृतासि असूनां प्राणानां मिय मासुरी यद्वा असुरसम्बन्धिनी माया अचिन्त्यरचनारूपं चित्रं वस्तु भूत्वा यद्वत्प्रतिभाति तद्वत् त्वमपि स्तनरचनायुक्ता निष्पन्नासीत्यर्थः । किञ्च हे उखे इदं इव मुखेऽग्नौ होष्यमाणं देवेभ्यो जुष्टं प्रियं मस्तु त्वत्प्रसादाद्देवेभ्यो रोचता मित्यर्थः । त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता सती अस्मिन्ने वतमाने उदिहि उद्गच्छ उद्गता भव ॥ ६८ ॥

का० अग्नावारुढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्रीः समिध आदधाति । दृतोनां कामुंकीं द्रुव इति (१५) । अभितापादुखायां वज्री जाते प्रादेशमितास्त्रयोदशसङ्ख्याकाः समिधो जुहोति ताः क्रमेणाह दृतक्लिन्नां कमुकसमिध मादौ कमुको धमनः इति सूत्रार्थः ॥ अग्नि-

द्रुवः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहस्रस्युवो अद्भुतः ॥ ७० ॥

परस्या अधिसंवतो वराः अभ्यातर । यत्राहमस्मिता अव ॥ ७१ ॥

देवत्या गा यत्री सोमाहुतिदृष्टा । ईदृशोऽग्निः कामुंकीं समिधं भक्षयत्विति शेषः । कौटशः द्रुवः पलाशिद्रुद्रुमागमा इति कीशोक्ते-
द्रुवो वृक्षा एवात्र मदनीयं यस्य स द्रुवः सर्पिरासुतिः सर्पिर्धृत मासुतिरासवस्थानीयं मादकं यस्य सः यद्वा सर्पिराहारत्वेन स्रयते प्रक्षिप्यते यस्मिन् सर्पिरासुतिः । प्रत्नः पुरातनः । होता देवानां माह्वता । वरेण्यः वरणीयः । सहस्रो बलस्य पुत्रैः मन्यते हेतुना बलेनोत्पद्यमानत्वात् । अद्भुतः आश्चर्यरूपः अनन्यसदृश इत्यर्थः ॥ ७० ॥

का० वैकङ्कतीं परस्या इति । विकङ्कततरुसमिधं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयौ गायत्री विरूपदृष्टा । इत अध्यायान्त

वुरीत वृणुते प्रार्थयते । विश्वः सर्वो जनः रात्रे धनाय इषुष्यति देवं प्रार्थयते । याच्ञाकर्मसु पठितः^१ । किञ्च पुण्ये पोष्टुं पोषणाय
यन्मं यमोऽन्नं वा वृणीत सर्वो जनः प्रार्थयते स्वाहा तस्मै प्रेरकाय सुहुत मस्तु ॥ ६७ ॥

का० दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युजमानयोरन्यतर उखा माहवनीये ऽध्वयति सुञ्जकुलायशणकुलायावस्तोर्णा मन्तरेणान्
मा सु भित्वा इति तिष्ठन् दृष्ट्वा प्राङ्^२ । औद्भणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिनदीक्षादि दण्डोच्छ्रयणान्तं प्राकृतं
कर्म कृत्वाध्वर्युजमानो वेशानाभिमुखः प्राग्वा तिष्ठन् गृह्येन समिद्धे आहवनीये उखा मारोपयति कौटुशी सुखां सुञ्जटणनिर्मितं
पक्षिनीडं सुञ्जकुलायः शणनिर्मितं तच्छणकुलायस्ताभ्यां मध्ये छादिता मादौ शणकुलायेन ततोऽन्येनेति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्ये

मासुभित्वा मासुरिषोन्वधृष्णुवीरयस्वसु । अग्निश्चेदङ्गुरिष्यथः ॥ ६८ ॥

हृह्रस्वदेविपृथिविस्वस्तय आसुरीमायास्वधयाकृतासि । जुष्टन्देवेभ्य इदमस्तु हव्यमरिष्टात्वमुदिहियज्ञे अस्मिन् ॥ ६९ ॥

हे मायत्रीत्रिष्टुभौ प्रथमायास्तृतीयपादोऽग्निदेवतः । हे अस्व मातः उखे त्वं सुतरां मा भित्वाः भित्वा विदौर्णा मा भव इदं
मभिन्नत्वं सुष्टु विधेयम् तथा मा सुतरां रिषः रिषतिर्हि साकर्मा मा हिंसिता भव मा विनश्यस्व इदं मस्फुटनं सुष्टु विधेयम्
सर्वात्मना द्वैधीभावो भेदः लेशस्य पृथग्भावः स्फुटनं तदुभयं तव मा भूदित्यर्थः । किञ्च हे उखे धृष्णु प्रगतम् यथा सुतरां
वीरयस्व अग्निधारणलक्षणं वीरकर्म कुरु । किञ्च अग्निश्चकारात् त्वं चेदं ममदीयं कर्म आसमाप्तेः करिष्यथः ॥ ६८ ॥

कार्यं कारणीपचारो वर्णनार्थः । हे पृथिवि देवि सृत्कार्यत्वात्पृथिवीत्वं मन्त्रैर्निष्पादितत्वाद्देवतात्वम् तथाविधे हे उखे

फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कृत्वौद्भ्रमणहोमकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्त्तव्यानि आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्यादीनि^(४, ५) पञ्चौद्भ्रमणानि
हुत्वाग्निचयनसम्बन्धीनि सप्तौद्भ्रमणानि प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ सप्तौद्भ्रमणसञ्ज्ञानि लिङ्गोक्तदेवत्वानि । अकृत्यै यजुः-
पङ्क्तिः । आकृतिरस्मदीयः सङ्कल्योऽग्निचयनानुष्ठानविषयः तां प्रति प्रयुङ्क्ते प्रेरयतीति प्रयुक्तं सङ्कल्पप्रेरक मग्नि सुद्दिश्य स्वाहा
सुहुत मस्तु, आकृतिरेवाम्निरिति सामानाधिकरण्यं वा ॥ मनः । यजुस्त्रिष्टुप् । अनुष्ठेयस्मरणसाधनं मनः श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्र-
योर्धारणशक्तिर्मेधा तदुभयं प्रति प्रयुजं प्रेरक मग्नि सुद्दिश्य स्वाहा ॥ चित्तम् । यजुर्जगती । अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं

आकू॒ति॒म॒ग्नि॒म॒युज॑स्वा॒हाम॒नो॒मे॒धाम॒ग्नि॒म॒युज॑स्वा॒हाचित्तं॒वि॒ज्ञात॑म॒ग्नि॒म॒युज॑स्वा॒हावा॒चो॒वि॒धृति॑

म॒ग्नि॒म॒युज॑स्वा॒हाप्र॒जाप॑तयेमनवेस्वा॒हाम॒ग्नये॑वैश्वान॒राय॑स्वा॒हा ॥ ६६ ॥

वि॒श्वो॒दे॒वस्य॑नेतुर्म॒र्तोवृ॑तीतसख्यम् । वि॒श्वो॒रा॒यइ॒ष्टु॒ष्टाति॒दु॒म्नं॒ष्टणी॑तपु॒ष्यसे॒स्वाहा ॥ ६७ ॥

चित्तं तेन चित्तेनावगत मनुष्ठानं विज्ञातम् तदुभयं प्रति प्रेरक मग्नि सुद्दिश्य सुहुत मस्तु ॥ वाचः । यजुर्जगती । वाचो मन्त्र-
पाठरूपाया विधृतिं विधारणं प्रति प्रयुजं प्रेरक मग्नि सुद्दिश्य स्वाहा सुहुत मिदमस्तु ॥ प्रजापतये । यजुःपङ्क्तिः । मनवे
मन्त्रन्तरकारिणि प्रजापतये प्रजानां पालकाय स्वाहा ॥ विश्वेषां नराणां मनुष्याहकाय विश्वानरपुत्राय वाग्नये स्वाहा सुहुत मस्तु ॥ ६६ ॥

ऋष्यायुक्तं व्याख्याता च^(४, ५) । विश्वो मर्तो सर्वा मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं

उत्तरार्धे मित्रदेवत्यः । हे उखे त्वं सुत्यायैतस्मादवटादहिरागत्वं ब्रूहती महती भव तत उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्तस्व यतस्त्वं ध्रुवा
 स्थिरासि स्वभावतः । उकारः पादपूरणः ॥ का० पात्रे करोति मित्रैतान् इति^१ । हस्तगृहीता सुखासुत्तरतः पूर्वस्थापिते
 कस्मिंश्चित्पात्रे स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ ततो विश्वज्योतिषां तूष्णीं मुहपनम् । हे मित्र सर्वप्राणिहितकारिन् देव एतां सुखां ते तव
 परिददामि परित्राणाय प्रयच्छामि किमर्थं मभित्तौ भेदनं भित्तिः न भित्तिरभित्तिस्तस्यै अभेदनाय । एषा जोषा त्वया गृहीतां
 सती मा भिद्यतां विदीर्षां मास्तु ॥ ६४ ॥

का० अजापयसावसिञ्चति वसवस्वेति प्रतिमन्त्रमिति^२ । चतुर्मन्त्रैश्चतुर्वारं मजादुग्धं सुखाया मवनयतीति सूत्रार्थः ॥ उखा-
 वसवस्त्वाकृन्दन्तु गायत्रेण कृन्दसाङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वाकृन्दन्तु त्रैष्टुभेन कृन्दसाङ्गिरस्वदादित्यास्त्वाकृन्दन्तु जागतेन

कृन्दसाङ्गिरस्वद्विश्वेत्वा देवा वैश्वानरा आकृन्दन्तु त्रैष्टुभेन कृन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ६५ ॥

देवत्यानि चत्वारि आद्या ऋगायत्री । हे उखे वसवः गायत्रेण कृन्दसाङ्गिरस इव त्वा त्वा माच्छृन्दन्तु समन्तात्सिञ्चन्तु । उच्छृदिर्
 दीप्तिदेवनयोः रुधादिः अत्र मेचनार्थः ॥ रुद्राः । प्राजापत्यानुष्टुप् । रुद्रास्त्वा कृन्दसा त्रैष्टुभेन आच्छृन्दन्तु ॥ आदित्याः ।
 ऋगायत्री । आदित्याः जगतीच्छृन्दसा त्वां कृन्दन्तु ॥ विश्वे । सामजगती । वैश्वानरा सर्वहिता विश्वे देवा अनुष्टुप् कृन्दसा
 त्वां कृन्दन्तु ! शेषं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

का० प्राकृतान्यौद्भूतानि हुत्वा सप्तान्निकान्याकृतिमिति प्रतिमन्त्रम्^३ । एव सुखासम्भरणं समाप्यान्या अपीष्टकाः कृत्वा

चर्चयितुं तस्य संहितायां दीर्घः मनुष्याणां धारयितुः । देवस्य दीप्यमानस्य । कीदृशं भवः सानसि सनातनं सानसीति
पुराणनामः फलदानशीलं वा षण् दानइत्यस्य प्रयोगः । कीदृशं द्युम्नं चित्रश्वस्तमं चित्रं विचित्रं मनेकैः श्रूयते तच्चित्रश्वः
श्रु श्रवणेऽस्माकंर्मण्यसुन् अतिशयेन चित्रश्व इति चित्रश्वस्तमं मत्यन्तं श्रवणीयं यशः प्रार्थयामेति भावः ॥ ६२ ॥

का० उद्वपति. अपणं देवस्त्वेति२ । भस्मीभूतं अपणं सुखायाः पराकरोतीति सूत्रार्थः ॥ सविददेवत्या बृहती । हे उखे
सविता देवः शक्त्यां स्वसामर्थेन उत अपि बुद्ध्या च त्वा त्वा मुद्वपतु अपणाच्छादनात्पुंकाशीकरोतु उतशब्दाद्बुद्धिरध्याहार्या ।
कीदृशः सविता सुपाणिः शोभनी पाणी हस्ती यस्य स सुपाणिः । खड्गुरिः शोभना अङ्गुलयः करस्या यस्य स खड्गुलिः लकारस्य

देवस्त्वासवितोद्वपतुसुपाणिःखड्गुरिःसुबाहुस्ततश्शक्त्या । अव्ययमानाष्टधिव्यामाशादिगन्नापृण ॥ ६३ ॥

उत्थायबृहतीभवोदुतिष्ठध्रुवात्वम् । मित्रैतान्तउखाम्परिददाम्यभित्याणपामाभेदि ॥ ६४ ॥

रेफश्चान्दसः । सुबाहुः शोभनी बाह्वं भुजौ यस्य स सुबाहुः मणिवन्धादुपरिभागे बाहुः अधोभागः पाणिः ॥ का० उखा सुत्तानां
करोत्यव्ययमानेति३ । अपणं मपाकत्याषाढां बहिर्निष्काशोखा सुत्ताना मूर्ध्वं सुखीं करोतीति सूत्रार्थः ॥ हे उखे सविता उदुमा
सती अव्ययमाना अचलन्ती व्यथा मनाप्रवन्ती पृथिव्यां स्थिता सती त्व माशाः प्राच्यादिदिशः दिशः आग्नेय्यादिविदिशश्च आपृण
आपूरय आहुतिरसेनेति शेषः ॥ ६३ ॥

का० उद्यच्छत्युत्थायेति परिगृह्य४ । हस्ताभ्या सुखा मादाय पाकादूर्ध्वं निष्काशयतीति सूत्रार्थः ॥ बृहती पूर्वोऽर्ध्वं उखादेवत्यः

त्रिष्टुभी । विश्वदेव्यवतीः विश्वैः देवैः सहिताः देवानां पत्नीः देवीः देवपत्नी देव्यो दीप्यमाना ओषधयः पृथिव्याः सधस्थे
उपरि अङ्गिरस इव हे उखे त्वा त्वां दधतु स्थापयन्तु देवपत्नीशब्देनोषधयः श्रुत्योक्ताः तथाच श्रुतिः ओषधयो वै देवानां पत्नी
इति१ ॥ का० अपणेनावच्छाद्य दक्षिणाग्न्यग्निना दीपयति धिषणास्वेति२ । उखास्थापनानन्तरं विश्वज्योतिषस्तूष्णीं श्वभेऽवधाय
अपणैः सर्वं माच्छाद्य दक्षिणाग्निरानीतेन वज्जिनोखां दीपयतीति सूतार्थः । विश्वदेवयुक्ता धिषणाः वागभिमानिन्यो देव्यः पृथिव्याः
उपरि अङ्गिरस इव हे उखे त्वा मभीन्सतां समन्तादीपयन्तु ॥ का० वरूत्रौष्टे तोचमाणो जपति३ । सामर्थ्यादुखोपरिस्थ अपणे
छिद्रं कृत्वा तेनोखां पश्यन् त्रीणि यजूंषि जपतीति सूतार्थः ॥ ऋग्वहती । विश्वदेवयुता वरूत्रयो देव्योऽहोरात्राभिमानिन्यो
देवताः पृथिव्या उपरि अङ्गिरस इव हे उखे त्वां अपयन्तु पच्यमानतां सम्पादयन्तु अहोरात्राणि वै वरूत्रयोऽहोरात्रैर्हीदं सर्वं

मित्रस्य चर्षणीधृतो वो देवस्य सानसि । द्युन्नञ्जिन्नश्च वस्तमम् ॥ ६२ ॥

वृत्तमिति४ श्रुतेर्वरूत्रिशब्देनाहोरात्राणि ॥ ग्नास्वा । सामजगती । कृन्दांसि ह वै ग्नाश्चन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति५
श्रुतेर्ग्नाशब्देन कृन्दांसि । विश्वदेवयुता ग्ना देव्यश्चन्दोऽभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि हे उखे अङ्गिरस इव त्वां पचन्तु ॥
जनयस्वा । ऋक्पङ्क्तिः । नचत्राणि वै जनय इति६ श्रुतेर्जनयो नचत्राभिमानिन्यो देवताः हे उखे त्वां पचन्तु कीदृश्यो जनयः
अच्छिन्नपत्नाः अच्छिन्नं पतं पतनं यासां ताः सन्ततयायिन्यः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

का० आचरति मित्रस्येति७ । पाकान्तं अपणं चिपतीति सूतार्थः ॥ मित्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । मित्रस्यादित्यस्य
अधो रूचणं द्युन्नं यशोऽन्नं वा वयं स्तुम इति शेषः याचेमहीति वा । कीदृशस्य मित्रस्य चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान् धरतीति

१-६, ५, ४, ४ ।

२-१६, ४, ११ ।

३-१६, ४, १४ ।

४-६, ५, ३, ६ ।

५-६, ५, ४, २ ।

६-६, ४, ४, ८ ।

७-१६, ४, १५ ।

त्वां धू० । श्रीदित्या जागतेन कन्दसा । वैश्वानराः सर्वहिता विश्वे देवाः आनुष्टुभेन कन्दसा । इन्द्रस्त्वां धूपयतु वरुणो विश्वेषु । शेषं पूर्ववत्सु गमम् ॥ ६० ॥

का० अथर्वां शब्दं चतुरस्रं खनत्वदितिष्टेति । अषाढोक्ताविश्वज्योतिषां पाकाय चतुरस्रं गतं मध्यां खनतीति सूत्रार्थः । अषट्देवत्वम् प्राजापत्या त्रिष्टुप् । हे अषट् गतं अदितिर्देवो पृथिव्याः सधस्ये सहस्रानि उपरिभागे त्वा त्वां खनतु अङ्गिरस

अदितिर्देवाविश्वदेव्यावतीपृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वत्खनत्वषट्देवानान्त्वापत्नीर्देवोर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः

सधस्ये अङ्गिरस्वद्विषतूखेधिषणास्त्वादेवोर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वदभीन्वतामुखेवरुचीद्वा

देवोर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वच्छपयन्तूखेन्मास्त्वादेवोर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिर

स्वत्यचन्तूखेजनयस्त्वाच्छिन्नयत्वादेवोर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वत्यचन्तूखे ॥ ६१ ॥

इव यथाङ्गिरोमिस्व स्नातस्तद्वत् । कौहृद्यदितिः विश्वदेव्यावती विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तद्विद्यते यस्याः सा विश्वदेव्यावती मन्त्रे सोमास्तेत्यादिना दीर्घः सर्वैर्देवैः सहिता । विश्वेषु देवेषु साधवो विश्वदेव्याः तैः स्यात् सन्तीति वा ॥ का० देवानां त्वेत्थुषां न्युजाम् । अधोमुखा मुखा मषाढोत्तरतो गते स्थापयतीति सूत्रार्थः १ । पञ्च यजूंषुखादेवत्वानि हे प्राजापत्ये

एव मुखां निष्पाद्य भूमौ स्थापयतीति सूतार्थः । अदितिदेवत्वा उल्लिख्युद्भवा उल्लिख्यपक्षे तृतीयपादस्तुर्दश्यांस्तेन द्वाधिकं
अशुष्टुपक्षे तृतीयः षडर्षी व्युत्तः । सा पूर्वोक्ता अदितिः उखां कृत्वाय ज्ञं यक् कृत्वा निष्पाद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्यः इति वदन्तो
प्रायश्चित्त इति किम् अपयान् अपयन्तु वा पाके विजन्तः हे पुताः इमा मुखां भवन्तः अपयन्तु पचन्तु इत्युक्तं लोपः परस्मैपदेष्विति
अन्तीत्यखेकारलोपे संयोगान्तलोपे च लेटोऽडाटावित्यङागमे अपयानिति रूपम् । कौटुम्भी मुखां महीं महतीं विष्णुणां सन्ध्यां
सत्कार्यभूताम् अमये अम्यर्ष मम्मे वा सोनिं खानभूताम् ॥ ५८ ॥

वसवस्त्वाधूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरसखटुद्रास्त्वधूपयन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरसखटुद्रादित्वास्त्वधूपयन्तु

जागतेन छन्दसाङ्गिरसखटुद्रादेवावैखानराधूपयन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरसखटुद्रादिन्द्रस्त्वाधूपयन्तु

वरुणस्त्वाधूपयन्तु विष्णुस्त्वाधूपयन्तु ॥ ६० ॥

आ० सप्तभिरश्वयज्ञाङ्गिरसां धूपयति दक्षिणाम्बादीप्तैरेकैकेन वसवस्त्विति प्रतिमन्त्रम् । दक्षिणाम्बो प्रदीप्तैः सप्तभिरश्व-
यज्ञैरङ्गिरसां प्रतिमन्त्रं धूपयत्यध्वर्युः धूमायमान मेकैकं मश्वयज्ञं मादायैकैकेन मन्त्रेणोखायां मध्ये बहिष आमर्षेदिति सूतार्थः ।
सप्त यज्जुसादेशत्वानि त्रीणि ऋन्मायतुः तुर्यं सामजगती पञ्चमसप्तमे यशुदक्षिणौ षष्ठं यशुरशुष्टुप । हे उखे अष्टौ वसवः
गायत्रेण छन्दसा अङ्गिरस इव त्वां धूपयन्तु अश्वयज्ञज्जगन्धेन धूपेन संस्मरन्तु । यज्ञाः एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस इव

कुर्वन्तु त्वं शीघ्रं पासीति विशेषः । शेषा व्याख्या प्राची ॥ का० विश्वे त्वेति समीकरोति । पूर्वोक्तमानां करोतीति सूत्रार्थः ।
श्रीरामं प्राप्नोति । विश्वेनैर्नीयन्ते विश्वावराजयन्ति वा विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनो वा विश्वेभ्यो नरेभ्यो हिता वा
वैश्वानराः एव भूता विश्वे देवाः हे उखे त्वं कुर्वन्तु प्रातुष्टुभेन हृन्दसा कृत्वा त्वं च दिशो दिग्पासि शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ५८ ॥

का० विद्वतीयउत्तरे वर्ति सर्वतः करोत्यदित्यै रात्रेति । उखोर्ध्वमानं चेधा विभक्त्योपरि दृतीयभागे सर्वतु सप्तमीं

सोपकौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय विश्वेत्वा देवा वैश्वानराः कृणुन्त्वानुष्टुभेन हृन्दसाङ्गिरस्वहु वासि

दिशो सिधायामयि प्रजां राय सोपकौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यजमानाय ॥ ५८ ॥

अदित्यै रात्रास्यदितिष्टे विलङ्घ्यमातु । कृत्वायसामही मुखाम्नायीयोनिमन्त्रये

पत्नेभ्यः प्रायच्छददितिः श्रपयानिति ॥ ५९ ॥

मेखलां करोति तलासीखलान्तमपि प्रतिदिशं चतुर्वृत्तीरये स्तनयुक्ताः कुर्यादिति सूत्रार्थः । रात्रादेवत्यम् यं जुर्गायती । हे
रेखे त्वं मदित्यै अदितिरूपाया उखाया रात्रा काञ्चीगुणस्थानीयासि ॥ का० विलं गृह्णात्यदितिष्टे इति । उखाया मुखं मासभते ।
उखादेवत्यम् यं जुर्वृत्ती । हे उखे अदितिः देवमाता ते तव विलं मध्यं गृह्णातु गृह्णातु ॥ का० कृत्वायेति निदधाति ।

अनुष्टुप् । हे उखे वसवः देवविशेषाः गायत्रेण छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव त्वा त्वां कृषन्तु कुर्वन्तु यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः
 कृता तद्वत् यतस्त्वं कृता संतो भूवा स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां वच्मि । यजमानायेति चतुर्थी सप्तम्यर्थे मयीति सामाना-
 धिकरण्यात् हे उखे मयि यजमाने प्रजां पुत्रादिकां धारय स्थापय रायः पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय गोपत्वं गोपतित्वं
 धनसामित्वं मयि धारय सुवीर्यं शोभनं वीर्यं वीरकर्म मयि स्थापय सजातान् समानोद्गोत्पन्नान् आतृभ्यश्च धारय । का०

वसवस्त्वाङ्गणन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्वासिपृथिव्यसिधारयामयि प्रजां रायस्योषकौपत्यं सुवीर्यं सजा

तान्यजमानाय रुद्रास्त्वाङ्गणन्तु वैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद्वास्यन्तरिक्षमसिधारयामयि प्रजां रायस्योषकौपत्यं

सुवीर्यं सजातान्यजमानायादित्यास्त्वाङ्गणन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्वासिद्यौरसिधारयामयि प्रजां राय

अन्तानुवीर्यं सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्वेति । प्रथमानन्तरं प्रथिततलस्य प्रान्तान् सर्वानूष्वं नीत्वा प्रथमां पिण्डिकां मन्त्रेः
 संयोजयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यम् आर्च्यनुष्टुप् । हे उखे रुद्राः वैष्टुभेन छन्दसा त्वां कुर्वन्तु त्वमन्तरिक्षरूपासीति विशेषः ।
 शेषपूर्ववत् । का० संक्षिप्य कृत्वा कत्वोत्तरमादित्यास्वेति । तां मुखां शिथिलमृदा क्षिप्त्वा बारिषा मृदुं कत्वोत्तरं धातुं
 द्वितीयपिण्डिकां पूर्वोपरि योजयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यम् आर्च्यो अनुष्टुप् । आदित्याः देवा जागतेन छन्दसा त्वां

मादधातु स्थापयतु । कीदृशी सा सुकपर्दा कपर्दाऽत्र स्त्रीणां सुचितः केशवन्धविशेषः शोभनः कपर्दा यस्याः सा सुकपर्दा । सुकुरीरा स्त्रीभिः शृङ्गारार्थं शिरसि धार्यमाणं कनकाभरणं कुरीरः शोभनः कुरीरो यस्याः सा सुकुरीरा सुमुकुटा । स्त्रीपशा सम्यक् उपश्रिते शयनं कुरुते यैरवशवविशेषेस्ते सर्वेऽप्युपशाः तेषां समूहः स्त्रीपशः शोभनः शयनविदग्धो विलासचतुर स्त्रीपशोऽवयवसमूहो यस्याः सा ॥ ५६ ॥

अदितिः शक्त्या सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च बाहुभ्यां हस्ताभ्यां मुखं क्षणोत् करोतु सा उखा कृता सती गर्भे मध्यभागे वा समन्तात् अग्निं विभक्तुं धारयतु तत्र दृष्टान्तः यथा माता जननीं उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं विभक्तिं तद्वत् ॥ का० यजमान उखां

सिनीवालीसुकपर्दासुकुरीरास्त्रीपशा । सातुभ्यमदितेमह्योखान्दधातुहस्तयोः ॥ ५६ ॥

उखाङ्कुरोत्तुशक्त्याबाहुभ्यामदितिर्द्धिया । मातापुत्रं यथोपस्थे साम्नि विभक्तुं गर्भं वा । मखस्य शिरोसि ॥ ५७ ॥

करोति सृष्ट्वा मादाय मखस्य शिर इति । यजमानपत्न्या तत्पिण्डान् सृष्ट्वा मादाय द्वादशाङ्गुलित्रिंशानलिखिताषाढसंज्ञकैश्चकायां कृतायां यजमानः पिण्डान् सृष्ट्वा मादाय स्वयमेवोखां करोति एकपशुपक्षे प्रादेशायामविस्तारोर्ध्वा चतुरस्रां पञ्चपशुपक्षे त्रिभागोत्तत्रयोविंशत्वङ्गुल्लायामविस्तारामूर्ध्वा प्रादेशेनैवेति सूत्रार्थः । सृष्ट्वा पिण्डदेवत्वं यजुः यजुर्गायत्रीच्छन्दः । हे सृष्ट्वा त्वं यज्ञस्य शिरोसि अहवनो यो यज्ञस्य शिरस्तदुद्धरणादिहापि लक्षण्या शिरःशब्दः ॥ ५७ ॥

का० वसवस्वेति प्रथयति । यजमान आत्तां सृष्ट्वा सुखातलाय प्रादेशमात्रविपुलां करोतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्वम् ब्राह्मी

देवत्वोपरिष्ठाद्दृष्टौ त्रयोऽष्टार्णवतुर्थे द्वादशार्णः । मित्रः आदित्यो देवः पृथिवीं दुर्लोकं भूमिं चेमां सृत्पिण्डरूपां ज्योतिषाजलो-
मभिः सह संसृज्य एकोक्तत्वं मद्य मध्यवे प्रयच्छत्विति शेषः । पृथिवीशब्दो दुर्लोकान्तरिचवाचो इह दुर्लोकवाचो सृज्यते
यजस्याम्ने यत्वाज्ज्योतिः शब्देनाजलोमानुच्यन्ते । अहमपि सुजातं शोभनोत्पन्नं जातवेदसं जातप्रज्ञानं मज्जलोमाख्यं मग्निं त्वा
त्वां संसृजामि पिण्डेन योजयामि किमर्थं प्रजाभ्यः चतुर्थी षष्ठ्यर्थे प्रजानां मयस्माद्य यच्छयो रोगस्याभावोऽयच्छं तस्मै रोगाभावाय ॥ ५३ ॥
का० शर्करायोरसाश्मचूर्णे रूद्राः संसृज्येति । सूक्ष्मसिकतालोहकिट्टपाषाणचूर्णेः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः ॥ रुद्रदेवत्वानुष्टुप् ।
ये रुद्राः पृथिवीं पार्थिवं पिण्डं संसृज्य शर्करायोरसाश्मचूर्णेः संयोज्य ब्रह्मज्योतिः प्रोढं मग्निं समौधिरे सम्यक् दीपितवन्तः उखास्थ

संसृष्टां वसुभिरुद्रेर्द्वारैः कर्मण्यामृदम् । हस्ताभ्यामृद्वीङ्गत्वाक्षिनीवालीकृत्वा तुताम् ॥ ५५ ॥

मग्निं सम्यक् पालितवन्तः ॥ तेषां फलमाह । तेषां रुद्राणां शुक्रः शुद्धो देदीप्यमानोऽजस्रः अनुपचीय एव देवेषु मध्ये भातुः
दीप्तिः रोचते प्रकाशते इत् एवार्थः ॥ ५४ ॥

का० संसृष्टामिति संयोजति । ऋक्त्रयेण सृत्पिण्डे सम्यक् मिश्रयति । हे सिनीवालीदेवत्ये तृतीयादिति देवत्या तिस्रोऽनुष्टुभः ।
सिनीवाली चन्द्रकलायुक्तामावास्याभिमानिनी देवता सृदं हस्ताभ्यां सृद्वी कोमलां कृत्वा पुनस्तां सृदं कर्मण्या सुखाकर्मयोण्यां
कृणोतु कर्मं सम्पद्यते यथा सा कर्मण्या ताम् कीदृशीं सृदं धीरैः बुद्धिमद्भिर्वसुभिः रुद्रेषु संसृष्टां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां
वा धीरस्ति येषां ते धीराः भवत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अदितिरदीनां देवमातेति यास्कः १ । हे अदिते अदोने देवमातः हे महि महति सा पूर्वमन्मोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उखा

दीर्घः वंश क्रान्ती इत्यन्नाच्छतृप्रत्ययान्तादुगितश्चेति ङीप् उच्यते कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्वरसं बालं पाययन्ति तद्वत् ॥ ५१ ॥

अजलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफश्चान्दसः । हे आपो वो युष्मन्मन्त्रिभिरस्त्वस्य पर्याप्तिं वयं गमाम गच्छेम पर्याप्तिर्नाम रसविषये वैदृश्यां सदाहमिर्वा तस्मै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । यस्य चयाय जिव्ध चयो निवासइत्यादुदात्तत्वात् चयश्चन्द्रेण निवासः चयायेति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे यस्त्वनेन सामानाधिकरण्यात् चयस्य निवासस्य जगता माधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदेशेन यूयं ब्रह्मादिस्तन्वपयन्तं जगत् जिव्ध तपेयश्च जिव्धतिः प्रीतिकर्मा पश्चादुतिपरिणामक्रमेणेति भावः । किञ्च हे आपः नोऽस्मान् तत्र

मित्रः संसृज्य पृथिवीम्भूमिञ्च ज्योतिषा सह । सुजातञ्जातवेदसमयच्छायत्वासंसृजामि प्रजाभ्यः ॥ ५३ ॥

इन्द्राः संसृज्य पृथिवीम्बृहज्ज्योतिः समीधिरे । तेषाम्भानुरजस इच्छुक्रोदे वेपुरोचते ॥ ५४ ॥

भोक्तृत्वेन जनयश्च उत्पादयत आशिषि लेट् तद्रसभोक्तृनस्मान् कुरुतेत्याजानदेवत्वमाशास्यते इति भावः अन्येषामपि इच्छत इति संहितायां दीर्घः ॥ यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः यस्य चयाय चयेन निवासेन यूयं जिव्ध प्रीता भवथ तस्मै रसाय तद्रसाप्तये वो युष्मन्नरमत्वर्थं वयं गमाम प्राप्नुमः किञ्च हे आपो यूयं नोऽस्मान् जनयश्च प्रजोत्पादनसमर्थान् कुरुष्व गच्छतेर्बुद्धि उत्तमबहुवचनेऽगमामिति रूपम् अहभावार्थः बहुसं कन्दसीति शपो लुकि लोटि वा रूपम् ॥ ५२ ॥

का० अजलोमभिः संसृजति मित्रः संसृज्येति । आजानानि पूर्वं लोमानि ऋहीतानि तैः पिण्डं मित्रयतीति सूत्रार्थः । मित्र-

का० आपो हि हेति पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे । पलाशत्वक्कथितं जलं पिण्डे ऋक्तयेष चिपेदिति सूत्रार्थः ॥
 अर्धेवतास्तिष्ठो गायत्र्यः सिन्धुद्वीपदृष्टाः । हिशब्दः एवार्थः प्रसिद्धार्थो यस्मादर्थो वा । हे आपो या यूयमेव मयोभुवः सुखस्य भाव-
 यित्रः स्व भवस्य मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयोभुवः यस्मात्कारणान् मयोभुवः स्व्येति वा स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पाद-
 कत्वं मया प्रसिद्धम् तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मान्जै रसाय भवदौघरसानुभवार्थं दधातुं स्थापयत तप्तनप्तनधनाद्येति लोभमध्यमवह-
 वचनस्य तनवादेशे दधातनेति रूपम् यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथास्मान् कुरुतेति भावः । किञ्च महे महते
 रसाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय चास्मान्दधातनेत्यनुवर्तते महद्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माकं कुरुत अस्मान्

योवः शिवतमोरसस्तस्य भाजयते हनः । उग्रतीरिव मातरः ॥ ५१ ॥

तस्मात्परङ्गमामवोयस्य क्षयाय जिन्वथ । आपोजनयथाचनः ॥ ५२ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यान् कुरुतेति भावः ऐहिकपारलौकिकसुखं ददतेत्युचो भावः । महपूजायां मद्यते पूज्यत इति मट् क्तिप् प्रत्ययः
 तस्मै महे । रश्च शब्दे रस्सते स्तूयते सर्वैरिति रश्चन् तस्मै रणाय । चष्टे पश्यति सर्वं येन इति चक्षः चक्षतेरसुन् प्रत्ययः तस्मै चक्षसे
 यस्मिन् ज्ञाते सर्वं विज्ञातं स्यादिति छान्दोग्यश्रुतेः ॥ ५० ॥

हे आपो वो मुष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतू रसोऽस्ति इहास्मिन् कर्मणि इह लोके वा स्थिता नोऽस्मान् तस्य रसस्य
 भाजयत भागिनः कुरुत तं रसं प्रापयतेति भावः कर्मणि षष्ठी । तत्र दृष्टान्तः उग्रतीर्मातर इव उग्रन्ति ता उग्रत्यः वा छन्दसीति

प्रशस्तपुष्पोपेताः । सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः किञ्च ऋत्विजः ऋतव्यः ऋतुः प्राप्तीऽस्य हृन्दिषि घस् इति कालप्राप्तौ
चत्पुत्रयः ऋतुं कालीनः प्राप्तकालः वो युष्माकं गर्भो भूत्वायमग्निं प्रत्नं पुरातनं सधस्यं सहस्रानं गर्भयोग्यस्थानं मासदत् आसीदति ४८
का० वि पाजयेति प्रमुञ्चैन मज्जलोमान्वादाय प्रागुदीचः पशूनुत्सृजति । वि पाजमेति मन्त्रेणैनं पिण्डं क्षणाजिनबहं विस्त्रं स्य
क्षायरोमाणि गृहीत्वाश्वादीनैशानीं दिशं प्रत्युत्सृजतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुब्कोलदृष्टा वीत्युपसर्गा बाधस्ते श्रनेन
सम्बध्यते ते अग्ने द्विषः श्वन् रक्षसः राक्षसान् अमीवाः व्याधीष त्वं विबाधस्व विशेषेण निवर्त्तय । कौदृशस्त्वं पृथुना विस्तीर्णेन

ओषधयः प्रतिगृह्णीतपुष्पवतीः सुपिप्पलाः । अयं वोगर्भं ऋत्विजः प्रत्नं सधस्यमासदत् ॥ ४८ ॥

विपाजसापृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषोरक्षसो अमीवाः । सुगन्धो वृहतः शर्मणि स्यामग्ने रक्षः सुहवस्य प्रणीतौ ॥ ४९ ॥

आपो हि ष्ठा मयो भुवस्तानजर्ज्जो दधातन । महेरणा यचक्षसे ॥ ५० ॥

पाजसा बलेन शोशुचानः अत्यन्तं दीप्यमानः पाज इति बलनामः शोचतेर्यहः स्ताच्छानच् प्रत्ययः । एवं प्रत्यक्षं सुक्ता परोक्षमाह अग्ने
प्रणीतौ प्रचयने अभ्यनुज्ञायां परिचर्यायां सत्त्वा महं शर्मणि शरणे सुखे वा स्यां भवेयं सुखं प्राप्नुयामित्यर्थः । कौदृशस्याग्नेः
सुगन्धः साधुशरणस्य शोभनं शर्म सुखं यस्मात्स सुगन्धा तस्य । वृहतः प्रौढस्य । सुहवस्य सुखेनाज्ञातुं शक्यस्य । अस्तोर्विद्धि
उत्तमैकवचने स्यामिति रूपम् ॥ ४९ ॥

अग्निदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री ऋतसत्यशब्दाभ्या मादित्याग्नी विवर्चितौ ऋत मादित्यः सत्य मग्निः तादृशभयरूप मग्निं मध्याहरामौति शेषः। ऋतं सत्य मिति पुनर्वचन मादरार्थम् ॥ का० अनन्नापुरुषमौचते पूर्ववदग्निं पुरीषमिति१ । देवपितृकार्यविसुखोऽनन्नापुरुषस्तमध्वर्युरीचते अग्निषु ज्वलत्स्वाहवनीयान्ते स्थित इति पूर्ववत्पदेन लभ्यतइति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयं यजुः सामगायत्री । पश्य मग्निं मङ्गिरसो मुनय इव भरामः हरामः ॥ का० उत्तरत आहवनीयस्योद्धृतावोचिते सिकतोपकीर्णं परिहृते प्राग्द्वारे पिच्छं निदधात्योषधय इति२ । उखासम्भरणार्थं मुद्धृतस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिहृते आच्छादितप्रदेशे ओषधय इति मन्त्राभ्यां पिच्छं स्थापयति । कौटुशे परिहृते उद्धृते कृतोत्तेखने अवोचिते सिकते प्राग्दिशि द्वारं यस्य तादृशे सिकताव्याप्ते एतादृशे इति सूत्रार्थः ॥

ऋतं सत्यमृतं सत्यमग्निं पुरीषमङ्गिरस्वङ्गरामः । ओषधयः प्रतिमोदह्वमग्निमेतं शिवमायन्तमथ्यवयुष्माः ।

व्यस्यन्विश्वानिराअमीवानिषीदन्तोअपदुर्मतिञ्जहि ॥ ४७ ॥

चिष्टबनुष्टुभावोषधिदेवत्ये व्यस्यन्विष्वर्चोऽग्निदेवतः । हे ओषधयः यूय मेत मग्निं प्रति मोदध्व मभ्युत्थानादिभिः प्रतिहर्षयत । कौटुश मग्निं शिवं शान्तम् । अत्रास्मिन् प्रदेशे स्थिताः युष्माः युष्मानभिसुखीकृत्य आयन्त मागच्छन्तम् । एव मर्हर्वेनोषधीकृताथाग्निमाह हे अग्ने त्व मव निषीदन्निविशमानः सन्नोऽस्माकं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं नास्ति दत्तं नास्ति इतमित्येवमादिका मपजहि अपनय । किं कुर्वन् विश्वाः सर्वा अनिरा ईतोः अमीवा व्याधीय व्यस्यन्निरस्यन् नास्ति इरा अन्नं याभिस्ता अनिराः इरेत्यन्ननाम३ अतिवृद्ध्याद्याः ॥ ४७ ॥

हे ओषधयः एत मग्निं प्रतिगृभ्णीत गृह्णीत स्वीकुरुत । यूयं कौटुशः पुष्यवतीः वाक्छन्दसीति पूर्वसवर्षदीर्घः पुष्यवत्यः

का० धारयत्येषा सुपरि पिण्डं मनुपसृशन् प्रैतु वाजो वृषाग्निं मित्यश्वस्वरयोरिति^१ । अश्वादीनां सुपरि पिण्डं धारयति तान्सृशन् प्रैतु वाजोत्यश्वोश्चरि वृषाग्निमिति खरोपरीति सूत्रार्थः ॥ महापङ्क्तिस्त्रावसाना अष्टार्णषट्पादा महापङ्क्तिः आद्यावर्धर्वावश्वदेवत्यौ तृतीयोऽर्धर्वा रासभदेवत्यः तृतीयतुर्यौ पादौ व्यङ्घौ । वाजो अश्वः प्रैतु प्रकर्षेण गच्छतु किं कुर्वन् कनिक्रदत् अत्यर्थं हेषितशब्दं कुर्वन् यङ् लुगन्तम् । रासभश्च प्रैतु यवसवाहनार्थम् । किं कुर्वन् नानदत् सोपहासमुच्यते गर्दभरटितेन सर्वा दिशो नादयन् यङ् लुगन्तम् । कौदृशो रासभः पत्वा पतनशीलः पत्ल गतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति कनिप् । अश्वमन्त्रे रासभोपादानं रासभोपहासार्थम् तथा च अतिः यदश्वस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासभे शुचं दधातीति^२ । किञ्च अयं मन्त्रः पुरीषं पश्य मग्निं भरन्धारयन् आयुषः पुरा कर्मणः पूर्वं मा पादि मा विनश्यतु कर्मसमाप्तिपर्यन्तं जीवत्वित्यर्थः आयुःशब्देन अतुल्या कर्मोक्तम् यज्ञसम्बन्धेनैवाशा-

वृषाग्निं वृषणम्भरन्नापाङ्गर्भसमुद्रियम् । अग्न आयाहि वीतये ॥ ४६ ॥

दीनां स्तुतिः क्रियते ॥ अथ रासभमन्त्रः वृषा सेक्ता रासभः अग्निं भरन्धारयन् सन् प्रैतु इति शेषः । कौदृश मग्निम् वृषणं सेक्तारं फलाभिवर्षणसमर्थम् आहुतिपरिणामेनेति भावः । अपां गर्भं जलमध्येऽवस्थानादेवमुच्यते मेघस्थानां जलानां मध्ये विद्युद्रूपं वा । समुद्रियं समुद्रे बहवाग्निरूपिणीत्यत्र यद्वा समुद्रे अग्निचयने भवः समुद्रियः तम् च यो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतं सास्त्रां महदुक्थं सचामिति अतिः ॥ का० अग्न आयाहि वाह्यत्वं खराच्छागस्यस्तं सत्यमित्या निधानात्^३ । अग्नइति मन्त्रेण रासभात् पिण्डं माहृत्य ऋतं सत्यमिति मन्त्रेणाजस्योपरि पिण्डं धारयेत् परिव्रते निधानपर्यन्तमिति सूत्रार्थः ॥ एकपदा गायत्री अग्निदेवत्या । हे अग्ने वीतये हविर्भक्षणाय आयाहि आगच्छ ॥ ४६ ॥

सुत्पन्नत्वात् शिशुः शंसनीयो वा । अक्षूनि लिङ्गव्यत्ययः अक्षूनि तमांसि रातुपलक्षितानि अश्वकाराणि परि परिहरन् मातृभ्यो
अधि ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिकदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् प्रगाः प्रकर्षेण गच्छ इषो गा लुङ्गैति गादेशः अडभावश्चान्दसः
छन्दसि लुङ्गङ्गिठ इति सर्वकाले लुङ् प्रत्युपसर्गो गा इत्यनेन सम्बध्यते । दार्ढर्तिदर्थतीत्यादिना कनिकददिति यङ्लुगन्तो निपातः ॥ ४३ ॥

रासभदेवत्यानुष्टुबुष्णिग्वा । इयर्ति प्रति पदार्थं गच्छतीत्यर्वा रासभः हे अश्वन् गमनकुशल स्थिरः चलनरहितः सन् त्वं वीडङ्कः
दृढकायो भव वीडङ्गश्चो दृढार्थः वीडङ्गानि यस्य सः । आशुः वेगवान् सन् वाजी अन्नहेतुर्भव । पृथुः विस्तीर्णः सन् अग्नेः सुषदः

स्थिरोभववीडङ्कश्चाशुर्भववाज्यर्वन् । पृथुर्भवसुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः ॥ ४४ ॥

शिवोभवप्रजाभ्योमानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः । माद्यावापृथिवौ अभिशोचौर्मान्तरिक्षमावनस्यतीन् ॥ ४५ ॥

प्रेतुवाजीकनिकदन्नानदद्रासभः पत्वा । भरन्तग्निम्पुरीष्यम्मापाद्यायुषः पुरा ।

सुखासनः स्वास्थेयो भव सुखेन सद्यते स्थीयते यस्मिन् स सुषदः । कीदृशस्त्वं पुरीषवाहणः पुरीषशब्देन पांशुरूपा सदुच्यते तां
वहतीति पुरीषं पश्यन् यवसं वहतीति वा पुरीषवाहणः कथ्यपुरीषपुरीषेषु अङ्गिति अङ्गप्रत्ययः ॥ ४४ ॥

अजदेवत्या पथ्या वृहती । अङ्गिरोभिर्हृषिभिः पूर्वं सम्पादितत्वात् अङ्गसोष्ठवाहा अङ्गिरा अग्निः तत्सम्बोधनं हे अङ्गिरः
अग्निरूप अज मातृषीभ्यः मनोः सम्बन्धिभ्यः प्रजाभ्योऽर्थे त्वं शिवः शान्तो भव अङ्गिरा वाअग्निराग्नेयोऽज इति स्तुते । किञ्च
द्यावापृथिवी मा अभिशोचौः मा सन्तापय तथान्तरिक्षं मा अभिशोचौः तथा वनस्यतीन्मा अभिशोचौः ॥ ४५ ॥ १ — ६, ४, ४, ४, ४ ।

॥ अ० ॥

॥ १८३ ॥

२ — १६, २, ३

का० आस्तीर्णयोरन्तानुद्गृह्णाति सुजात इति१ । अस्यार्थः । आस्तीर्णयोः कणाजिनपुष्करपर्णयोः प्रान्तानूध्वं मादत्तइति ॥
 अग्निदेवत्यानुष्टुप् द्वितीयोन्वार्णः । सुजातः सुष्ठूपन्नोऽयमग्निः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह ग्रमं सुखं यथा भवति तथा स्वः
 स्वर्गसदृशं वरुणं वरणीयं गृहं कणाजिननिर्मित मासदत् आसीदतु प्राप्नोतु ॥ का० त्रिवृता सुञ्जयोक्तेणोपनञ्चति वासोऽग्ने इति२ ।
 उद्गृहीतान् कणाजिनपुष्करपर्णयोरन्तान् सुञ्जयोक्तेण बध्नात्युत्तरार्धेनेति सूत्रार्थः । हे विभावसो विभा दीप्तिरैव वसु धनं यस्य स
 विभावसुः तत्सम्बोधनं हे विभावसो हे अग्ने विश्वरूपं बहुप्रकाररूपं विचित्रं वामः वस्तं कणाजिनरूपं संशयस्व सम्यक् परिधत्स्व
 त्वेच्च संवरणे अस्य रूपम् ॥ ४० ॥

सुजातो ज्योतिषा सह ग्रमं वरुणं मासदत् स्वः । वासोऽग्ने विश्वरूपं संशयस्व विभावसो ॥ ४० ॥

उदुतिष्ठस्व ह्यरावानो देव्या धिया । दृशे च भासा बृहता सुशुक्निराग्ने याहि सुशस्तिभिः ॥ ४१ ॥

का० उदुतिष्ठति पिण्डं मादायोदु तिष्ठेति३ । तं पिण्डं गृहीत्वा तिष्ठेदिति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या पथ्या बृहती विश्वमनोदृष्टा
 द्वितीयोद्वादशार्णः अन्ये अष्टार्णाः । हे स्वध्वर शोभनोऽध्वरो यज्ञो येन सुष्ठु यागनिर्वाहक हे अग्ने उदुतिष्ठ उ उदुतिष्ठैव उत्थाय च
 देव्या देवनस्वभावाया धिया क्रीडापरया बुद्ध्या नोऽस्मान् व पालय ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । किञ्च हे अग्ने सुशस्तिभिः
 शोभनकीर्तिभिः सह यद्वा साधुशिष्टैरश्वैः कृत्वा आयाहि आगच्छ । किं कर्तुम् बृहता भासा प्रौढेन तेजसा दृशे सर्वान् प्राणिनो द्रष्टुम्
 दृशे विश्वे चेति पश्यतेऽस्तुमर्थो निपातः । क्रीदृशस्वं सुशुक्निः साधु शुचो रश्मीन्वनति सम्भजति सुशुक्निः रश्मिप्रसारक इत्यर्थः ।
 अग्ने याहीति पदच्छेदः ॥ ४१ ॥

का० अपः श्वभ्रेऽवनयत्यपो देवीरिति१ । सृत्पिण्डगते जलं सिञ्चति ॥ अद्देवत्या न्यङ्कुसारिणी सिन्धुद्वीपदृष्टा द्वितीयो
द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णा यस्याः सा न्यङ्कुसारिणी । पूर्वोऽर्चोऽग्ने इति सम्बोधन मध्याह्नियते द्यौरध्वर्युर्वा सम्बोध्यते हे अग्ने यद्वा
हे द्यौः यद्वा हे अध्वर्यो देवीः देवनशीला अपः उपसृज अस्मिन् खननप्रदेशे आसिञ्च । कौटुशौरपः मधुमतीः रसवतीः आरोग्यदात्रीः ।
किमर्थं प्रजाभ्यः अयच्छाय पञ्चमी षष्ठार्थे यच्छाणोऽभावोऽयच्छां तस्मै प्रजाना मारोग्याय । तासां सिक्ताना मपां स्थानात्कुचेवरूपाद-
स्मात् खननप्रदेशात् ओषधयः आ समन्तादुज्जिहता मुद्गच्छन्तु । कौटुश्य ओषधयः सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः ॥ ३८ ॥

का० सन्त इति वात मपक्षिपति२ । पिण्डगते वायुं प्रेरयति ॥ त्रिष्टुप् अर्हं पृथिवीदेवत्य महं वायुदेवत्यम् । हे पृथिवि

अपोदेवौरुपसृजमधुमतीरयच्छायप्रजाभ्यः । तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ॥ ३८ ॥

सन्तेवायुर्मातरिश्वाद्धातूत्तानायाहृदयं यद्विकस्तम् । योदेवानाञ्चरसिप्राणयेनकस्मैदेववषडस्तुतुभ्यम् ॥ ३९ ॥

उत्तानायाः उर्ध्वाभिमुखेनावस्थितायास्ते तव यद्दृदयं हृदयसदृशं खननस्थानं विकस्तं पिण्डावटरूपेण विकसितम् इडभाव आर्षः
तत्स्थानं वायुः सन्दधातु पूर्वोक्तेन जलप्रक्षेपेण तृणादिपूरणेन च वायुर्यथा पूर्वं तथा सम्यक्करोतु । कौटुशो वायुः मातरिश्वा
मातर्यन्तरिक्षे सर्वप्राणिना भवच्छेदकारिणि श्वयति गच्छति मातरिश्वा । एवं पृथिवी सुक्ता वायु माह हे देव द्योतनादिगुणयुक्त
वायो यस्त्वं देवाना मग्न्यादोनां प्राणयेन प्राणभावेन चरसि प्राणानां भावः प्राणथम् भाषि ह्यान्दसश्चत्पथयः न कस्मै प्रजाप्रतिरूपाय
तुभ्य मियं पृथिवी वषडस्तु वषट्कृता भवतु नो हैतावत्यन्याहुतिरस्ति यथैषेति३ श्रुतेः ॥ ३९ ॥

आग्नेयो त्रिष्टुप् गृह्यमदृष्टा । नोत्पुपसर्गोऽसददित्यनेन सम्बध्यते । अग्निः होतृषदने न्यसोदत् होता यस्मिन् सोदति
तद्धोतृषदनम् होमनिष्पादकयोग्यस्थाने उत्तरवेदिरूपे सम्यगुपविष्टवान् । कौहशोऽग्निः होता देवाना माह्वता । विदानः स्वाधिकारं
जानन् । त्विषः त्विषदीप्तौ पचाद्यच् त्विषतीति त्विषः दीप्तिमान् । दीदिवान् दीव्यतीति दीदिवान् दिवु क्रीडादौ अस्मात्कसुः
तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः लोपोऽव्योर्वलीति वलोपः होतृषिष्णादौ गमनवान् । सुदचः साधु कुशलः क्षिप्रकारौ ।
अदध्यव्रतप्रमतिः दध्नु वधे अदध्य मनुपहतं व्रतं कर्म यस्य सोऽदध्यव्रतः प्रकृष्टा मतिर्बुद्धिर्यस्य स प्रमतिः अदध्यव्रतस्यासौ प्रमतिश्चेति
सः । तथा वसिष्ठः वसति स्वस्थाने इति वस्ता अत्यन्तं वस्ता वसिष्ठः वस्तुतमः तुरिष्ठे मेयः स्थिति इष्टानि परे तृचो लोपः ।

संसीदस्व महाश्चिशोचस्व देववीतमः । विधूममग्ने अरुप्रमिये ह्यसृजप्रशस्तदर्शतम् ॥ ३७ ॥

सहस्रश्वरः सहस्रं सर्वजनं विभर्त्ति पुण्याति सहस्रश्वरः । शुचिजिह्वः शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः नाना
देवत्यानि हवींश्च भ्यवहरन्नप्युच्छिष्टं न करोतीति भावः ॥ ३६ ॥

आग्नेयो ब्रह्मतो प्रस्तुष्वदृष्टा तृतीयो द्वादशार्णोऽन्योऽष्टार्णः । मेध्यशब्दस्य ह्यान्दसो विप्रकर्षः हे मियेध्य मेध्य यन्निय यन्नाहं हे
प्रशस्त उत्कृष्ट हे अग्ने त्वं संसीदस्व पुष्करपर्णे सम्यगुपविश । यस्त्वं महानसि अनेकक्रतुहेतुत्वान् स त्वं शोचस्व शुच दीप्तौ
दीप्यस्व । क्रीह्यश्वं देववीतमः देवान्वेति तर्पयति देववीः वी कान्त्यादौ क्षिप् अतिशयेन देववीः देववीतमः । किञ्च दर्शतं
दर्शनोय मरुष मरोचनं धूमं विमृज विमुञ्च वीत्युपसर्गः सृजेत्यनेन सम्बध्यते इतो वाग्भ्य मूर्ध्व ॐ रेतः सिञ्चति धूमं ॐ सामुञ्ज
वृद्धिर्भवतीति श्रुतिः ॥ ३७ ॥

पथि वर्तमानः पाथः सन्नागवर्ती यदा पाथसि अन्तरिक्षे हृदयाकाशे भवः पाथः पाथीनदीर्घां द्यस्मिति पाथःशब्दात्
 डाण प्रत्ययः टिलोपः । वषा सेक्ता मनः हे अग्ने त्वा त्वां समीधे सन्दीपयति मनसा हि ब्रह्मपत्या उपलभ्यते अतः पाथः ।
 मनसैवानुद्गृह्यमिति श्रुतेः मनसैवाभिलष स्त्रियां रेतः सिञ्चतीति वषा हि मनः । मनो वै पाथो वृषेति श्रुतेः । कोट्यं
 त्वां दस्युहन्तमम् दस्युन् हन्तीति दस्युहा अतिशयेन दस्युहा दस्युहन्तमस्तम् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्थेति नलोपे दस्युहन्तम् इति
 प्राप्ते नाहस्येति तमपो नुडागमः अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम् रणे रणे धनञ्जयं तेषु तेषु सङ्ग्रामेषु धनस्य जेतारम् ॥ ३४ ॥
 आग्नेयौ त्रिष्टुप् देवश्चोदेववाताभ्यां हृष्टा । हे होतः देवाना माहातः हे अग्ने स्वे उ लोके उ एवार्धे स्वकीये एव स्थाने

सीदहोतः स्वउलोके चिकित्वांत्सादयायज्ञं सुकृतस्योनौ । देवावीर्देवान्हविषायजास्यग्ने बृहद्वजमानेवयोधाः ॥ ३५ ॥

निहोताहोतप्रदनेविदानस्त्वे प्रोदौ दिवा असदत्सुदक्षः । अदग्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ ३६ ॥

कृष्णाजिनाख्ये त्वं सीद उपविश कोट्यस्त्वं चिकित्वा चेतनवान् स्वाधिकारं जानन् किञ्च सुकृतस्य साधुकृतस्य कर्मणो यज्ञस्य
 योनौ स्थाने कृष्णाजिने यज्ञं सादय स्थापय । अन्येषा मपि दृश्यत इति संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः । यज्ञे क्रियमाणेऽवघातपेषण-
 सोमनिधानादीनि कृष्णाजिन एव भवन्तीति कृष्णाजिनं सुकृतस्य योनिः कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिरिति श्रुतेः । हे अग्ने
 यतो देवावीः देवानवति पीणातीति देवावीः त्वं हविषा हव्येन कृत्वा देवान्यजासि यजसि लेटोऽडाटावित्वाडागमः पूजयसि
 अतो यजमाने बृहन्महद्वय आयुरन्नं वा धाः धेहि दधातेर्लुङि मध्यमैकवचने अथा इति प्राप्ते बहुलं कन्दस्यमाङ्गो गेपीत्य-
 डभावः ॥ ३५ ॥

पशव्योऽसि विश्वभरा असि विश्वं सर्वं जगद्धिमतिं धारयति पुष्पाति वा विश्वभराः असन् प्रत्ययः । हे अग्ने प्रथमः इतरेभ्यः
 पूर्वभावी अथर्वाख्य ऋषिः प्राणो वा त्वा त्वां निरमन्यत् निःशेषेण मथितवान् ॥ का० पाणिभ्यां परिगृह्णात्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां
 दक्षिणः साभिस्त्वामग्नइति षड्भिः सर्वं सकृद्ब्रूत्वा पुष्करपर्णे निदधातीति* । दक्षिणेनाभिं हृत्वीभाभ्यां कराभ्यां सर्वं पिण्डं
 त्वामश्नइति षड्भ्येन सकृद्ब्रूत्वा पुष्करपर्णे स्थापयतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्रो भरद्वाजदृष्टाः । हे अग्ने अथर्वा
 प्राणः पुष्करादधि उदकात्सकाशात्त्वां निरमन्यत् निःशेषेण मथितवान् आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति* अतः । वाघत इति ऋत्विङ्गा-
 मसुर पठितं विश्वस्य सर्वस्य जगतः सम्बन्धिनो वाघतः ऋत्विजस्त्वां मूर्ध्नाऽर्धादरणे शिरसो निरमन्यतेति व्यत्ययः यद्वा विश्वस्तेति

तमुत्वादध्यङ्गुभिः पुत्रैर्द्वे अथर्वणः । हवहणं पुरन्दरम् ॥ ३३ ॥

तमुत्वापाथ्योऽष्टपासमीधेदस्य हन्तमम् । धनञ्जयं पुरणेरणे ॥ ३४ ॥

षष्ठेकवचनं प्रथमाश्चवचनार्थे विश्वे सर्वे वाघत इत्यर्थः । यद्वा ऋचोऽयमर्थः हे अग्ने अथर्वाख्य ऋषिः पुष्करादधि पञ्चपत्रस्योपरि
 त्वां निरमन्यत् कौदृश्यात्पुष्करात् मूर्ध्नाः अत्तमाश्चवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात् पुष्करपर्णं मग्निमन्ययन्ननिष्ठादन
 दारेण सर्वं जगन्निर्वहति ॥ ३२ ॥

हे अग्ने अथर्वणः ऋषिः पुत्रः दध्यङ्गामक ऋषिः तसु त्वा उ एवार्थे तमेव त्वाम् ईधि प्रज्वालितवान् कौदृशं त्वां हवहणं हवस्य
 पाप्मनो हन्तारं ब्रह्मभूणवृत्रेषु हन इति क्षिप. पुरन्दरं रुद्ररूपेणासुरसम्बन्धिनं त्रयाणां पुराणां विदारयितारम् । वाचंयमपुरन्दरो
 चेति* अथ निपततः ॥ ३३ ॥

का० आलभत उभे शर्म च स्थ इति । ऋग्वेदेन कणाजिनपुष्करपर्णे सहैव स्थेदिति सूत्रार्थः । कणाजिनपुष्करपर्णद्वयत्वे हे असुष्टुभौ । हे कणाजिनपुष्करपर्णे उभे युवां शं च स्थः अग्निः सुखकारिणौ अपि भवथः वर्म च स्थः कवचवद्रचके अपि भवथः चो समुच्चये । कौहशे युवा मच्छिद्रे छिद्ररहिते सकले बहुले विस्तौर्णे व्यचस्वती व्यचनं व्यचः असुन् प्रत्ययः तद्धतो अवकाशवती । तथाविधे युवां पुरीथं पश्य मग्निं संवसाथां सम्यगाच्छादयतम् वस आच्छादने अदादिः आच्छाद्य चाग्निं भृतं विभृतं धारयतं विभर्तेः बहुलं कन्दसीति शपो लुक् ॥ ३० ॥

शर्मचस्थो वर्मचस्थोच्छिद्रे बहुले उभे । व्यचस्वती संवसाथाम्भृतमग्निपुरीष्यम् ॥ ३० ॥

संवसाथां स्वविदा समीची उरसात्मना । अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमित् ॥ ३१ ॥

पुरीषोऽसि विष्वभरा अथर्वात्वा प्रथमो निरमन्यदग्ने । त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत । मूर्ध्नो विष्वस्य वाचतः ॥ ३२ ॥

हे कणाजिनपुष्करपर्णे ज्योतिष्मन्तं तेजस्विनमजस्रमित् निरन्तरमेवाग्निमन्तरुदरे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती युवा सुरसा क्कना उरोरूपेण भवदीयशरीरेणाग्निं संवसाथां सम्यगाच्छादयतम् कौहशे युवाम् स्वविदा विभक्तेराकारः स्वर्वित्तं इति स्वर्विदो यन्नसूयदेवाहर्वाचो स्वः शब्दः स्वर्गलाभसाधने इत्यर्थः तथा समीची सम्यगचक्षुने सङ्गते एकचित्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

का० पिण्डं पुरीषोऽसीति । प्रतिष्ठागायत्री अष्टौ सप्त षट् चेति प्रतिष्ठेति पिण्डलोक्ताः । अग्निदेवत्या । हे अग्ने त्वं पुरीष्यः

का० अभ्रगा पिण्डं खनति देवस्य त्वेति१ । अभ्रगा कृत्वा पिण्डं परितः खनति कण्डिकाया । देवस्य त्वा व्याखातम् । पृथिव्याः आग्नेयं यजुः अत्यष्टिच्छन्दः । अहं पृथिव्याः सधस्यादुपरिप्रदेशात्परोक्षं पश्यत्यग्निमद्विरस इव खनामि कीदृशमग्निं ज्योतिष्यन्तं ज्वालायुक्तम् । हे अग्ने ईदृशं त्वां पृथिव्याः सहस्रानात् अद्विरस इव वयं खनामः । कीदृशं सुप्रतीकं सुसुखम् । अजस्तेणानु-
पचीषेण निरन्तरं वर्तमानेन भानुना रश्मिना दीयतं दीप्यमानं छान्दसो धातुः । प्रजाभ्यः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्तं मत एवाहिंसन्तं हिंसां मज्जुवंतम् पुनरुक्तिरादरार्था ॥ २८ ॥

का० कृष्णाजिन मास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णं मपां पृष्ठमिति२ । अस्यार्थः । मृत्पिण्डोत्तरभागे प्राग्ग्रीव सुत्तरलोम कृष्णाजिन मास्तीर्यं तत्रापां पृष्ठमिति पादत्रयात्मकमन्त्रेण कमलिनोपत्र मास्तृणाति । पुष्करपर्णदेवत्या स्वराट्पङ्क्तिः आद्यौ दग्धकावन्त्यावे-

अपाम्पृष्ठमसियोनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् । वर्धमानो महा० आचपुष्करे दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथस्य ॥ २९ ॥

कादशकाविति द्वाचराधिका पङ्क्तिः स्वराट्पङ्क्तिः द्वाभ्यां विराडित्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः । हे पुष्करपर्णं त्वं मपां जलानां पृष्ठं मसि उपयवस्थानात् अग्नेः अग्न्यर्थस्य पिण्डस्य योनिः कारणमसि समुद्रमभितः उदकस्य परितः पिन्वमानं प्रीतिकरं यद्वा पिन्वमानमिति समुद्रविशेषणम् पिन्वमानं सिञ्चन्तं समुद्रमुदकमभितः वर्धमानं सत् महत् प्रभूतं भवेति शेषः वर्धमानो महानिति लिङ्गव्यत्यय-
छान्दसः पुष्करे जले आसीद च यद्वा पुष्करे आ समन्तात् महत्प्रभूतं सत् वर्धमानं वृद्धियुक्तं त्वमसि ॥ का० विमार्ष्टेनद्विव इति३ । एनव्युष्करपर्णं विपुलं करोति । हे पुष्करपर्णं दिवो मात्रया द्युलोकस्य परिमाणेन वरिष्णा उरुत्वेन त्वं प्रथस्य विस्तृतं भव उरोर्भावी वरिमा तेन प्रथस्तेत्यादिना उरोर्वरादेश इमनि ॥ २९ ॥

आग्नेयो विष्टुः षष्ठमददृष्टा प्रथमान्यावेकादशार्णो द्वितीयतृतीयो दशार्णो पादौ यदा तदा पङ्क्तिरेव तृतीयचतुर्थौ दशार्णौ यदा तदा विराट्स्थाना विष्टुप् द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानेत्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः । हे नृपते नृणां पालक हे अग्ने त्वं द्युभिरहोभिर्निमित्तभूतैर्मथ्यमानो जायसे प्रतिदिनं मर्थसद्व्यर्थः यद्वा द्युभिः स्वर्गैः निमित्तभूतैस्तत्र तत्र यागशालासु जायसे त्व माशुशुचणिः आर्द्रा भूमिं शीघ्रमेव गोषयित्वा यद्वा आशु क्षिप्रं शुचा दौमगा क्षणोति हन्ति तमः सनोति सम्भजते वा आशु-
त्वमग्नेदुग्भिस्त्वमाशुशुचणिस्त्वमङ्गस्त्वमश्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वन्नृणान्नृपते जायसे शुचिः ॥ २७ ॥

देवस्य त्वासवितुः प्रसवेऽस्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् । पृथिव्याः सधस्यादग्निम्युरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामि ।

जोतिष्मन्तन्वाग्नेसुप्रतीकमजस्त्रेण भानुना दीद्यतम् । शिवम्रजाभ्यो हि सन्तम्य पृथिव्याः

सधस्यादग्निम्युरीष्यमङ्गिरस्वत्खनामः ॥ २८ ॥

शुचणिः । त्वमङ्गो वर्षधाराभ्यो विद्युदात्मना जायसे त्वमश्मनः परि पाषाणस्योपरि पाषाणान्तरसङ्घटनेन जायसे त्वं वनस्यातिभ्यो ऽरणिक्काष्ठेभ्यो जायसे त्व मोषधिभ्यो वंशादिभ्यो जायसे वंगद्वयसङ्घर्षणेन त्वं नृणां मनुष्याणां मग्निहोत्रिणां गृहे जायसे पुत्रो ह्येष सन्त्स पुनः पिता भवतीति श्रुतेः । किम्भूतस्त्वं शुचिः शुद्धिहेतुः पुनः पाकान्महीमयमिति स्मृतेः ॥ २७ ॥

लिखति परया परया वहिर्वह्निः प्रदेशे यथा तथा । परि वाजपतिरिति प्रथमं लिखति परि त्वेति तद्वह्निर्द्वितीयं त्वमग्नइति तद्वह्निस्तृतीयमित्यर्थः ॥ आग्नेयी गायत्री सोमकट्टा । अयमग्निर्हव्यानि नानादेवत्यानि हवींषि पर्यक्रमीत्यरिक्रान्तवान् परिक्रमणं भक्षणार्थं स्वीकरणं मित्यर्थः । कौटुशोऽग्निः वाजपतिः वाजस्यान्नस्य पतिः पालयिता कविः क्रान्तदग्नेनः । किं कुर्वन् हव्यानि पर्यक्रमीत् दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् दाशु दाने अस्य धातोर्दाशुङ्साह्वानित्यादिना कसुप्रत्ययान्तो निपातः दाशति स्म दत्ते स्म इति दाश्वान् तस्मै दाशुषे । दधाति दत्तइति दधत् धाधातुर्दानेऽपि ङधाज् विधारणे पुष्टौ दानइति कल्पद्रुमोक्तिः ॥ २५ ॥

आग्नेय्यनुष्टुप्पायुष्टा । परोतुपसर्गस्य धीमहीत्यनेन सम्बन्धः । सहस्य सहसि बले भवः सहस्यः बलेन मथ्यमानस्य जायमान

परित्वाग्नेः पुरं वयं विप्रं सहस्यधीमहि । धृषद्वर्णं दिवे दिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २६ ॥

त्वात् तत्त्वबोधनं हे सहस्य हे अग्ने वयं त्वा त्वां परिधीमहि सर्वतो ध्यायामः ध्यायतेः सम्प्रसारणं छान्दस मितुक्तम् । कौटुशं त्वां पुरं पुरीरूपेण स्थितम् आग्नेय्यादिपुराणां रक्षकत्वात् यद्वा पिपतिं पालयतीति पूस्तम् । पृ पालनपूरणयोः क्तिप् उदोष्ठपूर्वस्थेति उदादेशे पूरिति रूपम् । तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । धृषद्वर्णं जिष्ट्वा प्रागल्भ्ये अतो व्यत्ययेन तौदादिकाच्छब्दप्रत्ययः धृष्णीति धृधन् प्रगल्भो वर्णो यस्य तम् असन्नरूप मित्यर्थः । दिवे दिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावतां हन्तारं भङ्गुरं भञ्जनौयं पापं तद्येषां मंस्ति ते भङ्गुरवन्तो विघातका राक्षसादयः यद्वा भङ्गुर मनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरवन्तोऽनवस्थितचित्तवृत्तयस्तीषां विनाशयितारम् भङ्गुरावतामिति संहितायां दीर्घः ॥ २६ ॥

बहुकालव्याप्तिः देशकालानवच्छिन्नमित्यर्थः । तथा व्यचिष्टं व्यचनं व्यचोऽवकाशः सोऽस्यास्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान् व्यचिष्टः अतिशायने तमविष्टनाविति इष्टन् विन्मतोर्लुगिति इष्टनि परे मतुपो लुक् । अन्नैः रभसं रभ राभस्य घृताद्यन्नैः सोत्साहम् अनेकाभैर्हुतैरप्यस्य शक्तिश्चयो नास्तीति भावः । तथा दृशान् दर्शनोयं दृश्यमानं वा अन्ये देवा अदृश्या अयं तु दृश्यत इति भावः दृशः शानन् प्रत्ययः ॥ २३ ॥

अह मग्निं माजिघर्मिं समन्तात्किञ्चामि दीपयामि च किञ्चूतं विश्वतः प्रत्यञ्चं सर्वतः प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानम् । सोऽग्निररक्षसा क्रौर्यरहितेन अक्रुध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा चित्तेन तत् हृतं जुषेत जुषतां सेदतां प्रार्थनायां लिङ् । कौदृशोऽग्निः मर्यञ्चीः मर्यञ्-
आविश्वतः प्रत्यञ्चम्विघर्म्यरक्षसामनसा तज्जुषेत । मर्यञ्चीः स्पृहयद्दर्शोऽग्निर्नाभिमुद्येत न्वाजर्भुराणः ॥ २४ ॥

परिवाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्दत्तानि दाशुषे ॥ २५ ॥

मनुष्यैः श्रीयत आश्रीयते सेव्यते इति मर्यञ्चीः मनुष्यैराश्रयणीयः । स्पृहयद्दर्शः स्पृहयन् स्पृहणीयो वर्णो रूपं यस्य यजमानैः स्पृहणीयरूप इत्यर्थः । अभिमृश्यत इत्यभिमृट् न अभिमृश्यते नाभिमुद्येत तस्यै नाभिमुद्ये चतुर्थी तृतीयार्थे तनोर्विशेषणं नाभिमुद्या अभिमर्शनं कर्तुं मयोग्यया दाहकत्वात् ईदृश्या तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जर्भुराणः जृभत इति जर्भुराणः जृभी गात्रविनामे इतस्ततश्च गच्छन् जृभेरीणादिका उराणप्रत्ययः । ईदृश मग्निं माजिघर्मिंति योज्यम् ॥ २४ ॥

का० अश्वगा पिण्डं त्रिः परिलिखति परि वाजपतिरिति वह्निर्वह्निरुत्तरयोत्तरयेति । अस्यार्थः । अश्वगा वारत्रयं मृत्पिण्डं परि-

का० उदकमौदित्यभिमन्त्रयते । पिण्डादुत्तारिताश्वं मन्त्रयते ॥ आश्वो विष्टुप् । अर्वा अरणशीलः चञ्चलो द्रविणोदाः धन-
दाता वाजी अश्वः यत्प्रदेशादुदकमौत् उत्क्रान्तवान् पृथिव्यां तं सुलोकं शोभनं लोकं प्रदेयं सुकृतं पुण्यवन्त मकः कृतवान् करो-
तेर्लङ्घि बहुलं छन्दसीति शपोलुकि गुणे तिलोपे रूपम् । ततः प्रदेशादय मग्नि मग्निहेतुं मृदं खनिम कौहश मग्निं सुप्रतौकं शोभनं
प्रतौकं सुखं यंस्य तं कौहशा वयं स्वः स्वर्गं मधिरुहाणा अधिरोहन्तः अधिरोहणकामा एतत्कर्म कुर्म इति भावः । अधीतुं परिभावे
ऐश्वर्ये वा । किञ्चूतं स्वः नाकं नास्त्यकं यत्र तं कं सुख मकं दुःखं तद्रहितं तथा उत्तमं सुत्कष्टम् ॥ २२ ॥

आत्वाजिघर्षिर्मनसाष्टतेनप्रतिक्षियन्मृवनानि विष्वा । पृथुन्तिरश्चावयमावृहन्तंयचिष्ठमन्नैरभसन्दृशानम् ॥२३॥

॥ ११ अ० ॥ क० २१ ॥ ॥ १८० ॥

का० सोस्तइति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्ननुपसृशन्निति । पिण्डीपरि पदं दधत मश्व मस्य शंस्तिष्ठन्नध्वर्युर्दक्षिणकर मश्वपृष्ठे धारयन्नन्तं पठतीति सूत्रार्थः ॥ आर्षीं हृहती अश्वदेवत्या । हे अश्व द्यौः दुर्लोकस्ते तव पृष्ठं पृथिवी भूलोकस्तव सधस्यं सहस्रानं पादौ अन्तरिक्षं मन्तरिक्षलोकस्तवात्मा शरीरान्तर्वर्ती जीवात्मा समुद्र उदकं तव योनिः उत्पत्तिस्थानं मपसुयोनिर्वाअश्व इति श्रुतेः । एवं स्तूयमानस्त्वचक्षुषा विख्याय उखायोभ्यां मृदं विलोक्य पृतन्यतः सङ्ग्रामं कर्तुमिच्छतः शत्रून् राक्षसादींस्तस्यां मृदि गूढं स्थितानभितिष्ठ पादैराक्रम्य विनाशय । पृतना मिच्छन्ति सुप आत्मनः क्वच कव्यधरपृतनस्यर्चिं लोप इति क्वचि परे पृतनाशब्दस्यान्तलोपः ततः शब्दप्रत्ययः ॥ २० ॥

उत्क्राममहतेसौभगायास्मादास्यानाहविषोदावाजिन् । वयस्यामसुमतौप्रथिव्याअग्निह्वनन्तउपस्थेअस्याः । २१॥

उदक्रमौद्विणोदावाज्यर्वाकः सुलोकं मुकुतम्पृथिव्याम् । ततः खनेममुप्रतीकमग्निं खोरुहाणा अधिनाकमुत्तमम्

का० उत्क्रामेतुगत्क्रमयतीति१ । मृत्पिण्डादश्व सुत्तारयतीत्यर्थः ॥ विराडश्वदेवत्या दशार्णचतुष्पादा विराट् पङ्क्तिः द्वितीय
एकादशस्तु नैकाधिका । हे वाजिन् महते सौभगाय महाभाग्याभिहृदये ऽस्मात् आस्थानात् खननप्रदेशाद्यत्र त्वं तिष्ठसि तस्मादुत्क्राम
भगवद्दृष्ट्वा ऐश्वर्याची शोभनं भगवैश्वर्यं यस्य स सुभगस्तस्य भावः सौभगं तस्मै । कीदृशस्त्वं द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददातीति
द्रविणस् शब्दः सान्तः त्वयि उत्क्रान्ते वयं पृथिव्याः भूमेः सुमती शोभनमती सानुयङ्गे चित्ते स्थाम भवेम कीदृशं वयम् अस्माः
पृथिव्या उपस्थे उत्सङ्गे उपरिभागे अग्नि मन्त्र्यर्थं मत्पिण्डं खनन्तः खनितुं सुद्योगं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥

का० आगत्यैत्यभिमन्त्रयतेऽश्वमिति१ । मृत्पिण्डान्ते तिष्ठन्नश्वमभिमन्त्रयते ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप्मयोभूदृष्टा । वाजो वेगवानय-
मश्वः अध्वानं मार्गं मागत्य प्राप्य सर्वां मृधः सर्वान् सङ्ग्रामान् पापमनः अमान्विधूनुते विविधं कम्पयति अएनयतीत्यर्थः ततो विगत-
अमः सन् महति उत्कृष्टे सधस्ये सदस्थाने पृथिव्यां वर्तमान मग्नि मग्निहेतुं मृदं चक्षुषा निचिकौषते पश्यति पश्यत्यर्थं ऋग्वेदसोऽयं
धातुः ॥ १८ ॥

का० आक्रम्यैत्येतेन मृत्पिण्डमधिष्ठापयतीति२ । एतेनाश्वेन गर्तस्थं मृत्पिण्डं मधिष्ठापयति क्रमयति मृत्पिण्डोपर्यश्वस्य सव्यं पदं

आगत्यवाज्यध्वान् सर्वां मृधोविधूनुते । अग्निं सधस्येमहतिचक्षुषानिचिकौषते ॥ १८ ॥

आक्रम्यवानिन्पृथिवीमग्निमिच्छरुचात्वम् । भूम्यावृत्तायनोब्रूहियतः खनेमतंवयम् ॥ १९ ॥

दोस्तेपृष्ठम्पृथिवीमघस्यमात्मान्तरिक्षं समुद्रोयोनिः । विख्यायचक्षुषात्वमभितिष्ठप्रतन्यतः ॥ २० ॥

स्थापयतीत्यर्थः सूत्रं स ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप् हे वाजिन् अश्व पृथिवीं भूमिं माक्रम्याधिष्ठाय पादस्पर्शेन परीक्ष्य रुचा दीप्तां कृत्वा
त्व मग्निं मिच्छ अग्नेरन्वेषणं कुरु अग्निहेतुं मृदं निचिन्वित्यर्थः । किञ्च भूम्या वृत्ताय वृतु वर्तने क्लृप्त्ययः क्लृो यक् अत्र स्पर्शनार्थः
धातूनां मनेकार्थत्वात् भूमेः प्रदेशं स्मृष्ट्वा नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि अयं प्रदेशो अग्निहेतु मृदोग्य इति कथय यतो यस्मात् प्रदेशाद्वयं तमग्निं
खनेम खननेन सम्पादयाम यद्वा यतः प्रदेशात्तादृशी मृत्प्राप्यते तं प्रदेशो वयं खनेम विदारयाम ॥ १९ ॥

मग्नि मङ्गिरस दङ्गिरस इवाभर आहर ॥ का० अग्निषु प्रज्वलत्, पिण्डं गच्छन्त्यग्निं पुरीषमिति१ । त्रिषु अग्निषु दीप्यमानेषु ब्रह्म-
यजमानाध्वर्यवश्चतुष्कोषश्चभ्रस्थं सृत्तिकापिण्डं प्रति गच्छन्त्यश्वमर्दभाजा अपीति सूत्रार्थः ॥ सामगायत्रो हृन्दः । पुरीषं पश्य
मग्नि मङ्गिरस इव वयं मच्छेमः अच्छ अभिमुख मिमः गच्छामः । अच्चाभेरात्, मिति शाकपूषिरिति२ यास्तः ॥ का० धनञ्जापुरुष-
मौक्षते देवपितृमनुष्यान्धर्मकमग्निं पुरीषमिति । देवपितृमनुष्याणां निष्प्रयोजनोऽनञ्जापुरुषस्तं पश्यतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयं यज्ञः
आसुर्यनुष्टुप् । पश्य मग्नि मङ्गिरस इव वयं भरिष्यामः सम्पादयिष्यामः ॥ १६ ॥

का० वल्मीकवपा मादाय छिद्रेण पिण्डं भौचतेऽन्वग्निरिति३ । वल्मीकस्य योऽवयव उन्नतत्वेनाभिष्टब्धः सा वल्मीकवपा पिण्डा-
पृथिव्याः सधस्यादग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभराग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमोऽग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वरिष्यामः ॥ १६ ॥

अन्वग्निरुपसामग्रमस्यदन्वहानिप्रथमोजातवेदाः । अनुसृष्ट्यस्यपुरुषाचरश्मौननुद्यावापृथिवीआततन्य ॥ १७ ॥

हवनीयान्तराले स्थापितास्ति तां गृहीत्वा तत्स्थाने स्थित्वा तच्छिद्रेण पिण्डं पश्यतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्वा त्रिष्टुप्पुरोधोदृष्टा
प्रथमस्य व्यूहनम् । अग्निरुषा सुषःकालाना मय सुपक्रम मन्वस्यत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान् । जातं जातं वेत्ति वेदयति वा जात-
वेदाः अयमग्निः प्रथमः सुख्यः सन् अहानि दिनानि अन्वस्यत् किञ्च सूर्यस्य रश्मौन् किरणान् पुरुषा बहुधा अन्वस्यत् । किञ्च द्यावा-
पृथिवी उभे अपि अन् क्रमेण आततन्य आतेनित्य आततान सर्वतो व्याप्तवान् । व्यत्ययो बहुल मिति पुरुषव्यत्ययः वन्मुधाततन्येत्यादिना
निपातः । सर्वप्रकाशको लोकस्त्रष्टा योऽग्निस्तं पश्याम इति शेषः ॥ १७ ॥

कर्मणि तवस्तरं बलवत्तरं सुखाहवन्तम् । तव इति बलनामं तवो बलमस्यास्तीति तवसो अस्मायेत्यादिना विन् अत्यन्तं तवसो तवस्तरस्तम् अतिशये तरप् विभक्तौर्लुगिति तरपि विनो लुक् ॥ १४ ॥

का० अनुपपन्नं यन् तन्नामयत्येनान् प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन्तर्निचं पृथिव्याः सधस्यादिति० । स्पर्शमकुर्वन्नश्वादीन् भयं दर्शयन् प्राचो गमयति ॥ विराड् रूपा त्रिष्टुप् यजुर्मध्या उर्वन्तर्निचं वीहीत्येतावद्यजुः । त्रय एकादशाचराश्चतुर्थी अष्टाचरः पादो यस्याः सा विराड् रूपा अत्र द्वितीयो द्वादशार्थस्तेनैकाधिका । ऋचो मध्ये यजुः । अस्याः पूर्वार्धस्याश्वो देवता । हे अश्व त्वमेहि आगच्छ किं कुर्वन् प्रतूर्वन् तूर्वतिर्बन्धकर्मा यजुन् हिंसन् । अश्वस्तीः भ्रातृव्यैः क्रियमाणा अपक्वोर्त्तिरिवक्रामन्पादैरवष्टभ्यन्निवारयन्नित्यर्थः । आगमने को गुण इति चेत् मयोभूः मयः सुखं भावयतीति मयोभूः अस्माकं सुखं भावयन् सन् रुद्रस्य क्रूरदेवस्य गणवतो गाणपत्यं

प्रतूर्वन्नेष्टवक्रामन्त्रशस्तीरुद्रस्यगाणपत्यमयोभूरेहि । उर्वन्तर्निचं वीहिस्वस्तिगव्यूतिरभयानिकृण्वन्पूष्णासयुजासह

गणपतित्वमेहि आ समन्तात् प्राप्नुहि अत्रागमने गणपतित्वं लप्स्यस इति भावः ॥ उर्वन्तर्निचम् यजुः सहितोत्तरार्धस्य रासभोत्क्रमणे विनियोगः । हे गर्दभ अभयानि कृण्वन् ऋत्वियजमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन् सयुजा समानयोगिन्या पूष्णा पृथिव्या सह उरु विस्तीर्णं मन्तरिचं वीहि विशेषेण प्राप्नुहि । इयं वै पृथिवी पूषेति० श्रुतेः । सह युङ्क्ते सा सयुक् तथा । किभूतस्त्वं स्वस्तिगव्यूतिः स्वस्तीत्यविनाशनामं स्वस्ति विनाशरहितो गव्यूतिर्मागो यस्य । भयवर्जितप्रभूतयवसोदकमार्गः सन्नागच्छेत्यर्थः । नैको ऽध्वानं प्रपद्येतेति न्यायात्पूष्णा सहेतुगतिः ॥ १५ ॥

अजोत्क्रमणे विनियो गः । यजुः । आसुरी गायत्री आग्नेयी । हे अग्ने पृथिव्याः भूमेः सधस्याहस्यानात् पुरीषं पश्य-

वर्त्तित्वम् नाभिगच्छेन प्रकृष्टं शरीरं सुपलङ्घ्यते । पृथिव्या अधि उपरि तव योनिः स्थानमित् एव पादविवेक्यर्थः भूमौ ते निवास-
स्थानं प्रत्यक्षं दृश्यते । विराड् रूपेणाश्वः स्तूयते एवं महिमा त्वं शीघ्रं मागच्छेत्यर्थः ॥ १२ ॥

गर्दभदेवत्या गायत्री कुञ्चिदृष्टा । गर्दभं मन्त्रयते । अध्वर्युयजमानावच्येते । वृषा सेक्ता गर्दभो वसु धनं ययोस्तौ वृषण्वसू-
वर्षतीति । वृषा कनिन्यु इत्यादिना वर्षतेरौणादिकः कनिन् प्रत्ययः यद्वा यागनिष्पादनद्वारा वृष फलाभिवर्षुकं वसु धनं ययोस्तौ
नलोपाभाव आर्षः तयोः सम्बोधनं हे वृषण्वसू अध्वर्युयजमानौ यजमानदम्पती वा युवं युवां रासभं गर्दभं युञ्जाथां वध्नोतम् युजे-
र्लोति आत्मनेपदे मध्यमद्विवचनं युञ्जाथामिति । क अस्मिन्नग्निकर्मणि यद्वा यामो मृद्वहनरूपो नियमविशेषस्तस्मिन्निमित्तभूते

युञ्जाथां रासभं युवमस्मिन्यामेष्टपण्वसू । अग्निभरन्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥

योगे योगे तव स्तरं वाजे वाजे हवामहे । सखाय इन्द्र मृतये ॥ १४ ॥

सति । कौह्यं रासभम् अग्निं भरन्तं वोढुं समर्थमित्यर्थः । तथा अस्मयु मस्मान् कामयमान मस्मद्वितैषिण मित्यर्थः । इदं युरिदं कान-
यमान इति यास्कः । अस्मानिच्छतीत्यस्मयुः सुप आत्मनः क्वजिति क्वच् प्रत्ययः अस्मदष्टेरत्वं छान्दसम् क्वाच्छन्दसीति उपप्रत्ययः ॥ १३ ॥

अजदेवत्या गायत्री शुनःशेषदृष्टा । अजं मन्त्रयते ॥ सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता ऋत्विग्यजमाना वयं सिन्द्र मिन्द्रियवन्तं वीर्य-
वन्तं मिन्द्रियप्रदं वा अज मृतये अवनाय रक्षणाय हवामहे आह्वयामः ह्वः शपि सम्प्रसारणम् । क सति वाजे वाजे तत्तदन्ने मनुयाणां
देवानां च दातव्ये सति तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्तं वा किंभूतमजं योगे योगे तव स्तरं युज्यतेऽनुष्ठीयतइति योगः कर्म तस्मिन् तत्तत्

नारी ईप् छान्दसः खननकाले अश्मादिना तव कुण्डोभावां नास्तीत्यर्थः किञ्च त्वया युक्ता वयं सधस्थे पृथिव्या उत्सङ्गे वतमान मग्निं जागतेन छन्दसा खनितुं शक्नेम शक्ता भवेम शक्नोतिर्व्यत्ययेन शप् अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १० ॥

अनुष्टुप्चतुस्ता आनुष्टुभेनेत्यादि यजुः तस्य यजुषस्तिष्ठच्छन्दः । तृतीयतुषंपादयोर्व्यूहेन पूर्तिः । अभिदेवत्या । सविता प्रेरकः प्रजापतिर्हस्ते हिरण्ययीं स्वर्णरूपा मग्नि माधाय स्थापयित्वा विभ्रत् तामेव धारयन् सन् अग्नेः सख्यं ज्योतिर्निचाय्य निश्चित्य दृष्ट्वा पृथिव्या अधि भूमेः सकाशात् आनुष्टुभेन छन्दसा आभरत् आहूतवान् अङ्गिरस्वदिति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

का० अश्वप्रभृतींश्च प्रह्लाचं प्रतूतं युच्चाथां योगे योगइति । ऋक्त्रयेण प्रह्लाचं मश्वगर्दभाजानभिमन्त्रयतेऽभिहस्त उपविष्ट एव ॥

हस्त आधाय सविता विभ्रदभिर्हिरण्ययौम् । अग्नेज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अह्याभरदानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ११

प्रतूतं वाजिन्नाद्रववरिष्ठामनुसंवतम् । दिवितेजन्मपरममन्तरिक्षेतवनाभिः पृथिव्यामधियोनिरित् ॥ १२ ॥

अश्वदेवत्या आस्तारपङ्क्तिः नाभानेदिष्टदृष्टा यस्या अन्त्यो द्वादशकावाद्यावष्टकौ सास्तारपङ्क्तिः । वन सशक्तौ संवन्त्यते सम्यग्भज्यते सृष्टृदणार्थं सेव्यतइति संवत् सम्पूर्वस्य वनतेः क्रियेतद्रूपम् सृष्टखननयोग्या भूमिः संवत् सा च पाषाणाद्यभावेनातिप्रशस्तत्वाद्दिष्टे तु गच्छते । हे वाजिन् शीघ्रगामित्रस्य वरिष्ठा मुत्कृष्टां संवतं भूमिं मनु लब्ध प्रतूतं शीघ्र माद्रव आगच्छ न सत्तनिपत्तेत्यादिना त्नामी निपातस्वरतः । ते तवाश्वस्य दिवि दुर्लोके परम मुत्कृष्टं जन्मादित्यरूपेण भविष्यति आगतस्य सतः यद्वा ते जन्म दिवि रोहितादिदेवाग्ररूपेण प्रसिद्धम् । अन्तरिक्षे तव नाभिः उदरम् यद्वा नियुक्तामकवाट्वशा अन्तरिक्षे सञ्चरन्ति तद्रूपेणास्यान्तरिक्षः

हस्तप्राधयेति^(१) ऋचा एना मभि मभिमन्त्रयते ॥ देवस्य त्वा प्रजापतिः साध्या वा ऋषयः सावित्रं यजुः । व्याख्यातम् ॥ आददे
अभिर्देवता अतिष्ठतिच्छन्दः । हे अग्ने सवितुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अश्विनोः सम्बन्धिभ्यां मणिवन्धपर्यन्ताभ्यां बाहुभ्यां पूष्णः
सम्बन्धिभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गायत्रेण छन्दसा सहायभूतेन युक्तः सन् त्वा त्वामाददे गृह्णामि । तत् दृष्टान्तः
अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिस्तुल्य मङ्गिरोवदिति प्राप्ते अयस्त्रयादीनि छन्दसोति भसञ्ज्ञाया मङ्गिरस्वदिति रत्नाभावः अङ्गिरस ऋषयः पूर्व
यथा त्वा मगृह्णन् तद्वत् । हे अग्ने त्वं गृहीता सती पृथिव्याः सधस्यात् सहस्थानादुत्सङ्गात् अग्नि माभर आहर इयहीर्भच्छन्दः

सधस्यादग्निपुरीष्यमङ्गिरस्वदाभरत्वैष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥

अभिरसिनार्थसित्वयावयमग्निंशकेमखनितुं सधस्यथा । जागतेनच्छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

सोति हस्य भः । वैष्टुभेन छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यथाग्नि माजङ्गुः पुनरङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तोऽर्पान्तिशयार्थः अभ्यासे
भूयांसमर्थं मन्यन्तइति यास्कोक्तेः । किञ्च भूतमग्निं पुरीषं पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हितः पुरीषस्त्वं पशव्यम्
यद्वा पुरीषशब्देन पांशुरूपा शुष्का सृद्यते तदर्हतीति पुरीषोऽग्निः सृद् मादायोखां कृत्वा तस्या मग्निः स्थाप्यते यतोऽतो सृद्गन्धोर-
भेदोपचारेण सृदाहरणमेवाग्न्याहरण मित्यभिप्रायेण पुरीष्य मग्नि माहरेतुच्यते अयं चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वतानुवर्तिष्यते ॥ ९ ॥
त्वमभिरसि उखां निर्मातुं सृत्खननहेतुभूतकाष्ठविशेषोऽसि नारी असि स्त्रीरूपा चासि यद्वा न विद्यते अरिः शत्रुर्यस्याः सा

अवसानपयेन्तं यजुः तस्य प्राजापत्याः जगती कृन्ः । हे सवितर्देव नोऽस्माक मिमं यज्ञं प्रणय प्रापय । कीदृशं यज्ञं देवाव्यं देवा अव्यन्ते तर्ष्यन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम् अव प्रीणनादौ अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः । तथा सखिविदं सखायं सखिष्ठादकं यजमानं वेत्तीति तम् विदं ज्ञाने सखीवृत्तिजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिवित्तम् विदल्ल लाभे सखायो विद्यन्ते यस्मिन्निति वा विदं सन्तायाम् । सत्राजितं सत्राणि द्वादशाहादीनि जयति वशीकरोतीति सत्रजित्तम् तानि हि वीर्यमान मग्नि मपेक्षन्ते यद्वा सत्राग्रवदः सत्यवाचोः सत्रा सत्यं ब्रह्म जयतीति । धनजितं धनं गवादिफलरूपेण यो जयति सम्पादयतीति धनजित् । स्वर्जितं

इमन्नोदेवसवितर्यज्ञमणयदेवाव्युसखिविदसत्राजितन्धनजितस्वर्जितम् ।

ऋचास्तोमसमर्द्धयगायत्रेणरथन्तरम्बृहद्गायत्रवर्तनिस्त्राहा ॥ ८ ॥

देवस्यत्वासवितुःप्रसवेशिनोर्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम् । आददेगायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरस्वत्पृथिव्याः

स्वः स्वर्गं जयति फलत्वेन सम्पादयति स स्वर्जितम् ॥ किञ्च ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसानरहिता यजुरन्ता स्वाहेति यजुः । हे सवितः ऋचा स्तोमहेतुसामाधारभूतया ऋचा सह स्तोमं विद्वदादिकं समर्द्धय सृष्ट्वं कुरु गायत्रेण साम्ना सह रथन्तरं साम समर्द्धय बृहत् साम-च समर्द्धय कीदृशं बृहत् गायत्रवर्तनि गायत्रं सामैव वर्तनिर्मागं यस्य तत् बृहत्साम्नो गायत्रं साम वर्त्मभूतमित्यर्थः ॥ ८ ॥ का० देवस्य त्वेति मादाय हस्तप्राधायित्वेना मभिमन्वयते । अस्यार्थः देवस्य त्वेति कण्डिकाद्वयात्मकमन्त्रेण वैश्वी मग्नि मादाय

यजमानस्य श्लोकं शृण्वन्तु । के । ये दिव्यानि दिवि भवानि धामानि स्थानानि आतस्थुः अधिष्ठितवन्तः ते सर्वेऽस्य कीर्तिं शृण्वन्स्वित्थर्थः ॥ ५ ॥

सावित्री जंगती प्रथमस्य ब्रूहन पूरणम् । अन्ये देवा यस्य सवितुः प्रयाणं प्रवृत्तिं मनुययुरित् अवश्यं मनुगच्छन्त्येव यत्प्रवृत्तिं मनु-
वर्त्तन्त इत्यर्थः अन्ये देवा यस्य देवस्य महिमानं महत्त्वं च ओजसा बलेनानुययुः यस्य सविता पार्थिवानि रजांसि विममे पृथिवीपृथ्वी-
स्त्रीन् लोकास्मिमीति । लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्कः । स देव महित्वना स्वकीयेन महाभाग्येन एतशः एतज्जगत्त्रयं स्थावरजङ्गमं प्राण-
भावेन शीते व्याप्नोतीत्यतशः महिम्नो हतो भावो महित्वं तेन । भावे कान्दसस्त्वन्पुत्रायः । यद्वा एतश इत्यश्वनामसुः पठितम् । स देव
यस्य प्रयाणमन्वन्य इदृशं देवादेवस्य महिमानमोजसा । यः पार्थिवानि विममे स एतशोरजांश्चिदेवः सविता महित्वनाई

देवसवितः प्रसुवयज्ञस्मसुवयज्ञपतिस्मगाय । दिव्योगन्धर्वः केतपूः केतन्त्रः पुनातु वाचस्यतिर्वाचन्त्रः खदतु ॥ ७ ॥

एतशः अश्वरूपेण सर्वं जगद्वष्टभ्य स्थितः । उषा वायश्चस्य मेघस्य शिर इति श्रुतेः । सूर्यादश्वं वसवो निरतष्टेति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ ६ ॥
त्रिष्टुप् व्याख्यातापि कथ्यते । हे देव सवितः यज्ञं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञपतिं यजमानं च भगाय सौभाग्याय प्रसुव । किञ्च
दिव्यो दिवि भवः स्वर्गस्थः केतपूः केतं परचित्ते वर्त्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति केतपूः इदृशो गन्धर्वः गां वाचं धारयतीति
गन्धर्वः सविता नोऽस्माकं केतं चित्तवर्त्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविवर्त्तनेन शोधयतु । वाचः वाण्याः पतिः सविता नोऽस्मदीयां वाचं
खदतु स्वादयतु अस्मदुक्ता वाक्तास्मै रोचतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

जगती व्याख्यातापि^१ विशेषतो व्याख्यायते । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य विशेषेण प्राति पूरयति दक्षिणान्नदानादिनेति विप्रस्तस्य सम्बन्धिनो विप्रा ऋत्विजो मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समाहितं कुर्वते । उत अपि च धिय इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि युञ्जते सम्पादयन्ति कीदृशस्य विप्रस्य बृहत्तः प्रभोः अग्निचयनोद्योगेनाभितृप्सु । तथा विपश्चितः विदुषः प्रयोगाभिन्नस्य । विप्राः कीदृशाः होत्राः होमशीलाः जुह्वतीति होत्राः त्रप्रत्ययः कर्मण्यालस्वरहिता इत्यर्थः । नन्विदं ऋत्विग् यजमानादिकं कुतो जातं तत्राह एक इत् एक एव सविता विदधे सर्वमिदं निर्मितवान् कीदृशः वयुनावित् वयुनानि प्रक्षानानि वेत्तीति वयुनवित् अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः विपश्चित् ऋत्विग्यजमानाभिप्रायज्ञः । कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत आह यतः सवितुर्देवस्य परिष्टुतिर्भ्यहो परितः सर्ववेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्भ्यहती अचिन्त्यः सवितुर्भ्यहिमेत्यर्थः ॥ ४ ॥

युजेवा॒म्र॒ह्म॒पू॒र्व्यन्मो॒भिर्वि॒ज्ञो॒क॒एतु॒प॒थ्ये॒ व॒सू॒रेः ॥ ४ ॥
इ॒ष्ट॒ख॒न्तु॒वि॒ष्टे॒ अ॒मृत॒स्य॒पु॒त्रा॒ आ॒ये॒धा॒मानि॒ दि॒व्यानि॒ त॒स्युः ॥ ५ ॥

त्रिष्टुप् आद्यद्वितीयतुर्याणां व्यूहेन पूरणम् । पत्नीयजमानो वामिति पदेनोच्यते । हे पत्नीयजमानो वां युवयोरर्थं नमोभिरन्नैः इदानीं हुतैर्हृतैः सहितं पूर्व्यं पुरातनैर्भर्हिर्भिरनुष्ठितं ब्रह्म परिबृढ मग्निचयनाख्यं कर्माहं युजे युनज्मि सम्पादयामि व्यत्ययेन तुदादित्वाच्छः यथा ब्रह्मशब्देन प्राणाः सप्त ऋषयो ब्राह्मणाश्चोच्यन्ते वामर्थे पूर्व्यं पुरातनं ब्रह्म ब्राह्मणजातिं नमोभिरन्नैर्युजे योजयामि अन्नैर्विप्रांस्तपंयामीत्यर्थः । किमर्थमिति चेत् सूरैः पण्डितस्य यजमानस्य श्लोकः कीर्त्तयितुं विविधं गच्छतु लोकद्वयं व्याप्नोतु व्यवहिताद्येति किं एतु अनयोर्व्यवधानम् तत् दृष्टान्तः पथ्याइव पथोऽनपेता पथ्या यज्ञभागप्रवृत्ता आहुतिर्यथा लोकद्वयं व्याप्नोति एवं यजमानस्य श्लोक उभयलोकसञ्चारी भवत्विति भावः । किञ्च अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य पूजापतेः पुत्रा विश्वे सर्वं देवा

। गायत्री तृतीयः पादः पञ्चार्णस्तेन शङ्कुमती तदुक्तं पिङ्गलेन एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमतीति । सवितुर्देवस्य प्रजापतेः सवे प्रसवे आद्यायां वर्तमाना वयं यजमाना युक्तेनेन्द्रियेभ्यो नियमितेनैकाग्रेण मनसा स्वर्गाय स्वर्गसाधकाय कर्मणि शक्ता स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कुर्म इति शेषः ॥ २ ॥

अनुष्टुप् द्वितीयः सप्तार्णस्तेनैकोना । सविता तान् प्रसिद्धान् देवान् प्रसुवति । घृ प्रेरणे तुदादिः लेटोऽडाटावित्यडागमः प्रसूति अभ्यनुजानाति प्रेरयतीत्यर्थः । किं कृत्वा युक्ताय युक्ता क्तो यक् अग्निकर्मणि संयोज्य । किञ्चूतान् देवान् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा युक्तेनमनसावयन्देवस्यसवितुःसवे । स्वर्गायशक्ता ॥ २ ॥

युक्तायसवितादेवान्स्वर्ग्यतोधियादिवम् । बृहज्ज्योतिःकरिष्यतःसविताप्रसुवातितान् ॥ ३ ॥

युञ्जतेमनउतयुञ्जतेधियोविप्राविप्रस्यबृहतोविपश्चितः । विहोवाधेवयुनाविदेकइन्महीदेवस्यसवितुःपरिष्टुतिः॥४॥

अन्येन दिवं दीव्यति प्रकाशतइति दिवम् इगुपधेति कप्रत्ययः द्योतनं स्वः स्वर्गं यतो गच्छतः इणः शवन्तस्य यत इति रूपम् । पुनः कौटशान् बृहत् महत् ज्योतिः आदित्यलक्षणं मातृत्वेन करिष्यतः संस्कुर्वतः । कौटशः सविता सविता प्रेरयिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गच्छतो देवानग्निकर्मणि सविता प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान् देवानिन्द्रियविशेषान्युक्ता विषयेभ्यो नियम्य प्रसुवति प्रकर्षेणाग्निकर्मणि प्रेरयति कौटशान् स्वर्ग्यतः स्वर्गप्राप्त्यै उद्यतान् तथा बृहत् प्रौढं ज्योतिः चीयमानस्याग्नेस्तेजः धिया दिवं करिष्यतः तत्तादिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्तुं मुच्यतान् ॥ ३ ॥

विश्वकर्म्या च तृतीयां चिति मपश्यंस्त एव तस्या अर्षेयमृषयश्चतुर्थीं चिति मपश्यन्नृषय एव तस्या अर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठेयव तस्या अर्षेयमिति^१ ॥ चयनं कर्तुमिच्छन् फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पौर्णमासेष्टिं कृत्वा पुरुषाश्वगोऽव्यजानालभ्याजेन यागं कृत्वा पञ्चानां शिरांसि घृताक्लानि प्रथमचितावपधानार्थं क्वचित् संस्थाप्य तेषां कबन्धान्यजशेषं च मृद्युक्ते तडागादिजले प्राप्सेत् उखार्धमिष्टकार्थं च मृदं जलं च तत् एवादेयम् ततः फाल्गुनकृष्णाष्टम्यामुखासम्भरणम् तदर्थमाहवनीयदक्षिणाञ्जीउद्धृत्याहवनीयात् प्राक् कृते चतुष्कोणे गते ततस्तडागात्पिण्डमानीय भूसमं स्थापयेत् पिण्डाहवनीयान्तराले सच्छिद्रां वल्मीकमृदं निदध्यात् आहवनीयाहचिणदेशेऽश्वगर्दभाजाः प्राङ्मुखाः प्रागपरा सुच्चरमनावहाः स्थाप्याः आहवनीयोत्तरे वैणव्युभयतस्तीक्ष्णा कल्माषी हिरण्मयी वाभिः स्थाप्या ततः कर्म्याह का० अष्टाष्टहीतं जुहोति सन्ततमुद्धृत्य, ज्ञान इति^२ । अस्यार्थः । गार्हपत्ये घृतं संस्कृत्य जुह्वं स्नुवं च संमृज्य स्नुच्यष्टाष्टहीतमाज्यमाहवनीये परिस्तरणसमिदाधानपूर्वकं सन्तत मविच्छिन्नधारया स्नुचमृध्वां कुर्वन्नध्वर्युर्जुहोति युञ्जान इत्याद्यष्टकण्डिकाभिः सान्तत्यं चाष्टर्चान्ते स्वाहाकारपर्यन्तम् ॥ आद्यानुष्टुप् तृतीयः समाचरः । अष्टानां सवितापि ऋषिः देवोऽपि सविता । अथ मन्त्रार्थः । सविता सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्नेर्ज्योतिः चौयमानस्य वहेः सम्बन्धि तेजः निचाय्य पञ्चपशुषु प्रविष्टं निश्चित्योपलभ्य यद्वा सफलानां कर्मणां साधनभूतं निश्चित्य । पृथिव्याः पशुशरीरान्विताया भुमेः सकाशादध्याभरत् अध्याहृतवान् दृष्टकाः कृत्वाग्निं चितवानित्यर्थः । सवितृशब्देन श्रुतौ प्रजापतिरुक्तः प्रजापतिर्वै युञ्जान इति^३ श्रुतेः । किञ्चतः प्रथममग्न्यारम्भे मनो युञ्जानः समादधान युङ्क्तेऽसौ युञ्जानः किं कृत्वा धियो बुद्धीरिष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि तत्त्वाय तनित्वा विस्तार्य मनसा पर्यालोच्य बुद्ध्यावधार्येत्यर्थः । तनु विस्तारे समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति क्ताप्रत्ययः अनित्यमागमशासनमितीडागमाभावः अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः क्लो यगिति क्ताप्रत्ययान्तस्य यगागमः ॥ १ ॥

पाक्षितवन्ती ।* कैः काव्यैः कवीनां मन्द्रद्रष्टृणां सम्बन्धिभिर्मन्त्रैः कवीनामिमे काव्याप्तैः । तथा दंसनाभिः दंस इति कर्मनामं दंससः करणं दंसना तत्करोति तदाचष्टइति णिचि जाते ष्ठासयन्यो युजिति युच्प्रत्यये दंसनेति रूपम् । दृष्टान्तमाह पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्तथाश्विनौ त्वामावतुः अश्विनाविन्द्रस्य रक्षणं कृतवन्ताविति कथमवगम्यते तत्राह यदिति यद्यस्मात्कारणात् हे इन्द्र त्वं शचीभिः कर्षेभिर्नमुचिवधादिकर्माणि कृत्वेत्यर्थः सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि पिबतेर्लङि मध्यमैकवचने रूपम् हे मध्वन्धनवन्निन्द्र यस्माच्च सरस्वती देवी त्वा त्वामभिणक् उपसेवते त्वत्कृतसोमपानेन सरस्वतीकृतत्वत्सेवनेन च अश्विनौ त्वा मावतुरिति ज्ञायतइत्यर्थः । भिणज् उपसेवायां कण्डादिः अस्माकङि कण्डादिभ्यो यगिति प्राप्तस्य यको व्यत्ययेन लुक् हल्ङगाभ्यो दीर्घात्सुतिस्त्यपृक्तं हलिति तिपो लृक् लुङ्लङ्लृङ्स्वङुदात्त इति अडागमः वावसानइति जकारस्य ककारः अभिणगिति रूपम् ॥ ३४ ॥

॥ १० ॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अगमद्वयमोऽध्यायो राजसूयान्तवर्णनः ॥ १० ॥

युञ्जानः प्रथमम् नस्तत्वाय सविता धियम् । अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अद्भ्यग्भरत् ॥ १ ॥

रमाकान्तं नमस्कृत्य गणेशं शारदां गुरुम् । संहितैकादशाध्याये मन्त्रदीपो वितन्यते ॥ ॥ एकादशमारभ्याष्टादशाध्यायपर्यन्तमग्निचयनमन्त्राः ॥ तेषां प्रजापतिर्ऋषिः साध्या ऋषयो वा ॥ सोऽग्निः पञ्चचितियुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः द्वितीयचितिर्देवा ऋषयः तृतीयचितिरिन्द्राग्निविश्वकर्माण ऋषयः चतुर्थचितिर्ऋषय एवऽर्षयः पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठो ऋषिः । तथा च अतिः । प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चिति मपश्यन् देवा एव तस्या आर्षेयं मिन्द्राग्नी च

का० यहाणां युवं सुरामं पुत्रमिवेति । युवं सुरामं पुत्रमिवेति हे ऋची सुरायहाणां याज्यानुवाक्ये पृथमानुवाक्या पुत्रमिवेति याज्या ॥ अनुष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या । हे अश्विना अश्विनौ युवं युवं कर्मसु निमित्तेषु इन्द्र मावत मपालयतं स्वकर्मचम मकुरुत मित्यर्थः । अवतेर्लिङि मध्यमद्विवचनम् । किभूतो युवाम् असुर एव आसुरस्तस्मिन्मुचौ नमुचिसज्जे आसुरे असुरे दैत्ये स्थितं सुरामं सुष्ठु रमयतीति सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं सचा सह एकीभूय विपिपाना विपिपानौ विविधं पिबन्तौ विविधं पिबतस्तौ विपिपानौ पिबतेर्व्यत्ययेन ह्यादित्वे शानच्प्रत्यये रूपम् । तदर्थं अतावितिहासः २ । नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य

युवसुराममश्विनानमुचावासुरेसचा । विपिपानाशुभस्यतीन्द्रङ्गर्मास्वावतम् ॥ ३३ ॥

पत्वमिवपितरावश्विनोभेन्द्रावथुःकाव्यैर्हसनाभिः । यत्सुरामव्यपिवःशचीभिःसरस्वतीत्वामववन्तभिष्णक् ॥ ३४ ॥

॥ १० ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सखासीत् स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्यं सुरया सोमेन सह पपौ तत इन्द्रोऽश्विनौ सरस्वतीं चोवाचाहं नमुचिना पीतवीर्योऽस्मि ततोऽश्विनौ सरस्वती चापां फेनरूपं वज्रमिन्द्राय ददुः तेनेन्द्रो नमुचैः शिरश्छिच्छेद ततो लोहितमियः ससुरः सोमस्तदुदरादश्विभ्यां पीत्वा शुद्ध इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्र मश्विनावरक्षतामित्यर्थः । पुनः कौटुशौ शुभः पतौ शोभनं शुप् शुभ दीप्तावित्यस्मात्सम्पदादित्वाद्भावे क्तिप् तस्य शुभः शोभनस्य कर्मणः पतौ पालकौ षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना पतिशब्दे परे विसर्गस्य सकारः ॥ ३३ ॥

तिष्ठुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या हे इन्द्रोभा अश्विना उभौ अश्विनौ त्वा मावथुः अवतेर्लिङि मध्यमद्विवचनं पुरुषव्यत्ययः आवतुः

का० ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गेति त्रीन्वा प्रतिदेवतमेतयैवेति१ । पूतायां सुरायां बदरीफलचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदङ्गेत्येकं ग्रहं वैकङ्कत-
पात्रेण गृह्णाति । यद्वा कुविदङ्गेत्यृचैव त्रीन् ग्रहान् प्रतिदेवतं गृह्णाति । यथा । कुविदङ्क० उपयाम गृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेति प्रथमम् ।
कुविदङ्क० उपयाम गृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वेति द्वितीयम् । कुविदङ्क० उपयाम गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुवाम्णे इति तृतीयम् । त्वं
काचीवतसुकीर्ति इष्टम् । आद्या सोमदेवत्याऽनिरुक्ता तिष्ठुप् । कुविदिति बहुनाम्० अङ्गेति क्षिप्रनाम्२ । क्षिदिति वितर्के । हे
सोम यथा यवमन्तः । यवा विद्यन्ते येषां ते यवमन्तः । मादुपधायाश्चमतोर्वाऽयवादिभ्यः इति यवादीनां निषेधान्तोर्मकारस्य वकारा-

कुविदङ्कयवमन्तोयवञ्चिद्यथादान्यनुपूर्व्वे वियूय । इहेहैषाङ्गुणहिभोजनानियेवर्हिषोनमउक्तिंयजन्ति ।

उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यान्वासरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वासुवाम्णे ॥ ३२ ॥

भावः । बहुयवसम्पन्नाः कृषीबलाः । कुवित् बहुलं यवं सर्वं यवमयं सस्यं चित् विचार्य अनुपूर्व्व मानुपूर्व्वेण वियूय पृथक्कृत्य
अङ्ग क्षिप्रं दान्ति लुनन्ति । दाप् लवने लट् । तथा एषां यजमानानां सम्बन्धीनि भोजनानि भोज्यानि वस्तूनि इह इह अश्विन्नेव यज-
माने कणुहि कुरु । एषां केषां ये यजमाना बर्हिष उपरि स्थिता नमउक्तिं यजन्ति नम इत्यब्रवीनाम्० । उक्तिर्वचनम् । हविलं चनमत्र
मादाय उक्तिं याज्या मभिधाय यजन्ति । यागं कुर्वन्ति । हे सोम त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यां त्वा त्वां गृह्णामि सरस्वत्यै त्वां
गृह्णामि सुवाम्णे रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

देवयागे ब्रह्मात्मकर्त्रा ब्रह्मस्यतिना । तेजसा ओजसा ओजस्विना वरुणेन । तेजस्विना अग्निना । राज्ञा ओषधिविप्राधिपेन
दौध्यमानेन वा सोमेन चन्द्रेण । दशम्या दशसङ्ख्यापूरिकया विष्णुना देवतया यन्नाधिष्ठात्रा विष्णुरूपेण देवेन । एतैराक्षसः
प्रसर्पामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ इति राजसूयः समाप्तः ॥

अथ राजसूयगतचरकसौत्रामणीमन्त्रा उच्यन्ते ॥ राजसूयप्रान्ते विहिता सौत्रामणी चरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्मन्त्राणाम-
खिनाष्टवी ॥ का० पक्वोदनं विरुढाष्टूर्णीकृत्याश्विभ्यां पच्यसेति संसृजतीति^१ । विरुढा जाताङ्कुरा अजाताङ्कुराश्च त्रीहयः
क्षौमे बद्धाः सन्ति तन्मध्ये अजाताङ्कुराणां त्रीहोणा मोदनं पक्व विरुढान् त्रीर्हीष्टूर्णीकृत्योदनेन मिश्रयति । त्रीणि यजूंषि
सुरादेवत्यानि । हे सुरे त्वमश्विभ्यां पच्यस्व अश्विनोरर्थाय पाकं कुरु पाको नाम विपरिणामश्चेष्टता । सरस्वत्यै देव्यै पच्यस्व ।

अश्विभ्यामपच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुवाम्ने पच्यस्व । वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्गः सोमो अतिस्तुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा^२

सुष्ठु वायत इति सुवामा तस्मै सुवाम्ने शोभनव्राणकर्त्रे सुव्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व यतः सौत्रामण्येन्द्रस्य भेषज्यं कर्तव्यमस्ति ॥
का० वपामार्जनान्ते कुशैः परिस्रुतं पुनाति वायुः पूत इति^३ । पशूनां वपामार्जनान्ते कर्मणि कृतं दमैः सुरां कस्मिंश्चित्वात्रे
पुनाति । सोमदेवत्या गायत्री । वायुः सुपां सुलुगित्यादिना तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः सोमो वायुः वायुना पूतः शोधितः
पवित्रेण कुशमयेन पूतः सन् प्रत्यङ् नौचैरधोमुखः सन् अतिस्तुतः अतिक्रम्य गतः । किंभूतः इन्द्रस्य युज्यो योगाहेः सखा सखि-
भूतः । सोमः पूर्वं पूतिगन्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुरुक्तस्त्वं सोमं सुगन्धं कुर्विति ततो वायुना सोमो दुर्गन्धं मपहृत्य सुगन्धः कृत इति^३
अत्युत्तमं तदयं मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

१—१५, ८२५ ।

२—१५, १०, १० ।

३—१०, ७, २ ।

॥ य० ॥

== 26 ==

2—24, 25, 26-27

सुखयिता । त्वं बहुधासीत्येतावदेव पञ्चमं प्रतिवचनम् ॥ का० बहुकारेति च ह्यत्येवं नामानमिति । यजमानं बहुकारेत्यादि-
सुमङ्गलनामानं नरमाकारयति । लिङ्गोक्तदेवतम् । हे बहुकार बहु कार्यं करोति बहुकारः अयः करोति अयस्करः भूयो बहुतरं
करोति भूयस्करः तेषां सम्बोधनानि हे बहुकारेत्यादिकल्याणनामन् त्वामाह्वयइति शेषः ॥ का० स्फामस्मै प्रयच्छति पुरोहितो-
ऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इति । अस्मै यजमानाय स्फां ददाति द्यूतभूमिकरणाय । स्फादेवतम् । हे स्फा इन्द्रस्य वज्रस्त्वमसि इन्द्रो
ह यत्र हवाय वज्रं प्रजहारेत्यादि तस्य स्फास्तृतीयमिति^१ अन्तेः । तेन हेतुना मे मम यजमानं रध्य रध्यतिर्विशगमने वशवर्तिनं

अग्निः पृथुर्धर्मणस्यतिर्जु पाणो अग्निः पृथुर्धर्मणस्यतिराज्यस्यवेतुस्वाहा

स्वाहाकृताः सूर्यस्वरश्मिभिर्यत्तद्धुस्रजातानाम्भामेष्टाय ॥ २६ ॥

कुब । यो वै राजा वाङ्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान् भवतीति^२ अन्तेः । यदा तेन मे रध्य यस्मात्त्वं वज्ररूपस्तेन कारणेन
मम रध्य द्यूतभूमौ परिलेखनरूपं कार्यं साधय ॥ २८ ॥

का० द्यूतभूमौ हिरण्यं निधायामिजुहोति चतुर्गृहीतेनाग्निः पृथुरिति^३ । एवं कृतायां द्यूतभूमौ कनकं निधाय तदुपरि
चतुर्गृहीतान्वं जुहुयात् । अग्निदेवत्वम् । अग्निः आग्न्यस्य वेतु कर्मणि षष्ठी घृतं पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु । किञ्चित्तोऽग्निः
पृथुः देवानां प्रथयत्वाद्दिशालः । तस्मा धर्मणः पतिः धारणं धर्मं जगतो धारणस्य धर्मस्य वा स्वामी । जुषाणः प्रीयमाणः ह्यजमानं
हविः सेवमानो वा । अग्निः पृथुर्धर्मणस्यतिरिति पुनःपाठ आदराधः ॥ का० अद्यान्निवपति स्वाहाकृता इति^४ । पूर्वोक्तपश्चा-

१—१५,०,१० ।

२—१५,०,११ ।

३—१,२,४,१ ।

४—५,४,४,१५ ।

५—१५,०,१५ ।

६—१५,०,१६ ।

समर्था भवन्तु। कलिः सर्वाङ्गाभिभावकत्वात्कुन्वतोऽपि जयापेक्षित्वात्पञ्चाक्षव्यापकत्वमिति भावः ॥ का० वरं वृत्वा ब्रह्मन्वित्या-
मन्त्रयते पञ्चकत्वः प्रत्याह व्यत्यासं सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिरादिनैवान्त्रमिति१। यजमानो राज्यं मेऽस्त्व
त्वादि द्रव्यं सम्प्राप्यं पञ्चवारं ब्रह्मन्निति मन्त्रेण ब्रह्माणं मामन्त्रयते एवमामन्त्रितो ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः सवितासि वरुणोऽसि
इन्द्रोऽसि रुद्रोऽसीत्येतैर्मन्त्रैर्व्यत्यासं यजमानं प्रत्याह तेन चतुर्णामपि मन्त्राणां मादौ त्वं ब्रह्मासीसि प्रयोगः। व्यत्यासमित्यादौ
यजमानो ब्रह्मन्वित्यामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति प्रत्याह। पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणं मामन्त्रयते ब्रह्मा
त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजा इति प्रत्याह। पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणं मामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि विशौजा
इत्याह। पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणं मामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि सुशेव इत्याह। अन्यं च पञ्चमं प्रतिवचनमादिनैव

रुद्रोऽसि सुशेवः। ब्रह्मकारश्चेयस्त्वरभूयस्कारे नृस्यवजोसितेन मेरुद्व्या ॥ २८ ॥

त्वं ब्रह्मासीत्येतावतैव कार्यं ब्रह्मणेति सूत्रार्थः ॥ ब्रह्मन्। ब्रह्मदेवतम्। यजमानः प्रथमं ब्रह्माणं मामन्त्रयते हे ब्रह्मन् ऋत्विक् त्वामा-
मन्त्रय इति शेषः। त्वं ब्रह्मासि। पञ्चं यजूंषि यजमानदेवत्यानि। ब्रह्मामन्त्रितो यजमानं प्रत्याह हे यजमान त्वं ब्रह्मासि महान्
भवसि सविता मेरुकस्यासि सत्यप्रसवः सत्यः प्रसवोऽनुज्ञा यस्य। द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽनिष्टनिवारकोऽसि सत्यौ-
जाः सत्यमोजो यस्य अमोचवोर्योऽसि सत्ये वा ओजो यस्य। तृतीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि ऐश्वर्यवानसि विशौजाः विष्णु
प्रजास्तोत्रस्तोत्रो यस्य विडोजा इति प्राप्ते विशौजा इति छान्दस मतएव पदकारो नावग्रहं चकार। चतुर्थं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि
रुद्रोऽसि हे राजन् त्वं रुद्ररूपोऽसि शत्रूणां रोदनाद्रावणाच्च। सुशेवः शेव इति सुखनामः शोभनं शेवः सुखं यस्मात् शोभनं

हे यजमान सोनां सुमुखरी मासन्दौ मासौद आरीह सुषदां सुखोपवेशनयोग्या मासन्दौ मासौद चवस्य योनिं स्थान मासन्दौ मासौद ॥ २६ ॥

का० निषसादेत्युरोऽस्यालभतइति१ । अध्वर्युयंजमानहृदयं स्पृशति । वरुणदेवत्या गायत्री शनःशेषदृष्टा अष्टषट्सप्तवर्णपाद-
त्वाह्वर्धमाना गायत्री । असौ यजमानः पस्यासु विष्णु प्रजासु आ निषसाद । विशो वै पस्या इति२ श्रुतेः । आधिपत्येनोपविशेय यदासन्ध्यां
निषस्यः स प्रजास्त्रेव निषस्य इत्यर्थः । व्यवहिताश्चेति आङ् उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यवस्थानम् । किञ्भूतो यजमानः धृतव्रतः
धृतं व्रतं यज्ञलक्षणं कर्म येन स्वीकृतं यज्ञः । वरुणः वारयत्यनिष्टमिति वरुणः । तथा सुक्रतुः शोभनसङ्ख्यः शोभनप्रज्ञो वा ।
किमर्थं निषसाद साम्राज्याय सम्म्राजो भावः साम्राज्यम् सम्म्राड्भावाय राज्यायेति३ श्रुतेः ॥ २७ ॥

निषसादधृतव्रतोवरुणःपस्यास्वा । साम्राज्यायसुक्रतुः ॥ २७ ॥

अभिभूरस्येतास्तेपञ्चदिशःकल्पन्ताम्ब्रह्मंस्त्वम्ब्रह्मासिसवितासिसत्यप्रसवोवरुणोसिसत्यौजाइन्द्रोसिविश्वौजा

का० अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान् पाणावाधयेति४ । यजमानहस्ते स्युः तसाधनभूतान् पञ्चाक्षान्सौवर्णकपर्दांजिदध्यात् । अक्षा यजमानो
वा देवता । चतुर्णामक्षाणां कृतसज्ज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति यदा पञ्चाप्यक्षा एकरूपो पतन्ति उत्ताना अवाक्षो वा तदा देवितुर्जयः
तत्र कलिः सर्वानन्वानभिभवति तं प्रत्युच्यते तत्सम्बन्धेन यजमानं प्रति वा । हे अक्ष यद्वा हे यजमान त्वमभिभूरसि । अभिभवित्त
अभितो व्याप्तासि । एताः कपर्दिकोपलक्षिताः पञ्च दिशः पूर्वादयस्तत्र जर्ध्वा चेति पञ्च दिशः ते त्वदर्थं कल्पन्तां त्वत्प्रयोजन-

सौवर्ण्यं मणी यजमानः स्मृशति ॥ हे हादशाक्षरे यजुषी शतमानदेवत्ये । हे रुक्म त्वमियदसि एतावत्परिमाणं शतरंत्तिका-
परिमितमसि आयुरसि जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मयि धेहि यो हि यदात्मकः स तदा तु मुत्सहते यतस्त्वं शतमानमसि
ततः शताब्दपरिमितमायुर्मयि रोपय । युङ्क्षसि युनक्ति यज्ञं सभारनिचयेन दक्षिणादानेन वेति युङ्क् वचंस्तेजस्वी भवसि अतो
मे मम वचं तेजो धेहि ॥ का० तौ ब्रह्मणे दत्त्वोर्गंसीति शाखा सुपस्मृशतीति^१ । तौ शतमानौ ब्रह्मणे दत्त्वा पूर्वोक्तप्रथवाहने
एवोपगूह्यतारमौदुम्बरीं शाखा सुपस्मृशेत् । शाखादेवत्यम् । हे औदुम्बरी शाखे त्वमूर्गसि अन्नरूपा भवसि तत ऊर्जं मम मयि धेहि
स्थापय ॥ का० इन्द्रस्य वामित्यवहरते बाह्व पयस्यायां व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायामिति^२ । अध्वर्युर्यजमानबाह्व व्याघ्रचर्मस्थापितायां

स्योनासिसुषदासिचक्षत्रस्ययोनिरसि । स्योनामासीदसुषदामासीदक्षत्रस्ययोनिमासीद ॥ २६ ॥

मैत्रावरुणाय पयस्यायां नीचौ करोति । बाहुदेवत्यम् । वीर्यकतो वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य यजमानस्य सम्बन्धिनौ
हे बाह्व अहं वां युवा सुपावहरामि मैत्रावरुणौपयस्यां प्रति नीचौ करोमि ॥ २५ ॥

का० प्राक् खिष्टकतः खादिरौ मासन्दीं रज्जूतां व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति स्योनासीतीति^३ । पयस्यायाः खिष्टकडोमात्प्राक्
रज्जुभिर्व्युतां खादिरीं मञ्चिकां व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणधिष्णाय पुरी निदधाति । आसन्दीदेवत्यम् । हे आसन्दि त्वं स्योना
सुखरूपासि सुखकारी भवसि । सुषदासि सुखेन सौदन्ति यस्यां सा सुषदा सुखेनोपवेष्टुं योग्यासि ॥ का० अधीवासमस्था-
मास्तृणाति चक्षत्रस्य योनिरिति^४ । आसन्त्यां वस्त्र माच्छादयति । अधीवासदैवतम् । हे अधीवास त्वं चक्षत्रस्य चक्षत्रस्य योनिर्मातृ-
वद्धारकत्वेन कारणमसि ॥ का० सुन्वन्त मस्या सुपवेशयति स्योनामासीदेति^५ । आसन्त्यां यजमानं स्थापयेत् । यजमानदेवत्यम् ।

शेषु प्राणभावेण सीदतीति नृषत् । वरेषु उत्कृष्टेषु स्थानेषु सीदति वरसत् । ऋते यज्ञे सीदतीति ऋतसत् । व्योम्नि आकाशे मण्डल-
रूपेण सीदतीति व्योमसत् । एवं सर्वत्रस्थितत्वेन स्तुत्वा सर्वत्रोत्पत्तिद्वारेण स्तोति यः अजाः असु, उदकेषु जायते मत्स्यादिरूपेण-
त्यब्जाः । गवि पृथिव्यां जायते चतुर्विधभृतग्रामरूपेणेति गोजाः । ऋते सत्ये जायते ऋतजाः । अद्रौ पाषाणे अग्निरूपेण जायते इत्यद्रिजाः ।
अद्रिर्मेघो वा । अद्रौ मेघे जलरूपेण जायत इति वा । ऋतम् ऋतौ सर्वत्र गतम् । बृहत् महत्परिवृद्धमपर्पन्तम् परब्रह्मरूपो यो हंसस्त-
प्रति रथादवतरामोति भावः ॥ यद्वा हंसशब्देन रथ उच्यते हन्ति पृथिवीमिति हंसः रथः बृहत् महत् प्रौढमृतं यज्ञं सम्पादयत्विति
शेषः । किञ्चित्तो हंसः शुचिषत् शुचौ देवयजने रथवाहने वा सीदतीति । वसुः स्वस्थोपरि यजमानं वासयतीति । अन्तरिक्षसत्
वचगुल्माद्यनवरुद्धेऽन्तरिक्षे सीदतीति । होता होतृसमानः तदेव कथमित्यत आह वेदिषत् वेद्यां सीदतीति । अतिथिः अतिथिवत्

इयदस्यायुरस्यायुर्मयिधेहियुषुःसिवर्चोसिवर्चोमयिधेह्यगूंस्सूर्जम्मयिधेहि । इन्द्रस्यवांवीर्यं कृतोबाहू अभ्युपावहरामि ॥ २५ ॥

पृथ्वीः दुरोणसत् दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति । नृषत् नृषु वाहकत्वेन सीदतीति । वरसत् वरे श्रेष्ठे राजगृहे सीदतीति । ऋतसत्
ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीति । व्योमसत् सूर्यं वोढुं व्योमन्याकाशे सीदतीति । अब्जाः अप्सु योनिर्वाअन्न इति श्रुतेरद्भ्यो जातै-
रश्वैरुपेतत्वादजाः । गोजाः गोशब्दवाच्याहज्राज्जायत इति गोजाः । इन्द्रो वृत्राय वज्रं ग्राहयत् त्रेधा व्यभवत्तस्य स्फासृतीयं रथ-
सृतीयं यूपसृतीयमिति तैत्तिरीयश्रुतेः । ऋतजाः ऋतं यज्ञमुद्दिश्य जातत्वाहृतजाः । अद्रिजाः अद्रिभ्यः पाषाणसदृशकाष्ठेभ्यो जात-
त्वादद्रिजाः ॥ २४ ॥

का० उपसृशति शतमानाविद्यदसीति । शालादक्षिणभागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दक्षिणचक्रे बद्धौ शतमानौ शतरंत्तिकानिर्मितौ

का० अग्नये गृहपतयइति चत्वारि रथविमोचनीयानि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति^१ । रथविमोचनीयसञ्ज्ञासुतस्तु आहुतीर्जुहोति ॥
चत्वारि यजूंषि विष्णोक्तदेवत्वानि । गृहाश्रमपालकायाम्नये स्वाहा सुहुतमस्तु । वनस्थतिरूपिणे सोमाय हविर्दत्तमस्तु । इन्द्रस्येन्द्र-
सम्बन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय स्वाहा । मरुतां सम्बन्धिने भोजसे बलाय हविर्दत्तमस्तु ॥ का० भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति^२ । रथस्तु
एव यजमानो भूमिं पश्येत् ॥ भूमिदेवत्वम् हे मातर्जगन्निर्मात्रि हे पृथिवि भूमे तं मा मां मा हिंसोः हिंसां मा मा कार्षीः अहमपि
त्वां पृथिवीं मो मा उ हिंसिषम् ॥ २३ ॥

पृथिविमातर्माहि^३ सीर्मा अहन्त्वाम् ॥ २३ ॥

हंसः शुचिषदसुरन्तरिक्षसद्दोतावेदिषदतिथिर्दूरोणसत् ।

नृषद्वरसदृतसद्गोमसदजागोजाऋतजाअद्रिजाऋतम्बृहत् ॥ २४ ॥

का० अवरोहति हंसः शुचिषदिति^१ । यजमानो रथादवरोहति ॥ सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी सूर्यदेवत्यातिजगती-वामदेवदृष्टा ।
हल्यहङ्कारमिति हंसो भगवानादित्य एवंविधः तं प्रत्यवतरामीति वाक्यशेषः । किंभूतो हंसः शुचिषत् शुची दीप्तौ सोदतीति शुचि-
षत् आदित्यरूपेण । तथा वसुर्वासयिता नराणां प्रवर्तकः अन्तरिक्षे सोदतीत्यन्तरिक्षसत् वायुरूपेण । होता आह्वाता देवानाम् वेदौ
सोदतीति वेदिषत् अग्निरूपेण । अतिथिः सर्वेषां पूज्यः । दूरोणे यज्ञगृहे सोदतीति दूरोणसत् आहवनीयादिरूपेण । नृषु मनु-

प्रेरयेत् ॥ धुर्यदेवतम् । हे धुर्य मरुतां देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शत्रूनि ति शेषः ॥ का० गवां मध्ये स्थापयत्यापामेति१ । पूर्वमेवाहवनीयोत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । वयं मनसा सह आपाम् प्राप्तवन्तो यदुपक्रान्तं तत्कर्म ॥ का० धनुरात्रर्गोपस्पृशति गां यजमानः समिन्द्रियेणेति२ । धनुःकोट्या गां स्पृशेत् ॥ यजमानदेवत्यम् । वयमिन्द्रियेण वीर्येण सङ्गताः स्म ॥ २१ ॥

का० तावद्भूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा पूर्वेण यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयति मातइति३ । स्थापितगवां पतर्ये स्वभावे तावत् शतमधिकं वान्यहत्वा यूपात्पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे रथं स्थापयेत् ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् संवरणदृष्टा । हे वज्रहस्त वज्रं मातइन्द्रतेवयन्तुराषाडयुक्तासोऽब्रह्मताविदसाम् । तिष्ठारथमधियंवज्रहस्तारश्मीन्देवयमसेस्वखान् ॥ २२ ॥

अग्नयेगृहपतयेस्वाहासोमायवनस्पतयेस्वाहामरुतामोजसेस्वाहेन्द्रस्येन्द्रियायस्वाहा ।

हस्ति यस्य तस्माद्बुद्धिः हे देव दीप्यमान त्वं यं रथमधि तिष्ठ लड्ये लोट् अधितिष्ठसि । इत्योऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः । यस्य च रश्मीन् प्रअहानायमसे आयच्छसि । किञ्चूतान् रश्मीत् स्वखान् शोभना अश्वा येषु तान् । हे तुराषाट् तूर्णं सहते शत्रून् अभिभवतीति तुराषाट् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त ते त्वदीया वयं ते तव तस्मिन् रथे अयुक्ताः तस्माद्भिन्नाः सन्तो मा विदसाम दस उपक्षये विविधमुपक्षीणा मा भवाम् । तव दृष्टान्तः अब्रह्मता लुप्तोपमानम् अब्रह्मतेव ब्रह्म विज्ञानानन्दस्वभावमनश्चरम् तस्य भावो ब्रह्मता न ब्रह्मता अब्रह्मता यथा ब्रह्मभावादन्यदस्तु विदस्ये देवं वयं मा विदस्येमहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

पात्राशेनाभिषेकपात्रेणाभिषेकोदकशेषानाम्नीध्रीयान्नेरुत्तरभागे जुहोति ॥ रुद्रदेवत्वम् । हे रुद्र यत्ते नव क्रिवि कटं हिंसित
वा पर मुत्कृष्टं नीमास्ति । क्रिवि हिंसाकरणयोः इत्यर्थः । एवं रुद्रं सम्बोध्य होमद्रव्यमाह । हे हविः तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं हुत
मसि अनेष्टं चासि अमाशब्दो गृहवाचो१ मदीये गृहे इष्टं दत्तमसि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

का० वाजपेयवद्रथमवहृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणी युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति२ । वाजपेये इव रथवाहणाद्रथ-
मिन्द्रस्य वज्रोऽसीति मन्त्रेण भूमाववतार्य मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरश्वैर्वाजपेयवदेव युनक्ति प्रत्यश्वं मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रोऽसी-
त्येव मन्त्रो न वाजपेयसम्बन्धी सर्वः तावन्मात्रस्यैवान्न पाठात् पूर्ववदिति धूर्गृहीतं दक्षिणश्रोणिदेशे वेश्यामानीय युनक्ति पूर्वं दक्षिणं

इन्द्रस्य वज्रोऽसि मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्तोऽग्निपायुनजिम । अथ यथायै त्वास्वधायै त्वारिष्टो

अर्जुनो मरुताम्प्रसवेन जयापाममनसा समिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

तत उत्तरं ततो दक्षिणाग्रं ततः सव्याग्रं ततोऽग्निर्देवाक्षयाणां योजने प्राप्ते चतुर्भिरित्युक्तमिति सूत्रार्थः ॥ रथदेवत्वम् । हे रथ
त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि ॥ युनक्ति । रथदेवत्वम् । प्रशास्तोः मित्रावरुणयोः देवयोः अग्निपाय प्रशासनेन हे रथ त्वां युनजिम योजयामि ॥
का० अथ यथायै त्विति सुवन्नारोहतौति३ । यजमानश्चात्वालदेशस्थः रथमारोहति ॥ रथदेवत्वम् । अरिष्टोऽनुपहिंसितः अर्जुनोऽर्जुन-
तुल्य इन्द्र इत्यर्थः । अर्जुनो ह वै नामेन्द्र इति४ अतः एव भूतो हं हे रथ त्वा त्वामव्ययायै । व्यथ भयचलनयोः । अभयाय अचलनाय
वा । स्वधायै अन्नरसाय च त्वामधितिष्ठामि ॥ का० मरुता मिति दक्षिणधुर्यं प्राजतीति५ । यजमानेन सहारुढो यन्ता दक्षिणाश्वं कशया

विष्णोर्व्यापनशीलस्य यज्ञपुरुषस्य जगदीश्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य विक्रमणं प्रथमपादप्रक्षेपेण जितो भूलीकोऽसि । हे द्वितीय प्रक्रम त्वं विष्णोः विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीय प्रक्रम त्वं विष्णोः क्रान्तं तृतीयपादप्रक्षेपेण जितं त्रिविष्टपमसि । इदं मन्त्रत्रयं लोकत्रयजये हेतुभूतं तित्तिरिराह विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव भूत्वेमांलोकानभिजयन्तीति । इमेवै लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तमिति १ श्रुतेः ॥ १८ ॥

का० शालाहारे जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापतइति १ । ततः सदसः शालाया मागत्य पुत्रेऽन्वारब्धे शालाहार्येऽग्नौ जुहोति ॥ प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुब्जुर्मध्या तृतीयचतुर्थपादमध्येऽयममुष्येतियज्युक्ता । हे प्रजापते त्वत्त्वत्तः अन्यो देवताविशेषः तानि एतानि

प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यो विष्वा रूपाणि परितावभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अत्ययममुष्य पिता सावस्य

पिता वयं स्याम पतयोरयीणां स्वाहा । रुद्रयत्ते क्रविपरन्नाम तस्मिन्नुत्तमस्य मेष्टमसि स्वाहा ॥ २० ॥

विष्वा विष्वाणि सर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि वर्तमानभूतभविष्यत्कालविषयाणि न परिवभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत् । परिभवः दृष्टेरप्यपलक्षणम् त्वदन्यो देव एतानि भूतानि स्रष्टुं संहर्तुं चाप्यगस्त इत्यर्थः । अतो वयं यत्कामास्ते जुहुमः यः कामो येषां ते यत्कामाः येन कामेन त्वां जुहुमः तत्कामरूपं फलं नोऽन्माकमस्तु ॥ यजुर्व्याख्यायते । अयममुष्य पितेति पुत्रं पित्रीकृत्य तयोर्नाम गृह्णाति अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य पिता । असावस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः यथा असौ दशरथोऽस्य रामस्य पितेति ॥ सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ का० आग्नीध्रीये पालाशेन श्रेष्ठान् जुहोति रुद्र यत्तद्वत्तुत्तरार्धइति १ ।

मावास्याचातुर्मास्यादीनि विद्यन्ते यस्य स पर्वतस्तस्य । पर्वमरुभ्यां त इति तत्प्रत्ययः । किम्भूता नावः स्वसिचः स्वेनैवात्मनैव सिञ्चन्ति स्वसिचः । तथा इयानाः यन्तीत्येवंशीलाः । इयानाः एतेस्ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्रिति चानश्रप्रत्ययः चित्वादन्तोद्भात्तं पदम् । गमनशीलाः ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति मध्यस्थानात्पृथिवीम् । तदुक्तम् । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते हृष्टिर्हृष्टेरत्रं ततः प्रजा इति । ता आहुतिपरिणामभूता आप आदित्यमण्डलं प्राप्याधराक् आवहन्तुन् अधस्तादावर्तन्ते वृतेर्णिजन्ताङ्गुलि रगागमश्चान्दसः । किम्भूतास्ताः उदक्ताः ऊर्ध्वमेक्ताः । अञ्जु गतिपूजनयोः । ऊर्ध्वं गताः सत्यः । अहिं मेघमनु रीयमाणाः मेघमनुसरन्त्यः रीयतिर्गव्ययः । किम्भूतमहिं बुध्नां बुध्न मन्तरिक्षं तत् भवो बुध्नः अन्तरिक्षे वर्तमानम् ॥ यद्वायमर्थः । पर्वतशब्देनादित्य उच्यते वृषभस्य वपितुः पर्वतस्यादित्यस्य पुत्रादियानाः निगच्छन्त्यो नावः स्तुत्या आपः प्रचरन्ति सर्वतो गच्छन्ति किम्भूताः स्वसिचः स्वयं सेक्ताः आदित्योपरिष्ठादापो नाव्या उच्यन्ते । तथा च युतिः । नाव्या आप एव यजुष्यत् इष्टका इतुपक्रमस्य षष्ठिश्च वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिचरन्तीत्याहुः । ता उदक्ता व्यक्ताः सत्यः बुध्न मन्तरिक्षस्य महिं मेघमनुरीयमाणा अनुप्रविश्य गच्छन्त्यः सत्यः प्रावृष्टकाले अधराक् अधस्ताद्भूमिं प्रति आवहन्तुन् आवर्तन्ते आगच्छन्ति ॥ यद्वायमर्थः ऋचोऽस्याः । वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य पर्वतस्य हिसवद्विन्धाटेः पुत्रादियाना गच्छन्त्यो वहन्त्यो नावो नौतार्या महानद्यो गङ्गाद्याः प्रचरन्ति स्वसिचः स्वमात्मीयं यजमानक्षेत्रं सिञ्चन्ति ताः ता एव गङ्गोऽधराक् अधस्तात् आवहन्तुन् राजसूययाजिनोर्ध्वावर्तन्ते । किम्भूताः उदक्ताः अभिषेकपात्रेषु उत्तिष्ठताः प्रक्षिप्ताः । तथा बुध्नं बुध्नमन्त्रेण मुलमुच्यते तत्तुभवं बुध्नं प्रधानमित्यर्थः । अहिं महन्तारं शत्रूणां यजमान मनु रीयमाणाः यजमानं प्रति सिञ्चमानाः ॥ का० चर्मणि त्रिविक्रमयति विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमिति । अध्वर्युयजमानेन व्याघ्रचर्मणि त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिवारं पादप्रक्षेपं कारयेत् ॥ त्रीणि यज्जुषि यजमानदेवत्यानि । हे मदीय प्रथम प्रक्रम त्वं

इमं देवाः। व्याख्यातापि व्याख्यायते। हे देवाः सोमादयो दशरथस्य पुत्रं कौशल्यायाः पुत्रं कौशल्यायै विशे प्रजायै तिष्ठन्त मिमं
 राममसपत्नं शत्रुरहितं कृत्वा महते चत्राय महते ज्येष्ठत्वाय महते जानराज्यायेन्द्रस्यैश्वर्याय यूयं सुवध्वं प्रेरयध्वम्। हे अमौ कौशला
 एष रामो वो युष्माकं राजा अस्माकं ब्राह्मणानां तु सीमो राजा। एतावन्तं मन्त्रं पठित्वा पुरोहितो ऽध्वर्युर्वाभिषिञ्चेत्॥ राज-
 भ्रातृमन्त्रमाह। अग्नेर्भ्राजसाभिषिञ्चामि चत्राणामित्यादिऽन्द्रस्येन्द्रियायेत्यन्तो मन्त्रः। हे यजमान अग्नेर्वैश्वानरस्य भ्राजसा
 तेजसा त्वामभिषिञ्चामि चत्राणामित्यादेः पूर्ववद्वाच्या॥ राजमित्रमन्त्रमाह। सूर्यस्य वर्चसाभिषिञ्चामि चत्राणामित्यादि पूर्ववत्।

प्रपवतस्यष्टषभस्यष्टष्ठान्नावश्चरन्तिस्वसिचद्वयानाः। तात्रावष्टवन्नधरागुदक्ताअहिम्बुध्रामनुरौयमाणाः।

विष्णोर्विक्रमणमसिविष्णोर्विक्रान्तमसिविष्णोःक्रान्तमसि ॥ १६ ॥

हे यजमान सूर्यस्य तेजसा त्वामभिषिञ्चामि। अन्यत्पूर्ववत्॥ वैश्वमन्त्रमाह। इन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि चत्राणामित्यादि पूर्व-
 वत्॥ अतुत्या तु दुग्न्नादिशब्दैर्वीर्याण्येव व्याख्यातानि॥ १८॥

का० कण्डूयन्याभिषेकेष प्रतिलिम्पते प्र पर्वतस्येति२। यजमानः कृष्णविषाणया कृत्वाभिषेकोदकेन स्वाङ्गलमेन स्वाङ्गं लिम्पति॥
 अश्वेवत्या त्रिष्टुप्। प्रेतुपसर्गश्चरन्तीति पदेन सम्बध्यते। नावः प्रचरन्ति। नूयन्ते स्तूयन्ते स्तोत्रशस्त्रमन्त्रैरिति। नावः यद्वा
 नुदन्ति प्रेरयन्ति फलप्राप्तौ ता नावः। आहुतिपरिणामभूता आपः प्रचरन्ति गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति। न्भानुदिभ्यां डैरिति नुदते-
 ष्टौप्रत्ययः। किं कृत्वा षष्ठभस्य वर्षितुरग्नेः पृष्ठान्पृष्ठप्रदेशात् उत्थायेति शेषः। किञ्चित्स्य षष्ठभस्य पर्वतस्य पर्वणि पौर्णमास्यं-

का० स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्पालाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयेन स्व तृतीयेन मित्रो राजन्यो वैश्यश्च
तुर्थेन सोमस्य त्वा दुग्धेनेति प्रतिमन्त्र मभिषिञ्चामोति सर्वतः, साकाङ्क्षात् चत्राणां चत्रपतिरेधौति चेम ममुथेति च प्रथमो देवसूत्र-
दिति१। अर्थः। रुक्मसहितव्याघ्रचर्मणि प्राङ्मुखमवस्थितं राजानं पुरोहितादयः पुरस्तादवस्थायामभिषिञ्चेयुः। पालाशौदुम्बरन्य-
योधाश्वत्यानि चतुर्विधान्यभिषेकजलपात्राणि स्थापितानि। तत्र पालाशपात्रेण पुरोहिताध्वर्योरन्यतरः प्रथम मभिषिञ्चेत्। इतरे स्वादयः
पश्चादवस्थिता अभिषिञ्चेयुः तानेवाह। सो राज्ञो भ्राता द्वितीयेनोदुम्बरपात्रेण। मित्रभूतः कश्चित् चतुर्यस्तृतीयेन वटपात्रेण।
वैश्यश्चतुर्थेनाश्वत्यपात्रेणाभिषिञ्चति। चतुर्णामभिषेकृणां क्रमेण सोमस्याग्नेः सूर्यस्येन्द्रयैत्रे चत्वारो मन्त्राः। अभिषिञ्चामोति

इमन्देवाअसपत्नसुवद्वद्महतेक्षत्रायमहतेज्यैष्ठ्यायमहतेजानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय।

इमममुष्यपुत्रममुष्यैपुत्रमस्यैविशएप्रवोमीराजसोमोस्माकम्राक्ष्णानांराजा ॥ १८ ॥

पद मयिमेषु त्रिषु मन्त्रेष्वनुवर्तते। चत्राणां मित्यवयवोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु योज्यः। इम ममुथेति मन्त्रं प्रथमः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा
देवसूत्रविःश्विव नामग्रहणयुक्तं पठति। प्रथमग्रहणादन्येषां मिमममुथेति मन्त्रगेषो न भवति ब्राह्मणानां राजेति मन्त्रलिङ्गादिति
सूत्रार्थः॥ चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो देवता। हे यजमान सोमस्य दुग्धेन चन्द्रस्य यशसा त्वा त्वामभिषिञ्चामि तेनाभिषिक्तः सन्
चत्राणां चत्रपतिरेधि चत्रियाणां सर्वेषां मध्ये चत्रपतिः चत्रियेश्वरः एधि भव अति दिद्युन्पाहि। दो अवखण्डने द्यन्ति खण्डयन्ति दिद्यवो
वाणाः। इषवो वै दिद्यव इषुबधमेवैनमेतदतिनयतीति१ अतः तानतिक्रम्य शत्रुप्रयुक्तानिष्वादीनपसार्य इमं यजमानं हे सोम त्वं पाहि
पालय ॥ १७ ॥

वरुणो पुरुषो गर्तं इति॑ श्रुतिरध्यात्मविषयं व्याचष्टे। पुरुषारोहणानन्तरं मदिति सखण्डितां स्वसेनां दितिं खण्डितां परसेनां च चाथां क्रमेणानुग्रहनिग्रहदृष्ट्या समीक्षयाम् तौ कौ यौ युवा सुभो हौ उषसो विरोके रात्रेः समाप्तौ उदयः उदयः कुरुथः। एतेर्लटि मध्यम-द्विवचने इथ इति रूपम्। सूर्योदयानन्तरं स्वस्वस्थापारे प्रवर्तये इत्यर्थः। सूर्यस्य उदेति ययोर्युवयोः कार्यसम्पादनायेत्यर्थः। किम्भूतौ युवां हिरण्यरूपौ हिरण्यवद्रूपं ययोस्तौ सुवर्णखचितकटकायलङ्कारेण हिरण्यवद्भासनौ। तथा इन्द्रौ सामर्थ्योपेतौ ॥ एवमध्यात्ममर्थः। अधिदैवं त्वयमर्थः। हे वरुण हे मित्र मित्रावरुणो देवविशेषौ युवां गर्तं रघोपरिभागं गर्तमदृष्टं मारोहतम्। परवाणेभ्यो रक्षितुं चर्मकोलकादिभिराच्छादितो रथस्योपरिभागे गर्तमदृष्टो भवति। रथोऽपि गर्तं उच्यते गृणाते स्तुतिकर्मण इति॑

न्ततश्च चाथामदितिन्दितिञ्च मित्रोसिवरुणोसि ॥ १६ ॥

सोमस्यत्वादुग्धेनाभिषिञ्चाभ्यग्नेर्भाजसासूर्यस्यवर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण। क्षत्राणाङ्क्षत्रपतिरेद्व्यतिदिद्वुग्धाहि ॥ १७

यास्कोक्ते गर्तौ रथः। यौ युवा सुभसो विरोके उषःकालानन्तरम् उदयः उदयः कुरुथः सूर्यस्येत्तदा उदेति। किम्भूतौ हिरण्यरूपौ अति तेजस्विनौ। इन्द्रौ परमेश्वरौ। ततो रथारोहणानन्तरं मदितिं दितिं च युवां च चाथाम् अदितिमदीनं विहितानुष्ठातारं दितिं दीनं नास्तिकवृत्तं च पश्यतम् अयं पापी अयं पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः। अमुमर्थं श्रुतिराह ततः पश्यतं स्वं चारणं चेत्येवैतदाहेति३। कां० मित्रोऽसि वरुणोऽसीति वा४। अनेन मन्त्रेण वा बाह्व उद्ब्रूहति। हे वामबाहो मित्रोऽसि हे दक्षिणबाहो त्वं वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

एवमान्नांतः । एकादशभ्यो हिङ्गरोति स तिसृभिः स सप्तभिः एकयेकादशभ्यो हिङ्गरोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यो हिङ्गरोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वै चयस्त्रिंश इति । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेक्यमां सप्तकत्व उत्तमां सक्तत् द्वितीय पर्याये प्रथमां सक्तन्मध्यमां त्रिस्तमां सप्तकत्वः तृतीयपर्याये प्रथमां सप्तकत्वो मध्यमां सक्तदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं चयस्त्रिंशः स्तोमः सर्वेषां स्तोमानामन्तः ॥ का० आक्रम्य पादेन सौसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति । व्याघ्रचर्मपञ्चाङ्गाणि निहितं सौस माक्रम्य पादेन क्षिपेत् ॥ असुरदेवत्यम् । नमुचेरसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तम् । असु क्षेपणं प्रतिगृह्य क्षिप्तं सौसरूपेण ॥ १४ ॥

का० व्याघ्रचर्मरौहयति सोमस्य त्विविरिति । अभिषेकार्थं राजानं व्याघ्रचर्मणि स्थापयेत् ॥ चर्मदेवत्यम् व्याख्यातम् ॥ का०

सोमस्य त्विधिरसितवेवमे त्विधिर्भूयात् । सृत्योः पाह्यो जोसि स होस्य सृतमसि ॥ १५ ॥

हिरण्यरूपा उपसो विरोक उभा विन्द्रा उदियः सूर्यश्च । आरोहतं वरुणमित्रगर्तं

रुक्ममधः पदं कुरुते सृत्योरिति । पादतले हिरण्यं कुर्यात् ॥ रुक्मदेवतम् । हे सुवर्ण सृत्योः सकाशान्नां पाहि पालय ॥ का० शिरसि च नवतर्जं शततर्जं वैजोऽसीति । नवच्छिद्रं शतच्छिद्रं वा सौवर्णमण्डलं यजमानशिरसि कुर्यात् ॥ रुक्मदेवतम् । हे हिरण्य त्वमोजोऽसि असुं जेष्यामीति मनोवृत्तिरोजः तद्रूपं त्वमसि । शरीरं बलं सहस्तद्रूपमसि । असृतं विनाशरहितं त्वमसि ॥ १५ ॥

का० बाह्वं उन्नहति हिरण्यरूपा इति । यजमानबाह्वं ऊर्ध्वी करोति ॥ मित्रावरुणदेवत्या विष्टपं यजुरन्ता मित्रोऽसीति यजुः । हे वरुण शत्रुनिवारक दक्षिणबाहो हे मित्र सखिवत्पालक वामबाहो तौ युवां गर्तं पुरुषमारोहत आरोहणं कुरुतम् । बाह्वं वै मित्रा-

वैराजं साम । एकविंशः स्तोमः । शरद्वतुः । फलं यज्ञफललक्षणं । द्रविणं धनम् । एते त्वा भवन्तु ॥ एकविंशस्तोमस्त्वैव मान्नातः
सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यो हिङ्करोति स
तिसृभिः स एकया स तिसृभिः सप्तसप्तित्येकविंशस्य विष्टुतिरिति । प्रथमपर्याये प्रथममध्यमे त्रिर्गाये दुत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये
प्रथमां सकृद्वायेन मध्यमोत्तमे त्रिः तृतीयपर्याये मध्यमां सकृद्वायेत् प्रथमोत्तमे त्रिरित्येकविंशस्तोमस्य विष्टुतिः सप्तसप्तितोत्तम-
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । हे यजमाने ऊर्द्धा दिश मारोह । पङ्क्तिः कन्दः । प्रो ष्वस्मै पुरीरथमित्येतस्याः सृच्यत्पन्नं शाक्करं साम

ऊर्द्धामारोहपङ्क्तिस्त्वावतुशाक्करैवतेसामनीविणववयस्त्रिंशौस्तोमोहेमन्त

शिशिराष्टतूवर्चोद्रविणस्पत्यस्तन्नमुचेःशिरः ॥ १४ ॥

रेवतीर्नः सधमाद् इत्येतस्याः सृच्यत्पन्नं साम रैवतम् त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमो । हेमन्तशिशिराष्टतू । वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं वा । द्रविणम् ।
एते त्वा भवन्तु । यद्वा वर्चस्तेजोऽभिमानो देवस्ते धनं रक्षतु ॥ त्रिणव स्तोम एवमान्नातः नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स पञ्चभिः
स एकया नवभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नवभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै त्रिणव इति ।
प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन मध्यमां पञ्चकृत्वः उत्तमां सकृत् द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्वायेन मध्यमां त्रिरुत्तमां पञ्चकृत्वः तृतीयपर्याये
प्रथमां पञ्चकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोयं त्रिराष्टतन्नवसङ्कोपितत्वात्रिणवनामको वज्रसमानः स्तोमः ॥ त्रयस्त्रिंशस्तोम

१—ता० ब्रा० २, १४ ।

२—उ० आ० ६, १, १४, १ ।

३—उ० आ० २, २, १, २ ।

४—ता० ब्रा० ३, २ ।

स . एकया स^१ तिसृभिः पञ्चपञ्चिनौ पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति पूर्वोक्तस्त्रित्वस्तीम एक एव सूक्ततुयनिष्पाद्यः । अन्ये तु स्तोमा
एकेनैव तृचामकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते तत्रायं क्रमः प्रथमपर्याये आहूतिः पञ्चभिस्तृतादौ तिसृभिर्नृगिभर्गायेत् इतरे हे
सक्तसक्तहायेत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सक्तत्, मध्यमां तिसृभिः तृतीयां सक्तत् । तृतीयपर्याये आद्ये हे सक्तत् तृतीयां तिसृभिरिति
पञ्चदशस्तीमसम्बन्धिनौ विष्टुतिः पञ्चपञ्चिनौत्वभिधीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ तृतीयो मन्त्रः । हे यजनान त्वं प्रतीचीं दिग्मारोह । जगती कन्दः त्वा भवतु । यद्गाव इन्द्र ते शत^२ मित्वस्यास्युत्पन्नं
वैरूपं साम । सप्तदश स्तोमः । वर्षा ऋतुः । विष्टु वैश्वजातिलक्ष्यं द्रविणम् । एते त्वा भवन्तु । यद्वा वैश्वजातिस्ते द्रविण भवतु ॥ सप्त-

प्रतीचीमारोहजगतीत्वावतुवैरूपं सामसप्तदशस्तोमोवर्षाऋतुर्विष्टुद्रविणम् ॥ १२ ॥

उदीचीमारोहानुष्टुप्तावतुवैराजसामैकविंशस्तोमःशरदृतुःफलन्द्रविणम् ॥ १३ ॥

दशस्तोमस्यैवमाज्ञातः^३ पञ्चभ्यो हिङ्गरीति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिङ्गरोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो
हिङ्गरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिर्दशसता सप्तदशस्य विष्टुतिरिति । प्रथमपर्याये प्रथमां विर्गायेत् मध्यमोत्तमे सक्तत् ।
द्वितीयपर्याये प्रथमोत्तमे सक्तन् मध्यमां विर्गायेत् । तृतीयपर्याये प्रथमां सक्तहायेन् मध्यमोत्तमे विरिति सप्तदशस्तोमस्य विविधा
सूक्तिर्दशसतेत्वभिधीयतइत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थो मन्त्रः । हे यजमान त्वमुदीचीं दिग्मारोह । अनुष्टुप्कन्दः । पित्रा सोममिन्द्रः मन्दतु त्वा^२ एतस्यास्युत्पन्नं

१—क० सं० ३, २, ४, ५ ।

२—तात्पर्य २, ० ।

३—क० सं० ५, १, २, ५ ।

राक्षसादयोऽपि नाशिता भवन्त्विति शेषः। तयोऽस्तुतार्यो वधस्तमेवैतदतिनयतीति श्रुतिः* ॥ का० सुन्वत्त माक्रमयन्दिशः प्राचीं मारो-
हेति वाचयति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति१ । यजमानं यथालिङ्गं प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं दिश आक्रमयन्वाचयति ॥ पञ्च
यजूं वि यजमानदेवत्वानि । हे यजमान त्वं प्राचीं दिश मारोह आक्रमस्व तथाविधं त्वां हृन्द्वा मध्ये गायत्री च्छन्दोऽवतु रचतु ।
साक्षां मध्ये षमि त्वा शूर नोनुम२ इत्यस्यामृच्युत्पन्नं रथन्तरं साम३ त्वां रचतु । स्तोमानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमोऽवतु । ऋतूनां मध्ये
वसन्त ऋतुरवतु । ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्त्वदीयं द्रविणं धनं रचतु यज्ञा धनरूपा ब्राह्मणजातिस्त्वा भवतु ब्राह्मणादीनां धनसाधन-
त्वाद्भनत्वमुच्यते। त्रिवृत्स्तोमस्य स्वरूपं सामब्राह्मणे४ आन्वातम्। तिसृभ्यो हिङ्करोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स उत्तमयोद्यती
त्रिवृतो विष्टुतिरिति । अस्त्रायमर्धः । उपास्त्रौ गायतेत्यादीनि ढवात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति५ तेषु तिसृभिर्ऋग्भिर्गायेत् । कामि

दक्षिणामारो हविष्टुप्नावतु बृहत्सामपञ्चदशस्तोमोग्रीष्मऋतुः क्षत्रन्द्रविणम् ॥ ११ ॥

तिसृभिः । प्रथमया । तिष्ठपि सूक्तेषु या प्रथमा तथा स उक्ता गायेत तथा सति तिसृभिर्गीतं भवति सोयं प्रथमपर्यायः । द्वितीये
पर्याये सूक्ततृयगतयोत्तमया गायेत । अनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमसम्बन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः सम्पद्यते शेषं स्तुतेत्यतीति नान्वा
सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ द्वितीयो मन्त्रः । हे यजमान त्वं दक्षिणां दिश माक्रम । त्रिष्टुप् छन्दः । त्वामिहि हवामहे० इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्सामं
पञ्चदश स्तोमः । धीष्म ऋतुः द्रविणरूपं क्षत्रं क्षत्रियजातिः एते त्वामवन्तु क्षत्रं तव द्रविणं भवत्विति वा पञ्चदशस्तोमस्त्वैव-
मान्वातः । पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया
१-५,५,१,१ । २-३५,५,१२ । ३-हं स० २,१,१ । ४-वा०गा० १,१,१,१ । ५-ताष्ट्रं २,१ । ६-उ०स० १,१,१-८ । ७-हं स० २,१,५,२ । ८-वा०गा० १,२,१,२ ।

आविर्मेर्या इति वाचयतीति^१ । इषुसमर्पणानन्तरं माविर्मेर्या इत्यादीन् सप्त मन्त्रानाविष्णुञ्जान् यजमानं वाचयति । प्रजापतिदेवतं । मेर्या इति मनुष्यनामसु पठिम्^२ । हे मेर्या मनुष्या ऋत्विजो यूयमाविः । प्रकटा भवयेति शेषः । सम्यक् कर्मानुतिष्ठ-
तेत्यर्थः । यदा हे मेर्या ऋत्विजोऽयं यजमानः आविः । प्रकटोयुष्मत्समं कथ्यते इति शेषः । आवित्तो अग्निर्गृहपतिः । अत्युक्तौ
विभक्तिव्यत्ययेर्याख्यायते^३ । गृहपतये गृहपालकायाम्नयेऽयं यजमान आवित्तः आवेदितः आपितः । प्रथमान्तं पदद्वयं प्रतिमन्त्रं
चतुर्थ्यर्थे^४ । वृद्धं युवो धनं कौर्तिर्वा यस्य सः वृद्धयवाः तस्मै इन्द्राययं यजमान आवित्तः ॥ व्रतमिति कर्मनाम^५ । धृतं व्रतं कर्म
याभ्यान्तौ धृतव्रतौ । ताभ्यां धारितकर्मभ्यां मित्रावरुणाभ्यां मावित्तौ । आवित्तः आवेदितः । विश्ववेदसे सर्वज्ञाय वृष्णेऽयं मावित्तः ॥

पूषाविश्ववेदा आवित्तेद्यावापृथिवी विश्वशम्भुवावावित्तादितिरुक्शर्मा ॥ ८ ॥

अवेष्टा दन्दशुकाः प्राचीमारोहगायत्रीत्वावतुरथन्तरुसामविष्टतस्तोमोवसन्त ऋतुर्वह्नाद्रविणम् ॥ १० ॥

विश्वस्य सर्वस्य शं सुखं भवति याभ्यां ते विश्वशम्भुवौ ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां मावित्ते वचनलिङ्गव्यत्ययः आवित्तः ॥ उरु महत्-
शर्म भरतं सुखं वा यस्याः सा उरुशर्मा तस्मै अदितये आवित्ता आवित्तोऽयं यजमानः ॥ यदा यथाश्रुतमेव व्याख्या गृहपतिरग्नि-
रावित्तः आवेदितो यजमानमिति शेषः । एवमग्रेऽपि ॥ ८ ॥

का- अवेष्टा इति लोहायस माविध्यति केशवाख्ये सदोन्त उपविश्यातीत्यर्थः । सदः समीपोपविष्टस्य दीर्घकेशनरस्य सुखे ताभ्यां
क्षिपति ॥ ऋतुनाशनं यक्षुः । अत्रपूर्वो यजिर्नाशनायः । दन्दशुका अत्यर्थं दशनशोला ऋतुरहेतवः सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो

१—१५, ५, २१ ।

२—निघ० २, ३, ११ ।

३—५, ३, ५, २१-२० ।

४—निघ० २, १, ० ।

५—१५, ५, २२ ।

जरायु गभवेष्टनचर्म हे पाण्डु त्वमसि ॥ का० अधीवासं प्रतिमुच्येति^१ । कचुकं गले बध्नाति । अधीवासदैवतम् । हे अधीवास
 त्वं चतुस्त्रय योनिरसि गर्भसम्भवस्थानं योनिः ॥ का० उष्णोषं संवेष्ट्य निवीते ऽवगूहते नाभिदेशे परिहरते वेति^२ । शिरोवेष्टनं
 शिरसि संवेष्ट्य तत्प्रान्तौ परिहितवासो नौव्यां गोपयति नाभिदेशे वेष्टयति वा । उष्णोपदैवतम् । हे उष्णोष त्वं चतुस्त्रय
 नाभिगर्भवन्धनस्थानमसि नाभ्या सचक्ष्वा गर्भा जायन्तइत्याहुः^३ ॥ का० इन्द्रस्य वार्वन्नमिति धनुरातनोतीति^४ । - अश्व्युर्धनुरधिष्ठ्य
 करोति । धनुर्दैवतम् । हे धनुस्त्वमिन्द्रस्य सम्बन्धि वातृन्नं वृत्तोऽनेन हन्यतइति वातृन्नं वृत्तनायकं धनुरसि तदातनोमीति
 शेषः ॥ का० मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य - बाह्व विमार्ष्टीति^५ । मित्रस्य वरुणस्येति मन्त्राभ्या मस्य धनुषो बाह्व प्रान्तौ करेण प्रत्येकं
 विमार्ष्टि । बाहुदैवते यजुषौ । हे दक्षिणकोटे त्वं मित्रसम्बन्धो भवसि हे वामबाहो त्वं वरुणसम्बन्धो भवसि ॥ का० धनुः

आविर्म्मर्त्या आवित्तो अग्निर्गृहपतिर वित्तइन्द्रो इष्टश्चाविस्तौ मित्रावरुणौ इतव्रता वावित्तः

प्रयच्छति त्वयायमिति^६ । यजमानाय धनुर्ददाति ॥ धनुर्दैवतम् । हे धनः अयं यजमानस्त्वया धनुषा कृत्वा वृत्तं शत्रुं बधेत्
 इत्यात् ॥ का० हवासीति प्रतिमन्त्र मादाय तिस्र इषूः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिमन्त्रमिति^७ । हवासीत्यादिमन्त्रत्रयेण वाचत्रय-
 मादाय पातैनमित्यादिमन्त्रत्रयेण प्रत्येकं यजमानाय ददाति ॥ षड्राजूँषि इजुदेवत्यानि । हे इषो त्वं हवासि इ विदारणे हणाति
 शत्रून् विदारयति हवा । हे इषो त्वं रुजासि रुजो भङ्गे रुजति शत्रून् भनक्ति रुजा । हे इषो त्वं क्षुमासि क्ष्मायौ विधूनने क्षायति
 शत्रून् कम्पयति क्षुमा ॥ यजमानाय ददाति । हे इषवः प्राञ्चं प्रागञ्चनं पूर्वदिश्यवस्थित मेनं यजमानं यूयं पात पालयत ।
 प्रत्यञ्चं प्रत्यगञ्चनं पश्चिमदिश्यवस्थितमेनं यजमानं पात । तिर्यञ्चं तिर्यगञ्चनमितस्ततोवस्थित मेनं यजमानं पात । दिग्भ्योऽन्याभ्यो-
 ऽपि दिग्भ्यः सकाशादेनं पात रक्षत ॥ ८ ॥

१—१५,५,१२। २—१५,५,१२-१४। ३—निब० ४,२१। ४—१५,५,१०। ५—१५,५,१८। ६—१५,५,१८। ७—१५,५,२०।

पूर्वासादितेषु चतुर्धा विभज्य निनयति । वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । या एता आपो वर्तन्ते कीदृश्यः सधमादः सह एकस्मिन् पात्रे
मायन्ति हृषन्ति आदयन्ते प्रीणन्ति वा ताः सधमादः सहपूर्वाभ्यादयतेः क्तिप् सधमादस्य योऽहोऽहोऽसीति सहस्य सधमादेयः । द्युजिनीः
द्युज् बीर्यं मस्ति यासां ता द्युजिन्यः पूर्वसवर्णदीर्घः । द्युज् द्योततेर्यशो वाजं वेति वाक्कः । अनाष्टुष्टाः रक्षोभिरनभिभूताः । अपस्यः ।
अप इति कर्मनामः अपसि कर्मणि साध्वः अपस्याः । तत्र साधुरिति यत् । सुपांसुलुगिति जसः सुरादेयः । वसानाः वस आच्छादने
वसते आच्छादयन्ति पात्राणीति वसानाः । या एवंविधा आपस्तासु अन्तर्मध्ये वरुणो देवः सधस्यं सधस्थानं चक्रे कृतवान् सह
स्योयते यस्मिन् तत्सधस्यम् । किञ्भूतो वरुणः अपां शिशुः बालकः अपां वाएष शिशुर्भवति यो राजसूयेन यजतइति श्रुतेः वरुणो

क्षवस्योल्बमसि क्षवस्य जरायुसि क्षवस्यो निरसि क्षवस्य नाभिरसीन्द्रस्य वालं प्रमसि मित्रस्यासि वरुणस्यासि त्वयायं

द्वं बधेत् । द्वांसि रुजांसि क्षमांसि । पातैनम्राज्जम्पातैनमृत्यञ्जम्पातैनान्तिर्यञ्चन्द्रिग्भ्यः पात ॥ ८ ॥

राजसूययाजित्वादपां शिशुः । किञ्भूतास्वसु, पस्त्यासु । पस्त्यमिति गृहनामसु पठितम् । गृहरूपासु सर्वेषा माधारत्वात् तथा
मादृतमासु प्रतिशयेन जगन्निर्मात्रौषु ॥ ७ ॥

का० तार्यं प्रभृतीनि क्षवस्येति प्रतिमन्त्रम् । तार्यं परिधापयतीति । तार्यं पाण्डुधीवासोष्णीवाणि क्रमिणं चतुर्भिर्यजुर्भिः
परिषत्ते तार्यं क्षौमं वस्त्रं घृताक्तवस्त्रं वा । तार्यं देवतम् इति तार्यं त्वं क्षतस्य यजमानस्य उल्बं गर्भाधारभूतं सुदकमसि ।
यजमानो गर्भस्थानीयः ॥ का० पाण्डुं निवस्तइति । रक्तकम्बलं परिषत्ते । पाण्डुदेवतम् । क्षतस्य गर्भस्थानीयस्य यजमानस्य

स्यः व्याख्यातम्^१ ॥ का० ताभ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्व इति^२ । सहिरस्याभ्यां दर्भपवित्राभ्यां मैत्रावरुणधिक्षणायासादिता औदुम्बर-
पात्रस्थाः अभिषेकार्था अप उत्पुनाति सवितुरित्यादिना राजस्व इत्यन्तेन मन्त्रेण । अद्देवत्यम् । सवितुः सर्वप्रेरकस्य परमे-
श्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽहम् अच्छिद्रेण छिद्ररहितेन समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि हे आपो वो युष्मान्
उत्पवनं करोमि । अनिभृष्टमसि । आपोऽत्राभिधेयाः अतोऽत्रैकवचनान्ता मन्त्रावयवाः अत्या बहुवचनान्ता व्याख्याताः अतः अत्यनु-
सारिण व्याख्यायते हे आपो यूय मनिभृष्टाः स्य । भस्ज पाके अयं धातुर्धृष्टार्थे व्याख्यातः अनिभृष्टाः न नितरां भृष्टाः । अपराभूता
रक्षोभिः । वाचो बन्धुः वास्या बन्धुभूताः यावद्द्वै प्राणेष्वपो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति^३ अतः । आपोमयौ वागिति सामश्रुतेष ।

अनिभृष्टमसिवाचोबन्धुस्तपोजाःसोमस्यदात्रमसिस्वाहाराजस्वः ॥ ६ ॥

सधमादोद्युन्निनीरापएताअनाघृष्टापस्योवसानाः । पस्त्यामुचक्रेवरुणःसधस्यमपांशिशुर्मादृतमाखन्तः ॥ ७ ॥

तथा तपोजाः तपः शब्देनात्रान्निरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजाः । अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्र मन्नादृष्टिरग्नेर्वायता जायन्ते
तस्मादाह तपोजा इति^४ अतः । वायोरग्निरग्नेराप इति^५ अत्यन्तरात् । सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्रो दानकर्त्ता भवथ यदा
वाएनमेताभिरभिषुण्वन्त्यथाहुतिर्भवतीति^६ अतः सोमदात्र आपः । स्वाहा राजस्वः स्वाहाकारिण पूताः सत्यः राजस्वो जनस्य
राजानं सुवते जनयन्तीति राजस्वो राजजनिका भवथ ॥ ६ ॥

का० अभिषेकनीयेष्वेना व्यानयति सधमाद इति^७ । उत्पूता अभिषेकार्था अपोऽभिषेकार्थेषु पालाशौदुम्बरवाटांश्वत्येषु पात्रेषु
१—१ अ० १२ क० । २—१५, ५, ५ । ३—५, ३, ५, १६ । ४—५, २, ५, १० । ५—तै० आ० ८, १ । ६—५, ३, ५, १८ । ७—१५, ५, ६ ।

का० व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति^१ । मैत्रावरुणधिष्ण्यागायासादितपात्तायादिपात्रचतुष्टयस्य पुरस्ताद्वाघ्रचर्मास्तृणाति ॥
चर्मदेवत्वम् । इ. चर्म त्वं सोमस्य त्विषिर्दीर्गिरसि भवसि अतस्तवेव त्वत्तदृशी मे मम त्विषिः कान्तिर्भूयात् यत्र वै सोम इन्द्रमत्य-
पवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य त्विषिरिति^२ अतः ॥ का० पार्थानां अग्नये स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रम्^३ पार्थाना-
मिन्द्राय स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रमिति^४ । पार्थसञ्ज्ञानां द्वादशमन्त्राणां मध्ये अग्नयइत्यादीनि षट् पार्थान्यभिषेकादौ जुहोति
इन्द्रायेत्यादि षट् अभिषेकान्ते सकृद्वृहीताज्यैः ॥ लिङ्गोक्तानि द्वादश यजूंषि । अङ्गतीत्यग्निः । सुनोति सोमः । सूते सुवति

सोमस्य त्विषिरसितवेवमेत्विषिर्भूयात् । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा

वृहस्य तये स्वाहेन्द्राय स्वाहा घोषाय स्वाहा श्लोकाय स्वाहा ाय स्वाहा भगाय स्वाहार्यग्नये स्वाहा ॥ ५ ॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसवत्पुनाय्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

प्रेरयति वा सविता । सरः शब्दप्रवाहो यस्याः सा सरस्वती । पुष्पाति पूषा । बृहतां सान्नां पतिर्बृहस्पतिः । इन्द्रति ईष्टे इन्द्रः ।
सुष्यति शब्दं करोति घोषः । श्लोक्यते कीर्त्यते जनैरिति श्लोकः । अग्नयति विभाजयति पुष्यपापे तत्फलदानेनेति अग्नयः । अग्नय विभा-
जने धातुः । भक्ष्यते सेव्यते स भगः । इयति व्याप्नोति विश्वमित्यर्थमा ॥ एतेभ्यः सुहुतमस्तु ॥ ५ ॥

का० पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयतीति^५ । प्रकृतिवत् पवित्रे स्थ इति पवित्रे कृत्वा तयोः स्वर्गं बध्नाति ॥ पवित्रे

१—१५, ५, १ ।

२—५, ५, ५, २ ।

३—१५, ५, २ ।

४—१५, ५, २, ४ ।

५—१५, ५, ४ ।

धेनुगर्भवेष्टनोत्पन्नं पूर्वं गृहीतं मस्ति यूपं सुत्तरेण तत्, होमादाने । शक्नोः । शक्नू शक्नौ अन्येऽपि दृश्यन्त इति वनियुक्त्यः
 वनो र चेति ङीप् रीकश्च शक्नू, वन्ति वाहदोहादिभिर्जग्मुर्दुर्गुत्तुमिति । शक्नोः नावस्तत्त्वम्बन्धिन्यो यूयं भवथ । का० पय इति ।
 दुग्धस्य होमपूर्वं यक्ष्यम् । हे आपो यूयं जनभूतो भवथ बालभावे जनान् जन्तून् बिभ्रति पुष्पन्तीति जनभूतः । का०
 वृत्तमिति । वृत्ते होमादाने । हे वृत्तरूपा आपो यूयं विश्वभूतः विश्वं सर्वं जगद्देवादिकं बिभ्रति विश्वभूतो भवथ राष्ट्रदाः । एव
 सारस्वत्यादयो वृत्तान्ताः समदग्नाप उक्ताः । का० आपः स्वराज इति मरीचिर्गृहीत्वा गृहीत्वाक्षलिना सर्वासु संवृजतीति । रविकर-
 तप्ता आपो मरीचयस्ता अक्षलिनादाय पूर्वगृहीतास्वस्य योजयेत् प्रतिग्रहणमन्त्रः संसर्गस्तूष्णीम् । नात्, होमः वोढ्याहुतीर्जु-
 हीति इयीषु न जुहेति सारस्वतीषु च मरीचिषु चेति* श्रुतेः । हे आपो मरीचिरूपा यूयं स्वराजः स्वस्तेनैव राजन्ते ताः स्वराजः
 अनन्याश्रितराज्या भवथ राष्ट्रदाः अतोऽसुष्मै यजमानाय राष्ट्रं देशं दत्त । का० औदुम्बरे पात्रे समासिञ्चत्वेना मधुमतीरिति* ।
 एताः सारस्वत्याद्या अप उदुम्बरकाष्ठपात्रे एकैकरोति मन्त्रावृत्तिः । अद्देवत्यं यजुः । मधुमतीः मधुरस्रवत्य एता अपो मधुमतीभि-
 र्मधुरस्वादोपेताभिरग्निः पृथ्व्यां संसृज्यन्ताम् । किभूता एताः महि महत्त्वत् बलं चतियाय रात्रे यजमानाय वन्तानाः सभज-
 मानाः ददत्य इत्यर्थः वनेभतिः सभजनार्थः । का० मैत्रावरुणधिष्ण्यास्य पुरस्तात्रि दधात्यनाष्टृष्टा सौदतेति* । औदुम्बरे पात्रे
 एकैकतास्ता अपो मैत्रावरुणधिष्ण्यास्ये सदसि सादयति । अद्देवत्यम् । हे आपो यूयं सौदत तिष्ठत किभूता यूयम् अनाष्टृष्टाः
 अपरामृता रक्षोभिः । सहोजसः आजसा सहिताः । बलयुक्ताः तथा महि महत् चत्त्रं बलं चतियाय रात्रे दधतीः दधत्यः
 स्त्रापयन्त्यः ॥ ४ ॥

१—१५, ४, २२ ।

२—१५, ४, २२ ।

३—१५, ४, २५ ।

४—५, २, ४, २२ ।

५—१५, ४, २६ ।

६—१५, ४, २७ ।

मान्दाः स्त्र । मन्दलेर्मादनार्थं रूपं मन्दन्ते मादन्ते भूतानि यत् बह्मदकत्वात्ता मान्दाः भवथः । का० कूप्या इति^१ । कूपे भवाः कूप्यास्तत् होमादाने । हे आपो यूयं व्रजचितो भवथ । व्रज इति मेघनामसु पठितम्^२ अतः तदकारणसामर्थ्यात्कूप उच्यते । व्रजे कूपे क्षियन्ति निवसन्ति व्रजचितः । का० प्रुषा इति^३ । प्रुष सेचने प्रुणन्ति ओषधीः सिञ्चन्तीति प्रुषाः अवश्यायरूपाः दृशायेषु

तशविष्ठास्यराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहासविष्ठास्यराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तशकरीस्यराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहाशकरीस्यराष्ट्र

दाराष्ट्रममुष्मैदत्तजनभृतस्यराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहाजनभृतस्यराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तविश्वभृतस्यराष्ट्रदाराष्ट्रमे

दत्तस्वाहाविश्वभृतस्यराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तापःस्वराजस्यराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्त । मधुमतीर्मधुमतीभिःपृच्यन्ता

महिचक्षत्रवियायवन्वानाअनाष्टाःसीदत्तसहोजसोमहिचक्षत्रवियायदधतीः ॥ ४ ॥

स्थितास्तासु वस्त्रक्षेपेण ता आन्ताः सन्ति ता यूष सुत्तरेण हुत्वा ग्राह्याः । वाशाः स्त्र । वश कान्तौ उच्यन्ते जनैः काम्यन्तेऽत्र निष्पत्तिहेतुत्वाद्वाशा यूयं भवथ । का० मध्विति^४ । मधुनि होमादाने । हे मधुरूपा आपो यूयं शविष्ठाः । शव इति बलनाम^५ बलिष्ठा बलदात्री भवथ । त्रिदोषबलशमनत्वाद्बलकरं मधु । का० गोकुल्या इति^६ । उल्बं गर्भवेष्टनं तत् भवा उल्बाः प्रसूयमान-

१—१५, ४, २२ ।

२—निघ० १, १०, ११ ।

३—१५, ४, २२ ।

४—१५, ४, २२ ।

५—निघ० २, ८, २ ।

६—१५, ४, २२ ।

युक्ता भवथ ॥ का० अपयतोऽरिति१ । वहन्तीना मपां मध्याद्या मार्गान्तरेण गत्वा पुनस्तत् मिलन्ति ता अपयत्यस्तासु होमादाने । हे आपो यूयं परिवाहिणीः स्थ परि सर्वतो वहन्तीति परिवाहिण्यः सर्वतो वहनशीला भवथ उक्तमन्यत् ॥ का० नदीपतिमिति२ । समुद्रस्यापां होमादाने । अपां जलानां पतिः स्वामी पालकोऽसि । का० निवेद्याइति३ । निवेद्य आवःस्तद्वत्वा निवेद्याः नद्यादौ यक्षाभोभ्रमस्तत् होमादाने । हे जलभ्रम त्वमपां गर्भा मध्यवर्ती भवसि ॥ ३ ॥

सूर्यत्वचस्यराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहासूर्यत्वचस्यराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तसूर्यवर्चस्यराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहासूर्य
वर्चस्यराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तमान्दास्यराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहामान्दास्यराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तव्रजक्षितस्यराष्ट्र
दाराष्ट्रमेदत्तस्वाहाव्रजक्षितस्यराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तवाशास्यराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहावाशास्यराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैद

का० खन्दमानानां स्वावराः प्रत्यातापइति४ । वहदपां मध्ये याः स्थिराः सदा धर्मे वर्तमानास्तासु होमादाने । हे आपो यूयं सूर्यत्वचसो भवथ सूर्यस्येव त्वचस्त्वक् यासां ताः सूर्यत्वचसः सदातापे वर्तमानत्वात् त्वचःशब्दः सान्तस्त्वग्वाची । का० अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्णातपवर्था इति५ । आतपे वर्षति सति गगनादप आदायादौ सम्पादिताः सन्ति यूपमुत्तरेण तासु होमादाने । सूर्यस्येव वर्षस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः तादृश्यो भवथ । का० सरस्या इति६ । तडागभवास्वप्नु होमादाने । हे आपो यूयः

देहि स्वाहा हविर्दत्तमस्तु । एवं हुत्वाथ गृह्णाति वृष्ण कर्मिरसि राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं जनपदं देहि अमुष्मे इति चतुर्थ्यन्ते यजमाननाम ग्राह्यम् । एव सुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः । अपरोर्मिं गृह्णाति वृषसेनाऽसि वृषा सेचन-समर्था सेना जलराशिरूपा यस्य स वृषसेनः व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

अर्थेत्स्वराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहा अर्थेत्स्वराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मै दत्तौजस्वतीस्वराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहौजस्वतीस्व

राष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्तापःपरिवाहिणीस्वराष्ट्रदाराष्ट्रमेदत्तस्वाहापःपरिवाहिणीस्वराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदत्ता

पाम्यतिरसिराष्ट्रदाराष्ट्रमेदेहिस्वाहापाम्यतिरसिराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मै देह्यपाङ्गर्भोसिराष्ट्रदाराष्ट्रमे

देहिस्वाहापाङ्गर्भोसिराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मै देहि ॥ ३ ॥

का० स्यन्दमाना इति^१ । नद्यादिप्रवाहस्या अपो गृह्णाति । अर्थेत्तः अर्थं प्रयोजनं मुद्दिश्य नद्यादेः सकाशाद्यज्ञद्वयं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थेत्तः इणः-किपि तुगागमः तथाविधा यूयं राष्ट्रदा देशदातृः स्व भवथ मे राष्ट्रं दत्तं यच्छत दत्तेति बहुवचनम् अन्य-द्व्याख्यातम् ॥ का० प्रतिलोमाः^२ । वहन्तीनां याः प्रतिगच्छन्ति तासु होमादाने । हे आपो यूयं मेजस्वतीः आजसा बलेन

तथा जर्जस्वतोः जर्जो विद्यते यासु विशिष्टान्नरसवतोः । राजस्वः राज्ञः सूयन्ते जनयन्तीति राजस्वः नृपोत्पादिकाः । चितानाः चेतयमानाः सदैवतत्वात्परिवृष्टकारिणोः । पुनस्ता एव विशिनष्टि याभिरर्द्धिर्देवा मित्रावरुणौ अभ्यषिञ्चन् मित्रावरुणयोरभिषेकं कृतवन्तः । याभिरर्द्धिर्देवा इन्द्रं देव मरातोः शत्रून् अत्यनयन् अतीत्य नीतवन्तः इन्द्रं शत्रून् त्यक्रामयन्नित्यर्थः । छन्दसि परेऽपीति अतैरुपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वम् । ता अपो गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥

का० जुहोत्युरारासु चतुर्गृहीतं वृष्णजर्म्यादिभिः स्वाहाकारान्तेः पूर्वैः पूर्वः प्रतिमन्त्रं मुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति अवगूढात्पयोः पुरुषाद्वा पूर्वापरा जर्मा इति । सारस्वतोरादायोत्तरासु षोडशस्वसु वृष्णजर्मिरित्यादिभिः स्वाहान्तैः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीताज्यानि

वृष्णजर्मिरसिराष्ट्रदाराष्ट्रमेदेहि स्वाहा वृष्णजर्मिरसिराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदेहि ।

वृषसेनोसिराष्ट्रदाराष्ट्रमेदेहि स्वाहा वृषसेनोसिराष्ट्रदाराष्ट्रममुष्मैदेहि ॥ २ ॥

गृह्यमाणासु जुहुयात् उत्तरैः स्वाहाहोनैमन्त्रेस्ताः क्रमेण गृह्णाति उत्तरमन्त्रेषु अमुष्मै इति पदस्थाने चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम याह्यम् वृष्णजर्मिरित्यादयो विश्वभूत स्थेत्यन्ता मन्त्राः संहितायां द्विशः पठितास्तेषां पूर्वः पूर्वः स्वाहान्तस्ते नाज्यहेमः उत्तरोत्तरः स्वाहाहीनस्ते नापा मादानम् तत् गत्वा जले प्रविष्टात्पशान्नराद्वा यौ पूर्वापरौ कल्लोलां तौ हुत्वा गृह्णातीति सूतार्थः । वृष्णजर्मिरसीत्यादीनि आपः खराज इत्यन्तानि यजूंषि लिङ्गीकृतदेवतानि । हे कल्लोल त्वं वृष्णो वर्षितुः सेक्तुः पशान्नरस्य वा सम्बन्धी ऊर्मिः कल्लोलोऽसि । राष्ट्रदाः राष्ट्रं जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः स्वभावत एव देशप्रदे भवसि अतो राष्ट्रं मे मञ्च

महते चतुर्थे महत्ये चतुपदस्यै । महते ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठभावाय । महते जानराज्याय जनानामिदं जानं जानं च तद्राज्यं च जानराज्यं
जज्ञाना माधिपंत्यायेत्यर्थः । इन्द्रस्यात्मन इन्द्रियाय वीर्याय आत्मज्ञानसामर्थ्याय इमं यजमानं सुवध्वमित्यर्थः । किंभूतमिमम् अमुथ
पुत्रम् । अमुथेति षष्ठान्तं यजमानपितुर्नाम ग्राह्यम् । तथा अमुथे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अमुथाः देव्याः पुत्रम् । अमुथाइति यजमाननातु-
र्नामग्रहः । अंशैर्विशे अस्याः कौरव्याः विशः प्रजाया अधिपतिमिति शेषः । अंशै इति षष्ठान्तं जातिनाम ग्राह्यम् । अमो इति प्रथमान्तं
देयनाम ग्राह्यम् अमो हे कुरवः पञ्चालाः वो युष्माकं मेष खदिरवन्मां राजास्तु । अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमश्चन्द्रो वल्लोरूपो वा
सोमो राजा प्रभुरस्तु ॥ ४० ॥ ॥ योमन्महीधरकृतं वेददीपे मनोहरे । वाजपेयो राजसूयारम्भान्तो नवमोऽगमत् ॥ ८ ॥

नवमेऽध्याये वाजपेयो राजसूयसम्बन्धि कियदपि कर्माक्तं दशमेऽभिषेकार्थजलादानादिराजसूयशेषश्चरकसौत्रामणौ चोच्यते ।

अपोदेवामधुमतीरगृभ्णन् नूजं स्वतौराजस्वश्चितानाः । याभिर्मिवावरुणावस्थिषिञ्चन्त्याभिरिन्द्रमनयन्त्यरातीः ॥ १

तत्र का० इङान्ते ऽपो गृह्णाति यूपं मुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवाद्भवेतराः पृथक् पात्रेष्वोदुम्बरेषु सारस्वतीर्गृह्णात्यपो देवा इति ।
इङायहणं कार्यशिक्षोपलक्षणं देवसूहविषां भागपरिहरणान्ते कृतं अभिषेकार्था वक्ष्यमाणा अपो वक्ष्यमाणप्रकारेणोदुम्बरवृक्षपात्रेषु
पृथग्गृह्णाति । तत्र विशेषः । निमित्तवयात्प्राप्या नैमित्तिक्यः यथान्तरिक्षात् प्रतिगृह्णातपवर्षाः पुष्पाः गौरुत्वा इत्याद्याः ता राज-
सूयारम्भात् प्रागेव सम्प्राप्य तदानीं यूपं मुत्तरेण गृह्णीयात् कुतः असम्भवात् तदानीं मातपवर्षणादेर्निमित्तस्याभावात् इतरा अनैमित्तिकीर-
पी गत्वा तदानीमेव गृह्णीयात् । तत्र मन्वानाह अपो देवा इति सरस्वतीनदीसम्बन्धिनेरप आदौ गृह्णाति । चरकसौत्रामण्याः
प्राग्वरुण ऋषिः । अर्धेवत्या त्रिष्टुप् । देवा इन्द्रादयो या अपो ऽगृभ्णन्गृहीतवन्तः । किंभूता अपः अधुमतीः मधुस्वादीपेताः

जाते राजा भवतीति^१ । अष्टौ देवसूहवींषि । तत्रान्तिमेन वरुणाय धर्मपतयइति वारुणेन चरुणा चरित्वा यजमानान्तिके गत्वा
 सुचौ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणं तद्वाहु मादाय सविता त्विति कण्डिकाद्वयरूपं मन्त्रमाह मन्त्रे यथास्थानं यजमानस्य तस्मात्ता-
 पितोर्यस्या जनपदजाते राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णातीति सूत्रार्थः । अतिजगती यजमानदेवत्या । सविता सवानां प्रसवा-
 नामाज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषां माज्ञादानेऽधिकारी भवेत्यर्थः । अग्निर्गृहपतीनां गृहस्थानां माधिपत्ये
 त्वां सुवताम् । सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणां माधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः सर्वे तवीपकारका भवन्वित्यर्थः । बृहस्पतिर्वागर्थं त्वां सुवतां

इमन्देवा असपत्नः सुवद्वन्महते क्षत्रायमहते ज्यैष्ठ्यायमहते जानराज्यायेन्द्रोऽस्येन्द्रियाय ।

इमममुष्यपुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश्वेष्वमीराजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ ४० ॥

॥ ६ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा षष्ठ्यर्थं चतुर्थो वाच आधिपत्ये सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्यैष्ठभावाय त्वां सुवताम् । रुद्रः पशुभ्यः
 पश्वर्थं पश्वर्वाधिपत्ये वा त्वां सुवताम् । मित्रो देवः सत्यः सुपां सुलुगित्यादिना चतुर्थ्याः सुप्तादेशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं
 त्वां सुवताम् । वरुणो धर्मपतीनां धर्मश्चराणां धर्मशीलानां माधिपत्ये त्वां सुवताम् । सवित्वादयोऽष्टौ देवसूहवींषां देवतास्त्वां
 नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः ॥ ३८ ॥

अत्यष्टिर्यजमानदेवत्या^१ । हे देवाः सवित्वादयः इमं मनुकसञ्ज्ञं यजमानं मसपत्नं सपत्नरहितं कृत्वा सुवध्वं प्रेरयध्वम् । किमर्थं

का० देवस्य त्वेति जुहोतीति१ । प्रागुदम्वा मत्वा गृहीतमुत्सृज्य संस्थाप्य सुवेणामार्गतण्डुलान् जुहुयात् । देवस्य त्वा
व्याख्यातम् । उपांशोः । त्रीणि यजूंषि रक्षोघ्नदेवत्यानि उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्येण सामर्थ्यानाहं जुहोमि अत एव
रक्षो राक्षसजातिर्हतं निहतम् स्वाहा सुहुतं हविरस्तु ॥ का० रक्षसां त्वेति स्रव मस्यति तां दिशं यस्यां जुहोवीति२ । यस्यां
दिशि होमं कुर्यात्तां दिशं प्रति स्रवं प्रचिपेत् । रक्षसां राक्षसानां वधाय नाशार्थं त्वा त्वां प्रास्यामीति शेषः ॥ का० अबधिष

देवस्य त्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् । उपांशोर्वीर्येण जुहोमि हतः

रक्षः स्वाहारक्षसान्त्वावधाय अबधिष्वरक्षोवधिष्मामुमसौ हतः ॥ ३८ ॥

सविता त्वासवानासुवतामग्निर्गृहपतीनासोमो वनस्पतीनाम् ।

बृहस्पतिर्वीचन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम् ॥ ३९ ॥

इत्यायन्त्यनपेक्षमिति१ । अश्वर्यादयः पश्चादनवलोकयन्तो देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति । रक्षो राक्षसजातिं वयमबधिष हतवन्तः
जातावेकवचनम् । अमुमिति शत्रुनामग्रहणम् असाविति च अमुं देवदत्तं वयमबधिष असौ देवदत्तो हतो मारितोऽस्माभिः ॥ ३८ ॥

का० उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमानबाहुं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यद्याख्यानं मातापितृभ्यो यस्याश्च

बुहुयादिति शेषः । ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ये देवा यमनेत्राः पूर्ववद्वाख्या । ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदः । ये देवा मित्रावरुणनेत्राः ये देवा मरुन्नेत्रा इति मन्त्रयोर्विकल्पः । ये देवाः सोमनेत्राः उपरिसदः उपरि स्थिता दुषस्वन्तो हव्यवन्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

का० अग्ने सहस्वेतुल्म, कादानमिति । अपामार्गतण्डुलहोमार्थं दक्षिणाग्नेरुल्म, कमादद्यात् । अग्निदेवत्यानुष्टुब्देवश्रवो-

ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा यमनेत्राः दक्षिणासदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः

स्वाहा ये देवा मित्रावरुणनेत्राः वामरुन्नेत्राः उत्तरासदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवाः सोमनेत्राः उपरिसदो दुषस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहा ३६

अग्ने सहस्वपृतना अभिमातीरपास्य । दुष्टरस्तरन्तरातीर्वर्चो धाय यज्ञवाहसि ॥ ३७ ॥

देववातदृष्टा । हे अग्ने त्वं पृतनाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव । तथा अभिमातीः सपत्नोऽभिमातिरुच्यते स्त्रीत्वमार्थम् अभिमातीन् शत्रून् अपांस्त्य अपक्षिप निवर्तेय । असु क्षेपणं अस्य लोटि रूपम् । किञ्च यज्ञं वहतीति यज्ञवाहास्तस्मिन् यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यजमाने वर्चोऽन्नं धाः धेहि । दधातेर्लुङि रूपम् बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपीत्यङभावः । किञ्च तस्त्वं दुष्टरः दुष्टारः केनापि तर्तुमशक्यः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः । अरातीः शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वन्विनाशयन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

१—१५, २, ४ ।

कषी विधेयम् तत्राहवनीयं प्रागादिदिक्षु कृत्वा मध्ये चावशिष्य स्रुवेणाज्यं पञ्चस्वमिषु यथालिङ्गं जुहोति । अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं देवाः क्षम्यन्ते । इयं यजूंषि देवदेवत्वानि । अग्निर्नेता येषां ते अग्निनेत्रास्तेभ्यः । पुरः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि सीदन्तीति पुरः सदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ दक्षिणे जुहोति । यमनेत्रेभ्यः यमो नेता येषां तेभ्यः । दक्षिणस्यां सीदन्तीति दक्षिणसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ अथ पश्चाज्जुहोति । विश्वदेवनेत्रेभ्यः विश्वे देवा नेतारो येषां तेभ्यः । पश्चात्सीदन्तीति पश्चात् सदस्तेभ्यः स्वाहा ॥ अथोत्तरार्धं जुहोति । मित्रावरुणनेत्रेभ्यः मित्रावरुणौ नेतारो येषां ते मित्रावरुणनेत्राः । वा यज्ञं मरुतो

विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सङ्गाः स्वाहामित्रावरुणनेत्रेभ्यो वामरुन्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्यो उत्तरासङ्गाः स्वाहा

सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो उपरिसङ्गो दुवस्त्रङ्गाः स्वाहा ॥ ३५ ॥

नेतारो येषां ते मरुचेत्राः । उत्तरस्यां सीदन्तीत्युत्तरासद् उत्तरभागार्थास्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । अत्र मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्यो उत्तरासङ्गाः मरुचेत्रेभ्यो देवेभ्यो उत्तरासङ्गा इति मन्त्रयोर्विकल्पः । मध्ये जुहोति । सोमनेत्रेभ्यः सोमो नेता येषां तेभ्यः । उपरि सीदन्ति तिष्ठन्तीत्युपरिसदस्ते । दुवस्त्रङ्गाः परिचर्यावङ्गाः यज्ञात् दुवःशब्देन इज्यं तद्येषामस्ति ते दुवस्त्रन्तस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

आ० उत्तराः समस्त ये देवा इति प्रतिमन्त्रमिति । पश्चाद्विभक्तमाहवनीयमेकीकृत्य ये देवा इति पञ्च मन्त्रैः प्रत्येकं

षोडशाक्षरेण ह्यन्दा षोडश स्तोम मुदजयत् तेनाहमपि तं स्तोम मुज्जेषम् । प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण ह्यन्दा सप्तदशाख्यं स्तोम मुदजयत् तं स्तोमं तेन ह्यन्दाहमपि जयेयम् । एतावन्मान् जपेदेतेर्जुहुयाद्वा ॥ ३४ ॥ ॥ इति वाजपेयमन्त्राः समाप्ताः ॥

अथ राजसूयमन्त्राः । तेषां वक्ष्ये ऋषिः ॥ का० अष्टाकपालोऽनुमत्यै शम्यायाः पञ्चाद्विंशमन्त्रं स्तुवं कृत्वा दक्षिणाम्युष्मक-
मादाय दक्षिणां गत्वा स्वयम्भूदौर्ध्वं द्रिषे वाग्नौ जुहोत्येष ते निर्वृत्त इति । फाल्गुनाद्यदशम्या अनुमत्यै अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति

स्तमुज्जेषमादित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशं स्तोममुदजयत् स्तमुज्जेषमदितिः षोडशाक्षरेण षोडशं

स्तोममुदजयत् स्तमुज्जेषम् जापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदशं स्तोममुदजयत् स्तमुज्जेषम् ॥ ३४ ॥

एष ते निर्वृत्ते ते भागस्तन्नुषस्व स्वाहाग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरः सद्भ्यः स्वाहायमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणां सद्भ्यः स्वाहा

तदर्थं ऋहीतद्विषयः पेषणकाले हृषदधस्तात्त्रिहितशम्यापञ्चाङ्गाणि शक्वं पतितं यद्विस्तृण्डलपिष्टरूपं तत्स्तुवे निधाय दक्षिणाग्ने-
रुष्मकमादाय दक्षिणस्यां दिशि गत्वा स्वयं स्फुटिते भूभागे ऊपरं वोष्मकाग्निं संस्थाप्य तद्विर्जुहोतीति सूत्रार्कः । पृथिवीदेवत्वम् ।
निर्वृत्तिरथ पृथिवी हे निर्वृत्ते पृथिवि एष पिष्टरूपस्ते तव भागः तं भागं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० पञ्चवातीय
माहवनीयं प्रतिदिशं व्युह्य मध्ये च स्तुवेणाम्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति । एवं वर्षं मिष्टौ कृत्वा पञ्चवातीयाख्यं

सविता सर्वस्य प्रेरको देवः षडक्षरेण छन्दसा षट्सङ्गानृतूनुदजयत् तानृतूनहमुज्जिषम् ॥ मरुतो देवाः सप्ताक्षरेण छन्दसा सप्त-
सङ्गान् ग्राम्यान् पशून् गवादीनुदजयन् महं तान् ग्राम्यान् पशून् जयेयम् ॥ बृहस्पतिरष्टाक्षरात्मकेन छन्दसा गायत्रीच्छन्दो
ऽभिमानिनीं देवता सुदजयत् तां तादृशीं गायत्रीं जयेयम् ॥ ३२ ॥

मित्रो देवो नवाक्षरेण छन्दसा त्रिवृतं स्तोमं सुदजयत् तादृशं स्तोमं महं जयेयम् । वरुणो देवो दशाक्षरेण छन्दसा विराजम्
मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतं स्तोमं सुदजयत् तमुज्जिषं वरुणो दशाक्षरेण विराजं सुदजयत् तामुज्जिषं मिन्द्र एकादशाक्षरेण

त्रिष्टुभं सुदजयत् तामुज्जिषं विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीं सुदजयत् तामुज्जिषम् ॥ ३३ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशं स्तोमं सुदजयत् तमुज्जिषं रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशं स्तोमं सुदजयत्

दशाक्षरा विराडिति अतिप्रसिद्धां तदभिमानिनीं देवता सुदजयत् तं विराजं महं मध्युज्जिषम् । इन्द्रो देव एकादशाक्षरेण छन्दसा
त्रिष्टुप्छन्दोऽभिमानिनीं देवता सुदजयत् तां त्रिष्टुभं महमुज्जिषम् । विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण छन्दसा जगत्यभिमानिदेवता सुदजयन्
महमपि तां जगतीं जयेयम् ॥ ३३ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण छन्दसा त्रयोदशं स्तोमं सुदजयन् तं स्तोमं जयेयम् । रुद्रा देवाश्चतुर्दशाक्षरेण छन्दसा चतुर्दशं स्तोमं सुद-
जयन् तं स्तोमं महमपि जयेयम् । आदित्या देवाः पञ्चदशाक्षरेण छन्दसा पञ्चदशं स्तोमं सुदजयन् तं स्तोमं जयेयम् । अदितिर्देवमाता

स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति यत्पूर्वमुक्तं^२ तद्वत्कृत्वेत्यर्थः तेनैतेमन्त्रैर्जुहोति सप्तदश मन्त्रान्वाचयति वेत्यर्थः ॥ एते मन्त्रा उज्जिति-
सञ्ज्ञाः । सप्तदश यजूंषि लिङ्गीकृतदेवतानि । आ आवयेति चतुरचर मस्तुश्रीषडिति चतुरचरं यजेति द्वाचरं ये यजामहदिति
पञ्चाचरं द्वाचरो वषट्कारः एष सप्तदशाचरात्मकः प्रजापतिरधियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते ॥ अग्निरिकाचरेण छन्दसा प्राणं
पञ्चवृत्तिकं मुदजयत् उरुहृष्टं जितवान् तथाहमपि तादृशं तं प्राणमुज्जिषमुत्कृष्टं जयेयं वशीकुर्यामित्यर्थः ॥ अग्निर्नो देवो द्वाचरेण

वी॒ल्लो॒कानु॒द॒ज॒य॒ता॒उज्जि॒ष॒सो॒मश्च॒तुर॒चरे॒ण॒चतु॒ष्पदः॒प॒शूनु॒द॒ज॒य॒ता॒नुज्जि॒षम् ॥ ३१ ॥

पू॒षा॒पञ्चा॒चरे॒ण॒पञ्च॒दिश॒उद॒ज॒य॒ता॒उज्जि॒ष॒स॒विता॒षड॒चरे॒ण॒षडु॒त॒नु॒द॒ज॒य॒ता॒नुज्जि॒ष॒म॒रुतः॒सप्ता॒चरे॒ण

स॒प्त॒ग्रा॒भ्या॒न्प॒शूनु॒द॒ज॒य॒ता॒नुज्जि॒ष॒म॒बृ॒हस्पति॒र॒ष्टा॒चरे॒ण॒गाय॒त्रीमु॒द॒ज॒य॒ता॒मुज्जि॒षम् ॥ ३२ ॥

अचरद्वयात्मकेन छन्दसा द्विपदः पादद्वयोपेतान्मनुष्यामुदजयतां जितवन्तो तथाहमपि तेनैव द्वाचरेण छन्दसा तान् तादृशान्मनुष्यानु-
ज्जिष मधिकं जयेयम् । विष्णुस्त्रिचरेणाचरत्रयात्मकेन छन्दसा त्रीन्भूरादौन् लोकानुदजयत् अहमपि तान् लोकानुज्जिषम् ॥ सोमो
ऽचरचतुष्टयात्मकेन छन्दसा चतुःपदः पादचतुष्टयोपेतान् पशूनुदजयत् अहमपि तेन तान्पशूनुज्जिषम् ॥ ३१ ॥

पूषा-देवः पञ्चाचरेण छन्दसा पञ्चसङ्ख्याः पूर्वाभ्याश्चतस्रोऽवान्तरदिशं चेति पञ्च दिश उदजयत् अहमपि ता दिशो जयेयम् ॥

गायत्री अर्यमपूषहृहस्पतिषां देवत्या । अर्यमा सूर्यविशेषो नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु अभीष्टं ददातु पूषा प्रयच्छतु उपसर्गावृत्त्यां क्रिया-
पदावृत्तिः हृहस्पतिः प्रयच्छतु देवी दीप्यमाना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा ॥ २८ ॥

का० शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य त्वेति । होमद्रव्यशेषेण यजमानं शिरसि सिञ्चेत् ॥ यजमानदेवत्वम् सवितुर्देवस्य
प्रसवे वर्तमानोऽग्निर्नोर्वाङ्मयां पूषो हस्ताभ्यां त्वा त्वां वाचो वाखा यन्तुर्यन्त्राः । उ० स्वमार्षम् । नियमनकर्त्राः सरस्वत्ये षष्ठ्यर्थे

प्रनोयच्छत्वर्थ्यमाप्रपूषाप्रवृहस्पतिः । प्रवाग्देवीददातु नः स्वाहा ॥ २९ ॥

देवस्य त्वासवितुः प्रसवेऽग्नौर्वाङ्मयां पूषो हस्ताभ्याम् ।

सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रिये दधामि बृहस्पते द्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चाम्यसौ ॥ ३० ॥

अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जिषमश्चिनौद्यक्षरेण द्विपदो मनुष्यानुदजयतान्तानुज्जिषं विष्णुस्त्र्यक्षरेण

चतुर्थी सरस्वत्याः यन्त्रिये नियमने ऐश्वर्ये दधामि स्थापयामि । किञ्च बृहस्पते साम्राज्येन सम्वाङ्भावेन त्वा त्वामभिषिञ्चामि
असाविति तन्नामयहणम् ॥ ३० ॥

का० अग्निरेकाक्षरेणैत्युवाकं द्वादशवत् ज्ञत्वेति । चतुःकण्डिकात्मकमनुवाकं द्वादशवत् द्वादश सुवाहुर्जुहोत्यापये

सर्वतः स्वेच्छया गच्छति । किञ्चूतः विद्वान् स्वाधिकारं जानन् तथा अस्मि अस्मासु प्रजां प्रतादिसन्ततिं पुष्टिं धनपोषं च वर्धय-
मानः वर्धयन् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभस्तापसदृष्टाः । प्रथमा सोमाम्न्यादित्यविष्णुसूर्यबृहस्पतिदेवत्या । अवसे रचणार्थं तपण्याय वा सोमं रोजान मग्निं
वैश्वानर मादित्यान् द्वादश विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिं चान्वारभामहे अन्वारम्भण माह्वानं कुर्महे स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २६ ॥

अर्थमबृहस्पतीन्द्रवाग्विष्णुसरस्वतीसवितृदेवत्या । हे ईश्वर त्वमर्थमादीन्देवान्दानाय धनप्रदानार्थं चोदय प्रेरय बृहस्पतिमिन्द्रं

सोमं राजानमवसेग्निमन्वारभामहे । आदित्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिं स्वाहा ॥ २६ ॥

अर्थमग्न्यबृहस्पतिमिन्द्रदानायचोदय । वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं स्वाहा ॥ २७ ॥

अग्रे अक्षावदेहनः प्रतिनः सुमना भव । प्रनोयच्छसहस्रजित्वं हि धनदा असि स्वाहा ॥ २८ ॥

देवेश वाचं वाग्धिष्ठात्रीं सरस्वतीं विष्णुं सवितारं सर्वस्य प्रसवकर्तारं सूर्यम् । वाजिनं मन्त्रवन्तमिति सर्वेषां विशेषणं वाजिनं
देवाण्यं वा । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २७ ॥

अग्निदेवत्या । हे अग्ने इहास्मिन् कर्मणि नोऽस्माकं मच्छ वद आभिमुख्येन ब्रूहि हितमिति शेषः । निपातस्य चेति संहितायां
दीर्घोऽच्छशब्दस्त्व । किञ्च नोऽस्मान् प्रति सुमनाः कवणार्द्रचित्तो भव हे सहस्रजित् सहस्रस्य बहुनो वसुनो जेतः सदृष्टाणां योधानां
वा जेतः हि यस्मात्त्वं स्वभावतो धनदा धनस्य दातासि अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ धनं देहि स्वाहा ॥ २८ ॥

जनयिष्य आषधय आपवास्तभ्य मन्त्रदर्थं मधुमतीर्मधुमत्यो रसवत्यो माधुर्योपिता भवन्तु भोगयोग्या भवन्तु वयं च ताभिरभिषिक्ता
राष्ट्रे स्वकीये देशे जागृत्याम अग्रमत्ता भवाम । पुरोहिताः यागातुष्ठानादौ पुरोगामिनः प्रधाना इत्यर्थः स्वाहा सुहृतमस्तु ॥ २३ ॥

वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादक ईश्वर इमां पृथिवीं दिवं द्युलोकं च इमा इमानि विष्णा विष्णानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि
च शिन्त्रिये आश्रितवान् स च सम्नाट् सर्वेषां भुवनानां राजा भूत्वा अदित्यन्तं हविर्दानुं मनिच्छन्तं मां प्रजानन् अवगच्छन् मदीय-

वाजस्येमास्रसवः शिन्त्रियेदिवमिमाचविष्वाभुवनानिसम्नाट् ।

अदित्यन्तन्दापयतिप्रजानत्सुनोरयिः सर्व्ववोरन्त्रियच्छतु स्वाहा ॥ २४ ॥

वाजस्यनुप्रसवभावभूवेमाचविष्वाभुवनानिसर्वतः । सनेमिराजापरियातिविद्वान्प्रजाम्पुष्टिर्बर्द्धयमानो अस्मेस्वाहा ॥ २५ ॥

बुद्धिप्रेरणेन हविर्दापयति ततो नोऽस्मभ्यं सर्व्ववोरं सर्व्वैः पुत्रभृत्यादिभि र्युक्तं रयिं धनं नियच्छतु नियमनेन ददातु दाण् दाने
पात्राद्येत्यादिना यच्छादेशः स्वाहा सुहृतमस्तु ॥ २४ ॥

तु इति विस्मये वाजस्य प्रसवः प्रजापतिः इमा इमानि विष्णा विष्णानि सर्वाणि भुवनानि भूतानि सर्वतोवस्थितानि हिरण्य-
गर्भादिस्तम्बपर्यन्तानि आबभूव सञ्भावितवानुत्पादितवानित्यर्थः । सनेमौति पुराणनामः सनेमि चिरन्तनो राजा दीप्तः सन् परियाति

वी युष्माकं वचांसि तेजांसि अस्मि अस्मासु सन्तु भवन्तु । अस्माकं सम्बन्धि युष्माकामर्थं मस्त्विति भावः ॥ का० नमो मात्र इति
भूमि मवेक्षतइति^१ । यूपारूढ एव यजमानो भूमिं पश्यति । पृथिवीदेवत्वम् । मात्रे मातरूपायै पृथिव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु ।
अभ्यासे भूयांस मर्थं मन्यन्तइति^२ द्विरुक्तिः ॥ का० उत्तरवेदि मपरिषौदुस्वरी मासन्दीं वस्तुचर्मणास्तृणातीयन्तइति^३ । आसन्दीदेवत्वम् ।
हे आसन्दि ते तव इयं राट् इदं राज्यं राजनं राट् सम्पदादित्वाद्वा वि स्त्रियां क्तिप् अभिषिक्त्यासि त्वमिति भावः ॥ का०
सुवन्त मस्या सुपवेशयति यन्तासीति^४ । आसन्त्यां यजमान सुपवेशयेत् । यजमानदेवत्वम् । हे यजमान त्वं यन्ता सर्वस्य नियन्तासि
यमनः स्वयं संयमनकर्ता भवसि अनवच्छिन्नं तव यमनमिति भावः । तथा ध्रुवः स्थिरोऽसि धरुणो धारकोऽसि । त्वयै कर्मणाय

इयन्तेराडान्तासियमनोध्रुवोसिधरुणः । कथ्यैत्वाक्षेमायत्वारय्यैत्वापोषायत्वा ॥ २२ ॥

वाजस्येमप्रसवः सुपुवेग्रेसोम राजानमोषधीष्वसु । ताअस्मभ्यन्माधुमतीर्भवन्तुवयराष्ट्रे जागृत्यामपुरोहिताः स्वाहा

॥ २२ ॥

क्षयिसिद्धार्थं त्वा त्वासुपवेशयामीति सर्वत्र शेषः । क्षेमाय लब्धपरिपालनाय त्वासुप० । रथैधनाय त्वासुप० । पोषाय पशुपुत्रादि
पुष्टे त्वासुप० ॥ २२ ॥

का० सुवेणं सन्मृताज्जुहोति वाजस्येममिति प्रतिमन्त्रमिति^५ । औदुम्बरपात्रे एकीकृताहुग्धव्रीह्यादिधान्यात् सुवेणाहुवनीये सप्त
मन्त्रैर्जुहोति ॥ तिस्रस्त्रिष्टुभः प्रजापतिदेवत्याः । प्रसुतेऽसौ प्रसवः पचादित्वाद्वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादकः प्रजापतिः अग्रे
सृष्ट्यादौ ओषधीषु अस्मि च वर्तमानमिमं सोमं वज्जीरूपं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं सुपुवे उत्पादयामास ता इत्यन्ताः सोमस्य

१—१४, ५, १२ ।

२—निर० १०, ४२ ।

३—१४, ५, १२ ।

४—१४, ५, १४ ।

५—१४, ५, २१ ।

का० षट्शोत्तराः । षट् आयुर्यज्ञेनेत्याद्याश्चन्द्राज्जहोति वाचयति वा । प्राजापत्यानि षड्राजूंषि । मदीयमायुर्यज्ञेन वाजपेयाख्येन कल्पतां क्लृप्तं भवतु । सुखनासिकाप्रभवः पञ्चहस्तिकः प्राणवायुरप्यनेन यज्ञेन क्लृप्तो भवतु । चक्षुर्दिन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तं भवतु । श्रोत्रेन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तमस्तु । पृष्ठं रथन्तरादिकं शरीरस्य पृष्ठं वा यज्ञेन कल्पताम् । यज्ञेन मदीयेन वाजपेयाख्येन यज्ञी यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः कल्पताम् ॥ का० प्राजापतेरित्यारोह्यत इति१ । पत्नीयजमानो निश्रेण्या यूपमारोहतः । यजमानदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि । वयं प्राजापतेः सम्बन्धिन्यः प्राजा अभूमः अपत्यानि जातानि ॥ का० स्वरिति गोधूममालभत

आयुर्यज्ञेन कल्पताम् आयोयज्ञेन कल्पताम् अक्षर्यज्ञेन कल्पताम् श्रोत्रयज्ञेन कल्पताम् पृष्ठयज्ञेन कल्पताम् यज्ञो

यज्ञेन कल्पताम् । प्राजापतेः प्राजा अभूमः स्वर्देवा अगन्मास्तता अभूमः ॥ २१ ॥

अस्मेवो अस्विन्द्रियमस्मेनृणा मुतक्रतुरस्मेवर्चांसि सन्तुवः । नमो माते पृथिव्यै नमो माते पृथिव्या

इति१ । गोधूमपिष्टनिर्मितं चषाकं यजमानः स्पृशेत् । हे देवा वयं स्वः स्वर्गमगन्म प्राप्ताः ॥ का० शिरसा यूपमुज्जिहीतेऽमृता इति२ । यूपदुर्ध्वं शिरः करोति । वयममृता मरणधर्मा रहिता अभूमः सन्मृताः ॥ २१ ॥

का० अस्मे व इति दिशो वीक्षत इति३ । यूपारूढ एव यजमानो दिशः पश्यति । दिग्देवत्वम् । हे दिशो वो युष्मत्सम्बन्धि इन्द्रियं वीर्यं ममो अस्मात्सस्तु, वृष्णं धनं युष्मत्सम्बन्धि अस्मे अस्मात्सस्तु । उत अपि च क्रतुः कर्म युष्मत्सम्बन्धि अस्मात्सस्तु ।

बृहस्पतिः सव्यम्बिनं भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत । किम्भूताः वाजजितः वाजस्याश्वस्य जेतारः । वाजमश्वं जेतुं ससृवांसः
सृतवन्तो गतवन्तः सतैः कमुप्रत्यये रूपम् । निस्सृजानाः सृजषु शुद्धौ शानच् प्रत्ययः शोधयन्तः चरुमेनं यजमानं वा पुनन्त
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

का० द्वादश सुवाहुतौर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति । प्राजापत्यानि द्वादश यजूंषि । संवत्सराभिमानौ
प्राजापतिः स्तूयते तस्यैवैतानि नामानि । आग्नेतीत्यापिस्तस्मै सुहुतमस्तु । शोभव माग्नेतीति स्वापिः तस्मै । अग्निं जयते
पुनः पुनरुत्पद्यते इत्यपि जस्तस्मै स्वाहा । ऋतुः सङ्ख्यो भोगादिविषयो यज्ञो वा तस्मै । वसवे निवासहेतवे । अङ्गां दिवसानां

आपये स्वाहा स्वापये स्वाहा पिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहा र्षतये स्वाहा ह्ये मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वै न

शिन्याय स्वाहा विनं शिन आन्त्याय नाय स्वाहा न्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहा अधिपतये स्वाहा ॥ २० ॥

पतिरर्हतिस्तस्मै । अतश्चत्वारि नामान्युभयविशेषणविशिष्टानि । सुह वैचित्ते सुह्यतीति सुग्धस्तस्मै अङ्गे दिवसाय । विनश्यन्तीति
विनंशिनः विनाशशीलाः पदार्थाः । मरिजनशोर्भलीति क्कान्दसत्त्वाद्भूत्वपि नुमाममः । विनंशिषु भवो वेनंशिनस्तस्मै सुग्धाय मोहकाय
स्वाहा । अन्ते भव मन्थ मन्थं च तदयनं च अन्त्यायन मन्थस्थानं तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै विनंशिने विनाशशीलाय स्वाहा ।
अन्ते भवोऽन्थः भुवने भवो भौवनस्तदुभयविशिष्टाय स्वाहा । भुवनस्य पतये जमतः पालयित्रे । अधिपतये सर्वलोकानां स्वामिने
स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

पाकयत । किंभूता यूयम् विप्रा मेधाविनः परिहृष्टकारिणः अमृता अमरवधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः यज्ञज्ञा वा । किञ्च अस्य मध्वः पिबत कर्मणि षष्ठी इदं मधु धावनात्पूर्वं पश्चाच्चावघ्रायमाणं नैवारचरुलक्षणं मधुरं हविः पिबत पीत्वा च मादयध्वं दृष्ट्वा भवत तंतस्तृप्ताः सन्ती देवयानैर्देवाधिष्ठितैः पथिभिर्माणैर्यात गच्छत ॥ १८ ॥

का० अवबुद्ध नैवार मालभते तीर्थे स्थितमा मा वाजस्येति१ । यजमानो रक्षादवतीर्थं चात्वालोकान्तरे स्थितं नैवारं चरुं स्पृशति । प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुब्बसिष्ठदृष्टा । वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा मामाजगम्यात् अगच्छतु । गच्छतेव्यत्ययेन वाजेवाजेवतवाजिनो नोधनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं दृष्ट्वा यात पथिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

आमावाजस्य प्रसवो जगम्यादेमेद्यावापृथिवी विश्वरूपे । आमागन्ताम्पितरामातराचामासोमो अमृतत्वेन गम्यात् ।

वाजिनोवाजजितोवाजससृवा सोम इत्येतेर्भागमवजिघ्रत निमृजानाः ॥ १९ ॥

हादित्वे लिङि रूपम् । आ इमे विश्वरूपे सर्वरूपात्मिके इमे व्यावापृथिव्यौ मां प्रत्यागच्छताम् । पितरा मातरा ! पितरामातरा च च्छन्दसीति द्विरूपैकशेषो निपात्यते । अस्मदीयः पिता माता च मा मां प्रति आगन्ता मागच्छताम् । व्यत्ययेनादादित्वे लोटि रूपम् । सोमश्चामृतत्वेन सहितो मा मामागम्यात् । चतुर्थर्थे तृतीया । अमृतत्वाय मम देवत्वजन्मने सोमो मां प्रत्यागच्छेत् लिङि रूपम् ॥ का० यजुर्थुक्तानाम्नापयति वाजिन इति२ । मन्त्रेण युक्तानश्चान्नैवारचरु माप्नापयेत् । अश्वदेवत्यं यजुः । हे वाजिनोऽश्वा यूयं

देवानां कर्म देवतातिः सर्वदेवान्तातिलिति देवशब्दात्कर्मणि तातित्प्रययः । तितोति प्रत्ययात्पूर्वस्य वकारस्योदात्तत्वम् । तस्य सप्तम्यां
सुपां सुलुगित्यादिना डेराकारः । देवताता देवतातो यज्ञे हवेषु आह्वानेषु सक्त, वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुखकरा भवन्तु ।
किम्भूताः मितद्रवः मितं परिमितं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः किपि तुगभाव आर्षः । स्वर्काः शोभनोऽर्को येषां ते सुरुचः खञ्जना
वा । तथा अहिं सर्पं वृक मरुणश्चानं रक्षांसि राक्षसान् च जम्भयन्तो नाशयन्तः । किञ्च तेऽश्वा अस्मत्सकाशात्सदेमि क्षिप्र ममौवा
व्याधीन्युयवन् पृथक् कुर्वन्तु । यु पृथग्भावे अस्य ह्लादिर्व लङि रूपम् गुणाडभावावापौ । सनेमोति पुराणनामः इह तु क्षिप्रवाचकः ॥ १६ ॥
अश्वदेवत्या जगती नाभानेदिष्ठष्टा । विश्वे सर्वं ते वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं हव माह्वानं शृण्वन्तु । किम्भूताः अर्चन्तः

तेनोअर्चन्तोहवनश्रुतोहवविश्वेष्टावन्तुवाजिनोमितद्रवः ।

सहस्रसामेधसातासनिष्यवोमहोयेधनं समिधेषुजभिरि ॥ १७ ॥

इयति कुटिलं गच्छन्तीत्यवेन्तः । ऋ गतावित्यस्माद्विनिप् अवेणस्ससावनज इति इति वन्तादेशे रूपम् । हवनश्रुतः हवन माह्वानं
शृण्वन्तीति हवनश्रुतः । मितद्रवः यजमाने चित्तातुकृत्येन परिमितगामिनः । सहस्रसाः सहस्रस्थानेकजनद्विमित्रमस्य महतो
ऽन्नराशिः सनितारो दातारः । मेधसाता सनिष्यवः मेधो यज्ञः सन्त्यते सम्भज्यते यत्र सा मेधसातिर्यज्ञशाला डेडाकारः तस्यां
सनिष्यवः सम्भक्तारः पूरयितारः । ते के ये ऽश्वाः समिधेषु सहस्रमेधु महः महत्पूज्यं वा धनं जभिरि जङ्घिरे आहूतवन्तः ॥ १७ ॥

अश्वदेवत्या त्रिष्टुप्सिष्ठष्टा । हे वाजिनोऽश्वा वाजे वाजे सर्वस्मिन्नत्र उपस्थिते सति धनेषु चोपस्थितेषु सक्त, नोऽस्मानवत

गच्छन् दाधर्तिर्दधर्तीत्यादिना स्यन्दैर्यङ्लुकि निपातोऽयम् । तथा पक्षां मार्गाणामङांसि लक्षणाणि कुटिलानि निज्जीवतानि
अन्वापनिष्कणत् अतिशीघ्रं प्राप्नुवन् समत्वं मापादयन्नित्यर्थः । अन्वाङ्पूर्वस्य फणतेगत्वर्थस्य यङ्लुकि निपातः पूर्ववत् । एवंविधो-
ऽश्वस्तुरण्यतीति सम्बन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४ ॥

उत स अपि च अस्याश्वस्य अङ्गसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानं सत् अनुवाति गच्छन्त मश्व मशु
उत्तिष्ठतत्वेन हृष्यमनं गच्छति । कस्य किमिव वेः पक्षिणः पर्णं न पक्ष इव यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः पक्ष उत्तिष्ठतो गच्छन्-
वलोक्षते तथा धावतोऽश्वस्याङ्गसरूपं वस्त्रचामरादिकं विस्मष्ट मवलोक्यतइत्यर्थः । किंभूतस्याश्वस्य द्रवतो गच्छतः तथा तुरण्यत-

उतस्मास्यद्रवतस्तुरण्यतःपर्णन्ववेरनुवातिप्रगद्धिनः । श्येनस्येवध्रजतो अङ्गसम्परिदधिक्राव्यः सहोर्जातरिवतः स्वाहा १५

शन्नोभवन्तुवाजिनो हवेऽपुदेवतातामितद्रवः स्वर्काः । जम्भयनो हिंष्टक्रचांभिसनेम्यस्मदायवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

स्वरयतः पुगर्धनः प्रगृह्यतीति प्रगर्धो अवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतः । पक्षिमात्रस्य पर्णमङ्गसदृष्टान्तत्वेनाभिहितम् शीघ्रधावने श्येनदृष्टान्त
उच्यते । श्येनस्यैव ध्रजतो गच्छती वेगेन ध्रजगतौ दधिक्राव्यः दधीन् क्रमते दधिक्रावा धारकपर्वताद्यतिक्रामिणः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त
इति क्रमतेर्वनिपि विद्वनोरिति आकारः । ऊर्जा बलेन सह तरिवतः मार्गं भ्रमं तरतः यङ्लुकि निपातोऽयम् । स्वाहा सुहुत-
मस्तु ॥ १५ ॥

का० उत्तरेण त्वेन चेति । शन्न इति ऋक्वेणाज्यहोमो ऽग्वाभिमन्त्रणं वा । अश्वदेवत्या विराड्भिष्टदृष्टा दशाक्षरसप्तः पादा ।

काष्ठोच्यते । कान्त्वा स्थितो भवतीति । यास्कोक्तेः । काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशौत्यभिधानाच्च । किम्भूता यूयं वाजजितः अन्नस्य जेतारः । तथा
अध्वनो मार्गान् स्तम्भवन्तः बन्धन्तः क्षोभयन्तः स ह्यखस्वभावः । तथा योजना योजनानि मिमानाः अतिशीघ्रतया परिच्छिन्दन्तः ॥१३॥

का० एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोत्यनुमन्त्रयते वेति । ऋगह्वयेनाज्यं जुहोत्यध्वाननुमन्त्रयते वा ॥ द्वे अश्वदेवत्ये जगत्प्री दधिक्षाव-
दृष्टे । त्यच्छब्दस्तच्छब्दपर्यायश्चान्दसः स्यः एष वाजो सोऽयमखः क्षिपणिं । क्षिप्यते प्रेर्यतेऽनया सा क्षिपणिस्तां । कशां कशाघातमनु
तुरण्यति तूर्णं मध्वानमश्रुते । यद्वा क्षिपणिं तुरण्यति कशां त्वरयति कगायास्वरया शीघ्रं धावतीत्यर्थः । किम्भूतोऽश्वः शीवाश्वमपि

वाजिनोवाजजितोऽनस्त्वध्वन्तोयोजनामिमानाः काष्ठाङ्गच्छत ॥ १३ ॥

एषस्यवाजीक्षिपणितुरण्यतिशीवाश्वद्वोअपिकक्षत्रासनि ।

क्रतुन्दधिक्षाअनुसंसनिष्यदत्यथामङ्गास्सन्वायनीफणत्खाहा ॥ १४ ॥

कक्षेत्रे आसनि आस्ये च वदः तत्तदुचितरज्जुविशेषैः । पट्टन इत्यादिना आस्यशब्दस्यासनादेशः सप्तम्याम् । शीवाश्वसुरोवधेण बद्धः ।
कक्षयोः समीपे अपि कक्षं पर्याणदेशस्तत्र सत्वाहरज्ज्वा बद्धः । आस्ये मुखे कविकथा बद्धः । तथा दधिक्षाः दधाति अश्ववारमिति
दधिः आट्टनमिति किप्रत्ययः दधिः सन् क्रमतेऽध्वानमिति दधिक्षाः विटि क्रमतेराकारः यद्वा दधौम्भारकान् मार्गावरोधानद्रिपाषाण-
गर्तकण्टकादीनप्यतिक्रामतीति दधिक्षाः । तथा क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संसनिष्यदत् सम्यमनु सन्दधानः सादिसङ्कल्पानुसारेण

स्यात्तुभ्यः ॥ पूर्वं मन्त्रो विप्रशुभे उत्तरः चात्रे । हे दुन्दुभ्यो वो युष्माकमेवा वाक् सत्या समभूत् तर्था जाता यथा वाचा बृहस्पतिं वाज मजीजपत । पुनर्बृहस्पतिं वाज मजीजपत अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति^१ शास्त्रोक्ते भूयानर्षो याज्ञाः अत्यन्तं बृहस्पतिमन्नजयं कारितवन्तो यूयं यथा वाचा सा सत्या जातेत्यर्थः । जयतेर्णिजन्तस्य लुङि मध्यमबहुवचनेऽजीजपतेति रूपम् । हे वनस्पतयो वनस्पति-विकारा दुन्दुभ्यो यूयं विमुच्यध्वं कृतकृत्याः सन्तो विमोचनं कुरुत ॥ चात्रे यज्ञे उत्तरो मन्त्रः । यथा वाचा इन्द्रं वाज मजीजपत सा सत्याभूदतो यूयं विमुच्यध्वं तुल्यम् ॥ १२ ॥

एषावःसासत्यासंवागभूद्ययाबृहस्पतिंवाजमजीजपताजीजपतबृहस्पतिंवाजंवनस्पतयोविमुच्यध्वम् ।

एषावःसासत्यासंवागभूद्ययेन्द्रंवाजमजीजपताजीजपतेन्द्रंवाजंवनस्पतयोविमुच्यध्वम् ॥ १२ ॥

देवस्याहसवितुःसवेसत्यप्रसवसोबृहस्पतेर्वाजजितोवाजश्चेधम् ।

का० देवस्याहमिति यजुर्युक्तमारोहति यजमानः^१ । मन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहेत् । सत्यप्रसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं वाजजितोऽन्वजेतुर्बृहस्पतेः सम्बन्धिनं वाज मन्त्रं जेषं जयेयं जयतेर्लेटि उत्तमैकवचने लेटोऽडाटावित्यडागमे सिञ्चडुलं लेटीति सिप्रप्रथय इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति मिप इकारलोपे गुणे च जेषमिति रूपम् । यद्वा लुङि अङि उत्तमैकवचने ऽडभावे ॥ का० वाजिन इति वाचयतीति^२ ॥ हे वाजिनोऽश्वा यूयं काष्ठां गच्छत आन्यन्तं प्राप्नुत उत्कर्षं गच्छतेत्यर्थः । आन्यन्तोऽपि

स्थितं रथचक्रं ब्रह्मारोहेत् ॥ ब्राह्मणकल्लंके वाजपेथे लिङ्गोक्तदेवतम् । सत्यसवसः सत्याभ्युज्जस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वतेमानोऽहं
 बृहस्पतेः सम्बन्धिन मुत्तम मुत्कष्टं नाकं स्वर्गं रुहेय मारोहामि । क्षत्रियवाजपेथे चक्रारोहमन्त्रः । तत् इन्द्रस्य नाकं रुहेयमिति
 विशेषः ॥ का० आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति । यजमानादीनां सप्तदशरथेषु सप्तदशरथप्रचेपपदेषु निखाता मौदुम्बरीं शाखां
 प्रदक्षिणीकृत्य देवयजनदेश भागतेषु सत्य ब्रह्मा रथचक्रादवरोहति । विप्रयज्ञे पूर्वमन्त्रेण चाचे उत्तरिण । सत्यं प्रकष्टं च सवो
 यस्येति सत्यप्रसवाः अतु प्रशब्दः प्रकर्षयोतकः । अरुहमिति भूतकालः नाकमारूढवानस्मीत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ॥ १० ॥

का० बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभि माहन्ति तूष्णी मितरानिति । अन्वेदुश्चित्स्थान्वारोपितसप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये एकं

बृहस्पतेवाजञ्जयबृहस्पतयेवाचंवदतबृहस्पतिंवाजञ्जापयत । इन्द्रवाचंजञ्जयेन्द्रायवाचंवदतेन्द्रंवाजञ्जापयत ॥ ११ ॥

मन्त्रेणाहन्ति षोडश तूष्णीम् ॥ यजुः विप्रयज्ञे मन्त्रः । हे दुन्दुभयो यूयं बृहस्पतये इति वाचं वदत किम् यत् हे बृहस्पते त्वं वाज-
 मन्त्रं जय । किम् हे दुन्दुभयो यूयमेव बृहस्पतिं वाज मन्त्रं जापयत बृहस्पतिनामजयं कारयतेत्यर्थः । जि जये इत्यस्य हेतुमसिचि
 क्रीड्जोनां णाविति धातोराकारे कृते अतिङ्गीबलीरीकृयौष्माध्यातां पुण्याविति पुगागमे लोणमध्यमबहुवचने जापयतेति रूपम् ॥
 चवयज्ञे दुन्दुभिवादनमन्त्रः । हे दुन्दुभयो यूय मिन्द्रायेति वाचं वदत यत् हे इन्द्र त्वं वाजं जय । इन्द्रं वाजं यूयं जापयतेति
 पूर्ववत् ॥ ११ ॥

का० एषा व इति मन्त्राहत मवहर्ते तूष्णी मितरानिति । सप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये मन्त्रवादितं मन्त्रेणावतारयति षोडश तूष्णीं

श्ये नांख्ये पक्षिणि यो जवः परोत्तः त्वयैव परिदत्तः सन् अचरत् चरति प्रवर्तने यद्यते जवः परिदत्तः सन् वाति अचरत् वायौ चरति । परिपूर्वाहदातेर्निष्ठाया मचउपसर्गात् इति तादृशे दस्तौति दादेशे तकारे परे इगन्तोपसर्गस्य दीर्घे परोत्त इति । हे वाजिन् तेन त्रिविधेन बलेन वेगलक्षणेन बलवान्वे गवान् सन्नोऽस्याकं वाजजित् अन्नस्य जेता भव । च पुनः समने सङ्ग्रामे पारयिष्णुः पारयिता च भव पारप्रापको भव । पार तीर कर्मसमामावित्यस्माच्चुरादिणिजन्तात् शेषेऽन्वसोति इष्णुप्रत्ययः ॥ का० बार्हस्पत्य मेना-

वाजिनोवाजजितोवाजस्रिष्यन्तोबृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत ॥ ९ ॥

देवस्याहसवितुःसवेसत्यसवसोबृहस्पतेरुत्तमन्नाकुरुहेयम् । देवस्याहसवितुःसवेसत्यसवस

इन्द्रस्योत्तमन्नाकुरुहेयम् । देवस्याहसवितुःसवेसत्यप्रसवसोबृहस्पतेरुत्तमन्नाकमरुहम् ।

देवस्याहसवितुःसवेसत्यप्रसवसइन्द्रस्योत्तमन्नाकमरुहम् ॥ १० ॥

नाघ्रापयति वाजिन इति१ । बार्हस्पत्यं चरु मखानाघ्रापयेत् । अश्वदेवत्यं यजुः । वाजजितोऽन्नस्य जेतारो वाज मन्त्रं प्रति स्रिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनो अश्वा यूयं बृहस्पतेर्भागं चरु मवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत ॥ ९ ॥

का० देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्र मारोदतृत्कारे नाभिमात्रे स्थाणौ स्थितमिति२ । उत्करप्रदेशे निखातस्य नाभिमात्रकाष्ठस्याग्रे

का० दक्षिणं युनक्ति वातो वेति१ । दक्षिणं मखं रथे योजयेत् ॥ अश्वदेवत्या उष्णिक् । *वाशब्दौ ससुच्यार्थौ । वातो वायुर्मन इन्द्रियं सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि गन्धर्वा गोर्भूमिर्धर्तारः ते वातादयोऽग्रे पूर्व मखं मयुञ्जन् रथे योजितवन्तः ते च वातादयोऽस्मिन्नखे जवं वेगमादधुः स्थापितवन्तः ॥ ७ ॥

का० उत्तरं वातरंहा इति२ । उत्तरमखं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या विष्टुप् । हे वाजिन्वे गवन्नखं युज्यमानः सन् त्वं वातरंहा वात-
वहेगयुक्तो भव वातस्येव रंहो यस्य । किञ्च दक्षिणो दक्षिणभागे स्थितस्त्वमिन्द्रश्चाश्व इव श्रिया शोभया युक्त एधि भव । किञ्च विश्व-

वातोवामनोवागन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रेऽश्वमयुञ्जन्स्ते अस्मिञ्जवमादधुः ॥ ७ ॥

वातरंहाभववाजिनुज्यमान इन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियैधि । युञ्जन्तु त्वामरुतो विश्ववेदस आते त्वष्टापत्सु जवन्दधातु ॥ ८ ॥

जवोयस्ते वाजिन्निहितो गुहायः श्येने परीतो अचरञ्च वाते । ते न नो वाजिन्बलवान्वलेन वाजिञ्च भवसमने च पारयिष्णुः ।

वेदसः सर्वज्ञाः सर्ववना वा मरुतो हे अश्व त्वां युञ्जन्तु रथे नियोजयन्तु । किञ्च त्वष्टा देवः हे अश्व ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगमादधातु स्थापयतु ॥ ८ ॥

का० दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्त इति३ । दक्षिणायां धूरि प्रकटं देशं मग्नं त इति दक्षिणाप्रष्टिस्तादृशं तृतीयमखं युनक्ति ॥ अश्वदेवत्या जयती । हे वाजिन्नखं यस्ते तव जवो वेगः गुहा गुहायां हृदयप्रदेशे निहितो वस्थापितः । सुपां सुलुगिति गृहाशब्दात् छेलुक् । श्येने

कृतवन्तः कुर्महे वा करोतेः शपि रूपम् । किञ्चूतां भूमिं मातरं जगन्निर्मात्रीं महीं महतीं महनीयां वा अदिति मदीना मण्डण्डितां वा । किञ्च इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं यस्यां भूमावाविवेश आविष्टम् । सविता देवस्तस्यां भूमाविव नोऽस्माकं धर्मं धारणं मवस्थानं सा विषत् प्रसुवतां प्रेरयतु । धू प्रेरणे इति धातोर्णिजन्तस्य लेटि साविषदिति रूपम् सिव्वहुलं लेटि लेटोऽडाटो इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति ॥ ५ ॥

का० अश्वान् प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् स्यातान्वागतानप्सुन्तरिति देवीराप इति वा समुच्चयो वेति । स्नानार्थं मपो नीयमानान् स्यात्वागतान्वाश्वानप्सुन्तरिति देवीराप इति मन्त्रेण बोधाभ्यां वा प्रोक्षेत् ॥ अश्वदेवत्यावसानरहिता पुरउष्णिक् अस्याः पाद

अप्सुन्तरमृतमप्सुभेषजमपामृतमशस्तिष्वश्वभवतवाजिनः ।

देवीरापोयोवज्जर्मिः प्रतूर्तिः ककुन्मान्वाजसास्तेनायं वाजसेत् ॥ ६ ॥

आयो द्वादशाक्षरो द्वावष्टाक्षरो । अप्सु उदकेषु अन्तर्मध्ये अमृतं मवस्थितं मप्सु भेषजं मारोग्यपुष्टिकरं मोषधं चावस्थितम् हे अश्वायूयं तत्रामृतभेषजयुतास्त्रप्सु वाजिनोऽब्रवन्तो भवत उतापि च अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु यूयं भवत ॥ द्वितीयः प्रोक्षणमन्त्रः अश्वदेवत्यं यजुः हे देवी देव्यो दीप्यमाना आपो वो युष्माकं यज्जर्मि कल्लोलस्तेन सिक्तोऽयं मग्नी वाजं मन्त्रं सेत् संनुयाद् बभ्रीयाद्वा । किञ्चूतं जर्मिः प्रतूर्तिः प्रकृष्टा तूर्तिर्वेगो यस्य प्रस्वरणशीलः । तथा ककुन्मान् ककुच्चब्देन वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते सादृश्ये मतुप् तत्सामान्यादुदकनिचयेः संयुक्तो बहुलोदकसङ्घातवान् ककुन्मानितुगच्यते । तथा वाजसाः अश्वस्य दाता ॥ ६ ॥

सोमग्रह मक्षोपरि धारयति नेष्टा सुराग्रह मक्षाधस्तात् सहैव धारणं मन्त्रपाठश्च । ग्रहदेवते यजुषी । हे सोम सुराग्रही यी युव
सम्पृचौ स्थः सम्पृक्तौ भवथः । पृचौ सम्पृक्तौ किप् । तौ युवां मा मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणन सम्पृङ्क्त संसृजतं संयोजयतम् ॥
का० विपृचावित्याहरत इति । अध्वरुनेष्टारौ स्वं स्वं ग्रहं स्वसमीप मानयतः । हे ग्रही यतो युवां विपृचौ वियुक्ती स्थः ततो
मा मां पारभना विपृङ्क्तं वियोजयतम् ॥ ४ ॥

का० मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणमिति । महामरुत्वतीयान्ते माहेन्द्रात्पूर्वं रथवाहनाच्छकटाद्ग्रथं भवतारयति ।
रथदेवत्यं यजुः । हे रथ त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि । इन्द्रेण यदा वज्रं प्रहृतं तत्त्रिधा जातं तस्यैको भागो रथ इतीन्द्रो ह यत्र

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसास्त्वयायं वाजसेत् । वाजस्यनुप्रसवेमातरम्महीमदितिन्नामवचसाकरामहे ।

यस्यामिदं विस्वम्भुवनमाविवेशतस्यान्नो देवः सविताधर्मसाविप्रत् ॥ ५ ॥

वज्राय वज्रं प्रजहरेत्यादियुत्या उक्तम् । किम्भूतस्त्वं वाजसाः वाज मन्त्रं सनोति ददातीति वाजसाः षण्णु दाने विट्प्रथयः
विड्नुनारनुनासिकस्यादित्याकारः । किञ्च अयं यजमानस्त्वया वज्रोभूतेन सहायेन वाज मन्त्रं सेत् सनोतिः सनोतिर्वा रूपम् अन्नं
सनुयात्सम्भजेत् यद्वा सिनुयादधीयात् बह्वन्नवान् भूयादित्यर्थः ॥ का० चाल्वाल मावतंयति वाजस्येति धूर्गृहीतमिति । अवतारितं
रथं धुरि गृहीत्वा चाल्वालाहन्निनानीय वेद्यां स्थापयेत् । पृथिवीदेवत्यातिजगती अन्यः पादः सवितृदेवत्वः । नु एवार्थः ।
वाजस्यान्नस्य प्रसवेऽनुज्ञायामेव वर्तमाना वयं यां भूमिं नाम प्रसिद्धं यथा तथा वचसा वेदवाक्येन एवंविधा मनुकूलां करामहे

वा अषां रसो'योय' पवत इति॑ श्रुतेः । किंभूतं रसमुदयसमुद्गतं वयोन्नं यस्माद्वायोः स उद्वयास्तम् वायुनैव धान्यानि निष्पद्यन्ते । किञ्च अषां रसस्य वायोर्वा रसः सारः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः स हि यज्ञलोककालाग्निवायुसूर्यग्यजुःसामादिवपुः हे देवा वो युष्मदर्थं तं प्रजापति महं गृह्णामि किंभूतं सुत्तमं सुत्कृतमम् । वःशब्दोऽनर्थको वा सोमरूपेण वायुं तदभिमानिनं प्रजापतिं च गृह्णामीत्यर्थः । उपशमिति व्याख्यातम् । एष त इति सादनम् ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमम् । ग्रहदेवत्वानुष्टुप् हे ग्रहास्तेषां वो युष्माकं सम्बन्धिन मिष मन्न मूर्जं रसं चाहं समग्रभं समग्रहं सम्यगृह्णामि ।

गृहीतोसौन्द्रायत्वाजुष्टङ्गुल्लामेप्रतेयोनिरिन्द्रायत्वाजुष्टतमम् ॥ ३ ॥

ग्रहाज्ज्जीहुतयोव्यन्तोविप्रायमतिम् । तेषांविशिप्रियाणांवोहमिषमूर्जं समग्रभमुपयामगृहीतो

सौन्द्रायत्वाजुष्टङ्गुल्लामेप्रतेयोनिरिन्द्रायत्वाजुष्टतमम् । सम्पुचौस्यःसम्माभद्रेणपृङ्क्तंविपृचौस्योविमापाप्मनापृङ्क्तम् ।

किंभूतानां विशिप्रियाणाम् शिप्रे हनू नासिके वा इह तु हनू शिप्रयोर्हन्वाः कर्म शिप्रियं हनुचलनम् विगतं शिप्रियं येषु यद्वेषु ते विशिप्रियाः सम्यगभिषुताः सुपूताश्च तत्र हि हन्वाव्यापारो नास्ति सुपेयत्वात् । तेषां केषां ये यूप मूर्जाहुतयः ऊर्जं मन्नरसमाह्वयन्ति ये यैर्वा ते ऊर्जाहुतयः । तथा विप्राय मिधाविने इन्द्राय मतिं विशिष्टवृद्धिं व्यक्तः जानन्तो गमयन्तो वा वोत्यस्य गतिकर्मणो धातोः शलप्रत्यये रूपम् ॥ उपयाम० एष ते इति व्याख्याते ॥ का० ऊपर्युपर्यक्षमध्वर्युर्धारयत्यधोऽधी नेष्टा सस्यचाविति१ । अध्वर्युः

गृह्णाणादाय षोडशिनं चादाय पञ्चेन्द्रदेवत्यान् गृहान् गृह्णीयात् । त्रीणि यजूंषीन्द्रदेवत्यानि । हे सोम त्वम् उपयामयतीत्युपयामो
 गृहस्तेन गृहीतोऽसि । इन्द्राय जुष्टं प्रियं त्वा त्वां गृह्णामि किञ्चूतं त्वां ध्रुवसदं ध्रुवे स्थिरेऽस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत्तम्
 नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत्तम् मनसि सीदतीति मनःसत्तम् सोमाहुतिपरिणामभूतो रस एषु लोकेष्वावर्तमानः सोमाध्यस्त
 उच्यते । सादयति हे गृह एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् । इन्द्राय प्रियतमं त्वां सादयामीति शेषः । अथ द्वितीयम् अप्सुषदमुदकसदं

अप्सुषदन्वाष्टतसदं व्योमसदमुपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा जुष्टं कृत्वा व्येषते यो निरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ।

पृथिविसदन्वान्तरिक्षसदन्दि विसदन्देवसदन्नाकसदमुपयामगृहीतोसीन्द्राय

त्वा जुष्टं कृत्वा मेषते यो निरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ २ ॥

अपां रसमुदयसं सूर्य्यसन्तं समाहितम् । अपां रसस्य योरसस्तं वो गृह्णामुत्तममुपयाम

हृते सीदतीति व्योम्नि अन्तरिक्षे सीदतीति । शेषो व्याख्यातः । अथ तृतीयम् । पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अकं
 दुःखं यस्मिन् तस्मिन्नाके सुखान्विते स्वर्गविशेषे सीदतीति तादृशम् शेषमृजु ॥ २ ॥

अथ चतुर्थम् । रसदेवत्यानुष्टुप् सूर्य्यं समाहितं समारोपितं स्थापितं सन्त मपा सुदकानां रसं सारं वायु महं गृह्णामि एष

वह्नीरयुक्तं यथा तथा पाहीत्यर्थः । स्वर्णाश्ववीरान्महान् देहीत्यर्थः । किञ्च हे सोम गीमन्तं धेनुयुक्तं वाज मन्त्र माभर आहर अन्नं धेनूँश्च देहीत्यर्थः । स्वाहा सुहुतमस्तु ह्यग्रहोर्भण्डन्दसीति भकारः ॥ ६२ ॥

॥ प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥

॥ ८ ॥ श्रीमन्महोदधिरुक्ते वेददीपे मनोहरे । गृहगृह्यान्निमित्तान्तोऽष्टमोऽध्यायः समीरितः ॥ ८ ॥

चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमान्त मध्यापपञ्चके अग्निष्टोममन्त्रास्तदीयपासङ्गिका मन्त्राबोक्ताः । नवमेऽध्याये वाजपेथमन्त्रा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तम् । तेषां बृहस्पतीन्द्रावृषी । तत्र का० देवसवितरिति जुहोति यजत्यादिष्विति । वाजपेयाङ्गभृतानां यजतोनां दीक्षणीयाप्रायणीयादीना मादिषु सक्तहृद्भोत माज्यं जुहोति । सवितृदेवत्या त्रिष्टुप् । हे सवितः सर्वस्य प्रेरकान्तर्यामिन् देवसवितः प्रसुवयज्ञस्मसुवयज्ञपतिर्भगाय । दिव्योगन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वीचन्नः स्वदतु स्वाहा ॥ १ ॥

ध्रुवसदन्वानृषदम्भनः सदमुपयामगृहीतो सीन्द्रायत्वा जुष्टङ्गुलामेप्रतेयोनिरिन्द्रायत्वा जुष्टतमम् ।

हे देव दीप्यमान यज्ञं वाजपेथलक्षणं यागं प्रसुव अभ्यनुजानीहि प्रवर्तयेत्यर्थः । यज्ञपतिं यजमानं भगाय भजनीयायानुष्ठान-
रूपायैश्वर्याय प्रसुव प्रेरय । एवं मण्डलाधिष्ठितारं पुरुष मुक्तेदानीं मण्डलं प्रत्याह त्वत्प्रसादादिवि भवो दिव्यो गन्धर्वा गवां
रश्मिनां धारयिता केतपूः केतशब्देनात्र मुच्यते केतमन्नं पुनातीति केतपूः अन्नस्य पावयिता सूर्यमण्डलरूपो देवो नोऽस्माकं केतमन्नं
पुनातु शोधयतु । किञ्च त्वत्प्रसादाद्वाचस्पतिः प्रजापतिर्नोऽस्माकं वाजमन्त्रं हविर्लक्षणं स्वदतु आत्मादयतु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १ ॥

का० प्रातःसवनेति ग्राह्यागृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्राध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्रमिति । प्रातःसवन आग्रयणानन्तरं चीनति-

का० सोमज्योपपाते चैकैकां यथाकालं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयतीति^१ । सोमयागे यज्ञाङ्गविनाशि परमेष्ठ्यादिचतु-
स्त्रिंशदाहुतीनां मध्ये यथाकालं मथ यदि पश्यमान इत्यादि^२ अत्युक्ते काले एकैका माहुतिं हुत्वा यजमानं वाचयेत् । यज्ञदेवत्या
त्रिष्टुप् पूर्वार्धः परोक्षो द्वितीयः प्रत्यक्षोऽतो यच्छब्दाध्याहारे सा योजना । हे यज्ञ स त्वं मे मम प्रजायां सन्ततौ महिं महिमानं
धुक्ष्व चर देहीत्यर्थः । यदा महि महान्तं पूर्वोक्तं दोहं धुक्ष्व अहं च त्वत्पुसादाद्रायो धनस्य पोषं पुष्टिं विश्वं सर्वमायुष्याशीय
व्याप्नुयाम् । स कः यस्य यज्ञस्य यजनोयस्य तव दोह आहुतिपरिणामः स प्रसिद्धो यज्ञफलरूपः पुरा बहुधा विततः प्रसृतः

यज्ञस्य दोहो विततः पुरा सोमो अष्टधा दिवमन्वाततान । स यज्ञधुक्ष्व महिमे प्रजायां रायस्योऽपं विश्वमायुरशीय स्वाहा^३

आपवस्व हिरण्यवदश्ववत्सोमवीरवत् । वाजङ्गो मन्त्रमाभर स्वाहा ॥ ६३ ॥

॥ ८ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सन् दिग्भेदेनाष्टधा भिद्यमानो द्युलोकमन्वा ततान व्याप भूमिमन्त्रिचं च व्याप्य सर्गं व्यापेत्यर्थः । ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तो भूतग्रामा
यज्ञपरिणाम इति भावः ॥ ६२ ॥

का० आपवस्व हिरण्यवदित्युक्तात् होमो ध्वाङ्गारोहणे यूपस्येति^१ । पशौ सोमे च यूपस्य काकारोहणे उक्तात् होमः कार्यः ।
सोमदेवत्या गायत्री कश्यपदृष्टा । सोम त्वमापवस्व आगच्छ तत्र क्रियाविशिष्टाणि कथं हिरण्यवत् कनकयुक्तं मश्ववदश्वयुक्तं वीर-

१—२५, ६, ० ।

२—१२, ५, १, १० ।

३—२५, ६, ८ ।

प्राप्य दिवं दुरलोकं मगन् अगच्छत् ततो दुरलोकस्थाद्यज्ञात् द्रविणं विशिष्टभोगसाधनरूपं धनं यज्ञफलभूतं मा मामष्टु व्याप्नोतु
अन्नोतेः पदविकरणयोव्यत्ययः । अनेन सुकृतिना मारोहक्रम मभिधायेदानीं मवरोहक्रम माह । ततो दुरलोकादवरोहकाले यज्ञो
मनुष्यान्मनुष्यलोकं मागच्छन् अन्तरिक्षलोकं मगन् गतः तत्र स्थिताद्यज्ञाद् द्रविणं यज्ञफलं मामष्टु व्याप्नोतु । दक्षिणायने गमनागमन
माह अयं यज्ञो धूमादिमार्गेण पितॄन् प्राप्य पृथिवीं भूलोकं मगन् तत्र स्थिताद्यज्ञाद् द्रविणं मामष्टु व्याप्नोतु । किं बहुना यं कश्च यं
कमपि लोकं यज्ञोऽयन् गतस्तस्माद् यज्ञात् मे मम भद्रं कल्याणं मभूद्भूयादिति यजमानेनाशास्यते ॥ ६० ॥

पृथिवीमगन्यज्ञस्ततोमाद्द्रविणमष्टुयङ्गञ्चलोकमगन्यज्ञस्ततोमेभद्रमभूत् ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिंशत्तन्तवोयेवितन्त्रिरेयद्रमंयज्ञंस्वधयाददन्ते । तेषाञ्छिन्त्रंषमेतद्दधामिस्वाहाधर्म्मो अय्येतुदेवान् ॥ ६१ ॥

धर्मदेवत्वा पङ्क्तिस्त्रिंशद् वा द्वात्रिंशदक्षरत्वात् । कात्यायनेनास्या विनियोगो नोक्तः । महावीरभेदे घृतहोमः शाखान्तरे ।
तन्वन्ति प्रायश्चित्तश्रमनेन यज्ञं विस्तारयन्तीति तन्तवो देवाश्चतुस्त्रिंशदङ्गाका ये परमेष्ठ्यादय इमं यज्ञं वितन्त्रिरे वितेनिरे
वितन्वन्ति तनीर्तेर्लिटि तच्चि प्रथमबहुवचने स्त्रिंशति धातोरनभ्यासस्येति द्वित्वे तनिपत्योऽङ्गन्दसौतुरपधासोपे तन्त्रिरे इति रूपम् । ये
चेमं यज्ञं स्वधयाचेन ददन्ते धारयन्ति दद दानधारणयोः तेषां यज्ञं वितन्वतां देवानां यत् छिन्नं तदेतत् अहं सन्दधामि । उक्ताः
पादपूरणः । स्वाहा सुहुतमस्तु, अनेन घृतहोमेन महावीरः संहिता भवन्मित्यर्थः । धर्म्मो महावीरः संहिता सन्देवानप्येतु देवान् प्रति
गच्छतु ॥ ६१ ॥

ध्याहारः तौ विष्णू तौ वरुणा वरुणौ । एकत्र विष्णुशब्दस्यैकशेषोऽन्यत्र वरुणशब्दस्य । तुल्यकार्यत्वादुभावपि विष्णू उभावपि वरुणौ
 कमंभूतौ प्रति अगन् गतं स्कन्नं यज्ञसाधनमिति शेषः । कदा पूर्वहृतौ पूर्वस्निग्धाह्वाने यावत्प्रधानं ह्रियते तावदेव विष्णुं
 वरुणं च प्रति स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः । विशेषणं वा पूर्वं ह्रियेते तौ पूर्वहृतौ विष्णुवरुणौ प्रति हविरगन्त्रिति सम्बन्धः । तौ कौ
 ययोर्विष्णुवरुणयोरौजसा बलेन रजांसि लोकाः स्तभितानि । लोका रजांस्युच्यन्ते इति यास्कः । स्तभ्येति स्तभ्यनार्थः ।
 किञ्च या यौ विष्णुवरुणौ पत्येते ईशते ऐश्वर्यं कुर्वते जगता मीश्वरावित्यर्थः । पत ऐश्वर्यं दिवादिरात्मनेपदी यद्वा पत्येते

वीर्येभिर्वीरतमाशविष्टा । यापत्येतेअप्रतीतासहोभिर्विष्णु अगन्वरुणापूर्वहृतौ ॥ ५८ ॥

देवान्दिवमग्न्यज्ञस्ततोमाद्रविणमष्टमनुष्यानन्तरिचमग्न्यज्ञस्ततोमाद्रविणमष्टपितृन्

परसैन्येषु श्येनाविव पततः । किम्भूतौ वीर्येभिर्वीरैर्बलैर्वीरतमा अत्यन्तं वीरौ । तथा शविष्टा । शव इति बलनामः । अत्यन्तं
 बलवन्तौ अतिशयस्त्रिणौ शविष्टौ विष्णुतौलुमिति विनिलोपे इष्टनि टिलोपे शविष्टाविति रूपम् । तथा सहोभिर्बलैरप्रतीता
 अप्रतिगतौ न केनापि सम्मुखं गन्तुं शक्यौ अनन्ययोर्धाविष्वर्धः न प्रतीयेते तावप्रतीतौ । एवंविधौ विष्णुवरुणौ प्रति स्कन्नं
 हविर्गतमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

का० देवान्दिवमिति सोमे । सोमे स्कन्ने देवान्दिवमित्यभिमर्शनम् । अत्यष्टिर्यज्ञदेवत्या यजमानाग्नीः । अयं यज्ञो देवान् वायुादीन्

सोमोऽसुस्रवश्चो भवति तदा असवे स्वा० । ह्यमानः सोमो रुद्रो भवति तदा रुद्राय स्वा० । अथावृत्तः होमशेषीभूतः सदः प्रति भक्षयार्थं मनीतः सोमो वाता भवति तदा वाताय स्वा० । प्रतिख्यातः ब्रह्मरूपद्वयस्वेत्यादिना भक्षयार्थं पृष्टः सोमो नृचचा भवति नृन् मनुष्यान् चष्टे शुभाशुभकारिणः पश्यतीति नृचचाः तदा नृचचसे स्वा० । भक्ष्यमाणः पीयमानः सोमो भक्षो भवति तदा भक्षाय स्वा० । भक्षयित्वा सन्नः स्वर्गरेषु सादितः सोमो नारायंसाः पितरो भवन्ति नरा अस्मिन्नासीना ग्रंसन्तीति नारायंसा यन्नस्तत्र हिंता योग्या वा नारायंसा नारायंसगुणविशिष्टाः पितरः तदा निमित्तापत्तौ पित्रभ्यो नारायंसेभ्यः स्वा० ॥ ५८ ॥

प्रतिख्यातोभक्षोभक्ष्यमाणः पितरो नारायंसाः सन्नः ॥ ५८ ॥

सिन्धुरवभृथायोद्यतः समुद्रोऽस्यवद्वियमाणः सलिलः प्रप्लुतो ययोरोजसास्त्रभितारजांसि

अवभृथार्थं मुच्यतः सोमः सिन्धुर्भवति तदा सिन्धवे स्वाहिति जुहुयात् । जल मभिसुखं नीयमानः सोमः समुद्रो भवति तदा समुद्राय स्वा० । प्रप्लुतोऽस्य निमग्नः सोमः सलिलो भवति तदा प्रावक्षित्तापत्तौ सलिलाय स्वा० । एताभिर्यन्नाहुतिभिर्यज्ञः चिकित्सितः प्रतिसंहितश्च भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । ता वा एताश्चतुस्त्रिंशत् माज्याहुतौर्जुहाति चयस्त्रिंशद्देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंश एतद् सर्वदेवैर्यज्ञं भिषज्यति सर्वदेवैर्यज्ञं प्रतिसन्दधातीति ॥ का० ययोरोजसेति चादकेनापसिञ्चेदिति । अभिमर्शनेन विकल्पः । स्वान् रसरूपं सोमं जलेन सिञ्चेत् कालाहुतिर्होमं वाचनं च कर्त्तव्येति ज्ञेयम् । विष्णुवरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । पूर्वार्धे यच्छब्दोपादानात्तच्छब्दा

भवति तदेन्द्राय स्वाहेति जु० । हृदे त्वा मनसे त्वेति मन्त्रेण कण्ठनार्थं सुपावङ्गियमाणः आनीयमानः सोमोऽसर्वनामको भवति तदाथर्वणे स्वाहेति जु० ॥ ५६ ॥

अंशुषु सोमं खण्डेषु न्युप्तः कण्ठनं कृत्यारोपितः सोमो विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् । अंशुरंशुष्ट^(५,७) इत्यादिमन्त्रेण आप्यायमानः वर्धमानः सोम आप्रोतपा विष्णुर्भवति । आ समन्तात्प्रीतान् स्वस्मिन् प्रीतिमत्तो भक्तान् पाति

वि॒श्वे दे॒वाश्च॒ अंशु॒षु न्यु॒प्तो वि॒ष्णुः प्रा॒प्तपा॒ आप्या॒यमा॒नो यमः॒ स्यमा॒नो वि॒ष्णुः सन्नि॒यमा॒णो

वा॒युः पू॒यमा॒नः शु॒क्रः पू॒तः शु॒क्रः क्षी॒रश्ची॒र्मन्यी॑ स॒क्तुश्चीः॑ ॥ ५७ ॥

वि॒श्वे दे॒वाश्च॒ मसे॒षु नृ॒त्नीतो॒ सुहो॒मा यो॒द्यतो॒ रुद्रो॒ ह्यमा॒नो वा॒तो ध्या॒तु नृ॒चक्षाः॑ ।

रक्षतीत्याप्रीतपाः तद्गुणविशिष्टः । तदा विष्णवे आप्रीतपाय स्वाहेति जु० । अभिषूयमाणः सोमो यमो भवति तदा यमाय स्वा० । सम्यग्भिषयमाणः पुष्यमाणः सोमो विष्णुर्भवति तदा विष्णवे स्वा० । दशापवित्त्रेण पूयमानः सोमो वायुर्भवति तदा वायवे स्वा० । पूतः सोमः शुक्रो भवति तदा शुक्राय स्वा० । क्षीरेण दुग्धेन श्रियते मिश्रीक्रियत इति क्षीरश्रीः तदा शुक्र एव सोमो भवति तदापि शुक्राय स्वा० । सक्तुर्भिर्मिश्रितः सोमो मन्यो भवति तदा मान्यने स्वा० ॥ ५७ ॥

चमसेषु ग्रहपाने पृथ्वीतो गृहीतः सोमो विश्वदेवसञ्ज्ञो भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् । होमार्थमुद्यतः

सन्धो सत्यां सोमः सवित्रनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तो सवित्रे स्वाहेति जुहुयात् । अथ यदि सातः किञ्चिदाप्यतः सवित्रे स्वाहेति जुहुयादिति श्रुतेः । दीक्षायां सत्यां सोमो विष्णुकर्मतुल्यते तदा विष्णुकर्मणे स्वाहेति जुहुयात् । सोमः क्रौयतेऽनया सा सोमकयर्थो गौस्तस्या मानोतायां सत्यां सोमः पूषा भवति । तदा निमित्ते पूषे स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५४ ॥

कथाय द्व्यदानेनात्मसात्करणयोपोत्थितः उपस्थापितः सोम इन्द्रो मरुत्नामकश्च भवति तदा इन्द्राय मरुत्नाय स्वाहेति जु० । क्रौयमाणः सोमोऽसुरो भवति असुराय स्वाहेति तदा जु० । यजमानेन क्रौतः सोमो मित्रो भवति तदा मित्राय स्वाहेति जु० । जरो यजमानोऽहो आसन्नः स्थितः सोमः शिपिविष्टो विष्णुर्भवति । शिपिषु पाणिषु यज्ञेषु वा विष्टः प्रविष्ट एतद्गणको विष्णुरित्यर्थः ।

इन्द्रश्चमरुतश्चक्रयायोपोत्थितोसुरः पण्यमानोमित्रः क्रौतोविष्णुः शिपिविष्ट ऊरावासन्नोविष्णुर्नरन्धिषः

प्रोक्ष्यमाणः ॥ ५५ ॥ सोमआगतोवरुणआसन्त्यामासन्नोभिराग्नीद्वइन्द्रोहविर्धानेयवोपावह्नियमाणः ॥ ५६ ॥

तदा प्रायश्चित्तापत्तो विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जु० । प्रोक्ष्यमाणः शकटेनोक्ष्यमानः सोमो विष्णुर्नरन्धिषो भवति नरो धीयन्ते आरोप्यन्ते यस्मिन् स नरन्धिः संसारः तं स्थति नाशयति नरन्धिषः जगत्संहर्तृविशिष्टो विष्णुः यदा रध हिंसायाम् रध्धति हिनस्ति रन्धिषः हन्ता न रन्धिषो नरन्धिषः जगत्पालको वा विष्णुः । तदा विष्णवे नरन्धिषाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५५ ॥

शकटादागतोऽवरुणः सोमनामको भवति तदा सोमाय स्वाहेति जुहुयात् । आसन्त्यां मञ्जिकाया सुपर्णविष्टः सोमो वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जु० । आग्नीध्रे वर्तमानः सोमोऽग्निर्भवति तदाग्नये स्वाहेति जु० । हविर्धाने वर्तमानः सोम इन्द्रो

हचिणेऽस्थनि हुत्वा दोहयेत्पृषदाज्यस्कन्दने चैक इति । सन्मयघर्मपात्रभेदे भिन्नमभिसृज्य परमेष्ठिने स्वाहा प्रजापतये स्वाहत्या-
दीन् सलिलाय स्वाहेत्यन्तांश्चतुस्त्रिंशद्गोमान् जुहोति घर्मदुहो गोर्मरणे तत्स्थाने उदङ्गुल्याः स्थितायाः पत्नीशालापूर्वभागे प्राङ्गुल्या
वा पुच्छाहचिणेऽस्थनि परमेष्ठिने स्वाहेति चतुस्त्रिंशतमाज्याहुतीर्हुत्वा तां दोहयेत् स्थालीस्थस्य स्तुक्स्थस्य वा पृषदाज्यस्य वा भग्ने
एके आचार्याः परमेष्ठ्यादीन् जुह्वतीति सूत्रार्थः । परमेष्ठ्यादयो देवा यज्ञस्य शरीराणि तस्मात्तत्तदवस्थायां होमै यज्ञश्चिकित्सितः
प्रतिसंहितो भवति । तथा च श्रुतिः । सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिस्तस्यैतास्तन्वो या एता देवता या आहुतीर्जुहोति स यद्यज्ञ-
स्याह्वेदां तत्प्रति देवतां मन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहुयाद्यदि दोहोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसृत आग्नीध्रे विवाएतद्यज्ञस्य पर्व संसते

परमेष्ठ्याभिधीतः प्रजापतिर्वाचिव्याहुतायामन्वो अच्चेतः सविता सन्यां विश्वकर्मा दीक्षायां भूषा सोमक्रयण्याम् ॥ ५४

यहुलति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैतद्देवतया यज्ञं भिषज्यति तथा देवतया यज्ञं प्रतिसन्दधातीति^१ । अथ मन्त्रार्थः ।
आध्यायाहसिष्ठ ऋषिः । यदा सोमो यजमानेनाभिधीतः सङ्कल्पितो भवति मनसाभिध्यातस्तदा परमेष्ठो भवति । अयमर्थः । मनसा
ध्यातः सोमो यदि नोपनमेत् तदा परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयादिति । तथा च श्रुतिः । स यद्येनं मनसाभिध्यातो यज्ञो नोपनमेत्पर-
मेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानं हतउपैनं यज्ञो नमतौति^२ । वाचि व्याहृतायां सोमेन यज्ये इति
वचस्तुष्टारिते सति सोमः प्रजापतिनामको भवति तदा प्रावक्षित्तापत्तो प्रजापतये स्वाहेति जुहुयादित्यर्थः । यदा सोमः अच्छाभि-
सुस्थेन इतः प्राप्तस्तदा अन्वो भवति । सोमं प्रति गतो किञ्चिन्निमित्तं चेत्तदा अन्वसे स्वाहेति जुहुयात् । सन्यां सोमस्य

वाज० सं० ॥

साध्यं यां ॥

॥ य० ॥

इन्द्रदेवत्वात्प्रवृत्तिरवसानव्यापिता षट्षष्टाक्षरत्वात् हूना आद्योऽर्धं इन्द्रपर्वतदेवत्यः । हे पुरोयुधो पुरोयुधा पुरोये युध्येते तौ पुरोयुधौ इगुपधेति कप्रत्ययः शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्तारौ हे इन्द्रापर्वता हे इन्द्रपर्वतो युवं युवां तं शत्रुमपहतं विनाशयतम् आदरे वीष्णा तं तम् इदेवार्थं तं तमेव शत्रुमपहतं तत्तत्क्षमान मेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम् तत्रापि विशिष्यते वज्रेण वज्राख्येनायुधेन तं तमित् तं तमेव शत्रुं विनाशयतम् । तदो वीष्णाश्ववणाद्यदोऽपि वीष्णा यौ यः शत्रुर्नोऽस्मान् पृतन्यात् पृतनां सेनां कुर्यात् योधयेदित्यर्थः । इदानीमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य कर्तृत्वं चोच्यते हे शूर इन्द्र त्वदीयो वज्रो यद्यदा गहन मत्यन्तगन्धौरं वनं जलं वा प्रति दूरे चत्ताश चततिर्गतिकर्मा वनेऽतिदूरगताय शत्रवे कृन्त्वत् कृन्दतिः कामनार्थः शत्रुं प्राप्तुं कामयते तदा तमपि दूरगत

अस्माकं शत्रून्परिश्रुतविश्वतोदन्मादर्षीष्टविश्वतः । भूमिवः स्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम सुवीरावीरैः सुपोषाः पोषः पू३

मिनक्षत् प्राप्नुयात् इनक्षित्व्याप्तिकर्माः वने दूरगतमपि इच्छन् गृह्णात्येवेत्यर्थः । ततो दर्मा दारयतीति दर्मा इ विदारं अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् प्रत्ययः विदारणशीलो वज्रः अस्माक मन्मदीयान्विश्रतः सर्वतः स्थितान्विश्रतः सर्वान् शत्रून् परि दर्शीष्ट परितो विदारयतु दीर्यतेराशीर्लिङ्गं तङ्गि रूपम् ॥ का० पृथक्कामेषु भूर्भुव इति१ । नानाकामेषु यजमानेषु सर्वे वाग्विसर्जनं कुर्युः । हे भूर्भुवःस्वः, अग्निवायुसूर्याः वयं प्रजाभिः सुप्रजाः स्वाम वीरैः पुत्रैः सुवीराः स्वाम पोषैः पुष्टिभिः सुपोषीः स्वाम भवेम । एकवचनान्तोयं व्याख्यातः२ अत्र तु बहुवचनान्तो मन्त्रः ॥ ५३ ॥

का० परमेष्ठ्यादींश्चतुस्त्रिंशत् जुहोति घर्मदुग्धाले चादोहे चोदीच्या दोहस्थानेऽन्यस्याः शालाया वा पुरस्तात्प्राच्याः पुष्कलाग्धा

॥ ८ अ० ॥

॥३५॥

11 88 11

एव द्वितीयाहुतिः । उष्णिक् आद्यावष्टाक्षरी तृतीया द्वादशार्धः सोष्णिक् । धारयतीति धरणीऽग्निरस्मासु रायस्योषं रायो धनस्य पशुपुत्रसुवर्णादिः पुष्टिं दीधरत् धारयतु धारयतेर्लुङि रूप मडभाव आर्षः । किञ्भूतो धरणः मात्रे धरणम् । षष्ठार्धे चतुर्थी । मातुः पृथिव्या धारयितार मग्निं सुपसृजन् समीपं प्रापयन् तथा मातरं पृथिवीं धयन् पिवन् तत्रोत्पन्नं हविर्भक्षयन्नित्यर्थः । स्वाहेति होमार्घः ॥ ५१ ॥

का० सत्रस्य ऋद्धिं गायन्ति सत्रस्य ऋद्धिरिति । सर्वे दीक्षिता उत्तरहविर्धानापरकूवरीमालम्ब्य सत्रर्धिसृजन्नकं साम गायन्ति ।

सत्रस्य ऋद्धिरस्य गन्मज्योतिरमृता अभूम । दिवस्पृथिव्या अद्या रुहामाविदाम देवांस्तु ज्योतिः ॥ ५२ ॥

युवन्तमिन्द्रा पर्वतापुरोयुधायोनः प्रतन्यादपतन्तमिद्वतं वज्रं प्रतन्तमिद्वतम् । दूरे च क्षायच्छत्सु हनंयदि न क्षतम् ।

बृहती यजमानानां मात्मस्तुतिः सप्तैकादशनवार्णपादा । हे साम सत्रस्य ऋद्धिः समृद्धिस्त्वमसि अतो वयं यजमाना ज्योतिरादित्य-
लक्ष्मण मग्न्या प्राप्ताः ततः अमृता अमरणधर्मा अभूम भूताः पृथिव्याः सकाशाद्दिवं द्युलोकं मध्यारुहाम अध्यारुढाः द्युलोकारुढाः
ततो देवानिन्द्रादीन् विदाम जानीमः पश्याम इत्यर्थः । वेत्तेर्व्यत्ययेन तदादित्ये लङि रूपम् ज्योतिर्ज्योतीरूपं स्वः स्वर्गं
चाविदाम ॥ ५२ ॥

का० युवं तमिति दक्षिणस्याधोऽक्षं प्राप्नो निःकामन्तीति । सर्वे यजमाना दक्षिणहविर्धानासाधोमार्गेण प्राङ्मुखाः निःसरन्ति ।

का० अंशून् सोमे निदधात्युशिक्षुमिति प्रतिमन्त्रमिति । मन्त्रवयेणोत्तुखलस्थानंशून् सोमे क्षिपेत् । तत्राद्यः । हे देव दौष्यमान हे सोम उशिक्षु कामयमानस्त्व मग्नेः प्रियं पाथोऽन्न मपोहि अपिगच्छ । द्वितीयः । हे देव सोम वशी कान्तस्त्व मिन्द्रस्य प्रिय मन्त्रं प्राप्नुहि । अथ तृतीयो मन्त्रः । हे देव सोम अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतस्त्वं विश्वेषां देवानां प्रिय मभिरुचित मन्त्रं प्राप्नुहि अग्निर्यै प्रातःसवनं मिन्द्रो माध्यन्दिनं सवनं विश्वे देवास्तृतीयं सवनं मिति श्रुतेः सवनदेवेभ्योऽर्पणम् ॥ ५० ॥

उ० शि० क्त० न्दे० व० सो० मा० ग्नेः प्रि० य० म्पा० थो० पी० हि० व० शौ० त्व० न्दे० व० सो० मे० न्द्र० स्य० प्रि० य० म्पा० थो० पी० ह्य० स० त्स० ख०

त्व० न्दे० व० सो० म० वि० श्वे० प्रा० न्दे० वा० ना० म्मि० य० म्पा० थो० पी० हि० ॥ ५० ॥

इ० ह० र० ति० रि० ह० र० म० ङ्ग० मि० ह० धृ० ति० रि० ह० स्व० धृ० तिः स्वा० हा । उप० सृ० ज० न्ध० रु० ण० म्मा० त्वे० ध० रु० णो० मा० त० र० न्ध० य० न् ।

रा० य० सो० ष० म० स्मा० सु० दी० ध० र० त्मा० हा ॥ ५१ ॥

अथ सत्रोत्थानमन्त्रा देवदृष्टाः ॥ का० शालाहार्येऽन्वारब्धेऽपि ह रतिरिति जुहोतीति । सर्वेषु दीक्षितेष्वध्वर्युस्यष्टेष्विदानीन्तनगाहंपत्ये घृतं जुहुयात् । पशुदैवतं यजुः । हे गावो युष्मदीया रतिः रमण मिह यजमानेष्वस्तु इहैव यूयं रमध्वं युष्माक मिह यजमानेषु धृतिः सन्तोषास्तु स्वधृतिः स्वकौथाना मपि धृतिरिहैवास्तु स्वाहा सुहुत मस्तु ॥ का० अपरा सुपसृजन्निति । शालाहार्ये

मेघोदरस्या आपस्तासां पक्वन् पतने निमित्ते वृष्टिनिषत्तार्थं त्वा त्वामाधूनीमि कम्पयामि । कुक्कूननानाम् । कुङ् शब्दे अत्यर्थं कुवन्त्यः शब्दं कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवन्तीति । कुक्कूनना मेघस्था आपस्तासां पतने त्वां कम्पयामि । भन्दनानाम् । भदि कल्याणे सुखे च भन्दन्तीति । भन्दनाः कल्याणकारिण्यः सुखयित्रो वा मेघा आपः अत्यत्पूर्ववत् । मदित्तमानाम् । मादयन्तीति मदित्यः अत्यर्थं मदित्यो, मदित्तमाः तमपि पुं वद्भावः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्थेति नलोपः नादस्थेति छान्दसो जुहागमः । अत्यन्तं तपंन्त्यो मेघा आपः । मधुन्तमानाम् अत्यन्तं मधुसादोपेता मधुन्तमाः एवंविधाना मपां पतने त्वां धूनीमि । किञ्च शुक्रं

ककुभ् रूपं वृषभस्य रोचते बृहच्छुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः ।

यत्तसोमादायन्नामजागृवितस्मै त्वागृह्णामितस्मै ते सोमसोमाय स्वाहा ॥ ४८ ॥

शुद्ध मल्लिष्टकर्माच्च त्वां शुक्रे शुद्धे अल्लिष्टकर्माणि निगाभ्यालक्षणे जले त्वा माधूनीमि । किञ्च अङ्गो दिवसस्य रूपे सूर्यस्य रश्मिषु हे सोम त्वा माधूनीमि ॥ ४८ ॥

हे सोम वृषभस्य अष्टस्य तव ककुभं महत् आदित्यलक्षणं रूपं रोचते दीप्यते ककुभ मिति महन्नामसु पठितम्^१ बृहत् महान् शुक्रः शुद्ध आदित्यः शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी भवितु मर्हति । हे सोम ते त्वदीय मदाभ्य अनुपहिंसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति तस्मै त्वां गृह्णामि ॥ का० तस्मै तद्वति जुहोतीति^२ । अदाभ्यं जुहोति । सौम्यम् हे सोम तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं स्वाहा सुदुत मस्तु तस्मै मेवैतस्मोमाय जुहोतीति^३ अतः ॥ ४८ ॥

॥ ८३० ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ९३८ ॥

• का० अदाभ्यं गृह्णात्यासिच्य निशाभ्याः पात्रे तस्मिंस्तूष्णीं त्रीनंशूनवधायाम्नये त्वा गायत्रच्छन्दस मिति प्रतिमन्त्र उपयामः सर्वशविशेषादिति । यस्मिन्नौदुम्बरे पात्रे अंशुर्गृहीतस्त्वस्मिन् होतृचमसस्था निशाभ्यासज्ज्ञा अप आनीय तस्मिंस्तूष्णः सोमलताः प्रक्षिप्याम्ये त्वेत्यादित्तिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाभ्यं ग्रहं गृह्णाति मन्त्रैः सोमलताप्रक्षेपे वेति केचित् उपयामगृहीतोऽसौत्ये तन्निष्पि मन्त्रैश्वादावनुषञ्चनीयं सर्वशेषत्वादान्नानस्येति सूत्रार्थः । तत्र प्रथमो मन्त्रः । अदाभ्यदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि देवदृष्टानि । हे सोम त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह गायत्री छन्दो यस्य ग्रहस्य तं गायत्रीच्छन्दसं त्वा मन्मवेऽग्निप्रौत्यर्थं गृह्णामि । द्वितीयो मन्त्रः । उपयामेन गृहीतोऽसि हे ग्रह त्रिष्टुप् छन्दो यस्य तादृशं त्वा मिन्द्राय गृह्णामि । तृतीयो मन्त्रः । उपयामः जगती छन्दो

ब्रेषीनान्त्वापत्तन्नाधूनोमिकुकूननानान्त्वापत्तन्नाधूनोमिभन्दनानान्त्वापत्तन्नाधूनोमिमदिन्तमानान्त्वापत्तन्ना

धू०मिमधु०न्तमानान्त्वाप०त्नान्धू०मिशुक्र०न्वाशुक्र०न्नाधू०नो०म्यहो०रूपे०स्वर०शिशु० ॥ ४८ ॥

यस्य तादृशं त्वां हे ग्रह विन्धेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय गृह्णामि । एवं सवनदेवताभ्यो वारत्रयं ग्रहणम् ॥ का० अनुष्टुप् इत्युक्तेति ।
 एनं मन्त्रं पठेत् । अदाभ्यदेवत्यं देवहृष्टम् । एवं स्वच्छन्दसं सोमं गृहीत्वाथ तमाह हे सोम अनुष्टुप् छन्दसो तवाभिगरः
 अभिष्टव इत्यर्थः । गृह्णीतीति यद्वा जघ्नीं सवनेभ्यस्तदानुष्टुभमिति श्रुतेः ॥ ४७ ॥

का० धनोत्पत्तिं शुभिव्रंशौनां त्वेति गच्छन्नाहवनीयमिति । आहवनीयसमोपं गच्छन्नुभिरदाभ्यगृहस्वमिनि जलानि चालयेत् । एतदादीनि विखेषां देवानां मित्यन्तानि सोमदेवत्यानि देवदृष्टानि । हे सोम व्रंशौनाम् व्रजतो मेघस्योदरे शिरते ता व्रंशौ

जोषदिति रूपम् । किञ्भूतः सः विश्वशम्भूः विश्वस्य शं सुखं भवत्यस्मादिति विश्वशम्भूः साधुकर्मा शोभनकर्मकर्ता । हे ग्रह
उपयामगृहीतोऽसि विश्वकर्मणे सर्वकर्त्रे इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः विश्वकर्मणे इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४५ ॥

तृतीयो मन्त्रविकल्पः । इन्द्रविश्वकर्मदेवत्या विष्टुप् शान्तदृष्टा । हे विश्वकर्मन् वर्धनेन वर्धमानेन वर्धयित्रा वा हविषा
त्वमिन्द्रं चातारं जगतो रक्षक मवध्यं हन्तु मशक्य मप्रतिभटं चाकृणोः कृतवानसि । तस्मै तादृशयेन्द्राय पूर्वीविशः प्रजाः पूर्वं

विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन चातारमिन्द्रमकृणोरवद्वाम् । तस्मै विशः समनमन्तपूर्वीरयमुग्रो विहव्यो यथासन्त ।

उपयामगृहीतोऽमीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥ ४६ ॥

उपयामगृहीतोऽस्य गये त्वा गायत्र्यच्छन्दसङ्गुल्लामीन्द्राय त्वा विष्टुप्छन्दसङ्गुल्लामि

विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसङ्गुल्लाम्यनुष्टुप्तेभि गरः ॥ ४७ ॥

वसिष्ठादयो मनुष्याः समनमन्त सम्यङ्नताः यथा पञ्चम्यर्थे थात्प्रत्ययः यथा यतः कारणात् अयमिन्द्रः उग्र उद्गूणवज्रो विहव्यो
त्रिविधेषु कार्येषु आहूयत इति विहव्यश्च असदभूत् तस्मादिदं तस्मै नता इत्यर्थः । विश्वकर्मन् त्वहविः सामर्थ्यादिन्द्रं स्थायं प्रभावं
इति भावः । उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४६ ॥

दूर्ध्वमन्द्रयहयहणे मन्त्रवयम् । तत्रायः । इन्द्रदेवत्वानुष्टुप् शासट्टा हे इन्द्र नोऽस्माकं मृधः शत्रून् सङ्ग्रामान् वा विजहि विशेषेण नाशय । किञ्च पृतन्यतः नीचा यच्छ । पृतनां सङ्ग्रामं सेनां वा इच्छन्ति ते पृतन्यन्ति पृतन्यन्तीति पृतन्यन्तस्तान् सुप आत्मनः क्वजिति पृतनांशब्दात्काचि प्रत्यये कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इति टिलोपे शब्दप्रत्यये च रूपम् । पृतन्यतः सेना मिच्छतः शत्रून्नीचान्यग्भूतान्यच्छ निमृह्णीष्व युद्धादुपरतान् कुर्वित्यर्थः । किञ्च यद्यान्योऽस्मानभिदासति । दसु उपचये । उपचयति तं शत्रुं मधुरं निकृष्टं तमो नरं कं गमय प्रापय संहितायां दीर्घः ॥ हे ग्रह त्व सुपयामेन गृहीतोसि विशिष्टो मृत् संयामो यस्य तस्मै विमृधे विशिष्टसङ्ग्रामवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः विमृह्णविशिष्टायेन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४४ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणां मृतये मनोजुवं वा जे अद्याहुवेम । मनो विश्वानि हवगानि जोषद्विश्वगन्धूरवसे साधुकर्मा ।

उपयाम गृहीतो मीन्द्राय त्वा विश्वकर्माणां एष ते यो निरिन्द्राय त्वा विश्वकर्माणे ॥ ४५ ॥

अथ द्वितीयः । विश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप् शासट्टा ईदृश मिन्द्रं वा जे महाव्रतीयलक्षणावविषये अद्यास्मिन्दिने वयं हुवेम आह्वयाम किमर्थं मृतये श्रवनाय रक्षाय । किञ्च मृतं विश्वकर्माणां विश्वानि समस्तानि जगदुत्पत्तगादौमि कर्माणि स्युः तम् । तथा वाचस्पतिं वाचां पालयितारं वाचोऽधिपतिं तस्मादाहु रिन्द्रो वगिति श्रुतः । तथा मनोजुवं जूरिति जवनाम मनसो जूरिव जव इव जवो यस्य स मनोजूषम् । स ईदृश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवगानि आह्वानानि अवसेऽन्नायात्रसमृद्धौ रक्षाय वा जोषत् जुषताम् अस्मदाह्वानं साधु-साध्विति सेवताम् । लोटोऽडाटावित्यडागमे इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप इलोपे

का० इडे रन्तइति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपतीति । पूर्वोक्ताया धेनोर्दक्षिणकर्णे यजमानो जपेत् । गोदेवत्या प्रस्तार-
पङ्क्तिः कुसुमविन्दुदृष्टा यस्या आद्यो पादौ द्वादशार्णौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । इडाते स्तूयते इति इडा मनोर्दुहिता तत्तुल्या ।
रमयतीति रन्ता । ह्रयते यद्गन्धं यन्नेष्विति हव्या ह्रयते आह्रयते सर्वैरिति वा हव्या । काम्यत इति काम्या मन्त्राणां ह्येतासु कामाः
प्रविष्टा इति श्रुतेः । चन्दयत्याह्वादयतीति चन्द्रा । द्युत दीप्तौ द्योतयति प्रकाशयतीति ज्योता दकारस्य जः । अदितिरदीनान-
वसृष्टिता । सरस्वती सरतीति सरः चौरं तद्वती सर इत्युदकनाम । सर्वैरिति यास्कोक्तेः । उदकशब्देनाव चौर मुच्यते । महौ
दूडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योते दिते सरस्वति महि विश्रुति । एताते अग्नौ नामानि देवेभ्यो मा मुकृतं ब्रूतात् ॥ ४३ ॥

वि न इन्द्रोऽधो जहि नीचायच्छ पृतन्यतः । यो अस्मा अभिदासत्य धरङ्क मया तमः ।

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वाविष्ट एष ते यो निरिन्द्राय त्वाविष्ट धे ॥ ४४ ॥

महती । विविधं श्रूयते स्तूयत इति विश्रुतिः । न हन्तुं योग्या अग्नौ अहन्तव्या । तासां सम्बोधनानि हे धेनो एवम्भूते ते तव
एता एतानि अतिशयगुणयुक्तानि नामानि एतैर्नामभिरभिहिता सती देवेभ्यः सुकृतं सुष्ठु करोतीति सुकृत् तं सुकृतं शोभन-
कर्मकारिणं भं त्वं ब्रूतात् ब्रूहि वद अयं यजमानः पुण्यकर्तृति देवेभ्यो बदेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

का० ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मन्निति विति । गवानयनस्योपान्त्ये महाव्रतेऽहनि प्राजापत्यपशुपालभा-

यह्यं कार्यम् । सौरी गायत्री देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते त्वं तं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्रजानां ज्ञातरं जातप्रज्ञं वा देवं देवनशीलं सूर्यं केतवः प्रज्ञाहेतवः किरणः उ ज्ञाशु उद्वहन्ति उदयाचलादुद्गमयन्ति । किमर्थं विश्वाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वस्य ह्ये दर्शनाय सर्वं जगद्द्रष्टुमित्यर्थः । उपयाम एष ते व्याख्याते ॥ ४१ ॥

का० हविर्धानाम्नीधयोरन्तरे द्रोणकलशमेनामाप्रापयत्याजिघ्रेति । गर्गत्रिरात्रादावहीने त्रिसुखे गोसहस्रं दक्षिणास्ति तत्र सहस्रसङ्ख्यापूरणी रोहिणी धेनुस्तां हविर्धानाम्नीधयोर्मध्यस्थां द्रोणकलशमाप्रापयेत् । गोदेवत्वा महापङ्क्तिः कुसुर्विन्दुदृष्टा

उपयामगृहीतोसिस्वर्यायत्वाभ्राजायैषतेयोनिःस्वर्यायत्वाभ्राजाय ॥ ४१ ॥

आजिघ्रकलशमग्राह्यात्वाविशत्विन्दवः । पुनरूर्जानिवर्त्तस्वसानः सहस्रधुक्क्षोरुधारापयस्वतीपुनर्माविशताद्रयिः ४२

अष्टार्णवटपादा । महीति गोनामः । हे महि हे धेनो त्वं कलशं द्रोणकलशाख्यं पात्रमाजिघ्र आभिमुख्येन प्राणं कुरु किञ्च हे धेनो इन्दवः सोमाः त्वा त्वा माविशन्तु द्रोणकलशस्थाः सोमास्त्वां प्रविशन्तु । किञ्च ऊर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान् प्रति निवर्त्तस्व । या त्वमेवं मया स्तुता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं धुक्त्व सहस्रसङ्ख्यां धनं देहि यदा गवां सहस्रं यदस्माभिर्देत् तन्नोऽस्माभ्यं धुक्त्व पुनर्देहि दुहितिर्दानार्थः । किञ्च त्वत्प्रसादादुरुधारा बहुपययुक्ता पयस्वती धेनुर्मा मां पुनराविशतात् आगच्छ-
त्वित्यर्थः । तथा रयिः धनमपि मा मामाविशतात् ॥ ४२ ॥

तृतीयोतिग्राह्यमन्त्रः । सूर्यदेवत्या गायत्री प्रस्फुरदृष्टा यजुरन्ता । दृशेर्लुङि इरितो वेति चैरडादेशे ऋदृगोऽङि गुण इति
उत्तमैकवचने अदर्शमिति प्राप्ते शीङो रुङ्क्तेर्विभाषा बहुलं कन्दसीति दृशेरुत्तरस्य मिवादेशस्यामो रुडागमो धातुर्गुणाभाव-
श्छान्दसः अदृशमिति रूपम् कर्मणि लङि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने द्रष्टव्य महश्यन्तेत्यर्थः । वीत्युपसर्गोऽदृशमित्यनेन सम्बध्यते ।
केतुरिति प्रज्ञानामसु^१ पठितम् । अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञाहेतवः सर्वपदार्थज्ञानकृतो रश्मयः किरणा जनाननु सर्वप्राणिनोऽनुगता
वि अदृश्यम् विशेषेणादृश्यन्त सूर्यकराः सर्वजनानुगता व्यापका दृश्यन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः भ्राजन्ता ज्वतन्तोऽग्नयो वरुणो यथा
अदृश्यमस्य केतवो विरश्मयो जनाः^२ अनु । भ्राजन्तोऽग्नयो यथा । उपयाम गृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः

सूर्याय त्वा भ्राजाय । सूर्या भ्राजि उभाजिष्ठस्त्वन्देवेष्वसि भ्राजिष्ठो हम्ननुष्येऽभूया नम् ॥ ४० ॥

उदुत्यञ्जातवेदसन्देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ।

जनानुगता दृश्यन्ते तद्वत् । हे ग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि भ्राजते दीप्यतेऽसौ भ्राजस्तस्मै सूर्याय त्वा गृह्णामि । सादयति
एष तव योनिः भ्राजाय दीप्ताय सूर्याय त्वां सादयामि । तृतीयातिग्राह्यमन्त्रमन्त्रः । अत्यन्तं भ्राजो भ्राजिष्ठः हे भ्राजिष्ठ
यति दीप्त हे सूर्य त्वं यथा देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाहमपि मनुष्येषु भ्राजिष्ठोऽसि दीप्तिमान् भूयासम् ॥ ४० ॥ इति द्वादशाहः ॥
का० उदुत्यमिति ग्रहग्रहणमिति^१ । गवामयनाख्यस्य संवत्सरस्य विषुवन्नामके मध्यमेऽहनि सौर्यपशूपालभ्रातृर्ध्वमतिग्राह्य-

पुत्रपञ्चादिहविं पवस्व प्रवर्तयेति सम्बन्धः । उपयामयतीतुपयामो गृहः हे सोम तेन त्वं गृहीतासि हे गृह वर्चसे वर्चस्विने तेजस्विनेऽग्नये त्वां गृह्णामीति शेषः । सादयति एष खरप्रदेशस्तव योनिः स्थानं वर्चस्विनेऽग्नये त्वां सादयामीति शेषः ॥ भक्षणमन्त्रः । हे वर्चस्विन्विष्टवेजोयुक्त हे अग्ने त्वं देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये वर्चस्वानतिदीप्तिमानसि अतस्त्वत्प्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वान् ब्रह्मवर्चससम्पन्नी भूयासं भवेयम् ॥ ३८ ॥

द्वितीयोतिश्राग्नग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्या गावती कुरुस्तुतिदृष्टा यत्नुरन्ता । हे इन्द्र त्वमेजसा बलेन सह उत्तिष्ठन्नुक्तादुद्गच्छन् सन् शिमे हन् नासिके वा अवेपथः दृवेष्टु कम्पने कम्पितवानसि किं कृत्वा सोमं पोत्वी पोत्वा ज्ञात्वाद्यद्येति निपातः । किञ्चित् सोमं

उत्तिष्ठन्नोजसासहपोत्वीशिमे अवेपथः । सोममिन्द्रचमूमुतम् । उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वौजसरपते

योनिरिन्द्रायत्वौजसे । इन्द्रौजिष्ठौजिष्ठस्त्वन्देवेष्वयोजिष्ठोहमनुष्येषु भूयासम् ॥ ३९ ॥

चमूमुतं चमूमाभिषवणचर्चंषि सुतं भभिषुतम् सोमपानं कृत्वातिहर्षवशावासे कम्पितवानित्यर्थः ॥ हे यद्गृह त्वमुपयामगृहीतोऽसि भोजसे बलवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः भोजस इन्द्राय सादयामि ॥ भक्षणमन्त्रः । हे इन्द्र हे योजिष्ठ योजि बल मध्यास्तौत्वाजस्वी । अस्मायेत्यादिना विनिप्रत्ययः अत्यन्त मेजस्वी योजिष्ठः अतिशयने तमविष्ठनाविति इष्टन् प्रत्ययः । विष्मत्तोर्युमिति इष्टनि परे विनि लोपः । टिलोपश्च । तत्त्वम्बोधनमेजिष्ठ । अतिबलयुक्तं त्वं यद्वा देवेष्वयोजिष्ठोऽसि एवं मनुष्येषु मध्येऽहमेजिष्ठोऽतिबलो भूयासम् ॥ ४० ॥

भूतज्जतानि आविवेश अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टवान् सः प्रजापतिः स्वोत्पन्नप्रजापालकस्त्रीणि ज्योतींषि अग्निवायुसूयलक्षणानि तेजांसि विषयज्ञापकानि सचते सेवते स्वतेजसा तज्जेगतिषा मुज्जीवनं करोतीत्यर्थः । येन सूर्यस्तपति तेजसेषु इत्यादिश्रुतेः । यदा दित्यगतं तेजो जगद्भासयतिऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति स्मृतेषु । किञ्भूतः प्रजापतिः प्रजयः संरराणः प्रजारूपेण सम्यगममाणः । तथा षोडशी षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरोपहितः स एव सर्वव्यवहाराग्रय इत्यर्थः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नित्यादिश्रुतः ॥ ३६ ॥

प्रजापतिः प्रजया संरराणस्त्रीणि ज्योतींषि सचते षोडशी ॥ ३६ ॥

इन्द्रश्च सम्राड् वरुणश्च राजा तौ ते भक्षश्च क्रतुरग्रतम् ।

तयो रहमनु भक्षश्च जयामिवाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु सह प्राणेन स्वाहा ॥ ३७ ॥

का० इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणमिति । षोडशग्रहं भक्षयेत् । इन्द्रवरुणदेवत्या षोडशिदेवत्या वा त्रिष्टुब्धजुरन्ता अन्यपादौ द्वादशार्णौ सह प्राणेनेति यजुः विवस्वद्दृष्टा । हे षोडशग्रह तौ देवौ इन्द्रावरुणौ ते तव एतं सोममग्ने प्रथमं भक्षं चक्रतुः । तौ कौ इन्द्रो वरुणश्च चकारौ ससुचये किञ्भूत इन्द्रः सम्राट् परमैश्वर्ययुक्तः वाजपेयवाजीत्यर्थः । किञ्भूतो वरुणः राजा राजसूयवाजी राजा वै राजसूयेनेष्टा भवति सम्राड्वाजपेयेनेति श्रुतेः । तयोरिन्द्रावरुणयोः सम्बन्धिनं भक्ष मनुष्यात् अहं भक्षयामि

भावः तथा कक्षप्रा कक्षे भवः कक्षः अश्वसनाहरज्जुः कक्षं मध्यवन्धनं प्रातः पूरयतस्तौ कक्षप्रौ स्थूलावयवाविध्यर्थः । अथानन्तरं
रथारोहणानन्तरं हे इन्द्र सोमपाः सोमपानं कुर्वन्तोऽस्मदीयानां गिरा मृग्यजुःसामलक्षणानां वाचा सुपश्रुति सुपश्रवणं - चर मच्छ
प्राप्नुहि अस्मद्गिरः मृत्खित्यर्थः । वाचं श्रुत्वास्मद्गृहमागच्छेत्यर्थः । उपयाम एष ते एते व्याख्याते । अथेत्यत्र संहितायां दीर्घः ॥ ३४ ॥
षोडशियद्हे तृतीया मन्त्रविकल्पः आशयणाहेन्द्रमिहरीइति गृह्योत्वेति कठसूत्रोक्तेः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप्गीतमदृष्टा । इत्
एवार्थे हरी हरितवर्णावस्त्री ऋषीणां स्तुतीरूप वसिष्ठादीनां मुनीनां स्तुतिसमोप इन्द्रमित् इन्द्रमेव वहतः प्रापयतः । च पुनः

इन्द्रमिहरोवहतोप्रतिधृष्टशवसम् । ऋषीणाञ्चस्तुतीरूपयज्ञश्चमानुषाणाम् ।

उपयामगृहीतोसौन्द्रायत्वाषोडशिनएषतेयोनिरिन्द्रायत्वाषोडशिने ॥ ३५ ॥

यस्मान्नजातःपरोअन्योअस्तियश्चाविवेशभुवनानिविश्वा ।

मानुषाणां यज्ञसुप यज्ञसमीपे च हरी इन्द्रं वहतः । किम्भूतमिन्द्रम् अप्रतिधृष्टशवसम् प्रतिधर्षयितुं पराभवितुं शक्यं प्रतिधृष्टं न
प्रतिधृष्टमप्रतिधृष्टं शंवेा बलं यस्य सोऽप्रतिधृष्टशवास्तम् । उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३५ ॥

का० उपस्थायैनं यस्मात् न जात इति । षोडशियद् सुपतिष्ठेत् । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् विवस्वद्गृष्टा । परब्रह्मरूपेण षोडशी
क्षूयते यस्मात्पुरुषादन्यः व्यतिरिक्तः परः उत्कृष्टो देवादिर्जातः सम्भूतो नास्ति न विद्यते यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि

युक्ता हीति वेति । प्रातःसवने आग्रयणग्रहणानन्तर माग्नेय मतिशान्ना मादाय चतुःकोणेन खादिरोलखलेनातिष्ठ युक्ता हीति मन्त्रयोरन्यतरेण सोपयामेन षोडशग्रहं गृह्णीयात् । इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्गोतमदृष्टा । हे इन्द्रहन्निन्द्र ते तव हरी हरितवर्णावम्बो ब्रह्मणा चर्यौलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्यादिमन्त्रेण युक्ता रथे संयुक्तौ अतस्त्वं रथ मातिष्ठ आरोह । इन्द्राह्वानं श्रुत्वास्त्रत्रियोजनकालः प्राप्त इति मत्वास्त्री स्वय मेव रथे युक्ताते इति युक्ता इत्युक्तम् । किञ्च यावा सोमाभिषवपाषाणः ते तव रथारूढस्य मनोऽर्वाचीन-मस्त्रयज्ञाभिमुखं सु कणोतु सुतरां करोतु केन वग्नुना । वग्नुरिति वाङ्मामसु पठितम् । वाचा श्रवणौघेन सोमाभिषवशब्देन । हे

उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाषोडशिनएषतेयोनिरिन्द्रायत्वाषोडशिने ॥ ३३ ॥

युद्धाहिकेशिनाहरीवृषणाकव्यप्रा । अथानइन्द्रसोमपागिरामुपश्रुतिञ्चर ।

उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाषोडशिनएषतेयोनिरिन्द्रायत्वाषोडशिने ॥ ३४ ॥

सोम त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि षोडशिनो षोडशं स्तोत्र मस्यास्तीति षोडशी तस्मै इन्द्राय त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः । सांदयति हे ग्रह एष ते योनिः स्थानं षोडशिनइन्द्राय त्वां सादयामीति शेषः ॥ ३३ ॥

द्वितीयो द्रवणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुब्गमुक्त्वा इन्द्रोदृष्टा । हे इन्द्र हि नियतं हरी हरितवर्णा त्वदीयावम्बो युक्ता रथेन संयोजय कौदशी हरी केशिना प्रलम्बकेसरौ तथा वृषणा । वृष सेचने । वृषणौ वषितारौ सेक्तारौ तरुणौ वा । षपूर्वस्य निगमइति दीर्घा-

का० समिष्टयजुरन्ते शमित एव जुहुयात्तिष्ठन्मरुत इत्यस्वाहाकृत्येति । समिष्टयजुर्होमान्ते शमितान्माविव स्वाहान्ते न मन्त्रोष्णीषवेष्टितं गर्भं जुहोति मन्त्रान्ते स्वाहाकार मनुजार्थं जुहुयादित्यर्थः । मरुदेवत्या गायत्री गीतमदृष्टा । हे दिवो विमहसः विशिष्टं महि येषां ते द्युलोकसम्बन्धिना विशिष्टेन महसा तेजसा युक्ताः यद्वा विशिष्टं महन्ति पूजयन्ति ते विमहसः द्युलोकस्य पूजयितारो हे मरुतो यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञग्रहे यूयं पाथ सोमपानं कुरुथ पा पाने शपो लुक् पिबादेशाभावश्च । छान्दसः संहितायां दीर्घः ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति सूत्रेण । हि निश्चितं स जनः यजमानाख्यः सुगोपातमः गोपायतीति गोपा रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गोपा यस्य स सुगोपातमः कुम्भद्रुमानां भयं नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

महीद्यौःपृथिवीचनद्रुमयज्ञमिमिचताम् । पिपृत्तान्नोभरीमभिः ॥ ३२ ॥

आतिष्ठत्तव्रह्मयुक्तातव्रह्मणाहरी । अर्वाचीनसुते मनोग्रावाकृणोतुवन्मुना ।

का० मही द्यौरित्यङ्कारैरभ्यूहतीति । शमिते चित्तं गर्भं मन्त्ररैश्छादयेत् ॥ द्यावापृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिष्ठिदृष्टा । मही महती द्यौः द्युलोकः पृथिवी मूलोकश्च नोऽस्माकमिमं यज्ञं मिमिचतम् । मिह सेवने सनन्तः सेतुमिच्छतां स्त्रैः स्त्रैर्भागैः पूरयतामित्यर्थः । भरीमभिः भरणैर्हिरण्यपशुधान्यादिभिः स्त्रैः स्त्रैर्भागैर्नोऽस्मादीयं गृहं पिपृतां पूरयताम् ॥ ३२ ॥

॥ इत्यग्निष्टोममन्त्राः समाप्ताः ॥

अथ षोडशी अग्ने पवस्वेत्यस्मात्प्राक् (१७) ॥ का० प्रातःसवने ऽतिथाह्वानं गृहीत्वा षोडशिनं खादिरेष चतुःस्तंतिनातिष्ठ

गर्भो यन्नियः यन्नाहः यस्यै यस्याश्च तव योनिर्हिरण्ययी सुवर्णमयी ऋत्विग्यादिना इति निपातः सुवर्णमयी मन्त्रेण क्रियत इत्यर्थः । तादृशीं त्वां गर्भेण सङ्गमयामौति शेषः । यस्य गर्भस्याङ्गान्यङ्गता । हृ कोटिस्थे हृ हरेऽन्वस्यतीति हुरादेशो निष्ठाया मकुटिलानि अखण्डितानि तं गर्भं माता जनन्यान्बन्ध्यालक्षणया समजीगमं सङ्गमयामि । गर्भेऽन्तस्य लङ् चङि रूपम् स्वाहेति होमार्थः ॥ २८ ॥

का० खिष्टं कृतं मनुजुहोति पुरुदक्ष इति । प्रचरस्यां सृचि प्रतिप्रस्थाता सः गर्भरस मवदायाध्वर्युणा खिष्टं कृतो मे कृते सति जुहुयात् । गर्भदेवत्यं यजुः इन्द्ररूपेण गर्भः स्तूयते । इन्द्रः क्लेदनरूपः सोमसदृशो गर्भो महिमानं महत्त्वं मानञ्च व्यक्तीकरोतु । अक्षतेर्व्यक्तीकरणार्थस्य लिटि रूपम् तस्मान्नृद्धिहल इति नुडागमः । विशेषणैर्महिमानं माह कीदृश इन्द्रः पुरुदक्षः पुरु

पुरुदक्षो विषुरूप इन्द्ररन्तर्माहिमानञ्च धीरः । एकपदीन् विपदीन् विपदींश्चतुष्पदींश्च अष्टापदींश्च भुवनानुप्रयन्ता ॥ स्वाहा ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथादिवो विमहसः । समुगोपातमोजनः ॥ ३१ ॥

दक्ष यस्य बहुदानयुक्तः विषुरूपः अन्तरदरे स्थितः धीरो मेधावी एवभूतं महिमानं मानञ्चेत्यर्थः । एवं महिमवतो गर्भस्य मातर-मनूबन्ध्यां भुवना भुवनानि अनु प्रयन्तां प्रस्थातां कुर्वन्तु । विशेषणैः प्रस्थाति माह कीदृशीम् एकपदी मेकं पदं यस्यास्तां वप-यैकपदयुताम् द्विपदीं वपया अङ्गैश्च द्विपदयुताम् त्रिपदीं त्रीणि पदानि यस्यास्तां चतुष्पदीं चतुष्पदीं पञ्चीसं याजैश्चतुर्भिः पादैर्वा चतुःपादयुताम् अष्टापदीं स्वपादैर्गर्भपादैश्चाष्टपादयुताम् एवभूतां वशां गणयित्वा भूतान्यनुप्रयन्ता मिति सम्बन्धः । स्वाहा सुहुतं मस्तु ॥ ३० ॥

समिदसीति । स्नानानन्तर माहवनीयं मेत्य तस्मिन् समिधं दध्यात् ॥ अग्निदेवतं यजुः । देवानां सम्बन्धिनो समित् इत्यन मसि ।
 यद्वा । देवभुतानां मध्याकं समित्यनं भवसि ॥ २७ ॥ ॥ इतः परं मनुवन्वायां गर्भिण्यां प्रायश्चित्तं कथ्यते ॥

का० निरुद्धमाणमभिमन्त्रयेत् एजतु दशमास्य इति । यद्यनूवन्वा वशा गर्भिणी स्यात्तदा विषसने मातुः सकाशात् पृथक् क्रिय-
 माचं गर्भं मभिमन्त्रयेत् ॥ अवसानत्रययुक्ता गर्भदेवत्या महापङ्क्तिः अष्टाक्षराः षट् पादा यस्याः सा महापङ्क्तिः । गर्भः जरायुणा
 सह एजतु । एज् कम्पने । जरायुर्गर्भवेष्टनं तेन सह कम्पतां चलतु । किञ्चूतो गर्भः दशमास्यः दश मासा जाता यस्याः सः दशमास-
 काक्षावच्छिन्न इव चलत्वित्यर्थः । कथं चलतु तत्राह यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति यथा च समुद्र एजति एतौ हि
 एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथायं वायुरेजति यथा समुद्र एजति । एवायं दशमास्यो अस्व जरायुणा सह ॥ २८ ॥

यस्यैते यज्ञियोगर्भो यस्यैयोनिर्हरण्ययी । अङ्गान्यद्भुता वस्यतन्मात्रा समजीगमस्वाहा ॥ २९ ॥

अदा कम्पनशीलो । एवेति निपात एवमर्थं एवमयं दशमास्यः सम्पूर्णवयवो गर्भो जरायुणा सह अस्रत् संसताम् निर्गच्छतु
 अथप्ययं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि सम्पूर्णस्यैव निर्गमनं माशास्यते । तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं
 करोतीति श्रुतेः । संस अधःपतने व्यत्ययेन परस्मैपदे शपो लुकि च कृते हल्ङाब्ध्य इति तिपि लुप्ते वावसान इति सस्य दत्वे
 अनिश्चिता मिति नलोपे अडागमे च अस्रदिति रूपम् ॥ २८ ॥

का० अवदानमन्यनुजोति यस्मै तदिति । वशावदानानि हुत्वा गर्भरक्तं जुहुयात् । वशादेवत्यानुष्टुप् हे वशी यस्यास्ते तव

तव एष जलसङ्घो लोकोऽस्थानं तस्मिन्वस्थितः सन् त्वं शं वक्षु वह शं सुखं प्रतिप्रापय परिवक्षु च परिवह निवर्त्तय अस्मत्तः सर्वा
आर्त्तोरिति शेषः । तस्मिन् शब्देऽपि सर्वाभ्यश्च न आर्त्तिभ्यो गोपायेति श्रुतिः । वहतेर्लोट् मध्यमैकवचने तद्धि शपि लुप्ते रूपं
कथ्येति ॥ २६ ॥

आ० अवभृथेति मज्जयतीति१ । ऋजीषकुम्भं जले प्रवेशयेत् ॥ यज्ञदैवतम् । अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये म्रियन्ते यस्मिन्
यज्ञविशेषे सोऽवभृथः तत्सम्बोधनं हे अवभृथ त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । कुपि मन्दायां गताविति धातोः । यद्यपि
त्वं निचेरुरसि नितरां चरणशीलोसि तथाप्यत्र निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ । किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते देवैर्द्योतनात्मकै-

अवभृथनिचुम्पुणनिचेरुरसिनिचुम्पुणः ।

अवदेवैर्देवकृतमेनोयासिषमवमर्त्यैर्मर्त्यकृतम्पुकराव्णोदेवरिषस्याहिदेवानां समिदसि ॥ २७ ॥

रस्मदौयैरिन्द्रियैर्देवकृतं देवेषु हविःस्वामिषु कृत मेनः पापं यदस्ति तदवयासिषं जले अवनीतवानस्मि । देवः सुरे धने रात्रि
देव मास्मात् मिन्द्रिय मित्यभिधानात् । तथा मर्त्यैर्मनुष्यै रस्मदहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थं मागतेषु कृत
मवन्नारूपं यदेनोस्ति तदप्यह मवायासिष मित्यनुवर्तते इदमस्माभिः परित्यक्त मेनो यथा त्वां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ मन्दं
गच्छेति भावः । किञ्च हे देवावभृथास्व यज्ञ रिषः बधात् पाहि अस्मान् पालय । रिष बधे क्षिप् । किञ्चूताद्रिषः पुकराव्णः पुक् बहु
विरुद्धं फलं राति ददातीति पुकरावा । रा दाने आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् । विरुद्धफलदायी बधस्वत्प्रसादादस्माकं माभूदित्यर्थः ॥

खाहा सुहुतमस्तु । दमे-दमे इति वीसाश्वमेधविषया तत्र हि नानावष्टयान्यहानि भवन्ति । उत्पूर्वाश्वरतेर्लोडिर्धेऽन्यतप्रत्यय
 शीवादिभः ॥ २४ ॥

आ० समुद्रे तद्वति ऋजीषकुम्भं ज्ञावयतीति । गतसारः सोम ऋजीषस्तेन पूर्णं कुम्भ मप्सु क्षिपेत् ॥ सोमदेवत्वा विराट् दशा
 चरषतुःपादा । अन्ते वर्तमानो तच्छब्दे हृदयेन सम्बध्यते हे सोम यत्ने तव हृदयं समुद्रे अप्सु समुद्रसमानासु अप्सु बहुलोदकेषु
 यन्तर्मध्ये तिष्ठते वर्तत इति वा शेषः । तत्र त्वां नमयामीति शेषः तत्रत्यं त्वा त्वामोषधीरोषधयः संविशन्तु उत अपि च आपो जलानि

समुद्रेतेहृदयमप्सुन्तःसन्त्वाविशन्त्वोषधीरुतापः । यज्ञस्यत्वायज्ञपतेस्तूक्तोक्तौ नमोवाकेविधेमयत्खाहा ॥ २५ ॥

देवीरापएषवोगर्भस्तुसुप्रीतसुभृतस्त्विभृत । देवसोमैषतेलोकस्तस्मिञ्छ्ववक्षुपरिचवक्षु ॥ २६ ॥

त्वां संविशन्तु । किञ्च हे यज्ञपते यज्ञस्य पालक सोम यज्ञस्य सूक्तोक्तौ शोभनववनोच्चारणे नमोवाके नमसो वाके नमस्कारवचने
 च त्वा त्वां विधेमः स्थापयामः । विदधतिः स्थापनार्थः । खाहा सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

आ० देवीराप इति विष्ण्व्योपतिष्ठत इति । ऋजीषकुम्भं सुक्तोपस्थानं कुर्यात् ॥ अष्टत्रिंशदक्षरत्वात्पङ्क्तिर्वृहती वा पूर्वार्धं
 मध्ये वत सुक्तरार्धं सोमदेवतम् । हे देवीर्देव्यः हे आपो वो युष्माकं मेघ सोमो गर्भस्थानीयः तं तादृशं सोमं यूयं विभृत धारयत ।
 क्षिभृतं तं सुप्रीतं शोभनप्रीतिवृत्तं साधुतर्पितं वा तथा सुभृतं सुपुष्टम् । इदानीं सोमं वदति हे सोम हे देव दीप्यमान ते

चकार क अपदे नास्ति पदं यस्मिन् यत्र दत्तं पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिन्नन्तरिक्षे मार्गं कृतवानित्यर्थः । तस्मादस्माकमपि अपदे
अन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ निचेत्, विभक्तेराकारः मार्गं कः करोतु स्वर्गगमनाय मार्गं करोत्वित्यर्थः करोतेरदादित्वेन लङि
शपो लुक् अङ्गभावं आपः । किञ्च यो वरुणः उतापि च हृदयाविध्वंसिदपवक्ता हृदयं विध्वति मर्मेच्छारणेन पीडयति हृदयवित्
नष्टिहृतिवृषीत्यादिना क्तिवन्ते व्यधौ परे हृदयस्य दीर्घः तस्य हृदयाविधः पिशुनश्चापि अपवदिता चिच्छब्दोप्यर्थे निन्दकस्यापि तिर-
स्कृतां किमुतान्येषां पापकारिणामित्यर्थः । ईदृशो वरुणोवभृशाय मार्गं ददात्वित्यर्थः । अन्येतवै प्रतिधातवे अनुपूर्वादिणः प्रति-
पूर्वाद्भाते तुमर्धे सेसेनित्यादिना क्मात्तवैतवेप्रत्ययौ ॥ का० नमो वरुणायेति वाचयत्यपोवक्तमयन्निति । अवभृथस्नानार्थमपः प्रवेश-
यन्त्यजमानं वाचयेत् ॥ वारुणं यजुः । वरुणस्य पाशोऽभिष्ठितः आक्रान्तस्तस्मान्न बन्धनक्षमस्तस्मै वरुणाय नमो नमस्कारोस्त्विति
शेषः ॥ २३ ॥

अग्नेरनौकमपचाविवेशापान्नपात्प्रतिरक्षन्नसुर्यम् । दमेदमेसमिधं यज्यग्नेप्रतितेजिह्वाद्यतमुच्चरण्यत्स्वाहा ॥२४॥

का० प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिलुहोति अग्नेरनौकमिति । अष्ट समिधं प्रक्षिप्य चतुर्गृहीतेनाज्येन तदुपरि जुहुयात् ॥
अग्निदेवत्वा निष्ठुष्य अग्नेरनौकमिति परोक्षलिङ्गं समिधं यज्यन्वइति प्रत्यक्षलिङ्गमिकक्षिप्वाक्ये त्वसङ्गतं भतो यच्छब्दाध्याहारेण योज्यम् ।
हे अग्ने यस्य तवाग्नेः अङ्गनमीलस्य सतोऽपाकपात्क्षब्दं मनौकं मुखं मप उदकान्वाविवेश अभिसुखेन प्रविवेश हे अग्ने 'स त्वं दमे दमे
तत्तवज्जगद्दे असुर्यं मसुरेः कृतं यन्नविघ्नं प्रतिरक्षन्निवर्तयन् सन् समिधं समिधनसाधनं दृतं यच्च यज सङ्गतं जुह यजतिः सङ्गति-
करणार्थः शपो लुकि लटि रूपम् दृतमात्मसङ्गतं कुर्वित्यर्थः । ततोऽनन्तरं ते तव जिह्वा ज्वाला दृतं प्रति उच्चरण्यत् उच्चरतु उत्सृज्यास्तु ।

अथाष्टमः यज्ञदेवतं यजुः । यज्ञं विसृजति । हे यज्ञ त्वं यज्ञं गच्छ स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ यज्ञपतिं यजमानं गच्छ फलप्रदानेन यजमानं प्राप्नुहीत्यर्थः स्वां योनिं गच्छ स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः क्रियाशक्तिं गच्छ द्रव्यं देवता च यज्ञस्व योनिः सर्वाङ्गा त्वमिति भावः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ अथ नवमः समिष्टयजुर्मन्त्रः । यज्ञपतिदेवतम् । हे यज्ञपते यजमान एषो षण्णुष्ठीयमानो यज्ञस्ते तव त्वदोयोऽस्ति । कीदृशः सहस्रसूक्तवाकः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः । तथा सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन् स तथा सोमः पशुः सवनीयचरुपुरोडाशा वीरा उच्यन्ते तैः सहितः य ईदृशस्तं यज्ञं जुषस्व फलभोगेन सेवस्व । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २२ ॥

यज्ञयज्ञङ्क्छ यज्ञपतिङ्क्छ स्वां योनिङ्क्छ स्वाहा । एष ते यज्ञो यज्ञपते सहस्रसूक्तवाकस्सर्ववीरस्तज्जुषस्व स्वाहा । २२

माहिर्भूर्मापृदाकुः । उरुहिराजावरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेत वा उ ।

अपदेपादाप्रतिधातवेकरुतापवक्ताहृदयाविधश्चित् । नमोवरुणायामिष्टितोवरुणस्य पायः ॥ २३ ॥

का० कृष्णविषाणामेखले चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति । यजमानहस्तस्य मृगशृङ्गं मध्ये बद्धा मेखला चतुरभे विसंस्थ चात्वाले क्षिपेत् ॥ रज्जुदेवतम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पो मा भूः पृदाकुः अजगरः सर्पविशेषः सोऽपि मा भूः ॥ का० उरुहृ इति वाचयतीति । अवष्टथाय जिगर्मिषुरध्वर्युचात्वालसमीपस्थं प्राङ्मुखं यजमानं वाचयेत् ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेषदृष्टा । उ-शब्दोऽवधारणे । वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवै षष्ठ्यर्थं चतुर्थी सूर्यस्यान्वेतु मनुक्रमेणान्वहं गन्तुं हि यस्मात् उरुं विस्तीर्णं पन्थां पन्थानं मार्गं

स्वधधक् सृष्ट्वं यथा भवति तथा अयाः यद्वा ऋधोतीति ऋधक् ऋधुवन्यन्नं समर्धयन् सन् अयाः अयाक्षीः इष्टवानसि यन्नं कारित-
वानसीत्यर्थः । यजतेद्विलोपे यकारस्य ह्रस्वसं हत्वम् । उतापि च ऋधक् ऋधुवन्नेव अग्रमिष्टाः यन्नप्रायश्चित्तं श्रमितवानसि विन्न-
शान्तिं वा अंकाधीः । स त्वमिदानीं यन्नं प्रजानन्यन्नं समाप्तं भवगच्छन् उपग्राहि स्वगृहं गच्छ किम्भूतस्त्वं विद्वान् पण्डितः
स्वाधिकारं जानन्नित्यर्थः स्वाहा तुभ्यं सुदुतमस्तु ॥ २० ॥

अथ सप्तमः । -वातदेवत्या विराट् मनसस्यतिष्ठता । व्याख्यातापि उच्यते (१७२१) । कै ते शब्दे गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपा-

वय् हि त्वा प्रयतियन्ने अस्मिन् नग्ने होतारमष्टणीमहौह ।

ऋधगयाऋधगुताग्रमिष्टाः प्रजानन्यन्नमुपयाहि विद्वांस्त्वाहा ॥ २० ॥

देवागातुविदो गातुं वित्वा गातुमित । मनसस्यतद्मन्दे अयन्नं स्वाहावाते धाः ॥ २१ ॥

यत इति गातुर्थं यन्नं विदन्ति जानन्तीति गातुविद्ः तादृश हे देवाः गातुं वित्वा अस्मदीयो यन्नः प्रवृत्त इति विदिन्वां गातुमित यन्नं
गच्छत यद्वा गातुं वित्वा यन्नं समाप्तं विदित्वा गातुमित गाढं गतो गायते मन्यते यत्र स गातुर्मागस्तं गच्छत यन्नं समाप्तं मत्वा
यन्नेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गच्छत । एवं देवानुक्त्वा प्रजापतिमाह हे मनसस्यते अस्मदीयस्य मनसो यष्टुं प्रियेण
पालक परमेश्वर हे देव इममनुष्ठितं यन्नं स्वाहा त्वद्भस्ते दधामि त्वं च वाते धाः वायुरूपे देवे यन्नं धेहि स्थापय ॥ २१ ॥

वस मकर्म अकार्षं कृतवन्तः । सुदुरोरधिकरण इति सु उपसर्गे गमेर्दप्रत्यये सुगेति रूपं विभक्तेराकारः । करोतेऽसिलोपि लङि उत्तम-
बहुवचने अकर्मैति रूपम् । किञ्च हे वसवः वासयन्तीति वसवो वासयितारो निवासहेतवो देवाः अस्मि अस्मासुं यूयं वसूनि धनानि
धत्त स्थापयत । किञ्चूता यूयं यज्ञसमाप्तौ हवींषि भरमाणा ये रथिनस्ते तु रथेषु विभ्रतः रथहीना वहमानाः स्तब्धेषु हवींषि
वहन्तः यद्वा भरमाणाः पुष्पन्तः वहमानाः रथादिभिर्नयन्तः तेभ्यो युष्मभ्यं स्वाहा सुहुत मस्तु ॥ १८ ॥

अथ पञ्चमो मन्त्रः । आग्नेयौ विष्टुप् इदानीं देवान्सिञ्जति । हे अग्ने हे देव दीप्यमान उग्रतो हवींषि कामयमानान् यान् देवान्
त्व मावहः आहूतवानसि तान् देवान् स्वे स्वकीये सधस्ये सहनिवासस्थाने प्रेरय प्रस्थापय सह तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्यम्
सधमादक्ष्योऽह्नुदसोति स्थे परे सहस्य सधादेशः । किमुक्त्वा प्रेरयामीति चेत् अत आह हे देवाः विष्टे सर्वे यूयं जक्षिवांसः

या० आ० वह० उ० श० तो० दे० दे० वां० स्ता० ग्ने० र० य० स्वे० अ० ग्ने० स० ध० स्ये० । ज० क्षि० वा० ऽसः प० पि० वा० ऽसः स० वि० श्वे० सु० ह० न्म० ० स्व० रा० ति० ष्ठ० तानु० स्वा० हा० १९

घञ् अदने कसुञ्चेति कसुः वस्त्रेकाजाहसामिति इतोऽ् सवनीयपशुपुरोडाशान् भक्षितवन्तः । तथा पपिवांसः सोमपानं
कृतवन्तश्चेदानीं यज्ञसमाप्तौ असुं हिरण्यगर्भप्राणलक्षणं वायुं वायुमण्डलमित्यर्थः घर्ममादित्यमण्डलं वा स्वः दुर्लोकं वा
अन्वतिष्ठत आश्रयत यस्य यस्य यत्र गृहाः सन्ति तांस्तानन्वतिष्ठतेत्यर्थः । अह्नुदसि परेऽपीति अनोः क्रियापदात्परत्वम् । स्वाहा सुहुत-
मस्तु हविः ॥ १९ ॥

अथ षष्ठः । आग्नेयौ विष्टुप् इदानीमग्निं सिञ्जति । हे अग्ने हि यस्मात्कारणादिहास्मिन्दिने स्थाने वा अस्मिन्वज्रे प्रयति प्रवर्त-
माने सति हीतारं देवाना माह्वातारं होमनिष्पादकं वा त्वा त्वां वय मष्टुशैमहि हृतवन्तः अग्निर्वै दैव्यो होतेति श्रुतेः तस्मात्कारणाद्भूत

. अथ तृतीयः । धातृसवितृप्रजापतिदेवाग्निं त्वष्टृविष्णुदेवत्वा द्विष्टुष । धाता सविता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विष्णुः एते षट् देवा इदं मन्त्रं ब्रुविः समिष्टयजुर्लक्ष्णं जुषन्तां सेवन्ताम् । किम्भूतो धाता रातिः राति प्रयच्छतीति रातिः दानशीलः । किम्भूतो च सञ्ज्ञाया मिति कर्तरि क्तिच् प्रत्ययः चित्त्वादन्तोदात्तः । किम्भूतः प्रजापतिः निधिपाः निधीन् पातीति निधिपाः महापद्मशङ्खपद्मादिनिधीनां नवानां पालयिता । किम्भूतोऽग्निः देवः दीप्यमानः । किञ्च ते एते देवाः प्रजया यजमानसम्बन्धिन्या सन्तत्या सह

धाता रातिः सविते दक्षुषन्ताम् प्रजापतिर्निधिपादेवो अग्निः ।

त्वष्टा विष्णुः प्रजया संरराणां यजमानाय द्रविणं दधातस्वाहा ॥ १७ ॥

सुगावो देवाः सदना अकर्म यज्ञाजग्मे दस्वन जुषाणाः । भरमाणा वहमाना हवीं प्यस्मे धत्तवसवो वसूनि स्वाहा ॥ १८ ॥

संरराणाः सम्यग्रममाणाः सन्तः यजमानाय द्रविणं धनं दधात दधतु ददतु व्यत्ययेन प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुषः तत्तनतनयनाद्येति तवादेशः तस्मै देवास्तोषाभावः । स्वाहा एतेभ्यः सुङ्कृत मस्तु ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थः । देवदेवत्वा द्विष्टुष तुर्यः पादो दशार्णः । हे देवा ये यूयमिदं सवनं यज्ञं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः आजग्म आगताः मन्त्रेर्षिर्षि मध्यमवकुवचमम् तेषां वो युष्माकं सदना सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुखेन गम्यते येषु तानि सुगानि सुगमनीयानि

विदधात् । तन्वः शरीरस्यास्मदीयस्य यद्विलिष्टं विस्मिष्टम् । लिङ्गं अस्मीभावे निष्ठान्तः विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमाष्टुं न्यूनत्वपरि-
हारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु ॥ १४ ॥

का० समिन्द्रं ए इति नव समिष्टयजूंषि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति । नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयजुःसञ्ज्ञा नवाहुतीर्जुहुयात् । तत्रायः ।
विश्वदेवदेवता त्रिष्टुप् अत्रिहृष्टा । समितुपसर्गा नेषीत्यनेन सम्बध्यते न इत्यस्य णत्वम् इ मध्वन्धनयन् हे इन्द्र मनसानुगृह्युक्ते न
नोऽस्मान् त्वं स नेषि सन्नयसि संयोजयसि । गोभिः वाग्भिर्गवादिपशुभिर्वा सन्नेषि । व्यत्ययेन शपो लुकि लटि मध्यमैकवचने

समिन्द्रोमनसानेषिगोभिः सूरिभिर्मावन्त्सु खत्या ।

सम्ब्रूणादेवकृतं यदस्ति सन्देवानां सुमतौ यज्ञियानां स्वाहा ॥ १५ ॥

संवर्चसापयसासन्त नूभिरगन्महिमनसा सञ्शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातुरायोनुमाष्टुतन्वो वद्विलिष्टम् ॥ १६ ॥

नेषीति रूपम् । सूरिभिः पण्डितैर्होत्रादिभिः संयोजयसि खत्या क्षेमेण च सन्नेषि । ब्रह्मणार्थज्ञानसहितेन वेदेन सन्नेषि । देवकृतं
देवार्थं कृतं कर्म यदस्ति यज्ञाख्यं देवैः कृतं दृष्टं वा यत्कर्म तेन सन्नेषि । तथा यज्ञियानां यज्ञसम्बन्धिनां देवानां सुमतौ
सुमत्यानुग्रहबुद्ध्या संयोजयसि सुर्पा सुपो भवन्तीति तृतीयार्थे सप्तमी । यस्त्व मस्मानेवं मनसादिभिः संयोजयसि तस्मै स्वाहा
एतद्विः सुहुत मस्तु ॥ १५ ॥ ॥ अथ द्वितीयः । त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् प्रजापतिहृष्टा । व्याख्याता ॥ १६ ॥

१—१०, ५, ११ ।

त्वं देवकृतस्य देवविषये विहितस्य एनसो यजनाभावादिलक्षणस्य पापस्य त्वमवयजनमसि नाशकं भवसि अवपूर्वा यजिनांशनार्थः
अवयजतीत्यवयुजन्म । मनुष्यकृतस्य मनुष्येषु कृतस्य द्रोहनिन्दादेरेनसोऽवयजनमसि । पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैनसः आह्वा-
करणादेर्नाशनमसि । आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेर्नाशनमसि । एनस एनसः यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नाशन-
मसि । किञ्च विद्वान् जानानो ज्ञानपूर्वकं यदेनः पापमहं चकार कृतवान् अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमेनश्चकार तस्य सर्वस्यै-
नसः ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य त्वमवयजनं नाशनमसि ॥ १३ ॥

देवकृतस्यैनसोवयजनमसिमनुष्यकृतस्यैनसोवयजनमसिपितृकृतस्यैनसोवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसोवय

जनमस्यैनसएनसोवयजनमसि । यच्चाहमेनोविद्वांश्चकारयच्चाविद्वांस्तस्यसर्वस्यैनसोवयजनमसि ॥ १३ ॥

संवर्द्धं सापयसासन्तनूभिरगन्महिमनसासु शिवेन । त्वष्टासुदचोविदधातुरायोनुमार्ष्टुतन्वोयद्विलिष्टम् ॥ १४ ॥

का० अपरेण चात्वालं यथास्वं चमसान् पूर्णपात्रानवसृशन्ति हरितकुशानवधाय स वृर्धसेति^१ । पूर्णपात्रानुदकपूर्णांनित्यर्थः ।
त्वाष्टी त्रिष्टुप् । व्याख्यातापि^२ व्याख्यायते । वर्धंसा ब्रह्मवर्धसेन वयं समगन्महि सङ्गता भवाम गच्छतेर्लङि आदादित्वाच्छपो लुकि
उत्तमबहुवचने मो नो धातोरिति मस्य नकारः । पयसा चौरादिरसेन समगन्महौत्यनुवर्तते । तनूभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः
समगन्महि । शिवेन समीचीनेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि । किञ्च सुदचः शोभनदानः त्वष्टा देवो राधो धनानि

हरिहरितवर्णोऽसि हरी रश्मिहरिः सोमो हरिहरितवर्णवानित्यभिधानात् । उपयामेन गृहीतश्चासि । किन्धूतस्त्वम् हारियोजनः
हरी इन्द्राश्वी योजयतीति हरियोजन इन्द्रस्तस्यायं हारियोजन इन्द्रसम्बन्धी तं त्वा त्वां हरिभ्यामृक्कसाममन्त्राभां गृह्णामीति
शेषः । ऋक्सामे वै हरी ऋक्सामाभ्यां ह्येनं गृह्णातीति^१ श्रुतेः ॥ का० धानाद्यावपति हर्योर्धाना इति^२ । हारियोजने भ्रष्टय-
वाचिदध्यात् । धानादेवत्वम् । सहसोमाः सोमेन सहिता धाना भ्रष्टयवा यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य हर्योः हरितवर्णयोरश्वयोः स्य भवथ
इन्द्राश्वसम्बन्धिनो यूयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

का० यस्ते अश्वसनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेदे निवपन्तीति^३ । सर्वत्रिंशो धाना आदाय मन्त्रेणावघ्रायोत्तरवेदे

यस्ते अश्वसनिर्भक्षोयोगोसनिस्तस्य तद्भ्रष्टयजुषस्तु तस्तोमस्य शस्तोक्थस्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामि ॥ १२ ॥

क्षिपन्ति । भक्षद्रव्यदेवत्वम् । हे धानासहित सोम भक्षद्रव्य यस्ते तव भक्षो भक्षणमश्वसनिः । यण दाने अश्वान् सनोतीत्यश्वसनिः
अश्वानां दाता यश्च ते भक्षो गाः सनोति गवां दाता तस्य तादृशस्य ते तव तादृशं भक्षमुपहृतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य
ते इष्टयजुषः इष्टानि यजंषि यस्य स इष्टयजुस्तस्य । तथा स्तुतस्तोमस्य उद्गातृभिः स्तुताः स्तोमाः स्तोत्राणि यस्य स स्तुतस्तो-
मस्तस्य । तथा शस्तोक्थस्य होतृभिः शस्तानि उक्थानि शस्ताणि यस्य स शस्तोक्थस्तस्य । तथा उपहृतस्याभ्यनुज्ञातस्य तदैतानि
भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

का० शक्नुलधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रमिति^४ । षट् षड्रूपशकलानि सर्वेऽग्नी निदध्युः । षड्रजं धमिदेवत्यानि । हे शकल

का० अग्नाश्च पत्नीवन्निपुत्तरार्धं जुहोतीति^१ । पत्नीवत् गृहमग्नेरुत्तरभागे जुहोति । अग्निदेवत्वम् । एचोऽप्रष्टव्येत्यादिना अग्नेश्चक्षुषस्य एकारस्य आ इ इत्यादेशो आकारस्य प्रुतत्वम् । हे अग्ने हे पत्नीवन् पत्नीयुक्त त्वष्टा देवेन सज्जः समानप्रीतिः सन् त्वं सोमं पिब स्वाहा सुहुत मस्तु ॥ का० पत्नीं सदः प्रवेश्यापरेणोत्तरत उपविष्टा मुह्यता समीचयति प्रजापतिर्वृषासीति^२ । नेष्टा पश्चिमद्वारेण पत्नीं सदः प्रवेश्योद्गातुरुत्तरतः स्थितामुद्गातारं पश्यति प्रेषयेत् सा च तं पश्येत् । हे उद्गातः प्रजापतिः प्रजानां

अग्नाश्च पत्नीवन्त्सज्जुर्देवेन त्वष्टा सोमस्यिब स्वाहा ।

प्रजापतिरुषासिरेतो धारे तोमयि धेहि प्रजापते स्तेष्टव्यो रेतो धसो रेतो धाम शीय ॥ १० ॥

उपयाम गृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरिभ्यात्वा । इत्यर्थोर्द्वा नास्य सह सोमा इन्द्राय ॥ ११ ॥

पालकस्त्वं उषासि वेत्ता भवसि रेतो धा रेतसो वीर्यस्य धारयिता चासि । एवञ्भूतस्त्वं रेतो वीर्यं मयि धेहि स्थापय ततो वृणो वीर्यवेत्तुः रेतो धसो वीर्यस्य धारयितुः प्रजापते स्ते तवानुगृहात् रेतो धां रेतसो धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं पुत्रमशौच प्राप्नुयाम अग्नो ते व्यत्ययेनादादित्वं लिङ्गान्तमैकवचने ॥ १० ॥

का० द्रोणकलशे हारियोजनगृहणसुपयाम गृहीतोऽसि हरिरसीति^३ । आगृयणादिति शेषः । ऋक्सामदेवत्वम् । हे गृह त्वं

१—१०, ६, १६ ।

२—१०, ७, ३ ।

३—१०, ८, १ ।

का० उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिस्तस्येति प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृह्णातीति । उपांश्चन्तर्यामपात्रयोरेकतरेण प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृहं गृह्णाति । सोमदेवतम् । हे देव दीप्यमान हे सोम त्वमुपयामिन पात्रेण गृहीतोऽसि अतस्ते तव सम्बन्धिनोऽन्यान् गृहानुपांश्चप्रभृतीन्हृष्ट्यासं समर्धयेयम् । किञ्भूतस्य ते बृहस्पतिस्तस्य बृहतो महतो यज्ञकर्मणः पतिर्बृहस्पतिर्यज्ञमानस्तेन सुतस्याभिषुतस्य यद्वा बृहस्पतयो ब्राह्मणा ऋत्विजस्तैरभिषुतस्य । तथा इन्द्रोऽन्दी क्लेदे उनत्तीतीन्द्रस्तस्य क्लेदनरूपस्य रसरूप-
स्त्वर्थः । तथा इन्द्रियावतः इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीतीन्द्रियावान् तस्य संहितायां दीर्घः । तथा पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य ॥ का०

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिस्तस्य देवसोमत इन्द्रो रिन्द्रियावतः पत्नीवतो गृहाञ्छ्रद्धासम् । अहम्परस्तादहम्

वस्ताद्यदन्तरिक्षन्तदुमे पिताभूत् । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श हन्देवानाम्परमङ्गुहायत् ॥ ६ ॥

प्रचरणीशेषेण श्रोणात्थिनमहं परस्तादिति । प्रचरणीशिष्टे नाज्येन पात्नीवतगृहं मिश्रयेत् । प्रजापतिरूपात्मदेवत्वा त्रिष्टुप् । अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वस्य सर्वगतपरमात्मरूपत्वमभिप्रेत्य वदति । अहं परमात्मरूपः सन् परस्तात् उपरि दुर्गलोकादौ तथाहमवस्तात् अधस्तनमूलोकादौ च तिष्ठामीति शेषः । यदन्तरिक्षं मध्यवर्तिलोकरूपमस्ति तदु तदेव मे देहधारिणो मम पिताभूत् पिबवत् पालकं भवति । अहं परमात्मरूपः सन्नभयतः उपरिष्ठादधस्ताच्च स्थित्वा सूर्यं ददर्श पश्यामि । देवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गुहा अत्यन्तं गोप्यं हृदयेऽस्ति तदेवाहमस्मि ॥ ६ ॥

चनोधाः अन्नस्य धारायता । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तइति यास्नाः यतस्त्वमत्यन्तं चनोधा असि अतश्चनोऽहं मयि धेहि
स्थापय । किञ्च यज्ञं जित्वा प्रीणय जित्वतिः प्रीतिकर्मा यज्ञपतिं यजमानं च जित्वा तर्पय भगाय ऐश्वर्यादिगुणयुक्ताय सवित्रे
सर्वप्राणिनां प्रसवादिर्कर्म देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः भगमस्यास्त्योति भगः अर्शआदि त्वाद्च् ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः
श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरणेति ॥ ७ ॥

क० अभचितेन महावैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासीति^१ । अभचितेनैव सावित्रग्रहपात्रेण पूतभृतः सकाशात्महा-
उपयामगृहीतोसिसावित्रोसिचनोधाश्चनोधाअसिचनोमयिधेहि । जित्वयज्ञं जित्वयज्ञपतिम्भगायदेवायत्वासवित्वे ॥ ७

उपयामगृहीतोसिसुशर्मासिसुप्रतिष्ठानोबृहदुच्चायनमः । विश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्यएषतेयोनिर्विश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्यः ॥ ८

वैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं करोत्यध्वर्युः । वैश्वदेवम् । हे वैश्वदेव गृह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि यतः सुशर्मासि शोभनं शर्म सुख-
माश्रयो वा यस्य स सुशर्मा । तथा सुप्रतिष्ठानः सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्य तादृशोऽसि । विशेषणद्वयेन प्राणरूपोऽसौत्यर्थः ।
प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान इति^२ श्रुतेः । गृहस्यान्नरूपत्वादन्नस्य च प्राणहेतुत्वाद् गृहस्य प्राणत्वम् । यस्मादीदृशोऽसि तस्माद्बृहदुच्चाय-
हहन्महांशसौ उच्चा सेक्ता च बृहदुच्चः तस्मै महते सेक्ते जगदुत्पादयित्रे प्रजापतये नमोऽन्नं भवितुमर्हस्येति शेषः । नम इत्यन्ननाम^३
प्रजापतिर्वै बृहदुच्च इति^४ श्रुतेः । बृहदुच्चयच्चेन प्रजापतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

१—निघ० १०, ४२ ।

२—१०, ६, २ ।

३—४, ४, १, १४ ।

४—निघ० २, ७, २२ ।

५—४, ४, १, १४ ।

आग्निषः दातारो इति दम्पतिविशेषणं वा विभक्तेराकारः । दम्पती यज्ञफलं प्राप्नुताम् तयोः पुत्रो जायताम् स च धनं लब्ध्वा निष्पापः स्वगृहे वर्धतामिति आशीर्वचने अहां कुरुतेति सर्वार्थः ॥ ५ ॥

का० भक्षयित्वेडासुपांश्चन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममद्येति । सवनीयपुरोडाशेडां भक्षयित्वा सवनीयसम्बन्धि कर्म समाप्य उपांश्चन्तर्यामयोरन्यतरेण सावित्रं गृह्णाति ॥ कण्डिकाद्वयात्मको मन्त्रः । सवितृदेवत्या त्रिष्टुब्भुरहा जट्टा । हे सवितः सर्वस्य प्रेरयितृदेव अद्यास्मिन्दिने अस्मभ्यमस्मदर्थं वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहोत्पथः । य प्रेरणे लुङ् अडभा-
वञ्छान्दसः । वामसु श्वः उ अप्यर्थे खोऽपि समनन्तरदिनेऽपि वामं सावीः । दिवे-दिवे तत ऊर्ध्वं दिने-दिनेऽस्मभ्यं वामं सावीः ।

वाममद्यसवितर्वामसुखोदिवेदिवेवाममस्मभ्यं सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देवभूरयधिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

हि यस्मादयानया नलोपञ्छान्दसः धिया अद्वायुक्तया बुद्ध्या वयं वामभाजः स्याम भवेम वामं वननीयं यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजः स्याम भवेम वामं वननीयं यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम । किमर्थम् वामस्य सम्भजनीयस्य भूरः विस्तीर्णस्य बहु-
कालीनस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धयइति शेषः क्षयो निवासइत्यादौ दात्तत्वात् क्षयशब्दो निवासार्थः । दिवे-दिवे इत्यङ्गो नामसु पठितम् । यद्वोत्तरार्धस्यायमर्थः हे देव वामस्य वननीयस्य भूरः धनपूर्णस्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः । धीरिति कर्मनाम
अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं वामभाजोभिलषितभागिनो भवेम ॥ ६ ॥

सावित्रम् । हे सोम त्वसुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह त्वं सावित्रः सवितृदेवत्योऽसि च न इत्यङ्गनामं चनोऽन्नं धत्तइति

तस्मिन् पातये मोमे त्वं मत्स्य मद तृप्तो तृप्तिं कुरु बहुलं हृन्दीतीत्यादिस्वाच्छपो लुक् ॥ का० अदस्मै नर इति नमवेक्षते पत्नीति ।
पत्नेयं पूतभृतं पश्येत् ॥ आशीर्देवता जगती नरदेवता वा द्वादशाक्षरचतुःपादा जगती । पत्नी वदति । हे नरो नेतारः ऋत्वि-
ग्यजमानाः आशीर्दा आशिषो ददति ते आशीर्दाः सुबलोपस्थान्दसः आशिषां दातारो द्यूमस्मै वचसे आशीर्वचनाय अहधातन । अदिति
सतरनामसु^१ पठितम् । तप्तनप्तनथनाथेति मध्यमबहुवचनस्य तनादेशः । अद्वां कुरुत आस्तिक्यबुद्धिं कुरुतेतर्थाः मदुक्तमाशीर्वचनं भवद्भिः
अहया धारितं तथैव स्यादिति भावः । किं तदाशीर्वचनमत आह यत् दम्पती जायापती पत्नीयजमानौ वामं वननीयं सश्वजनीयं

विवस्वन्नादित्येषते सोमपीयस्तस्मिन्मात्स्य । अदस्मै नरोवचसे दधातनयदाशीर्दादम्पती वाममश्रुतः ।

पुमान्पुत्रो जायते विन्दते स्वधा विश्वाहारप एधते गृहे ॥ ५ ॥

यज्ञफलमश्रुतः प्राप्तुतः । किं च इहैव पुमान् पुंस्त्वधर्मसम्पन्नः पुत्रः जायते किं च स च पुत्रो वसु धनं विन्दते लभते । अध अथे-
तर्थाः । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः अथानन्तरं विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा कालाध्वनोरतन्तसंयोगइति
द्वितीया । राजतहः सखिभ्यष्टजिति प्राप्तस्य टच्प्रतायस्य वैकल्पिकताच्छान्दसो वाभावः अनन्तरं धने लब्धे सति विश्वाहा सर्वदा अरपः
पापरहितः सन् गृहे स्वसदने एधते वधते नास्ति रपो यस्यासावरपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति^२ यास्कः ॥ आशीर्दा

का० दध्ना श्रीणात्वेन पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति^१ । एनमादित्यग्रहं दध्ना मिश्रीकुर्यात् ॥ आदित्यदेवत्या यजुरन्ता विष्टुप् कुम्भहृष्टा आदित्ये भ्यस्वेति यजुः । यज्ञो देवानामादित्यानां सुम्नं सुखं कर्तुं प्रत्येति प्रत्यागच्छति अतो हे-आदित्यासः आदित्या यूयं मृडयन्तः मुखयन्तः सुखकर्तारोऽस्माकं भवत । अन्येषामपि दृश्यतइति संहितायां दीर्घः । किं च वो युष्माकं या सुमतिः शोभन- बुद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची अस्मदभिमुखो अवहत्यात् आवर्तताम् । बहुलं कन्दसीति वर्ततेर्लिङि जुहोतगादित्वाच्छपः शुर्हित्वं च । किञ्च अंहोश्चित् अंहुः पापकारी चित् अप्यर्थे अंहोर्हननशीलस्य पापिनोऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं विन्दति लभतइति

यज्ञोदेवानाम् अतोऽति सुम्नमादित्या सो भवतामृडयन्तः । आवोर्वीची सुमति

वहत्याद् अंहोश्चिद्या वरिवोवित्तरा सदादित्येभ्यस्त्वा ॥ ४ ॥

वरिवोवित् अतयन्तं वरिवोवित् वरिवोवित्तमः पापिनो या सुमतिर्धनलब्धौ असत् भवेत् सा सुमतिरस्मदभिमुखी आवहत्यादिति सम्बन्धः । हे सोम आदित्यभ्यो देवेभ्यस्त्वां दध्ना मिश्रयामीति शेषः ॥ ४ ॥

का० उपाण्डुस्रवणेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्यति^२ । पाषाणेन दधि सोमं च मिश्रयेत् ॥ आदित्यदेवतग्राम् । तमांसि विवा- सयति नाशयति विवस्वान् यद्वा विशिष्टं वसु धन मस्येति विवस्वान् मतौ टिलोपशब्दान्दसः तत्सम्बोधनं हे विवस्वन् हे आदित्य एष पात्रस्थस्ते तव सोमपीथः पातुं योग्यः पीथः पीथश्चासौ सोमश्च सोमपीथः पातव्यः सोमः आहिताग्न्यादित्वात्पीथशब्दस्य परत्वम्

दाशुपे षष्ठ्यर्थे चतुर्थीं हविर्दत्तवतो यजमानस्य हविः सशसि सेवसे कुत्र उप उप इत् नु यजमानस्यात्यन्तसमीप एव हे मध्वन्धनव-
किन्द् भूय इत् नु पुनरेव च देवस्य ते तव दानं दीयतइति दानम् तव देयं हविः पृथ्यते त्वया सम्बध्यते । यजमानेन दत्तं हवि-
स्वयाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ हे ग्रह आदित्येभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ अत्रेन्द्रनामभिरप्यादित्य एव सूयते ॥ २ ॥

का० अपंगृह्य पुनः कदा चनेति । धारातो विच्छिद्यं पूतभृतः सकाशादात्मसमीपं नीत्वा तथैव पुनरादित्यग्रहं गृह्णीयात् ॥
कदाशब्दः कालवाचो चनेतिनिपातः पुनरर्थे । हे आदित्य त्वं कदाचन प्रयुच्छसि कस्मिन् काले पुनः प्रमाद्यसि । युद्ध प्रमादे न प्रमा-
द्यसीति काकुः । उद्यतापपाकप्रकाशैः प्राणिनोऽनुगृह्णन्कदाचिदालस्यं करोषीति भावः । यद्वा कदा च नेति पदत्रयम् चकारोऽप्यर्थे
कदापि न प्रयुच्छसि स्वकर्मणि । किं च उभे जन्मनौ देवमनुष्यसम्बन्धिनो निपासि नितरां पालयसि । किञ्च तुरीय सुपां सुलुगिति

कदाचनप्रयुच्छस्यभेनिपासिजन्मनौ । तुरीयादित्यसवनन्तइन्द्रियमातस्थावमृतन्दिव्यादित्येभ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

विभक्तिलोपः । ते तव तुरीयं चतुर्थं मायातीतं शुद्धं सवनं सुवति स्वकार्ये जगत्प्रेरयति सवनं नन्दादित्वाङ्गप्रत्ययः जगत्प्रवर्तकम्
अमृतमनश्चरं विज्ञानानन्दस्वभावं यदिन्द्रियं वीर्यं तद्वि युलोके मण्डलान्तरे आतस्थौ आभिसुख्येन स्थितम् तदुक्तं पादोस्य
विष्ठा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि । एवमादित्यः परापररूपेणास्यामृचि स्तुतः ॥ यद्वास्या ऋचोर्यान्तरम् प्रशब्दो निषेधे चन-
शब्दोऽप्यर्थः । हे आदित्य त्वं कदाचन कदापि प्रयुच्छसि न प्रमाद्यसि किन्तु उभे वर्त्तमानभाविनौ जन्मनौ निपासि रक्षसि । तृतीय-
मित्यर्थे व्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः हे आदित्य ते तव यत्तृतीयं सवनं तस्मिन्दिवि दुर्लोकसमाने सवने इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिकरणम-
मृतं सुधासमं हविः आतस्थौ समन्तात्स्थितम् ॥ हे आदित्यग्रह आदित्येभ्यो अर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ३ ॥

सप्तमेऽध्याये उपांशुग्रहादिसवनव्यगता मन्त्रा दक्षिणादानान्ता उक्ताः अष्टमे तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ तत्र का० प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसौति गृहीत्वा द्विदेवत्यामनु जुहोतुग्नरार्धइति^१ । द्विदेवत्यैः सह होमाय प्रतिप्रस्थातादित्यग्रहापात्रेण द्रोणकलशाक्षोभं गृह्णाति ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम उपयामिन पात्रेण त्वं गृहीतोऽसि मया ॥ का० शेषः शेषमादित्यस्याभ्यामासिच्चत्यादित्येभ्यस्त्वेति^२ । द्विदेवत्यामनु जुत्वा हुतशेषमादित्यस्याभ्यां चिपेत् ॥ सोमदेवत्यम् । हे सोम आदित्येभ्योऽर्घाय त्वा त्वां सिद्धामीति शेषः ॥ का० समासिच्य तेनापि दधाति विष्णु उरुगायेति^३ । संस्त्रवमासिच्य तेनादित्यपात्रेण स्वाक्षीं पिदधाति ॥ विष्णुदेवतम् । हे विष्णो यज्ञपुरुष हे उरुगाय उरुभिर्वहुभिर्गीयते स्तूयत इत्युरुगायस्तत्सम्बोधनम् एष सोमस्त

उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा । विष्णोरुरुगायैषतेसोमस्तूरक्षस्वमात्वादभन् ॥ १ ॥

कदाचनस्तरोरसिनेन्द्रसञ्चसिदाशुषे । उपोपेन्नुमघवनभूयद्भुतेदानन्देवस्यपृच्यत आदित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

तवार्पितः तं सोमं रक्षस्व गोपाय आत्मनेपदमार्घम् सोमरक्षणे प्रवृत्तं त्वा त्वां मा दभन् मा दभूयुः मा हनुगः रक्षांसीति शेषः दम्भोतिर्हिंसाकर्मा ॥ १ ॥

का० आदित्यग्रहं गृह्णाति सः स्रवेभ्यः कदा चनेति^४ । होमशेषाः संस्त्रवास्तेभ्यः सकामात् ॥ आदित्यदेवत्ये बृहत्तृतीयो यजुरन्ते आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः । तृतीयो द्वादशार्णस्तयोअन्येऽष्टार्णाः । सा बृहती तृतीयेऽध्याये बृहदुपस्थानमध्ये इन्द्रदेवत्या प्रथमोक्ता व्याख्याता च इह त्वादित्यदेवत्या यजुरन्ता चेति विशेषः । हे इन्द्र त्वं कदा चन कदाचिदपि स्तरोर्हिंसाको नासि किन्तु

एषि मद्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोन्नं पशुर्वा भव । दुग्धदध्यादिरूपेणान्नं सन्ततिद्वारा पशुश्च भवेत्यर्थः ॥ का० बृहस्पतये त्वेति वास इति । वस्त्रं गृह्णीतः । वासोदैवत्यम् । हे वासो बृहस्पतिरूपाय मद्यं वरुणः त्वां ददातु सोऽहममृतत्वमशीय त्वच्च दात्रे त्वगेषि त्वगिन्द्रियसुखकारी भव प्रतिग्रहीत्रे मद्यं मयः सुखं च भव ॥ का० यमाय त्वेत्यश्वमिति । हयं गृह्णीतः । अश्व-
दैवतम् । हे अश्व यमरूपाय मद्यं वरुणः त्वां ददातु स यमरूपोऽहमश्वं गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम् हे अश्व त्वं दात्रे हयोऽश्वो भव मद्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं तदाता पशुर्वा सन्ततिद्वारा भव ॥ ४७ ॥

कोदात्कस्त्वाअदात्कामोदात्कामायादात् । कामोदाताकामेःप्रतिग्रहीताकामैतत्ते ॥ ४८ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥

का० कोऽदादित्यन्यदिति । अन्यन्मन्योदनतिलादि गृह्णीतः ॥ कामदैवत्यम् । दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य च प्रतिग्रहज-
दोषाभावाय च देहिन्द्रियाक्सङ्घाते कामं विविनक्ति । को नरोऽदादित्तवान् कस्मै नरायादात् । प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह । कामोऽदात्का-
मायैवादात् न त्वं दाताहं प्रतिग्रहीता त्वत्कामाभिमानो देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात् । एवं च काम एव दाता काम एव प्रति-
ग्रहीता नान्यः । हे काम एतद्द्वयं ते तव दाहप्रतिग्रहीतृत्वात् ॥ ४८ ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । उपांशादिप्रदानान्तः सप्तमोऽध्याय ईरितः ॥ ७ ॥

हिरण्यमसौ ददात्यस्मद्राता इति१ । असौ आग्नीध्राय । दक्षिणादेवत्यम् । हे दक्षिणा यूममस्मद्राताः । रा दाने अस्माभिः राता दत्ताः सत्यो देवता देवान् प्रति गच्छत । तानेत्य तेषां वृत्तिं कृत्वा ततः दातारं प्राविशत यज्ञफलं साधयन्त्यो यजमानं प्राविशतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

का० अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रतिगृह्णीत इति२ । अर्घ्युप्रतिस्थाताराविति शेषः । हिरण्यदेवतम् । हे हिरण्य वरुणोऽग्नये-

अग्नयेत्वामह्यं वरुणोददातु सोऽहमसृतत्वमशीयायुर्दात्र एधिमयोमह्यमतिग्रहीत्रे । रुद्रायत्वामह्यं वरुणोददातु

सोऽहमसृतत्वमशीयायुर्दात्र एधिमयोमह्यमतिग्रहीत्रे । इह सतयेत्वामह्यं वरुणोददातु सोऽहमसृतत्वमशीयायुर्दात्र

एधिवयोमह्यमतिग्रहीत्रे । यमायत्वामह्यं वरुणोददातु सोऽहमसृतत्वमशीयायुर्दात्र एधिमयोमह्यमतिग्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

ऽग्निरूपापन्नाय मह्यं त्वा त्वां ददातु पूर्वं वरुणेन कनकायग्न्यादिभ्यो दत्तमतस्तेन तेनात्मना प्रतिगृह्णानो विप्रो न नश्यतीति देवतादेशः । अग्नेन विधिना गृह्णानः सोऽहमसृतत्वमारोग्यमशीय व्याप्नुयाम् हे हिरण्य त्वं दात्रे आयुर्जीवनमेधि भव प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रहकर्त्रे मह्यं मयः सुखमेधि दातायुष्मान्भवतु अहं सुखो स्यामिति भावः ॥ का० रुद्राय त्वेति गामिति३ । गां प्रतिगृह्णीतः । गोदेवत्यम् । हे गौः रुद्ररूपाय मह्यं वरुणः त्वा ददातु सोऽहमसृतत्वं प्राप्नुयाम् हे गौः त्वं दात्रे यजमानाय प्राणः प्राणरूपा

पथा मार्गेण प्रेत प्रगच्छत । किम्भूतं यूयं चन्द्रदक्षिणाः । चन्द्रमिति हिरण्यनामं चन्द्रं सुवर्णं यजमानहस्तस्थं द्वितीयं दक्षिणा
यासां ताश्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते शाकपार्थिवादित्वाद्वितीयपदलोपः ॥ का० सदो गच्छति वि स्वरिति१ । दक्षिणादैवत्यम् ।
हे दक्षिणाः अहं स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं विपश्य विपश्यामि विलोकयामि अन्तरिक्षं पित्रयानमार्गं च विपश्यामि भवतीभिः
सोपानभृताभिरिति भावः । व्यत्ययो बहुलमिति उत्तमपुरुषस्थाने पश्येति मध्यमः पुरुषः अतुत्या तथा व्याख्यातत्वात् ॥ का० प्रेक्षते
यतस्व सदस्थानिति सदस्थानं२ । यजमान ऋत्विजः प्रेक्षते । दक्षिणादैवतम् । हे दक्षिणे त्वं यतस्व यत्नं कुरु यथा सदस्यैः
ऋत्विग्भिः पूरितैरप्यतिरिच्यसदिति शेषः । तथा त्वया यतितव्यं यथा ऋत्विजो धनैः सम्पूर्णाधिका भवेति भावः ॥ ४५ ॥

का० ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनमिति३ । आग्नीध्रमृत्विजं स्वस्थानस्थं प्रति यजमानो गच्छति । ब्राह्मणदैवत्यम् । अहमद्या-

ब्राह्मणमद्यविदेयमपि त्वमन्तमप्येत्यमत्यमृषिमार्षेयं सुधातुदक्षिणम् । अस्मद्रातादेव चागच्छतप्रदातारमाविशत ॥ ४६ ॥

स्मिन्दिने ईदृशं ब्राह्मणं विदेयं लभेयं विदुल्लभाभे । किम्भूतं पितृमन्तम् प्रशस्तः पितास्यास्तीति पितृमान् तम् पित्रा विना न
कश्चिज्जायतेऽतोऽत्र प्राशस्त्यार्थं मतुप् विशिष्टजनकोत्पन्नमित्यर्थः । तथा पैतृमत्यम् पितुरिमे पैतरः तद्विप्रत्ययलोपेऽपि क्कान्दसौ
वृद्धिः मता एव मत्याः स्वार्थे यत् पैतरः पितामहादयो मताः सम्प्रता जगन्मान्या यस्य स पैतृमत्यस्तम् यद्वा पितरः पूर्वजाः मताः
सम्प्रताः श्रोत्रिया यस्य स पितृमतः पितृमत एव पैतृमत्यः यद्वा प्रशस्तजनकोत्पन्नः पितृमान् इत्युक्तं तदपत्यं पैतृमत्यः सर्वथा यस्य
पितामहादयः श्रोत्रियाः स पैतृमत्य इत्यर्थः । तथा ऋषिं मन्त्राणां व्याख्यातारम् । तथा आर्षेयम् ऋषिषु विख्यात आर्षेयस्तम्
जात्या प्रवरैर्ज्ञानेन सुज्ञातमित्यर्थः । तथा सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुस्तम् ॥ का० उपविश्य

का० आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेति१ । आग्नीध्रीयेग्नी सज्जहृहीतमाच्यं जुहोति ॥ का० अयं न इत्यपरामिति२ । द्वितीयामाहुतिमाग्नी-
ध्रीये जुहोति । इमे हे ऋचौ पञ्चमेऽध्याये३ व्याख्याते ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

का० सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्वयते दक्षिणा वह्निर्वेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो रूपेण व इति४ । दक्षिणा गाः
अभिमन्वयते । नष्टरूपानुष्टुप् दक्षिणादेवत्या नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणात् अत्र द्वितीय एकादशार्णस्तृतीशो द्वादशार्णस्ते न
अग्नेनयसुपधाराये अस्मान्विश्वा निदेववयुनानि विद्वान् । युयोद्वास्मज्जुङ्गराणमेनोभूयिष्ठान्तेनमउक्तिं विधेम स्वाहा ॥४३

अयन्तो अग्निर्वरिवस्त्वृणोत्वयमधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं वा जाज्जयतु वाजसाता वयं शलूज्जयतु जह् पाणः स्वाहा ॥४४

रूपेण वो रूपमभ्यागान्तु यो वो विश्ववेदा विभजतु । ऋतस्य पथाप्रेतचन्द्रदक्षिणा विस्वः पश्यव्यन्तरि क्षय्यत स्वसदस्यैः ॥४५

पूर्णेव । पूर्वं पश्यवः स्वदानमसहमाना रूपान्तराणि जगृहुः देवाः स्वै रूपैस्तानुपागतास्तस्ते स्वै रूपैराजग्मरिति५ मन्वस्य
निदानम् । हे दक्षिणारूपा गाः रूपेण मूर्त्या वो युष्माकं रूपमहमभ्यागामभ्यागतोऽस्मि अतो भवतीभिरागन्तव्यं सर्वं हि स्वरूप-
मागच्छन्तीति भावः । किञ्च तु यो ब्रह्मरूपः प्रजापतिर्वो युष्मान्विभजतु यथायोग्यमृत्विग्भ्यो विभज्य ददातु ब्रह्म वै तु य इति६ श्रुतेः ।
किञ्च तस्तुभ्यः विश्ववेदाः वेदनं वेदो ज्ञानं विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः सर्वज्ञः । किञ्च यूयमेतज्ज्ञात्वा ऋतस्य यज्ञस्य

पादपूरणः त्यमिति त्यच्छब्दश्चान्दसः तच्छब्दार्थः । केतवो रश्मयः त्यं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुदहन्ति । देवो दानाद्भ्योतनाद्देति यास्कः । किम्भूतं सूर्यं जातवेदसं जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् । किमर्थमुदहन्ति विश्वाय दृशे षष्ठार्थं चतुर्थी विश्वस्य दर्शनाय जगद्दृष्टमित्यर्थः । दृशे विश्वे चेति तुमर्थे निपातः । तस्मै स्वाहा सुदुतमस्तु ॥ ४१ ॥

का० चित्रन्देवानामिति हितायामिति । चतुर्गृहीतेन शालाहार्ये द्वितीयामाहुतिं जुहोति ॥ सौरी त्रिष्टुप् कुक्षदृष्टा । परापररूपेण स्थितः सूर्योऽवस्तूयते सूर्यः चित्रमाश्चर्यं यथा तथा उदगात् उदयं प्राप्तः उद्गच्छति वा लङ्गर्थे लुङ् उदयन्नेव स्वतेजसा नैशं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतीत्यादत्त इत्याश्चर्यम् । किम्भूतः सूर्यः देवानाम् दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकं मुख-

चित्रन्देवानामुदगादनीकञ्च जुर्मिचस्यवरुणस्याग्नेः ।

आप्राद्यावापृथिवीअन्तरिक्षं सूर्य आत्माजगतस्तस्युपश्च स्वाहा ॥ ४२ ॥

माश्रय इत्यर्थः यद्दानीकं समूहः किरणपुञ्ज इत्यर्थः । तथा मितृस्य वरुणस्य अग्नेः चक्षुः नेत्रवत्पुकाश इत्यर्थः मित्रादय उपलक्षकाः सर्वेऽप्यसदेवमनुष्यस्य विश्वस्य रूपाणि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य उद्गतः सन् द्यावापृथिवी दिवं भूमिं चान्तरिक्षं चाप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः । एवमपररूपेण स्तुत्वा पररूपेण स्तौति । किम्भूतः सूर्यः जगतो जङ्गमस्य तस्युषः स्थावरस्य च जगत आत्मान्तर्यामी । यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ति स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्ब्रह्मेति श्रुतेः सूर्योऽहैतमनेनोच्यते इति भावः । तस्मै स्वाहा सुदुतमस्तु ॥ ४२ ॥

परिऽस्मच्छब्दस्य टेरद्रादेशः उगिद्वामिति प्राप्तस्य तुमोऽभावश्चान्दसः । स वर्द्धमान इन्द्र ईदृशो भूत् भवतु । लोडर्थे लृङ् अडभाव
श्चान्दसः । कौटशः उरुः यशसा विपुलः पृथुः बलेन विस्तृतः कर्तृभिर्यजमानैः सुकृतः साधुकृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः ॥ हे यह
त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः महेन्द्राय त्वा सादयामि ॥ ३९ ॥

माहेन्द्री गायत्री वत्सदृष्टा । माहेन्द्रग्रहणएव विकल्पेन विनियुक्ता । य इन्द्रः वत्सस्य वसनशोलस्य वत्सस्थानीयस्य वा यजमानस्य

महा० इन्द्रो० य० अजसा० पर्जन्यो० वृष्टिमा० इव । स्तोमैर्वत्सस्यवावृधे ।

उपयामगृहीतोसिमहेन्द्रायत्वै पतेयोनिर्महेन्द्रायत्वा ॥ ४० ॥

उदुत्यञ्जातवेदसन्देवं वहन्तिकेतवः । दृशेविश्वायसूर्यस्वाहा ॥ ४१ ॥

स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे ववृधे वर्धते । कौटश इन्द्रः अजसा तेजसा महान् । कइव वृष्टिमान् वृष्टियुक्तः पर्जन्य इव यथा वर्षन्नेषो धारा-
बलेन महान्वर्धते ॥ उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४० ॥

का० शालाहार्ये दक्षिणहोमो वासः प्रवहं हिरण्यं हवन्त्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति । वस्त्रबद्धं स्वर्णं जुह्वां निधाय
शालाहार्येऽग्नी चतुर्गृहीताज्येन दक्षिणसञ्ज्ञो होमः कार्यः ॥ सौरी गायत्री प्रस्तुतवदृष्टा तृतीयः पादः सप्तार्णः । उ निपातः

१—१०, २, ४-५ ।

प्रतिपत्प्रथतिषु तिथिषु अभिषुतानां सोमानां राजासि ईश्वरोऽसि किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिषुतानाम् त्वदर्शमेव सर्वासु तिथिषु सोमो-
ऽभिषूयतइत्यभिप्रायः । छन्दोगानां सुवने प्रतिपदिष्येत इति प्रतिपद्ग्रहणम् ॥ उपयाम एष ते, इति व्याख्याते ॥ ३८ ॥

का० माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववत्सहा ॥ इन्द्र इति । यथा वैश्वदेवगृहः शुक्रजात्रेण गृहीतस्तथा माहेन्द्रं गृहं तेनैव गृह्णीयात् ॥
माहेन्द्री त्रिष्टुप् भरद्वाजदृष्टा तृतीयपादो नवाक्षरः । इन्द्रो वीर्याय वीरकर्मण वावृषेऽवृषे वधते । इन्द्रसि लुङ्ङुङिट इति वर्तमाने
क्षिप् संज्ञितायामभ्यासदीर्घः । किञ्चूत इन्द्रः महान्महाप्रभवः तथापि नृवत् मनुष्यवत् आह्वयमान आगच्छति यदा नृवत् मनुष्यवत्
आचर्षणिप्राः आ समन्ताच्चर्षणीकानुष्यान् प्राति अभीष्टकामैः पूरयतीत्याचर्षणिप्राः । प्रापूरणे क्षिप् । यथा राज्ञ आमात्यादिर्मनुष्यः सेव-

महा० इन्द्रो नृवदाचर्षणिप्रा उन्नद्विवर्हा अभिनः स होभिः । अस्मद्राग्वावृषे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ।

उपयाम गृहीतोसिमहेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ३९ ॥

कानभीष्टकामैः पूरयति तद्वत् । उतापि च द्विवर्हाः द्वि द्वि बर्हणं बर्हः द्विः असुन् प्रत्ययः द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयामयो-
र्वर्हो यस्य स द्विवर्हाः यदा द्वयोः स्थानयोर्वर्हाः द्ववः परिवृद्धः प्रभुः मध्येमे स्थाने उत्तमे च । तथा स होभिः बलैः अभिनः अभितः
उपमारहितः अतोन्नितबल इत्यर्थः । अभिनोऽमितमातृ महान् भवत्यभ्यमितो वेति यास्कोक्तेः । यदा स होभिः शतबलैरमितः
अप्रक्षिप्तोऽनुपहिंसित इत्यर्थः । हु मिञ् प्रक्षेपे । मिञ् हिंसायाम् । इत्यस्य वा प्रयोगः । पूर्वपक्षे माङ् माने-संवत् निष्ठान्वत्समर्षम् ।
तथा अस्मद्राक अस्मान् प्रत्यक्षतीत्यस्मद्राक् अस्मदभिमुखः अस्मच्छन्दे उपपदेऽक्षतेः क्षिप् विश्वदेवयोश्चेत्यादिना क्विबन्तेऽक्षती

कात्यायनोक्तेः । मरुत्वां इन्द्रेति मरुत्वतीयमित्याश्रयायनोक्तेः । हे इन्द्र हे शूर वीर त्वं सोमं पिव किञ्चित्स्व सजोषाः सुषी
 प्रीतिषेवनयोः जोषणं जोषः प्रीतिः असुन् प्रत्ययः तेन सह वर्तमानः सन्तुष्टः मरुद्भिः कृत्वा सगणः सपरिवारः मरुद्गणसहित इत्यर्थः ।
 वृषहा वृषं दैत्यं हन्तीति अनेन सोमपानेन वृषं हनित्यसौत्यर्थः । विद्वानेतमर्थं जावानः ततः सोमं पीत्वा शत्रून्मृषादीन् जहि
 मारय किञ्च मधुः सङ्ग्रामान् अपनुदस्व । नुद प्रेरणे । युवं निवर्तयेत्यर्थः । दीर्घादटि समानपदइति शत्रूनि नित्यं नश्यत्त्वं पूर्वस्य सानु-
 नासिकत्वम् । यद्वा मधुः इति पञ्चम्येकवचनं मधुः सङ्ग्रामात् अपनुदस्व शत्रूनि नित्यं स्थानुषङ्कः ये हतावशिष्टाः शत्रवस्तान् सङ्ग्रामात्
 पलायनाथं प्रेरयस्व प्राणदानं कुर्वित्यर्थः । एवं रिपुनाशं कृत्वाथानन्तरं मोक्षार्थं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणुहि कुब कृञ्
 मरुत्वा इन्द्रवृषभोरणायपि वा सोममनुष्वधमदाय । आसिञ्चस्व जठरे मद्ध ऊर्मिन्त्वरा जासि प्रतिपत्सुतानाम् ।

उपयामगृहीतोषीन्द्रायत्वामरुच्यते एते यो निरिन्द्रायत्वामरुच्यते ॥ ३८ ॥

करणे स्वादिः ॥ उपयामेति व्याख्याते ॥ शत्रून्पेत्यत्र दीर्घादटि समानपदइति नश्यत्त्वम् अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति तत्
 पूर्वस्य जकारस्थानुनासिकत्वम् ॥ ३७ ॥

हे इन्द्र त्वं सोमं पिव हाचोऽस्तस्मिन् इति संहितायां दीर्घः । किञ्चिन्मर्थं मदाय वृषये रणाय सङ्ग्रामाय च मदे सतोन्द्रो योहा भवति ।
 किञ्चित्स्वम् मरुत्वां मरुतोऽस्य सन्तीति मरुद्गणसंयुक्तः । वृषभः वर्णिता जलानाम् । किञ्चित् सोमम् अनुष्वधम् अणु पलायना तानि
 पुरोडाशधानामन्यदधिपयस्यालक्षणां यस्य सोऽनुष्वधस्त्वं पूर्वपदादिति षत्वम् । कथं प्रिवेत्यत्राह मधुः मधुवो मधुस्वादोपेतस्य ऊर्मि-
 कक्षोत्वं जठरे उदरे आसिञ्चस्व । अनित्यमागमशासनमिति मध्व इत्यत्र नुमभावः । सोमपाने हेतुमाह हे इन्द्र त्वं प्रतिपत्सुतानाम् ।

स्मिन्मन्त्रदीये यन्ने तमिन्द्रं वयं हुविम आह्वयामः । ह्येषः अपि व्यत्ययेन सम्प्रसारणम् । किम्भूतमिन्द्रं मरुत्वन्तं मरुत्तपोपेतम् । वषभं जलस्य वर्धितारम् । वाहधानं संहितायां दीर्घः वर्धते कामान्बध्दयति वा वहधानस्तम् बहुलं हृन्दसोति वर्धतेः शानचि जुहोत्यादि-
त्वेन जुः श्राविति द्वित्वम् । अकवारि कुक्षिता अरयो यस्य स कवारिः न कवारिरकवारिस्तु यस्य शत्रवोऽप्यकुक्षिता उवाचयः । यद्वा अकुक्षितमियति ऐश्वर्यं प्राप्नोतीत्यकवारिस्तम् उक्तदृष्टेयम् । दिव्यं द्विवि भवं द्युलोकस्यम् । शासं शासोति शासः पचाद्यच्
शासितारं दृष्टानां यद्वा शासनं शासस्तद्वन्तम् अर्ग्यादित्वादच् प्रशासनवन्तम् । विश्वासाहं विश्वं पालयितुं सहते स विश्वसाट्
तम् अलसमित्यर्थः । अजसहजहामिति विष्णु यद्वा सहतिरभिभवार्थः स्वर्गस्थितस्य विश्वस्य सर्वस्याभिभवितारम् । नूतनाय अवसे

सजोषा इन्द्रसगणो मरुद्भिः सोमम्विवृचहाश्वरविद्वान् । जहि शत्रून् प्रसूधो नुद स्वायाभयङ्कुण्डि विप्रुतो नः ।

उपयामगृहीतोऽसिन्द्रायत्वामरुत्त्वत एपतेयो निरिन्द्रायत्वामरुत्त्वते ॥ ३७ ॥

नवीनाय पालकाय इदानीन्तनयजमानरक्षणाय उग्रमुद्धूयवज्रम् । सहोदां सहो बलं ददाति सहोदास्तं क्षिप् बलप्रदम् ॥ उपयाम
एष ते एतद्यजुर्द्वयं व्याख्यातम् ॥ तृतीयं मरुत्वतीयमाह । का० ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयगृहणमुपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वीजस इति ।
कुण्डमरुत्वतीयोऽयम् ॥ मरुत्वदेवत्यं यजुः । हे मरुत्वतीय गृह मरुतां देवानामोजसे बलाय त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः । ओज इति
बलनाम स त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि स्वबलं निधायैन्द्रं प्रत्यागता मरुतोऽनेन गृहेण गृहीतेन सबला जाता इति भावः ॥ ३६ ॥
सजोषा इन्द्रेति मरुत्वा इन्द्रेति ऋग्वेदस्य सोपयागस्य मरुत्वतीयगृहणे एव विनियोगः वाचःस्तोमे वाचस्तोमाद्यत्वार इति

ऐन्द्रामरुतीयतस्त्रस्त्रिष्टुभो विश्वामित्रदृष्टाः । मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरुत्वान् तस्य सम्बोधनं हे मरुतः । मतुवसो र सम्बुद्धौ
इन्द्रसीति इत्वम् । मरुद्भिः सहित हे इन्द्र इहास्मदीये यज्ञे सोमं पाहि पिब । कथं पातव्यस्तत्राह यथा शर्याति शर्यातिर्नाम
कश्चिद्वाजा तस्य सम्बन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबः पीतवानसि तद्वदिह पिब । शर्यातो ह वा इदं मानवो ग्रामेण
चचारेति श्रुतिः । किञ्च हे शूर वीर तव प्रणीतो प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शनास्तव शर्मन्

इन्द्रमरुत्वइहपाहिसोमं यथा शर्याते अपिबः सुतस्य । तव प्रणीतो तव शूर शर्मन्नाविवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ।

उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वामरुत्वत एष ते यो निरिन्द्रायत्वामरुत्वते ॥ ३५ ॥

मरुत्त्वन्तं वृषभं वाटु धानमकवारिन्द्रियं शासमिन्द्रम् । विश्वासीहमवसेन तनायो यः सहो दामिहतं जवेम ।

उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वामरुत्वत एष ते यो निरिन्द्रायत्वामरुत्वते । उपयामगृहीतोसिमरुत्त्वान्त्वौजसे ॥ ३६ ॥

सुखनिमित्ते शर्मणि यज्ञगृहे वा आविवासन्ति त्वां परिचरन्ति विवासतिः परिचर्यार्थः ॥ उपयामेन सोम त्वं गृहीतोसि मरुत्वत-
इन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ सादयति एष ते योनिः मरुत्वते इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ३७ ॥

द्वितीयं मरुत्वतीयमाह । का० वशिना मरुत्वतीयगृहणं मरुत्वन्तमिति । रिक्तेन पात्रेण सशस्त्रमरुत्वतीयगृहणम् । इहा-

क्रपात्रेण वैश्वदेवं गृहं गृह्णीयात् । वैश्वदेवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा । हे विश्वे देवासः विश्वे देवा यूयमागत आगच्छत । किम्भूता यूयम् ओमासः ओमाः । अवन्तीत्योमा रक्षितारः अवितारो वावनीया वेति यास्कोक्तेः । तर्पयितारस्तर्पणीया वा । अवतेर्मक्षप्रत्ययः सम्प्रसारणं च । • तथा चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्ताम्ररन्ति पुष्पन्ति तैर्वा म्रियन्ते ते चर्षणीधृतः चर्षणिशब्दस्य संहितायां दीर्घः अनिष्टनिरसनं रक्षणम् इष्टपापणं षोषणमित्यवनधरणयोर्भेदः । तथा सुतमभिषुतः सोमं दाशुषः दत्तवतो यजमानस्य दाश्यांसः फलं दत्तवन्तः कामान् पूरयन्त इत्यर्थः । यदा सुतं सोमं पातुमिति शेषः दाश्वानित्यादिना निपातः ॥ हे सौम त्वमुपयामिन

विश्वे देवास आगतश्शृणुतामद्महवम् । एदम्बर्हिर्निषौदत ।

उपयामगृहीतोसि विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि । एदम्बर्हिर्निषौदत ।

स्योऽतोऽसि विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि । एदम्बर्हिर्निषौदत । सादयति एष ते योनिः विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामि ॥ ३३ ॥

वैश्वदेवी गायत्री गृह्णामदृष्टा वैश्वदेवगृह्णगृह्णएव विकल्पेनास्माता । हे विश्वे देवासो यूयमागत आगच्छत आगत्य च मे ममेमं हवमाह्वानं शृणुत श्रुत्वा इदं मदीयं बर्हिः शानिषौदत बर्हिष उपर्युपविशत ॥ उपयामेति पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एतं प्रातःसवनगृहाः पूर्णाः ॥ • अथ माध्यन्दिनसवनगृहा उच्यन्ते । माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्णन्त इति तित्तिरिवचनात् । तत्र च यो मरुत्वतीयास्तत्र प्रथममाह ॥ का० मरुत्वतीयस्तुपात्रेणिम् मरुत्व इति । ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयं गृहं गृह्णीयात् ।

अग्नौन्द्रदेवत्या गायत्री त्रिशोकदृष्टा । अस्या विनियोगः कात्यायनेन नोक्तः । ऐन्द्राग्नयहे एव विकल्पः शाखास्त्रिः ॥ ये यजमाना
अग्निमा इन्धते आदीपयन्ति इष्टिपशुसोमचातुर्वास्त्यैर्यजन्तीत्यर्थः । चेत्यनर्थको निपातः । तस्य संहितायामृचि तुनुषेत्यादिना दीर्घः ।
ये चानुषक् आनुपूर्व्येण क्रमेण बर्हिः स्मृणन्ति आच्छादयन्ति अनुपज्यते अनु क्रमेणासज्यते स्तौर्यतइत्यनुषक् कर्मणि क्तिप् प्रकारस्य
संहितायां दीर्घः आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक् भवतीति । यास्कोक्तेरानुषकशब्दे नानुपूर्व्यमुच्यते । किञ्च येषां यज्वनां युवा जरा-

आद्यान् अग्निमिन्धते स्मृणन्ति बर्हि रानुषक् । येषामिन्द्रोयुवासखा ।

उपयामगृहीतोऽस्यमौन्द्राभ्यान्त्वैषते यो निरग्नीन्द्राभ्यान्त्वा ॥ ३२ ॥

ओमासस्यर्षणीधतो विश्वे देवास आगत । दाशा सोदागुषः सुतम् ।

उपयामगृहीतोऽसि विश्वे भ्यस्त्वा देवेभ्य एषते यो निर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ३३ ॥

स्यदुरदिह इन्द्रः सखा मित्रवदुपकारकः ॥ हे सोम तेषां यज्ञे उपयामेन गृहीण त्वं स्वीकृतोऽसि अग्नीन्द्रदेवार्थं त्वां गृह्णामि ॥
सादयति हे सोम एष ते योनिः अग्नीन्द्राभ्यामर्थं त्वां सादयामि ॥ ३२ ॥

का० वैश्वदेव गृह्णाति शुकपात्रेण द्रोणकलशादन्वारखे वीमास इति । अथर्वेण यज्वना स्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सति द्रोणकलशाच्छु-

उपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि तादृशं त्वामंहसः पतयेऽधिकमासाधिष्ठात्रे गृह्णामीति शेषः । अहः पापं तस्य पतिः । महमासत्वा-
दयं द्वादशस्यपि पतति यद्वाहतेर्गतिकर्कशोऽसुन्प्रत्ययान्तस्य रूपमंह इति अंहनमंहो गतिस्तस्य पतिः चयोदेशो मासः आदित्यगति-
वशेन जायते ॥ ३० ॥

का० ऐन्द्राग्नीं गृह्णाति । प्रतिप्रस्थातेन्द्राग्निदेवताकं गृहं गृह्णीयात् ॥ ऐन्द्राग्नी गायत्री निष्कामिच्छेष्टा । ऐन्द्राग्नी युवां
सुतमभिषुतं सोमं मति आगतमागच्छतम् गच्छतेर्व्यत्ययेन शपो लुक् अनुदात्तोति मतोपपद्यते । किञ्चूतं सोमम् गौर्भिर्नभो वरेण्यम्
गौर्भिः चयौलक्षणाभिर्वाग्भिः नभ इवादित्य इव वरेण्यो वरणीयः प्रार्थनीयस्त्वम् नभ आदित्यो भवति नेता मासां चोतिषां प्रभवो

इन्द्राग्नी आगत सुत कौर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य मासो भियेपिता ।

उपयाम गृहीतो सीन्द्राग्निभ्यान्त्वैष ते यो निरिन्द्राग्निभ्यान्त्वा ॥ ३१ ॥

ऽपीति यास्कोक्तेर्नभ आदित्यः लुप्तोपमानम् यद्वा गौर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः युतमिति शेषः नभो नमः प्रियतेः स्वर्गस्यैर्देवैर्वरेण्यं
प्रार्थनीयम् नभः शब्देन लक्षणाया नभःस्था देवा उच्यन्ते । किञ्च हे इन्द्राग्नी युवामस्य सोमस्य सम्बन्धिनं स्वयंशं पातं पिबतम् ।
पिबादेशाभावश्चाहन्दसः । किञ्चूतौ युवां धियेपिता धिया यजमानबुद्ध्या इषितौ प्रेषितौ प्रार्थितौ ॥ एवं देवादित्यां सोममाह हे
सोम उपयामेन गृहेण गृहीतोऽसि हे गृह इन्द्राग्निभ्यामर्थं त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ एषत इति सादनम् । एष तव योनिः स्थानम्
इन्द्राग्निभ्यामर्थं त्वां सादयामि ॥ ३१ ॥

तुरिति । अर्धयुप्रतिप्रस्थातारावृतुयहैर्द्वादशभिरनुतिष्ठतः । उपयामत्यादयो द्वादश मन्वाः तत्र षट्सु मन्वयुग्मेषु पूर्वः पूर्वी मन्वोऽ
 ध्वर्योः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्वविवेकः ॥ द्वादश लिङ्गोक्तानि । हे ऋतुयह त्वमुपयामेन गृहीतोसि मधवे मधुनास्ते
 चैत्रमासाय त्वां गृह्णामीति शेषः । मधवाय वैशाखाय त्वां गृह्णामि । मधुमाधवौ वासन्तौ मधुप्रमुखमन्त्रं वसन्ते प्रप्रद्यते ॥
 शुक्राय ज्यैष्ठाय त्वां गृह्णामि । शुचये आषाढमासाभिमानिदेवार्थं त्वां गृह्णामि शुक्रशुचौ ग्रीष्ममासौ शुच शोषणं इत्यस्य धातोः ।
 नभसे श्रावणमासाय सोम त्वां गृह्णामि । नभस्याय भाद्रपदमासाभिमानिने त्वां गृह्णामि । नभोनभस्यौ वार्षिकौ मासौ मेघवा-

गृहीतोस्यूर्जेत्वोपयामगृहीतोसि सहमेत्वोपयामगृहीतोसि सहस्रायत्वोपयामगृहीतोसि

तपसेत्वोपयामगृहीतोसितपस्यायत्वोपयामगृहीतोस्यहसस्तयेत्वा ॥ ३० ॥

इत्यात्र भात्यत्र सूर्य इति नभा नभस्यश्च ॥ इषे अश्विनमासाय त्वां गृह्णामि ऊर्जे कार्तिकमासाय त्वां गृह्णामि इषमन्त्रम् ऊर्जं
 तदुपसेचनं दध्नादि तदत्र प्रचुरं भवति मतुपो लोपादभेदोपचाराद्वा ऊर्जं शब्देन शारदौ मासावुच्येते ॥ सहसं मार्गशौर्षमासाय ।
 सहस्राय पुष्यमासाय सहःसहस्यौ हेमन्तिकौ मासौ सहतेः प्रसहनार्थस्य प्रयोगः प्रसहनमभिभवन् यतो हेमन्तः शीतेन नरानभि
 भवति ॥ तपसे माघमासाय तपस्याय फाल्गुनाय तपस्तपस्यौ शैशिरौ मासौ तपति सूर्यो यत्रात्यन्तं स तपास्तपस्यश्च ॥ का०
 चयोदशं गृह्णियादिच्छन्नुपयामगृहीतोस्यंहसस्तये त्वेति । इच्छन्नर्धयुस्त्रयोदशयुगं गृह्णीयात् ऐच्छिको विकल्पः ॥ हे गृह्ण त्व-

का० कोऽसौति द्रोणकलशमिति१ । द्रोणकलशमवेक्षते ॥ प्राजापत्यावर्धमानोष्णिक् । यस्याः प्रथमः पादः षडक्षरो द्वितीयः समाक्षरस्तृतीयोऽष्टाक्षरश्चतुर्थी नवाक्षरः सा त्रिंशद्वर्णा वर्धमानोष्णिक् । अर्धस्तप्रजापतिं द्रोणकलशमाह हे द्रोणकलश त्वं कः प्रजापतिरसि कंतमोऽतिशयेन प्रजापतिरसि तथा कस्य प्रजापतेरसि को नाम प्रजापतिनामासि प्रजापतेरनन्यभूतोसौत्वर्थः । किञ्च वयं यस्य ते तव नाम अमन्यहि विजानीमः मन ज्ञाने च पुनर्यं द्रोणकलशरूपं त्वां वयं सोमेन अतोदपाम तर्पितवन्तः स त्वमन्ना-

कोसिकतमोसिकस्त्रासिकोनामासि । यस्यतेनामामन्महियत्वासोमेनातोदपाम ।

भूर्भुवःस्वःसुप्रजाःप्रजाभिःस्यां सुवीरोवीरैःसुपोषःपोषैः ॥ २६ ॥

उपयामगृहीतोसिमध्वेत्योपयामगृहीतोसिमाधवायत्योपयामगृहीतोसिभिशुक्रायत्योपयामगृहीतोसि

शुचयेत्योपयामगृहीतोसिनभसेत्योपयामगृहीतोसिनभस्यायत्योपयामगृहीतोसोपेत्योपयाम

न्विदितान्नाः कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः ॥ का० भूर्भुवः स्वरिति जपतीति२ ॥ हे भूर्भुवः स्वः अग्निवायुसूर्याः प्रजाभिः अहं सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्तः स्यां भवेयम् वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां पोषैः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपोषो भवेयम् ॥ २६ ॥

का० ऋतुगृहेचरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोसि मध्वे त्वेति द्वादश प्रतिमन्त्रमध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्था-

का० गृहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान्वाचयन् प्रणिषाय मइति प्रतिमन्त्रमिति१ । प्राणयेत्यादयो मन्त्रा अवकाशसञ्ज्ञास्तान्वाचयेत्
 गृह्यक्रमेण गृहान्यजमानं दर्शयति ॥ लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश । यज्ञस्यैते प्राणास्तान् प्राणरूपेण दर्शयति हे उपांशो यस्त्वं
 स्वभाषत एव वर्चोदाः तेजसो दाता सः त्वं मे मम प्राणाय हृदयस्थितवायोर्वचसे पवस्व प्रवर्तस्व ॥ उपांशुसवनम् । व्यानाय मे सर्व-
 शरीरगतवायवे पवस्व अन्त्यर्षवत् ॥ अन्तर्यामिन् कण्ठदेशस्थो वायुरदानः ॥ ऐन्द्रवायवम् वाग्निन्द्रियाय ॥ मैवावरुणम् । क्रंतुः कामः
 दक्षस्तस्य सञ्ज्ञिः तद्वायसाधनरूपाय वचसे प्रवर्तस्व ॥ आश्विनम् ओनाय ओत्रेन्द्रियाय ॥ शुक्रामन्यिनो युगपत् । हे शुक्रामन्यिनो
 मे मम चक्षुषोः पाटवाय तद्रूपाय कर्चसे युवां पवेथां प्रवर्तेशाम् ॥ २७ ॥

आत्मनेमेवर्चोदावर्चसेपवस्वौजसेमेवर्चोदावर्चसेपवस्वायुषेमे

वर्चोदावर्चसेपवस्वविश्वाम्योमेप्रजाभ्योवर्चोदसौवर्चसेपवेथाम् ॥ २८ ॥

आगृयणम् । ममात्मने जीवस्य स्वास्थ्याय वचसे पवस्व ॥ उक्त्ययम् । षोडशः सर्वेन्द्रियपाटवं शरीरं कलं वा तद्रूपाय वचसे
 पवस्व । त्रुवम् । आयुर्निर्दुष्टजीवनं तद्रूपाय वचसे पवस्व ॥ पूतश्चदाध्वनीयौ युगपद्वेक्षते । हे पूतश्चदाध्वनीयौ सर्वाभ्यो
 मम प्रजाभ्यः प्रचार्यं यदहर्ज्ञस्तेजस्तदर्थं युवां पवेथाम् किञ्भूतौ युवाम् वर्चोदसौ वर्चो दत्तसौ वर्चोदसौ सर्वत्र ददातेरसन् प्रत्ययः ।
 यद्वाच प्राणयेत्यादिचतुर्थीनां षष्ठ्या विपरिणामः प्राणव्यानादीनां यद्वर्चस्तदर्थं पवस्वेत्यर्थः यद्वा यस्त्वं प्राणाय वर्चोदाः स मे वचसे
 ब्रह्मवर्चसाय पवस्व एवं सर्वत्र ॥ २८ ॥

घृतहोमस्य विप्रुद्धीम इति सच्चा तमध्वर्यादयो जुहति ॥ सौमी त्रिष्टुप् स्नाहेति यत्पुरता देवश्रुवोदृष्टा । हे सोम ते तव यो द्रष्टः
रसैकदेशः स्कन्दति भूमावन्यत्र वा पतति यद्य ते तवांशः खण्डः गावच्यतः गावणः सकाशात्पतितः यद्यधिषणयोः अधिषवणफलकयो-
रपस्यादुल्लङ्घात् स्कन्दति वायवा य अंशुरध्वर्योः सकाशात् स्कन्दति वायवा य अंशुः पवित्रात्परि स्कन्दति यतः कुतश्चित्परि स्कन्दतीति
भावः । हे सोम ते तव तं द्रष्टमंशुश्च स्वाहाकारेण जुहोमि । किञ्चूतं तम् मनसा वषट्कृतं सङ्कल्पितं वषट्कारेण च स्वाहाकारेण

यस्तेद्रष्टस्स्कन्दतियस्तेचश्रुग्यावच्यतोधिषणयोरुपस्थात् ।

अध्वर्योर्वापरिवायः पवित्रात्तन्नेजुहोमिमनसावषट्कृतं स्वाहादेवानामुत्क्रमणमसि ॥ २६ ॥

प्राणायमेवर्चोदावर्चसेपवस्वव्यानायमेवर्चोदावर्चसेपवस्वोदानायमेवर्चोदावर्चसेपवस्ववाचेमेवर्चोदावर्चसे

पवस्वक्रतूदक्षायाम्मेवर्चोदावर्चसेपवस्वश्रोत्रायमेवर्चोदावर्चसेपवस्वचक्षुर्भ्याम्मेवर्चोदसौवर्चसेपवेयाम् ॥ २७ ॥

च जुहोमीत्यर्थः ॥ का० अन्यतरत्तृणं चात्वाले प्रास्यतीति । अध्वर्युणा वेदेर्ये तृणे गृहीते तयोरिकं चात्वाले क्षिपेत् ॥ चात्वाल-
दैवतम् । हे चात्वाल त्वं देवानामुत्क्रमणमसि उत्क्रामन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यस्माच्च दुत्क्रमणं देवास्त्वत्तः स्वर्गं गच्छन्ति अतो हि देवा
स्वर्गमुपोदक्रामन्निति श्रुतेः ॥ २६ ॥

ध्रुवदैवतं यजुः ध्रुवग्रहणएव विनियुक्तम् । हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि कीदृशस्त्वम् ध्रुवा
 स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्य स ध्रुवक्षितिः । क्षितिर्वासगन्धोः स्थिरनिवासः आ वैश्वदेवीशंसनप्रस्थानात् तथा ध्रुवाणामादिचस्थाख्यादीनां
 मध्ये ध्रुवतमः अतिशयेन स्थिरः तथा अच्युतानां च्युतिरहितानां चरणशून्यानां मध्ये अच्युतक्षित्तमः अच्युते च्युतिरहिते पात्रे
 क्षियति निवसतीति अच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तमः ॥ एष तद्वति सादनम् । हे ग्रह एष ते ज्योतिः स्थानं वैश्वान-
 नरायानये त्वा त्वां सादयामि ॥ का० ध्रुवं होतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति । ध्रुवपात्रस्थं सर्वं सोमं होतृचमसे सिञ्चेत् ॥
 बृहती पूर्वाऽर्धर्चो ध्रुवदैवतः उत्तर ऐन्द्रः प्रथमबृतीयावष्टाक्षरो पादौ द्वितीयचतुर्थौ दशाक्षरो सा बृहतीवैराजौ गायत्री चेति पिङ्गलोक्तेः ।

उपयामगृहीतोसिध्रुवोसिध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणान्ध्रुवतमोच्युतानामच्युतक्षित्तमएषतेयोनिर्वैश्वानरायत्वा ।

ध्रुवन्ध्रुवेणमनसावाचासोममवनयामि । अथानइन्द्रइदृशोसपत्न्याःसमनसस्करत् ॥ २५ ॥

ध्रुवेणैकाग्र्येण मनसा वाचा तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया ध्रुवं ध्रुवगृहेऽवस्थितं सोममवनयामि होतृचमसेऽवसिञ्चामि यदा ध्रुवं गृहं सोमं
 होतृचमसं प्रत्यवनयामि ॥ अथा अनन्तरमिन्द्र इत् इद्वैवार्थं इन्द्र एव नोऽस्माकं विशः प्रजाः ईदृशीः करत् इतश्च लोपः परस्मैपदे-
 चित्तोलोपः लेटोऽडाटावित्यडागमः । कीदृशीर्विशः असपत्न्याः नास्ति सपत्न्यो यासां ताः सपत्नरहिताः शत्रुशून्याः तथा समनसः
 समानं मनो यासां ताः स्थिरमनस्का धृतियुक्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥

का० यस्तद्वति विप्रुषां होमं जुह्वतीति । अभिषवे गृहणे च पतितानां सोमविन्दूनां गृहणाशक्यत्वात्तत्प्रत्यवायपरिहाराय

का० ध्रुवं मूर्धानं दिव इति । ध्रुवसञ्ज्ञं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुब्धभरद्वाजदृष्टा वैश्वानरस्यात्र सर्वात्मना स्तूयते । देवा ईदृशमग्निं जनयन्त उत्पादितवन्तः अडागमाभाव आर्षः । किञ्चूतमग्निम् दिवो मूर्धानं यल्लोकस्य शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्यरूपेणावस्थाय भाक्तकम् । तथा पृथिव्या अरतिम् रतिरूपरतिस्तद्वहितम् नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निरूपरमते किन्तु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तत एव यद्वा पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते । आकाशमापः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितच्चात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्यारतिमलमतिं पर्याप्तमतिं पूरकमित्यर्थः तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं दृष्ट्या भूतानि पुष्पाति । तथा वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरस्तम् जठराग्निरूपेणान्नपाचकत्वात् । तथा ऋते यज्ञे यज्ञनिमित्तमाजातम् उत्पन्न-

मूर्धानन्दिवो अरतिमृथिव्यावैश्वानरमृतआजातमग्निम् ।

कविस्सम्राजमतिथिञ्जनानामासन्नापावञ्जनयन्तदेवाः ॥ २४ ॥

भरणिद्वयात् । तथा कविं क्रान्तदग्निं स्वभक्ताननुग्रहोत्तमभिज्ञमित्यर्थः । तथा सम्राजं सम्यग्दीप्यमानमैश्वर्येण युक्तमित्यर्थः । तथा जनानां यजमानानामतिथिं हविभिः सत्कारयोग्यम् विज्ञायते हि अग्निरतिथिरूपेण गृहान् प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति । आसन् आपातम् आस्थशब्दस्य सप्तम्येकवचने पठन् इति सूत्रेणामन् आदेशः सुपां सुलुगिति सप्तमीलोपः आसन् आसनि आस्थे मुखे आपातम् आभिमुख्येन पीयतेऽनेनेत्यापातम् विज्ञायते हि चममो देवपान इति । चममेन ह वाएतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति युतेः । ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽजनयन्त्यर्थः ॥ २४ ॥

अनवच्छिन्ना कर्मकदोषरहिता परिसमाप्तिर्यज्ञस्यायुस्तस्मै यज्ञसमाप्तये फलपर्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि । ग्रहा यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्यायुषे गृह्णामि ॥ २२ ॥

का० मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशास्त्रइति । मैत्रावरुणयोक्तृप्रविग्रहे मन्त्रविकल्पः ॥ मित्रावरुणाभ्यामर्थे देवाभ्यां देवतर्पकं त्वां यज्ञस्ययुषे गृह्णामि ॥ का० एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छंसिनइन्द्रान्निभ्यां त्वेत्यच्छावाकायेति । ब्राह्मणाच्छंस्य-

मित्रावरुणाभ्यान्त्वादेवाभ्यांयज्ञस्ययुषेगृह्णामिन्द्रायत्वादेवाभ्यांयज्ञस्ययुषेगृह्णामिन्द्रान्निभ्यान्त्वादेवाभ्यां-

यज्ञस्ययुषेगृह्णामिन्द्रावरुणाभ्यान्त्वादेवाभ्यांयज्ञस्ययुषेगृह्णामिन्द्रावृहस्पतिभ्यान्त्वादेवाभ्यांयज्ञस्ययुषे

गृह्णामिन्द्राविष्णुभ्यान्त्वादेवाभ्यांयज्ञस्ययुषेगृह्णामि ॥ २३ ॥

च्छावाकाभ्यां मन्त्रविकल्पाविवम् ॥ इन्द्राय त्वां गृह्णामि इन्द्रान्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि शेषं पूर्ववत् ॥ का० उत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्रावृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति । उक्त्यादिसोमसंस्थेषु मैत्रावरुणादीनां तृतीयसवने उक्त्याप्रविग्रहमन्त्राः ॥ इन्द्रावरुणयोरर्थे त्वां देवाभ्यां यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । एवमिन्द्रावृहस्पतिभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि । इन्द्राविष्णुभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि ॥ मित्रावरुणाभ्यामित्यादौ देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदान्तस्य दीर्घः ॥ २३ ॥

गृहीतोऽसि हे उक्थायह त्वा त्वामिन्द्राय गृह्णामि स्वीकरोमि । किभूतायेन्द्राय बृहदते बृहद्वाम तद्वते बृहद्वामप्रियायेत्यर्थः । तथा वयस्वते वयः सोमरूपमबं तद्वते यदा वयो यौवनलक्षणं वीर्यसमेतम् सदा तद्वते । किभूतं त्वाम् उक्थाव्यम् उक्थानि मिषावरुणवाङ्मनां च्छावाकसम्बन्धीनि शस्त्राणि भवति रक्षतौल्युक्थावोः तम् तव ह्यस्य विनियोगः ॥ किञ्च एवं सोमसुक्तं इन्द्रमाह हे इन्द्र यत्ते तव बृहत् महत् वयोऽन्नं सोमरूपमस्ति तस्मै तत्पानार्थं त्वां प्राथये इति शेषः । हे सोम विष्णवे विष्णुदेवताय त्वां गृह्णामि । यदा हे इन्द्र यत्ते तव बृहत् महत् अजितम् वयः यौवनलक्षणं तस्मै सोम त्वां गृह्णामि । अत्र च ते इन्द्रेति युष्मदा-

उपयामगृहीतोऽसिन्द्रायत्वाबृहद्वतेवयस्वतउक्थाव्यगृह्णामि । यत्तइन्द्रबृहद्वयस्तस्मैत्वाविष्णवेत्वैषते

योनिरुक्थेभ्यस्त्वादेवेभ्यस्त्वादेवाव्यंगृह्णामियज्ञस्यायुषेगृह्णामि ॥ २२ ॥

मन्विताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते त्वेति युष्मदा सोम उच्यते प्रत्यक्षः तयोः सामर्थ्यं नास्ति ततस्ते इत्यस्य पदस्य अस्थित्यनेन व्यत्ययः इन्द्रेत्यस्येन्द्रस्येत्यनेन पदेन व्यत्ययः ततश्चायमर्थः हे सोम यदस्येन्द्रस्य बृहद्वयो तस्मै त्वा गृह्णामि विष्णवे यज्ञाय च त्वां गृह्णामि ॥ एष तद्वति सादनम् । हे अह एष ते तव योनिः स्थानमुक्थेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामीति शेषः ॥ का० उक्थं विन्दुह्णाति चैधं देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्य इति । उक्थास्थालीस्थं सोमं चैधा विभज्य गृह्णाति । सर्वेभ्यः प्रशास्तृब्राह्मणां च्छावाकेभ्यस्तत्कृतया-
गार्थमित्यर्थः ॥ हे सोम देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि किभूतं त्वाम् देवाव्यम् देवानवति तर्पयतीति देवावोस्तम् किमर्थम् यज्ञस्यायुषे

भवसि किभूतस्त्वम् स्वाग्रयणः अग्रस्य भावः आग्रम् सुष्ठु आग्रं स्वाग्रं शैष्ठ्यम् अग्रति प्रापयतीति स्वाग्रयणः अग्रश्च स्वाग्रयती परि
टिलोपः । तादृशस्त्वं यज्ञं पाहि रक्ष यज्ञपतिं यजमानं च पाहि । विष्णुः यज्ञाधिष्ठाता देव इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन त्वां पातु
त्वमपि तादृशं विष्णुं पाहि रक्ष । सवनानि प्रातरादीनि अग्निं पाहि सर्वतो रक्ष ॥ २० ॥

का० चिहिङ्ङुत्य सोमः पवतइति । हिङ्कारत्रयं कृत्वा जपेदिति शेषः ॥ वैश्वदेवम् । सोमः पवते पवतिर्गत्यर्थः सोमो गच्छति
गृहपात्रेषु स्वकीये कर्मणि प्रवर्तत इत्यर्थः । हिरुक्तिरादरार्था । किमर्थम् अस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिप्रोत्थनम् अस्मै च वाय एतत्त्व-

सोमः पवते सोमः पवते स्मै ब्रह्मणे स्मै च वाया स्मै सुन्वते यजमानाय पवत इष ऊर्जे पवते ह्य ओषधीभ्यः पवते

द्यावापृथिवीभ्याम् पवते सुभूताय पवते विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ २१ ॥

त्रियजातिप्रोत्थनम् अस्मै सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय कामप्राप्त्यर्थं पवते । इषेऽन्नाय ऊर्जे तदुपसेचनाय क्षीरादये पवते
निष्पत्यर्थमित्यर्थः । अङ्गो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो ब्रीहियवादिभ्यस्तत्त्वित्त्वार्थं पवते । द्यावापृथिवीभ्यां लोकद्वयप्रोत्थनाय पवते । किं वा
बहुनोक्तेन सुभूताय सर्वेषां साधुभवनाय पवते । हे आग्रयणग्रह तादृशं त्वा त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वदेवताप्रोत्थनं गृह्णामीति
शेषः ॥ एषः तद्वृत्ति सादयति । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थं त्वां सादयामीति शेषः ॥ २१ ॥

का० उक्थामुपयामगृहीत इति । उक्थं ग्रहं गृह्णीयात् ॥ उपयामग्रहदेवतानि यजूंषि हे सोम त्वमुपयामेन पात्रेण

विभर्तीति शेषः ॥ का० निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थाति१ । प्रतिप्रस्थाता अपोक्षितं यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम्
मर्कनामांसुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः ॥ का० मन्थिन इति प्रतिप्रस्थाति२ । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं यूपशकलमाहवनीये
प्रक्षिपेत् ॥ शकलदैवतम् हे यूपशकलं त्वं मन्थिगृहस्थाधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १८ ॥

का० आगृयणं हयोर्धारयोर्ये देवास इति३ । धाराद्वये चरति सत्यागृयणं गृहं गृह्णीयात् ॥ वैश्वदेवो विष्टुप् पक्वच्छेपदृष्टा । हे
ये देवासो दिव्ये कादशस्य पृथिव्या मध्ये कादशस्य । अप्सु क्षितो महि नैकादशस्य ते देवासो यज्ञमिमञ्जुपद्धम् ॥ १९ ॥

उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः

प्राहियज्ञम्याहियज्ञपतिं विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुत्वम्याह्यभिसवनानि प्राहि ॥ २० ॥

देवासः देवाः ये यूयं दिवि द्युलोके एकादशस्य एकादशसङ्ख्याका भवथ केन महिना महिन्ना स्वस्वमहिन्ना स्वस्वमाहात्म्येन महिनेति
पदं त्रिष्वपि स्थानेषु सम्बध्यते सर्वत्र महाभाष्याविशेषात् तथा पृथिव्यामधि पृथिव्युपरि एकादशस्य तथा ये यूयमप्सु क्षितः अन्त-
रिक्षनिवासिन एकादशस्य भवथ । अपि स्विति अन्तरिक्षनामसु४ पठितम् क्षियतिर्निवासार्थः अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीत्यर्थः ।
हे देवासः देवास्ते त्रिविधा यूयमिमं यज्ञं यज्ञनीयमाग्रयणगृहं जुषध्वं सेवध्वम् ॥ १८ ॥

आग्रयणदेवतं यजुराग्रयण एव विनियुक्तम् । हे आग्रयणगृह त्वमुपयामेन पात्रेण स्वीकृतोऽसि । आग्रयणोऽसि आग्रयणनामा

तुविट्मणः तुवि ट्मणं यस्य बहुधनः महादक्षिणाः । तुवोति बहुनाम^१ । ट्मणमिति धननाम^२ । यद्यप्यत्राध्वर्यु^३ प्रतिप्रस्थातारौ समान-
 कर्माणौ तथापि यः सक्तुभिः यपणं करोति स एव प्रधान इत्याशयः ॥ एष तइति सादयति । हे मन्थिग्रह ते तव एष योनिः
 प्रदेशः त्वं प्रजाः यजमानसम्बन्धिनीः पाहि पालय ॥ का० अपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति^४ । प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितेन यूपशक्लेन
 मन्थिनमाच्छाद्याप्रोक्षितेनापमार्ष्टि^५ ॥ अपमार्जनौकती मर्का नामासुरपुरोहितः ॥ का० देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथासिद्धमिति^६ ।
 प्रतिप्रस्थाता हविर्हानानिष्क्रामेत् ॥ मन्थिदैवतम् हे मन्थिग्रह मन्थिनं यहं पिबन्तीति मन्थिपाः देवाः त्वा प्रणयन्तु यजतिस्थानं
 प्रापयन्तु ॥ अनाष्टृष्टासीति मन्तो विनियोगसहितः पूर्व^७ व्याख्यातः ॥ १७ ॥

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीह्यभिरायस्योपेणयजमानम् ।

सञ्जग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषानिरस्तो मर्को मन्थिनो धिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

का० सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति^१ । प्रतिप्रस्थातोत्तरं यूपदेयं गच्छति ॥ मन्थिदैवतम् हे मन्थिग्रह शोभना प्रजा
 यस्य स सुप्रजास्त्वं यजमानसम्बन्धिनीः प्रजाः प्रजनयन् उत्पादयन् सन् रायस्योपेण धनस्य पुष्ट्या सह यजमानमभि यजमान-
 सम्मुखं परीहि परिगच्छ आगच्छ ॥ का० अपरेण यूपमरत्नी सन्धत्तः सञ्जग्मान इति^२ । प्रतिप्रस्थातारविं सन्धत्तइत्युक्तम् ॥
 मन्थी नाम ग्रहो दिवा पृथिव्या दुर्लोकभूलोकाभ्यां सञ्जग्ममानः सङ्गच्छमानः सन् मन्थिशोचिषा मन्थिनः स्वस्थैव दीप्त्या यूपं
 १—निघ० ३, १, २ । २—निघ० २, १०, २० । ३—८, १०, ५ । ४—८, १०, ६ । ५—१२ क० । ६—८, १०, ८ । ७—८, १०, १० ।

पठितः^१ अर्चनं स्तवनमेव । किम्भूतमिमम् सूर्यस्यापाञ्च सङ्गमे गृहीताभिरङ्गिरभिषुतमिति शेषः । सोमाभिषवार्थं वसतीवर्थं आपो अपां सूर्यस्य च सङ्गमे गृह्यन्ते ता वै वहन्तीनां स्यन्दमानानां गृह्णीयाद्वा गृह्णीयादिति श्रुतेः । यद्वायमर्थः अपां सूर्यस्य सङ्गमे निमित्ते उदकसूर्यसमागमनिमित्तं वृष्टिर्गर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इमं सोमं स्तुवन्ति यथा बालं कस्यचिद्वस्तुनो लाभाय यथा कञ्चित् स्तौति । ईदृशं हे सोम त्वसुपयामेन ग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वां गृह्णामिति शेषः ॥ १६ ॥

का० सक्तुभिः श्रोणात्येनं मनो न येत्विति^२ । एनं मन्यग्रहं यवपिष्टैर्मिश्रोक्तुर्यात् ॥ विष्टुप् सोमस्तुतिः । विपः विपश्चितो

मनोनयेषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्यावनुयोद्रवन्ता । आयः शर्याभिस्तु विनृम्णो अस्याश्रोणीतादिशङ्कभस्तावे प्रतेयोनिः

प्रजाः पाह्यपमृष्टोमर्का देवास्त्वामन्यिपाः प्रणयन्त्वनाष्टासि ॥ १७ ॥

मेधाविनो अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ । विप इत्यत्र छान्दसः प्रातिपदिकैकादेशलोपः । येषु हवनेषु सोमहोमेषु शच्या कर्मणा कृत्वा शब्दीति कर्मनाम^३ मनो न मन इव तिग्मम् । तिग्मं तेजतेरुक्ताहकर्मण इति^४ यास्कः । मनोवदुक्ताहयुक्तं यथा तथा वनुथः प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः वनुतः व्याघ्रतः युगपत् शुक्रामन्यग्रहाविति शेषः । शचेति निमित्ततृतीया वा कर्मनिमित्तं व्याघ्रत इत्यर्थः । किम्भूतो विपश्चितो द्रवन्ता द्रवन्तो गच्छन्तो हवनेषु तेष्वेव कर्तव्येषु होमेषु प्रचरन्ती । योऽध्वर्युः शर्याभिः^५ अङ्गुलीभिर्गर्भस्तौ पाणी स्थितस्यास्य मन्यग्रहस्य कर्मणि षष्ठी इमं मन्यिनमादिशं प्रतिदिशमा अश्रोणीत समन्तात् श्रोणीते सक्तुभिर्मिश्रयति । किम्भूतो यः

१—निघ० २, १४, ११ ।

२—८, ६, १९ ।

३—निघ० २, १, २२ ।

४—निघ० १०, ६ ।

५—निघ० २, ५, ५ ।

होत्राशब्देन याज्याच्छब्दांस्त्यभिधीयन्ते । ताः काः याः मध्वो मधुनो मधुखादस्य सोमस्य स्विष्टाः साधु इथाः तद्धमे नियुक्तत्वात् याश्च होत्राः सुष्ठु प्रीताः । कथं ज्ञायन्ते । यद्यस्मात् स्वाहाकारेण सुहुताः साधु हुता होमार्थं नियुक्ता इत्यर्थः ॥ . का० होतारं प्रत्यङ्ङुप सौदत्ययाङ्ङीदिति । अध्वर्युर्होतसमीपे प्रत्यङ्गु खस्तिष्ठेत् ॥ होतृदेवतम् । अग्निरयाट् अयाचोत् अग्नीधा यागः कृत इति होतुः कथयति ॥ १५ ॥

का० मन्थिनमयं वेन इति । मन्थियहं गृह्णीयात् ॥ १५ विष्टुप् अनयाधिदैवमधियज्ञावस्थितः सोमः स्तूयते ॥ अधिदैव

अयं वेन चोदयत्यृग्निगर्भाज्योतिर्जरायुरजसो विमाने । इममपांसङ्गमेह्यस्य

यि शुन्नविप्रामतिभौरिहन्ति । उपयामगृहीतोऽसिमर्कायत्वा ॥ १६ ॥

चन्द्राब्जना स्तूयते । वेनो वेनतेः कान्तिकर्मण इति यास्कः १ । विनि कान्तावित्यस्य रूपम् अयं वेनः कान्तश्चन्द्रो रजसो विमाने उदकं रज उच्यते उदकस्य निर्माणकाले योष्मान्ते प्राप्ते पृश्निगर्भा अपः चोदयत् चोदति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः । पृश्निरादित्यो द्युलोको वा गर्भोऽवस्थानं यासां ताः द्युलोकस्था रविस्था वा अपो वर्षति । किम्भूतो वेनः । ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विद्युल्लक्षणं जरायुवहेष्टनं यस्य स ज्योतिर्जरायुः ॥ -इदानीमधियज्ञं लताब्जना सोमः स्तूयते विप्रा मेधाविनो ब्राह्मणा इमं सोमं यि शुं न यि शुमिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः रिहन्ति स्तुवन्ति । बालं यथा कश्चिल्ललयति तद्वत् सोमं स्तोत्रशस्त्ररूपाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति रिहतिरर्चनकर्मसु

प्रत्यङ्मुखो जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वयुः प्रथमं तमनु प्रतिप्रस्थातेति^१ । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारो यूपीभयपार्श्वयोः स्थित्वा पश्चिमाभिमुखो सन्तो जुहुयाताम् । अध्वर्युरादौ शुक्रं प्रतिप्रस्थाता ततो मयिनं जुहोति ॥ इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् सा प्रथमा मुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य क्रियते इन्द्रार्थं क्रियत इत्यर्थः । सोमक्रये सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोममित्युक्तत्वात्^२ । किन्भूता संस्कृतिः । विश्ववारा विश्वैः सर्वैर्ऋत्विग्भिरनुत्विग्भिश्च क्रियते यत्र सोमः सा विश्ववारा यदा विश्वं वृणोति क्रियमाणः सोमो यत्रेति विश्ववारा जगदुत्पत्ति-
वोजत्वात् सोमस्य वरुणो मित्रः अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुख्या भूय इति शेषः । वरुणमित्राग्नयोऽन्वेषामप्युपलक्षकाः देवगणानां यः प्रभुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

सप्रथमोवृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्माद्न्द्राय सुतमा जुहोत स्वाहा ।

तम्यन्तु होत्रामध्वोयाः स्विष्टायाः सुप्रीताः सुज्जताय त्स्वाहाया उग्रीत् ॥ १५ ॥

स प्रसिद्धः चिकित्वान् चेतनावानुत्कृष्टधौः बृहस्पतिः यस्येन्द्रस्य प्रथमो मुख्या मन्त्री इति शेषः ॥ यदा संस्कृतिः समीचीना कतिविश्वैर्देवैर्वरणीया सा प्रथमा देवानां मध्ये मुख्या यस्येन्द्रस्य वरुणमित्राग्नयोऽपि स प्रथम इन्द्र एव चिकित्वान् बृहस्पतिरपि स इन्द्र-
एव हे ऋत्विजः तस्मै तादृशयेन्द्राय सुतमभिषुतं सोमं स्वाहेति स्वाहाकारेण जुहोत आभिमुखेन जुहुत स्वाहाकारेण होमं कुरुत ॥ का० तम्यन्त्विति जपतीति^३ ॥ होत्रादेवतम् । ताः होत्राः कन्दोभिमानिन्यो देवताः तम्यन्तु तदा भवन्तु । तम्य प्रीती ।

मानस्य शौर्योपेतान्भृत्यादीन् प्रजनयन् उत्पादयन् रायः पोषणं धनस्य पुष्ट्या यजमानमभिलक्ष्य परीहि परितो गच्छ ॥ का० अपरेण
यूपमरत्नौ सन्धत्तः सञ्जग्मानइति यथालिङ्गमिति१ । अध्वर्युं प्रतिप्रस्थातातौ यूपपश्चिमभागे तत्तद्गृहवाचकपदलिङ्गमनतिक्रम्यारत्नौः
सन्धानं कुर्यातांम् शुक्रलिङ्गे नाध्वर्युः ॥ शुक्रोग्रहः शुक्रशोचिषा शुद्धदीप्ता कृत्वा यूयं विभर्त्तीति शेषः । किंभूतः शुक्रः । दिवा द्युलो
केन पृथिव्या भूलोकेन च सञ्जग्मानः सङ्गच्छमानः ॥ का० अप्रोक्षितौ निरस्यति निरस्तः शण्डइत्यध्वर्युरिति२ । अध्वर्युरप्रोक्षितं
यूपशकलं निरस्येत् ॥ आभिचारिकम् शण्डनामकः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितो निरस्तः यज्ञादहिर्निक्षिप्तः ॥ का० आहवनीये प्रोक्षितौ

अच्छिन्नस्यते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्योपस्य ददितारः स्याम ।

साप्रथमासंस्कृतिर्विश्ववारासप्रथमो वरुणो मितो अग्निः ॥ १४ ॥

प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युरिति३ । अध्वर्युराहवनीये प्रोक्षितं यूपशकलं क्षिपेत् ॥ शकलदेवतम् हे यूपशकल त्वं शुक्रगृह-
स्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १३ ॥

का० अच्छिन्नस्येति जपित्वेति४ । यजमानो जपति ॥ सौम्यम् हे देव दीप्यमान सोम अच्छिन्नस्य अनवखण्डितस्य सन्ततस्य
सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य ते तव ददितारः वयं स्याम भवेम रायः पोषस्य धनपोषस्य च दातारः स्याम भूयोभूयो यज्ञकरणमाशा-
स्यते । यद्वा ते तव प्रसादात् रायः पोषस्य ददितारः स्याम । अच्छिन्नस्येति विशेषणद्वयं धनपोषस्यैव ॥ का० उभयतो यूपं

दायापिधानं प्रोक्षिताभ्या मपमाज्जेनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शण्ड इत्यध्वर्युरिति१ । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ शुक्रामन्विग्रहाभ्यां यथाक्रम-
मनु तिष्ठेताम् । तत्प्रकारः । प्रोक्षिताभ्यां द्वाभ्यां यूपशकलाभ्यां सहाप्रोक्षितौ द्वौ यूपशकलावादाय प्रोक्षिताभ्यां तयोर्ग्रहयोः क्रमेणा-
च्छादनं कृत्वाप्रोक्षिताभ्यां ग्रहावपमृज्यात् तत्र प्रोक्षितेन शकलेन ग्रहं पिधायाप्रोक्षितेनाध्वर्युः शुक्रग्रहमपमार्ष्टि इति स्वार्थः ॥
आभिचारिकं यजुः । शण्डनामकोऽसुरपरोहितः शुक्रपुत्रोऽपमृष्टः अपमार्जनौकृतः ॥ का० देवास्वेति निष्क्रामतो यथा लिङ्ग-
मिति२ । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यथाक्रमेण शुक्रमन्यीत्येतत्पदद्वयवाचकमन्त्रलिङ्गमनतिक्रम्य हविर्धानमध्वान्निर्गच्छेताम् तत्र शुक्र-

सुवीरोवीरान्प्रजनयन्परीक्ष्यभिरायस्योपेणयजमानम् ।

सञ्जग्मानोदिवापृथिव्याशुक्रःशुक्रशोचिपानिरस्तःशण्डःशुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

लिङ्गेनाध्वर्युर्निष्क्रामति ॥ शुक्रदैवतम् । शुक्रनामकग्रहस्थं सोमं पिबन्ति शुक्रपा देवाः हे शुक्रग्रह त्वां प्रणयन्तु यजतिस्थानं
प्रापयन्तु ॥ का० अपरेणोत्तरवेदिमरत्नौ सन्ध्यायोत्तरवेदिशोखोर्निधत्तौविस्जन्तौ दक्षिणस्यामध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासौति३ ।
अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वेदिपञ्चाङ्गाणि अरत्नौ संयोज्य ग्रहयोर्विसर्गमकुर्वन्तौ उत्तरवेदिशोखोर्ग्रहौ सादयतः दक्षिणशोखावध्वर्युः शुक्रम्
उत्तरवेदिशोखौ प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं सादयति ॥ वेदिशोणिदैवतम् हे उत्तरवेदिशोणे त्वमनाधृष्टानुपहिंसितासि ॥ १२ ॥

का० सुवीर इति दक्षिणं यूपदेयं गच्छत्यध्वर्युरिति४ ॥ शुक्रदैवतम् । हे शुक्रग्रह त्वं सुवीरः शोभनवौर्दोषितः सन्वीरान्यज-

ऋषीणां साध्यादीनामिव । विश्वथा विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव । इमथा इदानीन्तनानां यजमानानामिवास्त्य फलं दोहं
तं त्वां स्तुम इति शेषः । किञ्भूतं तम् ज्येष्ठतातिम् तननं तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उत्कृष्टा तातिर्विस्तारी यस्य तम् यद्वा
वृक्षज्येष्ठाभ्यामित्यादिना प्रशंसायां तातित्पत्ययः प्रशस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु शस्यो वा ज्येष्ठतातिः । तथा बर्हिषदम् यज्ञेषु बर्हिषि
सीदतीति बर्हिषदस्तम् । स्वर्विदम् स्वः द्युलोकं वेत्ति जानातीति स्वर्वित्तम् तत्र हि तस्य निवासः प्रतीचीनमात्मनेऽभिमुखम् धुनिं ।
धुक् कम्पने । कम्पितारं शत्रूणाम् आशुं शीघ्रं जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि ॥ यद्वास्या ऋचोर्धान्तरम् हे इन्द्र यस्त्वं प्रतीचीनं प्रति
गमनमस्मत्पतिकूलम् वृजनं वर्जनोयमालस्यायद्वादिकं दोहसे रित्तो करोषि विनाशयसि । दुह प्रपूरणे प्रपूरणं रित्तो करणमिति

उपयामगृहीतोसिशण्डायच्चैप्रतेयोनिर्वीरताम्याह्यपमृष्टःशण्डोदेवास्त्वाशुक्रपाःप्रणयन्त्वनाष्टृष्टसि ॥ १२ ॥

वीरस्वामी । किञ्च यासु क्रियासु धुनिं त्वदनुग्रहाच्छत्रं कम्पयन्तमाशुं क्षिप्रकारिणं जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तराण्य
तिशयानमेनं यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या च यः त्वं वर्धसे तासु क्रियासु तं त्वां स्तुमः इति शेषः । कथमिव प्रवृत्ता यथा प्रत्यय उप-
मार्थः प्रवृत्ताः पुरातना भृग्व्यादयो यथा त्वामस्तुवन् पूर्वथा पूर्वं पित्रादय इव विश्वथा अतीताः सर्वे यजमाना इव इमथा इदानीन्तना
वर्त्तमाना यजमाना इव वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् ज्येष्ठतातिं स्वार्थं तातिः ज्येष्ठमित्यर्थः । बर्हिषदं यागे सन्निहितत्वेन
तिष्ठन्तम् स्वर्विदं यजमानाय दातव्यम् स्वर्गं वेत्तीति स्वर्वित् ॥ एवमिन्द्रमुक्त्वा सोममाह । हे शुक्रग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोसि
शण्डाय शुक्रपुत्राय नाम्नेऽसुराय वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ सादयत्येष ते । हे यह एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् त्वं यजमानस्य
वीरतां वीरत्वं शूरत्वं पाहि पालय ॥ का० शुक्रामन्यिभ्यां चरतः शुक्रेणाध्वर्युर्मन्यिना प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षिताप्रोक्षितौ यूपशकलावा-

हे अश्विनौ तथा वाचास्मदीयं यज्ञं मिमिक्षतं मिह सेचने सनन्तः सेक्तुमिच्छतम् निष्पादयतमित्यर्थः । हे ग्रह त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ का० सादयत्येष ते१ । हे ग्रह एष ते योनिः स्थानम् माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणाभ्यः लभ्यामश्विभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः । मधुब्राह्मणं यावधीयाते तौ माध्वौ ताभ्यां तद्धित ईप्रत्ययः । दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्रह्मणसुवाचेति२ श्रुतेः ॥ ११ ॥

यावाङ्कशामधुमत्यश्विनासूनृतावतीतयायज्ञमिमिक्षतम् ।

उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यान्वै पतेयोनिर्माङ्गीभ्यान्वा ॥ ११ ॥

तस्मिन्प्रापूर्वथाविश्वयेमथाज्येष्ठतातिस्वर्हिषदस्त्वविदम् । प्रतीचीनं वृजनन्दोहसेधुनिमाशुञ्जयन्तमनुयासुवर्द्धसे ।

का० शुक्रं वैश्वेन वा तं प्रवथेति१ । विश्वपात्रेण वैकङ्कतेन वा शुक्रं ग्रहं गृह्णाति । जगती वैश्वदेवी काश्यपावत्सारदृष्टा द्वादशार्णचतुःपादा जगती उपयामेत्यन्ते यजुः । हे इन्द्र त्वं यासु यज्ञक्रियासु अनु वर्द्धसे पुनः पुनः सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तासु । वृजनमिति बलनाम४ बलं बलवद्यज्ञफलं दोहसे चारयसि ददासौत्यर्थः यजमानायेति शेषः । कथं दोहसे तत्र दृष्टान्तमाह । प्रवथा । प्रवृत्तपूर्वत्वादिना थालप्रत्ययः उपमाार्थीयः प्रवृत्तशब्दः पुराणवचनः चिरन्तनानां भृग्वादीनामिव फलं दोहसे । पूर्वथा पूर्वेषामिव

यथा धेन्वा गृहे सत्या वयं राया धनेन ससवांसः वन षण् सभक्तौ इत्यस्य कसौ रूपम् धनेन सभक्ताः सम्पन्नाः सन्ती मदेम हृष्टाः
स्याम । कथमिव । हव्येनेव यथा हविषा सभक्ता देवा हृष्यन्ति यथा च यवसेन घासेन गवाङ्गिकादिना गावो हृष्यन्ति हे मित्रा-
वरुणी युवं युवां तां धेनुं नोऽस्मभ्यं विखाहा सर्वदा धत्तं दत्तं किम्भूतां धेनुम् अनपस्फुरन्तीं । स्फुरतिर्गत्यर्थः अपस्फुरति पुरुषान्तरं
गच्छतीत्यपस्फुरन्ती न अपस्फुरन्ती ताम् अनन्यगामिनीम् दत्तमित्यर्थः । एष तद्वति सादनम् । हे गृह एष ते योनिः स्थानम्
ऋतायुभ्यां मित्रावरुणाभ्यामर्थं त्वां सादयामीति शेषः । ब्रह्म वाऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्मो हृतं वरुण एवायुरिति यत्ते ऋत-

रायावयुः ससवांसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः ।

तान्धेनुमिन्नावरुणायुवन्नो विखाहा धत्तमनपस्फुरन्ती मे प्रते योनिर्ऋतायुभ्यान्वा ॥ १० ॥

शब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः इति श्रुतिव्याख्या । पदकारस्तु ऋतयुभ्यामिति पदं कृतवान् तेन ऋतं सत्यं यज्ञं वा कामयेते तौ
ऋतयू ताभ्यामृतयुभ्याम् संहितायां दीर्घः यज्ञमिच्छद्भ्यां मित्रावरुणाभ्यामित्यर्थः पदकारस्य ॥ १० ॥

का० आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति । यजमानेन्वारब्धे वाश्विनं गृहं गृह्णाति ॥ आश्विनी गायत्री मेधातिथिदृष्टा
यजुरन्ता । हे अश्विना अश्विदेवौ वां युवयोर्या कया कथंति वाङ्मामस पठितम् काशयति प्रकाशयति वाङ्मय मिति कथा वाक्
किम्भूता मधुमतौ मधु ब्रह्म तद्वती मधुब्राह्मणोपनिषत्प्रशंसायुता तथा सृष्टावती प्रियं सत्यं वचः सृष्टम् तद्वती सत्यप्रियवचनोपेता ।

यण तस्य भिसि परे तकारस्य क्कान्दसः सकारः तस्य क्त्वादि पयोभिरिति सिद्ध्यति प्रयोभिः प्रयद्विः शीघ्रैरश्वैरागच्छताम् । हि यस्मादिन्द्रो सोमा वां युवामुशन्ति कामयन्ते तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥ सोममाह हे सोमरस त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोसि वायवे वायुदेवतार्थं इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवतार्थञ्च त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ का० दशापवित्रेण परिसृज्यैष ते योनिरिति गृहसादनमिति । दशापवित्रेण गृहीतं गृहं परिसृज्य पात्रादह्निर्गतं सोमं मार्जयित्वा एष ते योनिरिति मन्त्रेण गृहस्य सादनङ्करोति । वीष्मां सर्वगृहार्था इति सूचार्थः । हे पात्र एष खरस्यैकदेशः ते यानिः तव स्थानम् अतोऽत्र सजोषोभगां समानप्रोतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामर्थं त्वां सादयामीति शेषः ॥ ८ ॥

अयं वामित्रावरुणासुतः सोमकृतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् । उपयामगृहीतोसि मित्रावरुणाभ्यान्त्वा ॥ ९ ॥

का० मैत्रावरुणमयं वामिति । मैत्रावरुणं गृहं गृह्णीयात् ॥ मित्रावरुणदेवत्या गायत्री गृहसमदृष्टा यजुरन्ता । हे मित्रावरुणो विभक्तेराकारः हे कृतावृधा कृतं यज्ञं सत्यं वा वर्धयत इति कृतवृधौ कृतस्य वर्धयितारौ वां युवयोरर्थायायं सोमः सुतः अभिषुतः तस्मादिहास्मिन् यज्ञे ममेव एवार्थं ममेव यजमानानां मध्ये नमैव हवमाह्वानं श्रुतं युवां शृणुतम् हे सोमरस त्वमुपयामेन मैत्रावरुणगृहपात्रेण गृहीतोसि । मित्रावरुणाभ्यामर्थं त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ९ ॥

का० पयसा श्रीणात्येनं कुशावन्तर्ह्ययं राया वयमिति । मैत्रावरुणपात्रे कुशाह्वयं व्यवधाय तत्र स्वं सोमरसं चोरेण मिश्रीकुर्यात् ॥ मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप तदस्य दृष्टा । उत्तरार्द्धं तामिति तदः श्रवणादिह यदोऽध्याहारः । मन्त्रदृक्कामदुष्ठां प्रार्थयते ।

वषट्कृतमप्राप्तमन्यदेवैः ईदृशं सोमं पिबतीति शुचिपाः पवित्रसोमपान । त्वं नो ऽस्माकमुप समीपे आ भूष आक्रमस्वागच्छेत्यर्थः । भूष अलङ्कार इह गत्यर्थः । केनाहं आक्रमे इति चेत् सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । विश्वं सर्वं वृणोति व्याप्नोति विश्वैर्वा त्रियते प्रार्थ्यते इति विश्ववारत्सम्बोधनम् हे विश्ववार सर्वव्यापक ते तव सहस्रं नियुतः सन्ति । नियुतो वायोरित्युक्तेः^१ नियुच्छेन वायुवाहनभृता मृगा उच्यन्ते तवासङ्गाता वाहनभृता मृगास्तैरागच्छेत्यर्थः । किञ्च मयं मदनीयं तृप्तिजनकमन्यः सोमलक्षणमन्नं ते तव उप समीपे एव अयामि गमयामि सोमं ते समर्पयामौत्यर्थः । हे देव दीप्यमान वायो यस्य सोमस्य पूर्वपेयं प्रथमवषट्कार-

इन्द्रवायूद्मेसुताउपप्रयोभिरागतम् । इन्द्रोवामुशन्तिहि ।

उपयामगृहीतोसिवायवइन्द्रवायुभ्यान्वैप्रतेयोनिःसजोषोभ्यान्वा ॥ ८ ॥

लक्षणं पूर्वपानं त्वं दधिषे धारयसि दधातेर्लिटि रूपम् । एवं वायुं प्रार्थ्यं सोममाह हे सोमरस वायवे वायुदेवतार्थं त्वं गृह्णामीति शेषः ॥ ७ ॥

का० अपगृह्य पुनरिन्द्रवायू इतीति^१ । एकवारमधमादाय पृथक्कृत्य पुनरैन्द्रवायवं गृह्णाति । ऐन्द्रवायवी गायत्री मधुच्छन्दो-
दृष्टा उपयामेति यजुःसहितो मन्त्रः । हे इन्द्रवायू युष्मदर्थमिमे सोमाः सुता अभिषुताः । प्रय इत्यन्ननाम^२ प्रयोभिः एतैः सोमरस-
रूपैरन्नैर्निर्मितैरूप समीपे युवामागतमागच्छतम् यद्वा प्रयःशब्द इण् गताविति धातोः शब्दप्रत्ययान्तस्य रूपम् प्रैतीति प्रयन् इणो

यद्वा हे भन्तर्याम प्राणरूपापन्नस्य तवान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यो दधामि स्थापयामि किञ्च उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्तर्मध्ये च दधामि द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्थापयामि । हे मघवन्मनवन्दिन् अवरैः पृथिवीस्थानैः देवेभिर्देवैः परैः द्युस्थानैश्च देवैः सज्जः समानजोषणः समानप्रौतियुक्तः सन्नन्तर्यामे गृहे मादयस्व हर्षयस्वात्मानम् यद्वा त्वयस्व मद्वत्तौ चुरादिरात्मनेपदी । देवेभिरित्यत्र बहुलं छन्दसीति ऐसाऽभावे बहुवचने भक्त्येदिति एकारः ॥ ५ ॥

स्वाङ्गतोसिर्विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्वाद्यस्वाहा ।

त्वामुभवसूर्याय देवेभ्यस्त्वामरीचिपेभ्य उदानाय त्वा ॥ ६ ॥

आवायो भूष शुचिपा उपनः सहस्रन्तेनियुतो विश्वार । उपोते अन्धो मद्यमयामियस्य देवदधिप्रेपूर्वपेयं वायवे त्वा ॥ ७ ॥

का० स्वाङ्गत इति निःशेषस्यैव होमस्तिष्ठतः । व्याख्यातः ॥ का० प्रथमे च न्युक्तेन पाणिना प्रत्यगिति । प्रथमे परिधावधाः सुखहस्तेन प्रत्यक्संख्यं माष्टिं देवेभ्यस्त्वेति मन्त्रेण । व्याख्यातः ॥ का० उदानाय त्वेति पात्रासादनम् । हे गृह उदानसन्तोषार्थं त्वां सादयामि ॥ ६ ॥

का० ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति । वायुदेवत्या विष्टुप् वसिष्ठहृष्टा वायवे त्वेति यजुरन्ता । हे वायो हे शुचिपाः शुचिं पवित्रं प्रथमं

संस्पृष्टमिति^१ । येनाश्मना सोमोऽभिषुतः स उपांशुसवनस्तं हस्तेन प्रमृज्योद्गमिमुखगृहमलग्नं मादयेत् । हे उपांशुसवन
व्यानदेवताप्रोत्यर्थं त्वामामादयामि ॥ ३ ॥

का० उदितेऽन्तर्यामिगृहणमुपयामगृहीत इति^२ । सूर्योदयानन्तरमन्तर्यामिगृहं गृह्णीयात् । उपयामंयतोऽथ, पयामो गृहस्तेन
गृह्यत इत्युपयामगृहीतः पचायच् चित्त्वादन्तोदात्तः यमोऽपरिवेषण इति परिवेषणादन्यत्र मित्वाभावाद्द्विः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति
पूर्वपदस्वरं वाधित्वा थाथषञ्जिति अजन्तस्यान्तोदात्तत्वम् पुनस्तृतीयाममामे तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना तृतीयान्तस्य प्रकृतिस्वरत्वेन

उपयामगृहीतोऽन्तर्यम् न धवन्पाहि सोमम् । उरुष्यरायणप्रोयजस्व ॥ ४ ॥

अन्तस्तेद्यावापृथिवीदधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिजम् । सजूर्देवेभिरवरैः परैश्चात्तर्यामेमघवन्मादयस्व ॥ ५ ॥

तदेव स्थितम् । हे सोमरस त्वं तादृशोऽसि । हे मघवन् धनवन्निन्द्र त्वं तादृशं रसमन्तर्गृहपात्रमध्ये यच्छ निरुह्यैष्व यद्वा
शत्रूभ्योऽन्तर्धानं व्यवधानं यथा तथा नियमय ततः सोमं पाहि पालय तथा रायो धनानि उरुष्य रज । उरुष्यतो रक्षणकर्म । यद्वा ।
पशवो राय इति^३ अतः पशून् । आ इषो यजस्व इषोऽन्नानि अयजस्व समन्ताद्देहि यद्वा न प्रभवत्वादिषो लक्षणया प्रजाः । प्रजा
वा इष इति^४ अतः । ता यजस्व याजयस्व यायजूकाः कुरु युत्यैव व्याख्यातत्वात् ॥ ४ ॥

मघवद्देवत्या त्रिष्टुप् अन्तर्यामिगृहण एव विनियोगः । हे मघवन् ते तवानुगृहात् द्यावापृथिवीं अन्तर्दधामि व्यवधाधिकं करोमि ।

प्रजापतिरष्टु व्याप्नोतु । अशूङ् व्याप्नोतु पदविकरणव्यत्ययः । प्रजापतिर्वै मनः प्रजापतिश्चाश्रुतामिति^१ अश्रुतेः । शोभनी भव उत्पत्तिर्यस्य तत्सम्बोधनं हे सुभव उत्तमजन्मन ग्रह सूर्याय सूर्यार्थं त्वा त्वां स्वाहाकारेण जुहोमि । यद्वास्य होममन्त्रस्यायमर्थः हे प्राणरूप ग्रह त्वं स्वाङ्गुतीऽसि मया स्वीकृतीऽसि किमर्थम् दिव्येभ्यः देवजन्मनि स्थितेभ्यः पार्थिवेभ्यः मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः इन्द्रियाणां हितायेत्यर्थः । मनस्य तेषामिन्द्रियाणामधीशं त्वामष्टु व्याप्नोतु हे सुभव प्राणरूपोपांशुग्रह तादृशूपं त्वां वहिःप्राणरूपाय सूर्याय स्वाहाकारेण जुहोमि आदित्यो ह वै वाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णीत इत्याथर्वणिकश्रुतेः सूर्यस्य वहिःप्राणत्वम् । स्वाङ्गुतशब्देन प्राणरूपग्रहस्य स्वाधीनत्वं दिव्यपार्थिवशब्दाभ्यां च जन्मद्वयं विवक्षितमिति तित्तिरिणोक्तम् स्वाङ्गुतीऽसीत्याह प्राणेनैव समकृत विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्दधातीति ॥ का० प्रथमे परिधा उत्तानं पाणिं प्रागुपमाष्टिं देवेभ्यस्त्वेति^२ । पश्चिमस्थे परिधौ सोमलितमूर्ध्वाभिमुखं हस्तं कृत्वा प्रागभिमुखं यथा तथा मार्जनं कुर्यात् । दैवं यजः हे लेप मरीचिपेभ्यः मरीचिपालकेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा त्वां परिधौ मार्ज्म इति शेषः ॥ का० वासउरोवाहुषु स्निष्टमंशुमभिचरन्नुहुयाद्देवांगविति^३ । वस्त्रादिषु स्निष्टे यः सोमांशुस्त्वमभिचारार्थं जुहुयात् । आभिचारिकं सोमांशुदेवतं यजः । हे देव दीप्यमान हे अंशो सोमांशो यस्मै बधाय त्वामीडे प्रार्थयामि ईडिरध्येषणकर्मा तत् बधकर्म . सत्य-
मस्त्विति शेषः । उपरि प्रवते प्रवतिर्गच्छत्यर्थः गच्छतीत्युपरिप्राप्तं तेनोपरि आगतेन भङ्गेनामर्दनासाविति देवदत्तादिनामनिर्देशः असी द्वेष्टो हतो निहतः सन् फट् विस्तीर्णा भवतु । जि फला विग्रहणे अस्य क्विबन्तस्यैतद्रूपम् फलतीति फट् डल्योरैक्यम् स्वाहा-
कारस्थाने फडित्यभिचारे प्रयुज्यते ॥ का० प्राणाय त्वेति पात्रासादनम्^४ । यस्मिन् प्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्रं स्थापितं तत्रैव स्थापयेत् । हे उपांशुपात्र प्राणदेवतासन्तोषार्थं त्वाम् आसादयामीति शेषः ॥ का० उपांशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदञ्चं व्यानाय त्वेति

तृतीयं गृह्णाति । लिङ्गोक्तदेवतम् । हे सोम त्वं नोऽन्नाकमिषोऽन्नानि मधुमतीः मधुररसोपेताः रुधि कुरु ॥ का० यत्तद्व्यात्तान् सोमे निदधातीति१ । स्वीकृतानंगून्सोमे स्थापयेत् । सौम्यम् । हे सोम ते तव अदाभ्यमहिंस्यम् दभ्नोतिर्हि२ सार्थः जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति सोमेति हे सोम तस्मै तन्नामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा दत्तमस्तु ॥ का० स्वाहेत्युक्तोर्वन्तरिचमिति निःक्रमणमिति३ । स्वाहेत्यक्षरद्वयमुक्त्वा निःक्रमेत् । उरु विस्तोर्णमन्तरिचमन्वेमि अनुगच्छामि ॥ २ ॥

मधुमतीर्नद्विषस्कृधियत्तेसोमादाभ्यन्नामजागृवितस्मैतेसोमसोमायस्वाहास्वाहोर्वन्तरिचमन्वेमि ॥ २ ॥

स्वाङ्गुतोसिविश्वेभ्य इन्द्रियेभ्योदिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टुस्वाहात्वासुभवस्तूर्यायदेवेभ्यस्त्वामरीचिपेभ्यो

देवाग्शोयस्मैत्वेडेतत्सत्यमुपरिप्रुताभङ्गेनहतोसौफटप्राणायत्वाव्यानायत्वा ॥ ३ ॥

का० स्वाङ्गुत इति हुत्वा पात्रमुन्मार्ष्टीति१ । उपांशग्रहं हुत्वा पात्रमार्जनं कुर्यात् । ग्रहदेवतम् प्राणो वा अस्थैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जात इति२ अतैरुपांशग्रहः प्राणः । हे प्राणरूपोपांशग्रह त्वं स्वाङ्गुतो भवसि स्वयं स्वेनैव कृतो भवसि छान्दसो यलोम्यः स्वयमुत्पन्नोऽसि । केभ्यः । विश्वेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः सकाशात् दिव्येभ्यः दिवि भवा दिव्या देवास्तेभ्यश्च सकाशात् पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवेभ्यो द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाशात् स्वयमुत्पन्न इत्यनुवर्तते । यस्त्वमेवमकृतकः स्वतन्त्रस्त्वं त्वां मनः

१—८, ४, २८ ।

२—८, ४, २४ ।

३—८, ४, २७ ।

४—४, १, २, २० ।

किञ्च हे मघवन् हे धनवन् इन्द्र मर्दिता गृह सुखकरणे गृहतीति मर्दिता यजमानस्य सुखयिता त्वदन्वो नास्ति न विद्यते अतो हे इन्द्र ते तव वचः त्वमेव सुखयितेत्येवं रूपं त्वदीयं वचनमहं ब्रवीमि वदामि ॥ ३७ ॥

॥ श्रीमन्महोदधरकृते वेददीपे मनोहरे । अभ्युदयानाद्वाचनान्तः षष्ठोऽध्यायः समीरितः ॥ ६ ॥

षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः । सप्तमे ग्रहग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० उपांशुं च गृह्णाति वाच-
स्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतौरिति । मन्त्रत्रयस्य प्रतीकोपादानात्ततैकैकेन मन्त्रेणोपांशुगृहमेकैकवारं गृह्णीयात् उपयामगृहीतो
सीति मन्त्रत्रयस्यादौ योज्यम् ॥ प्राणदेवत्या विराट् नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपेति लक्षणाच्चष्टरूपा विराट् प्रथमोष्टार्णस्तेनैकोना ॥

वाचस्पतये पवस्वष्टाणो अशुभ्याङ्गभस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व येषां भांगोऽसि ॥ १ ॥

पूर्वोत्तरार्धयोरुपांशुग्रहस्य प्रथमद्वितीयग्रहणे क्रमेण त्रिनियोगः । हे सोम त्वं वाचस्पतये प्राणाय पवस्व गच्छ । पव गती ।
प्राणो वै वाचस्पतिरिति श्रुतेः । यद्वा पतये पालकदेवार्थं वाचः वाचा विभक्तिव्यत्ययः मन्त्रेण वाचः सम्बन्धिना मन्त्रेण वा पवस्व
शुद्धो भव । किंभूतस्त्वम् वृष्णः वर्षितुस्त्वव सम्बन्धिभ्या मंशुभ्यां तौ हि तत्र चिप्येते । तथा गभस्तिपूतः पाणो वै गभस्ती इति
श्रुतेरध्वर्योर्गभस्तिभ्यां पाणिभ्यां च पूतः । समासगतः पूतशब्दो विच्छिद्यांशुभ्यामित्यनेनापि योज्यः । द्वितीयं गृह्णाति । हे सोम
देवः सन्देवेभ्योऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु न ह्यदेवो देवांस्तर्पयितुं मलम् केभ्यो देवेभ्यः येषां देवानां त्वं भांगोऽसि तान्प्रति
गच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

शुद्धिधाय प्रागपागिति ऋग्वयं' न्याभसञ्ज्ञं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्वोष्णिक ॥ सोमो दिग्भिर्मिथुनमैच्छत्तच्च देवाः सम्पादितवन्तस्तदेतदृचाभुक्तम् । हे सोम प्राक् प्रागञ्चनाः अपाक् अपागञ्चनाः दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदक् उदगञ्चना उत्तराः अधराक् अधराञ्चनाः एवं प्रागादयः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्वप्रदेशात् त्वा त्वामाधावन्तु आभिमुख्येन गच्छन्तु । परस्परं किं भाष-
माणास्त्वामभिधावन्त्विति तदाह हे अस्व हे मातः निष्पर स्त्रैर्भागैः सोमं पूरय । पृ पालनपूरणयोः विकरणव्यत्यये लोटि रूपम् । किं प्रयोजनमिति चेत् अरौः अर्यः प्रजाः संविदां संविदताम् । प्रजा वा अरौरिति श्रुतिः । अस्माकं सोमसमागमं नानादिग्वान्निनो

त्वमङ्कुप्रशंसिषोदेवः शविष्ठमर्त्यम् । नत्वदन्योमघवन्तस्तिमर्द्धितेन्द्रव्रीमितेवचः ॥२७॥

॥ ई ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ई ॥

जना जानन्त्वित्यर्थः । इति भाषमाणास्त्वामागच्छन्तु । विद ज्ञाने अस्माकं लटि तडि प्रथमबहुवचने आत्मनेपदेष्वनत इति भ्रम्यादा-
देशे लोपस्तत्रात्मनेपदेष्विति तकारलोपे सवर्णदीर्घे विदामिति रूपम् । समोगमीत्यादिना तड् ॥ २६ ॥

इन्द्रदेवत्यां षष्ठ्या वृहती गोतमवृष्टा । अङ्गेति चिप्रनाम । हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् इन्द्र देवः दीप्यमानस्त्वं मर्त्यं मनुष्यं
यजमानं प्रशंसिषः प्रशंससि स्त्रीषि समीचो नोऽयं यजमानो होता अद्वावानित्यादिस्तुतिं करोषीत्यर्थः । शंसु हिंसास्तुत्योः लिङ्गर्थे
लेट् मध्यमैकवचने सिवादेशः सिब्वहुलं लेटीति सिप्पत्ययः तस्यार्धधातुकस्येडुलादेरिति इडागमः लेटोडाटाविति सिपोऽडागमः
इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति सिप इकारलोपः तस्य रुत्वविसर्गौ षत्वम् प्रशंसिषः इति रूपम् तिङ्तिङ् इति सर्वानुदात्तत्वम् ।

मिति क्षिप्रनाम^१ क्षिप्रकार्यकारिण्यः शिवा वा । हतृतुरः । तूर्वतिर्बन्धकस्या हतृ^२ दैत्यं तूर्वन्ति हिंसन्ति ता हतृतुरः किपि राक्षोप इति वलोपः । राधोगूर्ताः राधो धनं गुरन्ते उद्यच्छन्ति ददति ता राधोगूर्ताः । गुरो उद्यमे अस्मात् न सत्तनिषत्तेत्यादिना कर्त्तरि क्तो नत्वाभावश्च निपात्यते । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः पालयित्राः ! हे देवीः देव्यः तास्तथाविधा यूमिमं यज्ञं देवान् देवान् प्रति नयत प्रापयत उपहृता अनुज्ञाताः सत्यो यूयं सोमस्य सोमं पिबत कर्मणि पठ्ये ॥ ३४ ॥

का० मा भेरिति प्रहरतीति^३ । उपांशुसवनेनाश्मना सोमे प्रहरेदिति सूतार्थः ॥ अर्धं सोम्यमर्धं द्यावापृथिव्यम् । हे सोम त्वं

माभेर्मासं विक्र्याज्जन्वत्स्वधिषणे वीड्रीसती वीडयेथामूर्जं न्दधाथाम् । पाप्माहतो न सोमः ॥ ३५ ॥

प्रागपागुदगधराक् सर्वतस्त्वादिगन्धाधावनु । अम्बनिष्परसमरौर्विदाम् ॥ ३६ ॥

मा भेः मा भैषीः शपो लुकि लङि रूपम् मा स विक्र्याः कम्पनं मा कथाः । ओविजी भयचलनयोः लुङि रूपम् । यतो देवतपण्यायाहं त्वामभिषुणोमि अत ऊर्जं धस्व रसं धेहि । एवं सोमं सम्बोध्य द्यावापृथिव्यौ सम्बोधयति हे धिषणे हे द्यावापृथिव्यौ युवा वीड्री सती वीडयेथाम् । वीड्यन्त्यो हृदवचनः । हृदे सत्यावात्मानं हृदं कुरुतम् अस्मादुद्यताद् द्यावणः । किं च ऊर्जं दधाथां रसं धत्तम् अस्मिन् सोमे । अनेन तु वज्रसंस्तुतिन द्यावणा यजमानस्य पाप्माहतो न तु सोमः ॥ ३५ ॥

का० प्रतिवर्गं निगामं वाचयति होत्वचमसेत्पानं शुनवधाय प्रागपागिति^३ । प्रतिप्रहारवर्गे होत्वचमसमध्ये स्तोकां सोमां-

बृहती आयत्ततीयावष्टार्षा द्वितीयतुर्थ्यौ पादौ सा विपरीता बृहती व्यूहेन द्वादशत्वम् । अस्य मन्त्रस्य अतौ^१ निदानमुक्तम्- यदा सोमो देवानां हविरभूत्तदा तिस्रः स्वतनूरेषु लोकेषु न्यदधादिति तासां तनूनामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः क्रियते । हे सोम दिवि द्युक्षीके ते तव यज्ज्योतिस्तेजः यच्च पृथिव्यां ज्योतिः उरौ विस्तीर्णं अन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरलक्षणम् तेन तन्वाख्यानं ज्योतिषा अस्मै यजमानाय विभक्तिव्यत्ययः अस्य यजमानस्य यज्ञे उरु विस्तीर्णं स्वशरीरं कधि कुरु राये धनाय ऋत्विजां दक्षिणाप्राप्तये च उरु शरीरं कधि । किञ्च दातुं अधि वोचः अधिकं ब्रूहि यजमानाय कत्स्नशरीरोहमागत इति वदेत्यर्थः वचेर्लुङि वचेरुमिति उमागमे अड

यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे । तेनास्मै यजमानायो रुराये कृद्वाधि दात्वे वोचः ॥ ३३ ॥

श्वाचास्यष्टचतुरोराधोगूर्त्ता अमृतस्य पत्नीः । ता देवोर्देवत्वे मयं च न्नयतो पृहूताः सोमस्य पिबत ॥ ३४ ॥

भावे च वोच इति मध्यमैकवचने रूपम् । यदास्य मन्त्रस्य व्याख्यानं तन्म हे सोम त्रिषु लोकेषु यत्त्वदीयं ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषास्मै यजमानाय राये चतुर्थार्थं तृतीया राया धनेन समृद्धमुरु विस्तीर्णं स्थानं कधि किञ्च दातुं फलदायेन्द्राय इति वोचः ब्रूहि यत् अधि अधिकोयं यजमानो भवत्विति ॥ ३३ ॥

का० श्वात्रां स्वेत्यासिञ्चति निग्राभ्या इति^२ । सोमस्योपरि होतृचमसेनैव निग्राभ्या आसिञ्चतीति सूत्रार्थः ॥ पथगाः बृहती तृतीयो द्वादशार्षान्ये तृयोष्टार्षाः पादा यस्याः सा पथगा बृहती इयं द्वादशिका ॥ हे आपो यूयमेवंविधाः स्थ भवथ किञ्च ताः श्वात्राः श्वात्र

एवं व्यांसेनोक्ता पुनः समासेनाह । आत्मानं शरीरं प्रजां पुत्रादिसम्पत्तिं पशून् गवादीन् गणान् मनुष्यसङ्घांश्च तर्पयत मे मदीया गणा मनुष्यसङ्घा मा विवृणु मया द्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्ती विगतदृष्ट्या मा भवन्तु अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यजमान आशास्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

का० उपांशुसवने सोमं मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकत्वः प्रतिमन्त्रमिति । उपांशुसवनं पूर्वाक्तमश्मानमधि षवणचर्मणि निधाय तदुपरि पञ्च मन्त्रैः पञ्चवारमभिषोतव्यसोममुष्टिं प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ पञ्च यजूंषि सोम्यानि । तत्राद्यम् हे सोम इन्द्रायिन्द्राय त्वा त्वां मिमे इति शेषः । किञ्चूतायेन्द्राय वसुमते वसवोस्य सन्तीति वसुमान् तस्मै वसुसञ्जकप्रातःसवनदेवता-

इन्द्रायत्वावसुमतेरुद्रवतइन्द्रायत्वादित्यवतइन्द्रायत्वाभिमातिघ्ने । श्येनायत्वासोमभृतेग्नयेत्वारायस्योषदे ॥ ३२ ॥

युक्तायेत्यर्थः । रुद्रवते रुद्राः सन्त्यस्येति रुद्रवान् तस्मै रुद्रनामकमाध्यन्दिनसवनदेवतायुक्ताय । अथ द्वितीयम् आदित्यवते तृतीय- सवनदेवतायुक्तायेन्द्राय हे सोम त्वा त्वां मिमे । अथ तृतीयम् अभिमातीन् शत्रून् हन्तीत्यभिमातिहा तस्मै अभिमातिघ्ने शत्रुहन्त्रे इन्द्राय सोम त्वां मिमे सपन्नो वा अभिमातिरिति^१ अनेः । अथ चतुर्थम् सोमं हरतीति सोमहृत् तस्मै हृगृहोर्भृच्छन्दसीति हस्यभः सोमाहरण- कर्त्तृ श्येनाग्र श्येनपत्निरूपायै गायत्र्यै हे सोम त्वां मिमे । गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति^२ अनेः । अथ पञ्चमम् राय- स्योषदे रा धनं तस्य पोषो वृद्धिः तं ददातीति रायस्योषदास्तस्मै धनपुष्टिदात्रेऽग्नये हे सोम त्वां मिमे ॥ ३२ ॥

का० यत्त इति मितालम्बनमिति^३ । मितस्योपांशुसवने पञ्चवारं प्रक्षिप्तस्य सोमस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्या विपरीता

महान्तं कधि कुरु शुश्रूषुपृष्ठहभ्यःकुन्दसीति हेर्धिः । उत्तमेनोत्कृष्टेन पविना वज्रसदृशेन त्वयाहं सोममीदृशं करोमि । किञ्भूतम् । इन्द्रायेन्द्रार्थं सुघृतम् सुष्टु स्यूत इति सुसुतः अतिगयेन सुसुतः सुसुततमः तं सुष्टु अभिषुततमम् निष्ठातकारलोपो दोर्घश्च छान्दसः तथा जर्जस्वन्तं रसवन्तम् मधुमन्तं मधुस्वादेन रसेनोपेतम् पयस्वन्तं पयःस्वादुना रसेनोपेतम् एवं विधं सोमं त्वयाहं करोमीत्यर्थः । का० निग्राभ्यासु वाचयत्युरस्थेना निगृह्य निग्राभगा स्थेति । अभिषोतव्यस्य सोमस्य सेवनोया आपो निग्राभगा उच्यन्ते तासु गृह्य-

उत्तमेनपविनोर्ज्जस्वन्तम्मधुमन्तमपयस्वन्तन्निग्राभ्यास्यदेवश्रुतस्तर्पयतमा ॥ ३० ॥

मनोमेतर्पयतवाचस्मेतर्पयतप्राणस्मेतर्पयतचक्षुर्मेतर्पयतश्रोत्रस्मेतर्पयतात्मानस्मेतर्पयतप्रजाम्मेतर्पयत

पशून्मेतर्पयतगणान्मेतर्पयतगणामेमावितृषन् ॥ ३१ ॥

माणासु वाचयेत् यजमानश्च स्त्रोरसि निग्राभगा निगृह्यालभ्य च मन्त्रं वक्तोति सूत्रार्थः ॥ हे आपो यूयं निग्राभ्या निगृह्या अस्माभिर्निर्तरां गृहीतव्याः स्थ भवथ यस्मादिन्द्रिणोरसि यूयं गृहीयास्ततो निग्राभ्याः । हृद्गृहीर्भः । देवश्रुतः देवैः श्रूयन्ते ताः देवेषु प्रख्याताः ततो बहुमानान्विता यूयं मा मां तर्पयत प्रीतिं कुरुत ॥ ३० ॥

एवं समस्तेनोक्ता व्यासेनाह मे मम मनः वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं तर्पयत मदीयानि मनःप्रभृतीनौन्द्रियाणि तर्पयतेत्यर्थः ।

का० प्रचरणीसंस्त्रवमग्निमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्ने इति । अग्निष्टोमसंस्थे कृतौ प्रचरणीपात्रलिप्तमाज्यशेषं जुहुयात् शेषाज्यस्य हामपथ्याप्तभावे चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ आग्नेयो गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा हे अग्ने पृत्सु सङ्ग्रामेषु यं मर्त्यं मनुष्यं त्वमवाः अवसि रक्षसि । अवतेः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति सिप इकारलोपे लेटोडाटावित्याडागमे वा इति रूपम् । किञ्च वाजेषु वाज इत्यत्रनाम हविलेक्षणेस्त्रेषु अन्ननिमित्तं यं पुरुषं त्वं जुनाः गच्छसि हवींषि ग्रहोतुं यस्य सक्ताशं गच्छसौत्यर्थः । जु गतौ आ प्रत्ययः इतश्च लोप इतीकारलोपे रूपं जुना इति । स मर्त्यस्वदनुरूपेण शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानि धनरूपाणि यन्ता

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवावाजेषु यजुनाः । सयन्ताशश्वतीरिषः स्वाहा ॥ २६ ॥

देवस्य त्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे रावासि गभीरमिममध्वरङ्गुधीन्द्राय सुषूतमम् ।

नियंस्यति प्राप्तातीत्यर्थः लुट् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ उक्थसंस्थे यमग्ने इति मन्त्रेणाद्यं परिधिं सृशेत् । षोडशिसंस्थे रराटीं सृशेत् । अतिरात्रे कृदिः सृशेत् । अन्यसंस्थासु हविर्धानं प्रविशेत् ॥ २६ ॥

का० देवस्य त्वेत्यदिमादाय वाचं यच्छति प्राग्घङ्कारात् उपांशुसवन इति । सोमाभिषवहेतुमश्मानं गृहीत्वा हिङ्कारात्प्राक् मौनी स्यात् सोऽश्मोपांशुसवनसञ्ज्ञः उपांशुग्रहाय सोमः स्यूते येनेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । हे अभिषवसाधन पाषाण त्वं रावासि । रा दाने रातीति रावा पनिप् आहुतीनां दक्षिणानाञ्च दाता भवसि । तत इममध्वरं मदीयं यागं गभीरं गभीरं

दीर्घश्चान्दसः पीतः सन्निन्द्रियवीर्यवृद्धिकारो । तथा मदिन्तमः मदयतीति मदी अतिशयेन मदी मदिन्तमः पीयमानोऽत्यन्तहर्ष-
कारी तर्पयित्तमः । नाहस्येति तमपि नुमागमः । किम्भू तेभ्यो देवेभ्यः शुक्रपेभ्यः शुक्रइत्युपलक्षणम् शुक्रादीन् सोमग्रहान् पिबन्तीति
शुक्रपाः तेभ्यः यद्वा शुक्रं दीप्तं सोमं पिबन्तीति । स्वाहा इदमाज्यं युष्मभ्यं हुतमस्तु । ग्रहीयमाणानामपां मूत्यत्वेनयमाहुतिरि-
त्युक्तं तित्तिरिणा । देवीरापोऽपान्नपादित्याहाहुत्या वै निष्क्रोय गृह्णातीति ॥ २७ ॥

का० कार्ष्णि० रसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहतीति^१ । अप्पु हुतमाज्यं मैत्रावरुणचमसेन दूरीकरोतीति सूत्रार्थः ॥ कार्ष्णि० रसी
त्यादिमन्त्रत्रयं मिलित्वानुष्टुप्कन्दः आद्यस्याज्यं देवता । हे आज्यपदार्थं त्वं कार्ष्णि० राकृष्टोऽसि देवतया भक्षितोऽसीत्यर्थः । यद्वा कर्षती
त्येवं शीलः कार्ष्णिः अन्तर्गतश्चमलापनेतासि ॥ तदाह तित्तिरिः । कार्ष्णि० रसोत्याह शमलमेवासामपप्लावयतीति ॥ का० समुद्रस्य

कार्ष्णि० रसिसमुद्रस्यत्वाच्चित्याउन्नयामि । समापोऽद्विरग्मतसमोऽधीभिरोऽधीः ॥ २८ ॥

त्वेति तेन गृह्णातीति^२ । मैत्रावरुणचमसेन तडागादिस्था अपो गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ हे यजुषो आपे । आपो वै समुद्र
इति^३ श्रुतेर्वसतीवरीलक्षणस्य समुद्रस्याच्चित्थै अक्षोणत्वाय हे जलं त्वा त्वामुन्नयामि गृह्णामि । वसतीवरीणां वृद्धै जलमेतदृह्यते ॥
का० प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीय संस्पर्शयति समाप इति^४ । जलाशयात्प्रत्यागत्य चात्वालोपरि मैत्रा-
वरुणचमसस्या अपो वसतीवरीभिः संयोजयतीति सूत्रार्थः ॥ आपो मैत्रावरुणचमसस्या अग्निः वसतीवरीभिः समग्मत सङ्गच्छताम्
गमेर्लुङि तङि प्रथमबहुवचने शपि लुप्ते गमहनेत्युपधालोपे समग्मतेति रूपम् । तथा ओषधीः ओषधयः सुहमसूरादिका ओष-
धीभिर्त्रीहिषवादिभिः सङ्गच्छन्ताम् अपां कारणभूतत्वादोषधीनामपि योगोस्तु ॥ २८ ॥

१—८, २, ८ ।

२—८, २, ८ ।

३—२, ८, २, २० ।

४—८, २, १२ ।

यस्यमाने चतुर्गृहीतमाज्यं प्रचरणीसञ्चया सुचाध्वर्युरतिप्रणीते जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ विष्टुबुद्धोक्तदेवता । अग्निः समिधा समि-
त्पूर्विकया आहुत्या मे हवं मदीयमाह्वानं शृणोतु आपो ममाह्वानं शृण्वन्तु । चकारः समुच्चयार्थः । धिषणा देवैः वाचो देव्यश्च मे हवं
शृण्वन्तु । धिषणा धीसादिन्या वा धीसानिन्यो वेति यास्कः । धियं सन्वन्ति ददति धिषणाः । षतु दाने तनादिः । तृतीयः पादः
प्रत्यक्षकृतो मध्यमपुरुषयोगात् । हे प्रावाणोऽभिषवार्थमिहोपस्थिता यूयं मम हवं श्रोत शृणुत । तप्तनप्तनथनाश्चेति लोष्ममध्यमपुरुष-
बहुवचनस्य तवादेशे गुणे विकरणव्यत्यये च श्रोतेति रूपम् संहितायां तु दीर्घः । विदुषो न । न इवार्थे विभक्तिव्यत्ययः । विद्वांसो

धिषणाश्चदेवैः । श्रोताग्रावाणोविदुषोनयज्ञं शृणोतुदेवः सविताहवमे स्वाहा ॥ २६ ॥

देवीरापोअपान्नपाद्योवज्रमिहविष्यइन्द्रियावान्मदिन्तमः । तन्देवेभ्योदेवत्वादत्तशुक्रप्रेभ्योयेषाम्भागस्यस्वाहा ॥ २७ ॥

यज्ञमिव यथा विद्वांसः प्रत्यक्षतो जानन्तो यज्ञं शृण्वन्ति तथा यूयं हवं शृणुत तथा सविता देवः मे मम हवं शृणोतु स्वाहा सुहुतमस्तु
स्वा वागाहेति वा ॥ २६ ॥

का० अपो गत्वा देवीराप इत्यस्य जुहोतीति । यच्चतुर्गृहीतमाज्यं सहनीतं तज्जलं प्रति गत्वा जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ अद्दे-
वत्या पङ्क्तिः पञ्चपदा चत्वारिंशद्वर्णापङ्क्तिः अत्र द्वितीयः समाचरः तृथ्यपञ्चमी नवाणौ तेनैकाधिका स्वाहेति यजुः । हे आपो देवैः
देव्यः वो युष्माकमपां नपात् अपत्यरूपो योऽयमूर्मिरपसङ्घातः कल्लोलोऽस्ति देवत्वा देवान् प्रति यायिनं तमूर्मिं देवेभ्यो दत्तं प्रयच्छत
येषां देवानां यूयं भागः स्थ भागरूपा भवथ । किञ्भूत जमिः हविष्यः तथा इन्द्रियावान् इन्द्रियं वीर्यमस्मास्तीति इन्द्रियावान्

हविर्धाने गत्वा सोमं विस्त्रस्य तदर्धं दक्षिणशकटेषान्तरालेन संमुखेभ्यः पश्चात्पाषाणेषु निदध्यात् । अश्मानां स्थूलो भागो मुखमिति सूत्रार्थः ॥ सोमदेवत्वानुष्टुप् । हे सोम हृदे बुद्धे निश्चयात्मिकायै एतन्मम स्यादिति कामरूपायै त्वा त्वामुपावहरामीति शेषः । मनसे सहस्रविकल्पात्मकाय त्वामुपावहरामि । त्वाशब्दानामाहृत्या क्रियावृत्तिर्विध्या । दिवे द्युलोकप्राप्तये त्वामुपावहरामि । सूर्याय सूर्यमुखेभ्यो देवेभ्यस्तत्तृप्तये त्वामुपावहरामि । यद्वायमर्थः हे सोम हृदे हृदयवद्भगो मनुष्येभ्यः । मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यः दिवे द्युलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः सूर्याय च त्वामुपावहरामीति शेषः । एतदर्धं तित्तिरिः । स वाध्वर्युः सोममुपावहरन्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा । ऊर्ध्वमिममध्वरन् दिवि देवेषु होवायच्छ ॥ २५ ॥

सोमराजन् विश्वास्त्वाम्मजा उपारोह विश्वास्त्वाम्मजा उपारोहन्तु । शृणोत्वग्निः समिधा हवन्मोष्ट श्वन्त्वापो

देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्षे देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्य उपावहरतीति । किञ्च एवमुपावहृतोऽभिषुतश्च त्वमिममध्वरं मदीयं यज्ञमूर्ध्वमुत्कृष्टं कृत्वा दिवि द्युलोकवर्त्तमानेषु देवेषु होत्राः वषट्कारवादिनः सम होतृकान् यच्छ निवर्त्तोहि ॥ २५ ॥

किञ्च । हे सोम राजन् विश्वाः सर्वाः प्रजा उपारोह आधिपत्यं प्रजानां कुर्वित्यर्थः ॥ का० विश्वास्त्वामिति विस्त्रज्योपतिष्ठतइति१ । यावत्सु स्थापितं सोमं विमुख्येपस्थापनं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे सोम विश्वाः सर्वाः प्रजाः त्वामुपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिवादानादिभिः प्राप्नुवन्तु ॥ का० अभूदुषा कथत्यश्रुतिर्युच्यमाने चतुर्गृहोतं प्रचरन्त्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति२ ॥ अभूदिति मन्त्रे होत्रा

यामि । किभूतस्याग्नेः अपन्नगृहस्य न पक्वं पतितं गृहं यस्य तस्य अविनश्वरगृहस्येत्यर्थः । का० दक्षिणेन निर्हृत्य दक्षिणस्या-
सुत्तरवेदिश्रोणौ निदधातीन्द्राग्न्योरिति^१ । शालाहार्यसमोपस्था वसतीवरीरादाय शालादक्षिणद्वारेण नोत्तरवेदेर्दक्षिणश्रोणौ निदध्या-
दिति सूत्रार्थः ॥ हे वसतीवर्यो यूयंमिन्द्राग्न्योः इन्द्राग्निदेवतयोर्भागधेयोः स्व भागधेयो भागरूपा भवथ । भागा एवं भागधेयः ।
नामरूपभागेभ्यः स्वार्थे धेयप्रत्ययः । केवलमामकेत्यादिना ङोप् । का० उत्तरस्यां पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति^२ वेति । पूर्ववदिन्द्रा-
ग्न्योरिति मन्त्रेणैव मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण वोत्तरवेदे रुत्तरश्रोणौ वसतोवरोर्निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे वसतीवरोसञ्जत्रका
आपो यूयं मित्रावरुणयोर्देवतयोर्भागरूपा भवथ ॥ का० विखेषां देवानामित्याग्नोध्नइति^३ । उत्तरवेदिश्रोणेः सक्ताशाद्वसतीवरौ-

अग्नेर्वोपन्नगृहस्य सदसिसादयामीन्द्राग्न्योर्भागधेयौ स्थमित्रावरुणयोर्भागधेयौ स्थविखेषान्देवानाम्भागधेयौ स्थ

अमूर्या उपसूर्येयाभिर्वासूर्यैः सह । तानोहिन्यन्त्वद्धरम् ॥ २४ ॥

रादायाम्नीषीयस्य पञ्चान्निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे वसतीवर्यो यूयं सर्वेषां देवानां भागरूपा भवथ ॥ इदानीमभिनयेन दर्शयन्कां ह ।
अमूर्याः । ऋक् अदेवत्या गायत्री । याः प्रसिद्धा अमूरोदृश्यो वसतीवर्याख्या आपः उपसूर्ये सूर्यसमोपे स्थिताः विभक्तियन्त्ययः ।
याभिर्वा । वा शब्दः समुच्चये । याभिश्चाद्भिः सह सूर्यो याति ता आपो नोऽग्न्याकमध्वरं यच्च हिन्यन्तु तर्पयन्तु हिन्यतिः ।
तर्पणार्थः ॥ २४ ॥

का० आग्न्यासादनात्कृत्वेषान्तरेणार्धसोममद्रिषु संमुखेषु निदधाति ह्रदेवेति^४ । आग्न्यासादनपर्यन्तं कर्म कृत्वा सोममादाय

अथ सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसञ्ज्ञानामपां ग्रहणमभिधीयते ॥ का० अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणं
 स्यन्दमानानामनस्तमिन्स्मितश्चेन्निनाह्यात्पूरेजानश्चेदनीजानोऽन्यस्यापि समोपार्वासतस्य पूरेजानस्योभयाभावउत्कृषो हिरण्यं
 वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति^१ । अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपामार्जनपर्यन्ते कर्षणि कृते अनस्तङ्गते रवौ^२ वहन्तीनामपामेकदेशाद्-
 सतीवरीसञ्ज्ञानां सोमार्थानामपां ग्रहणं कार्यं हविष्मतीरिति मन्त्रेण । यदि रविरस्तङ्गतो यजमानश्च पुरा ईजानः सोमयाजी तदा
 गृहे एव निनाह्यान्मणिकाहसतीवरीग्रहणम् निनहनीयो निखननीयो निनाह्नः । यदि च यजमानः पुरा न सोमयाजी तर्हि समोप-
 स्थितस्य यष्टुः मणिकाद्ग्रहणम् । स्वस्य अन्यस्य च यज्ञकर्तृत्वाभावे उत्क्रां कनकं वा वहन्तीनामपां समोपे धारयन्वहन्तीभ्यां वसतीवरी
 गृहीयादिति सूत्रार्थः ॥ अनुष्टुप्बिज्ञोक्तदेवता । हविष्मान्हविषा संयुक्तो यजमानः हविष्मतोः हविषा संयुक्ता इमा आपः अपः

हविष्मतीरिमा आपो हविष्मा २० आविवासति । हविष्मान्देवो अह्वरो हविष्मा २१ अस्तु सूर्यः ॥ २३ ॥

आविवासति वसतीवरीः परिचरति । विवासतिः परिचर्यायाम् यत्र वै यज्ञस्य शिरोष्छिद्यत तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेशेति^३ श्रुतेरपां
 हविष्मत्वम् ततो देवो द्योतमानोऽध्वरो यागोपि स्वयरीरनिष्पत्तये हविष्मान्स्तु आभिरद्भिरित्यर्थः । किञ्च सूर्योपि देवो यजमानस्य
 फलदानाय त्रसार्थञ्च हविष्मान् हविःसम्पन्नोऽस्तु भवतु । एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति^४ श्रुतेर्वसतीवरीभिः सूर्यस्य
 हविष्मत्वम् ॥ २३ ॥

का० अस्मेर्व इति निदधाति शालाहार्यमपरेणेति^५ । नूतनगार्हपत्यात्यश्चिमभागे ता वसतीवरीरासादयतीति सूत्रार्थः । चत्वारि
 यजूंश्चन्देत्यानि । हे वसतीवर्यः वो युष्मान् अग्नेः शालाहार्यस्य सदसि सौदन्त्यस्मिदिति सदो निकटस्थानं तत्र सादयामि स्थाप-

जले प्रविश्य भालव्यस्य पशोर्हृदयस्थं मांसं यस्मिन् श्रितं स हृदयशूलस्तं शुष्काद्रभूपदेशयोः सन्धौ निगूहेत भूमावधोमुखं क्षिपेत्
शुगसि माप इति मन्त्राभ्यामिति सूत्रार्थः ॥ हृदयशूलदेवतं यजुः । हे हृदयशूल त्वमपो जलानि ओषधीः च मा हिंसीः । का०
धान्नो धान्नः सुमित्राया न इत्युपसृशन्त्यप इति । सर्वे ऋत्विग्यजमाना मन्त्राभ्यां जलं स्पृशन्तीति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवतं यजुः । हे
राजन् वरुणं धान्नो धान्नः यस्माद्यस्मात्त्वदीयपाशसमन्वितात् स्थानात् वयं विभौमस्तस्मात्तस्मात्स्थानात् नोऽस्मान् सुञ्च मोचय ।
यदाहुः । वरुणं देवत्या गायत्री अवसानहीना । अघ्ना इति गोनाम प्रकरणादिहानूबन्धाविषयम् । बहुवचनमनूबन्धावहुत्वेऽ
र्थवत् एकानूबन्धापत्ते तु पूजार्थम् । अघ्ना इति यदाहुः वेदस्मृतिलोकवाक्यानि अघ्ना अहन्तव्या अवध्याः पूजनीया इति वदन्ति ।

मापोमौषधीर्हिंसीर्धान्नोधान्नोराजस्ततोवरुणनोमुञ्च । यदाहुर्घ्नाइतिवरुणेतिशपामहेततोवरुणनोमुञ्च ।

सुमित्रियान आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्हेष्टियञ्च वयन्दिष्मः ॥ २२ ॥

इतिकरणेन वाक्यस्यार्थमभिनयेन दूरीयति । हे वरुण वयं तु इति शपामहे इति करणं प्रदर्शनार्थम् । शपति हिंसायः । इति
एवमनेन विधिना अघ्ना हिंसाः अत एव त्वां याचामहे हे वरुण ततस्तस्मादघ्नावधजातादेनसो नोऽस्मान् सुञ्च माचय ॥ सुमित्रियाः ।
आपः ओषधयश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु । यः शत्रुरस्मान्हेष्टि वयञ्च यं शत्रुं दिष्मः हेष्टं कुर्मः तस्मै
उभयात्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु ॥ धान्नो धान्न इति मन्त्रः शूलौपगूहनमन्त्रस्य शेषो वा
सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामभिमन्त्रणे वा ॥ २२ ॥

॥ एवमग्नौषोमीयः पशुः समाप्तः ॥

का० प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रमिति१ । अनुयाजेषु ह्यमानेषु प्रतिप्रस्थाता पूर्वं स्थापितं गुदतृतीयभागमेकादशधा तिर्यक् प्रच्छेद्य प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ हे हविर्गुदावयवरूप त्वं समुद्रादिनाम-
कान् देवान् गच्छ प्राप्नुहि तर्पयामि शेषः स्वाहा सुहुतमस्तु, ॥ का० प्रतिवषट्कारं हुत्वा मनो मइति मुखोपस्यर्शनमिति२ । प्रति-
वषट्कारमेकैकं गुदकाण्डं हुत्वा सर्वान्ते मुखं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । हे समुद्रादिदेवतासमूह हार्दि हृदयसम्बन्धि मे मनो यच्छ

समुद्रं च स्वाहान्तरिक्षं च स्वाहा देव सवितारं च स्वाहा मितावरुणौ च स्वाहा होरावे च स्वाहा

कन्दां सिगच्छ स्वाहा द्यावापृथिवी च स्वाहा यज्ञं च स्वाहा सोमं च स्वाहा दिव्यन्नभोगच्छ स्वाहाग्निं

वैश्वानरं च स्वाहा मनो मे हार्दियच्छ दिवन्तेधूमोगच्छ तु स्वर्ज्योतिः पृथिवीन्मन्त्रानापृण स्वाहा ॥ २१ ॥

निबध्नीहि निबध्न् मनो हि स्वाहायतनात्र च्यवते ॥ का० अनुयाजान्ते स्वरुं जुहोति दिवं ते धूम इति३ ॥ स्वरुदैवतम् हे स्वरो
ते तव धूमः दिवं द्युलोकं गच्छतु वृष्ट्यै । तव ज्योतिः ज्वाला स्वः आदित्यं गच्छतु स्वः शब्देनादित्योऽभिधीयतेऽन्तरिक्षं वा । भस्मना
पृथिवीमापृण समन्तात् पूरय । स्वाहा सुहुतमस्तु, ॥ २१ ॥

का० अभ्यवेत्य शुष्कार्द्रसस्यौ हृदयशूलमुपगूहति शुगसि तमभिप्रोच योऽध्वान् हेष्टि यं च वयं द्विषी मापो मौषधीरिति चेति४ ।

वारश्चमुक्तं तथेत्यर्थः । तद्यथा का० दिशो व्याचारयति दिश इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथममुत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्धं चेति ॥
षट् दिग्देवतानि अत्र स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्गत्वादिति२ वचनात्स्वाहा सर्वत्र युज्यते दिग्भ्यः स्वाहा प्रतिग्भ्यः स्वाहा
आदिग्भ्यः स्वाहा विदिग्भ्यः उद्दिग्भ्यः स्वाहा स्वाहा सर्वाभ्यः दिग्भ्यः सुहुतमस्त्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

का० ऐन्द्रः प्राण इति पशुं संश्रुतीति३ । पशुरूपं हविः सृष्टेदिति सूत्रार्थः । इन्द्र आत्मा तत्सम्बन्धो प्राणः प्राणवायुरस्य
पशोरङ्गे अङ्गे सर्वेष्वङ्गेषु निदीध्यत् निहितः । द्विधोऽ् दीप्तिदेवनयोः अस्य धातोर्दधात्यर्थे वर्तमानात्कर्मणि लेट् परस्मैपदं व्यत्ययेन
ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदीध्यदैन्द्र उदानो अङ्गे अङ्गे निधीतः । देवत्वष्टर्भूरिते सः संसमेतु सलक्ष्माय द्विषुरूपम्भवाति ।

देवत्रायन्तमवसेसखायो नुत्वामाता पितरो मदन्तु ॥ २० ॥

लेटोऽडाटावित्यट् । तथा ऐन्द्रः इन्द्रसम्बन्धो उदानवायुः पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निधीतः निक्षिप्तः । धोऽ् आधारानादरयोः । अङ्गइत्यादौ
चेत्यङ्गशब्दस्य एङ् अति प्रकृत्या ॥ - एवमनेन यजुषा पश्वङ्गेषु प्राणान्दत्त्वा त्वष्टारमाह । त्वाष्ट्री त्रिष्टप् । हे त्वष्टः त्वष्टृनामक देव
यत्पश्वङ्गजातं सलक्ष्मा समानलक्षणं सत् छेदनेन विषुरूपं नानारूपं भवाति भवति तत्सर्वं ते तवानुग्रहेण भूरि बहुलमयन्तं संस
मेतु सम्यगीकीभवतु । प्रसमुपोदः पादपूरण इति समित्यस्य हित्वम् । पुनः पशुमाह हे पशो एवं प्राणैः स्वाङ्गैश्चानेन मन्त्रेण दृढो-
क्तं देवत्रायन्तं देवान् प्रति गच्छन्तं त्वा त्वां सखायो मित्रभूता इतरे पशवो माता पितरश्च अनुमदन्तु अभ्यनुजानन्तु । बहुवचनं
पूजार्थम् । अवसे अवितुं प्रीणयितुम् । तुमर्थे अवप्रत्ययः । यद्वा अवितुं त्वन्त्रेण स्वर्गप्राप्त्या स्वकुलं सर्वमवितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

व्यधिषत् कृष्णान्तरिक्षं तच्च ब्रह्मण कृष्णेव कृष्णमन्तरिक्षं वसा व्यधयत् । कर्मणि षष्ठौ यद्वा व्यत्ययेन प्रथमार्थे षष्ठौ कृष्णा व्यधिषत् । व्यधयताम् वसां पीत्वा तृष्णाधिक्येन यथा सोदति वसारूपं हविस्तथाविधं भवत्वित्यर्थः । अन्तरिक्षार्थं हि वसा गृह्यते होममन्त्रे अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् इयं वसान्तरिक्षस्य तमिं कृत्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थः अन्तरिक्षे च तमिं तत्प्रभवत्वाद्वायुसूर्ययोरपि स्वकर्मक्षमता भवति तस्मादुच्यते वातस्य ते भ्राज्या इत्यादि । व्यध भयचलनयोः अस्य लिङ्गर्थे लेडिति लेटि सिञ्चद्गुलं लेटीति सिप्पत्यये इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप् इकारलोपे लेटोऽडाटाविति अडागमे व्यधिषदिति रूपम् । का हिरभिघार्यं प्रयुतमिति पार्श्वेन संसृजत्यसिना वेति^१ । वसां हिरभिघार्यं पार्श्वेनासिना वाज्यं वसां च मिश्रयेदिति सूत्रार्थः ॥ द्वेषो दीर्भाग्यं प्रयुतं पृथग्भूतं वसायाः सकाशात् घृतमिश्रणेन ॥ १८ ॥

घृतङ्घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा ।

दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहा ॥ १९ ॥

का० वसैकदेशं जुहोति घृतं घृतपावान इति^१ । वसाहोमहवन्त्या वसाया एकदेशं जुहुयादिति सूत्रार्थः । वैश्वदेवं यजुः । वसाया हिरभिघारितत्वाद्घृतमस्ति तत्र अत एवमाह । हे घृतपावानः घृतं पिबन्तीति घृतपावानः । पा पाने आतो मन्त्रिन्नित्यादिना वनिप् । घृतस्य पातारो देवा यूयं घृतं पिबत । हे वसापावानः वसायाः पातारो देवा यूयं वसां पिबत । एवं देवानुक्त्वा वसामाह हे वसे त्वमन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा सुहुतमस्तु । का० दिशो व्याधारयति वसाशेषेण वाजिनवदिति^२ । यथा वाजिनशेषेण दिग्भ्या-

१—६, ५, ११ ।

२—६, ५, १० ।

३—६, ५, ११ ।

विभेति एवम्बिधं शेषे शपितवानस्मि अनपराधिनं प्रति यन्मयाभिशापो दत्तः आपः तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्कुर्वन्तु
पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात् पापात् मां मुञ्चतु ॥ १७ ॥

का० सं ते मन इति हृदयमभिधाय सर्वं मिति१ । जुह्वेन पृषदाज्येन पूर्वं हृदयमभिधाय तूष्णीं सर्वं पशुमभिधारयेदिति
सूत्रार्थः ॥ हृदयदेवतम् हे हृदय ते तव पशोर्मानः देवानां मनसा सङ्गच्छताम् पृषदाज्येनाभिधारितं सत् । ते तव प्राणोऽपि
देवानां प्राणेन सङ्गच्छतां सङ्गतोऽस्तु अभिधारितः ॥ का० रेडसीति वसां गृहीत्विति२ । मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो
वसा तां गृहीयादिति सूत्रार्थः ॥ वसादेवतम् हे वसे त्वं रेट् असि । रिपतिर्हिंसार्थः कर्मणि विच् रिष्टासि हिंसितेवाभासि अत्यत्वात् ।

सन्तेमनोमनसासम्प्राणः प्राणेन गच्छताम् । रेडस्यग्निद्वयाश्रीणात्वापस्त्वासमरिणन्वातस्यत्वाध्राज्यै

पूष्णो रंछ्याजप्राणो व्यधिषत्प्रयुतन्द्वेषः ॥ १८ ॥

यूष्णोऽत्यत्वं श्रुत्योक्तम् रेडसीति लेलयेव हि यूरिति लेलयाशब्दश्चात्यवाचकः । अग्निः त्वा त्वां श्रीणातु श्री पाके क्रगादिः अपयम्भू-
यसीं करोति यद्वाग्निराहवनीयस्त्वां श्रीणातु स्वीकरोतु । किञ्च आपः त्वा त्वां समरिणन् रौ वधे गतौ क्रगादिः अतु रिणातिर्बिभ-
त्यर्थे समभरन्नपुष्णन् यद्वा आपः त्वां समरिणन् सम्यक् प्राप्नुवन्तु तव शोषो माभूदित्यर्थः आपो हि पच्यमानेभ्यः पश्वङ्गेभ्यो यं रस-
मुत्पादयन्ति सा वसेत्युच्यते तां त्वां गृह्णामीति शेषः । किमर्थं वातस्य ध्राज्यै गत्यै वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भवत्विति तथा पूष्णो रंछ्यै आदि-
त्यस्य गत्यै रंहतिर्गत्यर्थः आदित्यस्य दुलोके गतिर्भवत्विति वायुः आदित्ययोरप्रतिहतगमनसिध्यर्थं त्वां गृह्णामीत्यर्थः । किञ्च जप्राणो

जानीहि ज्ञात्वा च पिबेत्यर्थः ते ह्यत्र तिष्ठन्ति । विदि ज्ञाने इत्यस्य लुङि मध्यमैकवचने दधेति दस्य कृत्वे कृते रूपम्
 अङ्गभाव आर्षेः वेः विद्धि ॥ का० वपां सुवेणाभिघारयत्यग्निराज्यस्येति^१ ॥ अग्निराहवनीयः आज्यस्य वेतु 'आज्यं' पिबतु
 स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ का० हुत्वा वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहा कृते^२ इति^३ । वपां हुत्वोत्तरतः
 उपविश्य वपाश्रपण्यावाहवनीय एव क्षिपेत् तत्प्रकारः विशाखां द्विशृङ्गां प्रागश्यां क्षिपेत् इतरामेकशृङ्गं प्रत्यगश्या निति
 सूत्रार्थः ॥ स्वाहाकारेणाहुतिभावमुपगते सत्यौ युवां माकृतं गच्छतं वायुं प्राप्ततां वायुर्हि प्रतिष्ठा यन्नस्य । किञ्चित्
 ऊर्ध्वनभसमूर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः तम् नभोमध्ये वर्त्तमानमित्यर्थः ॥ १६ ॥

इदमापः प्रवहतावद्यञ्चमलञ्चयत् । यच्चाभिदुद्रोहानृतयश्चशेषे अभौरुणम् ।

आपोमातस्मादेनसः पवमानश्चमुञ्चत ॥ १७ ॥

का० चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति^१ । सर्वे ऋत्विजः चात्वालसमीपे अङ्गिरात्मानमभ्युक्षन्तीति सूत्रार्थः ॥
 अष्टेवत्या त्रयवसाना महापंक्तिः पावमानश्चान्यः पादः यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महापंक्तिः । हे आपः इदं पशुसञ्चपन-
 निमित्तं पापं प्रवहत किञ्च यच्चाद्यमवदनौयमभिशापादि यच्च मलं शरीरलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत अपनयत । किञ्च यदहमनृत-
 मसत्यमुक्त्वाभिदुद्रोह द्रुग्धवानस्मि । द्रुह जिघांसायाम् यच्चाहमभौरुणं विभेतीति भौरुणे भौरुभौरुस्तमभौरुणमनपराधिनमपराधी हि

का० अयं सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलसुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामिति१ । यत्तृणं नाभ्यग्रे स्थापितं तस्य द्विजस्य दृणस्यायं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन मूलं धृत्वा तद्विगुणौकृत्याये मूले च पशुच्छेदननिष्पन्नेन रक्तेनास्त्रादिति सूत्रार्थः । रक्षोदेवत्यम् हे लोहिताक्तं दृणं त्वं रक्षसां भागोऽसि ॥ का० निरस्तमित्यपास्यतीति२ । लोहिताक्तं तृणसुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः ॥ यद्यन्न-विघातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परि त्यक्तम् ॥ का० इदमहमित्यभितिष्ठति यजमान इति३ । उत्करे क्षिप्तं हधिराक्तं तृणं यजमानोऽभितिष्ठतीति सूत्रार्थः ॥ यत्तृणं रूपं रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽहं यजमानोऽभितिष्ठामि अभितः पादेनोत्क्रम्य तिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किन्तु अहमिदं रक्षोऽववाधे अवाचीनं यथा भवति तथा नाशयामि किञ्च अहमिदं रक्षोऽधम-

रक्षसाम्नागोषिनिरस्तं रक्षइदमहं रक्षोभितिष्ठामीदमहं रक्षोववाधइदमहं रक्षोधमन्तमोनयामि ।

धृतेनद्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथावायोवेस्तोकानामग्निराज्यस्यवेत्तुस्वाहास्वाहाकृते ऊर्ध्वनभसम्भारुतं कृच्छतम् ॥१६॥

मत्पुननिष्ठं तमो नरकं नयामि प्रापयामि ॥ का० वपासुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौति धृतेन द्यावापृथिवी इति४ । पशूदराहपां निष्काश्य तथा वपया वपाश्रपण्या वाच्छादयेदिति सूत्रार्थः ॥ वपाश्रपण्योर्द्यावापृथिव्यावध्यस्ते उच्येते हे द्यावापृथिवी युवां धृतनोदकेनात्मानं प्रोर्णुवाथामाच्छादयेथां परस्परम् । ऊर्णं आच्छादने । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् तथा चोक्तं ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामत इत्युपक्रम्याहुतिपरिणाममिदं जगदिति ॥ का० दृणाय द्वाध्वर्युर्वायोवेरिति५ । वामहस्तधृतं दृणायमाहवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेवतम् हे वायो त्वं स्तोकानां वपासम्बन्धिनां विप्रुषां वः कर्मणि षष्ठी स्तोकान्विद्धि

१—६,६,६ ।

२—६,६,१० ।

३—६,६,११ ।

४—६,६,१२ ।

५—६,६,१५ ।

का० शेषेण यजमानश्च शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतो मनस्त इति शिर इति । पात्रेजनशेषेण यजमानः चकारादध्युष पशोः शिर-
 आद्यङ्गान्यनुषिञ्चतः तत्र शिरसो मन्त्रमाह मनस्त इति शिर इति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतानि । हे पशो ते तव मनः आप्यायतां शाम्यतु
 विलिङ्गत्वादस्य विनियोग उक्तः । वाक्त आप्यायतामित्यादिमन्त्राणां लिङ्गादेव विनियोगः सिद्ध इति सूत्रज्ञता नोक्तः । वाक्त इति
 मुखं प्राणस्त इति नासिके चक्षुस्त इति चक्षुषी ओत्रन्त इति कर्णौ एतानि मुखादीनि तव शाम्यन्तु ॥ का० यत्ते क्रूरमित्यङ्गानीति^१ ।
 सर्वाङ्गान्यवशिष्टान्यनुषिञ्चत इत्यर्थः । हे पशो यत्ते तव क्रूरं बन्धननिरोधादिकं क्रूरमस्माभिः कृतं यच्च आस्थितं क्दिदादिकं कर्तुमुप-
 स्थितं शमित्रा तत्सर्वं ते तवाप्यायतां शाम्यतु । किञ्च तत्सर्वं निध्यायतां संहतं भवतु ध्यै सङ्गति अनुन्नं भवत्वित्यर्थः तत्सर्वं तत्र शुध्यतु

मनस्त आप्यायतां वाक्त आप्यायतास्मागस्त आप्यायताञ्चक्षुस्त आप्यायताञ्चोत्रन्त आप्यायताम् ।

यत्ते क्रूरं यदास्थितन्तत्त आप्यायतान्निध्यायतान्तत्ते शुध्यतु शम होभ्यः । ओषधे वायस्व स्वधिते मैन हिंसीः ॥ १५ ॥

शुद्धं भवतु ॥ का० शम होभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिञ्चत इति^२ । पशोर्जघनदेशे पात्रेजनशेषमुभावपि निषिञ्चतामिति सूत्रार्थः ॥
 अहोभ्यः दिवसादिकालविशेषेभ्यः शं सुखमस्माकं पशोर्वा भृयादिति शेषः ॥ का० उत्तानं पशुं कृत्वायेण नाभिं दृणं निदध्यात्पो-
 षध इति^३ । नभेरग्रेऽङ्गुलचतुष्टये दृणं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रोच्चारणार्थः^४ ॥ का० स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय क्लित्वेति^५ ।
 प्रज्ञातया प्रस्तुतया कृतचिह्नया दृताक्तयासिधारयाभिनिधाय दृणोपर्थसिधारां निधाय तूष्णीं सट्ठणामुदरत्वचं क्लित्वादिति सूत्रार्थः ।
 एनं पशुं स्वधिते मा हिंसीः ॥ १५ ॥

एवं यज्ञं स्तुत्वेदानीमापः स्तूयन्ते । अर्धमर्धेवत्यमर्धमाशीर्देवतम् हे आपो देव्यः यूयं देवेषु वोढुं पशुमिति शेषः एनं पशुं देवान् प्रति वहत प्रापयत । वह प्रापये अस्य लुङि तङि मध्यमबहुवचने अडभावे रूपम् । किञ्चूता यूयम् शुद्धाः स्वभावतः तथा सुपरिविष्टाः साधु परितः सर्वतो निविष्टाः पान्नेजनौपात्रे । किञ्च वयमपि सुपरिविष्टाः देवेष्विति पदमिहाप्यनुवर्तते वयमपि देवेषु मध्येऽवस्थितास्तेरेव देवैः सुपरिविष्टाः तर्पिताः सन्तस्तेषामिव देवानां परिवेष्टारः परिवेषणकर्तारो भूयास्तेत्याशौः ॥ १३ ॥

देवीरापः शुद्धावोढुं सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा वयमपि परिवेष्टारो भूयास्म ॥ १३ ॥

वाचन्ते शुन्वामि प्राणन्ते शुन्वामि चक्षुस्ते शुन्वामि श्रोत्रन्ते शुन्वामि ।

नाभिन्ते शुन्वामि मेढ्रन्ते शुन्वामि पायुन्ते शुन्वामि चरित्रांस्ते शुन्वामि ॥ १४ ॥

का० पशोः प्राणाञ्छुन्वति पत्नी मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादांश्च हृत्वा वाचं ते शुन्वामोति प्रतिमन्त्रमिति । पत्नी पशुसमीप उपविश्य नृतस्य पशोः प्राणाञ्छुत्वा दोन्वष्टौ प्राणायतनानि प्रतिमन्त्रं शुन्वति शोधयति अङ्गिः स्पृशतीति सूत्रार्थः ॥ पशुदेवतानि । हे पशो अहं ते तव वाचं वागिन्द्रियं शुन्वामि शोधयामि । एवमग्रेऽपि प्राणं प्राणवायुं प्राणेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं नाभिं नाभिच्छिद्रं मेढ्रं लिङ्गम् पायुं गुदम् चरन्ति गच्छन्त्येभिरिति चरित्राः पादाः एवन्वदीयानि सर्वेन्द्रियाणि शुन्वामि ॥ १४ ॥

हे ढण यद्वा वर्षो विस्तीर्णः वर्षीयसि विस्तीर्णतरे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि ॥ का० देवेभ्यः स्वाहेति जुहोतीति१ । मन्त्रयोरर्थेऽपि पाठभेदात्पर्यं तित्तिरिराह पुरस्तात् स्वाहाकृतयोऽन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति* ॥ ११ ॥

का० वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति२ । वपा श्रप्यते याभ्यां ते वपाश्रपणी काष्ठविशेषौ ताभ्यां कृत्वा नियोजनीं पशुबन्धनरज्जुं द्विगुणां चात्वाले क्षिपेदिति सूत्रार्थः । रज्जुदेवतम् हे रज्जो त्वमहिः सर्पाकारा मा भूः मा भूयाः पृदाकुः अजगराकारापि मा भूः ॥ का० पात्रेजनहस्तां वाचयति नयन्नमस्त आतानेति३ । पादौ निज्येते चाच्येते येन स पात्रेजनः

माहिर्भूर्मापृदाकुर्नमस्तआतानानर्वाप्रेहि । घृतस्यकुल्याउपकृतस्यपथ्याअनु ॥ १२ ॥

पादनजनार्थं उदकजलसः पादग्रहणमन्यावयवोपलक्षणम् पात्रेजनो सुखाद्यवयवशोधनार्थो जलकलशो हस्ते यस्याः सा पात्रेजन-हस्ता तां पत्नीं नयन् गार्हपत्यसमीपात्पशुशोधनाय नयन् सन् प्रतिप्रस्थातासुं मन्त्रं तां वाचयेदिति सूत्रार्थः । यज्ञदेवतम् आ समन्तात्तन्यते विस्तार्यते इत्यातानो यज्ञः । यज्ञो वा आतानो यज्ञं हि तत्त्वतइति४ श्रुतेः । हे आतान यज्ञ ते तुभ्यं नमः त्वमनर्वा शत्रु-रहितः सन् प्रेहि समाप्तिपर्यन्तं प्रकर्षेण गच्छ । इयतिं वधार्थमित्यर्वा नास्त्यर्वा यस्यासावनर्वा अनर्वा प्रेहीत्यसपत्नेन प्रेहीति श्रुतेः । अनर्वा प्रेहीत्याद्य भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुच्यै इति तित्तिरिवाक्यात् । किञ्च ऋतस्य यज्ञस्य पथ्याः पथि भवाः घृतस्य कुल्याः घृतनदीः अनुलक्ष्य उप प्रेहि गच्छ सान्नाय्यपृषदाज्यकुल्योपलक्षणार्थं घृतकुल्याग्रहणम् अत्र यज्ञे बहु घृतमाहुतमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

* "पुरस्तात् स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेतत् प्रीणातीति श्रतपथेपि" - इत्यधिकः क० ।

१—६,५,०४ ।

२—६,५,२६ ।

३—६,६,१ ।

४—३,८,२,२ ।

अथांसयोर्मन्त्रावृत्तिः अङ्गानि अंसादीनि यजत्रैः यागैः सङ्गच्छन्ताम् इत्यन्त इति यजत्राः । अथ ओण्योः यज्ञपतियजमान आशिषा यज्ञफलेन सङ्गच्छताम् ॥ १० ॥

का० स्वरुमादायाक्तोभौ जुह्वये ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति हृतेनाक्ताविति । विशसिन्ना दत्तं शासं गृहीत्वा स्वयमेव यूपस्वरुमादाय तावसिस्वरु जुह्वये हृतेनाक्ता ताभ्यामसिस्वरुभ्यां पशोर्ललाटं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । स्वरुशासदैवतम् हे स्वरु-
शासौ युवां हृतेनाक्तौ सन्तौ पशून् बहुवचनं पूजार्थम् एतं पशुं त्रायेधाम् पालयेधाम् ॥ का० रेवति यजमान इति वाचयतीति ।
यजमानं वाचयेदित्यर्थः । वाग्देवतम् वाग्वै रेवतीति । अतः । हे रेवति धनवति वाग्देवते यजमानेऽस्मिन् प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि ।

हृतेनाक्तौपशून्स्वायेधा० रेवतियजमानेप्रियन्वा
आविशउरोरन्तरिक्षात्सजूर्देवेनवातेनास्य

हविप्रस्मनायजसमस्यतन्वाभव । वर्षोवर्षीयसियज्ञेयज्ञपतिन्वाः
स्वाहादेवेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्गोर्गोपीत्यङ्गभावः आविश ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश । किञ्च हे रेवति वातेन देवेन सजुः समानप्रीतिर्भूत्वा उरोर्विस्तोर्बादन्तरिक्षायजमानं गोपायेति शेषः । किञ्चास्य पशुलक्षणस्य हविषस्मना आत्मना यज । मन्त्रेष्वाम्नादेरात्मन इति आकारलोपः । किञ्चास्य पशोस्तन्वा शरीरेण सम्भव एकीभव हे रेवति यजमानरूपेण पशुरूपेण चात्मना भूत्वात्मना च यजेति तात्पर्यार्थः ॥ का० पश्चात्पशुमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति । शामित्रस्य पश्चात्प्रागग्रं त्वणमुपास्यति हस्तस्य त्वणद्वयमध्ये एकं क्षिपति विशसंनौयस्य पशोर्भुमिस्रशं परिहारार्थमिति सूत्रार्थः । त्वणदेवतम् हे वर्षो वर्षादुत्पन्नं वर्षुः तत्सम्बोधनं वर्षो वर्षप्रसव

धीभ्यः प्रोचामीत्याहाङ्गो ह्येष ओषधीभ्यः संभवति यत्पशुरिति । किञ्च हे पशो एवं प्रोक्षितं त्वां माता भूमिरनुमन्यतां तथा पिता
खीरनुमन्यताम् सगर्भ्यां समानगर्भे उदरे भवः सोदरो भ्राता अनुमन्यताम् सयूथ्यः समानयूथे भवः सखा सुहृत् अनुमन्यताम् ॥ ८ ॥

का० अपां पेरुरित्याख्यउपगृह्णातीति^१ । पशोर्मुखे प्रोक्षणीधारयेदिति सूत्रार्थः । पशुदैवतम् हे पशो त्वमपां जलानां पेरुः
पानशीलोऽसि । पिबन्तीति पेरुः औणादिक एरुप्रत्ययः । उदकपानशीलो भवसि तत इदं पिबेत्यर्थः । का० आपो देवोरित्यधस्ता-
दुपोक्षतीति^२ । पशोरधोभागे हृदि प्रोक्षेदिति सूत्रार्थः । हे पशो आपो देवीः अब्रूपा देव्यः स्वदन्तु त्वामास्तादयन्तु भक्षयन्तु ।
यदा आपो देव्यः स्वदन्तु पशुं भक्षयन्तु । को गुण इति चेत् स्वात्तं चित् चिदित्यव्ययं हेरर्थं हि यतो देवहविः देवानां हविः

अपाग्पेरुरस्यापोदेवीः स्वदन्तु स्वात्तज्जित्सद्देवहविः ।

सन्ते प्राणो वातेन गच्छतां समङ्गानियजत्रैः संयज्ञपतिराशिषा ॥ १० ॥

पशुलक्षणं स्वात्तमास्तादितं सत् शोभनं देवयोग्यं भूयादिति शेषः । अङ्गास्वेत्यादिमन्त्रत्रयेणोपरिष्ठान्मुखेऽधोभागे पशोः
प्रोक्षणेन सर्वं मेध्यं करोतीति तित्तिरिणा प्रतिपादितम् तदाह उपरिष्ठान्प्रोक्षत्युपरिष्ठदेवैर्न मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत एवैनं
मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वमेवैनं मेध्यं करोतीति ॥ का० उत्तरमाधारमाधार्यं पशुं पूर्वं समनक्ति ललाटांसओणिषु
सन्तइति प्रतिमन्त्रमिति^३ । उत्तराधारहोमानन्तरं ध्रुवासमञ्जनादर्वागेव भाले अंसयोः ओष्ठीष्व जुह्वैव पशुं समनक्ति सन्तइति
त्रिभिः प्रतिमन्त्रमिति सूत्रार्थः ॥ पशुदैवतयजूषि । ललाटाञ्जनमन्त्रः हे पशो ते तव प्राणो वाच्चेन वातेन सङ्गच्छताम् ।

पशवो यूयं यनमानगृहे रमध्वं संक्रोडध्वम् । एवं पशुमुक्त्वा बृहस्पतिमाह हे बृहस्पते हे ब्रह्मन् वसूनि पशुलक्षणानि धारया निषलीकुरु ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वस्विति युते ॥ का० द्विगुणरशनया द्वियामया कौश्या पायं कृत्वान्तरा शृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्य त्वेति१ । अवयवं हयोपेतया व्यामहयपरिमितया कुशकृतया रज्ज्वा नागपायं कृत्वा शृङ्गयोरन्तराले पशुं बध्नाति कथमभिदक्षिणम् दक्षिणशृङ्गमभिसुखं पाशं प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थः । हे देवहविः देवानां हवीरूप पशो ऋतस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वात्त्वस्य यज्ञस्य पाशेन त्वा त्वां प्रतिमुञ्चामि बध्नामि प्रतिपूर्वा मुञ्चतिर्वन्धने वर्तते । एवं पशुं सम्बोध्य शमित्रे समर्पयति मानुषा धर्षा ।

देवस्यत्वासवितुः प्रसवेशिनोर्वाङ्मयास्पृणो हस्ताभ्याम् । अग्नीषोमाभ्याञ्जुष्टनियुनक्तिम् ।

अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यो नुत्वा मातामन्यतामनुपितानुभ्रातामगर्थ्यो नुसखासयूथ्यः । अग्नीषोमाभ्यान्त्वा जुष्टमोक्षामि ॥ ६॥

जिघृषा प्रागल्भ्यं विकरणपुरुषव्यत्ययः । मानुषः शमिता ष्टणोतु शमयितुं शक्नोतु पाशेन बद्धत्वादिति भावः । संहितायां ब्रह्मोऽतस्तिष्ठ इति सूत्रेण धर्षेत्यत्र दीर्घः ॥ ८ ॥

का० देवस्य त्वेति यूप इति२ । यूपे पशुं बध्नातीति शेष इति सूत्रार्थः । अग्नीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभिरुचितं पशुं नियुनक्तिम् निबध्नामि व्याख्यातमन्यत् । का० अद्भ्यस्त्वौ पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षतीति३ । हे पशो अद्भ्यः ओषधीभ्यः । अत्र विभक्तिव्यत्ययः अद्भिरोषधिभिश्च । त्वा त्वां प्रोक्षामि मेध्यं करोमि । किञ्चित् त्वाम् । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं प्रीतम् दर्भैरपामुत्पूतत्वादोषधीनामपि प्रोक्षणसाधनत्वमस्यैव । समाह्वयिताभ्यां ढणोदकाभ्यां पशोरुत्पत्रत्वात्तेनोभयेन प्रोक्षणं युक्तम् । तद्वाह तित्तिरिः अद्भ्यस्त्वौष-

पृथिव्यामेष ते तव लोकः आश्रयस्थानमित्यर्थः । ननु पशवो वै यूपमुच्छ्रयन्तीति^१ श्रुतेः यूपे पशुना भवितव्यमित्यत आह ते तव
भारस्थोऽरस्थो भवोऽरस्थसम्बन्धी पशुः वने वर्तमानः पशुस्तवैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

का. उपावीरसौति ढणमादायेति^२ । हे ढणविशेष त्वमुपावीरसि उप समीपमवति गच्छतीत्युपावीः । यद्वा उप समीपेऽवस्थितो-
ऽवति रक्षतीत्युपावीः पशोर्हितीयः सखा त्वमसौत्यर्थः । का. तेन पशुमुपसृशत्युप देवानिति^३ । गृहीतिन त्वेन पुरस्तात्प्रत्यक्षं
स्थितं पशुं स्पृशेदिति सूत्रार्थः । दैवीर्विशः पशवो देवानग्नीषोमादीनुप प्रागुः उपगच्छन्तु दैव्यो वाएता विशो यत्पशव इति
श्रुतेः । इण् गतावित्यस्माच्छन्दसिं लुङ् लुङ् इति कालमात्रे लुङ् इणो गा लुङीति गादेशः । किम्भूतान्देवान् उंमिजो

उपावीरस्युपदेवान्दैवीर्विशः प्रागुरुमिजोवद्वितमान् । देवत्वष्टर्वसुरमहव्यातेः खदन्ताम् ॥ ७ ॥

रेवतीरमङ्गम्बृहस्पतेधारयावसूनि । ऋतस्यत्वादेव हविः प्रागेन प्रतिमुञ्चामिधर्षामानुषः ॥ ८ ॥

मेधाविनः यद्वा हवींषि कामयमानान् वहन्तीति वङ्गयः अतिवङ्गयो वङ्गितमास्तान् यजमानं स्वर्गं प्रति प्रापयतां देवानां मध्ये
श्रेष्ठतमानित्यर्थः । एवं पशून् प्रार्थय त्वष्टारमाह हे देव हे त्वष्टः त्वं वसु पशुलक्षणं धनं रम रमय । छन्दस्युभयथेति शपो-
ऽप्यार्धधातुकसञ्ज्ञत्वात्सिचो लोपः । एवं त्वष्टारमुक्त्वा पुनः पशुमाह हे पशो ते तव हव्या हवींषि खदन्ताम् । खद खाद
आखादने । खादूनि भवन्तु यद्वा हवींषि खदन्तामाखादयन्तु देवा इति शेषः पूर्ववत्सिचो लोपः ॥ ७ ॥

रयिर्धनं क्षीरादि यासां ता रेवत्यः । लिङ्गवचनव्यत्ययः रेवन्तः । रेवन्तो हि पशव इति^४ श्रुतेः । हे रेवन्तः क्षीरादिधनवन्तः

का. त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना तथा नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति१ । त्रिभिर्गुणैरवयवैरुपेता त्रिव्याम-
मिता कुशसम्बन्धिनी या रशना रज्जुस्तया नाभिप्रमाणे यूपप्रदेशे आवृत्तित्रयं यथा भवति तथा यूपमावेष्टयेदिति सूत्रार्थः । यूप-
दैवत्वं यजुः । हे यूप त्वं परिवीरसि परितो रशनया वीतोवेष्टितोऽसि यद्वाच्याभिः परिवारितोऽसि । व्येज. संवरणे इत्यस्य कप्रत्ययार्थं
किपि सम्प्रसारणम् । किञ्च दैवीर्विशः देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः मरुहणादयः त्वा त्वां परि व्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु । यद्वा दैवीर्विशः पशवः
त्वा परिव्ययन्ताम् । दैव्यो वा एता विशो यत्पशव इति श्रुतेः । किञ्च मनुष्याणां सम्बन्धिनी रायो धनानि इमं यजमानं परि

परिवीरसिपरित्वाद्वैवीर्विशोव्ययन्ताम्परीमंयजमानं रायोमनुष्याणाम् ।

दिवःसूनुरस्येप्रतेपृथिव्यांल्लोकआरण्यस्तेपशुः ॥ ६ ॥

व्ययन्तां वेष्टयन्तु यद्वा मनुष्याणामिति निर्धारणे षष्ठी मनुष्याणां मध्ये रायो धनानि इमं यजमानमेव परि व्ययन्ताम् ॥ का०
यूपशकलमस्त्रामवगूहत्वा तरेणान्निष्ठां दिवः सूनुरसीति२ । अष्टास्ते यूपस्य यास्त्रिरग्निसमीपे स्थिता सान्निष्ठा तस्या उत्तरभागे
रशनायां स्वरुनामकं शकलमवष्टजेदिति सूत्रार्थः । हे सरो त्वं दिवः दुलोकस्य सूनुः पुत्रोऽसि य, लोकाद्वर्षति ततो यूपो जायते
यूपात्स्वरुरिति प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः ॥ का० वर्षिष्ठाहन्तिषं वितष्टं द्वादशं निदधात्येष तद्वति३ । यूपैकादशिनीपक्षे
वर्षिष्ठाद्यूपार्द्धाक्षिभागे वितष्टमष्टाष्टि* द्वादशं यूपं निदधाति स्थापयति न तु निखनतीति सूत्रार्थः । यूपदैवत्वं । हे यूप

* "वितष्टमतटासि" सु० ।

१—६, २, १५ ।

२—६, ३, १० ।

३—८, ८, २२ ।

गाङ् गतौ गानं गायः उरुर्गायो गतिर्यस्य महागतेरित्यर्थः । यद्वा उरुभिर्महात्मभिर्गीयते स्तूयतेऽसावुरुगायस्तस्य । तादृशस्थान-
प्राप्तिहेतुभूतकर्मणे हे यूप त्वमत्रावटे तिष्ठेताशयः ॥ का० ब्रह्मवनि त्वेति पांसुभिः^१ । ब्रह्म हं हेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः
प्रयृषतीति^२ । हे यजुषी औदुम्बरीविषये व्याख्याते^३ ॥ ३ ॥

का० विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति^४ । यूपं स्पृष्टवन्तं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । हे वैष्णव्यौ गायत्री
मेधातिष्ठिदृष्टे । हे ऋत्विजः विष्णोः यज्ञाधिष्ठातुः कर्माणि स्पृष्टिंहारादिचरितानि यूपं पश्यत यतो यैः कर्मभिः व्रतानि भवदो-
यानि लौकिकवैदिककर्माणि पश्यशे बह्वान् निर्मितवानित्यर्थः । स्यश वन्धने । स विष्णुः रिन्द्रस्य युज्यः व्रतबधादिकर्मसु योज्योऽनुरूपः

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

तद्विष्णोः परमम्यद् सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवौ वचक्षुराततम् ॥ ५ ॥

सखा मित्रम् । यद्वा विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतो यैर्वीर्यैर्व्रतानि आधानपशुसोमादीनि कर्माणि पश्यशे आत्मानि बह-
वान् यद्वा यैर्वीर्यैर्व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां स्थानि स्थानि एतान्यप्रमत्ताः कुरुतेत्येवं पश्यशे निबहवान् शिष्टं समानम् ॥ ४ ॥

का० तद्विष्णोरिति चपालमीक्षमाणमिति^५ । यूपकटकं प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारगा
विष्णोः तत्परमं पदं स्वरूपं सदा पश्यन्ति । कोट्टशम् । दिवि आकाशे निरावरुणं चक्षुरिवाततं व्याप्तम् । यद्वा यत् दिवि आकाशे
चक्षुरादित्यमण्डलमाततं विस्तारितम् इवोऽनर्थकः चक्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य । तच्चक्षुर्देवहितम्^६ ॥ ५ ॥

व्रीह्याद्योषधिनिष्पत्त्यर्थम् किम्भूताभ्य ओषधौभ्यः सुयिष्यलाभ्यः* शोभनफलपुक्ताभ्य इत्यर्थः ॥ का० यामये शीत्युच्छ्रयतीति^१ । उन्नतं कुर्यादित्यर्थः । यूपदेवत्वम् यूपस्य महिमोच्यते । हे यूप त्वमग्नेयायभागेन यां दिवमस्पृचः स्पृष्टवानसि । स्पृशतेर्लुङि शलङ्गुपधादनिटः कश् इतिक्प्रत्ययः । मध्येन मध्यभागेनान्तरिक्षमा अग्राः आपूरितवानसि । प्रा पूरणे । उपरेणाधोभागेन अनिष्टप्रदेशेन^२ पृथिवीं भूमिसदृशीः दृढीकृतवानसि ॥ २ ॥

का० या त इति मिनोतीति^३ । अवटे यूपं प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ यूपदेवत्वा त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे यूप या यानि ते तव धामानि स्थानानि गमध्वै गन्तुं वयमुश्मसि उश्मः कामयामहे । तुमर्थे मे इत्यादिना गच्छतेस्तुमर्थे कथ्येन् प्रत्ययः निच्वादाद्युदात्तः ।

याते धामान्युश्मसि गमध्वै च गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अवाह तदुक्तायस्य विष्णोः परमम्पदमवभारिभूरि ।

ब्रह्मवन्ति त्वाक्षत्रवन्ति रायस्योषवन्ति पर्यूहामि ब्रह्मदृहचचंदं हायुर्दृहप्रजान्दृह ॥ ३ ॥

उश्मसि वयं कान्तौ लटि उत्तमवहुवचने शपो लोपि संप्रसारणे इदन्तोमसीति इकारः । यानि तव स्थानानि गन्तुं वयमिच्छाम इत्यर्थः । किञ्च यत्र येषु तव स्थानेषु गावो रश्मयः अयासः । अयन्तीति अयाः अय गती गन्तारो वतेन्ते सर्वे किरणा येषु स्थानेषु गता इत्यर्थः । किम्भूता गावः । भूरिशृङ्गाः भूरि बहु शृङ्गं दौर्ध्र्यपां ते भूरिशृङ्गाः । प्रज्वलन्नामसु शृङ्गाणीति प्रथितम्^३ । अहेतिरिवार्थः । विष्णोः व्यापकस्य ब्रह्मणः तत्परममुत्कृष्टं पदं भूरि महत् आदित्यमखललक्षणमवैव अवभारि अवभाति । तकारस्थाने कान्दसो रेफः । यद्वा भूरि बहुप्रकारं यथा तथा अवाह अत्रैव एष्वेव स्थानेषु अवभाति शोभते । किम्भूतस्य विष्णोः उक्तायस्य

● अतोऽनन्तरं—“शोभनं पिपपलं फलं यासां ताभ्यः”—इत्यधिक. का० पुस्तके. : “अटमप्रदेशेन” का० । १—६, ३, ०. २—६, ३, ८. ३—निघ० १, १०, ११ ।

सौमिकवेदिप्रधाने पञ्चमाध्याये आतिथ्यमारभ्ययूपनिर्माणपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः अग्नीषोमीयपशुप्रधाने षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषवोद्योगपर्यन्ता मन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० देवस्य त्वेत्यभिर्मादाय यूपावटं परिलिखतीदमहमिति१ । यवोऽसीत्यशु यवानोप्य प्रोक्त्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्विति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्गत्वादवटे शेषमासिञ्चति शुश्रून्तामिति बर्हीषि प्राशुदक्षि च प्रास्यति पिष्टवदनमसीति२ । एतानि षड्वज्रंषि औदुस्वरौविषये व्याख्यातानि ॥ १ ॥

का० प्रथमशकलञ्चाग्रेणीरसीति३ । यूपावटे प्रथमशकलं निक्षिपेदिति सूत्रार्थः । हे यूपशकल व्रमग्रेणीरसि४ । अग्रे प्रथमं यूपस्य ह्रियमानस्य नीयतेऽपनीयतइत्यग्रेणीः । यूपस्य प्रथमावयवभूतो भवसौत्यर्थः । यद्वा अग्रे प्रथमं यूपमवटं प्रति नयतौत्यग्रेणीः

अग्रे णीरसिस्त्रावेशउन्नेतृणामेतस्यवित्तादधित्वास्यास्यतिदेवस्त्वासवितामध्वानक्तुमुपिप्यलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः ।

यामग्रेणासृक्षान्तरिक्षमध्वेनाप्राःपृथिवीमुपरेणाट्टुहीः ॥ २ ॥

पुरःसरः । किभूतस्त्वम् । उन्नेतृणामुन्नयनकर्तृणामध्वर्युणां स्वावेशः सुखेन वेशयितुं शक्यः ते ह्येनं यूपावटे सुखेनावेशयन्ति लघुतात् । स तुमेतस्य कर्मणो वित्तात् कर्मणि पठौ । एतत्कर्मं विद्धि जानोहि । किं तत्कर्म । यत् यूपः त्वामधि स्थास्यति तदुपर्यवस्थानं करिष्यति तत्त्वया बोद्धव्यमित्यर्थः ॥ का० देवस्य त्वेत्यनक्तीति५ यूपमिति शेषः । यूपदेवत्यम् । हे यूप सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेणाज्येन त्वा दामनक्तु । मध्वा अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ का० चपालमुभयतोऽक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्यलाभ्यइति६ । अध उपरि चान्ज्येन लिप्तं चपालं यूपग्रे स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे चपाल त्वां यूपस्याग्रे प्रतिमुञ्चामीति शेषः । किमर्थमौषधीभ्यः

का० अयं हि त्वेति शोधनमभिमन्त्रणशेषो वा सविशेषोपदेशादिति । हि यस्मात् हे हिरण्यं तेतिजानोऽतितीक्ष्णोऽयं स्वधितिः कुठारो महते सौभगाय सौभाग्याय-दर्शनीयत्वाय यद्वा सुभगो यज्ञः स एव सौभगः स्वार्थेऽण् यज्ञाय त्वं प्रणिनाय प्रणयति यूपत्वं प्रापयति । छन्दसि लुक्लुङ् इति वर्त्तमाने लिट् । तिज निशाने अस्माद्यङन्ताच्छानचि तेतिजान इति रूपम् । अतस्त्वया हेदान

द्याम्नालेखीरन्तरिक्षमाहिंसीः पृथिव्यासम्भव । अयं हि त्वास्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगाय ।

अतस्त्वन्देव वनस्पते शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शः विवयं रुहेम ॥ ४३ ॥

॥ ५ ॥ इति साध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

देवस्य त्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददेनार्यसीदमहं रक्षसाङ्गीवा अपि कृन्तामि ।

यवोऽस्य वयास्मद्देवो यवयारातीर्दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि ॥ १ ॥

भेतव्यमिति भावः ॥ का० अतस्त्वमित्याह्वयने जुहोति यूपे वेति । हे देव वनस्पते अतोऽस्मात् स्थाणोः त्वं शतवल्शः बह्वल्शः सन् विरोह विशेषेण जायस्व वयञ्च सहस्रवल्शः पुत्रपौत्रादिभिर्वहुशाखोपेता विरुहेम प्रजायेमहि ॥ ४३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे । आतिथ्यात्स्थाणुहोमान्तः पञ्चमोऽध्याय इति ॥ ५ ॥

का० आज्यशेषमादाय स तच्चा गच्छति यूपमभिसृज्यत्यन्यानि प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वेति१ । यूपानुतिशेषान्ययुतायूप-
तत्त्वणार्थं वनं गत्वा यूपमभिसृजेदभिमन्त्रयेहेति सूत्रार्थः । वनस्यतिदेवत्यम् । वृक्षा द्विविधाः यूप्या अयूप्याश्च पलाशखदिरविल्ला-
दयो यूप्याः निम्बजम्बीरादयस्त्वयूप्याः । हे पुरोवर्त्ति यूपवृक्ष त्वत्तोऽन्यान् कांश्चिद्यूपानपि समप्रदेशजन्यादिलक्षणरहितानत्यगाम्
अतिक्रान्तवानस्मि अन्यांश्चायूप्यान्मोपागाम् किञ्च परेभ्यो वृक्षेभ्यो दूरवर्त्तिभ्योऽर्वाक् निकटं त्वा त्वामविदं लब्धवानस्मि अवरेभ्यो निक-
टेभ्यः परः परस्तादविदं विदल्ल लाभे पुष्पादित्यङ् लुङि रूपम् किञ्च हे वनस्यते वनस्य पालक हे देव दौष्यमानं वृक्ष देवयज्यायै
देवयागार्थं तं तादृशं त्वां वयं जुषामहे सेवामहे देवा अपि देवयज्यायै त्वा जुषन्तां सेवन्ताम् ॥ का० स्रुवेणोपसृगति विष्णवे त्वेति२ ।

अत्यन्याञ्चगान्नान्याञ्चपागामर्वाक्तापरेभ्योविदम्यरोवरेभ्यः । तन्त्वाजुषामहेदेववनस्यतेदेवयज्यायै

देवास्त्वादेवयज्यायैजुषन्तांविष्णवेत्वा । ओषधेत्वायस्वस्वधितेभ्यै न हिंसीः ॥ ४२ ॥

हे यूपवृक्ष त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय उपसृशामीति शेषः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ का० ओषधइति कुशतरुणं तिरस्कृत्येति३ । यूप-
वृक्षस्य कुशमन्तर्धानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे ओषधे त्वं त्वापन्न स्वधितिभयात् मां रक्ष ॥ का० स्वधितइति परशुना प्रहरतीति४ ।
हे स्वधिते परशो एनं यूपं मा हिंसीः मा बधीः ॥ ४२ ॥

का० । यां मा लेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयतइति५ । हे यूपवृक्ष यां द्युलोकं त्वं मा लेखीः मा हिंसीः । लिख अक्षरविन्यासे
इह तु हिंसांर्थः । अन्तरिक्षं मा हिंसीः पृथिव्या सह सञ्भव सङ्गतो भव । यूपस्य वज्ररूपत्वात्लोकानां शान्तिराग्रास्यत.इति भावः ॥

१—६,१,४-० ।

२—६,१,११ ।

३—६,१,१२ ।

४—६,१,१३ ।

५—६,१,१६ ।

का० । अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधावेति^१ । आग्नेयं यजुः यजमानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य कृतव्यत्ययोऽधस्तनं कर्मकलापं कृत्वाथ यथा स्वशरीरं कुर्वाण आह हे अग्ने व्रतपाः स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि तस्मात्कारणादिदानोमपि त्वं व्रतपाः मदीयव्रतस्य पालको भवेति शेषः । हे अग्ने व्रतप्रार्थनकाले तव सम्बन्धिनी या तनू मेयि अभूदवस्थिता सा एषा तव तनूः त्वयि भवत्विति शेषः । यो या उ या च मम तनूस्त्वय्यभुक्ता इयं मयि भवतु । किञ्च हे व्रतपते व्रतपालकाग्ने नो आवयीव्रतानि कर्माणि यथायथं यथास्वं स्वसम्बन्धमनतिक्रम्य सन्त्विति शेषः । अनुष्ठानरूपं व्रतं ममास्तु तत्पालनरूपं व्रतं तवास्त्वित्यर्थः । किञ्च

अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपायातवतनूर्मय्यभूद्देपासात्वयियोममतनूस्त्वय्यभूदियं सामयि ।

यथायथन्तौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षान्दीक्षापतिरमस्तानुतपस्तपस्यतिः ॥ ४० ॥

उरुविष्णोर्विक्रमस्वोरुक्षयायनस्कृधि । दृढतृणयोनेपि बभ्रप्रयज्ञपतिन्निरस्वाहा ॥ ४१ ॥

दीक्षापतिः दीक्षायाः पालकोऽग्निः मे दीक्षां मदीयदीक्षार्थं नियममन्वमंस्तु अनुमतवानङ्गीकृतवानित्यर्थः तपस्यतिः तपसः पालकोऽग्निस्तपो मदीयमुपसदमन्वमंस्तानुमतवान् ॥ ४० ॥

इदानीं यूपसम्पादनमन्वाः । का० गृहेषु यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहोतां सुवेण वोरु विष्णवितोति^२ । चतुर्गृहोतमाज्यमाहवनीये जुहोति यूपं क्लृप्तं गमिष्यन् सा यूपाहुतिरिति सूत्रार्थः व्याख्याता ॥ ४१ ॥

तथा कधि कुरु । हे घृतयोने अग्ने घृतं पिब ह्वयमानमिदमाज्यं भक्षय । अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुल्लमासीदिति श्रुतेर्घृतयोनित्वम् किञ्च यन्नपतिं यजमानं प्रतिर अतिशयेन वर्धय । प्रससुपोदः पादपूरण इति प्रशब्दस्य द्वित्वम् । स्वाहा तस्मै तुभ्यं सुहृतमस्तु ॥ ३८ ॥

का० । दक्षिणेऽनसि कृष्णाजिनमास्तोर्यं तस्मिन्त्सोमं निदधाति देव सवितरिति१ । अनसि शकटे । सावित्रं यजुः । हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव एष सोमस्ते तवार्पितः तं तादृशं सोमं त्वं रक्षस्व पालय मा त्वा दभन् सोमस्य रक्षितारं त्वामसुरा मा वि-

देवसवितरेषतेसोमस्तर्क्षस्वमात्वादभन् । एतत्त्वन्देवसोमदेवोदेवाऽऽउपागाद्दमहमनुष्यान्

सह्रायस्योषेणस्वाहानिर्वरुणस्यपाशान्मुच्ये ॥ ३९ ॥

हिसिषुः ॥ का० । एतत्त्वमिति विद्वज्योपतिष्ठत इति२ । कृष्णाजिने स्थापितं बद्धं सोमं विस्त्रस्योपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । सौम्यं यजुः । हे सोमं देव त्वं देवः सन् भवदीयान्देवानेतदिदानीमुपगाः प्राप्तोऽसि अहं मनुष्यो यजमानो मदीयान्मनुष्यानिदमिदानीं रावः पोषेण सह पश्वादिधनेन सार्धमुपागतोऽस्मैत्यनुषङ्गः । का० स्वाहा निरिति निष्कस्येति३ । हविर्धानमण्डपान्निर्गत्येति सूत्रार्थः । हानं हा द ह्य अहा स्वाहा स्वाहा स्वात्यागः सोमेनात्मानं निःक्रियात्मीयोऽहमस्मीत्यर्थः । यद्वा स्वाहा सोमरूपमन्नं देवेभ्यो दत्तमस्तु अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणपाशान्निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽस्मि ॥ ३९ ॥

जुहुराणम् अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धकमित्यर्थः । किञ्च ते तव भूयिष्ठां बहुलतमां नमउक्तिं हविषां वचनं याज्यापुस्तंनुवाक्या लक्षणम् । विधेम करवाम । नम इत्यन्ननामं यथा नमस्कारविषयामुक्तिं सम्पादयाम ॥ ३६ ॥

का० । उत्तरेण सदो हृत्वाम्नीध्रेऽग्निं निदधाति यावद्दोषकलशसोमपादाणि चायं न इति जुहोत्यस्मिन्निति । शालामुखीय मग्निं यावाद्देनि च सदस उत्तरभागं नीत्वाम्नीध्रमण्डपे निधाय तत्रत्यधिष्णामतेऽग्नौ घृतेन जुहुयादिति सूत्रार्थः । आग्नेयीं त्रिष्टुब् यजुरन्ता । अयमग्निर्नोऽस्माकं वरिवः धनं कृणोतु करोतु अयमेवाम्निर्मृषः सङ्ग्रामान् प्रभिन्दन् विदारयन् सन् पुर एतु अग्रतो यातु

अयन्तो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयममृषः पुर एतु प्रभिन्दन् ।

अयं वाजाञ्जयतु वाजसातावयुः शत्रूञ्जयतु जहृषाणः स्वाहा ॥ ३७ ॥

उरुविष्णो विक्रमस्वोरुजयायनस्कृधि । घृतघृतयोनेपि वप्रप्रयत्नपतिन्तिर स्वाहा ॥ ३८ ॥

अयमेवाम्निर्वाजसातो वाजानामन्नानां सम्भजने निमित्ति वाजान् शत्रुसम्बन्धोन्यन्नानि अन्नभ्यं दातुं जयतु सतोऽयमेवाम्निर्जहृषाणोऽ त्यर्थं हृषान् शत्रून् जयतु स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥

का० । उरुविष्णोर्विति जुहोतीति । पूर्वमन्त्रे णाम्नीध्रीये होमोऽनेन त्वाहवनीय इति सूत्रार्थः । वैष्णव्यनुष्टुब् यजुरन्ता । हे विष्णो व्यापिन् आहवनीय उरु विक्रमस्य शत्रुषु बहुलं पराक्रमं कुरु किञ्च च्चाय ब्रह्मगृहनिवासाय नोऽस्मानुरु बहु यथा

समित्समिन्धनं सभ्यग्दीपकम् देवा ह्याज्यं भुक्त्वा दीप्यन्ते ॥ का० प्रदोतमिधं त्वं सोमेति । प्रचरण्याभिजुहोतीति जुहुरिव होमसाधना काविरस्तुक् प्रचरणीत्युच्यते । अवसानरहिता सोमदेवत्या गायत्री भृगुसुतक्रतुदृष्टा । तनूं शरीरं कृन्तन्ति छिन्दन्तीति तनूकृतो राक्षसाः । कृतौ कृदने । द्विषन्तीति द्वेषांसि दौर्भाग्यानि । अन्यैरस्मद्विरोधिभिः कृतानि प्रेरितान्यन्यकृतानि । हे सोम त्वं तेभ्यो यन्ता नियन्तासि यच्छतीति यन्ता यम उपरमे ढच् । यथा तादृशा अस्मान्मा वाधन्ते तथास्मान् सुरक्षितप्रदेशे संस्थाप्य पालयसौत्यर्थः । तस्मात्त्वमेवास्माकमुरु प्रभूतं वरूथं बलमसि तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु । सोमं नेतुं तमुद्दिष्ट्यासावाण्याहु-
तिर्हुतेति भावः ॥ का० जुषाणोऽसुरिति द्वितीयामिति । जुहोतीत्यनुवर्तते । अमुदेवत्यैकपदा विराट् यजुरन्ता विराजो दद्य

अग्नेनयमुपधारायेअस्मान्विश्वानिदेवयुनानिविद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमैनोभूयिष्ठान्तेनमउक्तिविधेम । ३६ ।

इत्युक्तेर्देशाच्चरत्वाद्विराट् । अमुद्यात्र सोमः आप्राति पोतः सन् शरीरमित्याप्तः आप्लव्याप्ता आप्रोतेर्ङ्स्त्वथेति तु प्रत्ययो धातोर्ङ्स्त्वथ । जुषाणः प्रीयमाणोऽसुः सोम आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु कर्मस्थपोति केचित् । स्वाहा तस्मै सुहुतमस्तु ॥ ३५ ॥

का० । अग्ने नयेति वाचयतीति । आग्नेयी विष्टुवगस्यदृष्टा । हे अग्ने हे देव विश्वानि सर्वाणि वयुनानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् जानानस्त्वमस्माननुष्ठातृन् राये धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय । किं च अस्मदस्मत्तोऽनुष्ठातृभ्यः एनः पापं युग्मेधि शृथक्कुर । यु मिश्रणामिश्रणयोः यौतेः शपः झुः वा छन्दसौति हेः पितृवपन्ने अङ्कितसेति हेर्धि पित्वाङ्गणः । किञ्चूतमेनः जुहुराणम् । हुर्का कौटिल्ये अस्मात् हुर्कतेः सनो लुक् क्लोपथेति औणादिकसूत्रेणानच् प्रत्यये रूपम् हर्कितुं कृटिलौकचुमिच्छतीति

अभिमन्त्रयत इति शेषः । हे अग्नयः सगराः गृ स्तुतौ गरेण स्तुत्या सहिताः सगराः यूयं सगरेण नाम्ना स्तुतिसहितेन नाम्ना धिष्णंग इति नाम्ना व्यवहियमाणत्वात्सगराः स्थ समानस्तुतयो भवथ समानो गरो वेषां ते सगराः । हे अग्नयः ते यूयं रौद्रे-
णानीकेन शत्रुविनाशकत्वादुष्टेण भवदीयेन सैन्येन मा मां पात रक्षत यद्वा रुद्रदेवत्येन सुखेन मां पात अनीकं सुखं सैन्यं च ।

मित्रस्यमाचक्षुषेक्षध्वमग्नयः सगराः सगरास्यसगरेणानाम्नारौद्रेणानीकेनपातमाग्नयः

पितृतमाग्नयोगोपायतमानमोवोस्तुमामाहिंसिष्ट ॥ ३४ ॥

ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानां समित् त्वं सोम तनूकश्चोदे पोभ्योन्यकृतेस्य उरुयन्तासि

वरूथस्वाहा । जुषाणो अमुराज्यस्य वेतु स्वाहा ॥ ३५ ॥

हे अग्नयः मा मां पिपृत धनादिभिः पूरयत । मा मां गोयायत रक्षत । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कीर्तिः निरन्तरं रक्षेत्यर्थः । वीर्यं भूयं नमोऽस्तु मा मां मा हिंसिष्ट मा बधिष्ट निर्विघ्नं यज्ञं कारयतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

का० भूवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाज्यं दधिमित्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसौति समिदन्तेनेति । हे अग्नय त्वं ज्योतिरसि किम्भू-
तम् विश्वरूपं सर्वरूपं बहुष्वाहुतिषूपयुक्तत्वाद्भिस्वरूपत्वम् प्राप्यत्वाद्वा दीप्यमानत्वाद्वा ज्योतिदम् । विश्वेषां सर्वेषां देवानां

ब्रह्मासनम् हे ब्रह्मासन त्वं समुद्रः विश्वव्यचाश्चासि सर्वं देवाः सम्यगुत्कर्षेण द्रवन्त्यवेति समुद्रः समुद्र इवागाढा ज्ञानेन ब्रह्मा
यत्र तिष्ठतीति वा । विश्वं सर्वं यज्ञं व्यचति गच्छति कृताकृतप्रत्यवेक्षणायेति विश्वव्यचाः ॥ शालाहार्यम् हे प्राचीनवंशशाला-
हारवर्तिन्मन्त्रे त्वमजोऽसि अजति आहवनीयरूपेण यज्ञप्रदेशे गच्छतीत्यजः यदा परब्रह्मत्वमुपचर्यते न जायतइत्यजः । एकः
पातीत्येकपात् यदा एकः पादः सर्वाणि भूतानि यस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वा भूतानीति अतिः ॥ प्राजहितम् पक्षीशालापक्षिमं
भागवर्ती पुरातनो गार्हपत्योऽग्निः प्राजहित उच्यते हे प्राजहित त्वमहिरसि न हीयतइत्यहिः शालाहारोये नूतने गार्हपत्ये उत्पन्ने-
ऽपि अममग्निः स्वरूपेण न हीयते । बुधो मूलं तच्च भवो बुधः आधानकाले प्रथममाहितत्वान्मूलभावित्वम् स हि प्रथमं मथ्यते ।
नामभिरेवात्र धिष्णयानां स्तुतिः । उक्तं च । स्तुतिः स्वनान्ना कर्मणा वाद्य रूपैरिति ॥ का० वागसीति सदोऽभिमर्शनमिति ।
हे सदः त्वं वागसि वाचास्मिन् कर्म कुर्वन्तीति वाक्यव्देनाभेदोपचारेण सद उच्यते । ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकं चासि । सीदन्यस्मिन्
इति सदः ॥ का० ऋतस्य दाराविति द्वार्ये इति । द्वार्ये सदाद्वारशाखे अभिसृशतीति सूत्रार्थः । हे ऋतस्य यज्ञस्य द्वारौ द्वारदेश-
स्थापिन्यौ शाखे युवां मा मां मा सन्ताप्तं मा सन्तापयतं प्रवेशनिःक्रमणे स्वलनादिना । तपतेर्लुङि मध्यमैकवचने भलोभलोति
सिज्जलोपि रूपम् ॥ का० अभिमन्त्रणमुत्तरैरध्वनामध्वपत इति सूर्यम् ॥ उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयाणामभिमन्त्रणं दर्शनमित्यर्थः तत्रा-
ध्वनामिति सूर्यमभिमन्त्रयत इति सूत्रार्थः । अध्वपते मार्गपालक रवे अध्वनां मार्गाणां मध्ये वर्तमानं मा मां त्वं प्रतिर प्रवर्धय
तिरतिवृद्धार्थः । किं च अस्मिन् देवयाने देवयानप्रापके पथि यज्ञमार्गे मे मम स्वस्ति कल्याणं भूयात् ॥ ३३ ॥

का० मित्रस्येत्यृत्विज इति । अभिमन्त्रयत इति शेषः । हे ऋत्विजः मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा नेत्रेण मा मामीक्षध्वं पश्यत
सख्युनेत्रेण वा सखा यथा सखायं हितचक्षुषा पश्यति तथा मां पश्यध्वमित्यर्थः ॥ का० अग्नयः सगरा इति धिष्णयानिति ।

वेद्यन्ते दक्षिणामुखो मार्जालीयमिति^१ । श्रुय्यतीति श्रुभ्यः मार्ष्टेति मार्जालीयः तत् हि पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते ॥ का० सदोहारं पूर्वेषु
तिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीयबहिष्यवमानदेशचात्वालशामित्रीदुम्बरीब्रह्मासनशालाहार्यप्राजहितान् सम्माडसीति प्रतिमन्त्रमिति^२ । सदो-
हारस्य पूर्वभागेऽवस्थायाहवनीयादीन् सम्माडसीत्याद्यष्टमन्त्रैः क्रमेण निर्दिशेदिति सूत्रार्थः । तत्रादावाहवनीयम् हे उत्तरवेदि-
गताहवनीयं त्वं सम्माट् कृशानुक्षसि बहुविधाहृत्याधारत्वेन सम्यग्जातइति सम्माट् पथोव्रतादिभिः कृशं क्षीणं यजमानमनु
गच्छतीति कृशमनुः ॥ बहिष्यवमानदेशम् हे बहिष्यवमानदेशं त्वं परिषदाः पवमानक्षसि स्तोतुं समेता ऋत्विजः परिषत्
तद्योग्यः परिषदाः अतएव शुद्धत्वात्पवमानः ॥ चात्वालम् हे चात्वालं त्वं नभोऽसि खनने छिद्ररूपत्वादाकाशः न भातीति वा ।

समुद्रोसिविश्वव्यचाञ्जोस्येकपादहिरसिबुध्नोवागस्यैन्द्रमसिसदोस्युतस्यद्वारौमामासन्ताम्रमङ्गनामध्व

पतेप्रमातिरस्वस्तिमेस्मिन्पथिदेवयानेभूयात् ॥ ३३ ॥

तथा प्रतक्ता प्रदक्षिणं तकन्ति गच्छन्ति ऋत्विजो यत् स प्रतक्ता । तक्ततिर्गत्यर्थः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति वनिष् ॥ शामितृम्
पशुविशसनप्रदेशः शामितृशब्देनोच्यते हे शामित्र त्वं मृष्टोऽसि पशुविशसनस्य विहितत्वेनाशुद्धिहेतुत्वाभावात्सत्यपि विशसने शुद्धोऽसि
यद्वा मृष्टः शृतत्वान्निष्ठः पक्वं हविर्मृष्टं भवति । तथा हव्यस्य हृदयाजिह्वादिरूपस्य हविषः सूदनः पाकहेतुर्वासि ॥ औदुम्बरीम्
हे औदुम्बरी त्वमृतधामा ऋतं सामगानं धामोपवेशनस्थानं यस्याः सा । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वाहायतीत्युक्तेः । स्वर्ग्येतिः उन्नतत्वेन
स्वर्गं प्रकाशकः यद्वा सूर्यव्योतिः ॥ ३२ ॥

पूर्वणौदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य होतृधिष्णामुत्तरेण चतुरः समान्तराग्वाङ्मण्डसिपोटनेष्टृक्षावाकानामिति । होतृधिष्णाम् हे होतृधिष्णम् वज्रिर्हव्यवाहनश्चासि वहति यज्ञकर्म निर्वहतीति वज्रिः हव्यं वहति देवान्प्रति हव्यवाहनः । यथाग्नीध्रीयधिष्णाय नामहयसुक्तम् तथा होत्रादिधिष्णानामपि बोध्यम् । मैत्रावरुणधिष्णाम् हे मैत्रावरुणधिष्णम् त्वं ज्ञातुः प्रचेताश्चासि शु चिप्रः मततीति ज्ञातुः मित्रः प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं यस्य स प्रचेताः वरुणः तद्रूपोऽसि । ब्राह्मणाच्छसिनः हे ब्राह्मणाच्छसिधिष्णम् त्वं तुथो विश्ववेदाश्चासि । ब्रह्म वै तुथ इति अतः ब्रह्मरूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्ववेदाः सर्वज्ञः । यद्वा तुथशब्देन देवान्प्रति दक्षिणानां विभागकर्ता पुरुष उच्यते तदाह तित्तिरिः तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजतीति ॥ ३१ ॥

कविरङ्गारिरसिबभारिरवस्यूरसिदुवस्वाङ्कुन्यूरसिमार्ज्जालीयः सम्नाडसिक्कशानुः परिपद्योसि

पवमानोनभोसिप्रतक्काष्टोसिहव्यसूदनऋतधामासिस्त्रज्योतिः ॥ ३२ ॥

पोतुः । हे होतृधिष्णम् त्वमुशिकं कामनीयः कविः विद्वांश्चासि ॥ नेष्टुः । अङ्गस्याहसः पापस्यारिरङ्गारिः विभर्तीति बभारिः त्वं तद्रूपोऽसि हे नेष्टृधिष्णम् । दिवि सोमरक्षकौ द्वावङ्गारिवभारौ तथा च सोमरक्षकमन्त्रे खानभ्राजाङ्गारे वभारइत्यान्नातम् ॥ अच्छावाकस्य । हे अच्छावाकधिष्णम् त्वमवस्युः दुवस्वान् चासि अवोऽन्नमिच्छतीत्यवस्युः । सुप आत्मनः क्वच् क्वाच्छन्दसीति क्वजन्तादुप्रत्ययः दीर्घश्चान्दसः औणादिक ऊप्रत्ययो वा । दुवोस्यासीति दुवस्वान् हविष्मान् दुव इति हविर्नाम अच्छावाको हि पुरोडाशभागं लभते ॥ एवं होत्रादिधिष्णान् सदसि निर्माय वेदेर्दक्षिणभागे मार्ज्जालीयं निर्माति । तदाह का० आग्नीध्राह्मणं संप्रति

हे रज्जो त्वमिन्द्रस्य सदोऽभिमानिदेवस्य सख्यन्विनी स्यः सौवनमसि सौव्यतऽनया सा स्यः किप् क्षोः शूडनुनासिके चति ऊडादेशः । द्वितीयः हे ग्रन्थे त्वमिन्द्रसख्यन्वी भूत्वा ध्रुवः स्थिरो भवसि । अथ तृतीयः हे सदः त्वमिन्द्रसख्यन्वि भवसि । का० हविर्धानाप-
रान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमग्न्यगारहारमन्तर्वेद्यर्थं भूयः सर्वं वा निष्ठाप्य वेखदेवमसौत्यालभतइति१ । हविर्धानमण्डपस्यापरातो वायव्य-
कोणस्तस्योत्तरभागं किञ्चिदान्नीध्रनामकर्माग्निस्थानं कृत्वा तस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे आग्नीध्र त्वं सर्वदेवसख्यन्वि भवसि॥३०॥
इत उत्तरं षोडश धिष्णमन्वाः । तदाह का० धिष्णाग्निरपत्युदतावोक्षिते पुरीषं निवपति स्फोरान्वाभ्य उदङ् उपविश्य
विभूरसीति प्रतिमन्वमिति२ । अग्नीनामाश्रयभूता सदा निमिताः सख्यवेदिका धिष्णान्य चन्ते । का० आग्नीध्रोयं पूर्वमिति३ । विभू-

इन्द्रस्यसूरसौन्द्रस्यध्रुवोसि । ऐन्द्रमसिवेश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

विभूरसिप्रवाहणोवह्निरसिहव्यवाहनः । श्वावोसिप्रचेतास्तुयोसिविश्ववेदाः ॥ ३१ ॥

शब्दप्रवाहणशब्दावाग्नीध्रीयधिष्णास्य नामनी । ते वै द्विनामानो भवन्तीति४ अतः । अष्टयजुषां धिष्णा अग्नयो देवताः । हे आग्नीध्रीय
धिष्णा त्वं विभूः प्रवाहणयासि विविधं भवतीति विभूः एतस्मादेव धिष्णादितरधिष्णोष्वग्निविहरणादेतस्य विभूत्वम् प्रवाह-
यतीति प्रवाहणः तस्य हि दक्षिणात्तरत ऋत्विजो गच्छन्ति हविषः प्रवाहयित्वाहा प्रवाहणत्वम् । धिष्णागतान्मनीन् प्रत्यन्ये
देवा ऊचुः प्रत्येकं स्वं नामधेयं सम्पादयतीति । तदाह तित्तिरिः । तान् देवा अब्रुवन् हे हे नाम्नी कुरुतीति । मैत्रावरुण-
होतृप्राज्ञाणाञ्च सिपोत नैश्रुच्चावाकानां धिष्णाग्नौ सदसि कुर्यात् । तदाह का० षट् सदसि प्रत्यङ्मुखा दारमपरेण होतुर्दक्षिण-

का० भ्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरोमालभेति^१ । आलम्बनं स्पर्शनम् । हे औदुम्बरि त्वं भ्रुवासि स्थिरा भवसि त्वमिवायं यजमानोऽस्मिन्नायतने स्वकीये गृहे भ्रुवो भूयात्प्रजया पुत्रादिकया पशुभिः गवादिभिश्च सह स्थिरोऽस्तु । का० स्तुवेण विशाखे जुहोति वृतेनेति^२ । औदुम्बर्या विशाखे यस्मिन् प्रदेशे द्विधा शाखीत्यन्तिस्तत् जुहुयादिति सूत्रार्थः । ह्रियमानेनानेन वृतेन व्यावाः पृथिवी व्यावापृथिव्यौ पृथेयां पूरिते भवताम् । का० इन्द्रस्य हृदिरिति मध्यमं हृदिरारोप्येति^३ । औदुम्बरौनिखननाद्ूर्ध्वं सदोनामकं मण्डपं निर्माय तस्योपरि प्रावरणाय मध्यं कटमारोपयेदिति सूत्रार्थः । हृदिःशब्देन तृणनिर्मितः कट उच्यते । हे तृणमय कट त्वमिन्द्रस्य हृदिरसि इन्द्रसम्बन्धी कटो भवसि अतस्त्वं विश्वजनस्य काया भवेति शेषः । सदोमध्यवर्तिनः सर्वजनस्य यजमानत्वि-
शूपस्य प्राणिनः प्रावरणाय* काया भवेत्यर्थः । सदस इन्द्रदेवताकत्वेन तदीयहृदिष इन्द्रसम्बन्धित्वम् ॥ २८ ॥

परित्वागिर्वणोगिरःइमाभवन्तुविश्वतः । वृद्धायुमनुवृद्धयोजुष्टाभवन्तुजुष्टयः ॥ २९ ॥

का० परि त्वेति परिवार्येति^४ । परितः कुटप्रवदारणं कर्त्वेति सूत्रार्थः । ऐन्द्रानुष्टुबनिरुक्ता मधुच्छन्दोदृष्टा । गौर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीयो गिर्वणा इन्द्रः सदोऽभिमानो । हे गिर्वण इन्द्र स्तोत्रमस्त्ररूपा गिरः त्वा त्वां विश्वतः सर्वतः कटरूपेण परि भवन्तु परिगृह्णन्तु । किम्भूतं त्वां वृद्धायुं वृद्धा आयवो मनुष्या यजमानादयो मरुतो वा यस्य तं यद्वा वृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं महामनुष्यम् । किम्भूताः गिरः अनुवृद्धयः अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः शनैः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तानखरेण तृतीयं सवनंमिति क्रमः । किञ्च जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तव जुष्टाः प्रियाः भवन्तु जुष्टौ प्रीतिसेवनयोः जोषणं जुष्टिः ॥ २९ ॥

का० परिषीवणग्रन्थप्रभिमर्शनान्यैर्न्दैरिति^५ । इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः परिषीवणादितृयं कुर्यादिति सूत्रार्थः । तत् प्रथमः

● प्रावरणेन का० ।

१—८, ५, ३५ ।

२—८, ५, ३० ।

३—८, ६, १० ।

४—८, ६, १२ ।

५—८, ६, १२ ।

सुत्तमानस्तन्मयजध्वः सन् यथा न पतति तथा कुर्वित्यर्थः । अन्तरीक्षं पृथु पूरय । पृथिव्यां हंहस्त्रं दृढा भव यद्वा पृथिव्यामिति संघर्षः । द्वितीयार्थे पृथिवीं दृढीकुरु । का० द्युतान इति मिनोतीति । शाखां गते प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः । हे औदुम्बरि द्युतानः दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन त्वां मिनोतु गते प्रक्षिपतु डुमिञ् प्रजेदे स्वादिः । तथा मित्रावरुणौ देवौ ध्रुवेण धर्मणा त्वां प्रक्षिपतामिति शेषः । का० पर्यूहणाद्योपसेचनात्कत्वेति । पर्यूहणमारभ्योपसेचनपर्यन्तं यथा यूपे कृतं तथात्रापि कुर्यादित्यर्थः । तत्र यूपस्थाने का० ब्रह्मवनि त्वेति पांशुभिः पर्यूहतीति । हे औदुम्बरि त्वा त्वां पर्यूहामि परितो मृत्तिकां

ब्रह्मवनि त्वा च त्ववनि रायस्योषवनि पर्यूहामि ब्रह्मदृह च त्वन्दृहायुर्दृह प्रजान्दृह ॥ २७ ॥

ध्रुवासिध्रुवोयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजयापशुभिर्भूयात् ।

दृतेनद्यावापृथिवीपूर्वेथामिन्द्रस्य कृदिरसि विष्वजनस्य कृथा ॥ २८ ॥

क्षिपामि किम्भूतां त्वां ब्रह्मवनि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनति सम्भजत इति ब्रह्मवनिः चतुर् चतियजातिं वनतीति चतुर्वनिः रायो धनस्य पोषं पुष्टिं वनतीति रायस्योषवनिः सर्वत्र सुपां सुलुगिति विभक्तोर्लुक् । का० ब्रह्म दृहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यूषतीति । परितो दृढीकुर्यादिति सूत्रार्थः । हे औदुम्बरि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं चतुर् चतियजातिमायुः जीवन् प्रजां पुत्रादिरूपां च दृह दृढीकुरु ॥ २७ ॥

खननवदभिस्त्रोकारमारभ्य दर्भापस्तरणपर्यन्तान् पदार्थान्मन्त्रैरेव कुर्यादिति स्मृत्यर्थः । यूपवटप्रदेशे का० देवस्य त्वेत्यभिमा-
दायेति१ । व्याख्यातं यजुः । का० यूपवटं परिलिखतीदमहमिति२ । एतदपि व्याख्यातम् । का० यवोऽसौत्यप्स, यवानोप्येति३ ।
यवदेवत्यं हे धान्यविशेष त्वं यवोऽसि यौति पृथक्करोतीति यवः यस्मात् हेषो हेष्टृन् शत्रून् हेषो दौर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मन्तो यवय-
पृथक्कुरु तथा अरातीः अदानानि च यवय पृथक्कुरु । अनेन सौभाग्यं धनं च प्रार्थ्यतदिति भावः । का० प्रोचत्यग्रमध्यमूलानि दिवे
त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोचामीति सर्वत्र साकाङ्गत्वादिति४ । तत्र प्रथमो मन्त्रः हे औदुस्वर्यग्रभाग दिवे द्यल्लोकप्रोत्यर्थं त्वा त्वां प्रोचामीति
शेषः । द्वितीयः हे मध्यभाग अन्तरिक्षायान्तरिक्षलोकप्रोत्यै त्वां प्रोचामि । अथ तृतीयः हे मूलभाग पृथिव्यै पृथिवीप्रोत्यै त्वां प्रोचामि ।

यवोसियवयास्महेषोयवयारातीर्दिवेत्वान्तरिक्षायत्वापृथिव्यैत्वाशुन्धन्तांल्लोकाःपितृषदनाःपितृषदनमसि ॥ २६ ॥

उद्दिवस्त्वभानान्तरिक्षम्पृणस्तदृहस्वपृथिव्यान्दुरतानस्वामारुतोमिनोतुमित्रावरुणौध्रुवेणधर्मणा ।

का० अवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति५ । हे यजुषो पितरो पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते पितृषदनाः लोकाः शुन्धन्तामनेनोदक-
सेचनेन शुद्ध्य भवन्तु । खननेनोत्पन्नस्य क्रौर्यस्य शान्त्यर्थमिदमुदकसेचनम् । तदाह तित्तिरिः । क्रूरमित्र वा एतत्करोति यत्खनति यत्पयो-
ऽवनयति शान्त्यै तदिति । का० बर्हीं पि प्राक्षुदच्चि च प्रास्यति पितृषदनमसीति६ । तस्मिन्नवटे प्रागयानुदगग्रांश्च दर्भानास्तृणातीति
स्मृत्यर्थः । पितरः सीदन्तुपविशन्ति यस्मिन् तत्पितृषदनम् । हे बर्हिः त्वं पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

का० उद्दिवमित्युच्छ्रयतीति७ । उच्छ्रयणमूर्ध्वायत्वेन स्थापनम् । पञ्च यजृष्योदुस्वरोदेवत्यानि । हे औदुस्वरि त्वं दिवं द्यल्लोक-

अधिषवणफलके तयोक्तभयोर्मध्ये द्वाङ्गुलव्यवहिते अरत्निप्रमाणे संतरे इपद्मनोपेते चतुर्णां गतीनामुपरि स्थापयेत् तयोः परितो
मृदा द्विद्रुपिधानं कुर्यादित्यर्थः । तत्रोपधानमन्तः यावदधिषवणफलकविशेषौ रक्षोहणौ रक्षसां नाशकौ बलगहनौ कृत्याविनाशकौ
वैष्णवी वैष्णवी-विष्णुदेवताकौ लिङ्गव्यत्ययः तौ वां युवामहमुपदधामि ह्योगर्तयोरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि ॥ अथ पर्यूहण-
मन्तः पर्यूहामि मृदा परितश्चादयामि अन्यत्पूर्ववत् । का० तयोश्चर्माधिषवणं परिकृतं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति ।
यस्मिंश्चर्माणि सोमोऽभिषूयते तच्चर्माधिषवणाख्यम् अयमागे द्वित्रं सर्वमपि लोहितवर्णं तयोः फलकयोरुपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः ।

हनोवस्तृणामिवैष्णवान् रक्षोहणौ वां बलगहना उपदधामि वैष्णवी रक्षोहणौ वां

बलगहनौ पर्यूहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णवाख्य ॥ २५ ॥

देवस्यत्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्म्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददेनार्थसौदमहर्क्षसाङ्गीवा अपि कुन्तामि

हे चर्म त्वं वैष्णवमसि यज्ञरक्षकविष्णुसम्बन्धि भवसि । का० तस्मिन् यावत् पञ्च वैष्णवा स्थितिः । निदधातीत्यनुवर्तते तस्मिंश्चर्मणि
सोमाभिषवहेतून् पञ्च पाषाणान् स्थापयेदिति सूत्रार्थः । हे आवाणो यूयं वैष्णवा स्था यज्ञरक्षकविष्णुसम्बन्धिभो भवथ ॥ २५ ॥

इत उत्तरमौदुम्बरीमन्ताः । का० औदुम्बरीं निनोति यजमानमात्रीं यूपवच्छेतेऽभ्यादि करोत्यत्वस्तरणादिति । उदुम्बर-
वृक्षादुत्पन्नां काञ्चिच्छाखां यजमानदेहमितां सदोमण्डपमध्ये निखनेत् सा च शाखा निखननात्पूर्वं यूपवद्भूमौ शयित्वा वर्तते यूपवट-

का० स्वराडित्यभिमर्शयति यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति । खननक्रमेण चतुर्षु गतेषु यजमानहस्तस्य स्पर्शं चतुर्भिर्मन्त्रैः कारयेदिति सूत्रार्थः । चत्वारि यजूंषि औपरवाणि । तत्र प्रथमं हे प्रथमं गतं त्वं स्वराडसि स्वेनैव राजतइति स्वराट् स्वयमेव राजमानो भवसि अतः संपन्नहा शत्रुघाती भवेति शेषः । अथ द्वितीयम् सवराट् सत्रेषु द्वादशाहादिषु राजतइति सवराट् अभिमातिहा शत्रुघाती । अथ तृतीयम् जनराट् जनेषु यजमानेषु राजतइति जनराट् रक्षोहा यज्ञविनाशकराक्षसघाती । अथ चतुर्थम् सवराट् सर्वेषु राजतइति सर्वराट् अभिव्रहा शत्रुघाती ॥ २४ ॥

का० प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति भेदे मन्त्रावृत्तिरिति । चतुरो गतान्मन्त्रेण प्रोक्षेत् तस्य मन्त्रस्य गतंभेदे सत्यावृत्तिः कर्तव्येति

स्वराडसिसपन्नहासवराडस्यभिमातिहाजनराडमिरक्षोहासर्वराडस्यमिव्रहा ॥ २४ ॥

रक्षोहणोवोवलगहनःप्रोक्षामिवैष्णवान् रक्षोहणोवोवलगहनोवनयामिवैष्णवान् रक्षोहणोवोवलग

सूत्रार्थः । सप्त यजूंषि वैष्णवानि । वैष्णवान्विष्णुदेवताकान् गतान्त्वो युष्मान् प्रोक्षामि कौटुशान् रक्षोहणो राक्षसहन्तृन्वलगहनः अभिचारसाधनहन्तृन् । का० अवनयनेऽवस्तरणे चावटवद्रक्षोहणो रक्षोहण इति । गतेषु प्रोक्षणेऽप्योदकसेचनमवनयनं दर्भैराच्छादनं संस्तरणं तयोर्द्वयोरपि क्रिययोगतर्तभेदात्तन्मन्त्रावृत्तिर्द्रष्टव्येति सूत्रार्थः । तत्रावनयनमन्त्रः अवनयामि सिञ्चयामि अन्यत् पूर्ववत् । अथऽवस्तरणमन्त्रः अवस्तुणामि दर्भैराच्छादयामि अन्यत् पूर्ववत् । का० तनूनूपरि कुशान् कृत्वाधिपवणे फलके द्वाङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राचीश्ररन्निमात्रे सन्तृणे वोपदधाति पर्युहति च रक्षोहणो रक्षोहणाविति । ययोः फलकयोरुपरि सोमोऽभिषूयते ते द्वे

सम्बन्धिनीम् । ईदृशीं वाचमिन्द्राय वदेति सम्बन्धः । का० इदमहमित्युत्किरति यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति । येन क्रमेण चत्वारो गताः खातास्तेन क्रमेण चतुर्थ्यां गतेभ्यः खातं मृत्तृणादिकं चतुर्भिर्मन्त्रैरुत्किरेदिति सूत्रार्थः । अथै स्यै शब्दसङ्घातयोः नितरां स्थायति सङ्घातरूपेण सह वर्ततइति । निष्पद्यः यद्वा निर्गत्य शरीरात्स्थायति विस्तीर्णो भवतीति निष्पद्यः पुत्रादिः यद्वा निर्गतो वर्षा-
श्रमेभ्यो निष्पद्यः चण्डालादिः निसो गत इति वार्तिकेन निस उपसर्गात् गतार्थे त्यप् इति काशिकायाम् । अमाशब्दो गृहार्थः सहार्थो वा । अमा गृहे सह वा भवोऽमात्यः अव्ययात्यविति भवार्थे त्यप् । धनिकस्य स्वामिनो धनगृहादिनिर्वाहकोऽमात्यः । केनापि निमित्तेन कुपितः पुत्रोऽमात्यो वा मे मद्यं मद्यार्थं यं वलगं निचखान निखातवान् तं वलगमहमुत्किरामि उद्वपामि उद्वृत्यान्यत्र परित्यजामि ।

मुत्किरामियम्मेसमानोयमसमानोनिचखानेदमहन्तंवलगमुत्किरामियम्मेसवन्धुर्यमसवन्धुर्निचखानेदमहन्तं

वलगमुत्किरामियम्मेसजातोयमसजातोनिचखानोत्कृत्याङ्किरामि ॥ २३ ॥

इदं शब्दः क्रियाविशेषणम् इदं प्रत्यच् यथा भवति तथोद्वपामौत्यर्थः । द्वितीयमुत्किरति समानो धनकुलादिभिः सदृशः अस-
मानो न्यूनोऽधिको वा अन्यत्पूर्ववत् । तृतीयमुत्किरति सवन्धुः कुलशैलादिभिः समानो मातुलपैतृष्वश्वेयादिः तद्विपरीतोऽसवन्धुः
अन्यत्पूर्ववत् । चतुर्थमुत्किरति सजातः समानजन्मा भ्राता तद्विपरीतोऽसजातः अन्यत्पूर्ववत् ॥ का० उत्कृत्याङ्किरामीति पश्चात्
सर्वेभ्य इति । असाधारणैर्मन्त्रैः पूर्वोक्तक्रमेणोत्किरणं कृत्वा पश्चात्साधारणेन मन्त्रेण चतुर्थ्यां गतेभ्य उत्किरेदिति सूत्रार्थः । येयं
कृत्या शत्रुभिरभिचरद्भिः सम्पादिता वलगरूपा तामुत्किरामि उद्वृत्य दूरे क्षिपामि ॥ २३ ॥

प्रसवे वर्त्तमानः सन्नखिनोर्बाहुभ्यां पूर्यो हस्ताभ्यां त्वामाददे स्वीकरोमि ॥ त्वं तु नाथ्यसि खननसाधनत्वेन कस्मिं पयोगिवात्रराणं
 पुरुषाणामनुष्ठादृणं सख्यन्धिनी भवसि ॥ का० युपावटं परिलिखतौदमिति१ । यदहं चतुरोऽवटान्परिलिखामि । इदमिति
 विभक्तिव्यत्ययः । अनेन परिलिखनेन रक्षसां यज्ञघ्नानां शोवा अपिघ्नन्तामि कण्ठप्रदेशान् किनञ्चि । *का० बृहन्नसीति यथापरि-
 लिखितं खनतीति२ । आग्नेयीं विदिशमारभ्य चतसृषु विदिक्षु चतुर उपरवान् खातुं भूमिः परिलिखिता । तेन परिलिखनक्रमेण
 वटान् खनेदिति सूत्रार्थः । हे उपरवाख्य गतं त्वं बृहन्नसि महान् भवसि वर्तुलस्य गतस्य प्रादेशपरिमाणेन विस्तृतत्वाद्वाहुपरिमाणेन
 खातत्वाच्च महत्त्वम् । तथा त्वं बृहद्रवाः बृहन्नहान् रवो धनिर्यस्य सः । सकारान्तो रवस् शब्दः । खातुं भूमौ प्रहारे महान्
 धनिर्भवतीत्यर्थः । तस्मात्त्वमिन्द्रायेन्द्रप्रीत्यर्थं बृहतीं वाचं वद प्रौढधनियुक्तं वाक्यं वद ॥ २२ ॥

र॒क्षो॒ह॒णं॑ व॒लग॒हनं॑ वै॒ष्णवी॒मि॒द॒म॒ह॒न्तं॑ व॒लग॒मु॒त्कि॒रा॒मि॒य॒श्मे॒नि॒द्यो॒य॒म॒मा॒त्यो॒नि॒च॒खाने॑ द॒म॒ह॒न्तं॑ व॒लग॒

किंभूतां वाचम् रक्षोहणं रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा ताम् रक्षोवधविषयाम् । तथा वलगहनम् वलगान् हन्तीति वलगहा ताम् ।
 बहुलं कन्दसीति क्षिप् । पराजयं प्राप्य पलायमानै राक्षसैरिन्द्रादिवधार्थमभिचाररूपेण भूमौ निखाता अस्थिकेशनखादिपदार्थाः
 कत्याविशेषा वलगाः । वलगो वृणोतिरिति३ यास्तः । यस्य वधार्थं क्रियते तं वृण्वन्नाच्छादयन् गच्छतीति वलगः । ते वलगा बाहु-
 मात्रे खातास्ततस्तदुद्धारार्थमुपरवस्य तावन्मात्रखननम् । तान् बाहुमात्रान् खनेदिति४ युतिः । तदाह तित्तिरिः । असुरा वै
 निर्यन्तो देवानां प्राणिषु वलगान् न्यखनन् तान् बाहुमात्रे त्वविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः खायन्त इति । तथा वैष्णवीं यज्ञरक्षकस्य विष्णोः

१—६,२,८ ।

२—८,५,७ ।

३—निरु० ६,२ ।

४—३,५,८,९ ।

धारतिर्यग्वंशं वा सम्बोध्य पुरुषललाटत्वेनोपचर्यते । हे दर्भमयमालाधार वंश त्वं विष्णोः विष्णुमूर्तिं त्वेनोपचरितस्य हविर्धान-
मण्डपस्य रराटमसि ललाटस्थानीयोऽसि ॥ का० विष्णोः अन्ते स्थ इत्युच्चाय्याविति१ । उच्चाय्यौ रराटौ प्रान्तावुपस्थस्य वाचये-
दित्यर्थः । हे रराटान्तौ युवां विष्णोः विष्णुनामकस्य हविर्धानमण्डपस्य अन्ते स्थः ओष्ठसन्धिरूपं भवथः ॥ का० हाथ्याः परिषीव्यति-
लस्यूजनिप्रतिहृतया रज्ज्वा विष्णोः सूरसीति२ । बृहत्सूचिसमर्पितया रज्ज्वा द्वारशाखाः सीव्यतीति सूत्रार्थः । हे लस्यूजनि त्वं
विष्णोर्हविर्धानस्य सूरसि । सीव्यन्त्यनेनेति सूः सूचिः । ध्रिवुं तन्तुसन्ताने । क्षिपि ष्टोः शूडनुनासिके चेति वस्योडादेशः ॥
का० विष्णोर्ध्रुवोऽसीति यन्त्रिं करोतीति३ । हे रज्जुग्रन्थे त्वं विष्णोः हविर्धानस्य ध्रुवोऽसि यन्त्रिर्भवसि । का० प्राग्वंशं हविर्धानं

देवस्य त्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्म्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

आददेनायसीदमहं रक्षसांग्रीवा अपि कृन्तामि बृहन्नसि बृहद्वा बृहतीमिन्द्राय वाचं वद ॥ २२ ॥

निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभतइति४ । • पागयैर्वैष्णैर्मण्डपं निष्ठापयानेन मन्त्रेण स्पृशेदिति सूत्रार्थः । हे हविर्धान त्वं वैष्णवमसि
विष्णुदेवताकत्वेन तत्सम्बन्धि भवसि । तस्माद्विष्णवे विष्णुप्रतीत्यर्थं त्वा त्वां स्पृशामीति शेषः ॥ २१ ॥

इत उत्तरमुपरवमन्त्रा देवस्य त्वेत्यस्मात् प्राक् ॥ का० दक्षिणस्यानसोऽधः प्रउगं खनत्युपरवानभ्रगादि करोत्यवटवदिति५ ।
यथा यूपस्यावटः क्रियते तथा त्राप्युपरवनामकांश्चतुरो गतानभिस्त्रीकारमारभ्य परिलेखनपूर्वकं कुर्यादित्यर्थः । अवटार्थमभिस्त्री-
कारमेवाह ॥ का० देवस्य त्वेत्यभिमादायेति६ । अभिशष्टेन काष्ठनिर्मितं खननसाधनमुच्यते । अभिर्देवता । हे अभ्रे सवितुर्देवस्य

१—८, ४, १६ ।

२—८, ४, १८ ।

३—८, ४, १८ ।

४—८, ४, १९ ।

५—८, ४, २५, ५१ ।

६—६, २, ८ ।

का० प्र तद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं छदिरालम्भेति^१ । तत् स प्रसिद्धो विष्णुः वीर्येणासाधारणवीरकर्मणा प्रस्तवते प्रस्तूयते सर्वैरिति शेषः । तदिति लिङ्गव्यत्यतः । प्रस्तवते इत्यत व्यत्ययेन यकः स्थाने शप्प्रत्ययः । किम्भूतो विष्णुः । मृजुष् शुद्धौ माष्टि^२ शोधयतीति मृगः । नोऽनर्थकः पादपूरणः । भीमः विभेत्यस्मादसौ भीमः । भीमादयोऽपादानइति मप्रत्ययः । कुचरः कौष्ठयिव्यां मत्तगादिरूपेण चरतीति । गिरिष्ठाः गिरि वेदवास्यां गिरौ देहे वान्तर्ध्यामिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः । अथवा न इदार्थः । गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचरः कुक्षितचारो प्राणिवधजीवनो भीमः भयङ्करो मृगो न सिंह इव स यथा वीर्येण स्तूयते तद्वत् । स को विष्णु-
प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु विषु विक्रमणीष्वधिल्लियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २० ॥

विष्णोरराटमसिविष्णोः अश्वेस्यो विष्णोः सूरसिविष्णोर्धुवोसि । वैष्णवमसिविष्णवेत्वा ॥ २१ ॥

रित्याह । यस्य विष्णोरुषु अभूतेषु त्रिषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिल्लियन्ति अधिनिवसन्ति । स स्तूयत इत्यर्थः ॥ २० ॥

का० विष्णो रराटमिति रराटमिति^१ । वाचयतीत्यनुवर्तते । हविर्धानाख्ये हे शकटे दक्षिणोत्तरभागयोः स्थापयित्वा तदावरकत्वेन परितो हविर्धानाख्यं मण्डपं^२ कुर्यात् स च मण्डपो विष्णुदेवताकत्वाद्विष्णुरित्युपचर्यते । विष्णोश्च मूर्तिधरस्य सर्वावयव-सङ्गावाकृताट्याख्योऽवयवोऽस्ति । तद्वद्विधानमण्डपस्यापि पूर्वहारवर्तिस्तम्भयोर्मध्ये काचिद्भ्रममाला ग्रथयते । तां मालां तद्वन्धना-

स्तेभितवान् । स ह देवा तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्यम् । सधमादस्योऽम्बुदसीति सहस्य सधादेशः । स्तम्भ रोधने । क्रपादिभ्यः श्रा ।
हलं श्रः शानज्जाविति हेरनुवृत्तौ छन्दसि शायजपोति यद्यपि हौ परे श्राप्रत्ययस्य शायजादेशो विहितस्तथाप्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति
लङ्गपि श्रः शायजादेशे अस्त्वभावदिति रूपम् । कौटुशो विष्णुः । त्रेधा विचक्रमाणस्त्रिषु लोकेष्वग्निवायुसूर्यरूपेण पदत्रयं
निदधानः । विपूर्वस्य क्रमतेर्लिटः कानज्वेति कानचि रूपम् । तथा उरुगायः उरुगायी गमनं यस्य उरुभिर्महात्मभिर्गीयत इति
वा ॥ का० दक्षिणतः स्थूणासुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति । हे स्थूणे काष्ठ विष्णवे हविर्धानशकटाभिमानिविष्णुप्रोत्यर्थं त्वां निहन्मि
निखनामीति शेषः ॥ १८ ॥

दिवोवाविष्णु उतवापृथिव्यामहोवाविष्णु उरोरन्तरिक्षात् ।

उभा हि हस्तावमुनापृणस्वाप्रयच्छ दक्षिणादोतसव्याद्विष्णवेत्वा ॥ १९ ॥

का० दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणं पूर्ववदिति । यथाध्वर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रेणोपष्टभ्य विष्णवे त्वेति स्थूणां निखात-
वानेवं प्रतिप्रस्थातोत्तरशकटे कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे विष्णो दिवो दुलोकादुत अपि च पृथिव्याः भूलोकात् वापि च महो महतः
उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता उभावपि स्वकीयौ हस्तौ पृणस्वं पूरयस्व । ततो
धनपूर्णाद्विष्णादुत सव्याद्वामाहस्तात् आ प्रयच्छ बहुकत्व आहत्य प्रकृष्टं मणिमुक्तादिधनमस्त्रभ्यं देहि । विष्णवे त्वेत्यर्थः
मन्त्रः पर्ववत् ॥ १९ ॥

रहितं मा उच्चारयतम् । प्रजां मा निर्वादिष्टं यजमानस्य प्रजां पुत्रादिरूपां मा निराकार्यम् । अनेनाक्षशब्दे नायुः प्रजयोर्निरा-
करणं मा भूदिति भावः । उभयब्रह्मो योऽक्षः स दुष्टवाक् वरुणदेवरूपः । तदाह श्रुतिः । वरुणो वाणप्र दुर्वागुभयतो ब्रह्मो यदक्ष
इति । तस्माच्छापारूपदुर्वाक्यपरिहारायाशीर्वादिरूपं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण प्रार्थ्यते ॥ का० पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा-
नभ्यस्थे अभिमन्त्रयतेऽत्र रमेथामिति । वेदिनिकटस्थापिते उभे शकटे अभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः । हे शकटे पृथिव्याः वर्षान् वर्षाणि
भूमेः शरीरभूतेऽत्रास्मिन्देवयजने युवां रमेथां क्रीडां कुरुतां* वर्षाणि स्त्रीणं वा । सुपां सुलुगिति छेलोपे न डिसम्बुद्धोरिति नलो-
पाभावः । देवयजनस्य भूमेः शरीरत्वं तित्तिरिणोक्तम् । वर्षं ह्येतत् पृथिव्या यद्देवयजनमिति ॥ १७ ॥

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचंयः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कभाय दुत्तरं सधस्यं विचक्रमाणस्त्वेधोरुगायो विष्णवेत्वा । १८ ।

का० उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभ्राति विष्णोर्नुकमिति । दक्षिणशकटस्याग्रं वोदुमाधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थः । तिस्रो
वैष्णव्यस्त्रिष्टुभः आद्ये यजुरन्ते । विष्णवे त्वेति यजुः । नुकमित्यव्ययमवधारणार्थम् । विष्णोरेव वीर्याणि कर्माण्यहं प्रवोचं
प्रब्रवीमि ! प्रपूर्वस्य वचेर्लुङि रूपं वचेरुम् अडभावः । जानि कर्माणीत्याह । यो विष्णुः पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यन्तरिक्षं लोक-
स्थानानि विममे निर्ममे । लोका रजांस्युच्यन्ते इति* यास्कोक्तेः रजःशब्दो लोकवाचकः । यद्वा यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाणू-
न्विसमे श्रिरिगणितवान् । यद्य विष्णुरुत्तरमुपरितनं सधस्यं देवानां सहवासस्थानं दुलोकरूपमस्कभायत् यथाधो न पतति तथा

* “कुर्वन्तम्” क० ।

१—३, ५, ३, १८

२—८, ४, ५ ।

३—८, ४, ६ ।

४—निरु० नै० ४, १८ ।

का१ दक्षिणया हारानीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिगृह्णाच्चधुरावनक्ति पराग्देव्युताविति१ । प्रतिप्रस्थात्रा समानीता पत्नी होमशेषेणाज्यनाक्षस्योभावग्रभागावज्जगदिति सूत्रार्थः२ । अक्षधुरौ देवते । देवेषु श्रूयते देव्युतौ शृणोतेः क्तिमुमागमश्च । हे देव्युतौ देवसंभायां प्रसिद्धे अक्षधुरौ अक्षाग्रभागी युवां यजमानोऽयं यज्यतीति देवेषु आघोषतम् उच्चध्वनिना कथयतम् । धुषिरशब्दे ॥ का० प्राची प्रेतमिति वाचयतीति३ । हविर्धानाख्ये यदा प्रवर्तते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । त्रयाणां यजुषां हविर्धाने देवते । हे उभे शकटे युवां प्राची प्राङ्मुखे प्रेतं प्रकर्षेण गच्छतम् प्राञ्चतस्ते प्राची । किञ्चूते युवाम् । अध्वरं कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थं कुर्वाणे । किञ्च यज्ञमिममूर्ध्वं नयतमुपरिवर्तिदेवान् प्रति प्रापयतम् । मा जिह्वरतं मा कुटिले भवतं हृ कौटिल्ये

देव्युतौ देवेष्वघोषतस्माचोपेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतस्माजिह्वरतम् ।

खङ्गोष्ठमावदतन्देवीदुर्ये आयुर्मानिर्वादिष्टमजाम्बानिर्वादिष्टमवरमेथावर्ध्नं पृथिव्याः ॥ १७ ॥

णिजन्तस्य लुङि रूपम् । यदा हल चलने मा चलतम् ॥ का० खं गोष्ठमिति च खर्जतीति४ । प्रवर्त्यमानयोः शकटयोरचे खर्जति ध्वनिं कुर्वति सति खं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । दुर्यशब्दो गृहवाची । गृहा वै दुर्या इति५ श्रुतेः । तेन गृहसदृशे शकटे लक्ष्येते । हे दुर्ये देवी गृहसदृशशकटद्वयरूपे देवते खं गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानमावदतं सर्वतः कथयतं घोऽयमक्षशब्दस्ते न यजमानस्य गृहं बहूनां गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादिति भावः । किञ्च आयुर्मा निर्वादिष्टं यजमानस्य यावदायुरस्ति तावत्तव मा निराकार्यम् । वदते लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् । यदा निकृष्टं पशुधनादि-

पदं पद्यते ज्ञायतइति पदमद्वैताख्यं स्वरूपं समूहमन्तर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः । कस्मिन्निव । पांसुरे इव लुप्तीपमानं पांसुले
रजस्वले प्रदेशे निहितं यथा न ज्ञायते तद्वत् । तदुक्तं तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति । स्वाहा तस्मै विष्णवे
हविर्दत्तम् ॥ १५ ॥

का० सुक्स्थाली प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्येरावतीइति पूर्ववदिति । यथा दक्षिणशकटदक्षिणचक्रमार्गे अभ्यर्च्युतवान् तथा
उत्तरशकटसम्बन्धुत्तरचक्रमार्गे प्रतिप्रस्थाता जुहुयादिति सूत्रार्थः । वैष्णवी त्रिष्टुप्सिद्धदृष्टा । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवामी-
दृश्यौ भूतं भवतम् भवतेर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् अङ्भावश्चान्दसः । किम्भूते युवाम् । इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ सस्यवत्यौ ।

इरावतीधेनुमतीहिभूतं सुयवसिनीमनवेदशस्या ।

व्यस्कभारोदसीविष्णवेतेदाधर्धपृथिवीमभितोमयूखैः स्वाहा ॥ १६ ॥

धेनुमति बहुधेनुयुक्ते । सुयवसिनी सुष्ठु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते सुयवसिनी । यवसगन्देनात्राभ्यवहार्याणि वस्तूनि । तथा
मनवे दशस्या । मनुते जानातीति मनुर्ज्ञानवान्यजमानः तस्मै दशस्या दात्रौ यज्ञसाधनानाम् । दाश दाने दाशतस्ते दशस्या । असुन्
प्रत्यये उपधाङ्गस्वः औविभक्त्यादेशश्च । एवं द्यावापृथिव्यौ सम्प्रार्थ्य विष्णुमाह । हे विष्णो एते रोदसी त्वं व्यस्कभाः विभज्य
स्वभितवानसि । किञ्च पृथिवीं मयूखैः स्वतेजोरूपैर्नानाजीवैर्वराहाद्यनेकावतारैर्वा अभितो दाधर्धं दधर्धं सर्वतो धारितवानसि ।
तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्येत्यभ्यासदीर्घः । स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १६ ॥

एव विदधे ससर्ज । किम्भूत एकः । वयुनावित् वयुनं वेतिः कान्तिर्वा प्रज्ञा वेतिः यास्कोक्तेर्वयुनं प्रज्ञां सर्वभूतानां मनोवृत्तिं वेत्तीति वयुनवित् संहितायां दीर्घः सर्वधीसाक्षीत्यर्थः । नन्वेकस्य सर्वसृष्टौ कथं सामर्थ्यम् । तत्राह । यतः सवितुः प्रेरकस्थान्तर्यामिणो देवस्य परिष्टुतिः सर्वदोक्ता स्तुतिः महौ महती । तथा चार्थवर्णिकाः । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इति । बृहदारण्य-
केऽपि स एव सर्वस्य वशी सर्वस्थेयानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्चेति१ । श्वेताश्वतराश्च । परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकौ ज्ञानबलक्रिया चेति । यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । विप्रा ऋत्विजो विपश्चितो यज्ञस्य । कर्मणीति शेषः । मनो धियो वाचश्च युञ्जते प्रयुञ्जते । यज्ञो वै विपश्चिदिति२ श्रुतेः । किम्भूतस्य विपश्चितः विप्रस्य विशेषेण प्राति पूरयति फलमिति विप्रस्तस्य । फलदानं प्रति प्राप्तक्रियाशक्तेः । प्रा पूर्ता । तथा बृहतः महतः सर्वसाधनसम्पन्नस्य । होत्रा होतारः सप्त वषट्-

इदंविष्णुर्विचक्रमेतेधानिदधेपदम् । समूढमस्यपांसुरेखाहा ॥ १५ ॥

कर्तारः विदधे विदधते स्वस्वकर्मणीति शेषः । पुरुषवचनव्यत्ययः । तन्मध्ये वयुनाविदेक इत् त्रिवेदज्ञानवान् ब्रह्माख्य एक एव । सवितुर्देवस्य महौ महती परिष्टुतिः स्तवनम् । ब्रह्माद्या ऋत्विजो यत्कर्म कुर्वन्ते तत्सवितुः प्रेरणेनैवेति सवितुर्महती स्तुतिरित्यर्थः ॥१४॥

का० दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्थानसो हिरण्यं निधायामिजुहोतीदं विष्णुरिति४ । दक्षिणशकटस्यन्विदक्षिणवक्रमार्गे हिरण्यं निधाय तत्रैष होमः विष्णुदेवत्या गायत्रौ मेधातिथिदृष्टा । विष्णुः त्रिविक्रमावतारं कृत्वा इदं विश्वं विचक्रमे विभज्य क्रमते स्म । तदेवाह । त्रैधा पदं निदधे भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति क्रमादग्निवायुसूर्यरूपेणेत्यर्थः । पांसवो भूम्यादि-
लोकरूपा विद्यन्ते यस्य तत्पांसुरं तस्मिन् पांसुरे अस्मि विष्णोः पदे समूढं सम्यग्गन्तुर्भूतं विश्वमिति शेषः । यद्वायमर्थः । अस्य विष्णोः

१—निष्० ने० ४, १४ ।

२—मा० ४, २, २४ । का० ४, ४, २१ ।

३—३, ४, ३, ११ ।

४—८, ३, ३१ ।

अस्ति तावत्प्राचीनवंश शाला । तस्यामाहवनीयाग्नित्रयमैष्टिकविद्गास्ति । तस्याः शालायाः पुरतः षट्त्रिंशत्पददीर्घा सौमिकी वेदिर्विधेया । तद्वेद्या अग्रभागे पूर्वोक्तोत्तरवेदिः ततः पथान्मध्यभागे हविर्धानाख्यो मण्डपो विधेयः ततोऽपि पथात्सदोऽभिधानोद्गवंश शाला निर्मातव्या । तस्याः स्थाने प्राचीनशालायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्हविर्धानसञ्ज्ञके द्वे शकटे स्थापिते स्थः तच्छकटद्वयं पुरतः प्रवर्त्य तदावरकत्वेन हविर्धानाख्यमण्डपो विधेयः । तच्छकटद्वयं सावित्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्चनीयम् । तदाह तित्तिरिः । सावित्रार्चां हुत्वा हविर्धाने प्रवर्तयतीति । तं^१ होमं विधत्ते कात्यायनः । चतुर्गृहीतं शालाद्वार्यं जुहोति युञ्जतइति स गार्हपत्योऽत इति^२ । प्राचीनशालाया द्वारसमीपे पूर्वसिद्ध आहवनीयो वर्तते तस्मिन् जुहुयात्स च पूर्वमाहवनीयोऽपि सन्नत्तर-

युञ्जतेमनउतयुञ्जतेधियोविप्राविप्रस्यबृहतोविपश्चितः ।

विहोत्रादधेवयुनाविदेकइन्महीदेवस्यसवितुःपरिष्टुतिःखाहा ॥ १४ ॥

वेद्याख्ये ऽन्यस्मिन्नाहवनीये निष्पन्ने सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थः । सावित्री जगती श्यावास्वट्टा । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य सम्बन्धिनो विप्रा ब्राह्मणा ऋत्विजो मनो युञ्जन्ति लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचिन्तायां नियमयन्ति । उत धिय इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु नियमयन्ति । कौटुम्बस्य विप्रस्य । बृहतो महतः । तथा विपश्चितः सर्वज्ञस्य । अधीतवेदत्वाद् बृहत्त्वमर्थाभिज्ञत्वाद्द्विपश्चित्वम् । किम्भूता विप्राः । होत्रा होमकर्तारः । तदिदं विप्राणां मनोनियमनादिसामर्थ्यमेक इत् एक

१ "ततो" क० । २—८, ९, १८ ।

उत्तरवेदे त्वं सिंहासि सिंहरूपा भवसि तादृश्यं तुभ्यं स्वाहा हविर्दत्तम् । सिंहासि किम्भूता आदित्यवनिः आदित्यान्वतुते सभजसि प्रीणयतीत्यादित्यवनिः । अन्यत्पूर्ववत् । सिंहासि ब्रह्मणजातिक्षत्रियजात्योः प्रीणयितृत्वमत्र विशेषः । सिंहासि सुप्रजावनिः पुत्रपौत्रादिरूपायाः शोभनप्रजायाः सम्पादयित्री । रायस्योषवनिः सुवर्णरजतादिधनपुष्टेः सम्पादयित्री । सिंहासि यजमानाय यजमानोपकारार्थः देवानावाहयेति शेषः* ॥ का० भूतेभ्यस्वेति सुचमुद्यच्छतीति१ । भूतेभ्यः जरायुजाण्डजादिचतुर्विधभूत-ग्रामप्रीत्यर्थं हे होमविशेषान्ययुक्ते जुहः त्वामुद्यच्छामीति शेषः । तदाह तित्तिरिः । भूतेभ्यस्वेति सुचमुद्गृह्णाति यएव देवा भूतास्तेषां तद्भागधेयं भवति तानेव तेन प्रीणातीति ॥ १२ ॥

का० नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद् भुवोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति२ । पैतुदारदेवदारुः तदीयैः परिधिभिरुत्तरवेदेर्मध्य-

ध्रुवोसिपृथिवीन्दृहध्वजिदस्यन्तरिक्षन्दृहअच्यतक्षिदसिदिवन्दृहग्नेःपुरीषमसि ॥ १३ ॥

देशरूपां नाभिं परिदध्यात् पूर्ववत् दर्शपौर्णमासेष्टौ यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तथात्पापीति सूत्रार्थः । त्रयाणां परिधयो देवताः । हे मध्यमपरिधे त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि श्वतः पृथिवीं दृह दृढीकुरु । हे दक्षिणपरिधे त्वं ध्रुवे स्थिरे यज्ञे क्षियति निवसति - ध्रुव-क्षिदसि तस्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु । अच्यते विनाशरहिते यज्ञे क्षियति निवसतीत्यच्युतक्षित् हे उत्तरपरिधे त्वं तादृशोऽसि तस्मात् दिवं द्युलोकं दृह ॥ का० अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलुसुगन्धितेजनवृण्णस्तुकाद्योपरिशोषण्या अभावेऽन्य इति३ । गुग्गुलु-र्धूपद्रव्यं सुगन्धितेजनं दृणविशेषः वृण्णस्तुका अविरोमानि । एतानि नाभौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः । हे गुग्गुलुप्रभृतिसम्भारसमूह-त्वमग्नेः पुरीषं पूरकमसि । पूरयतीति पुरोषम् । अग्नेर्ह्येतत्पुरीषं यत्सम्भारा इति तित्तिरिः ॥ १३ ॥

* “देवानावाहानयेति विशेषः” सु० । १—५, ४, १५ । २—५, ४, १६ । ३—५, ४, १७ ।

कर्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विश्वकर्मा आदित्यैः द्वादशसङ्ख्यागणैर्देवैः सहित उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि त्वां पातु । एकदा असुरा देवान् हन्तुमागतास्तदा देवसेनाधिपतय इन्द्रघोषादयश्चतसृषु दिक्षु तानसुरानपाकुर्वन् । तस्मादेतैर्मन्त्रैर्दिक्चतुष्टये रक्षा प्रार्थनीया । . तदाह तित्तिरिः । असुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुददित्यादि ॥ वा० बह्विर्वेदि शेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारिति । असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोक्षणं कृतं तदुदकमुग्ररूपत्वात्तप्तमित्युच्यते ! तप्तमिदं वाः उदकं प्रोक्षणशेषभूतं यज्ञात् बहिर्धा यज्ञप्रदेशाद्वाह्यप्रदेशेऽहं निःसृजामि नित्तिपामि ॥ ११ ॥

का० नाभ्याः ओष्णं सेषु पञ्चगृहीतं जुहोत्यक्षया दक्षिणेऽसे ओष्णां ओष्णामंसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन्त्विंहासीति । योऽयमुत्तर-

सिं० ह्यसिखाहासिं० ह्यस्यादित्यवनिःखाहासिं० ह्यसित्रह्णवनिःक्षत्रवनिःखाहा ।

सिं० ह्यसिसुप्रजावनौरायस्योपवनिःखाहासिं० ह्यस्यावहदेवान्यजमानायखाहाभूतेभ्यस्त्वा ॥ १२ ॥

वेदेर्नाभ्याख्यो मध्यदेशस्तस्य ओष्णं सेषु आग्नेयैश्चकोणावंसौ वायव्येनैर्ऋतकोणी ओणी तेषु चतुर्षु मध्ये च जुह्वां पञ्चवारं गृहीते-
नाज्येन जुहुयात् कथम् अक्षया कोणसूत्रप्रदेशेन । तद्यथा । प्रथमं दक्षिणेऽसे तत उत्तरओणी ततो दक्षिणओणी तत उत्तरांसे
ततो मध्ये । एवं पञ्चसु स्थानेषु हिरण्यं निधाय तद्वत्लोकयन् पञ्चभिर्मन्त्रैर्जुहुयादिति सूत्रार्थः । पञ्च यजुषां वाग्देवता । पुरा
कदाचिदुत्तरवेदिदेवता केनापि निषिञ्चेन देवेभ्योऽपक्रम्यासुरानप्राप्योभयोर्देवासुरसेनयोर्मध्ये सिंङ्गरूपं धृत्वा तस्थौ । . तदयं मन्त्र
आह । तदुक्तं तित्तिरिणा । तेभ्योऽपक्रम्योत्तरवेदिः सिंहीरूपं कृत्वोभयानन्तरातिष्ठदिति । तदभिप्रेत्य सिंही उच्यते । हे

का० सिंहासीति व्यूहत्पुत्तरवेदिं ग्रम्यामात्रोमिति^१ । विशेषेण पांसुभिः समा करोति । त्रयाणां वेदिर्देवता । वाक्पूर्वमसुरं क्रुद्धा सिंही भूत्वा चचारेतीतिहासः^२ । सा वेदिमन्त्रेषूच्यते । हे उत्तरवेदे या त्वं सिंही सिंहसमाना भूत्वा सपत्नसाही सपत्नान् सहतेऽभिभवतीति सपत्नसाही कर्मण्यण शत्रूणामभिभवित्री असि भवसि । अतो देवेभ्यः देवोपकारार्थं कल्पस्व समर्था उत्तरवेदिरूपेण कृता भव ॥ का० प्रोचत्युत्तरवेदिं सिकताय प्रकीरति सिंहासीति प्रतिमन्त्रमिति^३ । हे उत्तरवेदे शुभस्व शुद्धा भव । शुभं शुद्धी । अन्यत्पूर्ववत् । हे उत्तरवेदे त्वं शुभस्व सिकताप्रक्षेपेण शोभिता भव । अन्यत्पूर्ववत् । शुभतिरलङ्कारार्थः ॥ १० ॥

सिंहासिसपत्नसाहीदेवेभ्यः कल्पस्व सिंहासिसपत्नसाहीदेवेभ्यः शुभस्व सिंहासिसपत्नसाहीदेवेभ्यः शुभस्व ॥ १० ॥

इन्द्रघोषस्त्वावसुभिः पुरस्तात्पातु प्रचेतास्त्वारुद्रैः पश्चात्पातु मनोजवास्त्वापिष्टभिर्दक्षिणतः पातु

विश्वकर्मात्वादित्यैरुत्तरतः पात्विदमहन्तप्तं वार्वहिर्धायज्ञान्निःसृजामि ॥ ११ ॥

का० वेद्यन्तरे स्थित्वा दण्डुत्तरवेदिं प्रोचतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति^४ । चतुर्णां यजुषामुत्तरवेदिर्देवता । इन्द्र इति शब्देन घुष्यते विस्पष्टं कथ्यते यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः अष्टसङ्ख्याकैर्गणदेवैर्युक्तः सन् हे उत्तरवेदे त्वा त्वां पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पातु रक्षतु । प्रचेताः प्रकष्टप्रज्ञो वरुणा रुद्रैरेकादशसङ्ख्याकैर्गणदेवैः सहितः पश्चात्पश्चिमायां दिशि त्वां पातु । मनोजवाः मनोवद्गैर्युक्तो यमो देवः पिष्टभिः स्वर्त्तोकवासिदेवविशेषैर्युक्तो दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि त्वा त्वां पातु । विश्वकर्मा विश्वानि

ग्निर्नभःसञ्ज्ञस्त्वदधिष्ठाताग्निर्विदेत्त्वां जानीयात् । मया खन्यमानां त्वां तदधिष्ठातानुजानात्वित्यर्थः । अग्निनामोच्चारणपुरःसरं प्रहरेत् । तथा च श्रुतिः । स वा अग्नौ नामैव नामानि गृह्णन्हरतीति ॥ का० अग्ने अङ्गिर इति पुरीषं प्रहुरतीति १ । पुरीषं खाता मृतः । हे अग्नौ हे अङ्गिरः । अङ्गिरातिरस्यास्तौति अङ्गिराः मत्वर्थे रस्मत्ययः । तत्सम्बोधनम् । हे अग्नौ त्वमायुना नाम्नाभिहितः सन् एहि गच्छ । एति गच्छतीत्यायुदग्नेर्नाम । तदधिष्ठातर्यागतएवाधिष्ठेयमागच्छतीत्यग्नेरागमनादिकं प्रार्थते ॥ का० योऽस्यामिति निवपति पूर्वार्धे शङ्खुसहितमिति २ । उत्तरवेदिस्थाने मृदं निचिपेदित्यर्थः । हे अग्नौ यस्त्वमस्यां दृश्यमानायां पृथिव्यां भूमावसि । किञ्च ते तव यन्नियं यन्नयोग्यं यत् नामाग्निरिति प्रसिद्धमनापृथ्यं केनापि याज्ञिकेनातिरस्कृतं तेन त्वादधे तेन नाम्ना युक्तं त्वां

यो द्वितीयस्याम्पृथिव्यामसियत्तेनाधृष्टन्नामयन्नियन्तेन त्वादधे विदेद्ग्निरनभोनामग्ने अङ्गिर आयुना

नान्वेह्यस्तृतीयस्याम्पृथिव्यामसियत्तेनाधृष्टन्नामयन्नियन्तेन त्वादधे । अनुत्वादेव वीतये ॥ ६ ॥

स्थापमामि ॥ का० एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेष इति ५ । यथा पूर्वस्मिभिर्मन्त्रैः खात्वा हत्वा मृत्युक्षिप्त्वा वेद्यर्थमेतन्नित्यं पुनरपि द्विः कुर्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति पदस्थाने द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पाठविशेष इति सूत्रार्थः । यद्यपि पृथिवीशब्देन भूमिरेव तथापि द्वितीयस्यामिति तृतीयस्यामिति विशेषणत्वाद् द्वितीया पृथिव्यन्तरि च तृतीया पृथिवी द्यौः अन्यत्पूर्ववद्वाक्येयम् ॥ का० अनु त्वेति चतुर्थं यथार्थमाह्वयेति ५ । यथा पूर्वस्मिन्पर्यायवये मृदाहृत्य प्रक्षिप्त्वा एवं चतुर्थमपि प्रक्षेपणपर्यन्तं मृदाहरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः । देववीतये देवानां प्रीतये हे मृत्तिके त्वा त्वामनु पूर्वाक्तमाहरणत्रयमनुसृत्याहरा मीति शेषः ॥ ८ ॥

१—३, ५, १, २१ ।

२—५, ३, २७ ।

३—५, ३, २८ ।

४—५, ३, २०-२१ ।

५—५, ३, २२ ।

का० शम्यामादाय चात्वालं मिमीते पूर्वोक्तारं सञ्चरं परिहाप्य शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतः स्फेनान्तरलिखति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रमिति^१ । उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूपदेशे सृदं खनति स प्रदेशश्चात्वाल उच्यते । तत्रोत्करात् पूर्वस्यां सञ्चरपरिहारेणोदगयां शम्यां निधाय तत्पूमाणां तत्पूर्वपार्श्वे स्फेन रेखां कुर्यात् तथा तत्पूर्वपार्श्वे तथैव शम्यां निधाय रेखां कुर्यात् अभ्यन्तरे एवं दक्षिणोत्तरयोरपि प्रागयां शम्यां निधाय रेखाद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कण्डिकायां चतुर्दश यजूंषि । तत्राद्यानि चत्वारि पृथिवीदेवत्यानि ॥ अत्र प्रथमं परिलिखति । हे पृथिवि त्वं मे ममानुग्रहार्थं तप्तायनी असि । तप्तं पुरुषमयति प्राप्नोतीति तप्तायनी । यो हि दरिद्रः क्षेत्ररहितो ऽहमिति सन्तप्यते तं तापोपगन्त्यर्थं प्राप्नोषीत्यर्थः । यद्वा तप्तः सन्नरो

तप्तायनीमेसिवित्तायनीमेस्यवतान्मानाधितादवतान्माव्यधितात् । विदेद्ग्निरनभोनामाग्ने अङ्गिरआयुना

नान्नेह्योस्यामृथिव्यामसियत्तेनाष्टन्नामयज्ञियन्तेनत्वादधेविदेद्ग्निरनभोनामाग्ने अङ्गिरआयुनानान्ने हि

यस्यामयति सा तप्तायनी ममासि ॥ द्वितीयं लिखति । वित्तार्थं नरो यस्यामेतीति वित्तायनी । यद्वा वित्तार्थं निर्धनं पुरुषमयतीति वित्तायनी । पृथिव्यां हि प्राप्तायां सस्यनिष्पत्तिद्वारा महद्भनं लभते ॥ तृतीयं परिलिखति । हे पृथिवि नाधितात् याचितात् मा मां त्वम् अवतात् रच । तुह्योस्तातङ्ङिति हेस्तातङ्ङादेयः । यथा कमपि न याचे तथा मां कुर्वित्यर्थः । नाधति धातुर्याच्ञार्थः ॥ चतुर्थं परिलिखति । व्यथ भयचलनयोः । व्यथितात् भयाच्चलनात् स्थानभ्रंशाच्च मद्मामवतात् रच ॥ का० विदेद्ग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फेनेति^२ । प्रहरति मृत्तिकां खनेदित्यर्थः ॥ आग्नेयं यजुः^३ । हे चात्वालगतमृत्तिके नभो नामा-

स्तत उपसद्देवतारूपोऽग्निर्यदा तासु पूर्षं प्रविश्य ता ददाह तदा तिस्रः पुरोऽग्निस्तनवाऽभूवन् । तदभिप्रेत्यायं मन्त्रः ॥ हे अग्ने या ते तवायःशया तनूः । अयसि शिंते इत्ययःशया लोहमयपुरव्यापित्वेन तद्रूपा सती ॥ वर्षिष्ठा देवानामतिशयेनाभिमतफलवर्षिणो ॥ तथा गह्वरेष्ठा गह्वरे असुराणां विषमे देशे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठा । हलदन्ताक्षमस्याः सज्ज्ञायामिति विमत्तेरलुक् ॥ सा ते तनूयं वचोऽपावधीत् । क्षिंन्धि भिन्वोत्यादिकमसुरप्रोक्तं तीव्रं वचनं विनाशितवती ॥ तथा त्वेषं वचः असुरोक्तं देवाधित्वेपरूपं प्रदोषं वाक्यमपावधीत् ॥ स्वाहा तथाविधोपकाराय तुभ्यमग्नये हविर्दत्तम् । ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मयीमेवास्मिंल्लोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवौत्यादिश्रुत्या अयमितिहासो निरूपितः ॥ उग्रत्वेष्वचसोरर्थान्तरम् । यथा असुरैः पराजिता देवा

याते अग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा ।

याते अग्ने हरिःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा ॥ ८ ॥

अन्नपात्रे अन्नममानाः क्षुत्पिपासाभ्यां वयं पीडिता इति यदूचुस्तदुग्रं वचः । तथा किं वा वीरहत्यादि महापातकमस्माभिः कृतमिति क्षिंन्वन्ती यदाक्यं सन्तापहेतुत्वेन दौममुचुस्तत्त्वे षं वचः । तदाह तित्तिरिः । अशनायापिपासे ह वा उग्रं वच एनश्च वै वीरहत्यश्च त्वेषं वच इति ॥ का० एवमितरेअन्वहं रजःशयां हरिःशयां चेति१ । यथा प्रथमदिने या ते अग्नेऽयःशयेत्युपसद्देवमितरे द्वितीयतृतीये उपसद्दे द्वितीयतृतीयदिनयोरततिष्ठेत् । द्वितीयस्यामुपसदि रजःशयेति तृतीयोपसदि हरिःशयेति मन्त्रभेद इति सूत्रार्थः ॥ रजःशया रजतमयी । हरिःशया, हिरण्मयी । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ८ ॥

तथा हे सोम त्वमपि इन्द्रायेन्द्रपानायाप्यायस्व सर्वतो वृद्धो भव । अनेनोभयोरपि वृद्धिर्भवति । तदाह तित्तिरिः । उभावेवेन्द्र सोमं चोप्याययतीति ॥ किञ्च हे सोम सखीन् सखिवत्प्रोतिविषयानस्मानृत्विजः सन्या मेधया चाप्यायय प्रवर्धय । सनिर्धनदानं मेधार्थधारणशक्तिः । ऋत्विजो वाग्रस्य सखाय इत्युक्तेः सखिशब्देन ऋत्विजः । किञ्च हे सोम देव ते तव स्वस्ति क्षेमोऽस्तु तव प्रसादादहं सुत्यां सोमाभिषवक्रियां समाप्तिदिनमशीय प्राप्नुयाम् ॥ का० प्रत्येत्य प्रस्तरे निङ्गुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति । सर्वेऽपि ऋत्विजः प्रस्तरे निजहस्तानुत्तानाङ्कत्वा दक्षिणहस्तं वोत्तानगुपयंवस्थाप्य निङ्गुवते सोमं परिचरन्तीति सूत्रार्थः ॥ रायो धनानि एष्टाः आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः । सोम त्वत्प्रसादादस्माकं रायः सन्त्विति भावः ॥ यद्वा रायः दक्षिणालक्षणा एष्टाः आ समन्तादृत्ताः यजते रूपम् दक्षिणा दास्यन्त इति भावः । किमर्थं प्रेषे भगाय । प्रकर्षेण्यतइति प्रेष्ट ।

याते अग्नेयः शयातनूर्वर्धिष्ठागह्वरे ष्ठाउग्रंवचोऽप्रावधीत्स्वेषंवचोऽप्रावधीत्स्वाहा ।

तस्मै प्रेष्यमाणाय भगायैश्वर्याय ॥ यद्वा प्रकर्षेण इपे अन्नाय भगाय च ॥ किञ्च ऋतवादिभ्योऽग्निर्होत्रिभ्यः ऋतमवश्यभाविफलोपेतं कर्म सम्पादयेति शेषः । ऋतं सत्यं वदन्तीति ऋतवादिनः ॥ यद्वा षष्ठ्यर्थं चतुर्थी ऋतवादिनामस्माकमृतं कर्मफलमस्त्विति शेषः ॥ द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवताभ्यां नमोऽस्तु । तयोरनुग्रहेण यजमानायाविघ्नस्थितिर्भवतीति नमस्क्रियते । तदाह तित्तिरिः । द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठतीति ॥ ७ ॥

का० उपसदं जुहोति स्तुवेण या तइति ॥ आग्नेयानि त्रौणि यजंषि । अत्रेयमाख्यायिकांश्चस्ति । देवैः पराजिता असुरास्तपस्ताप्ता नैलीको त्रौणि पुराणि चक्रुर्लोहमयीं भूमौ राजतीमन्तरिक्षे हेमीं दिवि । तदा देवैस्ता दग्धमुपसदाग्निराराधित-

तनूः मदीयं शरीरं सैषा तनूस्त्वयि भवतु । तथासति हे व्रतपते व्रतपाङ्कजान् व्रतान्यनुष्ठेयानि कर्माणि नो अग्नियजमानयोः सह प्रवर्तन्तामिति शेषः । यावान् व्रतेषु ममादरस्तावानेव तवापि भवत्वित्यर्थः । किञ्च । दीक्षापतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो मे मम दीक्षामनुमन्यताम् । तथा तपस्यतिः उपसद्रूपस्य तपसः पालकः सोमः तपः मदीयमुपसद्रूपमनुमन्यतामिति त्वनुवर्तते ॥ ६ ॥

का० यजमानव्रष्टाः सोममाप्याययन्त्यंशुरंशुरिति ॥ प्रकृतिः चतुरवसाना सोमदेवत्या । अन्त्योऽर्धर्त्ता लिङ्गोक्तदेवतः । चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः । तत्र मन्त्रद्वयम् ॥ सोमवल्गा अवयवोऽशुरुच्यते । वीष्मा सर्वसङ्ग्रहार्था । हे सोम देव ते तवांशुरंशुः

अंशुरंशुष्टेदेवसोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदेऽतुभ्यमिन्द्रःप्यायतामात्वमिन्द्रायप्यायस्व ।

आप्याययास्मांस्त्वखीन्त्वन्यामेधयास्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीय ।

एष्टारायः प्रेषेभगायः कृतमृतवादिभ्यो नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ ७ ॥

सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय इन्द्रशीत्यर्थमाप्यायतां वर्धतां चिरावस्थानेन यः सोमावयवो ज्ञानः शुक्लश्च तदुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति । तदाह तित्तिरिः । यद्देवस्य शुष्यति यन्म्लायते तदेवास्यैतेनाप्याययतीति ॥ किन्भूतायेन्द्राय । एकधनविदे एकं मुख्यं धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् यद्वा सोमकण्डनाय यैर्जलमानीयते ते कुम्भा एकधनाः एकं धनं सोमरूपं यत्रेति तान्नेति जानातीति सोमकण्डनाय जलकुम्भा आनीता इति जानातीत्यर्थः ॥ किञ्च हे सोम तुभ्यं त्वत्पानार्थमिन्द्र आप्यायतां वर्धताम्

द्रोहस्तेभ्य इति१ ॥ आज्यदेवतं यजुः । हे आज्य त्वमोदशमसि । किम्भूतम् । अनाष्टमितः पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम् ॥ अनाष्टयं न आंधर्षितुं शक्यमितः परमप्यतिरस्कृत्यम् ॥ देवानामग्न्यादीनामोजः सारभूतम् ॥ अनभिश्चिन्ता नास्ति अभिश्चिन्ता निर्निन्दा यस्य तत् अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हायां वर्तते ॥ अभिश्चिन्तायाः अभिश्चिन्तित्विजां परस्परविरोधेन निन्दनं तस्याः पाति रक्षतीत्यभिश्चिन्तायाः । पुंस्त्वं ह्यन्दिमम् ॥ अनभिश्चिन्तयम् अनभिश्चिन्ते अनिन्दिते स्वर्गादौ नयतीत्यनभिश्चिन्तेनोः । द्वितीया प्रथमार्थः । पुंस्त्वं व्यत्ययेन ॥ यतस्त्वमोदशमसि अतो हे तानूनप्राज्याहमृत्विक् अञ्जसा ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्वमाज्यस्पर्शरूपं शपथमुपगेषमुपगच्छेयम् । उपपूर्वस्य गायतेलेटुत्तमैकवचने सिब्बहुलं लेटीति सिपि इडागमे लेटोऽडाटावित्यडागमे च रूपम् इतश्च लोपः परस्मै-

अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपायातवतनूरियुसामयियोममतनूरेषासात्वयि ।

सहनौव्रतपतेव्रतान्यनुमेदीक्ष्णान्दीक्षापतिर्मन्यतामनुतपस्तपस्यतिः ॥ ६ ॥

पदेष्वाति इलोपः । किञ्च हे आज्य स्विते शोभनमार्गं यज्ञकर्म्मणि मा मां त्वं धाः धेहि स्थापय । दधातेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽडभावे रूपम् ॥ ५ ॥

का० अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधयेति२ ॥ अग्नेयं यजुः । यजमानोऽनेन यजुर्वाग्निशरीरात्मशरीरयोर्व्यत्ययं करोति । हे व्रतपा सर्वेषां व्रतानां पालकाग्ने त्वे व्रतपाः त्वमस्मदीयसु वर्तमानव्रतस्य पालको भवसीति शेषः । विभक्तेः शे आदेशे त्वे इति रूपम् । तव तद्याविधस्य व्रतपालकस्य या तनूः शरीरमस्ति सेयं तनूर्मयि भवत्विति शेषः । यो या उ या च मम

दिति सूत्रार्थः ॥ वायुदेवत्यं यजुः । आ समन्तात्पतति गच्छतीत्यापतिः सतः गतिवायुस्तस्मै हे आज्य त्वां गृह्णामि ॥ किम्भुताय । परिपतये परितः पततीति परिपतिस्तस्मै सर्वव्यापिने ॥ तथा तनूनप्त्रे । तनोति विस्तारयति विश्वमिति तनूरात्मा तस्य नष्ट्रे पीतत्राय ॥ शाकराय शक्नुवन्ति स्थातुं भूतानि यत् स शकर आकाशस्तस्यापत्यं शाकरस्तस्मै । तस्मादेतस्माद्वा आत्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुरिति श्रुतिः ॥ तथा शक्ने । शक्नोति सर्वं कर्तुमिति शक्ता तस्मै । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वर्णिप् ॥ ओजिष्ठाय । ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायामेधास्तजो विनिरिति विनिप्रत्ययः । अतिशयेनौजस्वी ओजिष्ठस्तस्मै । अतिशयने तन्मविष्ठनाविति इष्ठनि प्रत्यये विन्मतीर्लुगिति विनो लोपे टिलोपः ॥ यद्वास्य मन्त्रास्वार्थान्तरं तित्तिरिव्याख्यातम् । हे आज्य त्वामापतये प्राणदेवताप्रीतये गृह्णाम्यत्र पात्रे स्वीकरोमि । आ समन्तात्पाति देहं रक्षतीत्यापतिः प्राणः । तदाह तित्तिरिः ।

अनाष्टमस्यानाष्टम्यन्देवानामोजोनभिश्चक्षुभिश्चक्षिपात्रनभिश्चक्षुस्तन्यमञ्जसासत्यमुपगेष्वस्वितेमाधाः ॥ ५ ॥

प्राणो वात्रापतिः प्राणमेव प्रीणातीति ॥ इष्टप्राप्त्युपायमनिष्टपरिहारोपायं च चिन्तयित्वा परितः पाति पालयति परिपतिर्मनस्तप्नीत्यै गृह्णामि । तदाह तित्तिरिः । मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणातीति ॥ तनूनप्त्रे । तनूं शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनप्त्रा जाठरोऽग्निस्तस्मै जाठराग्निदेवताप्रीत्यै आज्य त्वां गृह्णामि ॥ शाकराय । शक्नुवन्तीलः शकरः शक्तिमान् पुरुषस्तस्येदं शाकरं शक्तिस्वरूपाभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामि ॥ शक्ने ओजिष्ठाय । शक्ने इति चतुर्थी सप्तम्यर्थे । शक्नि शक्तिमति पुरुषे यदोजिष्ठं सारं तस्मै । ओजोनामाष्टमो धातुस्तत्कारमोजिष्ठं तद्वष्टभेनैव शरीरे शक्तिरवतिष्ठते । ओजःसाराभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामीत्यर्थः ॥ का० तानूनप्त्रमेतद्वक्ष्यन्त्यां वेदिशोषी निधायामृगशब्दं त्विजो यजमानश्चानाष्टम्यन्तमिच्छति-

॥ द० ॥ माध्य० शा० ॥ वाज० सं० ॥

परिहृत्यासदनुगृहाभिसुखत्वं समनस्त्वम् अनुग्रहे परस्परविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम् । तथा अरेपसी पापरहितो प्रमादा-
 दस्माभिः कृतेऽपि पापे कोपाभावः पापराहित्यम् । तदेव स्पष्टयति । यज्ञमस्मात्कर्म मा हिंसिष्टं मा विनाशयतं यज्ञपतिं यजमानं
 च मा हिंसिष्टम् । तथा अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने नोऽस्मदर्थं शिवौ शान्तौ कल्याणकारिणौ भवतं पूर्वोक्तविधिना ॥ ३ ॥
 का० अग्नावग्निरिति जुहोति स्वाह्याः सुवेणिति ॥ विराट् । दशाचरैश्चतुर्भिः पादैर्विराट् । अत्र द्वितोयतुर्याविकादशार्णौ ततो
 द्वाधिका ॥ अग्निर्मथ्यमानोऽग्नावाहवनीये प्रविष्टः सन् चरति हविर्भवयति । चर गतिमचक्षयोः । किञ्चित्तोऽग्निः ऋगोणां पुत्रः
 ऋत्विजो वेदविदः ऋषयः तैरुत्पादितत्वात्तेषां पुत्रवत् पुत्रः । तथा अभिशस्तिपावा अभिशस्तिवैकल्यनिमित्तोऽभिशापस्तस्मात्पाति
अग्नावग्नश्चरति प्रविष्टः ऋगोणां पुत्रो अभिशस्तिपावा । सनः स्योनः सुयजायजे ह देवेभ्यो हव्यं सदमप्रयुक्तं स्वाहा ॥ ४ ॥
आपतयेत्वापरिपतयेत् गृह्णाभितनूनम् शक्राय शक्नो जिष्ठाय ।
 रक्षेतीत्यभिशास्तिपावा । आतो मनश्चिति वनिष्पद्यतः । हे अग्ने स तथाविधस्त्वं नोऽस्मदर्थं स्योनः सुखरूपः सन् सुयजा शोभन-
 यागेन इहास्मिन् स्थाने देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः हव्यं सोमादिरूपं यज देहि अस्मादन्तं हविर्देवान् प्रापयेत्यर्थः । किं कुर्वन् । सदं सदा
 अप्रयुक्तं अप्रमादम् । युच्छ प्रमादे । स्वाहा इदमाज्यं तुभ्यं हुतमस्तु । यदा सोऽग्निर्नो हविर्देवेभ्यो यज्ञं यजतु ददात्विति पुरुष-
 व्यत्ययेन वा योजना ॥ ४ ॥
 का० धौवः व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतयइति द्विथ स्वाह्याः सुवेणिति । व्रतं प्रदीयते येन पात्रेण तत् पात्रे ध्रुवास्त्वमाज्यं गृह्णीया-

॥ ५ अ० ॥ क० ४ ॥ ॥ ७१ ॥

जननाधारभूतमसि । जायतेऽस्मिन्निति जनितम् ॥ का० वृषणाविति कुशारणे तस्मिन्निति । तस्मिन् शकले करोतीत्यर्थः । मन्वार्थस्तु । हे द्रौ युवां वृषणौ सेक्तारौ स्वः भवथ । वर्षत इति वृषणौ कनिन् प्रतयः । यथा पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ वीर्यस्य सेक्तारौ तद्वद्वामप्यरण्योरग्निजननसामर्थ्यसम्पादकावित्यर्थः ॥ का० उर्वशसौत्यधरारणिं तयोरिति । शकलस्थापितयोर्दम्भयोरधरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे अधरारणे त्वमुर्वशी असि । यथोर्वशी पुरुरवो नृपस्य भोगायाधस्तच्छेते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितासौत्यर्थः ॥ का० आयुरसौतुत्तरयाज्यस्थालीं संस्पृशेति । उत्तरारण्याज्यस्थालीं स्पृशेदिति सूत्रार्थः ॥ हे स्थालीयताज्यं त्वमायुरसि अरुणहयेन जनिष्यमाणस्याग्नेरायुप्रदं भवसि ॥ का० पुरुरवा इत्यभिनिधानं श्रयेति । अधरारणेऽभिमुखीमुत्तरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ हे उत्तरारणे त्वं पुरुरवा असि यथा पुरुरवा नृप उर्वश्या अभिमुख उपरि वर्तते तथा त्वमपीत्यर्थः । उर्वशीत्यादि-

भवतन्नः समनसौ सचेतसावरे प्रसौ । मायन्न हिंसिष्टन्मायन्नपतिञ्जातवेदसौ शिवौ भवतमद्यनः ॥ ३ ॥

मन्त्रत्रयं श्रुत्या व्याख्यातम् । उर्वशी वाअप्सराः पुरुरवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरिति ॥ का० मन्यति गायत्रीणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणमिति । मन्त्रत्रयेणारण्योर्मन्यनं कुर्यात् ॥ हे अग्ने गायत्रीण कृन्दसा गायत्रीच्छन्दोऽभिमानिना देवेनाहं त्वा त्वां मन्यामि अरण्योर्मन्यं नेनोत्पादयामि । एवमुत्तरावपि मन्त्रौ योज्यौ ॥ २ ॥

का० भवतं न इति प्रास्यतीति । मन्यनोत्पमग्निमाहवनीये प्रास्यतीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिः । यस्याः अष्टार्णाः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । अत्र तु द्वितीयः षड्चरः चतुर्थी दशार्णः ॥ निर्मथाहवनीयावग्नी देवते । हे जातवेदसावुभावग्नी नोऽस्मदर्थं युवामीदृशौ भवतम् । किञ्चूतौ युवाम् । समनसौ मनसा सहितौ । तथा सचेतसौ समानं चेतो ययोस्तौ परस्परं समानचित्तयुक्तौ । अन्यत्रिषयं मनः

सोमो राजानुचरो जगतीच्छन्दोऽधिष्ठाता । हे हविः त्वमतिथेरतिथिसञ्ज्ञस्य सोमभ्यस्य^१ आतिथ्यमुसि आतिथ्यं नामकस्य^२ निरूपमसि । तिथिविशेषं विनैवातिच्छ्रयया पीडिते विप्रेऽतिथौ समागते तत्सत्काराय क्रियमाणः पादचालनभोजनसंवाहनादिसंस्काराणि आतिथ्यमच्यते । अतिथेरिदमातिथ्यम् अतिथेजं इति जगप्रतायः । विष्णवे त्वां निर्वपामीति पूर्ववत् ॥ श्येनाय त्वा सोमभृते । श्येनो न्याम देवः सोमराजानुचरः स्वर्गात्सोमार्हता श्येनरूपधारिगायत्राधिष्ठाता तस्मै श्येनाय विष्णवे सोमाय च त्वां निर्वपामि । किञ्चूताय श्येनाय सोमभृते सोमं हरति आनयतीति सोमहृत्तस्मै । ह्यहोभंश्छन्दसीति हरतेहंस्व भः । सोमानयनकर्त्रे । तथा च यतिः सा यज्ञायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति^३ अग्नये त्वा रायस्योषदे । रायस्योषं धनपुष्टिं ददाति रायस्योषदाः

अग्नेर्जनित्वमसिष्टपणौस्यउर्वश्यस्यायुरसिपुह्रवा असि ।

गायत्रेणत्वाछन्दसामन्यामिवैष्टुभेनत्वाछन्दसामन्यामिजागतेनत्वाछन्दसामन्यामि ॥ २ ॥

तस्मै । किप् प्रतायः । राज्ञो धनं क्रयविक्रयादिना बहुधा पोषयित्वा राज्ञेऽप्यति स रायस्योषदाः अग्निसञ्ज्ञोऽपरः सोमानुचरोऽस्ति अनुक्तच्छन्दोऽधिष्ठाता देवः तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽग्नये हे हविः त्वा त्वां गृह्णामि । विष्णवे त्वेति पूर्ववत् ॥ विष्णुशब्दाभिधेयश्च सोमस्य राज्ञो हविषा तदनुचराणामन्यादिदेवानां तद्द्वाग तत्सम्बन्धिनां गायत्रादिछन्दसां च त्वमिभंभवति । तदाह तित्तिरिः । यावद्विषं राजानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराणीति ॥ १ ॥

अथाग्निनयनमन्त्राः ॥ का० अग्नेर्जनित्वमिति शकलमादाय वेद्यां करोतीति^४ । शकलदैवतं यजुः । हे शकल त्वमग्नेर्जनित्वं

स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः । यद्वा ऋत्विजो यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि ते त्वं यज्ञं परिभूरस्तु यज्ञं परितो भविष्यति यज्ञव्यापकानि सन्तु । नपुंसकबहुवचनस्थाने पुङ्क्तिङ्गैकवचनमार्घम् । किञ्च हे सोम त्वं दुर्यान् गृहान् प्रत्रर प्राप्नुहि । दुर्या इति गृहनामः । द्यौश्चोऽतस्तिङ् इति संहितायां प्रचरेति दीर्घः । किभूतस्त्वम् । गयस्फानः गय इति गृहनामः । स्फायी वृद्धौ । गयन् स्फाययति गयस्फानः गृहाभिवर्धकः । प्रतरणः प्रकर्षेण तरन्त्यापदो येन स प्रतरणः । यद्वा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रतरणः । सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः । अवीरहा न वीरान् हन्तीति वीराणां परिपालक इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शालागमाद्वाचनान्तश्चतुर्थोऽध्याय ईरितः ॥ ४ ॥

अग्नेस्तनूरसिविष्णवेत्वासोमस्यतनूरसिविष्णवेत्वातिथेरातिथ्यमसिविष्णवेत्वाश्वेनायत्वा

सोमभृतेविष्णवेत्वाग्नयेत्वारायसोपदेविष्णवेत्वा ॥ १ ॥

चतुर्थोऽध्याये सत्विग्यजमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य कौतसोमस्य शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः ॥ अथ पञ्चमोऽध्यायस्तत्रादौ आतिथेराष्टौ हविर्गृहणादिमन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० निर्वपेदग्नेस्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति १ । पञ्च यजूंषि वैष्णवानि ॥ हे हविः त्वमग्नेस्तनूरसि अग्निसज्जो यो देवः सोमस्य राज्ञो भृत्य*स्तस्य गायत्रीच्छन्दोऽधिष्ठातुस्तनूः शरीरं भवसि त्वमिजनकत्वात् तद्याविर्धं हे हविर्विष्णवे बहुयज्ञव्यापिने सोमाय सोमप्रौत्यर्थं त्वा त्वां निर्वपामीति शेषः ॥ सोमस्य तनूरसि । सोमसज्जः कश्चित्सोमस्य राज्ञो भृत्यस्तनूपच्छन्दोऽधिष्ठाता तस्य त्वमिहेतुत्वात्तनूरसि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ अतिथेरातिथ्यमसि । अतिथिसः

स्तम्भनम् । का० शम्ये बोह्वृत्ति वरुणस्य स्तम्भसर्जनी स्थ इतीति^१ । शकटयुगे बह्वयोर्वलोवर्दयोर्गलवहिर्भागे काष्ठनिर्मिते शम्ये^२ ताभ्यां वृषयोरितस्ततो गमनं निवार्यते ततस्ते स्तम्भसर्जनीशब्दे नोच्येते । हे शम्ये युवां वरुणस्य स्तम्भसर्जनी स्थः । स्तम्भसर्जं सर्जने । स्तम्भनं स्तम्भो रोधः स सज्यते^३ क्रियते याभ्यां ते स्तम्भसर्जन्यौ । विभक्तेः पूर्वसवर्णः । त्रियते वेष्टते वस्त्रादनेति वरुणशब्देनात् वस्त्रबद्धः सोम उच्यते । वरुणदेवतत्वाच्च पञ्चस्वपि मन्त्रेषु ॥ का० औदुम्बरीमासन्दौ^४ नाभिदध्नामरन्निमाताङ्गीमुता-
माहरन्ति चत्वारोऽभिसृशत्येनां वरुणस्य ऋतसदन्यसीतीति^५ । हे आसन्दि त्वं वरुणस्य सोमस्य सम्बन्धिनी ऋतसदन्यसि । ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां सा ऋतसदनी । करणाधिकरणयोरिति ल्युट्पत्ययः । ऋतं यज्ञस्तन्निष्पत्त्यर्थमुपवेशनस्थानभूता-
याते धामानि हविषायजन्तिताते विश्वापरिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरो वीरहा प्रचरा सोमदुर्धान् ॥ ३७ ॥

॥ ४ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

सीतार्थः । का० कृष्णाजिनमस्थामास्तृणाति वरुणस्य ऋतसदनमसीतीति^१ । हे कृष्णाजिन वरुणस्य बह्वस्य सोमस्य ऋतसदनं यज्ञार्थ-
मुपवेशनस्थानमसि ॥ का० तस्मिन्क्षोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासीदेतीति^२ । हे सोम त्वं वरुणस्य वस्त्रबद्धस्य तत्र
ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानभूतमासन्दौ संस्थितं कृष्णाजिनमासीद् मुखेनोपविश ॥ ३६ ॥

का० या त इति वाच्यतीति^३ । सोमदेवत्या चिष्टुप् गोतमदृष्टा । हे सोम ते तव या यानि धामानि प्रातः सवनादीनि स्थानानि
प्राप्येति शेषः । हन्निषा त्वदीयरसरूपेण यजन्ति ऋत्विजो यागं कुर्वन्ति । यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः । ते तव ता तानि विश्वा विश्वानि
सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु । परितो भवति प्राप्नोति परिभूः । भू प्राप्नो । भवान् परितः प्राप्तवान् भवतु । ऋत्विजो येषु

१—७, ८, १६ ।

२—७, ८, १७-१८ ।

३—७, ८, १८ ।

४—७, ८, २० ।

५—७, ८, २१ ।

६ * "सज्यते" इति का० ।

वृणोति वरुणः । स्वरश्मिभिर्जगदावृण्वते । चक्षसे चष्टे इति चक्षास्तस्मै । चक्षुषते द्रष्टे इत्यर्थः ॥ यद्वायमर्थः । मितृस्य वरुणस्य चक्षसे सर्वजगती द्रष्टे मित्वावरुणशब्देन सर्वं जगल्लक्ष्यते । तथा महो महसे तेजोरूपाय सृष्टां सुलुगिति विभक्तिलोपः । देवाय द्योतमानाय । तथा दूरेदृष्टे दूरे वर्तमानैः प्राणिभिर्दृश्यत इति दूरेदृक् तस्मै । यद्वा दूरे पश्यतीति दूरेदृक् । देवजाताय देवाद् द्योतमानात्परमात्मनो जायतेऽसौ देवजातस्तस्मै । देवानुग्रहाय जातो देवजात इति वा । जाता देवा यस्मात् देवजात इति वा । वाहिताग्न्यादिविजित्वा जातशब्दस्य परनिपातः । केतवे प्रज्ञारूपाय विज्ञानधनाय । केतुरिति प्रज्ञानाम् । दिवः पुत्राय दुर्लोकस्य पुत्रवत्पुत्राय । दुर्लोकाद्भिः सूर्यो जायते । दिवः पुरु त्रायते स इति दिवस्युत्तरः* । दिवः पालकायेति वा ! एवंविधाय

वरुणस्योत्तम्भनमसिवरुणस्यस्तम्भसर्जनीस्योवरुणस्यऋतसदन्यसि ।

वरुणस्यऋतसदनमसिवरुणस्यऋतसदनमासीद ॥ ३६ ॥

सूर्याय तद्वत् सत्यमवश्यफलप्रदज्योतिष्टोमरूपं कर्म हे ऋत्विजः यूयं सपर्यतानुष्ठानेन सपर्यां कुरुत । सपर्यतिः परिचरणकर्मा । सूर्यार्थं यच्च कुरुतेत्यर्थः । यद्वा तद्वत् सत्यं ब्रह्म सपर्यत परिचरत । किञ्च ग्रंथेन ग्रंथं स्तुती सूर्यप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । शस्त्राणि पठतेत्यर्थः । यागानुष्ठाने तस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

का० समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तभाति वरुणस्योत्तम्भनमितीति । पञ्च यजूंषि वारुणानि । हे काष्ठ त्वं वरुणस्योत्तम्भनमसिवरुणस्योत्तम्भनमनं भवसि न तु शक्यतेत्यर्थः । उक्तम्यते उन्नम्यते । शक्यते सुखायमुन्नतत्वेन स्थाप्यते यस्मिन् काष्ठे त

* “दिवः पुत्रायतइति पुनः” — इति क० । । “उन्नम्यते” — इति सु० पु० नास्ति । १ — निष० ३, २, १ । २ — ३, ३, ३ । ३ — ७, ८, २५ ।

कल्याणे । हे भुवःपते भृशब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि* यजमानाभ्यर्च्युं प्रभृतीनुगच्छन्ति । तेषां भूतानां पालकत्वात्पतिः सोमः । यानि
मिन्निरिः प्रच्यवस्व भुवस्वत इत्याह भूतानां ह्येष पतिरिति । तथाविध हे सोम विश्वानि सर्वाणि धामान्यभि स्थानानि पत्नीशालाह
विधानं प्रभृतीनि अभिलक्ष्य प्रच्यवस्व । प्रकर्षेण गच्छ । सुगङ्गती । प्रच्यवमानं त्वा त्वां परिपरिणो मा विदन् मा जनन्तु । सर्वतः
सञ्चरन्तस्तत्कं रविशेषाः परिपरिण उच्यन्ते । तथा परिमन्विनो यागस्य प्रतिषेधकाः श्रवत्वां मा विदन् । हृन्दसि परिपरिपन्थिपरिषौ
पर्यवस्थातरीति निपातावेती । तथा वृका विकर्तनशीला आरक्ष्यन्तानो दुर्जेना वा त्वां मा विदन् । किम्भूता वृकाः । अघायवः
परस्याघं कर्तुं मिच्छन्ति ते अघायवः । सुप्र आत्मनः क्वजिति क्वचि अश्वाघस्यादित्याकारः । क्वाच्छन्दसौति क्वजन्तादुप्रत्ययः ।

अघायवोविदन्श्येनोभूत्वापरापतयजमानस्यगृहान्गच्छतन्त्रौसंस्कृतम् ॥ ३४ ॥

नमोमित्रस्यवरुणस्यचजसेमहोदेवायतद्वत्सपर्यत । दूरेदृशेदेवजातायकेतवेदिवसुत्रायसूर्यायशंसत ॥ ३५ ॥

किञ्च श्वेनो भूत्वा श्वेनरूपमाख्याय श्वेनाख्यपक्षिवच्चीघ्नगामी वा भूत्वा परापत उत्पत यजमानस्य गृहागच्छ । तन्नत यजमान-
गृहेषु नो आवयोः तव मम च संस्कृतं सर्वोपकरणसंयुक्तं स्थानमस्तीति शेषः ॥ ३४ ॥

का० शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थाताग्नौषोमीं पशुमादाय तिष्ठति कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गं नमो मित्रस्येत्येनमालम्ब्य
वाचयतीति । सौरौ जगती सूर्यदृष्टा । द्वादशाक्षरचतुःपादा जगती । अत मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तूयते । एवंविधाय सूर्याय
नमः । किम्भूताय मित्रस्य वरुणस्य । चतुर्थार्थे षष्ठ्यो । मित्राय वरुणाय मित्रवरुणदेवतारूपेण वर्तमानम् । जगती द्वितकारिणे ।

रोह ।- तथा अग्नेर्वज्रैरक्षी नेतृस्य कनौनकं तारकां चारोह तथोच्चैस्ताराभ्यव यथैताभ्यां दृश्यस इत्यर्थः । यत् यस्मिन्नेतयोर्दर्शने विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञेन सूर्येणाग्निना च भ्राजमानः दीप्यमानः सन्नेतशेभिरेतशैरश्वैस्त्वमीयसे गच्छसि । एतश्च इत्यश्वनामसु पठितम् । यत् त्वमश्वैर्गच्छसि । ई गतो दिवादिरात्मनेपदो । एतशैरिति करणद्वितीया । यद्वा कमणि रूपमेतशैरिति कर्तरि द्वितीया । यताश्वैस्त्वमीयसे इत्यर्थः ॥ कृष्णाजिनस्य पुंस्त्वमार्घम् । सूर्याग्निर्दृष्टिविषयत्वे सति मार्गो रचोवाधरहितो भवति । तदुक्तं तित्तिरिणा । एष वास्य खलु रचोहणः पन्था योऽग्नेश्च सूर्यस्य चार्त ॥ ३२ ॥

का० अनङ्गाहौ युनक्तुस्तावेतमितीति । आनङ्गाहौ ऊर्ध्वं बृहती । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराः सोर्ध्वं बृहतीतुक्तेः । अत्राद्यो

उस्तावेतन्धूर्पाहौयुज्येथामनश्चवीरहणौब्रह्मचोदनौ । स्वस्ति यजमानस्य गृहान् गच्छतम् ॥ ३३ ॥

भद्रो मे सि प्रच्यवस्व भुवस्व ते विश्वान्यभिधामानि । मात्वा परिपरिणो विदन्मात्वा परिपन्थिनो विदन्मात्वा टका

दशार्णः द्वितीयस्तयोर्दशार्णस्तेनैकोना । हे उस्ती अनङ्गाहौ युवामेतमागतमेत्य च स्वयमेव युज्येथां रथे युक्ता भवतम् । किञ्च तौ युवाम् धूर्पाहौ ध्रुवं सहेते तौ धूर्पाहौ शकटध्रुवं वादु समर्थौ । तथा अनश्चू नेत्रयोरश्चुरहितौ सोऽन्नाहावित्यर्थः । अवीरहणौ न वीरान्हन्तस्त्वौ । शृङ्गादिभिर्वीराणां शिशूनां हननमकुर्वाणौ । ब्रह्मचोदनौ ब्रह्मणो विप्रान् चोदयतस्त्वौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरको । एवं सम्बोध्य प्रयोजनमाह । तथोविधौ युवां स्वस्ति चेमेण यजमानस्य गृहान् प्रति गच्छतम् ॥ ३३ ॥

का० भद्रो मइति वाचयतीति । सौम्यं यजुः । हे सोम मे मच्चं यजमानाय मदुपकारार्थं त्वं भद्रोऽसि कल्याणरूपोऽसि ।

साणं जानातीत्यर्थः तथा सम्राट् सम्ययाजमानो वरुणो विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकान्वाप्नोति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि इत् एवार्थे सर्वाण्येव वरुणस्य व्रतानि कर्माणि । यद्वा इदित्यव्ययमित्यमर्थे । इदित्यं तानि दुर्लोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतवन्नितानि । सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

का० वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याण्डनेन परित्यज्येति । बन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेषयित्वेत्यर्थः । वि उपसर्गस्ततानेत्यनेन सम्बध्यते । वरुणो वनेषु वनगतवृक्षाग्रेषु अन्तरिक्षमाकाशं विततान् । यद्यपि सर्वगतमन्तरिक्षं तथापि तत् मूतद्रव्याभावात् दत्तान् विस्तारितवान् । तथार्वाङ्गु अश्वेषु वाजं बलं विततानेत्यनुवर्तते । यद्वा र्वङ्गु पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान् वीर्यं वै वाजः

वनेषु व्यन्तरिक्षन्ततानवाजमर्वाङ्गुपयउस्त्रियासु । हृत्सु क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्निन्दि विसूर्यं मदधात्सोममद्रौ ॥ ३१ ॥

सूर्यस्य चक्षुरारोहान्नेरक्षः कनीनकम् । यत्नैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता ॥ ३२ ॥

प्रमांसो अर्वाङ्गु इति श्रुतेः तथा उस्त्रियासु पयः चीरं विततान् उस्त्रियाशब्दो गोनामसु पठितः । हृत्सु हृदयेषु क्रतुं सङ्कल्पं तच्छक्तियुतं मनो विततान् । विक्ष्व प्रजासु अग्निं जठराग्निम् । दिवि दुर्लोके सूर्यं विततान् । अद्रौ पर्वते सोमं वल्लोरूपमदधात् स्थापितवान् । पर्वतपाषाणसन्धिषु सोमवल्ल्या उत्पद्यमानत्वादद्रौ सोमस्यापनमुक्तम् । तदाह तित्तिरिः । सोममद्रावित्याह ग्रावाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमः निदधातीति । य एव मन्त्रद्वयोक्तदुर्लोकस्तम्भनादिसामर्थ्यावान् परब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं वयं स्तुम इति शेषः ॥ ३१ ॥

का० क्षणाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरितौति । क्षणाजिनदेवत्यानुष्टुप् । हे क्षणाजिन त्वं सूर्यस्य चक्षुर्नैतं त्वमा-

पन्थानं-स्तीति । पन्थां पन्थानं मार्गं प्रत्यपद्महि वयं प्रत्यपद्मामहि प्रतिपन्नाः प्राप्ता अभूमेत्यर्थः । पदं गतावित्यस्य व्युत्पत्त्येन अपि लुप्ते लङि रूपम् । विभक्तेः पूर्वसवर्णो पन्थामिति रूपम् । किञ्चित् पन्थानं स्वस्तिगां स्वस्ति चेमेष्ट गम्यते यत् स स्वस्तिगास्तं चेमेष्ट गन्तुं योष्यम् । गमेर्विटि प्रत्यये विङ्गनोरनुनासिकस्यादिति मकारस्याकारे रूपम् । तथा अनेहसम् एहः पापरूपधोरादि बाधस्तद्वहितम् । यद्वा एह इत्यपराधनाम् । यत्र गतानामपराधो नास्ति । येन पथा गच्छन् पुरुषो विश्वाः विश्वान् सर्वान् द्विषो द्वेषिणधोरादीन् परिवृणक्ति परितो वर्जयति । वृजो वर्जने रुधादिः । वसु विन्दते धनं च लभते तं पन्थानमिति पूर्वतान्वयः । विद्वत् लामे ॥ २८ ॥

अदित्यास्त्वगस्यदित्यैसद आसीद । अस्तस्माद् द्याष्टप्रभो अन्तरिक्षममिमोतवरिमाणं पृथिव्याः ॥

आसीदद्विष्वाभुवनानिसम्प्राङ्निष्त्वे तानिवरुणस्यव्रतानि ॥ ३० ॥

का० कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृषात्यदित्यास्त्वगितीति^१ । अस्मिन् शकटे इत्यर्थः । हे कृष्णाजिन त्वमदित्यास्त्वगसि अखण्डितायाः पृथिव्याः त्वत्पुं भवसि ॥ का० तस्मिन् अमं निदधात्यादित्यै सद इतीति^२ । हे सोम त्वमदित्यै सदः अदितेर्भूमेः सम्बन्धि स्थानमासीद सर्वतः प्राप्नुहि ततोपविशेत्यर्थः ॥ का० अस्तस्माद् द्यामिति सोममालम्बा वाचयतीति^३ । हे वरुणदेवते त्रिभुवौ । क्रीतसोमस्य वरुणदेवतत्वाहरणो ब्रह्मरूपेण स्तूयते । वृषभः श्रेष्ठो वरुणो द्यामस्तस्मात् दुर्लभो यथा न पतति तथा स्वकीययाज्ञया स्तश्चितवान् । तथान्तरिक्षमप्यस्तस्मात् । तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेरुत्तममिमोत मिमोते । उरोर्भावो वरिमा तम् । एतावतो भूरिति पृथिव्या

स्वनति स्नानः । भ्राजते शोभतेऽसौ भ्राजः । अङ्गुष्ठ पापस्यारिरङ्गारिः । विभर्ति पुष्पाति विश्वमिति वभ्रारिः हसति हस्तः ।
सर्वदा हृष्टरूपः । शोभनीं हन्ती यस्य सहस्तः । कथं दुर्बलमनिति जीवयतीति कथातुः । स्नानीदयः सप्तसोमरचका देवविशेषाः ।
हे स्नानादयः सप्त देवाः वो युष्माकमेते सोमक्रयणाः सोमः क्रीयते यैस्ते सोमं क्रेतुमानीता हिरण्यादिपदार्थाः पुरतः स्थापिताः ।
तान् पदार्थान् यूयं रक्षध्वमवत । वो युष्मान्मा दभन्वैरिणो मा हिंसिषत । स्नानादयोधिष्ण्याधिष्ठातारः सोमरचकाः । तदाह
तित्तिरिः । स्नाने भ्राजत्याह ते चासुषिंल्लोके सोममरचन्निति ॥ २७ ॥

का० गृहीतसोमं परि माग्नइति वाचयतीति । अग्निदेवत्या पुरस्ताद्गृहती । यस्या आद्यो द्वादशाक्षरस्त्रयोऽष्टाक्षराः पादाः

परिमाग्नेदुश्चरिताबाधस्वामासुचरितेभज । उदायुषास्वायुषोदस्याममृतां ॥ २८ ॥

प्रतिपन्यामपद्महिस्वस्तिगामनेहसम् । येनविश्वाःपरिद्विषोदृष्टणक्तिविन्दतेवसु ॥ २९ ॥

स्य पुरस्ताद्गृहती । आद्यश्चेत्युरस्ताद्गृहतीतुक्तेः । हे अग्ने दुश्चरितात्पापान्मा मां परिबाधस्व परितो निवारय । मे पापे प्रवृ-
त्तिर्मा भूदित्यर्थः । सुचरिते शोभने चरिते सदाचाररूपे पुण्ये मा मां यजमानमाभज सर्वतो भज स्थापयेत्यर्थः ॥ का० उदायुषे-
तुत्यानमिति । उदायुषा उत्कृष्टेन चिरजीवनलक्षणेनायुषा निमित्तेन तथा स्वायुषा यागदानादिना शोभनेनायुषा निमित्तभूतेन
अमृताननु सोमाद्देवाननुसृत्य उदस्याममृतां इत्युक्तवानस्मि । तिष्ठतेर्लुङि रूपम् ॥ २८ ॥

का० शौर्णि सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्धाय प्रति पन्यामित्यनोऽभ्येतीति । शक्रटमभिलक्ष्य गच्छेदित्यर्थः । अनुष्टुप्पथिदेवत्या ।

स्तुत्वा सोममाह । परमेणीत्कष्टेन पशुनाजया त्वं क्रोयसे ततोऽहं सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां पुण्यातोति सहस्रपोषं धनं पुषेयं पुष्णीयां वृषयेयमित्यर्थः । पुण्यातिर्व्यययेन शे प्रत्यये लिङि पुषेयमिति रूपम् ॥ २६ ॥

का० सव्येनाजां प्रयच्छस्मिन्नो न इति दक्षिणेन सोममादायेति ॥ सौम्यम् । हे सोम त्वं नोऽह्मन्प्रत्येहि आगच्छ । किभूतस्त्वमित्रः सखा प्रीतियुतः यदा मित्रः रविरूपः । तथा सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि दधाति पुशति सुमित्रधः । क्रौत्वा वाससा बह्वस्य सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वान्तच्छान्त्यर्थं मित्रत्वेन प्रार्थ्यते । तदाह तित्तिरिः । वारुणो वै क्रौतः सोम उपनह्वा मित्रो न एहि समितृध इत्याह शान्त्यै इति ॥ का० दौचितोरो दक्षिणे प्रतुगच्च वासो निदधातोन्द्रस्योरुमितोति १ । वासः प्रतुगच्च वस्त्र-

नि॒त्रो॒न॒ए॒हि॒सु॒मि॒त्र॒ध॒इ॒न्द्र॒स्यो॒रु॒मा॒वि॒श॒द॒क्षि॒ण॒मु॒श॒न्नु॒श॒न्त॒स्यो॒नः॒स्यो॒नम् ॥

स्वा॒न॒भ्रा॒जा॒ङ्गा॒रे॒ब॒भ्रा॒रे॒ह॒स्त॒सु॒ह॒स्त॒ऊ॒शाना॒वे॒ते॒वः॒सो॒म॒क्र॒य॒णा॒स्तान्नु॒ज॒ध्व॒म्मा॒वो॒द॒भन् ॥ २७ ॥

सुपरि स्थाप्य सोमं निदध्यादित्यर्थः ॥ यजमानरूपेण परमैश्वर्येणोपेतत्वाद्देन्द्रयज्ञेन यजमानः । तथा च श्रुतिः । एष वाग्रतेन्द्रो भवति यद्यजमान इति १ । हे सोम त्वमिन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूरमाविश दक्षिणे जरावुपविशेत्यर्थः । किभूतस्त्वमुशन् वयं कान्तो वष्टि उशन् शब्दप्रत्ययः ऊरुं कामयमानः । तथा स्योनः सुखभूतः । किभूतमूरमुशन्तं सोमं कामयमानं स्योनमुपवेशे सुखकरम् । पुरा देवाः सोमं क्रौतमिन्द्रस्योरावुपवेशयन्तस्माद्देन्द्रयज्ञेन यजमानः । तदाह तित्तिरिः देवा वै सोममक्रीणंस्तमिन्द्रस्योरो दक्षिणभासादयन् स खलु वाएतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाहेति । का० स्वान भ्राजेति जपति सोमविक्रयिणमोचमाण इति २ ।

चन्द्रेणाह्लादकरेण तथामृतेनाग्निसंयोगादिनापि विनाशरहितेन ॥ सग्मे तदिति सोमविक्रयिणं हिरण्यं नाभिकम्पयतीति^१ । अ-
हिरण्यमादाय सोमं विक्रीणीते न हिरण्ये नाभिकम्पयेत् । तद्वस्ते हिरण्यं दत्त्वा दत्त्वा स्वीकुर्वन् नरायं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥
षष्ठी प्रथमांशे । हे सोमविक्रयिन् गोः गौः सोममूत्र्यत्वेन तुभ्यं दत्ता सा त्वदीया गौः पुनः प्रत्यावृत्य सग्मे तजमाने तिष्ठतु । हिरण्य-
मेव तवास्तु गौर्मा भूदित्यर्थः ॥ यद्वा ते गौः सग्मे वर्तन्ते । गोग्मां चमा चामेतुराग्नेः^२ ग्मा गौः तथा सह वर्तमानः सग्मस्तस्मिन्
सग्मे ते गोरिति । यजमाने ते गोरिति^३ अतः सग्मो यजमानः ॥ का० अस्मे तदिति यजमानसहितं निदधातीति^४ यजमाने प्रत्यर्पितं
यज्ञोद्भव्यं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पुरतो निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे सोमविक्रयिन् ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि
हिरण्यानि तान्यस्मे अस्मासु प्रत्यावृत्य तिष्ठन्तु तव गौरैव सोममूत्र्यमस्तु हिरण्यानि मा भुवन्नित्यर्थः । का० अजां प्रत्यङ्मुखीमालम्भ्य
वाचयति तपसस्तनूरितोति^५ । अर्धे अजा देवतास्य यजुषोऽर्धे सोमः । हे अजे त्वं तपसः पुण्यस्य तनूरसि देहोऽसि । दिवि
स्थितस्य यज्ञियस्यानयनायाजां^६ गृहीत्वा गायत्री जगामेति तित्तिरिणा सोमाहरणोपाख्याने उक्तत्वादजायाः पुण्यशरीरत्वम् ।
किञ्च हे अजे त्वं प्रजापतेर्वर्णोऽसि वर्णो देहः । यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवमजापि । तदुक्तं तित्तिरिणा । सा वार्षा
सर्वदेवत्या यदजेति । एवमजामुक्त्वा सोमं प्रयाह । हे सोम परमेण पशुना उत्तमेनाजालक्षणेनानेन पशुना त्वं क्रीयसे ।
तपसस्तनूत्वादजाया उत्तमत्वम् । अतस्तव प्रसादात्सहस्रपाषं पुत्रपश्वादिसहस्राणां पोषो यथा भवति तथा पुषेयं पुष्टो
भूयासम् ॥ यद्वायमर्थः । हे अजे त्वं प्रजापतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितपोरूपासि तत उत्पन्नत्वात् । तदुक्तं अत्रत्या । तपसो
ह वाएषां प्रजापतेः सम्भूता यदजेति^७ । किञ्च प्रजापतेर्वर्णरूपं त्वमसि । त्रिगुणत्वात्प्रजापतेस्त्वरूपत्वम् । अजापि प्रतिसंवत्सरं
त्रिवारं प्रसूते तत्साम्यात्^८ प्रजापतेर्वर्णत्वम् । तदुक्तं अत्रत्या । सा यज्ञिः संवत्सरस्य जायते तेन प्रजापतेर्वर्ण इति^९ । एवमजां

१—७, ८, १० ।

२—निष० १, १, २ ।

३—३, ३, ३, ७ ।

४—७, ८, १८ ।

५—७, ८, २० ।

६—३, ३, ३, ८ ।

७—६, ३, ३, ८ ।

८ “यज्ञियस्य सोमस्यानयनायाजां” इति क० ।

९ “तस्यात्” सु० ।

दीप्तिः । मतिरपि प्रकाशरूपत्वाद्दीप्तिः । अमार्तातशब्दस्य वा अमतिभावः । सविष्टभाविशेषणम् । आत्मप्रकाशमयौ ततिर्मतिर्वा यस्य भाः आद्रिद्युतत् । किं निमित्तम् । सवीमनि अनुज्ञानिमित्तं सर्वान् कर्माण्यनुज्ञातमित्यर्थः । पु प्रसवैश्वर्ययोः वृस्तृभ्य ईमनिजिति ईमनीच् । गुणावादेशौ । सवीमा प्रसवोऽनुज्ञेत्यभिधानम् ॥ स स्तरादित्यः । *कृपा कल्पनया अमिमौतु सोममिति शेषः । एता-
वतान् सोम इति तदीयं परिमाणं निश्चितवानित्यर्थः । किञ्भूतः स्वः हिरण्यपाणिः हिरण्यं पाणौ यस्य सौवर्णाभरणयुक्तहस्तः ।
सुक्रतुः साधुसङ्कल्पः ॥ का० अन्तान्त्सङ्गृह्याणोषेण बध्नाति प्रजाभ्यस्त्वेति१ । हे सोम ! प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय त्वां त्वां बध्नामिति
शेषः ॥ का० अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्वानुप्राणन्त्वित्येति२ । उणोषेण बद्धस्य सोमदेवस्य खासरोधो मा भूदिति विवरं कुर्यादिति

शुक्रत्वाशुक्रेणक्रीणामिचन्द्रञ्चन्द्रेणासृतमसृतेन । सग्मेतेगोरस्मेतेचन्द्राणितपसस्तनूरमि

प्रजापतेर्वर्णः परमेष्ठपशुनाक्रीयसे सहस्रपोषम्युपेयम् ॥ २६ ॥

सूत्रार्थः । हे सोम प्रजास्वामनुप्राणन्तु खासं कुर्वन्तं त्वामनुसृत्य सर्वाः प्रजाः खासं कुर्वन्तु जीवन्तु । तथा हे सोम प्रजा अनुखासं
कुर्वन्ती प्रजा अनुसृत्य प्राणिहि खासं कुरु । प्रजानां तव कदाचित् खासरोधो मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवनं भवत्वित्यभिप्रायेण
विवरकरणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

का० शुक्रं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयतीति३ । हे सोम शुक्रं दीप्यमानं त्वा त्वां शुक्रेण दीप्यमानेन हिरण्येन क्रीणामि क्रीतं
करोमि । किञ्भूतं त्वां चन्द्रं यदि आह्वादेन फलहेतुत्वेनाह्वादकरम् । तथा असृतं स्वादुत्वेनासृतसमानम् । किञ्भूतेन शुक्रेण

* “कल्पते कृप्” इति पूर्वभागीऽधिकः क० पुलके ।

† “प्रजानां तव च” इति सु० ।

१—७, ७, २० ।

२—७, ७, २१ ।

३—७, ७, २६ ।

देवता यत्र तिष्ठन्ति स हृन्दोलोकस्तदाधिपत्यं प्राप्य सोमं क्रीणानः स्वाधिपत्यभागभवतीत्यभिप्रायः ॥ का० प्राङ्ङुपविश्यास्माको-
ऽसीति सोममाप्तमतइति । हे सोम त्वं कथपथमागतः सन्नास्माकोऽसि । शुक्रः शुक्रसञ्चः ते तव यज्ञः । यह एव यज्ञः ।
शुक्रपदमैन्द्रवायवादिगुहाणां सुपलक्ष्यम् । शुक्रादयस्त्रैवे तव यज्ञ इत्यर्थः ॥ विचितः । विचिन्वन्तीति विचितः विवेकेन
चयनस्य कर्तारः त्वां विचिन्वन्तु विविक्रं कुर्वन्तु सान्नासारविवेकं कृत्वा सारभूतं समूहयन्त्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

का० सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणातिः प्राग्दशमुद्वा तस्मिन्सोमं मिमीते दशकत्वेऽभित्यमितीति । सावित्राष्टिः ।
त्वं तं सवितादं देवमभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि । किञ्च तं देवम् । ओष्णोः द्यावापृथिव्योरन्तरा वर्तमानमिति शेषः । ओष्णाविति
अभित्यन्देवः सवितारोऽण्योः कविक्रतुमर्चामिसत्यसवर्त्तधामभिप्रियम्तिङ्गविम् । ऊर्द्धायस्वामतिर्भा अदिद्यु

तत्सवौमनिहिरण्यपाणिरमिमीतसुकृतुः कृपास्वः ॥ प्रजाभ्यस्त्वाप्रजास्त्वानुप्राणन्तु प्रजास्त्वमनुप्राणिहि ॥ २५ ॥

द्यावापृथिवीनामसु पठितम् । तथा कविक्रतुं कविः क्रतुः यस्य तं मेधाविकर्माणम् । सत्यसवं सत्यः सवो यस्य अचित्तप्रेरणम् ।
तथा रत्नधाम् रत्नानि दधातीति रत्नधास्तं रत्नानां धारकं पोषकं दातारं वा । अभिप्रियं सर्वतः प्रीतिविषयम् । मतिं मन्यतइति
मतिस्तं मननयोग्यम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । किञ्च यस्य सवितुर्भा दीप्तिः अमतिः केनापि मातुमशक्या सती ऊर्ध्वा गगनाभिमुखी
सवौमन्यदिदुतत् सुवः प्रसवः प्रवृत्तिर्नक्षत्रादीनां यस्मिन् स सवौमा तस्मिन् गगनप्रदेशे सर्वाणि वस्तूनि द्योतयन्ते ॥ यद्वायमर्थः ।
यस्वामतिरात्ममयी भा ऊर्ध्वा गगने सर्वमदिदुतत् । अमाद्यन्द् आत्मवचनः आत्ममयी ततिर्मतिर्वा अमतिः । तद्यतइति ततिः

पन्नगा आयुः मा प्रमोषीः मा खण्डय । सुष स्तये लुङि रूपम् । ओ अहं तव । तव सोमक्रयणा आयुरहं पत्नी मा उ मैव प्रमोषिषमित्यध्याहारः । मार्धं मो इत्यव्ययं वा । अहं तवायुर्न नाशयामीत्यर्थः । किञ्च वीरं विदेयं तव देवि संदृशि हे देवि गौः तव संदृशि सन्दर्शने सति वीरं पुत्रं विदेयं लभेय । सन्दर्शनं संदक् भावे क्लिप् । विद्ल साभि इत्यस्य व्यत्ययेन तुदादिभ्यः श इति शप्रत्यये लिङि रूपम् ॥ २३ ॥

का० एष तइति वाचयतीति । मन्त्रचतुष्टयं यजमानः पठेत् । हे अध्वर्यो सोमाय सोमाभिमानिने देवाय मे इति वचो ब्रूयात् ब्रूहि कथय । इति किम् । हे सोम ते तव एष पुरो दृश्यमानो भागो गायत्रो गायत्रीसम्बन्धो । गायत्रीच्छन्दोऽर्थं तव क्रयो न तु

एषतेगायत्रोभागइतिमेसोमायब्रूतादेष्टतेत्रैष्टुभोभागइतिमेसोमायब्रूतादेष्टतेजागतोभागइतिमेसोमाय

ब्रूताच्छन्दोनामानां साम्राज्यं गच्छतिमेसोमायब्रूतादास्माकोसिशुक्रस्तेग्रहोविचितस्त्वाविचिन्वन्तु ॥ २४ ॥

बधार्थमिति यजमानाभिप्रायः । तं ममाभिप्रायं सोमाय कथयेत्यर्थः ॥ ते तव एष त्रैष्टुभः त्रिष्टुप्छन्दसः सम्बन्धो भाग इति मे अभिप्रायमध्वर्यो सोमाय त्वं ब्रूहि । एवमग्रेऽपि ॥ जागतो जगतीछन्दसः सम्बन्धो । अन्यत्पूर्ववत् ॥ छन्दोनामानाम् छन्द इति नाम श्लेषामन्त्रेषामप्युष्णिगादीनां ताः छन्दोनामानः । तेषां साम्राज्यं गच्छ सर्वेषां छन्दसामाधिपत्यं प्राप्नुहि । इति मे वचः सोमाय ब्रूतात्कथय । यः सोमाय छन्दसामाधिपत्यं दत्त्वा क्रीणाति तं स स्वानामाधिपत्यं प्राप्नोति । तदुक्तं तित्तिरिणा यो वै सोमं राजानं साम्राज्यसोक्तं गमयित्वा क्रीणाति गच्छन्ति स्वानां साम्राज्यमिति । अथ एतैर्मन्त्रैः सोमस्य राज्याप्तिः सूचिता । गायत्रादिच्छन्दो-

प्रयच्छति त्वे राय इति१ । हे यजमान त्वे त्वयि रायो धनानि एतत्पदरूपेण तिष्ठन्त्विति शेषः । यद्वात्र रायः पशवः । पशवो वै राय इति२ श्रुतेः । त्वयि पशवः सन्तु ॥ का० मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णातीति३ । मे मयि यजमाने रायो धनानि पदरूपेण तिष्ठन्तु । पशवो मयि सन्तु । छेः शेषादेशे मे रूपम् । का० मा वयमित्यध्वर्युरात्मानं संस्पृशतीति४ । वयमध्वर्युप्रभृतयो रायस्त्रोषेण धनस्य पुष्ट्या मां वियौष्य वियुक्ता मा भवाम । यौतेर्माङ्गि लुङ्ङिति लुङि उत्तमबहुवचने वियौष्येति रूपम् ॥ का० हत्वा पत्रौ पदं प्रयच्छति नेष्टा तोत इत्येनां वाचयतीति तोतःशब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्रे रायो धनानि पशवो वा पदरूपेण तिष्ठन्तु । यथाव्ययानामनेकार्थत्वात्तोतःशब्दो युष्मत्पर्यायः । तोतः त्वयि रायः सन्तु ॥ २२ ॥

अस्मोरमस्वास्तेवन्तुस्त्वे रायो मे रायो मा वय् रायस्त्रोषेण वियौष्मतो तो रायः ॥ २२ ॥

समस्यो देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्षसा । मामभ्यायुः प्रमोषीर्मा अहन्तववीरं विदेयतव देवी सन्दृशि ॥ २३ ॥

का० सोमक्रयस्या च समीक्ष्यमाणां समस्यतीति५ । एनां वाचयतीत्यनुवर्तते । आस्तारपङ्क्तिः पत्राशीः । यस्या आद्यावष्टा-
चरो पादावन्तरी द्वादशाचरी सास्तारपङ्क्तिः । अन्तरी चेदास्तारपङ्क्तिरिति वचनात् ॥ सोमक्रयणीतः पत्राशिधमाशास्ते । हे
सोमक्रयणि देव्या द्योतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह बुद्धिपूर्वकमहं समस्ये अदृक्षि दृष्टेत्यर्थः । स्या प्रकषने इत्यस्य धातोः संपू-
र्वस्य लुङि तङि अस्त्विति वक्तिव्यातिभ्योऽङिति च्चेरङि उत्तमैकवचने कर्मणि समस्ये इति रूपम् । एकं सम्भदं पादपूरणाय ।
किञ्चूतया त्वया दक्षिणया दक्षिणत्वयोग्यया । तथा उरुचक्षसा उरु चष्टे सोरुचक्षास्तया विस्तीर्णदर्शनेया । एवंविधा त्वं मे मम

१—७,६,२१ । २—३,३,१,५ । ३—७,६,२२ । ४—७,६,२३ । ५—७,६,२६ ।

का० उद्दीर्घी नीयमानामनुगच्छतो वस्त्रासीतीति^१ ॥ अनुष्टुप्बृहती वा । सोमक्रयण्याः स्तुतिः । सोमक्रयणी गीर्वाद्यादित्यादित्य
रुद्रचन्द्ररूपेण स्तूयते वस्त्रोत्थादिपञ्चविशेषणैः । हे गोः त्वं वस्त्रो वसुरुपासि । अदितिर्देवमातासि । दादृमादित्यरूपासि ।
रुद्रा एकादयरुद्ररूपासि । चन्द्ररूपा चासि । किञ्च बृहस्पतिः सुम्ने त्वां रम्णातु रमयतु । रमतेर्व्यत्ययेन आपत्ययः । यद्वा
रमणातु संयमयतु । रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वेति यास्कः^२ । रुद्रोवसुभिः अष्टदेवैः सहितः त्वामाचके, रचितुं
कामयताम् । आचकइति चकमान इति कान्तिकर्मसु पठितः^३ ॥ २१ ॥

का० षट्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्वेतीति^४ । आन्यदेवतं यजुः । अदित्याः अस्म-

वस्त्रास्यदितिरस्यादित्यासिरुद्रासिचन्द्रासि । बृहस्पतिर्द्वामुम्ने रम्णातुरुद्रोवसुभिराचके ॥ २१ ॥

अदित्यास्त्वामूर्ध्वन्नाजिघर्षिर्देवयजने पृथिव्याद्वाडायास्सदमसिष्ठतवत्स्वाहा ।

ष्ठितायाः पृथिव्याः भुवो मूर्धन् मूर्धनि शिरोरूपे देवयजने देवानां यागयोग्यस्थाने हे आन्य त्वा त्वामाजिघर्षि आचारयामि । छ
चरणदीप्तयोः । पृथिव्या ह्येष मूर्धा यद्देवयजनमिति तित्तिरियतेर्देवयजनस्य पृथिवीमूर्धत्वम् । किञ्च हे स्थानविशेष त्वमिडायाः
गोः पदमसि गोपदेनाङ्कितत्वात्तद्रूपमसि तच्च पदं घृतवत् घृतयुक्तं कर्तुं स्वाहा जुहामि ॥ का० स्मेन् पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे
रमस्वेति^५ । हे गोः पदं त्वमस्मे अस्मासु रमस्व क्रौडां कुरु ॥ का० समुद्धृत्य पदं स्थाव्यामावपत्यस्मे त्वे बन्धुरिति^६ । हे सोमक्रय-
णीपदं ते तव अस्मे बन्धुः वयं बन्धुभूताः स्मः । सुपां सुलुगिति जसः श्रेष्ठादेशे अस्मे इति रूपम् । का० यजमानाय पदं

क्षति सुप्राची । सुष्ठु प्रत्यङ्क्षति सुप्रतीची । प्रथमं सोमस्य क्रीतारं प्रति सुष्ठु प्राक्षुखी भूत्वा पृथास्मीनेन सहास्रान् प्रत्वागन्तुं सुष्ठु प्रत्यङ्क्षुखी भवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवैतदाहति । किञ्च मित्रः सूर्यः पदि दक्षिणपादे त्वा त्वां वप्नोतां वन्धनं करोतु अप्रणाय । तथा पूषा पोषको देवः सूर्य एवाध्वनो मार्गात्पात इयं वै पृथिवी पुवेति श्रुतिः । किमर्थमिन्द्राय इन्द्रप्रोत्यर्थं किञ्च तायेन्द्राय अध्यचाय अधि उपरि अधिषौ यस्य सोऽध्यक्षस्तस्मै । द्रष्टुं यज्ञस्वामिने इत्यर्थः ॥ १८ ॥

किञ्च । सोमहरणे प्रवृत्तां त्वां माता त्वदीया जननी अनुमन्यतामनुज्ञां ददातु । पितानुमन्यताम् । उपसर्गावस्था क्रियापदा-

अनुत्वा मातामन्यतामनुपितानुभ्रातासगर्भानुसखासयूथ्यः ।

सादेवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वावर्तयतु स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि ॥ २० ॥

वृत्तिः । सगर्भः समाने गर्भे भवः सहोदरो भ्रातानुमन्यताम् । समानस्य हृन्दस्य मूर्धप्रभृतुर्दक्षेति समानपदस्य सादेशः । सयूथ्यः समाने एकस्मिन् यूथे गोसमूहे भवः सयूथ्यः सखा वत्सोऽयमन्यताम् ॥ हे देवि सोमक्रयणि सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं देवमच्छेहि प्राप्नुं गच्छ । अच्चाभेराश्रमिति श्राकपूणिः । किञ्च रुद्रः त्वा त्वां वर्तयतु सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान् प्रति निवर्तयतु । यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्तयतु । यतो रुद्राणां नातिक्रामन्ति पशवः । सोमो देवः सखा यस्याः सा सोमसखा । ईहमी सोमसहिता सती स्वस्ति क्षेमिण पुनरेहि भूयो अप्यागच्छ ॥ २० ॥

का० चिदसौत्येनामभिमन्त्रयतइति१ । कण्डिकाद्वयेन एनां सोमक्रयणीमित्यर्थः । वायूपाधारोपकल्पनया सोमक्रयणी गौः
 स्तूयते । हे वाग्देवतारूपे सोमक्रयणि त्वं चिदसि मनासि धीरसि । अन्तःकरणस्य चित्तमनोबुद्ध्य इति मित्तो वृत्तयः । तत्तच्च-
 णानि । अचेतनदेहादिसङ्घातस्य चेतनत्वं सम्पादयन्तो वाङ्मवस्तुषु वा निर्विकल्परूपं सामान्यज्ञानं जनयन्तो वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र
 चिदितुष्यते । लोके कश्चित्पदार्थं दृष्ट्वा एवं भवति न वेति सङ्ख्यविकल्पो कुर्वाणा वृत्तिर्मनः तदेवात्र मनेतुष्यते । इदमित्यं
 भवत्येवेति निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः सैवात्र धौशब्देनोच्यते । वागात्मिका सोमक्रयणी चित्तमनोधीरूपत्वेन प्रशस्यते । चिदादिरूपत्व
 मांरोष्य स्तुतिः कृता । दक्षिणादिरूपत्वं तु विद्यमानमेव स्तूयते । हे गौः त्वं दक्षिणासि । गवां देयद्रव्यत्वेन कर्मसु दक्षिणात्वं
 प्रसिद्धम् । यद्वा वाग्दानस्य प्रशस्तत्वादक्षिणासि । भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकमिति स्मृतेः । तथा चत्रियासि ।

सानःसुप्राचीसुप्रतीच्येधिमित्रस्त्वापदिबभ्रीताम्प्राध्वनस्यात्विन्द्रायाध्यक्षाय ॥ १६ ॥

सोमक्रयसाधनत्वेन । तथा हि । देवेषु चव्रजात्यभिमानो सोमः । तदुक्तं बृहदारण्यके यान्येतानि देवता चव्राणीन्द्रो वरुणः
 सोमो रुद्र इति२ । तेन सोमेन चव्रेणाभिमन्त्रय्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन त्वं चत्रियासि । तद्रूपं चास्याः क्रयद्वारा
 तत्सम्बन्धित्वादुपचर्यते । अत एव यज्ञसम्बन्धित्वाद्यज्ञिया यज्ञार्हासि । अदितिः अखण्डिता अदीना देवमादृरूपासि । नास्ति
 दितिर्यस्याः सा । अदितिरदीना देवमातेति३ यास्तः । तथा उभयतःशीर्षा । उभयतः शीर्षं यस्याः सा । ज्योतिष्टोमस्यासन्तयोः
 प्रायणीयोदयनोययोः शीर्षत्वम् । हे शीर्षे प्रायणीयोदयनोये इति४ यास्तोक्तेः । यद्भोभयतः शीर्षो सर्वतोमुखी वाष्पूत्वात् । स यदे-
 नया समानं संहिपर्यासं वदतीति५ स्मृतेः । सा पूर्वाक्ता चिदादिरूपा त्वं नोऽस्मदर्थं सुप्राची-सुप्रतीची च एधि भव । सुष्ठु प्राङ्मु-
 क्तः ।

तदुक्तं तिसिरिषा । सतेजसमेवेन सतनुं करोतीति । यद्वायमर्थः । हे शुक्र आज्य एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः एतत्ते वचंस । समानजन्य वै पृथक् हिरण्यं चोभयं ह्यग्निरेतसमिति अतः । तथा हिरण्यलक्षणा तन्वा-सम्भव एकौभूय आजं सोमं गच्छ । आजतेऽसौ भ्रातृ तम् । सोमो वै भ्रातृति अतः । का० जूरसीति जुहोतीति । वाग्देवतम् । हे वाक् त्वं जूरसि वेद्ययुक्तासि । यद्वा जीव प्रणधारणे । जीवयतीति जूः । हूप्रत्ययः । किभूता त्वं मनसा धृता नियमिता । तथा विष्णवे जुष्टा यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञार्थं प्रीतियुक्ता । यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यज्ञस्य रुचिता ॥ १७ ॥

सत्यं सवो यस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसवसोऽवितथाभ्यनुज्ञायास्तस्यास्ते तथाविधायास्तव वाचः प्रसवेऽनुज्ञायां वर्तमानो

तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवेतन्वो यन्त्वमशीयस्वाहा । शुक्रमसि चन्द्रमस्य मृतमसि वैश्वदेवमसि ॥ १८ ॥

चिदसिमनासि धीरसि दक्षिणासि क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरस्युभयतः शीष्णी ।

१८ तन्वः शरीरस्य यन्त्रं नियमनं दार्ढ्यमशीय प्राप्नुयाम् । स्वाहा इदमान्यं हुतमस्तु ॥ का० शुक्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां दधं निदधातीति । जुष्टां बहु खापितं हिरण्यमुद्धरेत । शुक्रमसि । हिरण्यं देवता । हे हिरण्य त्वं शुक्रमसि शोचते शुक्रम । शब्द दीप्ती । दीप्यमानमसि । तथा चन्द्रमाह्लादकमसि । चदि आह्लादने । चन्दतीति चन्द्रम् । अमृतं विनाशरहितमसि । अग्नि-संयोगेऽपि हिरण्यस्य विनाशभावः प्रसिद्धः । अग्नौ सुवर्णमक्षौणमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । वैश्वदेवमसि । विश्वेषां देवानमिदं वैश्व-देवम् सर्वदेवसम्बन्धि । सर्वेऽपि देवो हिरण्यदानेन तुल्येत् ॥ १८ ॥

का० त्वमग्निइत्याह कुहाव्रत्यं वा व्याहृत्येति१ । दीक्षितो यदा क्रुध्यति व्रतविरुद्धं वा ब्रूते तदा त्वमग्निइत्युचं जपेत् । गाय-
त्राग्नेयी वत्सदृष्टा । व्यूहेनाक्षरपूरणम् । हे अग्ने देवो द्योतनात्मकः त्वसा० मर्त्येषु मनुष्यपयेन्तेषु सर्वपाणिषु व्रतपा असि व्रतस्य
कर्मणः शालको भवसि । तथा आ समन्ताद्यज्ञेषु त्वमौडगोऽसि । ईडिरध्वेषणकर्मा चेति यास्कः । याचितव्यः पूजयितव्यो वा
भवसि । अतः पाद्वीति शेषः । यद्वा आकारद्वयं समुच्चयार्थं देवे इति समस्यन्तं पदं हे अग्ने त्वं देवे आ देवेषु च मर्त्येषु वा
मनुष्येषु च व्रतपा असौति शेषः पूर्ववत् ॥ क्त० लब्धमालम्भा वाचयति राखेयदिति२ । क्रतौ प्राप्तं धनं स्पृष्ट्वा मन्त्रं पठेत् । राख ।

त्वमग्नेव्रतपा असि देव आमर्त्ता आ त्वयं क्षीप्वीडाः ॥ राखेय त्वो माभूयो भर देवो नः सविता वसोर्हता वस्वदात् ॥ १६ ॥

एषा ते शुक्रतनूरे तद्वर्चस्तया सन्भव भ्राज गच्छ । जूरसिष्टतामनसा जुष्टा विष्णवे ॥ १७ ॥

सोमदेवत्वं यजुः । हे सोम इयद्राख एतावन्न देहि भूयः पुनरपि आभर धनं आहर । ह्यहोरिति भकारः । यतो वसोर्धनस्य
दाता सविता देवो नोऽस्मभ्यं वसु अदात् पूर्वमपि धनं दत्तवान् ॥ १६ ॥

का० शालाद्वाराण्यपि धाय ध्रौवं जुष्टां चतुर्विंशतिं बर्हिस्तृणेन हिरण्यं ब्रूवावदधात्येषा तदतीति३ । भ्रुवाण्यमान्यं जुष्टां
चतुर्विंशीत्वा तत्राज्यं दर्भलणवद्धं स्वर्णं क्षिपेदिति सूत्रार्थः ॥ एषा ते । हिरण्याज्यदेवतम् । हे शुक्र शुक्र दीप्यमानाग्ने ते तव
एषा तनूः दृश्यमानमाज्यं शरीरम् । एतत् आज्यं प्रक्षिप्यमाणं हिरण्यं ते वर्चः त्वदीयं तेजः । तथा सन्भव आज्यरूपया तन्वा
एकीभत्र । ततो भ्राजं गच्छ भ्राज दीप्तौ हिरण्यगतां दीप्तिं प्राप्नुहि । एतन्मन्त्रपाठेनाग्नेः सतेजस्वं सतनुत्वं च सम्पद्यते ।

१—७, ५, १-२ ।

२—७, ५, १६ ।

३—७, ६, ७८ ।

रूपम् । किञ्च । नोऽस्मान् रक्ष किं कुर्वन्प्रयुक्तम् । युक्त प्रमादे । अप्रमाद्यन् । द्वाचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीघः । न च धातुस्योरुष्य इति न इत्यस्य णत्वम् नो अप्रयुक्तन्नित्यत एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृतान्तःपादमव्यपरइति प्रकृतिभावः । किञ्च अग्नेः नोऽस्मान्पुनः प्रबुधे प्रबोधाय कधि कुरु प्रबोधनं प्रभुत्तस्यै प्रबुधे सम्प्रदादित्वाद्वावि किप् । स्वपतोऽग्नेः प्राथ न रक्षसां नाशाय । तदुक्तं तित्तिरिणा । अग्निमेवाधिपं कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्याइति ॥ १४ ॥

का० विबुद्धमस्वप्नान्तं पुनर्मन इति वाचयतीति । मे मम यजमानस्य मनः पुनरागन् सुप्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम् । गमेर्लङि अपि लुप्ते हल्ङावभ्य इति प्रत्ययलोपे मकारस्य नकारे प्रथमैकवचने आगक्रिति रूपम् । किञ्च स्वाप-

पुनर्मनःपुनरायुर्मन्त्रागन्पुनःप्राणःपुनरात्मा मन्त्रागन्पुनश्चक्षुःपुनःश्रोत्रमन्त्रागन् ।

वैश्वानरोऽदधस्तनूपाअग्निर्नःपातुदुरितादवद्यात् ॥ १५ ॥

काले मे मदीयमायुर्नष्टप्रायं भूत्वा पुनरागन् इदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् तथा मे आत्मा जीवः पुनरागन् तथा मे चक्षुः पुनरागन् तथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं पुनरागन् । सर्वे ह वा एते स्वपतोऽपक्रामन्तीति श्रुतेः स्वापकाले मनश्चादीनामपक्रमो भवति । तेषां पुनर्यथास्थानमागमनं प्रार्थते । एवं सर्वेन्द्रियेषु समागतेषु अयमग्निः अवद्यात् वदिनुमयोग्यात् निन्दितात् दुरितात्पापात् नोऽस्मान् पातु पालयतु । यद्वा अवद्यात् दुर्यशसो दुरितात्पापाच्च पातु । किम्भूतोऽग्निः । वैश्वानरः विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितः सर्वपुरुषोपकारकः । नरे सज्ज्ञायामिति पूर्वपददीर्घः । अदधः केनाप्यहिंसितः तनूपाः तनूपातीति अस्मदीयशरीरपालकः ॥ १५ ॥

द्वितीयाबहुवचनं । अमृताः अमरणधर्मिणो देवाः पूर्वाक्ताः प्राणा वामादयस्ता अपः स्वदन्तु आखादयन्तु । कौटूमीः अस्मभ्यमयक्षाः
अस्मदर्थमस्माकं वां यच्छानाग्निनीः । शेषं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

का० मिच्छन्* कृष्णविषाण्या लोष्टं किञ्चिद्वा दत्त इयं तदिति१ । मृतं करिष्यन् गृह्णेण लोष्टं किञ्चित्पृष्ठादिकं वा गृह्णातीति
मृतार्थः । हे यज्ञपुरुष इयं पृथिवी ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्यो देशः । अतोऽस्या मृतोपहतिपरिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोष्टं
द्वयं वा स्वीकरोमीति भावः । यद्वा पृथिवीं प्रतुष्यते । हे पृथिवि इयं लोष्टरूपा ते तव यज्ञार्हा तनूस्त्वामादददति शेषः ॥ का०
अपो मुञ्चामीति मेहतीति२ । अपो-मृतरूपा अहं मुञ्चामि न प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि । अतो हे आपो मूत्राख्या यूयं

इयन्तेयज्ञियातनूरपोमुञ्चामि न प्रजाम् । अ० होमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशतपृथिव्यासम्भव ॥ १३ ॥

अग्ने त्वं सुजागृहिवयस्सुमन्दिषीमहि । स्वाहाकृताः अग्रयुच्छन्प्रबुधेनः पुनस्कृधि ॥ १४ ॥

पृथिवीमाविशत प्रविशत । किम्भूताः । अ० होमुचः अंहसः पापान् मुञ्चन्ति पुरुषं पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा स्वाहाकृताः पूर्वं चीरपान-
काले स्वाहेति मन्त्रेण स्वीकृताः । यद्वा स्वाहाकृताः सखी भूमिमाविशत । का० पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं निदधातीति३ । गृती-
तलोष्टादिकं मृतं स्थाने क्षिपेत् । हे लोष्टादिकं पृथिव्या सह त्वं सम्भव एकौभव ॥ १३ ॥

का० अग्ने त्वमित्युक्ता स्वपितृधः प्राङ्दक्षिणत इति४ । अनुष्टुबान्वयी । हे अग्ने त्वं सुजागृहि सुष्ठु निद्रारहितो भव
वयं यजमानाः सु मन्दिषीमहि साधु स्वप्स्यामः । मदि मोदस्तुतिस्वप्नकान्तिगतिषु अतः स्वप्नार्थः आशीर्लिङ्गुत्तमबहुवचने

* "मिच्छन्" इति सु० ।

१—०, ४, ३६ ।

२—०, ४, ३७ ।

३—०, ४, ३८ ।

४—०, ४, ३९ ।

विश्वे देवा इति युतुक्ताः । किम्भूताः मनोजाताः दर्शनश्रवणादीच्छारूपान्मनस उत्पन्नाः इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्तन्ते । अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा दक्षकृतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः सङ्ख्याः येषां ते सङ्ख्यितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा इदं चौरं हुतमस्तु ॥ ११ ॥

का० श्वात्माः पीता इति नाभिमालभतइति० । अद्देवत्या जगती । हे आपः चौररूपा यूयं मया पीताः सत्यः श्वात्माः

श्वात्माः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः ।

ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवी रभृता ऋता वृधः ॥ १२ ॥

क्षिप्रपरिणामाः शीघ्रं जीर्णा भवन्त । श्वात्तमिति क्षिप्रनामाश्च अतनं भवतीति यास्कः३ । किञ्च अस्माकं पीतवतामन्तरुदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः शोभनसुखाः भवन्त्यनुवर्तन्ते । सुष्ठु शेवं याभ्यस्ताः । शेवमिति सुखनामः४ । किञ्च । तास्तथाविधा आप अस्मभ्यमस्मदुपकारार्थं स्वदन्तु स्वादुत्वयुक्ता भवन्तु किम्भूतास्ताः । अयक्ष्माः प्रबलरोगराजरहिताः । अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्तिकाः । नास्थमीवा याभ्यः । अनागसः नास्थ्यागो याभ्यः अपराधहारिण्यः । ऋता वृधः ऋतं वर्धयन्ति ऋतवृधः संहितायां ऋतस्य दीर्घः । यज्ञवृद्धिहेतवः । देवीः देव्यो द्योतमानाः । अमृताः नास्ति मृतं याभ्यः मरणनिवर्तिकाः ॥ यद्वायमर्थः५ । ता इति

१—२, २, १३ ।

२—०.४, २५ ।

३—निघ० ने० ५, २ ।

४—निघ० ३, ६, १० ।

का० व्रतं कण्ठेति वाग्विसर्जनं विरुक्तेति । मौनोपस्थितस्य यजमानस्यैतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जनसाधनम् । हे परिचारकाः व्रतं कण्ठे दोहनादिना चीरं सम्पादयत । दौक्षितस्य भोजनाय यन्नियतं पयस्तद्व्रतमित्युच्यते । वाक्यावृत्तिरादरार्था । का० अग्निर्ब्रह्मेति च सकृदिति१ । एतमपि मन्त्रं सकृत्पठेत् । अग्निर्ब्रह्म ब्रह्मशब्देन वेदत्रयमभिधीयते तस्य वेदत्रयस्याग्नित्वमुपचर्यते । आधानेन निष्पन्नस्य वैदिकस्याग्नेर्वेदव्यतिरेकेणासम्भवात् । तस्मादयं श्रौतोऽग्निर्ब्रह्मैव वेदरूप एव ॥ अयमग्निर्यज्ञः तस्य अग्निर्यज्ञः तस्य अग्निर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वमुपचर्यतेऽग्निर्यज्ञ एवेति ॥ वनस्पतिः । यज्ञियः यज्ञयोग्यो यो वनस्पतिः खादिरादिः सोऽपि यज्ञ इत्यनुवर्त्तते वनस्पतेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । तथा च श्रुतिः । न हि मनुष्या यजेरन्त्यद्वनस्पतयो न स्युरिति३ ॥ का० दैवीं धिय मिति व्रतायोपस्यग्नं० स्वासनइति४ । शक्नोतीति शक्नोतीति वा । पूर्वार्धेनाचमनम् । वयं धियं मनामहे यज्ञानुष्ठानविषयां

यज्ञवाहसं सुतीर्थानो असद्वशे । ये देवामनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नो वन्तु तेनः पान्तु तेभ्यः स्वाहा ॥११॥

बुद्धिं याचामहे । मनामहइति याच्ञाकर्मसु पठितः५ । किमर्थमभिष्टये अभि समन्ताद्यजनमभिष्टिः । अभिपूर्वस्य यजतेः क्तिनि आदिलोपः । अभिसुखत्वेन प्राप्तस्य यज्ञस्य सिद्धार्थम् । किञ्च तां धियं दैवीं देवसम्बन्धिनीं देवतोद्देशेन प्रवृत्तामित्यर्थः । तथा सुसृङ्गीकाम् सुष्टु सुष्टयति सुसृङ्गीका ताम् शोभनसुखहेतुम् । तथा वर्चोधां वर्चो दधाति वर्चोधास्तां तेजसो धारयित्वा । तथा यज्ञवाहसम् यज्ञं वहति यज्ञवाहास्तां यज्ञनिर्वाहकर्त्रीम् । तथाविधा धीः सुतीर्था सुखेन तरीतुं प्राप्तुं शक्या सुतीर्था यद्वा सुष्टु तीर्थं मघतरणमार्गी यस्यां सा । एवं विधा सती नो वशे असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु ॥ का० ये देवा इति व्रतयत्यमुन्मय इति६ । ये देवा ईदृशाः दीव्यन्ति द्योतन्ते तदिति देवाद्यक्षुरादौन्द्रियरूपाः प्राणाः । वागेवाग्निः प्राणोदानो मित्वावरुणो षष्ठुरादित्यः श्रौतं

ग्रन्थिविशेषो नो विरुच्यते । अदोक्षितस्य पिबदेवत्या नो विरुक्ता दक्षितस्य तु सोमयागाय नो विः सोमेन व्यपदिश्यते । का० शिरः
प्रोक्षते विष्णोः शर्मति^१ । हे वस्त्र त्वं विष्णोः व्यापकस्य यज्ञस्य शर्मसि सुखहेतुर्भवसि अतो यजमानस्य शर्मं सुखं कुर्विति शेषः ॥ का०
कृष्णपिप्पलाणां द्विवलिं पञ्चवलिं वीक्षन्तानां दशायां बध्नीते तथा कण्डूयनमुपसृज्य नया दक्षिणस्या भ्रुव उपरीन्द्रस्य योनौ रितेति^२ ।
हे कृष्णविषाणे त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरसि तथेदानीं यजमानस्य स्थानं भवेति शेषः । पुरा कदाचिद्यज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं
समभवत्तस्मात्तन्वावनादिन्द्रो जायत तदानीमत्रान्यस्योत्पत्तिर्माभूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनिं दक्षिणाया आच्छिद्य मृगेषु न्यदधात्
निहिता सा योनिः कृष्णवृषाणाभूदिति तित्तिरिय, तौ यज्ञो दक्षिणामभ्यधादित्याख्यानं कथा तस्मात् कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनित्वम्

सुसस्याः कृषीः कृषिः । उच्छ्रयस्त्रयस्त्रयस्तज्जर्ध्वो मापाह्यं हसत्रास्य यज्ञस्योदचः ॥ १० ॥

व्रतङ्गुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्यतिर्यञ्जियः । दैवीन्धियन्मनामहे सुमृडी कामभित्तयेवर्ध्वां

का० भूमौ चोल्लिखति सुसस्या इतीति^३ । हे कृष्णविषाणे त्वं कृषीः सुसस्याः कृषिं कुरु । करोतिः शपि लुप्ते अशृण्वित्यादिना
हेर्धिः । शोभनं सस्यं यासु ताः सुसस्याः । सस्यं व्रीहियवादि । तदर्थो भूमौ लेखः कृषिः यजमानानां कृषयः सन्ति ताः सर्वाः
शोभनधान्याः कुर्वित्यर्थः ॥ का० सुखसम्पत्तौ मोदस्वरं दण्डं प्रयच्छत्युच्छ्रयस्त्रये न मुच्छ्रयतीति^४ । दण्डो देवता । हे वनस्यते वृक्षाव-
यव दण्ड उच्छ्रयस्त्रय उन्नतो भव । जर्ध्वो भूत्वा अहसः पापात् मा मां पाहि रक्ष तत्र कालावधिरुच्यते । अस्यानुष्ठेयमानस्य यज्ञस्य
उदचः उन्नतायाः समाप्तिगतायाः ऋचः आ तद्वत्पथ्यन्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

शिल्पे स्थः ऋगभिमानिसामाभिमानिदेवतयोः सम्बन्धिनी शिल्पे चातुर्यं तद्रूपे भवतः । यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पमिति युतेः । ते वां
तथाविधे युवाभारभे अहं स्पृशामि ते मा पातं तथाविधे युवां मा मां पालयतम् । कियन्तं कालमिति श्वेत्तदाह । अस्य यज्ञस्य
आ उद्वचः उत्तमा चरमा ऋगुहक् तस्या उद्वचः आ तत्पर्यन्तं पञ्चम्याङ्परिभिरिति पञ्चमी । एतद्यज्ञसमाप्तिपर्यन्तप्रित्यर्थः । ऋक्-
साभिमानिन्यो देवर्ते देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन कृष्णमृगरूपं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य दूरे कुत्राप्यतिष्ठतां तन्मृग-
चर्मैणि यच्छुक्तं तद्वचो रूपं यत् कृष्णं तत्सान्नो रूपम् । तदुक्तं तित्तिरिणा । ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं तिष्ठमाने कृष्णमृगरूपं
कृत्वापक्राम्य तिष्ठतामेव वाक्वचो वर्णो यच्छुक्तं कृष्णाजिनमस्यै सान्नो यत्कृष्णमिति ॥ का० दक्षिणजानुमारोहति शर्मासीति । हे
कृष्णाजिन त्वं शर्म शरणमसि । अतो मे मद्यं शर्म शरणं यच्छ देहि । स्वकीयत्वेन स्वीकुर्वित्यर्थः । ते तुभ्यं कृष्णाजिनाय नमो
अस्तु मा मां यजमानं मा हिंसोः मा जहि ॥ ८ ॥

जगं स्याङ्गिरस्य मूला जर्जम् यिधेहि । सोमस्य नीविरसि विष्णोः शर्मासि शर्मयजमानस्येन्द्रस्य योनिरसि

का० मेखलां वप्नोते वेणिं त्रिवृतं शणमुज्जमिश्रामन्तरां वासस जर्गसीति । अङ्गिरोभिर्दृष्टं मेखलं यजुः । हे मेखले त्वमा
ङ्गिरसी अङ्गिरोनामकानामृषीणां सम्बन्धिनी जर्क् अन्नरसरूपासि । किम्भूता जर्णस्वदाः जर्णैव स्वदीयसी कम्बलवन्मृदुरसि । तथा
विधा त्वमूर्लमन्नरसं मयि धेहि स्थापय । अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं गच्छन्तोऽन्नरसं व्यभजन्त विभज्यमानेऽवशिष्टोऽन्नरसो भूमौ पतितः
शणमुज्जनामकट्णरूपेणाविर्भूतस्तस्माच्छणमुज्जमयी मेखला अत एव मेखलाया अङ्गिरसत्वमिति तित्तिरिणा प्रत्यपादि ॥ का०
नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति । हे मेखले त्वं सोमस्य नीविरसि सोमदेवतायाः प्रियभूता यन्निरसि । मूलाग्रयोरेकीकरणेन

इति चतुर्थः ॥ आपोदेवीः । लिङ्गोक्तदेवता विराट् यस्या एकादशाक्षराः त्रयः पादाः सा विराट् । दशकास्त्रयोविराडेकादशका
वेत्युक्तः । अत्र प्रथमोद्वाद्दशार्णस्तेनैकाधिका । हे आपः हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ हे उरो विस्तौण अन्तरिक्ष युष्मभ्यं बृहस्प-
तये च हविषा विधेम हविर्दशः । द्वितीयार्थे तृतीया । विधतिर्दानकम्भा । स्वाहा सुहुतमस्तु । किम्भूता आपः । देवीः देव्यो
द्योतमानाः बृहतीः बृहत्पः प्रभूताः उभयत्र पूर्वसवर्णः । विश्वशम्भुः विश्वस्य जगतः शं सुखं भावयन्ति जनयन्ति वा विश्वशम्भुः
इति पञ्चमोमन्त्रः ॥ ७ ॥

अथ षष्ठः । सवितृदेवत्यानुष्टुप् स्वस्यात्रियदृष्टा । विश्वो मर्त्तः सर्वो मनुष्या नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य

विश्वोदेवस्यनेतुर्मर्त्तोवुरीतसख्यम् । विश्वोरायद्रुध्यतिद्युन्नं दृणीतपुष्यसेखाहा ॥ ८ ॥

ऋक्सामयोःशिल्पेस्यस्तेवामारभेतेमापातमास्ययज्ञस्योदचः । शम्भोसिशम्भोमेयच्छनमस्तेअस्तुमामाहि०सीः ॥ ९ ॥

सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते । वृज् वरणे अस्मात्लिङ्गि तङ्गि प्रथमैकवचने व्यत्ययेन शपो लुकि उदोष्ठपूर्वस्थेति
ऋतउदादेशः । किञ्च विश्वः सर्वो जनो राये धनाय द्रुध्यति सवितरं प्रार्थयते । द्रुध्यतिर्याच्चाकर्म्मसु पठितः किञ्च द्युन्नं
द्योततेर्यशो वाक् वां तच्च वृणीत प्रार्थयते । किमर्थं पुष्यसे पोषाय स्वप्रजापालनाय पुषेस्तुमर्थे असेप्रत्ययः । यः इत्यभूतः सविता
तस्मै स्वाहा । इति षष्ठ औद्ग्रहणमन्त्रः । समाप्तास्ते ॥ ८ ॥

का० कृष्णाजिनयोः सन्धिमालमत ऋक्सामयोरितितीति ॥ कृष्णाजिने देवते । हे कृष्णाजिनगते शुक्लकृष्णरेखे युवामृक्सामयोः

स्वाहा यज्ञं मनसः । मनस इति पञ्चमी तृतीयार्थे मनसा यज्ञं स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छामि अतः स्वाहाशब्दोऽभिगमनाथः ॥
 स्वाहोरोरन्तरिक्षात् । पञ्चमी सप्तम्यर्थे उरो विस्तोर्णेऽन्तरिक्षे स्वाहा यज्ञ आश्रितः । स्वाहाशब्दो यज्ञार्थोऽतः प्रभृतिः ॥ स्वाहा
 द्यावापृथिवीभ्याम् । द्यावापृथिव्योः स्वाहा यज्ञः श्रितः । लोकत्रयव्यापी यज्ञ इत्यर्थः ॥ स्वाहा वातादौरभे । वातद्वायुप्रसादात्
 स्वाहा यज्ञमारभे प्रदत्तयामि । वायोः सर्वकर्मप्रदत्तकत्वात् ॥ स्वाहा यज्ञ एव सिद्ध इति शेषः ॥ ६ ॥

अतः परं षडौद्भूतमहोममन्त्राः । चतुर्णामग्निर्देवता । का० श्रीद्भूतानि जहोति स्थाव्याः सुवेणाकूत्या इति प्रतिमन्त्रमिति ।
 आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा । अग्नये वह्निदेवाय स्वाहा सुहुतमिदमस्तु । किम्भूतायामग्नये आकूत्यै प्रयुजे । यज्ञं करिष्यामीत्येवं

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायाै तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा ।

आपो देवीर्बृहती विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी उरो अन्तरिक्षवृहत्सत्ये हविषा विधेम स्वाहा ॥ ७ ॥

विधो मानसः सङ्कल्प आकूतिः तस्यै तत्सम्पूर्त्यै प्रयुजे प्रयुङ्क्तेऽसौ प्रयुक् तस्मै । सङ्कल्पसिद्धौ निर्विघ्नं प्रेरयते इत्यर्थः । इति प्रथमो
 मन्त्रः ॥ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा । अतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तस्मिद्द्वयार्थं मनसे मदीयमनोऽभिमामिनेऽग्नये स्वाहा सुहुत
 मस्तु । विद्याधारणशक्तिर्हि मनसः स्वास्थेय सत्येव भवति । इति द्वितीयः ॥ जपति । दीक्षायाै तपसेऽग्नये स्वाहा । व्रतनियमो
 दीक्षा तस्मिद्द्वयार्थं मदीयशरीरतपोऽभिमामिनेऽग्नये स्वाहा । नियमसंरक्षणं तपसैव भवति । ततस्तपोदात्रे इत्यर्थः । इति तृतीयः
 सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा । मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती तस्मिद्द्वयार्थं पूष्णे पुण्यातीति पृषा तस्मै वाग्निन्द्रियपोषकायामग्नये हुतमस्तु ।

१—२, ३, १६ ।

यंदा यस्मिन् कामो यस्य स यत्कामः सोमयागानुष्ठाने कामवानहं पुनः आत्मानं शोधयामि तस्मोमयागानुष्ठाने शक्तो भूयांसम् ।
यन्नानुष्ठानसामर्थ्यं मेऽस्त्वित्यर्थः ॥ वाक्पतिः वाचां पतिर्ह्रस्वतिर्मा मां पुनातु ॥ सविता देवोऽन्तर्यामो मा. मां पुनातु ।
एतन्मन्त्रं हयं पूर्ववद्योज्यम् ॥ ४ ॥

का० आ वो देवास इति वाचयतीति । अध्वर्युर्यजमानं वाचयति । देवी अनुष्टुप् आशीः । हे देवासः देवाः वयं वो
युष्मान्वामं वननीयं यज्ञफलम् आ ईमहे साकल्येन याचामहे । वन्यते भज्यत इति वामम् । वन सम्भक्तौ । मप्रत्ययः । ईमहे
याचतिकर्मसु पठितः द्विकर्मकः । क । सति अध्वरे अस्मदीये यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति । प्रैतीति प्रयन् * प्रपूर्वादिणः शतरि

आवोदेवास ईमहे वामस्य त्यङ्ङरे । आवोदेवास आशिषो यज्ञिया सो हवामहे ॥ ५ ॥

स्वाहा यज्ञमन्नसः स्वाहो रोरन्तरिक्षात् । स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा वातादारभे स्वाहा ॥ ६ ॥

रूपम् । किञ्च हे देवासो देवा वो युष्मान्वयं हवामहे आह्वयामः । किं कर्तुं यज्ञियासः । यज्ञस्येमा यज्ञिया यज्ञसम्भिनौ-
राशिषः फलानि आ आनेतुं समानेतुमित्यर्थः । उपसर्गेण धातुरध्याहृत्यः । यज्ञफलं प्राप्तं युष्मान्वयाम इत्यर्थः ॥ ५ ॥

का० स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुलीञ्चते नानाहस्तयोरेवं शेषं प्रतिमन्त्रं सुष्टौ कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतोऽङ्गुष्ठौ तत्कहितं चोदयजतीति ।
आद्यमन्त्रेण हस्तद्वयकनिष्ठिकाद्वयं सङ्कोचयति एवमन्यत्र येषान्याः । स्वाहा वातादारभ इत्युत्तमेन सुष्टिद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥
स्वाहा यज्ञम् । चतुर्णां यजुषां यज्ञो देवता । स्वाहायद्वयं निपातत्वेनानेकार्थत्वादुचिता अर्था ब्राह्मणानुसारेण ग्राह्याः । तथा हि ।

* “तस्मिन्नित्यधिकी तु पुस्तके ।

१—०, ३, ६ ।

२—निघ० ३, १८, १ ।

३—०, ३, ७—१० ।

वर्चोदाः । अतिद्विगधत्वेन कान्तिप्रदमसि पुंस्त्वमार्धमतो मे मद्यं यजमानाय वर्चो देहि कान्तिं प्रयच्छ ॥ का० वृत्तस्येत्यचावनक्ति
तृककुदाञ्जनेनाभावेऽन्यदिति१ । त्रिककुत्पर्वतादुत्पन्नाञ्जनं लभ्यते चेत्तेनाचिद्वयमञ्जरात्तदभावेऽन्यदप्यञ्जनं याह्यमिति सूत्रार्थः ।
वृत्तस्य । अञ्जनं देवता । हे अञ्जन त्वं वृत्तस्यासुरस्य कनौनकोऽसि नेत्रमध्यगतकणमण्डलरूपोऽसि । यत् वाइन्द्रो वृत्तमहंस्तस्य
यदध्यासोदित्यादिश्रुतिः२ । तथा च तित्तिरिः । इन्द्रो वृत्तमहन् तस्य कनौनिका परापतत्तदेवाञ्जनमभवदिति । चक्षुर्दा असि
कनौनिकारूपत्वाच्च हृष्टिप्रदोऽसि अतो मे मद्यं चक्षुर्देहि सम्यग्हृष्टिपाटवं प्रयच्छ ॥ ३ ॥

का० कुशपवित्रैः चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्रेति३ । अच्छिद्रेणेति शेषस्त्रिष्वपि मन्त्रे-

चित्पतिर्मापुनातुवाक्पतिर्मापुनातुदेवोमासवितापुनात्वच्छिद्रेणपवित्रेणसूर्यस्यरश्मिभिः ।

तस्यतेपवित्रपतेपवित्रपूतस्ययत्कामःपुनेतच्छक्रेयम् ॥ ४ ॥

ष्वनुषज्यते । चित्पतिर्मा । चितां ज्ञानानां पतिश्चित्पतिर्मनोऽभिमानी देवो मा मां यजमानं पुनातु शोधयतु मनो वै चित्पतिरिति
तित्तिरिवाक्यात् । यद्वा चित्पतिः प्रजापतिः प्रजापतिर्वै चित्पतिरिति श्रुतेः४ । केन अच्छिद्रेण* पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः
किरणैः । वायुरच्छिद्रं पवित्रं शुद्धितुत्वात् छिद्ररहितत्वाच्च यद्वादित्यमण्डलमच्छिद्रं पवित्रम् । असौ वाग्नादित्योऽच्छिद्रं
पवित्रमिति श्रुतेः । हे पवित्रपते पवित्रान् शुद्धान् पांति पवित्रपतिस्तत्सम्बन्धो हे पवित्रपते शुद्धपालक ते पवित्रपूतस्य तव पवित्रेण
पूर्वाक्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्याभौष्ट भूयादिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । यत्कामोऽहं पुने तत् शक्रेयम् यः कामो यस्य यत्कामः

१ — ०, २, २४ ।

२ — १, १, २, १२ ।

३ — ०, १, १ ।

४ — २, १, २, २१ ।

* 'विद्याच्छिद्रे' चेति सु० पाठः ।

द्योतमाना आपो विश्वं हि । हि एवार्थः । सर्वमेव रिपं पापं प्रवहन्ति प्रकर्षेणापनयन्तु । रपौरिप्रमिति पापनामनो भवत इति यास्तः^१ । का० उद्दिदाभ्य इत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धमिति^२ । अहमाभ्योऽङ्गाः उदेमि इत् इदेवार्थे उद्गच्छाम्येव । जलान्निर्गच्छामीत्यर्थः । किम्भूतोऽहः शुचिः शुद्धः स्नानेन । तथा आपूतः समस्ताङ्गावेनान्तरपि शुद्ध आचमनेन । शुचिरापूत इति शब्दाभ्यां स्नानाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धिरुक्ता^३ ॥ का० चौमं वस्ते निष्पेष्टवै ब्रूयादहतं चेदद्भिरभ्युक्ष्य स्नानवस्थं वाऽमौतुधीतं विचितकेशं प्रसारितदंशं दीक्षातपसोरिति ॥ दीक्षातपसोः । वासो देवता । हे चौम वस्त्र त्वं दीक्षातपसोस्तनूरसि दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः तप उपसदिष्टिः । दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोऽभिमानिदेवतायाश्च त्वं शरीरवत् प्रियमसि । तां दीक्षातपसोस्तनू तद्देवतादयश्शरीरभूतां त्वामहं

दीक्षातपसोस्तनूरसितान्वाशिवाग्शम्भाम्परिदधेभद्रं वर्णं पुण्यन् ॥ २ ॥

महीनाम्ययोसिवर्चोदाश्रितवर्चोमेदेहि । एवस्यासिकनीनकञ्चक्षुर्ह्यश्रितवर्चोमेदेहि ॥ ३ ॥

परिदधे धारयामि । किम्भूतां त्वां शिवां शम्भां द्वयोरपि शब्दयोः सुखवाचकत्वादत्यन्तसुखरूपां कोमलत्वात् । किम्भूतोऽहम् । भद्रं वर्णं पुण्यन् त्वत्परिधानेन कल्याणीं कान्तिं पुण्यन् ॥ २ ॥

का० शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते कुशेषु भवनीतेन शीर्ष्णोऽभ्यनुलोमं सपादको महीनां पयोऽसीति^४ । प्राचीनशालापूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा नवनीतं गृहीत्वा शिरस आरभ्य पादान्तं शरीराभ्यङ्गं कुर्यादिति सूत्रार्थः । महीनां पयः । नवनीतमुच्यते हे नवनीत त्वं महीनां गवां पयोऽसि । महीति गोनामसु पठितम्^५ । नवनीतस्य चौरजन्यत्वात्पयस्वोपचारः । वर्चोदाश्रितः । वर्चो ददातीति

१—४, २१ ।

२—७, २, १५ ।

३—७, २, १६—१८ ।

४—७, २, २२ ।

५—निघ० २, ११, ५ ।

धनस्य पोषेण पुष्टा इषा इष्टमाणेनाचिन च सम्पदेम । मदी हर्षे व्यत्ययेन शप् । हृष्टा भवेम धनैरश्वैश्च दृष्टेऽम् । किं कुर्वन्तः । ऋक्सामाभ्याश्चक् च साम च ऋक्सामे अचतुरेति सूत्रे णाजन्तो निपातः । ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदत्रयगतमन्त्रैः सन्तरन्तः रमुद्रवहभोरं सोमयागं समापयन्त इत्यर्थः ॥ का० दक्षिणं गोदानं वितार्योनत्तीमा आप इति^१ । इमा आपः । आपो देवताः । इमा आपः शिरःक्षोदाय सिञ्चमाना एता आपो मे मम यजमानस्य शसु । उ एवाथे । शं सुखार्थमव्ययम् । शं सुखकारिष्य एव सन्तु भवन्तु । किञ्चूता आपः देवीः देव्यः दैव्यन्ति ताः देव्यः । द्योतना निर्मला इत्यर्थः ॥ का० यूपवत्कुशतरुणं क्षुरेण चाभिनिधाय हित्वेति^२ । यथा पञ्चार्थयूपस्य ऊदे मन्त्रः एवमत्रापि दृष्टान्तधर्मानं क्षुरस्थापनं च मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमिति सूत्रार्थः । श्रोषधे ।

इमा आपः शममे सन्तु देवी रोषधे त्रायस्व स्वधिते मैनं हिंसीः ॥ १ ॥

आपो अस्मान्मातरः शुश्रूयन्तु घृतेन नो घृतप्युः पुनन्तु । विश्वं हि रिप्रम्भवहन्ति देवी रुदिदाभ्यः शुचिरापूतमि ।

कुशतरुणं देवता । हे श्रोषधे कुशतरुणं त्वं यजमानं त्रायस्व क्षुराद्रक्ष । स्वधिते । क्षुरो देवता । हे स्वधिते क्षुर एनं यजमानं मा हिंसीः ॥ १ ॥

का० आपो अस्मानिति आत्वेति^३ । मातरः मिमते ता मातरो जगन्निष्मातृगो मातृवत्पालयितृगो वा आपः अस्मान् कृतचौरान् यजमानान् शुश्रूयन्तु शुश्रू यज्ञो योषयन्तु चौरकर्मनिमित्तामपहतिं निवारयन्त्वित्यर्थः । किञ्च घृतप्वः घृ चरणे जिघर्ति चरति घृतं तेन चरितजलेन पुनन्तीति घृतप्वः जलदेवतास्ताश्च घृतेन चरितजलेन नोऽस्मान् पुनन्तु शुद्धान् कुर्वन्तु । किञ्च । देवीः

हे यजमान त्वां निवर्तयामि सुण्डयामि किमर्थमायुषे जीवनाय अत्राद्यायात्रभक्षणाय प्रजननाय संतानाय रायो धनस्य पोषाय पुष्टैः सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यतायै सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय ॥ ६३ ॥

॥ ३ ॥ अग्न्याधानादिपित्रान्तस्तृतीयोऽध्याय ईरितः ॥ ३ ॥

आधानानिहोवाग्न्युपस्थानचातुर्मास्यमन्त्रास्तृतीयाध्याये प्रोक्ताः । चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमस्य द्वात्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तमग्निष्टोम-
मन्त्रा उच्यन्ते । तेषां प्रजापतिकर्तृभिः । तत् चतुर्थं यजमानसंस्कारपूर्वकं सोमक्रयमन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते तत्रादौ यजमानः

निवर्तयाम्यायुषेन्नाद्यायप्रजननायरायस्योषायसुप्रजास्त्वायसुवीर्याय ॥ ६३ ॥

॥ ३ ॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एदमगन्मदेवयजनं पृथिव्याय च देवासो अजुषन्तविश्वे । ऋक्सांमाभ्यां सन्तरन्तो यजुर्भीरायस्योषेणसमिषामदेम ।

घोहशर्विजो हत्वारण्योरग्नौ समारोप्य शालां गच्छेत् ॥ तथा च का० समारोह्याग्नी शालास्तभं पूर्वाह्णं गृहीत्वारणिपाणिं राहैदम-
गन्मेति । हे अत्यष्टी त्रवसाने । तयोः कण्डिकयोः सम मन्त्राः । आद्यावर्धवौ देवयजनदेवत्यौ ॥ आ इदम् अगन्मेति पदानि ।
व्यवहृताच्चेति उपसर्गक्रियापदयोर्व्यवधानम् । इदमिति हस्तेन प्रदर्श्यते । वयमिदं पृथिव्याः सम्बन्धि देवयजनं देवा इज्यन्ते
यस्मिन्तद्देवयजनं स्थानम् आ अगस्य आगताः स्मः । गच्छतेर्लङ्गुत्तमबहुवचने व्यत्ययेन शपो लुकि मो नो धातोर्इति मस्य नः ।
अङ्गामस्य । इदं किम् । यत् देवयजने विश्वे देवासः सर्वे देवाः अजुषन्ताप्रीयन्त प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः । किञ्च । वयं रायो

धनुषि ज्यासमारोपणस्य प्रयोजनाभावाद्वरोपणमेवेदानीं युक्तम् । तथा पिनाकावसः पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुस्त्रासौ सवेत आच्छा-
 दयन्तीति पिनाकावसः । यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो न विभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रच्छाद्य गच्छेन्नर्थः ॥ का० कृत्तिवासा
 इत्यनवेक्ष्येत्योपस्य ग्रन्थप इति । उच्यते वृक्षादौ मूतद्वयेऽवसज्य प्रयावर्तमाना मूतद्वयस्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे समागत्यादकं
 सृशेयुरिति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु हे रुद्र त्वं कृत्तिवासाः चर्माश्वरो नोऽस्मान्हिसन् हिंसामकुर्वन् शिवोऽस्मदीयपूजया सन्तुष्टः कोप-
 रहितो भूत्वा अतीहि पर्वतमभिक्रम्य गच्छ ॥ ६१ ॥

आग्नीर्देवतोष्णिक् । यस्याश्च त्वारः पादाः समाचराः सोष्णिक् । का० त्रायुषमिति यजमानो जपतीति । सोऽयं जपो-वषन-

त्रायुषञ्जमदग्नेः कश्यपस्य त्रायुषम् ॥ यद्वेषु त्रायुषन्तन्नोस्तु त्रायुषम् ॥ ६२ ॥

शिवो नामासि स्वधितिस्तेपितानमस्ते अस्तु मामाहिष्णीः ।

कालीनः । जमदग्नेः मुनेर्यज्ञत्रायुषं त्रायाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारस्तत्रायुषं तथा कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः
 सस्वन्धि यज्ञत्रायुषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यज्ञत्रायुषमस्ति तत्सर्वं त्रायुषं नोऽस्माकं यजमानानामस्तु । जमदग्न्यादीनां बाल्यादिषु
 यादृशं चरितं तादृशं नो भूयादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

क्षुरदेवतं यजुः । का० शिवो नामेति लौहक्षुरमादायेति । हे क्षुर त्वं नाम नाम्ना शिवः शान्तोऽसि स्वधितिः वज्रं ते तव
 पिता । ते तुभ्यं नमोऽस्तु मां मा हिंसोः । का० निवर्तयामीति वपतीति । यजमानदेवतं यजुः । निपूर्वा इति मुण्डनाथः ।

का०. कुमार्योत्तरेणेति* । यजमानसम्बन्धिन्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण† । वाम्बकमन्त्रेणामिन् विः परियन्ति । चाम्बकं यजामहे कीदृशं पतिवेदनं पतिं वेदयतीति तं भर्तुर्लभयितारं ‡ विदुः लाभे । अन्यत् पूर्ववत् । इतो मुचीय इतो मादपिदृष्ट्वावर्गान्मुचीय मुक्ता भूयासममुतो मा मुचीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्युमुक्ता मा भूयासं जनकस्य गोत्रं गृहं च परित्यज्य पतुर्गोत्रे गृहे च सर्वदा चाम्बकप्रसादाद्वसामौत्यर्थः । सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति१ च्युतेरितोऽमुतः शब्दाभ्यां पिदपतिवर्गौ याद्वौ ॥ ६० ॥

रौद्रास्तारपङ्क्तिः यस्या अन्तो द्वादशाक्षरावाद्यावष्टाक्षरो पादौ सास्तारपङ्क्तिः ॥ का० मृतयोः कृत्वा वेणुयथां वा कुपे

एतत्ते रुद्रावसन्तेनपरोमूजवतोतीहि । अवततधन्वापिनाकावसः कृत्तिवासाअहिः सन्नः शिवोतीहि ॥ ६१ ॥

वासन्तोभयतः स्थाणुवृक्षवत् श्वत्सो कानामन्यतमस्मिन् त्वेपणवदासजत्येतत्तदतीति१ । ब्रौहियवादीन्बद्धा वहनार्थं दृणवंशादि-
निर्मितः पात्रविशेषो मूतमितुगम्यते । तयोरुभयोर्मूतयोस्त्रास्यकान् हविःशेषान् प्रक्षिप्य स्वकीयेनासेन वोढुं शक्यायां वंशयष्टामग्रद्वये
तन्मूतद्वयमवासज्योन्नते स्थाणौ वृक्षे वंशे वल्मीके वा मूतद्वययुतां वंशयष्टिं संसृजति । ततो गोभिराघ्रातुमशक्यत्वाद्वावो रीगं न
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अथ सन्नार्थः । मजवानाम कथित्यवतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसग्रद्धेन देयान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादि-
समीपे भोक्तव्य ओदंनविशेष उच्यते । हे रुद्र एतत्ते तव अवसं हविःशेषाख्यं भोज्यम् तेन सहितस्त्वं मूजवतः पर्वदात्परः परभागवतीं
सन्नतीहि अतिक्रम्य गच्छ । कीदृशस्त्वम् । अवततधन्वा अवरोपितधनुष्कः । अस्मद्भिरोधिनां त्वया निवारितत्वादित जह्वं

* “उभयं पतिकामा मम कामीवा” — इति क० पुस्तके ऽधिकः पाठः ।

† “पूर्वोक्तवदुत्तरेणेति क० ।

‡ “अनुकूलपतिप्रदमित्यर्थः” — त्यधिकः क० ।

P “आव” — इति नाष्टि क० ग० पुस्तकयोः ।

१ — ५, १०, १७ ।

२ — २, ३, १४ ।

३ — ५, १०, २२ ।

हे रुद्र त्वं भेषजमसि औषधवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि । अतोऽस्मादीयेभ्यो गवे अश्वाय पुरुषाय च भेषज्यं सर्वव्याधिनिवारकमी-
षधं देहि । मेघाय मेथ्यं च सुखं देहि । सुहितं खेभ्यः प्राणैभ्य इति सुखम् । अनेन मन्त्रेण गृहपशूनां चेमप्राप्तिर्भवति ॥ ५८ ॥

हे अनुष्टुभौ । का० अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरुनापानास्त्रास्वकमिति देववच्चैतेनैव दक्षिणानापाना इति६ । यथा पितृ-
मेधे पुत्रादयः पुरुषाः स्वकीयान्त्वामोरुं स्ताडयन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति । यथा च देवतासेवायां दक्षिणोरुं स्ताडयन्तस्त्रिः
प्रदक्षिणं परियन्ति । एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव त्रास्वकमन्त्रेणामिमप्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः ॥

भेषजमसिभेषजङ्गवेऽश्वायपुरुषायभेषजम् । सुखम्येघायमेथ्यै ॥ ५८ ॥

त्रास्वकं यजामहे सुगन्धिं मुष्टिर्वर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । त्रास्वकं यजामहे

सुगन्धिं मुष्टिर्वेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ ६० ॥

मन्त्रार्थस्तु ॥ सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं मुष्टिर्वर्धनं धनधान्यादि मुष्टिर्वर्धयितारं त्रास्वकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे
पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संसारमृत्योश्च मुक्तौ भूयासम् अमृतान्मा मुक्षीय स्वर्गरूपाश्चामृतान्मा मुक्षीय
मुक्तौ मा भूयासम् । एकवचनं बह्वर्थं । मुक्ता मा भूयास्त्यर्थः । अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात् फलदयान्मम अशो मा भूदित्यर्थः ।
मृत्योर्माधने दृष्टान्तः—उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय । यथोर्वारुकं ककम्बादेः फलमत्यन्तपक्वं सत् बन्धनात् स्वस्य हन्तात् प्रमुच्यते तद्वत् ॥

१—५, १०, १५—१६ ।

अथ इत्येतावतः पुरोडाशान्निरूप्य ततोऽप्यधिकमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते । त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानेक-
कपालान्यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकानिति कात्यायनोक्तेः । तत्र योऽयमतिरिक्तस्तं न जुहुयात्किन्तु मूषकोत्खाति एष तदिति
मन्त्रेणोपकिरेत् । अथ मन्त्रार्थः । हे रुद्र एषोऽस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः त्वया भजनौयः तथा ते तं वाखुः
पशुः मूषकः पशुत्वेन समर्पितः । आखुदामेन तुष्टो रुद्रस्तयास्त्रिकया यजमानपशून् मारयतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

हे रौद्राग्रे पङ्क्तिककुभौ । यस्या द्वितीयः पादः द्वादशाक्षरः प्रथमद्वतीयावष्टाक्षरौ सा ककुप् । हयोर्जपे विनियोगः । तथा
का० आगम्यावरुद्रमदीमहीति जपतीति । रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादीमहि त्वदनुग्रहादन्नं भक्षयेम । तथा
त्रयम्बकं त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्तिनेतोऽयं देव इति मनसावमत्यादीमहीत्यनुवर्तते । यद्वा अदीमहीत्यत्र णिचो

अवरुद्रमदीमह्यवदेवंत्रयम्बकम् । यथानोवस्यसस्करद्यथानः अयसस्करद्यथानोव्यवसाययात् ॥ ५८ ॥

लोपश्छान्दसः । अवयुत्यान्वदेवताभ्यः पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि आद्यामी भोजयामः । अवगम्य ज्ञात्वा त्रयम्बकमाद्याम इति । यथा येन
प्रकारेण नोऽस्मान्वस्यसः करत् वस्तुतरान् वसनयोलानसौ कुर्यात् । यथा च नोऽस्मान् अयसः करत् ज्ञातिषु प्रयस्यतरान् कुर्यात् । यथा
चास्मान् व्यवसाययात् सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्तान् कुर्यात् । तथैनं जपाम इत्यर्थः । आशोरियम् ॥ अदीमहि छन्दस्यभयधेत्यार्धधातु-
कत्वाज्जिह्वि णिचो लोपः ॥ वस्यसः वसतीति वस्ता लट् अतिशयेन वस्ता वसीयान् । तुश्छन्दसीति ईयसुनि कृते तुरिष्ठेनेयः स्थिति
ल्लनो लोपः । वसीयस इति प्राप्ते ईलोपश्छान्दसः ॥ करत् छन्दसि लङ्ङिट इति लङ् विकरणव्युत्पत्त्येन श्पि गुणः । बहुलं
छन्दस्यमाङ्गोनेऽपीत्युडभावः ॥ व्यवसाययात् लेटि आङागमे इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इलोपि रूपं विपूर्वस्य स्थानस्य स्यति ॥ ५८ ॥

सोमदेवत्या गायत्री जपे विनियुक्ता । अत्र पिब्यञ्चे सोमनामकी देवोऽस्ति । सोमाय पिब्यते इत्येवं हविषो विहितत्वात् । हे सोम वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तनूषु भवच्छरीरेषु मनो विभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः त्वत्कारुण्यात् प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तूनीति शेषः । यद्वा षष् सस्वस्यै सर्वदा त्वत्सस्वहा भवेम ॥ ५६ ॥

हे रोद्रे यजुषी विश्वत्तरद्वा दशाक्षरे ॥ साकमेधगततृग्विभ्रतः हविषया मन्त्रा उच्यन्ते । प्रथमस्य यजुषोऽवदानर्हो विनियोगः । तथाच का० एष तद्वति जुहोतीति । रोदयति विरोधिनां शतमिति रुद्रः । हे रुद्र ते तव स्वस्ता भगिन्या अम्बिकया अम्बिका-

वयं सोमव्रते तव मनस्तनूषु विभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ५६ ॥

एष ते रुद्रभागः सह स्वस्ताम्बिकया तञ्जु प्रस्वस्वा हैष ते रुद्रभाग आखुस्ते पशुः ॥ ५७ ॥

नाम्नरा सह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः भागः भजनोयः स्वीकर्तुं योग्यः । तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा इदं हविर्दत्तं सुहुतमस्तु । अम्बिकाया रुद्रभगिनीत्वं अत्युक्तम् । अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तद्यास्यैष सह भाग इति । योऽयं रुद्राख्यः क्रूरो देवस्तस्य विरोधिनं हन्तुमिच्छा भवति तदानया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया तं हिनस्ति । सा चाम्बिका शरद्रूपं प्राप्य जरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनं हन्ति । रुद्राम्बिकयोरुग्रत्वमनेन हविषा शान्तं भवति । तथाच तित्तिरिः । एष ते रुद्र भागः सह स्वस्ताम्बिकयेत्याह शरद्वा अस्याम्बिका सा भिया एषा हिनस्ति यः हिनस्ति तंयैवैनं सह शमयतीति । का० अतिरिक्तमाखुत्कारउपकिरत्येष तद्वतीति । यजमानस्य यावन्तः पुत्रभृत्यादयः पुरुषाः सन्ति तान् गणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरो-

१. तिस्र ऋचो मनोदेवत्या गायत्रो बभूवृष्टाः ॥ का० मनो न्वाह्वामह इति गार्हपत्यं तिस्रभिरिति । उपतिष्ठन्त इत्यनुवर्त्तते ॥
नु चिप्रं मन आह्वामहे पिब्यज्ञानुष्ठानेन चित्तं पिबलोकं गतमिवासीत् अत आह्वयते । यद्वा मनः मनोऽभिमानि दैवतमाह्वामहे
आह्वयामः । केन साधनेन स्तोत्रेण स्तोत्रेण कथंभूतेन नारायणेन । शंसः प्रशंसनं नराणां मनुष्याणां योग्यः शंसी नारायंसः
तत्सम्बन्धी नारायंसस्तेन । स्तोत्रं द्विविधं दैवं मानुषं च यत्र देवाः स्तूयन्ते तद्दैवं यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषं तथाविधेन
स्तोत्रेणेत्युक्तं भवति । किञ्च पिबृणां च मन्त्राभिः पितरो यैः स्तोत्रैर्मन्यन्ते ते मन्त्रानस्तैः तादृशैः स्तोत्रैराह्वयामः ॥ ५३ ॥

आन एतु मनः पुनः क्रत्वे दद्यात् जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ५४ ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्योजनः । जीवं प्रातः स चेमहि ॥ ५५ ॥

नोऽस्माकं मनः पूर्वाक्तं चित्तं पुनर्भूयः आ एतु आगच्छतु किमर्थं क्रत्वे क्रतवे सङ्ख्याय यन्नं सङ्ख्ययितुं दद्यात् कर्मण्युक्ताहाय ।
तथाच श्रुतिः । तदेव मनसा कामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुरथ यदस्मै तत्सम्पद्यते स दत्त इति । ज्योगिति
निष्ठातश्चिरवचनः । ज्योग्जीवसे चिरं जीवितुम् । सूर्यं दृशे च चिरकालं सूर्यमवलोकयितुं च । एतेषां सङ्ख्यादीनां सिद्धये मनः
पुनरागच्छतु ॥ क्रत्वे । गुणाभावाद्यपादेयः ॥ जीवसे तुमर्थे असेप्रत्ययः ॥ दृशे विख्ये चेति साधुः ॥ ५४ ॥

हे पितरो भवदनुज्ञया दैव्यो जनो देवसम्बन्धी पुरुषः नोऽस्माभ्यं मनः पूर्वाक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु प्रेक्ष्यत्वित्यर्थः ।
तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्प्रसादाज्जीवं जीवनवन्तं प्रातः पुनपश्चादिकं गणं वयं स चेमहि सेवेमहि । सचरतिः सेवनार्थः ॥ ५५ ॥

प्रीतियुक्ताः सन्तः अधूषत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः । यद्वा प्रियास्तनूरवाधूषत । किं च स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ताः विप्राः
 मेधाविनः सन्तः नविष्टया नवतमया मती मत्या बुद्ध्या युक्ताः अस्तोषत स्तुतिं कृतवन्तः । अहो स्वाङ्गं बहु दत्तमहो भक्तिरित्या-
 द्यभिधानं स्तुतिः । अतो हे इन्द्र नु चिप्रं ते तव हरी एतन्नामकौ हरितवर्णावश्यौ योज गमनाय रथे योजय । तवाभीष्टायाः
 पितृतृप्तैः सम्पन्नत्वात्तैः पितृभिः सह त्वया गन्तव्यमित्यर्थः । अचन् । अर्देलुङि लुङ्सनोर्घञ् इति घञ्नादेशः । मन्त्रे घसेत्या-
 दिना च्लेर्लुक् । गमहनेत्युपधालोपः । खरि चेति चत्वंम् । शासि वसोति षत्वम् । अङ्गागमः ॥ अमीमदन्त मद तृप्तियोगे
 चुरादिरात्मनेपदी लुङि णिलोपादौ रूपम् ॥ अधूषत धूञ् कम्पने लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः ॥ मती सुपां सुलुगिति

सुसन्दृशन्त्वावयन्मघवन्वन्दिषौमहि । प्रनूनम्पूर्णवन्धुरस्तुतोयासिवशाः ॥ अनुयोजान्विन्द्रतेहरी ॥ ५२ ॥

मनोन्वाह्वामहेनाराशुसेनस्तोमेन । पितृणाञ्चमन्मभिः ॥ ५३ ॥

तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ योज युजिर् योगे स्थन्तालोपि इन्द्रस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वाच्चेरनिटीति णिलोपः । इाचोऽत-
 स्तिङ् इति संहितायां दीर्घः ॥ ५१ ॥

हे मघवन् वयं त्वा त्वां वन्दिषौमहि स्तुतिकर्तारो भूयास्तेत्याशास्यते । किम्भूतं त्वाम् । सुसंदृशं सुष्ठु, सम्यक् पश्यति
 सुसन्दृक् तं शोभनदर्शनम् । अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारम् । इत्यमन्मभिः स्तुतः त्वं वशान् कामयमानान् यजमानाननु लक्ष्मीकृत्य
 नूनं प्रयासि अवश्यं गच्छसि किम्भूतः पूर्णवन्धुरः बन्धुरशब्दो रथनौडवाची । स्तोत्रभ्यो देयैर्धनैः सम्पूर्णरथनौडोपेतो भूत्वा
 गच्छसि । हे इन्द्र स त्वं हरी योजेति पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

का० देहि मइति जुहोतीति१ । इन्द्रो वदति । हे यजमान त्वं मे मङ्गमिन्द्राय देहि । हविः प्रथमं प्रयच्छ । ते तुभ्यं यजमानाय ददामि । अपेक्षितं पश्चात्प्रयच्छामि । एवं प्रथमपादोक्त एवार्थो द्वितीयपादेनादरार्थं पुनरुच्यते । मे मङ्गमिन्द्राय निधेहि प्रथमं त्वं हविर्नितरां सम्पादय ते तुभ्यं यजमानाय निधे अपेक्षितं फलं नितरां सम्पादयामि । एवमिन्द्रवाक्यं श्रुत्वोत्तरार्धेन यजमान आह । नितरां क्रियत इति निहारो मूत्येन कृतव्यं पदार्थं ब्रूते । निहारं मूत्येन कृतव्यवस्तुरूपं फलं मे मङ्गं यजमानाय हरासि प्रयच्छ । लेटोऽडाटावित्याङ्गमः । उत्तरो निहारो मूत्यवाची । निहारं मूत्यभूतं हविः ते तुभ्य

देहिमेददामितेनिमेधेहि नितेदधे । निहारञ्चहरासिमेनिहारं निहराणिते स्वाहा ॥ ५० ॥

अक्षन्मीमदन्तस्य वप्रिया अधूपत । अस्तोपतस्वभानवो विप्रानविष्ठयामती योजान्विन्द्रते हरौ ॥ ५१ ॥

मिन्द्राय निहराणि नितरां समर्पयामि । स्वाहाशब्दो हविर्दानार्थः । पूर्वार्धे पादद्वयेनादरेण द्विवारं प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यजमानः सम्यगङ्गीकरोतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्मणि आहवनीयोपस्थानम् । यस्या अष्टाक्षराः पञ्च पादाः सां पङ्क्तिः ॥ का० यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रुस्योदञ्चोऽक्षन्मीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्यामिति२ । पितृयज्ञाख्ये कर्मणि ये पिंतरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविः स्वरूपमङ्गमक्षन् भक्षितवन्तः । कथमेतद्वगम्यते । हि यस्मादमीमदन्त हर्षं प्राप्ताः अस्मदीयां भक्तिमवगम्य प्रियाः

चेत् उच्यते । देवैर्द्योतनात्कैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं हविःस्वामिषु देवेषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवायासिष मस्मिन् जलेऽहमवनी-
तवानस्मि । तथा मर्त्यैः मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवन्नारूपं यदेनोऽस्ति तदप्यहम-
वायासिषमित्यनुवर्तते । इदमस्मत्त्यक्तं पापं यथा त्वां न व्याप्नोति तथा मन्दं गच्छेति भावः । किं च हे देवावभृथाख्य यज्ञ रिषो
बधात्याहि पालय । रिषतेहि सार्थस्य क्विवन्तस्य पञ्चम्यां रूपम् । किञ्चताद्विषः । पुरुरावणः । रा दानि । पुरु बहु विरुद्धं फलं
ददातीति पुरुरावा तस्मात् । अतो मन्त्रित्यादिना वनिष् । विरुद्धफलदायी बधस्त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

हे ऐन्द्रावनुष्टुभी । साकमेधगतं कर्म किञ्चिदुच्यते ॥ का० ख्यात्या द्रव्याऽऽदत्ते पूर्णा दर्बीति । द्रव्या ख्यातीत ओदनग्रहणं

पूर्णादर्विपरापतसुपूर्णापुनरापत । वस्त्रेवविक्रीणावहाइपमूर्जं शतक्रतो ॥ ४९ ॥

करोति प्रथमया द्वितीयया तं जुहोति । हे दर्वि अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ठादिनिर्मिते त्वं पूर्णा ख्यात्याः सकाशादन्नं गृहीत्वा
पूर्णा भूत्वा परा पृथक्त्वादेवोत्कृष्टा सती पत इन्द्रं प्रति गच्छ । सुपूर्णा कर्मफलेन सुष्ठु, पूर्णा सती पुनरापत भूयोऽस्माग्रत्यागच्छ ।
एवं दर्वीमुक्त्वा इन्द्रमाह । हे शतक्रतो बहुकर्मन् इन्द्र त्वं चाहं चोभौ वस्त्रेव वस्त्रशब्देन मूल्यं तृतीयायाः पूर्वसवर्षः मूल्येनैव ।
इषमभीष्टं हविःस्वरूपमन्नमूर्जं हविर्दानफलरूपं रसविशेषं च विक्रीणावहै परस्परं द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं करवावहै । अहं
तुभ्यं हविर्ददामि त्वं मद्यां फलं देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

आग्नेय्यनुष्टुप् ॥ का० अक्रन्कर्मत्वेनां वाचयतीति^१ । कर्मकृतः वरुणप्रघासाख्यकर्मकारिण ऋत्विजः वाचा स्तुतिरूपया सह कर्म वरुणप्रघासानुष्ठानरूपमकन् कृतवन्तः । कथञ्चतया वाचा । मयोभुवा मय इति सुखेनाम^२ मयो भवति यया सा मयोभूः तया मन्त्ररूपस्तुत्येत्यर्थः । हे सचाभुवः सचेति सहार्थेऽव्ययं सहभवनश्रीलाः परस्परं यजमानेन पत्रगा वास्मिन् कर्मणि सहावस्थिता हे ऋत्विजः देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा वरुणप्रघासनामकं कर्मानुष्ठायास्तं प्रेत गृहान् गच्छत । अस्ममिति गृहनाम^३ ॥ ४७ ॥ यज्ञदैवतं यज्ञः ॥ का० मज्जयत्यवभृथेति^४ । अत्र विनियोगश्चिन्त्य इति^५ । वरुणप्रघासस्य कर्मणोऽन्ते तदङ्गभूतं यदवभृथाख्यं

अक्रन्कर्मकर्मकृतः सहवाचामयोभुवा । देवेभ्यः कर्मकृत्वास्तस्मै तसचाभुवः ॥ ४७ ॥

अवभृथनिचुम्पुणनिचेरसिनिचुम्पुणः । अवदेवैदेवकृतमेनोयासिपमवमत्यैर्मत्यकृतम्पु रुरावणोदेवरिषस्याहि ॥ ४८ ॥ कर्म जलसमीपे क्रियतेऽत्रानेन मन्त्रेण दम्पतीभ्यां जले स्नानं कर्तव्यम् । हे अवभृथ अर्वाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन्त्रयविशेषे सोऽयमवभृथः । तत्सम्बोधनम् हे अवभृथ यज्ञ हे निचुम्पुण चुप मन्दायां गतौ नितरां चोपति मन्दं गच्छति निचुम्पुणः । उषप्रत्ययो सुमागमश्च । यद्वा नौचैरस्मिन् कणन्ति नौचशब्देन कर्म कुर्वन्त्यवभृथो निचुम्पुणः । वीणस्थूणव्रणभूणे-
त्यादिना नौचैः शब्दोपपदात्कणतेः णक्प्रत्ययान्तो निपातः धातोः पुश्भाव उपपदस्य निचुश्भावश्च निपातितः । तथाविधवभृथ यद्यपि त्वं निचेरसि नितरां चरतीति निचेरः । नितरां गमनंशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुणो भव मन्दगमनो भव । किम्पंयोजनमिति

१—५,५,१३ ।

२—निघ० ३,६,७ ।

३—निघ० ३,५,५ ।

४—अवभृथे जायापत्री स्नातः इति क० पु० पाठः ।

५—नाख्ये तदंशे बहुषु पुस्तकेषु ।

रूपे प्रीतिमन्तो वयं यदेनः कलञ्जभक्षणपरस्त्रीगमनादिकं चक्रम् । तथान्यत्रापि भृत्यस्वाम्यादीं तदेनः ताडनावज्ञादिकं चक्रम् । तदिदं सर्वं पापमवयजामहे विनाशयामः । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः । स्वाहा । एतद्विदेवतायै पापविनाशिन्यै देत्तम् ॥ ४५ ॥

ऐन्द्रमरुदेवत्या विराट् । यस्या दशाचराद्यत्वारः पादाः सा विराट् । चतुर्थं एकाधिकोऽत्र ॥ क्वां मो घू ण इति यजमानो जपतीति । पृत्स्विति सङ्ग्रामनाम^२ हे इन्द्र अत्र पृत्स्व एषु सङ्ग्रामेषु वर्तमानः देवैस्त्वया सह सख्यं प्राप्तैर्मरुन्नामकैर्देवैः सहितस्त्वं नोऽस्मान्मो विनाशयेति शेषः । मोशब्दो निषेधार्थः सुशब्दो विनाशभावस्य सौष्ठवं ब्रूते । तथा सति विनाशलेभो मा भूदित्यर्थः सम्पद्यते । क उपकार इति चेत् । शुष्मेति बलनाम^३ । हे शुष्मिन् बलवन्निन्द्र ते तव अवयाः अवयुतो यागः पृथग्भागोऽस्ति हि

मोघूणइन्द्रात्रपृत्सुदेवैरस्तिहविष्मातेशुष्मिन्वयाः । महश्चिदस्यमोदुपोयव्याहविष्मतोमरुतोवन्दतेगीः ॥ ४६ ॥

स्म विद्यतएव खलु । अवपूर्वस्य यजतरेतद्रूपम् । मिह मेवने धातुः । मोदुषो इष्टिप्रदत्वेन सेक्तुः । हविष्मतो हविर्योग्यस्य तव यव्या यवमयैः करभपात्रैर्निष्पन्ना होमक्रिया महश्चित्पूजा खलु । तस्य यथोक्तपूजोपेतस्य तवास्मासु कपालत्वं युक्तमिति भावः । किं च गौरस्मदीया स्तुतिरूपा वाक् मरुतो भवतः सखीन्वन्दते नमस्करोति । नमो मरुद्वा इत्येव माकारायाः स्तुतेर्नमस्काररूपत्वात् । मरुद्विषयनमस्कारेणापि तृष्टस्य तव कृपैव युक्तित्यर्थः । मो सु न अत्र सुज इति पत्वम् । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति न इत्यस्य णः । स्म इत्यस्यापि पूर्वपदादिति पत्वम् । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाशेति विजन्तो निपातः । मोदुषः । दाश्वान्साह्वान्मोदुष्येति कसन्तो निपातः ॥ ४६ ॥

सुदानयंस्तदीयं जारं पृच्छेत् केन चरसीति । सापि तं ब्रूयात् ॥ आख्याति प्रघासिन इत्येनां वाचयति नयन्निति । पन्ना जारि कथिते सति एनां पन्नी नयन् प्रतिप्रस्थातः प्रघासिन इति मन्त्रं वाचयति । मारुतो गायत्री । वयं मरुतो हवामहे । चकाणि तदीयपरिहारकाः समुच्चयन्ते । किभूतान्मरुतः प्रघासिनः घस्वत् अदने प्रकर्षेण घस्यते भक्ष्यते इति प्रघासो हविर्विशेषः । स एषा मस्तीति तान् प्रघासिनः । एतन्नामकान् । शुक्रज्योतिरित्यादयः सप्त समका मारुता गणाः । तत्र स्वतवांश्च प्रघासो चेति पठ्यते । प्रघास्युपलक्षितान् मरुतः आह्वयामः । पुनः किभूतान् । रिशादसः रिगतिर्हि सार्थः । रिगां वैरिजतः हिंसां दस्यन्ति उपलक्षयन्तीति रिशादसः । दसु उपलक्ष्ये क्तिप् । यद्वा रिगन्ति हिंसन्तीति रिगाः । इगुपधेति कः । रिगान् हिंसकान् दस्यन्तीति रिशादसः ।

यद्वा मेयदरण्ये यत्सभायां यद्विन्द्ये । यदेनश्चक्रमायमिदन्तदवयजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

यद्वा रिगन्ति रिगन्तः शतरि दीर्घश्चान्दसः । रिगतोऽस्यन्ति क्षिपन्ति ते रिशादसः । अस्यतेर्विच् । तथा करभेण सजोषसः यवमयो हविर्विशेषः करभः । तेन सजोषसः समानप्रीतयस्तान् । तथाविधान्मरुतो हवामहे ॥ ४४ ॥

मारुत्यनुष्टप् । का० करभपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखो जायापतो वा दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेण पूर्वेण वेदि मपरेण वा यद्वा म इतीति । यवपिष्टेन निर्मितानि सन्तानपरिमितान्येकाधिकानि वर्तुलादिरूपाणि करभपात्राणि । तानि शूर्पेण पत्नी दक्षिणाम्नी जुहुयादित्येकपक्षः दम्पती द्वौ जुहुयादित्यपरः पक्षः । तौ च दक्षिणेन मार्गेण तानि पात्राण्याहृत्य वेदेः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम् । अथ मन्त्रार्थः । यामि वसन्तो वयं यदेनः पापं यामोपद्रवरूपं चक्रमं कृतवन्तः । तथारक्षो वसन्तो यदेनो मृगोपद्रवरूपं चक्रम । तथा सभायां स्थिता यदेनो महाजनतिरस्कारादिकं चक्रम । तथेन्द्रिये जिह्वोपस्थ-

तः वसना महापङ्क्तिः । यस्या अष्टार्णाः षट् पादाः सा महापङ्क्तिः । पञ्चमो नवमार्णस्तेनैकाधिकान् इह गृहेषु गाव उपहृतः धेनवो बलीवर्द्दाय सुखेन तिष्ठन्त्वित्येवमनुज्ञाताः । तथा इह गृहेषु अजावयः उपहृताः । अजात्वावित्वजातिद्वययुक्ताः पशवः उपहृताः सुखेन वर्तन्तामित्यस्माभिरनुज्ञाताः । अथो अपि च अन्नस्य कीलालः अन्नसम्बन्धो रसवैशेषो नोऽस्मदीयेषु गृहेषु उपहृतः समृद्धो भवत्वित्येवमस्माभिरनुज्ञातः ॥ क्षेमाय व इति प्रविशतीति १ । हे गृहा वो युस्मान् प्रपद्ये प्राप्नोमि । क्षेमाय विशमानस्य वदुनो रक्षणं क्षेमस्तदर्थम् । शान्त्यै मम सर्वानिष्टशमनाय । शंभ्योः शमिति सुखनाम २ तत्कामयति इति शंभुः । इदंयुरिदं कामय

उपहृता इह गाव उपहृता अजावयः । अथो अन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहे धुनः ।

क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शम्भं शंभ्योः शंभ्योः ॥ ४३ ॥

प्रघासिनो हवामहे मरुतश्चरिशादसः । करम्भेण सजोषसः ॥ ४४ ॥

मान इति १ यास्कोक्तत्वात् तादृशस्य मम शिवं शम्भमिति हे सुखनामनी २ तत्राद्यमैहिकं द्वितीयमामुषिकम् । उभयविधं सुखं भूयादिति शेषः । शंभोरित्यभ्यासोऽत्यादरार्थः ॥

॥ इतुपस्थानमन्त्राः समाप्ताः ॥ ४३ ॥

अथ चातुर्मास्यमन्त्राः । प्रजापतिदृष्टाः । चातुर्मास्याख्यो यागः । स पर्वचतुष्टयात्मकः । वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वणि । तत्र वरुणप्रघासाख्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्वैद्योर्हविः प्रघासादितेषु प्रतिप्रस्थाता पत्नी

का० गृहा मा विभीतेति गृहानुपैतीति । ग्रामान्तरादागतो गृहा मित्यादि मन्त्रत्रयेण गृहं प्राप्नुयात् । तिस्रोऽपि वास्तुदिवत्याः शंयुहष्टाः तिष्ठन् विराड् रूपा । यस्या एकादशार्णस्त्रयः पादा एकोऽष्टार्णः सा विराड् रूपा । अत्र प्रथमो दशार्णस्तेनैकीना । हे गृहा यूयं मां विभीत । पालको यजमानो गत इति भयं मा कुरुत । मा च वेपथ्वम् । कोऽपि शत्रु रागत्य विनाशयिष्यतीति बुद्ध्या कम्पं मा कार्ष्ण । यतो वयमूर्जं विभ्रतो धारयमाणानक्षौणाक्षानेव युष्मानेमसि । आ इमः आगताः स्मः । यथा यूयमूर्जं विभ्रतः तथाहमपि ऊर्जं विभ्रत् धारयन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपितः मनसा दुःखरहितेन मोदमानः हृष्यन् वो युष्मान् गृहानैमि आगच्छामि । एमः ऐमीत्यात्मनि विकल्पेन बहुवचनमस्मदाहयोषेत्युक्तेः ॥ ४१ ॥

गृहामाविभीतमावेपथ्वमूर्जं विभ्रत एमसि । ऊर्जं विभ्रतः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ॥ ४१ ॥

येषामद्भ्येति प्रवसन्त्येषु सौमनसो बद्धः । गृहानुपह्वयामहेतेनो जानन्तु जानतः ॥ ४२ ॥

अनुष्टुप् । प्रवसन् देशान्तरं गच्छन् यजमानो येषामध्येति । इक् स्मरणे । यान् गृहान् स्मरति । अधीगर्थददेशां कम्पंशीति षष्ठौ । गृहविषयं त्वेम् सदा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा येषु गृहेषु यजमानस्य बह्वः सौमनसो सुमनसो भावः प्रीत्यतिशयः । वयं तान् गृहानुपह्वयामहे आह्वयामः । गृहाभिमानो देवोऽस्मत्समीपमागच्छत्वित्यर्थः ते गृहदेवा आह्वताः सन्तः जानतः उपकाराभिज्ञान् नोऽस्मान् जानन्तु एते कृतज्ञा न भवन्तीत्यवगच्छन्तु ॥ ४२ ॥

दपि जन्ममगत्वेव प्रथममेवाग्न्यागारं प्राप्यागन्नेत्यादिमन्त्रत्रयेणाहवनीयादौ नुपतिष्ठतइति सूत्रार्थः । अनुष्टुप्वाहवनीयदेवत्या । हे अग्ने सम्राट् सम्यक् राजते दीप्यते सम्राट् तथाविधाने आहवनीय वयं त्वामागन्म त्वामुद्दिश्य ग्रामान्तरात् प्रत्यागताः । किञ्भूतं त्वाम् । विश्ववेदसं विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदास्तम् विश्वं वेदो धनं यस्येति वा । सर्वज्ञं सर्वधनं वा । पुनः किञ्भूतम् । अस्मभ्यं वसुवित्तममस्मदर्थमतिशयेन वसुनो धनस्य वेदितारं लब्धारम् । किञ्च । हे अग्ने दुन्मं सहस्र अस्मभ्यमभि-आयच्छस्व । दाणं दाने । पाप्मेत्यादिना यच्छादेशः । यशो बलं चास्मभ्यं देहि । दुम्नं द्योततेयंशो वात्रं वा सह इति बलनाम यच्छस्वेति यमे रूपं वा । आयच्छस्व आगमय । यच्छतिः स्थापनार्थो वा । अस्मसु यशो बलं च स्थापय ॥ ३८ ॥

अयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यः प्रजायावसुवित्तमः । अग्नेर्गृहपतेभिर्दुन्मभिसह आयच्छस्व ॥ ३९ ॥

अयमग्निः पुरीष्योरयिमान्पुष्टिवर्द्धनः । अग्ने पुरीष्याभिर्दुन्मभिसह आयच्छस्व ॥ ४० ॥

गार्हपत्यमुपतिष्ठते । न्यङ्गसारिणी बृहती । यस्या द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यङ्गसारिणी । अतः द्वितीयो नवार्णस्तेनैकाधिका । अयं पुरोऽवस्थितो गार्हपत्य एतन्नामकोऽग्निर्गृहस्य पतिः पालकः । प्रजायाः पुत्रपौत्रादिकायाः अनुग्रहार्थं वसुवित्तमः अतिशयेन धनस्य लब्ध्वा । हे अग्ने स त्वं दुन्मं सहस्राभ्यायच्छस्व देहि ॥ ३९ ॥

दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । अनुष्टुप् । योऽयमग्निः पुरीष्यः पशव्यः । पशवो वै पुरीषमिति श्रुतेः । रयिमान् धनवान् पुष्टिवर्द्धनः पौषस्य वर्धयिता । तं याचि । हे अग्ने पुरीष्य पशुहृत दुन्मं सहस्राभ्यायच्छस्व देहि ॥ ४० ॥

अथ जुहोकोपस्थानमासुरिदृष्टम् ॥ का० भूर्भुवः स्वरिति बोभाविति । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तोपप्रयत्न इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुवः स्वरित्यादिना बोभावर्त्नी उपतिष्ठेतीमयोपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे अग्ने भूर्भुवः स्वं त्वं व्याहृत्यादित्रयात्मकः तदर्थं भूतलोकत्रयात्मको वा । अतस्त्वत्प्रसादादहं प्रजाभिः बन्धुभृत्यादिरूपाभिः कृत्वा सुप्रजाः स्यामनुकूलत्वेन शोभनाः प्रजा यस्य तादृशो भवेयम् तथा वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभनपुत्रयुक्तो भवेयं तथा पोषैः हिरण्यादिपोषणैः सुपोषः स्यां बहुमूल्याहं हिरण्यादियुक्तो भवेयम् ॥

॥ प्रवक्ष्यादुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्यदृष्टम् ॥

भूर्भुवःस्वःसुप्रजाःप्रजाभिःस्यां सुवीरोवीरैःसुपोषःपोषैः । नर्यप्रजास्मपाहि३०स्यपशून्मेपाह्यय्यपितुन्मेपाहि३१

आगन्मविश्ववेदसमस्त्राभ्यंवसुवित्तमम् । अग्नेसम्प्राडभिद्युन्नमभिसहआयच्छस्व ॥ ३८ ॥

का० प्रवक्ष्यान्सर्वानर्थेति प्रतिमन्त्रमिति । यद्वा यजमानो ग्रामान्तरं गन्तुमिच्छति तदानीं सर्वानग्नीन्वेत्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत् । अथ मन्त्रार्थः । नर्यं नरेभ्यो हितं गार्हपत्यं मे प्रजां पाहि ॥ आहवनीयमुपतिष्ठते । हे शंस्य अलुष्टालभिः शंसितुं योग्याहवनीयं मे मम प्रजां पाहि रक्ष ॥ दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । हे अर्च्यं दक्षिणाग्ने मे पितुमर्हं पाहि । अतनवानर्थः । अत सातत्यगमने । सततं गार्हपत्यात्सस्थानं दक्षिणाग्निगच्छति । तेनार्थः । निपातोऽयम् ॥ ३७ ॥

का० समित्याग्निरनुपेत्य काञ्चिदुपतिष्ठत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निनागन्तेति प्रतिमन्त्रमिति । समिधं हस्ते आदाय कञ्चि

सभावस् हिरण्यगर्भापाध्यवच्छिन्नस्य वा आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः प्रार्थनोयं भर्गो सर्वपानां सर्वसंसारस्य
च भर्जनसमर्थः तेजः सत्यज्ञानानन्दादिवेदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः । छान्दसं सम्यसारणम् । यद्वा जण्डलं पुरुषो रश्मय इति
त्रयं भर्गुः शब्दवाच्यम् । भर्गो वीर्यं वा । वरुणाह्वा वा अभिषिषिचानाङ्गोऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति श्रुतिः^१ । तस्य कस्य ।
यः सतिता नोऽस्माकं धियः बुद्धीः कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मालुष्ठानाय ॥ यद्वा वाक्छभेदेन योजना ।

तत्सवि॒तुर्व॒रेण्य॑भर्गो॒ देवस्य॑ धीमहि । धियो॒ यो नः॑ प्रचोदयात् ॥ ३५ ॥

परिते॒ दू॒डभो॒रथो॒ऽस्मा ॥ २ ॥ अ॒श्रोतु॑वि॒श्वतः॑ । येन॒ रक्ष॑सि॒ दाशु॑षः ॥ ३६ ॥

सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः । यश्च नो बुद्धीः प्रेरयति तं च ध्यायामः । स च सवितैव । लिङ्गव्यत्ययेन वा योजना ।
सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि यो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयति ॥ ३५ ॥

आग्नेयो गार्ग्वी वामदेवदृष्टा जपे वि० । हे अग्ने ते तव रथोऽस्मान्यजमानान्विश्वतः सर्वासु दिक्षु पर्यश्रोतु परितो व्याप्नोतु
अस्मद्रक्षणाय सर्वतस्तिष्ठतु । किम्भूतो रथः दूडभः दम्भूतिर्बध्कर्म । रुःखेन दभ्यते दुर्दभः । केनापि सहसा हिंसितुमशक्यः ।
उकारं दुर्दहति प्रातिशाख्यसूतेण^२ दुरो रेफस्य उकारः अग्रिमदस्य डः । येन रथेन त्वं दाशुषो यजमानान् रक्षसि पालयसि ।
यजमाना वै दाश्यांस इति श्रुतिः^३ ॥ बृहदुपस्थानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

कथं तद्रचितानां शत्रुभयाभावस्तदाह । हि यतस्ते अदितेः अखण्डितशक्तेर्देवमातुः पुत्रासः पुत्राः पूर्वाज्ञा मित्रार्यमवस्था
मर्त्याय अनुषाय यजमानायाजस्रं निरन्तरमनुपचीषं ज्योतिः तेजः प्रयच्छन्ति किमर्थं जीवसे जीवितुं यथा चिरं जीवनं भवति
तथा तद्रूपायज्ञानं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ऐन्द्री पथ्या हृहती मधुच्छन्दोदृष्टा जपे विनियुक्ता । यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टाचराः सा पथ्या हृहती । हे
इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त कदाचन कदापि त्वं स्तरीनांसि । स्तृञ् हिंसायाम् स्तृणातीति स्तरीः हिंसको नासि किं तर्हि दाशुषे

तेहिपुत्रासोअदितेःप्रजीवसेमर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्नजस्वम् ॥ ३३ ॥

कदाचनस्तरीरमिनेन्द्रसश्वसिदाशुषे । उपोपेन्नुमघवन्भूयइन्नुतेदानन्देवस्यपृच्यते ॥ ३४ ॥

सश्वसि । द्वितीयार्थे चतुर्थी । दांश्वांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानं मेवसे । सश्वतिः सेवनकर्त्ता । किं च । हे मघवन् धनवन्
देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय इत् बहुतरमेव दानं तु इत् क्षिप्रमेव दाश्वंसमुपपृच्यते । पृचो सम्पर्के यजमानेन सह सम्पर्कं
प्राप्नोति । प्रसमुपौढः पादपूरणे इत्येक उपशब्दः पादपूरणे । इच्छद्वावेवार्थः । तु क्षिप्रार्थः । न कदाचिद्यजमानं प्रति
क्षुध्यसि सेवसे च तं त्वदीयं भूयो धनं दाश्वंसमुपपृच्यत इति भावः ॥ ३४ ॥

विश्वामित्रोदृष्टा सावित्री गायत्री जपे वि० । तदिति षष्ठ्यर्थे तस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो विज्ञानानन्द-

हिंसा । ध्वरति धूर्वतीति वधकर्म्मसु पठितत्वात् शत्रुकृतमनिष्टचिन्तनं शङ्कता हिंसा चास्मान् मा व्याप्नोष्वित्यर्थः । किञ्च हे ब्रह्मण्यस्ते वेदस्य पालकान्मे नोऽस्मान् रक्ष । ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दौर्घः । एत्वं पूर्ववत् ॥ ३० ॥

सत्यवृत्तिश्चादित्यदेवत्यस्तु चोगायत्रो जपे विनियुक्तः पथि जप्त उपद्रवनाशकश्च । मितस्यार्थम्पो वरुणस्त्रेति चौणां त्रयाणां देवानां सम्बन्धि अवः पालनमस्तु । किञ्चूतमवः । महि महत् तथा दा, चं द्युमन्ति सुवर्णादिद्रव्याणि चिद्यन्ति निवसन्ति यस्मिन् पालने तथाविधम् । दुराधर्षं तिरस्कर्तुमशक्यम् । त्रीणां त्रिशब्दस्याभि हृदसि त्रयादेशो वेति वाच्यम् ॥ ३१ ॥

महितीणामवोस्तुद्युक्षमितस्यार्थम्पोः । दुराधर्षवरुणस्य ॥ ३१ ॥

नहितेषाममाचननाद्भुसुवारणेषु । ईशेरिपुर्वशः ॥ ३२ ॥

अमाशब्दे गृहनामसु पठितः । चनशब्दोऽप्यर्थः । अमा चन गृहेऽपि वर्त्तमानानां तेषां तथा वारणेषु चोरव्याघ्रादयो यत् स्थिता निवारयन्ति पथिकान् ते वारणास्तेषु चोरव्याघ्रभयादेषु अध्वसु मार्गेषु वा वर्त्तमानानां तेषां मित्तार्यमवरुणस्त्रिभिर्देवैः पालितातां यजमानानाम् उपद्रवायेति शेषः । अवशंसः सर्वदा पापस्य प्रशंसको रिपुः शत्रुः नहि ईशे । समर्थो न भवति । लोपस्तन्नामनेपदेऽपि तलोपः । अधोगर्थद्वयेशां कर्म्मणीति इति तेषामिति षष्ठौ । मित्तादिभिः पालितानामस्माकं गृहेऽरक्षे वा नास्ति शत्रु बाध इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

१—निघः ३, ४, १११

॥ ॐ ॥

॥ ३० ॥

11 28 11

श्रीमानामभिषोतारम् स्वरणं स्व शब्दोपतापयोः शब्दधितारम् । कण्ठि कुरु । मामिति शेषः । सनोतीति सोमां तम् ।
अग्न्येभ्योऽपि दृश्यते इति मनिन् स्वरतीति स्वरणः नन्दादिवात् ल्युः । सोमयागकर्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तं च धनप्रदानैर्मां कुर्वित्वर्थः ।
तद्वोपमानमुच्यते । कक्षीवन्तं कक्षीवन्नामकमृषिं दीर्घतमः पुत्रं यथा सोमयागयुक्तं स्तुतियुक्तं च कृतवानसि तथा मां कुरु ।
उपमानयोक्तक इव शब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । कोसौ कक्षीवान् । य औशिजः उशिजः पुत्रः उसिक् कक्षीवतो माता ॥ २८ ॥

यो ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान् । यस्यामौवहा अमीवस्य रोगस्य हन्ता । अम रोगे । अमेरौवः । वसुवित् वसुधनं वेत्तौति यश्च पुष्टिवर्धनः पोषणस्य वर्धयिता यश्च तुरः तुर वेगे इगुपधेति कः वेगवान् अविलम्बितकारो । स ब्रह्मणस्पतिर्नाम्नान् सिषत्तु ।

योरेवान्योऽमीवहावसुवित्पुष्टिवद्धनः । सनःसिषक्तुयस्तुरः ॥ २६ ॥

मानः शोचरदधोवूर्तिः प्रणद्धवर्तस्य । रक्षाणो ब्रह्मणस्यते ॥ ३० ॥

सेवताम् सिष्यं सचत इति सेवमानस्य । यदा जनयर्चा पुत्रः प्रार्थयते । यः पुत्रो रेवाश्वनवान् यश्च व्याधेर्हन्ता जपादिना यो-धनस्य
लब्ध्वा पुष्टेऽथ बर्हयिता . यः तुरः शीघ्रकारी तादृशः पुत्रोऽग्नेः प्रसादान्नोऽस्मान् सिष्यं सेवताम् ॥ २८ ॥

रा दाने इति धातोः कसुचन्तस्य षष्ठ्यकवचने ररुष इति रूपम् । ररौ इति ररिवांस्तस्य ररुषः । दानं कतवन् इत्यर्थः । तस्य निषेधादररुष इति । कदाचिदपि हविर्दानमकृतवतः इत्यर्थः । तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसोऽध्वर्युश्च नोऽस्मान् मां प्रणक् प्रकर्षेण व्यासीतु । नमिर्माप्त्यर्थः । यद्वा नशब्ददर्शने । -मा प्रणक् प्रकर्षेण मा नाशयतु । शंसन् शंसोऽनिष्टचिन्तनम् । धर्तिः

बुधश्चां लोणमध्यमैकवचने क्षेर्ह्यपिचेति हि । बहुलं हृन्दसोति शपो लुक् । हुभलभ्यो हेर्धिः । हृन्दसि गुणे घलोपी । अधी ॥
अपृकल्यच्छन्दसोमि हेर्धिः । संहितायामन्येवामपि दृश्यत इति दीर्घः । उरुष्य उरुष्यतीति रक्षणकर्म । ऋचि तुषुवेत्यादिना
दीर्घः । नञ् धातुस्योरुष्य इति न इत्यस्य षत्वम् । अघायतः । अघं परस्वेच्छति अघायति । सुप आत्मनः स्वजित्यत्र हृन्दसि
परेच्छायामपि वक्तव्यमिति क्वच् । अश्वाघस्यादित्याकारः अघायतीत्यघायन् । तस्मात् अघायतेः शट्प्रत्यये रूपम् ॥ २६ ॥

• का० गां गच्छतीहएहीति । हे यजुषी गव्ये । हे इहे एहि । हे अदिते एहि आगच्छ होमस्थानम् । इडा मनोर्दुहिता
अदितिर्देवमाता । इडा मनुदिवाक्प्रनेहि । अदितिरादित्यानिवास्मानेहि । तस्मिंस्तच्छब्दस्तद्वदतिदेशार्थः । का० काम्या एतेत्या-

इहएह्यदितएहिकाम्याएत । मयिवःकामधरणभूयात् ॥ २७ ॥

सोमानस्वरणङ्गुहिब्रह्मणस्यते । कक्षीवन्तंयशौशिनः ॥ २८ ॥

सभत इति । गुामालभते । मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टा इति काम्याः । हे काम्याः सर्वेः कामयितव्याः यूयमेत आ इत
आगच्छत । वो यश्चाकं कामधरणं कामानां धरणं मपेक्षितफलधारकत्वं यदस्ति तत् मयि अनुष्ठातरि भूयात् युष्मत्पुसादादहम-
भोष्टफलस्य धारप्रिता भूयासमित्यर्थः । अहं वः प्रियो भूयासमिति । अतिर्व्याचष्टे ॥ २७ ॥

का० सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत् । व्रतेत्यपरेनाहवनीयं प्राङ्मतिष्ठन्नवर्चं जपतीति सूत्रार्थः । सोमानं स्वरणं तृचो
गायत्री ब्रह्मणस्यतिदेवत्वस्तेनैव दृष्टः । अग्नीमीक्षमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः । हे ब्रह्मणस्यते वेदस्य पालक सोमानं

तमः सर्वदा समीपवर्ती भव । अम् गतो भजने शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यम् किप् अतिशयितोऽम् अन्तमः अम् शब्दात्तमम् ।
यद्वास्तिकशब्दात्तमपि पृषोद्वादित्वेन साधुः । उतापि च दाता पालयिता । शिवः शान्तः । वरूथः वरूथायं हितो वरूथाः
तादृश्यश्च भव । पुत्रादिसमुहो वरूथः । यद्वा वरूथं गृहम् तस्मै हितो भव । किञ्भूतः त्वं वसुः वासयतीति वसुः । जनानां
वासयिता । तथा अग्निः । अद्भुतोत्यग्निः । अग्निं गतो । आहवनीयादिरूपेण गमनशीलः । तथा वसुश्रवाः वसुना धनेन
श्रवः कौर्तिर्यस्यामो वसुश्रवाः । धनप्रदायमिति यस्य कौर्तिरित्यर्थः । किं च हे अग्ने त्वमच्छा नक्षि अभिव्याप्नुहि अस्मान् । अच्छा
भेरासुमिति शाकपिणिः । नशिराप्नोतिकस्या । यद्वा हे अच्छ निर्मलस्वभाव अग्ने नक्षि अस्माहोमस्थानं गच्छ । नक्ष गतो । यदा

तन्वाशोचिष्ठदीदिवः सुन्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः । स नो बोधियुधी हवमुरुष्याणो वायतः समस्मात् ॥ २६ ॥

यदा नव्यं जुहुयामस्तदा समागच्छेत्यर्थः । किं च दुग्मत्तमं रयिं दाः अति दीप्तियुक्तं रयिं धनं देहि । ददातेर्लुङि रूपम् ।
बहुलं कन्दस्यमाङ्गयोगेऽपौत्यडभावः ॥ २५ ॥

हे शोचिष्ठ दीप्तिमत्तम हे दीदिवः सर्वस्य दीपयितः तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वा त्वां सखिभ्योऽर्थाय सुन्नाय द्वितीयार्थे चतुर्थीं सुखं
सुखं नूनं निश्चयेन ईमहे याचामहे । यदा सुन्नाय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मत्सखीनामुपकाराय च त्वामीमहे । स त्वं नोऽस्मान् भवन्मेवकान्
बोधि बुध्यस्व हवमस्मदीयमाह्वानं अधो मृणु । समस्मात्सर्वस्मात् अवायतः शत्रोर्नोऽस्मानुबध्य रक्ष । समग्रदः सर्वपथ्यायः ॥
शोचिरिति ज्वालानाम् शोचिरस्यास्तीति शोचिस्मान् मतुप् । अतिशयेन शोचिस्मान्शोचिष्ठः । अतिशयाने तन्मविष्टनो विष्मतो-
र्लुङितोऽङ्गि मंतुपो जुक् ॥ दीदिवः दिवर्ज्वलनार्थस्य लिङादेशकसन्तस्य रूपम् । मतुवसो वः सम्बुद्धौ कन्दसौति इत्वम् ॥ बोधि

क्रियादमनुवर्तते । वयमौदृशमग्निमुपैमः । कौटुभं राजन्तं दीप्यमानमध्वराणाम् । गोपां गोपायतीति गोपास्तं यज्ञानां गोसारम् ।
 ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य व्रतस्य दीदिवं दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्याशयः । स्वे दमे अस्मदीये
 गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसीमपश्वादिभिरभिवृद्धिं गच्छन्तम् । दाम्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो गृहम् ॥ दिवेः किप्रत्ययो बाहुलकात् ।
 लिङ्गज्ञावात् द्वित्वम् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः । देवयतीति दिदीविः ॥ २३ ॥

हे अग्ने गार्हपत्य स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं सूपायनो भव । सुखेनोपेतुं शक्यः सूपायनः । सुष्ठूपप्राप्तुं शक्यो भव ।

राजन्तमध्वराणाङ्गोपाऋतस्यदीदिविम् । वर्धमानं स्वेदमे ॥ २३ ॥

सनः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सच स्वानः स्वस्तये ॥ २४ ॥

अग्ने त्वन्नोन्तमउत चाताशिवो भवावरूपाः । वसुरग्निर्वसुश्च वा अच्छानक्षिद्युमत्तमं रयिन्दाः ॥ २५ ॥

तत्र दृष्टान्तः । सूनवे पितेव यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः । किं च नोऽस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सच स्वानेन
 कर्मणा समवेतो भव । सच समवाये इति धातुः यद्वा सचस्व सेवस्व । सच सेवने ॥ २४ ॥

चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेयः । दशार्णपादा विराट् । बभ्रूदिदृष्टाः । हे अग्ने गार्हपत्य त्वं नोऽस्माकमन्तमः अन्तिक

हविष्यन्नेष सञ्चारप्रदेशः^१ । सर्वदास्मिन् लोके लोकदर्शने यजमानहृष्टविषये रमध्वम् । रात्रौ अस्मिन् चये यजमानगृहे रमध्वम् । चयो निवास इत्याद्युदात्तः^२ । चयश्चो निवासवाची । किञ्च । इहैव स्तु यजमानगृहे णव भव । मा अपगात अन्यत्र मा शंक्तं । इणो गा लुङीति एतेर्लुङि गादेशे रूपम् ॥ २१ ॥

का० । संहितेत्यालभत इति^३ । गामित्यनुवर्त्तते । हे गौः त्वं संहितासि क्षीराज्यरूपहविर्दानाय यज्ञकर्मभिः संयुक्तासि । किभूता विश्वरूपौ विश्वं रूपं यस्या सा । शक्तकृणादिवहु रूपैर्युक्ता । त्वमूर्ज्जा क्षीरादिरसेन गोपत्येन गोस्वामित्वेन मामा-
विश सर्वतः प्रविश । त्वत्प्रसादान्मम बहुविधो रसो बहुविधं गोस्वामित्वं च सम्पद्यतामित्यर्थः । गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उपत्येतीति^४ ।

संहितासि विश्वरूप्यूर्ज्जामाविश गोपत्येन । उपत्वाग्नेदिवेदिवेदोषावस्तद्विधावयम् । नमोभरन्त एससि ॥ २२ ॥

उप त्वा तिस्रो गायत्र्य आग्नेय्यो मधुकन्दोदृष्टाः । हे दोषावस्तः हे अग्ने दोषा रात्रिस्तस्यामपि वसति अजस्रं धार्थमाणत्वान्नोपे-
शाम्यतीति दोषावस्ता । यद्वा अग्नौ हे देवा इत्यपक्रम्य तैः संयुक्त्य रात्रिं प्रविवेशेतीतिहासेन अग्ने रात्रौ प्रवेश उक्तस्तमयं मन्त्र-
आह । हे दोषावस्तः रात्रौ वसनशील गार्हपत्यं दिवेदिवे प्रतिदिनं वयं यजमानाः त्वा त्वामुप एससि त्वां प्रत्यागच्छामः ।
इदन्तो मसि । किभूता वयम् । धिया अद्वायुक्तया बुद्ध्या नमोभरन्तः नमस्कारं सम्पादयन्तः । यद्वा नम इत्यन्नाम अन्नं^५ हवि-
र्विभ्रतः^६ ॥ २२ ॥

१—विश्रमणसञ्चारप्रदेशः का० ।

२—४, १२, ६, ।

३—४, १२, ७ ।

४—निघ० २, ७, ३२ ।

स्य । चौराज्यादिरूपस्यान्नस्य जनकजादन्नत्वोपचारः । अतो भवत्प्रसादाद्दो युष्मासम्बन्धि अन्धः चौराज्यादिरूपमन्नमहं भक्ष्यं
 सेवेयम् । ॥ भजंसे वायामिच्छस्याशोर्लिङ्गान्तमैकवचने रूपम् ॥ तथा यूयं महस्य । मह पूजायाम् । अतो वो युष्माकं पूजानां
 प्रसादादहमपि महो भक्ष्यं पूज्यत्वं सेवेयं गौर्न पदा स्मृत्येत्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वप्रतिष्ठाः । यद्वा महः शब्देन दश वीर्या
 ण्युच्यन्ते तानि । यथा गौर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या
 आमिचा तस्यै वाजिनमिति श्रुत्युक्तानि । प्रतिधुक् तत्कालदुग्धम् । शृतमुष्णं तत् । शरोदुग्धमण्डः मस्तु दधिरसः आतञ्चनं
 दधिपिण्डः । आमिचा स्फुटितं दुग्धम् ॥ वाजिनमामिचाजलमिति श्रुत्यर्थः ॥ एतद्दशवीर्यरूपा यूयं स्य । अतो वो महो वीर्यं

रेवतीरमद्भूमस्मिन्योनावस्मिन्गोष्ठेस्मिन्नोकेस्मिन्नक्षत्रे । इहैवस्तमापगात ॥ २१ ॥

महं सेवेयेत्यर्थः ॥ तथा यूयमूर्जस्य बलरूपाः स्य गोचोरादेर्बलहेतुत्वात् बलरूपत्वोपचारः । ऊर्जं बलप्राणनयोः । वो युष्माकं
 प्रसादादूर्जं भक्ष्यं बलं सेवेयम् ॥ तथा रायस्योषस्य धनपुष्टिरूपाः स्य । वैश्या हि चौराज्यादिविक्रयेण धनं पुष्णन्ति । अतो
 धनपुष्टित्वोपचारः । वो युष्माकं प्रसादाद्रायस्योषं धनपुष्टिं भक्ष्यं सेवेयम् । अन्धस्वेत्यादौ खर्परं शरीरं विसर्गलोपः ॥ २० ॥

हे रेवतीः रेवत्यः धनवत्यो गवाः । धनहेतुत्वेन धनवत्वं गवाम् । रयिर्विद्यते यासां ता रेवत्यः । रयिश्चात् मतुप् । रये-
 र्मतौ बहुलमिति रयिर्मतो परे सम्प्रसारणम् । सम्प्रसारणाच्चेति पररूपमाहुः । पशवो वै रेवन्त इति श्रुतेः । हे रेवत्यः अस्मिन्योनी
 दृश्यमानेऽग्निहोत्रहविर्दीहनस्थाने यूयं रमध्वं क्रीडत दोहनादूर्ध्वमस्मिन् गोष्ठे यजमानसम्बन्धिगोवाटे रमध्वम् । गोष्ठशब्देन गृहाह-

का० सं त्वमित्युपविश्येति ॥ उपप्रयन्त इत्यादिभिश्चित्रावसा इत्यन्तैर्मन्त्रैस्तथायोपस्थान मत् उपविश्येति विशेषः । हे अग्ने
त्वं वर्चसं वर्चसा तेजसा समगथाः रात्रौ सङ्गतेऽसि । तद्यदस्त्वं यन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति तेनैतदाहेति श्रुतिः १ । ऋषीणां
मन्त्राणां स्तुतेन स्तोत्रेण समगथाः । बहवो मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति । तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाहेति श्रुतिः २ । प्रियेण धाम्ना
प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः । आहुतयो वा अस्व प्रियं धामेति श्रुतिः ३ । यथा त्वमेतैस्त्रिभिः सङ्गतः एवमहमपि त्वत्प्राप्त-
दायुषा अपश्यत्युद्गारहितेन संग्मिषीय सङ्गतो भूयासम् । तथा वर्चसा विद्यैश्वर्यादिप्रयुक्ततेजसा संग्मिषीय । तथा प्रजया

सन्त्वमग्नेसूर्यस्यवर्चसागथाः स ऋषीणां स्तुतेन । सन्मियेण धाम्ना समहमायुषासं

वर्चसासम्प्रजयासं रायस्योपेणग्निषीय ॥ १९ ॥

अन्धस्थान्बोभक्षीयमहस्यमहोबोभक्षीयोर्जस्योर्जबोभक्षीयरायस्योपेस्यरायस्योपेबोभक्षीय ॥ २० ॥

पुत्रीदिकया संग्मिषीय । तथा रायस्योपेण धनस्य पुष्ट्या संग्मिषीय । आयुरादीनि मम सत्त्वित्यर्थः । समगथाः गमेः समो
गम्यं च्छीत्वादिना तं ध्वजमैकवचने लुङि सिचि गमश्चेति सिचिः कित्त्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिना मलोपे कृत्वा दङ्प्रदन्ति सिचो लोपे
रूपम् ॥ स्मिषीय । गमेराशोर्लुङि उक्तमैकवचने इटोऽदित्यकारि परे सौयुटि कृते क्कान्दसे इडागमे गमङ्गनेत्युपधा लोपे रूपम् ॥ १९ ॥

का० गां गच्छत्यन्धस्थेति ॥ अन्धस्थ—रेवती रमध्वमिति यजुर्वेदेन गां गच्छति । गोर्देवता । हे गोवा युयमन्धस्थ अन्धरूपाः

१—४, १२, ४ ।

२—२, ३, ४, २४ ।

३—२, ३, ४, २४ ।

४—२, ३, ४, २४ ।

५—७, १३, ५ ।

अग्निदेवत्या महापङ्क्तिः । यस्याः षट् पादा अष्टाचरा सा महापङ्क्तिः । अत्र षष्ठः समाक्षरः । हे अग्ने शतं हिमाः शतं वर्षाणि प्रसूद्यायुषि वर्तमानान् शतं सखत्सरात्वां समिधीमहि नैरन्तर्येण वयं दोषयामः । किञ्चू तावयम् । इन्धानाः त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः तथा वयस्वन्तः । वय इति अन्ननाम^१ अन्नवन्तः । सहस्वन्तः बलवन्तः । सह इति बलनाम^२ अदव्यासः अदव्याः अन्व-
हिंसिताः केनापि । दम्नोति हिंसाकर्त्ता । आज्ञसेरसुगिति असुक् । किञ्चू त्वां द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् । वयस्कृतं वयोऽन्नं करोतीति वयस्कृतं तम् । सहस्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृतं तम् । सपत्नदम्भनं सपत्नानां शत्रूणां हिंसितारम् । अदाभ्यम्

इन्धानास्त्वाशतं हिमाद्युमन्तं समिधीमहि । वयस्वन्तोवयस्कृतं सहस्वन्तः सहस्कृतं ॥

अग्ने सपत्नदम्भनं मदव्यासोऽअदाभ्यम् । चित्रावसोऽस्वस्तिते पारमशीय ॥ १८ ॥

केनापि हिंसितुमयोग्यम् ॥ चित्रावसो । रात्रिदेवत्वं यजुर्ऋषिदृष्टम् । रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीय^३ सङ्गृह्णैव चित्राणि वसतीति^१ अमुते चित्रावसुश्च न रात्रिः । चित्राणि विविधानि चन्द्रनक्षत्राभ्यकाररूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ सा चित्रावसुः । हे चित्रावसो रात्रे स्वस्तिं क्षेमं यथा तथा ते तव पारं समाप्तिमशीय व्याप्रवानि । अमृतेर्बहुलं छन्दसीति शपो लुकि लिङ्गुत्तमैकवचने रूपम् । यथा लोके मनुष्येषु सुप्तेषु चौरा गृहे प्रविशन्ति तद्वदत्र देवयजने रचांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्निवारणाय रात्रिप्रार्थनम् ॥ १८ ॥

१—विष० २, ७, ७ ।

२—विष० २, ८, १७ ।

३—२, २, ४, २१ ।

मयस्युपचर्यते । सा हैनानुदीक्ष्य हिचकारेत्युपक्रम्य ते देवा विदाञ्चकुरेव सान्धो हिङ्गार इत्यादिना शब्देन गोभिर्हिङ्गारो दृष्ट इति प्रत्यपादि । यदा सहस्रसामृषिमिति विभक्तिलिङ्गवचनव्यत्ययेन अङ्गय इत्यथ विशेषणद्वयम् । किञ्चता अङ्गयः सहस्रसाः ऋषयः । पूर्ववदर्थो वा ॥ १६ ॥

अथ यज्ञं चित्वायन्मिदेवत्वानि । हे अग्ने त्वं स्वाभावत एव तनूपा असि । अग्निहोत्रिशरीराणां पालकोऽसि । तनू पाति पालयतीति तनूपाः । उदरान्मो सत्यन्ने जीर्णं शरीरपालनमतो मे मम तन्वं शरीरं याहि पालय । तन्वम् वा हृन्दसीत्यभि पूर्व-

तनूपाअग्नेसितन्वम्मेपाह्यायुर्दाअग्नेस्यायुर्मेदेहिवर्चोदाअग्नेसिवर्चोमेदेहि ।

अग्नेयन्मेतन्वाजनन्तन्मि आपृणः ॥ १७ ॥

रूपाभावे यथादेश इत्युक्तम् । हे अग्ने त्वमायुर्दा असि आयुषो दाता भवसि । अतो मे ममायुर्देहि । अपष्टत्पु परिहारेण । यावत्कालं वपुष्युदरान्मे रोषणमुपलभ्यते तावन्न म्रियत इति प्रसिद्धम् । हे अग्ने त्वं वर्चोदा असि वर्चसो दातासि । अतो मे वर्चो देहि । वैदिकानुष्ठानप्रयुक्तं तेजो वर्चः । यद्दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वांस्तपसाम्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्दृष्टाश्रयवृत्ति । किं च हे अग्ने मे मम तन्वा मदीयशरीरस्य यदङ्गं चक्षुरादिरूपमृणं दृष्टिपाटवाद्भिरहितं तदङ्गं मे आपृण सर्वतः पूरय ॥ १७ ॥

गायत्रावत्सारहृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्वा । अस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनकालपवां द्युतमनु दीप्तिमनुसृत्य । अद्भ्यः नास्ति ज्ञीर्येषा-
मीदृशा लज्जारहिता दोग्धारः ऋषिं गां शुक्रं शुद्धं पयो दुदुक्के दुदुहरे । दुहेर्लिटि इरयो रे इति रे]अःदेशे रूपम् । ऋष गतौ ।
अर्षति दोहनस्थाने गच्छतीति ऋषिर्गोः । तां होमार्थं दुग्धवन्तः । सायंदोहनकालेऽग्निप्रकाशाभावे दुह्यमानं पयो भूमौ पति-
ष्यतीति शङ्कया दोग्ध्रुणां लज्जा भवति । सत्यामग्निदीप्तौ स्कन्दगङ्गानुदयाल्लज्जाभावादद्भ्यो दोग्धारः । किञ्चूताऋषिं सहस्रसाम् ।
गोऽन्तर्कर्मणि । सहस्रसङ्ख्याकानि कर्माणि स्यति समापयति चौरदध्याज्यहविःप्रदानेनेति सहस्रसा ताम् । स्यतिः क्विप् । तद्वास्या
ऋचोऽर्घान्तरम् । गाम्यकृत्याग्निहोत्रब्राह्मणे श्रूयते । तामु हाम्निरभिदध्यौ मिथुन्येऽनया स्यामिति ताऽसम्बभूव तस्याऽरेतः

अस्य प्रत्नामनुद्युतं शुक्रन्दुह्ये अद्भ्यः । पयः सहस्रसाऋषिम् ॥ १६ ॥

प्रासिञ्चन्त्ययोऽभवदित्यादि । तदभिप्रायमेषा ऋग्वदति । अद्भ्यः गावः नास्ति ज्ञीर्लज्जा यासां ता अद्भ्यः अलज्जा उज्ज्वलाः
प्रशस्या इत्यर्थः । मलिनो हि लज्जते । अद्भ्यो गावोऽस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनीमात्मानुषक्तां द्युतं दीप्तिं शुक्रं शुक्ररूपापवां द्युतमेव
पयो दुग्धं दुदुक्के दुहन्ति चरन्ति । अग्निना शुक्ररूपेण सिक्तां स्वकान्तिमेव गावो दुग्धरूपेण चरन्तीत्यर्थः । सहस्रसाऋषिमिति
विशेषणद्वयं पयसः । सहस्रं सनीति सहस्रसास्रम् । चातुमार्त्यपशुसोमानां सन्धत्तारम् । पुंस्त्वमार्घम् । जनसनखनकमगमो
विडिति विट्प्रत्यये विड्नोरनुनासिकस्यादि याक्ता रे वेर्लोपे सहस्रसा इति रूपम् । तथा ऋषिं द्रष्टारम् । गाव वर्त्तमानं द्रष्टृत्वं

अर्धकाले दीप्तोऽभूः । हे अग्ने तं गार्हपत्यं जानन् स्वजनकमवगच्छन् आरोह । पुनरुदरयां कर्मान्ने प्रविश । अधानन्तरं
नोऽस्मदर्थं रक्षिं धनं वर्धया पुनर्यागाय संमृदं कुरु । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां वर्धयेति दीर्घः ॥ १४ ॥

जगतीः वामदेवहृष्टा । द्वादशाक्षराश्रितारः पांदा जगत्यां । द्वितीयोऽव व्यूहेनैकादशः चतुर्थी व्यूहेन द्वादशकृते नैकीना
जगती । अयमाहवनीय इह कर्मानुष्ठानस्थाने प्रथमो मुख्यः सन् धातुभिर्धायि । अधायि आधानकर्तृभिराहितोऽभूत् । बहुल
छन्दस्यमाङ्गयोगोऽवीडभावः । दक्षिणान्यपेक्षं प्राथम्यम् । किञ्चित् । होता देवनामाह्वाता । यजिष्ठः अतिशयेन यथा ।

अयमिह प्रथमो धाविधातृभिर्हीता यजिष्ठो अध्वरेष्वीडः । यमप्रवानो भृगवो विरुचुर्वनेषु चित्वं विभ्वं विशे विशे ॥ १५ ॥

अतिशयने तमविष्ठनावितीष्ठनि परे तुरिष्ठमेयः स्त्रिति ढचो लोपः । तथा अध्वरेषु सोमयागादिषु ईडः ऋत्विभिः स्तुत्यः ।
अप्रवानो भृगवो विशे विशे यमाहवनीयं वनेषु विरुचुः । अन्तर्भूतो णिच् रोचयामासुः दीपितवन्तः । अप्रग्व्योऽपत्यनामसु पठितः ।
अप्रवानः पुत्रवन्तो भृगुवंशोत्पन्ना मुनयः । यदा अप्रवानस्तत्पुत्रतयो भृगवश्च मुनयः । विशे विशे विडिति मनुष्यनाम यजमानरूपाय
तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकाराय । वनेषु ग्रामाहर्हिर्यजनाख्येष्वरण्यप्रदेशेषु यमग्निं विरुचुः दीपयन्ति स्म । किञ्चित् यम् । चित्रं
विविधकर्म्मोपयोगित्वेन आश्चर्यकारिणम् । अतएव विभ्वं विभुं विभूत्वशक्तियुतं यथादेशः ॥ १५ ॥

भरहाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी त्रिष्टुप् द्यूना । इन्द्रशब्देनावाहवनीयः । तस्य यज्ञसाधकत्वरूपैश्वर्ययुक्तत्वात् । अग्निशब्देन गार्हपत्यः । अग्ने नैयत इत्यग्निरिति यास्कव्युत्पत्तेः । स हि प्रथममाधीयते । हे इन्द्राग्नी वां युवामुभा आहुवध्वै आह्वातुमिच्छामीति शेषः । ह्वयतेऽमुमर्थे कथ्यै प्रत्ययः । किं च राधसः धनाह्विर्लक्षणात् सह मादयध्वै युगपदेककर्मणि उभौ युवां मादयितुं हर्षयितुं वा इच्छामीति शेषः । मदौ हर्वे मद दृष्टाविति धातोर्वा णिजन्तात्तुमर्थे शब्दै प्रत्ययः । गुणः । यत उभौ युवामिषामन्नानां रयीणां

उभावा॑मिन्द्रा॑ग्नी॒ आहु॑वध्वा॒ उभा॑राध॒ स॒ सह॑माद॒यध्वै॑ ।

उभा॑दा॒तारा॑वि॒षा॒र॒यीणा॑मु॒भावा॑ज॒स्य॒ सात॑ये॒ हुवे॑वाम् ॥ १३ ॥

अ॒यन्ते॑ यो॒निर्ऋ॑त्वो॒यतो॑ जा॒तो अ॒रोच॑थाः । त॒ज्ज्ञान॑न्म॒ग्न आ॒रोहा॑थानो॒र्ब॒ह्वया॑रयिम् ॥ १४ ॥

धनानां दातारो अत उभौ वां युवां वाजस्यादस्य सातये दानाय हुवे आह्वयामि । उभा उभशब्दस्य विभक्तेराकारः । सातये षण् दाने अस्य धातोरुतियूतीति क्तिन्नन्तो निपातः । हुवे बहुलं इन्द्रसीति ह्वयतेः शपि सम्प्रसारणे उवङ् ॥ १३ ॥

तिस्र आग्नेय्यः । आद्यानुष्टुप् देवश्रवोदेववाटदृष्टा । हे अग्ने आहवनीय ते तवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्तिस्थानम् । किंभूतः ऋत्विजः । उत्पादनयोग्यः कालं कर्तुं रुच्यते । कर्तुः प्राप्तोऽस्येति ऋत्वियः । इन्द्रसि घसिति ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे घस् । तस्य इयादेशः । सायंप्रातःकाले उत्पादनयोग्यो योनिः । यतो यस्मादृतुकालोपिताहर्हपत्याज्जात उत्पन्नत्वंमरोचथाः

कमेव गोतमविरूपाभ्यामपि दृष्टे । आहवनौयोपस्थानमन्त्रा आदौ । वयमनुष्ठातारोग्नयेऽग्न्यर्थं मन्त्रं मननेन चाणकरं
शब्दसमूहं बोधेन उच्यते । किञ्च ता वयम् । अन्ध्वरं यज्ञमुपप्रयन्तः उपगच्छन्तः । किञ्च तयाग्नये अग्रे दूरे अस्मि अस्माकं
समीपे इति शेषः शृण्वते दूरे समीपे चास्मदीयं वाक्यं श्रोतुमुद्युक्ताय ॥ बोधेमेति वक्तेराशौर्लिङि परस्मैपदोत्तमबहुवचने परे
लिङ्गाश्रित्यङ्ङिति अङ् यासुट् अतो येयः वच उम् कृन्दस्य भययेति सार्वधातुकञाङिङः सलोपोऽनन्यस्येति सलोपः यलोपः
बोधेन । अस्मि सुपां सुलुगिति शि आदेश आप्तः ॥ ११ ॥

अग्निर्मूर्धादिवःककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वति ॥ १२ ॥

अयमग्निः अपां रेतांसि जिन्वति द्युलोकादृष्टिरूपेण पतन्तीनामपां रेतांसि साराणि ब्रौह्मिवादिद्वारेण परिणतानि जिन्वति ।
जिन्वतिः प्रीतिकर्मा प्रीणयति वर्धयतीत्यर्थः । यद्वा अपां रेतांसि कारणानि जिन्वति पुष्पाति । आहुतिपरिणामेन वृष्टिं जनयः
तीत्यर्थः । ते वा एते आहुती उक्तामृत इत्यादिश्रुतेः । किञ्च ताऽग्निः । दिवो मूर्धा द्युलोकस्य शिरःसमानः । यथा शिरः
शरीरोपरि वर्तते तथायमग्निरहनि स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादादित्यरूपेण द्युलोकस्योपरि वर्तते । तथा ककुत् । ककुच्छब्दे
गोष्ठोत्ततावयववात्री तद्वदादित्यरूपेण सर्वोपरिस्थत्वात्ककुत्तद्वयः । यद्वा ककुदमिति महत्त्वम तस्यान्तलोप आर्धः । महत् जगत्
कारणमित्यर्थः । तथा पृथिव्याः पतिः पालकः । दाहपाकप्रकाशैर्भूलोकस्थानामुपकारकत्वात् ॥ १२ ॥

का० सजूरिति वेति । जुहोतीत्यनुवर्तते । पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सजूरित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पितम् । सजूर्देवेन । अग्निर्वेतु । अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु । यद्वा वेतु आहुतिश्चयतु । वो प्रथमनकान्धसनखादनेष्विति धातोः प्रयोगः । किञ्चूतोऽग्निः सवित्रा देवेन प्रेरकेण परमेश्वरेण सह सजूः । जुषी प्रीतिमेवनयोः । जोषणं जूः समाना जूः प्रीतिर्यस्यासौ सजूः । तथा इन्द्रवत्या रात्र्या इन्द्रेण देवेनोपेतया रात्रिदेवतया सजूः समानप्रीतिः । तथा जुषाणोऽस्मासु प्रीतियुक्तः । य उक्तगुणवानग्निर्देवस्तस्मै स्वाहा

सजूर्देवेन सवित्रा सजूरात्र्या इन्द्रवत्या । जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहा ॥

सजूर्देवेन सवित्रा सजूरुषमेन्द्रवत्या । जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा ॥ १० ॥

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमानये । आग्ने अस्मै चष्टु खते ॥ ११ ॥

ह्वयमानमिदं द्रव्यं दत्तम् । प्रातः सूर्य उच्यते । अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः । पूर्वार्धे रात्रिदेवताया स्थाने उषोदेवता योजनीया ॥ १० ॥

का० सायमाहुत्या हुतायां यजमानोऽग्नौ उपतिष्ठते वात्सप्रेण न वा तिस्रस्त्रिरुपप्रयन्तो ऽस्य प्रज्ञां परि ते चित्रावसविति चेति । आहवनीयगर्हपत्यावग्नौ उपप्रयन्तो अध्वरमित्यारभ्य सुपोषः पोषैरित्यन्तं बृहदुपस्थानं देवदृष्टम् । तत्रास्ते हे आग्नेय्यौ गायत्री

अथाग्निहोत्रहोममन्त्राः । अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयन्तः इत्यतः प्राक् । तन्मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः सामान्यतः । यत्र ऋषिविशेषोऽभिधीयतेऽनुक्रमणीकारैस्तत्र दावपृषी । यथाग्निर्वर्चो हे तच्चापश्यत्परां जीवनशैलकिरिति । समं लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्याः आद्याः प्रचैकपदाः । अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिः एते हे एकपदे गायत्रौ तच्चा सुनिरपश्यत् । परां ज्योतिः सूर्यः इमां चेलकस्य पुत्रो जीवल ऋषिरपश्यदित्यर्थः ॥ अथ का० प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति । या समित् प्रदीप्ता तामभिलक्ष्य जुहुयात् । 'अग्निर्ज्योतिषमिति' काण्वयास्त्रोक्तमन्त्रेण समित्प्रचेपः । मन्त्रार्थस्तु । योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्योतिः स्वरूपम् । यच्चेदं दृश्यमानं ज्योतिः तदेवाग्निर्देवः । देवस्य ज्योतिषश्च कदाचिदप्यवियोगादेकत्वेन प्रतिपादनम् । स्वाहा ज्योतीरूपायाम्नये हविः प्रदत्तम् । अयं सायंकालीनोऽग्निहोत्रहोममन्त्रः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्होममन्त्रः सायं होममन्त्रवद्व्याख्येयः । सूर्यसम्बन्धि तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः । उदेयकालेष्वग्नि- सम्बन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति । तस्मात् प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति । मन्त्रः । अग्निमादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूर्वावक्तं ददृशे । उभे हि तेजसौ सम्पद्येते उद्यन्तं वादित्यमग्निरनु समारोहति तस्माद्भूमं एवाग्निर्दिवा ददृशे इति तित्तिरिश्रुतेः । का० अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्येति । ब्रह्मवर्चसकामस्तु अग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति सायं प्रातश्च जुहुयात् । योऽग्निर्वर्चोऽनन्य- भूतः । यस्य तज्ज्योतिर्वर्चोऽनन्यभूतम् । तस्मै सुहुतमस्तु । एवं सूर्यो वर्च इति ॥ का० ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातर्हितः । प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य इति । यत् ज्योतिः स सूर्य एव । यः सूर्यः स ज्योतिरेव । तस्मै स्वाहा ॥ ८ ॥

विराजति शोभयते स्तूयमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते अग्न्यर्थमुच्चार्यते । पतन् गच्छति पतङ्गः । अग्निः । स च्छरणोः पतन् गार्ह-
पत्यभाक् गच्छति गार्हपत्यात्पतन्नाहवनीयतामित्यादि । सर्वदेवसम्बन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरेव सर्वात्मत्वात्स्तूयते इत्यर्थः । न केवलं
त्रिंशत् धामसु या वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रति वस्तोः प्रत्यहं या स्तुतिलक्षणा वाक् या च द्युभिः अहीभिः याग-
परायणाद्युत्सवभूतैः स्तुतिलक्षणा वाग्विराजति सा पतङ्गायैव धीयते । नान्यस्यै देवतायै । वस्तोः द्युः भानुरित्यहर्नामसु पठितम् ।
अहेति निपातो विनिर्ग्रहे । सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागन्यर्थैवेत्यर्थः । यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः । धाम स्थानं तच्च त्रिंशत् त्रिंशत्संख्याक
मासगतदिनभेदेन । तद्विराजति विशेषेण दीप्यते । आलस्यरहितानां यजमानानामनुष्ठानेनाहवनीयाद्यग्नीनां स्थानं मासगतेषु

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहासूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा । अग्निर्वर्ज्योतिर्वर्ज्यः स्वाहा

सूर्यो वर्ज्यो ज्योतिर्वर्ज्यः स्वाहा । ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ॥ ६ ॥

त्रिंशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः । वाक् स्तुतिरूपा पतङ्गायान्ये धीयते उच्चार्यते । पतङ्गः पक्षी । तत्सदृशत्वा-
दग्निः पतङ्गः । यथा कश्चित्पक्षी एकस्मात् स्थानात् स्थानान्तरं गच्छति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाहवनीयस्थानं गच्छतीत्यग्नेः
पक्षिसादृश्यम् । अहेति निपातः पूर्वोक्तनिषेधार्थः । अस्या ऋचः पूर्वार्द्धेऽग्निमाहात्म्यज्ञापकं वाक्प्रद्वयेनार्थद्वयं यदुक्तं तावदेव न
भवति किन्त्वन्यदप्युच्यत इत्यर्थः । वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम् । प्रति वस्तोः प्रत्यहं द्युभिः द्योतनैरयमग्निः स्तूयत इत्यध्याहारः ।
द्युद्योतनं दीप्यतेः प्रयोगः ॥ ८ ॥

॥ इत्यन्याधेयमन्त्राः ॥

एवंमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा वायुरूपेण स्तौति । अस्याग्ने रोचना रुच दीप्तौ दीप्तिः काचिच्छक्तिः वायुराख्या अन्तश्चरति देवावा-
पृथिव्योर्मध्ये शरीरमध्ये चरति । अन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ्मायः पवत इति श्रुतिः । किं कुर्वती । प्राणादपानतो सर्वशरीरेषु प्राण-
व्यापारादेनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती । अपानादेनन्तुरं प्राणतौत्यप्यर्थो लभ्यते सामर्थ्यात् प्राणापानयोर्वायुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः ।
सति हि जठराग्नी जीवनहेतोरौणास्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानौ प्रवर्तते । तस्मादग्निः प्राणापानरूप इत्यर्थः । एवं वायादि-
त्याभ्यां स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुगृह्य य एनमुपतिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह । व्यस्यदिति । महीषोऽग्निः दिवं व्यस्यत् ।
दुल्लोकं भोगस्थानमनुष्ठातृभ्यो विशेषणं प्रकाशितवान् प्रकाशयति च । महि माहात्म्यं यागकलंस्वरूपं सनेति ददाति स महिषः ।

अन्तश्चरतिरोचनास्यप्राणादपानतौ । व्यस्यन्महीषोदिवम् ॥ ७ ॥

त्रिंशद्द्वामविंशतिवाक्पतङ्गायधीयते । प्रतिवस्तोरहद्युभिः ॥ ८ ॥

अग्निर्वै महिषः स इदं जातो महानिति श्रुतेः । व्यस्यत् विपूर्वस्य ख्या प्रकथन इत्यस्यास्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽह इति चुरह ।
आलोपः । हृन्दिमि लुङ्ङिट इति सर्वकालेषु लङ् । अपान इवाचरतीत्यपानतौ क्तिवन्तादपानशब्दाच्छ्रुतप्रत्ययः । उगित-
चेति ङीप् ॥ ७ ॥

सुपां सुलग्न्यादिना त्रिंशच्छब्दाद्वामशब्दाच्च सुपो लुक् । धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नभमानि जन्मानौति । अत्र
धामशब्देन स्थानमुच्यते । अहोरात्रस्य त्रिंशन्मुहूर्ता धामशब्देनाभिप्रेताः । त्रिंशत् धामसु मुहूर्तास्थेषु स्थानेषु या वाक्

एवमहं महत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूता भूयासम् । यदा पूर्वार्धस्यायमर्थः । किंभूतमग्निं भूम्ना द्यौरिव वर्तमानम् । यथा द्योनक्षत्रादि-
बहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालाबहुत्वेन युक्तं । किं च वरिम्णा पृथिवीव स्थितम् । यथा पृथिवी सर्वप्राण्याश्रयत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेता ।
तथा सर्ववस्तुशोधकत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम् । अत एव कचिद्विधिवाक्ये अग्नये पावकायेत्याम्नातम् ॥ ५ ॥

• का० आयङ्गौरिति चापतिष्ठते सारंपराज्ञोभिर्दक्षिणाग्निमादधातीति । आयङ्गौरित्यादीनां तिमृणास्तृचां सारंपराज्ञोति नाम-
धेयम् । सारंपराज्ञी कद्रूः पृथिव्यभिम्भानिनी तथा दृष्टत्वात् ताभिर्ऋग्मिराहवनीयमुपतिष्ठते ततो दक्षिणाग्निमादध्यादिति सूत्रार्थः ।
गायत्रास्तृचः । अग्निः परावररूपेण स्तूयते । अयं दृश्यमानोऽग्निः आ अक्रमीत् सर्वत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः

आयङ्गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । पितरञ्च प्रयन्तुः ॥ ६ ॥

क्रमणं पादविक्षेपं कृतवान् । किंभूतोऽग्निः । गच्छतीति गौः । यज्ञनिष्पत्तये तत्तद्यजमानगृहेषु गन्ता । गमैर्दोऽन्यथः तथा पृश्निः
चित्तवर्णः । लाहितशुक्लादिवहुविधज्वालोपेतः । आक्रमणमेवाह । पुरः प्राच्यां दिशि मातरः पृथिवीमसदत् आसीदत् । आहवनीय-
रूपेण प्राप्तवान् । तथा स्वः प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गे सञ्चरन् पितरं च द्युलोकमपि असदत् प्राप्तवान् । स्वः शब्देन सूर्यः । द्युलोक-
भूलोकयोर्मातापितृत्वमन्यत्रापि श्रूयते ! द्यौः पिता पृथिवी मातेति ॥ ६ ॥

का० दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति सम्भारिष्विति । भूर्भुवःस्वरिति पूर्ववदिति चेति । अस्याथ । आपो हिरण्मूषा-
हत्कारः शर्क इति पञ्च सम्भारान्सम्पाद्य स्मृतिनिर्लिखितायां शङ्खायां भूमौ तान् सम्भारानवस्थाप्य तेषु शुष्ककाष्ठैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुवः-
स्वरिति पञ्चाक्षरमुच्चारयन्नादध्यात् । इदमाहवनीयाधानम् । एवमष्टाक्षरत्वाद्गन्तार्थात् श्रुत्योक्तम् । गायत्रीसंहितस्याग्नेः प्रजा-
पतिसुखादुत्पन्नत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः । एहैवाधानमन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याहृतिः । भुव इति द्वितीया । स्व इति तृतीया । एतास्मिन्ना-
व्याहृतयः पृथिव्यादिलोकत्रयनामानि । एतदुच्चारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकत्रयस्य सृष्टत्वात् । अत एवाग्निः स्थापयन् लोकत्रयमग्नेन
स्मरेत् । एतासां व्याहृतीनां महिमा भूयादिति । भूर्भुवःस्वःशब्देन ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्मप्रजापशवो वा । सर्वे महेशगा भूयासुरिति

भूर्भुवःस्वद्वौरिवभून्नापृथिवीववरदणा । तस्यास्तेपृथिविदेवयजनिपृष्ठेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे ॥ ५ ॥

पार्थयन्नमूनादध्यादित्यर्थः ॥ का० इक्षुपूर्वाधः गृहोत्वा द्यौरिव भून्नेत्याहिति । देवा इज्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देवयजनी तत्राविधे-
हे पृथिवि तस्यास्ते तव पृष्ठे देवयजनेयोग्यायास्तवोपरि । अन्नादमन्नस्य हुतस्यात्तारमग्निं गार्हपत्यादिरूपमादधे स्थापयामि । किमर्थ-
मन्ना द्याय । अन्नं च तदाद्यं च तस्मै प्रायस्यान्नस्यान्तु योग्यस्यान्नस्य सिद्ध्यर्थम् । आहिताम्बादित्वात्परिनिपातः । यद्दानं स्याद्याय
भक्षणाय । यस्याः पृष्ठेऽग्निमाधाय भून्ना द्यौरिव भूयासमिति शेषः । बहोर्भावो भूमा तेन । यथा द्यौर्नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी । एवं
पुत्रपश्वादिभिर्बहु भूयासम् । वरिम्णा पृथिवीव भूयासम् । उरोर्भावो वरिमा तेन । यथा पृथिवी उरुत्वेन सर्वप्राणिनामाययभूता

जातवेदसे जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदास्तस्मै । जातप्रज्ञानाय वा । किञ्च न घृतं तीव्रं स्वादुतमं समग्रं वा पटुतरं वा ।
ग्रहणोद्देशनाधिश्रयणावेक्षणदिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

हे अङ्गिरः अङ्गतिर्गत्यर्थः । अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः । रस्यत्ययो मत्वर्थीयः । तत्तद्यागिषु गमनवन्नम् । अङ्गिरा उ-
द्गमिरिति श्रुतिः । तं य उक्तगुणस्तथाविधं त्वा त्वां समिद्धिर्यज्ञसम्बन्धिकाष्टैर्घृतेन संस्कृतान्नं च वर्धयामसि वर्धयामः प्रवृद्धं
कुर्मः । इदन्तो मसीति इकारश्चान्दसः । हे यविष्ठ युवतम कदाचिदपि स्थविरत्वरहित इत्यर्थः । तथाविधान्ने बृहत् महत् प्रवृद्धं
यथा तथा शोचा दीप्यस्व । ह्यचोऽर्तस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । अतिगयेन युवा यविष्ठ । इष्टानि परे स्थूलदूरयुवेत्यादिना वादि-
लोपे गुणे च रूपम् । यविष्ठ एव यविष्ठः । खार्थं तद्धितयकारः ॥ ३ ॥

तन्वासमिद्धिर्गङ्गिरो घृतेन वद्ध यामसि । बृहच्छोचायविष्ठ ॥ ३ ॥

उपत्वान्ने हविष्मतीर्घृताचीर्यन्तु हर्यत । जुषस्व समिधो मम ॥ ४ ॥

का० उप त्वेति जपतीति । हे अग्ने हविष्मतीर्हविष्मत्यः हविर्युक्ता घृताचीः घृताचो घृताक्ता एताः समिधस्त्वा त्वासुपयन्तु ।
प्रत्युपगच्छन्तु । हे हर्यत प्रेषावन् । हर्यतः आचक इति कान्तिकर्मसु पठितवात् । तथाविध हे अग्ने मम मदीयाः समिधः त्वं
जुषस्व सेवस्व त्वासुपयतीरङ्गौकुर्वित्यर्थः । कन्दासं परेऽपि व्यवहृताश्चेति उपयन्तु इत्युपसर्गक्रियापदयोर्व्यवहितत्वम् । हविष्मतीरि-
त्यादौ वा कन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ ४ ॥

: अध्यायद्वयेन दर्शपूर्णमासेष्टिविषया मन्वा उक्ताः । अथाधानमन्वा उच्यन्ते । प्रागग्निर्ज्योतिरित्यन्तेभ्यः देवानां प्रजापतेरग्नेर्गन्ध-
र्वाणां वायुं १ अग्नेर्यज्ञतस्त्रो गाधत्तः । तत्र कात्यायनः अमावस्यायामभ्याधेयमित्यादिना २ कालविशेषादीनि ब्रह्मौदनपाकपथ्य-
न्तानि कार्यान्पुनः पथादिदमाह । तं चातुष्पाथ्यं पचत्युद्वास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आद-
धाति समिधाम्निमिति प्रत्युचमिति ३ । अस्यार्थः । चतुर्भिर्ऋत्विभिः प्राशितुं योग्यमौदनं पक्त्वा वहिरुद्वास्य तस्यौदनस्य मध्ये
घृतसेचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा तत्सर्पिरापर्यं ४ तिस्रः समिधस्तस्मिन्सर्पिथभ्यज्य तिसृभिर्ऋत्विभिर्भग्नावभ्यादधातीति । समिधाम्निम् ।

॥ हरिः ॥ ॐ ॥ समिधाम्निन्दुवस्यतघृतैर्बोधयतातिथिम् । आस्मिन्हव्याजुहोतन ॥ १ ॥

सुसंनिद्धायशोचिषेघृतन्तौ ब्रज्जुहोतन । अग्नयेजातवेदसे ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः ययं समिधा कृत्वा अग्निं दुवस्यत परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणार्थः । सम्यगिध्यते दीप्यते वङ्कियया काष्ठरूपया
सा समिक्तया । घृतैः हाथमाणैः पूर्णाह्निस्त्वभिभरतिथिमातिथ्यकर्मणा पूजनीयमग्निं बोधयत प्रज्वालयत अग्निं प्रज्वलितेऽग्नौ
हव्या नानाविधानि हवींषि आ जुहोतन सर्वता जुहुत । तप्तनप्तनयनाञ्चेति तनवादेशः ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः अग्नये ययं घृतं जुहोतन जुहुत । जुहोतेः परस्य लोट् मध्यमबहुवचनस्य तस्य तप्तनप्तनयनाञ्चेति तनवादेशे गुण
जुहोतनेति रूपम् । किभूतायाग्नये । सुसंनिद्धाय शोचिषे शोचिषते दक्षिणतः ज्वलिताय ।

१—रित्येतेभ्यः स० (८ ख०) । २—४. १. ३—४. ५. ४—५. ५. ५—तत्सर्पिरापर्यं स० । ६—तिसृभिर्ऋत्विभि इति सं० पु० पाठः । ७—घृतेन स० ।

का० आधत्तेति मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामेति^१ । गायत्री पितृदेवत्या^२ हे पितरौ यथा इहास्मिन् वं कृता पुरुषः असत् पुरुषः देवपितृमनुष्याणामपेक्षितार्थस्य पूरयिता भूयात् तथा कुमारं गर्भं पुत्ररूपं गर्भं ययमाधत्त सम्पादयत् । किञ्चूतं कुमारं येन प्रकारेणैह पुष्करस्रजं पुष्कराणां पद्मानां स्वक् माला ययोस्तौ पुष्करस्रजौ । अश्विनौ । अश्विनीकुमारौ पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ देवानां मिषजौ । तत्तुल्यः^३ कुमारः पुष्करस्रज्ज् तम् । अश्विसाम्यकथनेन रोगहीनं सुन्दरं च पुत्रमाधत्तेति सूचितम् ॥ ३३ ॥

आधत्तपितरोगर्भं कुमारम् पुष्करस्रजम् । यथेहपुरुषोऽसत् ॥ ३३ ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं हृतम्पयः कौलालम्परिस्तुतम् । स्वधास्यतर्पयतमेपितृन् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

का० ऊर्जमित्यापो निषिञ्चतीति^४ । अष्टेवत्या विराट् । हे आपः यूयं स्वधास्य पितृगृहविः स्वरूपा भवथ । अतो मे पितृस्तर्पयत । कथञ्चता आपः । परिस्तुतं वहन्तीः । पुष्पेभ्यो निःसृतं सारं वहन्त्यः । तच्च सारं त्रिविधम् ऊर्जशब्देन हृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम् । तत्रोर्जशब्देऽन्नगतं स्वादुत्वमभिधत्ते । हृतपयसौ प्रसिद्धे । तच्च त्रिविधमपि कौहशममृतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं च^५ । नापि मृतं यस्मात्तत् । पुनः कौहशं कौलालम् कौल बन्धने । कौलनं कौलो बन्धः । तमलति वारयति कौलालम् । अलं वारणपयोऽगारिति धातुः सर्वबन्धनिवर्तकम् । इहशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादपो पितृतर्पकत्वमुपपन्नम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वैदिकीये मनीहरे । इधमोक्षादिपितृगन्तोद्वितीयोऽध्याय ईरितः ॥ २ ॥

यथाभागमावृषायिषत खं भागमनतिक्रम्य वृषयत् स्वीचक्रुः । लुङि रूपम् । यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाहेति१ श्रुतिः । भागं खं जङ्घ-
रित्यर्थः ॥ ३१ ॥

का० नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति१ । षट्कृत्वी नमस्करोति । षडा ऋतवः पितर इति श्रुतेः रसादिशब्देन वसन्तादिषट्कृतव उच्यन्ते ।
ते च पितृणो स्वरूपभूताः षतस्त्रीभ्यो नमस्करोति हे पितरो वो युष्माकं सखन्भिने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः । यतो मध्वादयो
रसा वृक्षेषु जायन्ते इति रसशब्देन वसन्तः । युष्मद्रूपाय वसन्ताय नम इत्यर्थः । एवमयेतना मन्ता व्याख्येयाः । शोषाय । शुष्-
नमोवः पितरो रसाय नमोवः पितरः शोषाय नमोवः पितरो जीवाय नमोवः पितरः स्वधायै नमोवः पितरो घोराय । नमो

वः पितरो मन्यवे नमोवः पितरः पितरो नमोवो गृहान्नः पितरो दत्तसतोवः पितरो देष्मै तद्वः पितरो वास आधत्त ॥ ३२ ॥

न्योषधयो तत्रेति१ शोषो ग्रीष्मः । जीवाय । जीवनहेतुभूताय जलाय वर्षतवे । स्वधायै । शरदे । स्वधा वै शरत् स्वधा वै पितृशामन्-
मिति श्रुतेः । शरदि हि प्रायशोऽजानि भवन्ति । घोराय । विषमाय हेमन्ताय । हेमन्तः शीतप्रचुरत्वेन दृःखदत्वात् घोराः ।
मन्त्रवे । मन्त्रुः क्रोधः तद्रूपाय शिगिराय । शिगिरस्तु इवोषधोर्दहति । हे पितरः एवंविधऋतुरूपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः हे पितरो
वो नम इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः । हे पितरो नाऽस्मभ्यं गृहान् दत्त । भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहाः । हे पितरो वो युष्मभ्यं मतः
विद्यमानात् देष्म ददामः । सतो धनाय अथ्यमस्माभिर्दातव्यम् । दत्तामस्माकं कदाचिद्द्रव्यचयो मास्वित्यर्थः ॥ का० एतद्द्रव्यपास्यति
मूत्राणि प्रैतिषिण्डमूर्णा द्दशा वा वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वेति१ । हे पितरः वो युष्मभ्यमेतद्दासः सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥ ३२ ॥

१—२, ४, २, २२ । २—४, १, ५ । ३—शुक्लन्योषधयोऽत्रेति स० पु० पाठः । ४—४, २, ५, ६—१८ ।

का० उल्लुक्कं परस्तात्करोति ये रूपाणीति । इयं त्रिष्टुप् कथ्यवाहनाग्निदेवत्या । स्वधया प्रैष्टकान्नेन निमित्तेन चितृणामन्नमस्त्राभिर्भक्षणीयमिति हेतोः स्वीयरूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो ये असुरा देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञस्थाने प्रसरन्ति । तथा ये असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति । पराक्रान्ताः पुरः परापुरः स्थूलदेहान् । निकष्टाः पुरः निपुरः सूक्ष्मदेहान् ये धारयन्ति । स्वमसुरत्वं प्रच्छादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणि विभ्रति । अग्निरुल्लुक्करूपः । अस्मात्तोकात्पितृयज्ञस्थानात्तानसुरान् प्रणुदाति प्रणुदतु प्रेरयतु प्रकर्षेणापसारयत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापूरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टान्लोकात् प्रणुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥

अत्र पितरो मादयध्वं यथा भागमाष्टपायध्वम् । अमीमदन्त पितरो यथा भागमाष्टपायिषत ॥ ३१ ॥

का० अत्र पितर इत्युक्तो दण्डास्तः स्या तमनादावृत्यामीमदन्तेति जपतीति । आ तमनात् आसनिरोधेन स्वानि पर्यन्तमुदङ्मुख आस्तः इति सूत्रार्थः । हे पितरो यूयमन्नास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं दृष्टा भवत । ततो हविषि यथाभागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य आष्टपायध्वं समन्ताद्भवदाचरत । यथा वृषः स्वाभीष्टं घासं प्राप्य हविषि पर्यन्तं स्वीकरोति तद्वत् स्वीकुरुत । आहूपूर्वाद्दृष्टमव्यात्मतुः क्वह सलोपश्चेति क्वह ततो लोट् । पितरः अमीमदन्त । यान् पितॄन् प्रति मादयध्वमित्युक्तं ते पितरोऽमीमदन्त दृष्टाः

तदनुसारेण चतं विरुजित् । हे अग्ने हे व्रतपते कर्मपालक अहं व्रतभारिषं कर्मानुष्ठितवानस्मि तदशकं शक्तितवान् । त्वत्प्रसादात्तत्कर्मशक्तोऽभवम् । त्वया च तस्मै मदीयं कर्म अराधि साधितम् । द्वितीयो मन्त्रः । हे अग्ने इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

॥ इति दशपूर्णमासेष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥ ॥ अतः परं पिण्डपितृयज्ञमन्त्रस्तेषां प्रजापतिकर्तृभिः ॥

अग्नयेक्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा । अग्नये असुरारक्षां सिवेदिषदः ॥ २९ ॥

का० सारतङ्गुलमपूर्णं, अपयित्वाभिघार्योद्वाह्य मेघघ्नेन जुहोत्यग्नयेति स्मर्यायेति च । कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां सम्बन्धि कर्ष्यं हविः । तद्दोदुमधिकारो यस्यास्ति स कव्यवाहनः । तस्मै अग्नये स्वाहा हविर्दत्तम् । पितृमान् पितृसंयुक्तः तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वाहा हविर्दत्तम् । स्वाहाकारेण वषट्कारेण च देवेभ्योऽन्नदानं तदैवाविमौ मन्त्रौ ॥ का० दक्षिणेनोन्निखत्यपहता इतीति । वेद्यां सौदन्ति वेदिषदः तादृशा असुराः अपहता वेदिसकाशादपगताः । तथा रक्षांसि वेद्या अपहृतानि । असुरत्वं रक्षत्वं चेति जातिविशेषौ देवविरोधिनौ ॥ २९ ॥

का० गार्हपत्यसुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत इति । हे गृहपतेऽस्मदीयगृहस्य पालक हे अग्ने त्वया गृहपतिना गृहपालकेन कृत्वा त्वत्प्रसादेनेत्यर्थः । अहं सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः भूयासं भवेयम् । तथा हे अग्ने त्वमपि मया गृहपतिना मदीयसेवयेत्यर्थः । सुगृहपतिः शोभनो गृहपालको भूयाः भव । अग्ने पदस्यावृत्तिरादरार्था । एवं सति नो आवयोर्गार्हपत्यानि गृहपतिभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्यां निष्पाद्यानि कर्माणि शतं हिमाः वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तमसूरीव सन्तु । निरन्तरमव्यवहितानि प्रवर्त्तन्ताम् । एकपार्श्वे बलीवर्द्ध्युक्तं शकटं स्थूरि न स्थूरि अस्थूरि । लुप्तोपमानम् बलीवर्द्ध्युक्तं शकटं यथा निरन्तरं अव्यवहितं प्रसरति

अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्ने गृहपतिना भूयासं सुगृहपतिस्त्वयाग्ने गृहपतिना भूयाः ।

अस्थूरिणौ गार्हपत्यानि सन्तु शतं हिमाः स्यादृतमन्वावर्ते ॥ २७ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषन्तदशकन्तन्मि राधीदमहं य एवास्मि सोस्मि ॥ २८ ॥

तथास्माकं गार्हपत्यानि सन्तु । गृहपतिना संयुक्ते अय इति अयप्रत्ययः ॥ का० सूर्यस्यैवावर्तते प्रदक्षिणमिति । व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

का० इतं विसृजते येनोपेयादिति । व्रतग्रहणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयं मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा । अत्रापि

पुरुषः । जागतेन हृन्दसा जगतीच्छन्दोरूपेण स्वकीयपादेन दिवि द्युलोके व्यक्रंस्त विशेषेण क्रमेण कृतवान् । तथा सति ततो द्युलोकात् निर्भक्तो भागरहितः कृत्वा निःसारितः । कः । योऽस्मान्देति यं च वयं द्विषः । योऽस्मान् दृष्ट्वा न प्रीयते । यं च दृष्ट्वा वयं न प्रीयामहे । स द्विषोऽपि शत्रुर्दिवो निःसारितः । एवमुत्तरावपि विष्णुक्रममन्त्रौ व्याख्येयौ ॥ का० अस्मादन्नादिति भाग-
मवेक्षत इति । योऽयम्भागोऽवेक्ष्यते अस्मादन्नाद्यजमानभागात्निर्भक्त इति वाक्यशेषोऽनुवर्तनीयः ॥ का० अस्य प्रतिष्ठाया इति भूमिमिति । अवेक्षत इति चतुर्षु मन्त्रविनियोगेऽनुवर्तते । अस्य स्याः पुरतो दृश्यमानायाः प्रतिष्ठाहेतोर्यन्निभूमिः निर्भक्त

क्तो योऽस्मान्देष्टियञ्च वयन्दिभ्योऽस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया अगन्मसुः सञ्जरोतिषाभूम ॥ २५ ॥

स्वयम्भूरसिंशेष्ठोरश्मिर्वर्चोदा अस्मिर्वर्चो मे देहि । सूर्यस्याष्टमन्वावर्त्तते ॥ २६ ॥

इत्यादि पूर्ववत् ॥ का० अगन्म स्वरिति प्रागिति । पूर्वस्यां दिशि स्थितं स्वः सूर्यं वा वयमगन्म प्राप्ताः । यज्ञानुष्ठानेन ॥
का० सं ज्योतिषेत्याहवनीयमिति । ज्योतिषाहवनीयलक्षणेन वयं समभूम मङ्गला अभूम ॥ २५ ॥
का० स्वयम्भूरिति-सूर्यमिति । हे सूर्य त्वं स्वयम्भूरकृतकः स्वयंसिद्धोऽसि । अष्टो प्रशस्यतमो रश्मिः मण्डलशरीराभिमानौ हिरण्यगर्भोऽसि । सूर्यस्य सप्त रश्मयः सन्ति । चतुर्दिक्षु चत्वारः । एक उपर्येकऽधस्तात् सप्तमो मण्डलाभिमानौ हिरण्य-
गर्भः पुरुषः स अष्टः स त्वमसि । यतस्त्वं वर्चोदा अस्मि तेजसो दातासि अतो मे वर्चः ब्रह्मवर्चसं देहि ॥ का० सूर्यस्येत्यावर्त्तते
प्रदक्षिणमिति । आवर्त्तनमाहत् । सूर्यस्य सम्बन्धिनोऽप्यहमपि आवर्त्तते प्रादक्षिण्येनावर्त्तनं करोमि ॥ २६ ॥

१—जाद्रीयते क० । २—३,८,१३ । ३—३,८,१४ । ४—३,८,१५ । ५—३,८,१६ । ६—३,८,१७ । ७—३,८,१८ ।

त्वष्टृदेवत्या त्रिष्टुप् । इतः परं याजमानम् ॥ का० पूर्णपात्रं निन्यति परोत्य सन्नतं यजमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति सं
वर्चसेति मुखं विमृष्ट इति^१ । समित्युपसर्गो ऽगन्महीत्यनेन सम्बद्धः प्रत्येकम् । वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि सङ्गता भवामः ।
पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महि । तनूभिरनुष्ठानचमैः शरीरावयवैः यद्वा तनूभिर्भार्यापुत्रादिभिः समगन्महि । शिवेन शान्तेन
कर्मश्रद्धायुक्तेन^२ मनसा समगन्महि । यन्नमुपगच्छतो नरस्य वर्चसाद्यपैति तदनेन पुनराप्याययति । किं च सुदत्तः शोभनदानः
त्वष्टा रायो धनानि विदधातु करोतु । तन्वः शरीरस्य मदौयस्य यत् विलिष्टं विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमाष्टु^३ । न्यूनत्वपरिहारे-

संवर्चसापयसासन्ननूभिरगन्महि मनसा स^४ शिवेन । त्वष्टा सुदत्तो विदधातु रायो नुमाष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥

दिविविष्णुर्व्यक्र^५ स्तज्जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टियञ्च वयन्दिभ्यो न्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्र^६ स्तत्त्रै

भुभेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टियञ्च वयन्दिभ्यः पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्र^७ स्तगायत्रेण छन्दसा ततो निर्भ

णानुकूलं कृत्वा शोधयतु । धनस्य शरीरस्य पुष्टिं करोत्वित्यर्थः । सुष्टु ददातीति सुदत्तः । सपूर्वाहदातेः इन् । सार्वधातुभ्य
इति इन् । ङाङ्लकत्वाङ्ग, स्वः ॥ २४ ॥

का० विष्णुक्रमान् क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रतिमन्त्रमिति^१ । वि ऽपादबुद्ध्या स्वपादस्य भूमौ प्रक्षेपा विष्णुक्रमाः । विष्णुर्दक्ष-

का० बर्हिः सम्बर्हिरिति१ । बर्हिर्बु० होति । इयमृक् त्रिष्टुप् विराड्रूपा बर्हिर्देवत्या । इन्द्रो हविषा हविःसंस्कारयुक्तेन
ष्टुतेन बर्हिः दभं समङ्क्ताम् । विश्वदेवेभिर्विश्वनामकैश्च गणदेवैः सन्तः समङ्क्ताम् । समित्यस्योपसर्गस्यावत्तमा अङ्क्तामित्यस्य
क्रियाप्रदस्याप्यवत्तिर्बीजव्या । वखादिसहितेनेन्द्रण समङ्क्तां तर्हियेदिभ्यं नभो आदित्यलक्षणं ज्योतिः तद्वच्चतु आदित्यं प्राप्नोतु ।
खाहा इदं बर्हिर्देवोद्देशेन दत्तम् । नभ इत्यादित्यनामसु पठितं दिक्षि भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

सम्बर्हिरङ्क्ता हविषाष्टुतेन समादित्यैर्वसुभिः समरुद्भिः । समिन्द्रो विश्वदेवेभि

रङ्क्तान्दिव्यन्तभोगच्छतुयः खाहा ॥ २२ ॥

कस्त्वाविमुञ्चतिसत्त्वाविमुञ्चतिकस्त्वैत्वाविमुञ्चतितस्त्वैत्वाविमुञ्चति । पोषाय रक्षसां भागोऽसि ॥ २३ ॥

का० वेद्यां प्रणीता निनयति परित्य कस्त्वेति१ । व्याख्यातो मन्त्रः प्रजापतिदेवतः तत्र यज्ञयोगे नियुक्तः अत्र तु यज्ञविमोके ।
पोषाय यजमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं त्वां निनयामोति शेषः । यज्ञं प्रयुज्याविमोके यजमानस्याप्रतिष्ठापत्तेर्विमोक्तः कार्यः ।
यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवतीति अत्यन्तरवचनात् ॥ का० पुरोडाशकपालेन कणानवास्त्यधः२ कणाजिनं
रक्षसाम्भित्तीति३ । हे कणसमूह त्वं रक्षसां भागोऽसि तेषां नीचजातित्वान्निकृष्टकणरूपो भागो युक्तः ॥ २३ ॥

का० पत्नी वेदं प्रसूचति वेदोऽसीति । हे कुशमुष्टिनिर्मित पदार्थ त्वं वेदोऽसि । ऋगाद्यात्मकोऽसि । यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि । हे देव द्योतनात्मक वेद हे वेद येन कारणेन त्वं देवेभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । देवानां वेदोऽभवः ज्ञापकोऽभूः तेन कारणेन सङ्ख्यम वेदो भूयाः ज्ञापको भव ॥ का० समिष्टयजुर्बुं होति देवा गातुविद इतोति । इयं विराट्छन्दस्का वातदेवत्या मनसस्यतिदृष्टा ऋक् । अस्याः पूर्वार्धेन देवता विस्तृजति । गै शब्दे । गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुर्यज्ञः तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः । हे गातुविदः यज्ञवेत्तारो देवाः गातुं वित्त्वा विदित्वा । विद ज्ञाने । अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त

वेदोऽसियेनत्वन्देववेददेवेभ्योवेदोभवस्तेनमह्यवेदोभूयाः । देवागातुविदोगातुंवित्वागातुमित ।

मनस्यतइमन्देवयजंस्वाहावातेधाः ॥ २१ ॥

इति ज्ञात्वा । गातुमित यज्ञं प्रत्यागच्छत । यद्वा गातुर्गन्तव्यो मार्गः तं गच्छत । अस्मदीययज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वमार्गं गच्छत । एवं देवान्विस्तृज्य चन्द्रं प्रत्याह । हे मनसस्यते । मनोऽधिपशब्दः । यद्वा देवान्यष्टुं मनसः प्रवर्तकः परमेश्वरः । तं प्रत्युच्यते । हे मनसस्यते परमेश्वर हे देव इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्वस्ते दामि । त्वं च तं यज्ञं वाते वायुरूपे देवे धाः स्थापय । वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते । तदुक्तं श्रुत्या । वायुरेवान्निस्तस्माद्यदेवाध्वं रुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति ॥ २१ ॥

का० स्तुक्स्व० प्रगृह्णात्यग्नेऽदव्यायविति१ । दध्नोतिः हिंसाकर्मा२ । आयुरिति मनुष्यनाम३ । अदव्योऽनुपहिंसित आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य सोऽदव्यायुः । अयं भोजने । अग्राति भुङ्क्ते इत्यशी । यद्वा अश्व व्याप्तौ अश्वंते व्याप्तौत्यशी । अतिशयेनाशी अशितमः । दीर्घश्चान्दसः । हे अदव्यायो अहिंसितयजमान हे अश्विहोम भोक्तृ तम यद्वा व्यापकतम । हे अग्ने गार्हपत्य मा मां दिव्योः वज्रात्पाहि । यन्न प्रयुक्तादजसमादायुधान्मात्पाहि । दिव्युरिति वज्रनाम४ । प्रसित्यै प्रसितिर्वन्धनहेतुभूताज्जालान्मां पाहि । प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वेति यास्कः५ । दुष्टा इष्टिर्दुरिष्टिः अशास्त्रीयो यागः । तस्मान्मां पाहि । दुरघ्ननी । अदनमघ्ननी ।

अग्ने दव्यायोशीतमपाहिमादिव्योः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरघ्नना अविघ्नतः पितृङ्गु सुषदा योनौ

स्वाहा वाडग्नये संवेश पतये स्वाहा सरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहा ॥ २० ॥

दुष्टा अघ्ननी दुरघ्ननी दुर्भोजनं ततो मात्पाहि । चतुर्थः पञ्चमर्थे । भोचार्थानामिति पञ्चमी । किं च नमेऽस्माकं पितृमन्त्रमविषं कुरु हविर्विषरहितं कुरु । योनिरिति गृहनाम । सुष्टु सद्यते स्वीयते यस्यां सा सुषदा । तस्यां सुषदा विभक्ते राकारः । सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति शेषः । यद्वा गृहे स्थितानां नोऽस्माकं पितृमविषं कुरु । स्वाहा वाडिति पदे व्याख्याते । का० दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति चेति६ । स्त्रीपुंसयोरभिलाषपूर्वकमेकत्र यजनं संवेशः । तस्य पतियोऽग्निस्तस्मै स्वाहा हविर्दत्तम् । जीवतः पुरुषस्य प्रशंसा ययः तस्य ययसो भगिनौ वापूपा सरस्वतये तस्यै हविर्दत्तम् ॥ २० ॥

१—३, ७, १७ ।

२—निघ० २, १८, १ ।

३—निघ० ३, ३, १७ ।

४—निघ० २, २०, ५ (दिव्युत्त) ।

५—निघ० ६, १२ ।

६—३, ७, १८ ।

देवानां मध्ये कथयन्तो यूयमस्मिन् बर्हिषि यज्ञः आसथोपविश्य मादयध्वं मोदयध्वं^१ तप्यध्वं वा । स्वाहेति वाडिति च शब्दो
हविर्दानार्थः । सर्वथा दत्तमित्यादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः । यद्यपि स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वेति श्रुतेर्दण्डकारो दानार्थः ।
तथापि देवानां परोक्षप्रियत्वात्प्रत्यक्षत्वपरिहाराय वाडिति शब्दः प्रयुक्तः ॥ १८ ॥

का० घृताची इति धुरि निदधातीति^२ । जुह्वपभृतौ शकटधुरि निदध्यात् । हे जुह्वपभृतौ युवां घृताची स्तः । घृतमक्षतः
प्राप्नुतः इति घृताची । पूर्वसवर्णदीर्घः । तथाविधे युवां धुर्यावनडाहो पातं रक्षतं धुरं वहतस्तौ धुर्यौ । किं च युवां सुन्ने
सुखरूपे स्तः भवथः तस्मात्सुन्ने सुखे मा मां धत्तं स्थापयतम् ॥ का० यज्ञ नमश्च तऽङ्गिति वेदिमालभत इति^३ । अस्य मन्त्रस्य शूर्पं

घृताचीस्योधुर्यौपातः सुन्नेस्यः सुन्ने माधत्तम् । यज्ञनमश्चत उपचयज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्व स्विष्टे मे सन्तिष्ठस्व ॥ १९ ॥

यवमान् कृषिरुद्दालवान् धानान्तर्वानिति पञ्च ऋषयः । यज्ञो देवता । हे यज्ञ ते तुभ्यं नमः अस्तु उप उपचयो वृद्धिश्च तेऽस्तु ।
चकारावन्योन्यसमुच्चयार्थः । नमउपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं यच्च न्यूनं जातं तत्पूर्णं जायते । तथा च अतिः । स यदतिरे-
चयति तन्नमस्कारेण शमयति अथ यदूनं करोत्युप चेति तेन तदन्यूनं भवतीति । किं च । यज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्व अन्यनूनातिरिक्तं
यज्ञं कुर्वित्यर्थः । यद्वा यज्ञस्यान्यनूनातिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं शमयतीति श्रुतेः । मे मम स्विष्टे सन्तिष्ठस्व । साधु इष्टं स्विष्टम् ।
शोभने यागे तिष्ठसि प्राप्तिं कुर्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

१—मोदयध्वमिति मु० नास्ति ।

२—२, ६, १८ ।

३—२, ६, २७ ।

परिहितवानसि स्थापितवानसि । ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिमनु भरामि वज्रीं प्रचिपामि । अनुभिन्नक्रमः । हरतेहंस्य
भः । एष परिधिः स्वत् त्वत्तः सकाशात् न । इत् एवार्थं नैव अपचेतयातै । मा अपचेतयतु । त्वत्तोऽपगन्तुं मा जानात्वित्यर्थः ।
त्वय्येकं तिष्ठतु । चित्ती संज्ञानं निजन्तामिदं । तस्यात्मनेपदे प्रथमैकवचनं तान्तम् । टित आत्मनेपदानामिति तस्यैकारः ।
वैतोऽन्यत्रेति लेङ्कारस्य पाचिक ए । लेटोऽडाटावित्याडागमः । गुण्यादेशो । अपपूर्वः अपचेतयातै । अपचेतयतु । एष
परिधिस्त्वत्तोऽपगतचित्तो मास्त्वित्यर्थः ॥ का० इतरौ च युगपद्गन्तुः प्रियमितौति । दक्षिणोत्तरौ परिधी अग्नेः प्रियं पाथः
युवामपोतमपिगच्छतम् । पाथ इत्यवनामः आहवनीयस्याभिप्रेतमन्नमपिगच्छतम् । अग्ने रक्षस्व भवद्वां प्राप्यतामित्यर्थः ॥ १७ ॥

संस्त्रवभागास्येषा बृहन्तःप्रस्तरेष्ठाःपरिधेयाश्चदेवाः । इमांवाचमभिविष्णुं गृणन्त

आसद्वास्मिन्वर्हिप्रिमादयद्वं स्वाहावाट् ॥ १८ ॥

का० 'संस्त्रवभागा इति संस्त्रवान् जुहोतीति । वैश्वदेवो विष्टुव्यजुरन्ता । स्वाहा वाडिति यजुः । सोमशुभं ऋषिः ।
हे विश्वे देवा यूयं संस्त्रवभागाः स्त्र । विलीनमान्यं संस्त्रवः । स एवभागो येषां ते संस्त्रवभागाः । तथाविधाः भवथ । तथा इषा
संस्त्रवस्येषेनाग्नेन जुहन्ती महान्तः स्त्र । किं च ये प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरे तिष्ठन्तीति प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरस्थायिनः । ये च परिधेयाः
परिधिपूजाः सन्ति । ते विश्वे देवा इमां मदीयां वाचमभि गृणन्तः सर्वत्र वर्णयन्तः । अयं यजमानः सम्यक् यजन्तीत्येवं सर्वेषां

चित्रवर्णा गच्छ प्राप्नुहि । वायुवाहनवद्देगेन गच्छेत्यर्थः । अन्तरिक्षं गच्छेत्यर्थः । वशां पृथ्वीं भूत्वा । वशां स्वाधीना पृथ्विरस्य-
तनुर्गौ भूत्वा दिवं गच्छ । कामधेनुवत्तृप्तिकरी भूत्वा स्वर्गं गच्छेत्यर्थः । ततः स्वर्गप्राप्तेरनन्तरं नोऽस्मदर्थं वृष्टिमावह भूलोके
वृष्टिमानय । यद्वा । इयं वै वशा पृथ्वीर्दिदमस्यामूलि चामूलं चान्नायं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृथ्विरिति श्रुतेर्वशापृथ्विशब्देन
भूमिरुच्यते । वशां पृथ्वीं भूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गच्छ पृथिवीसम्बन्धिभागानादाय द्युलोकं तर्पयेत्यर्थः । हे प्रस्तर त्वमन्तरिक्षं
गत्वा तत्रस्थान्मरुतः सवाहनान् सन्तप्य स्वर्गं गत्वा देवांश्च सन्तप्य पृथिव्यां वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिणामः सूचित इति भावः ॥

यम्परिधिम्यर्थं धत्वा अग्ने देवपणिभिर्गुह्यमानः । तन् एतमनुजोऽपस्तराम्ये घने

त्वदपचेतयाता अग्नेः प्रियम्याथोपीतम् ॥ १७ ॥

का० चक्षुष्या इत्यात्मानमालभत इति१ । हे अग्ने त्वं यतश्चक्षुष्या असि । चक्षुः पातीति चक्षुष्याः । ज्वालयाश्चकारं निवर्त्य
चक्षुःपालकोऽसि । अतो मे मम चक्षुः पाहि पालय प्रस्तरप्रहरणप्रसक्तं चक्षुष उपद्रवं परिहरित्यर्थः ॥ १६ ॥

का० परिधीनमुग्रहरति यं परिधिमिति प्रथममिति२ ॥ एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपः । प्रथमोऽष्टकः । यं
परिधिन् । त्रिष्टुप्विराड्रूपा आग्नेयौ यजुर्न्ता । अग्नेः प्रियमिति यजुः । देवलदृष्टा ॥ हे अग्ने देव आहवनीय पणिभि-
रसुरैः गुह्यमानः । गुह्य सम्बरणे संत्रियमाणः संरुध्यमानः सन् त्वं यं परिधिं पश्चिमदिशि पर्यधत्वा । असुरोपद्रवनिवारणाय

का० जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति^१ । हे मध्यमपरिधि वसुभ्यः वसुदेवताप्रीत्यर्थं त्वा त्वामन-
जमीति शेषः । एवं दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रौ व्याख्येयौ । परिधित्रयाञ्चनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्ते इति भावः ॥ का० सञ्ज्ञा-
नधामिति प्रस्तरादानमिति^२ । हे द्यावापृथिवी द्यलोकभूलोकदेव्यौ सुवां सञ्ज्ञानाथां गृह्यमाणं प्रस्तरं सम्यगवगच्छतम् । किं
च हे प्रस्तरं मित्रावरुणौ प्राणोपानवायू वृष्ट्या जलवर्षणेन त्वा त्वामवतारिष्यामः । वायुर्वै वर्षस्थेष्टे^३ इत्युक्तत्वाद्दर्शनीयो वायुः स
चाध्यात्मगतः प्राणोदानरूपो मित्रावरुणशब्दाभ्यामुच्यते । स च प्रस्तररूपं यजमानं वृष्ट्यावतु । यजमानो वै प्रस्तर इति श्रुतिः^४ ।

वसुभ्यस्त्वारुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वासञ्ज्ञानाथान्द्यावापृथिवीमित्रावरुणौत्वाष्ट्यावताम् । व्यन्तुवयोक्तृरिहाणा

मरुतास्पृषतीर्गच्छवशापृन्निर्भृत्वादिवङ्गच्छततो नोदृष्टिमावह । चक्षुष्याअग्ने सिचक्षुर्मेपाहि ॥ १६ ॥

का० अनुक्तेन व्यन्तु वय इत्ययं जुह्वासुपश्यति मध्यं मूलमितरस्यामिति^५ । इतरस्यां ध्रुवायाम् ॥ वयः पक्षिणः व्यन्तु । वीं
गतिव्याप्तिप्रजमनकान्त्यसनखादनेषु । पक्षिरूपापन्नानि गायत्रगादौनि छन्दांसि गच्छन्तु । प्रस्तरमादायेति शेषः । किम्भूताः वयः ।
अक्तं रिहाणाः । अक्तं दृढलिप्तं प्रस्तरं लिहाणाः आस्वादयन्तः । रलयोरैक्यम् ॥ का० मरुतामिति नीचैर्हत्वा लक्षमादा-
यानुप्रहरतीति^६ । एकं दृष्टं प्रस्तरात्पृथक्त्वं प्रस्तरं नीचैर्हत्वाग्नीं प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः । मरुतामिति प्रस्तरदेवत्या वृहती
कपिदृष्ट्या चतुर्थः पाद आग्नेयः । हे प्रस्तर त्वं मरुतां पृषतीर्गच्छ मरुतामकानां देवानां सम्बन्धिनीः पृषतीर्वाहनरूपा अश्वा-

१—२, ५, २५ ।

२—२, ६, २ ।

३—१, ८, १, ११ ।

४—१, ८, १, ४४ ।

५—२, ६, ४-७ ।

६—२, ६, ८ ।

का० जुह्वपथतो व्यूह्यग्नीषोमयोरिति१ । तत्र जुह्वं प्राचीं प्रेरयति यजमानः । व्यूहनं परस्परविपरीतत्वेनापनोदनम् ।
 अग्नीषोमयोर्द्वितीयपुरोडाशदेवतयोरुज्जितिमनु अविघ्नं हविःस्वीकाररूपमुत्कृष्टं जयमनु सत्याहमुज्जेष्टरुत्कृष्टं जयं प्राप्तवानस्मि ।
 वाजस्यावस्य पुरोडाशादेः प्रसवेनाभ्यनुज्ञया मां प्रोहामि मां यजमानं जुह्वरूपधारिणं प्रोक्ताह्वयामि । यद्यप्यूहतिघातुर्वितर्का-
 र्थस्तथाप्युसर्गवशादुक्ताहार्यः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ उपभृतं प्रतोचीं प्रेरयति । यः शत्रुरसुरादिरस्मान्देष्टि अस्मदीययज्ञविनाशाय हेयं

अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जिषंवाजस्यमाप्रसवेनप्रोहामि । अग्नीषोमौतमपनुदतांयोस्मान्देष्टियञ्च

वयन्दिष्मोवाजस्यैनम्रसवेनापोहामि । इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जिषंवाजस्यमाप्रसवेनप्रोहामि । इन्द्राग्नी

तमपनुदतांयोस्मान्देष्टियञ्चवयन्दिष्मोवाजस्यैनम्रसवेनापोहामि ॥ १५ ॥

करोति । यं च धयं द्विषः । यमालस्यादिरूपमस्मदीयानुष्ठानविरोधिनं शत्रुं द्विषः विनाशायोद्योगं कुर्मः । तसुभयविधं शत्रुमग्निषोमौ
 देवार्पणनुदतां निराकुरुताम् । - किं च । अहमप्येनं द्विविधं शत्रुमुपभृद्रूपं वाजस्य प्रसवेन पुरोडाशदेवताया अभ्यनुज्ञयापोहामि
 निराकरोमि । उत्तरो मन्त्रो दर्शदेवताविषयौ समानार्थौ ॥ १५ ॥

ब्रह्मत्वात् । तत इमं यज्ञमरिष्टं हिंसारहितं कृत्वा सन्धातु । इडाभक्षणेन हि मध्ये यज्ञो विच्छिन्न इत्येवमुच्यते । किं च विष्टे देवासः सर्वे देवा इह यज्ञकर्मणि मादयन्ताम् । मद दत्तौ चुरादिः । दृष्यन्ताम् । एवं प्रार्थितः सविता देवः ओम्प्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रयच्छंतु । ओमित्यङ्गीकारार्थः । तथास्तु । प्रतिष्ठ प्रयाचं कुरु । समिदाधानकाले यजमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयाणे प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

का०. एषा त इति होतानुमन्त्रयतऽइति । ब्रह्मत्वं समाप्तम् । अतः प्राकृतमार्घम् । इयमनुष्टुप्बन्निदेवत्या । हे अग्ने

एषाते अग्ने समित्तया वर्धस्व चाचप्यायस्व । वह्निषीमहि च वयमाचप्यासिषीमहि ।

अग्ने वाजजिह्वाजन्त्वासृवाः संवाजजितः सम्मार्जिम ॥ १४ ॥

एषा ते तत् समित् समित्यनहेतुः काष्ठविशेषः । तथा समिधा त्वं वर्धस्व वृद्धिं गच्छ । आचप्यायस्व च । अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय । तथा च सति त्वत्प्रसादादयं वह्निषीमहि वृद्धिं प्राप्नुयाम । प्यासिषीमहि च अस्मदीयपुत्रपश्वादीन् सर्वतो वृहान् करवाम ॥ का०. सम्मार्जिं पूर्ववदपरिक्रामः सकलकलसृवाः समितीति । पूर्वमग्ने वाजजिह्विति मन्त्रेण यथेषासर्वहनेरग्नेः सम्मार्गः कृतस्तथात्रापि सम्मार्जिं । तत्र परिक्रम्य त्रिस्त्रिः कृतः । अत्र तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति सूत्रार्थः । मन्त्रो व्याख्यातः । इयान्विशेषः । हे अग्ने त्वां सम्मार्जिम । किञ्चूतं त्वां वाजं सृवांसमन्नमुद्दिश्य गतवन्तमन्नं सम्मादितवन्तमित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ १४ ॥

का० एतं तद्वति समिदामन्वितः प्रसीतीति । समिधमाधातुमुच्चाप्रदानाय बोधितो ब्रह्मा मन्त्रेणानुजानीयात् । एतं त इत्यादिः कीमतिष्ठेत्यन्तो मन्त्रः । हे देव दानादिगुणयुक्त हे सवितः प्रसवितः । एतं यज्ञमिदानीं क्रियमाणमिमं मुखं ते तुभ्यं त्वदर्थं प्राहुर्यजमानाः कथयन्ति अनुच्चापयन्तीत्यर्थः । किं च त्वया प्रेरितो देवानां यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राहुः । बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा । तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति । किं च । तेन हेतुना त्वदीयत्वेन यज्ञमव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना यज्ञपतिं यजमानं चाव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना माम्ब्रह्माणमव पालय ॥ १२ ॥

एतन्नेदेवसवितर्यज्ञस्माज्जृहस्पतयेब्रह्मणे । तेनयज्ञमवतेनयज्ञपतिन्नेनमामव ॥ १२ ॥

मनोजूतिर्जुषतामाज्यस्यबृहस्पतिर्यज्ञमिमन्तनोत्वरिष्टंयज्ञसमिमन्दधातु ।

विश्वेदेवासद्ब्रह्मादयन्तामोऽस्मतिष्ठ ॥ १३ ॥

किं च । मनो आज्यस्य जुषताम् । कर्मणि षष्ठो । मनः पृतं सेवताम् । हे सवितस्त्वदीयं चित्तं यज्ञसम्बन्धिन्याज्ये स्थापयेत्यर्थः । किञ्भूतं मनः । जूतिः । जवतेर्गतिकर्मणो जूतिरिति क्तिन्प्रत्ययान्तो निपातः । स्त्रीत्वं छान्दसम् । अतीता नागतवर्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः जवते शीघ्रं गच्छतीति जूतिः । किं च बृहस्पतिरिमं यज्ञं तनोतु विस्तारयतु ।

प्राश्रात्युपहृता पृथिवीतीति^१ ॥ यदा होता यावापृथिव्योरुपह्वानं करोति तदोभयोः पुरोडाशयोरेकैकमंशं षड्वक्ते षड्वक्ते कृत्वाग्नीधे^२
ददाति स चोपहृतेति मन्त्रेण तत्प्राश्रातीति सूत्रार्थः ॥ उपहृता येयं पृथिवी दृश्यते सा जगतो माता निर्मात्री मयीपहृता अथ-
नुज्ञाताः सा च पृथिवी माता मातृत्वेनास्माभिर्भाविता सती मांमुपहृत्यतामनुजानातु हविःशेषभक्षणायाज्ञां ददातु । अहं चाग्नी-
ध्रात् । अग्नीधे इदं कर्माग्नीध्रं तस्माद्धेतोरग्निः सन् तं भागं प्राश्रामीति शेषः । स्वाहा सुहुतमस्तु जाठरेऽग्नौ ॥ १० ॥

उपहृतोऽप्यौषितोपमान्यौषिताह्वयतामन्निराग्नीध्रात्स्वाहा । देवस्य त्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या

स्युष्णो हस्ताभ्यामप्रतिगृह्णात्यग्नेश्चास्येन प्राश्रामि ॥ ११ ॥

द्वितीयं प्राश्राति । एवं द्यौः पिता जगत्यालोक उपहृत्यतामित्यादि समानार्थम् । देवस्य त्वा । इतः प्रवृत्तिं श्रीं प्रति-
ष्ठेत्यन्तं ब्रह्मत्त्वम् । तस्याङ्गिरसो बृहस्पतिर्हविः ॥ का० देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णातीति^३ ॥ ब्रह्मा देवस्य त्वेति प्राश्रितः गृह्णाति
मन्त्रो व्याख्यातः । प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः । का० अग्नेहेति प्राश्राति दत्तैरनुपसृगन्निति^४ । हे प्राश्रित अग्नेः आस्येन
वह्निदेवताया सुखेन त्वा त्वां प्राश्रामि भक्षयामि ॥ ११ ॥

१—२, ४, १८-१९-२० ।

२—अकृत्वाग्नीध्रे क० ।

३—अग्नीध्रस्य क० ।

४—२, २, १६ ।

५—२, २, १८ ।

कथं तथा च श्रुतिः । उभयं वा एतदग्निर्देवानां होता दूतश्चेति^१ । ईदृशं त्वां द्यावापृथिवी अवतां पालयताम् । हे अग्ने त्वम-
पि द्यावापृथिवी लोकद्वयदैवते^२ अव पालय । इत्यमान्यन्यपालने सति इन्द्राजिन हहिषास्माभिर्दत्तेन देवेभ्यो देवार्थे स्विष्टकृत-
भूत् । सुष्ठु करोतीति स्विष्टकृत । तादृशो भवतु । अङ्गभावश्चान्दसः । यद्यस्माभिरिज्यते तत्तदिष्टं सर्वं वैकल्यरहितं करोत्वित्यर्थः ।
स्वाहा सुष्ठु तम् अस्तु इन्द्रं देवमुदिश्य इदमाजयन्दत्तमित्यर्थः । स्वाहेति निपातो देवोद्देशेन वर्त्तते । का० जुह्वा भुवां समनक्ति सच्चो-
तिषेति । गच्छतामित्यध्याहारः । ज्योतिषा ध्रुवास्थिता ज्यरूपज्योतिषा सह ज्योतिर्जुह्वासिच्यमानरूपः^३ । ज्योतिः सङ्गच्छताम् ॥८॥

मयीदमिन्द्र इन्द्रियन्दधात्वस्मान्तायो मघवानः सचन्ताम् । अस्माकं सन्त्वाशिषः सत्यानः सन्त्वाशिष

उपहृतापृथिवीमातोपमाम् पृथिवीमाता ह्वयतामग्निराग्नीधात्स्वाहा ॥ १० ॥

का० अशासने मयीदमिति यजमानो जपतीति^४ ॥ प्रधानयागानन्तरं पुरोडाशशेषप्राशनसमये होतरि आशिषं प्रयुञ्जाने
सति यजमानो जपति । इन्द्रः परमेश्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु । इदं अस्मदपेक्षितं इन्द्रियं वीर्यं मयि यजमाने स्थापयतु ।
किं च रायो धनानि दैवमानुषभेदेन द्विविधानि मघवानः धनवन्तस्मास्मान्यजमानान्सचन्तां सेवन्ताम् । सच सेवने । किं च
अस्माकं यजमानानामाशिषोऽभीष्टार्थस्याशंसनानि सन्तु विद्यन्ताम् । किं च नोऽस्माकमाशिषः पूर्वोक्ताः सत्याः अवितायाः सन्तु ।
मघमिति धननाम^५ तद्विद्यते येषां ते मघवानः । अस्यर्थे वनप्रत्ययः एकैकमाहरति द्यावापृथिव्योरुपह्वानेऽग्नीधेः प्रह्वत्तम्

१—१, ४, ५, ४ ।

२—दैवते सु० ।

३—सिच्यमाना ज्यरूपं क० ।

४—३, ४, २१ ।

५—२, १०, १ ।

६—अग्नीधे क० ।

सम्यक् पोषणं करोमि धारणं वा । आशीर्लिङ्गि उत्तमे रूपम् ॥ का० दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा विष्णुवितोति । हे विष्णो व्यापक-
यज्ञपुरुष अङ्घ्रिणा पादेन त्वा त्वाम् अहं मा अवक्रमिषम् अवक्रमणं मा कार्षं पादेनातिक्रमणदोषोऽहं मा भूदित्यर्थः ॥ का०
वसुमतीमित्यवस्थायेति । हे अग्ने ते त्वं ह्यायां तव समीपवर्तिनीं वसुमतीं भूमिम् अहमुपस्येष्टुम् उपतिष्ठेयं सेवेय । उप
पूर्वस्तिष्ठतिः सेवार्थः । स एव सेवाप्रकारः कथ्यते हे वसुमति त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि । अत्र स्थित्वा यागङ्कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ।
आहवनीयसमीपवर्त्तित्वात् अस्याभूमेर्यज्ञस्थानत्वम् । यद्वा अयमर्थः । हे अग्ने ते तव वसुमतीं धनवतीं धनप्राप्तिकरीं ह्याया
माश्रयं उपस्येष्टुं सेवेय । ह्यायाशब्दश्चाश्रयवाचकः युष्मत्पादच्छायायां वसामीतिवत् । यतस्त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि ॥ का० इतइन्द्र

अग्ने वेही त्वं वेदूत्यमवतान्वान्यावापृथिवी अवत्वान्यावापृथिवी स्विष्टकृद्देवेभ्य इन्द्र आज्येन

हविषाभूत्वाहासं ज्योतिषा ज्योतिः ॥ ६ ॥

इति जुहोतीति । पूर्वमन्त्रे यज्ञसम्बन्धि यत्स्थानमुक्तन्तदेव देवानां जयहेतुत्वादितः शब्देन पराश्रयते । देवयजनव्यतिरिक्तभूमेरसुरा-
धीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञप्रदेशः पराजयरहितः । तदेवोच्यते मन्त्रेण । इतइन्द्रः । इतोऽस्माद्देवयजनस्थानात् उद्युक्तः
सन्निति शेषः । वीर्यमकृणोत् वीरस्य कर्म वीर्यं शत्रुवधरूपमकरोत् । अतएवाध्वरोयज्ञउर्ध्वमास्थात् उन्नतः स्थितः । इन्द्रेण वीर्यं
कृते शत्रुकृतविघ्नाभावाद्ध्वरस्यौन्नत्यम् ॥ ८ ॥

तस्मात् हे अग्ने त्वं होत्रं वे । होतुः कर्म विद्भिः । लङ्गि अङ्गभावे रूपम् दूत्यं दूतकर्म च वे विद्भिः । होतृत्वं दूतत्ववाग्नेः

का० इधमसन्नहनैरनुपरिधिं सम्मार्ज्यं वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्राममिति^१ । वाजमन्नं जयतीति वाजजित् तत्सम्बुद्धौ हे वाजजित् हे अग्ने त्वामहं सम्मार्जिर्म शोधयामि । किञ्चूतं त्वाम् । वाजं सरिष्यन्तमन्नमुद्दिश्य गमिष्यन्तमन्नसम्पादनोपयुक्तम् । तथा वाजजितमन्नमुद्दिश्य जयोपेतमन्नप्रतिबन्धनिवारकमित्यर्थः ॥ का० अपरमाहवनीयादञ्जलिं करोति नमो देवेभ्य इतीति^२ । ये देवा अनुष्ठानमनुगृह्णन्ति तेभ्यो नमस्करोति । का० स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानमिति^३ । प्राङ्मुखेनादौ देवनत्यर्थ-
मञ्जलिः कृतः इदानीं पितृनत्यर्थं दक्षिणामुख उत्तानमञ्जलिं कुर्यात् । ये पितरः पालकाः सन्ति तेभ्यः स्वधास्तु । स्वधाशब्दो
अग्नेवाजजिद्वाजन्त्वासरिष्यन्तं वाजजित् सम्मार्जिर्म । नमो देवेभ्यः स्वधापितृभ्यः सुयमेमेभूयास्तमस्कन्नमद्य ॥ ७ ॥

अस्कन्नमद्य देवेभ्य आज्यं सन्धिया समद्भिणा विष्णो मात्वावक्तुमिषं वसुमती मग्ने ते कृया

मपस्येपं विष्णो स्थानमसीत इन्द्रो वीर्यमकृणो दूर्ध्वं हिर आस्थात् ॥ ८ ॥

निपातः पितृनुद्दिश्य देयद्रव्यस्य दाने वर्तते । अतो यद्दियं तद्वास्याम इत्यर्थः । अनेन मन्त्रद्वयेन देवाः पितरश्चोपचर्यन्ते । का० सुयमे म् इति जुह्वपशुतावादायेति^४ । हे जुह्वपशुतौ मे मदर्थं सुयमे सुष्ठु नियते युवां भूयास्त भवतम् । यथा युवयोः स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तथासति अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकारायाज्यं युवयोः स्थितं घृतम् अस्कन्नं भूमौ यथा न स्कन्दति तथा सन्धियासम्

का० सव्याशुन्ये जुह्वं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचीत्येवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रमिति^१ । हे जुह्व त्वं घृताची असि । घृतमञ्चति प्रोप्नोतीति घृताची घृतपूर्णा भवसि नान्ना च जुह्वः । हयतेऽनयेति जुह्वः । किपि द्युतिगमिजुहोतीनां हे च जुहोते-
र्दीर्घश्चेति क्तिव् दीर्घश्च । सा त्वं प्रियेण धाम्ना देववत्तमेनाज्येन सह इदं प्रियं सदः प्रस्तरलक्षणमासीद अर्धितिष्ठ । एतद्दे-
वेवानां प्रियतमं धाम यदान्यमिति श्रुतिः^२ प्रियधामग्रेन्देनाज्यम् । उपभृतं सादयति । उप समीपे स्थित्वा विभर्ति आज्यं धारयतो-

घृताच्यसि जुह्वर्नाम्नासेदन्मियेण धाम्ना प्रियं सदः आसीद घृताच्यस्युपभृन्नाम्नासेदन्मियेण धाम्ना प्रियं

सदः आसीद घृताच्यसि ध्रुवानाम्नासेदन्मियेण धाम्ना प्रियं सदः आसीद प्रियेण धाम्ना प्रियं सदः आसीद ।

ध्रुवा असदन्नुतस्य योनौ ताविष्णो पाहि पाहिय यज्ञम्याहिय यज्ञपतिम्याहि मां यज्ञन्तम् ॥ ६ ॥

त्युपभृत । व्याख्यातमन्यत् । ध्रुवां सादयति । ध्रुव स्तैर्ये । यथा होमार्थं जुह्वपभृतोऽयलनं तददस्यायलनाभावेन स्थिरत्वान्नान्न ध्रुवा ।
अन्यद्वाख्यातम् ॥ का० प्रियेण धाम्नाति हवींषि वेद्यां कृत्वेति^३ । हे हविः प्रियेण धाम्नाऽऽज्येन सह प्रियं सदः आसीदे-
त्येकैकं हविः सम्बोध्य वचनम् । का० ध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यलभतऽइति^४ । ऋतस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वेन सत्यस्य यज्ञस्य
योनौ स्थाने ध्रुवाणि यानि हवींषि असदन्नतिष्ठन् । हे विष्णो व्यापक यज्ञपुरुष ता तानि हवींषि पाहि रच यज्ञं च पाहि यज्ञ-
पतिं च पाहि । का० पाहि मामित्यात्मानमिति^५ । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः तं यज्ञन्यमध्वर्युं मां पाहि ॥ ६ ॥

का० अनुपसृश्य द्वितीयं समिदसीतीति^१ ॥ हे इधकाष्ठ त्वं समिदसि अग्नेः ससिन्धनं दीपनमसि ॥ का० सूर्यस्वेति
जपत्याहवनीयमीक्षमाण इति^२ ॥ हे आहवनीय सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्याञ्चिदभिगम्यै सर्वस्या अभिगम्येहिंसायाः
सकाशात्त्वा त्वां पातु रक्षतु । चतुर्थी पञ्चम्यर्थे या काचिद्विंसा प्रसक्ता तां सर्वां परिहरात्वित्यर्थः । इतरदिकृत्ये परिधित्रयं
रक्षकं पूर्वस्यां तदभावात्सूर्यः । तथा च श्रुतिः । गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोतीति^३ । का०

समिदसिसूर्यस्त्वापुरस्तात्पातुकस्याञ्चिदभिगम्यै । सवितुर्बाह्वस्यजर्णम्वदसन्वास्तृणामि

स्वासस्यन्दे वेभ्य आत्वा वसवो रुद्रा आदित्यास्तुदन्तु ॥ ५ ॥

बर्हिषस्तृणे तिरथो निदधाति सवितुरितीति^४ । तृणद्वयं प्रस्तरस्थापनार्थं तिर्यग् निदध्यात् । हे तृणे युवामुभे सवितुर्देवस्य
बाह्वस्यः । प्रस्तरधारणेन सूर्यस्य बाह्व इव भवथः ॥ का० तयोः प्रस्तरं स्तृणात्पूर्वम्वदसमितीति^५ । जर्णमिव मृदुं देवेभ्यो
देवानां स्वासस्यं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तादृशं त्वां स्तृणामि ॥ का० अभिविदधात्या त्वा वसव इतीति^६ ॥ प्रस्तरं प्रति
पाणी निदधाति । वसवो रुद्रा आदित्याः सवनत्रयाभिमानिनस्तयो देवाः त्वामासदन्तु आम्नादयन्तु सर्वतः प्रसारयन्तु ॥ ५ ॥

दिभिः । ईड स्तुतो ॥ दक्षिणं परिधिं परिदधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि । हे द्वितीयपरिधि त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि । रक्षणसमर्थः
त्वादिन्द्रबाहुत्वोपचारः । विश्वस्येत्यादि व्याख्यातम् । अत्राग्निशब्देन भुवनपतिनामा द्वितीयो भ्राता ॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं
परिदधाति ॥ १ ॥ मित्रावरुणौ । हे तृतीयपरिधि मित्रावरुणौ वायुादित्यौ ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा कर्मणा धारणेन उत्तरस्यां दिशि त्वां
परिधत्तां परितः स्थापयताम् । विश्वस्येत्यादि पूर्ववत् । अत्राग्निर्भूतानां पतिस्तृतीयो भ्राता ॥ ३ ॥

काः यथमं परिधिः २ समिधोपसृष्ट्य वीतिहोत्रमित्यादधातीति ३ । इयगृक् अग्निदेवत्या गायत्रीच्छन्दस्का । हे कवे
क्रान्तदर्शिन हे अग्नेऽध्वरे यागे निमित्ते त्वां वयं समिधोमहि ४ अनेनेधकाष्ठेन दीपयामः । अतीतानागतदूरेवर्तिपदार्थानां

वीतिहोत्रन्वाकवेद्युमन्तःसमिधोमहि । अग्नेवृहन्तमद्धरे ॥ ४ ॥

यस्य युगपज्ज्ञानं स कविः । किञ्चूतं त्वाम् । वीतिहोत्रम् । इण् गतो । इतिर्गतिः व्याप्तिः पुत्रपौत्रपशुधनादिभिः समृद्धिः
रित्यर्थः । वीतये समृद्धौ होत्रं होमो यस्य स वीतिहोत्रस्तः ४ यत्र होमे कृते समृद्धिप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिप्रायो
होत्रे होत्रकर्मणि यस्य तम् । तथा युमन्तः । द्यौः क्रान्तिरस्यास्तीति युमान तं स्वतः एव द्युत्युपेतम् । तथा वृहन्तः
महान्तम् ॥ ४ ॥

१—कर्मणेति सु० नास्ति ।

२—परिधिमध्य क० ।

३—२, ५, २ ।

४—इतिर्गतिः विविधा इति । वीतिः—इत्येव क० ।

पलाय्योदके प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्थाप्यमान एवमवदद् यदेतैर्भद्राहभिर्मां परिधत्तैषां च यज्ञभागः कल्पतामिति । ततस्तेऽग्निर्भ्रातरः परिधयो ज्ञातास्तेषां च स्वन्नं हविर्भागः कृत इति कथा ॥ २ ॥

का० परिधीन् परिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रमिति ॥ आदौ पश्चात् । हे परिधि विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां परिदधातु-आहवनीयस्य पञ्चाक्षर्वतः स्थापयतु । विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् प्रदेशे वसतीति विश्वावसुः । 'युलोकस्य' सोमं

गन्धर्वं त्वा विश्वावसुः परिदधातु विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिडईडितः । इन्द्रस्य बाह्वरसि

दक्षिणो विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिडईडितः । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तान्ध्रुवेण

धर्मणा विश्वस्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरस्यग्निरिडईडितः ॥ ३ ॥

रक्षितुं तत्पार्श्वं सर्वत्र गन्धर्वोऽवसदिति १ अत्यन्तरकथा । किमर्थं स्थापयतु । विश्वस्यारिष्ट्यै । रिष हिंसायां रेषणं रिष्टिः न रिष्टिः अरिष्टिस्तस्यै । 'आहवनीयस्थानरूपस्य विश्वस्य हिंसापरिहाराय । परिध्यभावेऽसुराः प्रविश्य हिंसन्ति । किं च त्वं यजमानस्य परिधिरसि । न केवलमग्नेः परिधिः यजमानमप्यसुरेभ्यो रक्षितुं पश्चिमदिशि स्थापितोऽसि । किं च अग्निरिडः ईडितश्चासि । आहवनीयस्य प्रथमो भ्राता भुवपतिनामाग्निरूपस्त्वमसि । ईडयते स्तूयते इतीड स्तुतियोग्यः । अत एव ईडितः स्तुतो होवा-

|| २ ||

का० शेषं मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनमितीति१ ॥ हे प्रोक्षणशेषोदक त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः व्युन्दनमसि विशेषेण क्लेदनमसि२ ॥ का० बर्हिर्विस्त्र्य पुरस्तात्प्रस्तरयहणं विष्णोरिति३ ॥ हे प्रस्तर दर्भसृष्टिरूप त्वं तिष्ठोर्ध्वस्य स्तुपोऽसि । अथैतैश्च शब्दसङ्घातयोः । औणादिको दुपप्रत्ययः । दर्भसङ्घातरूपत्वात्केयसङ्घातरूपा शिखेव भवसि ॥ का० वेदिं स्तृणा-
त्पूर्णम्बदसमितीति४ । हे वेदे त्वां स्तृणामि बर्हिषा ह्यादयामि । किम्भूतां त्वाम् । कर्णम्बदसमूणेमिव मृदुतरमतिशयेन मृदु-
म्बदीयसी देयलोपश्चान्दसः । यथा प्रभोरुपवेष्टुं भूमिः कम्बलादिनाच्छाद्यते काठिन्याभावाय तथा दर्भैराच्छादिता वेदिर्मृदुः

अदित्यै व्युन्दनमसिविष्णोस्तुपोऽस्यूर्णन्दसन्त्वास्तृणामिखासस्थान्देवेभ्योभुवपतये स्वाहा

भुवनपतये स्वाहा भूतानाम्यतये स्वाहा ॥ २ ॥

स्यात् । एनः किभूतां त्वां देवेभ्यः स्वासस्थां देवोपकाराय सुखेनासितुं स्थानभूताम् । सुखेन आसेनामनेन स्थीयते यस्यां सा स्वासस्था तम् । का० स्कन्नमभिमृशति भुवपतये स्वाहेति ॥ एतन्मन्त्रत्रयस्याचोत्कर्षः ० । भुवपत्यादयस्त्याग्नेर्भातरः । स्वाहाशब्दे निपातो देवान् प्रति दानवाचो । स्वाहाकारं च वषट्कारं च देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः । हविर्ग्रहणकाले परिधिभ्यो बहिर्यद्विः स्कन्नं तद्भुवपत्यादिभ्योऽग्नेर्भातभ्यो दत्तमिति मन्त्रार्थः । पुराग्रेर्भातरो वषट्कारमयाङ्गुलिं प्राविशंस्तद्दुःखेनाग्निरपि

१—२, ७, २०।

२—कृद्गन्तव्यमस्ति क० ।

६—२, ७, २३ ।

₹ ——— २,७,२१।

४—२, ३, २

५- —अस्कन क० ।

७—स्थान्यचीत्कर्षः क० ।

का० इधं प्रोचति विस्त्स्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेदां कृत्वा पुरस्ताद्ब्रूयि कृष्णोऽसौति प्रतिमन्त्रमिति ॥ इधं विस्त्स्य प्रोचेत् । वेदिं च प्रोचेत् । बर्हिरादाय वेदां पूर्वमन्य कृत्वा प्रोजेत्क्रमान्मन्त्रत्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ - कृष्णोऽसि ॥ हे इध त्वं कृष्णोऽसि कृष्णमृगरूपो यज्ञोऽसि । इधपूलकस्य यज्ञसाधनत्वादयज्ञलोपचारः । किञ्चूतः ॥ आखरेष्ठः ॥ - आ, समन्तात्खरे कठिने वृक्षे तिष्ठतीति आखरेष्ठः । यद्वा खं स्वर्गं राति ददातीति खर आहवनीयस्त्रया समन्तात्तिष्ठतीत्याखरेष्ठः । अन्तो- दासः कृष्णशब्दो वर्णदात्री अयं तु कृष्णशब्द आदुरदात्तत्वान्मृगवाची ॥ यज्ञः कदाचिद्देवेभ्योऽपक्रान्तः स्वगोपनाय कृष्णमृगो भूत्वा वने धन्निगतकर्मध्ये प्रविश्य कुतूचिक्कठिने वृक्षे तस्थौ । तदेतदभिप्रेत्य कृष्ण आखरेष्ठ इति हयमुच्यते । पञ्चो ह

कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नयेत्वाजुष्टमोऽक्षामिवेदिरसिबर्हिषेत्वाजुष्टमोऽक्षामिबर्हिरसिस्वगुभ्यस्त्वाजुष्टमोऽक्षामि ॥ १ ॥

देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचारित्यादिश्रुतेः २ स्त्र्ये च भाषायामिति स्त्र्ये परपदे भाषायां सप्तम्या अलुग्नियेधाद्देऽलुक् । पूर्वपदादिति षत्वन् । अतोऽग्नये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि शुद्धार्थं जलेनेति शेषः ३ । वेदिरसौति वेदिं प्रोचति । त्वं वेदिरसि । विद्यते लभ्यत इति वेदिः । विदल्ल लाभे । देवैरसुरेभ्यो लब्धत्वाद्देदिः । अतो बर्हिर्जुष्टं बर्हिषो धारणो- पयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि । पृथ्वीरूपाया वेदेः प्रजारूपस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम् ॥ बर्हिरसौति बर्हिःप्रोक्षणम् । हे दर्भ त्वं बर्हिरसि प्रभूतत्वाद्देदिह्वं हणसमर्थमसि । अतः स्वगुभ्यो जुष्टं स्वुचां धारणात्प्रियं त्वां प्रोक्षामि ॥ १ ॥

ज्वालीत्यद्यतेऽतस्तुमन्नेर्जिह्वा । किंभूतं देवेभ्यो ऽर्थाय सुहः सुहृ ह्यर्त इति सुहः पुंस्तुः क्वान्दसम् । यद्वा जिह्वाविशेषणं सुहृ ह्यन्ते देवा आह्वयन्तेऽनया सा सुहर्जिह्वा । ज्वालां दृष्ट्वा आयान्तीत्यर्थः^१ अतो मे मम धाम्नेधान्ने तत्तद्गागफलोपभोगस्थानसिद्धार्थं^२ मव । यजुषेयजुषे तत्तद्गागसिद्धये योग्यं भवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

का० सवितुंस्त्वेत्याज्यमुत्पुनातीति^३ । सवितुर्देवस्य प्रसवे आज्ञायां वर्तमानः सन्त्वामुत्पुनामि शोधयामि । व्याख्यातमन्यत् ॥ का० प्रोक्षणीयं पूर्ववदिति^४ । सवितुर्वः । वो युष्मानुत्पुनामीति । व्याख्यातम् ॥ का० आज्यमवेक्षते तेजोऽसीतीति^५ । हे आज्य त्वं तेजोऽसि । शरीरकान्तिहेतुत्वात्तेजस्तुम् । शुक्रमसि दौप्तिमदसि । सिग्धरूपत्वाद्दौप्तिमत्वम् । अमृतमसि विनाशरहितमसि । बहुदिवसा-

सवितुस्त्वाप्रसवउत्पुनाम्यच्छिद्रेणपवित्तेणसूर्यस्वरश्मिभिः । सवितुर्वःप्रसव०—०रश्मिभिः ।

तेजोऽसिशुक्रमस्यमृतमसि । धामनामासिप्रियन्देवानामनाष्टन्देवयजनमसि ॥ ३१ ॥

वस्थानेऽधीदनादिवत्ययुषितत्त्वाद्दिदोषाभावाद्विनाशित्वम् ॥ का० स्तुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धाम नामेति सकृन्मन्त्र इति^६ । हे आज्य त्वं धाम स्थानमसि धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिर्देवैरत्रेति धाम । तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानीति नाम आज्यं दृष्ट्वा सर्वे ऽप्यन्तु नमन्ति । तथा देवानां प्रियमिष्टम् अनभिभूतम् । गतसारस्वदोषेणातिरक्ततः चरुपुरोडाशादीनि चिरस्थित्या गतसाराणि स्थिरतीदं न तथा । देवयजनं देवा इज्यन्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदृशं त्वमस्यातस्तु गृह्णामीति-वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे^७ मनोहरे । शाखादाज्यग्रहान्तोऽयमध्यायः प्रथमोऽगमत् ॥ १ ॥

१—देवाभ्यायप्रतीत्यर्थः क० । २—तत्तद्दिवादि क० पुस्तके नास्ति । ३—१,७,७ । ४—२,७,८ । ५—१,७,८ । ६—१,७,११-१२ । ७—मन्त्रदीपे सु० ।

गृहीते हुते च सति अग्निर्दीप्यते । तद्दीप्याहुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः ॥ का० प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छत्यनिशितेति स्तुच इति१ । अनिशितेति मन्त्रेण स्तुचस्तिस्त्री जुह्वपश्चद्भवाः संसृज्य प्रत्येकं प्रत्यष्टमिति मन्त्रेण एतप्य प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थमभ्यर्च्यवे प्रयच्छतीति सूत्रार्थः । प्रत्यष्टमिति व्याख्यातम् । अनिशितेत्यपि व्याख्यातम् । स्तुवस्य पुंस्त्वादादौ स्तुव-स-भार्जनम् स्तुचां स्त्रीत्वात्पश्चात् । येषा वै सुवृषा स्तुव इत्यादिभ्युतेः२ । जुह्वादीनां स्तुचां स्त्रीलिङ्गत्वात्तद्विशेषणयोर-निशिता वाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः ॥ २८ ॥

का० पत्नीऽ संनहति प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्चयोक्त्रेण विवृता परिहरत्यधीवासोऽदित्यै राक्षसीतीति३ ।

अदित्यै राक्ष्सांसि विष्णोर्वेद्योऽसूजेत्वादध्वेन त्वाचक्षुषामवपश्यामि । अग्नेर्जिह्वासि

मुहुर्देवेभ्यो धाम्ने धाम्नेमभवयजुषेयजुषे ॥ ३० ॥

हे योक्तु अदित्यै अदित्या भूम्यास्त्वं राक्षसि रमना भवसि ॥ का० दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वं मुहुहति विष्णोर्वेद्य इति न शस्त्रं करोतीति४ । हे दक्षिण पाश त्वं विष्णोः यज्ञस्य वेद्योऽसि व्यापकोऽसि । विप्लव व्याप्नो ॥ का० ऊर्जे त्वेत्याज्यमुहास्तेति५ । हे आज्य त्वामुहासयामीति शेषः । किमर्थम् । ऊर्जे उत्तमरसलाभाय । विलापितं घृतं सुखादु भवति ॥ का० पत्नीमवेक्षयत्यदध्वेनेतीति६ । दध्वेनेति हिंसार्थः । हे आज्य अदध्वेन अनुपहंसितेन चक्षुषा त्वा त्वामवपश्यामि । अर्वाचीनं यथा तथाधोमुखी सती पश्यामि । किं च हे आज्य त्वमग्नेर्जिह्वासि । यदाज्यमग्नी ह्वयते तदा जिह्वेव

ब्रह्मणा दधुरिति^१ श्रुतेः ब्रह्मणा वेदेन सहेत्यर्थः । अनेन मन्त्रेण खातायां वेदां लोष्टकृतवैषम्यनिवृत्तये समीकरणरूपं मार्जनं कुर्यात् । प्रोचणीरासादयेति अग्निध्नं^२ प्रति प्रेषः । प्रोच्यन्तऽग्नाभिरिति प्रोचण्य आपस्ता आसादय वेदां स्थापय ॥ का० द्विषतो बध इति स्फागुदध्वं प्रहरतीति^३ । हे स्फा त्वं द्विषतः शनोर्बधोऽसि हिंसकोऽसि ॥ २८ ॥

का० स्तुव^४ प्रतप्य पूर्ववदिति^५ । यथा शूर्पाग्निहोत्रहवण्योः प्रत्युष्टमिति प्रतपनं कृतं तथा स्तुवस्यापि कार्यमित्यर्थः । मन्त्रो व्याख्यातः ॥ का० वेदायैरन्तरतः प्राक्स्रग्माष्टानि शित इतीति^६ । हे स्तुव त्वमनिशितोऽसि । शो तनूकरणे । नितरां शितस्तीक्ष्णोक्तो निशितस्तथा न भवतीत्यनिशितः । अस्मद्विषये^७ तीक्ष्ण उपद्रवकारौ न भवसौत्यर्थः । यतः सपन्नचित् । चिण

प्रत्युष्टं प्रतप्य प्रतप्य अरातयो निष्टमं प्रतप्य निष्टमं अरातयः । अनिशितोसि सपन्नचित् द्विधाजिनन्वावाजेध्यायै

सम्माजिर्म । प्रत्युष्टं—० । अनिशितासि सपन्नचित् द्विधाजिनन्वावाजेध्यायै सम्माजिर्म ॥ २९ ॥

हिंसायाम् सपन्नानस्रच्छत्रून् चिणीति हिनस्तीति सपन्नचित् । अत एव त्वां सम्माजिर्म सम्यक् शोधयामि । सृज् शृङ्गौ । किञ्चूतं वाजिनं वाजोऽन्नमस्यास्तीति वाजिनं यज्ञद्वारा अन्नहेतुत्वादन्नवन्तम् । यद्वा वाजो यज्ञस्तद्वन्तम् यन्नो हि देवानामन्नमिति श्रुतेः^८ । वाजं यज्ञाख्यमन्नमर्हतीति वाजिनम् । अर्हार्थे इन् प्रत्ययः । किमर्थं सम्माजिर्म । वाजेध्यायै जिह्वो दीप्तौ । इत्थनं इध्या दीप्तिः । वाजस्येध्या वाजेध्या तस्यै वाजेध्यायै यज्ञस्य दीप्त्यै प्रकाशनार्थम् । शोधितेन स्तुवणाज्ये

१—१, २, ५, १६ । २—अग्निध्नं सु० । ३—२, ६, ४२ । ४—आह्वयस्तुव क० । ५—२, ६, ४५ । ६—२, ६, ४६ । ७—अस्मद्विषये क० । ८—५, १, ९, १ ।

का० पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टीति^१ । अत्रेयमाख्यायिका मन्त्रेऽभिप्रेता । कदाचिद्देवानामसुरैः सह संधाम उपस्थितस्तदा देवैर्मिथो मन्त्रितं यदस्या भूमिरत्कृष्टं देवयजनस्थलं तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यद्वाकं पराजयः स्यात्तदा देवयजने यागं विधाय पुनर्देव्यपराजयं करिष्याम इति संमन्त्रा भूमेः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत्कृष्णवर्णमिदानीमपि दृश्यतऽइत्यास्थानमयं मन्त्रो ब्रूते^२ । पुरा क्रूरस्येति त्रिष्टुप् चन्द्रदेवत्या । विरप्शीति महत्त्वाम^३ विविधं रपति वेदत्रयरूपेण शब्दं करोतीति विरप्शी । यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः सम्बोध्यते । हे विरप्शिन् विष्णो परमेश्वर त्वं शृणु अनुगृह्याणेति^४ शेषः । क्रूरशब्दोऽत्र संग्रामवाची । संग्रामो वै क्रूरमिति^५ श्रुतेः । विविधं सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विष्टप् । तस्येति

पुराक्रूरस्यविष्टपोविरप्शिन्नुदादायपृथिवीञ्जीवदानम् । यामैरयञ्चन्द्रमसिस्वधाभिस्तामुधीरासो

अनुदिश्ययजन्ते । प्रोक्तञ्जीरासादयद्विषतोवधोऽसि ॥ २८ ॥

क्रूरविशेषणं पञ्चम्यर्थैः षष्ठ्यो । विष्टपो नानाबोधयुतात् क्रूरात् युद्धात् पुरार्थाद्देवाः जीवदानं जीवं ददातीति जीवदानस्तां जीवस्य धार्त्वीं सारभृतां यां पृथिवीमुदादाय जङ्घं गृहीत्वा स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि इन्द्रो ऐरयन् प्राक्षिपत् स्थापयामासुः धीरांसः धीरा मेधाविनः तामु उ एवार्थे तामेव चन्द्रस्थां पृथिवीमनुदिश्य दर्शनेन सम्पाद्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यतऽइति भावयित्वा यजन्ते यागं कुर्वन्ति । स्वधाशब्दो यद्यप्यत्रवाची तथाप्यत्रात्रहेतुभूता वेदत्रयौ कथ्यते । यां चन्द्रमसि

विष्णुं निपात्य हृन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन्ति^१ श्रुतेः । हे विष्णो त्वा त्वां गायत्रेण हृन्दसा गायत्र्यादिहृन्दस्वरूपतया
भावितेन स्फोऽन दिक्षुये परिगृह्णामि । एवं त्रैष्टुभेन जागतेनेत्युत्तरमन्त्रयोः । ततः^२ हृन्दोदेवता दिक्षुयेऽसुरेभ्यस्त्वां पालयि-
ष्यन्ति^३ । पूर्वस्यामाहवनीयएव पालकोऽस्तीति भावः । प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं स्वर्धां चक्रुस्तदा देवान् पराजयं
प्राप्तान्स्त्वा भूमिमसुरा विभेजु^४स्तदा देवा वामनरूपं विष्णुमग्रे कृत्वाऽसुरानागत्यात्मभ्यमपि भूम्यंशो दातव्यं^५ तानया-
चिषुः । ततोऽसुरा अस्यन्तोऽयं विष्णुर्यावति भूभागे शेते तावन् भवदीयोऽस्त्वित्यूचस्ततो देवा बह्वे तदस्माकमित्युक्त्वा ते प्राचं
विष्णुं निपात्य गायत्रेणेत्यादिमन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगृहुः । यज्ञो विष्णुः स यत् तिष्ठति सैव यज्ञभूमिरिति तैर्विदितत्वाद्देदिरिति
तद्भूमेर्नामिति^६ श्रुतिकथामनुसंधाय वेदिग्रहणं विधेयम् ॥ का० उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुद्धा स्वनोर्जस्वतीति^७ ।
वेदिखननात्पूर्वं क्रियमाणः पूर्वः परिग्रहः पश्चात् क्रियमाण उत्तरपरिग्रहः । ततापि पूर्ववद्दिक्षुये स्फोऽन रेखातयं कार्यम् ।
हे वेदे त्वं सुद्धासि शिवा शान्ता चासि । ह्या भूमिः शोभना ह्या सुद्धा स्वननेनाश्मादिदोषनिवर्तनं भूमेः शोभनत्वम् ।
उग्रस्यासुरस्य निःकाशनेन शान्तत्वम् । गुणहयस्यान्योन्यसमुच्चयार्थौ चकारौ एकोऽयं मन्त्रः । स्फोना सुखरूपासि । स्फोऽनमिति
सुखनाम^८ । सुषदा ऋष्टु सीदन्ति देवा यस्यां सा सुषदा । सम्यगुपवेशनयोग्या चासि । चकारौ पूर्ववत् । द्वितीयोऽयं मन्त्रः ।
जर्जस्वती पयस्वती चासि । जर्जःशब्दोऽन्वाची । पयःशब्दस्तद्विकारदध्यादिवाची । तदुभयवती । चो पूर्ववत् । तृतीयो मन्त्रः ॥ २७ ॥

का० अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरतीति१ । पृथिव्यै देवयजनात्पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजनाख्यादेदिस्थानात् अररुम् अररुनामानमसुरमप बध्वासम् । अपनीय यथा हतो भवति तथा करवाणि । अनेन मन्त्रेण द्वितीयवारं पूर्ववत्प्रहरेत् व्रजम् वर्षतु बधानेति मन्त्रतृयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ का० अभिन्यस्यत्यग्नीदुत्करमररो दिवमितीति२ । हे अररो असुर दिवं द्युलोकं यागरूपं त्वं मा पतः मा गमः । स्वर्गे त्वया न गन्तव्यम् पटल गतौ पतः पुमिति लुङि पुमागमे रूपम् ॥

अपाररुम् पृथिव्यै देवयजनात्पृथिव्यां व्रजं—०मौक् । अररो दिवं मा पतो द्रुप्सस्ते द्यां मा स्तन व्रजं—०मौक् ॥ २६ ॥

गायत्रेण त्वाच्छन्दसा परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वाच्छन्दसा परिगृह्णामि जागतेन त्वाच्छन्दसा परिगृह्णामि ।

सुद्ध्या चासि शिवा चासि स्यो ना वासि सुप्रदा चासू र्जस्वती चासि पयस्वती च ॥ २७ ॥

का० द्रुप्स इति तृतीयमिति३ । हे वेदिदेवते ते तव पृथिवीरूपाया यो द्रुप्स उपजीव्यो रसः स द्यां द्युलोकं मा स्तन मा स्तन्तु मा गच्छतु स्कन्दिर्गतिशीघ्रणयोः । व्रजं गच्छेत्यादिमन्त्रतृयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत् ॥ २६ ॥

का० पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्मृत्वा गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति४ । यस्मात्पृथिव्यादिररुर्निष्काशितस्तत् वेदेरियत्तां निश्चेतुं दक्षिणादिदिक्त्रये स्मृत्वा रेखातृयकरणं पूर्वं परिग्रहः । विष्णुर्देवता मन्त्रतृयस्य । ते प्राञ्चं

का० पृथिवि देवयजनीति दृष्टेऽन्तर्हिते प्रहरतीति । हे पृथिवि हे देवयजनि देवा द्रव्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः सम्बोधने हे देवयजनि ते तव ओषध्यामृणरूपाया मूलमहं मा हिंसिषम् मा विनाशयामि । का० व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्तऽइति । स्फाप्रहारोत्पन्ना सत् पुरीषमुच्यते । हे पुरीष त्वं व्रजं गच्छ । व्रजान्ति गच्छन्ति स्यात् गावो यत्र स देशो व्रजस्तं किञ्चूतम् गोष्ठानम् गवां स्थानमिदानीमवस्थितिर्यत्र तम् गोयुक्तं तदीयं स्थानं गच्छेत्यर्थः ॥ का० वर्षतु त इति वेदिं प्रेक्षतऽइति । हे वेदे ते तुभ्यं त्वदर्थं द्यौर्द्युलोकाभिमानो देवो वर्षतु जलसेकं करोतु । वृष सेवने

पृथिविदेवयजन्योषध्यास्तेमूलं मा हिंसिषं व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधानदेवसवितः परमस्यां

पृथिव्यां शतेन पादैर्योऽस्मान् द्वेष्टियञ्च वयं द्विष्मस्तमतो मामौक् ॥ २५ ॥

वर्षणेन खननजनितदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः ॥ का० बधानेत्युत्करे करोतीति । स्फोटोत्पन्नातां सृदमुत्करे त्यजेत् । हे देव सवितः योऽस्मान् द्वेष्टि द्वेषं करोति वयं च यं यत्र द्विष्मस्तमुभयविधं यत्र परमस्यां पृथिव्यां बधान । परमा अन्तिमा पृथिवी । हान्दसः स्यादागमः । उत्करे चितायां धूल्यां निगूढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं कुरु यत्र भूमेरन्तिमप्रदेशेऽन्धतामिस्त्रो नरकोऽस्ति । तथा च युतिः अन्धे तमसि बधानेति यदाह परमस्यां पृथिव्यामिति । कैर्बन्धनं कर्तव्यं तदाह शतेन पादैः शतसङ्ख्याकाभिर्बन्धनरज्जुभिः । किं च अस्मादन्धतामिस्त्रावरकात्तं मा मौक् कदाचिदपि मा मुञ्च ॥ २५ ॥

१—२,६,१५-१६ । २—२,६,१० । ३—२,६,१८ । ४—२,६,१२ । ५—तामिथी-मु० । ६—१,२,४,१६ । ७—ततोऽव्या क० ।

लनमाग्रेभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसंस्पृश्यन्दमानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति । हे पात्राङ्गुलिप्रक्षालनोदक त्रिताय त्रित-
नाम्ने देवाय त्वां निनयामीतिशेषः । तथा द्विताय त्वा निनयामि । तथा एकताय त्वा निनयामि । पूर्वं कुतश्चिद्धेतोः भीतो-
ऽग्निरपः प्राविशत्ततो देवास्तं ज्ञात्वा जगृहुस्तदाग्निना वीर्यमशु सुक्तं तत आसग उत्पन्नास्त्रितद्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह
चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनजललक्षणं भागं लेभिरे इति श्रुतिकथानुसन्धातव्याः ॥ २३ ॥

का० देवस्य त्वेति स्फामादायेति१ । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । देवेभ्यो देवोपकारार्थं अध्वरक्तं अध्वरं करोतीति
वेदिखननादिद्वारेणेत्यध्वरक्तं स्फामहमाददे गृह्णामि । का० सटण् सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरिति२ ।

देवस्यत्वासवितुःप्रसवेऽश्विनोर्वाङ्म्याम्पूष्णोहस्ताभ्याम् । आददेध्वरक्तन्देवेभ्य इन्द्रस्य बाहुरसि

दक्षिणःसहस्रभृष्टिःशततेजावायुरसितिग्मतेजाद्विषतोवधः ॥ २४ ॥

हे स्फा त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि । तेन बाहुना धृतत्वात्तत्तमानवीर्योपेतत्वाद्वा स्फास्य बाहुरूपत्वोपचारः । किञ्चूतः
स्फाः सहस्रभृष्टिः भृष्टिर्भजनं पाकी मारणमिति यावत् सहस्रसङ्ख्याकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः । तथा शततेजाः शतं
तेजांसि यस्य सः बहुधा दीप्यमानः । किञ्च वायुरसि न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः किं तु वायुसदृशोऽप्यसि । अत एव
तिग्मतेजाः तीक्ष्णतेजाः यथा वायुर्वह्निं प्रदीप्य तीव्रां ज्वालामुत्पादयंस्तीव्रतेजा भवति । एवं स्फोऽपि स्तब्धच्छेदरूपं कर्म
कुर्वंस्तीव्रतेजा उच्यते । तथा द्विषतो वधः । हन्तीति वधः कर्मद्वेषिणामसुरादीनां हन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

१—आलेति नास्ति क० पुस्तके ।

२—१, २, ३, १, ।

३—२, ६, १२ ।

४—३, ६, १२ ।

५—तथेति सु० नास्ति ।

६—स्तब्ध क० ।

पुरोडाशमिति । हे पुरोडाश त्वं 'धर्मोसि' । घृ क्षरणदीप्तिः । धर्मशब्देन दीप्यमानः प्रवर्ग्य उच्यते । अय्यमाणतया दीप्यमान-
त्वात् प्रवर्ग्योसि । तथा 'विश्वायुः' विश्वं कृत्स्नम् आयुर्यस्मात् सविश्वायुः । यस्माद्यजमानः सर्वमायुदाप्नोतीति भावः । का०
'उरुप्रथा' इति प्रथयति यावत्कपालमिति । सर्वकपालेषु संश्लेषयितुं तं प्रसारयेत् । हे पुरोडाश त्वं स्वभावतः 'उरुप्रथाः' उरु विस्तीर्णं
यथा तथा प्रथते प्रसरतीत्युरुप्रथाः । अत इदानीमपि "उरु प्रथस्व" प्रख्यातो भव । किञ्च 'ते यज्ञपतिः' तव यजमानः 'उरु' विस्तीर्णं पुत्र-
पश्वादिभिः प्रथतां प्रख्यातो भवतु । का० 'अग्निष्टइत्यद्विरभिसृशतीति' । हे पुरोडाश 'अग्निः' अपणाय प्रवृत्तः ते तत्र 'त्वचं' त्वक्-
सदृशमुपरितनभागं 'मा हिंसीत्' मा विनाशयतु । अतिदाहेन मघीभावो विनाशः सोऽत्र मास्त्वित्यर्थः । अत्र घातपेषणीत्यः अप-
णाज्जायमानश्च हविष उपद्रवोजलस्यर्गेन शास्यतीति भावः । का० 'देवस्वेति अपणमिति' । हे पुरोडाश 'सविता देवः' 'वर्षिष्ठे'

माभेमोसंविक्था अतमेरुयज्ञोतमेरुयजमानस्य प्रजाभूयान्नितायत्वा द्वितायत्वैकतायत्वा ॥ २३ ॥

अत्यन्तदृढे 'नाकि' यत्लोकवर्तिनि नाकनाम्नि अग्नौ 'त्वा' त्वाम् 'अधि' अधिष्ठित्य 'अपयतु' पक्वं करोतु । मनुष्यस्य अपणे-
कट्वं मा भूदित्यभिप्रेत्य देवस्वेत्युच्यते 'दिवि नाकोनामाग्निरचोहेति तित्तिरिवचनान्नाकोनाम स्वर्गस्थोऽग्निः ॥ २२ ॥'
का० 'माभेरित्यालभत इति' । हे पुरोडाश त्वं 'मा भे' भयं मा कुर्वीः । 'मासंविक्थाः' चलनं मा कार्षीः । जि भी भये । ओ विजी
भयचलनधोरित्यनयोः प्रयोगौ । का० "अतमेरुरिति श्रुतावभिवासयति भस्मनावेदेनोपवेपेण वेति" । 'यज्ञो' यागहेतुः पुरोडाशः 'अतमेरुः'
भूयात् । तसु ग्लानौ तास्यतीति तमेरुः औणादिक एव प्रत्ययः न तमेरुरतमेरुः । भस्माच्छादनेन ग्लानिरहितमेव भवतु । यजमानस्य
प्रजा पुत्रपौत्रं प्रपौत्रादिः अतमेरुः ग्लानिरहिता भूयात् । यजमानप्रजायाः कदाचिद्दुःखं मास्त्वित्यर्थः । का० 'पुत्रपौत्रादिप्रजा'

१—२, ५, २८ । २—२, ५, २० । ३—५, २, २१ । ४—२, ५, २२ । ५—२, ५, २४ । ६—'कार्षीः' सु० वा० । ७—२, ५, २५ ।

अग्नीदानयेद्ध्वयुः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयात् । 'आपः' उपसर्जनरूपाः 'ओषधीभिः' 'सं' पृच्यन्ताम् । पृची सम्यक् सङ्गच्छन्तां सम्यगेकीभवन्तु । तथा 'ओषधयः' पिष्टाख्यासेन उपसर्जनरूपेणोदकेन 'सं' पृच्यन्ताम् । आपोहि ओषधीनां रसः । तथा 'रेवतीः' रेवत्यः आपः 'जगतीभिः' पिष्टाख्याभिः 'सं' पृच्यन्तां 'रेवत्य आपोजगत्य ओषधय इति' श्रुतेः । 'मधुमतीमाः' धुर्योपेता आपः 'मधुमतीभिः' मधुर्योपेताभिः 'सं' पृच्यन्ताम् : अपामोषधीनां परस्परं प्रति हेतुत्वात् सम्यक्कीभवत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

का० 'सं' यौति जनयत्यैत्वेतीति । अपां पिष्टानाञ्च मिश्रिकरणं संवपनम् । हे जलपिष्टरूपपदार्थद्वयत्वां 'सं' यौमि' सम्यग्-

जनयत्यैत्वासंयौमीदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिषेत्वाघर्म्मोसिविश्वायुरुप्रथाउरुप्रथस्वोरुतेयज्ञपतिः प्रथतामग्नि

एत्वचम्माहिंसीद्देवस्तासविताशपयतुवर्षिष्ठेऽधिनाके ॥२२॥

मिश्रिकरोमि । यु मिश्रणामिश्रणयोः । किमर्थं 'जनयत्यै' यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थं जलपिष्टयोर्यथा मिश्रणम् । तथा शुकशोणितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वां संयौमि । यद्वा । जनयत्यै पुरोडाशोत्पत्त्यै त्वां संयौमि । का० 'सं' विभज्यासंहरिष्यन्नालभते इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति । मिश्रिकृतस्य पिष्टस्यावदःनाद्वितं पिण्डद्वयं कृत्वा पुनरमेलयिष्यन् 'इदमग्नेः' अग्निसम्बन्धि भवत्विति प्रथमपिण्डं स्पृशेत् । 'इदमग्नीषोमयोर्भवत्विति द्वितीयं स्पृशेत् । का० 'इषेत्वित्याज्यमधिश्रयतीति । हे आज्य 'इषे' इष्यमाणवृष्टार्थं त्वामधिश्रयामोति शेषः । आज्यप्रविलापनार्थं तत्पात्रस्याग्नौ स्थापनमधिश्रयणम् । का० 'वर्म्मोसीति

दधातेर्लुङि बहुलं कृन्दस्यमाङ्योगीपीति अङ्गागमाभावः । यजमानस्यायुर्वृद्धौ सत्यां कर्मसत्ततिः प्रवर्ततइति भावः । यहाय-
मर्थः । पूर्वमन्त्रैर्हविषः प्राणादिदानेन सजीवत्वं कृतम् अनेन पुनरायुर्दीयते हविषः हे हविः 'दीर्घा' प्रसिति कृष्णाजिना-
स्यामनु त्वां धां धारयामि कृष्णाजिने प्रक्षिपामीत्यर्थः । किमर्थम् । 'आयुषे' त्वदीयायुर्वृद्ध्यर्थम् । 'प्रसितिः' प्रसयनात्
तन्तुर्वं जालं* वेति यास्कोक्तेरिह पिष्ट्याहकत्वात्प्रसितिशब्देन कृष्णाजिनमुच्यते । देवोवइत्यादि मन्त्रशेषोव्याख्यातः ।
का० 'चक्षुषि त्वितीक्षते' इति । हे हविः 'चक्षुषे' यजमानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवाय 'त्वा' त्वां पश्यामीति शेषः ॥ यहा चक्षुषे तवः

देवस्यत्वासवितुः प्रसवेष्ट्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् संवपामिसमापओषधीभिः समोषधयोरसेन ॥

सरेवतीर्ज्जगतीभिः पृच्छन्तां सम्मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

चक्षुराद्वाह्नेन्द्रियदानाय त्वामीक्षते । हविषः सजीवत्वे कृते चक्षुराद्यपेक्षा भवतीत्यनेन क्रियते इति भावः । का० 'पिप्थमाणेषु
निवंपत्यन्यो महीनामित्याज्यमिबि* । हे आज्य त्वं 'महीना' गवां 'पयोसि' क्षीरमसि क्षीरोत्पन्नत्वात् घृतं पयःशब्दे नोच्यते ।
महीति गृज्जाम* ॥ २० ॥

का० 'पात्रां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य त्वेति । हस्ताभ्यामित्यन्तं व्याख्यातम् । एतानि पिष्टानि 'संवपामि' । पात्रां
सम्यक् क्षिपामि । का० 'उपसर्जनौरानयत्यन्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समापइतीति० । मिष्टसंवपनीया आप उपसर्जन्यः । ता-

१—नि० ने० ६, १२५ २—२, ५, ८ । ३—'तवेत्यंशो सं० पु० न दृश्यते । ४—२, ५, १० । ५—निघ० २, ११ । ६—२, ५, ११ । ७—२, ५, १२-१३ ।

त्वम् 'असि' व्यत्ययेन द्वितीयावहुवचनम् पतनवारणायान्तरिक्षरूपेण स्तम्भनकारित्वम् । अन्तरिक्षेण हीमे व्यावापृथीवी विष्टब्धे इति^१ श्रुतेः॥ का० 'दृषद्युपलां धिषणासीतीति^२ । हे उपले उपरितनगिले त्वं 'धिषणासि' पेषणव्यापारधारकासि किं भूता 'पार्वतेयी' पर्वत्याअधस्तनदृषदः पुत्री पार्वतेयी बालस्वरूपा । 'कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवतीति^३ श्रुतेः । अतः "पर्वती" मातृसमा त्वां 'प्रतिवेत्तु' जानातु ॥ १८ ॥

का० । "धान्यमसीति तण्डुलानोप्येति^४ । हे हविः त्वं 'धान्यमसि' । धिनोति प्रीणाति धान्यम् । अतो 'देवान्'

धान्यमसिधिनुहिदेवान्प्राणायत्वोदानायत्वायानायत्वा ॥ दीर्घामनुप्रसितिमायुप्रेधान्देवोवःसविता

हिरण्यपाणिःप्रतिगृभणात्वच्छिद्रेणपाणिनाचक्षुप्रेत्वामहीनाम्ययोसि ॥ २० ॥

अग्न्यादीन् 'धिनुहि' प्रीणय । का० 'पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति^५ । प्रकर्षेण अनिति सर्वदा सुखे चेष्टत इति प्राणः श्वासवायुः । उदनिति ऊर्ध्वं चेष्टत इत्युदानः उत्क्रान्तिवायुः । व्यनिति व्याप्य चेष्टते इति व्यापकीबलहेतुर्वायुः । हे तण्डुल 'त्वा' त्वां 'प्राणाय' प्राणदानार्थं पिनष्टीति शेषः । एवमुत्तरमन्त्रयोर्योज्यं । देवानां सजीवं हविर्भवतीत्येभिर्मन्त्रैर्हविषां प्राणदानेन सजीवत्वं क्रियुतइत्यभिप्रायः ॥ का० 'दीर्घामिति कृष्णाजिने मोहतीति^६ । प्रसयनं प्रसितिः । पिष्टु बन्धने प्रबन्धः कर्मसन्ततिः । दीर्घामविष्टिनां 'प्रसितिमनु' कर्मसन्ततिमनुलक्ष्य 'आयुषे' यजमानस्यायुरभिब्रूयार्थं हे हविः त्वा 'धां' कृष्णाजिने दधामि ।

शयः। का० 'समं विभज्य हे दक्षिणतएवमुत्तरतश्चितस्थेतीति१। आग्नेयपुरोडाशस्याष्टकपालत्वाच्चतुर्णां स्थापितत्वादवशिष्टानां चतुर्णां मध्ये हे हे दक्षिणोत्तरयोर्निदध्यात्। चिज् चयने किंवन्तस्य चित इति बहुवचनं। हे कपालविशिषाययं 'चितः स्थ' प्रथम-
कपालोपचयकारिणः स्थ भवथ। तथा 'जहुं चितः' स्थ जहुं उपहितानां द्वितीयादिकपालानां उपकारिणोभवथ। का० 'भृगूणा-
मित्यङ्गाद्वैरभूहतीति२। अङ्गारैः कपालानि छादयेत्। हे कपालानि यूयं 'भृगूणामङ्गिरसं' 'भृगूणामकानामङ्गिरोनामकानां
देवर्षीणां 'तपस्' तपोरुपेणाग्निनानेन 'तप्यध्वम्'। तमानि भवत। अस्याग्ने स्तदीयरूपत्वं भावयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

शार्मास्यवधूत् रजोवधूता अरातयोदित्यास्तुगसिप्रतित्वादितिवेत्तु। धिषणासिपर्वतीप्रतित्वादित्या

स्तुग्वे जुदिवस्त्वन्नोरसिधिषणासिपर्वतेयीप्रतित्वापर्वतीवेत्तु ॥ १९ ॥

का० 'कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववदिति३। यथावधातार्थं कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वदापि। शर्मासि अवधूतम् अदित्याः इति मन्त्र-
त्रयं व्याख्यातम् ॥ का० 'तस्मिन् दृषदं धिषणासीति४। तस्मिंश्चर्मणि शिलां स्थापयेत्। हे शिले पेषणाधारभूते त्वं 'पर्वती'
पर्वतात्मिका तदुत्पन्नत्वात्५ 'धिषणासि' धियं बुद्धिं कर्म वा धिनोति व्याप्नोति ददाति वा धिषणा क्लृप्तमार्थं। पर्वतवत् धारय-
न्त्यसि 'अदित्याः' भूमिः 'त्वक्' कृष्णाजिनरूपा तादृशी 'त्वा' त्वां 'प्रति वेत्तु' त्वदवस्थानमवजानातु। का० 'पश्चाच्छ्रम्यामुपोहतुगदीचीं
दिवइति६। दृषदः पश्चाद्भागोऽधस्ताच्छ्रम्यां स्थापयेत्। तां प्रतुच्यते। हे शर्म्ये 'दिवः' व्युलोकस्य 'स्तम्भनीः' स्तम्भनकारिणी

१—२, ४, ३४।

२—२, ४, ३८।

३—२, ५, २।

४—२, ५, २।

५—“तदुत्पन्ना”—इति सु० पु० पाठः।

६—२, ५, ४।

का० 'सव्याङ्ग्या शून्येऽङ्कारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेतीति'। हे 'अग्ने' निधीयमानाङ्काररूपं 'ब्रह्म' प्रौढं कर्मास्माभिः क्रियमाणं 'गृभ्णीष्व' नाशकरक्षोबधेनानुगृह्णीष्व । यदा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृह्णीष्व । अङ्गुलीदानासक्तं मा हं हेत्यर्थः । का० 'धरुणमिति पश्चादिति' । पूर्वस्थापितकपालस्य पश्चाद्वागे द्वितीयं निदधाति । हे द्वितीयकपाल त्वं 'धरुण' पुरोडाशस्य धारकम् 'असि' । अतोऽन्तरिक्षं 'दृंह' दृढीकुरु । पुरोडाशपाकोत्पन्नज्वालयान्तरिक्षलोकोपद्रवो यथा न स्यात् तथा कुरु । यद्यप्येतत्कपालं ज्वालान्तरिक्षयोर्मध्ये व्यवधायकं

अग्ने ब्रह्मगृभ्णीष्वधरुणमस्यन्तरिक्षं दृंह ब्रह्मवदित्वा क्षत्रवनि सजातवन्त्युपदधामिन्नाहव्यस्यवधाय ।

धर्वमसिदिवं दृंह ब्रह्मवदित्वा क्षत्रवनि सजातवन्त्युपदधामिन्नाहव्यस्यवधाय । विश्वः विश्वाभ्य

उपदधामिचितस्थोर्द्ध्वं चितोभृगूणामङ्गिरसान्तपसातप्यध्वम् ॥ १८ ॥

नास्ति तथाप्यन्तरिक्षदाढ्याय कपालदेवता प्रार्थ्यते । ब्रह्मवनोत्थादि पूर्ववत् । का० 'पुरस्ताद्धर्वमिति' । प्रथमस्य पूर्वभागे तृतीयं स्थापयेत् । हे कपाल त्वं 'धर्व' धारकम् 'असि' । 'दिवं' दृंह । ज्वालाग्रेण दाहाभावोदुग्लोकस्य दाढ्यम् । अन्यत् पूर्ववत् । का० 'विश्वाभ्य इति दक्षिणत इति' । हे-चतुर्थकपाल 'विश्वाभ्यः आशाभ्यः' सर्वदिग्भाः सर्वदिग्दाढ्याय 'त्वं' 'उपदधामि' । एवं कपालत्रयेपि धानेन यजमानो लोकत्रयं जयति । चतुर्थेन दिशोजयति । तद्वत् पुरोडाशोलोकत्रयरूपो भूत्वा देवताः प्रीणातीत्या-

उपवेशस्तमादत्ते । हे उपवेश त्वं “पृष्टिरसि” प्रगल्भोसि । जिष्टुषा प्रागल्भ्ये । तीव्राङ्गाराणामितस्ततश्चालने प्रभुत्वादस्य प्रागल्भ्यम् ।
 का० ‘ऋपाङ्गं इत्यङ्गारान् प्राचः करोतीति । तत्र त्रयोऽग्नयः सन्ति । एकः आमात् । आममपक्वमत्तीत्यामाक्षौकिकोऽग्निः । द्वितीयः
 क्रव्यात् । शर्वदेहि क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात् चिताग्निः । तृतीयो यागयोग्यः । तथा विद्वान् चीनङ्गारान् गार्हपत्यात्प्राग्भागे
 पृथग् कृत्य तेषां मध्ये यागयोग्यो हि एकः द्वावग्नौ आमात् क्रव्यात्क्षौ तौ वारयितुं गार्हपत्यं प्रत्युच्यते । हे “अग्ने” हे गार्हपत्य
 ‘आमादमग्निम्’ ‘अपजहि’ परित्यज । व्यवहिताद्येति क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम् । तथा ‘क्रव्यादम्’ अग्निं ‘निःषेध’ निःशेषं दूरे
 गमय परित्यजेत्यर्थः । का० ‘आदेवयजमित्यङ्गारमाहृत्येति । हे गार्हपत्य ‘देवयजं’ देवानां यागयोग्यं तृतीयमङ्गारम् “आवह”
 समीपमानय । देवाइज्यन्ते यस्मिन्नसौ देवयाट् तं देवयजम् । का० ‘कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति । देवयजमङ्गारं
 कपालेनावच्छादयेत् । हे कपाल त्वं ‘ध्रुवमसि’ स्थिरं भवसि । अङ्गारोपरि वर्त्तमानमपि इतस्ततोऽन पतसि । ‘पृथिवीं’ भूमिं
 ‘हृह’ हृदीकुर्व । पुरोडाशपाकसमये त्वत्कृतव्यवधानेन भुमेर्दाहकृतं शैथिल्यं न भविष्यतीत्यर्थः । किञ्च ‘त्वाम्’ उपद्रवामि
 अङ्गारे स्थापयामि । किमर्थं ‘भ्रातृव्यस्य’ शत्रोरसुरस्य पाप्मनोवा ‘बधाय’ हिंसार्थं । व्यन् सपत्ने इत्याद्युदात्तत्वात् भ्रातृव्यशब्दः
 शत्रु वाची । किञ्भूतं त्वां ‘ब्रह्मवनि’ । वन षण् सभ्रक्तौ ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्यर्थं स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनिः ।
 तथा ‘ब्रह्मवनि’ सजातवनीति पदद्वयं योज्यम् । सजात्याः समानकुले जाताः यजमानस्य ज्ञातयस्तेर्वन्यन्ते इति ॥ १७ ॥

१ — २, ४, २६ ।

२ — “तथाविधान्” इति सु० पाठः ।

प्रत्युच्यते इति सु० पाठः ।

४ — २, ४, २८ ।

३ — “तेषामध्ये यागयोग्यताङ्गिनौ द्वावग्नौ आमात् क्रव्यात्क्षौ तौ वारयितुं गार्हपत्यं”

५ — २, ४, २६ ।

तद्भूतजलेन हृदं वर्षहृदम् । वर्षहृदवेणुशलाकांनिर्मितत्वात् शूर्पस्य वर्षहृदत्वम् । का० 'प्रति त्वेति हविरुद्वपतीति' । हे हविः 'वर्षहृद' शूर्पे "त्वा" त्वां 'प्रति वेत्तु' स्वकीयत्वेन जानातु व्रीहिशूर्पयोर्वर्षहृदत्वाद्भाटत्वम् । का० "परापूतमिति निःपुनातीति" । "रत्नः" "परापूत" निराकृतं शूर्पेण तुषेषु परापूतेषु तद्वत् रत्नोपि तैः सह भूमौ पातितम् । "अगतयुः" हविः प्रतिकूलाः आलस्यादिभ्रवश्च "परापूताः" निराकृताः । का० 'अपहतमिति तुषान्निरस्यतीति' । "रत्नः" "अपहत" दूरेऽपनीय मारितं भूमौ पतितं तान् दूरे निःसारयेत् । का० 'वायुर्वदति विविनक्षीति' । हे तण्डुलाः "वायुः" शूर्पचालनात् "वक्तुः" युष्मान् "विविनक्षु" सूक्ष्मकणैः पृथक्करोतु । का० 'देवोवदति पात्रगामोप्याभिमन्त्रयते' इति । हे तण्डुलाः 'सविता देवः' 'वः' युष्मान् 'अच्छिद्रेण'

धृष्टिरस्यपाग्नेअग्निमामादञ्जहिनिष्कव्यादुसेधादेवयजंवह । भुवमसिपृथिवीदृह

ब्रह्मवनित्वाक्षत्रवनि सजातवन्युपदधामिभाटव्यस्यवधाय ॥ १७ ॥

पाणिना" अङ्गलिविशेषहीनेन हस्तेन 'प्रतिगृभ्णातु' स्वीकरोतु । ह्यहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः । पात्रीप्रवेपसमये भूमौ पतनं मा भृदिति सवितुर्गृहणं प्रार्थ्यते । किम्भूतः सवितुः "हिरण्यपाणिः" हिरण्ययुक्तावङ्गुलीयाद्याभरणयुक्ता पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः । यंहा दैत्यैः प्रायित्रप्रहरिण छिन्नौ सवितुः पाणी देवेर्हिरण्यमयौ कृताविति सवितुर्हिरण्यपाणित्वमिति वदन् चक्षुतौ कथा ॥ १६ ॥

का० 'मूलतः शाखां परिवास्योपवेष' करोतीति । धृष्टिरसौत्वपवेषमादायेति च । पलायशाखायामूलदेशे छिन्नः काष्ठभाग-

का० 'आहृत्यन्योदधदुपले कुक्कुटोसीति विः शम्यया द्विर्दृषद' सकुदुपलमिति' । हे शम्यारूपयज्ञायुधविशेष त्वं 'कुक्कुटोसि' असुराणां "मधुजिह्वः" चासि देवानाम् । असुराः क्व केति तान् हन्तुमिच्छन्त्योऽऽति सर्वत्र सञ्चरति सः कुक्कुटः । यद्वा कुक्कु विनशब्दः कुट्ति तनोतीति कुक्कुटः यद्वा कुक्कुटाख्यपक्षिबत् ध्वनिविशेषमसुरार्थः तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते । मधुजिह्वकनामा कङ्गिदेवानां मृत्युः । मधुर्मधुरभाषिणी जिह्वा यस्य तद्रूप हे यज्ञायुध त्वमसुरान् पराभवन् यजमानस्य 'इषमूर्जञ्चावद' अन्नं रसञ्च यद्यपि समागच्छति तथा शब्दं कुरु । तव शब्देनासुरेषु पराभूतेषु तदीयमन्नं रसञ्च यजमानः प्राप्नोति । ततः

कुक्कुटोसिमधुजिह्वइषमूर्जमावदत्वयावयुः सङ्घातं सङ्घातज्जेष्ववर्षद्वहमसिप्रतित्वावर्षद्वहंवेत्तुपरापूतं रक्षःपरा

पूताअरातंयोपहतं रक्षोवायुर्वोविविनक्तुदेवोवः सविताहिरण्यपाणिः प्रतिगृभणात्वच्छिद्रेणपाणिना ॥ १६ ॥

'त्वया' कृत्वा 'वयं सङ्घातं सङ्घातं' 'जेष्व' असुरैः सह क्रियमाणं तं संग्रामं जेष्व जयेम । कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं मास्वित्यर्थः । शम्यक् हन्यन्ते असुरायन्तेति सङ्घातो युद्धम् । मनोरात्रणकोदधभआसौत्तस्मिन्नसुरघ्नौ वाक् स्थिता तस्मिन् शब्दं कुर्वति तच्च श्रुत्वा असुरा म्रियन्ते । ततः किलाताकुलीनामानावसुरयाजकावलुगत्वा तेनैव ऋषभेण याजयताम् ऋषभे हते सा वाक्प्रजोर्जायां प्रविष्टा । तौ पुनस्तयापि मनुमयाजयताम् । ततः सा वाग्यज्ञपात्राणि प्रविष्टेत्यसुरपराभवाय । तद्वाक्प्रकटनार्थं शम्यया हृषदुपलहननमिति श्रुत्योक्ताभिप्रायः । का० "वर्षद्वहमसीति शूर्पमादत्तइति" । हे शूर्प त्वं 'वर्षद्वहमसि' वर्षेण दृष्ट्या

का० 'हविरावपत्यग्नेस्तनूरसौतीति' । हे हविः त्वं "अग्नेः" आहवनीयस्य "तनूः" शरीरमसि । अतस्तत्त्वं त्रिप्तं हविरग्निर्भवति । अतो हविः अग्नेस्तनूः । किंभूतं हविः । "वाचोविसर्जनम्" अपां प्रणयनकाले नियमिताया यजमानवाचो हविरावपनकाले विसर्गो भवति । तस्मादिदं 'हविर्वाचोविसर्जनम्' । अतो 'देववीतये' देवानां तर्पणाय 'त्वा' त्वां 'गृह्णामि' आवपामीत्यर्थः । का० 'बृहद्-
 प्रावेति सुखलमादत्तइति' । हे सुसल त्वं यद्यपि "वानस्पत्यः" दारुमयस्तथापि 'आवासि' दार्ढ्येन पाषाणसदृशोसि । तथा दीर्घत्वेन 'बृहत्' मन्यसे । का० 'सद्ददमित्यवदधातीति' । हे सुसल त्वं 'देवेभ्यो' अग्न्यादिदेवोपकारार्थम् 'इदं' हविर्त्रीहिरूपं 'शमीष्व' शमय ।

अग्नेस्तनूरसिवाचोविसर्जनन्देववीतयेत्वागृह्णामिबृहद्वावासिवानस्पत्यःसद्ददन्देवेभ्यो हविः

शमीष्वसुशमिशमीष्व । हविष्कृदेहिहविष्कृदेहिहविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

भक्षणविरोधितुषापनयनेन शान्तं कुरु । तस्यैव पदस्य व्याख्यानं 'सुशमीष्व' सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमीष्व । शम उपशमं व्यत्ययेन शपोलुक् । तुरुस्तु शम्यमः सार्वधातुकइति ऋगुगमः । शान्तिं द्विविधा । बाह्यतुषापनयनादाद्या सा प्रथमावघातेन स्यात् । अन्तःस्थितमालिन्यस्यापनयनादन्या सा फलीकरणेन भवति । तं द्विविधं संस्कारं कुर्वित्यर्थः । का० 'हविष्कृदेहीति त्रिराह्वय-
 तीति' । यजमानः पत्नो वान्योवा योत्रोहो नवहन्ति तं सम्बोध्याह्वयते हे "हविष्कृत्" हविः करोतीति हविष्कृत् 'एहि' अत्रागच्छ । त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम् ॥ १५ ॥

का० 'शर्मासीति कृष्णाजिनादानमिति१ । हे कृष्णाजिनस्त्वमुलूखलस्य धारणार्थं 'शर्म' सुखहेतुरसि । अजिनस्य चर्मेति मानुषं नामं शर्मेति दैवं नाम । का० 'अपेत्य पात्रेभ्योऽवधूनोत्यवधूतमितीति२ । 'रक्षः' कृष्णाजिने गूढम् 'अवधूत' कृष्णाजितकम्पनेन भूमौ पातितम् एवमरातयोपि पातिताः । का० 'प्रत्यग्रौवमास्तृणात्यादित्यास्त्वगिति३ । हे कृष्णाजिन त्वम् 'अदित्याः' भूमिदेवताया स्वप्नं भूसि । ततोऽदितिर्भूमिस्त्वा त्वां 'प्रतिवेत्तु' प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वगिति वेत्तु जानातु । पुरा यज्ञोदेवेषु रुष्टः कृष्णसृगौ भूत्वागमत्तदा देवाः ज्ञात्वा तदीयां त्वचमुत्थिय जगृहुस्तस्माच्चर्मास्तरणमित्यभिप्रायः अतावान्मातः४ । का० 'सव्याशून्ये निदधात्युल्-

शर्मास्यवधूतुरक्षोवधूताश्चरातयोदित्यास्त्वगसिप्रतित्वादितिर्वेत्तु ।

अद्रिरसिवानस्यत्योग्रावासिपृथुबुध्नःप्रतित्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

खलमद्रिरसि यावासीतिवा प्रतित्त्वैत्युभयोरिति५ । विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रतित्वेति शेषोयोजनीयः । हे उलूखल त्वं यद्यपि 'वान-
स्यत्यः' दार्शनमयस्तथापि दृढत्वाद् 'अद्रिरसि' पाषाणोसि किम्भूतः 'पृथुबुध्नः' स्थूलमूलः मूलस्य वातोपद्रवेण चाञ्चल्यराहित्याय मूल-
स्थूलत्वं हे उलूखल तथाविधस्त्वं 'यावासि' दार्ढ्येन पाषाणसदृशोसि । 'अदित्यास्त्वक्' अधस्तादास्तीर्णा कृष्णाजिनरूपा भूमिस्त्वगस्ति सा त्वां 'प्रतिवेत्तु' स्वकीयत्वेन जानातु ॥ १४ ॥

हे आपः 'इन्द्रो' देवः 'वृत्रतूर्ये' तूर्यतिर्वधकर्मणा वृत्रवधे निमित्तभूते सति 'युष्माः' युष्मान् 'अवृणेत' । आकारेच्छान्दसः । सहकारित्वेन प्रार्थितवान् । 'यूयम्' अपि 'वृत्रतूर्ये' निमित्ते तम् 'इन्द्र' 'वृणीध्व' वृत्रवत्यः सहकारित्वेन । का० 'प्रोक्षितास्येति' तासां प्रोक्षणमिति१ । हे आपो यूयं 'प्रोक्षिताः' भवथ असंस्कृता अन्यसंस्काररक्षमा न भवन्तीति । का० 'हविषश्चाग्नये त्वाग्नोषोमाभ्यां त्वेति यथादेवतमन्यदिति२ । अन्यदपि हविस्तद्देवतोच्चारणे प्रोक्षणीयम् । 'अग्नये त्वा जुष्टं' प्रोक्षामि । अग्नोषोमाभ्यां त्वा जुष्टं

युष्मा इन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्रम वृणीध्वं वृत्रतूर्ये प्रोक्षितास्य । अग्नये त्वा जुष्टमोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यां

त्वा जुष्टमोक्षामि । दद्याय कर्मणे शुभध्वन्देवयज्यायै यदो शुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुभामि ॥ १३ ॥

प्रोक्षामि' । का० 'पात्राणि दैव्यायेति३ । कृष्णाजिनोलूखपादीनि पात्राणि प्रोक्षयेत् । हे यज्ञपात्राणि ! यूयं 'शुभध्वम्' शुद्धानि भवत । किमर्थम् 'दैव्याय कर्मणे' अग्न्यादिदेवतासम्बन्धिने कर्मणे । तदेव कर्म विगृह्यते । 'दैवयज्यायै' देवसम्बन्धिन्दे यागक्रियायै । किञ्च ! 'अशुद्धाः' नीचजातयस्तत्तादयो 'वो' युष्माकं सम्बन्धि यदङ्गं 'पराजघ्नुरिदं' पराहतं कृतवन्तः । केदनतश्चणादिकाले स्वकीय हस्तस्पर्शरूपमशुचित्वं चक्षुः । 'तदिदं' 'वो' युष्माकमङ्गं 'शुभामि' प्रोक्षणेन शुद्धं करोमि ॥ १३ ॥

‘सूर्यस्य रुश्मिभिः’ शुद्धिहेतुभिः उत्पुनामीति सम्बन्धः । वायोः सूर्यरश्मिनाञ्च पादप्रक्षालनाद्युपहतभूमिषुद्धिहेतुत्वं प्रसिद्धम् ।
 का० ‘सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीरापङ्गतिः । उत्पूताभिरद्भिः पूरितामग्निहोत्रहवर्षीं सव्यहस्ते स्थापयित्वा मन्त्रमुच्चारयन्
 दक्षिणहस्तेनोर्ध्वञ्चालयेदिति सूत्रार्थः । मन्वार्थस्तु—हे ‘देवीः आपः’ द्योतनात्मिका आपो यूयम् ‘अय’ अस्मिन् दिने ‘इमम्’
 इदानीं प्रवर्त्तमानं यज्ञम् ‘अये’ ‘नयत’ पुरतः प्रवर्त्तयत निर्विघ्नं समापयत । किञ्चूताः आपः ‘अयेऽनुवः’ अये गच्छन्ति इत्यये गुवः
 पुरतोनिम्नप्रदेशं प्रति गमनशीलाः । तथा ‘अयेऽनुवः’ अये पुनन्ति अयेऽनुवः । अये यस्मिन् पूर्वभागे गच्छन्ति तस्मिन्प्रपहतिनिवा
 रणेन शोधनशीलाः । यद्वा अये पिबतीत्ययेऽनुवः । प्रथमं सोमरसस्य पानकर्त्राः । गमेः क्षिप्रत्यये गमः कावित्यनुनासिकलोपे
 पुनातेः पिबतेर्वा कौ जङ् च गमादीनामित्यूकारः । किं च ‘यज्ञपति’ यजमानमये नयतेत्यनुवर्त्तते । फलभोगाय प्रेरयत । कव-
 भूतम् “सुधातुम्” सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुष्पातीति सुधातुस्तं ‘यज्ञस्य पति’ पालयितारम् । एको यज्ञपतिशब्दो
 योगेन व्याख्येय एको रुढा । तथा “देवयुवम्” । यु मिश्रणे देवान्यौति यज्ञादिना मिश्रौकरोति देवयुस्तम् । क्षिप्—
 अनित्यसाम्यमशानमिति तुगभावः । यद्वा देवान् कामयते इति देवयुस्तम् । ‘इदंयुरिदं’ कामयमानइति१ यास्तोक्तेः । सुप
 आत्मनः क्वजिति क्वच् । क्वचि चेतीत्वे प्राप्ते न कृन्दस्यपुत्रस्येति ईत्वाभावः । अश्वाघस्यादिति अश्वाघयोरेवात्वविधानादकृत्सार्व-
 धातुकयोरिति प्राप्ते दीर्घो न भवति । ततः क्वाकृन्दसीति उपप्रत्ययः । देवयुशब्दस्यामि परेऽमि पूर्व इति प्राप्तस्य वा
 कृन्दसीति विकल्पे न तन्वादीनां वा इयङ्ङुवङ्ङावित्युवङ् ॥ १२ ॥

हन्तामित्यवरोहतीति^१ । 'पृथिव्यां' वर्त्तमानाः 'दुर्याः' गृहाः 'हृहन्तां' हृडा भवन्तु । अनेन मन्त्रेण शकटम् अवहरोयेत्^२ । दुरो-
हाराण्यहन्तीति दुर्याः गृहाः हविर्गृहोत्तरोत्तरतोऽध्वर्योभारेण गृहचोभः सम्भाव्यते । सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते । का० 'गच्छत्युर्वन्त-
रिचमिति^३ व्याख्यातम् । का० 'अपणस्य पञ्चात्सादयति पृथिव्यास्वेतीति^४ । हे हविः 'पृथिव्यानाभी' मध्ये 'त्वा' 'सादयामि' स्थापयामि ।
तस्यैव व्याख्यानम् 'अदित्या उपस्थे' इति । उपस्थे स्वाङ्गे यथा सुप्तं बालं पुत्रं माता स्वाङ्गे स्थापयति । एदमिदं हविः अदित्या
उपस्थे भूम्या अङ्गे 'सादयामि' । हे 'अग्ने' तव समीपे स्थापितमिदं 'हव्यं' त्वं 'रक्ष' । सुप्तपुत्रमिव बाधकेभ्यः पालय ॥११॥

पवित्रेस्थोवैष्णव्यौसवितुर्वःप्रसवउत्पुनाम्यच्छिद्रेणपवित्रेणसूर्यस्यरश्मिभिः । देवीरापोअग्रे

गुवोअग्रेवोयइममद्यज्ञन्नयताग्रेयज्ञपतिःसुधातुयज्ञपतिन्देवयुवम् ॥ १२ ॥

का० 'कुशो समावप्रशीर्णायावनन्तर्गर्भी कुशैः क्षिनक्षि पवित्रेस्थइति त्रौत्वेति^५ । वैष्णवे इति प्राप्ते व्यययोवहुलमिति स्त्रीत्वम् ।
हे 'पवित्रे' शोधके कुशइयरूपे युवां 'वैष्णव्यौ' यज्ञसम्बन्धिनी 'स्यः' भवथः 'यज्ञोवै विष्णुर्यज्ञियेस्थइति^६ श्रुतेः । का० 'हविर्गृह्णामपः
कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्वइति^७ । 'सवितुः' प्रेरकस्य 'प्रसवे' प्रेरणे सति । हे 'आपः' 'वः' युष्मान् 'उत्पुनामि' उत्कर्षेण
शोधयामि । केन 'अच्छिद्रेण' छिद्रहीनेन 'पवित्रेच' शोधकेन वायुरूपेण । 'यो वा अयं पवतएषोच्छिद्रं पवित्रमिति^८ श्रुतेः ।

१—२, ३, २५ ।

२—"शकटादवरोहयेत्- सु० पाठः ।

३—२, ३, २६ ।

४—२, ३, २७ ।

५—२, ३, २९ ।

६—१, १, ३, १ ।

७—२, ३, ३२ ।

८—१, १, ३, ६ ।

अश्विनो हि देवानामध्वर्युं पूषाहि देवानां भागधुक् । अतोयहणसाधनयोः स्ववाहोरश्विवाहुभावना कार्या हस्तयास्तु पूष-
हस्तभावनेति भावः । सर्वात्मकस्याग्नेर्हविस्तादृशं मनुष्येण कथं गृहीतुं शक्यमिति सविवानुज्ञातोश्विवाहुभ्यां पूषोहस्ताभ्यां
गृह्णामीत्यर्थः । किञ्च सत्यं देवाग्रतुतमनुयाइति श्रुतेः । देवानां सत्यरूपत्वात् तदनुस्मृतिपूर्वकं हविर्ग्रहणम् फलपर्यवसायित्वात्सत्यं
भवति । देवतास्मृत्यभावे तु मनुष्याणामगृह्णतत्तत्तत्तमनुष्ठानं निष्फलत्वादनृतं भवतीति देवतास्मरणमित्यभिप्रायः ।
हविर्गृह्णन्तमध्वर्युं देवताः सेवन्ते मम नाम गृहीयतीति । अनामग्रहं हविषि गृहीते तासांश्विषः कलहोभवेदिदं मर्दयमिव
गृहीतमिति तत्कलहनिवृत्त्यर्थं मग्नये जुष्टमग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वकं हविर्ग्रहणमित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

भूतायत्वानारातयेखुरभिविक्खेपट्टं हन्तान्दुय्याः पृथिव्यामुर्वन्तरिक्षमन्वेमि । पृथिव्यास्त्वा

नाभौसादयाम्यदित्याउपस्येग्नेहव्यरक्ष ॥ ११ ॥

का० 'भूतायत्वेति' शेषाभिमर्षणमिति । हे व्रीहिशेष कटावस्थित 'भूताय' भयवनाय यागान्तराणां ब्राह्मणभोजनस्य च पुनरपि सद्वा-
वाय 'त्वा' त्वां परिशेषयामीति शेषः । 'न' 'अरातये' अदानाय शेषयामि । का० 'स्वरिति प्राड्वैक्षते' इति । अहं 'स्वः' अभिविक्खेपं
यज्ञं पश्येयं 'यज्ञोवैखरहर्देवाः सूर्य इति' श्रुतेः । यज्ञदिवसे देवसूर्याः स्वः शब्देनोच्यन्ते । स्वर्गहेतुत्वादपि स्वः शब्देन यज्ञः । ख्या
प्रकथने । 'अभिावस्थेयम्' अभितोविशेषेण ख्यापयेयम् पश्येयमित्यर्थः । अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखोयज्ञभूर्मी वीक्षते । का० 'दृष्टु

वायुसञ्चाराय विस्तीर्णभव । शकटस्य व्रीहीणां तृणाद्याच्छादितत्वाच्छङ्कोचे वायुप्रवेशाभावादाच्छादनमपनैत्य यथा वायुः प्रविशति
तथा सङ्कोचं परित्यजेत्यर्थः । वायुरूपमाणप्रवेशाद्विः संप्राणं क्रियते मन्त्रेण । किञ्च । वायुप्रवेशरहितं सर्वं वस्तु वरुणदेवत्व
भवति । वरुणश्च बन्धकारित्वाद् यज्ञनिरोधकस्तन्निवृत्त्यर्थमयं मन्त्रः । 'यद्वा' किञ्च वातोनाभिभवति तत्सर्वं वरुणदेवत्वमुरुवाताये-
त्याह वारुणमेवैतत्करोतीति तित्तिरिवचनात् ॥ का० 'अपहतमिति निरस्यत्यन्यदविद्यमानेऽभिमृशेदिति' । व्रीहिभ्योन्यत्तृणादिकं
यदि तत्र भवेत्तदनेन निरस्येत् तृणाद्यभावे व्रीहिनभिमृशेदिति सूत्रार्थः । अथ मन्त्रार्थः—'रक्षः' यज्ञविघातकम् 'अपहत'

देवस्यत्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्म्यापूष्णोहस्ताभ्याम् ।

अग्नये जुष्टं गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्याञ्जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

निराकृतं तृणादिकमेव रक्ष उच्यते ॥ का० 'यच्छन्तामित्यालभते' इति । 'पञ्च' पञ्च सङ्ख्याका अङ्गुलयोर्व्रीहिरूपं हविः 'यच्छन्ता'
नियच्छन्तु । अग्नेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन सुष्टिना व्रीहिन् गृह्णीयादित्यर्थ उक्तोभवति ॥ ८ ॥

का० 'देवस्य' इति गृह्णात्याग्नेयं चतुरोसुष्टीनेवमग्नीषोमीयं यथा देवतमन्यदिति । हे हविः 'सवितुर्देवस्य' 'प्रसवे' प्रेरणे
सति तेन प्रेरितोऽहम् 'अग्नये' 'जुष्टं' प्रियं 'त्वा' 'गृह्णामि' । 'अग्नीषोमाभ्यां' व्यासक्तदेवताभ्यां च 'जुष्टं' त्वा 'गृह्णामि' ।
काभ्याम् 'अश्विनोर्वाङ्म्यां' 'पूष्णोहस्ताभ्यां' च । अंसमणिवन्धयोर्मध्यभागे दीर्घदण्डाकारोवाहुः पञ्चाङ्गुलियुक्ताग्रभागोहस्तः ।

का० 'देवानामित्युपस्तम्भनस्य पञ्चादीषामिति' । शकटस्य दीर्घः काष्ठमीषा तदग्रस्य भूमिस्पर्शमाभूदिति ॥ तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनं तस्य पञ्चाङ्गाणि तामीषां स्पृशेत् । देवानामसि । हे शकट त्वं "देवानां" सम्बन्धि "असि" भवसि । किञ्चित् 'वज्रितमम्' बह्व प्रापणे । वहतीति वज्रिः वज्रितम् ब्रौह्मिरूपस्य हविषोऽतिशयेन प्रापकम् । तथा 'सन्नितम्' णा शौचे । अतिशयेन शुद्धम् । आह्वगमेत्यादिनां किं प्रत्ययः । यद्वा । स्त्रे वेष्टने । दाढ्याय चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम् । "पप्रितमम्" । प्रा पूरणे ब्रौहिभिरतिशयेन पूरितम् । 'जुष्टतम' जूषो प्रोतिसेवनयोः । देवानामतिशयेन प्रियम् । 'देवहृतमम्' । ऐज् स्पर्धायां शब्दे च । देवानामतिशयेन ह्राष्ट । ब्रौहिपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवाग्राह्यतादिव शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ८ ॥

अङ्गुतमसिहविर्धानं दृष्ट्वा स्वमाह्वार्त्तयन्नपतिह्वारिणी कृषीत् ।*

विष्णुस्त्वाक्रमतामुखातायापहतर्त्तयच्छन्नाम्यञ्च ॥ ९ ॥

अङ्गुतमसि । हृ कौटिल्ये । क्रमप्रत्ययः । ऋहरेः कृन्दसोति निष्ठायां ऋग्नादेशः । "अङ्गुतम्" अङ्कुटिलम् "असि" । आरोहणेपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थः । "हविर्धानं" ङ्रघाञ् धारणपोषणयोः । हविषो ब्रौह्मिरूपस्य धारकं पोषकं भवसि । अतो "दृष्ट्वा" मा ह्वाः मां ता यन्नपतिह्वारिणीदिति । पूर्ववद्वाक्ये यम् । का० 'विष्णुस्त्वेत्यारोहमिति' । हे शकट "विष्णुः" व्यापको यज्ञः 'त्वा' त्वां "क्रमतां" पादेन क्रम्यारोहन् नाहं समर्थ इति भावः । का० 'प्रेक्षेत उखातायेति हविष्यामिति' । हे शकट "वाताय" "उरु" भवेति शेषः । वदन्तर्वर्ति ब्रौहिषु

१—२, ३, १४,

२—२, ३, १४ ।

३—२, ३, १४ ।

* "ह्वारिणी" इति सु० पञ्च ।

निःशेषेण तप्तं-संतप्तम् । तप सन्तापे । 'अरातयः' च निष्पत्ताः । अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्पः ॥ का० 'गच्छतुर्वन्तरिच्यति' ।
'उरु' विस्तीर्णम् 'अन्तरिक्षम्' 'अवकाशम्' 'अन्वेमि' अनुसृत्य गच्छामि । गच्छतः पुरुषस्य पार्श्वयोरेव स्थितं रुहोऽनेन मन्त्रेण
निराक्रियते इत्याशयः ॥ ७ ॥

का० 'अपणस्य पञ्चादनस्तिष्ठन्तसमङ्गि धूरसीति धुरमभिमर्शनमिति' । अस्यायमर्थः—'अपणस्य पुरोडाशपाकहेतोर्गार्हपत्यस्य पञ्चा-
दनः' शकटं ब्रूहि युक्तं तिष्ठति । तच्च "समङ्गि" सम्यगङ्गानि यस्य तत् सर्वाङ्गोपेतं तस्य 'धुर' बलीवर्दवहनयोग्यं युगप्रदेशं धूर-

धूरसिधूर्वधूर्वन्तधूर्वतयोऽस्माधूर्वतितधूर्वयंवयधूर्वामः । देवानामसिवन्हितम

सहितमस्यप्रितमञ्जुटतमन्देवहृतमम् ॥ ८ ॥

सीति मन्त्रेण स्पृष्टेदिति ॥ अथ मन्त्रार्थः—ब्रीहिरूपहविर्धारकशकटसम्बन्धिनो युगस्य बलीवर्दवहनप्रदेशे कश्चिद्विंसकोऽग्निः
शास्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रार्थयते । 'अग्निर्वाणेषधुर्यस्तमेतदत्येधन् भवतोति' श्रुतिः । हे वज्रे त्वं "धूरसि" विंसकोऽसि । त्वीधुर्वीदु-
र्वीधुर्वी विंसार्थाः धूर्वतेः कृप् । यतो धूरसि अतो 'धूर्वन्त' विंसन्तं पारमानं 'धूर्व' विनाशय । किञ्च 'यः' राक्षसादिर्यागविघ्नेन 'अस्मान्'
'धूर्वन्ति' हिंसितुमुद्यत्स्तमपि 'धूर्व' विनाशय 'यं' न 'वयं' "धूर्वामः" तमपि 'धूर्व' यमालस्यादिरूपं वैरिणं वयमनुष्ठातारो धूर्वामो
हिंसितुमुद्यतास्तमपि धूर्व विनाशय । शकटस्थितान्यतिक्रमणनिमित्तमपराधमपङ्कोतुमग्न्याधारभूता शकटस्य धूरनेन मन्त्रेण स्पृश्यते ॥

यतीति प्रश्नः । तच्छब्दः प्रसिद्धार्थवाची । सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजापतिरस्ति 'सः' एव परमेश्वरः हे पात्र
'त्वा युनक्ति'—इत्युत्तरम् । पुनरपि 'कस्मै' प्रयोजनाय 'त्वा युनक्ति'—इति प्रश्नः । 'तस्मै' प्रजापतये तत्प्रोक्त्यर्थे 'त्वा युनक्ति'—इत्यु-
त्तरम् । सर्वकर्माणि परमेश्वरप्रोक्त्यनुष्ठेयानीति भावद्विज्ञातस्वर्जनं प्रति भगोवतोक्तम् । परित्यक्तं हृन्द्वाशः पात्राण्यासाद्य
शूर्पं चाग्निहोत्रहवर्णीं चादत्ते । का० 'कर्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रहवर्ण्यादायेति' ॥ 'कर्मणे' हे अग्निहोत्रहवर्णि हे
शूर्पं वां युवां कर्मार्थमहमाददइति शेषः । 'वेषाय' च । विष्टल व्याप्तौ घञ् । वेषो व्याप्तिः । सूचितकर्मसु व्याप्त्यर्थं च 'वां'

कस्त्वायुनक्तिसत्त्वायुनक्ति कस्मैत्वायुनक्ति तस्मैत्वायुनक्ति । कर्मणेवाविषायवाम् ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टरक्षः प्रत्युष्टाचरातयोनिष्टप्ररक्षोनिष्टप्राचरातयः । उर्ध्वतरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

युवामहमाददे । शकटेऽवस्थितानां ब्रह्मोणां हविरर्थं पृथक्करणं प्रेक्षणाद्यौदकधारणमित्यादयोऽग्निहोत्रहवर्णीव्यापाराः । ब्रीहिनि-
र्वापधारणमुलूखले ब्रीहिप्रक्षेपः पुनरुद्धरणं चेत्यादयः श्रुपेव्यापाराः ॥ ६ ॥

का० 'प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टममिति वेति' । 'रक्षः' राक्षसजातिः । 'प्रत्युष्टं' प्रत्येकं दग्धम् । उप दाहे । अग्निनाग्निहोत्रह-
वर्णीशूर्पयोः प्रतपनेनात्र स्थिताराक्षसा दग्धा इत्यर्थः । अरातरोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः । रा दाने । हविषो देक्षिणाया
वा दाने रातिः । रातिः प्रतिबन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धा अन्यथा न यज्ञसाधनमित्यर्थः । शूर्पादौ निगूढं 'रक्षोनिष्टम'

का० । 'अपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नग्निमोक्षमाणाऽपउपस्थय्य व्रतमुपैत्याग्ने व्रतपतइदमहमिति वेति ॥ हे व्रतपते व्रतस्थानुष्ठेयस्य
कर्मणः पते पालक हे अग्ने त्वदनुज्ञया 'व्रतं चरिष्यामि' कर्मानुष्ठास्यामि । 'तत् शक्यम्' तत्कर्मानुष्ठातुं शक्तो भूयसं त्वत्प्रसादात्
'तन्मे राध्यतां' मदीयं तत्कर्म निर्वहन् सत् फलपर्यन्तं सिध्यतु । शकेराशौर्लिङ्गासुट् । लिङ्गाशित्यङ् । अतोयेयः । गुणः । शके-
यम् । 'अग्निर्वै देवानां व्रतपतिरिति' श्रुतिः ॥ इदमहम् ॥ 'अहं' यजमानोऽस्मादनुत्तानानुत्थजन्मन उह्य 'सत्यं' देवताशरीरम् 'उपैमि'
प्राप्नोमि । सत्यमनुष्ठायमानकर्मरूपेण प्रत्यक्षमिति मन्वानइदमिति विशिनष्टि । अनृतं मनुत्थजन्म शीघ्रविनाशित्वात् । यथा
स्वप्नगजादयो बोधमात्रेण शीघ्रं निवर्त्तमाना अनृता उच्यन्ते । सत्यं देवजन्म बहुकृत्वस्यायित्वात् । यथा जागरणगजादयः ।

अग्नेव्रतपतेव्रतञ्चरिष्यामि तच्छ्रुत्यन्तन्मे राध्यताम् । इदमहमनुत्तानुत्थमपैमि ॥ ५ ॥ १५३०

श्रुतिरपि—'इदमहमनुत्तानुत्थमपैमि' इति तन्मनुत्थेभ्यो देवानुपावर्ततइति ॥ यद्वा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते आह्वे । नानृतं
वदेदिति कर्मण्यनृतनिषेधात् । अनृतवदनादुद्गत्याहमिदं सत्यवदनमुपैमि । अतइदं सत्यवदनं कर्मोद्गत्यात्मकमकाले पाल-
नीयम् ॥ ५ ॥

एवं व्रतमुपेत्य ब्रह्माणं हत्वापां प्रणयनं कुर्यात् । का० 'ब्रह्मवपः प्रणेत्यामि यजमानवाचं यच्छत्याहानुज्ञातउत्तरेणाहवनीयं
सम्पति निन्दधमति' कस्त्वा युनक्तोति ॥ अत्र मन्त्रं प्रयुञ्जानोऽध्वर्युर्यज्ञारम्भकर्मण्यात्मनः कर्तृत्वमपनीय प्रजापतेर्यज्ञकर्तृत्वं प्रशो-
त्तरूपाभ्यां मन्त्रवाक्याभ्यां प्रतिपादयति । प्रणीतानामपां धारक हे पाव 'त्वां' कः पुरुषो 'युनक्ति' आहवनीयस्योत्तरभागे स्थाप-

१—४, २, २५ ।

२—४, २, २६ ।

३—४, २, ३३ ।

४—'जोषै' सहजहेतुर्भवति' इति सु० पाठः ।

५—४, २, ३४ ।

६—२, १, ११ ।

७—१, १, १, २ ।

८—१, १, १, ४ ।

९—२, २, २, ३ ।

का० 'प्रोक्ते सावित्रायुरित्याहेति । पूर्वोक्तप्रश्नस्योत्तरे असुं गामिति दोष्ठां प्रोक्ते सति सावित्रायुरिति मन्त्रेण दोष्ठाः (अथ-
ध्वयुर्व्रूयात् । या गौस्त्वया दुग्धा मया च पृष्टा 'सा' 'विश्वायुः' शब्देनाभिधेया विश्वमायुर्यस्याः सा विश्वायुः । यजमानस्य सम्पूर्णं आयुः
प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ का० 'एवमितरे उत्तराभ्यामिति । यथा प्रथमा गौः पृष्टा एवमिनरे द्वितीयद्वितीयं गावौ तदोहेनादुर्ध्वं कामधुक्ष
इति मन्त्रेण प्रष्टव्यं । दोष्ठा तूत्तरेऽसूमिति प्रोक्ते सा-विश्वकर्मा सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिषं ब्रूयात् ।
या द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा 'सा' 'विश्वधायाः' । दुग्धाञ्च धारणपोषणयोः । विश्वान् सर्वान् देवान् ददाति चौरदद्यादि-
हविर्दानेन पुण्याति इति विश्वधायाः । असुन् प्रत्ययोणिञ्च । णित्वादातोयुक्चिण्णकृतोरिति युक् । यदा घेष्ट पाने विश्वा-

सावित्रायुः साविश्वकर्मा साविश्वधायाः । इन्द्रस्यत्वाभागं सोमेनातनन्मि विष्णोर्हव्यं रक्ष ॥ ४ ॥

निन्द्रादिदेवान् चौरादि हव्यं धारयति पाययतीति विश्वधायाः ॥ का० 'उद्वास्यातनन्ति प्राग्धुतशेषेणैन्द्रस्यत्वेति । कथितं
चौरमग्ने रुद्रास्य मन्दोष्ये तत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टेन दध्ना दधिनिष्पत्तये आतञ्चनं कुर्व्यात् । हे चौर 'इन्द्रस्य भागं' त्वां
'सोमन' सोमवत्क्षीरसेन 'आतनन्मि' दध्यर्थं कठिनीकरोमि । तच्चतिः कठिनीकरणार्थः । यद्यप्यत्रातञ्चनहेतुदधिशेषस्तथापि
भावनया तस्यैव सोमत्वं सम्पाद्यते । यथा कथित्युपमान् बन्धुत्वे भावितो बन्धुर्भवति । प्रातिकूल्येन भावितः शत्रुश्च । तदुक्तं वसिष्ठेन—
'बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे भावितः परः । विषामृतदुग्धैवेह स्थितिर्भावनिबन्धनीति । भोज्यं वा विषत्वेन भावितं बालिं करोति ।
अमृतत्वेन भावितं जीवनहेतुर्भवति' । तथा च दधिशेषस्य भावनया सोमत्वम् ॥ का० 'सोदकेनापि दध्नायमृत्णमयेन विष्णोर्हव्यमि-
तीति । हे 'विष्णो' इदं 'हव्यं' चौरं 'रक्ष' । सर्वत्र सृष्टौ पालने संहारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वराभिमानिन्यो देवताः अतो विष्णुं
सम्बोध्य हविषोरक्षां प्रार्थयते ॥ ४ ॥

त्वद्भिष्टचौरकुन्दनेनानुष्ठानविघ्नएव यजमानस्य कौटिल्यम् । तच्च त्वद्दार्ढ्यान कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्रार्थयति ॥ २ ॥

का० । 'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्याङ्करोत्यद्वेति' । अस्यामुखायां स्थापयनीयस्य पवित्रस्य प्रागयत्वं सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्ध-
वत्कृतोदगयत्वं विकल्प्यते । हे शाखापवित्र 'वसोः' इन्द्रदेवतानिवामहेतोः पयसः शोधकं 'पवित्रं' त्वम् 'असि' । पवित्रेण अवघाते^२
सति चौरिण सह स्यात्वां पततां तृणपर्णादीनां प्रतिबध्यमानत्वात्पवित्रस्य चौरशोधकत्वम् । किंभूतं पवित्रम् । शतधारम् ।
शतसङ्ख्या धारां यस्मिन् । तथा 'सहस्रधार' सूत्रैः पवित्रच्छिद्रेः स्यात्वां पतन्तीनां चौरधाराणां शतसहस्रसङ्ख्याकानां सङ्गावा-

वसोः पवित्रमसिशतधारं वसोः पवित्रमसिमहस्रधारम् । देवस्त्वासविता पुनातु वसोः पवित्रेण

शतधारेण सुप्ताकामधुक्षः ॥ ३ ॥

च्छोधकत्वमादृतुं वसोः पवित्रमिति द्विरुक्तिः 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' ॥ का० 'देवस्त्वित्यासिच्यमाने जपतीति' ३ । पयोदेवता
दोहनादुर्ध्वं स्यात्वां सिच्यमान हे चौर 'सविता' प्रेरकोदेवः पूर्वोक्तरीत्या 'शतधारेण' वसोः पवित्रेण 'त्वा' त्वां 'पुनातु' शाधयतु ।
सुपेति पवित्रविशिष्टं सुष्टु पुनातीति सुपुः तेन 'सुप्ता' 'नुडागमाभावआर्ष' ५ ॥ का० कामधुक्षइति प्रश्रुतिः ६ एकस्यां गवि दुग्धायां
दोग्धारमत्यध्वर्युः पृच्छेत् । हे दोग्धः विद्यमानानां गवां मध्ये त्वं 'काम् गाम्' 'अधुक्षः' दुग्धवानसि ॥ ३ ॥

१—४, ३, २१ । २—'व्यावधाने' इति मु० पाठः । ३—नि० दे० ४, ४२ । ४—४, २, २३ । ५—गुड्यादि मु० पुस्तके न दृश्यते । ६—५, २, १४

हेतोः पृथसः शोधकं 'पवित्र' त्वम् 'असि'। अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां बध्नीयात् । द्वौ कुंशी कुशत्रयं वा पवित्रं मुच्यते ॥
 कप्या० 'द्यौरसीति स्थाव्यादानमिति'। यस्यां स्थाव्यां चौरं प्रचेतव्यं तद्गृहणार्थोऽयं मन्त्रः। हे स्थालि भृज्जनाभ्यां निष्पन्ना त्वं 'द्यौरसि'
 जलहेतुवृष्टिप्रददुरलोकंरूपासि । यः सम्बन्धान्तद्रूपत्वमुपचर्यते । तथा 'पृथिव्यसि' पृथिव्याः सकाशादुत्पत्यतया सदा निष्पन्नत्वात् पृथिवी
 रूपत्वम् ॥ का० 'मातरिखनइत्यधिश्रयतीति'। गार्हपत्यादुदीचोद्गारान्निरुद्धं तेषूखामधिश्रयति । हे उखे त्वं 'मातरिखनः' वायोः 'धर्मः'
 दीपकोऽन्तरिक्षलोकोसि । मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति निश्वासचेष्टां करोतीति मातरिश्वा वायुः । धर्मः पृ चरणदीप्तोः 'धर्मः दीपकः'
 स्तस्थानेन० वायोर्दीपकोऽभिव्यञ्जकोऽन्तरिक्षलोकः । हे स्थालि तवोदरेऽयन्तरिक्षरूपस्यावकाशस्य वायुसञ्चारस्य सद्भावात् त्वमपि वायो

वसोः पवित्रमसि द्यौरसि पृथिव्यसि मातरिखनो धर्मोसि विश्वधा असि । परमेष्ठ धाम्ना

इह स्वमाह्वार्मते यज्ञपतिर्हार्षीत् ॥ २ ॥

धर्मरूपासि ॥ द्यौरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयरूपत्वमुखाया उक्तम् । अत्र मातरिखनः धर्मोऽसौत्यन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते ।
 तद्देशं त्रयाणां लोकानां धारणात् त्वं 'विश्वधा असि' विश्वं दधातीति विश्वधाः विश्वधारणमर्थमिति । लोकत्रयरूपत्वात् । किञ्च
 'परमेष्ठ धाम्ना' उक्तमेन बहुचौरधारणसामर्थ्यरूपेण तेजसा हे उखे त्वं 'इह स्व' इडा भव त्वन्निकृष्य चौरस्य गलनं वारयितुम् अन्यथा
 भग्नायास्तव क्रिद्रेण चौरं गलेत् । इहि इहि इडाविति धातुर्यद्यपि इद्वार्थं तथापि दाढ्यां सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानादाढ्यां नाम
 कालवृद्धिरेव भवति । किञ्च । हे उखे "मा ह्याः" कुटिला मा भव । ह्र कौटिल्ये । यदाखा कुटिला भवेत् तदानौमवाङ्मुखाभ्यां वा स यां
 तत्स्थं चौरं गलेत् । अतः चौरधारणाय दाढ्यामकौटिल्यं चार्थं त । किञ्च "ते यज्ञपति" स्वसम्बन्धियजमानो 'मा ह्यर्षीत्' कुटिलोमाभूत्

स्मिन्निति मतुप् । मादुपधायामतोर्वीऽयवादिभ्यइति मस्य वः । उगितथेति ङीप् । मतुपङीपोरनुदात्तत्वात् प्रजायद्स्वरएव । वाच्छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ 'अनमीवा'अम रोगे । अमेरिवइति इवप्रत्ययः । यडा । शिवायह्वाजिह्वायोवृषामोवा इत्यमेर्वन् प्रत्ययान्तोनिपातः । तस्य नञा बहुव्रीहौ समासस्य वेत्यन्तोदात्ते प्राप्तेतदपवादेन बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेतदपवादेन नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् ॥ 'अयच्छाः' तद्वत्स्वरः ॥ 'मा'निपातत्वादाद्युदात्तः ॥ 'स्तेनः' स्तेनं चौर्ये । स्तेनयति चोरयतीति स्तेनः । पचाद्यच् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ 'ईशत' ईश ऐश्वर्ये । छन्दसि लुङ्ङित् इति लङ् । व्यत्ययोबहुलमिति बहुवचनम् । न माङ्गो गे इत्यङ्भावः । निघातश्च ॥ 'अघशंसः' अघ पापकरणे । पचाद्यजन्तोऽवशब्दोऽन्तोदात्तः । अघं शंसति इच्छतीत्यघशंसः । 'शसि' इच्छायामच् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ 'ध्रुवाः' ध्रुव स्थैर्ये । इगुपधन्नाप्रौक्तिरःकइति कः । प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्ताभ्रुवशब्दः ॥ 'अस्मिन्' इणोदमुगिति एतेर्दमुक् । अन्तोदात्तइदम् शब्दः । तस्मात् ङेः स्मिन् तस्य उङिदम्पदाद्यप्युन्मैद्युभ्यइतुंदात्तत्वम् ॥ 'गोपतौ' गमेर्ङोरिति गोशब्दः प्रत्ययस्वरैणोदात्तः । गवां पतिरिति तत्पुरुषे पत्यावैश्वर्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । तस्यस्थमिपां । यासुट् । सलोपोऽलोपश्च । तिङतिङः ॥ 'बह्वोः' बहुशब्दात् वीतो गुणवचनादिति ङीष् । वाच्छन्दभीति जसः पूर्वसवर्णत्वम् । प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तः ॥ 'यजमानस्य' पुङ्यजोः शानन्निति यजतेः शानन् । निच्वादाद्युदात्तः ॥ 'पशून्' पश्यन्ति गन्धेनेति पशवः । अर्जिङ्गिकम्यमिपशिवाधान्जिपशितुक्युक्दोर्घहकारश्चेति दृशेः कुप्रत्ययः पशादेशश्च । प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तः ॥ 'पाहि' पा रक्षणे । लोट् । तिङतिङः । एवमग्रेपदस्वरप्रक्रियोहनीया विस्तरभयान्नोच्यते ॥ १ ॥

कात्यायनः—'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बभूवैति कुशौ विवृहेति । वासयति वृष्टादिद्वारा स्थापयति विश्वमिति वसुः यज्ञः । 'यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य पवित्रमसीति' श्रुतेः । यज्ञशब्देन तदीयहविर्द्रव्यरूपं चीरं लक्ष्यते । हे दर्भमयं पवित्र 'वसोः' इन्द्रदेवतायाः निवास

इति त्वाशब्दस्य स्वरितत्वं मन्त्रद्वयस्य संहितायाम् ऊर्ज इत्युकारस्य स्वरिताकंहितायामनुदातानीमिति प्रचयाभिधायामेकश्रुतौ प्राप्तायां तद्रूपवादकत्वेनोदात्तस्वरितपरस्य सूत्रतरइत्यन्तनीचोऽनुदात्तोभवति । अग्रिमस्य त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम् । एवमुत्तरपदेषु संहितायां स्वरानुहनीयाः ॥ 'वायवः' वातेर्गलैर्यात् क्वापाजिमिस्वदिसाध्यशुभ्यउणित्युण् । सति शिष्टप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोवायुशब्दः । 'जसः' सुष्वादनुदात्तत्वं जसि चेति गुणैर्वादेशे च स्थानेन्तरनमइति परिभाषया उदात्तएव जाते वायवइति मध्योदात्तं पदम् । जसः स्वरितत्वं पूर्ववत् ॥ 'स्थ' अस्तेर्लिटि शपोलुकि असोरलोपइति अकारलोपः । तिङतिङइति निघातः ॥ 'देवः' पचा दित्तादच् चितइत्यन्तोदात्तः ॥ 'वः' बहुवचनस्य वस्त्रसावित्यनुदातोवसादेयः ॥ 'सविता' घू प्रेरणे । खल्लुच्चाविति लृच् । इडागमः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ 'प्र' उपसर्गाद्याभिवर्जमित्यादुदात्तः ॥ 'अर्पयतु' ऋ गतौ । हेतुमति चेति णिच् । अर्तिङ्क्विरीकृयौत्यादिना युक् । पुगन्तेति गुणः । निघातश्च ॥ 'श्रेष्ठतमाय' प्रथम्यगच्चादतिगायने तमविष्ठनावितौष्ठन् । प्रथम्यस्य अइति आदेयः । जित्यादेर्नित्यमित्यादुदात्तत्वम् । ततः पुनः तमप् । बस्य पित्वादनुदात्तत्वम् । स्वरितप्रचयाः पूर्ववत् ॥ 'कमेणे' करोतेमंनिन् निच्चादादुदात्तः ॥ 'आ' उदात्तः ॥ 'प्यायध्वम्' ओ प्यायी वृद्धौ । हेतुमति णिच् । तस्य ऊन्त्यस्यभयथ्याङ्गभातुक्त्वात् णेरनिटीति णिलोपः । निघातः ॥ 'अध्ना' 'अध्ना अहन्त्या भवत्यध्नोति वेति यांस्कारः । अवे नञि वोपपदे हत्तेरध्नादयथेति यगन्तोनिपातः । सम्बुद्धित्वादा मन्त्रितस्य चेत्याष्टमिकोनिघातः ॥ 'इन्द्राय' इदि परमैश्वर्ये इन्धो दीप्तौ वा । इन्दति इध्यते वा तेजोभिरिति इन्द्रः । ऋज्वेन्द्रेत्यादिना रन्प्रत्ययान्तोनिपातः । निच्चादादुदात्तः स्वरितप्रत्ययो च ॥ 'भाग' भज भागसेवनयोः । अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायामिति घञ् । जित्वादुदात्ते प्राप्ते कर्षात्वतोषजान्तोदात्तइत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ तस्यामिपूर्वइत्यमा सहैकादेशएकादेशउदात्तेनोदात्त इतुदात्तएव ॥ 'प्रजावती' उपसर्गे च सञ्ज्ञायामिति जनेर्ङप्रत्ययः ततश्चाप तत्सहैकादिगेष्युदात्तान्तः प्रजाशब्दः । तस्मात्तदस्यास्य

भक्षणादिनः शंसोषतको व्याघ्रादिरपि मा ईयत हिंसकोमाभूत् । कीदृशीर्युष्मान् ? प्रजावतीः बह्वैषव्याः । अनमोवाः
अमोवा व्याधिः सनास्ति यासान्ताः अनमोवाः कृमिदुष्टत्वादस्त्ररोगरहिताः । अयक्षाः यक्षा रोगराजः प्रबलरोगरहिताः । किञ्च ।
यूयङ्गोपती गवां युष्माकं पत्यावस्मिन् यजमाने भ्रुवाः शाश्वतिकीः बह्वैर्बहुविधाः स्यात् भवत ॥ का०—‘यजमानस्य पशूनित्यग्न्या-
गारस्थान्यतरस्य पुरस्ताच्छाखासुपगूहतीति’ । हे पलायशाखे त्वमुन्नतप्रदेशे स्थित्वा प्रतीक्षमाणा सती यजमानस्य पशून् रक्ष्ये
सञ्चरतश्चोरव्याघ्रादिभयात्पाहि रक्ष शाखया रक्षितागवा निरुपद्रवाः सद्यः सायं पुनरागच्छन्तीत्याशयः । यद्यप्यचेतना शाखा तथापि
तदभिमानिनीं देवतामुद्दिश्यैवमुक्तम् यथा शास्त्रज्ञा अचेतनेपि शालयामे शास्त्रदृष्ट्या विष्णुसन्निधिमभिप्रेत्य विष्णुं सम्बोध्य षोडशो-
पचारान् विदधत इत्युक्तं प्राक् ॥

अथ व्याकरणप्रक्रिया । ‘इषे’ इपरिच्छार्थस्य कर्मणि क्तिप् । क्तिवादुपधायागुणाभावः । तस्माच्चतुर्थ्यैकवचनम् । इपश्चदगत
इकारोधातुस्वरेण प्रातिपदिकस्वरेण चोदात्तः स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् । चतुर्थ्यैकवचनस्य प्रत्ययत्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अनु-
दात्तौ सुपिताविति तदपवादेनानुदात्तत्वेप्राप्तेऽपि सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिरित्युदात्तत्वम् । तस्मिन्सत्युदात्तं पदमेकवर्जमितीकारोऽ-
नुदात्तः ॥ यद्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्तयोरन्यतरोयः कोपि वक्तुंशक्यं तथापि सति शिष्टस्त्रोबलीयानिति न्यायेन विभक्तिगतउदात्तएव
प्रबलः ॥ तथा स्रयनुदात्तादिकमुदात्तान्तमिदं पदं सम्प्रवृत्तम् । ‘त्वा’युपेभर्जनार्थस्ययुष्मसिभ्यां मदिगिति मदिक् प्रत्ययान्तस्य युष्मच्छब्दस्य
द्वितीयायां त्वेति-रूपम् । तस्य प्रातिपदिकस्वरेण यद्यपि उदात्तः प्राप्तस्तथापि अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यस्य सूत्रस्य अनुवृत्तौ सत्यां
त्वामौ द्वितीयाया इति त्वदेशविधानादयं शब्दोऽनुदात्तः ॥ ‘जर्ज’ जर्ज्वलप्राणनयोरस्मात् क्तिप् । जर्जति बलवन्तं प्राणवन्तं वा
करोति इत्यूर्कं अन्नम् । ‘जर्गित्यन्नमोर्जयति’ इति सत इति यास्कः । स्वरइषेवत् । संहितायां तदात्तादनुदात्तस्य स्वरित

वायुसादृश्यादस्मानां वायुत्वम् । यथा वायुः पादप्रचालनजीवनपुदिभिरुपहताभूमिं शोषयित्वा पुनरिति । एवं वत्साः अप्यनुलेपनहेतु
भूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनन्ति तस्माद्वायुसादृश्यम् । अथवा नृणां यथा स्वनिवासाय गृहनिर्माणसामर्थ्यमस्ति एवं पशूनां तदभावाच्चि-
रावरणेऽन्तरिक्षे सञ्चरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता तस्यान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः^१ । सच वायुः स्वावद्रवानिव पशून् पालयतीति पशूनां
वायुरूपत्वं तद्यः पालनाय पशून्वायवे समर्पयितुं वायुरूपत्वमापाद्य वायवस्थेति मन्त्रः प्रवर्तते । तदुक्तं तित्तिरिणा 'वायवस्थे त्याह
वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षोऽन्तरिक्षदेवत्याः खलु पशवो वायवं एवैतान् परिददातीति । यद्वा । ळणभक्षणायाहनि तत्र तत्ररिण्ये चरित्वा
सायं काले वायुवहेगेन यजमानगृहे समागमनाय पशून् प्रवर्तयितुं वायुरूपत्वमुच्यते । कात्यायनः^२ 'देवोवइति मातृणाम् एकां व्याकृत्यै
न्द्रभवति माहेन्द्रं वेति' । अस्यार्थः । पूर्वसूत्राच्छाख्योपस्पृशतीति पदद्वयमनुवर्तते । वत्सानां मातरोयागावः सन्ति तासां मध्ये एकाङ्गां
पृथक् कृत्य देवोवइति मन्त्रेण शाख्योपस्पृशन् । तथा सति गोसर्वान्य दधिरूपं हविरैन्द्रं माहेन्द्रं वा भवतीति । देवोवइति मन्त्रस्यैन्द्रो
देवता । मूषेरणे । सुवति स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति सविता देवः द्योतमानः परमेश्वरः । हे गार्वावोयुष्मान् प्रार्पयतु प्रभूतलणोपेतं
वनं गमयतु । किमर्थम् ? श्रेष्ठतमाय कर्मणे । चतुर्विधं कर्म । अग्रस्तं । प्रशस्तं । श्रेष्ठं । श्रेष्ठतमञ्चेति । लोकविरुद्धं बधवन्ध
चौर्यादिकमग्रस्तम् । लोकेः श्लाघनीयं बन्धुवर्गपोषणादिकं प्रशस्तम् । मृत्युक्तं वापिदूषतडागादिकं श्रेष्ठम् । वेदाक्तं यज्ञरूपं श्रेष्ठ
तममिति तल्लक्षणम् । 'यज्ञोवै श्रेष्ठतमं कर्माति युतेः^३ ॥ हे अन्नगाः गावः गोबधस्योपपातकरूपत्वाद्भुत्तमयोग्याभ्रघ्राज्यन्ते ।
तथाविधायूर्यमिन्द्राय भागम् इन्द्रसुहिष्य सम्पादयिष्यमाणं दधिरूपहेतुं चौरम् आप्यायध्वं समन्ताद्वर्धयध्वम् । सर्वास्वपि गोषु
प्रभूतचौरङ्गुतु । आ प्यायि वृद्धौ । वायुष्मानपहतुं स्तेनद्यौरोमा ईयत ईश्वरः समर्थोभाभूत् ॥ अघ्नसः अघ्नेन तीव्रपापेन

^१—'तिस्रपव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानी वायुर्वेन्द्रीवानरिचस्थानः सूर्योद्युस्थानः'—इति नि० दे० १, ५, १

^२—४, २, ८, १० ।

^३—१, ७, १, ५ ।

^४—'हविर्हेतुरुपम्'—इति सु० पाठः ।

जर्ज्वेति सन्नमनार्थः । सन्नमनं ऋजूकरणं शाखालम्बनं धूत्याद्यपनयनम् । इदं पक्षान्तरमित्यर्थः ॥ -जर्ज्वेत्वा ॥ शाखैव देवता । हे शाखे 'त्वा' त्वां सन्नमयामि ऋजूकरोमि । किमर्थम् ? 'जर्ज्वे' जर्ज्वलप्राणनयोः जर्ज्वेति सर्वान्मनुष्यपञ्चादीन् बलयति पानादिना दृढशरीरान् करोति । यद्वा । प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन वृष्टिगतोज्ज्वलकोरसंजर्ज्व- शब्देनोच्यते । तस्मै रसाय त्वामनुमाज्जिम् । यो वृष्टादूर्ध्वसोजायते तस्मै तदाहेति श्रुतिः २ । एतदन्वयपठेनाध्वर्युरीषमाणमन्नं बल-

ॐ यजुर्वेदाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ इषेत्वोर्ज्वेत्वा वायवस्य देवो वः सविता प्रार्पयतु येष्ठतमाय

कर्माणां प्राप्यत्यध्वमन्ना इन्द्राय भागस्मज्जावती रनमीवा अयच्छामावस्तेन ईशतमाघशो

मुवा अस्मिन् गोप्तौ स्यात् बह्वीर्यं जमानस्य पशून् प्राहि ॥ १ ॥

करमान्यक्षीरादिरसञ्च यजमाने सम्पादयत्येव । 'इषेत्वोर्ज्वेत्वा' इषमेवोर्ज्वेत्वा यजमाने दधातीति तित्तिरिवचनात् ॥ कात्या- यनः ३ — 'मातृभिर्वत्सान् संसृज्य वत्सं शाखयोपसृशति वायवस्थेति' । वायुर्देवता । वा गतिगन्धनयोः । वान्ति गच्छन्ति वायवोगन्तारः । हे वत्साः यूयं 'वायवः स्थ' मातृभ्यः सकाशात् अन्यत्र गन्तारो भवत । मातृभिः सह गमने सति सायं दीहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः । यद्वा ।

गस्ताअन्तराधानस्यैवासिद्धेः पवमानेष्टीनाञ्च दर्शपौर्णमासविक्रितित्वात्सोमोऽपि दीक्षणीयप्रायणीयादिषु दर्शपौर्णमाससत्तापे-
रादौ दर्शपौर्णमासमन्वाः गदितुं युक्ताः ते चेषेत्वादयः ॥—तत्रेषेत्वेति द्विपदस्त्राक्षरोमन्वः । तस्य दैव्यनुष्टुप्कन्दः शाखादेवता
पलाशशाखाच्छेदने विनियोगः । शाखादीनामन्वेतनत्वेपि तदभिमानिनीनां देवतानां सत्त्वाद्देवतात्वम् । 'अभिमानिव्यपदेशस्त्विति
व्याससूक्तेः १ ।' 'हृदब्रवीदापोब्रुवन्निति श्रुतेः । तस्माच्छाखोखापयःसुक्यूपादीनामपि देवतात्वम् । तत्र प्रतिपदि दर्शयागं चिकी-
र्षुर्मावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा दर्शयागार्थं 'ममाग्नेर्वचं इति मन्त्रेण अग्निषु समिदाधानरूपमन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणं
कुर्यात् २ । दर्शयागे त्रीणि हवींषि सन्ति अग्नेयोष्टाकपालेन्द्रध्वेन्द्रम्यइति तत्र प्रतिपदि दधि होतुं दध्नीनिष्यत्यै रात्रावमा
वास्यायां गावोदोग्धव्याः तद्दोहणार्थं प्रातर्होतृकिकदोहादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह चरन्तीवत्साः स्वमातृभ्यः पलाशशाखयापाकरणीयाः
तदर्थं पलाशशाखाच्छेदनम् । 'गायत्रा पत्निरूपं विधाय यदा दिवः सोमवल्याहता तदा तत्पत्रम्भू मावुमं ततः पलाशोऽभवदिति ३
श्रुत्यापलाशस्य प्राशस्य ब्रह्मत्वञ्चोक्तं तस्मात्पलाशशाखाच्छेदनम् ॥

अथ मन्त्रार्थः—क्रियापदाध्याहारेण ॥ हे शाखे ! 'इष्टे' वृष्टे 'त्वा' त्वां क्षिन्वि ॥ इत्यन्ते काङ्क्षन्ते सर्वैर्ब्रह्मादिधान्यनिष्यत्तये
सा इष्ट । श्रुत्या वृष्टिर्व्याख्याता कर्मणि क्तिप् । 'वृष्टे तदाह यदाहेषेत्वेति ४ श्रुतेः ॥ 'पर्णशाखाञ्चनन्ति' शामिलीं वेपेत्वे
त्यूर्ज्ज्वेति वा क्षिन्वि इति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात्तन्मयामीति वीक्ष्य इति कात्यायनोक्तेः । क्षिन्वीति क्रियापदमध्य
हर्तव्यम् । कात्यायनसूत्रस्यायमर्थः—पलाशशाखा शमीशाखा वात्र विकल्पिता तच्छेदने 'वेपेत्वूर्ज्वेति' हो मन्त्रौ
विकल्पितौ तयोः क्रियापदाकाङ्क्षत्वादर्थवबोधाय क्षिन्वि इति पदमध्याहर्तव्यमित्येकः पक्षः । 'इष्टे' इति हेतुद्वयार्थो मन्त्रः ।

१—सूताकारमेतत्, वस्तुतः श्रुतिवर्णनादिकपर्यालोचनया जड़ानामप्युपासनादिकमेवोपलभ्यते स्फुटम् । तथैवोक्तं भगवता वास्तेनापि—“अथाकारचिन्तनं
देवानामिन्द्रादि दे० १. ६ । अतएव 'हवस्वनिष्ठा इति' (इ० १. ७, २, १०) मन्त्रव्याख्यानावसरे चोक्तम्—'तत्रोपमादेन युष्टवर्णैर्भवन्तीत्येवमादि ॥
२—शा० सू० २. १, ५ । ३—का० २, १, २ । ४—शा० ब्रा० १, ७, १ ; ५, २, १० । ५—१, ७, १, २ । ६—४, २, १, ३ ।

वेदं येऽधीयन्ते विदन्ति वा शिष्यपरम्परया वर्त्तमानास्तेऽपि माध्यन्दिना उच्यन्ते । अतएव 'स्वाध्यायोध्येतव्यः'—इति^१ स्वशास्त्राध्ययनं विहितम् । तच्चाध्ययनं प्रतिमन्त्रमृषिच्छन्दोदेवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकं विधेयम् । अन्यथा दोषयवणात् 'एतान्यविदित्वायोऽधीते ऽनुब्रूतेजपतिजुहोतियजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवत्यथान्तराश्व गतं^२ वा पयते स्थाणुर्वर्च्छति प्रमोदते वा पापीयान् भवति' इति^३ कात्यायनोक्तेः । ऋथादिज्ञाने फलश्रवणाच्च । 'अथ विज्ञायैतानि योधीते तस्य वीर्यवदश्रयोर्यवित्तस्य वीर्यवत्तरम्भवति जपित्वा ह्रस्वेष्टा तत्फलेन युज्यते'—इत्युक्तेश्च^४ । तस्माद्देवमन्त्राणामृथादिज्ञानमर्थज्ञानञ्चावश्यकमन्यथा फलत्रेफल्यात् । तत्र यजुर्वेद मन्त्रेषु कानिचिद् यजूंषि काश्यनऋचः । तत्र ऋचान्नियताक्षरपादावसाना नामावश्यकं हृन्दः कात्यायनेनोक्तम् । यजुषां षड्भूतस्यताक्षरावसानानामेकाक्षरादीनां पिङ्गलेन^५ 'दैव्ये कमित्यादिनोक्तं^६ हृन्दोऽबोडव्यम् । तदधिकानां 'होतायच्चद्वनस्यतिमभिहीत्यादीनां^७ नास्ति हृन्दःकल्पना^८ ॥—तत्राद्याध्यायद्वितीयाध्यायाष्टाविंशतिकण्डिकाश्चेति दर्शपौर्णमासमन्त्राः तेषां परमेष्ठौ प्रजापति^९ ऋषिर्देवताः प्राजापत्या वा । द्वितीयाध्यायान्तिमकण्डिकापट्कन्यद्वयमन्त्रास्तीषां प्रजापतिऋषिः । आद्येऽध्याये सर्वाणि यजूंषि एका 'पुराक्रूरस्येति^{१०} ऋक् यजुषां पिङ्गलोक्तं हृन्दोऽबोडव्यम् विस्तरभयान्नोच्यते । ऋचान्तु हृन्दांसि दत्तव्यानि । तत्राद्यायां कण्डिकायां पञ्च मन्त्राः । द्वौ चाक्षरौ । तृतीयश्चतुरक्षरः । चतुर्थोऽष्टाक्षरः । पञ्चमो नवाक्षरः ॥—तत्र प्रकृतित्वादादौ दर्शपौर्णमासमन्त्राः । यत्र कृत्स्नाङ्गानां सुपदेशः क्रियते सा प्रकृतिः । यत्र विशेषाङ्गमात्रमुपदिश्यतेऽङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा विकृतिः । तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा । अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति । तत्र दद्यापि कृताधानस्यैव दर्शपौर्णमासयोरधिकारादग्न्याधानमन्त्रावक्तुमुचितास्तथाप्याधाने पवमाने

१—शं. ब्रा० ११, ५, ६, ७ । २—'भवत्यथान्तराश्वगतं' इति सु० पाठः । ३—अनुक्र० १, १, १ । ४—अनु० १, १, १ । ५—'हृन्दः' इत्यधि
'हृन्वी'—इत्यधिकारानन्तरं 'दैव्ये कमि' आसुरी पञ्चदश । प्राजापत्याष्टौ । यजुषा षट् । साक्षां विः । ऋचां विः ।—इत्यादि कु० १, ३-८ । ६—अ० २१क० ४६ ।
तृतीयेऽपि कमित्यादीनां ऋचो वासि चरितार्णता, यजुःषु हृन्दीभाव एव । ७—'प्राजापत्य'—इति सु० पाठः । ८—१, २, ८ ।

श्रीगणेशाय नमः । प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं भाष्यं विलोकोवटमाधवोद्यम् । यजुर्मनूनां विलिखामि चार्थं परोपकाराय
 वणाय ॥ १ ॥ दूरादसूयां निर्धूय कृपां कृत्वा ममोपरि । विलोकोवेददोषोऽयं बुद्धिमद्भिर्जितैः ॥ २ ॥ तत्रादौ वक्ष्यपरम्परया
 प्राप्तं वेदं वेदव्यासोऽमुन्मत्तमीश्वरं त्विच्छित्त्वा तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाद्यर्वाख्यांश्चतुरो वेदं नृपैर्वैशम्पायनजैर्मिनिसुमन्तुभ्यः
 क्रमादुपदिदेश ॥ ते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परम्परया सहस्रशाखो वेदोजातः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः
 स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र दैवात्केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रतुगवाच मदधौतं त्यजेति । स योगसाम-
 ध्यान्मूर्तां विद्यां विधायोद्ववाम । वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरुक्ता अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षयन् । तानि
 यजूंषि बुद्धिमालिन्यात्कृष्णानि जातानि । ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्यमाराध्यान्वानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान् । तानि च जा-
 बालगोधेयकाण्डमध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदशशिष्येभ्यः पाठितवान् । तथा च श्रुतिः 'आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन
 याज्ञवल्केनाख्यायन्त इति' । अस्यार्थः । आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि । वाजस्यान्नस्य सनिर्दानं यस्य स वाजसनि-
 स्तदपत्यं वाजसनेयस्तेन याज्ञवल्केन शिष्येभ्य आख्यायन्ते कथ्यन्त इत्यर्थः । तत्र मध्यन्दिनेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदशाखाविशिषो
 माध्यन्दिनः । यद्यपि याज्ञवल्केन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः तथापि श्वरकृपया मध्यन्दिनसम्बन्धितया लोके प्रख्यायते । तं माध्यन्दिनं

१—चतुर्थत्यचान्ति संशयः । गद्य-पद्य-गौतीति विविधरचनापरिचयान् विधेय विभक्तुं शक्यते अतएव त्रयीत्याख्यायते । अथर्ववेदस्तु आङ्गिरसाथर्वणा तेभ्यः तत्पुस्तकादेव समचिनो
 दित्येके । २—सहस्रशब्द इह बहुपथ्यायः नि० ३, १ । ३—याज्ञवल्क्यः १ चरकः २ आङ्गिरकः ३ कठः ४ प्राच्यकठः ५ कपिष्ठलकठः ६ आठलकठः ७ उपसन्धुः ८ चारायणः ९
 वारायणः १० वार्तालवेयः ११ श्वेताश्वतरः १२ मैत्रायणः १३—इति त्रयोदशशिष्येभ्यः प्रधानेभ्य इति यावत् । ४—अन्ये प्रधानातिरिक्ताः औलः १ आपलम्बः २ वौधायनः ३
 सत्याषाठः ४ हिरण्यकेशः ५ औधेयः ६—इति षट् । अत्रापि आपलम्बादीनां खाण्डिकेयति प्रसिद्धिः । ५—जाम्बालः १ मौधेयः २ काण्वः ३ मध्यन्दिनः ४ शापीयः ५
 तापनीयः ६ कापालः ७ पौष्कवल्गुः ८ आबटिकः ९ पामाबटिकः १० पारासरः ११ वैरेयः १२ वेनेयः १३ औधेयः १४ गालवः १५—इति पञ्चदशशिष्येभ्य इति यावत् ।

६—हृददार० माध्य० ५, ५, ३३ ।

॥ श्रीश्रीदत्तपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगौडस्वामीतिजिलोकप्रथितनामगुरुचरणारविन्देभ्योनमोनमः ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृतवेददीपनामभाष्यसंहिता उदात्तादिस्वरचिह्नसमन्विता ॥

॥ श्रीगुकुयजुर्वेदः वाजसनेयिसंहिता माध्वन्दिनीशाखा ॥

॥ काश्यपीतवेदादिश्रीसत्यव्रतसामश्रमिणा संटिप्य संशोध्य च प्रकाशयते ॥

॥ कलिकाताराजधान्यां सत्ययन्त्रे १७८६ शकाब्दीयथावशे लौहयन्त्रे श्रीशकाक्षरैः सुदयितुमारब्धा ॥

यमुदुबृहतीपङ्क्तिविष्टुजागत्यति-
जगतीशक्यतिशक्त्यष्टत्यष्टत्य-
तिष्ठतयः कृतिप्रकृत्याकृतिविकृति
संस्कृत्यभिकृत्युक्ततयचतुर्विंशत्य
चरादीनि चतुरत्तराणि । जना-
धिकेनैकेन निचुहुरिजौ ह्यभ्यां
विराट्स्वराजौ । पादपूर्णाथ
तु चैप्रसंगैकाचरीभावाभ्यु
हेतुः अथे तु सप्तवर्गे पादवि-
शेषास्त्राविशेषास्ताननुकामन्त
एवीदाहस्थामो विराड्स्वरूपा
विराट्स्थानाथ बह्वना अपि त्रि-
ष्टुभ एवेतुद्देशः तच्च दशैकादय-
द्वादशाचराणां वैराजत्वेष्टुभजा-
गता इति संज्ञा अनादेशेष्टा-
क्षराः पादाद्यतुष्टपादसंघः ॥ १ ॥
प्रथमं कण्ठस्त्रिपदा गायत्री । प-
ञ्चकायस्वारः षट्कयैकयष्टुष्को
वा पदपङ्क्तिः । षट्सप्तैकादशा
लघिगर्भा । दयः सप्तकाः पाद-
निचमध्यमः षट्कयैदतिनिचूह-
यकयैवमध्या । यस्यास्तु षट्-
सप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना विप-
रौता प्रतिष्ठा । द्वौ षट्को सप्त-
कयैति ऋमोयसी ॥ २ ॥ द्विती
यसृष्टिक् त्रिपदान्त्यौ षादयकः ।
षादयष्टपुरलघिष्वथमथैल्ककुप्
त्वेष्टुभजागतचतुष्काः ककुब्ज्यबु-
शिशैकान्दग्निनाः परः षट्कस्तनु-
शिरा मध्येऽन्त्यौलिकमध्याद्याः
पञ्चकस्तयोऽष्टका अदुष्टबर्गा ।
चतुःसप्तकाणिनेत्र ॥ ३ ॥ ततो-
यमुदुष्टुप । पञ्च पञ्चकाः षट्क-
यैको महापदपङ्क्तिः । जागता-
यष्टकंश्च कृतिः । मध्ये षट्कः
पिपौलिकमध्या । नवकयोश्च
जागताः कारविराट् । नववैराज-
॥ इति सर्वानुक्रमणिकायां

योदयेनष्टरूपा । दशकास्त्यौ त्रि-
राट्कादयको वा ॥ ४ ॥ चतुर्थे
बृहती ततोयो ह्यदयकः । आ-
द्येष्टपुरस्तादबृहती । द्वितीयश्च-
त्राङ्गसारिण्युरोहहती स्तम्भो-
योवी वा । अन्त्याद्येष्टपुरिष्टादबृ-
हती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ वि-
ष्टारबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहती ।
तयोदयिनोर्मध्ये षट्कः पिपौलि-
कमध्या । नवकाष्टकैकादयाष्टिनो
विषमपदा । चतुनवका ह्यहत्येव ।
॥ ५ ॥ मध्यमं पङ्क्तिः पञ्चपदा ।
अथ चतुष्पादा विराड्दयका ।
अयुजौ जागतौ सतोहृहती युजौ
चेद्द्विपरीताद्यौ चेत् प्रस्तरपङ्क्ति-
रन्त्यौ चेदास्तरपङ्क्तिरागन्त्यौ
चेत्संस्तरपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्दि-
ष्टारपङ्क्तिः ॥ ६ ॥ षष्ठं विष्टुपत्वेष्टभ-
यदा । होतु जागतौ यस्याः सा ला-
गतं जगती चैष्टुपत्तिष्टुप । वैराजौ
जागतौ चाभिसारिणी । नवको
वैराजस्त्रेष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ न-
वकस्त्रेष्टुभश्च विराट्स्थानैकाद-
शिवस्तयोऽष्टकश्च विराड्स्वरूपा ।
द्वादशिनस्तयोऽष्टकश्च कृतिस्त्यौ
ष्टतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः । चत्वारो-
ऽष्टका जागतश्च महाबृहती । मध्ये
जागतश्चैवावमध्या । आद्या दय-
कावष्टकास्तयः पञ्चष्टुत्तरा वि-
राट्पूर्ववा ॥ ७ ॥ सप्तमं जगती
जागतपदा । अष्टिनस्तयः स्त्रौ च
द्वौ महासंतोबृहती । अष्टको स-
प्तकः षट्को दयको नवकश्च षड्-
ष्टका वा महापङ्क्तिः ॥ माध्य-
ान्दनीये वाजर्मनयके सर्वोऽक्रम-
णिकेमा कृतिर्भगवतः कात्यायन-
स्वैषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्य
पञ्चमोऽध्यायः ॥ अन्यश्च समाप्तः ॥

भारद्वाजोयं सर्वं सोम्यमाधु-
भमाथर्वणिकं सर्वं बर्हिसत्यं वा-
हंतभाङ्गिरसं सर्वं वारुणं वा-
हन्तुमास्त्याय नोयं सर्वमेन्द्र-
तः एभं याज्ञवल्कीय सर्वमादित्य-
देवतं जागतं कौत्सम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे दौचाप्रभृति व-
श्यामो दौचायां भृगुरन्नाविष्णु-
गायत्री माथणीयः प्राङ्गिरसोऽदि-
तिरुष्णिक् क्रये विष्णामिन्द्रः
सोमोऽनुष्टुप् प्रातिथ्ये वसिष्ठो वि-
ष्णुर्वहती प्रवर्यं कश्यप प्रादित्यः
पङ्क्तिः उपसरस्वात्रेय छपसहे-
वता त्रिष्टुप् अन्नोषोमोयेऽगस्त्यो-
ऽज्जीषोमौ जगतीप्रावणोयेऽतिरा-
म्रभान्विश्वेऽहोरात्रे अतिजगती
चतुर्विंशत्यहे सौकरायणः सं-
वत्सरः शक्नोती भूमिभूवे षडहे
सावर्णोर्धमासा मासायाति-
शक्नोती एष्टय षडहे सायकायन
ऋतवोऽष्टिः अभिजिति प्रियव्रतो
अन्निरत्वाष्टः स्वरसामसु सरस्व-
त्वापो हृतिः त्रिषुवती रौहिणा-
यनष्पादित्योऽतिहृतिः विखज्जिति
सोभर इन्द्रः क्षतिः गो आयुषो-
वीर्कज्जिन्निवावरुणौ प्रकृतिः दश-
रात्र आचार्यो विश्वे देवा आ-
क्षतिः दशरात्रिके एष्टय षडहे
भक्षवयो दिशो विव्रतिः हन्तो-
नेषु शौल्यायन इमे लोकः संकति
दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरो-
भिहतिः महाव्रते शैलिनः प्रजा-
पतिरवृत्ततिः छदयनोयेऽतिरात्रे
भौवजायनो वायुश्छन्दांसि स-
वर्षाणि ॥ १२ ॥ ऋषिभिरुपल-
चितं वाक्यमुपयः हन्तोभिरुप-
लक्षिता देवता मन्त्रवर्णाद्यजु-

षयोर्विनियोगतश्च विज्ञेयः ।
सममेतच्छन्दो देवतमार्धं च वि-
ज्ञाय यत्किञ्चिज्जपेद्योमादि करो-
ति तस्य फलमग्नौ । ब्रह्मायज्ञा-
रभे यथाविधि ज्ञात्वा हृन्दःपु-
रुषमेनोनिर्षोदनं शरीरे न्य-
सेत् तिर्यग्विलसमस जङ्घ-
बुध्नः तस्याचिणी गीतमभर-
द्वाजौ श्रोत्रे विनामित्रजम-
दन्तौ नासिके वसिष्ठकश्यपौ वा-
गन्तिः । गायत्रीं हृन्दोऽन्मदेवतां
शिरसि विन्यसेदेवमेवोष्णिहं
सवितारं श्रौवास्वनूके हृदतीं ह-
ृष्यतिम् बाह्वोर्बृहद्रथन्तरे व्याव-
पृथिवौ मध्ये त्रिष्टुभमिन्द्रं
श्रोत्रोर्जगतीमादित्यम् मेदेऽति-
च्छन्दसं प्रजापतिम् पायी यज्ञा-
यज्ञियं वैखानरम् जर्वोरनुष्टुभं
विश्वान्देवान् अष्टौवतोः पङ्क्तिं
मरुतः पादयोर्विपदां विष्णुम्
प्राणेषु विच्छन्दसं वायुम् नूना-
तिरिक्तेष्वङ्गेषु नानाक्षरं हृन्द
आपो देवतेत्येवं सर्वाङ्गेषु यो-
जयित्वा वेदमयः सम्यग्यते शा-
पादुग्रहसमर्थो भवति ब्राह्मणं ते-
जस्य वर्धते न कुतश्चिदग्नयं विन्दते
ऋष्टयो यजुर्भ्यः साममयो ब्र-
ह्ममयस्तेजोमयोऽष्टनमयः सम्य-
ब्रह्मैवाभ्येति । यस्मादेतन्नाम्रह्म-
चारिणे नातपस्वनं नासंवत्सरो-
विताय नाप्रवृत्तेऽनुकुर्यादनेनाधो-
तेन चान्द्रायणाष्टफलमवाप्नोति
अनेन च सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मणः सा-
युज्यं सलोकतामाप्नोत्याप्नोति ॥ १३ ॥

इति सर्वानुक्रमणिकायां

चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ हृन्दांसि गायत्र्याणि-

हो० शिवायचतनूतनपात्	२१, ३०।	हो० शशिनीछागस्य	२१, ४१।
हो० तनूतनपातमुद्दिदं	२८, २५।	हो० ब० छा० ह० विधा	२१, ४३।
हो० तनूतनपातमृतिभि	२८, २।	हो० ब० सरस्वती	२१, ४२।
हो० तिलो २१, ३७।	२८, ८।	हो० र० अभिरिन्द्र	२८, ३१।
हो० त्वष्टारसिन्द्र	२८ ८।	हो० इन्द्रिष्ठित	२९, ३२।
हो० पेशस्वती	२८, ३१।	हो० इन्द्र स्वाहा	२८, ११।
हो० प्रचेतसा	२८, ३०।	हो० इन्द्रयवस्य	२१, ५५।
हो० प्रजापतिः	२३, ६४।	हो० इन्देव्यमोडित	२८, २६।
हो० अग्निधाम्नि	२१, २८।	हो० चषिन्द्रस्य	२८, ६।
हो० समिधानमहद्	२८, २४।	हो० योजोनवीर्य	२८, ५।
हो० समिधेन्द्रमिष्ट	२८, १।	हो० दुरोदिशः	२१, ३४।
हो० सरस्वतीसोवस्य	२१, ४४।	हो० वैद्या २१, ३६।	२८, ७।
हो० सुपेशसामुशित्ये	२८, २८।	हो० बर्हिर्कृषन्मदा	२१, ३३।
हो० सुपेशसोषे	२१, ३५।	हो० बर्हिषीन्द्र	२८, ४।
हो० सुबर्हिषमूष	२८, २७।	हो० वनस्वति	२१, ३८।
हो० सुरेतस	२१, ३८।	हो० वनस्यतिमधि	२८, १०-३३।
हो० सुरेतसन्वष्टारं	२८, ३२।	हो० व्यवस्वतीः	२१, ४६।
हो० स्वाहाकृतौ	२८, ३४।	हो० यवस्वतीः	२८, २८।
हो० शनिं स्वाहा	२१, ४०।	हो० यवस्वतीः	२१, ३१।
हो० शनिं स्त्रियकृत	२१, ४७।	हो० यवस्वतीः	२१, ३१।

॥ अथ सर्वानुक्रमणिकोक्तञ्चन्दोदेवतमार्घम् ॥

अथातश्चन्दोदेवता गायत्र्या
अन्तिकर्णिकः सवितायुष्टमः सो-
मो हृष्टत्वा हृष्टस्वतिः पञ्चमे-
र्वरुणस्त्रियुष्टम इन्द्रो जगत्या विश्वे
देवा विराजो मित्रः स्वराजो
वरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्वि-
च्छन्दसो वायुर्हिपदायाः पुरुष ए-
कपदाया ब्रह्मा । सर्वा ऋच आ-
त्मैक्यः सर्वाणि यजुषि वाय-
व्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि
सर्वाणि ब्रह्मणानि च । स्वाहा-
कारस्थानिर्वषट्कारस्य विश्वे
देवाः । कर्मरक्षे मन्त्राणां
देवता वेदितव्याः सचास्य मनसि
देवतां ततो हविर्भूयते देवताः ।

मविज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य
हविर्न जुषन्ते । स्वाध्यायमपि
योऽधीते मन्त्रदेवतज्ञः सोऽयुषिं
लोके देवैरपौड्यते ॥ तस्माच्च देवता
वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयज्जतो ।
मन्त्राणां देवताज्ञानामन्त्रार्थम-
धिगच्छति ॥ मन्त्रार्थज्ञानात्तुविष्-
तपाभ्या नाम्नमभ्यर्त्तान हि कं चि
द्विज्ञाय याथातथ्ये न देवताः ।
औतानां कर्मणां विप्रः क्षार्सानां
चायुते फलम् ॥ १० ॥

अनादिष्टमभ्युपरादौ सवान्ते
कर्मणि परिभाषितं मन्त्रगणं व-
क्ष्यामः । सर्वमात्म्यं गायत्रं गीत-
मीयं सर्वं सावित्रमीयं

सुभुः स्वयम्भुः	२३, ६३।	स्वतवांस	१७, ८५।
सुमित्रियानम्राप ६, २२। २०, १८।		स्वयम्भुः रसि	२, २६।
३५, १२। ३६, २३। ३८, ३२।		स्वयंवाजिंस्तव	२३, १५।
सरावन्तमन्महिषदे	१८, ३२	स्वराडसिपदहा	५, २४।
सुवीरोवीरान	७, १३।	स्वराडस्य दीची	१५, १३।
दुषारथिरथा निव	३४, ६।	स्वर्णधर्मः स्वाहा	०८, ५०।
सुसुम्नः सूर्यरश्मि	१८, ४०।	स्वर्णलोनापचन्ते	१७, ६८।
सुष्टुतिं सुमती	२२, १२।	स्वस्ति न इन्द्रो	२५, १८।
सुसमिन्वायशोचिषे	३, २।	स्वाङ्गुतीसि	७, २६।
सुपथ्यान्नद्यदेवी	२१, ६०।	स्वादिवयामदिष्टया	२६, २५।
सूर्यएजाकीचरति	२३, १०-४६।	स्वादुषंसदः	२८, ४६।
सूर्यत्वचस्य	१०, ४।	स्वादौ स्वास्वादुना	१८, १।
सूर्यरश्मिर्हरिकेशः	१७, ५८।	स्वाहापूष्णे शरसे	३८, १५।
सूर्यस्य चक्षुरारोह	४, ३२।	स्वाहाप्राणेभ्यः	३८, १।
सोमन्मियोवसुगुणे	१५, ४२।	स्वाहामरुभिः	३७, १३।
सोमधामतो	८, ५६।	स्वाहायन्मनसः	४, ६।
सोमं राजानमवसे	८, २६।	स्वाहायन्मन्त्रणः	२१, २२।
सोमः पवते	७, २१।	स्वाहा रुद्राय रुद्रहृतये	३८, १८।
सोममद्भ्यो	१८, ७४।	स्वैर्देवैर्देवपितृषु	१४, ३।
सोमराजनं विभवा	६, २६।	हृष्टसः शुचि १०, २४। १२, १४।	
सोमस्यत्वा	१०, १७।	हृद्यो धूमकेतवो	३३, २।
सोमस्य त्विषिरसि	१०, ५-१५।	हृद्विधानं यदग्निना	१८, १८।
सोमस्य रूपं	१८, १५।	हृद्विष्मती रिमा	६, २३।
सोमानं स्वरणं	३, २८।	हृस्तमादाय सविता	११, ११।
सोमाय कुबुज्ज	२४, ३२।	हिङ्गाराय स्वाहा	२२, ७।
सोमाय लवान्	२४, २४।	हिमस्यत्वा	१७, ५।
सोमाय हंसान्	२४, २२।	हिरण्यमेत	४०, १७।
सोमो धिनुं	३४, २१।	हिरण्यगर्भः	१३, ४। २३, १।
सोमो राजा	१८, ७२।	हिरण्यगणिः	२५, १०।
सौरौ बलाका	२४, ३३।	हिरण्यपाणिमृतये	३४, २५।
स्त्रीर्ष्विहः	२८, ४।	हिरण्यरूपा लवतो	१०, १६।
स्तोकानामिन्द्र	२०, ४६।	हिरण्यशृङ्गोवो	२८, २०।
स्थिरो भव	११, ४४।	हिरण्यहस्तो	३४, २६।
स्थोनाष्टविंशती ३५, २१। ३६, १३।		हृदेत्वा	६, २५। ३७, १८।
स्थोनसि सुषदासि	१०, २६।	हेमन्ते न ऋतुना	२१, २७।
सुषयमे	१८, २१।	होवाऽन्वयागवशा	२५, २८।
स्वपात्यादेवेभ्यः	२२, ४।		

समिद्धोषान्तरिखिना	२०, ५५।	सहस्रसहस्रस्य	१४, २७।
समिद्धोषखन्	२८, १।	सहस्राजातान्	१५, २।
समिद्धोषय	२८, २५।	सहस्रोमाः	३४, ४८।
समिधानि	३, १। १२, ३०।	सहस्रयौर्वापुरुषः	३१, १।
समिद्धोमीनसा	८, १५।	सहस्रस्यप्रमासि	१५, ६५०।
समुद्रद्रव्य	६, २१।	सहस्राणिसहस्रयो	१६, ५३।
समुद्रसत्वा	१७, ४।	सहस्रमेप्ररातोः	१२, ८८।
समुद्रः पूर्ति	१७, ८८।	साकंयत्न	१२, ८७।
समुद्रायत्वा	३८, ७।	साविख्यायुः	१, ४।
समुद्राय शिशुमारान्	२४, २१।	सिंह्यासिसपत्नसाहो	५, १०।
समुद्रते	८, २५। २०, १८।	सिंह्यासिखाद्या	५, १२।
समुद्रेत्वा	१२, २०।	सिद्धन्तिपरि	२०, २८।
समुद्रोसिनभस्वान्	१८, ४५।	सिनौवाल्लिष्टयष्टुके	३४, १०।
समुद्रोसिविख्यवा	५, ३३।	सिनौवाकोसुकपर्हा	११, ५६।
सम्यक्स्ववन्ति	१३, ३८। १७, ८४।	सिन्धुरवधुथायोद्यतः	८, ५८।
सम्पादसिपतीची	१५, १२।	सिन्धोरिवप्राज्जने	१७, ८५।
सयजदस्य	२७, १५।	सौदल्लभात	१२, १५।
सरस्वतीमनसा	१८, ८३।	सौदहोतःस्वउ	११, ३५।
सरस्वतीयोग्या	१८, ८४।	सौरायुज्जन्ति	१२, ६७।
सरोभ्योचैवर	३०, १६।	सौसेनतत्त्वमनसा,	१८, ८०।
सर्वेतिसेषा	३२, २।	सुगव्यन्नोवाजौ	२५, ४५।
सवितातेशरीराणि	३५, ५।	सुगावोदेवाः	८, १८।
सवितातेशरीरेभ्यः	३५, २।	सुजातोऽप्योतिषा	११, ४०।
सवितास्यासंवानां	८, ३८।	सुवामाणम्पृथिवी	२१, ६।
सविताप्रबभेहन्	३८, ६।	सुनावमारुड्यम्	२१, ७।
सवितावरणो	२०, ७१।	सुपर्ण वस्त्रेसुगो	२८, ४८।
सवितुस्वाप्रसवं	१, ३१।	सुपर्णः पार्जन्य	२४, ३४।
सविताप्रसविता	१०, ३०।	सुपर्णोसिगरत्नां	१२, ४१।
सहदातुभ्युबद्धत	१८, ६८।	सुपर्णोसिगरत्नान्	१७, ७२।
सहरथा	१२, १०-४१।	सुप्रजाः प्रजाः	७, १८।
सह्योऽहमर्थ	२२, १६।	सुवर्णिरेभिः	२१, १५।

विद्ययादित्यानाम्	२४, ३८।	सज्जुतुभिः	१४, ७।
षडस्यविष्ठाः	२३, ५८।	सज्जुदेवेन	३, १०।
बोद्धश्रीसोम	१५, ३।	सज्जोपादम्	७, ३७।
सद्धानो	१५, ३६।	सत्यसमे	१८, ५।
सद्बुद्धस्तैः	१७, ३५।	सत्यस्यहवि	८, ५२।
सङ्गदनेना	१७, ३४।	सत्यवशिच	२७, ३८।
सञ्चेषलाने	२७, २।	सत्यन्नोन्नमे	२१, ४।
सज्ज्ञानमसि	१२, ४६।	सदसस्यतिममुत	६८, १३।
सन्तेपयापुसि	१२, ११३।	सदुद्रवत्	१५, ३४।
सन्तेमनो	६, १८।	सद्योजातो	२८, ३६।
सन्तेवायु	१८, ३८।	सधमादो	१०, ७।
सत्त्वामने	३, १८।	सनइन्द्राय	२६, १७।
सन्त्येजार	३०, ८।	सनःपावक	१७, ८।
सम्यच्यवध्व	१५, ५३।	सनःपितेव	३, २४।
सम्बर्हिरेङ्गानां	२, २२।	सनोबन्धु	३२, १०।
सम्बूतिश्च	४०, ११।	सनोभुवनस्य	१८, ४४।
सम्मासृजामि	१८, ३५।	सपर्यगाच्छुक्र	४०, ८।
संवत्सरोसि	२७, ४५।	सप्तऋषयः	३४, ५५।
संवर्षसा	२, २४।	सप्ततेन्नमे	१७, ७८।
संवसाथापु	११, ३१।	सप्तास्यासन्	३१, १५।
संवाग्ननांसि	१२, ५८।	सप्रथमो	७, १५।
सपुगितमे	११, ८१।	सबोधिचरि	१२, ४३।
सपुगितोरम्भिना	२३, १४।	समख्येदेव्या	४, २३।
सपुसमिद्युवसे	१५, ३०।	समन्त्रिभिना	३७, १५।
संसिद्धस	११, ३७।	समञ्जरायोषको	३४, ३८।
संस्तवमागा	२, १८।	समास्तान्	२७, १।
संक्षितासि	३, २२।	समितसङ्ख्येशान्	१२, ५७।
संहितोविद्यसामा	१८, ३८।	समिदसिसयस्त्वा	२, ५।
सखायःसंवः	१५, २८।	समिदइन्द्र	२०, ३६।
सजातोगर्भोषन्ति	११, ४३।	समिदेषनावमि	१७, ५५।
सजरदो	१२, ७४।	समिद्वोषनिः	२१, १२।

विष्णुस्य १८, ३१ । ११, ५२ ।	शन्तेपरंथो,	२३, ४४ ।
विष्णुदेवायणशुषु ८, ५७ ।	शस्त्रोदेवो	३६, १२ ।
विष्णुदेवायणुतेमपु ३३, ५३ ।	शस्त्रोभवन्तु ८, १६ । २१, १० ।	३६, १० ।
विष्णुदेवायमसेषत्रीतो ८, ५८ ।	शस्त्रोभिन्नः	३६, १० ।
विष्णुदेवासपागत ७, ३४ ।	शस्त्रोवातः	३६, १० ।
विष्णुभिःसोम्यम् ३३, १० ।	शंवातःशंहिते	३५, ८ ।
विष्णुषामदिति ३३, १८ ।	शतंवीषस्व	१२, ७६ ।
विष्णो ४, ६ । ११, ६७ । २२, २१ ।	शतमिन्द्रशरदो	२५, २२ ।
विष्णोःकर्माणि ६, ४ । १३, ३३ ।	शमितानोवनस्यतिः	२१, २१ ।
विष्णोःकर्मोसि १२, ५ ।	शर्मचस्यो	११, ३० ।
विष्णोरराटमसि ५, २१ ।	शर्मास्यव	१, १४-१८ ।
विष्णोर्नुकं ५, १८ ।	शादन्दङ्गि	२५, ११ ।
वीतपुद्बिः १७, ५७ ।	शारदेनकृतुना	२१, २६ ।
वीतिहोवत्वा २, ४ ।	शिरोमेघीयशो	२०, ५ ।
वृष्णकर्मिरसि १०, २ ।	शिल्पावेखदेव्यो	२४, ५ ।
वेदाधमस्य २३, ६० ।	शिवेनवचसा	१६, ४ ।
वेदाधमैतम् ३१, १८ ।	शिवोनामासि	३, ६३ ।
वेदेनरूपे १८, ७८ ।	शिवोभव	११, ४५ ।
वेदोसियेन २, २१ ।	शिवोभूत्वा	१२, १७ ।
वेद्यावेदिः १८, १७ ।	शुक्रास्वाशुक्रेण	४, २६ ।
वेनस्तपयन् ३२, ८ ।	शुक्रक्योतिष्	१७, ८० ।
वेखदेवीपुनती १८, ४४ ।	शुक्रच्यशुचिष	१४, ६ ।
वेखानरस्यसुमती २६, ७ ।	शुक्रवाकः	२४, ३ ।
वेखानरो १८, ७२ । २६, ८ ।	शुनपुसु	१२, ६६ ।
व्यचखतीरविद्या २८, ३० ।	शैशिरिणकृतंता	२१, २८ ।
व्रतकृणुताग्नि ४, ११ ।	श्रायन्तवस्यै.	३३, ४१ ।
व्रतचमकृतवच. १८, २३ ।	श्राणासुंदारो	१२, २२ ।
व्रतेनदौचामाप्नोति १८, ३० ।	श्रीशतिलक्ष्मीस्य	३१, २२ ।
श्रीइयसमी १८, १२ ।	शुधिमुत्क्षणं	३३, १५ ।
श्रीश्रीनाम्ना ८, ४८ ।	खात्रःपता	४, १२ ।
शुशुसीमयव १८, ८ ।	खानास्य	६, ३४ ।

वाचस्पति	८, ४५ । १७, २३ ।	विदद्यदि	३३, १८ ।
वाचस्पत्याह	३८, ३ ।	विद्यातेभ्यन्ते	१२, १८ ।
वाजःपुरस्तादुत	१८, ३४ ।	विद्याश्चाविद्याश्च	४०, १४ ।
वाजःसमी	१८, १ ।	विधृतिन्नाभ्या	२५, ८ ।
वाजस्यनुप्रसव	८, २५ ।	विधिमेतेपरमे	१७, ७५ ।
वा—नुप्रसवे	८, ५ । १८, ३० ।	विनइन्द	८, ४४ । १८, ७० ।
वाजस्यमाप्रसव	१७, ६३ ।	विपाजसापृथुना	१८, ४८ ।
वाजस्येमभ्युसवः	८, २३ ।	विमत्तारऽह्वामहे	३०, ४ ।
वाजस्येमाभ्युसवः	८, २४ ।	विभूरसिप्रवाहणो	५, ३१ ।
वाजायस्वाहा	१८, २८ । २२, ३१ ।	विभूर्मात्रा	२२, १८ ।
वाजेवाजेवत	८, १८ । २१, ११ ।	विभ्राड्बृहत्	३३, ३० ।
वाजोनःसप्त	१८, ३२ ।	विमानणषष्ठिवो	१७, ५८ ।
वाजोनोन्नय	१८, ३३ ।	विमुच्यध्व	१२, ७३ ।
वातभ्याणेनापानेन	२५, २ ।	विराडसिदक्षिणा	१५, ११ ।
वातरऽहभव	८, ८ ।	विराड्ज्योतिरधा	१३, २४ ।
वातस्यजूति	१३, ४२ ।	विवस्वन्नादित्यैष	८, ५ ।
वातायस्वाहा	२२, २६ ।	विष्वकर्मन्सुविषां वषर्जन	
वातोवामनोवा	८, ७ ।	८, ४६ । १७, २४ ।	
वाममद्यसवित	८, ६ ।	वि—वावाह्वानः	१७, २२ ।
वायव्यैवायव्या	१८, २७ ।	विष्वकर्मात्वा	१४, १२-१४ ।
वायुगुनातु	३५, ३ ।	विष्वकर्मा विमना	१७, २६ ।
वायुरथेगा	२७, ३१ ।	विष्वकर्माज्ञानिष्ठ	१७, ३२ ।
वायुरनिष्कमद्यत	४०, १५ ।	विष्वतश्चक्षुत	१७, १८ ।
वायुष्टापचते	२३, १३ ।	विष्वक्प्राणायामानाय	१३, १८ ।
वावोःपृतः	१०, ३१ । १८, ३ ।	विष्वस्यकेतु	१२, २३ ।
वायोयेते	२७, ३२ ।	विष्वस्यदूत	१५, ३३ ।
वावोःशुक्लो	२७, ३० ।	विष्वस्यमूर्ध्वक्षि	१८, ५५ ।
वावैहत्याय	१८, ६८ ।	विष्वान्नाथा	३८, १० ।
विकिरिद्रविलोहित	१६, ५२ ।	विष्वानिदेव	३०, ३ ।
विच्यन्धनुः	१६, १० ।	विष्वारूपाणि	१२, ३१ ।
वित्तस्त्वमेवेद्यश्च	१८, ११ ।	विष्वान्नाथान्	३७, १८ ।

योगावभूतस्था	१२, ६१।	वनस्पतिरवच्छटो	३०, ५४।
योगभूतानामधि	२०, ३२।	वनस्पतेवच्छजा	२७, २१।
योगेवाग्यो	३, २८।	वनस्पतेविच्छुजो	२८, ५२।
योगःशिव	११, ५१-१६, १५।	वनेर्षुव्यन्तरिष	४, ३१।
रससाभागोसि	६, १६।	वयन्तेषण	१८, ७५।
रसोहणस्वत्	५, २३।	वयन्नाम	१७, ८०।
रसोहणोवो	५, २५।	वयन्सोम	३, ५६।
रसोहणविज्ञ	२६, २६।	वयन्हिक्वा	८, २०।
रजताहरिणोः	२३, ३७।	वरुणःसन्न	२०, ७२।
रथवाहणं	२८, ४५।	वरुणःप्रविता	३३, ४६।
रथेतिष्ठयति	२८, ४३।	वरुणस्तीक्ष्णमसि	४, ३६।
रथिसमेरायसमे	१८, १०।	वरुणान्वष्टु	१३, ४४।
रश्मिनासत्याय	१५, ६, १।	वर्षाभिर्जतुना	२१, २५।
द्राक्षन्तमध्वराणा	३, २३।	वर्षाङ्गं तुवान्	२४, ३८।
रात्रासिप्राचीदिग्	१४, १३।	वसन्तायकपिच्छज्ञान्	२४, २०।
रात्र्यवसवस्तो	१५, १०।	वसन्तेनक्तुना	२१, २३।
रात्रिसत्पतिम्	२२, १३।	वसवस्त्रयोदशाक्षरेण	८, ३४।
रायावयन्ससवाहोसो	७, १०।	वसवस्वाकाखन्तु	११, ५८।
रायेनोय	२७, २४।	वसवस्वाकाह्मदु	११, ६५।
रवमोधिदि	१८, ४८।	वसवस्वाकाह्म	२३, ८।
रवम्वज्रा	३१, २१।	वसवस्वाकाह्म	३१, ६०।
रुद्राःसंख्य	११, ५४।	वसुचैवसतिसु	१८, १५।
रुपेणवोरूप	७, ४५।	वसुव्यक्त्यान्	२४, २७।
रेतोमुत्तंविजहाति	१८, ७६।	वसुव्यस्वा	२, १६।
रेवतीरमध्व	३, २१। ६, ८।	वसूनाभागोसि	१४, २५।
रोहितोद्गन्ध	२४, २।	वसोःपवित्रमसि	१, २।
साङ्गकम्पवीरवत्	१२, ७१।	वसु-सिप्रतधार	१, ३।
सोक्तम्पृण	१२, ५४। १५, ५८।	वसुस्यदिति	४, २६।
सोमैव्यःसाहा	३८, १०।	वसुवपन्नातवेदः	३५, २०।
सोमार्निप्रयति	२०, १३।	वाचन्ते शुन्वाभि	६, १४।
वसन्तीविदा	२८, ४०।	वाचस्यतयेपवस	७, १।

यातेधामानिहविवा	४, ३७।	येतेपत्न्याः	३४, २७।
यातेधामान्युत्सुसि	६, ३।	येत्वाहिहृत्ये	३३, ६३।
यातेरुद्रयिवा	१६, २-४८।	येदेवापमिनिनाः	८, ३६।
यातेहेतिर्वीरुष्टम	१६, ११।	येदेवादेवानां	१७, १३।
यामिषुक्किरिन्त	१६, ३।	येदेवादेवेष्व	१७, १४।
यावतौद्यावाप्रयिवौ	३८, २६।	येदेवासोदित्येकादश	७, १८।
यावार्कया	७, ११।	येनक्तवयस्तापसा	१५, ४८।
यावोदेवाः १३, २३। १८, ४७।		येनःपूर्व	१८, ५१।
याव्याघ्रजिषुचिकोभौ	१८, १०।	येनःसपत्ना	३४, ४६।
यायतेन	१३, २१।	येनकर्माख्यपसो	३४, २।
यायेदुसप	१२, ८४।	येनद्यौरया	३२, ६।
यास्तेभ्यो १३, २२। १८, ४६।		येनवहसि १५, ५५। १८, ६२।	
युक्तेनमनसा	११, २।	येनसमस्तु	१५, ४०।
युक्तायसविता	११, ३।	येनापावक	३३, ३२।
युक्त्वाहिक्केयिना	८, ३४।	येनेदुक्त	३४, ४।
युक्त्वाहिदेवह १३, ३७। ३३, ४।		येनेषुविविध्यति	३६, ६२।
युजेवाभ्युक्ता	११, ५।	येपद्याव्यधि	१६, ६०।
युज्जते ५, १४। ११, ४। ३७, २।		येभूतानामधि	१६, ५८।
युज्जन्तिभ्र	२३, ५।	येरूपयिप्रति	२, ३०।
युज्जन्त्य	२३, ६।	येवाजिनम्परि	२५, ३५।
युक्ताथापरासमं	११, १३।	येवामोरोचने	१३, ८।
युक्तानःप्रथम	११, १।	येहृत्तेषु	१६, ५८।
युनक्तुवीरा	१२, ६८।	तेषामर्थेति	३, ४२।
युवन्तमिन्द्रा	८, ५३।	येसमानाःसमनतःपितरो १८, ४५।	
युवत्पुत्रासं १०, ३३। २०, ७६।		ये—नसोजीवा	१८, ४६।
युषादन्दो	१, १३।	यापमिःकव्यवाक्यम्	१८, ६५।
यूपवस्तासत	२५, २८।	योचन्निरेरथ	१३, ४५।
येचन्निवाता	१८, ६०।	योषसम्भम्	११, ८०।
येकेहपितरो	१८, ६७।	यमिगीने	११, १४।
येजनेषु	११, ७८।	योदेवेभ्य	३१, २०।
येतौर्वाणि	१६, ६१।	योनःपिता	१७, २७।

यदाकृतात्	१८, ५८ ।	यंयानात्मानो	१४, २६ ।
यदापिपेव	१८, ११ ।	यविदापो	२७, २६ । ३२, ७ ।
यदापोऽप्युदाहति	२०, १८ ।	यस्तुसर्वाणि	४०, ६ ।
यदावन्नस्याख्यायथा	३४, ५२ ।	यस्तु भयकृणवद्	१२, २६ ।
यदिश्चायद्	२०, १६ ।	यस्ते षड्वसति	८, १२ ।
यदिदिवायदि	२०, १५ ।	यस्ते द्रुप	७, २६ ।
यदिमावाजयन्नच	१२, ४८ ।	यस्ते रसः	१८, ३९ ।
यद्रूपव्यमुदरस्या	२५, ३३ ।	यस्ते स्ते नः	३८, ५ ।
यद् यामेयदरस्थे	३४५ । २०, १७ ।	यस्मात्तातन्न	३२, ५ ।
यद् यत्तयत्परा	१८, ६४ ।	यस्मान्नजातः	८, ३६ ।
यद्देवादेव	२०, १४ ।	यस्मिन्त्वर्वाणि	४०, ७ ।
यद्देवासो	२३, २८	यस्मिन्नखास	२०, ७८ ।
यद्वरिणोवयमन्ति	२५, ३०-३१ ।	यस्मिन्नवः	३४, ५ ।
यद्वविष्य	२५, २७ ।	यस्यशूर्मो गृहे	१७, ५२ ।
यद्ववर्जिनो	२५, ३१ ।	यस्यप्रयाण	११, ६ ।
यद्वातोषपो	२३, ७ ।	यस्यायं विष्व	३३, ८२ ।
यद्वविष्ठन्त	२६, १२ ।	यस्यास्ते घोर	१२, ६४ ।
यत्तावमेधर्मा	१८, ७ ।	यस्यैमेहिमवत्तो	२५, १२ ।
यत्तोराष्ट	१४, २२ ।	यस्यैतेयन्त्रियो	८, २८ ।
यन्निर्निजा	२५, २५ ।	यस्यौषधीः	१२, ८६ ।
यनौक्षण	२५, ३६ ।	याद्वषवीयांतु	१३, ७ ।
यंक्ते ष्विद्र	३६, २ ।	यामौषधीःपूर्वा	१२, ७५ ।
यमन्नेकव्यवाहन	१८, ६४ ।	यामौषधीः सोमराज्ञोर्वङ्गोः	१२, ८२ ।
यमन्नेष्टम्	६, २८ ।	यामौषधीः सोमराज्ञोर्विष्टिताः	१२, ८३
यमन्निर्निगमुचे	१८, ३४ ।	याम् २१॥ १॥ १॥ १॥	८, १८ ।
यमन्निर्नासरस्वती	२०, ६८ ।	याम्ने धान्देवगणाः	३२, १४ ।
यमायत्वाङ्गिर्नस्वते	३८, ८ ।	याम्नेऽक्रिन्तो	१२, ८८ ।
यमायत्वामखाय	३७, ११ ।	याम्नेऽर्नामभौत्वरो	११, ७७ ।
यमाययमव	३०, १५ ।	याम्नेऽर्ने	५, ८ ।
यमायखाहा	३८, १३ ।	याम्नेऽर्ने	३८, १८ ।
यमेनदन्त	३८, १३ ।	याम्नेऽर्नामभौत्वरो	११, ७७ ।

मासुमिया	११, ६८।	यसुभिंरायन्ते	१८, २८।
माहिभूर्मा	६, १२। ८, २३।	यज्जायतो	३४, ११
मिचुहुवे	३३, ५७।	यशयशङ्क	८, २२।
मित्रःसुख्य	११, ५३।	यशस्यदीष्टी	८, ६२।
मितसमद्वय	१८, १७।	यज्ञायज्ञावो	२७, ४२।
मित्रस्यचर्षणीसुतो	११, ६२।	यज्ञेनयज्ञमयजन्त	३१, १६।
मित्रस्यामा	५, ३४।	यज्ञोदेवानाम् ८, ४।	३३, ६८।
मित्रावरुणाभ्याख्या	७, २३।	यतेखाहा	२२, ८।
मित्रोनेपहि	४, २७।	यतोयतःसमीहवे	३६, २२।
मित्रोनेवाचरेण	८, ३३।	यतेगात्रादग्निना	२५, ३४।
मौदुष्टमश्रितम	१६, ५१।	यत्तेपवित्रम्	१८, ४१।
मुखसुदस्य	१८, ८८।	यत्तेसादेमहसा	२५, ४०।
मुक्कमुमा	१२, ८०।	यत्तेसोमोदिविज्योति	६, ३३।
मूर्धनान्द्वि ७, २४।	३३, ८।	यत्पुरुषंयद्व्यद्वः	३१, १०।
मूर्धनवयः	१४, ८।	यत्पुरुषेणहविषा	३१, १४।
सर्वांसिराट्	१४, २१।	यत्प्रज्ञानसुत	३४, ३६
सुगोनभोमः	१८, ७१।	यत्प्रधारामनपेता	१८, ६५।
मेधाश्वेवरुषो	३२, १५।	यत्प्रवाणःसम्मतनि	१७, ४८।
मोषुणइन्द्रात्र	३, ४६।	यत्प्रव्रज्य	२०, २५।
यत्प्रामदावलदा	२५, १३।	यत्तेन्द्रय	२०, २६।
यद्वद्रन्द्रियं	२०, ७०।	यत्तीषवीः	१२, ८०।
यद्वमाविषा	१७, १७।	यद्येमांवाचं	२६, २।
यद्वसेद्यावापृथिवी	२८, ३४।	यद्वक्त्रः	३८, १२।
यएतावन्तश्च	१६, ६३।	यद्वक्त्रेकानि	११, ७३।
यद्वृन्दसौम्रवसा	३२, ७।	यद्वत्पुत्रिजिह्वा	११, ७४।
यन्तेदेवीनिर्जती	१२, ६५।	यन्तृरिमण	१८, १५।
यम्परिधिम्	२, १७।	यद्वयकश्च	३३, ३५।
यःप्राणती २३, ३।	२५, ११।	यद्वयसुर	३३, २०।
यकासको	२३, २२।	यद्वयस्यकविषो	२५, ३२।
यकोसको	२३, २३।	यद्वयथायवास	२५, ३८।
यजानेभिना	३३, ३।	यद्वयथापण्डुमेधाः	२३, २८।

भद्रोक्तिं प्रच्यवस्व	४, ३४।	मरुताऽस्त्वन्था	२५, ६।
भवतदसुं मनसौ	५, ३। १२, ६०।	मरुतीयस्यद्वि	८, ३१।
भायदावाङ्गार	३०, १२।	मृकत्वन्तद्वधम	७, ३६।
भुज्युः सुपर्णौ	१८, ४२।	मरुत्वाऽऽरऽऽन्द	७, ३८।
भुवो यज्ञस्य	१३, १५। १५, २३।	मर्माणि देवैर्गणा	१७, ४८।
भूतायत्वा	१, ११।	मशकान् कैशैर्	२५, ३।
भूत्या आरून्	२४, २६।	महाऽऽरऽऽन्दो नृवद्	७, ३८।
भूरसिभिरस्य	१३, १८।	महाऽऽरऽऽन्दो नृजसा	७, ४०।
भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः	३, ३७।	महाऽऽरऽऽन्दो नृजहस्तः	२६, १०।
भूर्भुवः स्वः	३६, ३।	महानास्त्रगोरेवत्यो	२३, ३५।
भूर्भुवः स्वः द्यौ रिव	३, ५।	महिद्रीणाऽनोस्तु	३, ३१।
भेषजमसि	३, ५८।	महीद्वौः	८, ३२। १३, ३२।
मखस्यशिरोसि	३७, ८।	महीनाम्ययोसि	४, ३।
मध्वस्त्वाह	७, ३०। २२, ३१।	महीमधु	२१, ५।
मधुनक्त	१३, २८।	महीद्वजः समिधानस्य	३३, १७।
मधुमतौ न	७, २।	महीद्वजः सरस्वती	२०, ८६।
मधुमात्रो	१३, २८।	मन्त्रन्तः प्रमा	१४, १८।
मधुवाताऽऽतायते	१६, २७।	मातद्वन्दते	१०, २२।
मधुहमाधवस्य	१३, २५।	माता चर्तपिता च ते यं	२३, २४।
माधवार्यद्वद्रक्षसे	२७, १३।	माता चर्तपिता च तं ये	२३, २५।
मनसः काममाकृति	३८, ४।	मन्त्रवपुर्वम	१२, ६१।
मनस्तथाप्यायता	६, १५।	मात्राऽऽनृनयौद	२५, ३७।
मनीजतिषु षता	१, १३।	मात्वा तपतः प्रिय	२५, ४३।
मनोनयेषु	७, १७।	मानः शऽसौ	३, ३०।
मनोस्वाहात्यह	३, ५३।	मानस्तो जितनये	१६, ४६।
मनोमेतपथत	६, ३१।	मानो महान्तमुत	१६, १५।
मन्यवैयस्तापं	३०, १४।	मानोऽमृतो वर्धयो	२५, २४।
मृदिराज्जात्यजे	१३, १।	माणोऽमृतो वर्धयो	६, २२।
मृदित्वदिद्रियम्	३८, २७।	माभिर्मर्तसंविक्कथाः	१, २३। ६, ३५।
मयोदमिन्द्र	२, १०।	मामाहिऽसौऽस्त्वनिता	१२, १०२।
मयुः प्रजापत्यौ	३४, ३१।	मावो रिवत्	१२, ८५।

प्रनीयच्छल्यं मा	८, २८।	प्रेतवाजी	११, ४६।
प्रपर्वतस्य	१०, १८।	प्रेषेभिः प्रेषान्	१८, १८।
प्रपरायमग्निर	१२, १४।	प्रोयदखीन	१५, ६२।
प्रपराहवार्सिखतं	२१, ८।	वट्सूर्यश्रवसा	३३, ४०।
पमसहेपवमानाय	३४, १६।	वणुमहाराऽऽश्रि	३३, ३८।
प्रमुक्षधत्व नस्त्वं	१६, ८।	बहिषदःपितर	१८, ५५।
प्रयामिर्गोसिदाख्यं	२७, २७।	वसुविज्ञाय	१७, ३७।
प्रयदद्वयवृहते	३३, ८६।	सहोनाम्निता	२८, ४२।
प्रवायुमक्का	३३, ५५।	वाहमेवलं	२०, ७।
प्रवाहजेसुपया	३३, ४४।	बीभत्साये	३०, १७।
प्रवीरयाशुचयो	३३, ७०।	सुहृदिद्वय	२०, ३०।
प्रयामहेमन्दमानाया	३३, २३।	सुहृन्निदिष्वा	३३, २४।
प्रवीमहेमहि	३४, १७।	सुहृत्सरेभति	२६, ३७।
प्रसद्यमस्मना	१२, ३८।	सुहृत्सरेपरिदीया	१७, ३६।
प्रस्तरेणपरिधिना	१८, ६३।	सुहृत्सरेवाजस्रय	८, १४-।
प्रागपागदग्	६, ३६।	सुहृत्सरेसत्रिता	२७, ८।
प्राचोनस्वर्हिः	२८, २८।	बोधामेभस्य	१२, ४२।
प्राचोमनु	१७, ६६।	ब्रह्मवत्स्यवले	१८, ५।
प्राचोदिग्येस्वाहा	२२, २४।	ब्रह्मजज्ञान	१३, ३।
प्राणकोपाह्य	१४, ८।	ब्रह्मणसतेवमस्य	३४, ५८।
प्राणदाश्रयानदा	१७, १५।	ब्रह्मणेवाह्यणं	३०, ५।
प्राणपाशेप्रयानपा	२०, ३४।	ब्रह्मसूर्यसमं	२३, ४८।
प्राणवसेपानस्य	१८, २।	ब्रह्मणिमेमतयः	३३, ७८।
प्राणायमेवर्चोदा	७, २७।	ब्राह्मणस्य	७, ४६।
प्राणायस्वाहा २२, २३।	२३, १८।	ब्राह्मणासःपितरः	२८, ४७।
प्रभतरनिम्नात	३४, ३४।	ब्राह्मणोऽस्यसुख	३१, ११।
प्रार्तर्जितभग	३४, ३५।	भगएवभगवान्	३४, ३८।
प्रेताजयतानर	१७, ४६।	भगप्रणेतर्भग	३४, ३६।
प्रेदनेज्योतिस्मान्	१२, ३२।	भद्रकृणैभिः	२५, २६।
प्रेषोमने	१७, ७६।	भद्रावतप्रयस्तयो	१५, ३८।
प्रेतुब्रह्म ३३, ८८।	३७, ७।	भद्रो नोभनिराहुतो	१५, ३८।

पाहिनीसम्पत्कया	२७, ४३।	पुत्रियाःसवस्याद्	११, १६।
पितानोतिपिता	३७, २०।	पुत्रियैस्वाहा,	२२, २८।
पितृन्नेलोष	३४, ७।	पुत्रित्तिरथोन	२४, ४।
पितृभ्यःस्वधाविभ्यः	१८, ३६।	पुषद्वामकतः	२४, २७।
पीयोष्वारयिष्ठवः	२७, २३।	पुषतोमराद्	२०, ८।
पुत्रमिवपितरा १०, ३४।	२०, ७७।	पुथोदिनि	१८, ७६।
पुनन्तुपादेवजनाः	१८, ३८।	पुष्पामिनो	३, ४४।
पुनन्तुमापितरः	१८, ३७।	पुष्पापतयेव	२४, ३०।
पुनरासद्यसद्वं	१२, ३८।	पुष्पापतयेत्वा	२२, ५।
पुनरुर्जा	१२, ८-४०।	पुष्पापतयेपुरुषानु	२४, २८।
पुननेऽत्रितरो	३, ५५।	पुष्पापतिःसम्भू	३८, ५।
पुनर्मनःपुनरायुः	४, १५।	पुष्पापतिर्विखकसो	१८, ४३।
पुनस्वादित्या	१२, ४४।	पुष्पापतिश्चरति	३१, १८।
पुनोतिनितेपस्त्रिजं	१८, ४।	पुष्पापतिष्ठा	१३, १७।
पुराङ्गस्य	१, २८।	पुष्पापतेन	१०, २०। २३, ६५।
पुरीषसोबन्धयः	१२, ५०।	पुष्पापतेस्वपसा	२८, ११।
पुरीषोसि	११, ३२।	पुष्पापतौत्वा	३५, ६।
पुरुदस्मो	८, ३०।	प्रतद्विष्णु	५, २०।
पुरुषपदेदणं	३१, २।	प्रतद्वोचदस्यतव	३२, ८।
पुरुषस्यगर्बन्द्रमसो	२४, ३५।	प्रतिचले प्रति	२०, १०।
यूष्माद्वोपरापत	३, ४८।	प्रतिगदसि	१५, ८।
यूषणं वनिष्ठना	२५, ७।	प्रतिपत्यसप	४, २८।
यूषन्तव्रते	३४, ४१।	प्रतिपुल्लया	३०, १८।
यूषापश्चाच्चरेण	८, ३२।	प्रतिस्वयो	१३, ११।
युष्कामित्वाचितये	२३, ४८।	प्रतोचोमारीह	१०, १२।
युष्कामित्वाथर	२३, ६१।	प्रतर्त्तवाजिन्	११, १२।
युधिबीन्देवयजंत्यो	१, २५।	प्रतर्त्तवे	११, १५।
युधिबीचमंइन्द्रं	१८, १८।	प्रत्युष्टपुंरचः	३, ७-२८।
युधिबीच्छन्दो	१४, १८।	प्रथमाहितीयै	२०, १२।
युधिव्यासह	१७, ६७।	प्रथमावापु	२८, ७।
युधित्याः पुरीष	१४, ४।	प्रनूनम्यद्वयस्यतिर्	३४, ५७।

नराशुसःप्रति	२०, ३७।	पयसोरेत	३८, २८।
नराशुसस्यसहिमानं	२८, ३७।	परमस्योभद्रो	३५, ७।
नमयिषुषुषुषु	३०, २०।	परमस्याःपरावतो	१९, ७२।
नवदशभिरस्तुवत	१४, ३०।	परमेष्ठोत्सासादयतुदिवस्पृष्टे	
नवभिरस्तुवत	१४, २८।	ज्योतिष्मती	१५, ५८।
नवविंशत्यास्तुवत	१४, ३१।	प—ष्ठेव्यचस्वती	१५, ६४।
नवाष्टयतस्तु २३, १६।	२५, ४४।	परमेष्ठभिधीतः	८, ५४।
नद्विंशममा	३, ३२।	परस्याश्वि	११, ७१।
नद्विंशममविदन्	३३, ६०।	परितंदूहभो	३, ३६।
नानाद्विवान्देवहितः	१८, ७।	परितंधत्वनो	१६, १२।
नाभाष्टयव्याः	११, ७६।	परित्वागिर्वणो	५, २८।
नाभिर्भोचक्षम्	२०, ८।	परित्वाग्नेपुरं	११, २६।
नाभाश्रमोदन्त	३१, १३।	परित्वाक्पृथिवी	३२, १२।
नार्यस्तेपद्मो	२३, ३६।	परिनोबद्रस्य	१६, ५०।
नाश्रद्वितीबलासस्या	१२, ८७।	परिमाग्नेदृष्टरिताद्	४, २८।
निक्रमणद्विषदम्	२५, ३८।	परिवाजपतिः	११, २५।
नित्यान्वायवा	२७, २८।	परिवारसपरित्वा	६, ६।
निवेशनःसङ्गमनो	१२, ६६।	परितोषहता	१८, २।
निषसादष्टतव्रतो	१०, २७।	परीत्यमृतानि	३२, ११।
निहोताहोष्टपदने	११, ३६।	परीन्गामनेषत	३५, १८।
नीलश्रीवाःसतिक्वस्थाःसर्वा	१६, ५७।	परोदिवापरणना	१७, २८।
नी० शि० दिवसु	१६, ५६।	पवमानःसोमव्य	१८, ४२।
वृत्तायसत	३०, ६।	पविचस्युनोदि	१८, ४०।
वृषदेवेह	१७, १२।	परितेस्त्रादिष्णव्यौ	१, १२।
पञ्चदिशोदेहीर्	१७, ५४।	पशुभिःपशुनाप्रोति	१८, २०।
पञ्चनद्याःसरस्वती	३४, ११।	पष्टवाटचर्मा	१८, २७।
पङ्कसन्तः	२३, ५३।	पष्टवाहीविराज	२४, १३।
प्रश्नस्यः	३४, ४२।	पातन्नाश्रिणिना	२०, ६२।
पयःपृथिव्यां	१६, ३६।	पर्वकवायश्चित	१७, १०।
पयसोशुक्रमसृतं	१८, ८४।	पावकवर्चाः	१२, १०७।
पयमेरुप	१८, २३।	पात्रधानःसरस्वती	२०, ८४।

धृम्भान्वसन्त्यायात्मभते	२४, ११	नमःसकल्याय	१६, ४३।
धृम्भावम्भुनीकाशः	२४, १८।	नमःसुतीनर्हते	१२, ६३।
धूरसिधूर्व	१, ८।	नमःसेनाभगः	१६, २६।
धृष्टिरसि	१, १७।	नमःसोभगाय	१६, ३३।
ध्रुवचिन्तिध्रुव	१४, १।	नमःस्तुत्याय	१६, ३७।
ध्रुवसदस्त्रा	८, २।	नमःस्तुप्रभुधाया	१६, १४।
ध्रुवासिधरणा	१३, १६।	नमस्तुचभगो	१६, १७।
ध्रुवासिधरणीतो	३३, ३४।	नमस्तुचस्तु	३६, २१।
ध्रुवामिध्रुवोय	५, २८।	नमस्तुबद्धमन्ववे	१६, १।
ध्रुवोसिपृथिवी	५, १३।	नमस्तुहरसे १७, ११।	३६, २०।
नक्षोषासा	१२, २। १७, ७०।	नमोभगोभगो	१६, २५।
नक्षत्रेभगः	२२, २८।	नमोज्येष्ठाय	१६, ३२।
नतंविदाय	३७, ३१।	नमोघृष्णवे	१६, ३६।
नृगद्वक्षसि	३४, ५१।	नमोवभुशाय	१६, १८।
नतस्यप्रतिमोऽस्ति	३२, ३।	नमोविक्षिन्ने	१६, ३५।
नृगद्वरेपरमा	३४, १८।	नमोर्मन्त्रस्य	४, ३५।
नृगवापुःपौष्कल	२७, ३६।	नमोरोहिताय	१६, १८।
नमस्तनमस्तुभ	३०, ८।	नमोवःपितरो	२, ३२।
नमश्चाशवे	१४, १५।	नमोवक्षते	१६, २१।
नमस्तुष्णिपिणे	१६, ३१।	नमोवन्त्याय	१६, ३४।
नमःकर्पाद्विने	१६, ३२।	नमोवात्याय	१६, ३८।
नमःकृष्णाय	१६, २८।	नमोविसृजङ्गो	१६, २३।
नमःकृष्णाय	१६, ३८।	नमोवन्त्याय	१६, ४४।
नमःकृष्णाय	१६, २०।	नमोस्तुनीलभीवाय	१६, ८।
नमःपृथ्वीय	१६, ४६।	नमोस्तुबुद्धेभगोयेन्तरिचि १६, ६५।	
नमःपृथ्वीय	१६, ४२।	नमोस्तुबुद्धेभगोयेद्वि १६, ६४।	
नमःशङ्खवे	२६, ४०।	नमोस्तुबुद्धेभगोयेपृथि १६, ६६।	
नमःशङ्खवे	१६, ४१।	नमोस्तुसर्वभगो	१३, ६।
नमःशङ्खवे	१६, ४५।	नमोहरिण्यवाहवे	१६, १७।
नमःशुक्लाय	१६, २८।	नमोऽस्त्राय	१६, ३०।
नमःशुभः	१६, २४।	नयासरो	२०, ८२।
नमःसभामः			

देवान्देवमग्न	८, ६०।	देव्याश्चर्यवस्त्रा	२३, ४२।
देवायप्रमतवत	१८, १२।	देव्याभिमाना	२०, ४२।
देवासीद्	३३, ८४।	देव्यायधर्म	१७, ५६।
देवीसपासानन्ता	२८, ३७।	देव्याश्चर्यं	३३, ३३-७३।
देवीसप्तसाननोद्	२८, १४।	देव्याहोताराज्यं	२७, १८।
देवीसपासाचखिना	२१, ५०।	देव्याहोताराप्रथमा	२८, ३२।
देवीज्जर्वाहुतीदुषे	२१, ५२।	देव्याहोताराभिषेजे	२१, १८।
२८, १६-३८।		स्वात्मालेखौ	५, ४३।
देवीलोह्रीवसुधितौ	२८, १५-३८।	व्यभिर्जुभिः	३४, ३०।
देवीलोह्रीवसुधये	२१, ५१।	व्योःशान्ति	३६, १७।
देवीव्यासापृथिवी	३७, ३।	व्योरासोत्	२३, १२-५४।
देवीरापणवो	८, २६।	व्योस्तेपृथिव्य	२३, ४३।
देवीरापःशुद्धा	६, १३।	व्योस्तेपृष्ठम्	११, २०।
देवीराजोप्रपात्रपाट	६, २७।	द्रव्यस्त्रन्द	१३, ५।
देवीह्रीरदन्द्र	२८, १३।	द्रव्योदाः	२६, २२।
देवीह्रीरभखिना	२१, ४८।	द्रव्यमन्वसस्यते	१६, ४७।
देवीह्रीरवयोधस	२८, ३६।	द्रुपद्दिव	२०, २०।
देवीस्तिस्तिस्तिस्तिदेवीः	२८, १८।	द्रव्यःसर्पिरासृतिः	३१, ७०।
देवीस्तिस्तिस्तिस्तिदेवीर्	२१, ५४।	ह्योदेवीरन्वस्य	३७, १६।
२८, ४१।		द्विपदायावत्तुषदा	२३, ३४।
देवेननोमनसा	३४, २३।	स्त्रिकरूपेचरतः	३२, ५।
देवेभ्योहि	३३, ४४।	हस्तितीक्ष्णप्रियव	१८, ४७।
देवोभनिःस्तिष्ठत्	२१, ५८।	धन्वनागा	२८, ३८।
देवोभनिःस्तिष्ठत्तदेवमिन्द्र	३८, २२।	धर्तादेवो	३७, १६।
देवोभनिःस्तिष्ठत्तदेवमिन्द्र	३८, २२।	धातारातिः	८, १७।
देवोभनिःस्तिष्ठत्तदेवमिन्द्र	३८, २२।	धाताःकरन्तः	१८, २१।
देवोभनिःस्तिष्ठत्तदेवमिन्द्र	३८, २२।	धानानांरूप	१८, २२।
देवोभनिःस्तिष्ठत्तदेवमिन्द्र	३८, २२।	धानावन्त	२०, २८।
देवोभनिःस्तिष्ठत्तदेवमिन्द्र	३८, २२।	धान्यमसि	१, २७।
देवोभनिःस्तिष्ठत्तदेवमिन्द्र	३८, २२।	धामच्छदग्नि	१८, ७३।
देवोभनिःस्तिष्ठत्तदेवमिन्द्र	३८, २२।	धाममोविष्णु	१७, ८८।

वष्टातुतोपो	२१, २०।	दृगानाकल्	१२, १-२५।
वष्टादधच्छ, ष	२०, ४४।	दृष्टापरिस्त्रतो	१८, ७८।
वष्टावौरन्देवकाम	२८, ८।	दृष्टारूपे	१८, ७७।
त्वामन्नेषिष्ठिरसो	१५, २८।	देवदन्द्रो	२१, ५५। २८, १८।
त्वामन्नेपुष्करा	१५, २२।	देवन्देवो	३९, ८९।
त्वामन्नेयकभाना	१९, २८।	देववर्हिर्हरस्त्रतो	२१, ४८।
त्वामन्नेवृणते	२७, ३।	देववर्हिर्हरिन्द्रो	२८, १९।
त्वामन्नेष्टये	२१, ६१।	देववर्हिर्वयो	२८, ३५।
त्वामिद्विध्वामहे	२७, ३७।	देववर्हिर्वारितोनां	२१, ५७।
स्वाङ्गस्वर्वा	१२, ८८।	देववर्हिर्वारितानन्देवमिन्द्र	२८, २१
स्वाञ्चित्रयवसम	१५, ३१।	देववर्हिर्वारितोनान्देवमिन्द्रं	
स्वाङ्गमन्द्रतम	३९, १३।	वयोधसम्	२८, ४४।
त्वे षन्नेसाहुत	३३, १४।	देवकतस्यै नसो	८, १३।
दृष्टाभ्याम्	११, ७८।	देवयुतो	५, १७।
दक्षिणमारौह	१०, ११।	देवसवितः	८, १। ११, ७। ३०, १०।
दक्षिणावणो	३३, ३२।	देवसवितरेवते	५, ३८।
दस्तायुवाकवः	२३, ५८।	देवस्त्वासवितो	११, ६३।
दिग्भ्यः स्वाहा	३८, २।	देवस्यैचेततो	२२, ११।
दिग्ः पृथिव्याः	२८, ५३।	देवस्यत्वासवितुः प्रसवे	१, १०-२१-
दिवस्यारि	१२, १८।	२४। ५, २२-२६। ६, १-८-	
दिविषादमं	३८, ११।	३०। ८, ३०-३८। ११, ८-२८।	
दिविपृष्टो	३३, ८२।	१८, ३७। २०, ३। २७, ८। ३८, १	
दिविविष्णुर्	२, २५।	देवस्यसवितुर्भूतिम्	२२, १४।
दिवोन्मूर्त्तिस	१८, ५४।	देवस्यारुसवितुः प्रसवे	८, १०-१४।
दिवोवाविष्णुत	५, १८।	देवस्यैष्टमाच	१७, ६२।
द्वौर्वायैरूपं	१८, १३।	देवागातुर्वदो	८, २१।
द्वौर्वायुस	१२, १००।	देवादेवानां भिषजा	२१, ५३।
दुरोदेवोर्दिवो	२१, १६।	देवादेव्योहोतारा	२८, १७
द्वौष्टसदेवि	११, ६८।	देवादेव्योहोतारादेवमिन्द्रं	
द्वतेष्टुहमाज्योक्	३६, १८।	वयोधसम्	२८, ४०
द्वतेष्टुहमाभिर्वक्त्र	३६, १८।	देवानाभद्रासमंतिर	२५, १५।

तमुत्वापाथो	११, ३४।	तेजासिशुक्र	२२, १।
तरणिविखदर्थतो	३३, ३८।	तेनोन्नवन्तो	८, १७।
तवन्नमासु	१३, १०।	तेहिपुत्रासो	३, ३३।
तवन्नयहतस्यते	२७, ३४।	तगदेवा	२०, ११।
तवन्नरोष	२८, २२।	जातारमिन्द्रम्	२०, ५०।
तवायपु	३६, २३।	त्रिंशद्दाम	३, ८।
तन्नप्ररु	११, ५२। ३६, १६।	विधाद्वित	१७, ८२।
तस्मादन्ना	३१, ८।	त्रिपादूर्ध्व	३१, ४।
तस्माद्यज्ञात् सर्वदुतः ऋचः ३१, ७।		त्रिहृदसि	१५, ८।
तय० स० सस्यत	३१, ६।	त्रोणितभाङ्गुर	२८, १५।
तस्यवयपु	२०, ५२।	त्रिणिपदा	३४, ४३।
तस्यास्ते सत्यसवसः	४, १८।	त्रोणिशतात्रो	३३, ७।
तादस्यसुदोहसः १२, ५५। १५, ६०।		त्रोन्मसुद्रान्त	१३, ३१।
तात्तमौचतुरः पदः	२३, २०।	त्रास्यकंयजामहे	३, ६०।
तापुसवितुर्	१७, ७४।	त्रावयोगायत्रो	२४, १२।
तानन्नावोढ	२०, ८३।	त्राविद्यमे	१८, २६।
तानासत्या	२०, ७४।	त्रायुषस्त्रमदनेः	३, ६२।
तान्पूर्व्या	२५, १६।	त्वमन्नर्द्धितः	१८, ६६।
ताभिषज	२०, ७५।	त्वमन्नेद्युभिस्	११, २७।
तिरचीनो	३३, ७४।	त्वमन्नेप्रथमो	३४, १२।
तिस्त्रहृष्टा	२१, १८।	त्वमन्नेन्नतपा	४, १६।
तिस्त्रस्त्रेधा	२०, ६३।	त्वमन्नप्रशुसिषो	६, ३७।
तिस्त्रोदेवोवर्द्धिर्	२७, १८।	त्वमिन्द्रप्रवृत्तिष्व	३०, ६६।
तिस्त्रोदेवोवर्द्धिविषा	२०, ४३।	त्वमिमाम्नोषधीः	३४, २२।
तीव्रानुषोघान्	२८, ४४।	त्वसुप्तमाश्लोषवे	१२, १०१।
तृभ्यन्ताः ऋङ्	१२, ११६।	त्वन्नोषन्नेतेव	३४, १३।
तेष्वस्योषणे	२७, १७।	त्वन्नोषन्नेवदणस्य	२१, ३।
तेन्नाचरन्तो	३८, ४१।	त्वय्यावष्ट	१३, ५२। १८, ७७।
तेन्नायजन्त	१७, २८।	त्वंसोमपदभिः	१८, ५४।
तेजः पशुना	१८, ८५।	त्वंसोमप्रचिकितो	१६, ५२।
तेजोसितेजो	१८, ८।	त्वयादिनः	१८, ५३।

घृतेन सीता ।	१२, ७० ।	तयञ्जम्बहिमि	३१, ८ ।
घृतेनाशु,	६, ११ ।	तवोदस्य	२६, ११ ।
घृतेनाकृत्स्नसम्पद्यो	२८, २ ।	दशमुदेवदितं	३६, २४ ।
सकुषोपता	१७, २५ ।	मेतोविद्राङ्गायत	३१, ५ ।
सतस्यमे.	१८, २५ ।	तस्मिन्नुह	३, ३५ । २२, ६ ।
सतुःकान्तिभिर्	३८, २० ।	३०, २ । ३६, ३ ।	
सतुःकान्तिभक्तवो	८, ६१ ।	तस्मैस्य	३३, ३७ ।
सतुःकान्तिदवाकितो	२५, ४१ ।	तदस्मिना	१८, ८२ ।
सत्पारम्युद्वासायो	१७, ८१ ।	तदस्वरूप	१८, ८१ ।
सकृन्माकृत्पुन्तरा	३३, ८० ।	तद्विद्रास	३३, ८० ।
सकृन्माकृत्नसो	३१, १२ ।	तदेकजिततन्कीर्ति	४०, ५ ।
चित्कृतुशोभि	१७, ७८ ।	तदेवान्निस्तद	३२, ११ ।
चित्कृतमा	४, ४ ।	तद्विद्रासो	३४, ४४ ।
चिन्तयेवानी ७, ४२ ।	१३, ४६ ।	तद्विष्णोः परमम्	६, ५५ ।
चिद्वसितया	१२, ५३ ।	तन नृणाञ्छुर्वि०	२१, १३ ।
चिद्वसिनासि	४, १८ ।	तन नपातपथ	२८, २६ ।
चोदयिषीसुदताना	२०, ८५ ।	तन भूपादसुरो	२७, १२ ।
जनयत्येका	१, २२ ।	तन पादभेसि	३, १७ ।
जनस्योपा	१५, २७ ।	तन पादभिक्षा	२०, ५६ ।
कनिष्ठाद्यः	३३, ६४ ।	तन्मुनारायसु	१५, ७ ।
कनीयस्ते	८, ८ ।	तद्वर्करोप	२७, २० ।
किञ्चार्कभद्रम्	२०, ६ ।	तद्वोवातो	२५, १७ ।
कीरुतस्येवभवति	२८, ३८ ।	तन्निवस्य	३३, ३८ ।
कुषाणोर्विर्द्विर्	२०, ३८ ।	तपश्चतपस्यस्य	१५, ५७ ।
न्येष्टुम	१७, ४ ।	तपस्वीत्ताज.	३०, ७ ।
न्योतिरसि	५, ३५ ।	तपस्वीत्ताजं	३८, १२ ।
तस्मैकीभिर्	१५, ५० ।	तप्रायन्कुसि	५, ८ ।
। सुप्रथा	७, १२ ।	तमिन्द्र	१७, २० ।
तत्त्वायामि	१८, ४८ । २१, २ ।	तमिन्द्रमश्वः	२०, ६८ ।
। त्वायोचिष	३, २६ ।	तमोयानजगतसं	२५, १८ ।
। त्वायोचिष	३, ६० ।	तमत्वादध्यक्ष	११, ३३ ।

कालाहव	१७, ८०।	कोमल्यवेदभुवनस्य	२३, ५८।
कयालवजाला.	३६, ७।	कोदात्मकौषदाय	७, ४८।
कयानचित् २७, ३८।	३६, ४।	कोनि	७, २८। २०, ४।
कल्पलाले	३५, ८।	कमध्वमन्विता	१७, ६५।
कवथान २०, ६०। २१, ३४।	२३, ३८।	कथादमनि	३५, १८।
कस्वाच्छाति	२३, ३८।	कत्रगवा	३८, १८।
कस्वायनति	१, ६।	कस्यगोनिरसि (१०, ८)	२०, १।
कस्वाविसुधति	२, २३।	कवस्योत्त्वमसि	१०, ८।
कस्वासत्यो २७, ४०। ३६, ५।	२३, ५।	कवगामे	२७, ५।
कारंमरे	२३, ५५।	कयोरानजवत	१५, ३७।
काखालाखाल	१३, २०।	खङ्गोवेखदेवः	२४, ४०।
कामकामदुवे	१२, ७२।	गणानात्मा	२३, १८।
कायस्वाहा	२२, २०।	गन्धर्वस्वा	२, ३।
कार्पिगसि	६, २८।	गर्भोस्योषधोना	१२, २७।
काथयोरानजानिषु	३३, ७२।	गर्भोदेवाना	३७, १४।
काखिदासीत् २३, ११-५३।	२३, ४७।	गायवज्ज्योतिषि	३८, ६।
किंखितसूर्यसमं	१७, १८।	गायत्रीचिष्टम्	२३, ३३।
किंखिदासीद्	१७, २०।	गायत्रेणत्वा	१, २७।
किंखिद्वनं	१, १६।	गावउपावता	३३, १८-७१।
कुक्कटोसि	३३, २७।	गृहामादिभूत	३, ४१।
कुतस्वमिन्द्र	१८, ८७।	गोत्रमिदं	१७, ३८।
कुभोवनिष्ठुर	४०, २।	गोभिर्नसीम	२०, ६६।
कुवत्र वेदकर्मणि	१४, २।	गोमद्वृणामत्वा	२०, ८१।
कुलायिनोष्टवती	१४, २।	गृहाजर्जुतयो	८, ४।
कुविद्व १०, १२। १८, ६। २२, ३८	१३, ८।	गोमेषेणकृतुना	२१, २४।
क्षणवपजः	२४, ६८-१४।	वर्षातत्	३८, २१।
क्षणीवा	३४, १०।	ष्टतङ्गुतपावानः	६, १८।
क्षणाभौमास	२, १।	ष्टतन्निभिर्न	१७, ८८।
क्षणोस्वाखरेष्टो	२८, ३७।	ष्टतं वतीभवनाम	३४, ४५।
क्षेपुष्ट खन्	२३, ५१।	ष्टताचीसो	२०, १८।
क्षेपत्तःपुरुष		ष्टताचसि	२, ६।

अजवेत्ता	१७, १०।	एदमत्रन्ना	४, १।
अजैःतेपरि	२८, ४८।	एधोखेधिषीमहि	(१८, ८)
अतश्चमे	१८, ६।	२०, २३। ३८, २५।	
अतःसत्यम्	११, ४७।	एनाविद्वान्यथा	२६, १८।
अतजिच्च	१०, ८३।	एनावोषत्ति	१५, ३२।
अतवेस्तेन	३०, १३।	एभिर्नीचकैर्	१५, ८६।
अतवस्ते	२३, ४०।	एवञ्छन्दो	१५, ४।
अतवस्य	२६, १४।	एवेदिन्द्र	२०, ५४।
अतश्चसत्यश्च	१७, ३।	एषच्छागः	२५, २६।
अतावानस्याहिषं	१७, ८२।	एषतेगायत्री	४, २४।
अतावानं वैष्णो	१२, १११।	एषतेर्निजते	८, ३५।
अताषाडतधामा	२६, ६।	एषतेरुद्र	३, ५७।
अतुयेन्द्रो	१८, ३८।	एषवस्त्रोमो	३४, ४८।
अधुगित्या	२०, ६५।	एषस्यवाजी	८, १४।
एकश्च	३३, ८७।	एषातिभ्रम्ने	९, १४।
एकवास्तवत	२७, ३३।	एषातिशुक्र	४, १७।
एकस्वष्टुर्	१४, २८।	एषादःसासत्या	८, १२।
एकमेखाहा	२५, ४२।	एषोवदेवः	३२, ४।
एकाचमे	२२, ३४।	एष्टु	२६, १३।
एजतुदयमास्यो	१८, २४।	ऐन्द्रःप्राणो	६, २०।
एस्त्रासिण्डूको	८, २८।	ओषधमे	१८, ३।
एतस्त्रानाथ	२४, १६।	ओमासधर्षणी	७, ३३।
एतत्तदेव	१८, ६०।	ओषधयःप्रति	११, ४८।
एतत्सधस्य	२, १२।	ओषधयःसमं	१२, ८६।
एतत्सेवद्रा	१८, ५८।	ओषधीःप्रति	१२, ७७।
एतांर्षन्ति	३, ६१।	ओषधोऽस्ति	१२, ७८।
एतानवःसुभंगा	१७, ८३।	काःसिःकाको	३३, ८-४५।
एतप्रेन्द्राना	२८, ५।	कज्जुभूकप	८, ४८।
एतावद्रूपं	२४, ८।	कात्यस्यविष्टाः	२३, ५७।
एतावानस्य	१८, ३१।	कदाचनप्रयु०	८, ३।
	३१, ३।	कदाचनस्यारी	३, ३४। ८, २।

इमांस्त्रिधा	३३, २८।	उत्क्राममहते	११, २१
इमांस्त्रिधा दिव्येभ्यो	३४, ५४।	उत्तमायामव	३४, १४।
इमांस्त्रिधा जिनू	२८, १६।	उत्तिष्ठन्नो जसां	८, ३८।
इमानुक्ताभ्यवना	२५, ४६।	उत्तिष्ठन्नज्ञाणस्यते,	३४, ५६।
इमानुक्ताभ्यनयना	२२, २।	उत्थाय हृद्वती	११, ६४।
इमामिन्द्रमण्डका	१७, २।	उत्सकथाभ्यव	२३, २१।
इमांबद्राय	१६, ४८।	उत्सादस्यः	३०, १०।
इमांस्त्रिधा जरी	१८, ५२।	उत्साः सखराएता	२४, १५-१७।
इयमर्जमहमिति	१२, १०५।	उत्साः सखराएताः शुना	२४, १६।
इयमर्जय	१४, १६।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	३३, ७६।
इयमर्जय	१८, ४१।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	११, ५७।
इयमर्जय	१, १।	उत्सासमुद्रो	३७, ६०।
इयमर्जय	३८, १४।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	३८, ८।
इयमर्जय	१३, ३५।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	३८, ७।
इयमर्जय	१२, ११०।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	३३, ८०।
इयमर्जय	१२, ८३।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	३३, ६१।
इयमर्जय	१८, ५७।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	२६, १६।
इयमर्जय	१८, ५६।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	११, २२।
इयमर्जय	८, ५१।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	१३, १२।
इयमर्जय	२७, ४।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	१०, १३।
इयमर्जय	२०, ३८।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	१८, ४८।
इयमर्जय	१७, ८४।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	११, ४१।
इयमर्जय	१७, ८१।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	१२, १२।
इयमर्जय	२८, ३।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	७, ४१।
इयमर्जय	२८, २१।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	४१, ३३।
इयमर्जय	२४, २८।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	१२, ३१।
इयमर्जय	४०, १।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	१७, ५०।
उत्सर्गमिद्वहन्तमा	१२, ८२।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	११, ८२।
उत्सर्गमिद्वहन्तमा	३४, ५३।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	१७, ६४।
उत्सर्गमिद्वहन्तमा	८, १५।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	५, २७।
उत्सर्गमिद्वहन्तमा	३४, ३७।	उत्सर्गमिद्वहन्तमा	१७, ४२।

आदित्य नी	२८, ८।	आयातिन्द्रो	३०, ४७,
आयत्तपितरो	२, ३३।	आयासायस्वाहा	३८, ११।
आनइडाभि	३३, ३४-४७।	आयुमेपाहि	१४, १७।
आनइन्दोदूराहा	२०, ४८।	आयुयज्ञेन	८, २१। १४, ३२।
आनइन्दोहरिभि	२०, ४८।		२२, ३३।
आनएतुमनः	३, ५४।	आयुआनके	३५, १७।
आनासत्यानिभि	३४, ४७।	आयुष्यवर्षस्य	३४, ५०।
आनोनियुक्तिः	२७, २८।	आयुष्टासदने	१५, ६३।
आनोभद्राः	२५, १४।	आरात्रिपार्थिवं	३४, ३२।
आनोमित्रावरुणा	२१, ८।	आरोदसौअपुण	३३, ७५।
आनोयज्ञन्दिवि	३३, ८५।	आवांचोमध्यम	१५, ५१।
आनोयज्ञभारती	२८, ३३।	आवायोमूष	७, ७।
आन्वाणस्यासौ	१८, २६।	आविर्मर्याः	१०, ८।
आण्वरेत्वा	५, ५।	आविश्रतः	११, २४।
आपयेस्वाहा	८, २०।	आवोदेवास	४, ५।
आण्वस्व	८, ६३।	आशुर्मिथानो	१७, ३३।
अपर्धित्ययु	३३, १८।	आशुस्त्रिह्रस्वान्तः	१४, २३।
आपोअस्मात्मातरः	४, २।	आश्रावयेति	१८, २४।
आपोदेवोः	१२, ३५।	आसन्दीरूपं	१८, १६।
आपोहयद् २७, २५।	३२, ७।	आसीनासो	१८, ६३।
आप्नेहिष्ठा ११, ५०।	३६, १४।	आसुतेसिञ्चत	३३, २१।
आप्यायस्वमदिन्तम	१२, ११४।	आसुष्यन्ती	२८, ३१।
आप्यायस्वसमेतुते	१२, ११२।	आहमित्यन्तु	१८, ५६।
आतस्मान्वाङ्मथो	२२, २२।	इच्छन्तिवा	३४, १८।
आमन्दैरिन्द्रे	२७, ५३०।	इष्टएच्छादित	३, ३७। ३८, २०।
आमावाजस्य	८, १८।	इडाभिरिन्द्रोऽङ्यः	२१, १४।
आमरुज	२८, ५७।	इडाभिर्महानामोति	१८, २८।
आयङ्गैःपृष्टि	३, ६।	इडामेन्तो	४२, ५६।
आर्थिदिषेष्टपति	३३, ११।	इडार्थस्वापदे	३४, १५।
आयन्तुनः	१८, ५८।	इडेरन्तेहव्ये	८, ४३।
आयान्तंमुप	३३, ८६।	इदमापः	६, १७।

अश्विभ्याभ्यास्व	१०, ३१।	अङ्गुतमसि	१, ८।
अग्निभ्याभ्यिन्वस्व	३८, ४।	आकृतिमनि	११, ६६।
अश्विभ्याभ्याताःसवन	१८, २६।	आकृत्यैप्रयुजे	४, ७।
अश्विद्विनेनमेन्या	२८, १०।	आकृष्णैरनरजसा३, ४३।	३४, ३१।
अषाढंयुत्सुष्टतना	३३, २०।	आकन्दयबलमोजी	२८, ५६।
अषाढासिसहमाना	१३, २६।	अक्रम्यवाजि	११, १८।
अष्टौव्यस्यत्	३४, २४।	आगत्यवाज्यध्वान	११, १८।
असङ्गातासहस्राणि	१६, ५४।	आगन्तविश्ववेदस	३, ३८।
असवेस्त्राहावसवे	२२, ३०।	आग्नेयःकृष्णश्रीवः	२८, ५८।
असियमोअस्यादित्यो	२८, १४।	आशययणसमे	१८, २०।
असुन्वन्तमयजमान	१२, ६२।	आघायेभ्रमि	७, ३२।
असुर्धानामतेलोक्या	४०, ३।	आच्याजातु	१८, ६२।
असौयस्त्रास्त्री	१६, ६।	आच्छिच्छन्तः	१५, ५।
असौयासेना	१७, ४७।	आजङ्गन्ति	२८, ५७।
असौयोगवसर्पति	१६, ७।	आजिघ्रकलय	८, ४२।
अस्त्रमय	१२, ८।	आजुह्वानइडो	२८, २८।
अस्त्राव्यग्नि	१२, २८।	आजुह्वानःसुप्रतीकः	१७, ७३।
अस्त्राकमिन्द्रः	१७, ४३।	आजुह्वानासरस्वती	२०, ५८।
अस्त्रास्त्रमधि	३५, २२।	आतभज	१२, २७।
अस्मिन्महत्त्वर्णवे	१६, ५५।	आतप्तइन्द्रायवः	३३, २८।
अस्मेरुद्रामेहना	३३, ५०।	आतिष्ठारूप	१८, १४।
अस्मेवोस्विन्द्रिय	८, २२।	आतिष्ठन्तम्यरि	३३, २२।
अस्यप्रत्नामर्तु	३, १६।	आतिष्ठहवह	८, ३३।
अस्याजरासो	३३, १।	आतुनइन्द्र	३३, ६५।
यस्येदिन्द्रोर्वाहवे	३३, ८७।	आतवस्त्रो	१३, ११५।
अहःकेतुना	३७, २१।	आत्मनेमे	७, २८।
अहरहरप्रयाव	११, ७५।	आत्मद्रुपत्ये	१८, ८२।
अहानिर्गम्यवन्तुनः	३६, ११।	आत्मानन्ते	२८, १७।
अहात्यन्तेहविरासो	२०, ७८।	आत्वाजिघर्षि	११, २३।
अद्विरिवभोगै	२८, ५१।	आत्वाहाष	१२, ११।
अङ्गेपारावतानु	२४, २५।	आदित्यङ्गम	१३, ४१।

अर्थादधसिसमिध	२०, २४।	महच्छेदकथानां	१८, २५
अर्थावर्त्तस्त्रयवि	१२, १०३।	महमासाः परुषिते	२३, ४१।
अक्षिरसिनार्थ्यसि	११, १००।	अमभ्योहस्त्रियम्	३०, ११।
अभीषाक्षित	१७, ४४।	अर्थमणम्बहस्यति	८, २७।
असुचभयादध	२७, ८।	अर्वाचोन्नया	३६, ५१।
अमेवनः सुहृदा	२६, २४।	अवतत्त्वधुहृ	३६, १३।
अयमग्निः पुरीषो	३, ४०।	अवपतन्तीरवदन्	१२, ८१।
अयमग्निः सहस्त्रिणो	१५, २१।	अवस्थानिबुभ्युण	३, ४८। ८, २७।
अयमग्निर्गृहपतिर्	३, ३८।	अवशदमदौमद्या	३, ५८।
अयमग्निर्वीरतमो	१५, ५२।	अवस्थापरापत	१७, ४५।
अयमिह २, १५। १५, २६। ३३, ६।		अविर्नेमयो	१८, ८०।
अयमुत्तरात्	१५, १८।	अवेष्टादन्दशूकाः	१०, १०।
अयमुपर्यर्वाग्वसुस्	१५, १८।	अवोचामकवये	१५, २५।
अयत्नोनिर्कृत्वयो ३, १४।		अश्मन्नू	१७, १।
अयन्दक्षिणाविश्वकर्मतस्यमनो	१२, ५२। १५, ५६।	अश्मन्वतीरीयते	३५, १०।
अयन्दक्षिणाविश्वकर्मतस्य	१३, ५५।	अश्मावमे	१८, १३।
अयन्दक्षिणाविश्वकर्मतस्य		अश्मार्तङ्काम	१८, ७४।
अयन्नस्य १५, १६।		अश्वत्येवो	१२, ७८। ३५, ४।
अयन्नोषानिर् ५, ३७। ७, ४४।		अश्वरूपरो	२४, १।
अयमथादिश्वव्यासास्त्यचक्षुर्		अश्वस्यत्वा	३७, ८।
अयमथादिश्वव्यासास्त्यचक्षुर्	१३, ५८।	अखावती	१२, ८१।
अयमथोभुवस्	१३, ५४।	अखावतीगीमतीर्	३४, ४०।
अयम्युग्धैरकिंशः १५, १५।		अश्विनस्तस्यते	२०, ३५।
अयवाभिलाहृणा ७, ८।		अश्विनागोभिर्	२०, ७३।
अयवेनश ७, १६।		अश्विनावर्ध	३८, १२।
अयसहस्रंस्त्रिभिः २३, ८३।		अश्विनातिजसा	३०, ५८।
अयसोषानिर् १२, ४७।		अश्विनानयुवे	२०, ५८।
अयतस्य १०, ३।		अश्विनार्पितम्	२०, ५८।
		अश्विनर्षजम्	२६, ६४।
		अश्विनाहविर्	२०, ६७।
		अश्विभ्याश्चक्षुर्	१८, ८८।

अधाह्मन्नेकतं	१५, ४५।	अपाङ्गभन्त	१३, ३०।
अधिनद्वैषाम्	३३, ४७।	अपान्वेमन्त	१३, ५३।
अधिगन्धसि	१५, १४।	अपाप्मृष्टमसि	११, २८। १३, २।
अध्यवोषदधिवक्ता	१६, ५।	अपाप्मेवरस्य	६, १०।
अर्धर्षीर्षाद्रभिः	२०, ३१।	अपाप्मेनेनननुचैः	१८, ७।
अनङ्गानुद्वयः	१०, १०।	अपांरसम्	८, ३।
अनङ्गाहमत्वारभामहे	३५, १३।	अपावमपकित्विष	३५, ११।
अनाष्टशपुरस्तात्	३७, १२।	अपातामखिनाघर्षम्	३८, १३।
अनाष्ट्योजातवेदाः	२७, ७।	अपाधमदभिगन्तो	३३, ८५।
अनुतेक्षम्	३३, ६७।	अपामिदन्नायन	१७, ७।
अनुत्तमातेमवन्	३३, ७८।	अपाररुग्प्रथिव्यै	१०, २६।
अनुत्वासातामन्यताम्	४, २०।	अपितेषुस्त्रिषु	२३, ५०।
अनुत्वारथोअनुमर्थो	२८, १८।	अपितवीतविविचसर्पता	१२, ४५।
अनुनोद्यानुमतिर्	३४, ८।	अपेनीयन्तुपणयो	३५, १।
अनुवौरैरनुपथाक्ता	२६, १८।	अपोअद्यान्वचारिष	२०, २२।
अनेजदेकस्मानसौ	४०, ४।	अपोदेवामधुमतीर्	१०, १।
अन्तरमेरुचालम्	१२, १६।	अपोदेवीरुपष्टज	११, २८।
अन्तराभिन्नावरणा	२८, ६।	अप्रस्वतीमखिना	३४, २८।
अन्तर्हरतिरेवना	३, ७।	अप्सुमेसधिष्ठव	१२, ३६।
अन्तस्तेद्यावाष्ट्रियवी	७, ५।	अप्सुन्तरदृतम्	८, ६।
अन्वत्तमःप्रविशन्ति	४०, ८-१२।	अवोध्यन्निःसमिधा	१५, २४।
अन्वस्थान्वा	३, २०।	अभिगोचाणिसहसा	१७, २८।
अन्नपतेक्षस्य	११, ८३।	अभित्यन्देवंसवितार	४, २५।
अन्नात्परिशुभोत्स	१८, ७५।	अभित्वायुनोनुमो	१७, ३५।
अन्यदेवाहुःसभवा	४०, १०।	अभिधासिभुवनमसि	२२, ३।
अन्यदेवाहुर्विद्यायाः	४०, १३।	अभिप्रवत्तसमनेव	१७, ८६।
अन्यवापोर्हमासानाम्	२४, ३७।	अभिभूरस्य	१०, २८।
अन्यावोचन्याम्	२, ८८।	अभियज्ञकृणोहिने	२६, २१।
अन्वन्निभषसा	११, १७।	अभोमअहिमादिन	३८, १७।
अन्विदनुमतैल	३३, ८।	अभोबुधः	२७, ४१। ३६, ६।
अपशङ्कोपाम	३७, १७।	अभ्यर्षतसृष्टि	१७, ८८।

अनेलभपुरीयो	१२, ५८।	अज्ञान्यात्मम्	१८, ८३।
अनेलं सुजागृहि	४, १४।	अङ्गिरसोनः	१८, ५०।
अनेद्वयो	२, २०।	अचिक्रददृषा	३८, २२।
अनेदिबोधणम्	१२, ४८।	अच्छायमेति	२७, १४।
अनेमय, ३६। ७, ३३।	४०, १६।	अच्छिन्नसते	७, ३४।
अनेपत्नीरिवावह	२६, २०।	अजस्रमिन्दुम्	१३, ४३।
अनेपवसं	८, ३८।	अजरेपिरीक्षिता	२२, ५६।
अनेपावकरोचिषा	१७, ८।	अजोजनोहिपव०	२२, १८।
अनेप्रेदिप्रथमो	१७, ६८।	अजोज्ञाने रजनिष्ठ	१३, ५१।
अनेब्रह्मगुणीय	१, १८।	अतिनिहोस्रतित्रियो	२७, ६।
अनेभ्यावर्तिन	१२, ७।	अतिविम्बाः	१२, ८४।
अनेयत्तेदिवि	१२, ४८।	अत्यन्तारोच्यगा	५, ४२।
अनेयत्तेशुकम्	१२, १०४।	अत्रपितरोमादयश्च	२, ३१।
अनेयद्याहिये	१३, ३८।	अत्रतेरूपसुत्तम्	२८, १८।
अनेउनीकम्	८, २४।	अथेतानष्टौ	३०, २२।
अनेजनिप्रमसिं	५, २।	अदब्धेतिः	३३, ६८-८४।
अनेवीपन्नमृदस्य	६, २४।	अदिविद्योर्दितिर	२५, २३।
अनेवीजजिद्वज्रम्	२, ७।	अदितिस्त्वादिवी	११, ६१।
अनेवाजस्यगोमलम्	१५, ३५।	अदित्यास्त्वगस्य	४, ३०।
अनेवेहोत्रम्	२, ८।	अदित्यास्त्वाष्ट	१४, ५।
अनेव्रतपतेव्रतश्चरि०	१, ५।	अदित्यास्त्वामूर्धन	४, २२।
अनेव्रतपतेव्रतमचा०	२, २८।	अदित्यस्त्वासि	१, ३०।
अनेव्रतपास्वे	५, ६-४०।	अदितैराज्ञासोन्द्राण्यै	३८, ३।
अनेग्रहंमङ्गते	३३, १२।	अदितैराज्ञास्य	११, ५८।
अनेसहस्रशतना	८, ३७।	अदित्याद्युन्दनमसि	२, २।
अनेसहस्रांश	१७, ७१।	अद्वयमस्यकैतवो	८, ४०।
अनेसोनूरसि	१, १५। ५, १०।	अज्ञाःचीरव्यापिबत	१८, ७३।
अनेसाहाजगृहि	२७, २२।	अज्ञाःसमुद्रतः	३१, १७।
अनेःपञ्चतिर्वयोर्	१४, ४।	अज्ञाःवाग्वा	३२, २५।
अनेसहस्रशसा	१२, १३।	अद्याद्वैवाचदिता	३३, ४२।
अपेणीरसि	६, २।	अघायधानः	१८, ६८।

॥ वाजसनेयिर्षिंहितामन्त्राणामकारादिक्रमेण सूचिः ॥

अंशुरंशुस्ते	५, ७।	अग्निः प्रयुधंश्वेणः	१०, २८।
अंशुः पृथिवीः	२०, २७।	अग्निः प्रियेषु	१२, ११७।
अंशुश्चमे	१८, १८।	अग्निमद्यहोतारं	२१, ५८।
अक्रान्कमे	३, ४७।		२८, २३-४६।
अक्रान्दन्नि	१२, ६-२१-३३।	अग्निरस्त्रिजन्मना	१८, ६६।
अद्यवमीमदन्त	३, ५१।	अग्निर्कृषिः पयमानः	२६, ८।
अद्यराजाय कितवं	३०, १८।	अग्निरेकाक्षरेण	८, ३१।
अक्रवायूषि	१८, ३८। ३५, १६।	अग्निर्होतिर्होतिरग्निः	३, ८।
अनयेकव्यवाहनाय	२, २८।	अग्निर्होतिषाज्यो	१३, ४०।
अन्मदन्त्यवशण	३३, ४८।	अग्निर्देवतावातो	१४, २०।
अनयेकुटरुन्	२४, २३।	अग्निर्होतिर्विः ३, १२। १३, १४।	१५, २०।
अनयेगायत्राय	२८, ६०।		३५, २०।
अनयेगृहपतेये	१०, २३।	अग्निर्वृत्राणि	३३, ८।
अनयेत्तामश्चाम्	७, ४७।	अग्निश्च प्रथिवीष	२६, १।
अनयेनौकवते	३८, ५८।	अग्निश्चापय	१८, १४।
अनयेपौवा-	३०, २१।	अग्निश्चमेदन्त्य	१८, १६।
अनयेखाहासोमाय	२२, ६।	अग्निश्चमेवश्व	१८, २२।
अनयेखाहासोमाय		अग्निष्वात्ताः पितर	१८, ५८।
खाहेन्द्राय	२२, २७।	अग्निष्वात्तावृत्तमतो	१८, ६१।
अन्नाइन्द्रपत्नीवत्	८, १०।	अग्निस्त्रिजन्मे नशोविषा	१७, १६।
अन्नावन्निश्चरतिः	५, ४।	अग्नीषोमगे, कज्जति	२, १५।
अग्निस्तन्मन्त्रे	१५, ४१।	अग्नेश्च ऋषोर्वेदहनः	८, २८।
अग्निन्तुतम्भुरीदधे	२२, १७।	अग्नेश्चङ्गिरः	१२, ८।
अग्निं युनाउम	१८, ५१।	अग्नेगृहपते	२, २७।
अग्निस्त्रोमेन	२२, १५।	अग्नेजातान्प्रणुदा	१५, १।
अग्निं हृदयेन	३८, ८।	अग्नेतमया	१५, ४३। १७, ७७।
अग्निं होतारकन्ये	१५, ४७।	अग्नेतवश्वो	१२, १०६।
अग्निः पशुरासीत्	२३, १७।	अग्नेत्वजो	३, २५। १५, ४८। २५, ४७।

